

Pages 1-510 were issued in 1941 as Fascicule
11, and the rest (Introduction etc.) was issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona Title pages and Introduction (pp 1—LV)
printed by Mr R. Y Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay, and the rest (pp 1—510)
printed by Prof Sadhu Ram, M.A, at the
Arya Bharati Press, Lahore

CONTENTS OF VOLUME THREE

	PAGES
INTRODUCTION	I—XXXVIII
CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS	XXXIX—XLII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	XLIII
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE APANĀKA (Part 1)	1-510

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME THREE

FAC-SIMILE OF THE ŚĪRADĀ CODEN, 1-2-231A	FRONTISPIECE
ILLUSTRATION TO	FACING PAGE
. 1 3	1
. 3 11 24	33
. 3 12 46-47	37
. 3 1-2 B-11	492

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
 addl = additional.
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix
 A₁J = Arjunamīra
 B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799).
 Bom or Bomb. = Bombay (edition)
 C. = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
 Cal or Calc = Calcutta (edition)
 comm = commentary
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction.
 Crit. App = Critical Apparatus.
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm = fragment(a)y)
 hapl. = haplographic(ally)
 illeg = illegible
inf ln = *infra lineam*
int ln = *inter lineas*
 interp = interpolate(s).
 introd = introduction, introductory.
 K = Kumbhakonam edition of the Mbh
 Kumbh = Kumbhakonam (edition)
 L = Line
 M = Madras edition of the Mbh (of P. P. S. Sastri, 1931-1936).
 Mad = Madras (edition).
 m or marg = marginal(ly).
 Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 65)
 Manu = Manusmṛti (ed N. S. P.).
 Mbh = Mahābhārata
 Nil = Nilakanṭha
 om = omit(s), omitting

orig = original(ly).
 post. = posterior.
pr m = *propria manu*
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed N S P)
 ref. = refer(ence).
 resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu*.
 st = stanza(s)
 subst = substitute(s)
 suppl = supplementary
sup ln = *supra lineam*
 transp = transpose(s), transposition.
 v. = verse
 (var) = (with variation).
 v. l = varia(e) lectio(nes)

☉☉ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings
 () besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.
 * (superior stai) in the text indicates an *emendation*
 * * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Commentary of Devabodha, Ca d n = Commentaries of Arjunamīra, Devabodha and Nilakanṭha. A "p" is added on to denote a "pāṭha", thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nilakanṭha.

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the *Āranyakaparvan* are as follows

I N(orthern) Recension.

(a) *North-western Group* (v)

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś)

Ś₁=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 159 of 1875-76
(The Śāradā Codex)

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K)

K₁=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 471 of
Viśrāmbāg I

K₂=Poona, BORI, Mbh Collection, No 15 (=Institute's Collection, No 246)
Dated V Sam 1828 and Śaka 1693 (ca A D 1772)

K₃=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 184 of 1891-95

K₄=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 57 of 1882-83

(b) *Central Group* (Y).

Bengali Version (B)

B₁=Dacca, University Library, No. 495. Dated Śaka 1393 (ca A D 1471)

B₂=Santiniketan, Visvabharati Library, No 781 Dated Śaka 1183 (ca A D 1261)

B₃=Dacca, University Library, No 601. Dated Śaka 1678 (ca A.D 1756).

B₄=Dacca, University Library, No 728 B Dated Śaka 1739 (ca. A D 1817).

Devanāgarī Versions *other than K* (D)

Devanāgarī Version of Caturbhujamiśra (Dc)

Dc₁=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 32 of A 1879-80.

Dc₂=London, India Office Library, No 3170 (1908) Date A D 1765 (?).

Devanāgarī Version of Nilakantha (Dn)

Dn₁=Indore, Private Property of Sardar M. V. Kibe of Indore. Dated V Sam.
1889 (ca. A D 1783).

Dn₂=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 236 of 1895-1902

Dn₃=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 496 of
Viśrāmbāg I.

Devanāgarī Composite Version.

D₁=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 269 of
Viśrāmbāg II

- D₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902.
Dated V Sam. 1795 (ca. A.D. 1739).
D₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887-91.
Dated in year 1677, probably V. Samvat (then = A.D. 1620)
D₄ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Dated V. Sam. 1655 (ca.
A.D. 1599).
D₅ = Pudukottah, State Library MS. (without number). Dated V. Sam. 1712
(ca. A.D. 1656)
D₆ = Madras, Adyar Library, No. 36 G 15.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

- T₁ = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3908.
T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G)

- G₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).
G₂ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53 (= Institute's Collection, No. 266).
G₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839.
G₄ = Pudukottah State Library, No. 322

Malayālam Version (M)

- M₁ = MS (without number) belonging to Ponnokkoṭṭu Mana Nambudiripad, Alwaye,
Travancore.
M₂ = Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

(The Śāradā Codex.)

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Total number of folios, for this parvan, 192 (some frayed and patched at ends), with about 24 lines to a page. Size 12" × 9½". Clear Śāradā characters. Birchbark (bhūrjapatra)

The codex, which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā, and Aranya or Āraṇyaka), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Āraṇyaka being lost. The text of Āraṇyaka begins on fol. 211a, line 1, and ends, or rather breaks off, at the end of a folio marked 194b (sic). The numbering of the pages is most erratic. There are in all 192 folios pertaining to this parvan. The fragment breaks off in the middle of our 3. 253. 18^a, ending with the words चराज्यपूर्णसिद्धि. The margins are mostly clean, and corrections are few and far between. Erasures have been made in a few places with green pigment.

In good many places (e g, folios numbered 156a, 185b, 186a, 193b, 194a, etc.) the scribe has written dots to denote portions of the text which were either lost or illegible to him: sign of a conscientious copyist. On fol 220a, some stanzas which had been omitted (? hapl) in the text have been written on the margin (*sec m*), in a different and inferior ink. The top parts of the four folios numbered 89-92 are broken off and lost, involving a loss of from 5 to 8 top lines on each page. The names of sub-parvans have been sporadically mentioned. The manuscript has been fully described at p x of the Prolegomena to Ādīparvan (q. v.)

K₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No 471, Folios 486 (numbered 55-540, first 54 folios missing), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Thin glazed superior Indian paper.

First 54 folios are lost, fol. 55 begins with 3 32 4^a. Number 237 is given to two consecutive folios, but the second folio thus marked is subsequently corrected (*sec m*) to 238. The missing portion of the text at the end of the first of the two folios marked as 237 is written out in small letters (? *sec m*) at the bottom of the page. Fol. 485 is written only on one side, and at the end of this folio is the remark प्रभूतात्रो अत्रे पत्र लिखित ॥ विस्मृत न ॥. The contents of this folio (485) have been copied out again *sec m* (on a separate sheet of modern paper with watermarks), including the final remark प्रभूतात्रो . ॥ विस्मृत न ॥, with the addition, श्रीरस्तु । कन्यागमस्तु ॥ श्रीकृष्णजी सख डे ॥ श्री ७, which shows that the copyist of this sheet was some Gujarati scribe. The handwriting of the original, which is Kashmirian in style, is not quite uniform some folios show very thick, black, broad upright characters, while others are appreciably thinner and somewhat slanting. Frequently in the colophons, and the references to speakers, only alternate letters are written, blanks being left to be filled with red ink, which, however, has not been done. Mere folds, without vertical lines, mark the right and left margins of folios. The ink used is jet black and of a superior quality. The sub-parvan names are generally mentioned.

K₂

Poona, BORI, Mbh. Collection, No 15 (=Institute's Collection, No 246). Folios 300, with about 14 lines to a page. Size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{3}{8}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1828 and Śaka 1693 (ca A.D. 1772). Grey Indian paper.

This manuscript is described as D₁ at p vii of the Introduction to the Udyogaparvan, for which parvan it was first used. The name of the scribe, which comes after the date (year) at the end of this parvan, appears as उदैराम लिपायत मिश्रजी । श्री सदानदजी, the day and month come last as सिती आपादप्रथमे १५ गुरौ चर्णम्. In the Udyogaparvan, the scribe's name is given as Kāśmīriya Sadānanda. Very incorrect, containing numerous little errors of spelling, such as writing श for स. Adhyāya colophons and margins are marked with red pigment, corrections with yellow pigment. Marginal (-vertical) lines of pages are in black and red, separated by a thick yellow line. The manuscript is almost without any marks of punctuation. The *dandās* were probably to be marked with red ink, but the

revision was never actually carried out. It may be noted that this is a parvan from an almost complete manuscript of the Mahābhārata written by one hand, and as such important.

K₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 184 of 1891-95. Folios 285, with about 17 lines to a page Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters Indian paper.

Total number of folios is 294, of which fol 270, 272-279 are missing. Fol. 152a has only six lines of writing, the greater part of the folio being left blank, and the writing continued on the reverse, without any loss of text. In the references to speaker the word उवाच (resp ऊचु) is generally omitted, the name of the speaker is generally given in some abbreviated form like युधि, धृम, मार्ग The manuscript seems to be fairly old. The edges, especially of the last folios, are brittle and worn. Characters are short and broad, representing an old style of writing in. Writing is incorrect on the whole. There are occasional corrections in margin (*sec. m*) Adhyāya colophons and names of speakers are generally coloured with red pigment. The manuscript mentions sub-parvans as a rule. It does not distinguish between व and व, both are again often confused with च

K₄

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 57 of 1882-83 Folios 370 (numbered 52-421), with about 10 lines to a page Size $12\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper

First 51 folios are lost, fol 52 begins with ३ ३६ १°. The hand-writing of the manuscript, though it seems to be of one scribe, is not uniform. For some portion we have large round letters with flourishes, while for others the characters are thin and upright. Prṣṭhamātrās are almost invariably used. Marginal notes, especially variants, are written (*sec m.*) with the clear remark that it is a pāṭha, there are explanatory notes also, written on the margins. Colophons, references to speakers, and śloka endings (the latter sporadically) are marked with red pigment. — The manuscript breaks off at the last folio (421), where it ends with the colophon of the last adhyāya of this parvan. There is no phalaśruti, nor the list of contents, which we often find at the end of Mahābhārata manuscripts.

B₁

Dacca, University Library, No. 495. Folios 1-323, and 325. Bengali characters. Dated Śaka 1393 (ca. A.D 1471) Paper. Slightly damaged

The manuscript contains two correction slips, one between fol 163 and 164, and another between fol. 247 and 248 — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 781. Folios 264. Size $20'' \times 4\frac{3}{4}''$. Bengali characters. Dated Śaka 1183 (ca. A.D. 1261). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

The manuscript is written in one running hand, and has marginal corrections. It is described as "looking very old", and being extremely fragile. It was collated in 1931. With lapse of years its condition is said to have become steadily worse. — *Collated at the Visvabharati.*

B₃

Dacca, University Library, No. 601 Folios 326 (fol 141 wrongly numbered as 142, and the mistake continued up to fol 240, fol. 241 wrongly numbered as 231, and the mistake continued up to the end, fol. 227 duplicated) Bengali characters. Dated Śaka 1678 (ca. A.D 1756) Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

B₄

Dacca, University Library, No 728 B Folios 280 (fol. 185 wrongly numbered as 285, and 214 as 215) Bengali characters. Dated Śaka 1739 (ca. A.D. 1817). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

Dc₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 32 of A 1879-80. Folios 506, with about 11-13 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamīra entitled Vākyadīpikā. The handwriting is not uniform: it begins with a longish upright style, which gradually becomes slanting towards right, up to fol. 164, fol. 165 begins with a broad, short, round, broken style up to folio 265, from the next fol. (266), the style of writing again becomes long, slanting and thin, and towards the end the lettering becomes a little thick and bold. Right and left margins are marked by double lines in red, and stops in the text and the commentary are also marked by double dandas in red. The lower borders of folios of this manuscript are a little soiled by damp.

Dc₂

London, India Office Library, No. 3170 (1908) Folios 502, with about 10-14 lines to a page. Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Date of writing A.D. 1765 (?). Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamīra, entitled Vākyadīpikā. 1765 is the date given by Eggeling in the India Office Catalogue (1899), though the manuscript itself appears to be undated.

Dn₁

Manuscript belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore, on loan at the Institute. Folios 523, with about 11 lines to a page. Size $16'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṃvat 1839 (ca. A.D. 1783) Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nilakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The date of writing this parvan is noted on the back-cover as च० १८३९ प्रारंभ कार्तिक शुक्ल २ समाप्ति फाल्गुणशुक्ल-नवम्यां ९ बुधवारे --- .

The first part of this manuscript is described as Dn₁, at p. xvi of the Prolegomena to the Ādīparvan, and the details of that description apply to this parvan also.

Dn₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 236 of 1895-1902. Folios 768, with about 9 lines to a page. Size 15½" × 7". Devanāgarī characters. Thick Indian paper

Text with the commentary of Nilakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The manuscript is written in a uniformly neat upright handwriting. Right and left margins are marked by two double lines in red. Double daṇḍas in red are used on some folios to mark the stops in the text as well as in the commentary. Adhyāya colophons in both the text and the commentary are also in red ink. On some pages, continuations are written on the right side along the marginal red lines.

Dn₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 496. Folios 626, with about 12 lines to a page. Size 16" × 6½". Devanāgarī characters. Indian paper

Text with the commentary of Nilakaṇṭha, called the Bhāratabhāvadīpa. The manuscript has its right and left margins marked with close double lines in red as usual. The first three folios and the last folio have an illuminated border with floral designs. The writing, though incorrect, is bold and upright. Numerous corrections are made in the text by using yellow pigment. Fol. 401-439 are written with ink of a faint black colour. Subsequent portion is written in a shaky style, with short and round letters. There are also marginal corrections, entered *sec m*, throughout the manuscript. Adhyāya colophons are marked with red pigment. The last colophon in the commentary is left incomplete, and the last but one fol. (625) breaks off with श्रीगोविन्दस्मिन्. The first śloka of the Virāta, too, is left incomplete, while the last folio is numbered 626 in one (right bottom) corner and 627 in the other (left top) corner. The usual table of contents is also wanting. All this suggests that the actual fol. 626 is lost.

D₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 269. Folios 225, with about 16 lines to a page. Size 18" × 6½". Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

A few folios of this manuscript are missing. This manuscript was written by the same scribe who wrote manuscript No. 266 of Viśrāmbāg II, which is described as D₁₁ at pp. xx of the Prolegomena to the Ādīparvan. Most folios of this manuscript have a soiled appearance, while the last (225) reveals at its top left corner signs of burning by

fire; some folios are partly damaged. The manuscript is carefully written in a perfectly uniform style and the characters are short and round. The name श्रीरुद्रसिंह is written at the lower right margin above the folio number. The corrections in the text are made by deleting the original incorrect reading with yellow pigment and putting in the correct one in black ink. Adhyāya colophons and references to speakers are marked with red pigment.

D₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Folios 234, with about 15 lines to a page. Size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1795 (ca. A. D. 1739). Old Indian paper.

This manuscript, which contains the first three parvans, is the same as manuscript Ko of the Ādīparvan, described at p. xi of the Prolegomena. The date of the manuscript is recorded at the end of the Āraṇyakaparvan. The manuscript is very corrupt and full of spelling mistakes. It frequently writes व for च, and sometimes च for व, in other words, it confuses च and व. It likewise confuses त and न. The date is given as सवत् १७९५ वर्षे मातादपद (read मादपद) वदि १३ ट (?) गुरु ॥

D₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887-91. Folios 240, with about 11 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 5''$. Devanāgarī characters. Dated in year 1677, probably V. Samvat (then = 1620 A. D.) Old Indian paper.

An old and valuable but fragmentary manuscript with many folios missing, some of which have been subsequently replaced, being written *sec m.* Many of the folios are badly mutilated, carelessly copied and full of scribe's mistakes. The last preserved folio but one is numbered 372 and breaks off with our 3. 278. 10^{ab}; while the last folio, which has its borders worn away and is pasted on to another sheet of paper, has the last three ślokaś of the parvan, and the final colophon but no contents or phalaśruti. The date is given as १६७७ रामए नाम आश्वनि शुद्धि त्रीदशी १३ वार सुरवाशर. The specification of the era is lost on a missing portion of the folio, but it is probably the Vikrama era (Caītrādī). In that case it would correspond to Thursday, the 28th September 1620 A. D. The edges of some folios are coloured yellow, while for margins there are four close lines in black, on the right and left. Handwriting is uneven and there are many corrections. Single or double dandaś are used to mark the stops. There are corrections entered *sec m.* on the margins and at some places in the text also by using yellow pigment. Colophons and references to speakers are marked by red pigment in many places. The scribe writes व for च, and makes little distinction between च and व, as also between प and व.

D₄

Baroda, Oriental Institute Library, No 767. Folios 437, with about 11 lines to a page. Size $12'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1655 (ca. A. D. 1599). Old-Indian paper.

The characters are short and round, which later become thin and upright. Margins are marked by three close lines in red, some pages have black lines, while double *danḍas*, which mark the stops in the text, as also *adhyāya* colophons and references to speakers, are marked by red pigment. There are no marginal corrections, and blanks are left in the text where the scribe could not read the exemplar correctly or the exemplar was defective. The following statement containing the date and some other details comes after the last colophon सवत् १६५५ वर्षे माह सुदी ७ सोमवासरे वाई श्रीधनागोत गोलवाली । पुस्तक वन प्रर्व (sic) दत्त ॥ व्यास दामोदर है दीधो वासवुदीको ॥ लीपतं जोसी लक्ष्मीदास वास पाटण जवुदीपे ॥ प्रथाप्रथ श्लोक सख्या सहस्र १२६९५ प्रमाण ॥ Then follows *sec m.* ॥ राज्यश्रीभोज्यराज्यप्रवर्तते व्यासश्रीदामोदरपठणार्थे लीषाइते राजश्री महाराजी तस्यात्मजा उभयकुलआनददायनि वाई श्रीधनाजी तथा इद पुस्तक दत्त । etc.

D₅

Pudukottah, State Library Manuscript (without number) Folios 334, with about 10 lines to a page. Size $14\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1712 (ca. A D 1656). Indian paper

Many of the folios are coloured yellow on both the sides; margins are marked to the right and left, by two black lines with one red line in the middle. Double *danḍas* in red ink are used to mark stops in the text. There are a few marginal corrections, added *sec m.* Those in the body of the text are made by using yellow pigment. The characters are uniformly longish and upright. The date is given at the end as. ॥ समाप्तेद आरण्यपर्वे सवत् १७१२ ॥ No name of the scribe or place of writing is mentioned.

D₆

Madras, Adyar Library, No. 36 G 15 Folios 303 (including a *śodhapatra* bearing number 199), with about 12 lines to a page. Size $5\frac{1}{2}'' \times 13\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

Style of handwriting is upright and narrow. Double *danḍas* in red ink are used to indicate stops. Margins have, in places, additional stanzas, glosses etc. added *sec m.* Many pages are coloured yellow, the right and left margins are marked by fine double lines in black, the intervening space being coloured red. The manuscript has a very old appearance, with worn and frayed folios — A separate additional folio, numbered 199, written (*sec m.* ?) on both sides is inserted as a *śodhapatra* after fol. 199 with the remark इद शोधपत्रमेकोनशतद्वयस्थमेकादशपञ्चावनकपुटे द्रष्टव्य ॥

T₁

Lahore, D. A. V. College Library, No. 3908. Folios 144, with about 13 lines to a page. Size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

Incomplete, breaking off at 3. 297. 60^{ae}.

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 146 (numbered 248–393), with about 12 lines to a page. Size $29\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

This manuscript contains the first five parvans and is the same as T₂ of the Ādiparvan. It is written in small clear letters of good style. The manuscript bears no date, but it appears to be old. — *Collated at Tanjore.*

G₁

Melkote, Yadugiri Yaturaj Math Library Manuscript (without number) Folios 130 (numbered 165-291), with about 15-21 lines to a page. Size 18½" × 1¼". Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript contains the first four parvans and a part of the fifth.

G₂

Poona, BORI, Mbh. Collection, No 53 (=Institute's Collection, No. 266) Folios 216 (two of which, namely 117 and 125, are missing), with about 12-14 lines to a page. Size 15½" × 2½". Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript contains parvans three and four. It belongs to the Institute and was purchased a few years ago from a South-Indian manuscript collector, the late Mr. Rangaswamy Arjangan of the Oriental Library, Mysore. It is in a very good state of preservation, only one folio (119) being broken. The manuscript is undated, but it does not appear to be very old. The margins are clean, but there are a few interlinear corrections.

G₃

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11839. Folios 277 (numbered 75-351), with about 9 lines to a page. Size 21" × 1½". Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript, which contains parvans two and three, seems to be old. At fol 75, the Sabhāparvan ends, and the Āraṇyaka-parvan begins thereafter immediately. After the end of the Āraṇyaka, about five śloka's from the Virāṭa are written on the last folio (351), which indicates that the manuscript originally contained some more parvans. — *Collated at Tanjore.*

G₄

Pudukottah, State Library, No 322. Folios 168, with about 10-14 lines to a page. Size 19" × 2½". Grantha characters. Palm-leaf. — The manuscript contains parvans No 3 and 11-18.

M₁

Travancore, Alwaye. From the private Library of Ponnokottu Mana. Folios 300, with 8 or 9 lines to a page. Size 17½" × 2". Malayālam characters. Palm-leaf.

The leaves have been cut regularly and are of uniform size. The manuscript is undated and is probably not very old. It is in a state of good preservation, having a fresh and clean appearance. The margins are clean. No corrections are noticeable.

M₂

Malabar, Poomulli Mana Library, No 299. Folios 259, with about 9 lines to a page. Size 21½" × 1¾". Malayālam characters. Palm-leaf.

The numbering of the folios begins with the second folio, the first being marked ❧ and not counted. The manuscript has an oldish appearance. The leaves are uneven and discoloured in places. The edges are considerably worn and uneven, the central holes are enlarged, apparently from constant use, one corner of the last folio (numbered 258) is broken off and part of text is lost. The margins are clean, corrections, which are interlinear, are few and far between.

MANUSCRIPTS NOT INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Besides the twenty-eight manuscripts detailed above, the following two manuscripts were also examined by me, which deserve notice

1 Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal Collection, No 3312 (4065). Folios 166, size 13" × 10" Śāradā characters. Dated Śaka 1630 (ca. A.D. 1708) Kāśmīrī paper

2 Bombay Branch of the Royal Asiatic Society's Collection, No 966 (= B D 245) Folios 235, with about 15 lines to a page, size 14½" × 6½" Old Devanāgarī characters. Dated Samvat 1573 (ca. A.D. 1516) Indian paper *Illustrated*

The dated Śāradā manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal is a very fragmentary and fragile manuscript, in an extremely delapidated condition. The custodians of the manuscript would not part with it for collation at the Institute, but allowed it to be collated and photographed on the premises of the Society. The difficulty in the way of collating—as of photographing—it, was that many of the folios were stuck together and could be separated only at the risk of damaging the writing. A partial study of the manuscript showed that the basic text is probably Kāśmīrī, but it is contaminated deeply from the Mid-Indian versions (Bengalī-Devanāgarī). The manuscript is briefly described in Haraprasada Shastri's *Descriptive Catalogue*, Vol. 5, at p. 106. A facsimile of a page from this manuscript, containing the text from 3. 242 20^b to 243 15^c, is given at the end of Volume 4 of this edition. Note the bits of commentary (टीका), wrongly incorporated, in lines 9-10, and in lines 12-13.

The other manuscript, which belongs to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, is, on the other-hand, an extremely valuable old manuscript, dated in V Samvat 1573 (= A.D. 1516). It would have been fully collated and used for our edition, but for the circumstance that it is also very fragmentary, nearly one-third of the number of folios being, unfortunately, irrecoverably lost. The original manuscript was written at Yoginīpura (modern Delhi) during the reign of "Sultrāṇa Śikandara", who appears to be the famous Śikandar Shah Lodi, Sultan of Delhi, for Bhānudāsa Chaudharī—a resident of Kacchauvā (a "water-fortress", *jaladurga*)¹. The manuscript was constantly

¹ This Kacchauvā may perhaps be identified with the modern "Kachola", a town in Udaipur State. *The Imperial Gazetteer* (1886) states that in former times the town, which stood on the western bank of a large lake, must have been a

place of some importance, for all around, the ground is strewn with fragments of extremely fine sculpture, and half way up the hill the ruins of a temple are visible.

consulted by me in case of doubt to see what help it could give I have cited its evidence occasionally, in the "Critical Notes" at the end of this Book, on important matters I append here in full the somewhat lengthy post-colophon statement, which is not without interest The copyist was probably a Jaina Here follows the statement

शिवमस्तु सर्वजगत परहितनिरता भवतु भूतगणा । दोगा प्रयातु नाश सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥ ॥ ॥ सवत् १५७३ वर्षे ॥
 श्रावण वदि ९ सोमे ॥ ॥ तन्मये योगिनीपुरे । सुलिङ्गणसिद्धरविजयरज्य प्रवर्तमाने ॥ ॥ तन्म[म]ये कञ्चैवाजलदुगे ॥ ॥ चत्रपुरी-
 निवासिन तत्र निवस सन् । चौधरी विन । तन्म सुपुत्र चौधरी कण्ठा । तस्य पुत्र वैगव (i) चौधरी श्रीभानदान । इद महाभारत
 आरम्भपूर्वं धान्मध्वगार्थं लिखापित । लिखित कायम्यगंडान्धय । (sign) श्रीलखगसीधुन (sign) । भवानीदास ॥ ॥ शुभ भवत् ॥ ॥
 तैलाद्रक्षे जलाद्रक्ष्येद्रक्षेन् शिथिलवचन । परहन्तगन रक्षे एव वदति पुन्तः ॥ ॥ सकोडिवि करचरण । विमुक्कवयणाड निम्मला (read
 निम्मला) दिद्धी । त होच तुन्ह रिद्धा (read ०णे) । ज सुक्क पावए लेहो ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

The manuscript is briefly described in H. D Velankar's *Descriptive Catalogue* of the Society's manuscripts, Vol 2, p 292

TESTIMONIA

The testimonia of the Āraṇyaka consist of ancient commentaries and epitomes, of which there are not very many in the case of this parvan

Devabodha's commentary on the Āraṇyaka has unfortunately been lost, or at least has not been recovered so far The same is true of the Javanese version This parvan thus unfortunately lacks two of the oldest—and the most important—of the testimonia of the Mahābhārata,—works which have rendered yeoman service in some of the parvans already edited.

As regards other works of that nature, there is, as far as I know, extant at least one complete manuscript of the commentary of Arjunamiśra on the Āraṇyaka It belongs to the Government Sanskrit College Collection in Calcutta (No 310), of *Catalogue*, Vol 4, p 190. There are also incomplete copies of the commentary in the Sanskrit College at Benares (MSS No 2279, and न 16 प 34) I had the use of a rough copy of the Calcutta Sanskrit College manuscript mentioned above, which was kindly supplied to me, at my request, by the Principal of the College The copy was however found to be full of clerical errors and was not exactly suitable for collation It was therefore used by me merely for occasional consultation The text used by Arjunamiśra is, as usual, of a superior type, and his commentary would repay careful study, if good manuscripts of the commentary could be obtained A facsimile of the single extant page of a paper manuscript of what proved to be Arjunamiśra's commentary on the Āraṇyaka-parvan, written in Śāradā characters and included by chance in the Śāradā manuscript of this parvan belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal, forms the frontispiece of the second part of the Āraṇyakaparvan (Vol 4). The passage commented on is 3 133. 20 to 134 9 Note the consecutive numbering of the lines in the left margin

Another useful testimonium of the Mahābhārata is the Bhāratamañjarī of Kṣemendra. Kṣemendra summarizes the Āraṇyaka in about 2000—to be precise 1964—stanzas, divided into the following 51 sections

(1) सूर्यस्तव, (2) विदुरागमन, (3) सुरभ्युपाख्यान, (4) मंत्रेययाप, (5) किन्दीरवध¹, (6) गात्ववध, (7) कैरात, (8) लोकपालालम्बप्रति, (9) इन्द्रलोकगमन, (10) नलोपाख्यान, (11) पुलस्त्यतीर्थयात्रा, (12) धौम्यनीर्थयात्रा; (13) आगस्त्य, (14) ऋद्धयज्ञोपाख्यान, (15) कार्तवीर्योपाख्यान, (16) मौक्त्य, (17) मान्धातुपाख्यान, (18) जन्तूपाख्यान, (19) श्येनकपोतीय, (20) अष्टावक्रिय, (21) यावन्कीत, (22) हनुमद्दीमगमागम, (23) पुत्रराहरण, (24) जटासुरवध, (25) मणिमद्वध, (26) वैश्रवणसमागम, (27) निवातकनकवध, (28) लोमशतीर्थयात्रा, (29) आजगर, (30) द्राक्षामाहात्म्य, (31) वैन्द्योपाख्यान, (32) सरस्वतीतार्क्ष्यसवाद, (33) मस्त्योपाख्यान, (34) मार्कण्डेयगमम्या (sic), (35) भविष्यत्, (36) मण्डूकोपाख्यान, (37) इन्द्रद्युम्नोपाख्यान, (38) धुन्धुमारोपाख्यान, (39) पतिव्रतोपाख्यान, (40) आहिरण, (41) द्रौपदीसत्यभामासवाद, (42) घोषयात्रा, (43) दुर्योधनप्रायोपवेश, (44) धार्तराष्ट्रयज्ञ, (45) मृगत्वप्रदर्शन, (46) श्रीहीद्वैगिक, (47) द्रौपदीप्रमाथ, (48) रामोपाख्यान, (49) सावित्र्युपाख्यान, (50) बुष्टलाहरण, (51) आरण्येय.

From this list of contents, it can be seen that almost all the stories and episodes which we now find in our text of the Āraṇyaka were there already in Kṣemendra's time (ca 1050 A.D.) The parvan must therefore have had then the same general form and appearance as now. More significant is the fact that all important passages—without exception—that are lacking in our manuscripts of the Kaśmīrī version are likewise missing in the Mañjarī. This fact alone cannot prove that these passages were lacking in the Kaśmīrī version of the eleventh century. Some or even all of them could have been omitted by a poet who was making an epitome of an extensive work like the Āraṇyakaparvan: he would be within his rights in doing so. But the Mañjarī does not omit any important episode or passage which is not omitted at the same time in the Kaśmīrī version of the Great Epic. Consequently, unless the version of the Āraṇyakaparvan used by Kṣemendra was nearly identical with our Kaśmīrī version, the coincidence that our Kaśmīrī manuscripts omit just those passages which Kṣemendra had considered not worth including in his epitome, *and no other*, would be extremely curious, if not miraculous. It seems accordingly most probable that the episodes which are not found in Kṣemendra's Mañjarī were already lacking in the Kaśmīrī version of the Mahābhārata in the *eleventh century*. I think, therefore, that with the help of this testimonium, we can establish for the omissions of the Kaśmīrī version an antiquity much higher than that vouchsafed solely by the age of our manuscripts, which are later by some centuries than the period of the composition of Kṣemendra's Bhāratamañjarī.

Noteworthy among such omissions of the Mañjarī are the following three lengthy passages: (1) the Temptation of Arjuna by Urvaśī (App. I, No. 6), (2) Karna's Conquest of the World (App. I, No. 24), (3) the Visit of Durvāsas to Yudhiṣṭhira (App. I, No. 25). The first of these three interpolations has insinuated itself in the manuscripts of almost all versions and is now lacking only in some manuscripts of the Kaśmīrī version². The second among them is documented only by Devanāgarī manuscripts, excepting a few conflated manuscripts of other versions, consequently its claim to be recognized as an authentic passage is not very substantial. Finally, the last passage introducing Durvāsas into the story, a passage which is really restricted to the Nilakaṇṭha version, with the casual support of a few Devanāgarī and some conflated manuscripts, does not really come into question, because its spurious character is very

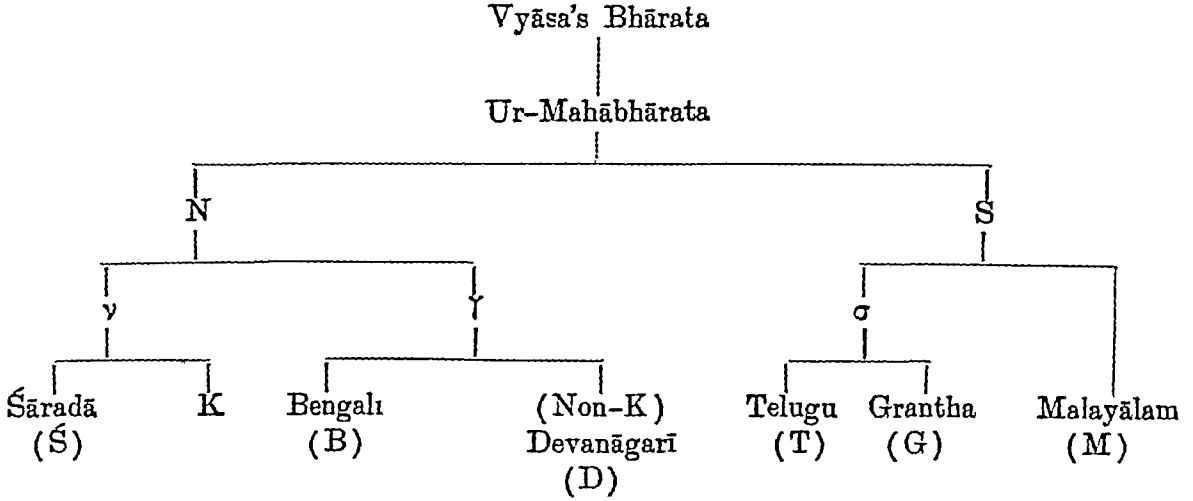
¹ It is worth noting that our Śāradā Codex uniformly writes किन्दीर- for our किर्मिर-

² See below, p. 19

evident and does not need an elaborate proof¹

The versions of the commentators Caturbhuja and Nilakaṅtha are described below under the Devanāgarī version

PEDIGREE OF THE ĀRANYAKAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

GENERAL SURVEY

A description of the forest life of the Pāṇḍavas constitutes the topic of the Third Book, the Āraṇyaka- (Āraṇya -, or Araṇya-) parvan, commonly called (for short) the Vanaparvan, whose extent is between 11,000 and 12,000 ślokas (i e "granthas") The actual incidents narrated, pertaining to the life-history of the heroes in this parvan, are indeed few and unimportant compared to the size of the book The entire narrative has been condensed by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī into less than 2000 stanzas, without omitting any of the main incidents The great extent of the parvan has been made up by the inclusion of episodes of the most diverse kind stories of ancient kings, sages, and virtuous women, description of places of pilgrimage (tīrthayātrā), discourses

¹ With this story disappears one of the very few episodes in the Mahābhārata in which Śrī Kṛṣṇa is represented as hearing from a distance, as it were by clairaudience or divine omniscience, the prayers of his distressed devotees and as either coming instantly to their help in person or providing invisibly the means of their rescue or safety The other episode I had in mind, which has likewise proved to be an interpolation, is the well-known

scene, in the Sabhāparvan, of the disrobing of Draupadī (Draupadī-vastra-harana), when, according to the Vulgate version, Draupadī prays to Śrī Kṛṣṇa, who hears her prayer and comes running to her rescue (लक्ष्मणा दृष्ट्वासन पत्नीं कृपात् कृपयाम्यगात् । B 2 68 45), and she is clothed again and again, miraculously, but presumably by the intervention and grace of Śrī Kṛṣṇa. They undoubtedly represent a later phase of Kṛṣṇa worship

on moral, ethical and philosophical topics, ancient gāthās and anuvamśa stanzas. It was a fashion for some time to obelize this episodic matter as late interpolation. But that is a misguided view, originating with a certain type of critics who have exhibited a uniform lack of understanding of the meaning of the Mahābhārata and of the basic plan and aim of the creators of our great epic. The episodical material in the Mahābhārata is, in general, not secondarily introduced, it belongs to the original plan and serves a distinct purpose. As Pisani has pointed out in his paper on the "Rise of the Mahābhārata", the bulk of didactic and episodic matter has been used to fill up the great "temporal hiatuses" in the narrative, namely, in the first place, the twelve years of exile in forest (Āraṇyaka), and then the long interval between the end of the Bhārata War and the last adventure of the Pāṇdavas (Śānti and Anuśāsana). "This distribution", remarks Pisani, "to fill up temporal hiatuses has not only the scope of not disturbing the course of narration, but also that of helping the reader to pass over irrelevant years without striking against too strong a contrast between periods minutely narrated and others rapidly surpassed. In a not different manner Homer introduces often dialogues and episodic stories when he must conceal the flowing of times without noteworthy events"¹

The episodic material is largely Purāṇic in character. Many of the Purāṇic stories we find here narrated over again. Moreover, as the references given in the foot-notes to the text and the critical notes at the end of this Book (pp 1091-1109) will show, there is considerable verbal agreement between the epic and Purāṇic versions of the stories. The Purāṇas which show the closest contact and widest parallelism are the Skanda, Padma and Brahma. The entire story of Skanda (adhy 213-221), together with the passage containing the 108 names of the Sun (our adhy. 3, stanzas 18-28), recurs almost verbatim in the Skanda Purāṇa. The story of the Bhārgava sage Cyavana and the princess Sukanyā, the prose story of the Frog-girl, and a considerable portion of the Rāmopākhyāna are also to be met with in the Skanda, worded almost identically with the Mahābhārata. The 108 names of the Sun recur besides in the Brahma Purāṇa, which, moreover, has a portion of the story of Mārkaṇḍeya in common with the Āraṇyakaparvan. Furthermore, sections of our tīrthayātrā are to be met with again in the Padma and Matsya. A Bengali manuscript² of the Padma Purāṇa contains besides a version of the R̥ṣyaśṛṅga legend. In all these cases, the parallelism of verbal expression of the epic and the Purāṇic narratives is so complete and striking, that the possibility of their having originated independantly of each other is at once ruled out. Many stray stanzas from our parvan are found in the Kūrma, Varāha, Vāyu, Viṣṇu, Viṣṇudharmottara, and in the Harivamśa.

Our recensions of the Purāṇas are admittedly of a very late date, and it is not to be expected that the Mahābhārata would have borrowed any of its material from our Purāṇas. The claim that the Mahābhārata owed certain geographical and cosmographical sections of the Bhīṣmaparvan to the Padma Purāṇa, preferred by Luise Hilgenberg,³

¹ *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof F W Thomas, etc.* (1939), p 170

² The Bodleian MS, Wilson 111-116, mentioned by Lüders in "Die Sage von R̥ṣyaśṛṅga", *Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss.* zu Göttingen,

Phil-hist Kl, 1897, pp 88, 94.

³ *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa* (= Bonner Orientalistische Studien, Heft 4), Bonn 1934

has been answered and liquidated by Rao Bahadur Professor Dr S K Belvalkar, who has shown that in reality the converse of this proposition is true¹ This scholar has now shown from internal evidence that the Padma Purāṇa must have written up its geographical section from the information supplied by the Mahābhārata. Similarly, the question of the relationship between our Pulastya Tīrthayātrā and a very similar episode in the Padma Purāṇa has been discussed by my assistant, Mr. M V Vaidya, M A, who has likewise shown from intrinsic evidence that the Mahābhārata passage is the source of the Padma Purāṇa version²

It must, however, be admitted that although in most cases the compilers of our Purāṇas appear to have drawn their material from the Mahābhārata, there may be—indeed there *must* be—a few cases in which both the Mahābhārata and the Purāṇas may have drawn independently upon a third common source We can also say this with regard to episodes like the Sāvitrī episode, which likewise occurs in the Matsya Purāṇa, where it is narrated in an entirely different manner from that in the epic, and where all traces of mutual relationship are absent or obliterated, except for two or three common stanzas and stray pādas.

The reference in our parvan to Vāyu, वायुप्रोक्तमनुस्मृत (3 189 14), is worth considering in this connection. Nothing corresponding to the general contents of the passage where it occurs is to be found in the extant Vāyu Purāṇa, as is remarked by Hopkins,³ or for the matter of that in any other Purāṇa proclaimed by Vāyu There are, however, a few stanzas in the Vāyu describing the dissolution of the world where verbal similarity with some stanzas of this passage is pronounced, even though they are introduced in the Vāyu in a different context The Mahābhārata, as mentioned in it (3 189 14), draws upon a Purāṇa of Vāyu—and indeed, the topic narrated belongs properly to a Purāṇa in its right,—a Purāṇa which is older than the extant Purāṇas and which must be presumed to be now irretrievably lost The evidence for establishing a relationship between the extant Vāyu and its old namesake to which the epic is indebted is lacking, barring these few stray stanzas.

Our parvan also contains an epitome of the legend of Rāma, son of Daśaratha, the hero of the Rāmāyaṇa, which is known as Rāmopākhyāna (adhy. 258-275); but in the Parvasamgraha this passage is called रामायणसुपाख्यान (1 2 126) Does this name imply any connection with our "Rāmāyaṇa"? Jacobi has tried to show that the Rāmopākhyāna is indeed an epitome of the work commonly known as Vālmiki's Rāmāyaṇa, a conclusion which has been confirmed by subsequent researches⁴

This book, as already observed, is particularly rich in legends of ancient India Among them are three worthy of special mention, viz., the Tale of Nala, the R̥śyaśringa Legend and the Story of Sāvitrī, which have been critically edited here for the first time The first of these, the Tale of Nala, has by way of translations into English,

¹ S K Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mahābhārata and Padmapurāṇa", *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof F W Thomas etc* (1939), pp 19 ff

² M V Vaidya, "Tīrtha-yātrā in the Āraṇyaka-parvan and the Padma-purāṇa", *A Volume of*

Studies in Indology presented to Prof P V Kane etc (1941), pp 530 ff

³ *The Great Epic of India*, p 48 f.

⁴ Cf V. S Sukthankar, "Epic Studies VIII", in *A Volume of Studies in Indology presented to Prof P V Kane etc.* (1941), pp 473 ff.

French, German, Dutch, Italian and other European languages, passed into the great stream of world literature. The second, the R̥ṣyaśrngā Legend, though not so well known, has yet a long and interesting history and shows many modulations and ramifications, as has been convincingly shown by Professor Heinrich Lüders in his well-known monograph on the subject, "Die Sage von R̥ṣyaśrngā"¹. The Story of Sāvitrī, portraying woman in the rôle of the saviour of man, which represents the high-water mark of epic poetry, is in a class by itself, and deserves to be more widely known. It is to be hoped that this first critical edition of the three of the most famous episodes of the Mahābhārata will evoke the interest of Indologists and encourage further study of them.

THE TWO RECENSIONS

The text of the Āraṇyakaparvan is, relatively speaking, remarkably smooth, offering no special difficulties for textual reconstruction. There are, of course, as usual, discrepancies between the Northern and the Southern recensions, and between the various versions comprising these two main recensions. But it is noteworthy that in the whole of this big parvan, comprising between 11,000 and 12,000 "ślokas", there are not many transpositions of any consequence and there are also remarkably few "substitute passages". By the latter I mean parallel versions of fairly long passages in two or more conflicting recensions which agree in general sense but are worded differently in different group of manuscripts, so that they can not be co-ordinated line by line,—passages which we find in large numbers in some of the other parvans, notably in the Virātaparvan. These substitute passages are very clear evidences of textual corruption—or, shall we say, derangement?²—and indeed very embarrassing to the textual critic. As for transpositions, there is only one that is worth noting here, and that is of the last adhyāya of this parvan. The whole of this adhyāya is bodily transferred in the Southern recension to the *next* parvan and appears there incorporated in the first adhyāya of that parvan! It is not possible to say with certainty whether this chapter, which in all probability is itself an interpolation, belongs legitimately to our parvan or to the next, but it appears to be distinctly more appropriate in its Northern setting, as its intrusion in the Virātaparvan seems to lead to some obvious repetitions as well as disturbance of context.²

There are naturally quite a number of large and small insertions in the various versions. But in this matter also the present parvan prepares a surprise for us. From the experience gained from our critical editions of the Ādi, Sabhā, and Virāta parvans especially, we were inclined to regard the Southern recension as a highly inflated version of the text. Now, in this parvan—strange to say—the Vulgate version, which is based on the late Northern tradition, is actually considerably longer than the Southern, as may be seen from the extent of this parvan according to the existing printed editions of the Vulgate and the Southern recension: the Calcutta edition has 12,848 ślokas (corrected figure) as against 11,138 ślokas in Sastri's Southern Recension.

¹ *Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss.* zu Göttingen, Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 87-135, see also *ibid.* 1901, pp. 28-56.

² See H. Lüders, "Über die Grantharecension des Mahābhārata", *Abhandlungen der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen* (1901), p. 53 f.

The large excess in the Calcutta-Bombay editions compared with Sastri's is explained by the fact that the Vulgate text contains about a dozen adhyāyas which are lacking entirely in the Southern recension, whereas the Southern recension contains only two passages of any considerable length (App. I, Nos. 4 and 23) which are not found in representative manuscripts of the Northern recension, they being peculiar to the Southern,—with the result that the Calcutta edition has 1710 ślokas in excess of Sastri's edition of the Āraṇyaka-parvan. Thus we see that though, as a whole, the Southern recension is unquestionably inflated, yet the process of inflation, as is evident from this parvan, is not uniform throughout the epic,—which is a very important and significant fact.

Though the best version of the Northern recension—namely, the Śāradā-K version—and the Southern recension agree remarkably well as regards the general extent of the parvan, there are nevertheless numerous specific individual readings, characterizing the two recensions—Northern and Southern—and distinguishing them sharply from each other. Here is a selection of readings peculiar to the two main recensions, the references being to adhyāyas and ślokas

Northern Recension	Southern Recension
1 37 फेरं .	सर्वा
1 41 शुशुभे .	शुश्रुपुर
2 13 धिवनागन्	द्विपती (text)
2 31 न विज्ञेन	न्ययज्ञेभ्य (text)
2 34 स्तुत्या .	रुताम् (text)
2 45 ऐश्वर्यं	आरोग्यं
2 50 ध्रुवन् .	विप्र
2 74 °सम्पन्नान्	°वीगन्व
5 8 एव शेषं चरि	एतच्छ्रेयन्त्व
8 2 वचनं गृह्य	नपुरं वाष्य
12 16 न्यर्णाञ्जन लोचने	निषाञ्जगमद्भुज
12 59 गृह्य मध्ये हृन्नेदर	नीमसेनो मह्यवल
13 13 अन् (or अन्) दृष्टोत्तरात्	दृष्टोत्तरान्
13 28 महिषी	रुविमर्षी
13 50 ददा .	हृषा
13 78 पुन गृह्यन्	नत पुनर्
13 83 गन्तव्यं दक्षिणे च	दक्षिणेन पुषिष्टिरे
18 4 विद्वन्निष्ठा	पुषि विद्वान्
101 11 वरमेष्टिनमाप्य	समनुजाय्यं प्रयाण
अनन्वन्त्याप्रन् वु ।	वाग्निं अनुपस्थिता ।

I may add here examples of short passages found in the Southern recension which are lacking in the Northern, and thus distinguish it from the latter 6*, 17*, 18*, 100*, 118*, 176*, 197*, 201*, 207*, 208*, 209*, 217*, 236*, 237*, 239*, 241*, 246*, 273*, 289*, 304*, 306*, 314*, 315*, 331*, 341*, 347*, 351*, 367*, 383*, 385*, 386*, 407*, 425*, 471*, 474*, 475*, 481*, 489*, 491*, 496*, 497*, 500*, 503*, 506*, 507*, 509*, 513*, 515*, 518*, 519*, 520*, 523*, 524*, 525*, 526*, 527*, 533*, 534*, 573*, 594*, 598*, 606*, 612*, 615*, 626*, 634*, 645*, 650*, 653*, 709*, 721*, 739*, 740*, 742*, 745*, 751*, 756*, 759*,

781*, 782*, 807*, 808*, 816*, 854*, 935*, 941*, 950*, 954*, 975*, 988*, 995*, 997*, 1002*, 1006*, 1030*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1204*, 1206*, etc., etc., etc

It may be observed that all these additions in the Southern recension—(with the exception of only one or two), numerous as they are, are uniformly short, each usually consisting of not more than a couple of lines

As remarked already, the text of this parvan is remarkably smooth, not presenting any unusual difficulties in the way of restitution. When the Śāradā-K version (which is the best Northern version) and the Southern recension are placed *vis à-vis*, we can in general reconstruct the original with confidence, barring a certain number of minor verbal fluctuations in the shape of synonymous phrasings, which remain indeterminate without affecting the construction or obscuring the sense. The concord between the Śāradā-K version and the Southern recension in point of general content is striking, and forms a sure basis for constituting a single text. Contamination between the Kaśmīrī version and the Southern recension cannot be proved, but contamination between the Bengali-Devanāgarī version and the Southern recension is not impossible. The agreements between the Bengali-Devanāgarī and the Southern recension have nevertheless been as a rule utilized to arrive at a tentative stop-gap, based on the indications of documental evidence. But it should be noted that the Kaśmīrī-Southern agreements have far greater documental authority and probative value than the Bengali-cum-Devanāgarī and Southern agreements.

Let me put the matter in a slightly different way. The highest documental probability we can demand and expect is when all manuscripts of our critical apparatus—which is the same as saying, all our different versions—agree on a reading or a feature. We must accept this as the original, at least we do not want to question it, at present. In the absence of such complete concord, the next best combination is the agreement between the Śāradā version and the Southern recension (against Bengali-Devanāgarī). Third in importance is, in my opinion, the concord between the Southern recension and the Bengali-cum-Devanāgarī version (against the Śāradā). Fourth in order stands the agreement between only Northern versions or only Southern versions *inter se*, which I consider, in general, as of equal value. With the proviso that a passage or a stanza or even a line, which is not *necessary* to the context, may be rejected, if it is actually omitted entirely in even *one* of the important versions, since—as experience has shown—the chances of conflation are always very much greater than those of accidental or intentional omission.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā (or Kaśmīrī) Version

We are fortunate in possessing for this parvan also, a genuine Kaśmīrī manuscript written, in old Śāradā characters, on folios prepared from the Himalayan birch-bark (*bhūryapatra*). The manuscript is no other than the now world-famous "Śāradā Codex", the unique birch-bark manuscript of the Mahābhārata belonging to the Bombay Government Collection, now deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, with identification No. 159 of 1875-76, which is the only extant genuine representative of the old

version of Kaśmīr¹ Our manuscript is, in other words, the continuation of the Śāradā manuscript used for the Ādi and Sabhā. The manuscript is fragmentary, breaking off in the middle of 3 253 18², thus lacking unfortunately the last 46 adhyāyas of our text. For this lacuna we have to depend upon the "K" version, some manuscripts of which have proved to be moderately good copies of the Śāradā version, especially K₃, which is described below.

It is now recognized by competent authorities on the subject that the Śāradā version is, in many respects, the most faithful representative of the original now extant, and the text of the Āranyakaparvan as preserved in our Śāradā Codex only confirms this view.

The Śāradā text of the Āranyaka is of a piece with the texts of the Ādi and the Sabhā. The stanzas comprising the text have not been actually counted — it would not be easy to compute its exact extent, as the text comprises ślokaś, triṣṭubhś and two lengthy prose passages — but it is, in all probability, the shortest version of the parvan now extant, since it omits many passages which are found in other versions and manuscripts, while it does not contain new additions of any consequence. The text includes many archaic survivals in point of linguistic usage and shows what may fairly be regarded as "difficult readings" (*lect diff*), in comparison with those of other manuscripts.

The most striking omission of the Kaśmīrī version is the story of Urvaśī (adhy 45-46 of the Vulgate = passage No 6 of our App. I), which relates how Arjuna is tempted by Urvaśī during his sojourn in Indra's heaven, and how he refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his. Although this piquant story has permeated all versions of the epic except the Kaśmīrī (Ś₁ and some K), there is no reason to doubt that it is a late addition. The highly erotic description of the voluptuous hetare of the gods, Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is in my opinion totally incompatible with the epic setting, which lacks all "feminine" interest and eschews all erotic topics as such. The stanzas I refer to are (App I, No 6, lines 50-57 = Bombay ed 3 46. 8-11 = Calcutta ed 3 1824-1827)·

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपिता ।
गच्छन्त्या हारविक्रयौ स्तनौ तस्या बबलगतु ।
स्तनोद्धहनसंक्षोभाच्चम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामच्चित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अघोभूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूपितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधर रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

¹ The Kaśmīrī character of the text of our Śāradā manuscript, which is suggested by the script (Śāradā) and the writing material (bhūrjapatra), is confirmed not only by the reading च्यास्त्वं in the third pāda of the introductory mantra नात्पण नमस्तुभ्य etc, but also by the regular omission of the word उवाच in such references as वैशपायन

उवाच, and further by such Kaśmīrī spellings of names like चारुदेण (for चारुदेण) in 3 17. 22, corresponding to सुदेण (for सुदेण) in the Virāta, cf Raghū Vira, Introduction to the Virāta-parvan, p xi. The Bhāratamañjarī has चारुदेण in 3 159 and सुदेण in 4. 36, etc. That is a real Kaśmīrī trait,

The spurious character of this lengthy erotic interlude seems to me to be further revealed by two stanzas of phalaśruti with which the passage ends (App. I, No. 6, lines 157-162 = Bomb ed 3 46. 62-63 = Cal. ed 3. 1877-1878)

य इदं ऋणुयादित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
 इदममरवरात्मजस्य घोरं
 शुचिं चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
 व्यपगतमददम्भरागदोपा-
 ख्तिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

The object of the interpolation seems to be also clear. It is primarily intended to motivate Arjuna's masquerading as the dancing master to Princess Uttarā in the harem at the court of Virāṭa, which is narrated in the next parvan. The devout see in it a trial, a test, to see if Arjuna's mind was as pure as his body was strong. Arjuna withstands the test successfully. But the reward he gets for his patience and self-control is a curious one, he is *curse*d by the angry and disappointed nymph that he would live as a eunuch among women! This apparent curse is, however, looked upon as a blessing in disguise, for it was to take effect and serve its purpose in the thirteenth year of the exile through which Arjuna along with his brothers must remain unrecognized (ajñātavāsa)

This jejune invention creates, however, many complications not foreseen by the interpolator, as it is unfortunately contradicted by Arjuna himself in the very next parvan, when he confesses to Uttara, that though he has been telling people that he is a eunuch (4 10 8-9), *he is in reality nothing of the kind*, and that he has only been practising strict continence, having taken the vow of rigid celibacy for one full year by order of his eldest brother, Yudhiṣṭhira (4. 40. 12-13)

भ्रातुर्नियोगाज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
 चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
 नास्मि ङ्गीवो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
 समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥

If that be so, then we must assume that either Urvaśi's curse had failed to materialize or—what is more plausible—that Arjuna was never under any curse such as the one implied in this interpolation. Such an interpolation could have been made only when it was considered necessary that Arjuna *ought* in reality to have been a eunuch to be admitted into the ladies' apartments at the Virāṭa court, or at least to justify his specific statement to the effect that he was a eunuch. But this appalling realism is as clumsy as it is unnecessary. The original conception was obviously quite different. At the end of the twelfth year of their exile Dharma tells Yudhiṣṭhira that they could go to Virāṭa's kingdom in any capacity or with any profession, and no one would recognize them under any circumstances. Their samkalpa would be *so strong that they would appear to others in any shape or form desired by themselves*, without any external aid or make-up (3. 298 17, 19)

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
 न वो विशास्यते कश्चिन्निपु लोकेषु भारत ॥

यद्दः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥

In these circumstances I think there is not much doubt that the suspected episode is in fact a clumsy interpolation, and the circumstance that the Śāradā version lacks it is only an additional proof of the superiority of this version.

I may add here that the whole story is likewise missing not only in the Bhāratamañjarī but also in the fragmentary but excellent Devanāgarī manuscript of the Āraṇyakaparvan belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (No 966, fol. 43b), which I have occasionally consulted in doubtful cases.¹

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version, which follows next, and with which the Śāradā version is intimately connected.

A facsimile of a page of the "Śāradā Codex" (Ś₁) appears as the frontispiece of this volume. The text is ३ ४५ १-२५.

The "K" Version

This version, as in the case of the other parvans, is a specific Devanāgarī version, closely related to the Śāradā, and clearly differentiated from the so-called Devanāgarī version. The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śāradā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śāradā zone, which it has not been possible to localize more precisely.

That the manuscripts of the K version are akin to and cognate with Ś₁ may be seen from the numerous readings common to Ś₁ and K (with or without some other Devanāgarī manuscripts) But it is demonstrated especially forcibly by their common omission of certain important and well-known passages found in all other manuscripts, or at least in all other manuscripts of the Northern recension. Of such passages, given in our App I, the most important are numbered 16-18, 22, 27 and 31.

Of these passages No. 16, which forms a separate adhyāya of about 130 lines, and is a medley of legends—among them the story of Narakāsura and the legend of the rescue of the Earth by Viṣṇu in the Boar incarnation,—is omitted in all five manuscripts of the group Ś₁ K, besides D₁₋₃ of the Northern recension. It is, in other words, characteristic of the Mid-Indian group, Bengali and late Devanāgarī —Passage No 17 (42 lines), describing the return of the Pāṇḍavas to the hermitage at Badarī, has permeated more widely, and is now found not only in the entire Southern recension but also in all manuscripts of the Northern recension except Ś₁ K (with D₁₋₃ ε). Here also we notice that the group Ś₁ K is clearly distinguished from the typical Central sub-recension B Dc Dn D₄ ε — No 18 is a short passage of 24 lines of exactly the same type, that is to say, it is omitted in Ś₁ K (with some other allied Devanāgarī manuscripts) in opposition to the typical Mid-Indian group B Dc Dn D₄ ε. K₂ secondarily incorporates in its text only the first four lines of the passage, which is an indication of the manner in which the additions of the Central sub-recension (B D) have contaminated the Śāradā-K version — Another passage of that type is No. 22 (giving the names of Skanda), which is omitted in the whole group (Ś₁ K), with

¹ See above p x f.

the single exception of the conflated manuscript K₂ — The next passage of that kind is No. 27, a lengthy passage of 87 lines describing in detail how Jayadratha, after being released from captivity by Yudhiṣṭhira, seeks the help of the god Mahādeva in order to avenge himself, it is found in all Northern manuscripts except Ś₁ K D₁. —The last passage in our list is No. 31, a long spun out lament by Yudhiṣṭhira on seeing his brothers lying on the ground as if dead near the Enchanted Lake, a passage which is also found in all Northern manuscripts except Ś₁ K (with D₁. s. s)

The contrast between Ś₁ K and the Mid-Indian group is well brought out by two different single-line insertions, which are nothing but two different attempts to fill out a supposed lacuna after 3 107 18. After this stanza,

Ś₁ K D₁ ins

531* तावत्स्वर्गे न वत्स्यन्ति मम पूर्वपितामहाः ।

B Dc Dn D₂ & s ins.

532* तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ।

Both of these, as shown by S (which our constituted text here follows), are superfluous, as will be clear from a perusal of the text (3 107 18-19)

तेषामेव विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलेर्नाभिपिञ्चसि ॥
स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥

Notwithstanding the fact that the manuscripts comprising the K version show many striking agreements which distinguish them from other groups, the K group itself cannot be said to be quite homogeneous. Of these K₂ is distinctly conflated and rather more deeply contaminated than the others. While preserving a large number of Kaśmīrī readings, it sides frequently (especially in the early adhyāyas) with the Bengali-Devanāgarī group, at times even showing readings peculiar to the late Nilakaṅṭha tradition. K₁ is really a manuscript of the same type, though the degree of contamination is considerably less. K₃, on the other hand, shares with Ś₁ many unique readings, coming closest to it. Indeed I am inclined to regard the concordant readings of Ś₁ and K₃ as the specific Kaśmīrī readings. In K₄ the last manuscript of the K version, the contamination has gone yet further than in any other K manuscript, K₄ incorporating occasionally not merely Southern readings, but sporadically even what are characteristic Southern insertions.

I append here examples of readings showing special affinity between Ś₁ and K₃ (references are to adhyāyas and ślokas)

Ś ₁ K ₃	Other MSS.
7. 10 जगाम सजयस्त्पूर्णं यत्रास्ते विदुरो वने ।	सजयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्वत्काम्यक वन (or प्रति) ।
7. 15 त्वच्छोकाद्बुलितेन्द्रिय धर्मज्ञ	• सजीवय च पार्थिव (or नराधिप) त्व क्षिप्र (text), त्वरितं, सुक्षिप्र, etc.
7 16 (with D ₁ -s) भारत	• मानद (text), सत्तम
7. 18 आगत विदुरं ज्ञात्वा राजा वचनमब्रवीत्	तमब्रवीत् महाप्राज्ञ (or महाराज, °वेजा, °प्राज्ञ) पृतराष्ट्रौविकाश्रुत, °राष्ट्र प्रतापवान् तान.
9. 5 (with D ₁ -s) अपि	

Here follow examples showing the contamination of K₂ with B D, and especially with the group B Dc Dn D₄ :

K ₂ B + some D	Other MSS
2 6 देवता ऋषि	• देवतान्यपि
2. 9 दु खार्दितान्	• दु खान्वितान्
2 10 चात्रानि	वन्य तु, वन्यास्त्रा, वन्यानि
2 32 युक्तेषु	मुस्येषु (text), सिद्धेषु
13. 54 शोणितेन	रुधिरेण
13 98 परंतपा	यथास्त्रिन
17 3 चैत्यवृक्षाश्च	चैव चैत्याश्च
25 15 तप सिद्धा महान्मन	तपस्त्रिन सत्यशीला
34. 11 दुर्बला°	अवीरा° (text), अवीरा°

The contamination of K₂ is further proved by the circumstance that it has incorporated in its text the following insertions of the Central sub-recension 10*, 14*, 16*, 22*, 50*, 52*, 55*, 76*, 91*, 97*, 107*, 126*, 184*, 192*, 215*, 249*, 390*, etc, etc

Examples showing specially close contact between K₂ and Dn are as follows

37 9 K ₂ Dn त प्रति	rest साप्रत (text), सप्रति, etc
37. 10 K ₂ Dn सगरे	rest रक्षणे
37 26 K ₂ Dn धनुर्वर	rest धनजय (text), युधिष्ठिर
37 38 K ₂ Dn विगारदा	rest विदस्तथा
38 5 K ₂ Dn तम् (Dn ₂ ते)	rest च
38 8 K ₂ Dn भवानेव प्रियोस्माक	rest त्वयि व्यपात्रयोस्माक, etc
44 16 K ₂ Dn देवेन	rest देवैरे
52 5 K ₂ Dn त्व	rest स
54 3 K ₂ Dn transp महा - and नृपा	
61. 82 K ₂ Dn D ₄ रम्य	rest पुण्य
61 111 K ₂ Dn D ₄ जम्बु	rest तस्यु
81 68 K ₂ Dn D ₄ [अ]वृत्तान्	rest दुर्लभान्.

Examples of insertions almost restricted to K₂ Dn are 50*, 55* (both very clear interpolations), 326* (with K₄), 390* (with D₂ ε), 412* (with D₂), and passage No 12 of App I (also found in D₂, but with a different point of insertion)

The contamination of K₂ from Dn is especially noticeable in the Nala Episode. Its Kaśmīrī character, however, again comes to the surface in such wrong transcription from the Śāradā as तत्पादय (for तत्पादय) in 3 97. 17.

Sporadic contamination of K₄ from S is seen in the insertion 159*, and in passage No 4 of App. I (cf v l 3 38. 18)

Manuscripts D₁₋₃ of the Devanāgarī version show pronounced affinities with the K version, often supporting the specific readings and omissions of the latter, and they might have been classed under the K version.

The Bengali Version.

Our four Bengali manuscripts form on the whole a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The version has very close affinities with

a particular type of Devanāgarī manuscripts represented by our Dn D₄ (with or without Dc). These two groups—B and Dc Dn D₄—show as a rule the same readings, and contain the same insertions. A notable exception is 939*, which is a specific Bengali insertion lacking even in Dc D₄ and found only in Dn of the Devanāgarī manuscripts

The affinity of B (Dc) Dn D₄ (often with the conflated manuscript K₂) is exemplified by the following readings

11	27	K ₂ B Dn D ₄	मन्वु°	rest मन्वु°
28.	32	K ₂ B Dc Dn D ₄	वै	rest ते
32	13	B Dn D ₄	[अ]नधे	rest मम
34	11	K ₂ B Dc Dn D ₄	दुर्वल°	rest अवीर° or अधीर°
91	2	B Dn D ₄	ऋषिणा चैव	rest देवर्षिणा च
93	10	B Dn D ₄	नगो	rest सरो
104	9	B Dn D ₄	तप्यते	rest (mostly) तत्तप.

Similarly B (Dc) Dn D₄, differing from most other manuscripts, have the following short additions 446*, 448*, 455* (also in two Southern MSS), 466*, 467*, 477*, 498*, 512* (with K₁), 532* (with D₂), 540*, 541*, 684*, 806* (with K₂), 844*, etc, etc

The Devanāgarī Versions (other than K).

I have divided the Devanāgarī Versions into three groups (1) the Version of Caturbhuja, (2) the Version of Nilakaṇṭha, and (3) the Composite Version. The first two are the versions respectively of the commentators Caturbhuja and Nilakaṇṭha, being accompanied by their glosses, the third is a group of Devanāgarī manuscripts not associated with any commentary.

The Devanāgarī Version of Caturbhuja.

The version of the commentator Caturbhuja has little to recommend for itself. It generally sides with the BD group, showing a slight preference for B, thus B and Dc have a common insertion 415*, not found in other manuscripts of our critical apparatus. But it is definitely superior to the version of Nilakaṇṭha, in so far that it lacks many of the very clearly spurious additions of the latter. The best known of such additions is a passage of 39 lines (App. I, No 12) inserted in the Nala Episode after our 3 62 10, which is found only in K₂ Dn D₂ and is comparable to the passage substituted in K₄ D₁₋₃ for stanzas 1-17 of our adhy 62 (cf. App I, No 10). Especially in the later adhyāyas of this parvan, Dc and D₂ go together, showing numerous agreements peculiar to themselves. Dc shows some unique additions, though their number is small, examples are 129* and 402*, both being one-line insertions.

Manuscripts of Caturbhuja's commentary on different parvans are available, that on the Virāṭa has been published by the Gujarati Printing Press (Bombay 1915). It is not unlikely that Caturbhuja had written a commentary on the whole of the Mahābhārata, though it is doubtful whether complete manuscripts of the whole of his commentary are now extant. The manuscripts I have hitherto seen were invariably of individual parvans separately handed down.

Very little is known about this scholiast. He bore the surname or title Miśra, like his fellow commentator Arjuna Miśra. It is therefore likely that he hails from Eastern India. It has not been possible to fix his chronology with precision even in relation to the five major Mahābhārata commentators, Devabodha, Vimalabodha, Sarvajña-Nārāyaṇa, Arjunamiśra and Nilakaṇṭha. But it is most unlikely that he is a very early commentator.¹ In our manuscripts the commentary is called Vākya-dīpikā (fol. 1)

श्रीचतुर्भुजसिन्धुनामरण्ये वाक्यदीपिका ।

This name is analogous to the titles of the commentaries by Devabodha and Arjunamiśra, Jñānadīpikā and Arthadīpikā respectively; compare also the title of Nilakaṇṭha's commentary Bhārata-bhāvadīpa

The Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha the Vulgate.

The version of Nilakaṇṭha has never inspired confidence, and in the case of the present parvan, it is singularly disappointing. It contains (along with some other manuscript groups) fourteen additional adhyāyas, some of which are palpably very late interpolations. Notable among the latter are adhy. 262-263 of the Vulgate (our App I, No 25), which relate how Duryodhana sends the Rsi Durvāsas, with 10,000 disciples, to Yudhiṣṭhira at a moment when the latter would not be able to feed such an alarming crowd of hungry mendicants. In answer to Draupadī's prayers, however, Śrī Kṛṣṇa appears, all of a sudden, from Dvārakā, and so contrives it that the mendicant fraternity, without having eaten a morsel of food, inexplicably feels all of a sudden completely satiated and slinks away in fear and trepidation. They vanish without even making an effort to explain the situation and express their apologies to Yudhiṣṭhira, who had managed in the meantime to cook food enough to feed that astonishingly large troop of beggars. This naïve story, which is not without an element of humour, is found only in D₁ D₂ G₂ besides D_n, a very poor collection of manuscripts, and is therefore obviously a *very late* interpolation. Its omission from our text, I feel sure, will not be regretted.

The Vulgate contains many lines which are extremely weakly supported, at least by manuscripts of our critical apparatus. Thus, besides D_n, 5* is found only in D₆, 25* only in Ś₁ K₃, 30* only in K₂ D₆, 48* only in D₆, 50* and 55* only in K₂, 874* only in D₆, 1193* only in D₂, and passage No 32 of App I (a long interpolation of 72 lines) only in D₆ G₂!

D_n also shows a surprisingly large number of unique readings, not found in *any other* manuscript, a few of which are noted below as illustrations.

32	31	D _n	आप्नोति	rest	अर्त्नोति
33	13	D _n	दुर्विदि	rest	दुर्विद्ये.
43	28	D _n	घर्मचारिणा	rest	भूमिचारिणां
60	14	D _n	अतीव	others	सा तीव (text), सातीव
82	5	D _n	पुण्या देवी	rest	महापुण्या
82.	33	D _n	च गच्छति	rest	महीपते
84	11	D _n	ज्वलनो	rest	जलदो
87	1	C _n	आनर्तेषु	rest	अवन्तिषु
93	4	D _n	कौरवा	rest	पाण्डवा

¹ Mr. P. K. Gode, the Curator of the Institute, tentatively assigns him to the period A.D. 1350-1550.

- 100 4 Dn आश्रमे : rest आश्रमं
 145 1 Dn मा चिरं rest मातरं
 146 53 Dn तीरात्तीरं . rest तीरान्तरं
 167. 8 Dn शान्ता . others तदा (text), तथा, ततो
 195. 14 Dn वारयन् rest वाकिरन्

Other *specific* readings of Dn, not supported by any other manuscript, will be found in 3. 33. 35 (एवात्मा), 36 (एव), 46 (न मे), 52 (विवास), 81. 21 (समितं), 156 (गत), 82 46 (मानव), 85. 1 (तथा), 10 (तत्र), 16 (अ[or आ]गस्त्यपर्वतो रम्य), 86. 18 (शुभ), 178 25 (सा ज्ञेया), 198. 15 (इदम्), 19 (पद or परं), 200. 54 (निबोध मे), 229. 16 (सहस्रश), 230. 23 (एकैकश्च), 235. 3 (दुरात्मन्), 244. 13 (स्थान), etc., etc.

In his commentary on 3. 291. 70 (Bombay ed.), Nilakanṭha mentions Arjunamīśra जाह्नव्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिथ, showing that Arjunamīśra is prior to Nilakanṭha, as has been proved by me elsewhere on other grounds also.¹

In commenting on 3. 33 59 (Bombay ed.)

जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
 निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥

Nilakanṭha notes certain commentators (प्राच्य)

शल्यक श्वावित् क्षुद्रान् मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वां दत्त्वा बहिर्नि सार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहीति प्राच्य ।

Owing to the ambiguity of the word प्राच्य, it is not possible to say for certain whether Nilakanṭha is here referring to eastern commentators or merely to old commentators, but he probably means the latter, as he calls easterners "Gauḍas".

Nilakanṭha appears to have been an adept in the Kāma-sāstra also. In the course of his commentary on the chapter describing the general degeneracy of the Kali age, he discusses certain pornographic details with a frankness which is as astonishing as it is disconcerting. The stanza in question is 3. 186. 35 (= Bombay ed. 3. 188. 41).

बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
 मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥

on which Nilakanṭha has the gloss मुखेभगा स्त्रियो बहोषु प्रसिद्धा । प्रथमं मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा पुरुषस्य कामसुद्विपयन्त्य । अत्यन्तं रतातृत्वात् ।

In the beginning of his commentary, Nilakanṭha mentions his guru Lakṣmaṇārya, Nārāyaṇa-tīrtha and Dhīreśamīśra of Hamīrapura

प्रणम्य नारायणतीर्थचर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरपुर्यान् ।

Nilakanṭha's guru Nārāyaṇa-tīrtha — not to be confused with the Mahābhārata commentator Nārāyaṇa-Sarvajña or Sarvajña-Nārāyaṇa — has been identified by Mr. P. K. Gode with the author of the Mīmāṃsā work Bhāṭṭa-bhāṣā-prakāśikā (ca. A.D. 1650)²

Variants cited by Nilakanṭha will be found in his commentary on the following stanzas (references to the adhyāya and śloka of the *Bombay ed.*) 2 37, 3. 63, 4. 19, 6 3 (अपपाठ), 7 5, 8 11-12, 9 15, 10. 24, 32, 37; 11 4, 8 (अपपाठ), 12 23, 35, 36,

¹ Cf. Sukthankar, "Epic Studies (V)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol 17 (1935), p 189 f

² Cf. P. K. Gode, "Date of the Bhāṭṭabhāṣā-prakāśikā and identification of its author with the Guru of Nilakanṭha Caturdhara", *Mīmāṃsā-*

Prakāśa, vol 3 (1938), pp. 65 ff — For further particulars about the life and family of Nilakanṭha, see now P. K. Gode, "Nilakanṭha Caturdhara, the Commentator of the Mahābhārata — His Genealogy and Descendants," *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol 23 (*Silver Jubilee Volume*), 1942, pp 146-161.

80; 15 7, 20 10, 22. 4, 23 8, 25 1, 29 8, 22 (गौडपाठ), 29; 30 23, 41; 31 8; 32. 13, 38, 59, 33 8, 59 (प्राब), 63, 68, 72, 35 3 (अपपाठ), 37 34, 40 4; 43 6 (अपपाठ), 71. 16 (इति श्लोक क्वचिन्न दृश्यते), 82. 36, 38 (इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते), 84 9, 110 3, 23 (मूर्धन्यादिपाठ प्रामादिक), 117. 12 (प्रमादपाठ), 119 13 (गौडपाठे), 120 2; 125 18 (गौडास्तु . . इति श्लोकमत्रापि पठन्ति), 129. 9 (प्राब, सर्वात्र), 147. 8, 161 20 (गौडपाठे), 162 28, 169 8, 172 9, 176. 9, 177 22, 179. 15, 207. 49, 97 (गौडपाठे), 211 9, 16, 219 22, 222 1, 233 8, 236 31, 264. 12, 269 3, 10, 297. 24, 36, 315. 9, etc

The Composite Devanāgarī Version

The Devanāgarī has always been found to be a composite version. Our composite Devanāgarī manuscripts may be roughly divided into three groups. (1) The best group, from our view-point, is D₁₋₃, which frequently agrees with Ś₁ K (but especially K₄) in opposition to other D manuscripts and might have been classed under the K version. Of these D₁ agrees, however, frequently — especially in later adhyāyas — with D_c, the version of Caturbhūja. (2) Then there is the group D₄ e, which generally agrees with B D_c D_n. (3) The remaining manuscript D₂ is in a class by itself, presenting a text which is, for large parts, almost the same as that of the Nīlakaṇṭha version, but which shows exceptionally some noteworthy discrepancies. Groups 2 and 3 are frequently seen in combination, and we accordingly very often get a wider group B D_c D_n D_{4-e} (sometimes joined by K₂).

The affinity of the group D₁₋₃ is exemplified by the following concordant readings of these three manuscripts.

1. 3 D₁₋₃ वने विजहु (Parasm) पार्यास्ते rest वने विजह्निरे (Atm.) पार्या.
- 1 5 D₁₋₃ परघातिना other MSS अरिघातिना (text), अनिवर्तिना
1. 13 D₁₋₃ नार्थकाम सुख कुत other MSS न घमो (or 'मो')र्ध इत सुखं
- 1 14 D₁₋₃ सदामयी . other MSS गुणद्वेयी (text), गुणद्वेयी
1. 15 D₁₋₃ गच्छाम (Parasm) सहिता : rest साधु गच्छामहे (Atm.)
1. 34 D₁₋₃ सेवनीया . rest पालनीया
- 2 5 D₁₋₃ या गति . rest गतिया (by transp)
- 6 22 D₁₋₃ भविष्यामि rest करिष्यामि
- 48 29 D₁₋₃ यथा other MSS मया (text), तथा
167. 19 D₁₋₃ माधवं other N MSS माधव (text), etc, etc.

Examples of insertions, almost peculiar to D₁₋₃ and showing the close affinity between these three manuscripts, are 182* (with K₄), 288*, 334* (with K₄), 1025*, 1186*, 1188*, 1190*, 1194* (latter four with K₄), etc, etc

As remarked above, the group D₁₋₃, differing from other Devanāgarī manuscripts, frequently agrees with Ś₁ K. Examples of insertions common to Ś₁ K and D₁₋₃ (often with D₂) are 640*, 707*, 711*, 715*, etc, etc

Group D₁₋₃ is important for the reason that it lacks (like Ś₁ K) many of the interpolations of the B D group, e g 44*, 128*, 130*, 131*, 133*, 162*, 163*, 166*, 167*, 168*, 178*, 184*, 185*, 187*, 188*, 189*, 193*, 195*, 224*, 230*, 238*, 240*, 244*, 245*, 247*, 248*, 249*, 540*, 541*, 895*, 985*, etc, etc, etc.

The Telugu Version

Only two manuscripts of the Telugu version were collated, of which one (as is often the case with these manuscripts) is certainly contaminated, to a very high degree, from

Northern sources. In such conflated parts, T₂ is generally associated with G₂. Examples of such contamination will be found below, under the Grantha version.

T₁, differing from T₂, often sides with G₁ M₁ (with or without M₂), giving what appears to be the real Southern reading.

For examples of contamination of T₂ through the Northern recension, cf 174*, 248*, 484*, 563*, 570*, 572*, 577*, 661*, 673*, 932* (with M₁), 991*, etc., etc. Many of these are marginal insertions, added *see m*.

The Grantha Version

Most of our Grantha manuscripts are unfortunately contaminated from the Northern recension. The contamination is particularly noticeable in the case of G₂, and it increases towards the end of the parvan, so much so that in the final chapters G₂ often omits the specific insertions of the Southern recension, absorbing at the same time the characteristic insertions of the Northern! Such manuscripts are valuable for a study of the fusion of recensions.

Examples of *omission* in G₂ of specific Southern insertions are 1050*, 1059*, 1060*, 1061*, 1062*, 1069*, 1071*, 1077*, 1082*, 1085*, 1086*, 1091*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1137*, 1138*, 1139*, 1142*, 1146*, 1148*, 1149*, 1152*, 1154*, 1326*, 1343*, 1372*, 1373*, etc., etc. — Examples of the *incorporation* of Northern insertions in G₂ (sometimes with T₁) are 1046*, 1048*, 1063*, 1065*, 1066*, 1067*, 1073*, 1074*, 1088*, 1103*, 1120*, 1126*, 1131*, 1134*, 1167*, 1203*, 1224*, 1226*, 1227*, 1229*, 1230*, 1279*, 1331*, 1337*, 1358*, 1365*, 1382*, 1385*, etc., etc., and passages No 24, 27, and 32 of App I.

But the most striking instance of conflation is the inclusion in G₂ of our final adhyāya (299), which is regularly transposed in all *genuine* Southern manuscripts to the beginning of the Virātaparvan. The evidence of G₂ is thus seen to be fully inconclusive and therefore untrustworthy for the constitution of the Grantha version and the Southern recension.

The Malayālam Version.

While forming an integral part of the Southern recension, the Malayālam version has its own peculiarities, which distinguish it clearly from the T G version, as regards both readings and insertions. Here is a list of T G insertions, which are lacking in the Malayālam version 183*, 218*, 232*, 243*, 286*, 356*, 620*, 667*, 674*, 685*, 802*, 803*, 805*, 824*, 856*, 859*, 867*, 868*, 869*, etc., etc. — On the other hand, M also shows a certain number of *specific* insertions which are not known to the Telugu and Grantha versions, such as 307*, 494*, 560*, 581*, 949*, 1028*, 1041*, 1083*, 1158*, 1262*, 1336*, etc., etc., etc. — Nearly all of these insertions (of both types) are single-line insertions, a few are of two lines.

But our M is not homogeneous, M₁ and M₂ exhibiting among themselves numerous differences. M₂ shows clear signs of contamination from Northern sources, and is by no means a good representative of the Malayālam version. Examples of Northern accretions in M₂ are 96*, 99*, 466*, 516*, 796*, 955*, etc., etc. M₂ is again often excepted from the common Southern reading, as in 3. 41. 24 S (except M₂) सर्गच्छेसभ्यनुज्ञात against N (with M₁)

सुगं गच्छेत्सुजात, where M_2 agrees with N . M_2 (like G_2) also omits a few of the typical Southern insertions; e g, 102*, 723*. M_1 is not altogether free from contamination from some Northern source or sources as is indicated by 629*, 677*, 932* (with T_1 marg. sec. m.), etc., etc.

A very good example of the contamination of M_2 from N is furnished by the conflated reading of M_2 in 3 22. 8. N reads विस्रवसस्युत्वन as opposed to S , which has व्यस्रजदुधिरं बहु, but M_2 reads व्यस्रजचास्युत्वन, which is very evidently a result of the conflation of the Southern and Northern readings व्यस्रजत् (S) च [अ]स्युत्वन (N). But the most convincing proof is furnished by a palpable mistake in M_2 . The manuscript inserts line 1 of a Northern additional stanza (95*) after 3 28. 16^{ab}, but line 2 of that stanza after 16^{cd}. The two lines of the stanza, though superfluous, do convey some meaning when read together, but arranged as in M_2 , they serve no useful purpose except to betray the conflated character of the manuscript in question.

With regard to the status and merit of the Malayālam version in general, I am glad to cite here an observation of Professor P. P. S. Sastri, which I am able to confirm from my own experience. In the course of his remarks on the Southern recension in the Introduction to his edition of the Āraṇyakaparvan, Professor Sastri writes "Not having been subject to Nāyaka influence in any manner whatsoever, the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam Mss. do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension till very recent times"¹ This is in substantial agreement with what I had stated in my Prolegomena to the Ādiparvan regarding the Malayālam version, namely, that it is "the best Southern version".² I am happy to find that this cautious remark of mine has subsequently been confirmed by the editor of the Southern Recension himself in a clear and unambiguous manner

THE PARVASAMGRAHA

The number of adhyāyas and ślokas of the Āraṇyaka, according to the Parvasamgrahaparvan, in our edition, and in the current editions, can be seen in the following table.

COMPARATIVE TABLE OF THE NUMBER OF ADHYĀYAS AND ŚLOKAS
IN THE ĀRANYAKAPARVAN

	Parva- samgraha	Crit Ed	Cal. Ed	Bomb Ed. (Śaka 1799)	Kumbh Ed	South Rec (Sastri)
Adhyāyas	269	299	314	315	315	269
Ślokas	11,664	?	12,848	12,002	12,476	11,136

¹ The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 4 (1933), Introduction, p. iii f

² Prolegomena, p. LXXIII.

With regard to the above figures the following particulars may be noted. According to the count of the Calcutta edition the number of ślokas in this parvan is 17,478. But this calculation misses the correct figure by several thousands. The Calcutta Pandits responsible for the edition, who were apparently not very good mathematicians, have made repeated mistakes in the counting of the lines, being evidently baffled by the complications of calculation at the turn of the century! They have numbered the lines, by fives, without committing any mistake up to 3095. They make their first mistake by putting down the next figure (after 3095) as 4000, in place of 3100; and this is followed by several other lapses of that type! The correct total as computed by Jacobi¹ is 12,848 as shown above — The figure for the ślokas of the Bombay edition has been taken from the edition of text and Marathi translation by Kashinath alias Bhau Shastri Lele of War (Śaka 1821), who has counted the stanzas in his edition, adhyāya by adhyāya, and, after correcting his own errors in three different places, gives the correct figure, according to him, at the end of the Vanaparvan volume (p 1344) as 12,002.² — The figure for the stanzas of the Kumbhakonam edition has been taken from the Index Volume (p 5) of that edition. — The extent of Professor P. P. S. Sastri's *Southern Recension* has been given by himself in the Introduction to the second part of his *Āraṇyakaparvan* (vol 5, p xiv). — The figure for the critical text has been intentionally left blank by me, since the parvan contains two prose adhyāyas, in addition to a large number of Triṣṭubh stanzas, and it is difficult to compute their equivalent in ślokas. Indeed the figures given for the other editions are all defective for the same reason. In fact they are all *purely fictitious*, being obtained by *the addition of figures for the stanzas and prose sections*, but may be taken to represent a *very rough* approximation of the extent. It will thus be realized that it is futile to compare these figures with the Parvasamgraha figures, which are often themselves doubtful. It has been the general experience that ancient figures, when at all complicated, seldom come out quite right. And there is no reason to think that the Parvasamgraha figures for the number of stanzas are an exception to the rule.

We do not expect strict agreement between our figures and the Parvasamgraha figures in respect of the number of stanzas in such a voluminous work, but we do expect some agreement as regards the number of *adhyāyas*. It is, therefore, surprising to find that almost all extant manuscripts contain about 30 adhyāyas at least more than the figure given by the Parvasamgraha! This discrepancy is the more striking, as the manuscripts of the Parvasamgraha, of all versions and recensions without exception, agree — for a change — in giving the same figure for the number of adhyāyas, namely, 269. As regards the manuscripts of the *Āraṇyaka*, the Kāśmīrī (Śāradā) and the Southern manuscripts agree in having about 300 adhyāyas, while the Central Sub-recension (Bengali-Devanāgarī group) show in fact about 315 adhyāyas. The former may be taken as the more reliable figure. Professor P. P. S. Sastri's device of arriving at the Parvasamgraha figure (269), by omitting arbitrarily about 31 colophons actually contained in all of his manuscripts is hardly commendable.

¹ *Das Mahābhārata, Inhaltsangabe, Index, etc.*, p 257

² According to another computation, that of the

Chitrashala Edition (Poona, 1930), the correct number is 11,859, as given in the footnote on p 500 of its edition of the "Vanaparvan".

Due to these discrepancies between the data of the Parvasamgraha and the manuscripts, which are patent, two probabilities are presented to us either, the compiler of the Parvasamgraha had made a mistake in counting the adhyāyas, or some thirty adhyāyas have been added to our parvan since the time of the Parvasamgraha count. No third explanation is possible, and both these are significant alternatives. If we admit that there has been an original error in the counting of adhyāyas, it is roughly a mistake of 30 in 300, that is 10 per cent, which is indeed a very high percentage of error. If we could prove even two or three such errors, the value of the figures in the Parvasamgraha will dwindle down to an insignificant quantity. If, on the other hand, — as is more likely — our critical text contains about 30 adhyāyas (equivalent to about 1500 stanzas) more than the text which was the basis of the Parvasamgraha calculation, then even in the matter of general contents it is nowhere near the Parvasamgraha standard and must be very far removed from the hypothetical archetype of the Mahābhārata; for it is hardly credible that as many as thirty colophons could get displaced or lost in a mere aggregate of 300 colophons. There are moreover no means to excise these spurious accretions except by methods of higher criticism, which owing to the peculiar character of our work would be a very delicate operation indeed, and withal one of doubtful utility. We thus see how easy it would be to delude ourselves that just by collating a small fraction of the extant manuscripts, we could arrive at the archetype.

The passage in the Parvasamgraha giving the *contents* of this parvan exists in two versions (1 2 111-126). the longer version of the Vulgate being based on the Central Sub-recension (the Bengali-Devanāgarī), the shorter version on the Kāśmīri-Southern tradition. I have adopted the latter in this edition, relying mainly on the superiority of the agreement between what appear *prima facie* to be independent versions. But I think it is possible to fortify the argument in the present case from intrinsic considerations. It will be seen that in the shorter version, the sequence of the incidents mentioned in the list of contents *does not tally* with the actual sequence in the original text of the parvan, given uniformly by all extant manuscripts, the sequence of the longer version on the other hand tallies exactly with the present text. Moreover, the latter — namely, the longer version — is much fuller, containing as it does far more details. Is it now likely that the Kāśmīri and Southern traditions had independently — or in collusion with each other — discarded the original fuller and more correct version in favour of a shorter and defective version? It seems far more probable that the defects of the original short version, which has been preserved independently by the Kāśmīri and Southern traditions, had been noticed early, and that had led to its being modified and corrected by the revisers of the Central Sub-recension, which then adopted the revised version of the contents.

The Parvasamgraha mentions sixteen sub-parvans, which is also our number, but the Vulgate has twenty-two, that is six more. The latter number is obtained by adding to the list the names of certain episodes like the Nalopākhyāna, Rāmopākhyāna, Sāvītryu-pākhyāna, which originally did not form separate sub-parvans at all, as will be seen from the following table

Critical Edition
(and old Parvasamgraha)

- 1 आरण्यक (adhy. 1-11)
- 2 किर्मीरवध (12)
- 3 कैरात (13-42)
- 4 इन्द्रलोकभिगमन (43-79)
- 5 तीर्थयात्रा (80-153)
- 6 जटासुरवध (154)
- 7 यक्षयुद्ध (155-172)
- 8 आजगर (173-178)
- 9 मार्कण्डेयसमाप्ता (179-221)
- 10 द्रौपदीसत्यभामासवाद (222-224)
- 11 घोषयात्रा (225-243)
- 12 मृगस्वप्नभय (244)
- 13 ग्रीहिद्वैणिक (245-247)
- 14 द्रौपदीहरण (248-283)
- 15 कुण्डलाहरण (284-294)
- 16 आरण्य (295-299)

Vulgate Editions
(and revised Parvasamgraha)

- 1 अरण्य (adhy 1-10)
- 2 किर्मीरवध (11)
- 3 अर्जुनाभिगमन (12-37)
- 4 कैरात (38-41)
- 5 इन्द्रलोकभिगमन (42-51)
- 6 नलोपाख्यान (52-79)
- 7 तीर्थयात्रा (80-156)
- 8 जटासुरवध (157)
- 9 यक्षयुद्ध (158-164)
- 10 निवातकवचयुद्ध (165-175)
- 11 आजगर (176-181)
- 12 मार्कण्डेयसमाप्ता (182-232)
- 13 द्रौपदीसत्यभामासवाद (233-235)
- 14 घोषयात्रा (236-257)
- 15 मृगस्वप्नोद्भव (258)
- 16 ग्रीहिद्वैणिक (259-261)
- 17 द्रौपदीहरण (262-271)
- 18 जयद्रथविमोक्षण (272)
- 19 रामोपाख्यान (273-292)¹
- 20 पतिव्रतामाहात्म्य (293-299)
- 21 कुण्डलाहरण (300-310)
- 22 आरण्य (311-315)

The limits of these sub-parvans can be fixed, as a rule, with tolerable certainty with the aid of the colophons of our manuscripts, which give indications sufficient for purposes of approximate identification.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Āraṇyaka-parvan (almost uniformly passing under the name Vanaparvan), I have consulted the following:

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata printed in Calcutta between 1834 and 1839. Its Vanaparvan comprises, according to its own data, 17478 ślokas in 314 adhyāyas. It gives in general the Nilakaṇṭha version, which we have called the Vulgate and which has been reproduced in many subsequent editions, sometimes accompanied by translation and commentary. The *editio princeps* still remains the best edition available of the Vulgate version of the Āraṇyakaparvan, though that is not saying very much.

(2) The oblong pothī-form edition, published by Ganapat Krishnaji in Śaka 1799 in Bombay (hence commonly known as the Bombay edition). It is accompanied by Nilakaṇṭha's commentary, Bhārata-bhāvadīpa, and should therefore represent the

¹ The Parvasamgraha of the Vulgate cites Nos. 19 and 20 in reverse order, that is, the

Pativrata-māhātmya precedes the Rāmopākhyāna

kantha tradition. But it contains as a matter of fact quite a large number of lines and readings not countenanced by Nilakantha himself. The text is divided into 315 adhyāyas, and contains (according to some editions which give the aggregate number of stanzas in the parvan) 12,002 stanzas.¹

(3) The Kumbhakonam edition published by T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya, and described on its title-page as "A New Edition, mainly based on the South Indian Texts". Its Vanaparvan comprises (according to the Index Volume) 12,476 ślokas and 315 adhyāyas, but contains like our misc-codices a good number of specific Northern passages unknown to the true Southern recension.²

(4) Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension, Volumes 4-5, comprising (according to his own count) 11,136 ślokas divided into 269 adhyāyas.

As these old editions contain nothing of any serious importance which is not to be found in the different manuscripts already collated for this edition, they have been only sparingly used and cursorily studied by me. The following observations may be of use to those who may wish to consult these editions.

As remarked above, there are some grave mistakes in the numbering of the stanzas of the Calcutta edition. The first mistake occurs after stanza 3095, where the next number suddenly jumps up to 4000 (when it should be 3100). Similarly after 8895, the following number jumps up to 9900 (when it should be 8900). For the third time, after 10,095, the following number is given as 11,000 (instead of 10,100). For the fourth time, after 11,095, the next number jumps up to 12,000, when it should be 11,100. At the next step, however, the number equally suddenly jumps back to 10,200! Thus at one place three successive numbers (which are supposed to increase by five at each step) are 11095, 12,000, 10,200!! After adhy 117, there appear to be no new mistakes, and from that point onwards the numbering may be taken to be continuous and correct. But the result of these earlier miscalculations is that the extent of the parvan appears to be 17,478, when it should in reality be (according to Jacobi's computation) 12,848, the Parvasamgraha figure being 11,664! Several numbers occur twice, and in giving reference to the Calcutta edition, it is advisable to cite the adhyāya number as well.

The Bombay edition, like the Calcutta, is based on the Nilakantha version but (like yet other editions of the Mahābhārata prepared in the same fashion, e g, the Chitrashala Edition) does not represent the Nilakantha tradition very faithfully. In the footnotes to the text, and the critical notes at the end, I have frequently drawn attention to unwarranted departure from Nilakantha's original text. The vagaries are small and of no great consequence, but they are there nevertheless. They prove very clearly that *without any conscious effort at alteration or emendation — and perhaps, notwithstanding the half-hearted efforts to preserve intact the received text — discrepancies do arise in course of time, and the text does drift away from the norm, imperceptibly, within a relatively short period of time*. Thus in 3 9 7 for our प्रतिपद्यया (which is documented

¹ According to the Chitrashala Edition the number is 11,859, though the text is precisely the same in both editions.

old printed editions though the name of this parvan is given on the title-page and in the captions as "Vanaparva", the colophons invariably gave the name correctly as Āranya- or Āranyaka-parvan!

² It seems not to have been noticed that in the

uniformly by almost all our manuscripts), the different editions printed in the Bombay province, and examined by me, all have the reading प्रतिपद्यता, a reading which has not been found in a single manuscript! In 3. 83. 30, the Bombay edition (with the Kumbhakonam and some other editions) reads गवा मेघम्, when the Nilakanṭha manuscripts themselves (along with a host of other manuscripts) have the correct reading गवामयम् (*lect. diff.*), which is the reading of the constituted text! Likewise in 3 249. 8, our edition reads सुवल्स्य, which is the reading offered by all manuscripts collated for our edition, except one inferior Grantha manuscript (G₂), which reads सुमवस्य, and yet this latter reading (सुमवस्य) has been adopted in many of the Bombay editions!!

Professor Sastri's edition is based chiefly on *four* manuscripts, of which one (ख) is in Telugu script, two (अ, ष) in Grantha, and one (क) in Malayālam. For adhyāyas 67-130, that is, for about 64 adhyāyas out of his total of 269 adhyāyas, a fifth manuscript (ग) was partly utilized. According to the editor, manuscript अ (Grantha) "represents the Principal Text printed". It bears a date corresponding to A D 1795, that is, it is less than 150 years old. As an edition of the Southern recension, Professor Sastri's edition is preferable and indeed much superior to the Kumbhakonam edition. But it seems to me that in its preparation the manuscript material has not been as fully and carefully utilized as it should have been. Judging by the Southern manuscripts collated for our edition and examined by me, which cannot be very different from his, it should seem that too often Sastri's edition agrees in its mislections and other short-comings with the Kumbhakonam edition to the exclusion of the genuine Southern tradition. I miss in his critical apparatus many of the readings which are given uniformly by all Southern manuscripts. Even if the editor, for some occult reasons, did not wish to adopt in his text these perfectly good and authenticated Southern readings, they should have appeared in the footnotes as discarded readings. Instances of Northern readings having contaminated his text will be found in the following stanzas (reference is to ślokas and adhyāyas of *his* text) 1. 27^b, 28^b, 2. 13^{1/2}^a, 22^a, 46^c, 71^{1/2}^b, 80^{1/2}^b, 4. 8^a, 8^c, 15^b; 5. 1^b, 6^c, 7^c, 22^d, 7. 2^b, 2^c, 9^b, 23^b, 8. 17^c, 10. 49^d, 55^d, 66^a, 11. 60^{1/2}^c, 72^{1/2}^c, 12. 23^{1/2}^a, 41^b; 13. 1^b, 14. 6^d, 16^c, 17. 10^{1/2}^a, 11^{1/2}^a, 18. 5^b; etc., etc. These examples have been selected at random from the first 18 adhyāyas only, but such lapses keep turning up on page after page up to the end of the book.

As his edition is based on four manuscripts only and even these manuscripts appear not to have been rigorously collated and fully utilized, I should hesitate to accept his text as a true representative of the Southern recension, even ignoring the deficiencies of the critical apparatus.

In the division into adhyāyas, Professor Sastri seems to have followed the Grantha edition of Sarabhojirajapuram (Tanjore District) printed in 1895. The reason given by Professor Sastri for following the edition instead of the manuscripts is that the division of the Tanjore edition "accords exactly with the enumeration of the number of chapters for the Vana Parvan (sic) in the Anukramaṇikādhyāya of both the Northern and the Southern Recensions"¹ This is a dangerously vicious circle! As the Tanjore edition does not pretend that it has followed any manuscript tradition, the adhyāya division of both these editions (Tanjore and Sastri) remain unsupported by manuscript authority

¹ The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 5, Introduction, p. xiii.

and therefore perfectly arbitrary. Adopting the Parvasamgraha figure, Sastri has divided the parvan into 269 adhyāyas, while the actual numbering of the adhyāyas in Southern manuscripts reaches the figure 300 approximately, the number according to our Southern manuscripts varying between 299 and 302.

While Sastri by arbitrary elimination of colophons, has equated his adhyāya-number to that given by the Parvasamgraha, he could not make the figures for the ślokas tally! According to the Parvasamgraha the number of ślokas should be 11,664. "The total number of stanzas," says Professor Sastri, "printed in the Text of the Southern Recension comes to 11,136, which is short by 528"¹ As his text is short by over 500 stanzas, his equation of the number of adhyāyas with the Parvasamgraha figure, by arbitrary omission of about thirty colophons, which are found in all Southern manuscripts, has no significance, and remains a piece of useless and unmeaning manipulation

It is exactly seventeen years since I took over charge of the Mahābhārata work, and reorganized, on somewhat different lines, this Department of the Institute, having profited by the experiments and experiences of my predecessor, the late lamented Mr. N. B. Utgikar, M.A. During this interval, the Mahābhārata Department of the Institute has prepared and published critical editions of four whole parvans (in this sequence) the Ādi (1933), the Virāṭa (1936), the Udyoga (1940), and now the Āraṇyaka (1942). These four parvans comprise, according to the data of the Parvasamgraha-parvan, about 28,400 "ślokas". In addition to this the Sabhāparvan, which is being edited by Professor Franklin Edgerton of the Yale University (U. S. A.) and which has been ready for some time, has been taken up for printing, and its printing has made considerable progress; nearly the whole of the text, along with the critical apparatus pertaining to it, has been printed off, and the printed portion may even be issued, in the near future, as a separate fascicule. Furthermore, the press-copy of the Bhīṣmaparvan, which is being edited by Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar, I.E.S. (Retd.), is almost ready and is now undergoing final revision at the hands of its editor. Funds permitting, it will be sent to the press in the not very distant future. Thus, during these seventeen years the Institute has critically dealt with the first six parvans of the Great Epic the Ādi, Sabhā, Āraṇyaka, Virāṭa, Udyoga and Bhīṣma. These six parvans make up a total of about 36,800 "ślokas", out of the aggregate of about 82,150 "ślokas" comprising the entire Mahābhārata, a portion which is approximately 45 per cent of the aggregate, excluding of course the "Supplement", Harivamśa, which, for the time being, we have placed aside. This is no mean achievement, we think. The part of the epic critically dealt with so far is, I imagine, in bulk, about four times as great as the Iliad and the Odyssey put together, and one and a half times as great as our Rāmāyaṇa.

That a work of this nature and these dimensions is not one man's job is very evident. Many collaborators, sympathisers, friends, benefactors and patrons have contributed to such measure of success as has been achieved so far, and they include among them, princes and potentates, persons owning manuscripts, curators and librarians, printers and parvan-editors, not to speak of the General Editor and his modest staff in

¹ *Op cit* p. xiv

the background. Surely the most potent among these multifarious contributory factors have been—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

— the generous patrons of learning, who out of regard for this venerable monument of Indian antiquity, this great and lustrous heritage of Bhāratavarṣa, have liberally supplied the Institute, all through these years, with funds to carry on this costly but very vital work

First among these generous patrons stands in our estimation Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B.A., Rajasaheb of Aundh, whose princely liberality made it, in the first instance, possible for the Institute to think of undertaking this ambitious project. The Rajasaheb has already paid up a large part of the Foundation Grant of a lakh of rupees promised by him, and thus placed under his obligations not only the Institute but all those who love the Great Epic of India.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme — which has now become nothing less than a great national undertaking — to a number of other distinguished and generous donors, scattered all over India, who have contributed liberally to our Mahābhārata Publication Fund, the chief among them being The Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma and United Provinces, the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, Mysore, Porbunder, Kolhapur, Patiala, Sangli, Ichalkaranji, Ramdurg, and other Indian States. The Trustees of the Sri Dorab Tata Trust, the Savitribai Bhat Trust, and the Tulsidas Charities also deserve a grateful mention here for their kind help to our finances. We must gratefully think also of those persons less gifted by Fortune, who have contributed smaller sums — with the one idea of helping on this great cause — each according to his ability.

The Institute is indebted, for subsidies to its Mahābhārata work, to the Trustees of the Mahābhārata Fund of Great Britain in London, and indebted also for a token grant, in appreciation of this work, to the British Academy of London.

And last, but not least, I must mention, in this connection, our Alma Mater — The University of Bombay — who has been exceptionally generous and appreciative of our endeavours in this field, supplying us with funds, lending us manuscripts, and generally taking a very keen and active interest in the welfare and rapid progress of our project

In connection with further assistance rendered by extra-mural collaborators and helpers, I must put on record our special obligations to Pandit Rajaguru Hemraj, C.I.E., of Nepal, as also to Professor Kshitimohan Sen, who has succeeded Professor Vidhushekhar Bhattacharya as Principal of the Viśvabharati, further to Mr S Gopalan, B.A., B.L., who has succeeded the late Raosaheb Sambamurthi Rao, as Honorary Secretary of the Saraswathi Mahal Library of Tanjore. Both these latter gentlemen have been kind enough to carry on, in a purely honorary capacity, the onerous and responsible task of supervising the Mahābhārata collations done in their respective institutions

The thanks of the Institute are also due to the Curators, Trustees, and Custodians of the following libraries and institutions for keeping us equipped with the manuscripts required for our Mahābhārata work, during almost two decades the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, the Royal Asiatic Society of Bengal, the Bangiya Sahitya Parishad, the Adyar Library, the Oriental Institute of Baroda, Madras Government

Library, Mysore Oriental Manuscripts Library, Sri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore), Cochin State Library, Pudukkottah State Library, and the India Office Library (London) The Institute has also received manuscripts or photo-copies or hand-made copies of manuscripts from the Bombay University, the Visvabharati, Dacca University, Dayananda Anglo-Vedic College of Lahore (Research Department), Benares Sanskrit College, and Calcutta Sanskrit College — all of whom I wish to thank on behalf of the Institute very cordially for their kind help in the matter. The Institute is, moreover, obliged to Sardar M. V. Kibe, M. A. of Indore for the loan of a complete Nilakantha manuscript of the Mahābhārata. It is further indebted for the free loan of Southern manuscripts of the Mahābhārata to the Chief of Idapalli, Mr. Kallenkara Pisharam, Mankavu Padinnare Kovilakam, Kullmangalam Nambudiripad, and to the proprietors of the following Malabar estates Poomullimana, Avapapparambu Mana, Nareri Mana, Ponnokkottu Mana, Paliyam Estate, Channamangalam.

Once more I would fain express my gratitude for help of various kinds from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, who have throughout reposed, very generously, full confidence in me, and helped and supported me invariably in the true spirit of *camaraderie*. It is sad to reflect that before we are even half-way through our work, several members of the old Editorial Board, formed in 1925, are no longer with us, from among whom I remember particularly my friends Father R. Zimmermann, S. J., Professor M. Winternitz, and Mr. Vishvanath P. Vaidya.

I have to record here my keen appreciation of the willing compliance and ungrudging assistance I have uniformly received from members of the Permanent Staff of the Mahābhārata Department of this Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, who is in special charge of the collations, has been moreover, as usual, always by my side, helping me with useful suggestions, when I was engaged in constituting the text of this extensive parvan. The critical notes were compiled from the collation sheets by Mr. B. G. Bhide Shastri, Mr. D. V. Naravane, and Mr. G. G. Soman. We shall miss, in future, the expert assistance of Mr. Bhide in several fields, who having served the Institute in the Mahābhārata Department since 1921, has now owing to old age, retired from service. The Śāradā manuscripts have been invariably collated by our Śāradā expert, Shankar Shastri Bhilavadikar, Head Shastri of the Mahābhārata Department. The proof-reading has been done by the Collator and Reader Pandit K. V. Krishnamurti Sharma Shastri, of Erode (South India), who is now helped in that work by Mr. M. V. Vaidya, M. A., both of whom have worked with praiseworthy diligence, exemplary zeal, and signal devotion to their work. Collations of Southern manuscripts have been done at the Institute uniformly by the Pandits K. V. Anantanarayan Shastri of Erode, and K. S. Vishvanath Shastri of Kolengode (South India), both of whom also are very accurate and conscientious workers, exhibiting characteristically a single-minded devotion to duty.

The superior finish of the Āraṇyakaparvan Volumes, from the typographical viewpoint, is due solely to the care and thought personally bestowed on them by my indefatigable friend Professor Dr. Raghu Vira of the International Academy of Indian Culture, who, as part of a programme of multifarious activities for the regeneration of our culture, has equipped at Lahore a small but efficient printing establishment — the

Arya Bharati Press — which is solely devoted to the cause of the service of the *ārya-bhārati*, for endowing Sarasvatī with better vestments than she grudgingly receives in India at the hands of very mercenary printers and publishers. At great trouble and inconvenience to himself — and, I fear, even at the risk of pecuniary loss — he undertook and has carried out successfully the printing of these two big tomes, and thus led us safely out of the first big forest our little party of explorers had encountered on our way to the yet distant Utopia of a complete critical edition of the Mahābhārata.

If Mahārṣi Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa tells us that he has cried himself hoarse, urging people to follow the Path of Duty

ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

his shouting with uplifted arms has *not* been entirely in vain He has *not* failed in his mission. Across the reverberating corridors of Time, we his descendants can still hear dimly his clarion call to Duty. It is in response to that call and in a spirit of reverent homage to that sage of unfathomable wisdom — that embodied Voice of the Collective Unconscious of the Indian people — we offer this work, pledged to broadcast to mankind, in this hour of its need and its peril, the luminous message of the Mahārṣi

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

August 1942.

V. S. SUKTHANKAR.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition
(Ganapat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition
(P. P. S. Sastri's Southern Recension, 1931)

Crit Ed.	Bom Ed	Mad Ed	Crit Ed	Bom. Ed	Mad Ed
1	1	1	37	36	32
2	2	2	38	37	33
3 1-14	3 1-19, 22-25	3 1-14	39	38	34
3. 15-23	3. 18-21	3. 23-47	40	39	35. 1-22
—	3 23-70	—	41	40	35. 70-23
4	3 70-23	3. 15-23	42	41	36
5	4	4	43	42	37
6	5	5	44	43	38
7	6	6	—	45-46	39
8	7	7	45. 1-2	44	40. 1-2
9	8	8 1-12	45 2-35	47	40 2-35
10	9	8 13-25	46	48-49	41
11	10	9	47	50	42
12	11	10	48	51	43
13	12	11	49	52	44
14	13	12. 1-17	50	53	45
15	14	12. 18-41	51	54	46 1-20
16	15	13 1-22	52	55	46 20-52
17	16	13 23-52	53	56	47
18	17	14	54	57	48
19	18	15. 1-22	55	58	49 1-15
20	19	15 24-20	56	59	49 15-23
21	20	16	57	60	50 1-25
22	21	17	58	61	50 25-61
23	22	18	59	62	50. 62-26
24	23	19	60	63	51
25	24	20	61	64	52
26	25	21	62	65	53
27	26	22	63	66	54
28	27	23	64	67	55
29	28	24	65	68	56 1-29
30	29	25	66	69 1-25	56 40-68
31	30	26	67	69 25-50	56 69-90
32	31	27	68	70	57 1-25
33	32	28	69	71	57 25-64
34	33	29	70	72	58
35	34	30	71	73	59
36	35	31	72	74	60. 1-21

Crit Ed.	Bom. Ed	Mad Ed.	Crit Ed	Bom. Ed	Mad. Ed.
73	75	60. 82-80	115	115	91
74	76 1-25	61. 1-24	116	116	92
75	76 26-58	61. 25-51	117	117	93
76	77	62	118	118	94
77	78	63. 1-32	119	119	95
78	79	63 33-64	120	120	96
79	80	64 1-20	121	121	97
80	81-82	64. 81-65. 180	122	122	98
81	83	66	123	123	99
82	84	67	124	124	100. 1-25
83	85	68	125	125	100. 26-20
84	86	69	126	126	101
85	87	70	127	127	102. 1-21
86	88	71	128	128	102. 22-42
87	89	72	129	129	103
88	90	73	130	130	104
89	91	74. 1-22	131	131	105
90	92	74. 23-47	132	132	106
91	93	75	133	133	107
92	94	76	134	134	108-109
93	95	77	135	135 1-42	110 1-42
94	96	78 1-20	136	135. 43-60	110 43-60
95	97	78. 30-53	137	136	111
96	98	79	138	137	112
97	99	80	139	138	113
98	100	81. 1-25	140	139	114
99	101	81 26-47	141	140	115
100	102	81. 48-74	142	141	116
101	103	81. 75-93	—	142	—
102	104	82	143	143	117
103	105	83. 1-21	144	144	118
104	106	83 22-84 25	145	145	119
105	107 1-20	84 26-55	146	146	120
106	107. 30-70	84 56-100	147	147-148	121-122
107	108	85	148	149	123
108	109	86	149	150	124
109	110 1-21	87 1-21	150	151-152	125
110	110. 22-53	87 22-53	151	153	126
111	111	88	152	154	127
112	112	89. 1-13	153	155	128
113	113	89 14-43	—	156	129
114	114	90	154	157	130

Crit Ed	Bom Ed	Mad Ed	Crit Ed	Bom Ed	Mad Ed
155	158	131	194	203	167
156	159	132	195	204	168
157	160	133	196	205	169
158	161	134	197	206	170
159	162	135	198	207	171
160	163	136	199	208	172
161	164-165	137	200	209	173
162	166	138	201	210	174
163	167	139	202	211	175
164	168 1-01	140 1-00	203	212-213	176
165	168 02-05	140 01-05	204	214	177
166	169	141	205	215	178 1-32
167	170	142	206	216	178 03-00
168	171	143	207	217	179 1-21
169	172	144	208	218	179 22-20
170	173	145	209	219	179. 30-35
171	174	146	210	220	180
172	175	147	211	221	181
173	176	148 1-22	212	222	182
174	177	149 23-40	213	223-224	183
175	178	149	214	225	184
176	179	150	215	226	185 1-25, 56
177	180	151	216	227	185 26-42
178	181	152	217	228	185 43-186 7
179	182	153	218	229	186 7-57
180	183 1-2	154	219	230	187
181	183 3-25	155	220	231 1-27	188. 1-20
182	184	156	221	231 28-118	188 27-115
183	185	157	—	232	—
184	186	158	222	233	189
185	187	159	223	234	190
186	188	160	224	235	191
187	189 1-57	161	225	236	192
188	189 58-190 07	162	226	237	193
189	191	163	227	238	194
190	192	164	228	239	195
—	193-198	—	229	240	196
191	199	165	230	241	197
—	200	—	231	242	198
192	201	166 1-32	232	243	199
193	202	166 33-04	233	244	200
			234	245	201

Crit Ed	Bom. Ed	Mad Ed	Crit. Ed	Bom Ed	Mad Ed
235	246	202	267	283	288
236	247	203	268	284	289
237	248	204	269	285	240
238	249-250	205-207	270	286	241
239	251	208	271	287	242
240	252	209	272	288	243
241	253-255	210	273	289	244
242	256	211	274	290	245
243	257	212	275	291	246
244	258	213	276	292	247
245	259	214-215	277	293	248
246	260	216	278	294	249
247	261	217	279	295	250
—	262-263	—	280	296	251
248	264	218	281	297	252
249	265	219	282	298	253
250	266	220	283	299	254
251	267	221	284	300	255
252	268	222	285	301	256
253	269	223	286	302	257
254	270	224	287	303	258
255	271	225	288	304	259
256	272	226	289	305	260
257	273	227	290	306	261
258	274	228	291	307	262
259	275	229	292	308	263
260	276	230	293	309	264
261	277	231-232	294	310	265
262	278	233	295	311	266
263	279	234	296	312	267
264	280	235	297	313	268
265	281	236	298	314	269
266	282	237	299	315	

Transp. to Virāṭap.

॥ आरण्यकपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
घातेराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १
श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वन्त कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २
कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३

के चैनानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाहाराः किमाचाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥ ४
कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५
कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोपिताम् ।
पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ।
वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ॥ ६

C 3 7
B 3 1 7
K. 3 1 7

The first 54 folios of K₁ are missing, fol 55 begins with ३ ३२ ४^b The first 51 folios of K₄ are also missing, fol 52 begins with ३ ३६ १ The MSS are mostly ignored up to the end of the lacuna

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except K₃ D₅, K₁ 4 missing) Only Ś₁ D₁ 2 read व्याम (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, S₁ ins श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः । ॐ, K₃ Dc₁ Dn₁ D₁ 3 श्रीगणेशाय नमः, B₁ ॐ नमो गणपतये, B₂ श्रीवेदव्यामाय नमः, B₃ 4 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; Dc₃ ॐ, D₂ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुराणपुरोत्तमाय, D₄ 6 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते श्री(D₅ om श्री)वासुदेवाय

D₅ S (G₄ M₂ damaged), which om the introductory mantra, begin as follows D₅ begins with श्रीगणेशाय नमः, T₁ हरि ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आरण्यपर्व । श्रीवेदव्यामाय नमः, T₂ ॐ G₁ begins with हरि ॐ, which is followed by

2* शुक्लाम्बरधर विष्णु शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रमत्तवदनं ध्यायेत्पर्वविघ्नोपशान्तये ॥

शुभमस्तु — G₂ begins with

3* ॐ व्याम धमिष्टनहार शक्तेः पौत्रमकल्पमम् ।
परादारसम्भज वन्दे शुक्रवात तपोनिधिम् ॥
व्यामाय विष्णुरूपाय व्यामरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वामिष्ठाय नमो नमः ॥

G₃ begins with शुभमस्तु । ॐ; M₁ हरि श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु

1 Owing to missing first folios, the portion from ३ १ १ up to ३ ३२ ४^a is lost in K₁, and the first ३५ adhy are lost in K₄. In G₄ st 1 and in M₂ st 1-7 are lost on a broken fol — 1^{abc}=8^{abc}

2 M₂ missing (cf v l 1) —^b) T₂ G₃ 4 सृजती, G₂ सुहृद्भिर् (for सृजद्भिर्) —^c) K₃ B Dc₂ Dn D₃ 4 T₂ G₁ 3 4 M₁ अकुर्वन्त S₁ कौंतिया (for कौरव्या)

3 M₂ missing (cf v l 1) —^a) K₃ Dc₁ D₃ 4 6 वै* (for चै*) M₁ om च T G₁₋₃ कथमे (T₂ य चै)श्वर्यमूयिष्ठा —^b) S₁ K₃ D₁₋₃ 5 इयुष* (for ए*) —^c) D₁₋₃ वने विजहु पार्थास्ते

4 M₂ missing (cf v l 1) —^a) K₃ B₁ 3 Dn D₄ 6 G₁ 4 M₁ वै तान्, K₃ B₂ 4 Dc₃ D₃ 3 चैतान् (for चैनान्) Ś₁ K₃ B₁ D₅ अन्वगच्छत —^c) K₂ 3 B₃ Dn D₃ 4 6 G₁ transp आहारा* and आचारा*

5 M₂ missing (cf v l 1) K₃ B₂ om (hapl) 5^{ab} —^a) K₃ B₃ Dn D₄ 6 G₁ कथं च द्वादश समा —^b) K₂ B₁ 3 Dn D₁ 2 4 6 G₁ महासुने, M₁ तरस्त्रिना (for महात्मनाम्) D₅ वने (वने) निवसता सता —^d) B₂ 3 D₅ S (M₂ missing) अनिवर्तिना, D₁₋₃ परवातिनां (for अरि*)

6 M₂ missing (cf v l 1) —^c) D₃ (m as in text) सत्य* (for पति*) —^d) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃ द्रौपदी (for सतत) B₂ G₂ प्रिय*, B₄ D₅ सशितव्रता, Dn₂ ns

एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ७

वैजांपायन उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ ८
वर्धमानपुरद्वारेणाभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ ९
इन्द्रसेनादयश्चैनानभृत्याः परिचतुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ १०
व्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परम् ॥ ११

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
यत्र दुर्योधनः पापः सौत्रलेयेन पालितः ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १२
नो चेत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कृतः सुसम् ।
यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं बुभूषते ॥ १३
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृजनः ।
अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १४
नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
हीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १६
एवमुक्त्वानुजग्मुस्तान्पाण्डवांस्ते समेत्य च ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १७

ब्रह्म* (for सत्य*) —^c B₄ वने वासमनर्हां च —^f D₁ २ सा कथ (for दारुण)

7 M₂ missing (of v 1 1) —^c Ś₁ वेत्सुम् (for श्रोतुम्) G₂ तत्सर्वं (for चरित) —^d K₂ D₀ D₂ चेतसा

8 gabc=1^{abc} —^a K₂ B₂ ३ D₈ ० ततो (for एव) —^d T₂ G₃ ४ नियुज्य (for निर्ययुर्) D₈ नागं (for गज)

9 ^{ab} K₂ D_n D₄ ० S *पुर (T₂ G₃ ४ *गृह)द्वारादभि* K₂ B₁ D_n D₄ M₂ पांडवा, D₀ तेनघ (for ते तदा) —^c K₂ D₈ जातदु*ख्वा (for उद*) —^d Ś₁ D₃ transp सह and कृष्णया

10 ^a K₂ B Dc Dn D₁ २ ४ ० T₁ M₂ चैव; K₂ D₃ ० G₂ चैतान् (for चैनान्) —^b M₁ भृत्यवर्गाक्षतुर्दश —^c B₁ S (except T₂ G₁) शीघ्र —^d S₁ D₃ चादाय (for आदाय) — After 10, S ins

4* ततस्ते पुरपण्याघ्रा रथानास्थाय भारत ।

ददुशुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणारुय महावटम् ।

[Cf 39 — (L 1) T G₂ ३ आदाय (for आस्थाय) G₄ सबश (for भारत)]

11 ^a K₂ B Dn D₄ ० गतानेतान्, T₂ G₃ ४ प्रजग्मु स्तान् (for व्रजतस्तान्) —^b D₀ D₂ शोकेन (D₂ शोकाभि) कशिता*, S (G₄ M₂ damaged) शोकसमन्विता* (G₂ *समाप्नुता) —^c M₁ ते शपतो (for गर्ह*) B₁ तदा (for [अ]सकृद्) S₁ B₂ T₂ G₂—4 M₁ भीष्म (for भीष्म-) —^e S (except G₁, T₂ after corr) ऊचुर्वं समय (T₂ [orig] G₄ *र) कृत्वा —^f D₀ समाग्राघ, D₁ २ ते समग्र्य,

D₃ ते सगम्य, T₂ G₃ ४ ममवेत्य (for समागम्य)

12 Before 12, a few MSS (some marg) ins पौरा ऊचु* —^a B₁ Dc G₂ नैतद् (for नेदम्) S (except G₁) कृत्स्न (for सर्व) —^d S₁ मगत, T₂ G₃ ४ यालिश् (for पालित) B₄ Dc D₁ ३ ० सौत्रलेनाभि (D₂ *नु) पालित, G₁ *लेन च मगत, M₁ *लेन समन्वित —^e T₁ G₁ ३ M₁ *नाचेश्व —^f D₀ राज्य शासिनमिच्छति

13 ^a S₁ नेद, K₂ B Dn D₄—० न तत्, K₂ न वै, Dc D₂ ३ नैतत्, D₁ न न (for नो वेत्) D₁ नो धर्मो (for चाचारो) —^b B₄ T₂ G₂ ३ न धर्मार्थ D₁—३ नार्थकाम सुव कुत* —^c B₁ Dc [S] नौ (for सय) —^d S₁ G₁ बुभुक्षते, K₂ B₂—4 Dc Dn D₄—० चिकीर्षति, K₂ B₁ D₁—३ बुभुक्षति

14 ^a D₈ सातापितृ (for दुर्योधनो) D₁—३ मदामर्षी, T₂ G₃ ४ गुणद्वेषी — M₁ om 14^{bc} —^b D₈ त्यक्ताचार कुरुद्रह, T₁ G₂ त्यक्तधर्म प्रियानृत — T₁ om 14^c—15^b —^c G₂ लुब्धस्तव्यो (for अर्थ*) D₂ T₂ G₁ ३ ४ [S] ति* (for सभि*) —^d K₂ B₁—३ D₀ D₁ नीचप्रकृति*, G₁ ३ नीच परम*

15 T₁ om 15^{ab} (of v 1 14) —^a D₂ ३ S (T₁ om, M₂ damaged) सर्वो (for कृत्स्ना) K₂ D_n D₀ त्यजेम हि महीं कृत्स्ना —^c T₁ तत्र (for साधु) T₂ G₃ ४ यत्र (for सर्वे) D₁—३ गच्छाम* सहिता सर्वे —^d T₂ G₃ ४ पादवा जितमन्यव*

17 Before 17, a few MSS ins वैश* उ* —^{ab} K₂ B₁—३ Dc Dn D₄ ० transp तान् and ते D₃ समन्यव*,

क गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दुःखभागिनः ।
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १८
अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
उद्विष्टाः स भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥ १९
भक्तानुरक्ताः सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २०
श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥ २१
वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २२
मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २३
तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २४
येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।
तान्सेवेतैः समास्या हि गात्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २५

निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २६
असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पनसहासनात् ।
धर्माचाराः प्रहीयन्ते न च सिद्ध्यन्ति मानवाः ॥ २७
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोच्यते ॥ २८
ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
लोकाचारात्मसंभूता वेदोक्ताः शिष्टममताः ॥ २९
ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैव ह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३०
सुधिष्ठिर उवाच ।
धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोऽपि गुणानाहुर्त्राह्णप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३१
तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
नान्यथा तद्भिर् कर्तव्यमसत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३२
भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।

C 3 95
B 3 1 35
K 3 1 35

T G₁ 3 M₁ समेत्य तु —^c) K₃ B₃ D_c तत्र (for सर्वे)
—^d) S₁ K₃ B₄ D₂ 3 कौतियान्पाद्गुनददान्, K₂ B₂ D_n
D₄ 6 T₂ कौतियान्पाटि, D₁ 3 पौराणान्पाद्
18 ^a) D₂ 3 कथं वास्यथ भ —^{cd}) D₁₋₃ read
तत्रैव (for अप्यनु), and transp यत्र and यूय
19 B₁ om 19^{cd} —^c) K₂ B (B₁ om) D_{n1} n₂
D₄ 6 स्तो, K₃ D₁₋₃ 8 सु, T₂ G₃ 4 च (for स) —^d)
D₂ T₁ G₁ 2 त्यक्तुम् (for हातुम्)
20 ^a) N (K₁ 4 missing) G₁ रक्तान् K₃ भक्तान्सुसुहृद-
मर्तान् —^b) G₄ तथा, M₁ सर्वे (for सदा) D₁ स्थितान्,
T G₃ 4 M₁ रता (for रतान्) K₃ सदा प्रियहितेऽपि रतान्,
G₂ सर्वे नित्यममाहिता —^c) T₂ G₃ 4 देशे (for राज्ये)
—^d) D₁₋₃ न रत्यामश्चिर वय, D₅ न हि स्यास्याम सर्वश
21 ^a) D₁₋₃ T₁ om च —^b) K₃ गुणान्दोषान्, B₃
गुणदोषौ, G₃ गुण दोष T G₂ 3 M₁ नराधिपा (for नर)
—^c) D₅ शुभाशुभविशेषाश्च —^d) K₂ B D (except D_c)
समर्गं, K₃ सदाय (for समर्ग)
22 ^a) Ś₁ K₃ D_{c2} D₁₋₃ 3 transp वस्त्र and आप T
G₃ 4 M₁ अभस, M₃ अद्भिस् (for आपस्) Ś₁ D₂ 3
तिला भूमि
23 ^a) G₂ मूलनाशन्य यो —^b) D_{c1} D₂ 3 सह

(for एव) — K₃ D_{c1} om (hapl.) 29^{cd}
24 ^b) D_c D₁ शुद्धभावैस्, S स्थिरभावैस्
25 ^b) K₂ B D_{c1} D_n D₄ 6 (by transp) विद्या
योनिश्च, M₁ विद्या धर्मश्च —^c) D_{c1} S तेनेभ्यास्तैः Ś₁ K₂
D_{c1} D_{n3} D₄ 6 समस्या हि, G₁ समस्ता हि D_{c2} D₂ 3
तान्मेवेत विशेषेण —^d) D_{c2} सर्वेभ्योऽपि D_{c2} गरीयस्या, T
G₃ M₁ 3 विदिष्यते D₂ 3 शाश्व येपा हि कारण
26 ^a) D₁₋₃ निरानदा ह्य —^c) D_{c2} D₁₋₃ पुण्यार्थं
वस्तुमिच्छाम —^d) D_{c1} पाप पापेन मेवनात्, D₁₋₃ पाप
स्यात्पापं, T₂ G₃ 4 पाप पापात्
27 ^a) K₃ D₁ 3 दर्शन (for दर्शनात्) —^b) K₂ B
D_c D_n D₄ 6 सजल्पान्, D₅ S सजल्पेन (G₁ संसर्गेण, G₂
समापण) (for सजल्पन) —^c) B₃ D_{c2} D_{n3} D₁
धर्माचारात् —^d) K₂ B₂₋₃ D_{n1} n₂ D₄₋₆ सिद्ध्यति न च
(D_{n1} n₂ D₅ 6 by transp च न) मा
28 ^c) B₃ D₁ 3 मध्यैश्च (for मध्यैर्) Ś₁ K₃ B₁
2m D_c मध्यैर्मध्यस्य (Ś₁ B_{2m} म) ता याति —^d) G₂ श्रेष्ठै
श्रेष्ठैश्चमाप्नुयु — After 28, D_n D₅ ins
5* अनीचैर्नाप्यविपयैर्नाधर्मिष्टैर्विशेषत ।
[D₅ न नीचैर्नाप्यविदुषैर्नाधर्मिष्टैर्वि]
29 ^c) K₂ B D_c D_n D₃₋₆ लोकाचारेषु समूता, D₁ 3

सुहृज्जनथ प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३३
 ते त्वस्माद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
 युष्माभिः सहितैः सर्वैः शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३४
 निवर्ततागता दूरं समागमनशापिताः ।
 स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३५
 एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
 सकृतानेन मे तुष्टिः सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
 चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥ ३७
 गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
 अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

निवृत्तेषु तु पौरैषु स्थानास्थाय पाण्डवाः ।
 प्रजग्मुर्जाह्वीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ३९
 तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
 ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ।
 उदकेनैव तां रात्रिमृषुस्ते दुःखकर्षिताः ॥ ४०
 अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद् द्विजातयः ।
 साग्रयोऽनग्रयश्चैव सशिष्यगणवान्धवाः ।
 स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४१
 तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
 ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४२
 राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
 आश्वासयन्तो विप्राभ्याः क्षपां सर्वा व्यनोदयन् ॥ ४३

S (except Ms) लोकाचाराश्च स°

30 B₁ om 30^{ab} —^b) K₃ Dc₂ व्यस्ताश्चैव महद्गुणा
 —^c) T₂ (by corr) G₃ गुणवत्स्वेव

33 ^b) T₁ G₁ 2 M₁ transp विदुर' and जननी D₀
 तदा (for च मे)

34 ^a) S (except T₂ G₃) छ° (for त्व°) —^b)
 D₁₋₃ सेव° (for पाल°) —^c) Ś₁ K₂ B₂ 3 D₀ Dn D₄ ०
 महिता सर्वे, K₃ G₄ सहितैः सर्वे —^d) T G₂₋₃ M₁
 'विह्वलैः', G₁ 'कर्षितैः'

35 ^a) K₂ Dn₁ n₂ D₀ निवर्ततागता, T G₂ 3 M₁
 निवर्तध्व गता — K₃ om 35^b-36^c —^b) B₂₋₄ D₅
 'तापिता', Dc₂ 'दालिना, Dn₃ D₄ ० ममां, D₁ 'पाशत, S
 समागमनकाक्षिण —^c) S स्वजनो 'भूतो मे

36 K₃ om 36^{abc} (of v 1 35) —^c) S₁
 कृतिर्नानेन, K₂ B₂ Dn D₄ ० कृता तेन तु, B₁ कृता स्वनेन ;
 B₂ 4 D₀ D₁₋₃ ० कृतेनानेन, G₂ सकृतानेन Ś₁ B D₀ Dn
 D₁₋₄ ० (by transp) तुष्टिर्मे, D₅ तु विभो —^d) Ś₁ K₃
 B₁ 4 D₀ D₁₋₃ च कृतो भवेत् (D₁ महान्), D₅ परमो भवेत्
 (for च भवि°)

37 ^a) Ś₁ तथा तु मयितास, K₃ D₁₋₃ G₁ तथानुयंत्रि-
 तास, B₄ T G₂₋₃ M तथा तु यत्रितास —^b) D₁₋₃ वै (for
 ता) T₁ G₁ 2 M ता वै राजन्प्रजासदा, T₂ G₃ 4 राज (G₃
 'ज'म्मा वै प्रजान्मदा —^c) G₂ M₁ 'स्वन S सर्वा (for
 घोर) —^d) K₂ B₂ 3 Dn D₄ ० महता (for दुःखि°)

38 ^d) S₁ K₃ Dc₂ D₁₋₃ च (for [अ]य) S पाडवै

39 Cf 4* —^a) Ś₁ Dc₁ च, B₃ 4 Dc₂ D₁₋₃
 [अ]य (for तु) S विनिवृत्तेषु पौ° —^b) B₁ Dc₁ रथम्
 —^c) K₂ Dn D₄ ० आजग्मुर्, K₃ सजग्मुर्, Dc₂ D₁₋₃ ०
 T₂ G₃ 4 प्रययुर्

40 ^a) K₃ Dc₂ D₄ तत्ते, B₁ Dn D₅ (by transp)
 ते त; Dc₁ S ततो —^b) Ś₁ K₃ B₄ Dc₂ D₁₋₃ [अ]य (for
 तु) —^f) Ś₁ K₃ B₁ 4 D₁₋₃ ० दोककर्षिता, D₀ नरपुगवा
 Some MSS -कर्षिता

41 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ० अभि° (for अनु°) D₀ तत्रैव ;
 T G₃ M₁ तत्रैवान् — K₃ transp 41^{ef} and 42^{ab} —^c)
 B₂ च निवृत्तो (for परि°) —^f) S शुश्रुषुर् (for शुशुभे)

42 ^b) Of 1 43 20^b

43 ^a) B₂ T₂ G₃ 4 त (for तु) —^c) S विप्रेन्द्रा (for
 विप्राभ्या) —^d) Dc₂ D₁ 2 T₂ G₃ 4 सर्वे (for सर्वा)
 — After 43, S ins

6* राजा तु भ्रातृभि सार्धं तथा सर्वैः सुहृद्गणै ।

अद्रेत चां निशां राजा दुःखतोक्समाहृत ।

[(L 1) T₂ G₁ 3 4 सुहृज्जने — (L 2) T₁ G₂
 'समाहित, T₂ G₃ 'ममन्वित]

Colophon K₁ 4 missing, M₂ broken — Major
 (or Sub) parian S₁ B Dn₂ n₃ T₁ G₂ M₁ अरण्य,
 K₂ D₃ वन, Dc₃ कर्ण D₀ T₂ G₃ 4 आरण्य — Adhy name
 S₁ Dc₁ D₅ पौरानुगमन, K₂ B₂ Dn₁ n₂ D₄ ० पौरप्रत्याग-
 मन, K₃ पाडवप्रराजन and पौरानुराग, D₁ पाडववनयान,

२

वैशंपायन उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ।
 तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
 वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
 फलमूलाभिपाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २
 वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
 परिक्लेशश्च यो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ३
 ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
 किं पुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 गतिर्या भवतां राजस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
 नार्हयास्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्रुर्मदशिनः ॥ ५
 अनुकम्प्यां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
 विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
 सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७
 आहरेयुर्हि मे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
 त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८
 द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
 दुःखान्वितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 अस्मत्पोषणजा चिन्ता मा भूत्ते हृदि पार्थिव ।
 स्वयमाहृत्य वन्यानि अनुयास्यामहे वयम् ॥ १०
 अनुघ्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
 कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
 न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२

T₂ G₃ 4 वटवृक्षनिवास — Adhy no (figures, words or both) Dn D₁ 2 S (M₂ broken) 1 (as in text) — *Śloka no* Dn 47 (Dn₁ 44), D₁ 49

2

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v 1 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

- 1 /) Ś₁ K₃ B₁ Dc₂ D₁₋₃ धर्म (for कुन्ती)
 2 °) T₂ G₃ 4 शना (for मिपा) —^a) K₂ B Dn D₂ 4-6 गच्छाम (for यास्याम)
 3 °) Ś₁ समावृत्, D₁ समाकुल —^c) T₂ G₃ 4 क्लेश च —^d) Dc D₄ ध्रुवस्त्रय
 4 °) B₁ S तु (B₁ च) सक्लेशो (for परि) —^b) B₁ शातयेत्; B₄ मदहेव —^c) Ś₁ मामथो, B₁ Dn₃ मामतो, D₁₋₃ मादशान् (for मामितो)
 5 °) D₁₋₃ transp गति and या —^c) Ś₁ K₂ Dn D₁₋₃ नार्हमि; Dc वक्तया (for नार्हय) —^d) K₂ D₃ सद्वर्माचारिण, Dc धर्मास्मदशिन, Dc धर्मार्य D₁ 3 भक्त्यास्मान्वनचारिण
 6 °) S (except G₁ M₂) चेहकर्मणि भ —^b) K₂ B

Dn D₄ ° देवता अपि कुं

8 °) K₂ B Dc₂ Dn D₄₋₆ इमे (B₂ इद) येपि, S हि ये सर्वे (for हि मे येऽपि) —^b) B₂ D₄ M₁ फलमूल, D₆ फल (for फलमूल) Dc फलमूलतृण तथा, G₁ (corrupt) फल मूलमधुस्तथा

9 °) K₂ B Dn D₄₋₆ दुःखार्दितान् D₃ इह (for इमान्) B₂ चैव (for क्लेशैर्) —^d) S तान्योक्तुम् (for योक्तुमिह)

10 S₁ K₂ विप्रा ऊचुः —^c) K₂ B Dn D₄ ° चाज्ञानि (B₁ घा), K₃ वन्य तु, Dc D₆ वन्यास्त्रा (for वन्यानि) Ś₁ स्वयमाहृतवन्या स —^d) Ś₁ ह्यनुयास्याम त्वा, K₂ B Dn D₄ ° उपयोहयामहे, K₃ T G₂ 3 M₂ ह्यनुयास्यामहे; Dc यातु यास्यां, D₁₋₃ खानुं, G₁ 4 M₁ [अ]प्यनुं

11 °) K₂ 3 D₁₋₃ ° जाप्येन —^b) D₆ विदधाम —^c) Dc om च Ś₁ K₂ D₆ G₁ चा (G₁ अ) नुकूलाभिः, K₂ B₂ 3 Dn D₄ चाभिरम्याभिः —^d) D₁ 3 सर्वे (for सह) N (except Ś₁) T₁ (sup *lm* as in text) वय (for वने)

12 °) Dc D₆ G₁ एव (for एतन्) —^b) Ś₁ K₂ B Dc Dn D₄₋₆ रमेह (Dc °य) सतत द्विजैः, K₃ रमेह सह ब्राह्मणैः, D₁₋₃ न चोक्तमनृत द्विजैः —^c) K₃ नून कय तु यास्यामि

[7]

कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्खयमाहृतभोजनान् ।
मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिकापापान्धृतराष्ट्रजान् ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निपसाद महीतले ।
तमध्यात्मरतिर्विद्वान्शौनको नाम वै द्विजः ।
योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १५
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६
अष्टाङ्गं बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोविघातिनीम् ।
श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥ १७
अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।
शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८

क्षयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुत्र ।
आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९
मनोदेह्यममृत्याभ्यां दुःखाभ्यामद्रितं जगत् ।
तयोर्व्यासममात्माभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २०
व्याधेरनिष्टमंस्पर्शान्द्रुमादिष्टमिर्जनात् ।
दुःखं चतुर्भिः शारीरं कार्णः संप्रवर्ते ॥ २१
तदाशुप्रतिकाराच्च गतत्वं चाविचिन्तनात् ।
आधिग्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ २२
मतिमन्तो एतो वद्याः ग्रमं प्रागेव कुर्वते ।
मानस्य प्रियारयानः संभोगोपनयनृणाम् ॥ २३
मानमेतु हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
अयःपिण्डेन तमेन कृष्णमस्यमिषोढकम् ॥ २४
मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निप्रियाभ्युना ।
प्रशान्ते मानसे दुःखे शरीरमुपशाम्यति ॥ २५

13 ^b) K₂ B D स्वयमाहृत्यभोजितं, K₃ माहृत्यभोजितं भोजितं, T₁ स्वयमाहृत्य भोजनान् —^c) Do S (except M₂) मद्भक्तान् —^d) S द्विपतो (for धिरपापात्)

14 ^a) S नृपति (for स नृप) —^b) Dc D₁ ३ ३ निप पात (for निप) —^c) S₁ K₂ B₃ ३ Do D₁₋₃ ३ गतिर्, K₂ B₁ ३ sm Dn D₄₋₆ ३ रतो (for रतिर्) T₁ तमुप्यात्मा मुनि विद्वान् —^d) K₂ B₄ Dc₂ D₂ ३ को द्विजवत्तम —^e) S₁ K₃ सांख्ये योगे (by transp)

15 =B 12 ३३० २ —Before 15, B₄ Dc D₅ G₁ ३ M₂ ins शौनक उ^a —^b) S₁ D₁₋₃ G₁ हर्षं (for भवं) —^c) S₁ K₃ मूढान् —^d) K₃ पण्डितान्

16 ^a) T₁ G₂ M₁ ३ च, T₂ G₃ ३ चेतु (for हि) —^b) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ३ G₂ M₂ यद्गपायेषु, B₄ Dc बहुपायेषु —^c) Ś₁ B₁ D₁₋₃ मूलं (for श्रेयो) —^d) T₂ G₃ बहुश्रुता (for भवं) —After 16, D₂ ins 7*

17 ^a) S हि (for यां) —^b) K₂ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₂ सर्वाश्रेयोभिं, B₄ Dc विपाटनीं, T₁ G₄ सर्वश्रेयोविघातिनीं, T₂ G₁ ३ सर्वश्रेयोविघातिनीं —^c) Do T₂ G₂₋₄ समायुक्ता; T₁ G₁ M नविस्मृतिसमायुक्ता (M₁ सति) —^d) Dc₂ Dn Dc transp सा and राजन् —Dc G₂ ins after 17 D₂ after 16

7* शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा ।

ऊहापोहोऽपि विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा ।

18 ^a) S दुःखे (for दुःखे) —^b) T G₂₋₄ एषं (for

स्यां) B₄ T G M₁ स (G₂ नि) तेषु, M₂ स्वपतेषु (for स्वजनस्य) S (except G₁ M₂) [अ]पि (for च) —^c) B₁ शारीरं (for शारीर) S शारीरं मानसे धैर्य (G₁ मेधैव) —^d) S (except M₂) न मीशत्यमुने सुधा

19 ^a) = (var) ३ 1 21* D₁ ३ Som च —^c) Ś₁ परा; K₃ धमं —^d) Ś₁ B₁ ३ Dc D₁₋₃ ३ क्षोरा गीता (by transp); K₃ गाथा गीता

20 ^a) K₃ ३ मोहं (for रूढं) —^c) D₂ ३ तपोधैव विनाशाय

21 ^a) S (except G₁) संयोगान् —After 21^a, K₃ reads 23^c-24^b —^c) G₂ M₁ एतत् (for दुःख) T₁ एतत्शरीरं कैतेय —After 20, D₁ ३ inc

8* स्वाधयोऽत्र परितेऽग्निन्वापवितककोक्तता ।
अर्वाणंप्रभवा सर्वे दुःखा पावोज्ञानाया ।

22 ^a) h₂ Dn D₁ ३ तदा तद्; B (except B₁) मरा गत् (for तदाशु) —^b) Ś₁ K₃ B₃ ३ Dc D₁₋₃ च वि (B₂ परि) यजनात् (for धारि) —^c) D₂ ३ एवमेव, T G ३ एतेन, M₁ ३ एतेन (for द्वयेन) S₁ B₁ Dc Dn D₁ T₁ G₁ च (for तु)

23 ^a) S (except M₂) स्वधोपेता (for एतो पैता), and प्रायेण (for प्रागेव) —K₃ reads 23^c (with 24^b) after 21^a —^c) Do D₁₋₃ प्रियात्मान् S (except M₂) मानसमायं स्यानात् —^d) Dc₁ T₂ G₁ ३ संयोगान्

24 For sequence in K₃ cf १ 1 21 —^c) S

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
 स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २६
 स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
 शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २७
 स्नेहात्कारणरागश्च प्रजज्ञे वैपयस्तथा ।
 अत्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वन्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८
 कोटराग्निर्यथाशेषं ममूलं पादपं दहेत् ।
 धर्माथिनं तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९
 विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
 विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३०
 तस्मान्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनमंचयात् ।
 स्वशरीरममुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१
 जानान्वितेषु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
 न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकुप्यते ।
 इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ३३
 तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
 अधर्मबहुला चैव घोरा पापासुवन्धिनी ॥ ३४
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
 अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
 विनाशयति संभृता अयोनिज इवानलः ॥ ३६
 यथैधः स्वममुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
 तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७
 राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८
 यथा ह्यामिपमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
 भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ३९

C 3 86
B 3 2 40
K 3 2 41

(except T₂ G₃) [ए]त्र (for हि)

25 ^b) K₃ G₂ अममा (for अम्वता) — ^c) N (K₁ 4 missing) दस्य (for दुःखे)

26 ^a) B₁ T₂ G₃₋₄ M₂ हि (for तु) — ^b) G₁ अभि-
 क्षीयते (for उपलभ्यते) — ^c) S₁ B₄ Dc D₁ G₂ M₁ च
 (for तु) — ^d) S₁ दुःखमोहम्, K₃ दुःखे सुखम्, B₄ दुःख-
 मूलम्

27 ^c) S शोको हयं — ^d) T₁ G₂ M₁ स्नेहामनं (b₁
 transp)

28 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃ ६) भावोनुरागश्च, S
 कार्प्यरागौ च (G₁ ण्यभावाच्च) — ^b) K₂ B₁₋₃ Dc Dn
 D₂ 4-6 विपये, K₃ D₃ विपयम् (for वैपयम्) B₄ मित्रेषु च
 धनेषु च, S प्रजान्वीर्या (T₂ G₃ न्विद्ये)दयन्त्या (M₂
 स्मृहा)

29 ^c) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃ ६)
 धर्माथीं तु (for थिन) — ^d) S₁ K₃ D₅ रागद्वेषो, Dc₁
 Dn₂ (before corr) T₁ G₂₋₄ रागद्वेषो B₁ रागो द्वेषश्च
 नाशयेत्

30 ^b) K₃ समागतान्, Dn₁ समागमे — ^c) S₁ K₃
 विकार, M₂ वैराग्य (for विराग) — ^d) N (K₁ 4 missing)
 निरवग्रह

31 ^a) N (K₁ 4 missing) न लिप्सेत् (D₅ सुपक्षेभ्यः)
 (for स्वपक्षेभ्यः) — ^b) B₂ मित्रेषु च धनेषु च, G₂ धनधान्य
 च सच — ^c) N (except K₃, K₁ 4 missing) च (for तु)

—^d) T₁ G₂ M₁ परिवर्जं (for विनिवर्तं)

32 ^a) S₁ K₃ D₁₋₃ ६ सिद्धेषु, K₂ B Dc Dn D₄ ६
 युक्तेषु (for सुग्येषु) — ^b) Dc सुक्तेषु च (for शास्त्रं)

33 ^b) D₃ स्त्रियते, T₁ M₂ तृप्यते, G₂ श्रुप्यते,
 M₁ तृप्यते — B₂ om 33^{cd} — ^c) S₁ K₃ B₁ 4 Dc D₁₋₃ ६
 चास्य, B₃ दस्य (for तस्य) — ^d) K₂ B₃ Dn D₄ ६
 विवर्धते, Dc D₅ प्रनायते (for प्रवं)

34 ^c) T G₃ 4 [अ]पि (for हि) — ^b) T G₃ 4
 नित्योद्योगं N (K₁ 4 missing) स्मृता (for नृणाम्),
 cf 36^b — ^d) D₁₋₃ घोररूपानु

35 = Ādi 840^f, lines 5-6

36 ^b) To avoid hiatus, S₁ Dc D₁₋₃ हं (for अं) !
 —^c) K₂ B D (except D₁₋₃) मूलानि (for सभृता)
 —^d) S₁ K₃ D₃ अयोरज, B₂ आपो (m अयो)वज्र (m also
 ns in text), D₁ २ लौह रज, T₂ G₃ अयो घोर, G₁ अयो-
 रज, G₄ अयोरज, M₁ अयोजलम् (for अयोनिज) Nilp
 अयोनिजमिवानल

37 ^a) T G₃ यथा च, G₁ 4 यथाय, G₂ यथैव, M₁
 यथाय, M₂ यथाग[ ] (for यथैधः) Dc सुसमिद्धेन (for
 स्वसुम्) — ^b) B₄ अर्हति, D₃ 4 ६ अर्हं (for ऋच्छं)
 —^c) T₃ (by corr) G₃ तथा तु न्वात्मलोभेन

38 ^b) S₁ K₃ B (except B₁) Dc₃ Dn₃ D₂₋₅ चौरत
 — After 38^{ab}, G₂ ins

9* अर्थिभ्यः कालतस्त्रसाश्लियमर्थवता भयम् ।

अर्थ एव हि केषांचिदनर्थो भविता नृणाम् ।
 अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
 तस्मादर्थागमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ४०
 कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
 अर्थजानि विदुः ग्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१
 अर्थस्योपाजने दुःखं पालने च क्षये तथा ।
 नाशे दुःखं व्यये दुःखं भ्रन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४२
 अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चापि तेऽसुखाः ।
 दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥ ४३
 असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।

तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४४
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
 ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृह्येदेषु न पण्डितः ॥ ४५
 त्यजेत संचयांस्तस्मात्तज्जं क्लेशं सहेत कः ।
 न हि संचयवान्कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः ॥ ४६
 अतश्च धर्मिभिः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
 प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ४७
 युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेषुता मम ।

— °) T₂ G₁ ३ ४ °वतो (for °वता)

39 °) D₀ मुज्य° (for भक्ष्य°) — °) N (except Ś₁, K₁ ४ missing) सर्वत्र (for सर्वेण)

40 °) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) अनर्थं Ś₁ D₁₋₃ जायते, K₂ B₂₋₄ D₀ D_n D₄₋₆ भजते, K₃ भवते (for भविता) B₁ लोकेनर्थाय कल्पते — °) S (except T₁ M₂) अर्थे (for अर्थे) — °) Ś₁ K₂ B₄ पर (for नर°) — °) Ś₁ मनोदोष°, S (except G₂) मदमोह° D₁ ३ -निर्वंधना°

41 °) Ś₁ K₂ B₄ D₁₋₃ ६ हि केषांचिद् (for विदुः प्राज्ञा) — °) K₂ एव हि (for एतानि)

42 °) K₂ B (except B₄) D_n D₄ ० अर्थस्योत्पादने चैव — °) Ś₁ K₂ B₁ ४ D₀ D₂ ६ [अ]थ (for च) D₁ २ रक्षणे (for च क्षये) K₂ B₂ ३ D_n D₄ ० तथा क्षये (by transp) G₂ आर्जिताना तु रक्षणे — °) Ś₁ D₁ ३ सगात्रैव, K₂ B D₀ D_n D₄ ० सहति (B₄ °ते) च, K₃ त्यागश्चैव, D₂ सयोगाच्च, D₆ सगे चैव (for नाशे दुःख) N (K₁ ४ missing) महद् (for व्यये) — °) Ś₁ K₂ D₁₋₃ चाप्यर्थे°, B₁ चाप्यन्य°, B₂ D₀ चैवार्थ°

43 = (var) B 12 330 18 — °) Ś₁ K₂ D₁₋₃ T₂ G₂ ४ दुःखम् (for दुःख) T₂ G₂ ४ °स्यक्ता (for °त्यक्तु) — °) N (K₁ ४ missing) चैव (for चापि) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃ ६) शत्रव° (for तेऽसुखा°) — °) K₂ B (except B₄) D_n D₄ ० तस्माद्वाश, T₁ नाशं तेषा (by transp)

44 44^{cd} = (var) B 12 330 21 — °) S₁ °रता (for °परा) — S₁ om (hapl) 44^{cd} — °) S विविस्त्राया (for पिपासा°) — °) K₂ D_n पर, D₄₋₆ वर (for धन)

45 = (var) B 12 330 14 — °) T₁ M₁ परम (for यौवन) — °) Ś₁ K₂ D₀ D₂ T₁ M₁ द्रव्यसंचया°; K₂ B (except B₄) D_n D₄₋₆ रत्न (B₂ धन)संचय°, T₂ G₂ ४ द्रव्यमेव च — B₁ om 45^{cd} — °) S आरोग्य (for ऐश्वर्य) — °) S₁ lacuna, K₂ ३ B₃ ४ D_n D₄ ० तत्र (for एषु)

46 K₂ om 46 — °) D₁ २ त्यजेद्भि, D₃ °च (for °त) D₁ ३ ६ T₂ G₂ ४ संचय — °) T₁ सहेतुक°; G₂ सहेतुक (for सहेत क°) Ś₁ तज्जं क्लेशान्सहेतत्त°; K₂ तक्लेशान्न सहेत च, B D तज्जान् (D₁₋₃ तज्ज°; D₆ ऋजु°, D₀ जातान्) क्लेशान्सहेत च (D₀ D₆ व°, D₂ क°), M₁ तज्जं क्लेशं सहेतुक° — °) D₀ संचयकृत् — °) B₁ जायते S₁ निरुपप्लव°

47 °) T₂ G₂ ४ पुन° (for अत°) K₂ B (except B₄) D_n D₄ ० धार्मिकै (for धर्मिभि) G₂ सद्धि (for पुभि) — °) K₂ D₁₋₃ G₂ M₁ अनीहार्थे — After 47^{ab}, K₂ B (except B₁) D (except D₃) ins

10* धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वर तस्य निरीहता ।

[D₀ धर्मांश, D₆ °र्थ D₁₋₃ यस्य चित्ते भवेदीहा (for the prior half) B₄ D₀ D₁₋₃ ६ तस्यानीहा गरीयसी] — D₂ om 47^c-48^b — °) Cited twice *verbatim* in the Śāṅkarabhāṣya on Brahmasūtra 3 2 22 T₂ G₂ तु (for हि) K₂ B₂ ३ D_n D₄ S (except T₁) श्रेयो (for दूराद्) B₂ ३ D_n D₄ न स्वर्शन, S (except T₁) ह्यस्य° K₂ B₁₋₃ D_n D₄ S नृणा (T पर) (for वरम्)

48 D₂ om 48^{ab} (of v 1 47) — °) D₁₋₃ त्वम् (for एवम्) K₂ B₂ ३ D_n D₄ ० सर्वेषु (for अर्थेषु) — After 48, B₄ T₂ G₂ ४ ins an addl colophon

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ ४९
 कथं ह्यसद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५०
 संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
 तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५१
 तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च स्रज्जुता ।
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५२
 देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
 तृपितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५३
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्रज्जुताम् ।
 प्रत्युद्गम्याभिगमनं कुर्यान्न्यायेन चार्चनम् ॥ ५४
 अग्निहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिवान्धवाः ।
 पुत्रदारभृताश्चैव निर्देहेषुरपूजिताः ॥ ५५

नात्मार्यं पाचयेदन्नं न घृथा घातयेत्पशून् ।
 न च तत्स्वयमश्रीयाद्विधिवद्यन्नं निर्वपेत् ॥ ५६
 श्वम्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ ५७
 विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
 विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५८
 एतां यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ५९
 शौनक उवाच ।
 अहो वत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
 येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६०
 शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
 मोहरागसमाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६१

C 3 111
B 3 2 65
K 3 2 65

(adhy no T₂ G₄ 2)

49 M₁om 49^{ab} — ^a) K₃B (except B₁) नात्मोप*,
 Dc आत्मोप* (see below), D₁₋₃ न ब्रह्मन्, S (M₁ om)
 नास्नयोयगलिप्तार्थं ❀ Cn आत्मोपभोगेति पाठो निर्मूल ।❀
 — ^b) Dc नेयम् (for इयम्) — ^d) B₂ विचानत (for न
 लो*)

50 ^a) K₃ B₂ S (except T₂ G₃) om हि S विप्र
 (for ब्रह्मन्)

51 ^b) K₂ B₂ 3 Dn D₄₋₆ G₁ 2 3 (mas in text)
 इश्यते, B₁ मिष्यति, B₄ Dc D₂ शस्यते, D₃ इष्य*, G₃
 जाय* (for शिष्य*) — ^c) K₃ तथैवापच (sup lin 'त्सु)-
 मानेषु, B तथैव या (B₄ प) चमानेभ्यः; Dc₂ (sup lin) T₁
 G₁ तथैवायाच*; T₂ G₃ 4 तथैवापि च मान्येभ्यः*

52 = 5 36 32 (q v), = (var) Manu 3 101

53 ^b) S₁ तथा, K₃ T₁ G₂ 4 M₁ स्थिति- (T₁ M₁
 'ति'), G₁ पथि, M₂ परि- (for स्थित-)

54 54^{ab}=B 13 7 6^{ab} — ^b) N (except S₁ B₂,
 K₁ 4 missing) सुभाषिता (for च स्रज्जुताम्), of 12*
 (line 1) — After 54^{ab}, N (K₁ 4 missing) ins

11* उत्थाय चामन दद्यादेप धर्मं सनातनः ।

— ^c) N (K₁ 4 missing) प्रत्युग्याया (B₄ 'ना') नि* — ^d)
 B₂ अर्घ्यान्त्यायेन K₂ Dn₂ चार्चना, Dn₁ चार्चनाव्

55 ^b) S₁ Dc D₁₋₃ जामयो (for ज्ञातयो) — ^c) S₁
 K₃ D₁ 2 पुत्र (D₁ 'त्रा') दारा शृताश्चैव, K₂ B Dn D₄₋₆ T₂
 G₁ 3 पुत्रा (G₁ 'त्र') दाराश्च शृत्याश्च

56 ^a) D₁ 3 नात्मार्यं TG₁ 3 4 M तु पचेद् (for पाचयेद्)
 K₂ B₂ 3 Dn D₄ 6 आत्मार्यं पाचयेन्नान्न, G₂ आत्मार्यं न
 पचेन्न — ^b) T₁ G₁ 3 M₁ पशु — ^c) T₁ G₁ 3 M एक*, T₂
 G₃ 4 एव (for तत्) — ^d) T₁ G₁ 2 M₁ 'वर्जं न, T₂ G₃ 4
 'वसैव (for 'वद्यत्)

57 ^c) S (except T₂ G₃) इदं (for एतम्) — ^d) K₂
 B₂ 3 Dn D₄₋₆ च दीयते, K₃ B₄ Dc प्रदी*, B₁ प्रवर्तते
 (for विधी*)

58 = (var) Manu 3 285 — ^a) K₃ B₄ D₁₋₃
 नित्य (for तस्मान्) — ^c) K₃ B (except B₂) D (except
 D₁₋₃ 6) T₂ G₃ विघसो S₁ K₂ B₁ 3 Dn D₄₋₆ T₂ G₁ 3
 सुकशेष (B₁ 'पस'), B₄ भृत्यशेष — ^d) S₁ यज्ञशिष्ट, B₄
 यज्ञशेष — After 58, N (K₁ 4 missing, K₃ om lines
 1-2) ins

12* चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्रज्जुताम् ।

अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञं पश्चदक्षिणः ।

यो दद्यादपरिच्छिद्यमन्नमध्वनि वर्तते ।

श्रान्तायाद्यष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफल महत् ।

[= B 13 7 6-7 — (L 1) = 54^{ab} D₁ 2 देवान्पितृ-
 न्मनुष्याश्च मिथूनतिथिपचमान् — (L 2) Dc पचयज्ञ मदाक्षिण
 (for the posterior half) — (L 3) D₁ 3 निष्ठ* (for
 वर्त*)]

59 ^a) K₃ B₁₋₃ Dn D₃ 4 6 एव यो, T₂ G₃ 4 य एता
 (for एता यो)

61 ^a) B₄ M₂ [अ]भाज्ञ, D₆ स्वज्ञ, T₁ G (G₃)

द्वियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
 विसूढमंज्ञो दुष्टाश्चैरुद्भ्रान्तरिव सारथिः ॥ ६२
 पडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
 तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६३
 मनो यस्येन्द्रियग्रामविषयं प्रति चोदितम् ।
 तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६४
 ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
 विद्वः पतति लोभाशौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ॥ ६५
 ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च विशां पते ।
 महाभोहमुखे मयो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६६
 एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु ।
 अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ६७
 ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
 जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ६८

अबुधानां गतिस्त्वेपा बुधानामपि मे शृणु ।
 ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ६९
 यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
 तस्माद्दर्मानिमान्सर्वात्राभिमानात्समाचरेत् ॥ ७०
 इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७१
 तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।
 कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७२
 उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
 अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७३
 सम्यक्संकल्पसंवन्धात्मस्यक्वेन्द्रियनिग्रहात् ।
 सम्यग्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ॥ ७४
 सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्वाध्ययनागमात् ।
 सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चिचत्तनिरोधनात् ।

before corr) M₁ चाज्ञ (for सप्राज्ञ —^b) S (except M₂)
 विघस (T₂ G₃ 4 *घात) कुरुते बहु —^c) K₂ B D (except
 D₁₋₃) वदात्काल (B₁ समापन्न) —^d) B₁ D₂ इन्द्रियाणां
 वं

62 ^a) D₁ ज्ञानं, D₂ ज्ञायं; D₃ जानं (for बुध्यं)
 —^b) D₀ S (except M₂) मनो- (for नरो) —^d) T
 G₃ 4 उद्भ्रांत इव

63 ^{b^c}) T₁ G₁ 2 M₁ transp यदा and तदा —^d) Ś₁
 K₂ D₀ G₁ M₂ पूर्व (for पूर्व-)

64 ^{ab}) Ś₁ *स्यैव, K₃ *स्येह (for *ग्राम) Ś₁ K₃ धावति
 (for चोदितम्) K₂ B D मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान्या (B₁
 D₁₋₃ *य या)ति भेवितु (B₁ 3 4 D₀ नोदितु, D₁₋₃ नोदित)
 —^d) D₀ चैव जायते, D₀ चैव विद्यते, G₁ चापि जायते (for
 चापं)

65 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) *वीजेन (for *वीर्येण)
 —^c) K₃ शोकां (for लोभां)

66 G₄ om (hapl) 66-67 —^a) S (except M₂,
 G₄ om) ततो दारैर्विहारैश्च —^b) S₁ B₁ K₂ D₁ 2 लोभितश्च,
 D₃ क्षोभितं Ś₁ महच्छया, K₂ B D_n D₄₋₆ यथेप्सया; K₃
 D₁₋₃ महेप्सया; D₀ यथेच्छया —^c) B₂ D₁ 3 *मोहे (D₃
 *मोह-) सुखे, D_n D₀ *मोहे सुखे

69 ^c) K₃ D₃ M₂ धर्मे (for धर्मे) —^d) D₁₋₃ G₂
 *मतयो (for *रतयो) B₂ T₁ नरा (for जना)

70 70^{ab} = B 12 241 1^{ab}, = (var) 242 3^{ab} —^c)

N (K₁ 4 missing) तदिदं K₃ D₀ D_n D₁ देव* (for वेद*)
 In D₂, the portion from जेति (in 70^b) up to धि in 15^c
 of the next adhy is lost on a missing fol (6) —^c) T₁
 G₁ 2 transp धर्मान् and सर्वान् — 70^d = 72^d

71 D₃ missing (of v l 70) T₁ G₁ om (hapl)
 71-72 —^b) K₃ D₁ 2 दया (for दम) —^d) Ś₁ मत
 (for स्मृत*)

72 D₃ missing (of v l 70) T₁ G₁ om 72 (of
 v l 71) —^a) K₂ B (except B₃) D (except D₁₋₃)
 अत्र, M₁ तत् (for तत्र) G₂ 4 M₁ चतुर्भोगं, M₂ चतुर्भोग-
 —^b) S₁ D₁ 2 *यानपदे, B₂ 3 D_n D₃ G₄ M₂ *याणपथे
 M₁ हित, M₂ स्मृत K₃ तत्सर्वमविशेषत —^c) Ś₁ K₃ D₀
 D₁ 2 तत् (for यत्) —^d) = 70^d Ś₁ K₃ B₄ D₁ 2 न
 मत्सरात् (for समाचरेत्)

73 D₃ missing (of v l 70) M₁ om (hapl.)
 73 —^{ab}) K₃ (corrupt) उत्तरश्च चतुर्विजो नामहात्मसुति
 सदा, S (M₁ om) उत्तरश्चान तु चरित तदा (T₂ G₂₋₄ तथा)

74 D₃ missing (of v l 70) —^a) S *योगाच्च
 (for *सवन्धात्) —^b) B₁ 4 D₀ S om च —^c) T₂
 मय्य (for मय्यग्र) B₄ D₀ व्रतनिषेवाच्च, G₂ प्रीतिविशेषाच्च
 — B₁ om (hapl) 74^d - 75^a. —^d) D₁ 2 सम्यगगुरुनिषेव-
 नात्, S (except G₂ M₂) मय्यगगुरुत् सेवया

75 D₃ missing (of v l 70) B₁ om 75^c (of v.l.
 74) —^b) B₄ D₀ D₁ 2 T₁ M₁ om च G₁ चाध्यां,

एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ७५
 रागद्वेषनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ।
 रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ७६
 तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।

तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ७७
 पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ७८
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ ७९

इति श्रीमहामारते आरण्यकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
 प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 न चास्मि पालने शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २

परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
 कथमत्र मया कार्यं भगवांस्तद्वीतु मे ॥ ३
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम् ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४
 पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।

C 3 135
B 3 3 5
K 3 3 5

G₄ स्वाध्यां (for चाध्यं) — °) S₁ K₃ Dc D₁ ३ ६ सम्पक्
 (for एव)

76 D₃ missing (cf v.l 70) — °) S (except
 M₂) ऐश्वर्यवशमागता — °) Ś₁ K₃ B₄ Dc D₂ ६ रु(Dc₃
 इं)दादित्यास्तथा माध्या — °) = 1 1 32^d Dc D₂ [S]
 द्यां (for ज्यां) K₂ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ तयाश्विनौ (for
 [अ]श्विनावपि) T₁ अश्विनौ वमवस्त्रया — °) B₄ D₆ इमा
 प्रजा (by transp)

77 D₃ missing (cf v.l 70) — °) S (except M₃)
 तप आं (for शममां) — K₃ om 77^c-78^b, D₁ om
 77^{cd} — 77^c = 78^c

78 D₃ missing (cf. v.l 70) S₁ K₃ om 78^{ab}
 (for K₃ cf v.l 77) D₁ transp 78^{ab} and 78^{cd} — °)
 = 77^c Ś₁ यतस्व राजन्ऽतानां

79 D₃ missing (cf v.l 70) — °) K₃ S अनुग्रह

Colophon K₁ 4 D₃ missing — Major (or Sub-)
 parvan S₁ Dn₂ n₃ T₁ G₂ 4 M आरण्य — Adhy
 name S₁ Dn₁ D₁ ६ शौनकवाक्य, K₂ B₄ Dc Dn₂ n₃
 D₂ 4 ६ पांडवाना (Dc₃ पांडव-) प्रव्रजन, K₃ मौनक्य (sic),
 T₂ G₃ 4 शौनकसंवाद; G₂ M₂ युधिष्ठिरशौनकसंवादः
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₃ D₁ T₁ G₁

M 2 (as in text), T₃ G₂₋₄ ३ — Śloka no Dn 84
 (Dn₁ 83)

3

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (of v.l ३ 1
 1), the MSS are mostly ignored here

1 In D₃, the portion from 1 up to चि in 15^c is
 lost on a missing fol. (cf v.l ३ 2 70) — °) Ś₁ Dc
 D₁ ३ ६ भ्रातृभि सहितोद्वीत, T₂ G₃ मध्ये वचोद्वीत्

2 D₃ missing (cf v.l 1) Before 2, B₄ D₂ ६ read
 युधिष्ठिर उं — °) S (except M₃) प्रस्थिताननुयातारो (T₁
 श्नो) — °) K₂ B Dn D₄ ६ T₃ G₃ पोषणे (for पालन)

3 D₃ missing (cf. v.l 1) — °) Ś₁ K₃ B₄ Dc
 D₁ ३ ६ परिमोक्तु K₃ B (except B₄) D (except D₁ ३ ६,
 D₃ missing) G₁ ३ M₁ न शक्नोस्मि, T₁ न युक्तोस्मि — B₂
 om (hapl.) ३^{cd} — °) Ś₁ तु, M₂ प्र- (for तद्) G₂
 द्रवीहि K₂ B₁ ३ Dn D₄ ६ तद्वहि भगवन्मम

4 D₃ missing (cf v.l 1) Before 4, all MSS
 except S₁ K₃ D₁ (K₁ 4 D₃ missing) ins वैशं उं (resp
 वैशं) — °) S₁ अपि स, K₃ अथ स, S मनसा (for इव स)
 — °) S अन्वी (G₁ उद्वी)क्ष्य (for अन्विष्य)

5 D₃ missing (cf v.l 1) Before 5, N (except Ś₁

ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता इव ॥ ५
 गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
 दक्षिणापनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६
 क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोपधीरोपधीपतिः ।
 दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
 निपिक्तश्चन्द्रतेजोभिः स्रयते भूगतो रविः ।
 ओषध्यः पद्मसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८
 एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
 पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥ ९
 राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
 उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०

भीमेन कार्तवीर्येण वैश्वेन नहुषेण च ।
 तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
 तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
 तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२
 एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ १३
 पुष्पोपहारैर्वलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
 गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ १४
 जनमेजय उवाच ।
 कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः ।

K₂ D₁, K₁ & D₃ missing) ins धौम्य उ' — ^a) S₁ K₂ B₄ Dc D₂ ६ 'पितेव हि (B₄ D₆ ह), K₂ B₁₋₃ Dn D₄ ० 'पिता यया (for 'पिता इव) — For 5^d, D₁ reads सवितार पितामह, and cont

13* सान्त्वयित्वा ततो देव' प्राणिकार्येण युजो ज च ।

6 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) S₁ K₂ D₁ ६ देवो, T₂ G₂ ४ तेषा (for तेजो) — ^b) T G₂₋₄ लोकान्, G₁ M लोकाद् (for रमान्) — ^d) D₆ तु प्रावृषद्, M₂ प्रविशते (for निवि') S महीं वर्पति वारिणा (T₁ M₁ 'भि')

7 D₃ missing (cf v l 1) B₂ om 7^{ab} — ^a) T₂ G₂ ४ क्षेम' (for क्षेत्र') — ^b) A few MSS औपधी' (in both places) — ^c) S (except M₂) रवेस् (for दिवस्)

8 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) K₂ D₂ निपिक्तः, T₁ निक्षित, G₂ M₁ निपिक्त — ^b) K₂ श्रयते (for सू') D₆ [अ]त्र गतो; T₂ G M₁ जगतो (for भूगतो) K₂ B Dc Dn D₂ ४ ० स्वयोनौ निर्गते (B₁ ३ & Dc D₂ 'तो) रवि — ^c) S₁ K₂ B₄ D₁ ६ ओपधी

9 D₃ missing (cf v l 1) — ^b) T₂ G₂ प्रजाना (for भूता') — ^c) K₂ पितेव, B₄ Dc D₂ ६ पितेव, S (except M₁) नायोऽय (for पितैष)

10 D₃ missing (cf v l 1) — ^b) Cf 12^b D₁ शुभे कर्मणि सखिता — ^c) G₄ धारयति (for उद्ध')

11 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) B₁₋₃ धौम्येन (B₂ om हैमेन), T₁ G₁ ३ & हैमेन, T₂ G₂ M₁ भीमेन, M₂ गयेन — ^b) A few MSS वैश्वेन — ^d) K₂ चापदि, D₁ ह्यापदि

12 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) S₁ धर्मांश, S

कौंतेय (for धर्मात्मन्) — ^d) T₁ G₁ ३ M₁ कौरव (for भारत)

13 D₃ missing (cf v l 1) K₂ B Dc Dn D₂ ४ ० read 13-14 after 33, Dc D₂ read 13 in its proper place also Before 13, all MSS ins वैश' उ' — After 13^{ab} (transposed), K₂ B₂ ४ Dn D₄ ० ins

14* विप्रत्यागसमाधिस्थ सयतात्मा दृढव्रत !, while G₂ ins

15* ततस्त्वध्यापयामास मन्त्र सर्वार्थसाधकम् ।
 अष्टाक्षर पर मन्त्रमार्तस्य सतत प्रियम् ।

14 D₃ missing (cf v l 1) For the sequence of K₂ B D (except D₁ ६, D₃ missing), cf v l 13 — After 14^{ab} (transposed), K₂ B Dc Dn D₂ ४ ० ins

16* सोऽवगाह्य जल राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
 — ^c) B₄ Dc D₂ स' (for [उ]प') — After 14, K₂ B D (except D₁, D₃ missing) ins a passage given in App I (No 1), while S reads adhy 4 !

15 M₂ om 15-33 D₃ missing up to धि in 15^c (cf v l 1) — After the ref, S (except M₂) ins a variant of 14^{abcd}

17* पुष्पोपहारैर्वलिभिर्बहुश्रय यथाविधि ।
 सर्वात्मभूत सपूज्य यत्प्राणो जितेन्द्रिय' ।
 — ^a) S (M₂ om) स्तवेन (M₁ तेषेन) केन विप्रर्षे (T₂ G₂ 'प्रेष) — ^b) G₄ स्तुत्वा (for स तु) — ^d) S₁ K₂ D₁ ३ 'विक्रम, K₂ B Dc Dn D₂ ४-० 'दर्शन (for 'विक्रमम्) — After 15, S (except M₂) ins

18* मयि स्नेहोऽस्ति चेद्ब्रह्मण्यद्यनुग्रहभागहम् ।
 भगवन्नास्ति चेद्ब्रह्म तच्च मे ब्रूहि साप्रतम् ।

विप्रार्थमारोहितवान्मूर्ध्निमद्भुतविक्रमम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

शृणुष्वभावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा ममाहितः ।

क्षणं च कुरु गजेन्द्र सर्वं वक्ष्याम्यनेपथः ॥ १६

धाम्येन तु यथा प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।

नास्नामष्टशतं पुण्यं तच्छृणुष्व महामते ॥ १७

धूर्योऽर्धमा भगस्त्वष्टा पूर्पाकः सेविता रविः ।

गंमस्तिमानंजः कालो मृत्युर्धाता प्रमाकरः ॥ १८

पृथिव्यर्धापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।

सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १९

इन्द्रो विवंस्वान्दीप्तार्शुः शुचिः शारिः शनैश्चरः ।

ब्रह्मा विश्वेश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ २०

वैशुतो जाडरश्चाग्निर्न्यनस्तेजसां पतिः ।

धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदोद्भो वेदवाहनः ॥ २१

कृतं त्रेतां द्वापरश्च कलिः सर्वाभराश्रयः ।

कला कौष्टा मुहूर्ताश्च पक्षा मांसा क्रतुस्तथा ॥ २२

संवत्सरकरोऽर्धत्यः कालचक्रो विभावसुः ।

पुरुषः शीघ्रतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २३

लोकाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।

वरुणः सागरोऽंशुश्च जीमूतो जीवितोऽरिही ॥ २४

भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिपेवितः ।

मणिः सुवर्णो भूतादिः क्रामदः सर्वतोमुखः ॥ २५

जियो विशालो वरुदः शीघ्रगः प्रीणधारणः ।

धन्वन्तरिर्भूमिकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ २६

द्वैदशात्मारविन्दोऽक्षः पितो माता पितोमहः ।

स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २७

C 3 156
B 3 3 26
P 3 3 79

16 M₂ om 16 (cf v.1 15) — ^a) K₂ B₂ Dn D₁ 4-6 मप्र- (for सर्व) S (M₂ om) गुरु वक्ष्यामि ते हिन

17 M₂ om 17 (cf v.1 15) — ^a) N (K₁ 4 missing) पूर्व (for प्रोक्त) — ^c) G₂ अष्टोत्तरं (for अष्टशत) N (K₁ 4 missing) नामाष्टशतमाख्यात — ^d) B₄ D₁ G₁ 4 महासुते G₂ शत नच्छृणु भूषते

18 M₂ om 18 (cf. v.1 15) — Before 18, K₂ B (except B₁) D (except D₁ 3) T₂ G₃ ins धौम्य द' (resp धौम्य'), K₃ सूर्याय नम

20 M₂ om 20 (cf. v.1 15) — ^a) Dc D₂ विश्वाम्मा (for दीप्ताशु) — ^d) Dc Dn₁ n₂(before corr) n₃ च वरुणो (for वैश्व')

21 M₂ om 21 (cf v.1 15) — ^b) Ś₁ B₂ निधि (for पति)

22 M₂ om 22 (cf v.1 15) — ^a) B₂ Dc D₁ 2 G₂ 4 द्वापर च — ^b) K₂ B D (except D₁ 3) सर्वमन्त्राश्रय — ^d) Ś₁ पक्षो माम क्रतुश्च य', K₂ Dc D₂ क्षणा यामा लवा क्षया', K₃ पञ्चमाया क्रतुश्च य', B₁ 2 Dn D₄-6 क्षया याम- (Dn₂ Dc 'मा)स्यया क्षणा' (Dc 'णा', B₃ क्षया यामा नवा क्षणा', B₄ पक्षा मामा क्षया क्षणा', D₁ पक्षा मामास्वहनिद्रौ, D₃ पक्षा मामस्वहनिद्रा (sic)

23 M₂ om 23 (cf v.1 15) — ^b) Ś₁ D₁-3 काल- चक्र. — 23^d = (var) 1 1 20^d

24 M₂ om 24 (cf v.1 15) — ^a) K₂ B₁ 2 D (except D₁ 3 4) G₁ काला' (for लोका') Ś₁ K₃ D₁ G₂ सुरा' (for प्रजा') — ^c) Ś₁ K₂ B₂ Dn D₄-6 [S]राश्व, D₁ [S]मश्च (for Sशुश्च)

25 M₂ om 25 (cf v.1 15) — ^a) Ś₁ K₃ B₃ मृतागयो — ^b) K₂ B Dn D₄ 6 'लोकनमस्कृत' (B₄ 'मृतहिते रत), Dc D₂ 'मृतपतिर्विशु', Dc 'मृतनिपेवक — After 25^{ab}, N (K₁ 4 missing) ins

19* स्रष्टा सवन्तको बद्धि सर्वम्यादिरलोलुप ।
अनन्त कपिलो मातु

[Ś₁ K₃ B₃ 4 Dc 'करोमळ', D₁ 3 'करोमळ' (for 'ग्लो- लुप')]

— 19* is followed by 25^d, 26^a, 20^b, 25^c and 26^b (with v.1), etc — ^c) N (K₁ 4 missing) मन् (D₁ 3 मन्, Dc कल्प) सुपर्णो — ^d) B₃ (m as in text) 'द कामगो विसु

26 M₂ om 26 (cf. v.1 15) — ^a) S₁ K₃ B₃m D₁ 2 विपानो, M₁ 'घाता (for 'नालो) — After 26^a, N (K₁ 4 missing) ins

20* सर्वघातुनिपेवित ।

[K₂ B₂ Dn D₄ 6 'निपेविता, B₄ सर्वभूत']

— ^b) K₂ B₂ 'घारक.

27 M₂ om 27 (cf v.1 15) — ^b) Dc मही नमः (for पितो) — ^d) B (except B₂) Dc₁ D₄ त्रिविष्टप

देहं कर्ता प्रशान्तात्मा विश्वं आत्मा विश्वतो मुखः ।
 चरं चरात्मा धूम्रमात्मा मैत्रेण वपुषान्वितः ॥ २८
 एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यैव महात्मनः ।
 नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ २९
 शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यश्च तदनन्तरम् ।
 धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ ३०
 सुरपितृगणयक्षसेवितं
 ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
 वरकनकहुताशनप्रभं

त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ३१
 सूर्योदये यस्तु समाहितः पठे-
 त्स पुत्रलाभं धनरत्नसंचयान् ।
 लभेत जातिस्मरतां सदा नरः
 स्मृतिं च मेधां च स विन्दते पराम् ॥ ३२
 इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
 प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
 स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
 ह्यभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

28 M₂ om 28 (of v l 15) — ^a) Ś₁ (m as in text) B D (except D₁ s) मैत्रेय कर्णान्वित, T₁ मैत्रेय वपुषान्वित

29 M₂ om 29 (cf v l 15) — ^b) N (K₁ & missing) सूर्यस्यामिततेजस — ^c) K₃ D₁ s, s प्रोक्त (for पुण्ये) S₁ अष्टोत्तर शत नाम्नां, K₂ B D₀ D_n D₂ & 6 नामाष्टशतक चेद — ^d) K₂ B D₀ D_n D₂ & 6 प्रोक्तमेतत्स्वयमुवा, K₃ D₁ s & शक्रेण सुमहात्मना

30 K₃ M₂ om 30 (for M₂ cf v l 15) K₂ B (except B₂) D (except D₁ s & s) read 30 in the course of passage No 2 of App I — ^a) Ś₁ D₁ प्राप, D₂ s प्राप्य (for प्राप्तो) — ^b) N (K₁ & missing) तु (for च) — ^c) D₁ & s प्राप (for प्राप्य) — ^d) D₀ D₂ & अवाप्नुयात्

31 M₂ om 31 (of v l 15) — ^a) K₂ B (except B₂) D (except D₁ s) G₂ (by transp) सुरगणपितृयक्ष, G₂ सुरपितृगणसिद्धवदित (of 31^b) — ^b) D₁₋₃ om हि S₁ K₃ B₄ दितिजनिशा, T G₃ & M₁ निशिचरगणसिद्ध, G₁ s निशिचरचारण (G₁ चरणयक्षसेवित (of ^a) — ^d) Ś₁ K₃ D₁ s त्वमपि नमस्व हिताय भा, K₂ B D₀ D_n D₂ & 6 प्रणिपतितोस्मि हिताय भा

32 M₂ om 32 (of v l 15) — ^a) K₂ B D (except D₁) सु- (for तु) — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) दारान्; K₃ कामान् (for लाभ) — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) transp. सदा and नर — ^d) K₂ B₁ s D_n D₄₋₆ धृति (for स्मृति) Ś₁ B₁ s m s D (except D₅) पुमान्

(for पराम्)

33 M₂ om 33 (cf v l 15) — ^a) S (M₂ om) कीर्तयेत् (for यो नर) — ^b) Hypermetric ! S (M₂ om) शृणोति वा य (for प्रकीर्तयेच्छुचि) S₁ K₃ B₃ & D₀ D₁₋₃ शुद्धमना (for शुचिसुमना) — ^c) K₂ B D_n D₄₋₆ वि-, D₀ प्र (for स) — ^d) S (except G₄, M₂ om) मनसो — After 33, K₂ B D₀ D_n D₂ & 6 read 13-14

Colophon om in S₁ K₂ s B₁₋₃ D_n D₆ T₁ M₂ K₁ & missing — Major (or Sub)parvan G₂ s आरण्य — Adhy name B₄ D₀ सूर्यनामाष्टशतक (D₀ षडशत), D₀ s सूर्यनामाष्टक शत (D₂ षडशत), D_n सूर्याराधन, D₁ धौम्योक्त सूर्यध्यान, D₃ धौम्यकृतस्तव, T₂ G₃ सूर्यनामाष्टोत्तर, G₂ सूर्यप्रसाद, to it B₄ D₀ D₂ s add समाप्त — Adhy no (figures, words or both) D₁ G₁ s M₁ 3 (as in text), T₂ G₃ 4 — Śloka no D₁ 35

4

This adhy is missing in K₁ & (cf v l 3 L 1), the MSS are mostly ignored here S reads the stanzas comprising this adhy after 3 3 14, while K₂ B D (except D₁ s & s) read them after a passage given in App I (No 1), which these MSS ins after 3 3 14 Thus the sequence in K₂ B D (except D₁ s & s) is 3 3 1-12, 15-29, 31-33, 13-14 (with insertions), App I (No 1), 3 4 1-3, App I (No 2), 3 4 4-10

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
दीप्यमानः स्वपुपा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ १
यत्तेऽभिलषितं राजन्मर्वमेतदवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि मत्त पञ्च च ते ममाः ॥ २
फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
धनं च विविधं तुभ्यमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृश्रास्त्रजताच्युतः ॥ ४
द्रौपद्या मह भंगम्य पश्यमानोऽभ्ययात्प्रभुः ।
महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५

संस्कृतं प्रसवं याति वन्यमन्नं चतुर्विधम् ।
अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ६
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि ।
शेषं विधमसंजं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्ष्णी ॥ ७
एवं दिवाकृत्प्राप्य दिवाकरसमद्युतिः ।
कामान्मनोभिलषितान्त्राह्णणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥ ८
पुरोहितपुरोगाश्च तियिनक्षत्रपर्वसु ।
यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ९
ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन मह पाण्डवाः ।
द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

C 3 218
B 3 3 86
K 3 3 63

1 K₂ 3 B₁₋₃ D_n D₄ 6 S (which cont the previous adhy) om the ref while B₄ Dc D₂ 3 2 (which ins the ref before the last line of passage No 1 of App I) also om the ref here

2 Before 2, S₁ h₂ B Dc D_n D₄₋₆ M₂ ins विद्यन्वा नुवाच (S₁ om उ, but not M₂), K₂ D₁₋₃ G₂ सूर्यं उं (G₂ om उं), T₁ G₁ M₁ आदित्यं — ^a) h₂ B₁ 2 D_n D₄ 6 किञ्चिन्, B₃ काम (for राजन्) — ^b) K₂ B₂ D_n D₄ 6 तत्त्वं सर्वम्, B₁ तत्त्वं सर्वम् (for सर्वमेतद्) B₃ तत्त्वं सर्वम् — ^c) S नच रपाणि श्रीणि च — After 2 K₂ D_n D₂ 6 (both latter marg) ins 21*

3 ^a) S₁ यद्य (for नाक) — D₂ (marg sec m) S ins after 3^{ab} K₂ D_n D₂ 6 (both latter marg), after 2

21* गृहीत्वा पित्र तात्र मया इत्त नराणि ।

याग्नाह्वानि पाठाली पात्रेणानेन सुवत ।

[(L 2) K₂ D_n D₂ 6 वन्यनि, T₁ इच्छति (for वाञ्छति) T₁ मन्वा (for नुवत)]

— After 3^{cd}, K₂ B (except B₁) D_n D₄ 6 ins

22* इत्तश्चतुर्दशैर्ष्व भूयो गज्यमवाप्स्यमि ।,

followed by वैशं उं

— ^e) D₂ चतुर्विध (for च विविध) K₂ B D_n D₄ 6

ण्यसुस्या तु भगवांन्तत्रैवातरधीयत — 3^f=1 12 3^d
— After 3, N (except K₂ D₁, K₁ 4 missing) ins a passage given in App I (No 2)

4 Before 4, all MSS (except D₁ T₂ G₃, K₁ 4 missing) ins वैशं उं (resp वैशं) — ^a) S₁ B₄ Dc D₁₋₃ 2 भ्रातृभिः स्वजनेन च, K₂ B₁₋₃ D_n D₄ 6 भ्रातृश्च परियम्यजे — After 4, B₂ 4 ins

23* युधिष्ठिर उवाच ।

स्वप्नमादाद् द्विजश्रेष्ठ यदिष्ट प्राप्तवानहम् ।,

followed by वैशं उं

5 ^a) D₁ 3 चा ममुपागम्य — ^b) N (K₁ 4 missing) यद्यमानो, G₁ पच (for पश्यं) K₂ B (except B₄) D_n D₄₋₆ तथा, K₃ ययौ, T₁ G₁ 2 M₁ [अ]पयात् (for ऽभ्यं) — ^c) N (K₁ 4 missing) तदानीं, T₂ G₁ 3 4 तदन्न (for तदन्न) — T₁ om (hapl) 5^{d-7}c

6 T₁ om 6 (cf v 1 5) — ^a) S₁ यद्य (for याति) M₂ मन्वृत तच्च भवति — ^b) S₁ धन्यम्, K₂ B D_n D₄ 6 स्यान्वम्, D₂ पठम् (for वन्यम्) — ^c) S (T₁ om) [अ] भोजयत (for भोजं)

7 T₁ om 7^{abc} (cf v 1 5) — ^a) K₂ D₂ तु, G₁ 2 4 M₁ [अ]य (for च) — ^b) Dc D₂ द्विजान्, D₁ [अ]नुगान्. — ^c) K₃ (? orig gloss) द्रौपदी (for पार्ष्णी)

५

वैशंपायन उवाच ।

वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु

प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।

धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं

सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १

प्रज्ञा च ते भार्गवस्त्वेव शुद्धा

धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।

समश्च त्वं संमतः कौरवाणां

पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २

एवं गते विदुर यदद्य कार्यं

पौराश्रेमे कथमस्मान्भजेरन् ।

ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-

न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३

विदुर उवाच ।

त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र

राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।

धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या

पुत्रान्तसर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ४

स वै धर्मो विप्रलुप्तः सभायां

पापात्मभिः सौवलेयप्रधानैः ।

आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां

पराजैपीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥ ५

एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-

ञ्शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।

यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-

न्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ६

— *N B* After 7, most old printed ed ins a spurious line द्रौपद्या मुज्यमानाया तदन्न क्षयमेति च ।, which was found only on the marg of one inferior MS collated for the edition but not included in our apparatus !

8 ^b) K₂ B D (except D₁ s) 'समप्रभ', M₂ पाय हेरण्यमुत्तम — ^c) T₂ (by corr) G₃ आरमा' (for मनरे') G₁ कामात्मानोभिलपितान् — ^d) Dn D₃ S [अ]ददात् (for ददौ)

9 ^c) K₂ B D₀ D₂ 4 6 यज्ञे पार्था', D₁ यज्ञार्थाय, T₂ यज्ञार्थे स; G M इज्यार्थे स (G₁ च, G₂ म्य, G₃ ँ) (for यज्ञि') T₁ इज्यार्थे समवर्तते — ^d) M₂ विधिवन्मत्र कोविदा

10 ^d) D₀ D₂ 'यु' काम्यके पुनः — After 10, S roads 3 3 15-33

Colophon om in T₂ G M₁ K₁ 4 missing — *Major* (or *Sub*) *parvan* T₁ M₂ आरण्य — *Adhy name* S₁ K₂ सूर्यस्तव', K₂ B₁₋₃ D₀ Dn D₂ 4-6 काम्यकवन (B₂ D₂ om वन) प्रवेश', B₄ युधिष्ठिरादीना काम्यकवन प्रवेश', M₂ अर्कसवाद' — *Adhy no* (figures, words or both) Dn T₁ M₂ 3, D₁ 4 (as in text) — *Sloka no* Dn 83, D₁ 11

5

This adhy is missing in K₁ 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^d) Ś₁ D₁ 3 T₂ G₃-6 सुखासीन

2 D₀s om 2^a-3^b Before 2, N (K₁ 4 missing, D₀s om) G₄ M ins धतराङ् इ' (resp धतराङ्) — ^a)

Ś₁ K₂ D₁ हि (for च) Ś₁ K₂ D₀ D₁-3 वृद्धा (for शुद्धा) — ^b) B₂ 4 वेरित्, T G₃ वेद (for वेर्य) — ^c)

D₀ D₂ कामश्च (for सम') — ^d) K₂ D₃ T₂ G₃ 4 M₂ तेषा,

G₂ चेद (for चैषा) K₂ [इ]ह मूहि (for ब्रवीहि)

3 D₀s om 3^{ab} (cf v l 2) — ^a) T G₃ वीर (for विदुर) — ^b) K₂ स्वते, B₂ D₀ D₄ च मे; T₂ G₃ 4 च ते

(for चेमे) — ^d) K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 तस्य मूया साधु कार्याणि वेरित् — After 3, T₂ G₃-4 ins

24* सौवलेनैव पापेन दुर्योधनहिवैषिणा ।

क्रमाचरित कर्म न मे प्रियमनुष्ठितम् ।

तथैव हि कृते तत्र तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

उत्तर प्राप्तकाल च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ।

नान्ति धर्मे सहायस्वमिति मे दीर्यते मन ।

यत्र पाण्डुसुता सर्वे ह्रियन्ति वनमागता ।

[(L 2) G₂ क्षत्त् (for कर्म)]

4 ^d) K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 पाडो (for कुन्ती)

तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्राजन्नतिसृष्टं त्वयासीत् ।
 एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ७
 एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
 तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ।
 एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
 देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ ८
 अथैतदेवं न करोषि राज-
 न्ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः ।
 न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा
 शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ॥ ९
 येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो
 धनुर्वेषां गाण्डिवं लोकसारम् ।

येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
 तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥ १०
 उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
 मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ।
 पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्ये-
 त्येतद्राजन्न च तत्त्वं चकर्थ ।
 इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्वं
 कर्तासि राजन्परितप्तासि पश्चात् ॥ ११
 यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
 संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
 तापो न ते वै भविता प्रीतियोगा-
 त्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ।
 अधापरो भवति हि तं निगृह्य
 पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वधिपत्ये ॥ १२

C 3 232
B 3 4 14
K 3 4 17

— After 4, Dc reads 7^{ab}, and S (except T₁) reads 10^{cd} (for the first time)

5 ^a) K₂ B Dn D₄ 6 T₂ G विप्रल(G₂ 'लु)ब्ध, K₃ युक्त, D₅ नष्ट — ^c) K₃ (corrupt) आत्मप्रधानसुतमक्ष

6 ^b) Dc शेष नान्य (for शेषस्याह) — ^d) B₁ तिष्ठते साधुवृत्त A few MSS साधु

7 Dc reads 7^{ab} after 4, repeating it here D₅ om. (hapl) 7^b-8^c — ^b) S₁ इति, B Dn अभि, D₁ 2 विनि, T₁ अग्नि- (for अति-) — Dn ins after 7^{cd} S₁ K₃, which om 7^{cd}, ins after 7^{cb}

25* यशो न नश्येज्जातिमेदश्च न स्या-
 द्दमो न स्यान्नैव चैव कृते त्वाम् ।

[(L 2) S₁ K₃ जबादमो (for धर्मो न स्यात्)]

8 D₅ om. 8^{abc} (cf. v 1 7) — ^a) B₄ Dc Dn₂ D₁ सर्वं, S धर्म (for सर्व-) — ^b) S^a वमानात् — ^c) S एतच्छे-
 यस्तव (for एव शेष यदि) D₁-3 पुत्रस्य (for पुत्रेषु)

9 ^a) K₂ B₁ 2 Dn₁ n₂ D₄ 6 तथै (for अथे)

10 ^a) S₁ Dc D₅ गोप्ता, B₁ यता, D₁ 2 आस्ते, D₃ शास्ता (for योद्धा) — S (except T₁) reads 10^{cd} after 4, repeating it here — ^d) Dn₁ n₂ D₄ 6 M₂ नामाप्यं, T₁ G₁ दुष्पापं (for न प्राप्यं) — After 10, T G₂-4 ins

26* येषा राजा धर्मपुत्रो महात्मा
 तेषा लोके किं नु दुष्पापमस्ति ।,
 the posterior half being a variant of 10^d

11 ^b) S तद् (for ते) — ^c) Dc₁ D₂ एनम् (for इमम्) — ^d) K₂ B D हित पर (for [इ]त्येतद्राजन्) T₁ तदा, T₂ G₂-4 तथा (for च तत्) Dc (by transp) त्व तत्कर्थ, G₁ नन्ववेत्य — ^e) N (K₁ 4 missing) इद च राजन् (for इदानीं ते), and एव कर्ता (for कर्तासि राजन्)

12 D₂ om 12^{abc} — ^a) T₂ G₂-4 transp एतत् and एव — ^{cd}) N (K₁ 4 missing, D₂ om) om वै The same MSS with M₂ read for 12^d न चे (M₂ तस्मा) निगृह्णीष्व सुत सुखाय T₂ G₃ 4 नि- (for न) — ^e) S₁ D₅ अयापर, D₅ तयोपकारो, G₁ यथापरो K₂ B₁ 2 Dn D₄ 6 दुर्योधन स्वहित वै (B₁ त) निगृह्य, K₃ (corrupt) यत्तापस्कर भवति हित निगृह्णीष्व, B₃ दुर्योधनमहित वै विसृज्य, B₄ दुर्योधन सहित सनिगृह्य, Dc दुर्योधनं वै स्वहित (Dc₃ चैव हि त) निगृह्य, D₁ 2 अपज्वरो भवति (D₁ 'सि) हि त प्रगृह्य, M₂ निगृह्य पुत्र मानिन पापदुद्धि — ^f) S₁ Dc D₁-3 5 'राज्ये (for 'पत्ये) — After 12, G₂ ins

27* ध्रुव विनाशस्तव पुत्रेण धीम
 न्स्वधनुवर्गेण सहैव राजभि ।
 चतुर्दशै चैव वर्षे नरेन्द्र
 कुलक्षय प्राप्स्यसि राजसिंह ।
 तस्मात्कुरुष्वधिपत्ये नरेन्द्र
 युधिष्ठिर धर्मवता वरिष्ठम् ।

13 ^d) B₁ S (except M₂) उपतिष्ठति

14 ^b) T₂ G₂-4 पाहुपुत्र K₂ 3 B Dn D₄ 6 M₂ भजतु

अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो
 धर्मैषोमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
 ततो राजन्पार्थिवाः सर्व एव
 वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १३
 दुर्योधनः शकुनिः स्रुतपुत्रः
 प्रीत्या राजन्पाण्डुपुत्रान्भजन्ताम् ।
 दुःशासनो याचतु भीमसेनं
 सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥ १४
 युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व
 राज्ये चैनं स्थापयस्वामिषूज्य ।
 त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-
 मेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १५
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-
 मिह श्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
 हितं तेपामहितं मामकाना-
 मेतत्सर्वं मम नोपैति चेतः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वेणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं
 तेपामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।
 तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति
 कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ १७
 असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा
 दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसृतः ।
 स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
 को नु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥ १८
 स मा जिह्वं विदुर सर्वं ब्रवीषि
 मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
 यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं
 सुसान्त्वयमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्यपद्य-
 दन्तर्वैशम सहस्रोत्थाय राजन् ।
 नेदमस्तीत्यथ विदुरो भापमाणः
 संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २०

15 ^b) D₁ ३ G₄ M₁ स्थापयित्वा^a M₂ स्वराज्ये (for [अ]भि^o) G₁ राजन्वचोमि कुशलै^a प्रपूज्य — ^d) S₁ K₃ D₁₋₃ भवाद्य (for ऽसि राजन्)

16 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ३ धृत, D₀ धृत्वा (for एतद्) D₃ सर्वं (for वाक्य) S (except T₁) तत् (for ते) — ^d) N (K₁ ४ missing) M₂ नावैति, G₂ नैवेति (for नोपैति), of 3 6 13^c

17 ^a) B₁ D_n D₄ ० T₂ G₃ C_{np} (1) गत एव, T₁ G₂ ४ M₁ कृतमेव; M₂ मनसैव (for कुत एव) — ^b) S₁ K₃ G₂ यदात्थ, D₀ यदा तु, T₁ यदर्थे (for यदात्थ) — ^c) T₂ G₃ ४ केना (for तेना) D₂ नादाहेतो, D₃ T₁ नास्ति हितो, T₂ G₃ नासि भीतो, G₁ नासि मतो, G₄ नासि भूतो, M₂ ह्यहितो (for नासि हितो) — ^d) Ś₁ D₁₋₃ om हि T₂ G₃ ४ पुत्र नाह, M₁ तथा हि पुत्र; M₂ कथं नु पुत्र

18 ^b) S₁ K₃ D₀ D₁₋₃ ३ G₂ om तु — ^c) B₂ स्ववै, D₁ ३ स्व चैव, G₁ ३ स्वक; M₁ स्वक वै (for स्व वै) B₄ आत्मोद्भूत (for स्व वै देह) — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) अन्ववेक्ष्य

19 ^a) K₂ ३ B D (for D₃ see below) G₁ ३ सा (for

मा) K₃ D₁ ३ transp जिह्वं and सर्वं T₂ G₂₋₄ M₁ एव (for सर्वं) D₃ मता मत विदुर जिह्वं ब्रवीषि — ^b) G₂ मन्तु (for मानं च) — With 19^{cd}, cf 2 67 12^{cd} — ^c) S₁ T₁ G₂ यथेष्टक, G₁ तस्माद्यथेष्ट (for यथेष्टकं) T₂ G₃ ४ transp गच्छ and तिष्ठ. Ś₁ साधो (for वा एव) — ^d) M₁ om सु S₁ K₃ D₀ D₀ सुसास्वितापि (K₃ D₀ om -पि), T G समात्त्व (T₂ G₃ °ल्य)माना, M₂ साध्यमाना (for सुसान्त्वयमाना) S₁ K₃ D₀ D₁₋₃ ३ हि (for [अ]पि)

20 S (except G₂) om the ref — ^a) S₁ K₃ ३ D₀ D₁₋₃ ३ एवम् (for एतावद्) — ^b) K₃ D₀ S राजा, B₄ तस्मात् (for राजन्) — ^c) H₃ perimetric! S om अथ

Colophon K₁ ४ missing — Major (or Sub-)parvan Ś₁ T₂ G₂ ३ M₁ आरण्य, B₂ T₁ अरण्य — Adhy name K₂ B₁ ३ D₀ D_n D₄₋₆ विदुरवाक्य, K₃ विदुरगमन, B₃ ४ विदुरवि (B₄ om -वि)त्याग, D₁ ३ विदुरयान; T₂ G₃ ४ M₂ धृतराष्ट्रकोप — Adhy no (figures, words or both) K₂ D_n D₆ T₁ G₁ ३ M ४, D₁ T₂ G₃ ४ ५ (as in text) — Śloka no. D_n 22, D₁ 21.

६

वैशंपायन उवाच ।
 पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
 प्रययुर्जाह्वीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
 सरस्वतीद्विपद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते ।
 ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
 ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
 काम्यकं नाम ददशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
 तत्र ते न्यवमन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।
 अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्वयमानाश्च भारत ॥ ४
 विदुरस्त्वापि पाण्डूनां तदा दर्शनलालसः ।
 जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५
 ततो यात्वा विदुरः काननं त-
 च्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्पन्दनेन ।
 ददर्शासीनं धर्मराजं विविक्ते
 सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६
 ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
 दभ्यायान्तं सत्यसंघः स राजा ।

अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं
 किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
 कच्चिन्नायं वचनात्सौवलस्य
 समाह्वता देवनायोपयाति ।
 कच्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि
 जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८
 समाहृतः केनचिदाद्रवेति
 नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।
 गाण्डीवे वा संशयिते कथंचि-
 द्राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९
 तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः
 प्रत्यगृह्णन्नृपते सर्व एव ।
 तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो
 यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०
 समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-
 स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।
 स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

C 3 250
B 3 5 11
K 3 5 11

6

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf. v.l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^b) K3 B3 D1-3 T2 G3 4 भरतर्षभ — ^c) K2 G1 M जाह्वीतीराद्, D1 T G2-3 'तीरे (cf 3^a)

3 ^a) T1 G1 4 M1 सरस्वतीतीरे (cf 1^c) — ^b) B2 समेता, B4 'त्य (for 'पु)

5 ^a) Ś1 K3 3 Dn D1-3. 5 G2 4 अय (for अपि) — ^b) S1 तया, K5 B Dn D2 4 6 मदा (for तदा)

6 ^a) S1 यातो, K2 B Dc Dn D4 6 गन्वा (B1 Dc2 ययौ), K3 यान्वाय, G1 यावा तु (for यात्वा) S1 कानने, B Dn D4 6 काम्यक (for कानन) — ^b) S वाहित (for वाहिना) — ^c) B2 Dn D4 6 धर्माग्मान (for धर्म) — ^d) K5 D2 3 T1 G3 M1 transp 'भ्रातृभि' and 'ब्राह्मणै'

7 ^a) B3 4 Dc मन्युमतम् (for तूर्णमाराद्) S पृक्म् (for आराद्) — ^b) D1-3 तदायात, S अभ्यागत K3 B1 4

D1-3 सत्यसंघ — ^c) S भीमसेन समीक्ष्य (for भ्रातर भीम*)

8 ^a) D1-3 वचना (for 'नात्) — ^b) K5 D1-3 G2 'ह्वातु K2 B Dc Dn D4 5 'यात (for 'याति) — ^c)

G1 3 4 M1 कुशली (for शकुनिर्) Dc वा', S (except T1 M2) चा' (for ना') — ^d) S अस्माक (for अस्मान्)

9 ^a) Dc आव्रजेति, S आहवाय (for आद्रवेति) — ^b) Dn3 T3 G2-4 उपयातु (for अप') — ^c) Some MSS

गाण्डीवे K3 D1-3 om वा K2 B Dn D4 6 च, Dc चेत् (for वा) S1 B Dc2 D1-3 कथ नु, K2 3 Dc1 Dn D4-6

कथ तु, G4 कदाचिद्, M2 कथ तद् (for कथचिद्) — ^d) Ś1 D1-3 पुन (for राज्य)

10 ^a) S स तै' (G2 तत) समेतै' (T2 G3 4 'त) मन्कृत' (G2 सहितै') पाडवेयै' — ^d) T1 G1 3 M पाण्डुपुत्रै', T2 G3 4 पाडवेयै'

11 ^a) Dc वै विदुर (for विदुर ते) S1 K3 D1-3 वै (for ते) — ^b) Ś1 M2 भागमनस्य

यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११

विदुर उवाच ।

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्त-

मजातशत्रो परिगृह्यामिपूज्य ।

एवं गते समतामभ्युपेत्य

पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२

मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां

हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।

तद्वै पथ्यं तन्मनो नाम्युपैति

ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तच्च श्रुत्वानाम्बिकेयः ।

यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं

न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४

न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो

स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।

ब्रुवन्न रुच्यै भरतर्षभस्य

पतिः कुमार्या इव पट्टिवर्षः ॥ १५

ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां

न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परंति ।

यथा पर्णे पुष्करस्येव सित्तं

जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथासिन् ॥ १६

ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां

यत्र श्रद्धा भारत तत्र याहि ।

नाहं भूयः कामये त्वां महायं

महीभिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७

सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजं-

स्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरवान् ।

तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां

तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८

क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः

क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।

संवर्धयन्स्तोऽभिवृद्धिमात्मचा-

न्स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९

12 ^a) T₁ G₂ M₂ मा (for मा) S₁ स; B₂ न, S [S]भि (for ऽनु) — ^b) Ś₁ K₃ प्रति* (for परि*) — ^d) Ś₁ B₃ 4 D₁ T₁ तेषां (for तेषां) K₃ चैवैह मूहि; D₁ 2 च मूहि सौम्य (for चैव ब्रवीहि)

13 ^a) Ś₁ K₃ B₄ मयाप्युक्तः, D₀ D₁₋₃ मया युक्तः, S मया युक्त Ś₁ सच्चिद, D₁ 2 म च यत् (for यत्क्षम) — ^b) S युक्त (for पथ्यं) — ^c) Ś₁ K₂ 3 D₀ D₀ तद्वै तस्य (K₂ 3 'स्यै) न रचित्वमभ्युपैति; B Dn₁ D₄ 0 तद्वै तस्यै न रचामभ्युपैति, Dn₂ D₁₋₃ तद्वै तस्यै (Dn₂ 'स्य) चेतमि नाम्यु* — S₁ K₃ om 13^d, 14^{ab} and 14^d

14 Ś₁ K₃ om 14^{abd} (of v 1 13) — ^a) D₁₋₃ मयोक्तो — ^b) D₀ तद्वाक्य (for मे तच्च) — ^c) G₂ औपध (for अन्न) — ^d) K₂ D₀ D₀ T₂ G₂₋₃ तस्य; D₂ ह्यस्य, G₁ चास्य (for स्मास्य)

15 ^a) G₁ 2 4 यत्ते (for नीयते) — ^c) G₁ ध्रुव न (for ब्रुवन्न) Ś₁ K₃ नावैति लावण्यवयोपपन्ना (see below), K₂ B D ध्रुव न रोचेन्नरत* — ^d) T₂ G₂ 3 पाट्टिवर्षः Ś₁ K₃ पति कुमारिव हि पट्टिवर्ष (cf v 1 16)

16 ^a) D₁ 2 एव (for ध्रुव) Ś₁ K₃ नैकप्रकारैरनुनीय-

मान* — ^b) D₀ D₁₋₃ T₂ G₃ 4 धृतराष्ट्र — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃ 5) ins च after यथा S₁ पत्र (for पर्णे) N (K₁ 4 missing) M₂ अभिपिक्त (K₂ अभिपिक्त) (for इव पिक्त)

17 ^b) B Dn D₄ 0 यस्मिन्, M यदि (for यत्र) T₁ G₁ 2 तात (G₂ ताव) तत्र प्रयाहि, T₂ G₃ 4 M₁ तत्र तात (M₁ च स्व) प्रयाहि (for भारत etc) — ^c) S₁ S (except G₂ M₁) स्वा (for त्वा) G₁ सभाया (for महाय) — ^d) D₁₋₃ पालयान Ś₁ K₂ 3 सुदुष्टचित्त (K₃ 'चेष्ट) विपरीत-चेष्ट (K₃ 'त्रुद्धि)

18 ^a) K₂ B D (except D₅) G₃ राज्ञा (for राजन्) — ^b) K₂ B (Bim as in text) D₀ Dn D₄ 0 प्रशामि (D₀ 'भापि)तु त्वाम्, T₁ र्वा शायितुम्, T₂ G₃ 4 स्वा श्रायितुम् (for स्वा शासितुम्) B_{1m} उपागतत्, T₁ corrupt K₂ B₁ (m as in text) 2 3 Dn D₄ 0 'यातो नरेंद्र, D₀ D₁₋₃ 5 'यातोस्मि राजन् (for 'यातस्त्वरवान्) — ^c) S (except M₂) युक्त (for तद्वै) — ^d) S च (for प्र) S₁ K₂ 3 D₀ D₁₋₃ चान्यत् (for भूय)

19 ^a) Ś₁ K₃ 3 D₀ D₁ 3 G₁ योज्य* (for युज्य*) Ś₁ समतात् (for सपत्नै) — ^b) M₂ अवेक्षते (for उपासते)

यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै-
स्तस्य दुःस्वैऽप्यंशभाजः सहायाः ।
सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
सहायास्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं
तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते-

देवंवृत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
परां बुद्धिम्युपगम्याग्रमत्तः ।
यच्चाप्यन्यदेशकालोपपन्नं
तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशंपायन उवाच ।

गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
घृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ १
स समाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ।

समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ २
स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।

C 8 266
B 3 6 5
K 3 6 6

20 ^b) S दुःस्वैऽप्यंशं (for दुःस्वैऽप्यंशं) — ^c) K₃ T₁
अपि (for अभि-) — ^d) K₃ D₂ ३ M₂ सहायावास्तौ, T₁ G₁
M₁ महायावास्तौ, T₂ G₃ ४ सहायप्राप्ति (for सहायास्तौ)
— After 20, K₃ ins

28* तस्मान्मत्स्य मवत वै नृवाणो
लोकस्य हृद्यो भवतीति मघ ।

21 K₃ om 21 — ^a) S₁ Dc₂ D₁ ३ ३ श्रेयः, Dc₁ D₂
श्रेय (for श्रेय) K₃ S पाण्डवा S₁ G₂ निष्प्रलापः, K₃ B (ex-
cept B₂) Dc Dn D₄ ६ विप्रलापः, D₂ निष्प्रभाव — ^b) S
वस्तिन् (M₂ तस्मात्) (for तुल्य) — ^c) Ś₁ मा (for न)
N (K₁ ४ missing, K₃ om) स पूज्यो, M₂ [अ]भिवर्तेद्
(for [अ]ति) — ^d) Dc₂ T G₁ ३ ४ एववृत्ति, M₁ वृत्त
D₅ S (except M₂) वर्त (for वर्ध) — After 21, K₃
ins

29* मित्रैः पुत्रैर्भूमिहस्यश्चभूरि
महीमिमा पालयितुं पुरस्तात् ।

22 ^a) S तथा (for एव) D₁₋₃ भवि (for करि)
— ^d) K₂ D₅ मत्रं, K₃ राजन्, S भूय (for कृन्म)

Colophon. K₁ ४ missing — Major (or Sub) par-
tan S₁ D₆ G₂₋₄ आरण्य, T₁ अरण्य — Adhy name K₃
विदुरागमन विदुरवाक्य, K₃ विदुरकाम्यकप्राप्ति; B₁ ३ Dc Dn

D₁ ६ विदुरनिर्वासः, B₃ ४ D₁₋₃ विदुरवाक्य, G₂ M₂ विदुर-
(M₃ om वि) युधिष्ठिरसवाद — Adhy no (figures,
words or both) K₃ Dn T₁ G₁ ३ M 5, Dc₂ D₁ T₂
G₃ ४ 6 (as in text) — Śloka no Dn D₁ 22

7

This adhy is missing in K₁ ४ (cf v.1 3 1
1), the MSS are mostly ignored here

1 ^b) D₁₋₃ transp आश्रम and पाण्डवान् — ^d) Ś₁
परि (for पर्य) S दुर्मना (for भारत) — After 1, K₃
Dn D₅ ins

30* विदुरस्य प्रभाव च सधिविग्रहकारितम् ।

विवृद्धिं च परा मत्वा पाण्डवाना भविष्यति ।

2 ^a) K₃ आगत्य, D₁ ३ ६ आसाद्य (for आगम्य) G₂
समाद्वारसुपागम्य — ^b) Cf 6^b Ś₁ K₃ ३ D₅ स्नेहं (for
'स्मार') ❀ Cn स्नेहेत्युपपाठः ❀ — After 2^{ab}, S₁ (which
om 2^{cd}) reads 3^{cd} (with v.l.) repeating it in its
proper place — ^d) S विसज्ञः (G₂ विदुरः) प्राप्तञ्जुवि
— After 2, D₂ ins

31* पपात सहसा राजा छिन्नद्रुम इवावरा ।

3 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ transp तु and लब्ध्वा K₃ तत्, S

तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ४
 तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
 इति ब्रुवन्स नृपतिः करुणं पर्यदेवयत् ॥ ५
 पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारकशितः ।
 भ्रातृस्नेहादिदं राजन्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
 गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।
 यदि जीवति रोपेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ७
 न हि तेन मम भ्रात्रा सुखक्षममपि किञ्चन ।
 व्यलीकं कृतपूर्वं मे प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ८
 स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
 न जह्याज्जीवितं प्राज्ञस्तं गच्छानय संजय ॥ ९
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
 संजयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनम् ॥ १०
 सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।

रौरवाजिनसंवीतं ददशार्थ युधिष्ठिरम् ॥ ११
 विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
 भ्रातृभिश्चाभिमंगुप्तं देवैरिव शतक्रतुम् ॥ १२
 युधिष्ठिरमथाम्येत्य पूजयामास संजयः ।
 भीमार्जुनयमांश्चापि तदहं प्रत्यपद्यत ॥ १३
 राज्ञा पृष्टः स कुशलं मुग्धासीनश्च संजयः ।
 शशंसागमने हेतुमिदं चैवान्नवीद्वचः ॥ १४
 राजा सरति ते क्षत्तृत्तगद्गोऽम्बिकासुतः ।
 तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १५
 सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
 नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि मानद ॥ १६
 एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ १७
 तमब्रवीन्महाप्राज्ञं धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

चिरात् (for पुन) — ^b) B₁ धरासनात् (for मही) — S₁ repeats 3^{cd} here, reading it (with 1) for the first time after 2^{ab} — ^c) Dc राजन् (for राजा) S₁ (first time) भ्रातृस्नेहादिद राजा (cf 6^c), D₁ ३ समीपे सस्थिते राजन्
 4 ^c) T₂ G₃ ४ त च (for तस्य) K₂ B Dn D₄₋₆ G₁ ३ स्मृत्या (for स्मृत्वा) — ^d) T₂ G₃ ४ तप्यती (for दीर्यती) K₂ D₁₋₃ हृदय दीर्यते मम, D₀ D₆ मनो वै दीर्यते च मे
 5 ^d) N (except S₁, K₁ ४ missing) T₂ G₃ ४ कृपण (for करुण)
 6 ^b) Cf 2^b S₁ K₂ ३ कथित, B D (except D₁₋₃) M₂ मोहित — ^c) S^० स्नेहान्वितो B D (except D₁₋₃) G₂ M₂ राजा
 7 ^b) S₁ K₂ transp भ्रातर and विदुर T₂ G₃ ४ मया (for मम) D₁₋₃ मम भ्रातरमाशु वै — ^{cd}) S₁ K₂ ३ निर्हृत; B₃ ४ निर्दित, D₈ निर्धुत (for निर्धुत) D₁ मया पापाक्षिपेधित (for ^d) T₁ G₁ ३ M मया मूढेन निकृत कश्चिजीवति वा न वा, T₂ G₃ ४ मूढेन निकृत कश्चिद्यदि (G₄ कचिदद्य) जीवति वा न वा
 8 ^c) S₁ K₂ तु, K₃ B D वै (for मे) — ^d) S₁ कृत (for [अ]मित)
 9 D₀₁ om 9^{ab} — ^a) D₁₋₃ व्यलीक च (for स व्यलीक) B Dn D₄₋₆ G₄ पर (B₁ बल) (for कथ) — ^c) B₁ त्यक्त्वा हि; B₂ Dn D₄₋₆ त्यक्ष्यामि, B₃ ४ त्यक्त्वासि (for न जह्याज्) K₂ ३ B D (except D₁) प्राज्ञ

10 ^{cd}) K₂ B₁ D प्रति (for वनम्) S₁ K₃ जगाम सजयस्तूर्णं यत्रान्ने विदुरो रणे
 12 ^a) Dc D₁ T₂ G₂₋₁ M₁ ममा (for महा) — ^b) S₁ समतन (for मह) — ^c) S₁ Dc D₂ M₁ चापि सगुप्त, T₁ महित गुप्त (for चाभिम) — ^d) S₁ K₂ B D (except D₁₋₃) पुरदर (for शत)
 13 ^a) B (except B₂) D (except D₁₋₃) उपागम्य (for अधाम्येत्य) — ^c) N (except Dc₂ Dn₂, K₁ ४ missing) यमाश्चापि — ^d) G₁ तदा म (for तदहं) N (K₁ ४ missing) तद्युक्त प्रतिपेदिरे
 14 ^a) S₁ राज (for राज्ञा) T₂ G₃ ४ च, G₂ सु (for स) — ^d) K₂ इद वचनमब्रवीत्
 15 Before 15, N (K₁ ४ missing) G₄ M₁ ins सजय उ (resp सजय) — ^a) G₄ त्या स्मरते (for सरति हे) — ^c) S₁ K₃ धर्मज्ञ, D₁₋₃ त्यरित, T₁ M₂ सुक्षिप्र; M₁ स क्षिप्र (for स्व क्षिप्र) — ^d) S नराधिप (for च पार्थिवम्) S₁ K₃ स्वच्छोकाकुलितेन्द्रिय
 16 ^a) S₁ कुरश्रेष्ठ, Dc कुरुन्मयान्, D₃ T₁ G₂ कुरुश्रेष्ठान् (for नर) — ^b) K₃ कुतिनदनात्, T₁ G₁ ३ M₁ कुरनदन — ^d) S₁ K₃ D₁₋₃ भारत, K₂ B Dc Dn D₄₋₆ सत्तम (for मानद)
 17 Before 17, S₁ K₂ B D (except D₁₋₃) S ins वेश उ (S₁ D₄₋₆ S om उ) — ^b) Dn₂ n₃ वृहभ (for वत्सल) — ^d) T₁ पुरमागाद् (for पुनरायाद्) — After 17,

दिष्टया प्राप्नोऽसि धर्मज्ञ दिष्टया सरसि मेऽनघ ॥ १८
 अद्य रात्रौ दिवा चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
 प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ १९
 सोऽङ्कमादाय विदुरं मूर्ध्न्युपाघ्राय चैव ह ।
 क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया रूपा ॥ २०
 विदुर उवाच ।

क्षान्तमेव मया राजन्गुरुनः परमो भवान् ।
 तथा ह्यस्म्यागतः क्षिप्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २१

भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः ।
 दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २२
 पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशा मे सुतास्तव ।
 दीना इति हि मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान्प्रति ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ तौ महाद्युती ।
 विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

C 3 286
B 3 6 25
K. 3 6 25

M₁ ins

32* मोऽभिगत्वा तदा वेदम राज्ञ समभिवाय च ।
 उपातिष्ठन्महात्मान राजानं प्रेष्यवत्तदा ।

18 ^{a)} K₂ Dc D₁₋₃ १ महाराज, B Dn D₄ १ महारतेजा, G₁ ४ M₁ महाराज S₁ K₃ आगत विदुरं ज्ञत्वा (K₃ दृष्ट्वा) — ^{b)} S₁ K₃ राजा वचनमग्रवीत्, Dc Dn D₆ धृतराष्ट्रैयिका सुत (= 15^b) — ^{c)} S₁ K₃ काक्षमागम्य दर्शन

19 ^{c)} B₁ ३ Dn D₄ १ transp रात्रौ and चाहं

20 ^{a)} S₁ G₂ आतोष्य, K₂ B D (except D₁₋₃) आनीय (for आदाय) T₂ G₃ ४ स समादाय चैवेन — ^{b)} K₂ ३ B Dc₁ Dn D₁ ३-६ मूर्ध्न्याघ्राय, D₂ मूर्ध्नि चाघ्राय S₁ K₃ D₁₋₃ ६ T₂ G चैव हि, B₁ वै मृदा, T₁ M₂ भारत — After 20^c, D₃ ins

33* धृतराष्ट्रो महाराज भ्रातृस्नेहादुवाच ह ।

युधिष्ठिरन्तु बुधाली भ्रातृभिः सह तिष्ठति ।

अथ रात्रिं दिनं चाह स्वकृते भरतर्षभ ।

प्रीतस्त्वमेव मे नित्यं भ्राता सर्वगुणान्वित ।

[With line 3, cf 19^{ab}]

— ^{c)} B₁ Dc D₁₋₃ T₁ G₁ M हो* (for चो*) — ^{d)} K₂ B₂ Dn D₄ १ [अ]नघ, D₂ तदा (for रता)

21 ^{a)} D₁₋₃ T₂ G₃ ४ एतन् (for एव) K₂ Dc D₁ ३ G₁ ३ महाराज (for मया राजन्) — ^{b)} B D (except D₁₋₃) मे (for न) S₁ K₃ कं कौण प्रभविष्णवे — ^{c)} G₁ [अ]स्मिद्, G₂ [अ]हम् (for हस्मि) K₃ D₁₋₃ शीघ्र (for क्षिप्र) K₂ B Dc Dn D₁₋₃ ६ पृथोहमागत शीघ्र — ^{d)} S₁ K₃ आदेदात्तव सुमत (S₁ orig भारत and sup lin सुमत)

22 ^{a)} S₁ K₂ ३ D₁₋₃ पुरुषव्याघ्र; S हि कुरश्रेष्ठ — ^{b)} S धर्मचेतना (G₂ 'चोदिता') — ^{c)} S दीनाभुपातिनो (T₁ G₂ 'कपिनो, G₁ 'वादिनो) — ^{d)} S₁ B (except B₂) Dc

4

तत्र (for नात्र)

23 ^{a)} S (except G₁) पुत्रा (for सुता) G₁ M₂ ते (for मे) — ^{b)} B Dc Dn D₄₋₆ तादृशास्तव भारत, D₁ 'शा भवत सुता', T₁ M₁ 'शास्ते सुता मम — ^{c)} K₂ B Dc₁ Dn D₄₋₆ इतीव मे, Dc₃ M₂ इति च मे — ^{d)} Dc M₂ प्रति* (for अभि*)

24 S₁ K₃ D₃ T₁ G₁ M₂ om the ref — ^{a)} K₂ अनुनीय वै, Dc उपनीय वै, G₂ अनुनाद्योमौ, M₁ अभिनीयैव — ^{b)} K₂ B D (except D₁₋₃) G₁ ४ द्वौ (for तौ) S₁ B₁ D₁ ३ महामती

Colophon K₁ ४ missing — Major (or Sub-) par-tan S₁ B₁ T G₂₋₄ आरण्य — Adhy name K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ M₂ विदुरप्रत्यागमन (B₃ ४ Dc₁ D₆ 'नयन), K₃ D₂ विदुरागमन — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ ns T₁ G₁ ३ ४ M 6, D₁ T₂ G₃ 7 (as in text) — Slo/a no Dn 23, D₁ 24

8

☞ This adhy is missing in K₁ ४ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^{ab} S तु (for च both times)

2 ^{a)} S₁ K₂ ३ B D (except D₁₋₃) स सौवलेयमानाय — ^{b)} K₂ B D (except D₁₋₃) तथा (for अपि) — ^{c)} S मधुर वाक्य (for वचन राजा)

3 T₂ G₃ om ३-४ — ^{b)} B (except B₃) Dn D₄₋₆ धीमत (for म*)

4 T₂ G₃ om ४ (cf v l 3) — ^{c)} Dc पादवार्थे च यूय तन्

८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
 धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
 स सौबलं समानाय्य कर्णदुःशासनावपि ।
 अब्रवीद्धचनं राजा प्रविश्याद्युद्धिजं तमः ॥ २
 एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
 विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्द्विद्वान्हिते रतः ॥ ३
 यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।
 पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
 अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
 पुनः शोषं गमिष्यामि निरासुर्निरवग्रहः ॥ ५
 विषमुद्धन्धनं वापि शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
 करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६
 शकुनिरुवाच ।
 किं वालिशां मतिं राजन्नास्थितोऽसि विशां पते ।
 गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७
 सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।

5 ^b) S (except T₂ G₃ 4) transp प्राप्तान् and इह
 — ^c) K₃ D₁₋₃ शोक (for शोष) — ^d) K₃ B Dn D₄ ०
 Cnp निरंबुर, Dc T₁ M₁ निरसुर, D₁₋₃ निराशो (for निरासुर)
 G₃ निष्परि (for निरव) S₁ K₃ Cnp चरणो वा नवग्रह
 ❀ Cn निरसुरिति निरासुरिति च पाठौ चिन्थौ । ❀
 6 ^a) S (except G₂) क्षिप्रम् (for विषम्) Dc उग्रं यन
 (for उद्) K₃ D₅ चापि, B₁ Dc Dn D₄ ० चैव (for वापि)
 — ^b) T₂ G₃ 4 विषम् (for शस्त्रम्) — ^c) S₁ K₃ T₁ G₂ 4
 वृद्धान्, Dc D₃ ० G₁ क्रुद्धान्, D₁ ३ सर्वान् (for क्रुद्धान्)
 7 ^a) K₃ B Dn D₄ ० वालिशा — ^c) S धै (for ते)
 8 T₂ G₃ 4 om (hapl) 8-9 — ^a) K₃ सरया सत्ये
 (for सत्य) — ^b) G₁ M पंभा — K₃ om 8^{cd} — ^c)
 S₁ D₃ ३ जातु, K₃ D₁ राजन् (for तात)
 9 Dn₃ T₂ G₃ 4 om 9 (for T₂ G₃ 4 cf. v 1 8)
 — ^a) K₃ नैव ते समयं कृत्वा — ^b) K₃ ते (for वा)
 — After 9^{ab}, K₃ (which om 9^{cd}) ins
 34* अथागमिष्यन्ति पुनः पाण्डवा वारणाह्वयम् ।

पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
 अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
 निरस्य समयं भूयः पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
 सर्वे भवामो मध्यस्था राजश्छन्दानुवर्तिनः ।
 छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंघृताः ॥ १०
 दुःशासन उवाच ।
 एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
 नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११
 कर्ण उवाच ।
 काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेष्मितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्यते ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराश्रुत्वाः ॥ १३
 उपलस्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
 रोपाद्दुःशासनं चैव सौबलेयं च तावुभौ ॥ १४
 उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।

— ^c) N (K₁ 4 missing, K₃ om) सर्वे (for भूय)
 10 ^a) S भवाम — ^d) T₁ सुमयता
 11 ^a) S₁ K₃ Dc D₁₋₃ ० वि- (for हि) — After 11,
 M₁ ins
 35* तथा तन्नविता राजरान्वया तदधिप्यति ।
 K₃ D₁₋₃ ० (marg) ins after 11 S₁ B₃ Dn after 12
 36* नागमिष्यन्ति ते वीरा अकृत्वा कालसविदम् ।
 आगच्छेयुश्च ते मोहात्पुनर्घृतं न संशय ।
 [(L 1) S₁ नागमिष्यति K₃ राजन्, B₄ Dn D₆ वीरा (for
 वीरा) — (L 2) B₄ Dn D₆ आगमिष्यति नेन्मोहात्पुनर्घृतं
 ताभय]
 12 K₃ om 12 — ^a) B₃ कालम् (for कामम्) B₁ 4
 ईशा, D₁₋₃ G₂ ईशा (for ईशा) — ^c) K₃ Dc D₃₋₄
 एकं (for ऐक) — ^d) N (K₁ 4 missing, K₃ om)
 लक्ष्ये (for लक्ष्यते) — After 12, S₁ B₄ Dn ins 36*
 14 ^a) K₃ ३ उपलस्य — ^d) N (K₁ 4 missing) सौबल
 च तमेव च

अहो मम मतं यत्तन्निबोधत नराधिपाः ॥ १५
 प्रियं सर्वे चिकीर्षामो राज्ञः किंकरपाणयः ।
 न चास्य शक्तुमः सर्वे प्रिये स्यातुमतन्द्रिताः ॥ १६
 वयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरात् ॥ १७
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
 निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १८
 यावदेव परिधूना यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ १९

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
 वाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २०
 एवमुक्त्वा तु संकुद्रा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं संवशः कृतनिश्चयाः ॥ २१
 तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २२
 प्रतिपिष्याथ तान्सर्वान्भगवाँल्लोकपूजितः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

व्यास उवाच ।

धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।

वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
 न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।

15 ^b) T₁ G₂ M आत्मवान् (for आमना) — ^{cd}) N
 (K₁ 4 missing) अयो (D₁-3 अहो) मम मत यत्तु तन्निबोधत
 भूमिपा

16 ^a) K₂ मदा, D₁ क्षिप्र (for प्रिय) K₂ प्रिय, B₃ D₅
 सर्वं (for सर्वे) Ś₁ B Dc Dn D₂ 4-6 करिष्यामो; D₁ यत्ति
 प्यामो — ^b) K₃ किंकरवद्वय, Dc किं करवाणि ते, D₂ किं कर
 वाम वै, S किं करवामहे (sic) — ^{cd}) D₅ रणेस्य (for न
 चास्य) D₁-3 म्यातु (for सर्वे), and शशब्द् (for स्यातुम्)
 Ś₁ K₃ 3 B (except B₂) Dc Dn D₄-6 transp सर्वे and
 स्यातुं and read ह्य (S₁ -प्य) वंशिता (for अतन्द्रिता)

17 ^{ab}) S ते वय शस्त्रमादाय ----- वसिता — ^c) T₁
 G₁ 2 M गच्छाम

18 ^a) K₂ S (except G₁ 2) transp सर्वे and
 शान्ते — ^c) Ś₁ G₂ निर्विवादा, B₂ D₁-3 निर्विवादा

19 ^c) T₁ G₁ 2 4 मत्रं (for मित्रं) — ^d) Ś₁ Dc
 शक्य K₃ तावच्छक्यन्वमागता, S (except M₂) तावद्-
 च्छाम माचिर

20 ^b) K₃ पूजयित्वा — ^c) S प्रहृष्टमनस सर्वे — ^d) D₃
 om from सूतज up to सवश (in 21^d) S₁ सूतज प्रति,
 D₂ सूतनन्दनं — After 20, M ins

37* पृतकृत्यतमं राज्ञः कौरव्यस्य महामनः ।

21 D₃ om. up to सवश (cf v.l. 20) — ^a) Ś₁
 K₃ B₂ Dc D₁ 2 6 सु(K₃ तु)मनदा, K₂ सुमघाय, B₁ 2 4

Dn D₄ 6 सुसरत्वा (for तु संकुद्रा) — ^b) S₁ G₂ 4 M₂ सर्वे
 — ^d) K₂ BD (except D₁ 2, D₃ om) सहिता, M₂ सर्वे
 22 ^a) Ś₁ D₁ G₁ प्रति, G₂ 4 प्रवि (for परि) — ^b)
 K₃ B D (except D₁-3) प्रसु (for सदा) — ^c) S महायो-
 गी (for विशु)

23 ^a) D₁ 3 च, S तु (for [अ]य) — ^d) G₂ जगा-
 दाभ्येन्य B D (except Dc₂ D₁-3) मवर K₃ उवाचावितय
 वच

Colophon om in B₄ T₂ G₃ 4 K₁ 4 missing
 — Major (or Sub) parvan S₁ G₂ आरण्य, T₁ अरण्य
 — Adhy name K₂ 3 B₁ 2 Dc Dn D₁ 2 4-6 व्यासागमनः
 M कर्णपरंभ — Adhy no (figures, words or both)
 Dc₂ Dn₁ n₃ T₁ G₁ 3 M 7, D₁ 8 (as in text)
 — Śloka no Dn D₁ 24

9

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v.l. 3 1
 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^c) K₃ B D त्वा, T₁ M₂ व (for त्वा) D₁ ह्य-
 दिव (for कौरं)

2 ^c) K₂ Dn D₅ निकृतां (for निजितां) — ^d) K₂
 B₂ Dn D₅ 6 पुसेगमै.

निकृत्या निर्जिताश्चैव दुर्योधनवशानुगैः ॥ २
 ते स्मरन्तः परिक्लेशान्पूर्णे पूर्णे त्रयोदशे ।
 विमोक्षयन्ति विपं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३
 तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
 पाण्डवान्नित्यसंकुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
 वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणैर्विमोक्षयते ॥ ५
 यथाह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
 यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
 विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
 अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७

समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
 उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ८
 अथ चायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
 पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९
 ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।
 यदि स्यात्कृतकार्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ १०
 अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
 श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
 कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणो वा विदुरोऽपि वा ।
 भवान्वात्र क्षमं कार्यं पुग चार्थोऽतिवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

3 ^{b)} Dc transp वर्षे and पूर्णे — ^{c)} Ś1 क्रोधात्
 (for क्रुद्धा)

4 ^{b)} K₃ B₁ Dn₂ T₁ स मदधी, G₂ तु मद, M₂ सुयो
 धन

5 ^{a)} K₃ D₁₋₃ पाप (for मूढ) — ^{c)} Ś1 K₃ D₁₋₃
 अपि (for तान्) — ^{d)} K₂ B Dn D₄₋₆ प्रागान्विमोक्षयति

6 ^{a)} K₃ B D यथा हि, T₂ G₃ 4 यदाह — D₂ om
 (hapl) 6^b-7^a — ^{d)} K₂ B Dc Dn₂ D₁ 3 6 साधुर्
 (for साधु) N (K₁ 4 missing, D₂ om) भवानपि
 (for विधी)

7 D₂ om 7^a (cf v l 6) — ^{a)} Dc [S]पि (for
 हि) B₁ महाबाहो (for प्राज्ञ) — ^{c)} Dc Dn₃ D₄ 6
 अधर्मम् — ^{d)} Ś1 transp मा and राजन् K₂ प्रतिपद्यत,
 Dc D₅ प्रत्यपद्यथा [N B The form प्रतिपद्यता of some
 printed ed is not found in any MS collated.]

8 ^{a)} K₃ D₆ समीक्ष्य, D₂ T₂ इया K₃ G₂ यस्य, D₆
 तस्य (for ह्यस्य) G₂ समीक्ष्य यादृशी बुद्धि — ^{c)} B₁ मा,
 G₂ त्व (for सा) — ^{d)} B₄ समय (for अनय) B₁₋₃ T₁
 M सृजेत्, T₂ G नृजेत् (for स्पृशेत्)

9 ^{a)} Ś1 K₃ Dc D₁₋₃ 6 अथ वा त्य (Dc D₆ सृ)ज्यता
 साधु — ^{d)} T₂ G₃ 4 वन प्रति (for [अ]सहायवान्)

10 ^{a)} S (except G₁) कृतकृत्यस्व Ś1 वा, B₁ [S]
 य (for ऽय) — ^{d)} S भवेथा पुरुषर्षभ

11 ^{b)} K₃ D₁ उपजायते, M₂ अनुवर्तते — ^{c)} Dc M₁
 हि (for तन्) — ^{d)} T₂ G₃ 4 नोमृतस्यानुसर्पति, Cnp न

मृतस्यापि सर्पति

12 ^{b)} K₂ B Dn D₁ 6 [S]य, Dc T₂ G₂ 4 [S]
 पि (for the first वा) D₂ न द्रोणो विदुरो न वा — ^{c)} K₃
 D₁₋₃ वा यत् (for वाय) S पर (for क्षम) — ^{d)} N
 (except K₃ D₃, K₁ 4 missing) चोर्यो, G₂ [अ]प्यर्थो
 (for चार्थो) Ś1 Dn₃ D₂ G₁ 3 Cnp निवर्तते, K₃ B₁
 Dn₂ [S]भिवर्तते, Dn₁ D₁₋₆ [S]भिवर्तते; Cnp also अनि
 वर्तते (as in text)

Colophon om in K₂ 3 K₁ 4 missing — Major
 (or Sub) parian Ś1 G₂ 4 आरण्य, B₂ T₁ अरण्य,
 Dc₂ वन — Adhy name B Dc Dn D₁₋₆ T₂ G₂ 4
 M व्यामवाक्य, D₁ व्यासवचन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ n₃ S 8, D₁ 9 (as in text)
 — Śloka no Dn D₁ 12

10

~~10~~ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v l 3 1 1),
 the MSS are mostly ignored here

1 ^{b)} K₂ B D (except D₁₋₃) घृतसभव — ^{c)} K₃
 S तु (for तद्) K₃ B Dn D₄₋₆ कृत्य (for कृत्य)
 — ^{d)} D₁₋₃ महा (for [हृ]ति वै)

2 ^{a)} T₁ G₁ 3 M₁ न तद् (for नैतद्) — ^{b)} K₃ द्रोणो
 वा विदुरोपि वा (= 3 9 12^b) — ^{c)} S गाधार्यानेप्यते घृत.
 — ^{d)} B Dn₁ D₆ तत्र (for तच्च)

१०

घृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसंस्तवम् ।
मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने ॥ १
नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवज्ज्ञानन्नपि यतव्रत ॥ ३

व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं वेद्मि परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरम्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरप्यथैर्न सुताद्विद्यते परम् ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि महादाख्यानमुत्तमम् ।
सुरम्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशां पते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरभिः प्रारुदत्किल ।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

किमिदं रोदिपि शुभे कञ्चित्क्षेमं दिवोकसाम् ।
मानुषेष्वथ वा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८
सुरभिरुवाच ।
विनिपातो न वः कश्चिद् दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्पकं रौद्रं दुर्वलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन निपीडितम् ॥ १०
एतं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं वध्यमानं सुराधिप ।
कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ११
एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्बहतेऽधिकाम् ।
अपरोऽल्पबलप्राणः कृशो धमनिसंततः ।
कृच्छ्रादुद्बहते भार तं वै शोचामि वासव ॥ १२
वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्बोद्धुं पश्य वासव ॥ १३
ततोऽहं तस्य दुःखार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।

3 ^a) M शक्नोस्मि (for शक्नोमि) — ^b) = 1 1 98/
K₃ 3 B₁ 2 Dc D₁₋₃ 5 G₁ M₃ अचेतन, D₆ अमर्षण
— ^c) B Dn D₄ 6 प्रियं, T₂ G₂ 3 महा, T₁ घत तव
(for यत)

4 ^a) G₁ 'वीर्यं ते सत्य यथाह भगवान्' — ^c) K₂
B Dc Dn D₄₋₆ विद्म (for वेद्मि) Dc M₃ प्रिय (for पर)
S₁ K₃ D₁₋₃ दृढं पुत्रं वय विद्म

5 ^b) B₂ G₁ 3 सुरम्या — ^c) Dc₁ D₂ M₁ समर्षण
(for समृद्धैर) — ^d) N (except B₂ D₁, K₁ 4 missing)
मन्यते (for विद्य)

6 ^a) S₁ K₂ 3 M₃ वर्णयिष्यामि (K₂ 'प्येह), D₁ G₂
कथं, D₂ कीर्तं — ^b) K₃ इतिहास पुरातन, K₃ महाख्या-
नमनुत्तम

7 ^a) B (as usual) त्रिविष्टपं — ^b) N (except S₁
Dc₁ D₂, K₁ 4 missing) सुरभी

8 ^b) = 1 91 10^d — ^c) B D (except D₁₋₃)
T G₂ मनुष्येष्वथ K₃ B D गोषु (for वा गोषु) S₁ K₂
कारण सुमहन्मन्ये

9 K₃ D₁₋₃ सुरम्युवाच — ^a) B D (except D₁₋₃)
ते (for व) — ^b) G₄ M₁ विद्यं (for दृश्यं) — ^d)
B₃ 4 (? gloss) वासव (for कौशिक)

10 T₂ G₂ om 10 — ^a) K₃ एत, Dc D₅ G₂ 4 इम
(for पुन) S₁ कार्पिकं, D₁ 2 कर्पकं K₃ 3 B D (except
D₁₋₃) G₄ धुद्र (B₄ क्रुद्र) (for रौद्र) G₁ (corrupt)
पश्येम युग्य तौ रौद्र — ^d) S₁ K₃ D₁₋₃ G₂ [अ]भि, B
Dc Dn D₄₋₆ च (for नि)

11 ^a) S₁ एव, D₁₋₃ पुन, T₁ एतद् (for एत) K₂
T G₂ 4 शात (for श्रान्त) B Dc Dn D₄₋₆ निपीडमान
सोक्तं — ^b) D₁₋₃ वह, G₁ ताद्य (for वध्य) — ^c)
K₃ Dc₂ देवेदा — ^d) S (except G₂) उद्बेपते (for उद्विजं)

12 ^a) K₃ D₂ 3 त्वन्न (for तन्न) — ^b) K₃ भृश,
Dc D₁₋₃ G₁ M₃ [S]धिक — ^c) K₂ B Dn D₁ 4 6
[S]प्यं (for ऽल्पं) — ^d) G₁ 4 कृशोयमनिश तत
— ^e) B₂ कौशिक (cf 9), Dc पुत्रक (for वासव)

13 ^b) S तथैव च (for पुन पुन) — ^c) T₂ G₂ 4
न वै (for नैव)

C 3 336
B 3 9 14
K 3 9 14

अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४

इन्द्र उवाच ।

तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।

किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकोऽत्र पीड्यते ॥ १५

सुरभिरुवाच ।

यदि पुत्रसहस्रं मे सर्वत्र सममेव मे ।

दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६

व्यास उवाच ।

तदिन्द्रः सुरमीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७

प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् ।

कर्पकस्याचरन्विभं भगवान्पाकशासनः ॥ १८

तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।

सुतेषु राजन्सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९

यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।

विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २०

चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च पार्थिव ।

पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥

कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।

इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२

यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।

दुर्योधनस्तव सुतः शर्मं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

14 °) K₃ D₃ त्वस्य, D₁ ३ त्वद्य (for तस्य) N (K₁ 4 missing) M₁ शोकार्ता (for दुःखा°) — °) G₂ शोचामि (for विरौ°) — °) K₃ [इ]ह, B₁ ३ D₀ [इ]व (for च) S अश्रूण्य (G₂ ३ ण्यावर्तय चैव — °) K₃ D₃ करुणावती, D₁ भृशदुःखिता, D₂ ३ कृपणा सती, D₅ करुणागता

15 S₁ om the ref B Dn D₄ ० शक्र (for इन्द्र) — °) S₁ वृद्धसारेषु; G₁ विद्य (for पीड्य°) — °) K₂ B₃ 4 Dn₁ कृपायितवस्त्यत्र, T₂ G₂ 4 मत्यर्थ, G₂ मप्यत्र, M₂ चत्यत्र Cnp कृपायित (as in text) — °) K₂ B Dn₃ D₄ ० एकत्र (for एकोऽत्र) S₁ K₃ B₁ ३ D₁₋₃ हन्यते, B₂ 4 Dc Dn D₄₋₀ हन्यति (for पीड्यते) T₁ एक एव न पीड्यते, Cnp पुत्र एको हि हन्यते

16 K₂ ३ B D₁₋₃ सुरभ्युवाच — °) B D (except D₁₋₃) सहस्राणि (for सहस्रं मे) — °) S₁ K₃ D₁₋₃ सर्वं तत् (for सर्वत्र) B D (except D₁₋₃ ३) सममेव (for सममेव) G₁ सर्वत्र तु समा कृपा — °) K₂ तु यत्, K₃ S तु तत् (G₁ पुन), B₂ ३ D₀ D₅ तुद्यत्, Dn₁ वशत्, D₁ ३ वहत् (for तु सत) — °) T₂ G₁ ३ 4 अप्य (G₁ °भ्य) धिक (for अभ्यधिका) G₁ मम (for कृपा) D₁₋₃ पुत्रस्यास्याधिका दया

17 °) T₁ सुरभिर, G₁ M₁ सुरभेर (for सुरभी) — °) S₁ K₃ D₁ ३ T₁ (sup lin as in text) भृशदुःखित — °) S₁ K₃ ३ D₁₋₃ G₁ जीवितेनापि — °) K₂ D₃ [S]पि (for ऽपि)

18 °) S₁ कर्पि°, K₃ कर्प°, Dc₂ कृप°, D₁ ३ कर्पु° (for कर्प°) Dc D₅ पर (for [आ]चरन्)

19 °) S₁ सुरभीवाक्य, K₂ ३ B₂₋₄ Dc₂ Dn₁ ns D₄ ० सुरभी प्राह, D₁₋₃ प्राह सुरभी — °) K₂ B₂ Dc₁ Dn D₄ ३ G₁ समवेतास्तु D₁₋₃ तत् (for ते) — °) Dc G₁ दीने° (for सर्वे°) — °) K₂ B Dn D₅ हीनेष्वभ्यधिका, Dc सर्वे°, G₁ सर्वेषामधिका S₁ K₃ D₁₋₃ दया (for कृपा), of 16 and v 1

20 Before 20, Dc₂ G₂ ns व्यास उ° (G₂ om उ°) — °) M₁ त्व च (for मेऽसि) — °) S₁ D₂ ० T₁ G₁ ३ 4 M महाप्राज्ञ — °) B₄ वदा° (for प्रवी°) S₁ K₃ ३ B₃ D₁₋₃ ते (for [अ]हम्)

21 °) K₂ B₂₋₄ Dc₂ D₁ ३ ३ T₁ G₁ ३ M एक च, T₂ G₃ 4 चैक च (for एकश्च) N (except D₁₋₃, S₁ sup lin) भारत (for पार्थिव) — °) D₁ T₁ च, G₁ ३ M हि (for ऽपि) T₁ सुदुर्जया (for सुदुःखिता)

22 °) K₃ अत्यर्थ, G₂ इत्येव (for अत्यन्त)

Colophon K₁ 4 missing — Major (or Sub) parvan S₁ D₅ T G आ (G₂ अ)रण्य — Adhy name S₁ T₂ G₃ 4 M सुरभीद्वसवाद°, K₂ व्यासवाक्य, K₃ B D सुरभ्युपाख्यान (D₁ व्यासवचन) — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ ns S 9, D₁ 10 (as in text) — Śloka no Dn 23, D₁ 24

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।

अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १

भवांस्तु मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।

तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २

यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरवेषु दया यदि ।

अनुशाधि दुःगत्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३

व्यास उवाच ।

अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।

अन्वीय पाण्डवान्प्रादनिहैवाम्साद्विदक्षया ॥ ४

एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।

अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य ते ॥ ५

ब्रूयाद्यदेप राजेन्द्र तत्कार्यमविशङ्कया ।

अक्रियायां हि कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुपा ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७

दत्त्वाध्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिपुंगवम् ।

प्रश्रयेणात्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८

सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन्कुरूजाङ्गले ।

कच्चित्कुशलिनो वीग आतरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९

समये स्यातुमिच्छन्ति कच्चिच्च पुरुषर्षभाः ।

कच्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०

मैत्रेय उवाच ।

तीर्थयात्रामनुकामन्प्राप्तोऽस्मि कुरूजाङ्गलम् ।

यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान्काम्यके वने ॥ ११

11

This adhy is missing in K₁ 4 (cf v.l 3 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^b) K₂ 3 G₁ ने, T₂ G₂₋₄ M मा (for नो) — M₂ om (hapl.) 1^c-2^d — ^c) K₃ एव, G₁ एव, G₂ चैव K₃ च (for वि)

2 M₂ om 2 (cf v.l 1) — ^a) B₂ Dn D₄ ६ च (for तु) — ^b) S₁ K₂ D₁₋₃ गुणो, K₃ D₂ कुलो; B Dc Dn D₄ ६ महो (for सुनो) — ^d) G₁ तदेव तत्र भीष्मोपि द्रोणश्चैव महासुने

3 ^b) B₁ Dn D₄ ६ कौरवेषु — ^c) K₂ B₁ Dn D₄ ६ अन्व (for अनु) "

4 K₃ om 4 — ^a) K₃ D₁ 3 ते, T₂ G₂ 4 मे (for वै) — In D₁, the portion from 3 11 4^c to 3 12 17^b is lost on a missing fol (8) S₁ om (hapl.) 4^c-5^b — ^c) B Dc Dn D₄ ६ अन्विष्य, G₂ M अन्वीष्य (for अन्वीय) K₃ D₂ 3 ६ वीगन्, G₁ मवान (for आदन्) — ^d) Dn D₄ ६ [ए]ति (for [ए]व)

5 S₁ om 5^{ab} D₁ missing (cf v.l 4) — ^d) K₂ वै, B₂ 4 Dn D₄ ६ च (for वै)

6 D₁ missing (cf v.l 4) G₁ om 6^a-7^b — ^a)

B D (except D₂ 3 5, D₁ missing) कौरव्य (for राजेन्द्र) — ^c) B₂ 4 Dn D₄ ६ G₂ तु (for हि)

7 D₁ missing (cf v.l 4) G₁ om 7^{ab} (cf v.l 6) S (except G₂) om the ref — After 7^{ab}, K₂ ins

38* तमागतमृषिं दृष्ट्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।

पूजयित्वा यथान्याय पप्रच्छागमनक्रियासु ।

— ^d) S₁ D₂ 3 सुत (for पुत्र) K₃ व मुनिं नृपसत्तम

8 D₁ missing (cf v.l 4) — ^a) K₃ मपाद्यादि, B D (except D₂ 3, D₁ missing) अवाद्याभि (for दत्त्वा)

— ^b) B D (except D₂ 3, D₁ missing) मुनिसत्तम, S (except G₁ 2) ऋषिपुगव

9 D₁ missing (cf v.l 4) Before 9, D₂ 3 read धृतराष्ट्र उ — ^b) S₁ Dc₂ D₆ जागलात्, K₂ B₂ 3 Dn D₆ जागलात्, K₃ B₁ 4 Dc₁ D₂₋₄ जागलान्, M₂ जांगल

10 D₁ missing (cf v.l 4) — ^b) B D (except D₂ 3, D₁ missing) भरत (for पुरुष) — ^d) S (except M₂) अत्रि (for अच्यु)

11 D₁ missing (cf v.l 4) — ^a) S₁ K₃ D₂ M₁ परिक्रामन्, D₃ परिक्रम्य (for अनु) B₂ तीर्थयात्राप्रमगेन — ^b) S₁ K₃ Dc D₂ जागल, K₂ B₁ 3 Dn₂ ns D₆ जागलात्, B₂ D₆ जागलात्, B₃ जागलात्, Dn₁ D₄ जागलात्

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।
 समाजग्मुर्महात्मानं द्रुपुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२
 तत्राश्रयं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
 अनयं द्यूतरूपेण महापायमुपस्थितम् ॥ १३
 ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
 सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४
 नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
 यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते नराधिप ॥ १५
 मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
 किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ १६
 दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
 तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यावृत्त्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।

उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
 दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
 वचनं मे महाप्राज्ञं ब्रुवतो यद्वितं तव ॥ १९
 मा द्रुहः पाण्डवात्राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
 पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
 ते हि सर्वे नरच्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ २१
 सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ।
 हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
 हिडिम्बवक्रमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ २२
 इतः प्रच्यवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
 आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिनिवाचलः ॥ २३
 तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
 जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४

12 D₁ missing (cf v l 4) — ^a) M₁ जटावत्कल
 सवीत

13 D₁ missing (cf v l 4) — ^a) S अह राजन्
 (for महाराज) — ^b) B₂ D₂ ३ विभ्रमात्, S विग्रह — ^d)
 K₂ B Dn D₄ ० महाभयम्, Dc महापायम् (for 'पायम्') S₁
 D₂ ३ महापातकमुत्थित, K₂ D₅ 'पाप समुत्थित

14 D₁ missing (of v l 4) — ^a) T G₂₋₃ M समनु°
 (for त्वामनु°) G₁ तस्मादहमनु° — ^b) Ś₁ D₂ T₂ G₂ ३
 अपे°, G₁ ४ उपे° (for अवे°) — ^c) B₂ T₁ G₁ ३ M₁ यदा
 ह्यभ्य°, T₂ G₃ ४ यदस्य (G₄ 'स्य')भ्यधिक — ^d) K₂
 T₁ G₁ M मे विभो, B₂ भारत

15 D₁ missing (of v l 4) — ^a) B₂ मन्ये (for
 राजन्) — ^c) K₂ यदन्योन्य हि, Dc 'न्य न, G₂ 'न्य च
 (for 'न्येन) T₂ G₃ ४ न ते पुत्रा विरुध्येरन् — ^d) Dc₁
 Dn D₄ ० विरो°, T₂ G₃ ४ पांडुपुत्रैर् (for विरु°) B D
 (except D₂ ३, D₁ missing) कथचन (for नरा°)

16 D₁ missing (cf v l 4) — ^a) Ś₁ K₂ मेपी°;
 D₂ ३ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ४ M मेपी° (for मेढी°)
 — ^b) K₂ B₂ Dc Dn₁ D₂ ३ S निग्रह°, K₂ B₂ D₂ 'ह', T₁
 'हन् — ^d) K₂ B Dc Dn D₄ ० उत्पद्यतम्, D₆ उपयुक्तम्

17 D₁ missing (cf v l 4) — ^a) D₂ इह (for इव)
 D₂ स°, T₁ G₂ M चो; T₂ G₃ ४ तद्, G₁ यो (for यद्)
 — ^b) Ś₁ K₂ D₂ ३ कुरुससदि — ^d) K₂ यथा वह्नि° स्थिते रवौ

18 D₁ missing (of v l 4) — ^a) Ś₁ व्याहृत्य,

G₁ [S] पावृत्य K₂ इत्युक्त्वाहृत्य राजान

19 D₁ missing (cf v l 4) Before 19, Dn₁ D₄
 G₁ ins मैत्रेय उ° (G₁ om उ°) — ^a) K₂ महाभाग (for
 'बाहो) — ^b) K₂ 'ध वचन हित — ^c) Dc वे° (for मे)
 Ś₁ D (except D₂ ३ ६, D₁ missing) महाभाग — ^d)
 T₂ G₃ ४ च (for यद्)

20 D₁ missing (cf v l 4) — ^b) N (K₁ ४ D₁
 missing) प्रियम् (for हितम्) — ^c) = 1 1 11° Ś₁
 K₂ D₂ transp पाण्डवाना and कुरूणा D₂ कौरवाणा पाड
 वाना — ^d) Dc D₅ भरत° (for च नर°) — After 20,
 S (except M₁) reads 23^a-26^b

21 D₁ missing (cf v l 4) T₂ G₃ om 21^{ab} (cf
 v l 25) — ^c) S₁ K₂ D₂ सर्वे नागशतप्रा (Ś₁ 'त्रा)णा

22 D₁ missing (cf v l 4) — ^a) B Dc Dn D₄-०
 सत्यव्रतधरा° सर्वे (B₂ सर्वे सत्यव्रतधरा°); D₂ राजन्प्रीतिपरा°
 सर्वे — ^c) Some MSS हिडंब° — ^f) S (mostly)
 किर्मीरस्य

23 D₁ missing (cf v l 4) S (except M₁) reads
 23^a-26^b after 20 — ^a) K₂ B₂ ४ Dc₂ Dn D₂ ४ ० प्रद-
 वता, Dc₁ D₅ प्रधावता, D₂ प्रवसता S (except M₁) पाड-
 वान्प्राप्य ताघ्रात्रौ — ^b) S₁ य° स, K₂ यदा, D₂ यस्मात्
 (for य° स) S (except M₁) किर्मी (M₂ 'मी)रो नाम
 राक्षस° — ^c) Ś₁ K₂ D₂ ३ दुष्टात्मा (for रौद्रा°)

24 D₁ missing (cf v l 4) For S of v l 23

पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
जरासंधो महेष्वासो नागायुतवलो युधि ॥ २५
संवन्धी वासुदेवश्च येषां श्यालश्च पार्यतः ।
कस्तान्युधि ममासीत् जरामरणवाचनः ॥ २६
तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७
एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशां पते ।
ऊरुं गजकराकारं करेणामिजघान सः ॥ २८
दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीम् ।
न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाञ्छुखः ॥ २९
तमशुश्रूपमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं क्रोप आविशत् ॥ ३०

स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम् ॥ ३२
यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३३
त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
यत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४
इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५
मैत्रेय उवाच ।
शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यथा तथा ।

C 3 381
B 3 10 36
K 3 10 36

— °) ॐ Cn समरे जेनुमिति पाठे क्षम इत्यध्याहारः । ॐ

— °) S (except M1) बलिन (for बलेन)

25 D1 missing (cf v1 4) T2 G3 om 25^a-26^b (cf v1 21) For S cf v1 23 — °) Ś1 K3 D2 3 भीममेनेन (for यथा भीमेन) — °) T1 G1 2 4 M2 महीपालो (for महेष्वासो) — °) Ś1 D2 3 *ममो (for 'बलो') Ś1 बले (for युधि)

26 D1 missing (cf v1 4) T2 G3 om 26^{ab} (cf v1 25) For S cf. v1 23 — °) K3 'देवस्य, D2 3 T1 G1 2 4 M2 'देवस्तु — °) S श्याल K2 हि, G1 2 तु (for च) K3 Dc D2 3 येया श्यालाश्च (D2 3 'स्तु' पार्यता', B Dn D4 6 श्याला सर्वे च पार्यता — °) K2 समाजेतु, M1 ममासीदेज्

27 D1 missing (cf v1 4) — °) S कुरुव (for कुरु मे) — °) K2 B Dn D4 6 मृत्यु' (for मृत्यु') Dc आगम' (for अन्वगा')

28 D1 missing (cf v1 4) Before 28, S ins वैदं — °) T1 गजगजाकार, T2 G M1 करिकराकार (more alliterative!) — °) T2 G3 4 इ (for स)

29 D1 missing (cf v1 4) — °) K2 B Dn D4 6 [उ]द्धियन्, Dc D2 T2 G3 लिखन् — °) K3 D2 अ (for न) D2 चमों वा (for दुर्मेधास) — °) K3 D3 अधोमुख' (for अवाद्मुख) Ś1 किञ्चिदासीदधोमुख', T1 (sup lin as in text) तस्थौ गिरिरिवाचल' (= 23^d)

30 D1 missing (cf v1 4) — °) Dc D2 तमधो-मुखमामीन — °) Ś1 विलिखेत् (or 'खन्त) — °) B1 3 4

T1 G1 2 M1 मैत्रेय कोप(T1 M1 क्रोध)माविशत्

31 D1 missing (cf v1 4) Ś1 K3 D2 3 om 31^{ab} — °) S 'यो भगवानृषि — °) Ś1 K3 मृत्यु' (for विधि') S1 [अ]मौ प्रकुपित, K2 सप्रमुदित', K3 Do Dn D3-5 स(K3 D2 4 स, D2 [अ]य)प्रमुदित', B1 2 D6 संप्रमुदित', B4 चोदित सोय, D2 नोदितो विप्र (for संप्रयुक्तश्च) Cnp प्रमुदित (cf B1 2 D6 above) B3 प्रचोदितो हे विधिना

33 D1 missing (cf v1 4) — °) D2 मोघा, T1 न मे (for नेमा) Ś1 न मे वाच करिष्यसि, K3 कार्यमन्यषि-की' — °) K2 G1 [अ]वमानस्य, K3 T2 G2-4 [अ]ति'; T1 [अ]प' (for [अ]भि') — °) G1 अवाप्स्यसि (for अवाप्नुहि)

34 D1 missing (cf v1 4) — °) K3 D2 त्वदभि-प्राय', Dc त्वमभिद्रोह' — °) G2 M2 उत्पद्यते — °) B Dn D4 6 M2 तत्र (for यत्र) K2 B Dn D2 4 6 T G2-4 गदापातैस्, K3 महाबाहुस् — °) Ś1 K3 Dc2 D2 तवोरु. S बलात् (for बली)

35 D1 missing (cf v1 4) — °) S इत्युक्ते वचने तेन (G1 2 'नेनैव) — °) Dn2 D4 6 T2 G3 4 भविष्यति; Dn3 भवत्विति

36 D1 missing (cf v1 4) — °) D2 शमयिष्यति — °) K2 3 B Dc Dn D4-6 यदा तदा; D3 सदा तदा, T G2 3 यथातथ — °) Ś1 तर्हि, K2 राजन्, K3 ह्यस्य, T2 G3 4 तेन (for तत)

37 D1 missing (cf v1 4) — °) Ś1 K3 B1 Do

शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 स विलक्षस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा ।
 मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७
 मैत्रेय उवाच ।

नाहं वक्ष्याम्यस्य ते न ते श्रुश्रूयते सुतः ।
 एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
 किर्मीरवधसंविशो बहिर्दुर्योधनोजगाम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।
 रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुपकर्मणः ।
 श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

Dn D₂ s s विलक्षयंस्तु, K₃ विलक्षणस्तु, B₂₋₄ D₄ विलक्षस्तत्र ❀ Cn विलक्षयन् भीमस्य वल विशेषेण अयमस्मज्जयो न वेति राक्षसवलद्वारा लक्षयन् । हेतौ शत्रुप्रत्यय । विलक्षण इति पाठे दुर्योधनस्य दुराग्रहेण शापभयाद्विच्छाया । वलक्षस्तत्रेति पाठे वलक्षो धवलोऽर्जुन इति कोशात् स एवार्थः । ❀ K₃ B D (except D₂, D₁ missing) राजेन्द्र — ^c) Ś1 किदीर*, S किर्मीर* — ^d) K₃ D₂ s घातित*

38 D₁ missing (cf v.l 4) — ^a) K₃ s B Dc Dn D₄ e ते श्रूय* (for [अ]सूया ते) Ś1 वै, M₂ मे (for ते) D₂ s न वक्ष्यामि तयोर्युद्ध — ^b) T₁ M₃ मे (for ते)

39 D₁ missing (cf v.l 4) All MSS om वैशं ष* । — ^b) D₂ स प्रातिष्ठद् (for प्राति*) T₁ G₂ यथासुख — ^c) S₁ किदीरवधनिर्विण्णो, D₂ सततो, S किर्मीर*.. — ^d) T G सय, M₁ स हि, M₂ शृश (for बहिर) K₃ B D (except D₂ s, D₁ missing) ययौ, M₁ [S]भवत् (for जगाम्)

Colophon K₁ 4, D₁ missing — Major (or Sub) parvan S₁ T₁ G₂₋₄ आरण्य — Adhy name K₂ B₄ D₆ T₂ G₃ 4 M मैत्रेयशाप*, K₃ D₅ दुर्योधनशाप*, Dc मैत्रेयवाच्य, D₂ दुर्योधन प्रति मैत्रेयशाप* — Adhy no (figures, words or both) K₂ 9, Dn S 10 — Śloka no Dn 39

12

❀ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v.l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 The portion from stanza 1 up to विप्र in 17^{ab} is lost in D₁ on a missing fol (cf v.l 3 11 4) Before 1, G₄ ins श्रीकृष्णाय नम — ^a) Here and below S₁ (uniformly) किन्दीर* (for किर्मीर*) — ^b) S₁ तस्वत् (for कथ्यताम्)

2 D₁ missing (of v.l 1) — After 2, D₂ ins - 39* य जघानैकचक्राया भीमो भीमपराक्रम ।

राक्षस क्रोधतान्नाक्ष दपोत्सिक्त वलाधिकम् ।

तस्य आता महावीर्यं कनीयानुरुविक्रम ।

भ्रातृनाशसमुत्थेन छन्नो व्यसनभस्मना ।

भीमसेनान्तरप्रेषुश्चचार पृथिवीमिमाम् । [5]

स निजितानुपाश्रीप्रीत्याण्डवाननुलक्षये ।

3 D₁ missing (cf v.l 1) — ^d) Dc D₅ प्रति (for नाम) S₁ K₃ D₂ s कानन (for तद्गनम्)

4 D₁ missing (cf v.l 1) — ^a) Ś1 स्वाभीले; K₃ Cnp सप्रासे, B₁ Dn₂ Cn स्वाभीले, D₂ चातीते, D₅ स्वाधीते, G₁ स्वाभीले, Cnp स्वाभीले (as in text) ❀ Cn सप्रासे इत्यपपाठ । ❀ — ^b) S₁ गतेस्तेर्कमय नृप — ^d) B Dc Dn D₄ s G₄ घोरे* (B₂ भीरु*) (for भीम*)

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३
रात्रौ निशीथे स्वामीले गतेऽर्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४
तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः ।
दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥ ५
तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
दीप्ताक्षं मीपणं रथः सोल्लुक्कं प्रत्यदृश्यत ॥ ६
वाहू महान्तौ कृत्वा तु तथासं च भयानकम् ।
स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति क्रुद्धहाः ॥ ७
दद्योष्टदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।
सार्कगश्मितडिचक्रं सवलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८
सृजन्तं राक्षसीं मायां महारावविराविणम् ।
मुञ्चन्तं विपुलं नादं सतोयमिव तोयदम् ॥ ९

तस्य नादेन संव्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।
विमुक्तनादाः मंपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०
संप्रद्रुतमृगद्वीपिमहिषर्धसमाकुलम् ।
तद्वनं तस्य नादेन संग्रथितमिवाभवत् ॥ ११
तस्योरुवाताभिहता ताम्रपल्लववाहवः ।
विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्त पादपान् ॥ १२
तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
रजसा संबृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नभः ॥ १३
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकवेग इवातुलः ॥ १४
स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५
तं समासाद्य विव्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
अदृष्टपूर्वं संत्रासान्यमीलयत लोचने ॥ १६

C 3 400
B 3 11 16
K. 3 11 16

5 D₁ missing (cf. v l 1) — ^b) S₁ K₂ B D
(except D₂ 3, D₁ missing) M₁ गोपाश्च, T₂ G₃ 4
अशेषा, G₁ शेषा च (for शेषाश्च) — ^c) S (except G₁
M₂) 'हरिष्यति (for 'हरन्ति स्म)

6 D₁ missing (cf. v l 1) — ^d) K₃ Dn D₄ T₂
G₃ 4 'पद्यत (for 'दृश्यत)

7 D₁ missing (cf. v l 1) — ^a) K₂ G₁ 2 M₂
[अ]य, Dn D₄ ८ च (for तु) — ^b) Ś₁ M₂ तु (for
च) D₂ भयकर (for भया)

8 D₁ missing (cf. v l 1) — ^a) S₁ स्पष्टोष्टदृ,
K₂ B Dc₂ Dn D₄ ८ स्पष्टा (Dn₃ 'ष्टो'ष्ट', K₃ दृष्टोष्ट',
Dc₁ स्पष्टाष्ट', D₂ दृष्टोष्टदत, D₃ दृष्टोष्टदत, D₄ स्पष्टापदृष्ट,
M₁ दृष्टोष्ट' — ^c) S₁ D₂ 3 'तद्विचित्र, K₂ Dn₃ 'तद्विद्वक्त्र
ॐ Cn तद्विद्वक्त्रमित्यपपाठः । ॐ

9 D₁ missing (cf. v l 1) — ^b) S₁ K₃ Dc D₄—
'रावनिनादित (Ś₁ 'न), K₂ Dn 'नादनिनादित, D₂ चराह
विनादित (hypermetric !), D₃ 'रावनिनादिनी, M₂ अप
श्यन्ते महाबला — ^c) S₁ विमुग्ध नाद, K₂ D (except
D₂ 3, D₁ missing) विपुलाद्वादान्

10 D₁ missing (cf. v l 1) — ^b) A few MSS
'दिश (for 'दिशम्)

11 D₁ missing (cf. v l 1) — ^a) Ś₁ समुद्धत',
K₃ समुद्धत'; D₂ समाहित' — ^d) T G आद्यमौ

(for अमवत्) Ś₁ K₂ D₂ 3 विव्रस्तमिव चामवत् (Ś₁
दास्वत्)

12 D₁ missing (cf. v l 1) — ^a) T₁ 'वेगामि',
T₂ G₄ 'वातामि' (for 'वातामि' — ^c) K₃ D₂ 'जातापि
(for 'जाताश्च) K₂ विदुरश्चालिता जाता (sic), D₃
विदूरजा अपि लता — ^d) B T₁ G (except G₃) M₂
'श्लिष्यति

13 D₁ missing (cf. v l 1) — ^a) K₂ D₂ 3 च
प्रववौ, T₂ G₃ 4 इथ ववौ (for इथ प्रववौ) — ^b) M₂
[ऽ]वीव (for सृष्ट) — ^c) S 'ना सप्रवृत्तेन — ^d)
D₂ 3 नष्टर्क्षम् (for नष्टर्क्षम्) K₃ B Dc Dn D₄—
नष्ट-
उपोतिरमुन्नभः

14 D₁ missing (cf. v l 1) K₂ om (hapl.) 14^{ab}
— ^a) T₁ G₁ 2 M₂ 'ना पांडवेयानाम् — ^b) S (for T₁
see below) महात्रिपु' T₁ विज्ञानेनोपमाट्रिपु — ^c) N
(K₁ 4 D₁ missing) 'याथांना (for 'याथा तु) — ^d)
K₃ B₂ 4 Dn D₄ ८ शोकवेग (for शोकवेग) Dc₂
[आ]कुल, D₄ S (except M₂) [आ]तुर' (for [अ]तुर)

15 D₁ missing (cf. v l 1) — ^a) S transp
दृष्ट्वा and दूरात्

16 D₁ missing (cf. v l 1) — ^a) T₂ G₂ 4 न'
(for वि') — ^c) Ś₁ K₃ 'पूर्व (for 'पूर्वं) S अन्यत
(M₂ पश्यती) (for मत्रामान्) — ^d) S वियादमगमदृष्ट्वा

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
 पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७
 मोमुह्यमानां तां तत्र जग्दुः पञ्च पाण्डवाः ।
 इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विपयेषु यथा रतिम् ॥ १८
 अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
 रक्षोघ्नैर्विधैर्मन्त्रैर्धौम्यैः सम्यक्प्रयोजितैः ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥ १९
 स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
 काममूर्तिधरः क्षुद्रः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥ २०
 तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ।
 को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ॥ २१
 प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 अहं वक्स्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥ २२
 वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
 युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥ २३
 के यूयमिह संप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
 युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
 आचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५
 पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६
 हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
 वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७
 किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
 उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥ २८
 भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
 चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥ २९
 सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः ॥ ३०
 वेत्रकीयगृहे राजन्ब्राह्मणच्छब्ररूपिणा ।
 विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥ ३१
 हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।
 हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हता पुरा ॥ ३२
 सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।

17 D₁ missing up to 'प्रकी (of v1 1) — ^a)
 Ś₁ K₂ 3 D₂ 3 'करस्पशं', D₆ 'करोत्सृष्टं', T G₁ 3 M₁
 'करोत्सृष्टं', G₂ 'करोरिक्षितं' (for 'करोत्सृष्टं')

18 ^a) S विमुह्य (for मोमुह्य)

19 ^a) T₁ अतथा (for अथ ता) — ^b) D₆ समुत्था
 (for उत्थिता) T G₃ 4 M₁ 'दर्शिनैः', G₁ 'रूपिणीं — ^c)
 Ś₁ T₂ G₃ 4 'शमया', T₁ नवीया (for नाशया)

20 ^b) S (except T₂ G₃) 'विष्फारिते' — ^c) K₂
 क्रमूर्तिं, B₁ कामरूपं, T₁ एकमूर्तिं K₂ क्रुद्ध, D (except
 D₁₋₃) क्रूर, T₁ G₁ 3 M₁ क्षुब्ध (for क्षुद्र) — ^d) T₁
 G₁ 3 ह्य; T₂ G₃ 4 [S]भ्यं (for व्यं)

21 ^c) K₂ (by transp) किं वा, K₃ चित् किं S वा
 (for ते)

22 ^a) S त (for तद्) — After 22, D₁ ins

40* पंथीनगोत्रे उत्पन्नो नास्तिको वेदनिन्दक ।

23 ^b) G₂ वसामि विगतज्वर

24 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃ ६) अभि, T₂ G₃ अथ
 (for इह) — ^b) Some MSS भक्ष (for भक्ष्यं) — ^c)
 K₂ T₁ M₁ युद्धे, G₂ युद्धान्, M₂ युधा (for युधि)

25 Before 25, S₁ B D₁₋₃ S (except M₂) विदुर उ

(resp विदुर), K₂ D₆ D_n D₄₋₆ वैशं उ — ^d) T₂ G₃
 M₂ नामानि

27 ^b) D_{n2} T₂ G (except G₂) M₂ कर्तुं (for वस्तु)
 T₂ G₃ 4 'मना' (for 'मति') T₂ G (except G₁) स्थित
 (for तत)

28 Before 28, K₂ D_n D₄ 6 S ins विदुर उ (resp
 विदुर), D₆ D₂ 5 वैशं उ — K₂ D₂ cont

41* विस्मय परम गत्वा राक्षसो घोरदर्शन ।

— ^d) Ś₁ K₂ D₆ T₂ G₃ चिरकाल K₃ मनोहर, B₂ T G
 मनोरथ

29 ^c) K₂ 3 D₁ सर्वा (for कृत्स्ना) — ^d) G₁ एनम्
 (for नैनम्) N (except D₆, K₁ 4 missing) चा (D_{n2}
 ह्वा, D₂ वा)साद् (for आसाद्)

31 ^a) = (var) 1 148 9^a D_{n2} वैत्रकीयवने, T₁ G₁
 M₁ वे (G₁ वै)त्रकीयपुरे Ś₁ D₃ राज्जि, K₂ पूर्व (for राजन्)
 — ^c) = (var) 1 38 39^d Ś₁ K₂ D₃ समां, D₆ अपां ;
 D₂ अथा (for उपां)

32 D₄ om 32^a-33^b — ^a) A few MSS हिडम्बश्च
 — ^d) T₁ G₂ M₁ चास्याहता T₁ पुन (for पुरा)

33 D₄ om 33^{ab} (of v1 32) — ^a) D₁₋₃ T

प्रचारसमयेऽस्माकमर्धरात्रे समास्थिते ॥ ३३
 अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च वक्रं रुधिरेणास्य भूरिणा ॥ ३४
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
 शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् ॥ ३५
 यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वकेन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
 एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागरुत्यो महासुरम् ॥ ३७
 एवमुक्तस्तु घर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सन्नोद्यो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
 ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
 दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा ॥ ३९
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेपगौरवम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०

निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो घोरदर्शनम् ।
 अभिद्रुत्यान्नवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ४१
 इत्युक्त्वेनमभिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्ठपुटो वली ।
 तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
 यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
 पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४३
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
 चिक्षेप चोत्सुकं दीप्तमग्निं ज्वलितामिव ॥ ४४
 तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनरात्रजत् ॥ ४५
 किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥ ४६
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा श्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७

C ३ ४३२
 B ३ ११ ४८
 K ३ ११ ४७

G₃. ४ अद्यागतो, M₁ आसादितो (for अभ्यागतो) — ^a) Ś₁ समे स्थितं, K₂ ३ B D स्थिते समे (D₁ सति), G₁ समागते
 34 ^a) Ś₁ आसाद्य, K₂ D₁ ३ (by transp) अस्याघ,
 D₂ अस्याह, G₁ अन्वात्म्य S₁ K₂ ३ B₁ ३ Dc₁ Dn D₁ ३-०
 G₁ पातं, B₄ D₂ घातं (for यातं) T₂ G₃ ४ अस्याहमान-
 यिष्यामि, M₁ अद्यैनं खादं (N B It is difficult to
 distinguish between Nāgarī प and य!) — ^b) B₄
 चिरसंहत, Dc D₅ चिरमचित, M₂ अनुसवृत

35 ^a) T₁ G₃ रुप्स्यामि (for लब्धास्मि)

38 ^a) B Dc₁ D_{4-०} स (for तु) — ^c) B₃ सन्नोद्य,

Dn₁ D₁ २ S (except G₁) मक्रुद्धो, Dn₃ स क्रोधोद्

39 ^b) K₃ आमज्य, D₁ उत्पाद्य (for आरुज्य) B₂ D₁
 S (except M₂) तरु (for द्रुमम्) — ^c) S शतं (for दशं)
 K₃ B D (for D₂ see below) T₂ G₃ अथ (for इव)
 K₂ ३ आविद्ध, G₂ उष्पिष्य, G₄ उद्वृद्ध (for उद्विद्ध) D₂
 (corrupt) दशव्याममिवोद्वद्ध — ^d) T₂ G₃ ४ तत (for
 तदा)

40 ^a) S₁ transp चकार and सज्य A few MSS
 सज्ज D₂ गाजीव — ^b) K₂ D₁ ३ 'निर्घोषं', D₃ T₂ G₃ ४
 'निस्वन, T₁ G₂ M₁ 'भैरव

41 ^a) D₃ चाजौ (m भीमो as in text) B₂ ४ D
 (except D_{1-३}) त (for तु) S (except M₂) 'र्यं जिष्णु

भीमोय — ^b) B Dc Dn D_{4-०} मेघनिस्वन, D₃ T₂ (before
 corr) G₁ M₁ मोघगजित, T₁ (orig) भीमगजित, T₂ (by
 corr) G₂₋₄ M₂ मेघगजित (for घोरं)

42 ^a) D₁ ३ [ए]व (see below), S (except M₂)
 तम् (for [ए]नम्) B (except B₂) Dc G₂ अति, D₁ ३
 स स (for अभि) — ^b) S₁ K₂ ३ B (except B₁) Dc
 D_{3-०} कक्षाम्, D₁ कक्षम् (for कक्ष्याम्) D₃ निष्पीड्य
 — ^c) B₂ T₁ G₂ M₂ निष्पीड्य (for 'पिष्य) — ^d) N
 (except Dn₂ D₁, K₁ ४ missing) G₄ सदष्टौष्टं — K₃
 om (hapl) 42/—43^c

44 ^a) T₂ G 'त्रातस्तु — ^b) N (except Dn D₂,
 K₁ ४ missing) प्रत्यतिष्ठन — ^c) T₂ G₃ ४ तस्मै (for दीप्तम्)
 — ^d) S₁ मघवान् (for ज्वलिताम्) T G तमग्निं (G₁ तदग्निं,
 G₂ ४ तमग्निं) ज्वलित यथा

45 ^a) T₁ G₂ ४ तमुदस्तम् — ^b) G₄ भीम प्रहरता वर
 — ^c) T₂ G₃ ४ transp चिक्षेप and तद्रक्ष Ś₁ 'पतत् (for
 'व्रजत्)

46 ^a) Dc D₅ किर्मीरकश्च सहसा — ^d) B D (except
 D_{1-३}) प्रत्यधावत, S (except G₁ M₁) 'दृश्यत

47 47^a = 50^a — 47^b = 1 151 16^b — After
 47^a, D₁ ins 50^b (with व 1), repeating it in its pro-
 per place — ^c) T₁ G₁ २ M पूर्व, T₂ G₃ ४ युद्ध (for

शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः ।
यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
तद्दृक्षयुद्धमभवत्सुमुहूर्ते विशां पते ।
राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चाल ह ॥ ५१
तं शिलाताडनजडं पर्यधावत्स राक्षसः ।
बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ॥ ५३
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोस्त्रि वृषयोः ॥ ५४

दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नरुग्णामृगः ॥ ५६
तं चाप्यथ ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
तमाक्षिपद्भीमसेनो वलेन वलिनां वरः ॥ ५७
तयोर्भुजविनिष्पेपाद्भयोर्वलिनोस्तदा ।
शब्दः ममभवद्दोरो वेषुस्फोटममो युधि ॥ ५८
अथैनमाक्षिप्य बलाद् गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुशृण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो वलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६०
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योक्तयामाम बाहुभ्यां पशुं रजनया यथा ॥ ६१

भ्रात्रोर) — ^d) S भ्रात्रो (for यथा) K₂ 3 B D (except D₁₋₃) स्त्री (for श्री) S इव (for पुरा)

48 ^a) K₃ B₁ पातिता — ^c) B Dc D₃₋₆ यथोत्पलानि (for यथैवोत्पल) K₂ D₁₋₃ S पद्मानि, Dn मालानि (for पद्मानि) — ^d) S मत्तयोर्द्विपस्ययो (G₁ द्विपयोरिव मुख्ययो)

49 ^a) S मूर्ध्नि (T₂ G₃ र्धा) जर्जरभूतास्तु (G₁ श्र) — ^d) S विरेजुस्तत्र भारत (T₂ G₃ 4 पादपा)

50 50^a = 47^a — D₁ repeats 50^bc here, reading it, for the first time, after 47^a — ^b) Dc सुहूर्तापि, G₂ सुहूर्तं तु (for सुसुहूर्तं) B₂ Dn D₄ 6 सु (B₂ सुसु) हूर्तं भर तर्पण, T G₁ 3 4 M₁ सुहूर्तमिव (र्तं तत्र) भारत

51 ^d) N (K₁ 4 missing) भीमश्च (Dc Dn₁ Dc स्तु) न चचाल ह, G₁ तेन भीमश्चचार ह, M₂ भीमश्च विचचाल ह

52 ^b) N (except Ś₁ D₅, K₁ 4 missing) पर्यधावत्तरं — ^c) G₁ क्षिप्र, G₂ वज्रौ (for बाहु) S₁ बाहुविक्षेप करण, D₁₋₃ T₁ M व (D₂ T₁ M₂ या) हुविक्षेपकिरण, D₅ बाहुविक्षेपकरण, T₂ G₃ 4 बाहु विक्षिप्य किर्मा (G₄ र्मी) र

53 ^b) K₂ 3 D₂ 3 M₁ विकर्षन्तौ — ^c) T G चकाशेता — ^d) S₁ K₃ B₂ 4 D (except D₁ 3) T₂ G₃ प्रयुद्धौ, K₂ प्रयुद्धे

54 ^a) K₂ 3 D₁₋₃ तयोर्ह्यासीत् Dc₂ D₂ सुतुमुल, T₂ G₃ 4 सुविपुल

55 ^c) B₁₋₃ कटाक्षदृष्ट (B₃ स)श्च Dc₁ Dn₂ n₃ D₅ कटाक्षनृक्ष, T₂ G (except G₁) नयनदृष्टश्च

56 ^a) B Dn D₁ 2 4 6 पद्य, T₁ नस्य, T₂ G M₁ हस्य (for पस्य) B D (except D₁₋₃) च (for [अ]य) — ^b) T₁ वीक्षद्, T₂ G₃ 4 वक्षद्, G₁ पक्षद् (for गृह्णाद्) T₁ अमर्षत, G₁ (before corr) अरिदम — ^c) B D (except D₁₋₃) M₂ मातगमिव मातंग — ^d) (= var) 4 30 26^b S₁ K₂ 3 B₁ 3 D (except Dc) G₁ मुग

57 ^a) S₁ K₃ B₂ 3 Dc D₁ 5 तथाप्येन, K₂ तथापिन, B₁ Dn D₃ 4 6 स चाप्येन, B₂ समप्येन, D₂ त चाप्येन, M₂ त चाप्येस्य — ^b) B₃ 4 Dc₁ वीर्यवत् — ^c) Ś₁ K₃ B₄ Dc D₁ 2 5 तद् (for तम्)

58 ^b) S₁ K₂ 3 D₁ 3 तत, D₂ T₁ G₂₋₄ तथा (for तदा)

59 ^b) S भीमसेनो महायल

60 ^a) D₁ S भीमसेनपरा, D₂ भीमेन स परा — ^b) Ś₁ (bv transp) वलिना दुर्बलो, T₁ वलेन वलिना G₁ वलेन वलिना वर (= 57^d) — ^c) Ś₁ व्यस्पद्यच्च, D₁ प्रास्पद्यच्च, D₂ प्रसाद्यच्च (sic), D₃ व्यस्पद्यच्च, T₂ G₃ 4 व्यमर्षत, M₁ प्रास्पद्यच्च — ^d) B₂ S (except T₂ G₃) पाडव

Stanzas 61-67 recur almost *verbatim* in passage No 24 of App I of the Virāṭa

61 ^a) D₁ चैव, D₂ 3 चैन; T₂ G₃ 4 त स (for एन)

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
 आमयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
 तं विपीदन्तमाजाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
 प्रगृह्य तरसा दोर्म्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
 आक्रम्य स कटीदेशे जानुना राक्षसाघमम् ।
 अपीडयत् बाहुभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ॥ ६४
 अथ तं जडसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।
 भूतले पातयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
 हिडिम्बवक्रयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
 करिष्यसि गतश्चासि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
 इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तं राक्षसं क्रोधविवृत्तनेत्रः ।
 प्रस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
 मुद्धान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७

तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
 भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
 र्हेयास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
 एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
 ततो निष्कण्ठकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
 द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७०
 समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
 ग्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रगशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१
 भीमबाहुचलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
 विविशुस्तद्वनं वीराः क्षेमं निहतकण्ठकम् ॥ ७२
 स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
 वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्भूतः ॥ ७३

C 3 458
 B 3 11 73
 K 3 11 73

— ^b) B Dn D₃ e G (G₁ corrupt) *लक्ष्य (for *लभ्य)
 — T₂ G₃ om (hapl) 61^c-64^d

62 T₂ G₃ om 62 (cf. v.l. 61) — ^a) T₁ त नद-
 त, G₁ M नदत त — ^b) B₁ 4 Dn D_{4-c} *स्वन वली, B₃
 Dc *ममं वली, D₂ G₁ *निमम्बन, G₄ *महास्वन — ^d)
 G₁ 2 M विस्फुरतम् S₁ (sup lin as in text) K₂ B₄ Dc
 Dr T₁ M₁ अचेतन

63 T₂ G₃ om 63 (cf. v.l. 61) — ^c) T₁ त हृष्य,
 G₁ त गृह्य, G₂ मगृह्य, G₄ महृष्य (for प्रगृह्य) — 63^d
 = 1 142 28^d

64 T₂ G₃ om 64 (cf. v.l. 61) — ^a) N (K₁ 4
 missing) च (Ś₁ D₁₋₃ तु) (for च) — ^b) S (except
 G₄, T₂ G₃ om.) राक्षमाधिप — ^c) B D पीडयामास (D₁₋₃
 अपीडयच्च) K₃ B D पाणिम्या — ^d) B D (except D₁₋₃)
 तस्य कट (by transp), T₁ M कटमस्य, G₁ कटमस्ये, G₄
 कर्णमस्य G₂ कट कृष्णमिवावर

65 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) जर्जरं (for तजडं)
 — ^b) K₂ व्याविडं, B Dn D₁ 4 व्याविद्वनयनाघर, D₂ 3
 व्यावृत्तनयनोज्वलं — ^c) B₁ 3 Dn D₄ e आमं (for
 पातं)

66 ^a) MSS हिडवं, हिडिविं also — ^c) K₂ 3 Dc₁
 Dn D₄ e गतश्चा (K₃ *स्या)पि

67 ^b) S₁ क्रोधविरक्तनेत्र, K₂ B D (except D₁₋₃)
 क्रोधपरीतचेता, S घोर (T₁ कोप, G₁ M₂ क्रोध)विवृत्तनेत्र

(T₁ *त्र) — ^c) S₁ D₃ अस्त्रं, K₂ B Dc Dn D_{4-c} G₂
 विस्त्रं, K₃ प्रभ्रष्टं, D₁ 2 आस्त्रं — ^d) T G₁ 3 M₁
 *नेत्र (for *चित्त)

68 ^c) S परिष्वज्य (for प्रसां) — ^d) G₂ स्तुत्वा (for
 हृष्टास) G₁ ततोपेन्य, M₁ ततोन्वेत्य (for ततो द्वैत) M₂
 द्वैतवन प्रजग्मु*

69 Before 69, N (except S₁ D₁, K₁ 4 missing)
 G₁ ins विदुर उं (resp विदुर) — ^b) Some MSS वसु-
 धधिप (or *प) — ^c) D₆ भीमेन च यलात्तस्य, M₂ भीम-
 सेनेन वचनात् — ^d) T₂ G₃ 4 धीमत (for कौरव)

70 ^c) K₃ (marg sec m) S धर्मात्मा (M₂ *ज्ञा)
 (for *ज्ञो) — ^d) K₃ G₂ M वसतीं, D₂ वसतीर् K₂ Dc
 तामुवाच ह, K₃ अवमद्दने, D₂ अवमत्तत्, S तामुपा (M₂ ता
 समा)वमत्

71 ^a) S हि (G₄ तु) (for च) D₃ ता समाश्वास्य ते सर्वे
 — ^b) K₂ T₁ G₁ 2 M पुरुषं (for भरतं) — ^c) S सर्वे
 (for प्रीत्या)

72 ^{ab}) S (except M₂) *बलोक्षिसे निह (T₁ *हि)ते
 राक्षसे तदा — ^c) K₃ B D (except D₁₋₃) ते (for तद्)
 Dc D₆ प्रीता, S (except G₂ M₂) घोर (for वीरा)

73 ^b) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃ *नक (for *वह) — ^c) T₂
 G₃ वमति (for महति) K₃ तस्मिन्नरण्ये सहसा — ^d) B₁ 2
 यलात्त, D₁ T₁ G₁ 2 4 M₁ *बलाहत, D₂ *बलोद्भूत, T₂
 G₃ *बलो हत

तत्राश्रौपमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
वैशंपायन उवाच ।

एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसोत्तमम् ।
श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्तवत्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते अरण्यकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्त किर्मीरवधपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।

भोजाः प्रव्रजिताञ्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।
पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजगुर्मेहावने ॥ १
पाञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
केकेयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २
वने तेऽभिययुः पार्थान्क्रोधासमन्विताः ।
गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाश्रुवन् ॥ ३
वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
परिवार्योपविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४

वासुदेव उवाच ।

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५
ततः सर्वेऽभिपिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
निकृत्योपचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
पार्थानामभिपङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
अर्जुनः शमयामास दिग्धन्तमिव प्रजाः ॥ ७
संकुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फल्गुनः ।

74 ^a S (except M₂) राजन् (for चैतत्) — ^b T
G₁ s 4 M₁ सयुगे, G₂ दुष्कर (for भारत)

75 ^b Ś₁ D₁ G₂ राक्षसाधम, K₂ नाम राक्षस, K₃ Dc
D₂ s 6 T₁ M₂ राक्षसाधिप, B Dn D₄ 6 रक्षसा चर

Colophon K₁ 4 missing — Major parvan Ś₁
T₁ G₂ 4 आरण्य, D₄ अरण्यक — Sub parvan S₁ K₂ s
B₁ s 4 D M₁ किर्मीरवध (to it B₁ s add समाप्त), T₂ G₂
किर्मीरवध, G₄ किर्मीरवध — Adhy no (figures, words
or both) Dn S 11, D₁ 12 (as in text) — Śloka
no Dn 75, D₁ 6 76

13

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v 1 3 1
1), the MSS are mostly ignored here

2 ^a Ś₁ K₂ B₃ Dn Dc D₄ 6 पचालस्य K₂ Dc T G
(except G₁) तु (for च) Ś₁ K₂ B Dn D₄₋₆ T₂ G
(except G₁) दायादो; T₁ तदा (sio) — After 2^a, T₁
ins

42*

दृष्टुश्च प्रतापवान् ।

शिशुपालसुत श्रीमान्

— ^a K₂ s B₃ 4 D (except Dc₁) कैकेयाश्च S महेश्वासा
— B₁ om 2^a-3^a

3 B₁ om 3^a (cf v 1 2) — ^a K₂ B (B₁ om)
D (except D₁₋₃) द्रष्टु (for तेऽभि-) — ^b Ś₁ ऋचु
किं करवामहे (cf 43*) — After 3^{ab}, K₂ ins

43* केशवः सालक्ष्मैश्च दृष्टुश्च पार्षत ।

अमात्यै सह मित्रैश्च बलेन स्वजनेन च ।

वने तेन ययुः पार्थान्चु किं करवामहे ।

— ^d S₁ D₁₋₃ धिक्पापान् (for किं कुर्म) K₂ धिक् धिक्
पापानि चाश्रुवन्

4 After 4, K₂ B D (except D₁₋₃) ins

44* अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठ विपण्ण केशवोऽब्रवीत् ।

5 M₁ om 5 (with ref) and 6^{ab} — ^{ab} T₂ G
(except G₁) transp कर्णस्य and शकुने — After 5,
B (except B₁) Dn₂ D₁ s ins

45* एतास्त्रिहस्य समरे ये च तेपा पदानुगा ।

ताश्च सर्वान्विनिर्जित्य सहितान्सनराधिपान् ।

[(L 1) Dn₂ तस्य (for तेषां) — (L 2) B₂ 4 सहिता
सनराधिपा]

कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ ८

पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।

प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ ९

अर्जुन उवाच ।

दश वर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।

व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ १०

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ ११

ऊर्ध्ववाहृर्विशालायां वदर्या मधुसूदन ।

अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १२

अपकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।

आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १३

प्रभामं चाप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् ।

तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।

आतिष्ठस्तप एकेन पादेन नियमे स्थितः ॥ १४

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।

निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १५

निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।

प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवाप्तुजः ॥ १६

कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।

अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ १७

ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।

मानुषेषु महाबाहो ग्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १८

स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।

ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोज्ज्वलः ॥ १९

वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।

अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २०

तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

8 ^b) N (except Ś1, K1 & missing) M2 फाल्गुन, T G M1 भारत (for फल्गुन)

11 ^c) S1 पुष्करे झञ्जम्, Dc T (T1 om) G3 पुष्करेपु (Dc 'पु-') वनम्, D1 ३ 'रे न्यवसत् (D2 'वस')

12 ^a) T2 G3 ४ दश वर्षसहस्राणि (=10^a, 11^a)

— ^b) S1 K2 D1 ३ M1 'सूदन' — D3 om 12^c-13^d

— ^c) Some MSS आतिष्ठेक

13 D3 om 13 (cf. v.l. 12) — ^a) K2 B D (D3 om) अवकृष्टोत्तरा, S कृष्णाजिनोत्तरा — T2 G3

om 13^c-14^f — ^c) Some MSS आसीत् (for आसी)

— ^d) S1 K2 D1 ३ सत्रे वर्षसहस्रि (D1 ३ 'स्र')के

14 T2 G3 om 14 (cf. v.l. 13) — ^a) K2 B Dn D1 ४ ६ om च D2 प्रभास च समा — ^b) T1

G4 M पुण्यजनोचित, G1 जनाकुल, G2 पुण्य जनार्दन — ^c)

T1 G (G3 om) M2 सत्र (for तथा) K2 S (T2 G3

om) 'बाहो (for तेजा) — ^d) K2 B (except B3)

Dc1 D4-6 M 'महस्रिक — ^e) S1 अतिष्ठस्तप एकेन, K2

T1 G (G3 om) M1 अतिष्ठ ए (T1 'दे', G1 'मे', G2 'स्वे')

कपादेन, B Dn D3-6 आ (Dn2 n3 अ) तिष्ठन् वमर्येकेन, Dc

अतिष्ठस्व यदेकेन — ^f) K2 वायुभक्ष शत समा, B Dn

D4 ६ पादेन नियमस्थित, Dc प (Dc3 पा) देन विपस

(Dc3 'म-') स्थितः T1 G1 ३ ४ M1 नियमेन च सयुत

— After 14, K2 B2 Dc Dn ins

46* लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाद्यवत् ।

15 ^e) D3 निधान कृष्ण यज्ञस्व, S तपसा च निधि-

कृष्ण — ^d) D3 तपसा (for यज्ञस्व) — After 15,

T2 G3 ४ ins

47* योगकर्ता हृषीकेश साख्यकर्ता सनातन ।

शीलस्व सर्वयोगाना वीराणा नियमस्य च ।

16 ^a) T2 G3 ४ भीमम् (for भौमम्) — ^c) D1-3

T1 G2 ४ प्रथमोत्पतित

18 ^a) S (except M2) हि (for च) — ^c) T2 G3

मानुषोमि (for 'पेषु)

19 ^b) Some MSS आसीत् (for आसी), and 'तप

(for 'तप) — ^c) S1 K3 B2 Dc1 transp सोम and

सूर्य S विष्णुश्च (for सूर्य)

20 ^{ab}) T2 G3 ४ वसुर (for वायुर), and वायु (for

काल) — ^c) Dc अजरश्चामरगुरु. — ^d) Some MSS

पुरुषोत्तम

21 ^a) Ś1 K3 नारायणो देव भूत्वा (K3 मूर्ति), K2 B

Dc Dn D4-6 नारायण देवमूर्धा (K2 'मूर्ध', B3 'मूर्ध', Dc

'गुह्य, Dn2 'मूर्धन्, Dn3 'मूर्ध', D4-6 'मूर्ध'), D1-3 नारायणो

ह्यम्: पूर्व, T2 G3 त्व तुरायणादिभिर्देव (hypermetric!),

G1 चतुरायणा (hypermetric!), M नारायणादिभिर्देव;

अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २१
 शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिन्स्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २२
 अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
 त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो भुवि ॥ २३
 शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
 त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २४
 संग्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
 अत्यरोचश्च भूतात्मनभास्करं स्वेन तेजसा ॥ २५
 सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ ।
 कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ २६
 जारूथ्यामाहुतिः क्रोधः शिशुपालो जनैः सह ।

भीमसेनश्च शैव्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २७
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 अवाक्षीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ २८
 इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
 हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥ २९
 इरावत्यां तथा भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताबुधौ ॥ ३०
 तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३१
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
 त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशंस्यं कुतोऽनृशु ॥ ३२
 आसीनं चित्तमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।

text as in T₁ G₃ 4! — ^b) K₃ क्रतु सन् (for क्रतुभिर) N (K₁ 4 missing) मधुसूदन (or 'न') (for भूरि) — ^c) S₁ K₃ D₄ अजयो, K₂ Cnp अष्टप्यो, Dns D₁ G₁ अजेयो, D₂ अयजद् (for अयजो) ॥ Cn अष्टप्य इति पाठे त्व यज इत्यध्याहारः । ॥ K₂ 3 S स्व (for दे)

22 ^a) Ś₁ अदात् (for शत) — ^b) Some MSS जनार्दन — ^c) T₁ यथा, T₂ G (except G₄) M तथा (for तदा) — ^d) K₂ 3 D₀ S दत्तवान्, D₅ भारत (for भागशः)

23 ^b) D₀ D₆ दानवमर्दन (for यादव) — ^c) S₁ K₂ 3 D₁₋₃ G₂ M₁ स्व (K₂ त) हि विष्णुरिति ख्यात — ^d) K₂ B Dn D₄ 6 G₂ विभु, D₀ युधि, T₁ दिवि (and भुरि as in text), M₁ भव; M₂ भव

25 K₂ D₂ 3 om (hapl) 25 — ^a) T₁ परम्, G₂ M₁ पदम्, M₂ च तथा (for दिवम्) T₂ G₃ 4 मप्राप्येदमथाकाश — ^b) S₁ भुवने, K₃ दर्शनो, B Dns D₂ स्पदने (for 'सदने) — K₃ om (?hapl) 25^c-27^d — ^c) T₂ G (except G₂) अत्यरोचत Dns G₁ M₂ भूतात्मा — ^d) T G₃ 4 M₁ आदित्य, G₁ अनादि (for भास्कर) G₂ आदित्यस्त्व रोचिपा — After 25, Dn D₀ ins

48* प्राहुर्भांसहस्त्रेयु तेषु तेषु त्वया विभो ।

अधर्मरुचयः कृष्ण निहता शतशोऽसुरा ।

26 K₃ om 26 (cf v1 25) — ^a) G₁ M सूदिता (for सा) — ^b) D₀ पुदं, D₁₋₃ 5 शुभं, T G सुभं (for सुन्द) — ^c) Some MSS कृत (for कृत) T G₃ 4 कृत (for पुन)

27 K₃ om 27 (cf v1 25) — ^a) Dn D₄₋₆ T₁ आहृति, D₁₋₃ सकृति, T₂ G₃ 4 आहरत्, M₁ आहृति (for आहुति) T G₃ 4 क्रोधात्, G₁ कोपा, G₂ कोपात् (for क्रोध) S नृपै (M₂ [S]नृपै) (for जनै) — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) जरासधश्च, S भीमधन्वा च (for 'सेनश्च) — ^d) Ś₁ K₂ D₁₋₃ 6 चि- (for च)

28 ^a) K₂ Dn₁ अवाप्सी, B D₀ Dns ns D₄ 6 उवाह, D₁ आदस्ती, D₂ S अहार्पी (G₁ आभाषी), D₆ उवास (for अवाक्षी) S (except M₂) रु(G₁रौ)क्मिणी (for महिषी) B₁ तेषा, B₂ भार्या, T₁ M₁ मैर्षी, T₂ G₁₋₃ मैर्षी, M₂ देवी (for भोज्या) — ^d) Ś₁ K₂ D₀ D₁₋₃ 6 मृधे, K₃ युद्धे (for रणे)

29 ^a) T₁ M₂ क्रोधाद् (for कोपाद्) — ^b) K₂ B₁ 3 Dn D₂ 3 कशेरुमान्, D₁ सकेरुमान्, T₁ कशेरुह, T₂ G M₁ कशेरुक — B₁ 3 D₀ D₄ 6 om 29^{cd} — ^c) K₂ S (except G₁) सात्व — ^d) K₂ B₂ S (except M₂) सौभश्च पातित — After 29, B₂₋₄ D₀ Dn D₄₋₆ ins

49* एवमेते युधि हता भूयश्चान्याःशृणुष्व ह ।

[B₂ 3 मे (for ह)]

30 ^a) B D (except D₁₋₃) G₄ हतो; G₂ ततो (for तथा)

32 T₂ G₃ om (hapl) 32^c-34^b — ^d) Ś₁ K₂ B (except B₁) D₀ D₂ 5 6 G₄ Cnp नानृशस्य (D₂ G₄ 'स), D₁ 3 T₁ G₁ 3 M न नृशंस (T₁ 'सु', G₁ 3 M₁ 'स') B₂ D₁ 3 T₁ G (G₃ om) M₁ 'नृशु'

33 T₂ G₃ om 33 (cf v1 32) — ^a) K₂ Dn चैत्यं, D₃ चिति (for चित्त) B D₀ D₄₋₆ Cnp 'न नित्य(B₂

आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३३
 युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
 आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदास्ते परंतप ॥ ३४
 नैवं पूर्वं नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि ते ।
 कर्माणि यानि देव त्वं बाल एव महाद्युते ॥ ३५
 कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
 वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तदात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
 तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ३७
 ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ३८
 नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिनारायणो ह्यहम् ।
 लोकाल्लोकमिमं प्राप्नो नरनारायणावृषी ॥ ३९
 अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वमहं त्वत्तत्र भारत ।
 नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४०
 तस्मिन्वीरसमावाये संव्येष्वथ राजसु ।
 घृष्टद्युम्नसुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४१
 पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
 अभिगम्यान्नवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैपिणी ॥ ४२
 पूर्वं प्रजानिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
 स्रष्टारं सर्वभूतानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४३

C 3 510
 B 3 12 50
 K 3 12 53

Cnp चित्त)मध्यस्थ — °) S₁ S (T₃ G₃ om) मुनय
 — °) K₂ याचते°, D₆ D₇ S (T₃ G₃ om) याचत्°,
 D₁ 2 याचते° (for S्याचन्ता°) A few MSS अच्युत
 34 T₃ G₃ om 34^{ab} (cf v1 32) — °) K₂ 3 B
 D (except D₁₋₃) G₃ आत्मनैवा°, G₂ लोकाश्चैवा° — °)
 S₁ T₃ G₁ 4 आत्मे, K₂ 3 B Dc₁ Dn D₃ 6 G₃ आसीः, Dc₂
 D₅ आसीत् (for आस्ते) — After 34, K₂ Dn ins
 50* युगादौ तव वाष्ण्ये नाभिपद्माद्जायत ।
 ब्रह्मा चराचरस्यस्येद सकल जगत् ।
 त हन्तुमुपतौ वीरौ दानवौ मधुकैटभौ ।
 तयोर्व्यतिक्रम इद्वा क्रुद्धस्य भवतो हरे ।
 ललाटाजातवान्द्राम्भु शूलपाणिस्त्रिलोचन । [5]
 इत्य तावपि देवेशौ त्वच्छरीरममुद्रवौ ।
 त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।

[ॐ Cn युगादौ तव वाष्ण्ये इत्यादि सार्धश्लोकत्रय क्वचिन्न
 दृश्यन् । ॐ]

— K₂ Dn cont S₁ K₃ B Dc D₁₋₆ ins after 34

51* तथा नारायण पुरा प्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 हृष्टास्त्र महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ।

[(L 1) = (var) 21 D₂ पुरा नारायणो मृत्वा (for
 the prior half) — (L 2) B₁ यत्र, D₁ मत्वा (for
 सत्र)]

35 °) T G (except G₁) एव (for नैव) B₁ Dn₁
 परे (for पूर्वं) S₁ M₂ परे चापि, D₁₋₃ परे वापि, T G₃ 4
 नापरे ह — °) Dc भवि° (for करि°) S₁ D₁₋₃ चै, K₃
 Dc Dn₃ च, B Dn₁ n₂ D₄₋₆ वा (for ते) — °) B D
 (except D₁₋₃) transp कर्माणि and यानि — °) B₁
 भवानेव; T₃ G₃ 4 बालभावे (for बाल एव) S₁ Dn₁

D₂ 3 5 महाबल, K₂ 3 Dc₂ Dn₂ n₃ D₄ 6 बल, Dc₁
 बल (for द्युते) D₁ बलिना बल एव हि

36 °) N कैलास° (K₃ D₂₋₄ न) T₃ G₃ 4 [S]पि
 त्व (for चापि) — °) S₁ K₃ 3 B Dc Dn D₄₋₆ G₁
 ब्राह्मणं (for ब्रह्मणा)

37 °) K₂ 3 Dc D₆ T G₁₋₃ M स्वमा°, B Dn D₄ 6
 महा° (for तदा°) — °) B₂ उवाच मधुसूदन, S
 (except M₂) अग्रवीत्स जना°

38 °) S₁ D₁ 2 मदीयस्त्व D₁ स्वदीयोह
 39 °) S₁ [S]प्यह, B₂ स्वह; D₁ S (except M₁)
 [S]स्म्यह (for ह्यहम्) — °) B Dn D₄₋₆ G₃ काले (for
 लोकाल्)

40 °) B₁ 2 Dn D₄ 6 त्वत्तत्राह तथैव च, Dc अह
 त्वत्तस्त्वथैव च, G₂ त्वत्तोह चैव भारत

41 Before 41, all MSS except T₃ G₃ (K₁ 4
 missing) ins वैशं (B Dn D₁₋₃ cont उ°) — After
 the ref., K₂ B (except B₁) Dc Dn D₄₋₆ ins

52* एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।;
 while T G₃ 4 ins

53* हृत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष पाण्डव सुप्रिय प्रियम् ।

— °) प्रीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीमासावभूव ह ।

— °) Dc राज°, S (except T₃ G₃) समावाये — °) S
 सकुद्धेष्वथ

42 °) K₃ पांडवै, B Dc₁ Dn D₄ 6 आत्भिः (for
 यादवै) — °) B Dc Dn D₄ 6 क्रुद्धा, T G कृष्ण (for
 कृष्णा)

43 Before 43, K₂ B Dc₂ Dn D₄₋₆ ins द्रौपद्युवाच,
 G₁ 2 द्रौपदी, G₄ कृष्णा — B₄ Dc₁ D₆ G₃ 4 ins after

पिण्डस्त्वमसि दुर्धर्षं त्वं यत्रो मधुसूदन ।
 यथा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाव्रवीत् ॥ ४४
 ऋषयन्त्वा धमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
 मन्याद्यत्रोऽसि मंभृतः कश्यपस्त्वां यथाव्रवीत् ॥ ४५
 माध्यानामपि देवानां वसूनामीश्वरेश्वरः ।
 लोकभावन लोकेश यथा त्वा नारदोऽव्रवीत् ॥ ४६
 दिवं ते गिरमा व्याप्तं पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
 जटं तं इमे लोकाः पुरुषोऽमि सनातनः ॥ ४७
 प्रियातपोभितप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
 आन्मर्त्यनसिद्धानामृषीणामृषिमत्तम ॥ ४८
 राजर्षीणां पुण्यकृतामाह्वेषनिवर्तिनाम् ।
 सर्वधर्मोपपन्नाना त्वं गतिः पुरुषोत्तम ॥ ४९

त्वं प्रभुस्त्वं विभुस्त्वं भूरात्मभूस्त्वं सनातनः ।
 लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
 नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५०
 मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवोकसाम् ।
 त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५१
 सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
 ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५२
 कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ५३
 स्त्रीधर्मिणी वेपमाना रुधिरेण समुक्षिता ।
 एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ५४
 राजमध्ये सभायां तु रजसाभिसमीरिताम् ।

the ref. De1 T G₂ (which all om the ref), ins
 at 1-12

51* वामुने वसूना च नामो बहुधाच्युत ।
 देवदेवोऽमि लोकाता कृष्णद्वैपायनोऽव्रवीत् ।

[(L 1) G₂ इति (for वसूना च) T₂ G₂ वासवाव
 मत्तमम् — (L 2) G₂ हि (for इमि) De1 T G₂ देवा
 (for वसूनां) T G₂ इति (for इति)]

— * K₂ B Dc Dn D₄ 6 'मि (B₂ Dc₂ 'वि) (for
 'मि) — °) B D (except D₁₋₃) T₁ सर्वलोकानाम्

44 T₁ on (hapl) 41 D₂ transp 44 and 45
 — * K₂ Dc T₂ G₂ दुर्धर्षं — °) De1 D₂ T₂ G₂ 4
 'सूदन'

45 K₂ om 15^a-16^b D₁ on (hapl) 45-46, G₁
 on (hapl) 45 D₂ transp 44 and 45, S₁ transp
 15 and 46 — °) S (G₁ on) मत्तम (for मत्तम) D₂
 भावना यापि मं — °) K₂ Dc D₄ 2 T₁ G₂ 4 M
 वासवाम् S₁ G₂ मा

46 S₁ transp 45 and 46 K₂ om 46^b, D₁ om
 46^a — °) S अमि (for अमि) — °) S
 विभोत्तम K₂ D₂ 2 विभोत्तम, B Dc Dn D₄ 6 शिवानाम्
 (for मत्तमम्) K₂ Dn n₂ D₂₋₄ 6 G₂ 2 'श्वर (for
 'श्वर) — °) K₂ B₁ D₁ D₂ श्वरभावन N (K₁ 4 miss
 1-2) श्वर S₁ 'लो) — °) S₁ K₂ M₂ मा (for मा)
 — °) 46 K₂ D₁ 6

60* महा, मत्तममत्तममत्तमं पुन पुन ।

श्वरमेव तव मत्तममत्तमं श्वर श्रीवन्दनेति ।

47 °) S₁ K₂ 3 Dn D₁₋₃ 5 G₁ 2 दौश्च (for दिव)
 S₁ K₂ 3 Dn D₁₋₃ G₂ व्यासा — K₂ om 47^b-48^c
 — °) S₁ B₂ Dn D₄ 6 प्रभो, D₂ तथा (for विभो) — °)
 S₁ D₁ 2 च, T₁ G₂ 4 M₁ रम्; G₁ तु (for ते) S₁ K₂
 D₁₋₃ त्रयो (for इमे)

48 K₂ om 48^{abc} (cf v 1 47) — °) K₂ B Dn
 D₄ 6 'वृषाना — °) S₁ K₂ 3 B₁ 3 Dn D₂ 4-6 अमि,
 B₂ D₁ 3 अपि (for ऋषि-) S₁ K₂ B₁ Dn D₄ मत्तम

49 °) K₂ B₁ 3 Dn₁ n₂ D₂₋₄ 6 पुरपर्यभ (B₁ 'म)

50 °) G₂ गुस्त्व (for प्रसुत्) K₂ Dn D₄ च स्व (for
 स्व भूर) — °) K₂ Dn D₄ भूतात्मा स्व विचेष्टये — °)
 Dc D₂ transp लोक and लोकाश्च — °) S (except
 M₂) तथा (for दश)

51 D₂ om (hapl) 51 — °) S₁ B₂ Dc सत्य
 (for मत्यं) — °) T G महत्त (for लोक)

52 °) Dc D₂ (by transp) माह ते — °) S₁ D₁ 3
 इश्वर (for इन्द्राश्व) T₁ G₁ M₂ सर्वलोकाना — °) T₂
 G₂₋₄ मानया (for मानुषा)

53 °) K₂ 3 Dn₁ n₂ D₁ 5 6 तु भार्या, D₂ भार्या च
 K₂ पादं (for पार्या) — °) K₂ 3 प्रिया, B₂ D₂ T₁
 प्रभो, M₁ मती (for विभो) — °) S₁ परिक्रियेत, D₁₋₃
 परिक्रियेत; D₂ om 6 6 म मा कृष्येत

54 °) K₂ B D (except D₁₋₃) शोणितेन (for
 रधि)

55 °) K₂ B D (except D₁₋₃) राजा मध्ये S₁ K₂
 D₁ 3 हि, B₂ च (for तु) — °) Dn₁ n₂ D₄ [अ]ति ;

दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ५५
 दासीभावेन भोक्तुं मामीपुस्ते मधुसूदन ।
 जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ॥ ५६
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्तुष्या भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ५७
 गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
 ये क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ५८
 धिक्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
 यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ५९
 शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
 यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽप्यबला अपि ॥ ६०
 भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६१
 आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।

भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ६२
 नन्विमे शरणं प्राप्तान्न त्यजन्ति कदाचन ।
 ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ६३
 पञ्चमे पञ्चभिर्जाताः कुमारश्चामितौजसः ।
 एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यासि जनार्दन ॥ ६४
 प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ६५
 कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा तु सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
 प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ६६
 नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
 किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ६७
 अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
 सभायां परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ६८
 नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।

C 3 537
 B 3 12 77
 K 3 12 80

Dc तु (for [अ]नि) K₂ B Dn D₄ c M परितुना (M₁ 'ता), K₃ Dc D₃ s T₂ G₁ -समीरिता — ^a) S₁ D₁ s च्चहमन्, K₃ D₃ विहमन् — After 55, D₂ ins

56* कृष्यमाणा तथा दीनामनायामिव माधव ।
 साहुश्चैतान्पण्डतिलान्यञ्च चैव तु पाण्डवान् ।
 पतिमन्य वृणीष्वेति सर्वे ते मधुसूदन ।

56 ^a) K₃ D₁₋₃ दासीभोगेन S₁ D₁₋₃ समोक्तुम्, K₃ B₁ s Dn D₄ c G₃ मा भोक्तुम् (by transp) — ^b) D₁ s मामीपुर्, D₃ अन्वीपुर् (for इंपुन्ते) — ^d) K₂ B (except B₄) D (except D₂ s) G₃ च, G₁ म् (for [अ]य)

57 ^a) S (except M₂) याह (for मा) T G (except G₁) transp कृता and बलात्

58 ^a) Ś₁ B₁ स्वेव, T₁ स्वेपा, T₂ G (except G₁) चैव (for स्वेव) — ^c) K₂ B (except B₄) Dn D₄ G₂ M₂ यद् (for ये) K₃ मर्षते, Dc प्रेक्षन्ति, D₁ s प्रेक्षत, S (except M₂) पश्यति

59 Cf 70^{ab} and vJ — ^b) Ś₁ च चन्विता, K₂ B Dn D₄ c च गाद्विच, S (except M₁) धनुष्मत्

60 Cf Manu 9 6 — ^c) K₃ G₁ धर्मपथा — ^e) D₅ 'रक्षन्ति', S (except M₁) 'रक्षते' — ^d) S भर्तारोऽप्यबलायम्

61 = 4 20 27 Many N MSS रक्षं (in 61^a and 61^c)

62 ^c) T₂ G₂ s हि, M₂ तु (for च) — ^d) K₃ D₃ s S (except T₂ G₂) जायेन् T₂ G₄ मनोहर

63 ^a) Dc Dc न हीमे, M₂ ते त्विमे (for नन्विमे) K₂ B Dn D₃₋₆ प्राप्त, T₁ G₄ M₃ प्राप्ता — ^b) Dc Dc सत्यजति, D₂ विजहति — ^c) K₃ B₃ s D₄ c शरणागता मा राजानो (B₃ कृष्ण), B₁ s Dc Dc शरणागता तु मा (B₁ 'तहं मा, B₃ om मा, D₅ 'ता हि मा) राजन् (hypermetric!) — ^d) S नान्वपद्यन्त्य वरा (G₁ पुर, M₂ चन) — After 63, S reads 67

64 ^a) D₁ s [ए]ने (for [इ]मे) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ पचभि पतिभिर्जाता — ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ मे, Dc ये, S तु (for च) K₂ B D (except D₁₋₃) महौजम् (for [अ]मितौ)

65 = 1 57 102 — ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ युधिष्ठिराअतिविध्य — ^c) S₁ K₃ B₁ s Dn D₁ 4-6 G₃ च (for तु) — ^d) K₃ D₁ च, D₃ [अ]य (for तु)

66 ^a) S₁ K₂ s B Dn D₄ c T₂ G₃ च (for तु)

68 ^a) T₂ G (except G₁) जित (for हत) — ^b) K₃ M₃ तथा कृता (by transp), T₂ G₃ s कृतास्तदा — ^d) K₃ D₁ 'क्लिष्टा' (for 'कृष्टा') Ś₁ transp परिकृष्टा and एकवस्त्रा

69 ^{ab}) D₁ s तच्छक्य (for य) D₂ T G (except G₁) transp शक्य and कर्तुं D₂ गाजिच — ^c) G₂ 'बाहु'

अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ६९
 धिग्भीमसेनस्य बलं धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण सुहूर्तमपि जीवति ॥ ७०
 य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राविहिंसकान् ।
 अधीयानानपुरा बालान्त्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७१
 भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ७२
 तज्जीर्णमविकारेण सहाग्नेन जनार्दन ।
 सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ७३
 प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
 बद्धैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ७४
 यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
 उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७५
 आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
 सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ७६

प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
 सारथि चास्य दयितमपहस्तेन जग्निवान् ॥ ७७
 पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्वालकान्वारणावते ।
 शयानानार्यया सार्थं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ७८
 यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महद्भयसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ७९
 हा हतासि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
 अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८०
 तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
 आर्यामाश्वासयामास भ्रातृंश्चापि वृकोदरः ॥ ८१
 वैनेतेयो यथा पक्षी गरुडः पततां वरः ।
 तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ८२
 आर्यामङ्गेन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
 अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्टे वीभत्सुमेव च ॥ ८३
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।

(for 'भीमा')

70 Cf 59^{ab} — ^a) Ś1 K3 D (except D2 4 6)
 धिग्बल भीमसेनस्य (= 59^a), S (except M2) बल धिग्भी
 मसेनस्य — ^b) K3 धनुष्मता, B Dn D4-6 च (B [अ]पि)
 पौरुष, D2 च गाजिव, S (except M1) धनुष्मत् — ^c)
 D1 2 S पापो (for कृष्ण) — After 70, Dcs ms

57* कालं सृजति भूतानि कालं सहरते प्रजा ।

तत्कालेन कृत मन्ये न तु पौरुषवर्धनम् ।

[Line 1 = (var) 1 1 188]

71 M2 om 71 — ^a) Dn3 D3 G4 य एनान् T G
 आरुन् (for राद्राव) — ^b) Ś1 विहिंसितु, B1 Dc2 विहिं-
 सितान्, D5 विज्ञा पते, S (M2 om) विहिंसक (for [अ]-
 विहिंसकान्) D3 सहामात्यान्महाबिकान्

With stanzas 72-77, of 1 119 35 ff

72 = (var) 1 119 39 — ^b) K3 D1-3 5 पुन (for
 पाप) — ^c) D2 3 विप (for नव) S कालकूटनिभ तीक्ष्ण
 — ^d) K3 Dc D5 6 T2 G Cn संभृत (G4 आतर); B2
 सवृत S रोम

73 ^c) Ś1 सशेषत्वान्, D3 सशेष त, T1 विशेषत्वान्, T2
 G (except G1) सावशेष — ^d) Ś1 K3 D1 3 भीमेन (for
 भीमस्य)

74 ^b) K3 D5 तदा सुप्त; S (except M2) पार्श्वैर्ध्वा.

— ^c) Ś1 K3 Dc D1-3 5 अय (for बद्धैः) S तोये स भीम
 (T1 G1 सुभीमे, M1 तु भीमे, M2 -यु कृष्ण) गगाया (T1 M
 'या) — ^d) Ś1 K3 D1 3 M2 गृहम्, K2 B Dc Dn D4-6
 पुरम् (for पुनर्) — After 74, Dc reads 77

75 = (var) 1 119 35 — ^a) M1 प्रबुद्ध — ^b)
 Dc संछिन्नबंधन

76 = 1 55 12 Cf 1 119 36 also — ^b) K2 B
 Dc Dn D4-6 भीमसेनम्, G1 सुप्त चेमम् D3 सुप्तश्चैव स
 दक्षित — ^d) T1 G2 M स; T2 G3 4 ह (for च)

77 = (var) 1 119 38 — Dc reads 77 after
 74 — ^a) D5 यदा विबुद्ध कौन्तेय (= 75^a) — ^c) D5
 तदा च सारथि चास्य

78 ^a) S तत् पुनर् (M3 पुन क्षिसान्) (for पुन
 सुप्तान्)

80 ^b) Dc स्वस्ति (with hiatus), D5 स्वस्तिर (for
 शान्तिर) T2 G (except G1) महा (for इहां)

81 ^d) K3 D3 5 S चैव (for चापि)

82 ^b) K2 B Dc2 Dn D4-6 गरुभान् (for गरुड)

— ^c) S [अ]ति- (for [अ]भि)

83 ^b) S (except M2) दक्षिणेन युधिष्ठिर — ^c) Dcs
 यमौ चैव च बाहुभ्या (m as in text).

85 ^b) K2 B D (except D1-3) सह मात्रा (by

भ्रातृनार्या च बलवान्मोक्षयामाम पावकात् ॥ ८४
 ने रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे मात्रा सह यशस्विनः ।
 अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिक्रात् ॥ ८५
 श्रान्ताः प्रसुप्तास्त्रेमे मात्रा मह मुदुःखिताः ।
 सुप्ताश्चैनानभ्यगच्छद्विडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ८६
 भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उन्मङ्गे ततो बलात् ।
 पर्यमर्दत मंहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ८७
 तामबुध्यदमेयात्मा बलवान्मत्यविक्रमः ।
 पर्यपृच्छच्च तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ ८८

तयोः श्रुत्वा तु कथितमागच्छद्राक्षसाधमः ।
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ ८९
 केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
 हिडिम्बे भक्षयिष्यावो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९०
 मा कृपामंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
 नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ ९१
 स नादान्विनदन्धोरात्राक्षसः पुरुपादकः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ९२
 तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।

C 3 565
 B 3 12 105
 K 3 12 108

transp), cf v 1 86 — °) B Dn₂ D₃ 4 महाण्ये — °) Some MSS, here and below, हिडिम्ब- K₃ D₃ अतिके, Dn₁ अतिके

86 °) T₂ G (except G₁) [ए]ने, M₃ [ए]र (for [इ]नि) — °) S₁ B₂ Dc₂ D₁ 2 3 सह मात्रा (by transp), cf v.1 85 — °) T₂ G₃ सेतान्, G₂ 4 एनात् (for चैनात्) — After 86, N (K₁ 4 missing) ins

55* मा दृष्ट्वा पाण्डुर तत्र नयान् भ्रातृभिः सह ।
 हृन्मयेनामिन्नुता हि भीमयेनमसामयत् ।

[(L 1) B Dn D₄₋₆ पाटवान् Dc₁ D₁ 3 सीन (for तत्र) B Dc Dn D₄ 6 दुतान्माया (Dc D₄ न्माया) ना फिनी (for the posterior half) — (L 2) B Dc Dn D₃ 2 [ए]नेमृताना, D₃ मन्नाविद्या (for [ए]नेमृता हि)]

87 °) D₁ transp पादौ and कृया — °) D₂ स्त्रोमणे तु, D₃ उम्यगेन, D₂ स्त्रोमगेत्र, T G M₁ स्वपतौके (G₁ 'गे) (for स्व उम्यगे) K₃ D₂ मुनोचना, B (except B₂) Dc₁ Dn D₂ T₁ M₂ ततोत्रया D₁ माप्युमगे महारण्य — °) T G₂ 4 M₁ पर्ये (T₂ G₂ 4 'रि) एत्रत, G₁ परिणय्य च, G₂ (conflated) पर्यत्रमर्दं (1)

88 °) Dc ता तदाप्रतिमेयात्मा — °) K₃ पर्यपृच्छय ता, B₁ 'त्तु ना, B₂ Dc Dn D₃ 'न ता, D₃ 'तदा — °) D₃ नद्रिके (for [अ]निन्दिते) S₁ D₁ 2 कथ्य एममि नोभने — After 88, all MSS except T₁ G₁ M ins

59* संवसुक्ता तु सीमेन गक्षसी कामरूपिणी ।
 भीमयेन महामानमिदमाह शुचिस्मिता ।
 पलाययन्मिन् त्रिप्र मम भ्राता सुदीर्यवान् ।
 आगमिष्याति वो हन्तु तस्माद्रच्छत माचिरम् ।
 अथ भीमोऽभ्युगार्चना माभिमानमिद वचः । [5]
 नोद्विजेयमह तस्माद्रिहनिष्येऽहमागतम् ।

[(L 1) K₂ B₂ Dn D₄ 6 T₂ G₂₋₄ om ता D₁ 2

यानचारिणी — (L 2) K₂ B Dc Dn D₄ 6 आह चैवमनि-
 प्तिना (for the posterior half) — (L 3) K₃ D₃ प्रवेप-
 यानि वै त्रिप्र (for the prior half) B Dc Dn D₄ 6 T₂
 G₂₋₄ [ए]र (for मु) — (L 4) D₁ 2 महर्तु, T₂ G₂ व हतु
 (for वो हन्तु) — (L 5) D₁ ता चा (for भीमो) K₃
 Dc D₃ 2 [इ]नि (for इनि) D₂ ना प्रलुवाच (for सीमोऽभ्यु-
 वाच) D₁ 2 [ए]र (for [ए]ता) T₂ G₂₋₄ इवालुती (for इद
 वच) S₁ K₃ D₁₋₃ माया परनवल्लुना (for the posterior
 half) — (L 6) S₁ K₃ D₁₋₃ 5 T₂ G₂₋₄ नोद्विष्यामि तव
 भ्रातृ S₁ D₁₋₃ न चैनात् (D₁ 2 नैताश्च, D₃ नेनाश्च) प्रति-
 बोधये, K₃ D₂ नय नास्ति नष्टवानात् (Dc 'बलात्), T₂ G₂₋₄
 निहन्ति च ममागत

— S₁ K₃ D₁₋₃ 5 cont

60* आगत प्रतियोन्स्यामि राक्षस भ्रातर तव ।

89 °) K₃ B D (except D₁₋₃) मजल्पम्, G₁ वचनम्
 (for कथितम्) — °) S₁ K₃ D₁₋₃ 'धिष (for 'धम)
 — °) S₁ विदधद्, K₃ निनदन्, D₁₋₃ G₁ M₂ वि (D₃ G₁
 एय)नदन् (for त्रिसृजन्)

90 Before 90 K₂ B₂ Dc Dn D₄ 6 ins राक्षस उ',
 B₄ हिडिम्ब उ'; G₄ पुरपादकः On the other hand, K₃
 D₂ 3 5 ins before 90

61* अर्थेनामयरीक्रुद्धो गक्षस पुरपादक ।

— °) S₁ साक (for सार्धं) — °) To avoid hiatus,
 S₁ K₃ D₁ द्यानयैन, D₂ द्यानयस्व (for आनयैन) — °) S₁
 भक्षयिष्ये वा, K₂ B₁ 3 Dn₁ n₂ D₂ 'प्यामो, B₂ Dn₃ T₂
 G₃ 'प्यामि

91 °) S₁ क्षमा', M₂ ज्ञेह' (for कृपा') — °) B₁ Dc
 नैतम्, S नैतद् (for नैनम्) S₁ Dc D₂ G₁ इच्छत्, K₃
 Dn₂ ऐशत् (for ऐच्छत्) S तदा कर्तुम्

92 K₃ om 92^{ab} — °) B₁ 3 विविधान्, S (except

अगृह्णात्पाणिना पाणि भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ९३
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
 संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ ९४
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनोऽथ रक्षसा ।
 नामृष्यत महाबाहुस्तत्राकुध्यद्वृकोदरः ॥ ९५
 तत्रासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
 सर्वास्त्रविदुषोर्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ९६
 हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
 हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ ९७
 ततश्च प्राद्वन्सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
 एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ९८

प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहितोऽभवत् ।
 ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ९९
 तत्राप्यासादयामासुर्वकं नाम महाबलम् ।
 पुरुपादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ १००
 तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्दुर्पदस्य पुरं ययौ ॥ १०१
 लब्धाहमपि तत्रैव वसता सच्यसाचिना ।
 यथात्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ १०२
 एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन ।
 स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा नसुकरं परैः ॥ १०३
 एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

M₂) विपुलान् (for विनदन्), — ^b) T₂ G₃ 4 (inf lin as in text) पिशिताशन* (for पुरुषा*) — ^{cd}) S कृत्वा म्य (T₂ G₃ 4 *द्व) गच्छद् (for अस्यद्रवत्) Ś₁ सकुद्धो (for वेगेन), and महात्रल (for तदा किल) — After 92, K₃ D₃ 5 (om line 2) ins

62* तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलम् ।

उत्थाय सहसा रक्षो निजग्राह महाबल ।,
 which in K₃ is followed by 63* (cf v 1 93)

93 K₃ om 93-96 — ^{ab}) D₆ सरुधो (for *कुद्धो) D₅ अभिद्रुत्य च सरुधो (for ^a) Ś₁ D₁₋₃ transp सकुद्धो and वेगेन Ś₁ वलिन, D₁ बलवद्, D₂ 3 बलवान्, T₂ G₃ 4 तरसा (for महता) D₆ भीमसेन तदा बली (for ^b)

94 K₃ om 94 (cf v 1 93), G₂ om 94^a-95^b — ^c) D₂ 3 5 G₄ सहत्य, T₁ सगत्य S (except G₁, G₂ om) *सेनस्य

95 K₃ om 95, G₂ om 95^{ab} (cf v 1 93, 94) — ^a) B₂ D₆ D₂ 6 गृहीत्वा, D₂ T₁ G₄ M₁ गृहीत*, G₁ सहत्य (of 94^c) (for गृहीत) — ^b) D₆ D_n D₄₋₆ *सेनस्य B₁ 2 D₆ D_n 2 3 D₁ राक्षस*, D₂ राक्षस K₃ भीमसेन तदा किल (= 92^d), G₁ *मेनेन रक्षसा

96 K₃ om 96 (of v 1 93) — ^{ab}) S₁ D₁₋₃ अथा*, K₃ B (except B₂) D₆ D_n D₄ 5 तदा* (for तत्रा*) Ś₁ अभूत् (for आसीत्) A few MSS तुमुल and हिड्ययो-
 7 D_n D₂₋₆ ins after 96 K₃ (which om 93-96) cont after 62*

63* विक्रीड्य सुचिर भीमो राक्षसेन सहानघ ।
 निजघान महाधीर्यस्त तदा निर्वल बली ।

[(L 1) D₂ क्रौडित्वा, D₆ विक्रम्य (for विक्रीड्य) D₅ महाबल (for महा*) — After line 1, D₂ ins

64* तलैरशनिकल्पैश्च मुष्टिभिश्चाहनत्तदा ।

— (L 2) K₃ निर्जघान, D₃ निजग्राह D₂ दुर्वल, D₅ [अ]तिबल, D₆ बलिन (for निर्वल)]

On the other hand, B₂ ins after 96

65* ततो भीमो महाबाहु रूपमास्थाय वै महत् ।

जघान राक्षम क्रुद्धो वृत्र देवपतिर्यथा ।

98 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) स*, S ते (for च) — ^b) K₂ B D (except D₂ 3) परतपा (for यश*) — ^c) S (except G₁ M₂) *गता* (for *सुखा) — ^d) Ś₁ ब्राह्मणै* सह, K₃ *गैर्वुधै*, B₂ D₆ T G₂ 4 M *गवतै*, D₂ *गानुजै*, G₁ *गैर्वुतै*

99 ^a) B₁ D₆ विदुरस्नेपा, D₃ व्यास एवैपा, S विदुरश्चै* षा (for व्यास एषां च) — ^b) K₂ B₂ D_n D₄ 6 *हिते रत्*, B₁ *हितेभवत् — ^d) T₂ G (except G₁) पार्थिवा* (for पाण्डवा*) A few MSS शसितव्रता

102 ^a) D₆ D₅ कृष्ण (for अपि) — ^{cd}) Ś₁ [अ]जिता, T₂ गता, G₂ 4 हता (for जिता) D_n D₁ 3 भीम* (for भीष्म*)

103 ^a) M₁ तथा सुयुद्धे, M₂ तत्रासुयुद्धे — ^d) Ś₁ नासुकर, B₁ यदुष्कर, T G₄ M₁ [अ]प्यसु*, G₂ M₂ स्वसु* (for नसुकर)

104 ^b) K₂ 3 B D_n D₁ 3 4 6 *माना सुदु* खिता — ^c) S₁ D₁ 3 अवसन्, K₂ B D_n D₄ 6 निवसामि, K₃ D₆ G₁ M₂ निवसति, D₆ न्यवसन्, D₃ निवसन् K₂ B₁ 3 4 D₆ D_n D₁ 4 6 T₁ G₁ आर्यया हीना, B₂ अवसन्नाह, D₂

निवमामार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुरःसराः ॥ १०४
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाम्यधिकाः परैः ।
 विहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्त मां कथम् ॥ १०५
 एतादृशानि दुःखानि सहन्ते दुर्बलीयमाम् ।
 दीर्घकालं प्रदीप्तानि पापानां क्षुद्रकर्मणाम् ॥ १०६
 कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
 पाण्डवानां प्रिया भार्या स्तुया पाण्डोर्महात्मनः ॥
 कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
 पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १०८
 इत्युत्त्वा प्रारुद्रकृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १०९

स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
 अम्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ ११०
 चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
 वाष्पपूर्णेन कण्ठेन कुद्धा वचनमत्रवीत् ॥ १११
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा मधुसूदन ।
 न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं न च बान्धवाः ॥
 ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ।
 न हि मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा ॥ ११३
 अथैनामत्रवीत्कृष्णास्तस्मिन्वीरसमागमे ।
 रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां कुद्वासि भामिनि ॥ ११४
 वीभत्सुशरसंछन्नाञ्छोणितौघपरिप्लुतान् ।

C ३ 589
 B ३ 12. 128
 K. 3 12. 132

आर्यया मायं, G₁ आश्रयाहीना — ^c) D_n D₄ ६ 'पुर'सरा,
 D₁ 'पुर'सर, D₃ 'पुर'स्कृताः.

105 ^b) B₁ वीर्यवतो दुरामदा — ^c) B (except B₄)
 D₁ ६ विहीनैः, S (except M₂) अनिता K₃ D₃ T₂
 G₂₋₄ M₁ 'कृष्यतीः'; D_{n3} D₃ ६ 'क्लिश्यन्ति, T₁ G₁ M₂ 'तुप्य-
 ति (M₂ 'ती) — ^d) S₁ समुद्रैर्क्षत, K₃ B Dc Dn D₄ ६ G₁
 'पेक्षं (K₃ Dn D₄ ६ 'पेक्ष्य)ति, K₃ D₂ ३ M 'पेक्षत, D₁
 'पेक्षत, D₂ 'पेक्षति

106 ^b) K₃ B D (except D₁₋₃ ६) सहती — G₁
 om. 106^c-107^d — ^c) K₃ Dc D₂ ३ M दीर्घकालं, T₁
 'काले S₁ D₁ २ प्रसृष्टानि, K₃ B Dn D₄-६ प्रदीप्तास्मि, K₃
 प्रविष्टानि, D₃ [उ]पसृष्टानि, M₁ प्रवृत्तानि — B₃ om
 (hap.l.) 106^c-107^d — ^d) K₃ B₂ Dn D₄ ६ पापकर्मणां,
 B₄ क्षुद्रकर्मिणा

108 ^c) T₃ G (except G₁) केशग्रहणमापन्ना — ^b)
 K₃ परा, D_{n2} स्वसा, D₁ च मा (for वरा) S का तु जीवेत
 मादृशी — ^c) K₃ B₂ Dn D₁ ४ ६ पादुपुत्राणा (for
 इन्द्र')

109 Before 109, T G ins वैश' — ^bc) A few
 MSS म' (for प्र'), and 'कोष' (for 'कोश')

110 ^b) B₁ शुभदर्शनौ — ^c) D₃ अम्ययिचत — ^d)
 S₁ शोकं, T₂ G₁ मुखं (for दुःखं)

112 K₃ B D (except D₁₋₃) transp मधुसूदन
 (in ^b) and न च बान्धवा (in ^d)

113 ^b) S₁ D₁₋₃ मर्षयति, T₁ G₁ M₂ उपेक्षते, T₃
 G₂₋₄ उपेक्षति, M₁ उपेक्षत T₃ G (except G₁) वि-
 क्षेपत — ^c) K₃ B D (except D₁₋₃) च (for हि)

— ^d) K₃ यत्कर्णं (by transp), B₁ यल्लोक — After
 113, N (K₁ 4 missing) ins

66* 'चतुभि' कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यदा ।
 सयन्घाट्टौरवात्सख्याद्यमुत्वेनैव केशव ।

[(L 1) S₁ कृत्वा (for कृपा) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ६ घातन्या-
 स्मि तवानघ (S₁ जनानघ, K₃ D₁ त्वयानघ) (for the poste-
 rior half) — (L 2) Ś₁ K₃ D₁ ३ वदित्वाद् (for सवन्धाद्)
 S₁ D₂ ३ वधुत्वेन, K₃ D₁ वधुत्वेन (for प्रमुत्वेन) B
 (except B₃) Dc D₁₋₃ ६ च (for [ए]व)]

— Thereafter B₃ ins a colophon

114 Before 114, all MSS except M₂ (K₁ 4 miss-
 ing) ins वैश', K₃ B Dc Dn D₁₋₃ cont उवाच — ^a)
 K₃ B₂ Dn D₄ ६ ताम्, B₁ ३ 4 G₃ [ए]ताम् (for [ए]नाम्)
 — After 114^{ab}, B₂ 4 ins

67* द्वीपघास्तद्वच श्रुत्वा क्रोचामर्षममन्वित ।,
 while B₃ ins

68* सान्धयश्च वरारोहा मुवाक्यैर्भरतर्षम ।
 Before 114^{cd}, K₃ B D (except D₁₋₃ ६) ins चासुदेव

(B₃ श्रीकृष्ण) उ' — ^c) S (except G₄) [S]प्येव (for ह्येव)
 — ^d) D₃ यैराकृष्टां (for येपा कुद्धां) G₂ 4 तु (for [अ]भि)
 K₃ B₁ 4 Dc Dn₃ D₄-६ भाविति (K₃ 'नी)

115 ^a) K₃ 'छिन्नागान्, D₁ 'सच्छिन्नान्, G₂ 'निभि-
 न्नान्, G₄ M₁ 'मिन्नागान् — ^b) K₃ तच्छोणितपरि' — K₃
 om 115^{cd} — ^c) Ś₁ द्रक्ष्यसि च तान्, K₃ B₁ ३ Dn D₄ ६
 वल्लमान्वीक्ष्य, B₃ दुर्लभान्नीक्ष्य, D₁ ३ ६ जीवित त्यक्तान्,
 D₃ जीवितान्त्यक्तान् — ^d) S चरणी' (for चसुधां) D₁ ३ ६
 ins after 115 K₃ (which om 115^{cd}) ins after 115^{ab}

निहताञ्जीवितं त्यक्त्वा शयानान्वसुधातले ॥ ११५
 यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ ११६
 पतेद् द्यौर्हिमवाञ्शीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
 शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोर्षं वचो भवेत् ॥ ११७
 धृष्टद्युम्न उवाच ।
 अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।

दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता घनंजयः ॥ ११८
 रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः सः शुचिस्मिते ।
 अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ११९
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वासुदेव उवाच ।
 नेदं कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्साहसुधाधिप ।

यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥ १
 आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।

69* स्व श्रोष्यस्यनवधाक्त्रि दुर्योधनमुखात्रिपुत्र ।
 116 ^a) T G M₁ यत्समक्ष M₂ यथा द्रक्ष्यसि पाचाली
 — ^b) A few MSS शुच (for शुच) — ^d) T₁ M राज्ञो
 राज्ञी

117 ^d) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ऽ मिथ्या (for मोघ) — N
 (K₁ & missing) ins after 117 (Ś₁ K₃ D₁₋₃ however
 read line 1 after 118)

70* तच्छुत्वा द्रौपदी वाक्य प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
 साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
 आवभापे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।
 सा रोद्री शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदन ।
 तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ।

[(L 1) K₃ अधोच्युतात्, B₁ D₁ अथाच्युत, D₃ अधोघत
 — B D₆ D₄₋₅ om line 2 — (L 3) Ś₁ तत् कृष्णां,
 K₃ D₂ तदा कृष्णा, D₁ ऽ तथा कृष्णां (for महाराज) Ś₁ K₃
 D₁₋₃ अर्जुनं प्रहसन्निव (for the posterior half) — (L 4)
 D₃ शुचिं (for शुभं) Ś₁ K₃ D₁₋₃ यथाह वरवर्णिनी (Ś₁
 *नि), D₆ यथाह मधुसूदन — (L 5) Ś₁ K₃ D₁₋₃ कृष्णोय
 तत्तथा (D₃ कृष्णो जनार्दनो) देवि (for the prior half) Ś₁
 K₃ D₁₋₃ चारुलोचने (for वरं)]

118 After 118, Ś₁ K₃ D₁₋₃ ins line 1 of 70*,
 while D₆ ins

71* शकुनिं त्वक्षकितव माद्रीपुत्रो हनिष्यति ।

119 ^a) Ś₁ उपां, K₃ D₃ G₁ M₂ मसां, D₁ ऽ व्युपां
 (for व्यपां) — ^b) Ś₁ K₃ D₁ ऽ अजेया सः, D₆ विजेया

सः; D₃ अजेयोस्मि, T₂ G अजेयोश्च; M₁ अजय्या सः K₂
 B D (except D₁₋₃) रणे स्वसः (for शुचिं) — ^{cd})
 D₃ T₂ G (except G₁) वृत्रहण T₂ G (except G₁)
 *राष्ट्रजान्

120 Ś₁ K₃ D₂ ऽ T G₂₋₄ M om the ref — ^a)
 D₂ S इत्युक्तम् — ^b) B D₁ उपाश्रिता, D₁ उपाश्रिता,
 T₂ G (except G₁) उपागता

Colophon K₁ & missing — Major partan Ś₁
 T G₂ & M₂ आरण्य, D₄ अरण्यक — Adhy name B₁
 ऽ & D₆ वासुदेवागमन (D₆ चाभिगमन), D₁ ऽ द्रौपदी
 वाक्य, D₆ वासुदेवागम, T₂ G₃ & M वासुदेव (M₁ केशव)
 प्रतिज्ञा — Adhy no (figures, words or both) Dn
 S 12, D₁ 13 (as in text) — Śloka no Dn 135,
 D₁ 128, D₆ 132

14

☞ This adhy is missing in K₁ & (of v 1 3 1 1),
 the MSS are mostly ignored here

1 Before the ref, G₄ ins श्रीकृष्णाय नमः Ś₁ B₂
 D₂ श्री (D₂ om श्री) कृष्ण उं (Ś₁ om उं), D₁ भगवानु
 वाच, T₁ श्रीभगवान् — ^a) K₂ B D (except D₁₋₃)
 नैतत् (B₂ नैव) (for नेद)

2 ^d) K₃ D₁₋₃ तथा (for राज्ञा)

3 ^b) T₁ G (except G₃) M₁ बहुदोषान् Ś₁ K₃ D₃

आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राजा दुर्योधनेन च ॥ २
 वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ।
 भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं बाह्वीकमेव च ॥ ३
 वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ।
 पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४
 तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्मवानवरोपितः ।
 वीरसेनसुतो वैश्व राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ॥ ५
 अभक्षितविनाशं च देवनेन विशां पते ।
 सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
 स्त्रियोऽश्वा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
 व्यसनं चतुष्टयं प्रोक्तं यै राजन्भ्रश्यते श्रियः ॥ ७
 तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।

विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
 एकाहा द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
 अभुक्तनाशार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ९
 एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गि कटुकोदयम् ।
 द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
 एवमुक्तो यदि मया गृहीयाद्रचनं मम ।
 अनामयं स्याद्द्रुमस्य कुरूणां कुरुनन्दन ॥ ११
 न चेत्स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः ।
 पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां वलेन तम् ॥ १२
 अथैनानभिनीयैवं सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 सभासदश्च तान्सर्वान्भेदेयेयं दुरोदरान् ॥ १३
 असांनिध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।

C ३ ६10
 B ३ 13 14
 K ३ 13 14

प्रकीर्तयन् — °) D₁ ३ नमामाय, T₂ G (except G₁)
 °नीय, M₂ °भाष्य — °) Ś₁ D₁₋₃ बाह्विकम्
 4 °) D₁ M T₁ G₄ अह (for अल)
 5 °) K₂ B₁ ३ D_n D₄ ० [आ]चक्षमह, D₂ [आ]-
 चक्षमहा, D₃ [आ]चक्षमहे — °) S₁ K₃ D₆ व्यवरोपित,
 K₂ B Dc Dn D₄ व्यनि (B₄ अभि), D₁ ३ व्यप°, D₂
 उपतापित, D₃ प्रतिरो (for अवरो) — °) K₂ B₁ ३
 Dn D₂ ४ ० तु (for च) — °) D₁ ३ प्रभवित पुरा
 — After 5, M₂ ins

72* पुष्करेण नरेन्द्रेण ताञ्च वक्ष्यामि तस्य वै ।

6 °) Ś₁ अभ्यधित, K₂ ३ B Dc Dn D₃₋₆ अतकित-
 (K₃D₃ °नो), D₁ अभूक्षित, D₂ अलक्षित, T₁ अभक्षित,
 T₂ G₃₋₄ अह क्षिति, G₁ अहक्षित (sic), M₁ अभिक्षित, M₂
 अभिक्षित [Text reading अभक्षित (cf 9°) was found
 in a Telugu MS (No 155) borrowed from Yadugiri
 Yatiraj Math and in a Malayalam MS (No 927)
 borrowed from Palayam Library, both MSS being
 collated for the entire Āraṇyaka but not included
 in our apparatus The reading has been adopted
 also by Prof P P S Sastri in his edition of the
 Southern Recension (vol IV, part 1 p 76), appa-
 rently supported by the unanimous evidence of all
 his MSS !] N त्रिनाशश्च — °) S स्वातथ्य (G₁ अन्वा
 स्थ, M₂ मातथ्य) द्यूतमगस्य

7 °) Dc काम, D₆ काल (m न्याज्य) (for काम) D₄
 ममुपस्थित, D₆ उपस्थित (for ममुत्थितम्) — K₃ om

7°-8°, T₂ G₃ om 7°-9° — °) Hypermetric! Ś₁ K₂
 B D दुःख (for व्यसन) — °) S₁ D₁ ३ M₂ अय, K₂ B Dc
 Dn D₄₋₆ नरो, D₃ इय, G₁ राज्याद्, M₁ राजा (for राजन्)

9 T₂ G₃ om 9 (cf v 1 7), T₁ G (G₃ om) M₁
 transp 8^{cd} and 9^{ab} — °) K₂ B Dn₂ n₃ D₄ ० G₁
 एकाहाद् (for एकाहा) — °) G₂ ४ °नाश (for °नाशश्च)
 M₂ आत्मनाशो भवेत्तर्ण

10 °) S अविश्वस्यमनर्थं (G₁ °धं) च — °) Dc S
 प्रमगे — °) D₁ °भाग, D₂ °राज (for °बाहो)

11 °) D₂ अनामयश्च S₁ B Dn D₂₋₄ ० G₁ धर्मश्च,
 Dc धर्मज्ञ — °) K₂ B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃) कुस्वर्धन,
 B₂ मानवर्धन

12 °) T₁ M₁ तन्, G₁ त (for म) T G₃₋₄ न चेन्मम
 महाराज — °) K₃ D₂ गृहीत (sic), D₃ गृहीते Ś₁ K₃
 D₁₋₃ वचन हित (for मधुर वच) — °) Ś₁ K₂ D₁ ३
 तथ्य च

13 °) D₆ (before corr) अपनीतेन, and (by corr)
 अवनीपालान्, T₂ G (except G₂) अविनीयैव, M अनु (M₂
 °प)नीयैव (for अभिनीयैव) Ś₁ K₂ B Dc Dn D₄ ० अथैन-
 मपनीतेन, K₃ D₁₋₃ ये चैनमन्ववर्तत (K₃ °प्रतीतेन) — °) Ś₁
 K₃ D₂ ३ °सदश्च सर्वास्तान्, K₂ B Dc Dn D₄₋₆ सरोनु
 वर्तेरन् — °) S₁ K₃ D₁₋₃ अय सर्वान्, K₂ B Dn D₄ ०
 ताश्च हन्या, Dc D₆ तान्निहन्या (for भेदेयेय) S दुरोदरान्
 — After 13, D₁ ins

73* सर्वास्ताननुगृहीम वद्धा पादौस्तु वास्यौ ।

14 °) Ś₁ K₃ D₁₋₃ T₁ कौतेय (for कौरव्य) — °) B

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूस्तदा ।
 पुरोधानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
 उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णिकुलाधमः ।
 वासुदेवः सुमन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
 तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
 आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९
 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंमकेशिनिपूदनम् ।
 अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
 कासौ कासाविति पुनस्तत्र तत्र विधावति ।
 मया किल रणे युद्धं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥ ११
 अद्य तं पापकर्मणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
 शिशुपालवधामर्षाद्गमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
 मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
 शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
 भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्धनि ।

प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
 एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
 कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
 तमश्रौपमहं गत्वा यथा वृत्तः सुदुर्मतिः ।
 मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
 ततोऽहमपि कौरव्य रोपव्याकुललोचनः ।
 निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
 आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मानि कौरव ।
 प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८
 ततः सौभवधायाहं प्रतस्ये पृथिवीपते ।
 स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९
 ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
 आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
 सुसुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
 वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१

6, S (except M₂) ms

74* चिरजीवी नृप सोऽपि प्रमादात्प्रजन्मन ।

8 °) S₁ D_n G₁ म (for सु)

9 °) S विनं (for नाशं) K₃ हि (for [अ]स्मि) K₃ B₂₋₃ D₄ ° ह (for [अ]हम्)

10 T₂ G₃ M₁ om (hapl.) 10^b — °) S₁ शिशुपालनिपूदन, D₃ कृष्ण देवक्रान्दन, some MSS 'निसूदन — °) S₁ K₃ D₁ ३ नाहत्वा विनिं

11 °) K₃ B D (except D₂ ३) M₂ प्र- (for वि-) — °) D_n D₄ ° S योद्धु (for युद्ध)

12 °) S₁ K₃ D₁ ३ [अ]हं (for त) — °) D₀ D₃ क्रुद्ध K₃ D₃ S विश्वस्त्रघातिन — K₃ om (hapl.) from वधां up to शिशुपालो (in 13°)

13 K₃ om up to शिशुपालो (cf v1 12) — °) D_c गोपं (for पापं) — °) S₁ D₁ ३ महारीयस, K₃ महाशयुध (for महीं) — °) S₁ K₃ D₁ ३ हनिं (for वधिं) S₁ K₃ D₁ ३ महाइवे, K₃ B D_n ३ D₄ ° महीपते, D₃ जनार्दन

14 D₃ om (hapl.) 14 — °) D₁ ३ मम (for न च) S₁ पूर्ववित्, S 'कोविद' (for 'मूर्धनि) — °) T₁ M₁ वधिष्ये

15 After 15, D₁ ३ ms

75* गत कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतिको नृप ।

[= (var) 16^{cd}]

16 D₃ transp 16^{ab} and 16^{cd} — °) S₁ D₁₋₃ इतो (for अह) — °) S₁ K₃ B₁ ३ D_n D₂ ३ ° T₁ M₁ स (for सु) — °) A few MSS मार्तिकावतिको Several MSS नृप

17 M₁ transp 17 and 18 — °) T₂ G₃ ३ अद्य (for अपि) — °) S₁ 'चेतन', K₃ B D (except D₁₋₃) 'मानम — °) T₂ G₃ ३ निश्चित

19 °) S₁ D₁ ३ T₁ M₁ प्रस्थित (for प्रतस्ये) — °) K₃ तन्, G₂ M₂ त (for म) K₃ सागराभ्यासे, S सागरोपाते — °) B₄ D_c T₂ G₃ परीप्सया, D₁ ३ 'प्सुना K₃ दृष्ट-माभीसुर पुरा

20 °) S₁ K₃ M₁ प्रध्मा(S₁ 'घा)य G₂ प्रध्माप्य जलज शत्रु — °) D₃ आसाय (for आहूय) S₁ K₃ D₁₋₃ transp शाल्व and समरे — °) S₁ K₃ ३ T₁ समुपस्थित

21 °) K₃ B D_n D₃ ° T G₂₋₄ M₁ तन् (for सु-) D_c D₁ ° G₁ सुहूर्तमभवद्युद्ध — °) T₂ G₃ शयीं, G₁ M₁ शयीं, G₂ क्षयीं, G₄ वर्धीं (for वशीं) D₁ T₁ G₂ ३ M₁ ते (for मे) — °) K₃ D_c वि-, T₂ G (except G₁) तु (for च)

22 °) D₁ कृत्वा, G₁ कृत (for कार्यं) D_c महाराज

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।

श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतं चाविनयोत्थितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

युधिष्ठिर उवाच ।

वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।

सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १

वासुदेव उवाच ।

हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृपम् ।

उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २

अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।

शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य विष्टितः ॥ ३

तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।

अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४

पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।

सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५

सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।

सकचग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६

सोष्ट्रीका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।

समितृणकुशा राजन्सशतघ्नीकलाङ्गला ॥ ७

— ^b) T₁ M नागत*, G₁ ह्यागत S पुरा (for तदा) — ^c) D₃ s S ह (D₃ s G₁ हा) स्तिनपुरे — ^d) D₈ T₂ G (except G₁) चाप्यनयो*, D₈ चाविनये स्थित — After 22, K₂ B Dc Dn D₂ 4-6 ms

76* द्रुतमागतवान्युष्मान्द्रष्टुकाम सुदुःखितान् ।, while D₁ ms

77* श्रुत्वैव तत्क्षण वेगादागतोऽहं नराधिप ।

Colophon om in B₁ 4 Dc K₁ 4 missing — *Major parvan* S₁ T G₂₋₄ आरण्य — *Sub parvan* Ś₁ Dn D₄ 6 T₂ G₂₋₄ M₂ (all om sub parvan name) mention only सौभस्य, B₂ Dc likewise only शाल्ववध, and B₃ only सौभवधोपाख्यान — *Adhy name* D₂ शाल्ववर्जन, T₂ G₃ 4 वासुदेवसानिभ्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 14, D₁ 15 (as in text) — *Śloka no* Dn₂ n₃ D₈ 22, Dn₁ D₁ 23

16

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (of v l. 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^b) S (except M₂) महायुते — ^d) Ś₁ कथ्यति, K₃ D₁ T G M₁ कथ्यता, D₂ केशव M₂ न हि मे तृप्यते मन

2 Ś₁ B₂ Dc T₂ G श्रीकृष्ण, D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

(for वासुदेव) — ^b) B Dc Dn₁ n₂ D₂ s G₁ नृप D₁ दमघोषसुत नृप, T₁ शिशुपाल मया रणे

3 ^a) Ś₁ K₃ Dn₂ अरुधत्, G (except G₂) M अ(M₂ न्य)रुणत् K₃ D₁ s s 6 M₁ स, M₂ तु (for सु) — ^d) G₂ वीक्ष्य (for व्यूह्य) Ś₁ वेष्टित*, K₂ s B₁₋₃ Dn D₁₋₃ s धिष्टित, B₂ T₁ G₁ तिष्ठति (G₁ त)

4 ^a) T G तत्र सोथ (G₁ सौध-) Ś₁ K₃ D₁₋₃ G₁ M₁ महीपाल, M₂ महाराज — ^b) T₁ रोधयामास

5 ^a) B₂ सहुला (in सगजा), B₃ D₄ T₂ (after corr) G₃ सगुडा, Dc₁ सद्गणा, Dc₂ D₈ समुडा, D₃ सध्वजा, D₅ (m as in text) सगदा, T₁ बहुला, T₂ (before corr) G₁ s 4 M सहुला (for सहुडा)

6 ^a) Ś₁ तत्, K₂ B Dn D₄ 6 शल्य*, G₁ कल्प (for तत्) — ^b) T₁ प्रासादाट्टालगोपुरा, G₂ 4 साट्टालक सगोपुरा — ^c) N (except K₃, K₁ 4 missing) T₁ सचक्र (for सकच) S₁ ग्राहणी, T₁ G₂ M₂ ग्रहणी — In Dc₁ the portion of the text from 6^a up to 3 17 3^a is lost on a missing fol, the MS is ignored up to the end of the lacuna — ^d) S सोल्कापाता (M₂ सोल्का चैव) सपोथिका

7 ^a) Ś₁ D₃ सोष्ट्रीका, B₄ D₈ सोष्णि(D₈ ंष्णी)का, Cnp साष्टिका — ^c) K₂ s m B Dc₂ Dn D₄₋₆ सतोमरा कुशा, D₃ सयन्त्राकुशा, S साष्टिका सा(G₁ श्वा)कुशा B₂ चैव (for राजन्) — ^d) D₂ M सशतघ्नी सलागला

सभुशुण्ड्यश्मलगुडा सायुधा सपरश्वधा ।
लोहचर्मवती चापि सायिः सहुडशृङ्गिका ॥ ८
शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ।
द्रव्यैरनेकैर्विधिर्गदमान्द्रवादिभिः ॥ ९
पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवाधने ।
अभिल्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १०
मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिता सारसंज्ञिता ।
उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा ह्यैश्वैव पदातिभिः ॥ ११
आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति ह ।
प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्भवादिभिः ॥ १२
प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः ।
इति कृत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ १३
आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायनाः ।

वह्निर्विवासिताः सर्वे रक्षद्भिर्वित्तसंचयान् ॥ १४
संक्रमा भेदिताः सर्वे नावथ प्रतिपेयिताः ।
परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५
उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीपकाः ।
समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विपमा च भूः ॥ १६
प्रकृत्या विपमं दुर्गं प्रकृत्या च सुराक्षितम् ।
प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७
सुराक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८
न चायुद्रोऽभिनिर्याति न चायुद्रः प्रवेश्यते ।
वृष्ण्यन्धकपुरे राजस्तदा सौभसमागमे ॥ १९
अनु रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
वलं बभूव राजेन्द्र प्रभृतगजवाजिमत् ॥ २०

8 ^a) K₂ B₁ 2. 4 Dn D₄₋₆ सभुशुण्ड्यश्मलगुडा, K₃ D₁ 3 मसुमदी (D₁ सुपदी, D₂ सुकुटी) मलगुडा, D₃ म तु विद्वत्वनभरा, S मसुसु (G₃ स, M च) दी सामिघारा — ^b) K₃ D₁ D₁ D₁₋₂ च्चधा, T₂ G (except G₄) श्रया (for श्रया) — ^c) A few MSS वमं (for चमं) D₁ मासि (for चापि) — ^d) K₁ मर्गलं, B₁ मपटं, B₃ मवहुं, B₃ D₁ Dn D₄ 6 मगुडं, D₅ माकुलं, S महुळं (T₁ समुलं, M₂ म्गळं) (for महुडं) D₁ महुडशृङ्गिका तथा

9 ^b) S₁ मयुक्ता, K₂ 3 B Dn₂ n₃ D₂ 4-6 सुयुक्ता — ^c) K₃ B D₁ Dn D₄₋₆ रथैर, S रथैर (M₂ वृत्तैर) (for द्रव्यैर) — ^d) K₃ D₅ गदमान्द्रवादिभिः, T₁ गदाप्रामा-
नियोधिमि

10 M₃ om (hapl.) 10-11 — ^a) T₁ G (except G₃) M₁ सत्रं (for कुर) D₁ पुरुषै शार्दूलदपामिं (hypermetre) — ^b) S (M₃ om) ममतात् (for समर्थं) K₃ प्रतिचारणे, Dn D₄₋₆ वारणे, D₁ योधित, D₂ योधने, D₃ योधने, T₁ M₁ परिवारिता, T₂ G परिपालिता — ^c) S₁ B₄ D₁ Dn D₄ 6 T₂ G₃ जति, K₂ जति (for अभि) S गुणैर (for कुलैर)

11 M₂ om 11 (cf v.l. 10) — ^b) K₃ सारसहिते, S ना पुरी तदा K₂ B₂ 4 Dn D₄ 6 रक्षिभि सा सु (B₄ मातु) रक्षिता — ^c) S₁ T₁ G₁ तदा, D₁ ततो, T₂ G₂₋₄ ह्यं (for तथा) D₅ गुल्मैश्चतो D₅ प्रहैश्, T₂ G₂₋₄ रथैश् (for ह्यैश्) N (except D₃) T₁ G₁ M₁ च स- (for चैव) K₂ B₂ Dn D₄ 6 पताकिभि (for पदातिभि)

12 ^b) K₂ B Dc₂ Dn D₄₋₆ वै, D₃ च, T₁ हि (for ह) — K₂ om 12^a-13^b

14 ^a) D₃ अनरण्यास, T₁ M₁ आनर्तेश्च, G₁ आगताश्च Dc₂ D₅ तत् सर्व — ^b) K₂ B₁ 4 Dn D₄ 6 G₄ नदा (for नट) D₂ T₁ G₃ नर्तन- (for नर्तक-) K₂ S (except T₂ G₃) गायका — ^c) K₂ B D (except D₂) M₂ निवा-
मिता (B₂ निवारिता) K₂ B Dc₂ Dn D₄₋₆ क्षिप्र, M₂ चैव (for सर्वे) — ^d) B₂ T₁ G₂ 4 रक्षिभिर् K₂ Dc₂ Dn D₄₋₆ G₁ M₂ सचय

15 ^a) D₃ तु (for सु) K₃ कीलकै सुचिता कृता, S कीलकै सुनिकीलिता

16 ^a) M₁ च कौरव्य (for कुरुश्रेष्ठ) — ^b) K₃ च (for [ए]त्र) T G₂₋₄ M₁ तथा (G₄ दा) वाप्य करीपका, G₁ तदा वाप्य क्षितास्तदा, M₂ तथा वाद्याश्च शोधिता — ^d) S₁ K₂ D₁ 3 [अ]थ, D₅ [अ]म- (for च) — After 16, T G₂ 4 M₁ ins

78* सक्रमा भेदिता सर्वे प्राकाराश्च नवीकृताः ।
[Prior half = 15^a — After the prior half, G₄ repeats 15^b (v.l. नरा for नाव)]

17 ^a) S (except M₂, G₄ broken) सर्वं (for दुर्गं)

19 ^a) D₃ न चायुद्रो, S नायुद्रो हि (G₁ [S]भि, M₁ [S]पि) D₂ T G M₃ वि, D₃ M₁ हि (for [S]भि-) — ^b) D₃ चायुद्र (for चायुद्र-) — ^d) K₂ 3 D₃ T₂ G (except G₁) M₃ तथा (for तदा)

20 ^b) T₁ G M₁ [अ]थ, G₁ [अ]पि (for च)

C 3 61
B 3 31
K 3 11

दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतापदानं च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१
न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।

नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २२
एवं सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणः ।
आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।

तां तूपयात्वा राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपधिवेश ह ॥ १
समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥ २
वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।

बल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च तन्निविष्टमभूद्रलम् ॥ ३
अनीकानां विभागेन पन्थानः पट्टताभवन् ।
प्रवणा नव चैवासञ्जाल्वस्य शिविरं नृप ॥ ४
सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
रथनागाश्चकलिलं पदातिध्वजसंकुलम् ॥ ५
तुष्टपुष्टजनोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।

21 D₁ om 21 — ^a) S₁ K₂ B Dc Dn D₁ ६ ०
कृतोपधा (S₁ D₁ 'दा)न, K₃ कृतोपचार, D₂ रथावदान, D₃
कृतावदान, T₁ 'पधान S₁ K₃ D₁₋₃ तथा — ^d) D₃
समाहित, S विशा पते (for महाभुज)

22 ^a) B₂ G₁ M₁ न कुप्यवेतन; D₃ न कृष्टवेतन, T₁
न कोपि वेतन, T₂ G₂₋₃ नादत्तवेतन — ^b) T G (except
G₁) M₁ 'वेतन'

23 ^b) N 'दक्षिणा (D₂ 'दक्षणा, D₃ 'लक्षणा) — ^c)
D₁ M₂ सा (for च)

Colophon K₁ 4 Dc₁ missing Major parvan
S₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan S₁ D₁₋₃ M₂ (all om
sub parvan name) mention only सौभपथ, K₂ like-
wise only सौभोपाख्यान, B Dc₂ Dn D₄ only सौभवधोपा-
ख्यान, and D₅ only शाल्ववध — Adhy name D₂ द्वार-
कावेष्टेन शात्त्रयुद्ध, T₂ G₃ 4 M द्वारकाकरण (M 'दुर्गकरण)
कीर्तन — Adhy no (figures, words or both) Dn
(Dn₁ sup lin) S 15, D₁ 16 (as in text) — Śloka
no Dn D₁ 23, D₅ 21

17

~~17~~ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v 1 3 1 1),
the MSS are mostly ignored here

1 Dc₁ missing (cf v 1 3 16 6) — K₃ B₂ Dn₁
D₂ ६ T₂ G कृष्ण (or श्रीकृष्ण); D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

(for वासुदेव) — ^a) S₁ B₁ D₃ तान् (for ता) S₁ तूपा
यास्तु (२१०), K₂ B Dc₂ Dn D₁₋₆ तूपयातो, B₃ उपायाय,
D₁ उपेयाय, D₂ उपेयाय, D₃ तूपयाय (for तूपयात्वा) — ^b)
Here and below S मात्र (for शाल्व-)

2 Dc₁ missing (cf v 1 3 16 6) — ^d) S₁ K₃
D₁₋₃ 'रक्षिता

3 Dc₁ resumes from 3^b (cf v 1 3 16 6) — ^c)
K₂ B D (except D₁ 3) 'काश्चैत्यवृक्षाश्च — ^d) D₁ 3 S
(except M₂) सनिविष्टम्

4 ^a) T₂ G₂ ३ विगाहेन — ^b) K₃ बलेन (for पन्थान)
K₂ B Dc Dn D₄ ० सट्टता, K₃ पतता, D₅ सभृता, T G
सु (T₁ स) कृता, M₁ सस्कृता, M₂ प्रथिता (for पद कृता)
S तदा (for [अ]भवन्) — G₂ om 4^{cd} — ^c) K₂ Dn
D₄ ० प्रणाय च नैवासन्; B Dc₂ प्रवणानि च नैवा (B₂ न
चैवा, B₁ च मेवा) सन्, D₁ प्रवणा इव नैवा, D₃ पणवानक
चे शब्द, D₅ प्रवला न च नैवा; T G (G₂ om) M₁ प्रधि-
(T₁ 'ति, G₁ 'ध) मा नवमा चैव (T₁ G₁ 'माश्चैव, M₁ 'मा-
श्चैव), M₂ सस्तुता नवमाश्चैव

5 ^a) S₁ K₃ B₂ D₁₋₃ M₂ 'बलोपेत — ^b) S₁ K₃ B₂ 4
Dn₁ D₁ २ ० T G₁ ३ 'शास्त्र' — ^d) B₃ पत्तिध्वजसमाकुल,
S (except M₂) प (T₂ G₃ पा) दातिजनस'

6 ^a) S₁ B₂ D₁ ३ हृष्ट (for तुष्ट) S₁ B₂ B D
(except D₁ ३ ६) 'बलोपेत — ^c) T₂ G (except G₁)
'सच्छत्र — ^d) S (except M₂) 'शर'

7 ^a) S₁ D₁₋₃ M₂ [ए]व, T₁ G (except G₃) M₁ तु

विचित्रध्वजमंनाहं विचित्ररथकामुर्कम् ॥ ६
 मंनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
 अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
 तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ।
 निर्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
 असहन्तोऽभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव ।
 चारुदेष्णाश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९
 ते रथैर्दशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
 संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुंगवैः ॥ १०
 गृहीत्वा तु धनुः साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
 योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ११
 तस्य त्राणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२
 तद्वाणवर्षं तुमुलं विपेहे स चमूपतिः ।
 क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निध्वलः ॥ १३

ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स ह ।
 मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
 ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
 साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
 ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
 अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बवाणप्रपीडितः ॥ १६
 तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ ।
 वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥ १७
 अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्भवः ।
 वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८
 स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवर्ता गदाम् ।
 चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९
 तथा त्वभिहतो राजन्वेगवानपतद्भुवि ।
 वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
 तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुत्ने महासुरे ।

(for च) S₁ D₁ ३ कौंतेय (for कौरव्य) — ^b) T₁ G₁ ३
 द्वारका नरतर्पण — ^c) Hypermetric ! K₃ अभिसारयस्य
 तदा, D₁ ३ अभित् मारयामास, D₂ (by corr) आमारया
 माम तदा

8 ^a) Dc तदापतत्तद्, Dn₁ n₂ D₃ S (except G₁ M₂)
 *पतन्तु S₁ मवीदय, K₃ D₁ ३ ८ ६ M₂ मप्रेदय, D₃ सलदय
 — ^b) D₁ ३ ६ ६ सौन* (for शाल्व*)

9 ^a) K₂ ३ [S]भिसार, D₂ निपात (for अभियान) T₂
 G (except G₁) च (for तत्) — ^c) K₂ ३ Dn₃ D₂ ३ ६
 शात्रश्च — ^d) A few MSS महारया

10 ^a) S (except T₂ G₃) दशिताः — ^b) D₁ *नर
 णायुषा, D₂ (sup lin as in text) ६ *भरणस्रज

11 ^a) K₂ B Dc Dn D₁₋₆ T₂ G₃ कामुर्क, D₁ ३ [अ]
 य धनु (for तु धनु) K₂ ३ B (except B₁) Dn₃ D₂₋₆
 शात्र — ^d) S क्षेमवृ(T₂ G₂₋₄ *मृ)ति, cf. v l 13, 14, etc

13 ^a) K₃ विपुल, Dc₂ D₂ तुमल, M₂ वृदुल — ^b)
 D₃ निपेद्य (for विपेहे) M₁ om 13^c-14^b — ^c) S (M₁
 om) *वृ(T₂ G₂₋₄ *मृ)तिर् (for *वृद्धिर्), cf. v l 11, 14,
 etc — ^d) S₁ हिमाचल इवाचल. (alliterative !)

14 M₁ om 14^{ab} (cf. v l 13) — ^a) K₃ B
 (except B₁) Dc Dn₁ n₃ D₂₋₆ शात्राय — ^b) T G
 क्षेमम् (T₁ G₁ *वृ)तिर्, cf. v l 11, 13, etc K₂ B Dc Dn

D₂ ४-६ अपि स्वय, D₃ अपि सयन्, T G सयच्चिव, M₂ इव
 सयन् (for अपि स ह)

15 ^a) T₁ राजन् (for जाल) — ^b) S₁ K₃ Dn₁
 D₁₋₃ ३ निवार्य, K₂ B D₁ ६ विदीर्य — ^c) K₂ ३ B
 (except B₁) Dc₁ Dn₁ D₂₋₆ शात्र — ^d) T₂ G (except
 G₁) रथमध्येम्य*

16 ^a) K₂ B (except B₁) Dc₂ Dn₁ n₃ D₃₋₆ शा
 त्रेन — ^b) T₁ G₁ ४ (inf lin) M₁ *धृतिं, T₂ G₂₋₄
 *मृतिं (for *वृद्धिं) — ^d) K₂ ३ B (except B₁) Dc₁
 Dn₁ n₃ D₂₋₆ शात्र

17 ^a) D₃ क्षेने, T₁ वीरे, T₂ G M₁ शूरे (for क्रूरे)
 — ^d) D₂ मे प्राद्रवद्, D₃ T₂ G अभ्यद्रवद् (om मे), T₁ मे
 न्यपतद्

18 ^a) T G *द्रुतं, M₁ *श्रुतं (for *पत्रं) D₁ ३ स
 (for तु) — ^b) K₂ ३ Dc Dn₁ D₂₋₆ शात्रो

19 ^b) K₃ B (except B₁) Dc Dn₁ D₃₋₆ शात्रो
 — ^d) D₂ त्रामयन्, D₃ व्याविशत्, S व्याविध्यन् (M₂
 द्वी) S₁ K₃ D₆ [अ]मद्य, K₃ [अ]मत्य (for सत्य*)

20 ^b) K₂ B₁ ३ Dn D₁ ६ न्यपतद्, G₁ निपतद् (for
 अपतद्) B₂ Dc वेपमानोपतद्भुवि — ^c) K₃ D₁ ३ *भ्रम,
 D₆ *भुम (for *रुग्ण) S₁ K₃ D₁₋₃ ६ क्षुद्रो, K₃ छन्नो, G₁
 क्षिप्र (for क्षुण्णो) — ^d) S शीर्ण* (for जीर्ण)

प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१
 चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
 महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
 ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
 वृत्रवासवयो राजन्यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ २३
 अन्योन्यस्थाभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
 विनदन्तौ महाराज सिहावित्र महावलौ ॥ २४
 रौक्मिणेष्यस्ततो वाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।
 अभिमन्त्र्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
 स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
 विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
 कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७

ततो व्याकूलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं पृथिवीगतम् ॥ २८
 ततो निर्याय कौन्तेय व्यवस्थाप्य च तद्वलम् ।
 आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
 अहं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
 धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
 आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराडद्य नश्यति ।
 मयाभिपन्नो दुष्टात्मा सत्सोभो विनशिष्यति ॥ ३२
 एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
 विष्टितं तद्वलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

21 ^a) K₃ B D (except D₁₋₃) G₃ विनिहते (for निपतिते) — ^b) S (except M₁) 'रुण (for 'नुचे)

22 ^a) Here and below Ś₁ uniformly चारुदेष्ण (cf v l सुदेष्णा सुदेष्णा in the Virāta) K₃ B (except B₄) Dn₃ D₃ 5 T₁ M₃ सयुक्तो — ^c) Some MSS 'रथसमा'

23 ^c) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃ 5 M₃ आसीद् (for राजन्)

24 ^a) D₃ 5 G₃ अपि (for अभि-) Ś₁ K₃ D₁₋₃ 'सर-
 ष्यौ — ^c) K₃ B₂ 3 Dc₃ Dn D₄ 5 G₁ 'रावान्, B₁ Dc₁
 'नावान्, D₃ 'नाद (for 'राज) — ^d) K₃ ऋलोकदौ (for
 महा')

25 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ T₃ G₃ 4 तदा (for ततो) — ^b)
 K₃ D₁ 2 5 T₁ G₁ M 'कौरववर्चस, D₃ 'कौरवसतिभ, T₃
 G₂₋₃ 'कांगारवर्चस

26 ^a) K₃ D₃ M₃ सक्रुद्ध, D₃ सक्रोध Ś₁ विविन्ध्याया-
 यत्क्रोध, D₃ विविन्ध्याय च सक्रुद्ध, T₃ G₂₋₃ स विव्याथ स
 सुक्रोध (G₂ च क्रोध) — ^d) S अवा' (for अथा')

27 ^b) G₃ विक्षेपिता — ^d) G₂ 4 अवापतत् (for
 उपा')

28 K₂ D₆ om (hapl) 28^c-29^b — ^d) Ś₁ K₃
 D₆ D₅ M₃ भूपते तदा, B Dn D₄ नृपते तदा, D₁ भूपति
 तदा, D₂ पतित तदा, T₁ पृथिवीगत, M₁ पृथिवीपति D₃
 सौभस्त्रभगत सदा

29 K₂ D₆ om 29^{ab} (cf v l 28) — ^{ab}) B D

(except D₁₋₃, D₆ om) कौरव्य (for कौन्तेय), and अव'
 (for 'यव')

31 ^a) K₃ B (except B₃) Dc₃ Dn D₁₋₆ G₃ अय
 (K₃ m Dn₁ [by corr] इमा), Dc₁ अय, D₁ एय, D₂
 एना, T₁ अय (for अइ) — ^b) K₃ D₁₋₃ सायकैर् (for
 आयसैर्) S भुजगोयमे — ^c) B₁ Dc शरैर्भुजविनिर्मुक्तैर्,
 T₁ M₁ धनुर्मुक्तैश्च नाराचैर्, T₃ G₂₋₃ धनुर्मुक्तैर् दितैर् (G₂
 शरैर्) भेद्वर्, G₁ निदितैश्चैव नाराचैर्, M₃ धनुर्मुक्तैर्नाराचैर्
 — ^d) B₁ सायकै (for यादवा)

32 ^b) D₁ 2 नश्यति K₃ सौभराज प्रणश्यति, G₃ सौभ-
 राडय पश्यतु, M₃ सौभरावद्य सयुगे — ^d) S (except M₂)
 सपदानुग (for विन')

33 ^a) D₆ G₃ वदति (for ब्रुवति) — ^c) Ś₁ वेष्टित,
 K₃ 3 Dn D₁₋₃ 5 धिष्टित T₁ G (except G₃) द्वारि (for
 वीर) — ^d) T₃ G₃ विविध, G₄ विविधैश् (for युयुधे)

Colophon K₁ 4 missing — Major parian Ś₁ T
 G₂₋₄ आरण्य — Sub parian Ś₁ B₁ 3 D₁₋₃ M (all
 om sub parian name) mention only सौभवध, K₃
 likewise only सौभोपाख्यान, K₃ D₆ only शास्त्रवध,
 and B₂ 4 Dc Dn D₄ 5 only सौभवधोपाख्यान. — Adhy
 name D₂ शासुयुद्ध चारुदेष्णयुद्ध प्रद्युम्नयुद्ध, M विविन्ध्यवेग-
 वध — Adhy no (figures, words or both) Dn S 16,
 D₁ 17 (as in text) — Śloka no Dn D₁ 33

१८

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ ।
 दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
 उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलंकृतम् ।
 उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
 विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलः ।
 तूणखङ्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलिब्रवान् ॥ ३
 स विद्युच्चलितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
 मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ४
 नास्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
 अन्तरं ददृशे कश्चिन्नित्ततः शात्रवात्रणे ॥ ५
 मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य

चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
 सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य
 शुश्राव लोकोऽद्भुतरूपमग्र्यम् ॥ ६
 जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
 व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमार्थी ।
 वित्रासयत्राजति वाहमुख्ये
 शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७
 ततः स तूर्णं निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
 शाल्वमेवाभिदुद्राव विधास्यन्कलहं नृप ॥ ८
 अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महाहवे ।
 नामर्षयत् संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्बह ॥ ९
 स रोपमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।

C 3 701
B 3 17 10
K. 3 17 10

18

☞ This adhy is missing in K₁ & (cf. v l 3 1. 1), the MSS are mostly ignored here

1 S₁ B₂ D₅ G₂ कृष्ण, D₁ T₁ M₁ भगवान् (for वासुदेव) — ^b) K₃ D₃ S (except M₂) यादवर्षभ (for भर) — ^c) K₃ D₂ ३ S दक्षितैर् (D₂ 'तो'), D₅ दक्षिभिर् — ^d) D₁ ३ आस्य (for आस्थाय)

2 ^a) D₂ G₁ ३ उच्छ्रित्य, T₁ उच्छ्रित्य — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ (sup lin) इवातक (for अलंकृतम्) — ^c) Dc T₂ G (except G₁) आकाशे — ^d) D₁ ३ अन्वगात्, M₂ अन्वयात् T G M₁ हयैरन्वयपतपरान्

3 ^a) S₁ विनदब्राम्यद्, K₃ इदमब्राम्य (sic), D₁₋₃ विनदब्राम्य, S आददानब्र (M₂ विनदब्राम्य — ^b) S₁ रथ, K₃ 'रथे', K₃ D₁₋₃ ६ रथ (for 'वल्') S (except M₂) धनुर्ज्यामाक्षिपन्मुहुः — ^c) S₁ खङ्गतूणं (by transp), K₃ D₁ ३ S (except T₁ G₁) तूणीन्वद्

4 D₄ om 4^a-5^b — ^a) S₁ K₃ B₃ Dc D₁ ३ ६ चरित, K₂ B₁ २ Dn D₅ च्छु (K₂ 'च्छ)रित — ^b) T₂ G₂ ३ विचारन्व, G₁ विकिरन्व D₃ ३ बलात्वर (D₅ 'रे'), G₁ करान्कर

5 D₄ om 5^{ab} (cf. v l. 4) — ^a) K₃ D₅ (before corr) तत (sic), B Dc Dn D₃ ६ ६ (by corr) G₂ M₂

तस्य, M₁ अस्य (for नास्य) — ^b) D₃ पचया नवधासकृत् — ^c) S₁ K₃ T₁ G₁ ३ अत्र (as in text), D₃ नोत्तर, the rest नान्तर.

6 ^a) K₃ विचाल्पते, B₂ D₁ विका (B₂ 'क)ल्पते, D₂ विलुप्यते, S विकल्पते (M₂ विलिप्यते) T₁ च, M₁ स (for ऽस्य) — ^b) T₂ G₂₋₄ वेपुश्च — ^c) T₂ G₃ 'गर्जन च, G₂ 'गर्जितस्य, G₁ 'गर्जित च D₂ मिहोन्नतवासस्य द्वि गर्जितस्य, M₂ सिंहोन्नत गर्जितमस्य लोकः — ^d) S₁ D₅ G₂ लोकेद्भुत, T G₃ ६ लोकां, M₂ चाल्यद्भुत (for लोकोऽद्भुत) K₂ B Dc Dn D₄₋₅ वीर्यम्, D₃ शब्दम् (for रूपम्) K₃ D₁₋₃ G₂ M₂ उर्मं (for अग्र्यम्)

7 ^a) D₁ 'सधितो, D₂ 'सस्थितो (for 'सस्यो) — ^b) D₁ ३ ६ सर्वस्ति, S शत्रुगलं (for सर्वतिमि) — ^c) S व्ययासयद् (G₂ वित्रासयद्, M₂ व्यद्रावयद्) दानवराजमुष्यान् — ^d) K₃ ध्वजोस्य, T₂ G₃ तथाग्र्यः, G₂ ६ तदाग्र्य

8 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃) ततस्तूर्णं विनिष्पत्य — ^b) S₁ K₃ B Dn D₁ ३ ६ ६ 'कर्पण', D₃ 'सूदन — ^d) K₂ B Dc Dn D₄ ६ रिधिसु, D₅ विधाय S निवायां (M 'इत्या)रिवल रुपा

9 ^a) T₁ M 'यातस् (for 'यान) S₁ D₁ ३ प्र- (for तु) — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) 'रणे, G₁ 'मृधे (for 'हवे) — ^c) B₂ नामर्षत सुमरुध, D₁ T₁ G (except G₃) M₁ 'यस्तु D₁ 'यस्त)सक्रुद्ध — ^d) S शाल्व सौभपतिस्त्वा (G₁ 'था)

प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥ १०
 तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
 समेता ददृशुर्लौका बलिवासवयोरिव ॥ ११
 तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
 सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२
 स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
 मुमोच वाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
 ततो वाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
 प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
 स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
 शरान्दीप्ताग्निं संकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
 स शाल्ववाणै राजेन्द्र विद्वो रुक्मिणिनन्दनः ।
 मुमोच वाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १६
 तस्य वर्म विभिद्याशु स वाणो मत्सुतेरितः ।
 विभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।
 संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १८
 हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
 नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृप ॥ १९
 तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 मुमोच वाणं तरसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २०
 तेन विद्वो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
 जयुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥ २१
 तं स विद्वो महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
 ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २२
 ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
 मुमोच वाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥ २३
 स तैरभिहतो वाणैर्वहुभिस्तेन मोहितः ।
 निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २४

- 10 °) S (except M₂) °समत्त (for °मत्तोवे) — °) S₁ वै, K₃ D₂ ३ ६ M₂ इ, B₄ T₃ G (except G₁) स (for च)
 11 °) T₂ G (except G₁) तत (for तयो) S₁ D₂ G₂ सतुमुल, D₂ सुतुमल — °) D₁ घृत्र, D₂ T₁ बल
 12 °) K₂ B₃ D_n D₄ ६ सपताक सध्वजश्च — °) S₁ D₃ च तूण, D₀ प्रताप, G₁ सतूणि
 14 °) K₃ D₃ विसृजत्; D₆ विसृजन् — °) T₂ G (except G₁) °हर्षं (for °मोह)
 15 °) D₀ परिवृत (for अभिहत) S सखे (T₂ G₃ °वे) — °) D₁ नामपैत स सौभ — °) D₂ शरान्दीप्तान्प्राक्षिपत्स — After 15, S₁ K₂ B D (except D₁₋₃) ius
 79* तानापतत (sic!) वाणौघान्स चिच्छेद महाबल ।
 ततश्चान्यान्शरान्दीप्तान्प्राक्षिप सुते मम ।
 [(L 1) K₂ तानापततो S₁ तान्वाणौघानापतत, D₆ तमापतत वाणौघ (evident emendations!) ❧ C_n आपततेति विसर्गलोप आर्ष । ❧ D₀ transp स and चिच्छेद — (L 2) S₁ K₂ B D₀ पुन (for तत) S₁ om च S₁ प्राक्षिपत्स (for प्राक्षिपे) D₆ प्राक्षिपत्तनये मम]
 16 °) K₃ वाणान्स्त्वरितो, G₁ वाणाभिहतो
 17 °) S₁ (sup lin) K₃ B₂ D₃ ६ T₁ G₂ M₂ मर्म S₁ D₂ विभेद्याशु — °) K₂ B D (except D₁₋₃) विन्वाध,

- S विवेश — °) S₁ D₁ मुमोच इ, S (except M₂) वृत्ता- (G₁ °श)इत (for मुमोह च) K₂ B D₀ D_n D₄₋₆ transp पपात and मुमोह
 18 °) S₁ भस्मिन् (sup lin त° as in text) K₂ वीर (for वीरे) — °) T₂ G (except G₁) transp दानवेन्द्रा and दारयन्तो
 19 °) D₀ हाहाभूतम् T₂ G₂ महत् (for अभूत्) — °) T₂ G (except G₁) च महीपते (G₂ °ते) (for पृथिवी) — °) K₂ B D (except D₂ ३ ६) नृपे
 20 °) S (except M₂) राजेन्द्र (for कौरव्य) — °) N (except D₁ ३, K₁ ४ missing) G₁ वाणान् K₂ B D (except D₁₋₃) सह (for तर)
 21 °) K₂ B D (except D₁₋₃) तै स (for तेन) S तेन वाणेन महता (M₂ तेनातिविद्वो बलवान्) — °) S (except M₂) विद्वो (for वीरो) — °) D₆ भृश (for तदा) D₃ अवसाद गतस्तदा, T G (except G₁) व्यथितो दृशे तदा
 22 °) S₁ (by transp) सत विद्वो, K₂ त विद्वो स, D₁ ३ त तु (D₂ तु) विद्वो, T₁ त विद्वो स, M₂ स च विध्य S (except M₂) तु राजेन्द्र (for महा) — °) D₀ नादेन; S (except M₂) नाद च — °) D₃ आनादयन् (for आपूरयन्) K₃ दिश (for महीम्)

वासुदेव उवाच ।

शाल्ववाणार्दिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनां वरे ।
 वृष्णयो भयसंकल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १
 हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्वक्रवलं तदा ।
 प्रद्युम्ने पतिते राजन्परे च मुदिताभवन् ॥ २
 तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ।
 रणादपाहरत्पूर्णं शिक्षितो दारुकित्ततः ॥ ३
 नातिदूरापयाते तु स्ये रथवरप्रणुत् ।
 धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽत्रवीदिदम् ॥ ४
 सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराञ्छुखः ।
 नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५

कच्चित्सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
 विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६
 सूत उवाच ।
 जानार्दने न मे मोहो नापि मे भयमाविशत् ।
 अतिभारं तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ७
 सोऽपयामि शनैर्वीरं बलवानेष पापकृत् ।
 मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८
 आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
 रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ९
 एकश्चासि महाबाहो ब्रह्मवापि दानवाः ।
 नसमं रौक्मिणेयाहं रणं मत्वापयाम्यहम् ॥ १०

C. 3 726
B. 3 18 10
K. 3 18 10

23 °) Dc D1-3 & M1 नोइसनां — °) S दुरासवान्
 (for दुरासवान्)
 Colophon om. in K3. K1 & missing — Major
 parvan S1 T G2-4 आरण्य — Sub-parvan S1 B D
 (all om. sub-parvan name) mention only सौभवधोपा-
 ख्यान (S1 B2 & D1-3. °) सौभवध, D5 शाल्ववध, K3 like-
 wise only सौभ — Adhy name B4 Dc प्रद्युम्नसं-
 मोह, D5 शाल्वप्रद्युम्नयोर्मुद, T2 G2 & M1 प्रद्युम्नसाल्वमुद
 — Adhy no (figures, words or both) Dn S 17,
 D1 18 (as in text) — Śloka no Dn 25, D1 24.

19

This adhy is missing in K1 & (cf. v.l. 3 1 1),
 the MSS are mostly ignored here

1 K3 om the ref. S1 K3 B2 श्रीकृष्ण, D1 T1 M1
 शौभगवान् (for वासुदेव) — °) T G2. 3 M1 बाणापिते,
 M2 चित्ते — °) T1 M1 रतिवह्ने (for बलिना वरे) !
 — °) K3 M2 transp वृष्ण्य and विव्यथु S (except
 M2) सुत्वे (for गता)
 2 °) S1 D1-3 पराङ्मुखन् (for हाहाकृतम्) Dc सैन्य
 (for सर्व) — °) Dc मय (for बल) N (K1 & miss-
 ing) तत् (for तदा) — °) B D (except D1-3) मोहिते
 (for पतिते) K3 प्रद्युम्नो मोहितो राजन् — °) B2 ते (for

च) K3 B Dn D4. °) सूत (for [अ]भवन्) S (except
 M2) साल्व प्रमुदितोभवत्
 3 °) T2 G (except G1) M2 शीत्र (for तृण) — °)
 K3 & B2 Dn D4 °) T2 G (except G1) M2 तदा, T1 तथा
 (for तत्)
 7 K3 B (except B4) D (except D1-3 °) सौते-
 (for सूत) — °) K3 B Dc Dn D4 °) मा, T1 वा, M
 मा (for मे) — °) G3 & अह (for तु ते) D2 अभिमवत् वै
 मन्ये

8 °) Sim K3 Dn3 (by corr) सोपयाति, D8 चासि,
 T2 G (except G1) सोभियाति D5 T2 G (except G1)
 शरैर् (for शनैर्) — °) G3 & M2 वीरो (for शूरो)
 — °) T2 G3 स्ये (for रथी)

9 °) S1 K3 D1-3 M2 हि (for ख) M1 रक्ष्यो (for
 नित्य) — °) K3 D1-3 हि (for [अ]पि) — K3 B1. 3
 om. (? hapl.) 9^{cd} — °) S1 D3 S रणे, B2 मया (for
 रथी) — °) D3 जाल्वा, M मत्वा (for कृत्वा), cf. v.l.

10 °) S1 D1 3 [अ]त्र, D2 [अ]स्य (for [अ]पि) S1
 D1-3 शत्रव (for दानवा) — D1 om 10^{cd} — °)
 G2 & रौक्मिणेयस्य, M2 चेद — °) B Dn D1 & °
 रणे, T G इति S1 D3 ल्यत्त्वा, K3 हित्वा, T2 G (except
 G3) कृत्वा (for मत्वा), cf. v.l 9 K3 & B (except B2)
 D T1 G1 M1 वै (for [अ]हम्)

वासुदेव उवाच ।

एवं भुवति स्रते तु तदा मकरकेतुमान्
उवाच स्रतं कौरव्य निवर्तय रथं पुनः ॥ ११
दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्पीः कथंचन ।
व्यपयानं रणात्सौते जीयतो मम कर्हिचित् ॥ १२
न स वृष्णिक्कुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
यो वा निपतितं हन्ति तवासीति च वादिनम् ॥ १३
तथा स्त्रियं वै यो हन्ति वृद्धं बालं तथैव च ।
विरथं विप्रकीर्णं च भयशस्त्रायुधं तथा ॥ १४
त्वं च स्रतकुले जातो विनीतः स्रतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वापि दारुके ॥ १५
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्पीः कथंचन ॥ १६
अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायिनम् ।

गदाग्रजो दुराघर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः ।
किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
किं वक्ष्यति शिनेर्नसा नरसिंहो महाधनुः ।
अपयातं रणात्सौते साम्बश्च समितिजयः ॥ १९
चारुदेष्वाश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणां ।
अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
शूरं संभाषितं सन्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥ २१
प्रद्युम्नोऽप्यमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२
धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा ।
मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३
भार हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

11 All MSS except B₁ (K₁ & missing) om the
ref D₄ om 11^{ab} — ^a) K₂ स, B₁ [ऽ]पि, B₃ 'त्र (for
तु) — ^b) Ś₁ K₂ & D₂ & सयन् (for तदा) D₁ M₂
'केवन' — ^c) D₂ सौति (for सूत) — ^d) S (except T₂
G₂) सनिवर्ष्य (for निवर्तय) T₁ (both) प्रति and पुनः
(as in text)

13 ^a) S₁ K₂ & D₁₋₃ नासौ, G₁ क स (for न म्)
— ^b) T₁ सकर, T₂ G₂₋₃ M₁ सयुग (for सगरम्) — ^c)
D₂ S (except M₂) यश्च (for यो वा) K₃ D₁₋₃ S [अ]पि
for नि-

14 ^a) B₁ Dn T₂ G₃ च; B₂₋₃ D₀ D₄₋₀ वा (for वै)
Ś₁ K₂ & D₁₋₃ M₂ यो वै स्त्रिय (by transp) — ^b) B
D (except D₁₋₃) गल वृद्ध (by transp), S (except
M₂) वृद्धान्बालान् — ^c) K₂ & S सुक्केदा (for विप्र')

15 ^b) T₁ G (except G₂) M₁ विदित (for विनी')

— ^c) K₃ D₁₋₃ [अ]पि (for [अ]सि)
16 ^a) K₃ जानश्च, S (except G₂ M₂) विजानन् (for
स जानन्) — D₆ om (hapl) 16^{cd} — ^{cd}) Dn₂ M₂
रणात् (for पुन) D₂ transp सौते and कार्पीः

17 ^a) S₁ K₃ अपयात — ^b) K₃ D₂ T₁ G (except
G₂) M₁ भीरु, Dn₁ n₂ भ्रात, D₂ भीक्ष्य (for भीत)
B₁ & Dn₁ D₄ 'पलायित, B₂ 'पराङ्मुख — ^d) K₂ T₂ G
(except G₁) M मा (for मा)

19 D₃ om 19^{ab} — ^b) K₂ D₁ S रण' (for नर')
Ś₁ D₁ & मदोत्कट (cf 18^b); K₂ & महाबलः, D₀ 'हनु',
S (except M₂) 'रथ' (for 'धनु') — ^c) B D₀ D₂
D₂ & 0 सूत, D₆ तत्र (for सौते) — ^d) K₂ & B (except
B₁) D₀ D₁₋₀ शानश्च

20 ^a) K₂ नो, D₆ M₂ वा, T₂ G (except G₁) M₁ मा
(for मा), cf v l 21

21 ^a) T₁ G₁ & M शूर G₂ M₂ संभाषित K₂ B₁ &
Dn D₂ & 0 G₁ ज्ञात; T G₂₋₃ M₂ नित्य (for सन्त)
— ^b) T₁ सत, T₂ G (except G₁) M₂ तथा (for नित्य)
— D₄ om 21^c-22^d — ^d) G₁ M मा, G₂ वा (for मा),
cf v l 20 B Dn D₀ सह (B₁ 'हि)वा' (for सगता)
T₂ G₂ & कि वक्ष्यति समागता

22 D₄ om 22 (cf v l 21) — ^a) K₂ B₁ इहा',
D₀ D₂ & T₁ G₂ M अपा' (for उपा') — ^b) D₁ S (except
T₂ G₂) रणाजिर (for महा') — ^c) G₂ धिग्धिग्भयादपा
नीनो — ^d) T₁ & (before corr) G₁ & M₁ साधु, G₂
यदि (for न तु) K₂ T G (except G₂) M₁ साध्विति मा
प्रति (K₂ सर्वत, G₁ वादिन) (for वक्ष्यन्ति साध्विति)
— T₂ G₂ & repeat 22^{cd}, with v l as in G₂

23 ^a) S धिग्ध्व (G₁ 'उवाच, G₂ 'क्तथा) B₄ D₀
T G वा, D₆ M [ऽ]पि (for ऽपि) — ^c) D₂ S (except
G₂ M₂) मृत्युतो' (for 'ना') — ^d) Ś₁ K₂ & D₂ & मा

यज्ञं भरतसिंहस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥ २४
 कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
 शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
 स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
 तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६
 उपयातं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७
 सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।
 मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।

त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कदाचन ।
 अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदा वा सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयादितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्तदा मृधे ।

प्रद्युम्नमत्रवीच्छुष्णं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १

न मे भयं रौक्मिणोय संग्रामे यच्छतो हयान् ।

(S₁ [before corr] K₃ म) मा त्व, D₁ मैव त्व, D₂ मा त्व,
 S तस्मान्मा (for स त्वं मा) S₁ अपया (for व्यं)

24 ^a) T G (except G₁) वि- (for स) — ^c) S₁ B₁ 3
 Dn₁ D₈ भारत — ^d) S₁ न तु शक्योय सीदितु, K₂ 3 D₁
 न स शक्येय सीदितु, B न हि शक्ये (B₁ श्ये) ल्यनर्पितु, D₂
 Dn D₁₋₃ न हि (D₂ म न) शक्येय मर्पितु, D₂ न स शक्येय
 जीवित, D₃ स न शक्येय सीदितु, M₂ राजसूय महाक्रतु

25 ^{ab}) T₂ G₂ 4 महा (for मया), and निर्यास्यन्नि
 निवारित

26 ^a) S₁ D₁₋₃ स च सभाय्य मामेव (D₁ 3 च)

27 ^a) Dn D₁ T₂ G₁ 3 M₂ उपयात, D₂ उपागत

28 ^b) T₁ G₁ M₁ तत्र, T₂ G₂₋₃ कुरु (for ऽन्धक)
 — ^c) S₁ K₂ 3 D₁₋₃ स्पर्थते ये मया नित्य

29 ^a) D₁ सुत्व, D₂ मह, T₂ G (except G₁) मिद
 (for मिम) — ^b) = 31^d Dn₂ T₂ G₃ [S]प्याहत, D₂
 [S]निहत, T₁ [S]न्यागत B₂ 4 परै (for शरै) — D₃
 G₂ om (hapl.) 29^c-31^d — ^d) D₁ 3 न जीवेह

30 D₃ G₂ om 30 (cf v.l. 29) — ^a) K₂ B (ex-
 cept B₂) D₂ Dn₂ D₁ 4 T G₂ 4 M मनिवर्त (D₂ M₂
 वृत्त, T₁ G₂ वल्पं), D₂ निवर्तक — ^d) S₁ D₁ 3 समा-
 पत्सु, K₂ D₂ D₂ 6 M₂ अप्यापत्सु, T G₂ 4 M₁ आपत्सु च
 (for अथापत्सु)

31 D₂ G₂ om 31 (cf v.l. 29), B₁ om (hapl)

31^{ab} — ^b) K₂ मत्से B₂ Dn D₂ 6 G₁ कथंचन — ^d)
 = 29^b T₂ G₂ [S]प्याहत, M₂ च हत B₂ M₂ परै (for
 शरै)

32 ^a) B₂ 3 Dn₁ D₂ 6 च, Dn₂ n₂ [अ]पि, T₂ G
 (G₂ त्व) (for वा) — ^b) T G (except G₁) वा, M मा
 (for मा) — ^d) B (except B₂) D₂ S कापुरुष

33 ^a) S₁ न च युक्त भवेत्यक्तु, K₂ अयुक्त कृतवान्यस्त्व,
 D₁ 3 न च युक्त तव त्यक्तु, D₂ अयुक्त तु भवेत्यं, S अयुक्त तु
 मया त्वं — ^c) M₂ सति (for भृश) — ^d) S₁ D₃ यतो
 रण, T₁ M₁ रणाजिर, G₂ 4 ततो रण

Colophon K₁ 4 missing — Major parvan S₁
 T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan S₁ K₂ 3 B D M
 (all om sub parvan name) mention only सौभवध
 (B₁ 3 4 सौभवधोपाख्यान, D₂ शाल्ववध) — Adhy name
 B₁ D₂ प्रद्युम्नवाक्य, T₂ G₂₋₄ M₁ अपयातगर्हण — Adhy
 no (figures, words or both) Dn₁ n₂ S 18, D₁
 19 (as in text) — Śloka no Dn D₁ 33, D₂ 32

20

This adhy is missing in K₁ 4 (cf v.l. 3 1
 1), the MSS are mostly ignored here

1 S₁ B₂ D₂ श्रीकृष्ण, D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान् (for

C 3 751
B 3 19 2
K 3 19 2

युद्धश्चास्मि वृष्णीनां वात्र किंचिदतोऽन्यथा ॥ २
आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन पत्रिणाभिहतो भृशम् ।
कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे ह्यसंयाने शिक्षां केशवन्न्दन ॥ ५
दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
वीतमीः त्रविशाम्येतां शाल्वस्य महतीं चमूम् ॥ ६
एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्संचोद्य संगरे ।
रश्मिभिश्च समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८
प्रतोदेनाहता राजत्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।

उत्पतन्त इवाकाशं विवभुस्ते हयोत्तमाः ॥ ९
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
दह्यमाना इव तदा पस्पृशुश्चरणैर्महीम् ॥ १०
सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ।
चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराद् ।
यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्वाणैः समर्षयत् ॥ १२
दारुकस्य सुतस्तं तु वाणवेगमचिन्तयन् ।
भूय एव महाबाहो प्रययौ ह्यसंमतः ॥ १३
ततो वाणान्वहुविधान्पुनरेव स सौभराद् ।
मुमोच तनये वीरे मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
तानप्राप्ताञ्छितैर्वाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
रौक्मिणोयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५
छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्वाणान्प्रद्युम्नेन स सौभराद् ।

वासुदेव. } — ^b) K₂ T G (except G₁) तथा मूधे, B D
(except D₁₋₃) ततोऽत्रवीत् — ^{cd}) B D (except D₁₋₃)
प्रद्युम्न वलिना श्रेष्ठ, and रुद्धगम् (for वाक्यम्)

3 ^a) T₂ G₂ ३ उपदेशास्तु — ^b) G₄ शिक्षता, M₂
शिक्षित (for वर्तता) D₆ D₃ श्रुत, D₃ मत, T₂ G₂ ३
सुता (for स्मृत)

4 D₄ om 4^{a-5} — ^a) T₂ G₃ ४ चं (for हि)
— ^b) B D (except D₁₋₃, D₄ om) T₂ G₃ शरेण (for
पत्रिणा) T₂ G (except G₁) भृशमाहत (for [अ]भिहतो
भृशम्) — ^d) K₃ D₃ M₂ उपयातवान्

6 ^a) Ś₁ K₃ D₆ D₁ ३ दारुकाचाहम् (K₃ चैवम्, D₂
चोहम्) उत्पन्नो, T₁ दारुकेण समुद्यन्नो — ^c) Ś₁ प्रतिवासे
ता, S (except T₂ G₃) त्रविशाम्येना — ^d) B D (ex-
cept D₁₋₃) प्रयिता चम्

7 Before 7, K₂ B D (except D₁₋₃) ins वासुदेव
(B₂ श्रीकृष्ण) उ — ^a) D₁₋₃ T₂ G (except G₁) M₂
वीरो — ^b) Ś₁ मयुज्य, K₃ ३ नोद्य, D₁ ३ योज्य, D₃
नस्य T₁ G₁ M₂ सयुगे — ^c) B D (except D₁₋₃ ६) तु
(for च)

8 ^b) T₂ G या(G₂ धा)वकानी

9 ^a) S₁ K₃ ३ D₆ D₁₋₃ हता (for [आ]हता) — ^c)
Cf ३ १८ २^c Ś₁ D_n D₆ G₁ आक्रान्ते. — ^d) B (except
B₁) D₆ D_n D₄ ६ व्यचरस्ते, D₁ त्रिविद्युस्ते, D₃ प्रवर्षस्ते

10 ^a) D₁ ३ हया (for हस्त) — ^c) D₆ T₂ G
ऊ(D₆ उ)ङ् (for दङ्) — ^d) K₃ B D (except
D₁₋₃) T₂ G₃ नास्पृशन्, K₃ [अ]पस्पृशन्, G₄ [अ]पस्पृश्य

11 ^a) S (except T₂ G₃) सोपसव्य S₁ K₃ D₂ तत्र,
D₁ कृत्वा, T₂ G (except G₁) ता च (for तस्य) — ^b)
B पुरुपर्षभ, M₂ समितिजय — ^d) = 1 1 77^d, 201
9^d ४ 52 15^d, 53 29^d etc

12 ^b) D₂ प्रद्युम्नस्य B Dn D₁ ४. ६ च (for स) S
साल्व समितिदारुण — ^d) Ś₁ B₄ D₃ समर्दं, K₃ B₁₋₃
D₆ D_n D₁ ३ ४. ६ समार्दं, K₃ अमर्षं, D₆ अमर्दं (for
समर्षं)

13 ^a) B D (except D₁₋₃) तत्र (for त तु) — ^b)
Ś₁ K₂ D₁ ३ पातम्, K₃ घातम् (for वेगम्) — ^c)
T₂ G (except G₁) महाबाहु — ^d) K₃ स (for प्र) K₂
B₃ ३ D_n D₄ ६ अपसव्यत, D₃ ह्यसयुत, T₁ हरिसत्तम,
T₂ G₂₋₃ हयमार्गत

14 ^a) K₃ ३ बहुतरान्, D₃ यद्ब्राजन् — ^b) T₂ G
भूय एव (for पुनरेव) — ^c) B₁ ३. ४ D_n D₂₋₄ ६ T₁
वीर, B₃ D₆ M₁ वीरो

15 ^d) S₁ K₁ ३ D₃ अस्त्रं, S (except M₁) पाणिं
(for हस्तं)

16 ^a) D₃ दृष्ट्वा छिन्नान् (by transp), T₁ G₂ ४
भिन्नान्दृष्ट्वा, G₁ भस्मान्दृष्ट्वा K₂ D₁ ३ ततो, D₆ [अ]द्भुवान् (for

आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥ १६
 प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलः ।
 ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः ॥ १७
 ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधु रुधिराशनाः ।
 शिरस्युरामि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ।
 रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुनाशनम् ॥ १९
 तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै-
 राशीर्भिरर्कज्वलनप्रकाशम् ।
 दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
 बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०
 ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः ।
 नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च महाबलम् ॥ २१

तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवोकसाम् ।
 नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथंचन ॥ २२
 संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
 एतस्य हि शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्कचित् ॥ २३
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।
 कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४
 ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
 संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५
 तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
 व्यपायात्सवलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६
 स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
 सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

तु तान्) T₂ G (except G₁) बाणान्त्रै (for तान्बाणान्)
 — ^b) D_n D₃ ६ च (for स) — ^c) S₁ B₂ D₃ M दा-
 णा, K₃ दानवीं — ^d) G₂ ४ [अ]वासुत्रं
 17 ^a) S₁ त स्तुत्या, K₃ ३ B_{3m} D₁₋₃ त (D₃ स)
 ज्ञात्वा (for आज्ञाय) B₁ Dc तद्ययुज्यवमाज्ञाय, S ता
 प्रयुक्त (G₁ सप्रयुक्त, M₃ तद्ययुक्त) समाज्ञाय — ^b) K₂ ३
 'हवे, B (except B₂) D_n D₁₋₃ G₂ ४ 'वल (for 'वल)
 18 ^a) D₃ ततो हस्ताद्विनिक्षिप्त्वा, S तस्य चास्त्रं (M₃ ते
 तदस्त्रं) विधूयाथ — ^b) D₃ विधिवद्, T G विव्याथ, M₁
 विव्याथ, M₂ विविशू (for विव्यधु) B₁ रुधिराशनां, T₁
 G₁ M₁ 'नान्, T₂ G₂₋₄ 'न
 19 ^a) D₁ T₂ G₃ ४ पर (for [अ]पर) — ^d) K₃ T₃
 G₃ शत्रुतापन, T₁ G₁ ४ M₁ 'तापन', G₃ 'शातन
 20 ^a) K₂ ३ B₂ D_{n1} n₃ D₁₋₃ G (except G₃) M₂
 दशाहं Ś₁ K₂ ३ D₁₋₃ ६ 'सुक्यैर् (for 'पूरैर्) — ^b) K₂
 B D आशीविपासि (B₂ Dc 'कं) ज्वलन (B₄ 'ज्वलित) प्रकाश,
 T₁ G₁ M आशीभिरसि (M₂ 'दिम) ज्वलित (G₁ 'ज्वलन) प्र;
 T₂ G₂₋₄ आशीभिराज्ञानलप्र' (sic)
 21 ^b) B₃ महमहेश्वरा, D₃ सयुवने, T₂ G₃ सप्तदि-
 नी, G₂ ४ मपतरो — ^d) B D (except D₁₋₃) मनोजव
 (for महा)

22 ^a) S₁ T G₃ ४ आगत्य, G₁ M₁ आसाद्य

23 K₃ om. 23 — ^a) D₁ ३ महाराण — ^b) Dc

रणे स्वया (by transp) — ^a) B D (except D₁₋₃) M₃
 च (for हि)

24 ^d) D_n D₃ ६ तन्मिथ्या न, D₃ M₂ न तन्मिथ्या
 (by transp) G₁ भवित्यति

25 ^d) K₂ ३ तूर्ण, S तूणी Ś₁ चैव, K₃ B₂ Dc D₃ ६
 चैन

27 M₃ om (hapl) 27^{abc} (with 26^{bcd}) — ^b)
 T G (except G₃) M₁ साल्वो (for क्रूरो) B₁ D_{n3}
 T₂ G₃ अर्दित

Colophon om in K₃ K₁ ४ missing — Major
 parvan S₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Ś₁ K₂
 B Dn Dc D₁ ४ ६ (all om sub-parvan name) men-
 tion only सौभवध (B₁ ३ ४ Dc सौभवधोपाख्यान), D₃
 likewise only शाल्ववध — Adhy name D₃ प्रद्युम्नेन
 शाल्वपराजय, M₁ सात्वापयान — Adhy no (figures,
 words or both) D_n S 19, D₁ 20 (as in text)
 — Śloka no D_n D₁ ६ 27

21

☞ This adhy is missing in K₁ ४ (cf v l. 3 1 1),
 the MSS are mostly ignored here

1 B₂ D₂ ६ T₂ G₂₋₄ श्रीकृष्ण, D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

वासुदेव उवाच ।

आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतस्त्रियम् ।
निःस्वाध्यायवपट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
अनभिज्ञैयरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिपुरं भृशम् ।
किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु स मया विस्तरणेदमब्रवीत् ।
रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिकयो राजसत्तम ॥ ५
ततोऽहं कौरवश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।

राज्ञानमाहुकं चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ।
सर्ववृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्ननुवं तदा ॥ ७
अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ।
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निवोधत ॥ ८
नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवती प्रति ।
सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ।
त्रिसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीपणी ॥ ९
ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
सर्वे मामनुवन्हुष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ १०
तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसाहुकम् ॥ ११
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
प्रध्माप्य शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १२
प्रयातोऽस्मि नरच्याघ्र बलेन महता वृतः ।

(for वासुदेव) — °) D₁ रम्य (for मुक्त) S °नगरीं मुक्ता
(G₁ ४ मुक्त्वा, M₂ मुख्या) — °) A few MSS निवृत्ते
S (except M₂) भरतर्षभ (for नृपते तव)

2 °) D₃ चैना, T₁ G₁ M₁ चैव, T₂ G₂₋₃ चापि (for
चाह) — °) K₂ ३ दूरादेव (for महा) — °) Ś₁ निर्भू-
षणमिव स्त्रिय, M₃ निर्भूषामिव योधित

3 °) M₂ दृष्ट्वाह शकमानो वै — °) G₁ ३ अपश्य, G₄
पप्रच्छ, M₂ दृष्ट्वाह

4 °) D_n T₂ G₃ °कुल (for °पुर) Ś₁ वर, D₁ ३ महत्
(for भृशम्) — °) = 1 2 1^a, 31 3^a, 86 8^a, etc
Ś₁ इच्छामि तेनघ; K₂ B D_o D_n D₄₋₆ °मि तत्वत्, K₃
D₁₋₃ °मि ते वच (for इच्छामहे वयम्)

5 °) K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ ४ transp तु and
स — °) Ś₁ K₃ D_o D₁₋₃ ६ M₂ वृष्णिसत्तम (for
राज)

6 °) K₂ B₃ D_n D₄ ० T₂ G₃ भरतश्रेष्ठ — °) K₃ S
श्रुत्वाप्रियमनुत्तम, D_o D₅ श्रुत्वा सुमहदप्रिय — °) M₁
सालराजविनाशाय

7 °) K₂ B D (except D₁₋₃) M₃ सर्वान् (for सर्व-)
Ś₁ K₂ ३ D₁₋₃ तान् (for च) — °) D_o D₅ हृदमशुव

(for अनुव तदा)

8 °) K₃ D₁ ३ प्रयात मा, D₃ [अ]भियातोस्मि

9 °) T₁ G₁ M वि- (for त) T₂ G₂₋₃ तं हत्वा विनि
वर्तिये — °) S₁ D₁ ३ त्रि(S₁ त्रि)सामा ताढ्यताम्, K₃
B D_n D₄ ० T G₁₋₃ M Cnp त्रि समाहन्यताम्, D_o D₅
त्रि समा (D₅ °मे) ताढ्यताम्, D_{n1} n₂ G₃ त्रि सामाहन्य-
ताम्, D₃ भृशमावाचताम् Cn cites त्रि सामा (= त्रिस्वरा
नीचमन्द्रतारभावेन) K₃ D₁ ३ S (except G₁ M₂) एष
K₃ प्रशाम्य तान्यतामेषा — °) K₂ D_n D_o दुदुभी K₃
B D_o D_n D₄₋₆ °भीपणा, D₁ ३ S (except G₁ M₂)
°भीपण

11 °) K₃ D_o D₂ ४ प्रहृष्टा — °) Ś₁ स्वह; K₃ B
D_o D_n D₁ ४-६ M भव, K₃ D₃ च तान्, D₃ तथा (for
[आ]हुक)

12 °) = 1 212 3^c K₂ B D (except D₁) शैव्य°
(B₃ ४ D₅ सैव्य°) — °) D₃ आनंद°, T G₁ ३ ४ आ-
च्छाद°, M₁ उच्चाद° — °) K₃ प्रगृह्य, B₁ D_n T₂ G₃
प्रध्माय — °) K₃ च भारत; S भयावह (for अह नृप)

13 °) Ś₁ K₃ D₁₋₃ नरश्रेष्ठ, M₂ महाराज (for नर°).
— °) B₂ G₁ हसेन, M₂ युक्तेन — °) Ś₁ K₃ D_o D_n

क्लृप्तेन चतुरङ्गेण बलेन जितकाशिना ॥ १३
 समतीत्य बहून्देशान्निरीक्ष्य बहुपादयान् ।
 सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १४
 तत्राश्रौषं नरव्याघ्रं शाल्वं नगरमन्तिकान् ।
 प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृथुतोऽन्वयाम् ॥ १५
 ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
 समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १६
 स समालोक्य दूरान्मां सयन्निव युधिष्ठिर ।
 आह्वयामास दुष्टात्मा युद्वायैव मुहुर्मुहुः ॥ १७
 तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्वहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोप आविशत् ॥ १८
 स चापि पापप्रकृतिर्देवैपापसदो नृप ।
 मय्यवर्षत दुर्धर्यः शरधाराः सहस्रशः ॥ १९

सैनिकान्मम हतं च हयांश्च समवाकिरत् ।
 अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २०
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २१
 ते हयान्मे रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
 छादयामासुरसुरा वाणैर्मर्मभिभेदिभिः ॥ २२
 न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः ।
 अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥ २३
 ततोऽहमपि कौरव्य शराणामयुतान्वहन् ।
 अभिमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २४
 न तत्र विषयस्त्वासीन्मम मन्यस्य भारत ।
 खे विपक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २५
 ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गघाट इव स्थिताः ।

D₃ ६ यत्नेन, K₃ B D₁ २. ४. ६ यत्नेन

15 ^b) K₃ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ ४ M₃ सार-
 रम् (for नगरम्) D₅ अतिके — ^c) B Dn₁ n₂ n₃
 (before corr) D₂ T G₃ प्रयात — ^d) K₃ Dc D₆ G₁
 [S]न्वया, T₁ [S]न्विया — After 15, S (except M₃)
 ins

80* इष्टवानस्मि राजेन्द्र साह्वराजमथान्तिके ।

16 ^b) S (except M₃) चलो (for महो) — After
 16, T G₂₋₄ M₁ ins

81* स मामालोक्य महसा सेना स्वा ग्राहिणोन्मृष्टे ।
 मद्राहुना च सेनाया शिष्टाया किञ्चिदेव च ।

[(L 1) T₂ G₃ न मामालोक्य G₄ M₁ युधि (for युधे)]

17 ^a) D₅ समालोक्य च, S (except M₃) स मामा-
 लोक्य S (except M₃) सहसा (for दूरान्मा) — After
 17, T₁ reads 19^{cd}-20^{ab}, repeating the lines in their
 proper place

18 T₂ G₃ ३ om 18^a-19^b G₁ reads 18 after
 20^{ab} — ^a) Dc M तत (for तस्य) — ^c) G₁ वल्म्,
 M₃ परो (for पुर) D₁ G₁ om न D₂ आच्छाद्य च (om
 न), D₅ नामाद्य स M₃ तदा (for शरैस्) — ^d) Some
 MSS मा (for मा)

19 T₂ G₃ ३ om 19^{ab} (cf. v.l. 18) For T₁ cf v.l.
 17 — ^a) T₁ G₄ M₁ परमक्रुद्धो (for पाप) — ^b) T
 G₅ M^a पापसदो G₄ [S]भवत् (for नृप) — ^c) K₃ T₁
 (second time) G₁ ४ अभ्यवर्षत, D₁ मय्यभ्यवर्षत्, D₃

मय्यवर्षत्, T₁ (first time) पर्यवर्षत, T₂ G₂ ३ सम^a

20 For T₁ cf v.l. 17 — ^a) S₁ मा च, T₁ (both
 times) G (except G₃) M₁ चैव (for मम) — ^b) K₃
 B₁ Dn D₄ स समा^a (for समवा) D₃ स हयांश्च समाकिरत्
 — After 20^{ab}, G₁ reads 18 — ^c) K₃ D₃ M₂ च,
 T₂ G₂₋₄ [अ]स्य (for तु) G₁ अचिन्तयन्तु स शरान् — ^d)
 T G M₁ योस्त्याम (for युभ्यां) M₃ प्रतियुध्यामहे परान्
 22 ^a) K₃ B D (except D₁₋₃) M₃ च (for मे)
 — ^b) K₃ स त (? read सूत), D₁ तथा, D₃ तच्च, S भवज
 (for तदा) — ^d) B D तैवाणैर् (D₁ सुवाणैर्, D₅ शरैस्तेर्)
 मर्मभेदिभि (D₃ वाणैर्मर्मातिभेदिभि), S (except M₃)
 साह्वराजेन चोदिता

23 ^a) S₁ D₆ T₂ G₃ ४ वीरा (for 'र) — ^b) S₁
 D₂ न वरूथो (D₂ 'थ) न दारुकः, D₁ न च रूप न दारुक, S
 (except M₃, G₃ broken) न भवजो न च दारुक — ^d) D₃
 ततोह, T₂ G₂₋₄ न चाह

24 ^a) K₃ B D (except D₁₋₃) कौतेय (for कौरव्य)
 — ^c) Hypermetric! K₃ B Dc Dn D₅ ६ आमन्त्रिताना,
 K₃ अभिमन्त्रितेन, T₁ अभिमन्त्रिताश्च, T₂ G अनुमथ्य ताश्च (G
 ता), M₁ अभिमन्त्रिताश्च ☞ Cn आमन्त्रिताना अभिमन्त्रि-
 ताना । ☞ S (except M₃) धनुषि

25 ^a) T₁ विषय, T₂ G₂ ३ विषयाश्, K₃ D₃ ६ चा-
 सीत्, T₂ G₂₋₄ चासन् — ^c) S सैन्य (for सौभ) — ^d)
 D₂ ६म क्रोशमात्रम्

26 ^b) Dc₁ D₃ M₃ [अ]स्थिता T G M₁ ते देवा (G₁

हर्षयामासुरुचैर्मां सिंहनादतलखनैः ॥ २६
 मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
 अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २७
 ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
 वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २८
 ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कवन्धाकृतिदर्शनाः ।
 नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ २९
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३०
 तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
 मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३१

ततो हुडहुडाः प्रासाः शक्तिशूलपरश्वधाः ।
 पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रापतन्ननिशं मयि ॥ ३२
 तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
 तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ३३
 ततोऽभवत्तम इव प्रभातमिव चाभवत् ।
 दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३४
 एवं मायां विकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
 विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
 यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३५
 ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
 शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३६

देवा वै) विवमास्थिता

27 °) K₁ B (except B₃) D (except D₁₋₃) M₃ मल्करामं, T₂ G₂₋₄ विमुक्तास्ते — °) S₁ D₁₋₃ वाणास्ते वातरहस (D₂ ३ सा), K₂ B Dc Dn D₄₋₆ M₂ दानवाना दारास्त्रथा (B₃ दा, M₃ त), K₃ वाणास्तान्दानवास्तत् — °) S₁ K₃ D₁ ३ ६ रुचि(K₃ धि)रागास्ते, K₂ B Dc Dn D₁ ६ रुचिरापागा, D₂ M₂ रुधिराशास्ते, T₁ रुधिरासक्ता

28 °) S₁ D₁ ६ T₂ G₃ व्यवर्तत, D₂ व्यवस्थित, D₃ प्रवर्तत, T₁ व्यवर्तत, G₁ २ ५ M₁ [S]व्यवर्तत — °) S₁ K₃ D₁ ३ विद्वाना, D₂ विज्ञान (for वध्यता) K₃ D₁ ३ निशितं (for विशिखैः)

29 °) B (except B₄) Dc रुन्तो (for नदन्तो) — After 29, N (except K₃, K₁ ५ missing) ins

82* पतितास्तेऽपि भक्षयन्ते समुद्राम्भोनिवासिभिः ।

[Dc तेषि मज्जत, D₁ ते क्षमदयत (for तेषि भक्षयन्ते)]

31 °) K₂ Dn D₄ ६ तत्, D₂ तथा (for तदा) T₂ G (except G₁) साद्वराजपुरस्कृतान् — After 31, K₃ (which om 32^{ab}) D₁ ins 83*

32 K₃ om 32^{ab} — °) K₂ Dn D₄ ६ गदा हला, B Dc हला (Dc ल) गदा, D₁ ३ हुडा गुडा, D₂ भिडी गदा, T₂ G₃ हि बहुडा, M₁ गुडहुड, M₂ हुडगुण (for हुडहुडा) S₁ चापि (for प्रासा) D₃ तान्येव लयुडप्रासा — °) B₂ Dn D₂₋₄ ६ transp शक्ति and शूल- Many N MSS परस्त्रथा — K₃ Dn D₂ ins after 32^{ab}, K₃ (which om 32^{ab}) D₁ ins after 31

83* अमयं शक्तिशूलपाशाट्टिकणां शरा ।

[K₂ कुण्ड, Dn कुण्ड (for कुण्ड) K₂ Dn कनपा,

D₂ कनपा (for कणपा)]

— °) S पट्टसाश्च (T₁ पट्टप्रास-) K₂ ३ भुशुण्ड्यं, D₁ ३ सुखद्वं, T₁ G₂ ५ मुस(G₄ सु)द्वं, T₂ G₃ सुसुद्वं, G₁ मुसुलां, M सुसुद्वं (for भुशुण्ड्यं) — D₁ om 32^d-34^e — °) K₃ Dn D₂ ३ ६ T₁ प्रपतति (D₃ त), B पातयन् (for प्रापतन्) B₁ ५ र्वनिश, Dc निशिता (for अनिश)

33 D₁ om 33 (cf v1 32) — °) S₁ K₂ B Dc Dn D₄ ६ तामह, G₃ ततोह — °) G₁ ३ प्रतिहत्य K₂ ३ D₂ विनाशय — °) S₁ तु मया, D₂ माया तु, M₂ दुष्टाया (for मायाया)

34 D₁ om 34^{abc} (cf v1 32) — °) N (D₁ om, K₁ ५ missing) T₂ (by corr) G₃ प्रकाश, T₂ (org) G₂ ५ प्रभात (for प्रभातम्), D₆ वाभवत्, M₂ चाभिभो B₁ om 34^{cd} — °) B₂ सुदिन दुदिन चैव — After 34, S₁ K₂ B D (except D₁ ३) ins

84* अङ्गारपाण्डुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।

35 °) Dn₂ n₃ D₆ प्रं (for विं) — °) A few MSS मा (for मा) — °) T₂ G (except G₁) तदा माया (for माययैव) K₂ विनाशय, D₃ M₂ वि(M₂ व्य)नाशयन्, T₁ विनाशन, M₁ व्यशातय — K₃ om 35^{ef}, D₂ om 35^e-36^b — °) B₂ यथाकालं च व्यधमं तामहसं — K₃ (which om 35^{ef} and line 1 of the foll passage) ins after 35^{cd} D₁, after 35^{ef}

85* स मोहयामास तदा मायया युधि दानव ।

ततो हताया च मया मायाया युधि दानव ।

37 °) S₁ K₃ Dc D₁₋₃ ६ मया, M₂ विभो (for तदा) — °) S₁ तथा रात्रिर्दिवादिना — °) T₂ G₂ ३ तम् (for

आरण्यकपर्व

तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
लब्धालोकश्च राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ३८

सौभवधोपाख्यानम् ।

ततो नाज्ञायत तदा दिवारारं तथा दिशः ।
ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ।
ततस्तदस्त्रमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

निवार्य तूर्णं खगमान् एव ।

द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तै-

स्ततोऽन्तरिक्षे निन्दो बभूव ॥ ३

ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।

दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४

ततो मामत्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।

स्यातव्यमिति तिष्ठामि शाल्यवाणप्रपीडितः ॥ ५

इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।

C 3 823
B 3 21 6
K 3 21 6

वासुदेव उवाच ।

एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वो राज्ञां महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यागमत्पुनः ॥ १

ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च

दीप्तांश्च शूलान्मुसलानसींश्च ।

चिक्षेप रोपान्मयि मन्दबुद्धिः

शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २

तानाशुगैरापततोऽहमाशु

वद्) K₂ B D (except D₁₋₃ ६) कौतेय (for अस्त्रेण)
— १) M₂ विधूय K₂ D₂ ३ 'तूर्ण' (for 'तूल') K₂ B Dc
Dn D₄ ६ धूत तूल(B₂ व्रत वृण, B₂ धूत तूल)निवानिलै,
T₂ G₂₋₄ वायुना तूलराशिवत्
38 ०) Ś₁ D₁₋₃ तदा, S (except M₂) एव (for तथा)
D₂ M (except M₂) समभवद् — १) A few MSS तुमल
K₂ S (except G₁) रोम — ०) D₃ T₂ G M₁ 'लोक (for
'लोकश्च) K₂ B D (except D₁₋₃) T₁ तु (for च)

Colophon. K₁ ४ missing — Major parvan S₁ Dn₂
T G₁₋₃ आरण्य — Sub-parvan S₁ K₄ B₂ D₁₋₃ T₂ G₃
M (all om sub parvan name) mention only सौभवध,
K₂ likewise only सौभोपाख्यान, B₁ ३ ४ Dc Dn₁ n₃
D₄ ६ only सौभवधोपाख्यान, and D₂ only शाल्ववध
— Adhy name D₂ श्रीकृष्णशाल्वयुद्ध, T₂ G₃ शाल्वसमा-
गम, M₁ कृष्णशाल्वसमागम — Adhy no (figures,
words or both) Dn S 20, D₁ 21 (as in text)
— Śloka no Dn₁ 42, Dn₂ n₃ D₄ 41, D₁ 40

22

This adhy is missing in K₁ ४ (cf v 1 3 1 1),
the MSS are mostly ignored here

1 Ś₁ B₂ D₁ ३ श्रीकृष्ण, T₁ M₁ श्रीभगवान् (for वासु-
देव) — ०) S₁ K₂ B (except B₂) Dn D₄ ६ T₁ G₁
पुरव्याघ्र — १) S₁ K₃ D₁₋₃ सर्वराज्ञा, K₂ B Dc Dn
D₄₋₆ T₂ G (except G₁) M₂ शाल्वराज्ञो, M₁ शाल्वो राजा
— ०) K₂ B D (except D₁ ३) M₂ अभ्यगमत्
2 १) Dc Dn₂ n₃ D₄ ६ मुसलान्, D₁ च महान् S
(except M₂) अपि (T₁ G₁ M₁ 'सि) सायकाश्च (for मुस-
लान्) D₂ शूलान् तथा मुद्गरकानसींश्च — ०) K₂ D₁₋₃ राजन्
(for रोपान्)

3 ०) Ś₁ तानाशुगान्, K₂ तैश्चाशु तान् D₂ तानाशु
वाणैश्च ततो महाशू — १) K₂ B₂ Dn D₄ ६ हतु (for तूर्ण)
D₃ शतश (for खगमान्) D₁ खगैश्च, D₂ समेत्य (for ख
एव) — ०) B Dc D₁ ३ चाच्छिद्र, D₃ छिद्यमाना D₁
अस्त्रमुक्तैस्, D₂ चाशु मुक्तै, D₃ सुमुक्तैस्

4 ०) T₂ G (except G₁) रथचक्रमवाकिरत्
5 ०) T₁ वीरो, T₂ G (except G₁) M₁ धीरो (for
वीर) — १) T₂ G (except G₁) विह्वलन्निव दारुक — ०)

Cf 9^d T₂ G₃ ३ [अ]नि (for प्र) G₂ शाल्वराजाभिपी-
— After 5, K₂ B Dc Dn₁ n₃ D₄₋₆ ms
86* अवस्थालु न शक्यामि अङ्ग मे व्यवसीदति ।

6 ०) K₂ ३ अवश्य, D₁₋₃ अतीव, T G अवश (for
अपश्य) S (except M₂) मृशं (for शरं)

C. 3 824
B. 3 21 6
K. 3 21 6

अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि नहतं शरैः ॥ ७
स तु वाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसृगुल्बणम् ।
अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिगैरिक्कधातुमान् ॥ ८
अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
अस्तम्भयं महाबाहो शाल्ववाणप्रपीडितम् ॥ ९
अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत् ।
त्वरितो रथमभ्येत्य सौहृदादिव भारत ॥ १०
आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
विपण्णः सन्नकण्ठो वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
केशवेह विजानीष्व यच्चां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
उपयात्वाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
विपक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शरसुतो बलात् ॥ १३

तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४
इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य वा ॥ १५
सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
जगहं मनसा वीर तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ॥ १६
अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ १७
बलदेवो महाबाहुः कश्चिज्जीवति शत्रुहा ।
सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ।
शक्यः शरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९
हतः शरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः ।
बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०

7 °) G₂ M₂ तस्योरसि ततो (M₂ तथा) मूर्ध्नि — °) S₁ K₃ D₁₋₃ यद(K₃ 'दि)नाह(Ś₁ 'ह)त, K₂ B Dn D₄ ० [अ](K₃ om अ)निश्चित शरैः, D₀ D₅ निश्चित (D₅ 'तै) शरैः, G₁ ३ M₁ निहत शरैः, M₂ [अ]निहत शरैः
8 °) Ś₁ 'शरोत्पीडाद्; K₃ D₁₋₃ 'वधोत्पीडाद्, S 'भयो स्पीडो — °) D₃ विसृजन्नसृग्, S व्यसृजन्नसृग्धिर बहु (M₂ conflated व्यसृजन्नासृग्गण) — °) K₂ Dn D₄₋₆ T₃ G₃ अभिवृष्टे, B D₀ अतिवृष्टे, G₁ अतिसृष्टो K₂ B D (except D₁₋₃) मेघे — °) G₁ 'धातुभि'
9 °) S₁ S (except T₃ G₃) अभीशु — °) S (except G₃, T₂ before cori) सस्तभय — °) Cf 5^d T₂ G₃ ४ 'वाणाभिपी'
10 °) B₂ Dn D₄ ६ आरोप्य (for अभ्येत्य)
11 °) M₂ विवर्ण (for विपण्ण) K₂ B D (except D₁₋₃) 'कठेन, S (except M₂) 'कठश्च
12 °) Ś₁ वीरम् — °) D₁ ३ प्राह (for आह) — °) K₂ B Dn D₄₋₆ [ए]हि, D₀ [ए]तद्, T₂ G₃ ४ [ए]व (for [इ]ह) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ६ विजानीहि
13 °) Ś₁ B₃ D₀ उपयाय, K₂ ३ B₁ ३ ४ Dn D₄ ० उपायाय, D₁ उपगम्य, D₂ उपायातो, D₃ उपागत्य, D₅ उपपद्य, T₁ उपायात्वा D₃ च, D₅ [अ]थ, T₂ G₃ ३ तु (for

[अ]थ) D₂ शाल्वो वै — °) D₃ निस्ते, D₅ विसृक्ते, G₁ प्रयाते (for विपक्ते) T₂ G₃ ४ दुर्धर्षे — °) S (except G₁) हत (for हत), of v1 20^d
14 °) D₀ जनाधिप (for 'र्दन) — °) B₂ ४ D₀ D₅ महत्तर, B₁ महत्तम
15 °) S (except G₃ M₂) इत्येव T₂ G वचन तस्य (by transp) — °) K₂ Dn D₂₋₆ च (for वा)
16 °) Ś₁ D₁₋₃ 'बल, K₃ 'बली (for 'रथम्) — °) S विगहं B₃ सर्वान्, S (except G₄ M₂) वीरान् (for वीर) — °) K₂ B D₀ Dn D₄₋₆ महदप्रिय, D₁ ह्यप्रिय वच
18 °) K₂ B₂ ३ D₄ ६ शत्रुहन्, M₂ वा न वा (sup lin as in text) — °) D₃ सात्वतो (for सात्यकी) S transp रौक्मि and चारु — °) Some N MSS शाल्व- D₁ सर्वे, G₄ चेमे (for चैव) — °) D₁ हि (for [इ]ति) D₅ om. हति
19 °) D₁ ३ S (except M₂) च, D₅ [अ]पि (for हि) — °) T₁ G₃ ४ M हर्षुम्, T₂ G₃ कर्तुम् (for हन्तुम्)
20 °) S (except G₁) हतः; of v1. 19^d G₁ चैव (for व्यक्त) — °) K₂ B D₀ Dn D₄ ६ चैते, T₂ G₂₋₄ M₁ चैव (for ते च) D₃ तेपि सर्वे पराजिता, G₁ वर्तते च परासव — 20^d = 1 77 9^b, 149 15^d

सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयम् ॥ २१
 ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
 सौभाच्छ्वरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
 तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
 ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
 विशीर्णगलितोष्णीपः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
 प्रपतन्द्दश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
 ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
 मोहात्सन्नश्च क्रौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
 ततो हाहाकृतं मर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।

मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
 प्रसार्य चाह पततः प्रसार्य चरणावपि ।
 रूपं पितुरपश्यं तच्छकुनेः पततो यथा ॥ २७
 तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ।
 अभिघ्नन्तो भृशं वीरा मम चेतो व्यकम्पयन् ॥ २८
 ततो मुहूर्तात्प्रतिलम्ब्य संज्ञा-
 महं तदा वीर महाविमर्दे ।
 न तत्र सौभं न रिपुं न शाल्वं
 पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९
 ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
 प्रबुद्धोऽसि ततो भूयः शतशो विकिरञ्जरात् ॥ ३०

C. 3 8+8
 B. 3 21 30
 K. 3 21 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

21 °) D₁ T₂ G₃ तु, T₁ M₁ च (for त) — °) K₃
 D₃ मविह्वलो, S अवि — °) M₂ सौभम् (for शाल्वम्)

22 °) Dc रथ, D₃ रथात् (for अह) T G₂₋₄ M₁ नृप
 (for वदा) G₁ प्रपात महानृप — °) S₁ D₁ 3 T₁ G₃
 M₁ वीर — °) S₁ M₂ मा (for मा) D₃ ततो मोहश्च
 माविशत्

24 °) S₁ K₃ D₁₋₃ 3 M₂ विकीर्णः S₁ रणित, K₃ B
 Dn D₃ 4. 6 नलिनः (for गलितः) K₃ B₁ Dn उष्णीप-
 — °) M₁ चक्रकुडलनृपग — °) K₃ D₃ मस्त, S (except
 M₂) पायं (for ह स्त)

25 T₂ G₃ om 25 — °) K₃ Dc Dn D₁ 4 T₁ G₁
 शार्ङ्गं — °) T₁ G₁ 2 4 M₁ करात् प्रा (G₁ 2 प्र)पतन्मम
 — °) S₁ K₃ मोहात्मनश्च, K₃ B Dc Dn D₁₋₆ पश्यश्च, D₁
 स्तद्वत्, D₃ मर्वं T₁ G₁ 2 4 तु (for च)

26 °) K₃ Dc D₃ गतचेतम्, D₁ ममपद्यत, G₂ इव
 चेतन — °) M₁ च रथोपस्थे (for रथनीं)

27 °) S₁ T₁ G₄ M₁ अपश्यत, K₃ B D (except
 D₁₋₃) मे विवर्णो, K₃ अपश्यति, T₂ G₃ अपश्य तु, G₁ M₂
 अपश्यत, G₂ अपश्यत्

28 °) S 'पट्टम्' — °) K₃ B D (except D₁₋₂ 3)
 M₂ नृप वीर, T₁ G₁ M₁ नृप वीर, G₄ महावीर — °)
 K₃ B₁ 3 Dn D₁ 6 द्यकपयन्, B₂ व्यमोहं, B₄ स्वकपं,
 D₁ च्यचितं

29 °) G₂ 4 उप- (for प्रति-) — °) D₃ विमोहात्,
 T₂ G₃ 4 विमर्दने — °) S₁ न पुर, K₃ D₁ 2 नगर, T₂

G₃ 4 न पुन (for न रिपु) K₂ B (except B₃) Dn D₄ 6
 T₂ G₃ च (for the third न)

30 °) D₃ ततोसुराणा विज्ञाय — °) B₂ [ए]वम् (for
 [इ]यम्) T₁ G₁ निश्चय, T₂ G₂₋₄ निश्चित — In D₁, the
 portion of the text from 30° up to 3 36 20° is lost
 on a missing fol. — °) B₂ तदा (for ततो) — °) K₃
 B₂ 4 Dn D₁ 6 M₁ [S]वाकिरन्, B₁ [S]न्यकिरन्, B₃ M₂
 व्यकिरन्, D₃ विद्युजन् (for विकिरन्) D₃ विकिरञ्जरात्

Colophon om in K₃. K₁ 4 D₁ missing — Major
 parvan S₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan S₁ B₃
 D₂ 3 (all om sub parvan name) mention only सौभवध,
 K₃ B₁ 3. 4 Dn₁ n₃ D₄ 6 likewise only सौभवधोपा
 ख्यान, and D₆ only शाल्ववध — Adhy nama D₃
 श्रीकृष्णशाल्वयुद्धे मायासदर्शने मायावसुदेववध, M₁ मायायुद्ध
 — Adhy no (figures, words or both) Dn 8 21
 — Śtol a no Dn 30, D₆ 31.

23

This adhy is missing in K₁ 4 (cf v l 3 1 1),
 and in D₁ (cf v l 3 22 30), the MSS are mostly
 ignored here

1 B₃ D₂ 6 श्रीकृष्ण, T₁ M₁ श्रीभगवान् (for वासु

वासुदेव उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १
 शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
 अप्रैपं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ २
 ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्भव ।
 अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
 अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
 उदक्रोशन्महाराज विष्टिते मयि भारत ॥ ४
 ततोऽहं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महाहवे ।
 अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५
 हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
 शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६

तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
 शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरान् ॥ ७
 एवं दृश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
 नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
 ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
 सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
 ततो लोकान्तकरणो दानवो वानराकृतिः ।
 शिलावर्षेण सहसा महता मां समावृणोत् ॥ १०
 सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
 वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
 ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
 अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
 ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।

वेच) — °) T₂ G (except G₁) सर्व- (for सौभात्)

2 °) Ś₁ D₂ M₂ om च — °) M₂ सुपितान् (for ऊर्ध्वान्) — °) Ś₁ B₁ ३ ४ Dn₁ n₃ D₂ ३ M₂ प्रेषय, K₂ ३ B₃ Dc Dn₃ D₁ ० M₁ प्रेषय; D₅ प्रेषयन् (for अप्रैप) T₂ G (except G₁) सात्वरराजस्य, M₁ सौभराजाय

3 °) S रणे (for तदा) — °) T₂ G सौभं, M₁ शाल्व — °) T₂ G (except G₄) M₁ अतर्हितो

4 °) K₂ ३ B (except B₃) Dn D₂ ३ ६ ० धिष्टिते, Cnp विष्टिते (as in text)

5 T₁ om 5-6 — °) K₂ B Dn D₄ ० महारणे (for हवे)

6 T₁ om 6 (cf v.1 5) — °) K₃ D₅ T₂ G₃ शब्द स (by transp) G₁ इतीरितं G₂ 4 M₂ यैः शब्दः समुदी — °) B₃ शरैर् (for शरैर्) — °) Ś₁ K₃ D₂ ज्वलन्नि (for ज्वलितै) K₃ इव पद्मै, B₃ शब्दशास्त्रै, D₂ शत्रुवेधनै, G₁ शब्दपातने

7 °) Ś₁ महत् (for ऽभवत्) D₅ विकृताननमूर्धजा (= 4^b) — K₂ om 7^c-8^b — °) T₁ G (except G₃) M₁ यतो (for ऽपरो) — °) K₃ D₂ तत्राह Ś₁ चरान्, B Dc Dn D₄-० G₁ M₁ शरै (for शरान्)

8 K₂ om 8^{ab} (cf v.1 7) — °) S नादैर् (for ददा)

— After 8, B₃ ins

87* शरैर्नानाविधाकारैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितै ।

अस्त्रैश्च शरैर्विधै रस्युषा ह्यन्तर्हिता अपि ।

9 °) S₁ D₂ M₁ कृत्वा (for गत्वा) — °) S (except M₂) [अ]पि (for वि) — °) T₁ G₄ स सौभ कामग वीर

10 °) Ś₁ D₂ ३ देवातं (for लोकान्तं) — °) K₂ B D (except D₂ ३, D₁ missing) दारुणां, T G [S]थ नरां (G₁ धनुरां) (for वानरां) — °) M शैलं (for शिलां) K₂ ३ B D (D₁ missing) T₁ G₁ M महता सहसा (by transp) T G₃ 4 समवां (for मा समां)

11 °) T₂ G₃ 4 वार्यमाण (for वध्यं) K₂ B D (except D₂ ३, D₁ missing) पुन पुन (for समन्तत) — °) Ś₁ K₃ B (except B₃) Dc D₃ ६ सर्वतो (for पर्वतो) D₂ ततोइ पर्वतोभव (cf 12^a)

12 °) S₁ K₃ D₂ ३ रथ (for हय) — °) M₂ गतो (for इया) D₃ वीर (for राजन्) — °) K₂ ३ B D (except D₂ ३, D₁ missing) सर्वत (for सध्वज) D₂ सायुधं, M₂ सर्वत (for पर्वतै) D₂ तथा, M₂ तद (for चित)

13 °) K₂ B D (except D₂ ३, D₁ missing) सर्व (for सर्वा) — °) S₁ च वि (for विप्रं)

ते भयार्ता दिशः सर्वाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १३
 ततो हाहाकृतं सर्वमभूत्किल विशां पते ।
 द्यौश्च भूमिश्च खं चैवाद्दृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
 ततो विपण्णमनसो मम राजन्सुहृज्जनाः ।
 रुरुदुश्चक्रुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
 द्विपतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विपतामपि ।
 एवं विजितवान्वीर पथादश्रौपमच्युत ॥ १६
 ततोऽहमस्त्रं दयितं सर्वपापाणभेदनम् ।
 वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
 ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
 हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८
 मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
 दृष्ट्वा मा चान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
 ततो मामत्रवीत्स्वतः प्राञ्जलिः प्रणतो नृप ।
 साधु संपश्य वाष्पेय शाल्वं सौभर्षतिं स्थितम् ॥ २०

अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ।
 मार्दवं सखितां चैव शाल्वाद्य व्यपाहर ॥ २१
 जहि शाल्वं महाबाहो मैत्रं जीवय केशव ।
 सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरभिन्नहन् ॥ २२
 न शत्रुवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
 योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ २३
 स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
 जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वा कालोऽत्यगात्पुनः ॥ २४
 नैव मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
 येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २५
 एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ।
 तच्चमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २६
 वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
 दारुकं चायुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ॥ २७
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेधमतिवीर्यवत् ।

C 3 876
B 3 22 28
K 3 22 29

14 ^{ab}) K₃ B D (except D₃ s, D₁ missing) transp सर्वम् and अनूत् K₃ अभूजगत्सर्वं (for सर्वमभूत्किल) — ^c) S चौरंतरिक्ष भूधैव (M₃ दिशो भूधैव ख चैवम्) — ^d) D₃ M₁ तदा (for तथा) M₃ अदृश्ये मयि भारत
 16 ^a) T₁ G (except G₃) M₁ स, M₃ तु (for च) — ^b) T₁ सुहृदाम् (for [अ]द्विपताम्) — ^c) S अज्ञात (for विजितं) — ^d) D₃ अद्भुत, D₆ G₁ अच्युत
 17 ^a) T₂ G (except G₁) महास्र (for ऽहमस्र) K₃ B₂ Dn D₄ ऽ इद्र (for अस्र) — ^d) K₃ समतात् (for पर्व तान्) K₃ B₃ ताडय (for शातयम्)
 18 For 18^{ab}, cf. v.l. 19 — ^b) T₂ G (except G₁) M₁ प्राणा (for प्राण) B₃ विचेतम, T₂ G (except G₁) विचेतना (for विचेष्टिता) — ^c) S हया मे सहसा राजन् — ^d) S₁ महाहवे, K₃ D₃ इवावहन्
 19 ^a) K₃ B₃ Dn D₃ ऽ ऽ जाल (for जालम्) T₃ G₃ आकाश — ^b) M₃ विपाट्या (for विदार्या) S₁ D₃ ऽ [अ]भ्युदित D₃ चिर (for रविम्) — ^c) M₃ मामका (for चान्धवा) — After 19, K₃ B D (except D₃ s, D₁ missing) repeat 18^{ab}, with v.l. भारार्तान् and विचेष्टितान् (B₁ विचेतम्)
 20 ^{ab}) K₃ B D (except D₂ s, D₁ missing) हया-
 न्सदृश्य मा सूत प्राह तात्कालिक वच

21 ^a) S₁ K₃ D₃ अवमन्यैव (D₂ च), S (except G₁) अवमन्यैव, D₃ अवमानेन — ^b) T₃ G₃ साल्वे, G₂ ऽ साल्व (for साधु) — ^c) T₃ G (except G₁) मुच (for चैव) — ^d) S₁ D₃ रम, M₃ जुद (for हर) T₃ G (except G₁) साल्वादुद्यम्य भारत
 22 T₂ G (except G₁) भीम साल्वो (for जहि शाल्व) (in ^a), and स वध्य परवीरहा (G₃ हन्) (for ^d)
 23 23^{ab} = (var) 5 9 21^{cd} — ^a) M₃ शत्रुहि नावमतव्यो — ^b) S₁ K₃ D₃ ऽ प्राकृतो (for दुर्बलो) — ^c) T₁ M पीठक, T₃ G₂₋₄ कुलक, G₁ पीठित (for पीठग)
 24 ^b) T₂ G₃ ऽ सर्वैर्वैर — ^d) S₁ K₃ स्वा, S स (M₃ न) (for त्वा) S (except M₃) अय (for पुन) — After 24, G₁ ins
 88* जितवाज्रामदश्य य कोदिवर्षगणान्वहन् ।
 स एष नान्यैर्वध्यो हि स्वामृते नैव कैश्चन ।
 25 ^b) S (except M₃) नैव (for नापि)
 28 T₂ G₃ om 28 (with 27) In D₃, the portion of the text from इत्त up to 3 33 7^a is lost on a missing fol. The MS is ignored up to the end of the lacuna — ^b) S (T₃ G₃ om) अच्छेद्यम् K₃ s B₁ Dn₁ n₃ D₃ ऽ ऽ चान्, B₃ ऽ मत् (for वत्) — ^d) G₄

C 3 877
B 3 22 29
K 3 22 29

आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ॥ २८
यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ २९
क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
अभिमन्व्याहमतुलं द्विपतां च निर्वहणम् ॥ ३०
जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै ग्राहिणवं रूपा ॥ ३१
रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
द्वितीयस्थेव सूर्यस्य युगान्ते परिविष्यतः ॥ ३२
तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विपम् ।
मध्येन पाटयामास क्रुरुचो दाविवोच्छ्रितम् ॥ ३३
द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनलाद्वृतम् ।
महेश्वरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३४
तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
पुनश्चोद्भूय वेगेन शाल्वाथेत्यहमनुवम् ॥ ३५

ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
द्विधा चकार सहसा प्रज्ज्वाल च तेजसा ॥ ३६
तस्मिन्निपतिते वीरे दानवास्तस्तेतसः ।
हाहाभूता दिशो जग्मुरदिता मम मायकैः ॥ ३७
ततोऽहं समवस्थाप्य रथं मौभसमीपतः ।
शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण मुहदः पर्यहर्षयम् ॥ ३८
तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताडालगोपुरम् ।
दहामानमभिप्रेक्ष्य ध्वियस्ताः संप्रदुद्बुधुः ॥ ३९
एवं निहत्य समरे शाल्वं सौभं निपाल्य च ।
आनर्तान्पुनरागम्य मुहदा प्रीतिमावहम् ॥ ४०
एतस्मात्कारणाद्राजन्नागमं नागसाहयम् ।
यद्यगा परवीरस्य न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४१
वैशंपायन उवाच ।
एतमुक्त्वा महाबाहुः करं पुरुषोत्तमः ।
आमन्व्य प्रययौ धीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४२

*भय (for *प्रभम्) — After 28, K₃ B D (except D₂, D₁ 3 missing) ms

89* योजय तत्र धनुषा दानवान्तकर रणे ।

29 ^b) T₂ G सयुगे नादाकृतदा

30 ^c) N (K₁ 4 D₁ 3 missing) अनु^o (for अभि^o)
The same MSS with M₂ वि^o (for च)

32 ^d) Ś₁ परिवेशिन, K₂ B₁ 4 D₂ प्रपतिष्यत, K₃ D₂ परिवेषिण, B₂ D₀ Dn D₄ 6 G₃ प्रतविष्यत, B₃ प्रभविष्यत; T₁ (corrupt) परिलेक्ष्यत, T₂ (by corr) परिविष्यत, G₁ M₁ परिवेष्यत.; M₂ परिधक्ष्यत.; text as in G₂ 4 only !

33 T₂ G₃ om 33-34. — ^o) T₁ चक्र विदारयां; G (G₃ om) मध्येन दारयां — ^d) B (T₂ G₃ om) महामेरु (G₂ 1 'घ)मिवोच्छ्रित

34 T₂ G₃ om 34 (cf v l 33) — ^o) K₃ D₂ तु तत्; M₂ तदा (for तत) Ś₁ द्विधाकृतेत्र तत्सौभ — ^b) G₁ 2 4 M^o वलाहत — ^o) G₂ शरैर्ध्वंस; G₃ M₂ शरैर्धूत — ^d) G₁ M₁ अपतत्, G₂ 4 M₂ अपर (for पपात)

35 ^o) Ś₁ आधूय, K₂ B Dc Dn D₄-6 आदाय; K₃ आदाय, D₂ आघाय (for उद्भूय) — ^d) D₀ अच्युत (for अद्भुवम्)

37 ^o) K₂ B₂ m 3 4 D (except D₂, D₁ 3 miss

ing) विनिहतं (for निपतिन) S₁ K₂ D₂ पापे, M₂ सादरे (for वीरे)

38 S transp 38 and 39 — ^o) K₂ प्रध्माय Ś₁ K₃ D₂ वेगेन (for हर्षेण) — ^d) T₁ M₂ सप्रहर्षय; T₂ G (except G₁) चाप्यह^o

39 S transp 38 and 39 — ^o) G₂ मर्ही प्रेक्ष्य, M₂ मसुदीक्ष्य (for अभि^o)

40 ^b) Ś₁ h₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 transp शाल्व and सौभ — ^o) K₂ B (except B₂) D (except D₂ 6, D₁ 3 missing) S (except M₁) आनर्तान् B₂ पुनरागत्य — ^d) T₁ मियम् (for प्रीतिम्)

41 ^o) N (K₁ 4 D₁ 3 missing) तदेवत् (Ś₁ एतद्दे, h₂ त एतत्, Dc D₂ एतत्तत्, D₂ एतत्तु) कारण राजन् — ^b) Ś₁ M₂ येनाह, K₂ 3 B D (D₁ 3 missing) यदह (for नागम) Ś₁ इस्तिनापुर, T₁ G₁ 3 गजमाह्वय — ^o) N (K₁ 4 D₁ 3 missing) M₂ नागम, G₁ यद्याग, G₂ यद्याग — ^d) G₂ जीयेत् M₂ शासितु त सुयोधन — After 41, Dn₃ ms

90* मय्यागतेऽथवा वीर मृत न भविता तथा ।
On the other hand, K₂ B Dc Dn ms after 41 (Dn₃ after 90*)

91* अद्याह किं करिष्यामि भिक्षलेतुर्विवोदकम् ।

अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राजा मूर्धन्युपात्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४३
 सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
 आस्तोह रथं कृष्णः पाण्डुरभिपूजितः ॥ ४४
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चमा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास युधिष्ठिरम् ॥ ४५
 ततः प्रयाते दाशार्हे वृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४६
 वृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।

जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ४७
 केकयाश्वाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनाभितौजसा ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ४८
 ब्राह्मणाश्च विश्वैव तथा विषयवासिनः ।
 विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४९
 समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
 आसीन्महात्मना तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५०
 युधिष्ठिरस्तु विप्रास्ताननुमान्य महामनाः ।
 शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति ह् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।

यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
 रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥ १
 आस्थाय वीराः सहिता वनाय

C 3 904
B. 3 23 2
K. 3 23 2

42 °) K₁ 3 B Dc₁ Dn D₂ 4-5 T₁ श्री(T₁ सी)-
 नान्, T₂ G (except G₁) वीरान् (for धीमान्)

43 °) S₁ B₂ 4 उपत्रातो T₁ G (except G₂) M₁
 राजा च नृन्धुपात्रातो (T₁ 'य) — °) T₁ ततो भीमो
 (for भीमेन च) D₂ महायत् — After 43, S₁ K₂ 3
 B₂ 4 D (D₁ 3 missing) 105

92* परिष्वक्त्यार्जुनेन यमान्या चाभिवादित् ।
 संनानितश्च धौम्येन द्रौपेया चाचितोऽशुभिः ।

44 G₂ om. 44, D₂ om (hapl.) 44^c-45^c — °)
 T₂ G (except G₁) प्रयातु द्वारका प्रति

45 D₂ om. 45^{abc} (cf. v.l. 44) — °) = 1 212 3^c
 3 21. 12^c, etc K₂ 3 B D (D₁ 3 missing, D₂ om)
 दौ(B₁ मै)व्य* (for सैन्य*)

46 °) M₂ प्रति- (for तत्) Dc दुर्यय (for दाशार्हे)
 — °) S (except G₁ M₂) transp प्रययौ and स्वपुर

47 °) Dc Dn₃ स समादाय चेदि*

48 K₃ om 48 — °) S₁ K₂ B₁ Dc Dn D₅ 6
 केकयाश्, B₁-3 D₁ केकयाश् S₁ D₂ T₂ G (except G₁) M₁
 अग्नि (for अपि) D₂ 'ज्ञसा', D₅ 'गता' (for 'जाता')
 — °) D₅ T₁ M 'तौजसा' — °) T₂ G (except G₁)

चापि (for तेऽपि)

49 °) S महाभागस् (T₁ 'वाहो) (for विदाश्चैव)

50 °) Dc D₅ M₂ महानद्भुत* (om सु)

51 °) M तान्विप्रान् (by transp) — °) Dc D₅
 T₁ महाग्मन्, T₂ G₂ 4 महायशा — °) D₂ स्व सयोजयेति
 K₂ B Dn D₁ 6 वै, S स* (M₂ च) (for ह्)

Colophon K₁ 4 D₁ 3 missing — Major partan
 S₁ T G₂-4 आरण्य — Sub-partan S₁ K₂ D₂ T G₂ 4
 M (all om sub-parvan name) mention only सौमवध,
 K₂ likewise only सौमवधाख्यान, B Dc Dn D₁ 6 only
 सौमवधोपाख्यान, and D₅ only शास्त्रवध, to these S₁ K₂ 3
 B₂ 4 Dc Dn D₂ 4. 5 M₂ add समाप्त — Adhy nama
 D₂ श्रीकृष्णशास्त्रयुद्ध — Adhy no (figures, words or
 both) Dn₁ n₃ S 23 — Śloka no Dn D₅ 53

24

This adhy is missing in K₁ 4 D₁ 3 (cf. v.l.
 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly
 ignored here

2 °) B₁ Dc₁ Dn₁ n₂ D₁-6 T₂ G₂ प्रादाय

C 3 904
B. 3 23 2
K 3 23 2

प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
 हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च
 प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २
 प्रेष्याः पुरो विंशतिराचशस्त्रा
 धनूपि वर्माणि शरांश्च पीतान् ।
 मौर्वींश्च यन्त्राणि च सायकांश्च
 सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३
 ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
 धान्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
 तदिन्द्रसेनस्त्वरितं प्रगृह्य
 जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४
 ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
 प्रदक्षिणं चक्रुर्दीनसत्त्वाः ।
 तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना
 मुख्याश्च स कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५
 स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः
 सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
 तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा
 दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६

पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
 चक्रे कुरूणामृपभो महात्मा ।
 ते चापि तस्मिन्भरतप्रवर्हे
 तदा वभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७
 ततः समासाद्य महाजनौघाः
 कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
 हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवन्तो
 ह्रिया च सर्वेऽश्रुमुखा वभूवुः ॥ ८
 वरः कुरूणामधिपः प्रजानां
 पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
 पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वा-
 न्हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ ९
 धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं
 ससौवलं पापमतिं च कर्णम् ।
 अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
 ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १०
 स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
 पुरं महद्देवपुरप्रकाशम् ।
 शतक्रतुप्रस्थममोघकर्मा

- 3 ^a) S परे (for पुरो) — ^b) Ś₁ K₃ B₁ 4 D₂ 5
 चित्राणि, K₂ B₂ Dc Dn D₄ ० दद्याणि, B₃ दीप्तानि, T₁
 चर्माणि (for वर्माणि) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₃ G₃
 दीप्तान् (for पीतान्) — ^c) S (except M₃) सु- (for
 the first च) T₁ G₁ कलापकाश्च, T₂ G₂₋₄ सुसायकाश्च (for
 च साय*)
- 4 ^b) S विभूषण यत् (M₃ *पूणानि) — ^c) K₂ 3 B
 (except B₃) Dn₁ n₃ G₁ त्वरितं K₃ G₁ नि- (for प्र-)
 M₃ परिगृह्य राजन् (for स्वरितं प्र*)
- 5 ^b) T₁ M₁ *सत्त्व, T₂ G (except G₁) *चेतम (for
 *सत्त्वा) — ^c) B₂ (m as in text) प्रदृष्टा; T₁ 2 (before
 corr) G₄ प्रपन्ना — ^d) Ś₁ (sup lin as in text) K₃
 D₂ 5 *पुगयाना, B (except B₃) Dc₁ D₄ *जगलाना
- 6 ^a) T G₃ 4 प्रपन्न — ^d) Dc₁ D₂ *जगलाना
- 7 ^a) B (except B₃) T₂ G₃ सुतेषु (for स तेषु) — ^b)
 D₂ T₂ G (except G₁) M₁ अधिपो (for ऋपभो) — ^c)

- B₂ D₅ T₂ G (except G₁) M₃ *वीरे (for *वर्हे) — ^d)
 T G (except G₁) तथा (for तदा)
- 8 ^a) K₂ B Dc Dn D₂ 4 6 T₃ G₃ तम् (for सम्)
 Ś₁ transp महाजनौघा and कुरुप्रवीर — ^c) B₃ (re-
 peating) नाथ (m as in text), T₁ M₁ कष्ट (for धर्म)
 K₂ 3 B D (D₁ 3 missing) ब्रुवाणा (for ब्रुवन्तो) — ^d)
 K₂ 3 B Dc Dn D₄ हीताश्च, D₂ दीनाश्च, D₅ ० भीताश्च (for
 ह्रिया च) Cnp भीता K₂ B (B₃ marg) Dc Dn D₄ ०
 च राजन् (B₃ orig च तस्थु) (for वभूवु)
- 9 ^a) K₃ पति, Dc ऊचुः, D₂ T₂ G (except G₁)
 तत, T₁ M₁ इत, M₃ कुत (for वर) — 9^d = 11^d,
 12^d
- 10 ^a) K₂ B₃ 4 Dc D₄₋₆ सुनृशंसस्तु, D₂ सुनृश
 कुर्द्धि, S सुनृशसवृत्त — ^b) K₃ Dn D₂ धिक्सौवल,
 — ^d) K₂ 3 B₃ Dn T₂ (by corr) G₃ तवैव (K₃ *व),
 B₂ 4 D₄ ० तवैव (D₆ *मे), G₄ तवाभ्या (for तवोग्रा)

हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ ११
 चकार यामप्रतिमां महात्मा
 सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
 तां देवगुप्तामिव देवमाया
 हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ १२
 तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा
 वीमत्सुरुचैः सहितानुवाच ।
 आदास्यते वासमिमं निरुष्य
 वनेषु राजा द्विपतां यशासि ॥ १३
 द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च
 भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।

प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
 यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
 इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन
 ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
 मुदाम्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
 प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५
 आमन्त्र्य पार्थ च वृकोदरं च
 धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
 प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
 युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
 अम्यभापत धर्मात्मा ब्राह्मन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
 द्वादशेमाः समास्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
 समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगाद्विजम् ॥ २

बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
 यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
 एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
 गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
 अर्जुन उवाच ।

C. 3 922
B. 3 24 4
K. 3 24 4

11 K₃ T₂ G₃ om (hapl.) 11^b-12^c — ^b) B (except B₃) D_n D₄₋₆ T₁ G₁ महादेव — ^c) K₃ B D_n D₄ ३ अमेय (B₃ अत्रेय) (for अमोव) — 11^d=9^d, 12^d
 12 K₃ T₂ G₃ om 12² (cf. v1 11) — ^c) S₁ K₃ D₂ ३ वा देवमायामिव देवकल्पो (D₅ गुप्ता) — 12^d=9^d, 11^d
 14 ^a) S (except M₂) पृथक्पृथक् (for पृथक्च)
 16 ^d) B₁ यथार्थं, D₅ सुख, T₂ G (except G₁) स्वय

Colophon K₁ 4 D₁ ३ missing — Major parvan S₁ T G आरण्य — Sub-parvan K₃ B D_c D_n D₄₋₆ (all om. sub-parvan name) mention only द्रुतवनप्रवेश — Adhy name B₄ D₂ पौरनिवर्तन, T₂ G₃ 4 M₁ पौरजनविषम — Adhy no (figures, words or both) D_n S 23 — Śloka no D_n 16

25

~~३~~ This adhy is missing in K₁ 4 D₁ ३ (cf v1 3 1 1, 23 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 ^d) T₁ G (except G₃) M₁ सर्वान्ब्राह्मन् (by transp)
 2 ^a) M₂ [इ]ह (for [इ]मा) K₃ D_n ३ सहा (for समा) T G M₁ द्वादशेमानि वर्षाणि (=4 1 5^a), but cf 11^a — ^b) T₁ G₂ 4 M₂ विजने वने
 3 ^c) =10^c D_c D₅ मूल (for पुष्प) — ^b) K₃ B D (except D₂, D₁ ३ missing) पुण्यजनावृत — ^c) T₁ द्वादशास्मासु, T₂ G M₁ द्वादश समा (for शरद सर्वा)
 4 ^c) T₂ G₃ 4 गुरु स (for गुरुवन्) T₂ G (except G₁) मानववर — ^d) S₁ D_c ३ D₂ यशस्विन, T₁ तपस्विन

भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
 अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ५
 त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
 द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६
 यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
 देवलोकद्रव्यलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
 सर्वा गतीर्विजानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
 प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
 त्वमेव राजज्ञानासि श्रेयःकारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
 इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
 बहुपुण्यफलं रम्यं नानाद्विजनियेवितम् ॥ १०
 अत्रेसा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
 यदि तेऽनुमतं राजन्किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
 गच्छाम पुण्यं विख्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
 ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्रयः ।
 स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च सजपा वनवासिनः ॥ १४
 बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिव्रुशुधिष्ठिरम् ।
 तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
 ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
 पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
 तच्छालतालाग्रमधूकनीप-
 कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
 तपात्यये पुण्यधरैरुपेतं
 महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
 महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
 र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
 मयूरदात्यूहचकोरसंधा-
 त्तास्मिन्वने काननकोकिलाश्च ॥ १८

5 ^a) T₃ G (except G₁) transp मानुषे and भवतो
 6 ^a) T G [अ]भि- (for हि) — ^b) S (except M₂)
 वेदपारगा (for भर°)

8 ^a) K₂ B₁₋₃ D (except D₂, D₁ s missing) अनु-
 भावान्; B₄ T₂ G (except G₁) सर्वां गतिं, T₁ सद्भागतिं
 K₂ B (except B₄) Dn D₄₋₆ च जानासि, K₃ विजानीत
 — ^o) T₂ G (except G₁) आवासाश्चैव

10 ^b) K₂ B₃ Dn D₄ s °जलो° (for °जनो°), of 3^b
 — 10^a = 3^a

11 ^a) K₂ B₃ Dn D₄ s T₁ यत्र (for अत्र) K₂ Dn₃
 D₄ s [इ]मे, B₂ [ए]व (for [इ]मा) — ^b) B₃ T₁ G₁
 विहरामे°, T₂ G₂₋₄ विचरे (G₂ 4 °रा)मे° Ś₁ D₂ नराधिप,
 K₂ Dc Dc [इ]ति मे मति°; B₂ [इ]ति रोचते — ^o) K₂
 [ऽ]नुमति°; D₂ रोचते — ^d) Ś₁ K₂ Dc D₂ s कथं वा, K₂
 B (except B₄) Dn D₄ s G₁ किमन्यन् (for किं वान्यन्)

12 ^a) Ś₁ K₂ Dc D₂ s सर्वं (for पार्थ) — ^b) Ś₁ K₂
 Dc D₂ s यत्त्वया (by transp) — ^o) K₂ B₁ 4 Dn D₂ 4 s
 गच्छाम° K₂ B (except B₃) Dn D₂ 4 s पुण्यवि°, K₂
 पुण्य द्वैतवन (hypermetric!) — ^d) K₂ सुविख्यात महसर°

14 ^a) K₂ 3 B Dc Dn D₄₋₆ तथैव, G₁ सदैव (for
 सजपा) K₂ B₂ Dc D₂ वनचारिण Ś₁ जपाश्च वनवासिन°
 (sup lin प्रजाश्च वन° and जपाध्ययनचारिण°), D₂ जपस्वा-
 ध्यायचारिण°

15 ^a) K₂ B Dn D₄ s तप° (K₂ Dn₁ तत°) सिद्धा
 महात्मान — ^d) Ś₁ K₂ Dc D₂ s G₂ सतत (for शतश))
 MSS सश्रित°, शसित° also (as usual)

16 ^a) Ś₁ ते प्राप्य, Dn₃ प्रयाता°, G₄ ते याता° T G
 (except G₁) ब्राह्मणैस्तत्र — ^b) K₂ B₃ Dn D₄ s T₁
 ब्राह्मणैर्बहुभि सह, T₂ G (except G₁) पाण्डवा बहुभि सह
 — ^o) T₂ G (except G₁) सर्वे (for रम्य), — ^d) Some
 N MSS °र्षभ

17 ^a) Ś₁ B₁ 4 Dn D₂ 4 तस्साल°, K₂ corrupt
 — ^o) Ś₁ Dc °वरै°, S °फले° (for °धरै°) — ^d) K₂ Dn₂
 महावल, S (except T₂ G₃) महद्वन M₂ द्वैतवन प्रपेदुः
 (for राष्ट्रपतिर्ददर्श)

18 ^b) T₁ G₂ 4 M मनोरमा वाच उदी° — ^o) T₁ G₁
 M₂ °नत्यूह° (for °दात्यूह°) — ^d) K₂ B Dc Dn D₄₋₆
 T₂ G₃ वरिणि°, D₂ सारस°, G₁ शारिकाः को°, M₁ कोकिला°

आरण्यकपर्व

स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वा-
 न्यत्यर्चितो राजवद्देववच ।
 विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः
 कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
 स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
 तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
 प्रत्यर्चितः पुष्पघरस्य मूले
 महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
 भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च
 यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
 विमुच्य बाहानवरुह्य सर्वे
 तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ॥ २५
 लतावतानावनतः स पाण्डवै-
 र्महाद्रुमः पञ्चभिरुग्रधन्विभिः ।
 वभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
 र्महागिरिवारिण्युथपैरिव ॥ २६

C 3 944
 B 3 24 26
 K. 3 24 26

कैरातपर्व]

करेणुयूथैः सह यूथपाना
 मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् ।
 महान्ति यूथानि महाद्रिपानां
 तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
 मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
 धृतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
 तस्मिन्वने धर्मभृता निवासे
 ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ २०
 ततः स यानादवरुह्य राजा
 सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
 विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
 स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१
 तं सत्यसंघं सहिताभिपेतु-
 दिदृक्ष्वश्वारणसिद्धसंघाः ।
 वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
 मनस्विनं संपरिवार्य तस्थुः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

शारिका च

- 19 D₂ om 19^a-20^b — ^{ab}) T₂ G (except G₁)
 यूथवतिना (for यूथपाना), and अमल* (for अचल*)
 — ^c) Ś₁ वृत्तानि (for यूथानि)
 20 D₂ om 20^{ab} (cf v1 19) — ^a) D₆ मनोहरा
 S₁ K₃ मोव* (S₁ corr to मेघ*, K₃ corr to भोग* as
 in text) — ^b) K₃ B Dc Dn D₄₋₆ प्वात्मना, T₂ G₃ 4
 21 ^a) S₁ K₃ D₂ चीर* (for राजा) — ^b) Dc D₂ 6
 व्रिता*, M₂ महा*, S₁ corrupt
 :3 G₂₋₄ सजन*, T₁ M₁ स्वजन, G₁ सुजन* (for सजन*)
 — ^c) B₂ M₁ धर्मात्मनृता, B₃ Dc D₂ धर्मायंव* (D₂
 *नृता)
 22 ^a) T₂ G₃ 4 सहमा (for सहिता) Ś₁[अ]न्यपेतु,
 B₃ Dc D₆ T G₂₋₄ M निपेतु* — ^a) K₃ युधिष्ठिर, D₂
 T₁ मनस्विन K₂ B Dn D₄₋₆ T₂ G₂ 3 त (for स-)
 23 ^a) S₁ K₃ Des वृद्धान् (for सिद्धान्) K₃ वृद्धान्
 (for सर्वान्) T₁ G₁ 2 M transp सिद्धान् and सर्वान्
 — ^b) G₂ 4 वचो* (for वच)
 24 ^a) K₂ 3 सु* (for स) S (except T₁) पुण्यशीले-

- S (except M₂) सहितो (for पितृवन्) — ^b) T₁ G₂ 4
 नृतेर (for परैर) K₃ T₁ G₂ 4 उपेत*
 25 ^b) MSS नरेन्द्र, *द्र*, *द्रा* also — ^c) G₂ 4 M₁
 विमोच्य, G₁ विमोद्य — K₃ om from अवरुह्य up to
 *पगतं (in 26^a) K₂ B Dn D₄ 6 अवशा(K₂*शा)श्च;
 Dc D₆ अनुगाश्च, D₂ T₁ G₁ M अव(D₂*वि)गाद्य (for
 अवरुह्य) — ^a) T₂ G (except G₁) तत्रैव (for तत्रोप-)
 MSS *वहं*, *जहाँ* also
 26 K₃ om up to *पगतं (cf v1 25) — ^a) T₁
 M *वितान, G₂ 4 *प्रतान* (for *वतान-) Ś₁ Dn₃ M₂
 [अ]वतत (for [अ]वनत*) — ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ पव
 (for उग्र)

Colophon K₁ 4 D₁ 3 missing — Major parvan
 S₁ T G₂₋₄ आरण्य, Dn₃ वन (1) — Sub parvan S₁
 K₂ 3 B Dn Dc D₂ 4-6 T₂ G₂₋₄ M (all om sub parvan
 name) mention only द्वैतवनप्रवेश — Adhy name D₂
 ग्राहणानुवजन — Adhy no (figures, words or both)
 Dn S 24 — Śloka no Dn 26

२६

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः
 सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।
 विजहुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु
 सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १
 यतींश्च सर्वान्स मुनींश्च राजा
 तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।
 द्विजातिमुख्यान्पुत्रभः कुरूणां
 संतर्पयामास महानुभावः ॥ २
 इष्टींश्च पित्र्याणि *तथाग्रियाणि
 महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
 पुरोहितः सर्वसमृद्धतेजा-
 श्चकार धौम्यः पितृवत्कुरूणाम् ॥ ३
 अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-
 मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।

तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
 मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४
 स सर्वविद् द्रौपदीं प्रेक्ष्य कृष्णां
 युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
 संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
 तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ५
 तं धर्मराजो विमना इवाव्रवी-
 त्सर्वे हिया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
 भवानिदं किं स्मयतीव हृष्ट-
 स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 न तात हृष्यामि न च स्मयामि
 प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
 तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
 सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ७

26

† This adhy is missing in K₁ & D₁ 3 (of 71 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 °) Cnp तत्कारण (for तत्कानन)। — °) S (except M₂) दुःखम् (for वासम्) — °) T G *प्रतिमप्रकाशा — °) S भागीरथीशाल* (T₂ G₁ 3 & *साल्व°)

2 °) K₂ B₂ Dn D₄ ० transp सर्वान् and राजा — °) Ś₁ नृपति* (for ऋषभ*)

3 °) M₁ मुख्याश्च (for पित्र्याणि) N (K₁ & D₁ 3 missing) M तथा क्रियाश्च, T G₃ & तथाग्रियाणि; G₁ तथा श्रयाणि, G₂ तथा क्रियाणि (for *तथाग्रियाणि) — °) S (except T₂ G₃) तस्मिन् (for महा) — °) K₂ B (except B₁) D (except D₂, D₁ 3 missing) तत्र (for सर्व) Ś₁ पुरोहित* सत्यसमिद्धतेजा — °) K₂ B D₀ Dn D₄ ० नृपाणा, S महात्मा (for कुरूणाम्)

4 °) Ś₁ B (except B₄) च (for तु) — °) B₁ D₀ मुनि* (for ऋषि) T₁ [S]तिचरो जगाम, M₂ [S]भिजगाम

राजन् (for ऽतिथिरा*) — °) Ś₁ D₂ तिग्म*, B₁ प्रीति*, G₁ सर्व* (for तीव्र*) — °) Here and below (generally) Ś₁ मार्कण्डेय*। — After 4, N (except K₃, K₁ & D₁ 3 missing) T₂ G₂₋₄ ins

93* तमागत ज्वलितहुताशनप्रभ

महामना* कुरुपुत्रभो युधिष्ठिर* ।

अपूजयत्पुररूपिमानवाचित

महामुनिं ह्यनुपमसस्ववीर्यवान् ।

[(L 1) = (var) 1 17 21° Ś₁ B (except B₂) *तिप (for *प्रभ) — (L 4) Ś₁ °वीर्यसत्वान्, G₂ 4 *सस्ववीर्यवान्]

5 °) Ś₁ K₂ B₂ D (except D₂, D₁ 3 missing) T G₃ वीक्ष्य; G₁ प्राप्य (for प्रेक्ष्य) K₃ दीना (for कृष्णा) — °) T G स्मयते (for ऽस्मयत) T₂ G₁₋₃ महौजा* (for [अ]मितौजा*)

6 °) S (except T₂ G₃) याति (for सन्ति) K₃ [S]पि, S (except T₁) मा (for ऽमी) — °) D₀ D₂ G₄ M₂ स्मयते प्र*, T₂ G₃ स्मयतेव (for *तीव)

7 °) T₂ G₃ 4 प्रहर्षते K₃ M₂ मा (for मा) — °)

स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
 वने निवासं पितुरेव शासनात् ।
 धन्वी चरन्पार्थ पुरा मयैव
 दृष्टो गिरेर्ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ८
 सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
 मयस्य जेता नमुचेथ्व हन्ता ।
 पितुर्निदेशादनवः स्वधर्मं
 वने वासं दाशरथिश्चकार ॥ ९
 स चापि शक्रस्य समप्रभावो
 महानुभावः समरेष्वजेयः ।
 विहाय भोगानचरद्वनेषु
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १०
 नृपाश्च नाभागभगीरथादयो
 महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
 सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
 अलर्कमाहुर्नरवर्यं सन्तं

सत्यव्रतं काशिकरूपराजम् ।
 विहाय राष्ट्राणि वसूनि चैव
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
 धात्रा विधिर्यो विहितः पुराण-
 स्तं पूजयन्तो नरवर्यं सन्तः ।
 सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
 महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
 न्विपाणिनः पश्य गजाननरेन्द्र ।
 स्थितान्निदेशे नरवर्यं धातु-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
 सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
 यथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
 स्वयोनितस्तत्कुरुते प्रभावा-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
 सत्येन धर्मेण यथाहृष्ट्या
 हिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।

C 3 961
 B 3 25 17
 K. 3 25 17

S (except T₂ G₃) तात (for स्वय)

8 ^a) G₂ M राम (for राजा) — ^{cd}) K₂ B₂ Dn D₂ ६ मयैव दृष्टो (for पुरा मयैव), and गिरे पुरा (with hiatus!) (for दृष्टो गिरेर्)

9 ^b) K₂ B Dn D₂ T G₁ ३ यमस्य नेता, D₂ रणे विनेता, D₂ ६ G₂ ४ M₁ यमस्य जेता S₁ K₂ B₁ ३ Dc D₂ निहता, D₂ यथेद्र (for च हन्ता) — ^c) M₂ अनयत् (for अनय) — ^d) Dn₂ D₂ वाम वने (by transp.), D₂ रामो वने Some N MSS चचार (for चकार)

10 ^a) M₂ शक्रप्रतिमप्रभावो — ^c) G (except G₃) M व्यच (for अच) — ^d) = 11^d, 12^d, 13^d, etc D₂ ६ T₂ G (except G₁) नेशो (for नेशो)

11 B₃ om (hapl.) 11-12 — ^a) B (B₃ om) Dn₂ n₃ भूपां (for नृपां) — G₂ om 11^{cd} — ^c) G₁ ४ स्व (for स्वय) — ^d) = 10^d, 12^d, 13^d, etc D₂ T₂ G₃ ४ नेशो (for नेशो)

12 B₃ om. 12 (cf. v l 11), T₁ M₂ om (hapl.) 12 — ^a) G₁ M₁ देव (for वर्य) B₁ नरधर्मसेतु, G₁ M₁ नरेदेववर्यं, G₂ ६ नरवर्यमुत्तम (for नरवर्यं सन्त) S₁

K₂ D₂ सिद्ध, T₂ G₃ मुक्त (for सन्त) — ^b) S (T₁ M₂ om) कस्त्य — ^c) B (B₃ om.) Dn D₂ G M₁ राज्यानि (for राष्ट्राणि) — ^d) = 10^d, 11^d, etc K₂ D₂ ६ T₂ G₂₋₄ नेशो — After 12, T₂ G₂₋₄ read 15

13 B₁ om (hapl.) 13 — ^a) S₁ K₂ B₂ ४ Dn D₂ पुराणस्य, M₂ पुरस्तात् — ^b) T₂ G₃ ४ वीर, G₂ देव (for वर्य) — ^c) T₂ G (except G₁) भ्रमति (for प्रभान्ति) — ^d) = 10^d, 11^d, etc Some MSS नेशो (for नेशो)

14 ^c) T₁ G (except G₃) बलिनश्च सर्वान् M नरदेव यतुर् (for नरवर्यं धातुर्) — ^d) = 10^d, 11^d, etc Some MSS नेशो

15 T₁ G₁ om (hapl.) 15 T₂ G₂₋₄ read 15 after 12 — ^b) K₂ B Dn D₂ ६ तथा (for the first यथा) M यथास्व (for यथावद्) — ^c) S₁ K₂ D₂ M₁ कुर्वते न (M₁ तत्), K₂ B₁ ३ Dn D₂ ६ कर्म सदा (for तत्कुरुते) B₂ कर्म समाचरति (for तत्कुरुते प्र) B₁ ३ Dn D₂ ६ [आ]चरति, Dc स्वभावाद्, D₂ प्रभावः; M स्वभाव (for प्रभावाद्) — ^d) = 10^d, 11^d, etc Some MSS नेशो

16 ^a) S₁ (sup lin) D₂ यथार्थं, K₂ तथार्थं; S

यश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १६
यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
कुच्छं वने वासमिमं निरुष्य ।
ततः श्रियं तेजसा स्वेन दीप्ता-
मादास्ससे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।
तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
स्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।
वसत्स्यथ द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वतः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ॥ २
यजुषामृचां च साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निखनो हृदयंगमः ॥ ३

ज्याघोषः पाण्डवेयानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
अथाब्रवीद्भक्तो दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
संध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संग्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।

(except T₂ G₃) यथासु — ^b) S (except T₂ G₃) श्रिया
यथा (for हिया तथा) — ^c) Ś₁ तत्र प्रदीप्त, B₂ तथात्तिदीप्त
17 ^a) G₂ 4 M तु (for च) — ^c) K₂ B₂ Dn D₄
T₂ G₃ तेन (for स्वेन) — ^d) D₆ T₂ G (except G₁)
कौरव पार्थिवेभ्य (by transp)
18 T₁ om 18 — ^b) Ś₁ D₂ G₂ 4 सहितं सु^a, K₂
D₆ नृप धर्मनदन — ^c) G₁ 2 समन्त्र्य (for आ^a)

Colophon om in T₁ K₁ 4 D₁ 3 missing — Major
parvan Ś₁ T₂ G₂₋₃ M₂ आरण्य — Sub-parvan Ś₁
B₂ 3 D₆ Dn₁ n₃ D₂ 4 6 (all om sub-parvan name)
mention only द्वैतवनप्रवेश, likewise B₄ D₆ only द्वैतवन,
and G₁ only द्वैतवननिवास — Adhy name B₄ T₂ G
M₁ मार्कण्डेयदर्शन; D₆ D₂ मार्कण्डेयवाक्य — Adhy no
(figures, words or both) Dn T₂ G M 25 — Śloka
no Dn₁ n₃ 18, Dn₂ 19

27

This adhy is missing in K₁ 4 D₁ 3 (of v 1

3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly
ignored here

1 ^a) Ś₁ D₂ [अ]यो, Dn D₄ 6 वे (for [अ]थ)

2 ^a) K₂ D₆ पूर्यं (for ईर्यं) — ^b) K₂ D₆ ब्राह्मणौ-
घेन K₂ B₂ 4 D₆ Dn D₄₋₆ सर्वदा — K₂ om (hapl)
2^a-3^b

3 K₂ om. 3^{ab} (cf v 1 2) — ^a) Hypermetrical
K₂ B D₆ Dn D₄ 6 om the first च — ^b) S₁ भाषाणा
चैव, D₆ D₂ भाषाणा चैव, T₂ G (except G₁) निगमाना
च S भारत (for सर्वदा) B₁ भाषाणा च सहस्रदा

4 ^a) K₂ B₂ Dn D₄ 6 चैव पार्थाना, D₆ D₂ पांडवाना
च (for पाण्डवे) — 4^a = 1 76 18^a — ^d) K₂ व्यरो
चयत्, B₁ G₁ M व्यचर्षत्, T₁ [अ]भिवर्षत्, T₂ G₂₋₃ M₂
[अ]भ्यवर्षत्

5 ^a) G (except G₃) तथा^a (for अथा^a) T₁ G₁ M^a
[अ]भ्येत्य (for दाल्भ्यो)

6 ^b) Ś₁ K₂ B₁ D₂ महात्मना (for तप^a) — ^d) Ś₁
K₂ D₆ पावक

7 ^b) K₂ महावने, S (except T₂ G₃) महावता (for

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
 आगस्त्याश्च महाभागा अत्रियाश्चोत्तमव्रताः ।
 सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
 इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।
 भ्रातृभिः सह कौन्तेय यच्चा वक्ष्यामि कौरव ॥ ९
 ब्रह्म क्षेत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्णो दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०
 नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-
 दिच्छन्निमं लोकमशुं च जेतुम् ।
 विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
 लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११
 चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
 नाध्यगच्छद्ब्रलिलोकै तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२
 अनूनमासीदसुरस्य कामै-
 वीरोचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् ।

लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-
 चेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥ १३
 नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
 वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
 समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै
 यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥ १४
 कुञ्जरस्येव संग्रामेऽपरिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।
 ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५
 ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमग्रतिमं बलम् ।
 तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥ १६
 यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥ १७
 ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
 अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विवृद्धये ॥ १८
 अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये

C. 3 982
B. 3 25 19
K. 3 26 19

धृत्) — ^a) K₂ Dc D₅ T₂ G₃ कश्यपैः सह, K₃ कश्यपः सह, B₁ काश्यपान्धया
 8 ^b) T₂ G (except G₁) 'प्रमा' (for 'व्रता')
 9 ^b) S₁ शृणुष्वेकमना, K₂ B Dc Dn D₄₋₅ शृणुष्व
 गदतो — ^c) S₁ K₂ D₂ 5 सत्रानृष्ट्या (S₁ D₃ 'भार्य')
 कौतिय — ^d) K₂ 3 B D (except D₂, D₁ 3 missing)
 T₁ G₄ स्वा
 10 ^c) K₂ B D (except D₅, D₁ 3 missing) T₂
 G₃ M₂ उदीर्णं, G₁ 'णं'
 11 ^b) K₂ इक्षन् (for इच्छन्) B₁ Dc G₄ इम (for
 असु) T₂ G₃ 3 transp इम and असु, T₂ G₂ 4 transp
 लोक and जेतुम् — ^c) S (except G₁) 'द्रोप (for 'मोह)
 — ^d) K₂ जयति, K₃ B₁ 3 Dc D₅ S हति, B₂ m D₅
 तुदति, B₃ भूति (for नुदति) S₁ B₁ D₂ सदा, B₂ भूप
 (for नृप)
 12 ^a) G (except G₂) निश्रेयस — ^b) T₁ G₂ 4
 राज्यं, G₁ राजं (for प्रजां) — ^c) B₁ D₂ T G नाभ्य-
 गच्छद्
 13 ^a) Dc D₅ M₂ अन्यूनम्, T G (except G₁) M₁
 मानूनम् K₂ विक्रमैर्, S राजन् (M₂ कामो) (for कामैर्)
 — ^b) K₂ 3 Dc Dn₁ D₅ विरोचने T₁ 2 (before corr)
 G (except G₂) M₁ श्रीरपिकाक्षिता या — ^d) K₃ नष्टा

चारो, T₁ G₁ 2 M तेषा चरन् (G₁ चिर) S (except M₂)
 दुक्षम् (for दुष्टम्) K₂ B₁ Dn D₂ 4-5 M₂ अयो (for
 अतो)
 14 ^a) K₂ सहेत, G₂ सहैति — ^d) K₂ B Dn D₄₋₅
 नयैर्विनीत, T G₂₋₄ नयरितात्मा
 15 ^b) D₂ 'त्यज्या', M₂ 'हाया' (for गृह्या) — ^c)
 T₁ G₁ M त्र (T₁ M₂ त्रा) ब्रह्मणा विप्रहीणस्य, T₂ (before
 corr) G₂ 4 ब्राह्मणाभिर् — ^d) S₁ क्षीयते (for क्षी^o)
 16 ^a) B₂ 3 4 (mas in text) D₅ T₂ (by corr)
 G₃ ब्राह्मणात्ना (B₂ D₅ 'त्ना) परा, Dc ब्राह्मणानुपरा — ^b)
 K₃ D₅ T₁ M₂ क्षत्रम् G₁ M₁ क्षेत्रे S₁ अनुपम, G₁ M₁
 चाग्रतिम — ^d) K₂ B D (except D₂, D₁ 3 missing)
 T₂ G₃ तदा (for अथ)
 17 ^a) T₁ G₁ 4 M तु, G₂ [अ]ति- (for द्वि) — ^c)
 K₃ S (except G₂, T₂ before corr) चरं (for दहं)
 — ^d) K₂ B D (D₁ 3 missing) सम स्थि, K₃ M सहा-
 रिषु T G ब्राह्मणे सहितो रिपून् (T₁ G₁ सहचारिभिः, G₂ 4
 सहितोरिषु)
 18 ^a) S₁ K₂ D₅ ब्राह्मणो ह्येव, K₂ B Dc Dn D₂ 4 5
 नेष्वेव, M₂ 'णस्यैव (for 'णभ्योऽथ) — ^b) B₂ बुद्धे 1 T
 G₃ 4 बुद्ध्या (for बुद्धि-) — ^d) K₂ B Dn D₄₋₅ परिवृद्धये,
 T₂ G₂₋₄ [अ]थ विवृ

यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।

यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं

बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९

ब्राह्मणोपूतमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।

तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वक्त्रं दाल्भ्यमपूजयन् ।

युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१

द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।

इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२

कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।

हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३

ऋतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्च ऋतावसुः ।

ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४

एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।

अजातशत्रुमानर्जुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।

ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।

उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १

प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।

ततः कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २

न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मात्सु किञ्चन ।

19 ^a) G₁ °भावाय (for °लाभाय) — ^b) K₃ यथा-
वदर्हप्रं, D₆ यथार्हवृद्धप्रं; T₁ G₁ °पादनाय च — ^{cd}) Ś₁
M₁ तपस्विन (for यशं) B₁ transp विपं and बहुं S
वासयेत् (for °य)

20 ^a) G₃ ४ भक्तिः (for वृत्ति) — ^d) K₃ प्रथम,
T₁ G₃ ४ [S]प्रतिम (for प्रथित)

21 Before 21, K₃ B (except B₁) Dn D₄ ६ G₂ M₁
ins वैशं उं (K₃ Dn₁ G₂ om उं) — ^d) Ś₁ K₃ B₁
D₃ सर्वे, T₁ G₁ ३ M पुन (for भूय).

22 ^o) Ś₁ वालकिश्च, K₂ भालकं, B₂ भालुकिं, T G₃
दालुकं, G₄ दालुकिं G₁, ३ M₁ युम्नो (M₁ युम्नौ) दालु-
किश्च — Ś₁ om (hapl) 22^a-23° — ^d) K₃ D₆ हृत्-
चेता, S कृतमेधा

23 Ś₁ om 23^{ab} (of v 1 22) — ^{ab}) K₃ B₁ D₆
मौजं (for मुञ्जं) S कण्वश्च लवणाश्वश्च (T₃ G₂₋₄ °णश्चैव)
काश्यपश्च महातपा — ^c) K₃ D₆ D₂ नृणं, D₆ G₂ M₁
स्थूलं, T₁ G₄ M₃ स्थलं (for स्थूणं) — ^d) Ś₁ K₃ B₁
D₆ D₃ ins अपि before अग्नि (to avoid the hiatus!)
D₆ °होत्रो (for °वेश्यो) S कौशिक (for शौनं)

24 ^a) K₃ Dn D₄ ६ कृतं (for ऋतं) D₆ कृतवाक्सु
बृहश्चैव, T₁ ऋतवाक्सुवाक्चैव — ^b) Ś₁ K₃ B D₆ Dn
D₄₋₆ T₂ (by corr) G₃ विभां (for ऋतां). — ^o) S

वृहन् (for वृषा-)

25 ^b) S (except M₃) मुनय (for ब्राह्मणां) MSS
सश्रितं, शसितं etc also (as usual) B₁ मुनयो ब्राह्मणास्तथा
— ^c) Ś₁ मान्यत, K₃ D₆ D₂ G₁ M₁ अर्चत, D₆ आर्हतं
(for आनर्चुं)

Colophon K₁ ४ D₁ ३ missing — Major parvan
Ś₁ Dn₂ T G₂₋₄ M₂ आरण्य — Sub parvan K₃ B₁ ३
D₆ D₂ M₂ (all om sub parvan name) mention only
द्वैतवनप्रवेश, likewise B₄ D₆ only द्वैतवन, and G₁ only
द्वैतवननिवास — Adhy name D₃ ब्राह्मणमाहात्म्य; T₃
G M₁ दाल्भ्यवचन — Adhy no (figures, words or
both) Dn S 26 — Śloka no Dn 25

28

☞ This adhy is missing in K₁ ४ D₁ ३ (of v 1
S 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly
ignored here

1 ^o) T G₃ ४ कथा चक्रुर्
2 ^o) K₃ B Dn D₄ ६ M₃ अथ (for तत) — ^d)
T₃ G (except G₁) वचन चेदमब्रवीत्
3 Before 3, most MSS ins द्वैपद्युवाच (resp

विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
भ्रातृभिश्च तथा सर्वैर्नाभ्यभापत किञ्चन ।
वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५
सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः ।
ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६
चतुर्णामिव पापानामश्रु वै नापतत्तदा ।
त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातृस्तस्य चोग्रस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ ८
इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९

इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १०
दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।
दृष्ट्वा कुशवृत्ती चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११
यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
सा त्वा पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैर्वहुधनैः पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वा पश्यामि चीरिणम् ॥ १४
यच्च तद्द्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ।

C 3 1004
B 3 27 16
K 3 27 16

द्वौपदी)

4 ^a) M₂ त्वा (for त्वा) — ^b) S परिवारित (T₂ G₂ 'वासित, G₁ 'वारित') — K₂ B₃ D_n D₄₋₆ om 4^{cd} — ^c) S₁ D₂ सहित (for च तथा) — S₁ K₃ D₂ om 4^{ef} B₁ 2 4 Dc T₂ G₃ transp 4^{cd} and 4^{ef} — ^e) S (except G₁) दुर्मथा (for दुष्टात्मा) — ^f) Dc S नातु तप्यति (Dc 'त)

5 ^b) S तस्यामीकृतकर्मणः — K₂ om (hapl.) 5^c-6^b — ^c) T₁ M₂ त्वा (for त्वा) S₁ ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) — After 5, B₁ Dc₃ ins

9¹* वचनान्यमनोज्ञानि दुर्वाच्यानि च ससदि ।

7 K₂ om 7 (with 6) — ^b) S₁ D₂ 5 असूया दृश्य- (D₅ विद्य)ते स्वयि, K₂ B Dc Dn D₄ अन्न न पतित तदा (Dc भुवि)

8 G₂ transp 8^b and 8^d — ^c) B₂ दुर्दान्तस, T₂ G (except G₁) दुर्हृदस (for दुर्भ्रातृस) M तव (for तस्य) — ^d) K₂ B (except B₁) Dc Dn D₄ 6 राजन् (for तथा) B₄ Dc वै, T₂ G₃ 4 तु (for च)

9 ^a) S₁ T₂ G (except G₂) च (for तु) K₂ 3 B₁ अयेतरेषा स^c — ^c) T₁ G (except G₃) [अ]पि (for [अ]भि-)

10 ^c) S₁ K₂ M₂ त्वा (for त्वा) T₂ G₂ 'वाहो (for 'राज) — ^d) S दृष्ट्वा भूतलशापिन

11 ^c) S₁ K₂ 3 B Dc₁ Dn₃ n₃ D₄ 'वृषीं, Dc₃ D₅ 8 'वृषीं S₁ एता, T₂ G₂ 3 चैता (for चेमा) — ^d) S₁ K₃ G₂ M₂ मा (for मा) S₁ K₃ मथय^c, B₁ प्रदह^c, D₂ 5 S दारय^c (for रुन्धय^c)

13 T₁ om (hapl.) 13-16 — ^a) T₂ G त्वा स्रक्, M₁ त्वा सच् (for स्वाह) — ^c) K₂ 3 B D (D₁ 3 missing) G₁ 4 त्वा (for त्वा)

14 T₁ om 14 (cf v.l. 13) — ^a) K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ या त्वाह, K₃ या त्वा वै, B₁ D₂ G₄ या वै त्वा, M या वीत — ^b) K₃ Dc D₂ G (except G₃) M शुभ्रेर् (for शुभ्रैर्) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ आच्छादित (B₁ बहुविधै), K₃ G₁ 2 4 बहुशतै (for बहुधनै) — ^d) K₂ 3 B Dc₁ Dn D₄₋₆ G₁ सा त्वा, D₂ M₁ साद्य, M₂ साह

15 T₁ om 15 (cf v.l. 13) — ^a) T₂ G M₂ ते (for तद्) — ^c) D₅ M₂ दीयते (for हि^c) B₂ च, T₂ G (except G₁) स्वद्, M₂ वै (for ते) — ^d) T₂ G (except G₁) सार्वकालिक

16 T₁ om 16 (cf v.l. 13) — ^a) S₁ K₂ D₂ M₂ च, B₁ Dc तु (for ते) — After 16^{ab}, M₂ reads line 1 of 95* — ^c) S (T₁ om) यतीना (for दीयते) — N (K₁ 4 D₁ 3 missing, S₁ K₂ D₂ 5 om line 1) ins after 16^{cd} M₂ ins line 1 after 16^{ab} and line 2 after 16^{cd} (l)

तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १६
यांस्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
अभोजयन्त मृष्टान्नैः सदाः परमसंस्कृतैः ॥ १७
सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीवतः ।
अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १८
भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
ध्यायन्तं किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ १९
भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत ।
सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २०
सत्कृतं विविधैर्यानिर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २१
कुरुनापि हि यः सर्वान्हन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
त्वत्प्रसादं प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २२
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विवाहुर्बहुबाहुना ।

शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २३
यस्य शस्त्रप्रतापेन ग्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २४
तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २५
दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ २६
यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २७
यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतपः ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च वाणशतानि यः ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २९
श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।

95* सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामै पुरा गृहे ।
सर्वकामै सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।

— 16' = 12^d

17 ^a) N (K₁ 4 D₁ 3 missing) M₂ यत्ते (for यास्ते)
— ^b) B₂ 4 Dc₃ D₂ 4 5 °कुण्डलान् — °) S (except
G₁ 4) अभोजयश्च K₃ Dc D₅ मिष्टान्नैः, T₁ M निष्टान्नैः
— ^d) B₂m 4 M₂ °सत्कृता

18 ^a) S पश्यन्त्या (for पश्यामि) — ^b) Dn D₄ 5
जीविनः, M₂ जीवितान् (for जीवतः)

19 ^a) K₃ श्रुत्वा, Dc D₅ M₁ दृष्ट्वा (for चापि) — °)
K₃ B (except B₂) Dn D₄ 5 ध्यायतः S (except T₂
G₂) तु (for न) — ^d) G₂ 4 प्राप्तकाले T₁ G₂ 4 M न
(for वि)

20 Dc₁ M₂ om (hapl) 20 — ^b) Ś₁ K₂ B₁ 2
Dn D₅ T₂ G₂ 4 °मच्युत — °) S (M₂ om) असुख
(for दुःखित) — ^d) = 21^d, 25^d, 27^d, 29^d, 30^d, 31^d,
32^d S₁ कथ (for कस्मान्), of v l 21 S (M₂ om)
कस्माद्वाजद्युपेक्षसे

21 K₃ B₂ Dc M₂ om (hapl) 21 — ^a) K₃ M₁
ज्ञानैर्; T₁ 2 (before corr) G₂ 4 मान्यैर्, G₁ मानैर् (for
यानैर्) — ^b) K₃ T₁ 2 (before corr) G (except G₂)
M₁ वाक्यैर् (for वक्षैर्) — ^d) S₁ कथं (for कस्मान्);
of. v l 20

22 ^a) Ś₁ K₃ B₄ Dc D₂ 5 ह्यय (for हि य) K₂ B
(except B₄) Dn D₄ 5 अय कुरुजणे सर्वान् — ^b) Ś₁
K₃ D₂ 5 मृष्टा (for प्रभु) — °) N (K₁ 4 D₁ 3 miss-
ing) M₂ त्वद्व्यतिज्ञा — ^d) S₁ K₃ B₁ Dc D₂ 5 M₂ क्षमं
(for सह)

23 ^a) Ś₁ K₃ B₂₋₄ Dc D₂ 4-5 शरावसर्गे, K₃ B₁ Dn
शरावमर्दे, M₂ शरान्विसर्गे K₃ शीघ्रास्त्रो, T G °क्षे, M °ञ्च

25 ^a) = 20^d, 21^d, etc N (K₁ 4 D₁ 3 missing)
M₂ कस्माद्वाजद्यु कुण्डलैः (M₂ °से)

26 M₁ om (hapl) 26-27 G₁ reads 26 after 29
— ^b) M₂ दुःखानर्हं (for अदुःखार्हं) — °) Ś₁ K₃ D₂

वियं (for वर्धं) T₂ G (except G₁) न वर्धते च मन्युस्ते

27 27^{ab} = (var) 4 18 9^{ab} M₁ om 27 (of v.l.
26) — ^b) B Dn D₂ 4 5 सर्पान् (as in text), Dc
यक्षान्, the rest सर्वान् T₁ om च — 27^d = 20^d,
21^d, etc

28 T₁ om (hapl) 28-29 — ^b) G₁ 2 M ह्य-
नागैः — °) T₂ G₂₋₄ रत्न योगृह्णात्, G₁ M₁ वित्त गृह्णी-
यात् — ^d) T₂ G M₁ पार्थिवाना K₃ B (except B₂);
Dn D₂ परतप

30 ^b) B₁ S (except G₁) धन्विनाम्, B₃ धर्मिणाम्;
D₂ 5 5 वर्मिं (for चर्मिं) — T₁ om 30^{cd}, G₁ om
(hapl) 30^c-31^d

नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
द्रुपदस्य कुले जातां स्तुपां पाण्डोर्महात्मनः ।
मां ते वनगतां दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३२
नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातृश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३३
न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।

तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३४
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३५
तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३६
तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

द्रौपद्युवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं बलेवैरोचनस्य च ॥ १

असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २
क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।

C 3 1031
B 3 28 3
K 3 28 3

31 G₁ om 31 (cf v.l. 30) — After 31^c, N
(K₁ 4 D₁ 3 missing) M₂ ins

96* कस्माक्षमसि पार्थिव ।

नकुल महदेव च दृष्ट्वा ते दुःखिताबुभौ ।

अदुःखाहो मनुष्येन्द्र

[(L. 2) K₂ D₂ दृष्ट्वा दुःखिताबुभौ]

— After 31, M₂ repeats 26 (using the plural instead of the singular in 26^{ab})

32 T₁ om (hapl.) 32 — After 32^{ab}, K₂ B Dc
Dn D₄₋₆ ins

97* दृष्टुमुत्सव भगिनी वीरपत्नीमनुव्रताम् ।

— ^c) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ वै (for ते) — ^d) K₁ B
(except B₁) Dn D₄ 6 कस्माक्षमसि पार्थिव (cf 96*)

33 ^a) Dn D₆ T₂ G₃ वै नास्ति (for नैवास्ति) — After
33^{ab}, T₁ G₁ ins

98* त्यक्त्वास्व विनाशाय व्यक्तं मृत्युपतिर्यथा ।

[T₁ त्यक्त्वा (for व्यक्त)]

— ^d) D₆ व्यथित (for व्यथते)

34 ^a) M₂ नामन्यु क्षत्रियोऽस्ति — ^b) S₁ K₂ Dc
D₂ 6 महत् (for स्मृतम्)

36 ^a) S (for M₂ see below) न (for तत्), and तु
(for न) M₂ न च क्षमा त्वया कार्या — ^c) Ś₁ K₂ D₂

शक्यास्ते (by transp) — ^d) Ś₁ K₂ D₂ 6 M₁ नियत
(for निहन्तु)

37 ^d) D₅ S (except M₁) वि- (for च)

Colophon om in K₂ K₁ 4 D₁ 3 missing — Major
parvan S₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub-parvan B₂ 3 Dc
Dn₁ ns D₂ 6 (all om sub parvan name) mention only
द्वैतवनप्रवेश, likewise B₂ D₅ only द्वैतवन, and D₂ only
द्वैतवनवास — Adhy name B₂ Dc T₂ G M₁ द्रौपदी-
वाक्य, D₂ द्रौपदीविलाप — Adhy no (figures, words
or both) Dn S 27 — Śloka no Dn 40

29

☞ This adhy is missing in K₁ 4 D₁ 3 (of. v l
3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly
ignored here

1 ^c) B Dc₂ Dn₃ D₅ 6 प्रह्लादस्य (see below)

2 ^a) B₁ S (except M₂) स्मान (for प्राज्ञ) — ^b)
T₂ G (except G₁) अद्भुता (for आगता) — ^c) T₁
G₁ 2 M₁ दैत्येन्द्र — ^d) B Dc₂ D₂ 6 प्रह्लाद

3 Before 3, B Dc Dn D₄₋₆ M₂ ins बलिस्वाच

एतन्मे संशयं तात यथावद् ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५

प्रह्लाद उवाच ।

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथैव च ॥ ७
सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८
अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
यानं वस्त्राप्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०

आददीरन्धिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११
न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
तथा च नित्यमुदिता यदि स्वल्पमपीश्वरात् ।
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५
एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्वद्यक्षमावताम् ॥ १६
अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७
मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।
प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८

— ^a) K₃ [अ]स्ति, S वा (for स्वित्) S₁ K₃ तेज (for तात) — ^b) Ś₁ K₃ चात्र मे सशयो महान्, S तेजो वासुर-सत्तम — ^c) S (except M₂) यथा (for एतन्), and सशयस् (for 'य) Ś₁ K₃ तन्मेपरिमितप्रज्ञ — ^d) S (except M₂) तथात्व (for यथावद्) Ś₁ सशय परिपृच्छतः; K₃ सम्यक्प्रमूहि पृच्छते

6 Ś₁ om the ref B Dc₂ D₅ प्रह्लाद उ° — ^b) M₂ श्रेयसे मया (for 'सी क्षमा) G₄ यो नित्य य स्वय क्षमी. — ^d) T₂ G₃ यद् द्वय तदसशय

7 K₂ om (hapl) 7^b-8^c — ^c) Ś₁ भूता (for भृत्या) — ^d) B (except B₁) Dc Dn D₄ ६ तथारय (for तथैव च)

8 K₂ om 8^{ab} (of v l 7) — ^b) Dc D₅ S नमति — ^d) K₃ परिवर्जिता, B₁ G₂ अपि वर्जिता (for अपवा-दिता)

9 ^a) S च (for हि) — ^b) T₁ 'दोषवान्, G₁ M₁ 'दोषत' — ^d) D₂ G₂ ४ 'तेजस' (for 'चेतस')

10 ^a) B_{2m} ३ M₂ वस्त्रम् S (except G₁) अलंकार — ^b) D₅ आसन शयनानि च — ^c) T₂ G (except G₁) माल्या (for पाना)

11 ^b) = 14^d G₂ 'तेजसः' (for 'चेतस'), of v l 9^d

12 ^a) Dc₂ D₅ तत्र (for मर्तृ-) — ^b) Ś₁ K₃ B₁ Dc D₂ ६ M₂ पूजयेयु K₂ ३ B (except B₁) Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ M₂ कथचन — ^c) B₄ Dc D₂ G₂ ४ अवज्ञात

13 ^a) T₁ २ (before corr) G₄ क्षमिणा तादृशा — ^b) D₅ च (for [अ]पि) — ^c) K₃ B (except B₁) Dc D₅ T₂ G₃ M₂ transp पुत्रा and भृत्या D₆ दासा (for भृत्या)

14 ^a) K₃ (marg seo m) Dn अथास्य, D₅ अवाप्य (for अप्यस्य) — ^b) K₃ D₅ 'भोक्तु (for 'भूय) — ^c) T₁ न निव°, G (except G₃) M₁ [अ]प्यत्तिव° (for [अ]स्य प्रव°) — ^d) = 11^b G₂ ४ 'तेजस' (for 'चेतस'); of v l 9^d, 11^b

15 ^b) K₂ नाल्पाम्, B Dn D₄ ६ T₂ G₃ नाल्पम्, T₁ G₁ ४ M₁ स्वल्पाम् — ^c) S (except T₂ G₃) हानिम् (for दण्डम्) K₃ अर्हन्ति, D₂ G₂ M ऋच्छति, D₅ T₁ G₁ २ इच्छति (for अर्हन्ति) T G₃ दूष्यति, M₁ द्विष्यति — ^d) T₁ G (except G₃) M₁ स्वामिनश्चापि (M₁ 'प' कुर्वते.

17 ^a) S छ(T₂ G₃ [S]प्य)पि च (for यदि वा) — ^b) S चानुगामिनि (T₁ G₄ 'नी, T₂ G₃ 'नी) (for रज°) — D₂ om (hapl) 17^c-18^b — ^d) S विविधान्स्वेजसावृत

18 D₂ om 18^{ab} (of v l 17) — ^b) S (except

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
 संतापद्वेषलोभाश्च शत्रुंश्च लभते नरः ॥ १९
 क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषो नयन् ।
 भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेषुः स्रजनादपि ॥ २०
 योऽपकर्तृश्च कर्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।
 तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्विश्रमगतादिव ॥ २१
 यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
 अन्तरं ह्यस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ।
 तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ २२
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २३
 क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।

ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा ग्राहूर्मनीपिणः ॥ २४
 पूर्वोपकारी यस्तु स्यादपराधेऽपरीयसि ।
 उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २५
 अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
 न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २६
 अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा व्रुयुस्ते तदबुद्धिजम् ।
 पापान्स्वल्पेऽपि तान्दहन्यादपराधे तथानृजन् ॥ २७
 सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २८
 अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ २९
 मृदुना मार्दवं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।

C 3 1059
B 3 28 31
K 3 28 32

T₂ G₃ यो नित्य (for ग्रामुते) Dc तमसा* — °) K₃
 B₁ Dn D₄ ६ आप्नोति S (except M₂) लोके (for चैव)
 — °) S (except M₂) नृत्यात् (for लोकात्) Ś₁ K₃ Dc
 D₅ लोकस्यामन एव च

19 °) K₃ S *मानार्थलोपो (G₄ M₅ *भौ) च, B₁
 सावमानाश्च हानि च, B₄ *मानार्थहानि च, Dc D₅ *मानाव-
 लोपो च, D₂ *मानार्थलोपो वा — °) S₁ उपलभ, K₃ D₃
 [अ]प्युपालभ; B₂ मोपाठं (for उपा*) S वाच्यता(T₁
 *च्युत)मेष्यतीति — °) K₃ B (except B₂) Dn D₄ ६
 *द्वेषमोहाश्च, S *लोभमोहाश्च (T₁ *मोहलोभाश्च)

20 °) Ś₁ उग्रान् (for दण्डान्) — °) Ś₁ अनयानय;
 K₃ B₁₋₃ Dn₃ (by corr) D₄ ६ पुरुषोदयात्, Dn₁ n₂
 D₂ ६ *पोनयात् — °) T₁ G (except G₃) प्रजा* (for प्राणे*)

21 °) S सोपकर्तृश्च (G₃ सोपि कृराश्च) S₁ K₃ स्व-
 (for the first च) K₃ B Dn Dem T₁ G₁ हृद्* (B₃
 हृद्*), T₂ G₂₋₄ M शत्रु* (for कर्तृ*) — M₂ om (hapl.)
 21^a-22^a

22 M₂ om 22^a (cf v.l. 21) — °) S₁ K₃ D₂ ६
 ms च before उद्विजते — °) K₃ सुख (for कथ) K₃
 कथ, S रतिर् (for भवो) — °) K₂ B Dc Dn D₅ ६ T₂
 G₃ तस्य, D₄ स्व* (for ह्य*) — °) G₄ *क्रम* (for *कुरु*)
 — °) K₃ [अ]भि- (for [अ]ति-) — °) Ś₁ K₃ [अ]पि
 (for च) — After 22, N (K₁ 4 D₁ ३ missing) M₂
 ms

99* काले काले तु सप्राप्ते मृदुस्त्रीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ।

[S₁ K₃ D₂ ६ [अ]पि (for तु) B₂ [अ]थ (for अपि)]

23 °) T₁ G₁ ३ M स तु वै सुखमवाप्नोति — °) S
 लोकेऽसिश्च परत्र च

24 K₃ om 24 — °) T₂ G (except G₁) च (for
 तु) — °) S (except M₂) वै (for तान्) — °) B₁ ते
 तु, G₂ M एते (for ये ते) T₁ एते न नित्य सत्याज्या*

25 B₂ om 25^{ab} — °) K₃ B₁ ३ Dc Dn D₄₋₆ ते
 स्यात्, T₂ G (except G₁) स्वस्य (for तु स्यात्) — °) T
 G (except G₁) स्वापराधे — B₂ om. 25^c-28^a — °)
 B₂ पूर्वोपकारी (m *रे) (for उपकारेण) — °) T₁ G₂ ३
 M₂ अपराधितं (cf v.l. 26), G₁ *न

26 B₂ om. 26 (cf v.l. 25), G₁ om 26^{ab} — °)
 K₃ B₂ ३ Dc Dn D₄₋₆ तु, T G (G₁ om) हि (for च)
 — °) G₃ ३ *राधित (cf v.l. 25) — °) T₂ G (except
 G₁) तु (for हि) — °) S पुरूपैरिह

27 B₂ om 27 (cf v.l. 25) — °) T₁ G₂ पापे
 त्वल्पे, T₂ G₃ ३ पापेऽल्पे, G₁ पापेऽल्पे, M पापे स्वल्पे (for
 पापान्स्वल्पे) T₁ तु (for अपि) — °) T₁ अपरास्ते, G₄
 अपारो ये (for अपराधे) T₁ G₂ ३ M₁ ततो* (for तथा*).
 G₁ अपराधकृते यदि

28 B₂ om 28 (cf v.l. 25), G₁ om 28^a-29^b
 — °) D₂ T₁ G₃ ३ M तु (for ते) — D₅ om 28^{cd}
 — °) Ś₁ द्वितीयस्त्वथ वध्योमौ

29 G₁ om 29^{ab} (cf v.l. 28) — °) Ś₁ परीक्ष्य वा,
 T₁ M₁ *क्षका*, T₂ G₂₋₄ *क्षकै*, G₁ *क्षितान् K₃ तेषा वै
 (both words in marg sec m) सुपरीक्षया

30 ^{ab}) K₃ B (except B₁) Dc Dn D₄ ६ दारुण (for

0 3 1059
B 3 28 31
K 3 28 32

नासाध्यं मृदुना किञ्चित्सात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ३०
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
नादेशकाले किञ्चित्सादेशः कालः प्रतीक्ष्यते ।
तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ३१
एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
अतोऽन्यथानुवर्तन्तु तेजसः काल उच्यते ॥ ३२
द्रौपद्युवाच ।

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३३
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून्प्रति ।
तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ३४
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं ह्येतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १

यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।
तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २

मार्देव), and the same MSS except K₃ [अ]दारुण (for
वारुणम्) — ^a) K₂ B (except B₁) D_n D₄ ० M तीक्ष्ण
(M 'क्ष्ण)तर मृदु, D₀ D₅ G₁ तीक्ष्णतर मृदु

31 After 31^{ab}, S ins

100* अन्वीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेजः क्षमापि वा ।

[T₂ G₃ ५ क्षमावता (for क्षमापि वा)]

— B₃ D₄ ० om 31^{cd} — ^a) K₂ ३ B₁ D₂ T₁ M₁ देश-
काल (K₂ T₁ 'लौ) प्रतीक्ष्यते, B₂ ५ D₀ D₅ देशकाल (B₂
D₅ 'ल) समीक्षते, D_n देशकालौ प्रतीक्षता (1), T₂ G₂₋₄ देश
(G₂ ५ 'श' काल समीक्ष्य चै — ^०) Ś₁ S (except G₂)
चापि (for चैव) — ¹) S अपराधित (G₁ M₂ 'न)

32 ^०) Ś₁ एवमेवविधा, K₃ (by con.) D₀ एव बहुवि-
धा; B₃ ५ अत एवविधा — ^०) T G₃ M₁ तु (for [अ]नु-)
Ś₁ K₃ [अ]नुवर्तस्व, K₃ 'वर्तन्त्ये, D₀ प्रवर्तन्तु, D_n D₄ [अ]न्व-
वर्तन्तु (1); D₂ विवृत्तस्तु, G₂ सुवर्तन्ते, M₂ तु वर्तन्तु — ^a)
S₁ आगते, B₁ D₂ इष्यं (for उच्यं)

33 All MSS except T₁ (K₁ ५ D₁ ३ missing) om
the ref — ^b) Ś₁ K₃ D₂ जनां (for नरां)

34 ^०) D₀ तेषु, T₁ G₂ M₂ किञ्चित् (for कश्चित्) — ^b)
D₀ तान्, T₁ G₂ ५ [ऽ]त्र, G₁ च (for ऽच) — ^०) G₂ ५
तेजसामागते — ^a) D₀ तदुत्स्रष्टुमर्हसि

35 ^०) Ś₁ B D_n D₀ अनु, K₂ T₁ अवि (for अव)
— ^b) T₂ G (except G₁) नर (for जन) — ^०) Ś₁ D₂
कालप्राप्त; K₃ काले प्राप्ते, D₅ दाने प्राप्ते; M₂ (by transp)

प्राप्ते काले D₅ क्षमा (for द्वय) K₂ B D_n D₄ ० चैतद्;
D₅ चैव (for ह्येतद्) — ^a) T₁ G₁ M₁ वेत्ति (for वेद)

Colophon om in K₃ K₁ ५ D₁ ३ missing — Major
parvan Ś₁ B₁ T G आरण्य — Sub parvan B₃ D₅
(both om sub parvan name) mention only द्वैतवन,
likewise B₃ only द्वैतवनप्रवेश — Adhy name B₄ T₂
G₁ ३ ५ द्रौपदीवाक्य, D₀ D₂ बलिप्रह्ला (D₀ ५ 'ह्ला)दसवाद,
M₁ द्रौपदीमत — Adhy no (figures, words or both)
D_n S 28 — Śloka no. D_n 36

30

~~30~~ This adhy is missing in K₁ ५ D₁ ३ (cf v.l
3 1 1, 29 30, 29 28), the MSS are mostly
ignored here

1 Before 1, D₀ D₂ ins

101* वैशपायन उवाच ।

द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपदं शुभम् ।
उवाच द्रौपदी राजा सयमानो युधिष्ठिरः ।
कारणे भवती क्रुद्धा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ।
येन क्रोधं महाप्राज्ञे बहुधा बहु मन्यसे ।
क्रोधं मूलहरं शत्रुं कारणं शृणु त मम ।

— ^०) A few MSS महाप्राज्ञे

2 ^०) Ś₁ K₃ B₃ ५ D₀ D₂ ३ ससहते — ^b) K₂ ३ B

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
 तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३
 क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरुनपि ।
 क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४
 वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५
 हिंस्यात्क्रोधादवध्यांश्च वध्यान्संपूजयेदपि ।
 आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ६
 एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
 इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७
 तं क्रोधं वर्जितं वीरैः कथमस्मद्विधश्चेत् ।
 एतद् द्रौपदि संवाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८
 आत्मानं च परं चैव त्रायते महतो भयात् ।

क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९
 मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ।
 ब्रलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १०
 तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
 तस्माद् द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११
 विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
 स नाशयित्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति ॥ १२
 तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
 क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १३
 मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
 क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४
 सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसानृशंसता ।
 तमेवं ब्रह्मदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।

C. 3 1079
 B 3 29 15
 K 3 29 18

Dn D₂ १-६ M₂ नव^१; T₁ नवा^१ (for भाव^१) S₁ transp
 भाव^१ and तस्य S शुमानने (but cf 102*) — After
 2^{ab}, S (except M₂) ins

102* यो न महर्ते श्रौच तस्याभावो भवत्युत ।
 अभावकरण तस्मात्क्रोधो भवति शोभने ।
 — D₂ om. 2^{cd} — ^a) T₁ कोप (for क्रोधं) — ^d)
 S विस्त्रतं (M₂ महर्) (for न सह^१) — ^e) Dc M₂
 तस्यानवाय

3 ^a) S₁ K₃ B₁ Dc D₂ १ विस्^१ (for तस्^१)

4 ^a) T₁ न कुर्यात्क्रुद्धः, G (except G₃) न क^१ कुर्यात्
 — M₂ transp 4^{cd} and 5^{ab}

5 K₃ D₂ om. 5^{ab} M₂ transp 4^{cd} and 5^{ab} — ^a)
 B₂ ३ वाच्यो; Dn D₂ G₂ वाच्यो, G₁ M₂ वाच्य (for
 वाच्ये) — ^d) S₁ नावध्य (for वाच्य)

6 ^a) K₃ Dn D₂ तु (for च) — ^b) Ś₁ B₁ ३ सपूज-
 येत च, K₂ B₃ ४ Dc Dn D₄ ६ शीत च, D₅ येत्त — ^c)
 S (except G₄) वा (for च)

8 ^a) B₃ ४ G₁ ३ M निजित, D₁ T₁ विजि^१, G₄ निश्चि^१
 (for वर्जि^१), cf 15^d Ś₁ K₃ D₂ ३ G₂ ४ वीरैः (for वीरै^१)
 Cmp त श्रौच विक्रम वीरै — ^c) S मस्मृ (G₁ इ)न्य (for
 मघाय) — ^d) K₂ ३ B Dc D₂ १-६ G₁ M₂ प्रवर्धते

9 ^a) K₂ B₁ ४ Dc Dn D₄ ५ च परान्, B₃ अपरान्
 (for च पर) — ^b) = Gitā (Vulg) 2 40^d — M₂ om.
 9^c-26^d — ^d) Ś₁ K₃ B₁ D₂ जपेद्भोकाश्च शाधवान्

10 M₂ om. 10 (cf. v.l. 9) — ^b) S₁ कुस्ते, K₃

B₁ D₂ क्रुष्य^१, B₃ ४ Dn D₄ ६ T G₃ क्लिश्य^१ (for क्रुष्य^१)
 — ^d) K₂ B₂-४ Dc Dn D₄-६ आत्मना (for अन्तत^१) Ś₁
 K₃ B₁ D₂ आत्मनैव विपद्यते

11 M₂ om 11 (cf. v.l. 9) — ^a) S (M₂ om)
 परित्यज्य (for सत्य^१) — ^b) S₁ K₃ D₂ अचेतम (for
 अनामान)

12 M₂ om 12 (cf. v.l. 9) — ^a) T₂ G (except
 G₁) तु चैव (for तथैव) — ^b) S₁ K₃ क्लिश्यमानो S
 (M₂ om) प्र (for न) — ^c) K₂ B Dc Dn D₂ १-६ अ-
 (B₂ वि-) (for स) Ś₁ नाशयति B₁ G₁ द्वेषार, G₂ क्षेसार
 — ^d) K₃ परलोक स, B₁ परलोकेषु B₄ स, T₁ G₁ न, M₂
 तु (for च) K₃ B₁ विदति, T₁ विदते, T₂ G (except G₁)
 M₁ निद्यते (for नन्दति)

13 M₂ om 13 (cf. v.l. 9) — ^b) T₂ G₃ निवरा ,
 G₄ त — ^d) Ś₁ K₃ D₂ ३ विपश्चिता (for विजानता)

14 M₂ om 14 (cf. v.l. 9) — ^b) T₁ [इ]व, G₂
 हि (for [इ]ह) — ^d) Ś₁ इति (for इह) B₄ Dc D₂
 मत (for मतम्)

15 M₂ om 15 (cf. v.l. 9) — ^a) Ś₁ D₂ चैवानु-
 तात् (for चानृतत) G₂ ४ सत्याच्चानृतमश्रेयो — ^b) Ś₁
 Dc₃ D₅ नृशस्यान्नां; K₂ नृशसायानृशसता, G₂ ४ योनृशालो
 नृशमत — ^c) T₁ G₂ ४ तदेव — ^d) T₁ G (except
 G₃) M₁ सद्भिर् (for साधु-) — ^e) B₄ S (M₂ om) वि^१
 (for प्र^१) Ś₁ को वै (for कस्मात्) — ^f) K₃ नयाद् (for
 वधाद्) S (M₂ om) सर्वलोकविनाशन.

G. 3 1080
B 3 29 16
K 3 29 18

मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादापि ॥ १५
तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १६
यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिवाधते ।
तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तच्चदर्शिनः ॥ १७
क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८
हन्त्यवघ्यानपि क्रुद्धो गुरुव्रुक्षैस्तुदत्यपि ।
तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ १९
दाक्ष्यं ह्यमर्यः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
गुणाः क्रोधामिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २०
क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१

क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिधीयते ।
रजस्तल्लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २२
तस्माच्छश्वत्तेजोऽपि पुरुषः सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३
यदि सर्वमनुवृत्तीनामतिक्रान्तमभेधसाम् ।
अतिक्रमो मद्विधस्य कथं खित्स्यादनिन्दिते ॥ २४
यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५
अभिपक्तो ह्यभिपजेदाह्न्याद्गुरुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६
आक्रुष्टः पुरुषः सर्वः प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
प्रतिह्न्याद्गतश्चैव तथा हिंसाच्च हिंसितः ॥ २७
हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितृन् ।

16 M₂ om. 16 (cf v l 9) — °) Ś₁ D₂ S (M₂ om) तेजस्विन (for °स्वीति) Ś₁ D₂ यदाहुर्, K₃ तदाहुर् K₃ B (except B₁) D₂ D₂ T₁ G (except G₃) M₁ हि (for वै) K₃ om (hapl) 16^a-17^a — °) G₂ 4 अतर, M₁ [S]भ्यतर Ś₁ B₁ 4m तत्र (for तस्य)

17 K₃ M₂ om 17 (cf v l 9, 16) — °) S (M₂ om) परि (for प्रति) — °) T₁ G₁ 4 विदुषो (for विद्वांसो)

18 M₂ om 18 (cf v l 9) — °) Ś₁ D₂ क्रोधो, T₁ G₂ 4 क्रोधी (for क्रुद्धो) K₃ om (hapl) 18^{ad} — °) B D₂ 8 M₁ नाकार्यं

19 M₂ om 19 (cf v l 9) — °) Ś₁ K₂ 3 B D (D₁ 3 missing) क्रुद्धस् (D₂ वृद्ध) (for रूक्षैस्) — °) T G₂ 4 श्रेयसि (for तेज) K₃ B Dn D₄ 8 कर्तव्य (for °व्ये) Ś₁ K₃ B₄m D₂ 8 तस्मात्तेजस्विभिर्नित्य — °) K₂ B₂ 3 Dn D₄ 8 दूरे, B₁ 4 D₂ दूर- (for दूरात्) Ś₁ K₃ D₂ 8 चिचिजित (for प्रति)

20 M₂ om 20 (cf v l 9) — °) T₁ दाक्षिण्यमर्यः; G₁ दाक्ष्य मर्यं च; M₁ दाक्ष्यमक्षश्च (for दाक्ष्य ह्यमर्यं) T₂ G₂-3 ह्यमर्यं शौरीर्यं (for °धैः शौर्यं च) — °) Ś₁ शीघ्रत्वाद्, Ś₁ G₁ अति, T₁ असि, T₂ G₂-3 अपि (for इति) T₂ G (except G₁) चेतसि (for तेजस)

21 °) D₄ 8 प्राज्ञे, T₁ G₂ 4 प्राज्ञैः, G₁ प्राज्ञ (for प्राज्ञे) — °) B₄ सम्यक् (for क्रुद्धैस्) B₄ D₂ D₂ तु (for

सु) S °दुर्लभ (for °दुःसहम्)

22 °) B₂-1 Dn D₄ 8 T₂ G₂ M₂ पण्डितै, T₁ पुरुषै, Cnp [अ]पण्डितै (as in text) S₁ पुमास पण्डिता क्रोध, K₃ 3 B₁ D₂ D₂ 8 पुमासो (B₁ 'स) पण्डिता क्रोध — °) K₃ B₂-4 Dn D₄ 8 M₂ 'निश्चित, K₃ B₁ D₂ D₂ 8 'जानते (for °धीयते) S₁ क्रोध इत्यवजायते (sio) — °) Ś₁ राज्नि, K₃ राज्, D₂ तेज, T₁ राजन् (for रज) B₂ 4 D₂ D₂ 8 T₂ G तु (G₁ ते) (for तत्) — °) K₃ B D₂ Dn D₂-3 मानुष प्रति

23 °) K₃ नित्य त्यजेत्; B₁ शक्तस्यजेत्, D₂ D₂ समुत्स-जेत् (for शश्वत्स्यजेत्) — °) Ś₁ D₂ D₂ M₂ स्वधर्मादपगो; K₃ 'मदपि यो, B₁ 'मणि रतो, T₁ G₁ 'मानुवदो, T₂ G₂-4 'मानुचरो.

24 °) B₁ यत्, D₂ D₂ G₂ इति (for यदि) S (except T₂ G₂) अनुवृत्तानाम् — °) K₂ 3 B₂ Dn D₄ 8 T₂ G अचेतसा (for अभेधसाम्) — °) Ś₁ K₃ B₁ हि स्याद्, B₂ (by transp) स्यात्सिद्, D₂ Dn₂ n₃ D₂ चित्स्याद्

25 °) K₃ Dn D₄ 8 T₂ G₂ मानुषेपु — °) K₃ T₂ G सिद्धिर् (for सधिर)

26 Ś₁ om 26^{ab} — °) Ś₁ B₁ अधर्म (B₁ 'मै) प्रतिमो; K₃ अधर्मप्रभवो

27 °) T₂ G (except G₁) क्रुधित (for पुरुष) B₁ Dn T₂ G₂ सर्व

28 °) B (except B₂) S (except T₂ G₂) च (for हि).

हन्त्युश्च पतयो भार्याः पत्नीभार्यास्तथैव च ॥ २८
 एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
 प्रजानां मंधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९
 ताः क्षीयेन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
 तस्मान्मनुर्विनाशाय प्रजानामभयाय च ॥ ३०
 यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीयमाः ।
 तस्माज्जन्म च भूताना भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३१
 क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वास्त्रापत्सु शोभने ।
 क्षमा भगो हि भूताना जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३२
 आकुरुस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो वलीयमा ।
 यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ३३

प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥ ३५
 क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
 यस्तामेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३६
 क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
 क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमया चोद्धृतं जगत् ॥ ३७
 अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ।
 अति यज्ञविदां चैव क्षमिणः प्रामुषन्ति तान् ॥ ३८
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

C. 3 1104
B 3 29 40
K 3 29 43

— ^b) S (except T₂ G₂) चैव (for चापि)

29 ^a) B₂ मःस्यिते, T₂ मधुभिन्ते, G₂ मधुचिते, M₁ प्रकुपिते — ^b) K₂ मन्, K₃ र्मन्, B_{1m} Dc D. दानं (for जन्म) — ^c) T₁ बुद्धिः, T₂ G₂-1 M₁ वृद्धिः, G₁ विद्धि (for मधि) — ^d) K₂ मन्, B_{1m} Dc दानं (for जन्म) S (except M₂) मुञ्चिन्ति (for मुञ्चा) — ^e) Cn दान इति पाठो अस्ति । ^f)

30 ^a) Dn₁ D₁ ता (for ता) S₁ क्षयेरन्, K₂ B₂ क्षिये, B₁ Dc Dn₁ n₂ D₁-6 T₂ G₂ क्षिये — ^b) T₁ 2 (before corr) G₂ 4 M तादृशा, G₁ न

31 Cl. 25^{ab} — ^a) S₁ D₂ T₁ M₁ तस्मात् S₁ Dc D₂ 2 लोकेषु, K₂ तु लोके, K₃ लोके ह (for तु लोके) — ^d) K₂ Dc D₂ 2 भयाय, B₁ भूयश्च, S (except G₁ M₂) नायश्च (cf. 1 32^c) S₁ धर्मश्च प्रथितो भवेत् (cf. 26^d)

32 ^b) K₂ B (B₁ corrupt) Dn D₄ 6 मर्मापसु मुनो जने — ^c) S₁ K₂ Dc Dn D₂ 2 6 T₂ G₂ चतो, T₁ G₁ M₁ भागो, G₂ भाव (for भगो)

33 ^a) S₁ K₂ B₁ 3 Dc D₂ 2 G₂ क्षिप्तः, M₂ चैव (for क्रुद्ध) — ^b) S₁ K₂ D₂ महते यो S₁ D₂ वलीयमा, K₂ B (except B₁) Dn₁ n₂ D₁ 6 म — ^c) T G₁-3 यस्तु (T₂ before corr यस्त), G₁ यस्मिन्, M₁ सत्य, M₂ स तु (for यश्च)

34 ^b) S₁ K₂ G₁ लोकं तन — ^c) S₁ K₂ B₂ T G₂ 4 स्वल्पं (for स्वल्पं)

35 ^{ab}) T G₂ 3 M₂ इमां Dc 6 T₂ G₂ 3 M₂ गाथा K₂ क्षमावत — 35^b = 44^b — ^c) T G₂ 3 गीता K₂

B₂ 4 Dn D₂ 4 6 T G₁ 3 1 क्षमावता — ^d) S₁ K₂ 3 D₂ ऋश्यपेन

36 ^a) S₁ transp धर्मं and यज्ञं K₂ क्षमा यज्ञा क्षमा धर्मा — ^b) G₂ 4 M₂ दान (for वेदा) — ^c) S₁ D₂ एव (for एव) S₁ K₂ Dc D₂ 2 6 विजानीते K₂ B (except B₁) Dn D₁ 6 य एतदेव जानाति

37 ^a) S₁ K₂ Dc D₂ 2 6 सिया (for सत्य) — ^d) S₁ [उ]र घन, K₂ B D (D₁ 3 missing) [इ]दि घन, K₃ वै घन (for चोद्धृत) — After 37, S₁ D₂ read 40 (followed by 103*), while K₃ reads 40^{abc} only

38 S₁ reads 38-39 in this sequence 39, 38^{cd}, 35^{ab} K₂ om 35^{ab} K₂ B₂ 4 Dc Dn D₄-6 G₂ transp (like S₁) 35^{ab} and 33^{cd} — ^a) D₂ धर्म (for ब्रह्म) — After 35^{ab}, K₂ B₂-1 Dc Dn D₄-6 read 40^{ef}, followed by 103* — B₂ D₂ om 38^{cd} — ^c) K₂ क्रियावता, K₃ T₂ G (except G₁) यज्ञवता, T₁ यत्रवता (for यज्ञविदा) K₂ Dn₁ चापि, B₁ 3 1m Dn D₁ 6 G₁ लोकान् (for चैव) — ^d) S₁ K₂ चै, K₂ D₁ द्वि, B (B₂ om) Dc Dn D₄-6 G₁ च (for तान्) — After 38, B₂ D₂ read 40^{ef}, followed by 103*

39 For S₁ cf. v. 1 38 D₂ om 39^{ab} M₁ om from मत्स्य up to कथ (in 40^b) — After 39^{ab}, K₂ (which om 39^{cd}) reads 41^{cd}, and B₁ reads 40^{ef} (followed by 103*) — ^c) D₂ (by transp) सत्यवता सत्य — ^d) S₁ K₂ B D (D₁ 3 missing) यज्ञं (for दान) S₁ Dc वता, K₂ B Dn D₄-6 दान (Dn₁ n₂ अस्म.) (for यज्ञ) — After 39, D₂ reads 41^{cd}.

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा दानं क्षमा यशः ॥ ३९
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे ऋथमसाद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्टिताः ।
भुज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ॥ ४०
अन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमया निहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४३
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।

श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥४४
पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति ।
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४५
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४६
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेच्छोभान्नाशिष्यति ॥ ४७
कालोऽयं दारुणः प्राप्नो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादापि भामिनि ॥ ४८
सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।

40 S₁ K₃ D₃ read 40^{abcd} after 37 M₁ om up to क्व (cf v 1 39) — ^a) B (except B₃) Dn D₄ ० तादृशीं (for इदृशीं) — ^c) S (except G₁) यत्र (for यस्या) Ś₁ K₃ Dc D₂ ० वेदाश्च (for सत्य) — ^d) T₁ G₁ यत्र (for यज्ञा) K₂ B₃ ४ Dn D₄ ० च विष्टिता, B₁ ३ प्रतिष्टिता (for च विष्टिता) Ś₁ K₃ Dc D₂ ० सर्वमेव (K₃ सर्वं सम्यक्) प्रतिष्ठित — K₃ B₂₋₃ Dc Dn D₄-० read 40^e after 38^{ab}, B₁, after 39^{ab} K₃ om 40^e-41^b — ^e) Ś₁ K₃ B D (D₁ ३ missing) अन्ये चै, T₁ इज्येते, G₁ इज्यते, M₂ अन्ये च (for भुज्यन्ते) K₃ Dn D₄ ० यजुषा, B Dc D₂ ० G₄ M₃ यज्विना (for यज्वना) — ^f) S₁ K₃ B Dn D₄ ० कर्मि, D₂ ० धमि (for क्षमि) — After 40, Ś₁ K₃ B D (D₁ ३ missing) ins

103* क्षमावता ब्रह्मलोके लोका. परमपूजिता ।

[Dn₃ ब्रह्मविदा, D₂ ० लोक D₂ लोक परमपूजित..]

41 S₁ om 41, K₃ D₂ om 41^{ab} (for K₃ cf v 1 40) — ^c) K₃ Dc D₂ ० च (for इ)

42 42^{ab} = 1 38 9^{cd} — For 42^{ab}, Ś₁ repeats 39^{cd} (with v 1. यज्ञ for दान and -वता for यदा) — ^b) K₂ Dc D₂ ० लोक, B₃ चापि (for चैव) — ^c) K₃ ३ B₁ Dc Dn D₂ ० T₁ G₄ सन्मानम् Ś₁ K₃ ३ Dn₁ D₄ अर्हति, B Dc D₂ अर्ह (B₂ च) ति, Dn₂ D₂ G₁ इच्छति (for रुच्छन्ति) — ^d) S परा (for शुभा)

43 ^b) K₃ [न]भिहित, B (except B₁) Dn D₄ ० [अ]भिहित (for निहत) — ^c) Ś₁ B₃ Dc तसा, K₃ T₁ G₁ ४ M^० तरो, G₂ मतो (for तरे) T₁ G₁ २ ४ M लोक

44 ^a) Dc D₂ ० G₂ ४ गीता Ś₁ K₃ D₂ काश्यपेन.

— ^b) = 35^b M₂ नित्यमेव (for गाथा नित्य) — ^c) S (except M₂) तु (for त्व) — ^d) T₁ G (except G₂) M₁ मा द्रौपदि (by transp)

45 K₃ B D (D₁ ३ missing) M₂ ins after 45^{ab} K₃, after 45^{cd} G₄, after 45^{ef} M₁, after 46

104* कृष्णश्च द्वेवकीपुत्र शम सपूजयिष्यति ।

[Cf 45^b K₃ समय पूजयिष्यति, M₂ शममेव वदि*]

— T₂ G₃ om 45^{cd} — ^c) K₂ ३ D₂ S (T₂ G₃ om.) चैव (for क्षत्ता) — ^d) K₃ सममेव, Dc परमेव S₁ B₂₋₄ Dn₂ n₃ D₄ वदिष्यति B₁ शम सपूजयिष्यति (= 45^b), S (T₂ G₃ om) पौरुत्रुद्वास्तथैव च — D₂ om 45^{ef} — ^f) T₁ G₁ २ ४ M₁ वदिष्यति

47 G₁ om 47 — ^b) K₃ नोद्यमान — ^c) S (G₁ om) आदान्यतेति (for राज्य दातेति) — After 47, D₂ ins

105* यत्र पार्थो धनुष्पाणिर्भीम. कृष्णश्च वीर्यवान् ।

48 ^b) Dc विपत्तये (for अभूतये) — After 46^{ab}, D₂ ins

106* क्षय सर्वस्य लोकस्य पृथिव्यामिति मे मति ।

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च किं शेष तत्र पश्यसि ।

— ^c) K₃ D₂ मदा चैतत् — ^d) K₃ एव (for अपि) K₂ ३ B D (D₁ ३ missing) G₁ भाविनि

49 ^b) B₂ विन्दति, B₃ न निन्दति S क्षमा मामेव विन्दति — ^c) B₄ Dc Dn D₂ ० T₂ G₃ तत्र (for तस्य). K₂ एवेह, B₂₋₄ D (D₁ ३ missing) G₁ इत्येव B₁ M₂ अर्हत्सया वहमिति — ^d) K₃ G₂ ४ M₂ मा (for मा) S₁ K₃ ३ B₁ विन्दति

अर्हस्तस्याहमित्येव तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ४९
एतदात्मवतां वृत्तमेव धर्मः सनातनः ।

क्षमा चैवानुशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमज्ञसा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

द्रौपद्युवाच ।

नमो धात्रे विधात्रे च यो मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १
नेह धर्मानुशंसाभ्या न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ २
त्वां चैत्र्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
यत्त्वं नार्हमि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३
न हि तेऽध्यगमञ्जातु तदानी नाद्य भारत ।

धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ४
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरुवश्चैव जानन्त्यापि च देवताः ॥ ५
मीमसेनाशुनौ चैव माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ६
राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ७
अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।

C 3 1125
B. 3 30 9
K. 3 30 9

50 °) S₁ धर्मवता, K₃ B₁ D₂ द्यामवता, M₁ आम
विदा K₃ धर्मन् (for वृत्तन्) — °) T G₂ 3 क्षमा S₁
नृसामस्य, K₃ नृसामा च

Colophon K₁ 4 D₁ 3 missing — Major parvan
S₁ Dn₂ T G₂ 3 आरण्य — Sub parvan B₃ D₁ (both
om. sub-parvan name) mention only द्रौपद्युवाच, like-
wise B₄ D₂ only द्रौपद्युवाच — Adhy name K₃ B₄ G₁
युधिष्ठिरवाक्य, Dc युधिष्ठिरवाक्ये क्षमाप्रदाया, D₂ क्षमा-
प्रदाया, T₂ G₂ 3 M₁ क्षमास्तुति — Adhy no (figures,
words or both) Dn S 29 — Śloka 10 Dn 53

31

⚡ This adhy is missing in K₁ 4 D₁ 3 (cf v l.
3 1 1, 22 30, 23 23), the MSS are mostly ignored
here

1 1^a = 3 38 25^a — °) S (except T₁ M₁) राज्ये
(for वृत्ते) — After 1, K₃ B (except B₁) Dc Dn D₁ 3
125

107* कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यागत्या पृथग्विधः ।
तस्मात्कर्मणि नित्यानि लोभान्मोक्ष वियामति ।

[(L 1) K₃ B₃ (m as in text) Dn D₂ 6 गत्या गत्या

D₂ पृथक्पृथक्]

2 °) D₂ ते न (for नेह) K₃ B Dc D₂ T₁ G
(except G₂) M₂ माभ्या (for साभ्या) — °) S₁ K₂ 3
D₂ न यज्ञेभूरिदक्षिणे

3 °) T G₂ M दुष्यह, G₁ दुष्यह K₃ इदं च भरतर्षभ
— °) K₃ D₂ न स्व, B (except B₃) Dc यस्व, T G म
स्व, M₁ राजन् (for यस्व) — °) S₁ K₂ 3 Dc D₂ 3
[5]मितौजस, B₁ महायज्ञा, B₄ बलीयस (for महौ)

4 °) T₁ G₁ M₁ तु (for हि) S₁ K₃ D₂ ते व्यगमञ्,
K₂ B₂ 3 M₂ तेष्यगमञ्, Dc तेष्यगम, D₂ ते ह्यभवज्, T₁
corrupt, T₂ G₂ 4 तेष्यगमञ् — °) Dc D₂ om न
T₂ G (except G₁) चाद्य (for नाद्य) — Dc₃ om
(hapl) †^{cd} — °) Dc₁ D₂ परं (for प्रियं) — °) D₁
ते (for चेज्) Dc₁ जीवित K₂ 3 S अपि, Dc₁ च ते
(for इह)

6 °) K₃ B Dn₂ n₃ D₂ 6 T₂ G₂ चोभौ, Dn₁ D₁ T₁
G₁ 3 4 M₁ चोभौ (for चैव) — °) M₂ यमौ चैव (for
माद्रेयौ च) — °) T₂ G (except G₂) त्यजेमिति ते बुद्धिर्
— °) B₂ कदाचन (for परि)

8 D₂ repeats 8^{ab} (with v l) — °) D₂ अत्यत हि
(second time), T₁ G₁ स्वत्वान्या (T₁ न्यौ) हि, T₂ G₁ 3
स्वत्वान्यान्दि (G₁ नि), M₁ स्वत्वान्यतु, M₂ अन्येभ्यो हि
(for अनन्या हि) G₁ 4 न्याघ्रा, G₃ श्रेष्ठ K₃ D₂ (first

C. 3 1125
B. 3 30 9
K. 3 30 9

बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ८
 नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्छ्रेयसः कुतः ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ ९
 स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
 दैवतानि पिद्वंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ १०
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
 यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ११
 आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ १२
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंग्रातः प्रदीयते ।
 तदच्चातिथिभृत्येभ्यो राजञ्शेषेण जीवसि ॥ १३
 इष्टयः पशुवन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १४

अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १५
 अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १६
 राजन्परीतया बुद्ध्या विपमेऽक्षपराजये ।
 राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातृन्मां चासि निर्जितः ॥ १७
 ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १८
 अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
 निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ १९
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २०
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाग्रिये ।

time) इ (D₂ अ)तिशक्तिर्यथाशक्तिः — ^b) T₂ G (except G₁) नित्यता K₃ D₅ धर्मं सेवते (D₅ °ने), T₁ सा ममैव ते, T₂ G (except G₁) धर्म एव ते — ^c) B₁ सततम् — After 8, B₃ ins

108* छायेवान्वेति पुरुष धर्मं साधु मयाजितम् ।

9 °) Ś₁ K₃ D₀ D₅ [अ]पि महीं, D₂ हि महीं (for पृथिवीं) S सर्वां (for कृत्स्ना) — ^d) D₂ प्रवर्धते (for अवर्धत)

10 °) T G₂₋₄ देवाश्चैव, G₁ M देवता(G₁ °ता)श्च (for दैवतानि)

11 ^a) Ś₁ K₃ D₀ D₂ s कामभोगास्ते, T₁ सर्वकामार्थं T₂ G₂₋₄ च, M₁ तु (for ते) — M₂ om. (hapl) 11^b-12^c — ^b) B₃ पूजिता (for तर्पिता) Ś₁ K₃ D₀ D₂ s सततं भुजते गृहे — ^c) M₁ व्रतिनो (for यतयो) — After 11, K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₂₋₄ ins

109* भुञ्जते रुक्मपात्रीनिर्यत्राह परिचारिका ।

12 M₂ om 12^{ab} (of v1 11) — ^a) D₀ आरण्य-केथ, T₁ आरण्येभ्योश्च Ś₁ K₃ D₀ लोहानि, S (M₂ om) वन्यानि — ^b) B (except B₃) T₂ G (except G₁) M₁ भोजनानि

13 ^a) Ś₁ K₃ s B Dc Dn₂ ns D₂ s T₂ G₃ s वैश्व देव ते — ^b) T₁ M विधीं (for प्रदीं) N (K₁ s D₁ s missing) शातये (Ś₁ D₂ s साय च, K₃ साय चै) क्रियते गृहे — ^c) K₂ B₁ s Dn₁ ns D₄₋₆ T₂ G₁ s s °भूते (for °भृत्ये) Ś₁ K₃ D₂ श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च (= ३ २ 57^a),

see below — ^d) Ś₁ K₃ दत्त्वा (for राजञ्) Ś₁ K₂ s B Dc Dn D₄₋₆ M₂ क्षिप्तेन (for शेषेण) D₂ यज्ञकर्म च सर्वदा (of 14^d) — After 13, Dc₂ Dn₂ D₅ ins

110* श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च दत्त्वा क्षिप्तेन जीवसि ।

[See above v1. of Ś₁ K₃ D₂]

14 ^b) B₂ G₁ s M₂ काम्या (for काम्य) — ^d) Ś₁ भारत (for नित्यदा) S सदा (T₂ G₃ °द) यज्ञा(T₂ G₃ °ज्ञ)श्च तेनच

15 ^b) Ś₁ B₂ s निर्जने (for वि°)

16 ^b) T₁ G₁ s M पूण्डरीको° — ^{cd}) S इष्टयस्त्वया महायज्ञा बहवोन्वे सदक्षिणा°

17 °) B₂ वसून्वा°, D₂ पशूना° (for वसून्या°) Ś₁ राज्यं च वसून्यादाय, K₂ s S पार्थ (K₂ राज्य) मित्राणि चास्माश्च — ^d) B₁ अपि (for असि) S₁ भ्रातृन् चापि विनिर्जितं, K₃ s S वसूनि च पराजितं

18 ^a) Dc D₅ अनसूयोर्व° — ^b) S (except M₂) धीमत° — ^{cd}) Ś₁ K₃ Dc D₂ s transp कथ and बुद्धि° T G₃ s आपादिता (for आपतिता)

19 ^a) K₂ मा मोहयति, S मोह आयाति — ^b) K₂ B Dn₃ D₅ G₁ °भूयते, D₂ °हीयते — ^c) Ś₁ K₃ न शाम्य-ति (K₃ °ते), K₂ B Dc₂ D₅ ° निशाम्य ते S निशाम्य न्यसन पार्थ — ^d) Ś₁ दृष्टानापदमीदृशीं, S तवेदसविदुःसह (M °दुष्पहं)

20 20^{ab} = 1 29 1^{ab}, etc — ^{cd}) Ś₁ K₂ s Dc Dn D₂ लोकास्तिष्ठते

दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुचरन् ॥ २१
 यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
 ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २२
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २३
 शकुनिस्तन्तुवद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २४
 मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
 धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २५
 नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्दृक्ष इव च्युतः ॥ २६
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २७
 यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति वलीयसः ।

धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २८
 आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ २९
 हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३०
 पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३१
 अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३२
 अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३३
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
 अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
 एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

C 3 1152
B 3 30 36
K 3 30 36

21 ^a) S₁ धात्रैव, B₂ T₂ G (except G₁) तयैव S₁ K₃ Dc D₃ s क्लि (for खलु) — ^o) Ś₁ D₂ T G₂ s ददा ति — ^d) = 5 31 2^d

22 ^{ab}) S (except M₂) यथा दारुमयी योषा नरो धीर-
 समाहित — ^o) Ś₁ K₂ s D₂ चेटय (K₂ s 'च) ति, B₃
 (m as in text) Dc इगं, T₁ G (except G₃) M₂ ईहं,
 M₃ नैगं (for ईरं) S₁ 'सर्माणि, K₂ s 'कर्माणि (for
 'मङ्गानि) Cnp चेटयन्त्यङ्गकर्माणि — ^d) Dc D₃ भूता
 (for राजन्) M₁ तथा धातु प्रजा इमा

23 ^a) S₁ K₂ s Dc D₂ s आकाशमिव — ^d) K₃ B
 पातक (for पापकम्)

24 ^a) T₁ G₁ s 'वद्धेव, M₁ 'बद्धो हि — ^b) T₁ G₁ s
 M नीयते (for नियतो) — ^o) K₂ Dn₁ n₃ D₄ T₂ G₁ s
 तिष्टेन् (for तिष्ठन्) — ^d) K₃ T₁ G₁ s M₁ om the
 second n

25 ^a) Ś₁ स्वम (for सूत्र) — After 25^{ab}, B (B₂
 om) reads 26^{cd}

26 ^a) B₃ नार्थाधीनो — ^b) K₂ B₃ s Dn₁ n₃ D₄ s
 T₂ G (except G₁) भजति (for भवति) B₁ D₂ s T₁
 G₁ s किं (for कं) — B₃ om 26^{cd} — B (B₂ om)
 reads 26^{cd} after 25^{ab} — ^d) K₃ T₁ G (except G₃)
 M₁ कूल (for कूलाद्)

27 Cited (as a nyāya) in Sarvadarsanasam-
 graha (ed Abhyankar), p 176 (with v1 वा श्वरमेव

वा for नरकमेव च), also in the Nyāyavārttika of
 Uddyotakāra on Nyāyasūtra 4 1 21 — ^d) Dc T₂ G
 (except G₄) M वा (for च)

29 ^a) Dn D₂ s s T₁ M आर्ये (for आर्ये) — ^b)
 T₂ G₂ s पापो (for पापे) — ^o) S₁ K₃ D₂ M₂ चरति

30 ^a) B₁ प्राप्त (for धातु) — ^b) Ś₁ K₃ B (except
 B₂) D₃ s क्षेत्रसञ्जक

31 ^o) Ś₁ यद्धति, K₃ युद्धति (for यो हन्ति) — ^d)
 S₁ B₂ [अ]य, K₃ Dc D₃ स्व; B₄ [अ]र्ये, D₂ स, G₄ तु
 (for [आ]र्य)

32 K₃ om 32^{ab} — ^a) D₃ अथ वा (for अन्यथा)
 Dc परिदृष्टासि — ^b) M₃ कविभिर् K₂ B₄ तत्त्वदर्शि-
 नि, Dc₂ वेदवादिभिः, T₂ G (except G₁) वेदपारयौ
 — B₁ M₁ om (hapl) 32^d-33^a

33 B₁ M₁ om 33^a (cf v1 32) — ^a) Ś₁ एव च
 (for एव हि) T G₂₋₄ वर्तते (for मन्यन्ते) G₁ अन्यथा वा
 व्यवर्तते, M₂ 'था परिवर्तते — ^b) T₁ G₁ M ह, T₂ G₂₋₄
 हि (for च) S₁ K₃ Dc D₂ s भविष्यतीति मानवा

34 ^a) Ś₁ काष्ठेन (for वा काष्ठ) — ^b) K₂ Dc₂ D₃
 M₂ वा (for वा) B₃ om च Ś₁ चाश्मानमश्मना, T₁
 अश्मनीवात्मना, G₁ अश्मान चाश्मना, G₂ s M₁ अ (G₂ अ)-
 श्मना अश्म वा — ^o) Ś₁ K₃ B₂ s G₁ s M₁ वा (for
 चा) — ^d) S₁ Dc अचेतन, K₃ D₂ अचेतस

35 ^a) T₂ G (except G₁) अते (for देव) — ^o)

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छत्रं कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३५
संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान्भूतैर्वालः क्रीडनकैरिव ॥ ३६
न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
रोपादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ३७
आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्षितान् ।
अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥ ३८
तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

युधिष्ठिर उवाच ।

वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभापसे ॥ १
नाहं धर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।

ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २
अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
गृहानावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३
धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

K₃ T G₂ s M₁ निहति (for हिनस्ति) — ^d) T₁ M₁ जन्म
(for छत्र)

37 ^c) Ś₁ K₂ B₂ D₆ D₆ T₂ G₃ एव (for इव) K₃
प्रकृत्या, S (except M₂) प्रयुक्तो (for प्रवृत्तो) K₃ s D₆
D₅ [S]लौ (for स्य)

38 ^b) Ś₁ K₃ B Dn₂ n₃ D₄ s G₄ कर्षितान् — ^d)
Ś₁ विह्वलामीव चिन्तया (hypermetric!), K₂ G₂ 4
लानि विचितये (K₂ या), K₃ D₂ लानीव चिन्तया, B₁ 2 4
D₆ Dn D₁₋₆ लानिव चिन्तया, B₃ T₁ M₁ लामि वि(B₃
न)चितये, T₂ G₃ लेव चिचितये, G₁ चितयाम्यतिविह्वला,
M₂ लामि चिचेतना The reading विह्वलामीव was
found in two of the MSS collated for the ed, but
not included in our apparatus The conjecture was
made already by Aufrecht, see PW s v विह्वल

39 ^d) Ś₁ K₂ s D₂ सम यो नानुपश्यति

40 ^b) Ś₁ K₂ D₂ Cnp धर्माभि(D₂ ति)शक्ति, K₃
चौर्यातिशक्ति, D₅ धर्मविशक्ति

41 ^b) Ś₁ नानुगच्छति, K₂ D₆ नान्यमर्हति, B₂ 4 मर्च-
ति. — K₂ D₂ om (hapl) 41^a-42^b — ^c) Ś₁ K₃ D₆
D₅ कर्मणा बहु (K₃ marg see m तेन)दोषेण

42 K₂ D₂ om 42^{ab} (of v l 41) — ^b) Ś₁ K₃ B
(except B₁) D₂ s अर्हति, D₆ अर्हति

Colophon K₁ s D₁ s missing — Major parvan
Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G आरण्य — Sub parvan B₄ D₅ (both
om sub parvan name) mention only द्वैतवन — Adhy
name K₂ B₁ D₆ द्रौपदीवाक्य, D₂ ईश्वरमाहात्म्य, T₂
G₂₋₄ विधातृ(G₂ धातृ)गर्हण, G₁ द्रौपदिमते विधातृकरण
(sic) — Adhy no (figures, words or both) Dn S
30 — Śloka no, Dn 43

32

☞ This adhy is missing in K₁ D₁ s (of v l 3
1 1, 22 30, 23 28) 1^a-4^a is missing in K₁ (cf v l.
3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^a) B₄ बहु (for वल्गु) — ^c) K₂ D₂ S (except
G₄) यत्, B₃ D₆ D₅ तु (for तत्) — ^d) D₅ च, S स
(for तु)

2 ^a) K₂ B₂ 4m Dn कर्म, S फलाकाक्षी T₁ om
(hapl) 2^{ca} — ^c) Ś₁ D₆ Dn₁ D₄₋₆ G₁ M₂ ददामि;
T₂ G₃ ददाति T₂ G₃ 4 एव (for एव) — ^d) Ś₁ K₂ s
D₂ अपि (for उत)

3 ^a) Ś₁ नात्र, D₅ G₁ चात्र, M₂ मेत्र (for वात्र) — ^c)
K₂ गृहवासता नित्य च, B Dn D₂ s गृहे वा वसता कृ, S
गृहे निवसता कृ

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।
 धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे घृतम् ॥ ४
 न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
 यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्ति क्वात्पापचेतनः ॥ ५
 अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममतिशङ्किथाः ।
 धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ६
 धर्मो यस्यातिशङ्क्यः सादारणं वा दुर्बलात्मनः ।
 वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ७
 वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो यशस्विनि ।
 स्वविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ८
 पापीयान्हि स शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशेषतः ।
 शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ ९

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।
 मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविताम् ॥ १०
 व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
 अन्ये च ऋषयः सिद्धा धर्मेणैव सुचेतसः ॥ ११
 प्रत्यक्षं पश्यसि हेतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
 शापानुग्रहणे शक्तान्देवैरपि गरीयसः ॥ १२
 एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदा मम ।
 कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १३
 अतो नार्हसि कल्याणि घातारं धर्ममेव च ।
 रजोमूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ १४
 धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ।
 आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ १५

C 3 1176
B 3 31 17
K. 3 31 17

4 K₃ om 4^{ab} K₁ resumes from 4^{b1} — ^a) B
 Dc₃ वृत्तिम्, G₄ धर्मम् (for वृत्तम्) — S₁ K₁ D₂ om
 4^{ef}, B Dc D₄₋₆ read it after 5^{ab} (B₄, after 111*)
 — K₂ 3 B Dc₁ Dn D₄₋₆ ins after 4^{ef} (B₄, after 4^{cd})
 S₁ K₁ D₂ (which om. 4^{ef}), after 4^{cd}

111* धर्मवाणिज्यको हीनो जवन्यो धर्मवादिनाम् ।

[S₁ K₃ B₂₋₃ D₂ 5 वाणिज्यको S₁ K₃ D₂ 5 दानो (for
 हानो)]

Thereafter Dc₁ D₆ repeat 5^{ab}

6 ^a) D₂ 6 T₂ G₃ अतिवादान् S₁ K₁₋₃ वदाम्येतत्,
 B Dc Dn D₄ 6 T₂ G₃ वदान्येप (B₃ वदत्येप), D₂ 6 वद-
 खेवान् (D₅ तत्) (for मदाच्चैव) — ^b) K₂ D₆ नाधर्मम्,
 D₅ न धर्मम् S₁ K₁ 3 B Dc Dn D₄₋₆ अभि- (Dc₃ अवि-
 Dn₃ अपि), D₂ इति (for अति) Ś₁ T₁ G (except G₃)
 M₁ शक्या — D₅ transp 6^{cd} and 7^{ab} — ^c) S₁ K₁ 1
 B Dn₂ n₃ D₄ 6 धर्माभिद्राकी — ^d) K₂ D₅ तिर्यग्योनि,
 Dn D₂ नेति (!)

7 D₅ transp 6^{cd} and 7^{ab} — ^a) S₁ K₁ 3 B Dc
 Dn D₄₋₆ अभि (for अति) — ^b) K₂ D₅ Cnp अर्थ,
 K₃ अर्थो, Dc₁ दोष, D₂ आप्यो (for अर्थ) G₁ M₁ अदोषो,
 M₂ दृश्यते (for आपं वा) T G₂ 3 दोषो दुर्बलम् (T₁ 'वोध'
 'आत्मन', G₄ broken — ^d) K₂ D₅ Cnp स्वर्लोकाद् (for
 स लो')

8 ^a) Ś₁ K₁ D₂ धर्मरति, G₂ कर्मपर — ^b) B Dn
 D₄ 6 G₃ मन' (for यदा) — ^c) K₂ न, Dc [अ]भि-
 Dn₂ D₅ नि, D₂ 6 प्र (for स) D₃ om (hapl)

8^d-9^c — ^a) K₁ B₁ 4 Dn D₄ 6 राजपिद् K₁ धर्मवादि-
 मि, B₂ धर्मयोक्तृभि (m as in text) D₂ न धर्ममति-
 शक्ते (cf 9^d)

9 D₂ om 9^{abc} (cf v.1 8) — ^a) K₁ 3 B₂ 3
 Dc Dn D₄₋₆ transp हि and स — ^b) S₁ K₁₋₃ [S]पि वा
 पुन, B (except B₁) Dc Dn D₄₋₆ विशिष्यते, G₄ broken.
 — ^c) S₁ M₁ [S]वमं (for मन्द') — ^d) = 17^b K₁ 3
 B Dc Dn D₄₋₆ अभि (for अति')

10 ^c) Ś₁ K₁ मार्कण्डेयो — ^d) S₁ K₂ 3 'जीविन',
 K₁ Dc D₃ 'त', B₁ 'त', B₂ 4 Dn D₄ 5 M₁ 'ता, M₂
 'का

11 ^a) Some MSS वसिष्ठो — ^b) Some S MSS
 रोमदा शुक', G₁ रोमहर्षण — ^c) S₁ K₁ 3 Dc D₅ S
 (avoiding hiatus!) चाप्युष्य, K₂ वा ऋषय B (except
 B₂) Dn D₄ 6 मर्वे (for सिद्धा) — ^d) B₂ T₁ G (ex-
 cept G₃) M₁ सुतेजस', B₄ सुवेधस

12 ^a) S₁ K₁ Dc₃ G₁ M₁ हेनान् — ^b) M₁ दिव्यान्
 शोभामम् — ^d) K₁ 3 B Dn D₄₋₆ देवेभ्योपि

13 ^b) B Dn D₄ 6 [अ]नवे (for मम) — ^c) D₂
 कर्तारो ह्यम्

14 ^a) T₂ G (except G₁) ततो (for अतो) — ^b)
 K₃ कर्म (for धर्मम्) — D₃ om (hapl) 14^{cd} — ^c) B
 Dc Dn D₄ 6 रात्रि (for रजो-) — ^d) Ś₁ K₁ T₁ वा (for
 च) — S₁ K₁ 3 B D (D₁ 3 missing) ins after 14
 (D₂, which om 14^{cd}, ins after 14^{ab})

112* उन्मत्तान्मन्यते वालु सर्वाणागतनिश्चयान् ।

C 3 1176
B 3 31 17
K 3 31 17

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
एतावान्मन्यते वालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १६
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।
ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १७
प्रमाणान्यतिवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १८
यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।
अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १९
आर्पं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मानपरिपालयन् ।
सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २०

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्मातिशङ्किथाः ।
पुराणमृपिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २१
धर्म एव पुत्रो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमृच्छतः ॥ २२
अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २३
निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जिवियुः पशुजीविकाम् ।
विधातेनैव युज्येयुर्न चार्थं किचिदामुयुः ॥ २४
तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २५

[K₁ उन्मत्तो K₁ मूढ (fol वाल) Dc₂ D₂ आगमं (for आगतं)]

15 ^a) K₁ 2 B₁ 3 Dc₂ सर्वोभिदाकी, K₃ साध्वाति*, B₂ 4 Dc₁ Dn D₄ 6 धर्मोभि*, D₂ 5 सर्वाति*, T₁ सर्वाव* Ś₁ K₁ नान्यस्व, K₂ B Dc Dn D₄ 6 नान्यस्मात् — ^o) K₂* प्रभाव (for प्रमाण) Ś₁ K₁ Dc₂ सन्नद्ध*, B₃ 4 तस्वज्ञ*, S (except M₂) चोन्नद्ध* — ^d) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ 5 T₁ M₁ [S]पि, G₁ 4 [S]भि- (for हि) Dc D₅ अवमानक*, S अवमन्यते

16 ^a) B₃ D₂-T₂ G₁₋₃ M* प्रति*, T₁ G₄* सवध — ^b) K₃ लोकविश्रुत; G₄ कालसाक्षिक — D₂ om 16^c-17^b — ^o) Ś₁ K₁ 2 B D (D₁ 3 missing, D₂ om) T₁ G₁ 4 M एतावन् B₁ 4 लोको (for वालो)

17 D₂ om 17^{ab} (of v l 16) — ^b) = 9^d Ś₁ K₁ 3 B D (D₁ 3 missing, D₂ om) अभि- (for अति-) — ^o) K₂ 3 पुण्यान् (for पापो) D₂ धर्मं प्रमाणमध्यायन्

18 K₃ om (hapl) 18^a-19^b — ^a) K₁ प्रमाणान्य निवृत्तो, K₂ D₂ प्रमाणेत्यति*, B₁ Dc₂ Dn₁ ns D₄ 5 प्रमा णाद्धि नि*, B₂ 4 Dc₁ Dn₂ D₆ प्रमाणाद्विनि*, B₃ T G (except G₁) प्रमाणादति* — ^o) S₁ K₁ B Dc Dn D₄₋₆* तिगो, K₂ D₂* न्वितो (for 'नुगो) — ^d) M₂ न लोकान् (for नरक)

19 K₃ om 19^{ab} (of v l 18), T₁ om (hapl) 19^{ab} — ^a) G₁ धर्मं (for कृतं) — ^b) M अतु* (for अभि*) — ^o) K₃ पुण्यानि (for कल्याणि)

20 K₁ om 20 — ^a) K₃ कर्म-, T₁ आर्प-, M₁ यो हि (for आर्पं) K₂ D₂ T₂ G₃ उत्सृज्य (for उत्क्रम्य) — ^b) B Dn D₄₋₆ T₂ G₃ धर्मं न प्रति (T₂ G₃ परि) पां; Dc धर्मं प्रति न पां — ^o) Dc S (except G₁ M₂) धर्मं

(for सर्वं) — ^d) K₃ अशुभ जन्म विन्दति, K₃ आजन्म तु न विं*, B₂ भृश जन्मसु विं*, Dc D₅ सुजन्म न स (D₅ स न) विं*, D₂ corrupt, T₁ आजन्म स निकृति, T₂ G₁ 3; M₂ आजन्म स (M₂ सु) न नदति, G₂ आत्मान मविन्दत्यति, M₁ आ जन्मसु न विं* — Ś₁ K₂ B D (D₁ 3 missing) T₂ G₂₋₄ ins after 20 K₁, which om 20, ins after 19

113* यस्य नार्पं प्रमाण स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।

नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चय* ।

[(L 1) K₂ यस्यानार्पं, B₃ यस्य नाय S₁ शिष्टाचारस्व, K₁* चाराश्च, D₅* चारस्व B Dc Dn D₄ भाविनि — (L 2) Ś₁ Dn D₂ 6 G₂ 4 न वै (for नैव)]

21 ^b) K₃ B₁ मा मा, T₁ मास्तु, M₂ नास्मान् (for मा स्म) Ś₁ K₁ 3 B Dc Dn D₄₋₆ अभिदाकि (Dn₃* क by corr) वा*, K₂ S (except G₁) [अ]ति (M₂ वि) दाकया- — ^o) K₃ दृष्ट (for प्रोक्त)

22 ^a) T₁ G₁ नान्यत् (for नान्य*) — ^o) S स वै (G₁ सेव; M₂ स च) नौ* K₃ D₂ पारगसेव — ^d) N (K₄ D₁ 3 missing) पारमिच्छत*

23 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₁ Dc₂ D₂ 5 धर्मदर्शिभि* — ^o) Ś₁ K₁ [आ]रात्, K₃ स्वात् (for [ए]तत्) — ^d) K₃ चेदम् (for मज्जेद्)

24 ^o) D₅ युज्येरन्, T₁ युजीयुर, T₂ (before corr) G₂ 4 युजेयुर, M₁ युजीरन् (for युज्येयुर) S₁ K₁₋₃ B₁ Dn D₂ 4 6 T₃ (by corr) G₃ विद्या (Ś₁ K₂* चा) ते नैव युज्येयुर (Ś₁ K₁₋₃ D₂* ज्येरन्), B₂ 3 Dc विद्या नैव युजेयुर (Dc पूज्येयुर) — ^d) K₁ T₁ M₁ कचिद्, K₂ B D (D₁ 3 missing) केचिद् (for किचिद्) Ś₁ आयुष (for आयुयु)

25 ^b) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ 5 स्वाध्यायशीलता

नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २६
 ऋणयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममाहताः ॥ २७
 फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवे ।
 धर्मं ते ह्याचरन्कृष्णे तद्धि धर्मं सनातनम् ॥ २८
 स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ २९
 त्वय्येतद्धै विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतम् ।
 वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३०
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।

कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३१
 बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किञ्चित्प्रेत्य शर्मास्ति कर्म वा ॥ ३२
 कर्मणामुत् पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३३
 नैतानि वेद यः काश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ ३४
 कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३५
 न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
 यष्टव्यं चाग्रमत्तेन दातव्यं चानस्यता ॥ ३६

C 3 1198
B 3 31 38
K. 3 31 38

26 °) K₂ T₁ परे धर्मं, G₁ पतेद्धर्मं — °) S₁ K₁ ३ परै S [S]पि च (for च ये) K₂ वरै परचरे च ये (sic) — °) K₁ विफला (for अ')

27 °) K₂ ३ D₂ हि (for [ए]व) — °) K₁ 'चौरा' (for 'वासुर') — °) Ś₁ K₁ ३ Dc D₂ ३ M₂ ईदृश (for आहता)

28 °) K₂ B₂ Dn D₄₋₈ ध्रुव, S (except M₂) स्थित (for ध्रुवे) — °) B Dn D₄ ३ G₁ व्य (G₁ व्या)चरन्, T₂ प्राचं, G₂₋₄ [S]प्याचं, M₁ ह्यचं — °) S₁ K₁₋₃ Dc D₂ ३ श्रेय, Dn₁ धर्म्यं, Dn₂ धर्मं, Dn₃ T₁ धर्मं, B (except B₄) D₄ ३ G₁ M₁ शर्मं, M₂ वर्मं (for धर्मं) T₂ G₂₋₄ स हि धर्मः सनातन'

29 °) M₁ न (for स) S₁ M₁ अफलो (for स') K₁ न चायमपरो धर्मो, K₂ सदायमफलो धर्मो, K₃ B D (D₁ ३ missing) स नायमफलो धर्मो — °) T G₃ नाधर्मो (for न धर्मो) S₁ 'फलवानपि (for 'फल उच्यते) K₁₋₃ B D (D₁ ३ missing) नाधर्मो (K₂ Dc D₂ 'र्म') फलवानपि, M₂ नाधर्मं फलमृच्छति — °) S₁ K₁₋₃ Dc D₂ ३ ह्यपि, M₁ [S]पि च (for Sपि हि) Dn_{1m} यज्ञाना (for विद्याना)

30 °) S₁ K₁ स्व (K₁ स्व)मेव तद्, K₂ ३ B D (D₁ ३ missing) T₂ G₃ त्वमात्मनो, M₂ त्वय्यैवैतद् K₂ विज्ञानामि, K₃ Dc D₄ ३ 'नीये — °) Ś₁ श्रुता, K₃ [अ]श्रुव, M₂ [अ]स्मित (for श्रुतम्) — °) K₃ वेद्या (for वेत्थ) K₂ B₄ T₂ G (except G₁) वापि (for चापि)

31 °) S₁ K₁₋₃ Dc D₂ अनुमान, D₂ उपायाना (for उपमान) — °) Dn असौति (for अस्तीति)'

32 °) K₂ B₁ Dn D₄ ३ ह्यपि (Dn₁ n₂ 'प्य-) विद्वांसो

(for [अ]पि ह्यवि' — °) B (except B₁) Dc S (except G₄) तेषा (for तेषा) S (except M₂) धर्मत — °) T₂ G M₁ transp शर्मं and कर्म S₁ K₁ नर्मं वा, K₂ ३ B₁ Dn D₂ ३ वा पुन, T₁ [अ]शर्मं वा, M₂ वर्मं च (for कर्मं वा)

33 °) Ś₁ शत, K₁ वत, K₂ गुप्त, B Dc Dn D₄ ३ श्रुत, T₁ युक्त, T₂ G (except G₁) अपि (for वत) — °) S₁ K₁ B₂ Dc₁ Dn D₄ ३ T₂ [अ]त्ययं, B₁ ३ Dc₂ D₃ G₁ M₂ [अ]व्ययं, M₁ द्विजां (for [अ]प्ययं) — °) K₁ वेदं (for देवं) B Dc Dn D₄₋₈ भौविनि

34 °) S₁ K₁ ३ Dc Dn D₂ ३ ३ एतानि वेद (om न), T₂ G (except G₁) तानि वेद न — °) B Dn D₄ ३ सुद्वतेत्र Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ ३ M₂ मानव शुभदर्शने — After 34^{ab}, Ś₁ K₁₋₃ B₄ D (D₁ ३ missing) ins

114* अपि कल्पसहस्रेण नर श्रेयोऽधिगच्छति ।
 [B₄ Dn D₄₋₈ न स (for नर)]

35 G₁ om ३५ — °) D₂ ३ कृशाशा (for कृशाङ्गा) S₁ सुकृशाशा सुवृत्ताशा, K₁ सुव्रता सुकृशाशाश्च; K₂ ३ कृशाशा सुव्रताशाश्च, B Dc Dn D₄ ३ कृ (Dc ह्)वाशाश्च व्रताशाश्च — °) K₁ तयैव M₁ G₂ ३ दग्धकल्मषा — °) N (K₄ D₁ ३ missing) प्रसादैर् (for प्रसन्नैर्) — °) S₁ K₂ Dc₃ पश्यते तानि (for 'त्येतानि) D₂ पश्यतीह फलोदय

36 °) T₂ G₂ ३ शक्तिव्या — T₁ om (hapl) from चाग्रमत्तेन up to ईश्वर (in 39°) — °) B Dc Dn D₄₋₈ T₂ G च प्रयत्नेन — °) Ś₁ K₃ T₂ G (except G₁) चानस्यया

37 T₁ om ३७ (of v. 1 ३६) — °) K₂ B Dc Dn D₄₋₈ [ह]ह (for [ह]ति) — °) Ś₁ D₂ सयैतद्, K₃ Da

कर्मणां फलमस्तीति तथैतद्धर्मं शाश्वतम् ।
ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदपिर्वेद कश्यपः ॥ ३७
तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ३८

ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा विचिक्षिपः ।
शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते भृद्बुद्धिरीदृशी ॥ ३९
यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
उत्तमं दैवतं कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

द्रौपद्युवाच ।

नावमन्ये न गहैं च धर्मं पार्थ कथंचन ।
ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १
आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे ॥ २

कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनामित्रकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३
आ मातृस्तनपानाच्च यावच्छम्योपसर्पणम् ।
जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।

तथैव K₁ कर्म (for धर्म) T₂G M₁ शासन (for शाश्वतम्)
— °) Ś₁ K₁ देवानाः; M₂ पुत्रेभ्यः (for पुत्राणां) — °) D₆
S (T₁ om) काश्यप

38 T₁ om 98 (cf v l 36) — °) S (except M₂,
T₁ om) विमृश्य (for व्यवस्य) — °) D₄. 6 नास्तिकं G₁
M₂ उत्सृजे D₂ नास्तिभाव समुत्सृज

39 T₁ om ईश्वर (cf v l 36) — °) Ś₁ K₁ 3 D₂
सर्वे (for चापि) — °) Ś₁ K₁ माधिचिक्षिप, K₂ B D₆ Dn
D₄. 6 मा च वै (B₅ 4 D₆ नि) क्षिप, K₃ T₂ G₃ मा विचि-
क्षिप — °) K₃ योक्षस्वैन; D₂ बुध्य, D₅ रक्ष (by con-
स्तुद), G₄ ईड (for शिक्ष)

40 °) Ś₁ K₁ 3 D₂ सभूतो, D₆ D₅ तत्त्वज्ञा, M₂ तद्भ-
क्त्या (for तद्भक्तो) — °) K₂ D₆ D₅ M₂ मर्त्यां गच्छत्य
— °) K₁₋₃ B D (D₁ 3 missing) T₁ G₁ M उत्तमा (G₁
'रा' देवता — °) K₁ 2 B₁ 2 Dn D₄ 6 T₂ G₃ भावमस्था,
B₃ मा च निदी, B₄ मा राधेथा

Colophon K₄ D₁ 3 missing — Major parvan
Ś₁ K₁ T₁ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan B₄ D₆ (both
om sub parvan name) mention only द्वैतवन — Adhy
name K₁ द्रौपदीवाक्य, B₄ D₆ युधिष्ठिरवाक्य; D₂ धर्मप्र
शसा, T₂ G₂ 3 नास्तिक्यनिराकरण, G₁ द्रौपदीमते नास्तिक्य-
निन्दाकरण — Adhy no (figures, words or both)
K₁ Dn S 31 — Śloka no Dn 41

33

This adhy is missing in K₄ D₁ (cf v l 3 1
1, 22 30), the MSS are mostly ignored here

1 1-7^a missing in D₃ (cf v l 3 23 8) — °)
M₂ मन्ये (for मन्ये) D₆ G₁ च (for the second न)
— °) K₃ D₂ कदाचन — °) T₁ M₁ मन्ये (for मन्ये)

2 D₃ missing (cf v l 1) — °) K₂ B Dn त्व;
G₁ सन् (for तन्)

3 D₃ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ K₁ कर्तव्य
किल, K₃ D₆ D₂ 5 कर्म वै (D₅ कर्मैव) किल, B₁ धर्म
खल्विह — °) K₃ B (except B₃) Dn D₄ 5 T₂ G₃
जानता, D₆ न ज्ञाता (for जातेन) S₁ B D₅ कर्पण — °)
Ś₁ D₂ अकर्मणेह (D₂ णे हि), K₃ स्वकर्मणा हि, D₅ सुकर्म-
णो हि, D₆ T₂ G₃ अकर्मणो हि, T₁ G₁ 3 M अकर्मिणो हि
(T₁-पि) — °) K₃ स्थावराणि न चेतनी, D₅ T₁ स्थावरा
णीतरे जना

4 D₃ missing (cf v l 1) — °) N (K₄ D₁ 3
missing) यावद्भोस्तन (Ś₁ 'दुस्थान', B₃ D₆ D₅ 'ज्ञो-
स्तन') — °) Ś₁ K₁ छायोपम (K₁ 'मे' नृणा, K₂ 3 B D₆
Dn D₄-6 छायोपसेवनात् (K₃ D₆ 'सर्पणात्, Dn₁ 'सर्पणा'),
D₂ हृच्छोपसर्पणात् — °) Ś₁ जतुश्च, K₁ 2 B Dn₂ n₃
D₄-6 T₂ G₃ जतव (for जङ्गमा) — Ś₁ D₂ om (hapl.)
4^d-5^d — °) T₁ प्राप्नुवति K₁ प्रयाति प्रेत्य चेह च (cf 5^d)

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
 उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
 प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणा लोकसाक्षिकम् ॥ ६
 पश्यामि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक्रः ॥ ७
 स्वकर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः ।
 कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे नास्ति सोऽस्ति वा ॥
 तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ।
 भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयते हिमवानपि ॥ ९
 उत्सीदेरन्त्रजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।

अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यभिजानन्ति वृत्तिं लोके कथंचन ॥ १०
 यश्च दिष्टपरो लोके यथायं हठवादकः ।
 उभावपसदावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ११
 यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं स्वपेत् ।
 अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवाम्भसि ॥ १२
 तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
 आसीत् न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १३
 अकस्मादपि यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
 तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १४

C 3 1217
B 3 32 16
K 3 32 16

5 D₃ missing (cf v l 1) Ś₁ D₂ om 5^{abc} (cf v.l. 4) — ^a) K₃ जगमाना — ^d) D₂ चेह वा, T₂ G (except G₁) चैव हि (for चेह च)

6 D₃ missing (cf v l 1) B₃ om 6^{ab} — ^a) S₁ K₁ 3 D₂ नदति (for जानन्ति) — ^d) T₂ G₃ कर्मिणा

7 D₃ resumes from 7^b (cf v l 1) — ^a) S₁ K₁₋₃ D_n D₂ मयें हि, B₃ S (except T₂ G₃) पश्यत (for पश्यामि) G₁ 3 स्वयमुं (for स्व समुं) — ^d) T₂ G₂₋₄ [अ]डज (for वक्र) — After 7, N (K₄ D₁ missing) T₃ G₁ 3 ins

115^a अकर्मणा वै भूताना वृत्ति स्याद्य हि काचन ।

वदेवामिप्रपद्येत न विहन्याकथचन ।

[(L 1) K₃ Dc₂ D₂ 3 5 T₂ G₃ अकर्मणा K₃ वृत्ति (for वृत्ति) D₄ 5 T₂ G₃ नैव (for न हि) — (L 2) Ś₁ K₁ 3 D₂ चेरन्, B₁ चेषु (for चेत) S₁ K₁ D₂ विहन्यु, B₁ Dc₂ हि हन्यात् K₁ 3 Dc₁ D_n D₄ 5 कदा (for कथं)]

8 ^a) N (K₄ D₁ missing) G₁ स (for स्व) G₂ चर्म (for कर्म) D₃ श्लाघी, G₂ 4 M₂ हासी (for ग्लासी) — ^b) D₅ M₁ कर्मणो, M₂ कर्मणे K₃ वदित, S (except T₁) दमित — ^c) N (K₄ D₁ missing) कृत (for कृत्य) S₁ K₁ 3 D₂ 3 यो वि, B₂ व्यति (for योऽभि) — ^d) S₁ K₁ वास्ति वा न, K₂ B Dc D_n D₄ 5 T₂ G₃ M₂ सोन्ति नास्ति (by transp), K₃ D₅ मोस्ति वा न B₁ 3 Dc D_n D₄ 5 T₂ G₃ च (for वा) D₅ सहस्रेष्वस्ति वा न वा D₃ broken

9 T₁ om 9-10 — ^b) K₁ [S]पि वा (for तथा) — ^c) Ś₁ K₁ Dc D₂ 3 5 निरादा (Dc₁ D₂ दी)न, K₂ B D_n D₄ 5 ह्यनावानात्, K₃ निरादा (for ह्यनावाप)

— ^d) K₂ B D_n D₄ 5 T₂ G₂₋₄ क्षीयेत्

10 T₁ om 10 (cf v l 9) — ^a) Ś₁ K₁ M₁ उत्सी-
 देयु — ^b) Ś₁ K₁ 3 B₄ D₂ इह, K₂ B₂ 3 D_n D₄ 5
 भुवि, D₃ broken, T₃ G₃ अपि (for यदि) — After
 10^{ab}, S₁ K₁ 3 B₄ Dc D_n D₂ 3 5 ins

116^a तथा ह्येता न वर्धेरन्कर्म चेदफल भवेत् ।

[S₁ न ह्येरन्, Dc न वर्धरन्]

— B₃ om 10^{cd} — ^c) K₁ Dc अपि चास्य फल, T₂ G (except G₁) दृष्ट्वापि च फल — ^e) B Dc D₅ M₃ om न K₁ ह्यधि, K₂ B₁ D_n D₅ ह्यपि, B₃ वै वि, Dc ह्यति, Dc त्वमि (for ह्यभि) Ś₁ K₁₋₃ Dc D_n D₂ 5 गच्छति (for जानन्ति) — ^f) D_n वृत्ति लोका, G₁ लोके वृत्ति (by transp) B Dc D₂ 4-5 M₂ सतो (B₂ शाता, M₂ सति) लोके हि दाभिका (D₂ कान्)

11 ^b) Ś₁ K₁ चैव, K₃ Dc G₁ चाह, B₃ D_n D₂ 3 T₂ G₂₋₄ चापि, D₅ चार्थ (for चाय) S₁ K₁ B D_n D₃₋₅ वादिक, Dc वेदिन, M₁ वाचक — ^c) K₂ D_n D₄ 5 अपि शठौ, Cnp अपसदौ (as in text)

12 ^a) Ś₁ उदासीनो, B Dc D₄ S उपासीत् — ^b) B₂ निर्विदाक K₂ 3 B D_n D₄ 5 M₂ सुख स्वपन् (K₂ D_n शयेत्, K₃ सचेत्), T G M₁ स्वपन्सुख — ^c) K₁ 3 B D_n D₄ 5 G₄ M₁ स (for सु) — ^d) K₂ D_n T₁ इवो-
 दके (for इवाम्भसि)

13 ^a) S₁ K₁ तथेति (for तथैव) D_n दुर्बुद्धि (for बुद्धिर्य) ! — ^b) D₅ अपुण्य (for अकर्म) — ^c) K₃ D₅ आसीनो, B₄ आसीदेन् T₂ G₂ 3 कृपण (for न चिर)

14 ^a) K₂ B Dc D_n D₄₋₅ M₂ इह (for अपि) Ś₁ K₁ D₂ 3 अकस्मात्कस्यचिद्योर्य, K₃ अकस्मादेवध कश्चित् (sic).

यच्चापि किञ्चित्पुरुषो दिष्टं नाम लभत्युत ।
 दैवेन विधिना पार्थ तदैवमिति निश्चितम् ॥ १५
 यत्स्वयं कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
 प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १६
 स्वभावतः प्रवृत्तोऽन्यः प्राप्नोत्यर्थानकारणात् ।
 तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १७
 एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
 यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणः ॥ १८
 धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
 विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ १९
 यद्वच्यं पुरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
 तद्वाचुर्विहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २०
 कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
 स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २१

तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
 सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २२
 मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
 बुद्धिपूर्वं स्वयं धीरः पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २३
 संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
 अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी ॥ २४
 तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
 धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २५
 ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
 तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २६
 कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु विनिश्चितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २७
 इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
 पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ २८

— ^b) K₃ D₆ D₅ मानव (for पूरुष) Ś₁ K₁ D₂ ३ प्राप्नो-
 त्यनयपूरुष, T₁ फलमाप्नोति पूं — ^c) K₃ हठाविति (for
 हठे) K₃ D₂ मन्येत (for मन्यन्ते) — ^d) T₁ G₂ ४ M₁
 तु (for हि)

15 G₁ om 15 — ^a) S (G₁ om) यश्चापि कश्चि-
 त्पुरुषो — ^b) Ś₁ K₁ ३ B₂ ३ D_n भजं, D₂ ३ वदं (for
 लभं) B₁ दिष्ट नालभते क्षित (sic), T₂ G₂ ३ दि (G₂ इ)-
 ष्टादुपलभत्युत, M₂ दिष्ट नाम लभेत वै

16 ^a) B₃ M₂ यरचय, T G (except G₁) M₁ यत्नवान्
 (for यत्स्वय) K₃ D₅ कर्मणा, T₂ G₃ कर्मण — ^c) Ś₁ K₁-३
 D₆ D_n D₂ ३ ६ (m as in text) प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु — ^d)
 K₂ ३ D_n श्रुत, T₁ स्फुट (for स्मृतम्)

17 K₂ om 17^a-18^b — ^a) B D₆ D_n D₄ ६ य
 (for अन्य) — ^b) B (except B₁) D_n D₄ ६ T₂ G
 (except G₁) M₂ अर्थ (for अर्थान्) K₃ B D_n D₂ ४ ६
 T G (except G₁) न कारणात्, M₁ अकारण

18 K₂ om 18^{ab} (cf v1 17) — ^c) T₂ G यद्यत्
 (G₁ यदि), M₃ यच (for यानि) — ^d) S₁ K₁-३ D₆ D_n
 D₂ ३ ६ पूर्वं (D₂ सर्व) कर्मणा

20 ^a) Ś₁ B D_n ३ यद्यय; K₁ ३ D₂ ३ M₂ यद्य, D₆
 D₅ यत्स्वय, T₁ यद्वि यत्; G (except G₃) M₁ यद्वि य (for
 यद्वय) D₂ S (except G₁ M₂) कश्चित् — ^c) S
 (except T₁ M₂) धात्रा (for धात्)

21 ^b) B D₆ D_n D₄ ६ T₂ G₃ कर्मणि वर्तते, D₅ कर्म
 प्रवर्तते (for कर्मणि कर्मणि) — ^d) K₁ स (for [अ]य)

22 ^b) Ś₁ K₃ D₆ D₂ ६ योज्य, G₂ ४ युक्तो, M₂ युज्य
 (for योक्ता)

23 ^a) Ś₁ स न पार्थ, D₅ मनसात्मा — ^c) S₁ K₁ ३
 B D_n D₂-४ ६ वीर, K₃ D₆ D₅ वीर (for धीर)

24 ^c) Ś₁ आगार नं, K₁ ३ D₃ ६ आगारनं M 'दीना
 (for णा हि) — ^d) Ś₁ K₁ हेतुका, K₃ दैविकी, D₃ T₁
 G₁ हेतुकी

25 ^b) K₂ सतति, D₃ भेव च (for मन्तत) T₁
 G (except G₃) M₁ काष्ठे वा पावक तत — ^c) T G
 एव (for धिया) — ^d) S₁ K₂ उपायाश्, D₂ ३ उपा-
 याश् Ś₁ K₁-३ D₆ D₂ ३ ६ चार्थ, B₂ चापि, M₁ तस्य
 (for चास्य)

26 B₂ ३ om (hapl) 26^{ab} — ^b) Ś₁ K₁-३
 D₂ ३ ६ सिद्धिस्वस्येह कारणे, B₁ ४ D₆ D_n D₂ ६ M₃ कारणैस्वस्य
 सिद्धये, G₁ कारणेष्वर्थसि — ^d) Ś₁ K₁ ३ B₁ D_n D₂-६
 कर्मणाम्, Cnp कर्मणाम् (as in text)

27 ^b) K₂ ३ D₆ D₃ ६ ६ T₁ G₄ कर्ता (for कर्त्रा)
 K₁ स्वनिष्ठ, K₂ त्वनिष्ठ, K₃ D_n D₅ ६ स्वनिष्ठ, D₅ M₂
 सुनिष्ठ (for विनि) Ś₁ कर्त्रा साधुष्वनुष्ठित, D₂ कर्त्रा साधु
 ष्वनु(धि)ष्ठित — ^c) Ś₁ त्वाकुशलेनेति, K₂ तु कुं, T₂ G
 M₁ चाकुं T₁ इद चाकुलता नेति

कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ २९
 सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
 पुरुषप्रयत्नजं केचित्तैथमेतन्निरुच्यते ॥ ३०
 न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
 दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ ३१
 किञ्चिद्देवाद्दृष्टात्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वरुर्मतः ।
 पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्यं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ३२
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।

यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३३
 यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
 तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥ ३४
 त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३५
 कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेप विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३६
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणह युधिष्ठिर ।
 एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः कश्चित् ॥ ३७
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृष्यमवाप्यते ॥ ३८

C 3 1242
 B 3 32 41
 K 3 32 41

29 D₂ om. 29^{ab} (along with 28) — ^a) S₁ शेव, K₃ S (except M₃) चैव (for एव) — ^c) G₃ 4 अमिदया — ^d) S₁ K₁ कर्मसिद्धौ, B₁ 2 4 Dn T₂ G₃ कर्मनाशात्, B₃ Dc D₄ 6 कर्ता नामीत्, D₂ कर्तृनाश

30 ^a) S एतद् (for एव) — ^b) K₂ B Dn D₄ 6 देवे (for दिष्टे) G₂ 4 भवति (for वदन्ति) K₃ पुन (for उत) — ^c) Hypermetric! K₃ पौरुष, B₂ Dn D₅ G₃ पुम (for पुरुष) B₁ प्रभूत (for प्रयत्नज) K₂ B Dc Dn₃ D₄ 6 कश्चित् (for के) S₁ K₁ पौ (S₁ पु)रुष यत्नज विद्धि (S₁ किञ्चित्) — ^d) K₃ corrupt K₃ न चैवेतद्, D₅ S देवमेतद् (T G₃ मेव) (for त्रैधमेतद्) S₁ निरुच्य (sup lin च्य)ते, K₃ D₃ विकृत्यते, Dc D₂ हि दृश्यते, S विदिष्यते (M₃ प्रतीयते) D₂ त्रेधा द्वेतद्विभज्यते

31 ^a) D₃ किञ्चित् (for कार्यं) S₁ K₁ 2 न चैव (S₁ चैव, K₂ च वै) तावता कार्यं, B D₄ 6 न चैवैतानि कार्याणि (D₄ 6 कर्माणि) — ^b) Dc मस्यत (for मन्यन्त) D₃ किञ्चिदेव स्वभावत — ^c) K₃ D₂ तद् (for तु) S₁ K₁ अन्ति पूर्वमष्ट (K₁ ष्टे) तत् — ^d) K₂ [अ]दृष्ट, K₃ दृष्ट, T₁ G₁ M देवात्, T₂ G₂ 3 देव (for दिष्ट) K₂ B₁ D₃ 5 देव, K₃ चैतत्, S दिष्ट (for चैव), T₁ G₄ हठे, T₂ G₂ 3 हठ (for हठः) — ^e) S₁ [S]पि, S वै (for हि) — ^f) S₁ D₄ 6 दृष्टात् (for दिष्टात्) B₁ 3 4 Dc₃ D₅ चै (Bam दे)वार्थं, B₂ D₄ 6 देवाच्च, Dc₁ मवार्थं, G₁ अन्नस्य (for चार्थस्य) T₁ M₁ मनिति, M₂ मनति

32 32^{ab} = (var) 3 181 32^{ab} — ^b) S₁ K₁ चैव (for एव) S₁ K₁ 3 Dc Dn D₂ 3 6 स्वभावत, B D₄ 6 M₃ कर्मणि, T₁ कर्मणा, text as in T₂ G M₁ — ^d) K₁ T₂ G₃ 4 नैव, D₃ नार्थं (for नात्र) — ^f) S₁ K₁

तत्त्वनिपुणा K₂ Dn D₂ 3 6 M₁ ये वै (M₁ च) तत्त्वविदो जना, B Dc D₄ 6 एतद्धि (B₂ D₄ 6 द्द्वै) विदुषो जना

34 ^d) T₁ G₁ 2 M₁ इद (for यदि) S (except G₃, T₂ before corr) क्लिसुस्य (for पुराकृतम्)

35 ^a) K₂ त्रिविचाम्, K₃ त्रिधानाम्, D₃ त्रिधाराम्, T₁ अद्वाराम् (for त्रिद्वाराम्) — ^b) D₅ ता न (for नानु) — ^c) S₁ M₂ तु, D₂ 3 वै (for च) — ^d) S₁ K₁ 3 B₄ D₂ 3 गलास्य (B₁ लस्य), B₁ 3 Dc D₄ 6 M₂ लोकास्य (B₃म अधस्य), Dn [ए]वात्मा (!) (for लोकास्य) Cnp यथा लोका (as in text)

36 ^a) K₂ D₃ G₁ चैव, Dn एव (!) (for त्वेव) D₂ कर्तव्यं कर्म चैवेति — ^b) K₁ एव (for एष) D₅ कर्मणा मेव निश्चय — After 36^{ab}, M₁ ms

117* आ मृत्यो प्रियमन्विच्छेन्नैना मन्येत दुर्लभाम् ।
 — ^c) K₃ ह्यनीहो, T₂ G₁ M₁ ह्यनीहे, G₂ 4 M₂ ह्यनर्थो
 — ^d) S वतैस्सासु सप्रति — After 36, S (except G₄) ms

118* तत्तु निःसदाय न स्यात्त्वय्यकर्मण्यवस्थिते ।

37 G₄ om 37^a-41^b — ^a) T₁ [S]भिः, G₂ [S]पि (for हि) K₃ [ए]ति, Dc D₅ [ए]व (for [ए]व) S₁ भवतोपि भवत्येव, K₁ कुर्वतोपि भवतोपि, D₂ कुरुते लभते सिद्धि — ^b) K₃ Dc D₄ 6 M₁ हि, T G₂ 3 [ए]व (for [इ]ह) — ^c) S₁ K₁ च (for तु) — ^d) S₁ K₁ 3 D₂ विदित्यलसा

38 G₄ om 38 (cf v 1 37) — ^a) K₃ D₅ असंभवस्य S₁ यस्य हेतु, K₂ T₁ G₁ M तत्र हेतु, K₃ D₅ तत्र हेतु, B Dc त्व (B₁ वा, Dc तु)हेतु स्यात्, T₂ G₂ 3 तस्य हेतु. — ^b) K₁ च (for तु) K₂ लक्षति, K₃ B Dc Dn D₄ 6 लक्षयेत् — ^c) S₁ कृतकर्माणि, K₁ कृत्वा कर्माणि, K₂ कृते कर्माणि

C 3 1243
B 3 32 42
K 3 32 42

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ॥ ३९
अनर्थं संशयावस्थं वृण्वते मुक्तसंशयाः ।
धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयं क्वचित् ॥ ४०
एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
न तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४१
अथ वा सिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तथैव ते ।
वृकोदरस्य वीभत्सोभ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४२
अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४३

— ^a) B Dn D₄ ० अवाप्तुते

39 G₄ om 39 (of v 1 37) — ^a) S₁ K₁ नाश-
यति, B (except B₁) D₄ ० लघयति (for आविशति) Ś₁
एव, K₁ ३ एव (for एन) — ^a) Ś₁ K₁ एव (for दक्षो)
Ś₁ बुद्धिम्, K₁ पूतिम्, D₆ भूमिम् (for भूतिम्)

40 G₄ om 40 (of v 1 37) — ^a) K₃ D₃ अनर्थं
सशयावस्था, Dn अनर्थो सशयावस्था (I) — ^b) Ś₁ K₁ ३
Dc₁ D₆ शृण्व (K₁ ३ ण्व)ते, B Dc₃ D₄ शृणुते, Dn सि-
ध्यते (I), D₂ G₁ M₃ वृणुते, D₅ शृणु मे, T₁ शृण्वतो (for
वृण्वते) K₁ ३ Dc D₃ ३ मुक्तसंशय T₃ G₃ गृणत्यामुक्तं,
G₂ गृह्णत्यामुक्तं — ^a) K₂ ३ T₁ वीरा (for धीरा) M₁
करा (for रता) — ^a) K₂ B (except B₃) Dn D₂ ३ ०
नतु, G₁ न च (for न तु) Ś₁ K₁-३ Dn D₂ ३ निःसशया

41 G₄ om 41^{ab} (of v 1 37) — ^a) Ś₁ K₁ एका-
र्थेन, D₄ एकत्वेन — ^b) K₁ सप्रत, B (except B₁) Dc
D₄-० T₂ G₃ M₂ सप्रति — ^a) K₂ ३ B (except B₄) D
(except D₂, D₁ missing) T₂ G₃ स (for the first न)
Ś₁ K₁ D₂ ३ निःसशयो Dc य (for the second न). Ś₁
om (hapl) 41^a-42^a — ^a) K₁ महिमा ह्ययमेव ते
(of 42^b)

42 Ś₁ om 42^a (of v 1 41) — ^a) K₂ सिद्धयेव
— ^b) Ś₁ K₂ ३ Dc D₂ ३ महिमान, K₁ साभिमान, B Dn
D₄ ० T₂ G₁ ३ अभिमान, D₅ अभिमानात् (for महिमा तु)
Ś₁ K₂ D₃ तमेव, K₁ B Dn D₂ ३ ० T₂ G₃ तदेव, K₂ मयेव
(for तथैव) Dc च (for ते)

43 ^a) K₃ D₃ युष्येत, T₂ G₂ युज्येत (G₁ दुबुद्धे) (for
बुध्येत). — ^a) T₁ G₁ ३ M₁ कथ कर्म, G₂ कृत कर्म G₂ ३
M यथाबल

44 ^a) K₂ B Dn D₂-३ ० M₃ [इ]ह, K₃ Dc D₆ [इ]व

पृथिवीं लाङ्गलेनैव भित्त्वा वीजं वपत्युत ।
आस्तेऽथ कर्पकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४४
वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्पकः ।
यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सकलं मया ॥ ४५
तच्चेदफलमस्माकं नापराधोऽस्ति नः क्वचित् ।
इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४६
कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्रावेतौ ह्यस्य कर्मणः ।
सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ ४७
वहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ।

(for [ए]व — ^b) S कृद्वा (for भित्त्वा) T₁ बीजानि
(for वीज) K₁ ३ वपत्युत, K₂ च यत्पुन, T₁ उपत्युत
— ^a) K₁ [S]त्र, K₂ D₂ प्र, T₁ G₁ M₁ स, T₂ G₂-३ स
(for ऽथ) Ś₁ कार्पिक, K₁ कर्पिक — ^a) Ś₁ K₂ Dc
D₂ ३ भावक (Ś₁ sup lin कारण as in text), K₃ पावक,
B (except B₂) साधक, D₅ भावुक, M₂ भावन

45 B₁ om 45^{ab} — ^a) Ś₁ गृह्णीत — ^b) S₁ K₁
निरर्थो, K₂ D₂ ३ निर्दोषस, M₂ अनृणस (for अनेनात्)
S₁ K₁ ननु (for तत्र) Ś₁ K₃ कार्पक, K₁ कार्पिक — ^a)
B₁ Dn₃ तत्कृत (by transp) B Dc Dn D₅ ० T₂ G₃
सफल T₂ G (except G₁) स्वया (for मया)

46 ^a) Ś₁ B Dc D₆ G₂ M₁ तच्चेद फलम् — ^b) B
Dn D₄ ० अप (for नाप) K₁ नर, K₂ B D₄-० [S]स्ति
न, Dn न मे (I) (for ऽस्ति न) — ^a) K₃ G₄ वेदयैव;
B Dc D₆ वेक्षेत

47 ^a) Ś₁ नास्म, Dn₂ नास्ति, D₃ G₁ ३ M₁ नात्र (for
नार्थ) — ^b) Ś₁ G₄ [इ]ह, K₁ B Dc D₄ ० T₂ G (except
G₄) M₁ हि, D₂ च (for ह) — ^a) K₂ नानु, Dc नाव-
(for नात्र) Ś₁ K₁ B Dn D₄ ० T₂ G₃ ३ कर्तव्यो, K₂ ३ D₅
मतव्यो (for गन्तव्यो) — ^a) Ś₁ K₂ ३ D₂ ३ G₁ M₂
अतौ, Ś₁m K₁ B₄ D₄ ० अन्यौ, B₁ ३ (m as in text) ३
Dc अर्थो (for एतौ) Ś₁m K₁ B₁ ३ ३ Dn D₄ ० ह्यत्र, B₂
तत्र, G₁ यस्य, M₂ अस्य (for ह्यस्य) Ś₁m K₁ B Dn D₄ ०
कारण (for कर्मण) — ^a) T₂ G (except G₁) न प्रवृत्तिर
(for अप)

48 ^a) B₁ ३ D₅ समवायो हि, D₂ हि समावाये — ^b)
B (B₃m as in text) Dn D₄ ० कर्मसिद्धय (B₄ ये), D₅
निर्धिति — ^a) T₁ G₄ M₁ फल (for भव) K₂ Dn
D₄-० च (for वा). — ^a) S₁ K₁-३ Dn D₂ ३ हि न; B₂

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव वा ।
 अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यतेऽच्युत ॥ ४८
 देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति वृद्धये ।
 युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथावलम् ॥ ४९
 अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
 भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५०
 यं तु धीरोऽन्ववेक्षेत श्रेयासं बहुभिर्गुणैः ।
 साध्नैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चासौ प्रयोजयेत् ॥ ५१
 व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
 अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५२
 उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैरण् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

आनृण्यमामोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५३
 न चैवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
 न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति भारत ॥ ५४
 एवंसंस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५५
 ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
 सोऽस्मा *अर्थमिमं ग्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ५६
 नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
 तेषां सांकथ्यमश्रौपमहमेतत्तदा गृहे ॥ ५७
 स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
 शुश्रूपमाणाभासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ५८

C 3 1263
 B 3 32 62
 K 3 32 62

T₁ G₃ न तु (by transp) — ¹) Ś₁ K₁₋₃ B₃ Dc
 Dn D₃ ३ ३ कचित्, T₂ G₁ ३ M द्युत, G₂ [S]च्युत (for
 च्युत)

49 ^a) K₁ D₄ G₁ उपाय च, K₃ T₁ G₂ उपायाश्च
 — ^b) K₁ S (except M₂) सिद्धये (for वृ^a) — ^c) K₃
 D₄ G₁ वीरो, G₂ ४ वीतो (for धीरो) — ^d) K₁ B₂ ३
 D₄ ययोत्साह, B₁ ४ S यथायोग (for शक्ति)

50 ^a) K₃ कर्तुमानेन (sic), T₁ G₁ M अभ्युपायेन, T₂
 G₂₋₄ अभ्युपायेन (for अप्रमत्तेन) — D₂ om (hapl.) 50^{cd}
 — ^c) B₁ *योगेन, M₂ *योगे तु — ^d) Ś₁ दृष्टम्, K₁ दृष्ट,
 K₂ ३ D₃ दृष्टम्, B (except B₁) Dc D₄ ६ T₂ G₃ सिद्धिर,
 Dn D₄ दृश्यम् (for सर्व) Ś₁ पराक्रम, B₂₋₄ Dc D₄ ६
 *क्रमे, B₁ *क्रमा M₂ सिध्यत्येव पराक्रमा

51 ^a) B (except B₃) Dc D₄ G₁ यस्तु, Dn यत्र,
 D₄ T₁ यत्तु, M₁ येन (for य तु) K₃ D₂ T₁ G₁ वीरो,
 Dn धीमान् (l) (for धीरो) K₃ ह्यवे^a, Dn अवे^a (l) (for
 ऽन्वे^a) — ^b) B₁ श्रेयान्स (for श्रेयास) — ^c) M₂
 स्वल्पेप्यर्थे (for साध्नैवार्थं) K₂ तथा (for ततो) — ^d)
 S₁ K₁ ३ कर्मणासै, K₃ कर्म चासिन्, D₃ कर्म नासै; T₂ G
 कर्म चासै (G₃ वा स)

52 ^a) Ś₁ K₁ D₃ नाभ्यवेक्षेत, K₃ वाथ न्यक्तत (sic),
 K₃ कस्य लिप्सेत, B (except B₃) Dc D₄ चास्य काक्षेत, D₃
 चास्य वेक्षेत, D₄ नास्य वीक्षेत; T₁ G₂ ४ नाभिकाक्षेत, G₁ M
 वामिका — ^b) Ś₁ D₂ ३ निधन वा, K₁ न निपात, K₂
 निवास वा, Dn विवास वा (l)

53 ^b) K₃ अतरेक्षणे, Dc D₃ अतरेयणे, D₃ अतरैयण, D₄

मत्ररक्षणे, S अतरेक्षण — ^c) K₁ तत (for नर) — ^d)
 Dc₁ D₂ परमात्मन Ś₁ वा (for च) K₁ परेषामात्मनस्तथा
 54 ^a) K₃ Dn₂ n₃ त्वै^a (for चै^a) K₁ D₄ न (for
 [अ]व) — ^d) K₃ B Dn D₄ ६ T₃ (by corr) G₃ शोभना
 (for भारत)

55 S₁ om (hapl) 55^{ab} — ^a) K₁ तत्र (for एव)
 K₁ सिद्धिगति, K₃ सासारिका, B₂ सस्थितिजा, B₃ Dc D₃
 सास्थितिका, D₃ हि सस्थिका, S (except M₂) सुसस्थिता,
 Cnp सासिद्धिकी (for सस्थितिका) — ^b) S पाठव (M₂
 सत्तम) (for भारत) — ^c) S₁ K₃ ३ Dn D₃ तत्र (for
 चित्रा) K₁ B D₄ ६ चित्रावस्था, M₂ विचित्रा हि (for चित्रा
 सिद्धि) Ś₁ K₃ Dn G₁ सिद्धिगति — ^d) K₃ Dc₂ S
 *भागदा

56 In D₃, the portion of the text from 56^b up to
 3 34 23^{ab} is lost on a missing fol — ^b) Ś₁ K₁ धारया
 मास, Dc चाल^a, T₂ G (except G₁) वर^a B D₄ ६ वै गृहे
 (for पण्डितम्) — ^c) Ś₁ सोस्मायाहमिद, K₁ सोस्मायार्थ-
 मिम, K₃ B Dc Dn D₄-६ सोपि सर्वामिमा, K₃ विस्मायार्थ-
 मिम, D₂ सोस्मायार्थमिति, T G सर्वं चार्थमिद (T₁ G₁ म),
 M₁ स स्म चार्थमिम, M₂ सोस्माचार्थमिद

57 D₃ missing (cf v l 56) — ^c) K₃ Dn सका
 शाद्, K₃ सकथाम्, B₁ ३ D₄ सकथ्यम्, S (except T₃ G₃)
 सकथम् (for साकथ्यम्) — ^d) K₃ B₁ Dn एता (for एतत्)
 B₂ पुरा (for तदा)

58 D₃ missing (cf v l 56) — ^a) T₁ G (except
 G₃) मा (for मा) — ^d) T₁ एव (for अङ्गे)

वैशंपायन उवाच ।

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निःश्वसन्नुपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १
राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २
नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन नः ॥ ३
गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन वलीयसाम् ।
आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४
धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुर्गेषु परितप्यसे ॥ ५

भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
कुणीनामिव विल्वानि पङ्गुनामिव धेनवः ।
हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
भवतः प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशम् ।
धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
आत्मानं भवतः शास्त्रे नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
यद्वयं न तदैवैतान्धारतराष्ट्राग्निहन्महि ।
भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।

Colophon om in K₃. K₄ D₁ s missing — Major parvan. Ś₁ K₁ D_n T G₂₋₄ अरण्य — Sub parvan. B₄ D₅ (both om sub-parvan name) mention only द्वैतवन — Adhy name K₂ B₄ D_o D_n D₄ ० द्रौपदी-वास्य; D₂ कर्मप्रसासा; T₂ G₁ ३ M₁ द्रौपदीमतोपन्यासः — Adhy no (figures, words or both) D_n S 32 — Śloka no. D_n 62

34

☞ This adhy is missing in K₄ D₁ (cf v.1. 3 1 1, 22 30), the MSS are mostly ignored here 1-23^{ab} is missing in D₂ (of v.1 3 33 56), the MS is ignored up to the end of the lacuna

1 ^b) Ś₁ K₁ ३ D_o D₂ ० महामना; B₁ ३ D_n D₄ ० धर्मर्षण (for सत्यमर्षण). — ^d) D₂ वचनम् (for राजानम्) M₂ राजानमिदमब्रवीत्.

2 ^a) T₂ G₂₋₄ राजन्स्व (G₂ ४ *न्स्व) पदवीं. — ^b) T₂ G₄ भज (for व्रज) — ^c) D_o D₅ धर्मार्थकामहीनाना

3 ^b) A few MSS, नार्जवेण D_o न तेजसा; G₄ तथौजसा (for न चौजसा) — ^c) K₁ (? gloss) *मायाम् (for *कूटम्) — ^d) Ś₁ D₅ कृत (for हृतं) K₂ B D_n D₄ ० M₂ वै, D_o D₅ मे, D₂ च, T₂ G (except G₁) तत् (for न)

4 ^d) D₅ तत्र, G (except G₃) M₁ महद् (for तद्वद्)

5 ^a) K₂ धर्मेण स प्रति. — ^b) T₂ G₂ ३ प्रभावाद्,

M₁ प्रभाव. — ^c) S (except M₂) अर्थान् (for अर्थम्) — ^d) K₂ B D_n D₄ ० दुःखेषु, T G दुःखेन (for दुर्गेषु)

6 ^a) N (K₄ D₁ ३ missing) [S]नवधानेन — ^d) K₂ ३ D₂ G₄ *धन्विना

8 ^a) K₁ B₁ D₂ ० T G₂ ३ M₁ एव (for एव), — ^b) K₂ (marg sec m) प्राप्त (for महद्) — ^c) K₁ B₁ D₂ S (except G₁ M₂) धर्मकाम-, K₂ कर्मकाम-, B₂ धर्मकाम्ये, B₃ धर्मकार्ये. K₂ om from तस्य up to यद्वयं न (in 10^a). D₂ अदीपस्य, G₄ अपन्नस्य, M₂ परीतस्य (for अतीतस्य) ☞ Cn' धर्मकाम्याप्रतीतस्य इति पाठे धर्मेच्छाया विश्रस्तस्य । ☞

9 K₂ om 9 (of v.1 8) — ^a) Ś₁ B D_n D₄-३ कर्षं, K₁ हर्षयत्. (for कर्षं) Ś₁ D_o D₂ स्म, K₂ D_o ३ स्. B₁ ३ T₂ G M च, D₅ सु (for स्व) T₁ कथयामास मि — ^b) G₂ ३ न जयाम (for नन्दयाम) D_o D₂ G₂ स्म, D₅ स्व (for च) K₁ वाघं (for शात्रं) — ^c) B₂ ४ D_n D₄ भवता, T₁ अभव. (for भवत.) K₂ B D_o D_n D₄-० T₂ G₃ शास्त्रे

10 ^a) K₂ om यद्वयं न (cf v.1 8) K₁ न यद्वयं (by transp) Ś₁ तु, K₂ D_o D₂ S (except T₂ G₃) हि (for न) D_o तदेव (for तदेव) K₁ ३ D₅ S (except T₂ G₃) पुनान् (for एतान्) — ^b) D₂ G₁ न (for नि) D₄ G₁ हन्मि हि — ^c) K₂ D₂ S (except T₁) आस्थाय (for आदा')

अवीराचरितां राजन्न बलस्यैर्निपेविताम् ॥ ११
यां न कृष्णो न वीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयः ।
न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुताबुभौ ॥ १२
भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकश्चितः ।
कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम् ॥ १३
दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वघातिनम् ।
अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४
स भवान्दृष्टिमाञ्छक्तः पश्यन्नात्मनि पौरुषम् ।
आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५
अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानुलं सतः ।
अशक्तानेव मन्यन्ते तदुःखं नाहवे वधः ॥ १६
तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्वमनिवर्तिनाम् ।

सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकाँल्लभेमहि ॥ १७
अथ वा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ।
आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ १८
सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ १९
आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
अन्यैरपहृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
कर्शनार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसनं नाम तद्राजन्न स धर्मः कुधर्मं तत् ॥ २१
सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्वलम् ।
जहतस्तात धर्मार्थो प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्गु स पण्डितः ।

C 3 1288
B 3 33 23
K 3 33 23

11 °) K₃ D₀ D₅ M₂ अधेताम्, M₁ अगेताम् (for अधेनाम्) — °) K₂ B D₀ D_n D₄ ६ दुर्वलां, G₁ M₂ अधीरां (for अवीरां)

12 °) S₁ K₁ D₀ D₃ सञ्जयं, K₃ ३ B D₀ D_n D₅ ६ T₁ G₁ ३ M₂ सृञ्जया — °) T₂ G (except G₁) अपि (for अभि-)

13 °) S₁ K₁ भजन् (for भवान्) — °) T₂ G (except G₁) वृत्ति- (for व्रत-) Ś₁ K₁ ३ B D₂ ४-६ कश्चित् (B₂ कालत्) (for कश्चित्) — °) T₂ G₃ राजा (for राजन्) — °) T₁ पापजीविका, G₂ ४ क्लीवजीविता. — After 13, D₂ ins

119* अशक्यमिति वा कश्चिदक्षत्र नैव स्मरिष्यसि ।, while T₁ M₂ ins

120* दुर्मनुष्या हि निर्वेदादापन्ना क्लीवजीविकाम् । [Prior half = (var) 14^a, posterior half = (var) 13^d T₁ दुर्मनुष्यो, and आपन्न]

14 S₁ om 14 — °) K₃ D₀ D₂ ६ दुर्मनुष्यो — °) K₁ B (except B₁) D₀ सर्वघातक, K₂ D_n D₄ स्वाथ-घातक, K₃ D₅ G₁ सर्वघातिनां — After 14^{ab}, B₂ ३ ins

121* प्रतिपन्ना विपीदन्ति पङ्के गौरिव दुर्वला । B₃ cont

122* यदस्मान्सर्वकार्येषु समर्था एतराष्ट्रजा । — °) K₁ ३ D₀ D₂ ६ T₁ G₁ अशक्तः. D₀ स्वयम्, D₅ प्रियम् (for श्रियम्) — °) K₃ D₀ D₂ ६ कुर्वते

15 °) D₀ D₅ तुष्टिं (for दृष्टिं) — °) K₂ B (B₃ as in text) D_n D₂ ४ ६ T₂ G (except G₁) M₂ अस्मासु (for आत्मनि) — °) S (except G₁) आत्मार्थम्

T₂ G (except G₁) नाव° (for भव°)

16 °) S (except M₁) शमी (for अमी), and S (except M₂) अङ्गिसत् (for अल सत्) — °) Ś₁ K₁ इह, K₂ ३ D₂ इति, B D₀ D_n D₄₋₆ M₁ इव (for एव) — °) K₃ नो महश्चप (for नाहवे वध°)

17 °) K₁ S सर्वथा (K₁ T₁ M₁ °या, M₂ °तो) (for सर्वशो) K₃ D₅ S [S]पि (for हि)

18 °) T G एतान्निह (for एवैतान्)

19 °) K₁ सर्वत, G₂ सर्वथा B₃ T₂ G₃ ४ एव (for एतन्) — K₂ om 19^c-20^b, K₃ om (hapl) 19^{cd} — °) S₁ °जिहीर्षता, D₂ °जिगीयता

20 K₂ om 20^{ab} (cf v.l 19) — °) Ś₁ K₁ विचित्रे, S (except M₂) जीविते (for विदिते) K₃ T₁ कृत्°, B D₀ D₄ T₂ G₃ नृप° (B₂ कार्य°) (for कृत°) — °) S₁ K₁ ३ B D₀ D_n D₄₋₆ G अपि (for अप-)

21 °) Ś₁ K₁ कर्मणोर्थो, K₂ B D₀ D_n D₄₋₆ कर्षणार्थो, D₂ G₁ कर्शनार्थ — °) G₁ M₁ विप्राणाम् (for मित्राणाम्) — °) D₀ न स धर्मं स्मृतो नून — °) D_n (by transp) धर्मं स, D₂ च धर्म B₁ ३ कुधर्मत्, D₅ S (except G₁) कुवर्मं तत् K₃ स धर्मं कुरुवर्मं तत्, D₀ एतद्राजन्नधर्मवत्

22 D_n om 22 — °) B₃ M₂ सर्वदा — °) T G (except G₄) M₁ धन°; M₂ कर्म° (for धर्म°) — °) S₁ K₃ B₃ जहीतत्, K₁ जहीमत्, K₂ B₂ D_n D₄ ६ त्यजतत्, M₁ जुह्वतत् (for जहतत्) K₁ त हि, B₁ तत्र, T₁ तौ तु (for तात) Ś₁ K₁ B₂ D₂ कामार्थो — °) Ś₁ K₁ सुख दुःखे (by transp)

न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २३
 यस्य चार्थार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
 रक्षते भूतकोऽरण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥ २४
 अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
 सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ २६
 तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
 कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
 तस्माद्भूमार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
 प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८

सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
 इतरेतरयोनी तौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
 द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
 स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य विद्यते ॥ ३०
 अर्थार्थी पुरुषो राजन्वृहन्तं धर्ममृच्छति ।
 अर्थमृच्छति कामार्थी न कामादन्यमृच्छति ॥ ३१
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
 उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भ्रूषेव पण्डितः ॥ ३२
 इमाञ्चकुनिकात्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
 एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसताम् ॥ ३३
 कामाहोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।

23 ^a) S₁ [अ]नर्थज्ञः, D₂ T G₂ ३ M धर्मार्थं — °) S₁ दुःखं (for धर्मं) — D₃ resumes from धर्मस्य ।
 — ^d) S₁ K₁ अतः (for अन्ध)

24 S₁ om 24 — ^a) K₂ B Dc Dn D₄ ० T₂ G₂
 चात्मार्यम्, T₁ सर्वार्थं, G₁ चार्थस्य (with hiatus!), G₂ ३
 M₂ चार्थार्थं, M₁ चात्मार्यं (for चार्थार्थम्) — °) K₁ रक्षि
 तो, K₂ ३ Dn D₂₋₃ ३ M₂ रक्षेत K₁₋₃ Dn D₂ ३ [S]रण्ये;
 S पुण्य (for ऽरण्यं) — ^d) K₂ ३ Dn D₂₋₃ गात् (for स्यात्)

25 K₁ reads 25^{ab} after 26^{ab} — ^a) T₁ G (except
 G₃) M₁ तु (for हि) — ^b) S₁ D₅ नेतरान् D₅ उप
 (for अनु) — S₁ D₀ D₂ om (hapl) 25^c-26^b, T₁
 om 25^c-27^b

26 S₁ D₀ D₂ om 26^{ab}, T₁ om 26 (cf v.l 25)
 — ^a) B (except B₃) कामार्थं, T₂ G₃ कामार्थो K₁ D₄ ०
 यस्य धर्मश्च कामार्थं, Dn₃ यश्च धर्मश्च कामार्थी — After
 26^{ab}, K₁ reads 25^{ab} — ^d) K₁ मित्रार्थाभ्या स हीयते

27 T₁ om 27^{ab} (cf v.l 25) — ^b) Dc कामार्थं
 — °) S क्रीडते (for कामं) — After 27, G₄ reads 29

28 D₃ om 28^a-30^b T₂ G₂₋₄ read 28 after 30
 — ^b) D₅ T₁ न प्रमाद्यति पण्डितः — °) D₂ G₁ ३ M तौ
 हि, T₁ स्थो हि, T₂ G₃ स्मार्थं, G₄ तर्हि (for सा हि)
 — ^d) S (except M₂) यथारणि (by transp)

29 D₃ om 29 (cf v.l 28) G₄ reads 29 after
 27 — ^a) K₁ स यथा, G₂ सर्वथा — ^b) M₂ धर्मश्चार्थस्य
 दृश्यते — °) K₃ D₀ D₂ G₂ योनी तौ (as in text), M₂
 अन्योन्ययोनी तौ राजन्, the rest योनीतौ — ^d) B₂ G₂ ३
 इव (for यथा)

30 D₃ om 30^{ab} (cf v.l 28) — ^b) G₂ चोप
 (for उप) — ^d) M₂ नान्यदस्य वै (for नास्य विद्यते)
 K₂ ३ B Dc Dn D₄₋₆ G₁ दृश्यं (for विद्यं) — After 30,
 T₂ G₂₋₄ read 28

31 ^b) S₁ K₂ ३ B Dn D₂ ३-६ इच्छति D₀ न धर्मं
 हतुमिच्छति — °) N (K₄ D₁ missing) T₂ G₃ इच्छति
 (for ऋ) T₁ M₁ धर्मार्थी, G₂ कामार्थं — ^d) K₁ D₃
 अन्यद्, T₂ G (except G₁) अर्थम् (for अन्यम्) N (K₄
 D₁ missing) T₂ G₃ इच्छति — After 31, T₂ G (except
 G₁) ins

129* कामार्थी चैव य काम न कामादन्यमृच्छति ।

[T₂ G₃ इच्छति (for ऋच्छति)]

32 ^a) S₁ K₁ न कामेन च (S₁ न) (for न हि कामेन)
 — ^b) B (except B₁) T₁ G₂ ३ M₁ सिध्यते Dc सिध्य-
 त्यफलं — °) B Dc D₂ ३ उपभोगात्, G₁ उपभोग- Dc
 भवति (for फलस्य) S₁ K₁ ३ D₂ ३ इह, K₂ अथ; B-Dc
 Dn D₅ G₄ M₁ एव, M₂ आहुः (for इव) — ^d) D₃ काष्ठ,
 G₂ कस्माद् (for काष्ठाद्) K₁ भस्मीति (for भस्सेव) K₃
 इह, D₂ M₁ एव (for इव) S₁ D₀ पिडितः; K₁ पडितैः,
 K₃ पडितान्, B₁ विदति, B₂ पिडितैः, B₃ ३ पिडित; D₂
 जायते, D₃ पडित, M₂ पडिता

33 ^a) S₁ K₃ Dc Dn D₂₋₃ ० T₁ M₁ शकुनकान्
 — °) T₂ G (except G₁) एष (for एतद्) — ^d) K₂ Dn
 D₄₋₆ हि; D₂ एव (for च) S₁ K₁ ३ D₃ वि(S₁ K₁
 नि)हिंसत; K₂ Dn D₅ ता, D₂ M न, T G क B₁
 भूतेषु विहित सता

34 ^a) S₁ K₁ कामलोभाच्च. — ^b) K₂ B Dc Dn D₄₋₆

स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४
व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
प्रकृतिं चापि वेत्यास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ॥ ३५
तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
अनर्थमिति मन्यन्ते सोऽप्यमस्मासु वर्तते ॥ ३६
इन्द्रियाणां च पञ्चाना मनसो हृदयस्य च ।
विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ।
स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥ ३७
एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्माद्यो काममेव च ।
न धर्मपर एव स्यान्न धार्थपरमो नरः ।
न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३८
धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
अहन्यनुचरेदेवमेव शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९
कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।

वयस्यनुचरेदेवमेव शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०
धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्ददातां वर ।
विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४१
मोक्षो वा परमं श्रेय एव राजन्सुखार्थिनाम् ।
प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायं कुरुनन्दन ॥ ४२
तद्वाशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४३
विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते ।
जानते त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥ ४४
दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एव धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४५
एव नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निपेवितुम् ।
अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४६
धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्धर्माद्विशिष्यते ।

C 3 1311
B 3 33 48
K 3 33 48

प्रकृति (for प्रवृत्ति) — °) S₁ म शशु, K₃ D₂ ३ स शक्य, M₁ न शक्य, M₂ (sup lin) न वध्य — °) G₂ चैव हि (for चेह च)

35 °) K₁ D₂ T₁ विदित, D₃ विहित (for विदितो) — °) S₁ K₁ ३ D₃ अर्थ, Dn₁ D₅ नार्थो, T₁ कामो, T₂ G कामाद् (G₁ अर्थ) (for अर्थो) — °) S₁ K₃ D₂ ३ प्रतिपत्ति च (for प्रकृति चापि) T₁ स्व (for [अ]स्य) — °) S₁ K₃ D₂ ३ ३ विकृति (for विकृति) S₁ K₁ चैव, K₃ B₁ Dc D₂ ३ चास्य (for चापि)

36 °) K₂ B Dc Dn D₄-३ नाशो विनाशो Dc च (for वा) — After 36^{ab}, D₂ ins

124* द्रव्यपरिग्रहायार्थो गरीयान्दुर्बलात्मन ।

— °) K₂ B Dc Dn D₄-३ अनर्थ इति B₁ मस्यते

39 °) K₃ B₁ D₂ ३ S (except T₂ G₃) पूर्व — °) S (except M₂) एव च (for आचरेत्) — °) K₂ वयनि (for अहनि), cf 40° S (except G₁ M₂) अहन्यहन्यनुचरेत् — 39^d = 40^d

40 S₁ K₁ ३ D₂ ३ G₁ om. (hapl.) 40 — °) K₃ B₁ T₂ G₃ पूर्व (for 'वं') — 40^d = 39^d.

41 °) K₁ T₂ G (except G₁) om. the first च — °) M₂ जयता (for वद') — °) S₁ धर्मज्ञान्; K₁ ३ G₁ कालज्ञ

42 °) T G M₁ मोक्ष (G₁ 'क्षे) Dc G₁ परमश्रेय

— °) B (except B₁) D₄ ३ एया (for एय) M₂ नित्य (for राजन्) S₁ K₁ ३ D₂ ३ T₁ सुखायिन, D₅ शुभायिना — °) K₁ ३ B₁ Dn D₄ ३ प्राप्ति, S (except M₂) प्राप्त S (except M₂) च (for वा) — °) K₁-३ B (except B₁) Dc Dn D₂ ३-३ सोपाय

43 °) Dc तद्वाशु, Dn₁ तथाशु, D₃ T G (except G₄) M₁ तदाशु, M₂ तच्छाशु K₁ क्रियते — °) Dn₂ D₄ M₂ प्राप्ति वा S₁ K₁ उपदिश्यता (for अधि') — °) S (except M₂) जीविका

44 °) B₂ Dn D₄ ३ मे (for ते) — °) B₁ G₁ ३ चरित च Dn₂ ns D₅ मे (for ते) Dc सतत चरिते शुभे — M₂ om 44^c-46^b — °) K₂ Dn D₄ ३ T₂ G₃ जानतस्, B₂ T₁ M₁ जानतस् S (M₂ om) तु प्रश' (for त्वयि श')

45 M₂ om 45 (cf v l 44) — °) S₁ K₂ Dn D₄ ३ यज्ञा — °) S₁ वेदधारणमात्पर — °) K₃ राज' (for राजन्) — °) K₂ B (except B₁) Dn D₄ ३ G₄ M₁ वल' (for फल') T₂ G₃ चेह वै; G₁ चेह ना, G₂ चैव वै; G₄ चैव च

46 K₁ om. (hapl.) 46-47, M₂ om 46^{ab} (cf. v l 44) — °) T₂ G₃ ३ स च (for एय) G₄ स चार्थानर्थ-हीनेन — D₅ om. (hapl.) 46^c-47^d — °) B₁ ३ सुम्निन, Dc आत्मन' (for अखिला) — °) D₂ गुणा शूरेय सस्थिता, S (except M₂) गुणा सीदति निर्धने.

धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७
 न चार्थो भैक्षचर्येण नापि क्लैव्येन कर्हिचित् ।
 वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४८
 प्रतिपिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः ।
 तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९
 भैक्षचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५०
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
 उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५१
 अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
 क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५२

प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
 एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५३
 तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
 स्वधर्माद्वि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५४
 स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
 वीर्यमास्थाय कौन्तेय धुरमुद्गह धुर्यवत् ॥ ५५
 न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
 पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५६
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
 निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५७
 भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।

47 K₁ D₅ om 47 (cf v l 46) — ^b) Ś₁ D₃ T₃
 G (except G₁) नान्य, D₆ नान्य (for नान्यद्) Ś₁ D₃
 तस्माद् (for धर्माद्)

48 ^a) Some N MSS भैक्ष्य* — ^b) Ś₁ K₁ s D₆
 D₂ s s M₁ केनचित् — ^c) Ś₁ K₁ जेतु (for वेत्तु) T₁
 तदा, T₂ G (except G₁) ततो, M₁ तथा, M₃ त्वया (for
 सदा)

49 ^a) T₁ हितो राज्ञे (for हि ते याच्ञा) — ^b) Ś₁
 यया (for यया) D₂ s B (except M₂) सिध्यति वै द्विजा*
 — K₃ om 49^{cd} — ^c) D₂ s ओजसैवार्थ* — ^d) Ś₁
 K₁ D₃ भरतर्षभ

50 ^a) Some MSS भैक्ष्यचर्या — ^c) T₂ G₃ M₂
 क्षत्रियस्तु — ^d) T₁ M₁ धर्मं स्वात्, T₂ G₃ धर्मस्य Ś₁ K₁
 परम् (for बलम्) D₆ औजस — After 50, Ś₁ K₁ s
 B (except B₃) D₆ D_n D₃-s T₃ (om line 2) G₂ s
 (om line 2) s ins

125* स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।

धार्तराष्ट्रवन पार्थ मया पार्थेन नाशय ।

[(L 1) T₂ G₃ सनातनान् (for समागतान्) — (L 2)
 K₃ राष्ट्रे, D₃ राष्ट्र (for राष्ट्रे) D₆ D_n बल (for चन)
 K₁ राजन् (for पथ) G₂ s धार्तराष्ट्रान्न प्राप्य पार्थ सर्वांनि-
 नाशय]

51 T₂ G₃ om (hapl) 51^a-52^b In D₃, the
 portion of the text from मेव up to 3 37 32^b is lost
 on a missing fol D₂ om 51^{ab} — ^a) K₃ एव; G₁
 एतद्, M₂ एत (for एव) B₃ उदारा धर्मविद्वांसो — ^b)
 K₁ D₆ D₆ आहुर (for प्राहुर) K₃ T₁ G₁ s M₂ द्विजा-

तय (for मनीषिण) — ^c) D₂ स्वधर्मं (for उदार)

52 D₃ missing (cf v l 51) T₂ G₃ om 52^{ab}
 (cf v l 51) — ^a) B₁ s अनुगच्छस्व, T₁ G₁ s s M₁
 प्रतिपद्यस्व, M₂ अवबुध्यस्व — ^b) T₁ G₁ s s स्वार्थं (for
 चेत्य) Ś₁ K₁ धर्मं सनातन — ^c) G₁ कर्मा हि (for
 कर्माभि)

53 D₃ missing (cf v l 51) — ^b) S (except
 M₂) राज्ञा (for तव) — ^d) B₁ s S (except G₁)
 transp धात्रा and धर्म

54 D₃ missing (cf v l 51) — ^a) Ś₁ K₁ D₃
 अस्माद् (for तस्माद्) N (K₃ D₁ s missing) अपचित्
 (for विचलित) — ^b) Ś₁ K₁ D₃ हास्यो भविष्यसि — ^c)
 B₂ मनुष्येन्द्र (for प्याणा) — ^d) B₄ च्यवन (for चलन)

55 D₃ missing (cf v l 51) — ^b) D₂ त्यजेद्
 — ^c) G₂ धियम्, M₃ धैर्यम् (for वीर्यम्) K₁ s B₂ D_n
 D₄ s कौरव्य (for कौन्तेय)

56 D₃ missing (cf v l 51) — ^c) D₆ T G₃ s
 [S]प्य*, G₂ [S]प्य*, M₂ ह्य* (for व्य*)

57 D₃ missing (cf v l 51) — ^a) D₆ वाच, S
 जिह्वा (M₂ ह्य) B₃ ल्त्वा; D₆ ऋद्धा, M₁ कृत्वा, M₂
 लिखा (for दस्वा) — ^b) D₆ क्षुद्राणां Ś₁ K₁ s D₆
 D₂ s पापचेतसा, K₃ लब्ध*; D₆ (m as in text) क्षुब्ध*

ॐ C_n शल्यकः श्ववित् क्षुद्रान्मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वा
 दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वा वाच दत्त्वा शत्रून् जहि
 इति प्राञ्च । ॐ Similar explanations have been given
 by Arjunamisra and Caturbhujā

58 D₃ missing (cf v l 51) — ^b) K₃ सर्वत

निकृत्या निजिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ५८
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ५९
 न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
 भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गढाधरः ॥ ६०
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुवलवानपि ।
 न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६१
 सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतीञ्च्यथा ।
 न तु प्रमत्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६२
 अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयासमिच्छता ।
 वीजोपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र मंशयः ॥ ६३
 अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ।

न तत्र विपणः कार्यः स्वरकण्डूयितं हि तत् ॥ ६४
 एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ।
 बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितः ॥ ६५
 अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
 मित्रैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६६
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुवलवानपि ।
 नोद्यमेन न होत्रामिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६७
 सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्वलवानपि ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ६८
 यथा राजन्प्रजाः सर्वाः दूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
 अत्ति चैव तथैव त्वं सवितुः सदृशो भव ॥ ६९
 एतद्वद्यपि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।

C. 3 1335
B. 3 33 72
K. 3 33 72

— ^a) S₁ K_L 3 Dc D₂ 3 पाण्डुनदन, K₂ Dn D_L 6 पार्थिव-
पंन

59 D₃ missing (cf. v.l. 51) — ^a) S₁ K₁ Dc D₃
बलवता, K₃ विलपता — ^b) M₂ विद्या (for मही) S₁
K₁ इति वृद्धानुशासनं — ^d) S₁ K₃ निवृत्तिम्, K₁ निवृत्तिर
(for निकृतिम्) S (except M₂) आस्थितात्

60 D₃ missing (cf. v.l. 51) — S₁ K₁ om
(hapl.) 66^a — ^b) B (except B₂) Dn D_L 6 योयो
(for योद्धा) Dc धनत्रय (for धनु) — ^c) K₃ D₂ न,
Dc [अ]न्व (for वा) M₃ नर (for पुमान्) — ^d) K₃
चो, D₂ S (except M₂) [S]न्वो (for वा)

61 D₃ missing (cf. v.l. 51) — 61^a = 67^{ab}
— ^b) S₁ K₁ 3 D₂ न (for तु) — ^c) B₁ चोमाहात्
K₃ Bm Dc D₂ 3 Cnp अप्रमादी महो (Dc सदो, D₂
महो) माहो — ^d) K₃ दात्रन्धनव (for सत्त्वस्थो भव)
S (except M₂) पार्थिव (for पाण्डव)

62 D₃ missing (cf. v.l. 51) — ^a) K₃ धर्मस्य
(for अर्थस्य) — ^b) D₂ धिगय, G₄ वितव (for वितथ)
Dc चत्तो, T₂ G₃ तु ततो, G₂ 3 हि ततो (for यदतो)
— ^d) B₂m D₃ ताल (for वृक्ष)

63 D₃ missing (cf. v.l. 51) — ^a) K_L 2 B Dc
Dn D_L 5 [S]पि (for हि) — ^b) M₂ न्यामन् (for श्रेया-
मन्) — S₁ om 63^c-64^d — ^c) K₁ 3 D₂ वीजोपपत्त्या
दौ

64 D₃ missing (cf. v.l. 51) S₁ K₁ om 64 (for
S₁ cf. v.l. 63) — ^a) T₂ G₃ सत्त्वेन (for अर्थेन) B₂ 3

D₂ T₂ G₃ समो नार्थो, T₁ समानार्थो — ^b) T₁ G₁ M यत्र
लभ्यो धनोदय, T₂ G₂-4 यत्र लभ्यो महोदयः — ^c) D₂ [अ]-
न्वेषणा कार्या (for विपण कार्य) — ^d) K₃ Dc D₂ T₂
G₂ 3 M₂ कडूयन

65 D₃ missing (cf. v.l. 51) — ^a) K₃ B₂ Dc
Dn₁ D_L-5 T₂ G (except G₁) एतन् (for एव) — ^c)
D₂ T₂ G (except G₁) बृहद्धर्ममवाप्नोति — ^d) Dn₃
D₁ 6 सवुद्ध K₂ 3 B Dc Dn D_L-5 G₁ निश्चित; D₂
निश्चय

66 D₃ missing (cf. v.l. 51) — ^a) K₃ अमित्रेण
च सयुक्त — ^b) S₁ B₁ 3 विदति, K₃ भेदति — ^c) M₁
त्यक्तान् (for त्यक्त) — ^d) K₂ Dn D₁ युवान, M₁ दुर्ब-
लात्, Cnp दुर्बल (as in text) B₁ D₂ 3 कुर्वते K₂ B
Dn D_L 6 G₃ वदा

67 D₃ missing (cf. v.l. 51) K₃ om 67 — 67^{ab}
= 61^{ab} — ^b) S₁ K₁ D₂ अवल (for सुवल) S₁ अत्ति
(for अपि) — S₁ K₂ D₂ om (hapl.) 67^c-68^b, K₁
om 67^{cd} — ^c) S मात्रामि (for हो)

68 D₃ missing (cf. v.l. 51) S₁ K₂ D₂ om 68^{ab}
(cf. v.l. 67) — ^a) K₃ D₂ T G₂-4 M सहितैर (for सहतैर)
G₁ सर्वा स हि मत्तैरेव (sic) — ^c) M₁ चेतु (for हन्तु)
— ^d) Dc D₂ अपि (for इव)

69 D₃ missing (cf. v.l. 51) — ^a) S (except
M₂) इति (for अत्ति) G₄ तथैकत् (for तथैव) — ^d)
K₁ 3 B Dn D₁ 6 सददा सवितुर् (by transp), T₂ G
(except G₁) सूर्यस्य सदृशो

C. 3 1335
B. 3 33 72
3 83 72

विधिना पालनं भ्रूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७०
 अपेयात्किल भाः सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
 इति लोको व्यवसितो दृष्टेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७१
 भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
 कथायुक्ताः परिपदः पृथग्ग्राजन्समागताः ॥ ७२
 इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणा गुरुवश्च ते ।
 समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥ ७३
 यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
 अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७४
 यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवामुवन् ।

सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७५
 ब्राह्मणेभ्यो ददद्भ्रामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७६
 पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सवृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७७
 श्वदतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
 सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ७८
 इति निर्वचनं लोके चिरं चरति भारत ।
 अपि चैतत्त्रियो बालाः स्वाध्यायमिव कुर्वते ॥ ७९
 स भवान्नथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।

70 D₃ missing (of v.l 51) — ^a) K₃ यथा (for एतद्) K₂ Dn₁ n₂ D₂ चापि, T₁ चापि (for द्वपि) K₁ B Dc Dn₃ D₄₋₅ त्व (B₂m D₅ तु) वितथ, T₂ G₃ द्ववितथ (for द्वपि तपो) Cnp एतच्चावितथ — ^b) Ś₁ K₁ निश्चित (for न श्रुतम्), — After 70, K₂ B Dc₂ Dn D₅ ६ ms

126* न तथा तपसा राज्ञोऽकान्प्रामोति क्षत्रियः ।

यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ।

71 D₃ missing (of v.l 51) — ^b) S₁ K₃ D₂ लक्ष्म (for लक्ष्मीश)

72 D₃ missing (of v.l 51) — ^b) Dc ते (for च) — ^c) S कथयत् (for कथा) — ^d) T₁ 'हिता', M₂ 'सते (for 'गता) T₂ G राजन्प्रथममागता

73 D₃ missing (of v.l 51) — ^a) S (except M₂) इमाम् (for इदम्) D₂ ६ अप्यधिक, T₂ G₁ ३ M₁ अभ्यधिका — ^b) Ś₁ K₁ ३ B Dc Dn D₄₋₅ कुरुवश्च (for गु) — ^d) G₃ ४ मृदुता M₁ सत्यसधत, M₂ 'सधतान्

74 D₃ missing (of v.l 51) — ^a) Ś₁ K₁ ३ Dc₂ D₂ लोभा (for मोहा) — ^b) Ś₁ K₁ ३ Dc D₂ ६ क्रोधा (for लोभा)

75 D₃ missing (of v.l 51) — ^b) T₁ किञ्चिद्, T₂ G₃ राज्य, G₁ ३ ४ M₁ राजन् (for राजा) D₂ T₁ M₁ भूतिम् (for भूमिम्) T₂ G₃ अवाप्तुयात् — ^c) Ś₁ K₁ तत्सर्वं (by transp) T G M₁ नुवति तत् (for तन्नुदते) M₂ पश्चाद्नुवति तत्सर्वं

76 D₃ missing (of v.l 51) — ^a) Ś₁ K₁ D₂ वित्त, T₁ राजन् (for ग्रामान्) — ^b) T₁ ग्रामान् गाश्च सह — ^c) T₁ G₁ ३ M वीर (for सर्वे) — ^d) D₅ मेधेभ्य, T₂ G तमोभिर् (for तमोभ्य).

77 D₃ missing (of v.l 51). — ^a) T₂ G (except

G₁) राजन् (for सर्वे) — ^c) S₁ सर्वाश्च, K₂ Dn₂ n₃ D₂ समृद्धा, B₃ Dn₁ D₄ सवृद्धा (for सवृद्ध) K₂ ३ B₂ ३ Dn D₄₋₅ G₄ M₂ बाल (for 'बाला) B₄ G₂ सबालवृद्ध (G₂ 'द्धा) सहिता, D₂ सहिता सवालवृद्धा — ^d) Ś₁ K₁ T₁ M त्वा — After 77, T₂ G₂₋₄ ms

127* धार्तराष्ट्रीं महाराज न शसन्ति मति जना ।

followed by stanzas 83-85

78 D₃ missing (of v.l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v.l. 77 — ^a) Ś₁ K₁ क्षीरमादत्त, B₁ ३ Dc₂ D₅ क्षीरमासिक्तं, T₂ G₂₋₄ वा पय सि (G₂ ४ स) क, G₁ क्षीरमादत्त.

79 D₃ missing (of v.l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v.l. 77 — ^a) N (K₄ D₁ ३ missing) transp निर्वचन and लोके — ^b) S₁ पुर, K₂ B₁ ३ Dn₁ n₃ D₅ पुरश्च, K₃ D₂ चिराच्, B₃ ४ Dc Dn₃ D₄ ६ पुनश्च (for चिर) Ś₁ K₁ भवति (for चरति) — ^c) S₁ चैत, K₁ G₄ चैत, K₂ B Dc Dn D₄ ६ T₂ G₃ चैता, D₂ चैव, D₅ चैता (for चैतत्) — ^d) Ś₁ K₁ अपि, K₂ B (except B₃) Dn D₄ ६ अधि (for इव) — After 79, K₁ ३ B Dc Dn D₄₋₅ ms

128* इमामवस्था च गते सहास्राभिरिदम् ।

इन्त नष्टाः स सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ।,

which is followed by 130* in K₁

80 D₃ missing (of v.l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ of v.l 77 — ^b) S₁ K₁ B₂ D₂ 'नि च (for 'न्वि-तम्) S प्रति (T₁ अनु) ज्ञाय तथेति न — ^c) D₂ वि, T G₃ हि (for सभि) — ^d) Ś₁ K₃ D₂ 'वातक, T₁ M₁ 'पादक (for 'पादकम्) K₁ सर्वानर्थविघातक, K₂ B Dn D₄₋₅ विप्रेभ्योर्धविभावक (B₂ 'भाजकः, B₃m 'तारकः), Dc

त्वरमाणोऽभिनिर्यातु चिरमर्थोपपादकम् ॥ ८०
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानघैव गजसाह्वयम् ।
अस्त्रविद्धिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ।
आशीविपसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥ ८१
अमित्रांस्तेजसा मृदन्नसुरेभ्य इवारिहा ।
श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२

न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गाध्र्वाससाम् ।
स्पर्शमाशीविपाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८३
न स वीरो न मातङ्गो न सदश्वोऽस्ति भारत ।
यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४
सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृपभेण च ।
कथं स्त्रियुधि कौन्तेय राज्यं न ग्रामुयामहे ॥ ८५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।

असंशयं भारत सत्यमेत-

घन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोपि ।

न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेत-

C 3 1355
B 3 34 2
K 3 34 2

किल स्वार्थोपपत्तये

81 D₃ missing (cf v.l. 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77 — ^a) Dc D₅ द्विजान्त्वन्ति (for द्विजश्रेष्ठान्) — ^b) D₅ अघैव च गजाह्वय — ^d) S₁ K₁ सह (for इह) — ^e) K₁ Dc D₂ वीर (for वीरैर)

82 D₃ missing (cf v.l. 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77 B₃ om (hapl) 82^{ab} — ^a) G₂ तरसा (for तेजसा) — ^b) K₁₋₃ B₂ Dc Dn D₂ 4 6 T₂ G₃ असुरानिव (K₃ सुरेभ्य इव) वृत्रहा — ^{cd}) K₂ Dn₁ n₃ त्रेय (for श्रियम्) S₁ K₃ M 'राष्ट्रं' (for 'राष्ट्रान्') — For 82^{cd}, T₂ G₃ subst धार्तराष्ट्र महाराजस्य शसति तथा जना, and read 82^{cd} (as in text) after 85

83 D₃ missing (cf v.l. 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77 — ^a) Dc₂ D₂ गाजीव' — ^b) S (except G₄ M₂) गृत्र' (for गाध्रं) — ^c) S₁ K₁ वेगम् (for स्पर्शम्) — ^d) K₁ न च (for मर्त्य) — After 83, Dc ms

129* कः परैर्द्विजगणानामात्मभावेन ससहेत् ।

84 D₃ missing (cf v.l. 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77 — ^b) Ś₁ K₁ 3 B Dc Dn D₄ 6 T₂ G₃ च मोक्षो (for सदश्वो) S₁ K₃ Dc D₂ 5 कश्चन (for भारत)

85 D₃ missing (cf. v.l. 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf. v.l. 77 — ^a) Dc चैव (for सह) — ^b) S₁ K₁ 3 Dc D₂ 5 प्रचरेण, B₁ 3 Dn D₄ T₂ G₃ वृपभेण, D₅ भरतस्य (for ऋपभेण) — ^c) Ś₁ K₁ D₅ कथंचिद् T G

विद्धि (for युधि) — ^d) K₂ 3 B Dn D₄ 6 M₂ न राज्य (by transp) — K₁ ms after 128* K₂ B Dc Dn D₄₋₆, after 85

130* शत्रुहस्तगता राजन्कथ स्त्रियाहरेर्महीम् ।
इह यत्तमुपाह्वय बलेन महतान्वित' ।

Colophon K₄ D₁ 3 missing — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T G आरण्य (G₃ अरण्य) — Sub parvan B₄ D₅ (both om sub parvan name) mention only द्वैतवन, likewise T₂ G₃ only द्वैतवननिवास — Adhy name B₄ Dn₃ भीमवाक्य, Dc भीमवाक्ये त्रिगुणप्रशसा, D₂ त्रिगुणप्रशसा, T₂ G₂ 3 M₁ भीमस्वा (M₁ 'स्या) भिप्रायकथन, G₁ भीमसेनमत — Adhy no (figures, words or both) Dn S 33 — Śloka no Dn₁ n₃ 89, Dn₃ 90

35

~~☞~~ This adhy is missing in K₄ D₁ 3 (cf v.l. 3 1 1, 22 30, 34 51), the MSS are mostly ignored here

1 Before 1, K₁ 3 B Dc Dn D₄₋₆ ms

131* वैशपायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु महाशुभाव
सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।
अजातशत्रुस्त्रदनन्तर वै
धैर्यान्वितो वाक्यमिद वभाषे ।

— ^b) K₂ 3 B D (D₁ 3 missing) T₂ G₁ 3 सां (for

न्ममानयाद्वि व्यसनं व आगात् ॥ १
 अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्ष-
 त्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
 तन्मा शठः कितवः प्रत्यदेवी-
 त्सुयोधनार्थं सुवलस्य पुत्रः ॥ २
 महाभायः शकुनिः पार्वतीयः
 सदा सभायां प्रवपन्नक्षपूगान् ।
 अमायिनं मायया प्रत्यदेवी-
 त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ३
 अक्षान्द्दृष्ट्वा शकुनेर्यथाव-
 त्कामानुलोमानयुजो युजश्च ।
 शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा
 मन्युस्तु हन्ति पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ४
 यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
 मानेन वीर्येण च तात नद्वः ।
 न ते वाचं भीमसेनाभ्यस्ये

मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ५
 स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 न्यपातयन्नसने राज्यमिच्छन् ।
 दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन
 यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ६
 त्वं चापि तद्वत्थ धनंजयश्च
 पुनर्घृतायागतानां सभां नः ।
 यन्मात्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र
 एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ७
 वने समा द्वादश राजपुत्र
 यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
 अथापरं चाविदितं चरेथाः
 सर्वैः सह भ्रातृभिश्छन्नगूढः ॥ ८
 त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
 मवभोत्स्यन्ते भारतानां चराः स्म ।
 अन्यांश्चरेथास्तावतोऽन्दास्ततस्त्वं

मा). T G 'क्षरे (for 'क्षर्यै') — °) K₂ s B D (D₁ s
 missing) T₂ G त्वा (for स्वा). K₂ s B₂ s Dn D₄ o
 प्य (for प्यत्). — °) Ś₁ om हि K₁ वै; D₅ ते (for हि)
 B₁ D₅ समागात्, S (except M₂) समागा' (for व आगात्).
 D₂ ममानयाव्यसन यत्तदागात्.

2 °) S अन्वपद्ये D₅ जिहीर्षुः — °) Ś₁ D₂ T₂
 G₃ s M₂ 'राष्ट्र (for 'राष्ट्रस्य) M₂ पुत्रैः — °) K₁₋₃ B
 Dn D₂ 4-5 T₂ G तन्मा; T₁ M त मा

3 °) Ś₁ सदा सदा; K₁ सभामदा; K₂ sm B D (D₁ s
 missing) सभामध्ये (K₂ orig सत्य सदा); M₂ स वै सर्वां
 (for सदा सभाया) K₃ प्रक्षिपन् — °) N (K₄ D₁ s
 missing) 'जिपीत् (for 'देवीत्)

4 °) K₂ B Dn D₄ o G₁ च; T' G₂₋₄ M तु (for हि)
 — °) Ś₁ K₁ D₅ कामानु (Ś₁ 'ज)लोभान्; K₂ Dn D₄
 कामानुक्लान्; K₃ जयानुलोमान् Ś₁ K₁ D₅ नयुजो (for
 अयुजो). K₃ जये च, Dn₃ च तत्र (for युजश्च) — °) D₂
 S (except M₂) शक्यो (for शक्य). B₂ S (except M₂)
 न भविष्यद् M₂ पतान् (for आत्मा) — °) K₂ B Dn
 D₄ o हन्यात्; T₂ G₃ हन्ति (for हन्ति) K₃ D₅ D₅ मन्युस्तु
 (D₅ 'क्ष) धैर्यं पुरुषस्य इति

5 °) Ś₁ K₁ D₂ s मानुषेण, T₁ पूरुषेण — °) Ś₁
 K₁ s B Dn D₄₋₅ वाचो (for वाच) — °) S₁ D₂ भवि
 तेति सत्य (for भवितव्यमासीत्)

6 °) K₂ D₂ 'राष्ट्रः सपुत्रो

7 °) G₂ घृत च (for घृताय) K₂ Dn T₁ आगतास्ता
 (T₁ 'स्तान्) D₂ सभायां, M₁ सभाया (for सभा न)
 — °) K₂ D (D₁ s missing) G₂ यन्मा व्रवीद्. Ś₁ K₁
 'राष्ट्र सपुत्र — °) Ś₁ M₂ एकग्लहाद्, K₁ s D₂ 'ग्लहार्थं;
 T₂ G₂₋₄ एतद्ग्लहार्थं. Ś₁ K₁ T₁ G₂ M₂ भारताना, D₅
 भवता (for भरताना)

8 °) B M₂ विजितम्; D₂ विहितम् (for विदितम्)
 — °) K₂ B (except B₁) Dc D₅ तथा' (for अथा') Ś₁
 विदितै; K₁ अविदित (om च), K₂ s Dn D₂ 4 T₁ M
 चाविदित Ś₁ च तैरथ, M₂ चरेस्व (for चरेथा) — °)
 T₂ G₂₋₄ सहैतया (for सर्वे सह) Ś₁ छग्ररूढ; T₁ G₁ s
 छग्ररूप; T₂ G₂ 4 M₁ छग्ररूप.

9 °) T₁ त चेत्सुक्त्वा; G₁ त चेत्सुक्त्वा, G₂ 4 M₂ त वै
 स्वा (M₂ स्वा); M₁ त चेत्तु स्वा (for स्वा चेच्छ्रुत्वा) — °)
 Ś₁ K₁ एव भोत्स्यते; K₂ अवज्ञास्यति, D₂ अवगच्छते; T₁
 विबोध्यते, T₂ G₂₋₄ नुष्येरन्वै, G₁ M₂ अवबोध्यते; M₁ अनु-

निश्चित्य तत्रतिजानीहि पार्थ ॥ ९
 चरैश्चेन्नोऽविदितः कालमेतं
 युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
 ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
 तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ १०
 वयं चैवं भ्रातरः सर्व एव
 त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
 वसेम इत्याह पुरा स राजा
 मध्ये कुरुणा स मयोक्तस्तथेति ॥ ११
 तत्र धृतमभवन्नो जघन्यं
 तस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
 इत्थं च देशाननुसंचरामो
 वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १२
 सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छ-

न्भूयः सु मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
 उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वा-
 न्ये चास्य केचिद्दशमन्वगच्छन् ॥ १३
 तं संधिमास्थाय सतां सकाशे
 को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
 आर्यस्य मन्ये मरणाद्द्वारीयो
 यद्दर्भमुत्कम्य मही प्रशिष्यात् ॥ १४
 तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो
 यदा द्यूते परिधं पर्यमृक्षः ।
 बाहू दिग्धक्षन्वारितः फल्गुनेन
 किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १५
 प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
 किं नात्रवीः पौरुषमाविदानः ।
 प्राप्तं तु कालं त्वमिपद्य पश्वा-

C 3 1370
 B 3 34 17
 K 3 34 17

वेत्स्यते (for अवभोत्सन्ते) K₃ D₅ M₁ भरताना. K₃ ३
 B₁ Dn D₄ च, S वै (for ल) — °) K₁ चरं (for चरे-
 थां) S₁ समाप्तथा, K₁ ३ B₁ Dn D₄ तथा त्व, K₃ यथा
 त्व, D₂ तदा ने (for तत्स्व) — °) T₁ om तत् B₃
 D₂ M₂ [ण]तत्; T₂ G₂₋₄ त्वं (for तत्) D₂ प्रव्रवीहि (for
 प्रतिजानीहि)

10 °) S₁ चरन् नो, K₁ ३ चरैश्च नो, K₃ चरैश्चेनो, B₃ चरे-
 ष्छन्नो, D₂ नरैस्त्व नो, T G₁₋₃ चा (T₂ G₃ च) रैश्छन्नो, G₄ चरे-
 च्छन्नो, M₁ चरैश्चेन्नो, M₂ चरैश्च नो (for चरैश्चेन्नो) K₃ T₁
 G₁ M₁ अविदित — °) K₂ D₅ युक्तो, T₁ व्यक्तो (for युक्तो)
 — °) T₂ G₂₋₄ ब्रवीहि — °) K₃ तदैव, D₅ तथैव (for
 तवैव) D₂ G₁ M [ण]ता (for ता)

11 T₁ om 11^a-12^b — °) Ś₁ K₁ ३ Dc D₅ M₂
 चैव, K₃ B Dn D₄ ६ चैतद्, D₂ वै ते (for चैव) K₂ B
 Dn D₄ M₂ भारत, T₂ G M₁ कौरवाः (for भ्रातरः) — °)
 S (except M₂, T₁ om) चरेम (for वसेम) Ś₁ K₁
 पुनश्च, D₅ पुरा स, T₂ G पुन स (for पुरा स)

12 T₁ om 12^{ab} (cf. v. 11) — °) T₂ G M₁
 यस्मिन् (for तस्मिन्) M₁ om from प्रव्रजिता (in 12^b)
 up to चापि न (in 13^a) S₁ K₁ ३ Dc D₂ ५ स (for
 च) — °) K₃ Dn D₄ ६ T₁ G₁ तु (for च) — °) S
 (M₁ om) दुर्गाणि (for कृच्छ्रां) T G घोरं (for कृच्छ्रं)

13 M₁ om सुयोधनश्चापि न (cf. v. 12) — °) Ś₁

K₁ ३ ऐच्छद् (for इच्छन्) — °) T₁ G₁ ३ ४ M₁ च (for
 म) S₁ K₃ D₂ अभ्यगच्छत्, T₁ अद्य ग° — B₁ om 13^{cd}
 — °) K₁ D₂ ३ अभ्यं (for भव्यं)

14 °) S₁ तास्तान्, K₁ त सत्यम्, T G ता (G₁ स-) लि
 त्स्मिन् (for त मधिम्) S₁ अवस्थाय (for आस्थाय) — °)
 S कस्य (for राज्य) — °) T₂ G₂₋₄ M₂ उत्सृज्य (for
 उत्कम्य) K₁ प्रशासे, K₃ B Dn D₄ ६ M₂ प्रशासेत् (for
 प्रशिष्यात्)

15 °) S₁ B₁ Dc कर्माकरिष्ये, T₁ G₁ ३ ४ तथा (T₁
 G₁ दा) करिष्ये, M₁ तथाकरिष्यो — °) S₁ K₁ फल्गुनेन,
 K₃ B D (D₁ ३ missing) T₂ G₃ फाल्गुनेन K₃ बाहून्
 विधक्षन् वारितमर्जुनेन — °) S (except G₄ M₂) को (for
 किं) G₂ दुष्कर (for दुष्कृत) S₁ T G₂₋₄ भीम तथा, K₃
 D₅ भीमनेन (for भीम तदा) T G [अ]करिष्यत्, M [अ]करि-
 ष्यत् (for [अ]भविष्यत्)

16 °) K₃ B Dn D₅ (by corr) ६ क्रियाया — °)
 S₁ नात्रवीत्, T₂ G₂ ३ नोत्रवीत्, G₄ नोत्रवी, M₂ मात्रवी
 S (except G₄ M₂) पुरुषम् (for पौरुषम्) K₃ B₃ आद-
 दान, D₅ (after corr) आदधान, S मा विजानन् (M₂
 मा तदानीं) (for भाविदान) — °) K₁ प्रतिपद्य, Dc अभि-
 पद्य, D₂ अभिपत्य; S (except T₂ G₃) अतिपात्य (for स्वभि-
 पद्य) — °) T₁ G₁ ३ ४ M₁ वा त्विदानीम् (for मामिदा-
 नीम्) Dc मात्र स्वम् (for वेल्म्)

त्किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १६
 भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन
 दूये विपस्येव रसं विदित्वा ।
 यद्याज्ञसेनीं परिकृष्यमाणां
 संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १७
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
 कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य
 पत्किं फलानामिव वीजवापः ॥ १८
 यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या
 वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।

महागुणं हरति हि पौरुषेण
 तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ १९
 श्रियं च लोके लभते समग्रां
 मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते ।
 मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
 देवा इवेन्द्रमनुजीवन्ति चैनम् ॥ २०
 मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
 वृषे धर्मममृताञ्जीविताच ।
 राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
 सर्वं न सत्यस्य कलायुपैति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीमसेन उवाच ।
 संधिं कृत्वैव कालेन अन्तर्केन पतत्रिणा ।

अनन्तेनाप्रमेयेन स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
 प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालवन्धनः ।

17 ^a) K₃ भूयो हि, D₂ दूये हि (for भूयोऽपि)
 B₂ 4 वीर्यं (for भीमं) — ^b) K₃ D₂ M₁ भूयो; K₃
 जात, D₈ (before corr) भूये (for दूये) K₃ 3 B D
 (D₁ 3 missing) T₃ G₃ हि पीत्वा (for विदित्वा), cf
 19^b — ^c) K₃ B Dn D₄ 6 G₁ परिकृष्यमाना — ^d)
 Ś₁ असृष्य, K₁ अवीक्ष्य (for सदृश्य) K₃ ते, T₁ G
 (except G₃) M₁ ता, M₂ न (for तत्) T₃ G (except
 G₁) अपीह (for इति स्म)

18 ^b) D₂ D₈ कर्तुं (for कृत्वा) T₃ G₃ यद्य (for
 यदुक्त) D₂ D₈ मिथ्या (for मध्ये) — ^c) T₃ G (except
 G₁) सुखोदयाय

19 ^a) Ś₁ K₁ निकृतो निकर्ते, K₃ B D₂ Dn D₄ 6 नि-
 कृतो निकृतेद्, K₃ निकृतौ हि कर्णे; D₂ corrupt, D₈ निकृ-
 तानि कर्तुं — ^b) K₃ वैरं च निर्यातयितुं समर्थं — ^c) B
 (except B₃) om हि

20 ^b) K₁ D₂ D₈ 8 सनमति — ^c) K₃ B D (except
 D₂, D₁ 3 missing) अचिराद् (for अतिरागाद्) — ^d)
 B₁ दिवीच चंद्रम्; D₄ 6 देवा दिवीचंद्रम् K₃ B Dn D₄ 6
 उप (for अनु)

21 ^b) Ś₁ K₁ वृणोमि (for वृषे) K₁ सत्याद्, D₈ न
 धर्मम्, G₃ 4 सत्यम् (for धर्मम्) Ś₁ K₁ 3 D₂ D₈ हि
 (for च)

Colophon K₄ D₁ 3 missing — Major partan
 Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub partan B₄ D₈ M₁ (all
 om sub-parvan name) mention only द्वैतवन — Adhy
 name B₄ D₂ D₃ G₁ युधिष्ठिरवाक्य; T₃ G₂ 3 M₁ युधि
 स्थिरस्वा (M₁ 'स्वा) मित्रायकथन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ n₃ 8 34 — Śloka no
 Dn 22

36

~~36~~ This adhy is missing in D₃ (cf v.1 3 34 51),
 the MS is mostly ignored here — 1^a-20^a is
 missing in D₁ (cf v.1 3 22 30), D₁ is ignored up
 to 20^a

1 K₄ begins from 1 (cf v.1 3 1 1) — ^a) T₁ मत्वा
 (for कृत्वा) Ś₁ [ए]क, K₃ D₂ T₃ G₂ 3 M [इ]व (for [ए]व)

फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
सूच्येवाञ्जनचूर्णास्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
यो नूनममितायुः स्यादथ वापि प्रमाणवित् ।
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४
प्रतीक्षमाणान्कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
यो न याति प्रसंख्यानमस्पृष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
अफलं तस्य जन्माहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ८
हैरण्यौ भवतो वाह श्रुतिर्भवति पार्थिव ।

हत्वा द्विपन्तं संग्रामे भुक्त्वा वाहूर्जितं वसु ॥ ९
हत्वा चेत्युरूपो राजन्निकर्तारमरिंदम् ।
अहाय नरकं गच्छेत्स्वर्गोणास्य स संमितः ॥ १०
अमर्षजो हि संतापः पावकादीप्तिमत्तरः ।
येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
अयं च पार्थो वीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वाल्लोके धनुर्भृतः ।
सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसुः ।
तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति वान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
अहमेकोऽभिसंतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किञ्चन ।

C 3 1391
B 3 35 16
K 3 35 16

G₁ विशालेन (for [ए]त्र कालेन) M₂ वदमि (for कालेन)
— ^b) Ś₁ K₁ ३ B D (D₁ ३ missing) द्यतकेन (to avoid
hiatus!) — ^c) D₂ हरति नां (for अनन्तेनां)

3 ^c) Cnp सूच्येव (for सूच्येव) Ś₁ 'मूलस्य, K₃ ४
'पूर्णाया', D₂ 'चूर्णाय, D₃ Cnp 'पूर्णास्य, S (except T₂ G₃)
'चूर्णानि' ❧ Cn पूर्णस्यैवपपाठ । ❧

4 B₁ om. ४^{ab} — ^b) K₄ B (B₁ om) T₂ G₃ M₂
वा स्यात्, T₁ G₁ ३ ४ M₁ वायु- (for वापि) — ^c) D₂ स
च कालं (for स कालं वै)

5 ^a) Ś₁ K₁ ३ B D (except D₂, D₁ ३ missing)
T₂ G₃ प्रतीक्षमाणः S₁ K₁ D₂ कालेन (for कालो नः)

6 ^a) S₁ K₃ ४ Dc D₂ ६ आस्थित (for आश्रितम्)
— K₃ om (hapl.) from 6^c up to सोऽव (in 7^d)
— ^d) Dc यतां (for घटां) — After 6, S₁ K₁ ins

132* कालो नून मनुष्यस्य नित्य सनिहितोऽमृतः ।

7 K₃ om up to सोऽव (cf v.l. 6) — ^a) K₄ यो
नायाति, T₁ यो न यातो T₁ न (for प्र- — ^b) K₁
अस्फुटो, B Dc D₂ ससृष्टो, D₄ ससृष्टो, D₆ ससृष्टे. S₁
G₂ ४ M₂ मूर्ति, K₄ मूर्त (for भूमि)

8 ^b) T₂ G₂ ४ अप (for अल्प) — ^c) K₂ B₂ ४
Dn D₄ ६ transp वस्य and जन्म — ^d) K₃ ४ D₂ ६ दुर्यो-
(K₄ sup in 'जी)तः, T₂ G₂ ३ दुर्जीव- (for दुर्जात-)
K₁ ४ B₂ D₂ ६ ०-यायिनः, T G₂ ४-जीविनः (for -जायिनः)

9 ^b) S₁ K₃ भवतु K₂ ४ B D (except D₂, D₁ ३
missing) पार्थिवी. — ^d) K₂ ३ B (except B₂) D (D₁ ३
missing) T₂ G₃ मुक्त्वा (for भुक्त्वा) K₁ ३ B₂ बाहुजित,
T₁ बहुमत, T₂ G (except G₁) M वाहूर्जित

10 ^a) K₂ Dn D₄ वै (for चैत्) — ^b) S (except
M₂) अरि (G₁ 'रीन्) नृप (for अरिंदम्) — ^d) Ś₁ D₂
स्वर्गोणापि S₁ [अ]समन्वित, K₂ समस्मित, K₄ समतत,
T₁ सुसमति, G₁ सुनिमित, G₂ ३ M₁ सुसमित, M₂ सम सृष्टव

11 ^a) M₂ अमर्षिणो हि — ^c) T G अपि, M₁ अस्मि
(for अस्मि) — ^d) B₂ (? gloss) रात्रौ (for नक्तं)

12 ^b) Dc D₂ विशिष्टो, M₂ वर्षिष्टो (for वरिष्ठो)
— ^d) S₁ K₁ ४m नुच, K₃ क्षिप्त, K₄ D₂ सन्न (for नून)
Dc D₂ इवावटे.

13 ^a) B₁ ३ Dc D₂ ६ न, B₄ M₂ [S]नु- (for ऽभि-).
Ś₁ [S]भिमन्येत, T G₁ ३ M₁ नुदेस्सवान्, G₄ जयेद्राजन् (for
ऽभिमनुते) — ^b) Ś₁ D₂ राजन्लोके, T₁ G₁ ३ M₁ लोके
राजन्, M₂ सर्वांल्लोक

14 ^a) K₄ B (except B₁) D₄ ६ M₂ तवैव (for
तवैव) K₄ यलम् (for प्रियम्) K₄ B₂ D₂ (with
hiatus!) इच्छति (for इच्छन्त)

15 ^b) D₂ ४ ० सृजयै सह (by transp) — ^c) K₂
B₂ ४ Dc Dn च; K₄ [S]ति, B₂ D₂ [S]पि (for ऽभि-) S
(except M₂) ह्यमेका च सतसा

सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धामिनन्दिनः ॥ १६
 नेतः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
 यन्नो नीचैरल्पबलैः राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
 शीलदोषाद्गुणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
 क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
 घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रे *अजायथाः ।
 अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ १९
 अश्रौपीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
 क्रूरान्निवृत्तिसंयुक्तान्विहितानशमात्मकान् ॥ २०
 कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्ते पीठसर्पवत् ।
 बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ॥ २१
 तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं तु पर्वतम् ।
 छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २२

अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
 दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥ २३
 बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
 हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २४
 इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २५
 पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरस्वरियम् ।
 विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २६
 मां चापि राजञ्जानन्ति आकुमारमिमाः प्रजाः ।
 अज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥ २७
 तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रचासिताः ।
 राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २८
 न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृतानां निराकृताः ।

17 ^a) K₂ B₂ D₀ D_n D₂ T₂ G₂ M₂ नात*, D₅ तत* (for नेत*) K₁ 4 D₂ राजन् (for काचिद्) — ^b) K₁ D₂ काचिदापद्, K₄ आपल्काचित्, D₂ 6 अवस्था स (for आपद्राजन्) — ^c) D₀ *प्राणै (for *बलै). — ^d) K₂ युद्धे नाच्छिद्य भु*

18 ^a) D₅ *दोष (for *दोषाद्) — ^d) M₂ नाद्य (for नान्य*) Ś₁ प्रशंसति, T₂ G₂₋₄ प्रशंसति हि (for प्रशंसति) — After 18, K₂ 4 B D₀ D_n D₄₋₅ ins

133* श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चित् ।
 अनुवाकहता बुद्धिनैवा तस्वार्थदक्षिणी ।

[= (var) 5 130 6 — (L 1) K₄ B D₀ D₂ [अ]ल्पमेधस (for [अ]विपश्चित्) — (L 2) K₄ D₅ सक्षमार्थदक्षिणी]

19 ^b) Ś₁ K₁ 3 4 D₀ D₂ 5 क्षत्रेन्वजायथा*; K₂ B D_n क्षत्रेण जा* (B₂ क्षत्रे स्वजा*), D₂ क्षत्रे तु जा*, D₅ क्षत्रे नु जा*; T G₂ क्षत्रे द्यजा*; G₁ 2 4 M₂ क्षत्रे व्यजा*; M₁ क्षत्रेभ्यजा* (for क्षत्रे *अजा*) Some MSS जायिथा* — ^c) B₂ G₁ यस्या G₂ 4 योनौ हि (by transp)

20 ^a) K₄ तान् (for त्व) — ^b) Ś₁ K₁ D₂ [ए]व (for वै) — ^c) G₁ 2 विकृति (for निकृति) K₂ B₂ 4 D_n सपन्नान् (for सयुक्तान्) — D₁ resumes from 20^d — ^d) Ś₁ न समात्मकान्, M₂ निश्चयात्मकान् (for अशमात्मकान्) — After 20, K₁ 3 4 B D (except D₁, D₂ missing) ins

134* धातैराद्धान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मन ।

while K₂ ins

135* ज्ञाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथित यश ।
 विद्यायामथ लाभे वा मातुरुच्चार एव स ।

21 ^a) Ś₁ मन्वाह, K₁ नस्वैव (for कर्तव्ये) Ś₁ K₁ 3 D₀ D₁ 2 5 पुरुषश्रेष्ठ, K₄ सति राजेंद्र — ^b) T₁ G₁ 4 समास्ते (T₁ *से), G₂ समान* (for किमास्ते)

22 ^b) Ś₁ M₁ जु, K₁ 2 B D (except D₂ 5, D₂ missing) T₂ G₂ च, M₂ हि (for तु) — ^c) M₂ भेत्तुम् (for छन्नम्) — ^d) T₁ सहर्तुम्, T₂ G₂₋₄ सयतुम्, G₁ सयातुम् (for सवर्तुम्)

24 ^a) K₁₋₃ D₀ D₂ S (except T₂ G₂) साल (for शाल) S [अ]नूप (M₂ *च) — ^b) Ś₁ K₁ D₁ 2 शास्त्री पुष्प*, K₂ साक्षी पुष्प*, K₄ बहुपुष्पफलैश्चित*, D₅ शाखा पुष्प इवासवान्, G₁ *फलान्विता

25 ^a) T₁ G (except G₂) M₁ हि (for च) D₀ सिंहविक्रातौ — ^b) Ś₁ K₁ 3 D₀ D₁ 2 सदशौ (for सहितौ)

27 ^b) Ś₁ द्याकुमारा, K₁ 2 B D₀ D_n D₂ T₂ G₂ M₁ द्याकुमारम्, K₂ 4 D₁ 6 आकुमारा, D₂ 5 *र, G₁ *रान् T₁ G₁ इव (for इमा) — ^c) N (D₂ missing) M₂ ना (K₁ न)ज्ञात* (for अज्ञात*) D₀ शक्यामि, T G पश्यति (for पश्यामि) — ^d) G₁ विनिग्रह (for निगूहनम्)

28 ^b) K₄ राज्यद्वै, D₀ राष्ट्राद्या (for राष्ट्रेभ्यो) — ^d) S धातै* (for धृत*)

29 ^a) K₄ D₂ ह्युप, D₀ D₁ ह्युप (for ऽप्युप) Ś₁

अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैपिभिः ॥ २९
तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुवहूञ्जानान् ।
आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा तन्नः स्यात्सुमहद्भयम् ॥ ३०
अस्माभिरुपिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरात् ॥ ३१
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।

पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३२
अथ वानडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेकस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३३
तस्माच्छुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य तु सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पद्मिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्यतिकृत्यताम् ।

C 3 1414
B 3 36 4
K 3 36 4

K₁ Dc D₁ -शाम्येरन्; D₂ (m as in text) -शाम्येव (for
-शाम्यन्ति) — ^b) K₁₋₃ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ निकृता
वा, K₄ अस्माभिस्तु, M₁ निराकारै (for निकृतातां) — ^c)
K₂ निवर्तय; K₃ तु कं; Dc न कं, D₁ ३ ३ विकं (for
निक) K₄ तत्सै प्रतिकर्तव्य — ^d) K₃ विप्रियैपिभि

30 ^a) D₂ ये (for वे) Ś₁ पाप्मासु; K₁ चास्मासु, T₁
[S]न्यस्मासु, K₁ M₁ ब्रह्मासु (for स्प्यस्मासु) — ^b) K₃
युगपञ्च (for सुवहूञ्च) K₂ B₁ ३ Dn D₁ ४ ६ M₂ चरात्
(for जनान्) — ^d) Ś₁ तत्र स्यात्, D₂ Dc Dn D₄ G₄ तत्
स्यात् K₃ सुमहात्यय

31 ^b) Ś₁ समां, T₁ G₁ ३ वासां (for मासां) K₁
त्रयोदश समा वने — ^c) Ś₁ K₄ D₁ T₂ G (except G₁)
परिणामे K₃ परिमाणीकृतान्यश्य — ^d) D₂ M₂ तावत्
(for तावत्). K₄ त्रयोदश समा इव

32 ^a) S₁ K₁ ४ Dc₁ Dn₃ D₁ ४ ६ T G (except G₁)
M₁ मास (for माम) — ^c) Ś₁ K₁ M₂ D₂ प्रतीकानीव, K₁
पूतिक इव; K₂ पुत्तिका इव, K₄ Dc पूतिकानीव, B₂ ३ पूति
कामिव, D₄ पूतिकानिव, M₂ पूतिकमिव — ^d) T₁ तदेत,
T₂ G (except G₁) तथैव (for तथेद) T₃ G (except
G₁) इद (for इति)

33 ^a) K₁ वानर्नहो (sic), K₂ D₂ ६ G₂ M₂ वानडुहो;
B₂ वानन्वहो — ^b) S₁ B₁ साधवो; K₁ मधवो, D₂ माधवे
Ś₁ K (except K₂) B₂ D₂ साधुवाडिन; B₁ वासिन, D₁
वाहित — ^c) K (except K₄) B Dc Dn D₁ ६ T₁ G₁
M पतस्माद् (for एकं) — ^d) K₃ Dc D₂ पनसा Ś₁ D₂
प्रवि, K₂ Dc विप्र, D₁ ३ T₁ M₁ परि (for प्रति)

34 ^a) K₄ भूतं, S (except G₄) रिपुं (for शत्रुं)
— ^c) K₂ B₂ Dn D₄ हि (for तु) — ^d) T₁ M₁ धर्मो
नान्योस्ति (by transp)

Colophon D₃ missing — Major parvan S₁ K₁
Dn₂ D₂ T G₃ ४ आरण्य, D₁ वन, G₂ अरण्य — Sub-
parvan D₆ (om sub parvan name) mentions only
द्वैतवन, likewise G₁ only द्वैतवननिवास — Adhy name
K₄ B₂ D₁ T₂ G₃ भीमवाक्य, Dc D₂ भीमसेनवाक्य
— Adhy no (figures, words or both) Dn S 35,
D₁ 36 (as in text) — Śloka no Dn 35, D₁ 33

37

1^a-32^b is missing in D₃ (cf v l 3 34 51),
the MS is ignored up to 32^b

1 After 1, K₂ B D (except D₁ ३, D₃ missing) S ins

136* श्रुता मे राजधर्मश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।

आयत्यां च तदाखे च य पश्यति स पश्यति ।

धर्मस्य जानमानोऽह गतिमग्र्यां सुदुर्विद्वाम् ।

कथ यत्कात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ।

[(L 1) Dc वण (for राजं) Dc D₂ राणा चैव (for
वणानां च) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ वि (D₂ सु)निश्चया (for
पृथक्पृथक्) — (L 3) T₂ G₃ शायमानेन, G₂ ४ शायमानोह
(for जानमानोऽह) M₂ विदा (for विद्वाम्) — (L 4) T₁
वाल्यात्, G₁ वधात् (for वलात्) S निवर्तन (for विमर्दनम्)]

2 ^a) K₃ ४ D₂ ६ (before corr) T₁ M₂ सु (for स)

C 3 114
B 3 36 4
K 3 36 4

भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमत्रवीत् ॥ २
 एवमेतन्महावाहो यथा वदसि भारत ।
 इदमन्यत्समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ३
 महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहमात् ।
 आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ४
 सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
 सिध्यन्त्यर्था महावाहो देवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ५
 त्वं तु केवलचापल्याद्गलदर्पोच्छ्रितः स्वयम् ।
 आरब्धव्यमिदं कर्म मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ६
 भूरिश्रवाः शलश्वैव जलसंश्रय वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७
 धार्तराष्ट्रा दुराधर्पा दुर्योधनपुरोगमाः ।
 सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ ८
 राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
 संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥ ९
 दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
 पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १०

सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
 संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ ११
 दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
 प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२
 समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
 द्रोणस्य च महावाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
 अत्रदयं राजपिण्डस्तैर्निर्वेक्ष्य इति मे मतिः ।
 तस्माच्चक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १४
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः स्वामवैः ॥ १५
 अमर्षी नित्यसंहृष्टस्तत्र कर्णा महारथः ।
 सर्वान्निविदनाधृष्य अभेद्यकवचावृतः ॥ १६
 अनिर्जित्य रणे सर्वानेतानुपुरुषसत्तमान् ।
 अशक्यो ह्यमहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १७
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
 अति सर्वान्धनुर्ग्राहान्मृतपुत्रस्य लाघवम् ॥ १८
 एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥

3 Before 3, K (except K₃) B D (except D₂, D₃ missing) ins युधिष्ठिर उ^० — M₂ om (hapl) 3^c-4^d — ^a) D₆ एतत् (for अन्यत्) K₃ स्वत् (for सम्) K₂ B Dc Dn D₁ G₄ M₁ दरन्व (for धस्व)

4 M₂ om 4 (cf v 1 3) — ^a) K₃ महोपायानि, K₄m महामात्राणि, T₁ पथानि, G₂ 4 M₂ पायानि Ś₁ K (except K₂) Dc D₁ 4 कार्याणि

6 ^a) K₂ B Dn D₁-6 M₂ यत्तु; Dc यत्र, T₂ G (except G₁) तत्तु (for स्व तु) M₂ कार्पण्यात् (for चापल्यात्) — ^b) K₂ B₁ Dn दर्पोषियत् — ^c) S₁ K D (except D₆, D₃ missing) M₂ कार्यं (for कर्म)

7 D₄ om (hapl) 7^{cd} — ^a) B D₆ transp द्रोण and कर्ण — ^d) D₁ तयैव च; T G (except G₁) प्रताप वान् (for च वीर्यं)

9 D₂ om 9^a-10^b — ^a) K₄ राजानो राजपुत्राश्च — ^b) K₄ ये चास्मद् (for येऽस्माभिर्) — ^c) K₄ मस्थिता, D₆ साश्रिता; G (except G₃) M₂ ते श्रिना — ^d) Ś₁ K₁ 3 Dc D₁ सप्रति, K₂ Dn त प्रति, M₂ तान्प्रति (for साप्रतम्)

10 D₂ om 10^{ab} (cf v 1 9) — ^d) K₂ Dn स्वारे

(for रक्षणे)

11 K₄ om 11 — ^a) Dc D₂ 4 M₁ सर्वं (for सर्वं) — ^c) Ś₁ K₁ 3 सविभक्ताति, D₁ 2 नि, T₁ G₁ नि K₂ मात्रा हि, D₆ महत्ता (for मात्राभिर्) — ^d) D₁ 2 भागैर् (for भोगैर्) K₁ नित्यश (for सर्वं)

14 S₁ D₄ om (hapl) 14^{ab} (along with 13) — ^a) K₂ (mug sec m) D₁ 2 भर्तुं (for राजं) K₂ अत्रश्य राज्यकामैस्ते — ^b) K₁ 3 Dn₃ D₁ T₁ G₁ 3 निवेक्ष्य इति, M₁ निर्वेक्ष्यामीति — ^d) S (except T₁ M₁) च (for सु) K₄ ब्राह्मणा अपि जीवित

15 Ś₁ om 15 — ^a) K₄ सर्वास्त्रं, T G विदुषः M₁ दिव्यास्त्रविदुष सर्वं — ^d) K₄ इति सर्वं, B₁ 3 4 D₆ M₂ अपि सर्वं, B₂ सर्वैरपि K₄ B Dc D₁-6 M₂ सुरासुरै (for सवालवै)

16 ^a) K₁ प्रति, K₃ तत्र (for नित्य) S₁ K (except K₄) B₂ D (except D₁ 4, D₃ missing) सरवध, M₂ मरभी — ^d) To avoid hiatus, N (except B₂ D₄, D₅ missing) T₂ G₃ M₂ ह्यभेचं, G₁ त्वभेचं (for अभेचं)

19 Before 19, all MSS except T₂ G₃ (D₃ miss-

वभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ॥ १९
 तयोः संवदतोर्वं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २०
 सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ २१
 युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदि मानसम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २२
 भीष्माद् द्रोणात्कृपात्कर्णाद् द्रोणपुत्राच्च भारत ।
 यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ॥ २३
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ।
 तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥ २४
 तत एकान्तमुनीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
 अत्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २५
 श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
 येनाभिभविता शत्रूत्रणे पार्थो धनंजयः ॥ २६

गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ।
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥ २७
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ।
 वरुणं च धनेशं च धर्मराजं च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येव सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ २८
 ऋपिरेव महातेजा नारायणसहायवान् ।
 पुराणः शाश्वतो देवो विष्णोरशः सनातनः ॥ २९
 अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
 समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३०
 वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्द्वः पृथिवीपते ॥ ३१
 एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
 तापसाना च शान्ताना भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३२
 मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।

C 3 1447
 E. 3 36 37
 K 3 36 37

ing) ins वैशं उ' (resp वैश') — °) K₂ तस्थौ, K₃
 स्वस्थो (for व्रस्तो) S (except M₂) वभूव शक्तिमयुक्तो
 — °) D₅ न वै प्रो' (for न चैवो') S (except M₂)
 जुरोर्वचनवारिव' — After 19, B₂ ins an addl colophon
 20 °) G₂ ५ तत (for तयो) D₄ T₁ G₃ ५ M₁ एव
 (for एव) — °) T₂ G (except G₄) M₁ तथा (for तदा)
 S (except M₂) राजन्ययोर् (for पाण्डवयोर्)
 21 °) K₁ S (except T₂ G₃) अभि' (for प्रति')
 22 Before 22, all MSS except G₁ (D₃ missing)
 ins व्यास उ' (resp व्यास) — °) S₁ K₁ ५ (by
 marg corr) D₁ २ हृदि सस्थित, K₂ Dn हृदयस्थित (for
 हृदि मानस) — °) K₄ D₁ भरतर्षभ (for सस्मि नर')
 23 °) D₁ तथा (for कृपात्) — °) D₁ तथैव च
 (for च भारत) — After 23³⁰, K₂ B Dc Dn D₄₋₈ ins
 137* दुर्योधनास्त्रपसुता तथा दुःशापनादपि ।
 — °) M₃ सप्रति (for सपरि) Dc यत्ते हृदि तु शत्रुघ्न
 भय स'
 24 °) S (except M₂) प्रशम' (for सङ्गनाश') — °) K₂
 ३ B Dn D₄ ६ कर्मणा (for हेतुना) — After 24,
 K₂ B D (except D₃, D₃ missing) ins
 138* प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र तत क्षिप्र ज्वर जहि ।
 [B₁ D₅ प्रतिपद्य, Dc अभिपद्य Dc रिपु (for ज्वर)]

25 °) K₁ ३ B₁ Dc D₅ ६ आनीय; K₂ उत्तीर्य; K₄ S
 आनायय (for उत्तीय)
 26 Before 26, B₂ D₁ ins व्यास उ' — °) K₂
 Dn धनुर्धर, K₃ युधिष्ठिर (for धन)
 27 °) T₂ G (except G₁) मयीम् (for मतीम्)
 28 °) S₁ K₁ कुवेर, K₂ ३ Dn D₁ ५ कुवेर (for
 धनेश) D₂ इद्र चैव वरुण च — °) B₂ D₅ ६ T₂ G₃ ५
 पाडव (for पाण्डव)
 29 °) S₁ K₂ Dn स्व(ऽ) अजेयो जिप्पुरच्युत; K₁
 D₁ २ अजेयो (K₁ हि जयो) वि(D₂ जि)प्पुरच्युत, G₁
 विप्पुरीश सना'
 30 °) T₁ देवा' (for रुद्रा') B (except B₁) D₆ M₂
 अस्त्राणि रुद्रादिद्राच्च — °) K₃ आदाय स (for समादाय)
 31 °) K₄ B₂ D₄ ६ S नि(T₁ वि)वासार्थं तु (G₄ प्रवा
 सार्थाय) — °) K₄ (marg sec m as in text) वेथ स्व;
 Dc D₅ भवेयु', G₁ भवेद्य (for भवेद्द्व)
 32 32^a=1 156 8^a — D₃ resumes from नो
 भवेत् (in °) — °) K₃ हि, K₄ D₂ तु (for च) S₁ K
 B₁ D (except D₄ ६) सर्वेषां (for शान्ताना)
 33 °) S₁ K₁ उपसभोगः; K₃ B₂ D₃ भोगश्च, S
 रोधश्च — °) MSS वीरुदौ, वीरुधौ etc — °) K₂ B
 Dn D₁₋₈ विभर्षि च, T₂ G (except G₁) स्व विभर्षि

C 3 1447
B 3 36 37
K 3 36 37

विभर्षिं हि बहून्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३३
 एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
 प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३४
 धर्मराज्ञे तदा धीमान्ब्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी काले काले समभ्यसन् ॥ ३६
 स व्यासवाक्यमुदितो वनाद् द्वैतवनात्ततः ।
 ययौ सरस्वतीतीरे काम्यकं नाम काननम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

तमन्त्रयुर्महाराज शिक्षाक्षरविदस्तथा ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृपयो यथा ॥ ३८
 ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः ।
 न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ॥ ३९
 तत्र ते न्यवसन्नाजन्कंचित्कालं मनस्विनः ।
 धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वाना वेदमुत्तमम् ॥ ४०
 चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्वाणैर्मृगाथिनः ।
 पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४१

३८

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचिच्चथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं भरतर्षभम् ।

— ^a) K₄ वेदाध्ययनतत्परान्

34 Before 34, N (K₄ D₈ marg) ins वैशं उ°
 (resp वैशं) — ^b) B (except B₂) D₈ D₄ M₂ विशु ;
 T G M₁ शुचि (for प्रभु) — ^c) Ś₁ योगत कृष्णो; K₂
 Dn D₄ लोकतत्त्वज्ञो, K₄ योगशास्त्रज्ञो — ^d) K₂ B₁ Dn
 योगी (for योग)

35 ^a) B₂ D₈ T G °राज, D₈ D₄ °राज्ञे (for °राज्ञे)
 T₁ M तथा; T₂ G (except G₁) ततो (for तदा) Ś₁
 K₁ ; Dn D₁₋₃ धर्मराजाय धीमान्स — 35^b=1 157 1^d
 — ^c) T₁ G (except G₂) M₁ अनुज्ञाप्य K₄ M₂ स
 (for च)

36 ^{ab}) K_{4m} तद्ब्रह्म धर्मात्मा (by transp) — ^a)
 Ś₁ K B₂ ; Dn D₁₋₈ G₁ सदाभ्यं, B₁₋₃ D₈ M₂ तदाभ्यं

37 ^a) K₄ व्यासवाक्यप्रमुदितो — ^b) Ś₁ K₁ वन
 (for वनाद्) — ^c) K₂ B Dn D₂₋₄ ; M₂ °कूले; D₈ D₈
 °कूल (for °तीरे) — ^d) K₄ (m as in text) S (except
 M₂) कानन महत् (for नाम काननम्)

38 ^a) Ś₁ K₁ B₂ °राज (for °राज) — ^b) K₂ Dn
 °विशारदा

39 ^a) T₂ G (except G₁) तत काम्य समासाद्य
 — After 39°, K₄ ins

139* र्षयो देवपति यथा ।

सप्राप्य तद्ग्न रम्य

— ^b) T₁ G₁ यत्तास्ते, T₂ G₂₋₄ M₁ वन ते (for पुनस्ते)
 K₂ ; B₁ ; Dn T₁ G₁ M₁ भरतर्षभ — ^c) K₃ अवसत;
 K₄ B₂ D₁ न्यवसत, D₂ निवसतो, M₂ प्रविशत (for न्य
 विशन्त) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ Dn सपरिच्छदा, D₁ सपुरोहिता
 40 ^b) K₁ ; ; Dn D₁₋₃ ; ; T₂ G₂ किञ्चित् (for
 कं) — ^c) Ś₁ K₁ M₂ धीना, K₂ ; D₂ ; धीरा; T₁
 शूरा (for धीरा) — ^d) K₂ ; Dn T₁ M₂ शृण्वतो B
 D₄ ; M₂ वेदनि (B₄ D₈ M₂ °नि)स्वन

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄
 आरण्य, D₁ वन (!) — Adhy name K₂ Dn₁ काम्यक
 गमन; B₄ काम्यक; D₈ व्यासदर्शने प्रतिस्मृतिप्राप्ति; Dn₂
 काम्यकवनागमन, D₁ व्यासवाक्य; D₂ व्यासगमने विद्याप्रदान
 (sic), D₃ प्रवेश, D₈ काम्यकवन; T₂ G₂ ; काम्यकवन
 प्रवेश, G₁ व्यासागमननिवर्तन — Adhy no (figures,
 words or both) K₁ Dn S 36, D₁ 37 (as in text)
 — Śloka no Dn 45, D₁ 43

38

2 ^a) K₄ विधिना; D₈ विविक् K₂ B₁ D₂ विदित
 प्राज्ञम्, T₂ G₂ विदिताप्रज्ञम्; G₂ विततं, G₄ वितथं. — ^b)

सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ २
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
 धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
 धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४
 ब्राह्मं देवमासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
 सर्वास्त्राणां प्रयोगं च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५
 ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
 संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुमचेपु व्रतते ॥ ६
 सर्वयोधेषु चैवास्य सदा वृत्तिरनुत्तमा ।
 शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७
 अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
 त्वयि व्यपाश्रयोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ।
 तत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ॥ ८

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ।
 तथा प्रयुक्तया सम्प्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ ९
 तेन त्व ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ।
 देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ॥ १०
 तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ।
 धनुष्मान्कवची सङ्गी मुनिः सारसमन्वितः ।
 न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ ११
 इन्द्रे ब्रह्माणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
 वृत्राङ्गीतैस्तदा देवैर्वलमिन्द्रे समर्पितम् ।
 तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२
 शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
 दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरदरम् ॥ १३
 एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
 दीक्षितं विधिना तेन यतवाकायमानसम् ।

C. 3 1472
 B. 3 37 17
 K. 3 37 18

K₁ B Dc Dn D₁₋₃ T₂ G₁ 3 M पुरुषर्षभ (B₂ 4 D₂ M₂ 'भ ; Dn₂ D₁ 2 T₂ G₁ 3 M₁ 'न). B₂ 4 D₂ भरतर्षभ
 4 Before 4, most N MSS ins युधिष्ठिर उ' — °) S₁ पक्षे कर्णे, K₁ च कर्णं च (for कृपे कर्ण) — °) K₁ विशे-
 पत (for च भारत)
 5 °) S₁ K B₂ D (except D₄ 6) देव ब्राह्म (by
 transp) N मानुष (S₁ 'प्य), G₂ 4 चासुर (for जासुर)
 T₂ G₂ ब्राह्म देवासुर चैव — °) S₁ K Dn D₁ 3 सयत्न सचि
 क्रिमित, B D₄-6 वायव्य सचि', Dc स[र]इत्य चि, D₃
 मत्रमर्क? read समत्रक]चि', T G (except G₁) स(T₂
 G₂ स)प्रयोग चि' — °) K₂ Dn तम् (Dn₂ ते) (for
 च) — °) K₂ Dn अनिना'; K₁ ते वै जा, T G₁₋₃ ते
 विजा'; G₄ विजानति हि (for तेऽनि')
 6 °) B₂ नृत्य (for गुरु') K₂ T₁ G₂₋₄ M₂ चैपु (for
 तेषु) G₁ गुरु'त्रेषु प्रवर्तते — After 6, K₁ D₂ ins
 140* ऐकात्म्यं च गतां सर्वं धातुराष्ट्रेण भारत ।
 7 °) K₁ D₂ समा (for सदा) K₂ Dn प्रीतिर्, K₃
 वृत्तिर् (for वृत्तिर्) — After 7^{ab}, K₁ 2 B D (except
 D₁₋₃) ins
 141* नाचार्या मानितास्तुष्टा शान्तिं न्यवहरन्त्युत ।
 8 After 8^{ab}, K₂ Dc₂ Dn ins
 142* सप्रामनगरा पार्थं ससागरवनाकरा ।
 — °) M₁ त्व हि (for त्वयि) K₁ 3 4 D₂ त्वपा', D₁ 3
 त्पा' (for न्यपा') S₁ अयि त्वमाश्रयोऽस्माक, K₂ Dn भवा

नेव प्रियोऽस्माक — °) S₁ समाहित, K₁ समर्पित (for
 समाहित) — S₁ om (hapl) 8^a-10^b — °) K₂ B₂
 Dn अत्र, K₁ D₂ तत्ते (for तत्र) K₁ B D₂ 6 प्रवश्यामि
 9 S₁ om 9 (cf v l 8) — °) K₁ M₂ तथा गृहीतया
 स', T G M₁ गृहीतया तथा स'
 10 S₁ om 10^{ab} (cf v l 8) — °) G₂ 4 आत
 (for तात) — °) K₁ 3 4 D₂ 3 M₂ सप्रयुक्त; Dc D₂
 सुमयुक्त. (for सयुक्त सु) — K₁ om (hapl) 10^c-11^d
 — °) K₂ 4 D₂ 3 प्रतिपालयन्, D₁ परिपालयन्, D₂ S
 (except M₁) परिपालय
 11 K₁ om 11^{abc}d (cf v l 10) — °) S₁ K₂-4
 B D T₂ M₂ साधु (D₁₋₃ मौन) (for सार) K₂ Dn
 व्रते स्थित, B₁₋₃ Dc D₁ 4-6 T₂ (after corr) समाहित
 (for समन्वित) — °) B₂ D₂ 6 transp गच्छ and तात
 12 °d) T₁ transp भीतै and देवै S₁ K₁ B₁ 2 तथा;
 S (except M₂) पुरा (for तदा) K₂ Dn transp तदा
 and वल K₂ Dn शक्रे (for इन्द्रे) — °) T₂ G (except
 G₁) एवास्त्राणि (for पुरुस्थानि) K₁ B₁ T₂ G (except
 G₁) दिव्यानि (for सर्वाणि) — After 12, S ins
 143* अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं सप्रतिपद्यते ।
 [M₂ स सर्वं प्रतिपत्स्यसे (for the posterior half)]
 13 °) K₂ शक्रमेवाभिचीक्षस्व — After 13^{ab}, K₁
 D₂ 3 ins a passage given in App I (No 3)
 14 °) K₁ तु धर्मज्ञस्व (for धर्मराजस्व) — °) G₂ 4 तद्

अनुजज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १४
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुं देवं पुरदरम् ।
धनुर्गार्णवीवमादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ १५
कवची सतलत्राणो बद्धगोधाहुलित्रवान् ।
हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥ १६
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ १७
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
अनुवन्त्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
क्षिप्रं प्राप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ १८
तं सिंहमिन्द्रं गच्छन्तं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ।

मनांसादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ १९
यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्वनंजय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ २०
माम्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदनामुयात् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां युद्धे न जीविका ॥ २१
नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
रंस्यन्ते वीरकर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥ २२
नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
तुष्टिर्बुद्धिर्मवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ २३
त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ।
जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ।

(for तम्) D₁ उपाध्यापयत्; T₁ अध्यापयति T₂ G₃
प्रभुम् — °) S₁ K₂ 3 D (except D₁ 2 6) [अ]नेन (for
तेन) — °) Ś₁ K Dn D₁₋₃ 5 T₁ G₁ M₁ घृतं (for
यत्) — °) K₂ 3 B Dn D₄ 6 T₂ G₃ 4 तदा (for ततो)
T₂ G₃ धीर (for वीर)

15 °) Ś₁ K₁₋₃ Dn D₁₋₃ द्रष्टुकामः, D₁ 6 देव द्रष्टु
(by transp) — °) K₄ Dc₂ D₂ गांजीयम् — °) K₁
B Dn D₃₋₆ T₁ अक्षय्ये

16 °) K₄ B₂ 4 Dc D₁ 5 'तनु' (for 'तल') — °)
= 1 212 5^b, 216 16^b T G₁₋₃ खड्गी; G₄ M खड्ग (for
यद्) — °) B₂ 4 T₂ G (except G₁) हुत्वाग्नीन्, M
हुताग्निर्

17 K₂ M₁ om (hapl) 17^c-18^b — °) Ś₁ [ए]वम्
(for [अ]र्ध्वम्) Ś₁ K₁ अवेक्ष्य च, T₂ G (except G₁)
उदैक्षत; M₂ निरीक्ष्य च (for उदीक्ष्य च)

18 K₂ M₁ om 18^{ab} (of v 1 17) — After 18^{cd},
K₄ D₂ 5 S ins a passage given in App I (No 1)
— S om 18^{ef} — °) K₂ 3 Dn D₃₋₆ क्षिप्रमाप्नुहि — °)
Dc ध्रुवोस्तु विजयस्तव (of 145^b), Dn₁ यद्यदिच्छसि भारत
— After 18, N (except Dc) ins

144* अनुवन्त्राह्मणा पार्थमिति कृत्वा जयाग्निप ।

[K₂ B D₄ 6 इति कृत्वा जयाग्निस्ते ब्राह्मणा वाक्यमनुवन्]
K₁ 2 B Dn D₄₋₆ cont

145* ससाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोस्तु विजयस्तव ।

19 S transp 19^{ab} and 19^{cd} — °) K₂ B Dn
D₄ 6 त तथा (B₁ 2 4 D₄ 6 तदा) प्रस्थित वीर. — °) S
सिंहस्कंधोरस तदा — °) S प्रयात पुरुपर्यभ

For stanzas 20-25, S subst a passage given

below as 153* (cf v 1 25)

20 °) Dc यद्यत्; D₄ यत्तत् (for यत्ते)

21 °) K₂ मा स्माह; K₄ मा चाह — °) K₂ 4 D₂
पुनर्जन्ममवा (D₂ समा)मुयात्. — °) S₁ K₁ [S]पि वा नित्य
— °) K₂ B Dn D₄₋₆ संक्षेपेण (for युद्धे न) — After 21,
N (K₁ om lines 2-1) ins

146* इदं च मे परं दुःखं वरुणं पार्थं सुयोधन ।

दृष्ट्वा मा गौरिति प्राह महमत्राजममदि ।

तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मति ।

यदस्मान्प्रति सभ्येषु यद्दुःखमभाषत ।

[(L 1) K₂ B Dn D₄ 6 ते परत, D₂ 5 न प म (for
च मे पर) K₁ यदा पार्थ, K₂ B D (except D₁₋₃) य न
पाप, K₃ यच्छदा ये (for यत्त्वां पाप) — (L 2) B₂ 4 जन*,
D₂ कुरु* (for रात) — (L 1) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ यत्-
त्परिषदो मध्ये, K₄ यसादसात्प्रदन्त्यैव, D₁ यस्मादन्वत्प्रदस्यैव (for
the prior half)]

22 °) K₂ B Dc Dn D₄ 6 कथं* (for कीर्तं*)

23 °) K₂ नोत्र; Dc D₂ 5 6 नोव* (for नोत) — °)

K₃ भूतिर्, D₂ पुष्टिर् (for बुद्धिर्)

24 °) K₄ [S]सि हि (for मेऽसि) — °) S₁ K₂

D₁₋₃ 5 कौरव; K₁ 2 4 B Dc Dn D₄ 6 भारत (for
पाण्डव) — After 24, N (S₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ om line 2)
ins

147* बलवद्भिर्विरुद्धेन कार्यमेतदवयानघ ।

प्रयाद्यभिज्ञेनैवाशु विजयाय महाबल ।

[(L 1) K₁ विरोधोत्थ, K₂ Dn₁ 13 विरुद्ध न, K₄ (m
as above) विरुद्धो न, D₂ विरोधेन (for विरुद्धेन) B₁ D₄ 6
बलवद्भिर्विरोधो वे न कार्यस्ते कदाचन — (L 2) K₂ B D₄ 6

आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ॥ २४
नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम् ।
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ २५

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धौम्यं च पाण्डवः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिर धनुः ॥ २६
तस्य मार्गादिपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥ २७

C 3 1494
B 3 37 38
K 3 37 71

चाशु, De [ए]वास्तु (for [ए]वाशु)]

25 S₁ K₁ 3 D₁ 3 om 25^{ab} — ^b) K₁ D₁ वनाद्न, B₁ ह्यनामय — After 25^{ab}, K₁ D₁ ins

148* धर्मस्त्वा द्विपत पातु भास्करश्च विभाजसु ।
— K₁ D₁ cont K₁ B (B₁ om line 2) De Dn D₁-8 ins after 25^{ab}

149* ह्री श्री कीर्तिर्धृति पुष्टिर्मा लक्ष्मी सरस्वती ।
इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनजय ।
[[(L 1) K₁ B₁ Dn D₁ 3 धृति (for धृति)]
— K₁ 4 B (B₁ om line 1) D (except D₁ 3) cont after 149*

150* ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारक ।
प्रपद्येऽइ वसुन्द्रानादित्यान्समरुद्रान् ।
विश्वेदेवास्तथा साध्यान्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ।
[[(L 1) D₁ 3 Cup ज्येष्ठापचायी K₁ B₁ Dc D₁ 3 'मा-
स्वित (for वाक्')]

— ^c) K₁ स्वाम् (for तेऽस्तु) K₁ B₁ 3 तु (for ऽस्तु)
S₁ K₁ 4 B₁ 3 Dc D₁ 3 3 अतं (for आन्तं) — ^d) S₁
K₁ 3 D₁-3 सर्वदा, B₁ पार्थिव (for भारत) — ^e) S₁
देवेभ्यश्चैव, K₁ पार्थिवेभ्यश्च — After 25, K₁ B Dc Dn
D₁-8 ins

151* एवमुक्त्वाक्षिप कृष्णा विरराम यशस्विनी ।,
while G₁ ins after 25^{ef} (transposed)

152* अवरोधाद्ने वामासर्वस्वहरणादपि ।
इद दुःखतर मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवापनम् ।

For stanzas 20-25, S subst the foll passage
of 33 lines (with some v l which have been ignored)

153* प्राञ्जलि पाण्डव कृष्णा देवाना कुर्वती नम ।
वारिभ परमदाक्षाभिर्मङ्गलाभिरभापत ।
(25^{ab}) नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ वनाद्नम् ।
धर्मस्त्वा जुपता पार्थ भास्करश्च विभावसु ।
ग्रह्या त्वां ग्राह्याणाश्चैव पालयन्तु धनजय । [5]
ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थित ।
प्रपद्येऽया वसुन्द्रानादित्यान्समरुद्रान् ।
विश्वेदेवास्तथादित्यान्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ।

(25^{cd}) स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।

(25^{ef}) पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचिपरिपन्थिन । [10]

अवरोधाद्ने वासासर्वस्वहरणादपि ।
इद दुःखतर मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवापनात् ।
(21^{ab}) मा स्माह क्षत्रियकुले जातुचित्युनराभवम् ।
(21^{cd}) ग्राह्याण्येभ्यो नमस्यामि येया नायुधजीविका ।
ध्वसित स्वगृहेभ्यश्च राष्ट्राच्च भरतर्षभ । [15]
वने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादिवतिष्ठसे ।
जेता य सर्वशत्रूणा य पावकमतर्पयत् ।
जनस्त्वा पश्यतीदानीं गच्छन्त भरतर्षभ ।
अस्मिन्नून महारण्ये भ्रातर सुहृदश्च ते ।
स्वत्कथा कथयिष्यन्ति चारणा ऋपयस्तथा । [20]
(20^{ab}) यत्तकुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्दहनजय ।
(20^{cd}) तत्ते सर्वं तथैवास्तु यथा च मनसेच्छसि ।
वसुदेवस्वसा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।
सा पश्यतु पृथा पार्थ सहस्राक्षमिवादिति ।
(22^{ab}) नून ते भ्रातर सर्वं स्वत्कथाभि प्रजागरे । [25]
(22^{cd}) रस्यन्ते तव कर्माणि कीर्तयन् पुन पुन ।
(23^{ab}) नैव न पार्थ भोगेषु न वने नोत जीविते ।
(23^{cd}) तुष्टा बुद्धिर्भवित्री वा स्वयि दीर्घप्रवामिनि ।
आशा सजायते वीर स्वय्यरण्य प्रपद्यति ।
(24^{ab}) स्वयि न पार्थ सर्वेषा सुखदुःखे प्रतिष्ठिते । [30]
(24^{cd}) जीवित मरण चैव स्वर्गोऽय नरकस्तथा ।
(24^{ef}) आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ।
कृताञ्च स्वस्तिमन्त त्वा द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ।

— After 25, K₁ B Dc Dn D₁-8 ins

154* एवमुक्त्वाक्षिप कृष्णा विरराम यशस्विनी ।

26 ^a) T G₁ 4 M₁ प्रदक्षिण तत (by transp),
G₁ प्रदक्षिण पुन — After 26^{ab}, K₁ B₁ Dc D₁-3 8 ins

155* कृष्णाकटाक्षपाथेय इदि कृत्वा ततोऽर्जुन ।

— ^d) S सुमना प्रीतिमास्तदा — After 26, T G₁ 3 4 M₁ ins

156* शनैरिव दिश वीर उदीचीं भरतर्षभ ।

सहरस्तरसा वृक्षाल्लतावह्नीश्च भारत ।

असज्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहाबल ।

27 ^a) A few MSS अप (for अपा) — T₁ G₁
om 27^{cd} — After 27, K₁ B D (except D₁-3) ins

157* सोऽगच्छत्पर्वतास्तात् तपोधननिषेधितान् ।

सोऽगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाहैव महामनाः ।
मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥ २८
हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ २९
इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्वनंजयः ।
अन्तरिक्षे हि शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ३०
ततोऽपश्यत्सन्वसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ।
ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कुशम् ॥ ३१
सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ।
कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
निवद्वासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ३२

नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामयमालयः ।
विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ३३
नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामेण कर्हिचित् ।
निक्षिपैतद्ब्रुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३४
इत्यनन्तौजसं वीर यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
तथा वाचमथाभीक्षणं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
न चैनं चालयामास धैर्यात्सुदृढनिश्चयम् ॥ ३५
तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिष्वदन ॥ ३६
एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्बहः ॥ ३७

दिव्य हेमवत पुण्य देवजुष्ट परतप ।

[Cf 28, 29]

28 T₂ G₃ om 28^a-29^b — ^a) Ś₁ स गच्छत्, K₁ Dn₁ आगच्छत्; K₃ B₂ 3 Dn₂ ns D₄₋₆ अगच्छत् K₄ D₁ रम्यम् (for पुण्यम्) — ^b) S (T₂ G₃ om) सु- (for [पु]व) K₄ 'वल (for 'मना) — ^c) K₄ स तत्र जवगो भूत्वा — ^d) Ś₁ K₁ महाबला, D₅ महा(m यथा as in text)निल

29 T₂ G₃ om 29^a (of v l 28) — ^{ca}) Ś₁ अनु', K₃ अत्यक्रामत् (om स), K₄ अभ्य' (for अत्य') K₁ Do Dn₁ D₅ T₁ G₁ M सु (for स) T₂ G₂₋₄ दिवारात्र (for स दुर्गाणि), and ध्यायन्नस्त्राणि (for दिवारात्रम्) T₁ अरिदम (for अतन्द्रित)

30 ^a) B (except B₁) इन्द्रकीलकमासाद्य — ^b) K₁ Dn₃ M₂ तत्रा' (for ततो') — ^c) K₂ 3 Dn D₄₋₆ 'रिक्षेति, B 'रि(B₂ 3 'रि)क्षे च (for 'रिक्षे हि) D₂ ह; T₁ सु, T₂ G₂ 4 [S]ध; G₁ 2 M स (for हि) — ^d) D₁ तिष्ठ तिष्ठ (for तिष्ठेति स) D₃ स, S च (for स) — After 30, K₂ 4 B D (except D₁ 3) ins

158* तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डव ।

— K₄ D₂ (both om lines 3-4) cont S (except G₂ M₂) ins after 30

159* गत्वा स पडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डव ।

प्रस्थेन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।

ऊर्ध्वंवाहुर्न चाङ्गानि प्रास्पन्दयत् क्रिचन ।

समाहितामा नियतं सहस्राक्षसुतोऽच्युतः ।

[[L 4] T₂ G₂ सहस्राक्ष सरन्वित (for the posterior

half)]

31 ^a) K₁ इति, K₂ B Dn D₄₋₆ अध (for ततो) G₂ सन्वसाची तपोपश्यद्

32 ^a) Ś₁ K₁ B₂ 4 निवद्वासितनु', M₂ च्वासिः सतल'.

33 ^b) K₂ B₂ Dn D₄ 6 एष (for अयम्)

34 ^a) G₂ 4 नेहात्र — ^b) K₂ 3 B Do Dn D₄₋₆ न संप्रामोत्र (B₂ 'स्ति), D₁₋₃ न च युद्धेन.

35 M₂ om 35^{ab} — ^a) S₁ K₁ 3 4 D₄ अनन्या- (K₁ D₄ 'नता)मोजसा, K₂ Dn ओजसा तेजसा, B Do Do अनतमोजसा (B₁ अनिधेनोजसा); D₁ 3 अनन्य(D₂ 'न्या)मोजसा, D₂ अनन्याश्वोजसा, D₃ अलभ्यमोजसा, T₂ G₂ इत्यल तेजसा (for इत्यनन्तौजसा) N T₁ वीर (Do वीरो) — ^b) N नान्य.; T₁ चान्य (for चान्य) Ś₁ K₁₋₃ Do Dn D₁₋₃ पुमान्कचित्, K₄ B Do T₁ पृथग्जन' — ^{ca}) K₁ 4 Dc₁ D₂ 3 यथा Ś₁ K₁ 3 4 D₁₋₃ तस्वम्; K₂ B Do Dn D₄₋₆ हसन् (for वाचम्) N इवाभीक्षणं (Ś₁ 'क्षणो), T G₂ 4 अभीक्षण स, M₂ तथाभीक्षण (for अथाभीक्षण) G₂ न चोवाच ततोभीक्षण ब्राह्मणोत्तममर्जुन — ^f) D₂ वीर्यात् (for धैर्यात्) Ś₁ सुकृति'; K₁ 3 4 B Dn D₁ 4 6 सुधृत', K₃ सुधृति'; D₂ 3 सुकृत'; G₁ सुद्वनिश्चय . M₁ 'निश्चित

36 ^a) Ś₁ K₁ 3 Do D₁₋₃ उवाच त (by transp) — Ś₁ om 36^b-37^a — After 36^{ab}, K₂ B D₂ 6 read 39^{ca}, repeating it in its proper place — ^{ca}) B₂ कामान्यूणीष्व लोकास्व प्राप्तोसि परमां गति (of 39^{ca})

37 Ś₁ om 37^a (of v l 36) — ^{ab}) K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 transp प्रत्युवाच and सहस्राक्ष K₁ महा

ईप्सितो ह्ये मे कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
 त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३८
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ।
 कामान्वृणीष्व लोकाश्च प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३९
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
 न लोकात् पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् ॥ ४०
 न च सर्वाभिरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ।
 भ्रातृस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।

अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥ ४१
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
 सान्त्वयञ्छ्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ४२
 यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
 तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ४३
 क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ४४
 इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं ततः ।
 अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

जनमेजय उवाच ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १

कथं स पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
 वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २
 किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।

C ३ 1518
B ३ 38 3
K. ३ 38 3

युज् (for धनं) — °) S₁ K₄ B₃ Dc D₁₋₃ T₁ प्रयतो
 (for णं)

38 °) K₂ B Dn D₁ ४ ६ वै (for मे) — °) K₄ B₄
 S चैव (M₂ स्वेन), B₂ चेम, D₆ श्रेष्ठ (for चैनं) S₁ K₁ ३
 D₁₋₃ वरश्चैव प्रदीयता, Dc वरश्चैव प्रयच्छति

39 K₄ D₁ om (hapl) ३९^०-४०^b — ३९^f = ३४^d
 — °) B₂ Dn D₄ ६ स्व (for च) For ३९^f, K₂ subst
 a v.l. of ३६^d

40 K₄ D₁ om ४०^{ab} (cf v.l. ३९), T₁ om ४०-४१
 — ४०^a = ४२^a — °) Ś₁ K₂ B₄ Dn D₂₋₆ लोभान्न (for
 लोकात्) — °) B₁ Dn पुन (for कुतः)

41 T₁ om ४१ (cf v.l. ४०) — °) G (except G₃)
 M विजने (for विपिने)

43 °) Ś₁ K₁ रुद्र, K₃ (? gloss) श्यवक (for श्यव))
 B₂ हर (for शिवम्) B₄ श्यवकं शूलपाणिन — °) K₂
 कौन्तेय (for ते तात)

44 °) Ś₁ K₁ ३ Dc Dn₃ D₁₋₃ ६ M₁ देवस्य (for
 कौन्तेय)

45 °) N G₁ फाल्गुन (Ś₁ K₁ भगवान्; K₃ अर्जुन
 [? gloss]) (for फल्गुन) — °) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃

पुन, D₁ गत (for तत) — °) Dc एकस् (for एव)
 — °) Ś₁ K₁ D₁₋₃ योगयलान्वित

Colophon om in B₁ D₄ ६ G₄ partly broken.
 — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂ ३ आरण्य, M₂ अर-
 ष्यक — Sub-parvan K₁ कैरात; T₃ G₁ ३ M₂ किरातार्जु-
 नीय — Adhy name K₂ अर्जुनयोगाश्रय, Dc इन्द्रकीला-
 नुगमने इन्द्रदर्शन, D₁ ३ ६ इन्द्रकीलगमन (D₃ गम), D₂
 इन्द्रकीलगमने इद्रामगन (sic), T₁ G₁ M शक्र (T₁ इन्द्र-
 दर्शन, G₂ इन्द्रार्जुनसमागम — Adhy no (figures,
 words or both) Dn S ३७, D₁ ३८ (as in text)
 — Śloka no Dn ५९, D₁ ५३

39

2 D₃ om २ — °) K₂ B Dn D₄₋₆ T₂ G₃ यथा च
 (for कथं स)

3 °) S [अजिन (for तेन) K₄ तात, D₃ ६ कर्म (for
 तत्र) — Ś₁ om (hapl) ३^०-४^b — °) S रुद्रो (for
 स्थायुर)

C 3 1518
B 3 38 3
K 3 38 3

कथे च भगवान्स्थायुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्विजोत्तम ।
त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४
अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेऽप्यपराजितः ॥ ५
यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।
शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६
यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ।
न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुदक्षमपि लक्ष्ये ।
चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ८
गात्रसंस्पर्शसंवन्यं त्र्यम्बकेण सहानघ ।

पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्ममागमम् ॥ ९
युधिष्ठिरनियोगात्म जगामामितविक्रमः ।
शक्रं सुरेश्वर द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ १०
दिव्यं तद्वनुरादाय सङ्गं च पुरुर्षभः ।
महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ।
दिशं ह्युदीर्चा कौरव्यो हिमवच्छिरसरं प्रति ॥ ११
ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्मर्वलोकमहारथः ।
त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १२
नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिपेवितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १३
ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषमर्जितम् ।
शङ्खानां पटहानां च शब्दः ममभवादिवि ॥ १४
पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ १५

4 Ś1 om 4^{ab} (cf v1 3) — °) S1 K1 हि (for च) K2 Dn1 n3 स्व हि सर्वं भविष्यति — °) Ś1 K1 मानुष्य S1 K1 हि न, T2 G2-4 चापि (for चैव) T2 G2-4 हि (for ह)

5 °) Ś1 K1 3 1 महाप्राज्ञ, B4 Dc D1-3 5 0 इद (B4 अह, D1 3 5 इह) प्रज्ञन् (for महाप्राज्ञ) K2 B1-3 Dn D4 अत्यद्भुततम प्रज्ञन् — °) K3 4 (by corr) B Dc D1 1-3 लोम (for रोम)

6 °) B2 Dc D8 S (except T2 G3 M2) तच्छ्रुत्वा — °) K4 D1 शूराणा पार्थिवाना च

7 °) S1 K1 3 4 Dc D1-3 5 यचापि कृ — °) S1 K1 3 Dc D1-3 5 अपि मे (for अखिल) — °) M1 कर्म (for जिष्णो) — °) K4 शौर्यं च (for शूरस्य) — °) T1 transp तन्मे and सर्वं Ś1 K1 3 4 Dc D1-3 5 तस्मात्त्वमपि कीर्तय

8 °) Ś1 K1 3 Dc D1-3 5 राजन् (for तात) K1 अह ते कथयिष्यामि — °) K2 Dn D4 0 T2 G3 पौरव (for कौ)

9 °) N (K4 marg) G1 M1 संस्पर्शसवन्य (Ś1 B2 D2 वद, Dc M1 वधा), K4 M2 स्पर्शनसभाप (M2 वधा) — °) K3 B Dn S (except T1 G1 M1) त्र्यम्बकेण (as in text), the rest न K2 Dc1 D8 महानघ, S (except

G1) महाहवे — °) Dc Dc राजन् (for सम्यक्)

10 S1 K1 om 10^{ab} — °) K3 D1 T2 G (except G1) च, M2 तु (for स)

11 °) G2 4 च (for तद्) — °) K3 B Dn D4 5 कनकसुर, K3 1 Dc2 D1 3 T2 G1 3 पुरुर्षभ — °) S1 K3 Dc Dc प्रागुदीर्चीमर्दिम, K1 D1-3 प्रागुदीर्ची धनत्रय — °) S1 K1 3 Dc D1-3 5 प्रतस्ये (for युदीर्ची)

12 T2 G (except G1) ऐन्द्रि स्थिरो महाराज (for °), ध्रिया परमया युक्तः (for °), and कृत (for एत in °) — °) Ś1 K3 3 B (except B3) D3 कटकिन Ś1 K (except K2) Dc D2 3 5 दुर्ग (for घोर) — °) G2 M2 पक्रमेकोन्व

13 °) S नि (G1 M1 3 नि) नादित — After 13, M1 ins

160* गन्धर्वरक्षसरोमिश्र व्रीडद्विरुपशोभितम् ।

मेतं किंपुरुषैश्चैव पानभूमिगतस्तथा ।

तथ्रियाभि समन्ताच्च न्याय्यत्वं परिवीक्षितम् ।

जगाम नरशार्दूलो देव द्रष्टुं पिनाकिनम् ।

— 13^c = 1 173 6^c

14 S1 K1 om (hapl) 14^{ab} — °) S बीभत्सो (for कौन्तेये).

15 °) K2 4 B3 Dn D1 5 [अ]नु- (for सु). — °)

अतीत्य वनदुर्गाणि संनिकर्षे महागिरेः ।
 शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १६
 तत्रापश्यद् द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गु नादितान् ।
 नदीश्च बहुलावर्ता नीलवैडूर्यसंनिभाः ॥ १७
 हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा ।
 पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवहिननादिताः ॥ १८
 मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
 पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाभवत् ॥ १९
 रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २०
 दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः ।
 पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्यगात् ॥ २१

तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
 शीर्णं च पतितं भूमौ पूर्णं समुपयुक्तवान् ॥ २२
 चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासि पूर्णे ततः परम् ।
 वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्टितः ॥ २३
 सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः ।
 विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २४
 ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
 शितिकण्ठं महाभागं प्रणिपत्य प्रसाद्य च ।
 सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फल्गुनस्य ह ॥ २५
 एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
 उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ॥ २६
 तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ।

S मन्त (for वि) — ५) S₁ K₁ B₁ D₁₋₃ सर्वदा
 16 ५) K₂ 4 B Dn D₁ 6 T₁ G₁ 8 M मोतील
 17 ५) T₁ G₁ पुण्य, T₂ G₂₋₄ M₂ तत्र, M₁ पुण्यात्
 (for [अ]पश्यद् — ६) D₁ D₁ 3 विहगेर् K₁ corrupt
 — ७) K₂ Dn D₁ S विपुलावर्ता — ८) S₁ K₁ 3 Dc
 D₁₋₃ 5 'न्यना', K₂ 4 B Dn D₁ 6 वैदू (or 'दू') र्यविम (K₄
 'सलि) लप्रभा
 18 ५) S₁ K₁ हस
 20 S₁ om. 20^{ab} (along with 19^{cd}) — ६) T₂ G
 (except G₁) 'रयन्ततः
 21 After 21^{ab}, K₂ B Dn D₁ 6 read 22^{cd} — ७)
 S₁ K₁ 3 4 Dc D₁ 3 5 तु, K₂ B₂ Dn D₂ 4 6 हि, B₁ 3 4
 T₁ च (for [ए]त्र — १) S₁ K₁ 3 4 B₁ 4 Dc Dn₂
 D₁₋₃ 5 अम्यगात्, B₂ Dn₁ अत्ययात्, Dn₂ D₁ 6 अम्ययात्
 K₂ द्वितीय च समन्ययात्
 22 ६) T₂ G (except G₁) क्रमेण (for पक्षेण) S₁
 B D₂ T₁ G₁ आचरत् — K₂ B Dn D₁ 6 read 22^{cd}
 after 21^{ab} — ७) S जीर्णं (for शी) — ८) S₁ K₁ T₂
 G (except G₁) 'मुष्टवान्
 23 ५) S₁ K₂ Dc₁ D₁₋₃ 5 [S]पि, M₂ हि (for तु)
 S₁ जत्र, T₁ अति (for अथ) K₁ चतुर्थे प्रथम प्राप्ते — ६)
 K₂ 4 B Dn D₁ 6 मामे भरतमचम (K₂ B₂ 3 'म) — ७)
 K₁ निराहार (for महा), and स तदा (for अभवत्) — १)
 B₂ Dc₂ D₂ G₂ पदागुष्ठाग्र S₁ निष्ठित, K B Dn₁ n₂

D₂ 5 6-घिष्टित, T₂ G₂ -पीडिता
 24 ५) S₁ K₁ Dc₂ D₂ चैव, K₂ तस्य, K₄ D₁₋₃ तत्र, M₂
 चापि (for चास्य) — ७) S₁ Dc 'दर', K₁ 3 D₁₋₃ 6 'धर'
 (for रुह)
 25 ६) S₁ K₁ transp जग्मु' and देव — After 25^{ab},
 K (except K₂) B Dn D₁ 6 M₁ (most of which om
 25^{cd}) ins
 161* निवेदयिष्व पार्थ तपस्युग्रे समास्थितम् ।
 [K₁ व्यवस्थित, B₂ समाहित]
 — K₂ 4 B Dn D₁ 6 om 25^{cd} — ७) T₂ G नीलकण्ठ.
 S महादेव — ८) Dc D₂ S अ (Dc D₂ ते) भिवाद्य प्रणम्य
 च — ९) Dc D₁₋₃ 5 फाल्गुनस्य K₂ 4 B Dn D₁ 6 त
 (K₂ B₂₋₄ ते) प्रणम्य महादेव शशसु' पार्थकर्म तत्
 26 ५) S (except M₁) एक (for एष) — ६) B₂
 G₄ 'पार्श्वम् (for 'पृष्ठम्) K₁ 3 B₁ Dn D₁ G₄ आस्थित,
 K₂ आगत (for आश्रित) — ८) K₂ Dc₁ Dn₂ D₁ 3 S
 धूमापयन् K₁ धूममुत्पाद्ययन्दिश
 27 ६) Dc D₂ कर्म (for सर्वे) S (except T₁ M) विजा-
 नीमो मनीषित — After 27, K₁ 3 B D (except D₁₋₃)
 ins
 162* तेषां तद्वचन ध्रुवा मुनीना भावितात्मनाम् ।
 उमापतिभूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ।
 28 S₁ देवदेव आह, K₁ 2 Dn महादेव उ', K₂ 4 D₁
 ईधर उ', D₂ G₂ श्रीमहेश्वर उ' (G₁ om उ') — After

संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ २७
महेश्वर उवाच ।

शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।
अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ॥ २८
नास्य स्वर्गस्पृहा काचिनैश्वर्यस्य न चायुषः ।

यच्चस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।

ते श्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
ग्रह्यमनसो जग्मुर्यथास्वं पुनराश्रमान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १
कैरातं वेपमास्थाय काञ्चनद्रुमसंनिभम् ।
विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः ॥ २
श्रीमद्गुरुपादाय शरांश्चाशीविपोपमान् ।

निष्पपात महाचिष्मान्दहनकक्षमिवानलः ॥ ३
देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेपया ।
नानावेपधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४
किरातवेपप्रच्छन्नः स्त्रीभिश्चानु सहस्रशः ।
अशोभत तदा राजन्स देवोऽस्तीव भारत ॥ ५
क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।

the ref, K₁ s B D (except D₁₋₃) T₂ G (except G₁)
ms

163* न वो विपाद' कर्तव्य' फल्युन प्रति सर्वश' ।

[Some MSS फाल्युन T₂ G (except G₁) सर्वथा]

29 ^a Ś₁ D₂ T₁ स्वर्गे (for स्वर्ग-) — ^b K₂ B Dn
D₄ s तथा ; D₁₋₃ च ना' (for न चा') — ^c K₃ B₁ s 4
Dn D₄ s T₂ G M₂ तस्य, B₂ M₁ अस्य (for त्वस्य) T₁ s
(before corr) G₃ 4 M₁ प्राहु, G₁ M₂ प्राप्त (for सर्व)
— ^d Ś₁ K₁ s 4 Dc D₁₋₃ s तदद्य (Dc तदस्य, D₅
तत्सर्वं) करवाण्यह.

30 Ś₁ om 30. Most MSS om वैश' उ' — ^a
K₂ 4 B Dn D₁ 4-6 तच्छ्रुत्वा K₁ 4 Dc D₁₋₃ s भगव-
द्वाक्य; K₂ तस्य वचन, K₃ ऋषयो वाक्य, M₁ सत्यवचन
— ^d N (except K₁ Dc, Ś₁ om) यथास्वान् K₁ Dc
T G पुनराश्रम (T₁ G₁ 'मात्), K₂ B Dn D₄ s 'लयान्

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T₂ G₂₋₄
आरण्य — Sub parvan K₁ s B₄ Dc कैरात, K₂ B₂
Dn₁ n₃ D₄ s T G₁ s किरातार्जुनीय, D₅ कैरातार्जुन
— Adhy name B₄ D₅ शशु (D₅ महादेव) वाक्य; D₁
G₂ M₁ अर्जुनतपश्चरण (D₁ 'श्रय्या'), D₂ इन्द्रकील अर्जुनतप-
श्रय्या; D₃ तपश्चर्या, T₂ G₂ तपश्चरण — Adhy no (figures,

words or both) K₁ Dn T₂ G M 38, D₁ 39 (as in
text), T₁ 36 — Śloka no Dn 35, D₁ 33

40

2 Ś₁ om 2 — ^a D₂ T₁ G₃ 4 रूपम् (for वेपम्)
— ^b Dc T G₂ s M₂ 'सनिम' — ^c K₂ B₁ 4 Dn
D₄ s विपुलो (for वपुषा)

3 ^a Ś₁ K₁ D₁₋₃ चित्र, K₄ D₅ श्रीमान् (for श्रीमद्)
— ^b = ^c — ^d S₁ K₃ Dn D₁₋₃ महावेगो (for महा
चिष्मान्) — ^e Ś₁ K₁ s D₁ s T₁ दहन. कक्षवानिव, K₂
B Dc Dn D₄₋₆ दहनो देहवानिव

4 ^a Ś₁ K₃ Dc (before corr) दिव्या (for देव्या)
— ^c T₁ नानाचराचरैर्हृष्टैः — ^d B₁ 4 D₁ s अनुगतैस्
K₁ s B₁ 4 D₄ s तथा, Dc D₅ प्रभु, D₁ सदा (for तदा)

5 ^a K₁ s B Dn D₄ s T₂ G₃ 'सच्छन्न' — ^b K₂ 4
B D (except D₅) T₁ अपि (for अनु) — ^c Ś₁ M₁
महाराज (for तदा राजन्) — ^d N (except Ś₁ K₁) M₂
देशो (for देवो)

6 ^a K₂ D₁ वल (for वन) — ^d D₁ om च K₁
D₁ s s च व्युपारमत्, K₃ चाय सारसान् (for चाप्युषा)
— After 6, K₄ D₃ ms

नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६
 स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ७
 वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवाहुनम् ।
 हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥ ८
 गाण्डीवं घनुरादाय शरांश्चाशीविपोपमान् ।
 सज्यं घनुर्वरं कृत्वा ज्याघोपेण निनादयन् ॥ ९
 यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
 तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
 तं दृष्ट्वा प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।
 किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११
 मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
 अनादृत्यैव तद्राक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ १२
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
 प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३

तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
 मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४
 यथाशनिविनिष्पेपो वज्रस्येव च पर्वते ।
 तथा तयोः संनिपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५
 स विद्वो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।
 ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६
 ददर्शथ ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेपप्रच्छन्नं स्त्रीसहायमभिब्रूवा ।
 तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ॥ १७
 को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
 न त्वमस्मिन्वने घोरे विभेषि कनकप्रभ ॥ १८
 किमर्थं च त्वया विद्वो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ।
 मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ॥ १९
 कामात्परिभवाद्वापि न मे जीवन्विमोक्षयसे ।
 न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ।

C 3 1571
B 3 39 21
K. 3 39 21

16±* प्रेषयित्वा नु दितिज मूक वा पार्थनिश्चितम् ।
 मयेष्यित मदीयैस्तु वस्तु सह महाबल ।
 तस्मादभुनवाणैस्त्व निर्विद्वो हि ममैव च ।
 देहं त्यक्त्वा महाबाहो मामेवैष्यमि दानव ।

7 ^{a)} S₁ K₁ T₂ G₃ आगम्य — ^{c)} K₂ B Dc₂ Dn
 D₄₋₆ दनो (for दिते) — ^{d)} K₁ T G (except G₁)

अद्भुतविक्रम, D₅ अमितविक्रम

8 ^{b)} D₂ S (except T₂ G₃ M₂) तर्जे* (for तर्क*)
 — ^{c)} B₂ 3 तृणं (for इतु) — ^{d)} N (except Ś₁ K₁)
 फाल्गुन*

9 ^{a)} K₄ D₂ गाजीव — 9^b = 3^b — Ś₁ om 9^{cd}
 — ^{d)} K₁ 3 B₃ Dc₂ D₁₋₃ 5 T₁ M₂ विनादयन्

10 ^{b)} S₁ K₃ मनागपि मृगाधर्मः; D₁₋₃ मृगाधमनिरा-
 गस — ^{d)} S₁ नयामि, K B D नेताथ (K₄ D₅ *स्मि) (for
 नेष्यामि)

11 ^{a)} K₂ B₃ Dn D₄ 6 transp त and दृष्ट्वा — ^{b)}
 K₁ अहुन, K₂₋₄ B D फाल्गुन — ^{c)} S₁ K₁ 3 Dc D₁₋₃ 5
 M₂ भगवान् (for सहसा)

12 ^{a)} S₁ नवं (for पूर्वं) — ^{b)} K₂ B Dn D₄ 6
 इद्रकी(B₂₋₄ *नी)लसमप्रभ.. — ^{c)} S₁ K₁ 4 B₄ Dc D₅
 तु, K₂ 3 B₁₋₃ Dn D₁₋₄ 6 च (for [ए]व) — ^{d)} S₁
 K₃ 4 Dc D₁₋₃ [ए]व (for [अ]य) K₂₋₄ B D फाल्गुन*

K₁ फल्गुन परवीरहा — After 12, K₁ ins

165* मुमोच निशित वाण वज्रादानिसम बलम् ।

13 ^{b)} S₁ K₄ B (except B₃) D₅ T₁ G₂ 4 M एक-
 लक्षे, Dc *लक्ष्य* — ^{c)} S₁ K₃ Dc D₁₋₃ 5 प्रजहारा*
 14 ^{c)} K₁ (? gloss) सनिपात* अभिघात (cf. 15^c)
 — ^{d)} S शैलपृष्ठनिभे तदा

15 ^{a)} S₁ K₁ 3 B₄ Dc D₁ 5 यथा(K₃ महा)शनिवि-
 निर्घोपो, K₂ 4 B₁₋₃ Dn D₃ 4 यथाशनेर्विनिर्घोपो (B₃
 *निष्पेपो), D₃ अशनेरिव निर्घोपो — ^{c)} S₁ Dc D₃ 5 स
 निर्घात*, D₁ 3 विनिर्घात (for सनिपात) — ^{d)} S₁ K₁ 3
 Dc D₁₋₃ 5 भूयते शरयोर्भुवि

16 ^{d)} S सुदारुण (for विभी*)

17 ^{a)} K₂ B Dn D₄ 6 स ददर्श (for ददर्शथ) — ^{c)}
 Cf 5^c Ś₁ K₁ B₁ Dn D₁ *सदृश, K₄ किरातं धर्मवत् वै

18 ^{a)} D₃ रमते, M₃ आगत (for अदते) — ^{b)} S₁
 K₁ वने स्त्रीगणसेवित*, Dc वारस्त्रीगणसंवृत* — ^{d)} MSS
 प्रभ, *प्रभ also

19 ^{b)} K₂ B Dc Dn D₄ 6 वराहो मत्, D₅ मृगो
 शसत्

20 ^{a)} K₄ Dc S चापि (for वापि) — 20^b = 23^d
 — ^{c)} S₁ T₂ G₂ 3 स्वा (for त्वा) K₄ एव च ते वधि-
 प्यामि, and marg तेन त्वा ध्वसयिष्यामि — ^{f)} MSS

तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रय ॥ २०
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ २१
 ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
 ममैव च प्रहारेण जीविताद्यवरोपितः ॥ २२
 दोषान्स्त्रान्नाहंसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वन्नलदपितः ।
 अभिपक्तोऽस्मि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्षयसे ॥ २३
 स्थिरो भवस्व मोक्षयामि सायकानशनीनिव ।
 वटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ॥ २४
 ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।

शरैराशीविपाकारैस्ततश्चाते परस्परम् ॥ २५
 ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवाप्तुजत् ।
 तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ २६
 मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २७
 स दृष्ट्वा वाणवर्षं तन्मोघीभूतं धनंजयः ।
 परमं विसर्ग्य चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २८
 अहोऽयं सुकुमारान्नो हिमवच्छिखरालयः ।
 गाण्डीवमुक्त्वा नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ २९
 कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्द्रो यक्षः सुरेश्वरः ।

*त्रय, *श्रय, *श्रयात् also

21 T1 om 21-22 — After 21, K1 (om lines 5-8) ; B D (except D1-3) ins

166* न मक्वते स्वया वीर भी* कार्या वनमन्तिकत् ।

इय भूमि सदास्माकमुचिता वसता वने ।

त्वया तु दुष्कर कस्मादिह वास* प्ररोचित ।

वय तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निसामखपोधन ।

भवास्तु कृष्णवर्त्मानं सुकुमार तुषोचित । [5]

कथ शून्यमिम देशमेकाकी विचरिष्यति ।

अर्जुन उवाच ।

गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचाश्वासिनिभान् ।

निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ।

एष चापि मया जन्तुर्मुर्गरूप समाश्रित ।

राक्षसो निहतो घोरो हन्तु मामिह चागत* । [10]

किरात उवाच ।

मयैष धनुनिमुक्तैस्त्राडित* पूर्वमेव हि ।

याणैरभिहत शते नीतश्च यमसादनम् ।

[(L 3) B2 ; 3 प्रनोदित, Do D5 प्रयोजित (for प्ररो*)

— (L 4) Do Dn3 D5 *स्तपोवने — (L 7) B2 शराश्वासि

ममप्रभान् — (L 8) B (except B3) Do D4 ऽ पावक

— (L 9) B3 ; 4 Do D5 *स्थित (for *श्रित) — (L 11)

Dn1 धनु* (for धनु*) B4 Do D5 मयैष धनुर्मुक्तेत्]

22 T1 om 22 (cf v l 21) — a) S1 K2 ; 3 Do

D1-3 ऽ ममैष लक्ष्य (or *क्ष)भूतो वै, K1 ममैष लक्ष्यते भूतो,

B Dn D5 ऽ ममैष लक्ष्य (or *क्ष)भूतो हि — b) B Dn

D4 ऽ मम पूर्वपरिमह — c) S1 K1 मम चैक, K3 ; 3

D1-3 मम चैव, Do D5 मम चैष (for ममैव च) — d)

K3 ; 4 D5 अव*, B (except B3) Dn D1 ; 3 ; 4 G1 व्यप* (for व्यव*)

23 a) S1 K1 [S]न्यस्व (for Sन्यस्मै) — c) K1 B
 Do Dn D4-5 अवल्लोसि ; K4 अभिपक्तोसि, D1-3 G1 ; 3
 (before corr) M1 अभिपक्तोसि (D1-3 *पि), T2 G3
 (after corr) अधिक्षितोसि — 23^d = 20^b

24 a) S1 स्थितो (for स्थिरो) S1 भव त्व, K3 ; 4 D2 T2
 G2 ; M1 भव वि- (for भवस्व) — b) K2 ; 3 D1-3 ; M2
 अशनीरिव, K4 अशनिप्रभान् — After 24, K1 B D
 (except D1-3) T2 G3 (both latter om lines 3-6) ins

167* तस्य वद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।

रोपमाहारयामास ताडयामास चेपुभि* ।

ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।

भूयो भूय इति प्राह मन्द मन्देत्युवाच ह ।

प्रहरस्व शरैरेवात्नाराचान्मर्मभेदिन । [5]

इत्युक्तो वाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुन ।

[(L 5) K1 Dn1 n2 शरान् (for शरैर्)]

25 b) B1 Dn D4 ऽ राज* (for गर्ज*) — c) K4
 *विपप्रख्यै (for *विपाकारै) — d) K4 D5 युयुधाते (for
 वतश्चाते)

26 a) K1 D5 वाणवर्षं, Do1 T2 (before corr) शर
 वर्षं, T2 (by corr) G3 शरान्घोरान् — c) B (except
 B3) त (for तत्)

27 a) S1 K (except K1) Do D1-3 ऽ वाण* (for
 शर*) K3 S (except G3) तु, K4 त, B1 च (for तत्)
 — b) K3 प्रगृह्य च (for प्रति*) S1 *भृत्, K1 *धृत् (for
 *धृक्) — 27^d = 1 179 14^d, 181 4^d 4 54 13^d

28 a) K4 B1 ; 3 T2 G M2 त, B3 ; 4 Dn D4 ऽ T1 M1
 तु (for तत्)

29 b) S1 K1-3 Do D1-3 ऽ *त्वपर्वताश्रय., K4 B
 (except B3) Dn D4 ऽ *वच्छिखराश्रय — d) S1 K4 B4

विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ३०
 न हि मद्राणजालानामुत्सृष्टाना सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ३१
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ३२
 ततो हृष्टमना जिष्णुनाराचान्मर्मभेदिनः ।
 व्यसृजञ्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ३३
 तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
 शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ३४
 क्षणेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फल्गुनस्तदा ।
 वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ३५
 चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
 पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ३६
 किं नु भोक्ष्यामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः ।

अयं च पुरुषः कोऽपि वाणान्प्रसति सर्वशः ॥ ३०
 अहमेनं धनुष्कोट्या शूलग्रेणेव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ३१
 संग्रायुष्यद्वनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्रास गिरिगोचरः ॥ ३२
 ततोऽर्जुनो प्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ३३
 तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतैष्वपि ।
 मुमोच भुजवीरेण विक्रम्य कुरुनन्दनः ।
 तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ॥ ३४
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ।
 यथा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णाद्यथो शिलाः ॥ ३५
 किरातरूपी भगवाँस्ततः पार्थो महाबलः ।
 मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।

C. 3 1605
B 3 39 55
K 3 39 55

D₃ त्रिव्यय, D₁ ऽ निर्विर, D₂ चाव्यय (for [अ]विह्वल)
 30 °) G₂ ऽ भव (for भवेत्) — °) D₃ देव, M₂
 इद्र (for यक्ष) S₁ K₁ [अ]य वासुर, K₃ ऽ Dc D₁₋₃ ऽ
 [अ]य वा पुन, K₁ [अ]सुरोपि वा, Dn₁ n₃ D₄ सुरोसुर.
 B₁ रुद्रो यक्षेश्वर — °) Dc D₅ [S]त्र, G₁ च (for
 हि)

32 °) Dc कुद्रेो (for देवो वा) K₁ transp वा
 and यक्ष K₃ शोदशक्तो (sic) तिदेवो वा, K₄ देवो वा
 दानवो वापि — °) S रुद्रो वान्यो (T₁ रक्षो) (for रुद्रा-
 दन्यो) S₁ K₁₋₃ Dc D₂ ऽ ऽ यदि (for व्यव) K₄ रुद्रो
 वापि स्वय स्थितः

33 °) S₁ K₁ प्रीत (for हृष्ट) — °) K₃ व्यसृज्य,
 T₂ G₃ असृजत् K₄ M₃ शतश (for 'धा) S₁ K Dc
 D₁₋₃ ऽ तत्र (for राजन्) G₃ असृजच्च महाराज, G₃ अवा-
 सृजत्तथा राजन्

35 °) N (except S₁ K₁) फाल्गुनः T₁ ऽ (before
 corr) G₂ ऽ तथा (for तत्रा) — °) K₃ विपाद (for
 वित्रास) K₁ ऽ D₁₋₃ तु, K₄ वि (for च) S₁ म वित्रास
 जगामाथ, B Dn D₄ ऽ भीक्ष्वेनमाविशत्तीव्रा — °) K₁ (m
 as in text) यन्मे वाणा क्षय गता (= 37^b)

36 °) S₁ K Dc D₁₋₃ ऽ पुरा तावक्षयौ — °) S मे
 येन (for येनास्य)

37 °) K₄ गृह्णाति (for प्रनति)

38 °) S₁ K (except K₃) D₃ M₂ अयमेन, B Dn
 D₄ ऽ हत्वा चैन, K_{4m} D₁ अयमेव — K₁ om (hapl.)
 38^b-39^a — °) S₁ तोत्रा (for शूला) — After 38,
 B D (except D₁₋₃) ins

168* प्रगृह्णाथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।
 मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युति ।

39 K₁ om 39^a (cf. v.l. 38) — °) S₁ B₃ स
 प्रयुद्धो, K₃ ऽ B_{3m} स (K₄ B₃ स) प्रयुद्धो, K_{4m} B₁ ऽ D
 सप्रयुद्धो (Dc₁ D₁ ऽ 'क्तो), G₁ M₁ स (M₁ स) प्राविध्यद्
 — °) K₄ Dc D₁ ऽ ऽ M जग्रास (as in text), the rest
 जग्राह (cf 40^a) K₄ वनगोचर

40 °) S₁ K₁ सत्त (for प्रस्त) — °) K₁ व्यदश्यत,
 K₄ (m as in text) D₁ अदश्यत (for अतिष्ठत) — D₁
 om 40^{cd} — °) K (except K₁) D₂ ऽ G₁ M स
 (for वै)

41 °) K₃ G₁ तस्य मूर्ध्नि (G₁ 'र्ध्ना) समासाद्य — °)
 M₁-विलीनोसिवरो, M₂ विफलोसिवरो K₃ Dc T G
 (except G₃) M₃ [S]थ, M₁ [S]पि (for हि)

42 °) N (except S₁) फाल्गुन — °) N (except
 S₁) T₂ (by corr) G₁ ऽ M य (Dn₃ त) द्वा (for यथा)
 K₃ D₁ T₁ G₂ ऽ M महाकायान्. — °) S₁ K Dc D₁₋₃ ऽ ऽ
 प्रतियुद्धात्यथो

43 °) S₁ K₁ ऽ B Dn D₁ ऽ ऽ सकाशैर (for 'सस्प-

C 3 1605
B 3 39 56
K 3 39 56

प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ४३
ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ४४
ततश्चटचटाशब्दः सुधोरः समजायत ।
पाण्डवस्य च मृष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ४५
सुसुहूर्तं महद्युद्धमासीत्तल्लोमहर्षणम् ।
भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६
जहाराथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा वली ।

पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्रलात् ॥ ४७
तयोर्भुजविनिष्येपात्संधर्षणोरसोस्तथा ।
समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ४८
तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
तेजसा व्याक्रमद्रोपाचेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ४९
ततो निपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवावभौ ।
फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ५०
निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव संनिरुद्धो महात्मना ।

शेंर)

44 °) K₃ 'स्वर्षे'; D₀ D₅ 'प्रख्ये' (for 'समैर') — °) S₁ K₁ धर्षे', K₃ G₁ मर्दं'; D₀ D₁ दर्शं', G₃ ताडं' (for अर्दं) N (except S₁ K₁) फाल्गुन

45 °) K₃ B Dn D₄ ° समपद्यत — °d) K₃ transp पाण्ड' and किरा' S₁ K₁ युध्यतो

46 °) K₄ B₁ 3 4 Dn D₄ ° तु (K₄ हि) तद्युद्ध, D₀ D₅ अभ्युद्ध, S तयोर्युद्ध (for महद्युद्ध) K₃ D₁ 3 सुहूर्तं सुमहद्युद्ध, B₃ सुहूर्तमिव तद्युद्ध, D₂ सुहूर्तं समभवद्युद्ध (hypermetre) — °) D₂ आसीत्सु; K₄ B Dn D₄ ° अमत्त (for आसीत्तल्ल) S आसीत्तल्ल (G₁ 'द्रोम', M₂ 'ल्लोम')-प्रहर्षण — D₀ om 46°d — °) K₃ D₀ D₅ भुजाभ्यामेव ससक्त, K₄ भुजप्रहारान्सरब्ध, T₂ G M₂ भुजप्रहारससक्त (M₂ 'भूत')

47 °) K₁ 3 B D (except D₂ 3 5) M₁ जघानाथ; T G₂-3 महाराज; G₃ अताडयत्; M₂ प्रजहार (for जहाराथ) — °) K₃ स, K₄ D₀ G₁ त; D₀ तु (for च) K₁ पाण्डव चापि निष्टत, D₂ 3 पाण्डव चैव चेष्टत — °) S₁ K₁ [S]प्यहरद्, D₀ S (except M₁) [S]भ्य (G₂ छ)हनद्, D₂ व्यहरद्, D₃ [S]थ हरद्, K₃ B Dn D₁ 4-5 M₁ बली

48 °) T₂ G (except G₁) युद्धं (for भुजं) — °) S₁ K₁ D₀ D₁-3 [उ]रसस (D₁ 'सान्'), T₁ [उ]रसा K₄ T₂ G₂-3 तदा, T₁ तयो' (for तथा)

49 °) K₁ ततस्त च, T₁ तत एत, G₄ ततोर्जुन — °) K₃ B₁-4 D₀ D₅ गात्रै' प्रपी (B₃ सुता)द्वित; K₃ T₂ G (except G₁) गात्रेषु पीडित — °) K₃ D₅ T₁ [अ]त्याक्रमत्; B Dn D₄ ° व्यक्रमत्, T₂ G M [अ]त्याक्रमत्. — °) T₂ G₃ तेजस्तस्य. S₁ K₁ 4 व्यमोहयत्

50 °) B₁ 2 Dn [S]भिः; B₃ 4 D₀ T₂ G₃ [S]ति- (for नि-) — After 50°b, K₂ ins

169* सुसुहूर्तं तथा ध्यात्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।

तत प्रीतो भवस्तस्य भगवान्कामनाशन ।

[Line 1 = (var) line 1 of 171*]

— °) N (except K₁) फाल्गुनो — °) S₁ K D₀ D₁-3 5 महा' (for देव')

51 °) D₁ पार्थ', G₁ M₁ चैप (for चैव) G₃ निरुच्छ्वास' कृत इव — °) T₁ om from महात्मना up to भगवन्त in line 3 of 171* K₃ D₂ 3 G₁ 3 महामना' (for 'त्मना) — After 51°b, K₁ reads line 1 of 173* (repeating it after 51), while D₁ ins

170* आत्मान दर्शयामास फाल्गुन परवीरहा ।

धृतिमास्थाय महतीं तोलयामास शकरम् ।

तावदास्थाय रूप स्वमुवाच भगवान्भव ।

— K₁ reads 51°d first as in text and then as in B D (except D₂ 3) — °d) B D (except D₂ 3) पपात भूम्या निक्षेष्टो गतस्त्व इवाभवत् — After 51, K₁ B D (except D₂ 3) S ins

171* स सुहूर्तं तथा भूत्वा सचेता पुनरुत्थितः ।

रुधिरैणाग्नताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखित ।

शरण्य शरण गत्वा भगवन्त पिनाकिनम् ।

मृन्मय स्थण्डिल कृत्वा माल्येनापूजयन्नवम् ।

तच्च माल्य तदा पार्थ किरातशिरसि स्थितम् । [5]

अपश्यत्पाण्डवक्षेत्रो हर्षेण प्रकृतिं गतः ।

पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भव ।

[T₁ om up to भगवन्त in line 3 — (L 4) D₀ G₂ 4 मृन्मय S (except T₂ G₃ 4) स्थण्डिले T₁ हर (for मवम्) — (L 5) T₂ G (except G₁) तथा (for तदा) — (L 7) The posterior half = 51°d]

— K₁ (om line 2) B D (except D₂ 3, D₁ om line 2) cont K₂ ins after 51

172* उवाच चैन वचसा मेधगम्भीरगीर्हर ।

जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसहतिम् ।

ततः पपात समूहस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ५१

भगवानुवाच ।

भो भो फल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिभेन ते ।

शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ५२

समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानव ।

प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां पुरुषर्षभ ॥ ५३

ददानि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वकृपिर्भवान् ।

विज्ञेयसि रणे शत्रून्पि सर्वान्दिवौरुसः ॥ ५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।

ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ५५

स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा ग्रणिपत्य च ।

प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ५६

अर्जुन उवाच ।

कर्पादिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।

व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ॥ ५७

भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्नोऽस्मीमं महागिरिम् ।

दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ ५८

C. 3 1631
B 3 39 81
K 3 39 81

[(L 1) K₁ प्रात, K₃ ननसि, Dc₁ नगवान् (for वचना)
— (L 2) K₃ B (except B₂) Dc आलक्ष्य (for आलोक्य)
K₃ B₂ 3 Dc D₁ 5. 8 तप (for तत)]

52 K₁ 4 D₂ M₂ (1) श्रीनगवानुवाच, K₃ 3 रुद्र उ^०,
B (except B₁) Dn D₄ 8 भव उ^०, D₁ ईश्वर उ^०, T₁ G₁ 4
महेश्वर — ^a) N (except S₁ K₁) फाल्गुन

53 ^b) D₁-3. 5 नम चाद्य तवानव — ^c) S प्रीतस्तेन
(for 'स्तेऽहं' — ^d) K₃ B D (except D₁-3. 5) S (except
T₁ G₁ M₁) भरतर्षभ

54 T₂ G₃ 4 om. 54^{ab} — ^a) N (except S₁ K₁
Dc₁) T₁ G₂ ददामि — ^b) K₃ दिव्यान्वस्त्राणिर्षभवान्, K₃
चक्षुः पूर्वविभावन, S (T₂ G₃ 4 om) चक्षुः पूर्वं मुनिर्भवान्
— ^c) T₁ G₁ 'प्यसे, G₂ 4 'प्यते — ^d) T₁ G₂ देवा, T₂
G₁ 3 4 M₂ देवान् (for सर्वान्) — After 54, K₃ reads
57^{ab}, followed by line 2 of 174* — B D (except
D₁-3) ins after 54 K₁ ins after 51^{ab} (repeating
line 1 only after 54)

173* श्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।

एव हि दाक्ते मदीय तच्छस्त्रं धारयितुं क्षणात् ।

[(L 1) K₁ B₄ Dc D₅ श्रवा^० (for अनिवा^०) — (L 2)
K₁ Dn अस्त्र (for शस्त्र) K₁ D₆ धन (for क्षणात्)]

55 ^b) Many MSS गिरिश — ^c) N (except S₁
K₁) फाल्गुनस्य — ^d) D₁ T G₂ 3 M₂ महाद्युति

56 ^a) D₁ जानुभ्यां वरणां गत्वा — ^b) Ś₁ च प्रणम्य,
K (except K₄) Dc D₁-3 8 [अभिप्रणम्य (for प्रणिपत्य)
Ś₁ K₁ 2 D₂ 3 वै (for च)

57 K₃ reads 57^{ab} (with line 2 of 174*) after
54 — ^a) K₃ B (except B₂) Dn D₄ 8 सर्वदेवेश
— N T₂ G₃ 4 ins after 57^{ab} (Ś₁ K₂-4 D₂ 3 om line 1,
K₃ transp line 2, see above)

174* देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ।

कारणानां च परमं जाने त्वा भ्यम्बकं विभुम् ।

देवानां च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ।

अजेयस्त्वं त्रिभिलोकं सदेवासुरमानुषैः ।

शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । [5]

दक्षयज्ञविनाशाय हरिर्हृदाय वै नमः ।

रुद्रादाक्षाय शर्वाय मीढुपे शूलपाणये ।

पिनाकगोप्त्रे सूर्याय माजालीयाय वेधसे ।

प्रसादये त्वा भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ।

गणेश जगतः शशु लोककारणकारणम् । [10]

प्रधानपुरुषावीत परं सूक्ष्मतरं हरम् ।

[(L 1) K₁ D₅ 'कठ (for 'प्राव) — (L 2) K₃-4
Dc D₁-3 8 अपि पर (for च परम) S₁ K₁ कारणं च पर
जाने S₁ K₁ हर (for जाने) D₂ मुनि, T₂ G₂ 3 प्रभु
(for विभु) — (L 3) S₁ K₁ 3 त्व (for च) Ś₁
K₁ 3 4 Dc D₁-3 T₂ G₃ गतिर्देव, K₃ B₁ 3 4 Dn₁ n₂
D₄ 5 गतिं देव — (L 4) S₁ K₃ 3 D₁ 'मानवै (for 'मानुषै)
— (L 5) K (except K₁) Dc D₁-3 8 T₂ G₂ 3 शिव-
रूपाय विष्णवे — (L 6) K₄ (marg sec m) B₁ हरिभद्राय
वै, B₂ Dc T₂ G₂ 3 हरिरूपाय वै (T₂ G₂ 3 ते) — D₃ om
lines 7-8 — (L 7) K₃ D₁ 3 शूलपाणिने — (L 8)
K₂ B (except B₂) D₁ माजनीयाय, T₂ G₂ 3 मगल्याय च
— (L 9) Om in K₄ D₅ Ś₁ K₃ त्वा (for त्वा) — K₂
om (hapl) from the posterior half of line 9 up to 57^c
S₁ K₁ 3 Dc D₁-3 सवभूत (S₁ 'देव) नमस्कृत ('त or 'त),
T₂ G₂ 3 सवलोकमहेश्वर — (L 10) Dc महेश्वरमुपापत्तिं (for
the posterior half) — (L 11) Ś₁ K₃ 'पुरपादित्य
(K₃ 'त्व), K₁ 4 D₁-3 'पादिभ्य]

— ^a) S₁ प्रसीद क्षतुमर्हसि

58 ^a) N (except K₄ D₁ 3 8) भगवन् — ^b) G₄

0 3 1832
B 3 39 81
K. 3 39 81

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतनमस्कृत ।
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ५९
कृतो मया यदज्ञानाद्विमर्दोऽयं त्वया सह ।
शरणं संप्रपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं श्रान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ६१

४१

भगवानुवाच ।

नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
वदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्वहून् ॥ १
त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।
युवाभ्यां पुरुषाभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २

शक्राभिपेके सुमहद्वनुर्जलदनिखनम् ।

प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३
एतत्तदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।
मायामास्थाय यद्भ्रस्तं मया पुरुषसत्तम ।
तूषौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ ४

सप्राप्तोह महा — °) Ś1 K1 देव (for तव)

59 °) Ś1 S (except G1) त्वा (for त्वा) — °) Ś1
K1 D1 सर्वभूतगुरु विशु, K2 D2 3 विशु गुरुं, K3 नमस्कृत,
K4 Dc T1 देवनमस्कृत (T1 त); B Dn D4 6 G2 लोक-
नमस्कृत (B2 G2 त), D5 भूतमहेश्वर

60 °) B Dn D4-6 [अ]यम् (for यद्), and यस् (for
स्य) — °) B Dn D4 6 प्रतिपन्नाय; G1 मे प्रपं, G4 M1
त्वा (M1 स) प्रपन्नोस्मि — °) Ś1 K1 3 D1-3 प्रसीदस्वाद्य

61 Dn3 om 61 — °) T G (except G1) प्रहसन्
(for स्य) — °) K2 D1-3 कौरव, K3 भारत, K4 B Dc
Dn (Dn3 om) D4-6 फल्गुन — After 61, all MSS
except Ś1 K1 3 D1 3 ins

175* परिष्वज्य च बाहुभ्या प्रीतात्मा भगवान्हर ।

युन पार्थ सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वज ।

[(L 1) D2 युज्य सालमिद वच (for the posterior half)

— (L 2) Om in D2 K4 उवाचेद (for सान्त्वपूर्वम्) K4
सालपूर्वमिद वच, Dc D6 उवाचेद वृषध्वज]

— S (except M2) cont

176* गङ्गाङ्कितजट शर्वे पार्थस्यामिततेजस ।

प्रगृह्य रुचिरं बाहुं वृच तात्रतलाञ्जलिम् ।

[(L 2) Prior half = 61°]

Colophon K4 reads it in marg — Major parian

Ś1 K1 T G आरण्य — Sub parian K1 3 B3 4 Dc

D2 6 कैरात, B2 Dn D1 6 T1 G2 किरावाजुनीय; T2 G2 4 किरा-
वाजुन — Adhy nam. D1 दिवाजुनयुद्ध, D2 M1 किरा-
वाजुनीययुद्ध (D2 युद्धे मूर्कपथ) — Adhy no (figures,
words or both) Dn S 39, D1 40 (as in text)
— Śloka no Dn 81, D1 74

41

1 S1 K1 M2 श्रीभगवान्, K2 D1 महादेव उ, K3 Dc Dn
D2-4 6 देवदेव उ, K4 ईश्वर उ, B देव (B2 शिव) उ, T1
रुद्र, T2 G शकर, M1 देव — 1° = 3 37 29°

2 °) Ś1 Dc G1 पुरुषोत्तम — °) S1 K2 3. 4m Dc
D1-3 6 transp तेजसा and धार्यते K4 जगत्प्राप्यातितेजसा

3 °) Some MSS निखन — °) S1 K1 (before corr)
शसास, K2 B1 4 D2 शसास, K3 न्यसास, M1 शासास (for
शसास)

4 °) B1 3 Dn D4 6 transp एतत् and तत् B2
तदेव देवगाडीव, B3 T2 G2 4 एतत्ते देवगाडीव — °) K2
च, T2 G (except G1) तद् (for यद्) S1 K1 गुप्त (for
प्रसू) K4 तदिदं प्रमित तात — °) Cnp त्वया (for मया)

— Ś1 om 4° — °) G (except G3) तूषी (for तूषी)
K4 चैव (for चापि) K2 तूषिरावक्षयौ भूय — °) K2 तथो-
चितौ, Dc2 T2 G M1 करो, T1 यथो — After 4, B

D (except D1-3) S ins
177* भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनन्दन ।

प्रीतिमानस्मि वै पार्थ तव सत्यपराक्रम ।
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ५
न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद् ।
दिवि वा विद्यते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिंदम ॥ ६
अर्जुन उवाच ।

भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्द्वोर पाशुपतं प्रभो ॥ ७
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ८
दहेयं येन संग्रामे दानवात्राक्षसांस्तथा ।
भूतानि च पिशाचाश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ९
यतः शूलसहस्राणि गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः ।

शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १०
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
स्रतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥ ११
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १२
भगवानुवाच ।

ददानि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं महत् ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव ॥ १३
नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणो वाथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १४
न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे कश्चित् ।
जगद्विनिर्देहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १५

C 3 1652
B 3 40 17
K 3 40 17

5 ^a) S₁ K₁ ३ D₁₋₃. ६ राजर्षे, K₃ Dc देवर्ष, B Dn D₄ ६ ते पार्थ K₄ प्रीतोह शौर्यभावेन — ^b) B Dn D₄ ६ भवान् (for तव) N (except S₁ Dc₃ D₁ ३) M₁ परा क्रम — ^c) S₁ K₁ वचन मत्त, K₃ D₁₋₃ च वर मत्त, K₃ वरमस्त्र त (for वरमस्मत्त) K₄ वर गृहाण मत्तस्त्व, G₄ वर गृहाण चास्त्रत् — ^d) S₁ K Dc D₁₋₃. ६ पुरुषर्षभ (K₄ मुनिसत्तम), B Dn D₄ ६ पुरुषोत्तम (for यन्नरर्षभ)

6 ^a) B Dn D₄ पुरुष (for सदृश) — ^b) S भारत (for मानद्) — ^c) B (except B₃) Dn T₃ G₃ वर्तते (for विद्यते)

7 ^a) Hypermetric ! S₁ K₁ प्रभो, D₂ ६ S (except T₁ G₁ M₂) वर (for भगवन्) — ^{ad}) T₂ G transp दिव्य and घोर S₁ K₁ विभो (for प्रभो)

8 ^a) S₁ K₁ यत्ते, K₃ यत्र, B (except B₃) यत्तु (for यत्तद्) — After 8, K₁ ४ B D (except D₁₋₃) ins

178* कर्णभीष्मकृपद्रोणेर्भविता तु महाहव ।

त्वद्यमादानमहादेव जयेय तान्यथा युधि ।

[(L 1) B₂ सु, B₃ Dc₃ D₅ मे (for तु) K₄ तथान्यैर्यो-धमत्तने.. — After line 1, K₄ ins

179* ब्रह्मास्त्रानसपत्रैर्भविता मे महाहव ।]

9 ^a) S जयेय (for दहे) K₄ सम्रामे दानवाश्चैव — ^b) G₁ transp दानवान् and राक्षसान् S₁ K₁ तदा (for तथा) K₄ राक्षसाश्च महाप्रभो — ^c) K₄ यक्षाश्चापि, S राजश्चैव (for भूतानि च)

10 ^a) B Dn D₄ ६ M₂ यस्मिन्, T G M₁ यत्र (for यत्)

— ^d) K₁ [उ]त मन्त्रिते, K₃ D₃ [अ]नुमन्त्रितान्, K₄ B Dn D₄ ६ M₂ [अ]नु (M₂ *भि)मन्त्रिते, Dc D₅ [अ]स्त्रितनिष्ठा

11 ^a) Ś₁ K₁ यदि (for येन) G₄ दुर्योधनेन भी

12 ^a) K₃ परम (for प्रथम) — ^c) Ś₁ K₁ ३ Dc D₅ विमर्द वै, K₃ ४m B₃ D₁₋₃ विमर्देषु, B₁ विनिर्वृत्त, B₄m रिपून्हतु, G₃ विनिर्मुक्तः, M₂ हि निर्वृत्ते

13 S₁ T G₂₋₄ M₂ श्रीभगवान्, K₁ ४ G₁ श्रीभगवानु-वाच, K₃ रुद्र उ, K₃ D₂ ३ देवदेव उ, B Dc₁ Dn D₄ ६ भव उ, D₁ महादेव उ — ^a) N (except Ś₁ K₁) T₁ M₂ ददामि — ^b) S₁ K₂ D₁ पर, K₁ D₃ वर, K₃ प्रभो, B Dc Dn D₄₋₆ विभो (for महत्) — ^d) S₁ K₁ B (except B₃) D (except D₁₋₃. ६) M₁ चासि, G₄ [ऽ]पि च (for चापि)

14 ^a) K₃ S (except G₄) तद् (for [ए]तद्) S₁ K₁ सहस्राक्ष (for महेन्द्रोऽपि) — ^b) S₁ K₁ नापि (for न च) — ^c) K₃ ३ D₃ च, B (except B₃) Dn D₄ ६ [अ]पि (for the first वा) S₁ K (except K₄) D₁₋₃ चापि देवाना; T₁ चासवो वायु (for वाय वा वायु) — ^d) T₁ न तद् (for कुतो) Ś₁ K (except K₄) D₁₋₃ ६ ज्ञास्यति, Dc ज्ञास्यति (for वेत्स्यन्ति) K₃ D₃ ३ T₂ G मातुषा (for मानवा),

15 ^a) T G₁₋₃ M स्वया (for स्वतत्) Ś₁ K (except K₄) Dc D₂ ३ ६ वीर, D₁ तात (for पार्थ) G₄ नास्यते-जसि वै पार्थ — K₃ om 15^c-16^b — ^c) M₂ एतद् (for जगद्) B Dn D₄ ६ M₂ वि (M₂ हि)नाशयेत्, T G हि निर्वहेत् Ś₁ K₁ ३ Dc D₁₋₃ ६ एतद् (for सर्वम्)

अवश्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेति च सोऽब्रवीत् ॥ १७
 ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
 तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तभिवान्तकम् ॥ १८
 उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षसुमापतिम् ।
 प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ १९
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
 ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २०
 शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
 तस्मिन्नुहूर्ते संग्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥ २१
 अथास्त्रं जाज्वलद्वोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।

मूर्तिमद्विष्टितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २२
 स्पृष्टस्य च त्र्यम्बकेन फल्गुनस्यामितौजसः ।
 यत्किञ्चिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमेयिवत् ॥ २३
 स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदार्युनः ।
 प्रणम्य शिरसा पार्थः प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥ २४

ततः प्रभृच्छिदिवनिवासिनां वशी
 महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
 धनुर्महदितिजपिशाचस्रदनं
 ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २५
 ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
 सहोभया सिततटसानुक्न्दरम् ।
 विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
 जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

16 K₃ om' 16^{ab} (cf v l 15), D₄ om 16^a-17^b
 — ^a) D (except D₁₋₃ ०, D₄ om) G₄ अत्र (for अस्य)
 — ^c) Ś₁ K₁ चैव (for वाचा) — ^d) K₂ B₄ D₅ निपातिते;
 some printed ed (erroneously) निपातयेत्
 17 D₄ om 17^{ab} (of v l 16) — ^a) Ś₁ K₁ ३ B
 D (except D₁₋₃) T₂ G₃ M₂ उपसगम्य Ś₁ देवेशम् (for
 विश्वेशम्) — ^d) S₁ K₁ ३ D₀ T₂ G₃ वचो, K₂ ४ B Dn
 D₁₋₃ ० [अ]थ सो (for च सो)
 19 ^a) K₄ (m as in text) B Dn D₄ ० च तत्पा (K₄
 त पार्थं (for महा) — ^b) K₄ (m as in text) तदस्त्र त्र्य-
 वके पुरा — ^c) Ś₁ K (K₄ marg) D₀ D₁₋₃ ० पार्थ.
 (for चापि), and अरिमर्दन (for अर्जुनस्तदा)
 21 ^a) S₁ B₂ Dn₂ D₁ ० निर्घोषा, K₁ ४ G₂ निर्घोषो,
 D₀ T G₁ ३ M₁ घोषश्च, D₃ ४ ० घोषाश्च — ^c) M₂ निर्-
 घात. (for सग्राप्ते) — ^d) K₄ भुवि (for अभूत्) B Dn
 D₁ ० निर्घोषाश्चापतन्मुहुः, M₂ तदा समभवद् भुश
 22 ^a) D₁ ३ प्राज्वलद् — ^b) S₁ K₁ महात्मन, K₃ ३
 D₀ D₁₋₃ ० महौजस (for [अ]मितौजस) — Ś₁ K₁ om
 (hapl) 22^a-24^b, K₂ om (hapl.) 22^a-23^b — ^c) B
 Dn D₄ ० वै स्थित, D₁₋₃ ० धिष्टित (for विष्टित) K₄
 D₀ D₁ ३ T₂ G₃ पार्थं (for पार्श्वे) K₃ मूर्तिमतस्थित
 पार्थ.

23 Ś₁ K₁ om 23, K₂ om 23^{ab} (of v l 22)
 — ^a) B Dn D₄ ० स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेनाथ — ^b) N (S₁ K₁
 om) फाल्गुनं — ^d) K₃ ४ D₀ Dn₃ T G₂ ३ नाशमेयि-
 वान्, B (except B₂) Dn₁ D₄ ० मीयिवत् (Dn₁ वान्),
 D₅ ० मागत G₃ तस्सर्वं द्वाग्विनीनशात्
 24 Ś₁ K₁ om 24^{ab} (of v l 22) — ^a) S (except
 M₂) स्वर्गच्छेत्यनुज्ञात. — ^b) K₃ ३ D₀ D₁₋₃ ० T₁ महा-
 त्मना; B₂ T₂ G M₂ त (G₃ ४ य) धार्युन — ^c) K₄ Dn
 D₅ ० T G M₂ राजन्, B D₄ M₁ देव (for पार्थ) — ^d)
 S भवम् (for देवम्)
 25 K₁ D₂ om 25 — ^a) K₄ B (except B₂) D₀
 D₁ ४ G₁ त्रिवशं (for त्रिदिवं) — ^b) K₄ B₂ M ० युतिर्
 (for मतिर्) — ^c) T₂ G₃ ४ दीप्त; G₁ मत्तं, G₂ दैत्यं
 (for दित्तिजं) — ^d) K₄ B₂ हर; T₂ G₂₋₃ वर, G₁ M₁
 पुन. (for भव)
 26 ^a) Ś₁ K (except K₄) D₂ ३ अठयस, D₁ अगात्
 (for ईश्वरस्य) — ^c) S₁ K₁ प्रवरं, K₂ ज्वलनं, K₃ ४ D₂ ३
 पवनं (for पतगं)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₃
 आरण्य — Sub-parvan K₁ B₁ ३ ४ D₀ D₅ कैरात, B₂
 Dn₁ ns D₄ ० T G₁₋₃ M₁ किरातार्जुनीय — Adhy name

४२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमेयिवान् ॥ १
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वान्निर्वृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ४
ततो वैदूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
नागैर्नर्देनदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ।
वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ।

कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
तथा लोकान्तकृच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
मूर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृमिलोकभावनैः ॥ ९
दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
त्रील्लोकान्गुह्यज्ञांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ।
द्वितीय इव मार्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
समास्थाप्यार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

C 3 1677
B 3 41 14
K 3 41 14

K₂ B₁ D₁ पाशुपतास्त्रप्राप्ति', K₄ कैरातवरप्रदान, D₃ इन्द्रकीले
देवदेवात्पाशुपतास्त्रप्राप्ति', D₃ अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्ति', T₂
G₁₋₃ M दिव्यास्त्रलाभ (M₁ दिव्यास्त्रदान) — *Adhy no*
figures, words or both Dn S 40, D₁ 41 (as in
text) — *Slo/a no* Dn₁ n₃ 29, Dn₂ D₁ 28

42

1 °) T₁ G₂ त (for स) Ś₁ K₁ D₂ ३ त्वेव, K₃
तत्र (for स्वेव) — °) T₁ ३ (before corr) G₃ 4 M
गोवृष' (for वृषभ') — °) K B Dn D₄ ६ ईयिवान्
(for एयि')

2 °) S इत्यसकृत्प्रभु' (G₄ 'कृद वृषन्')

4 °) K₃ 4 (*sup lin* as in text) कृतास्त्र — °)
B Dn D₄ ६ आहवे (for आत्मना) D₂ यत्स्पृष्ट' परमात्मना
— °) T₁ विनिवृत्य तु तान्मर्वान् — °) K₁ निसिद्धि
(sic), K₃ 4 D₁ ३ 4 5 T₁ G₂ M निवृत्त — *After 4,*
K₁ B D (except D₁₋₃) T₂ (marg *sec m*) ins

180* इत्येवं चिन्त्यायस्य पार्थस्यामिततेजस ।

5 °) Some MSS वैदूर्य' — °) Ś₁ शम', S घोत'

(for भास') T₁ G₂ 4 M₁ दिश

6 °) S मरुङ्गणै (for च दैवतै) — °) Ś₁ K₁ आगत,
B₂ D₁ आगत (for आगमत्)

7 °) K₄ यक्षरक्षोगणैर्वृत'

8 °) T₂ G (except G₁) अधिप (for ईश्वर) K₄
साक्षात् (for श्रीमान्) — °) T₁ द्रुतम् (for द्रष्टुम्) S₁
K₂ 3 D₁₋₃ आगमत्, K₁ आययौ (for आगत)

9 °) K₁ 2 D₂ M₂ ततो (for तथा) K₂ 3 D₁ 3
T₂ G (except G₁) लोकातक (for 'कृत्) — °) Ś₁ K₁ 2 4
B₁ Dn D₂ ६ मर्त्यमूर्ति', K₃ मूर्तामूर्त', B₁₋₃ मृत्युमूर्ति', D₁
मूर्त्यमूर्त'; D₆ मूर्त्यमूर्त्य'

10 °) D₂ T₂ G₁ 3 4 [ए]व (for [अ]व)

11 °) K₂ 3 Dc अथ, T G चैव, M₁ अपि (for च
स) — °) S₁ K₁ S (except G₁) मार्ताण्डो

12 °) S₁ च (for वि) K₃ 4 B D (except D₁₋₃)
M ते भानुमति चित्राणि

13 °) Ś₁ K₁ 3 D₂ 3 ऐरावण' — °) Ś₁ D₁ महेन्द्राण्या

14 °) = 3 44 17° S पादरेणा' — °) K₂ तारका
राज, K₃ 'इदु, K₄ (marg. *sec m*) चद्र (orig gloss)

C 3 1678
B 3 41 14
K 3 41 14

शुशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिवास्थितः ॥ १४
संस्तूयमानो गन्धर्वैर्कापिभिश्च तपोधनैः ।
शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ १५
अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।
यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
अर्जुनार्जुन पश्यास्माल्लोकपालान्समागतान् ।
दृष्टिं ते वितरामोऽथ भवानर्हो हि दर्शनम् ॥ १७
पूर्वपिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ।
त्वं वासवसमुद्भूतो महावीर्यपराक्रमः ॥ १८
क्षत्रं चाग्निमस्पर्श भारद्वाजेन रक्षितम् ।
दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ १९
पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णः स सुमहावीर्यस्त्वया बध्यो धनंजय ॥ २०

अंशाश्च क्षितिसंग्रामा देवगन्धर्वैरक्षसाम् ।
त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २१
अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थासति फल्गुन ।
त्वया साक्षान्महादेवस्तोपितो हि महामृधे ।
लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २२
गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २३
प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समन्त्रं सोपचारं च समोक्षं सनिवर्तनम् ॥ २४
ततो जलधरस्यामो वरुणो यादसां पतिः ।
पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २५
पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽसि जलेश्वरः ॥ २६
मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारणान् ।

S नागराजस्य (M₂ तारकानाथ) — ^a) Ś₁ K₁ 2 D₀₁
D₁₋₃ 6 [आ]ध्रित, B₁ 4 D₄ 6 T₂ G₃ M₂ स्थित (for
[आ]स्थित) K₃ सितमभ्रध्रियान्वित, K₄ सितमभ्रमिव
चाध्रित

17 ^b) K (except K₄) D₀ D₁₋₃ 5 इहा* (for समा*)
— ^a) K₄ अर्होय, B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ अर्हति
(for अर्हो हि) K (except K₃) D₁ T₂ (by corr) G₃
दर्शने.

18 ^a) K₁ 2 B Dn D₄ 6 G₁ 2. 4 स्वया च (G₁ 2 4
स) वसुसभूतो, T₁ त्व वा वसुपु सभूतो, T₂ G₃ स्वया वसुश्च
सभूतो — ^f) K₂ B Dn D₄ 6 T₁ G M₁ महावीर्यं (T₁
M₁ र्यं पितामह*, K₃ महा नलपराक्रम — After 18, K₁ 2
B D₀ Dn D₄₋₆ T₂ G (except G₁) ins

181* भीष्म परमधर्मात्मा ससाध्यश्च रणेऽनव ।

[G₂ 4 जेतव्य* (for ससाध्य*) D₀ T₂ (before corr)
G₄ त्वया (for रणे)]

On the other hand, K₄ D₁₋₃ ins after 18

182* स्वया सह ससुद्भूतो महावीर्यं पितामह ।

19 ^a) K₃ B₄ मनुष्यत्वमुपागता*, D₂ ये मानुष्यमुपा-
गता*. — ^f) Ś₁ K₁ ससख्या*, K₂ B Dn D₄ 6 दानवा*,
D₃ त्वस्माध्या (for ससाध्या)

20 ^a) D₁ 5 पितुर्मम सुतश्चैव — ^c) K₂ 3 B Dn
D₄ 6 च, T₁ तु (for स) K₄ D₀₁ D₁₋₃ तु (for सु-)
D₀₂ D₅ सु(D₅ तु)महातेजाश्च

21 ^a) Ś₁ K₁ 3 D₀ D₁₋₃ 5 T₁ क्षितिसमृता* — ^b)
K₂ B₂ Dn D₄ 6 दानव* — ^d) D₅ T G₁ 4 *निजिता,
G₃ M₂ *निजितान् — ^e) Ś₁ K₁ 3 D₀ D₁₋₃ 5 धर्मज्ञः
K₂ दुर्धर्षं (for कौन्तेय) — ^f) K₂ 3 D (except D₅)
यथास्वाम् K₄ अस्मिर्दन, a few MSS *कर्षण

22 ^a) T₁ G M₁ अक्षया तावकी (T₁ G₄ ती, G₂ का)
कीर्ति — ^b) Ś₁ K₁ यास्यति (for स्था*) Ś₁ K₂ 3 B D
फाल्गुन, K₃ पाडव — ^d) T₂ G₃ 4 महादेव

24 Before 24, most N MSS ins देशं उ* — ^a)
T₂ G (except G₄) पार्थोपि (for तत्पार्थो) — ^b) Some
MSS *नदन — ^c) T₂ (before corr) G (except G₃)
सोपरोध (for चार) — ^d) K₁ Dn₁ विनिवर्तन, T₂ G
M₂ स(G₁ च)निवर्तन K₂₋₄ B Dn₂ D₃ 4. 6 समोक्षवि
(K₃ 4 D₃ *स)निवर्तन

25 ^a) Ś₁ उद्गारयत्, K₃ चोदीरयत्, B₃ M₂ उच्चारयत्
(for उच्चारयन्)

27 ^b) Ś₁ K₁ दारुणान्, K₂ 3 वरुणान् K₃ 3 B Dn
D₄ 6 T₂ G₃ अ(B₂ वि)निवारितान्, K₄ अतिमत्रितान्, D₀

प्रतिगृहीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २७
 एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतैयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ २८
 तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादात्समुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ २९
 अनेन त्वं यदास्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
 तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३०
 ततः कैलासनिलयो घनाध्यक्षोऽस्यभापत ।
 दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३१
 सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्माभिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३२
 मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
 ओजस्तेजोद्युतिहर प्रस्वापनमरातिहन् ॥ ३३

ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 कौवेरमपि जग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ३४
 ततोऽत्रवीदेवराजः पार्थमक्रियकारिणम् ।
 सान्त्वयञ्छुश्रूयया वाचा मेघदुन्दुभिनिखनः ॥ ३५
 कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुग्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥ ३६
 देवकार्यं हि सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
 आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते ॥ ३७
 रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम् ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्वस्त्राणि कौरव ॥ ३८
 तान्दृष्ट्वा लोकपालास्तु समेतान्गिरिसूर्धनि ।
 जगाम विस्मयं घीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ३९
 ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतात् ।

C 3 1711
B 3 41 47
K. 3 41 48

D₈ अविदारगान्, D₁₋₃ अरिवारणा(D₃ रिता)न् — ^d)
 S₁ K₁ G₂ M₂ निवर्तन
 28 ^d) K₄ S महौजना (for महात्मनाम्)
 29 ^b) K₁ ममुद्दत्, K₄ ममुद्यतान् (for ममुत्थि^a) K₂
 B Dn D₁₋₄ ६ मय्यसादसमुत्थि(K₂ Dn 'द्वि^a)वान्, K₂
 मप्रसादसुपत्थितान् — ^c) T₁ [इ]ह न, T₂ G₃ [ए]भिर्न,
 G₂ 4 [ए]हि न, M₂ (by transp) हि न — ^d) S₁ K₁ 4
 D₁₋₃ जरातिग^a, K₂ प्रजातकः (for [अ]वतायिन^a)
 30 After 30, T G ins
 183* तत्तस्मान्वास्त्राण्डिव्यान्स्त्रान्स्त्रविदा वर^a ।
 प्रतिजग्राह विधिवद्दृष्ट्याद्वात्मविस्तदा ।
 31 ^d) S₁ K₁ 3 Dc D₁₋₃ transp वरुणेन and यमेन
 — After 31, K₂ B D (except D₁₋₃) ins
 184* श्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।
 त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ।
 32 D₁ om. 32^c-33^b — After 32, K₁ 2 B D
 (except D₁₋₃) ins
 185* दर्शनात्ते त्विद दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ ।
 अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ।
 33 D₁ om. 33^{ab} (cf v1 32) — ^a) K₂ B Dn
 D₄ ६ मत्तश्चैव भवानाशु — K₂ B Dn D₄ ६ ins after
 33^c Dc₂ (om line 1 and repeating 33^b after line 3)
 ins after 33^{ab}
 186* गृह्णास्त्रमनुत्तमम् ।

अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ।
 तदिदं प्रतिगृहीष्व
 — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃ ६) *कर — ^d) S₁ पुरा
 तन, K₁ अरातिन, K₂ B Dc Dn D₄ ६ अरातिजुत्, D₈
 अमित्रहन् — After 33, K₁ 2 B D (except D₁₋₃)
 ins
 187* महात्मना शकरेण त्रिपुर निहत यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुरा ।
 त्वदर्धमुद्यत चेद मया सत्यपराक्रम ।
 त्वमहो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ।
 34 ^b) Some MSS *नदन — ^c) K₂ B₂ 3 Dn₂ ns
 D₄ ६ अभि, K₂ B₁ 4 Dn₁ अधि- (for अपि)
 35 ^d) T₂ G दिव्य^a, some MSS *निस्त्रन^a
 36 Before 36, a few MSS ins इद्र उ^a (resp
 इद्र) — ^b) S₁ K₁ 4 B₁ 4 D₃ ईशो न (for ईशान)
 B₃ प्रतापवान् (for पुरातन) — ^c) K₂ त्व हि (for परा)
 — ^d) K₂ Dc D₈ तस्माद् (for साक्षाद्)
 37 ^a) S₁ K₁ च, K₂ B D (except D₁₋₃) तु (for
 हि) K₂ महता (for सुमहत्)
 38 ^b) K₂ G (except G₃) आगतस् S (except M₂)
 मम (for महीम्) — ^d) S सर्वाणि (for दिव्यानि) K₂
 Dc D₈ सर्वश (for कौरव)
 40 K₄ om 40^{ab} — ^a) K₂ Dc D₈ तत् प्रणम्य
 तान्सर्वान्

० ३ १७११
४ ३ ४१ ४७
४ ३ ४१ ४८

पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥ ४०
ततः प्रतियसुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ॥ ४१

ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्ध्वास्त्रः पुरुपर्षभः ।
कृतार्थमिव चात्मानं स मेने पूर्णमानसः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं कैरातपर्वं ॥

४३

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ १
ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३
असयः शक्तयो भीमा गदाश्वोप्रप्रदर्शनाः ।

दिव्यप्रभावा प्रासाश्च विद्युत्तश्च महाप्रभाः ॥ ४
तथैवाशनयस्तत्र चक्रयुक्ता हुडागुडाः ।
वायुस्फोटाः सनिर्घाता वह्निभेघनिभस्वनाः ॥ ५
तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
वहन्ति यं नेत्रमुपं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।

41 ^{b)} Ś1 K1 प्रतिमुच्य, K2 *मान, K3 B3 D4 ०
*गुह्य, Dc Dn D1-3 ९ *मान्य — ^{d)} D1 २ G1 ३ M2 काम
(for काम)

42 ^{a)} T2 G (except G1) महाराज (for मुद लेभे)
— ^{b)} K3 लब्धार्थ A few MSS *र्षभ — ^{c)} K1 ३ कृता
स्त्रम् Ś1 K1 ३ Dc D2 ३ ९ एव, K2 ४ B Dn D4 ० अथ,
T1 G1 M2 इति (for इव) K1 om च — ^{d)} Ś1 K1 ३ ४
Dc D1-3 ९ मेने स- (for स मेने) K2 B1 ३ Dn D4 ०
*मानसं

Colophon — Major parvan Ś1 K1 T G आरण्य
— Sub parvan S1 K B1 ३ ४ Dc Dn D2-० कैरात (to
it all MSS except B1 ३ ४ add समाप्त), B2 किरातार्जुनीय
— Adhy name D1 वरप्रदान, D2 इन्द्रवरुणधनदयमसमा
गमे अस्त्राणा लब्धि, T2 G1-3 M1 लोकपालास्त्रदर्शन (G1 M1
*प्रदान) — Adhy no (figures, words or both) Dn S
41, D1 42 (as in text) — Śloka no Dn 49, D1 43

43

1 ^{d)} K2 B (except B2) Dn D4 ० *रथ प्रति, K3
*समागम

2 ^{a)} T2 G (except G1) तस्य (for ततश्)

3 ^{a)} B1 T G ततो (for नभो) — ^{c)} K1 च (for
स)

4 ^{c)} K (except K2) D2 ३ पाशाश्च D1 दिव्याश्च
वारुणा पाशा, G4 दिव्य प्रसादात्पाशाश्च — ^{d)} T2 G3 ऋट-
यश्च, G2 ४ शक्तयश्च

5 ^{a)} K1 ३ B2 Dn D4 ० T2 G (except G1) चैव (for
तत्र) — ^{b)} T2 G3 शक्तियुक्ता K1 Dc3 हुलागुडा, K2
गुडागुला, B Dn D4 ० T2 (after corr) G3 तुलागुडा,
Dc1 D1 २ ९ हुलागुडा, T2 (before corr) G1 ३ ४ M
हुलाहुला — ^{d)} Cf 3 45 1^d K2 B Dn D4 ० महामेघ-
स्वनास्त्रथा, K3 वह्निज्वालाधिभीषणा, K4 D2 ३ वह्निभेघनिभा-
(K4 *स्वना)स्त्रथा, Dc D5 प्रावृषमेघनिभस्वना, S शस्त्रमेघ-
निभास्त्रथा (G1 २ *दा), text as in Ś1 K1 D1 — Cf
Hopkins, JAOS 14 (1890) clxi

6 ^{d)} Ś1 K1 D3 सहिताश्च Ś1 K1 ४ B1 ३ D1-3 महा-
वला, K2 ३ B3 Dc Dn D4-० तथोपला, M2 महोपला,

7 ^{c)} N (except K1 Dc1) ये (for य) — ^{d)} Dc
दिव्य च परम सुख

8 ^{a)} K4 तदा पार्थ, S महीपाल (for महानील)
— ^{d)} S (except M2) कनकभूषित

ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
 तस्मिन्नथे स्थितं द्रुतं तप्तहेमविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९
 तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
 संनतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
 भो भो शक्रात्मज श्रीमान्शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 आरोहतु भवान्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
 आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
 कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
 एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
 अस्माल्लोकादेवलोकां पाकशासनशासनात् ।
 आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।
 मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
 राजसूयाध्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५
 पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।

देवतैर्वा समारोहं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
 नातप्तपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
 द्रष्टुं वाप्यथ वा स्पृष्टुमारोहं कुत एव तु ॥ १७
 त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
 पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
 आरुरोह रथं शीघ्रं ह्यान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामासुतः शुचिः ।
 जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
 ततः पितृन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं शैलराजं तमाग्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
 साधूनां धर्मशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
 त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
 त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
 स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
 अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।

C 3 1737
 B 3 42 24
 K. 3 42 24

9 ^{b)} S₁ K₁ मातलि हेमभूषित, K₃ 4 Dc D₅ मातलि हेम (K₃ स्वर्ग)भूषण, D₁ तप्तहेमविभूषण, S हेममाला (T₁ M 'जाल)विभूषित — ^{d)} S देवराजमतर्क
 10 ^{b)} N (except S₁ K₁ 3) फाल्गुनस्य S (except M₃) स (for [अ]थ) — ^{c)} K₃ Dn₃ n₃ प्रस्थितो, K₃ 4 B₁ 4 D₁₋₃ G₁ 'सतो, D₅ 'यतो (for 'व्रितो)
 11 Before 11, all MSS except D₃ T₁ G₄ ins मातलिह (resp मातलि) — ^{a)} S₁ K₁ 3 4 B₃ 4 Dc Dn D₁₋₃ T G₃ 4 श्रीमान् (as in text), the rest श्रीमन्
 12 ^{a)} S₁ K₁ Dc Dn₃ त्वाम् (for माम्) — ^{d)} S₁ K₃ M₁ त्रिदिवालय
 13 ^{b)} D₁ S (except T₃ G₃) सपिं (for ऋषिं)
 14 ^{c)} K₃ B₃ 3 D₅ S आरोहस्व, D₅ 'हय (for 'ह त्वं)
 15 ^{a)} K₃ B (except B₃) Dc₁ D₁ 3 शीघ्र त्वम् (for शीघ्र त्वम्) — ^{b)} S₁ K₁ 3 Dc D₁₋₃ 5 आरोह रथमुत्तम, K₃ स्वमारोह रथोत्तम
 16 ^{c)} S₁ K₁ दानवैश्च, K₃ D₃ T₁ G₃ देवतैर्वा T₂ G दुरारोह (for समारोह) — ^{d)} S₁ K₁ देवतैर्वा S महारथ (M 'धै')

17 M₃ om 17^{ab} — ^{a)} S₁ K₃ D₃ शक्यम् — ^{b)} S (except T₂ G₃, M₃ om) श्रेय (for एष) S₁ K₁ 3 Dc D₁₋₃ 5 रथोत्तम (for महा) — ^{d)} K₂ Dn D₄ M₁ च, B (except B₂) वा, T G हि (for तु)
 18 ^{b)} D₅ 6 T G₂ 3 स्थितवाजिनि, M₃ रथवाहिनि G₁ रथस्थे छत्रवाहिन — ^{d)} G (except G₃) सत्फल (for सत्पथ) S₁ K₁ विमान सुकृती यथा
 19 ^{d)} K₃ D₅ सयन्म, K₃ योज्यैव, S (except M₃) जग्राह (for येमे च)
 21 ^{a)} K₄ पितृन्यूज्य (for तत पितृन्) — ^{b)} S₁ K₁ 3 Dc₂ D₅ च देवता (for यथा) — ^{c)} K₄ M₂ शैलराजान (for 'राज त)
 22 ^{a)} K₃ 4 Dn D₂ 3 T G पुण्य (for धर्म)
 23 ^{a)} K₃ D₁₋₃ S (except M₃) महा (for सदा) — ^{c)} S (except M₂) अपि (for सह) K₃ प्राप्नुवति गति पुण्यामिह तत्त्वा पर तप
 24 ^{b)} T₁ G₁ मुनिसन्निवृत्त S₁ K (except K₁) B₁ D₃ 3 5 तीर्थवत्, D₁ G₂ 4 M₃ 'वान् — ^{c)} S₁ K₁ 3 B₁ Dn D₂ 3 5 [आ]मवयित्वा S₁ T₁ M₃ त्वा (for त्वा) — ^{d)}

गच्छाम्यामन्त्रयामि त्वां सुप्तमस्म्युपितस्त्वयि ॥
 तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
 तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
 एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
 आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २६
 स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ २७
 सोऽदर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां भूमिचारिणाम् ।
 ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ २८
 न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
 स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ २९
 तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
 दीपवद्विप्रकृष्टत्वादणूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३०

तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
 ददर्श खेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा ॥ ३१
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
 तपसा च जितस्वर्गाः संपेतुः शतसंघशः ॥ ३२
 गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलनतेजसाम् ।
 गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३३
 लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फल्युनो विस्मयान्वितः ।
 पप्रच्छ मातलि ग्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३४
 एते सुकृतिनः पार्थ खेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
 यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३५
 ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि सितं वैजयिनं गजम् ।
 ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३६
 स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।

G1 ३ ४ अम्युपितस् (for अस्म्यु*)

25 After 25, K1 ३ B D (except D1-3) S ins

188* फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि तत्स्रत ।

सुसुगन्धाश्च वायोवास्वच्छरीरविनिःसृता ।

अमृतास्वाडनीया मे पीता प्रस्रवणोदका ।

दिशुर्यथा पितुरङ्गे सुसुख वर्तते नग ।

तथा तत्राङ्गे ललित शैलराज मया प्रभो ।

अप्सरोगणसकीर्णं ब्रह्मघोषानुनादिते ।

सुखमस्म्युपित शैल तव सानुषु नित्यदा ।

[(L 2) G2 ४ त्वच्छरीराद् (for त्वच्छरीर) — (L 3)

K2 Dc Dn1 अमृतास्वादनीया मे, D5 अमृत स्वादनीय मे, T G

(except G1) अमृतास्वादसदृशा D5 पीत प्रस्रवणोदक, T G2-4

M1 पीता (G2 ४ शैल) प्रस्रवणोद्भवा — (L 4) D5 मातुर्

(for पितुर्) T1 चागे, T2 G2-4 चाङ्के, G1 त्वङ्के (for अङ्के)

B1 Dc [S] नद्य (for नद्य) S मुख श्रेते तटे तथा — (L 5)

S मया (for तथा) T2 G3 उल्लित, M1 शयित S

(except G2 M2) महा- (for मया) — (L 6) Dc S

घोषनिनादिते — (L 7) T2 G (except G1) अम्यु*

(for अस्म्यु*) M सानूनि (for सानुषु) T2 G सुसुखे

तव सानुनि]

26 b) S आमत्रयत शत्रुहा (G4 *हृत्)

27 a) S1 K3 Dc D1-3 बहु*, K4 दिव्य*, D5 नर* (for

[आ]दित्य*)

28 a) Ś1 K1 ३ ४ Dc D1-3 ५ G2 गत्वा, K2 B (B4m

as in text) Dn D4 ६ यातो, T1 घृत्वा (for यात्वा) — b

Dn धर्म* (for भूमि*)!!

29 a) K1 D1 G1 (by transp) सोम* (K1 *म) सूर्यो,
 T2 G2-4 सोमसूर्यो — b) T2 G3 ४ द्योतते S नोत (for
 न च) — c) S युक्ता (for तत्र), and *लक्षणा (for
 *लब्धया)

30 c) T G आकाशे, M1 अत्यत, M2 द्वीपवद् — d)
 K2 B D (except D1-3) तनूनि, G2 ४ उड्गुनि (for अणूनि)

31 a) S1 K1 D1-3 विमानानि, K2 ४ सुभास्वति, S च
 भास्वति — b) S1 K1 D1-3 स्र (for च) — d) S1 K1 ३

Dc D1 २ द्युतिमति, K2 Dn1 दीप्तिमत

32 c) K4 D1-3 तापसाद् S1 K1 B5 स्वर्जितस्वर्गा,
 K2 Dn च जित स्वर्ग, K3 चार्जित स्वर्ग — d) T2 G (except

G1) समुपेताश्च स*

33 b) K (except K1) B D (except Dc D1) T1
 G1 M *ज्वलित* — d) K2 ४ B4 Dn D1 २ ४ ६ T2 G3

गणान्

34 b) N (except Ś1 K1 ३) फाल्गुनो — c) Ś1
 सपूज्य, K1 अपृच्छन् (for पप्रच्छ) — d) S1 K1 ३ D1-3

चास्येदम् (for चाप्येनम्)

35 b) S विष्टिता* (for [अ]वस्थिता*) — c) K2 Dn
 तान् (for यान्) K3 Dc D5 दृष्टवानसि यानि (K3 *न्दि) त्वं

36 b) K2 B Dn D4 ६ शुभ, K3 स्थिर, S (except
 M2) मत्त (for सित) K3 4m D1 ३ S विजयिन, Dc D5
 वैजयिक — c) Ś1 K1 ३ D2 ३ ऐरावण K4 Dc चतुर्दंष्ट्र
 — d) Ś1 K1 ३ D1-3 स्तूयमान महर्षिभि

व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ३७
अतिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ।

ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

वैशंपायन उवाच ।

स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
तत्र सौगन्धिकानां स द्रुमाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
उपवीज्यमानो मित्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयङ्गिरिव द्रुमैः ॥ ३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
स लोकः पुण्यकर्तृणां नापि युद्धपराङ्मुखैः ॥ ४

नायज्वभिर्नानृतकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
नानापुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानवहिष्कृतैः ॥ ५
नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
स तद्विव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
संस्थितान्यभियातानि ददर्शाद्युतशस्तदा ॥ ८
संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।

C. 3 1764
B 3 43 9
K 3 43 9

38 °) K₂ B₁ 3 Dn D₅ T₂ G₃ अभि°, K₄ अन्तु°
(for अति°) — After 38^{ab}, K₂ B D (except D₁₋₃)

ins

189* एव स मक्रमस्रत्र स्वर्गलोके महायशा ।

— °) Ś₁ K₁ D₁₋₃ नाज्ञा° (for ताम°)

Colophon lost in B₁ G₁ partly broken — Major partan Ś₁ K₁ Dn₁ n₃ T G₂₋₄ आरण्य — Sub partan K₃ B₃ 4 Dc D₁ 3 5 इन्द्रलोकगमन, K₄ अर्जुनस्येन्द्रलोकगमन, D₂ अर्जुनद्रुलोकगमन, T₂ G₁₋₂ M₂ इन्द्रलोकाभिगमन — Adhy name. D₂ अमरावतीदर्शन — Adhy no (figures, words or both) K₁ Dn S 42, D₁ 43 (as in text) — Śloka no Dn 42, D₁ 38, D₅ 40

44

1 °) K₂ B₁ Dn D₄ 6 G₁ transp स and ददर्श

2 °) K₂ B Dn D₄ 6 T₂ (by corr) G₃ च (for स)
— °) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ पुष्पाणा (for द्रुमाणा)
— D₂ om. (hapl.) 2^{cd} — °) Hypermetric ! K₂ B Dn D₄ 6 T₂ G₃ उद्वीज्यमानो, K₃ उद्वीक्ष्यमाणो, K₄ उपसेव्यमानो, Dc उद्वीज्य°, D₅ तान्वीज्य°

3 °) K₃ Dc S पुण्यम् (for दिव्यम्) — °) Ś₁ K₁ 3 D₁₋₃ दिव्यविहगैर्

4 °) = 3 43 17° Ś₁ K₁ 3 D₁₋₃ T₁ M शक्यः; G₁ शक्र — °) S नापि चानाहिता° — °) K₃ 4 T G M₂ पुण्यकृति- (M₂ कीर्त्ति)ना M₁ स हि लोक पुण्यकृता — °) K₂ B D (except D₁ 3) युद्धे (for युद्ध°)

5 °) Ś₁ नानृतिकैर्; K₁ B Dn D₄ 6 नात्रतिकैर्; K₂ नावृत्तिकर् — °) K₃ D₁ T₂ G₂ 3 वेदश्रुतिविवर्जितै (K₃ जंक्ते), T₁ न वै श्रुतिविवर्जितै — °) G₂ नानापुतैश्च (for 'पुताङ्गैश्च') K₁ सर्वे° (for तीर्थे°) T₁ नाहुतागै सुतीर्थेषु

6 °) Ś₁ D₃ यज्ञहवि, K₂ B₂ Dc D₄ 6 Cnp हरे, K₃ जिह्वैरपि, K₄ D₁ यज्ञहभिः; D₂ हलि (for हनै) ☞ Cn यज्ञहरैरित्यपपाठः । ☞ Ś₁ K₁ D₁₋₃ क्षुद्रै, Dc द्रष्टु (for क्षुद्रै) — °) Ś₁ K₁ 3 D₁₋₃ 6 शक्य (K₃ D₅ क्यो) द्रष्टु, K₂ G₁ 3 M द्रष्टु शक्य, Dc क्षुद्रै शक्य, T₁ द्रष्टु यज्ञः — °) K₄ न पापैर्, D₅ मानसैर्, G₂ सुरापैर् (for पानपैर्) — °) Ś₁ K (except K₂) B₂ 3 Dc D₁ 3 5 च, D₂ न (for ना)

7 °) K₁ समन्वित, K₂ B₄ D₂ 3 T₁ G₃ 4 M विनादित, K₄ विभावित

8 °) K₃ Dc D₁₋₃ 5 तान्यभिजातानि, S स्थितान्यपि (T₁ G₁ वि-) प्रयातानि — °) K₃ B₃ Dc T₁ M₁ तथा (for तदा) K₁ ददर्शाद्युतशोर्जुनः

C 3 1764
B 3 43 9
K 3 43 9

पुण्यगन्धर्वहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ॥ १०
आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिखनैः ।
प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनावपि ।
आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३
राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वां च हहाहुह ॥ १४
तान्सर्वान्स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिंदमम् ॥ १५
ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
ददर्श साक्षाद्देवेन्द्रं पितरं पाकशासनम् ॥ १६

पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विभ्रुयता ॥ १७
विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दनैः ।
स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यनमद्रली ।
स चैनमनुवृत्ताभ्यां भुजाभ्यां प्रत्यगृहृत ॥ १९
ततः शक्रासने पुण्ये देवराजर्षिपूजिते ।
शक्रः पाणो गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
मूर्ध्नि चैनमुपाधाय देवेन्द्रः परवीरहा ।
अङ्गमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
परिमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ।

9 After 9, Dc₂ ins

190* पुण्योक्तैः शुभैः सोऽथ कीर्यमाणो नरर्षभ ।

13 ^{b)} K₃ 4 B (except B₂) Dn D₄ 6 T₁ G₁ M तथा
(for अपि) — 13^d = 5 17 8^d14 ^{a)} Ś₁ K₁ D₁ 2 बहुशोः; G₁ तत्रासन् (for बहूशो)
— ^{b)} K₃ B₁ D₀ D₅ G₄ तथा (for नृपा) Ś₁ K₁ D₁₋₃
दिलीपनहुपावय — ^{c)} A few MSS तुवरु — ^{d)} K₃
M₁ गधर्वाश्च Ś₁ K₃ B₂₋₃ Dn₃ D₄ हाहाहुह, K₁ 4 हहा
हुह, K₃ D₂ 3 T₂ G₃ 4 हाहाहुह, B₁ 4 Dn₁ n₃ हाहाहुह
(unmetrical!) Cf 1 59 49^d, and PW s v हहा15 ^{a)} K₁ 2 4 B₁ 4 Dn₁ n₃ D₂ 3 5 T₂ G₃ transp
सर्वान् and स K₃ ताश्च सर्वान्समा, D₁ तान्स चान्यान्समा-
गल्य — ^{c)} Ś₁ K₁ D₁ 3 तत्रा (for ततो) — ^{d)} K₃
Dn S (except G₄) अरिंदम16 ^{a)} K₃ Dn देवेश (for देवेन्द्र)17 ^{a)} = 3 42 14^a S (mostly) पादरेणा — ^{c)}
Ś₁ K₁ B₃ दिव्यगन्धाधिवासेन, B₁ 2 4 दिव्य गन्धाधि, T₁
दिव्यगधसु, M₃ दिव्यगधाधु — ^{d)} K₃ D₀ D₅ च धूयता,
S च (G₄ [अपि] वीजित (for विधु))18 ^{b)} K₃ B₂₋₄ Dn D₄ 6 स्तुतिवदिभि, B₁ D₀ D₅
वादिभि, D₁ वदिकै — ^{d)} K₃ 4 B₁ 3 D (exceptD₁₋₃) T₂ G₃ सभवे19 ^{b)} K₃ 3 D₀ Dn D₂ 1 6 [अभ्यगमद्, K₃ D₂
न्यपतद्, S प्राणमद् K₃ D₃ वती (for यती) — ^{c)}
K₃ 4 B Dn D₄ 6 M₁ वृत्तपीनाभ्या (for अनुवृत्ता), and
गाहु (for भुजा) Ś₁ K₁ 3 D₀ D₁₋₃ 5 भुजाभ्या पीन
वृत्ताभ्या प्रत्यगृह्णात्स चापि त20 ^{a)} K₃ 3 D₀ D₁ 5 तत्र (for तत) — ^{b)} K₃
B Dn D₄ 6 T₁ देवर्षिगणसेविते (B₄ T₁ पूजिते), T₂ G
देवराजर्षिसेविते21 ^{b)} G₁ परिरभ्य दृढ हरि22 ^{a)} Ś₁ K₁ T₁ च (for स) — ^{b)} K₃ B Dn D₄ 6
गतः; D₁ तथा (for तत्रा) — ^{c)} S₁ D₂ अध्याक्रामद्, K₁
यथाक्रामद्, K₃ अभ्या, K₃ D₁ अध्याक्रामद्, B₁ प्राध्यक्रामद्,
T₁ 3 (before corr) G₂ 4 आरुरुक्षुर, M₁ समारुक्षद् T₂
G₃ आरुरोहाप्रमेयात्मा23 ^{a)} T₁ M₁ प्रेम्णाग्रत शक्र — ^{b)} K₁ 3 B₂
D₁₋₃ M₂ transp शुभ and मुख. — After 23^{ab}, K₁
ins

191* दिव्यकान्ताकराहृतवालव्यजनमारुहै ।

— Ś₁ om (hapl) 23^d-25^a24 Ś₁ om 24 (cf v l 23), K₁ om 24^a-25^b.

ज्याशरक्षेपकटिनौ स्तम्भावित्र हिरण्मयौ ॥ २४

वज्रग्रहणचिह्नेन करेण बलवृद्धनः ।

मुहुर्मुहुर्वज्रघरो वाहू संस्फालयञ्चनैः ॥ २५

सयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।

हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ २६

एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।

सूर्याचन्द्रमसौ व्योम्नि चतुर्दश्यामित्रोदितौ ॥ २७

तत्र स गाथा गायन्ति सान्ना परमवल्लुना ।

गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८

घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।

उर्वशी मिश्रकेशी च हुण्डुगौरी वरूथिनी ॥ २९

गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।

चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०

एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र वराङ्गनाः ।

चित्प्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१

महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।

कटाक्षहावमाधुर्यैश्चैतौबुद्धिमनोहराः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्यमुत्तमम् ।

शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १

पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।

C 3 1789
B 3 44 2
K 3 43 34

— ^a) Hypermetric! K₃ B Dn D₂ 4. 6 प्रमार्जमान', T₁ G₁ 2. 4 M₁ परिमार्जत्र; T₂ G₃ परिमृज्याय; M₂ परिमार्जयंत्र

— ^b) D₅ om. च T₁ वाहू ज्यावातलांलन' — ^c) D₁ 2 ज्यादारा', D₃ आमना', M₂ शरण्या'

25 S₁ om. 25^a, K₁ om. 25^{ab} (cf. v.1 23, 24) — ^b) K₂ B Dn D₄ 6 परिमांस्वयन् (for बलवृद्धन'); cf. 23^a — ^c) S₁ संस्वारयन्, K₁G₁ संत्यक्ष', K₃B Dn D₄ 6 चास्फोट', K₄ सतोल', D₅ संस्फोट' Dc D₂ शुभौ (for शनै')

26 ^a) D₁ 3 स्वयमेव (for सयन्निव). — ^c) S (except M₂) विस्मयो' — ^d) S₁ चातर्पत, D₁ 3 S तर्प च (for चातृप्यत) K₃ Dc D₅ नातृप्यद्वलवृत्रहा

27 ^b) K₁ शोभयानामतु' — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ व्योम (for व्योम्नि) — ^d) S (except G₁) पौर्णमास्यामित्रो'

28 ^c) K (except K₂) Dc Dn₁ D₁ 2 4 तुवरह'

29 ^b) S₁ K₁ 3 D₁₋₃ 5 विप्र' (for पूर्व') — ^d) K₁ ज्योत्स्ना गौरी, K₂ B Dn D₄ 6 दडागौरी; K₃ वाध्यां गौरी, K₄ D₁₋₃ दडा गौरी, Dc D₅ वपुर्गौरी, T₁ सुस्तुगौरी; T₂ G₂ 3 घृत्रगौरी, G₄ घृत्रकेशी (for हुण्डु) S₁ K (except K₂) D₁₋₃ 5 विनावरी (for वरू')

30 ^b) S₁ K₁ B₄ (m as m. text) D₁₋₃ 5 पूर्वचित्ति',

K₃ विप्रचित्ति' (for कुम्भ'), cf. 29^b and v.1. Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃ तथैव च, K₃ प्रभावनी, B₃ (m as m. text) सहामता, D₅ M₂ प्रभाकरी (for प्रजा'). — ^d) Ś₁ K₁ Dn₁ T₂ G₁ 3 मधुरस्वना

31 D₅ transp 31^{ab} and 31^{cd} — ^b) K₂ B₂ D (except D₁₋₃. 5) सहस्रश', K₄ B₁ 3 सुविस्मिता, B₄ S शुविस्मिता (for वरा') — ^{cd}) N चित्प्रसादने. G₁ चित्प्रमथनार्थाय पुम्ना च विधिना कृता'

32 ^c) K₃ कटाक्षभावमधुरैश्च, K₄ रूपयौवनमाधुर्यैश्च, B₁ 3 S कटाक्षभाव' — ^d) N (except Ś₁ K₁ D₃) 'मनोहरै'

Colophon G₁ partly lost — Major parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य, Dn₂ वन (!) — Sub-parvan K₁ Dc Dn D₁ 3-5 M₁ इन्द्रलोकाभिगमन, K₄ चद्रलोकगमन (sic), B इद्र (B₁ स्वर्ग) लोकगमन, G₁ *लोकाभिगमन — Adhy name D₂ अर्जुनइन्द्रसमागम, T₂ G₂ 3 M₁ इन्द्रदर्शन — Adhy no (figures, words or both) Dn S 43 (G₄ 401), D₁ 44 (as in text) — Śloka no Dn, D₁ 6 32

After adhy 44, S ins two addl. adhy given in App I (No 6), cf. v.1. 3 45. 8

प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ २
 एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि संहाराणि पाण्डवः ॥ ३
 शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
 अशनीश्च महानादा भेद्यवर्हिणलक्षणाः ॥ ४
 गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्मार पाण्डवः ।
 पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखी ॥ ५
 ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ।
 नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवामुहि ॥ ६
 वादित्रं देवविहितं नृलोके यत्र विद्यते ।
 तदर्जयस्य कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७

सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
 कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
 जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदक्षया ॥ ९
 स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महाश्रुनिः ।
 ददर्शार्थासनगतं पाण्डवं वासवस्य ह ॥ १०
 ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
 निपसाद् द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
 तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
 कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
 किं त्वस्य सुकृतं कर्म लोका वा के विनिर्जिताः ।

45

2 ^b) K (except K₃) D₁ 3 T G₂ 3 M₁ 'गृह्य' T₂
 G₂ 3 'स्मज'

3 ^c) S₁ K₁ B₂ D₁ 3 उपाशिक्ष'

4 T₂ G₃ om (hapl) 4^a-5^b — ^a) G₂ 4 स शक्र-
 हस्ताद् — ^b) Ś₁ K₁ D₁-3 सुदारुण; K₂ D_n 1 M₁ च
 (M₁ सु) दुःसह, K₃ D₅ सुदुर्जय, D₆ दुरासद (for दुः)
 — ^c) D₅ S (T₂ G₃ om) अशनि च 'नादा — ^d) Cf
 3 43 5 S (T₂ G₃ om) 'वर्हिण(G₂ 'वृद्धित, G₄ 'वृहण)
 लक्षणां

5 T₂ G₃ om 5^{ab} (cf v1 4). — ^{cd}) K₁ 3 B D
 (except D₁-3 4) M पचाब्दान् B₂ 3 सुधीः; T₂ G₂-4
 सुख (for सुखी) G₁ पचाब्दमवसत्तत्र पाकशासनशासनात्

6 ^a) Ś₁ K₁ D₅ वाक्य (for पार्थ) — ^c) S₁ K₁ 3
 D₃ (by transp) गीत नृत्त, K₂ 4 B D₆ D_n D₅ 6 G₁ 4
 T₁ नृत्य गीत, D₁ 3 8 गीत नृत्य

7 ^a) Ś₁ K₁ 4 D₃ वादित — ^c) T₁ G₁ M तदाज्ञाय
 च, T₂ G₂-4 मदाज्ञया च (for तदर्जं')

8 ^d) D₁ 3 G₁ घनजय' (for निरा') — After 8,
 K₂ B D (except D₂ 3) ins

192* गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
 तथापि नालभच्छर्म तरस्वी धूतकारितम् ।
 दुःशासनवधामर्षी शकुने सौधलस्य च ।
 ततस्त्रैणातुला प्रीतिमुपगम्य कचित्कचित् ।
 गान्धर्वमतुल नृत्य वादित्र चोपलब्धवान् ।
 स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका

[5]

न्वादित्रगीतार्थगुणाश्च सर्वान् ।

न शर्म लेभे परवीरहन्ता

भ्रातृन्सरन्मातरं चैव कुन्तीम् ।

Colophon

[(L 4) B₂ उपलभ्य, D₆ D_n D₄ उपागम्य — (L 5)
 D₆ D_n D₄ नित्य (for नृत्य) — (L 7) B₂ 3 D₆ D₁
 'गीतानु' (for 'गीताप') — After line 9, D₅ ins
 192a* तदिन्द्रस्त्रस्य विज्ञाय चिन्नीर्षितमनुत्तमम्]

☞ A passage (comprising two adhy and des-
 cribing the temptation of Arjuna by Urvasi) given in
 App I (No 6) is ins in K₂ B D₆ D_n D₁ 4-5 after
 192*, and in K₄ D₂ 3, after st 8 of this adhy, but
 in S, after adhy 44 ! There is no reference to this
 episode in Kṣemendra's Bhūratamañjarī Note the
phalasrutis at the end of this interpolation

9 Before 9, K₁ 3 B D (except D₃) ins वैश' उ'
 — ^a) K₄ कदाचिद्भगवास्तत्र — ^b) T G (except G₁)
 अथ (for उत)

10 ^a) G₁ नमस्कृत्वा — ^d) K₂ B (except B₂)
 D_n D₄ 6 G₂ M₁ हि, D₆ तु, G₁ च (for ह)

11 ^b) K₁ 4 B₂ D₁ विष्टरोत्तमे, S चास्तूतोत्तरे

13 ^a) B₂ M न्वस्य, T G चास्य (for स्व') K₃ D₆
 D₅ किं वानेन कृतं कर्म. — ^b) B D₄ 6 वै के (B₁ के वै)
 (for वा के) S₁ K₁ D₅ M₃ लोका वा के न निर्जिता, K₂
 D_n के लोका वै विनि', T₂ G (except G₁) लोकपाल-
 विनिर्जित — ^c) K₂ B₂ D_n स, K₄ D₆ D₄ 5 यद् (for
 य) T₂ G (except G₁) एन (for एव) K₂ 4 B D_n

य एवमुपसंग्राहः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
 तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
 लोमशं ग्रहसन्नाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
 ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
 नार्यं केवलमर्त्यो वै क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
 महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
 अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः रुस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
 अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृपिसत्तमम् ।
 शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ १७
 नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृपिसत्तमौ ।
 ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
 यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृपिभिर्वा महात्मभिः ।
 तदाश्रमपदं पुण्यं वदरी नाम विश्रुतम् ॥ १९
 स निवासोऽभवद्विप्रं विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।

यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २०
 तौ मन्नियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ।
 भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ २१
 उद्धृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
 विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २२
 तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
 देवान्न गणयन्ते च तथा दत्तवरा हि ते ॥ २३
 पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
 सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं स्म तान् ॥ २४
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
 कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ २५
 येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
 दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २६
 तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।

C 3 1898
B 3 47 20
K 3 45 28

D1 ६ M अनु- (for उप-)

14 ^b) S₁ K₁ B (except B₁) D₅ M₁ *निषूदन , T₂
 G₃ 4 *विमर्दन , G₂ *विनाशन — ^d) D₁₋₃ प्राह (for
 आह)

15 ^a) S देवर्षे (for ब्रह्मर्षे) T₂ G (except G₁)
 यत्तन् (for यत्ते) — ^b) K₂ D₅ T₂ G (except G₁) मन-
 स्वेतद् S₁ K₁ Dc D₁₋₃ विचिन्तित, K₃ विचेष्टित, D₅ व्यव-
 स्तितं — ^c) S [S]मृत् (for वै) — ^d) K₂ B (except
 B₂) Dn D₄ ६ मानुष* (for क्षत्रिय*)

18 S₁ om (? hapl) 18^{ab} (along with 17^{cd})
 G₄ reads 18 after 16^{ab} (with v.l), repeating it here
 — ^a) = 5 9¹ 42^a K₁ तौ हि, D₂ 3 यौ तु, T G
 (except G₁) पुलौ (for यौ तौ) — ^c) K₂ Dn D₄ अनु
 (for अभि) — ^d) G₄ (first time) यतो जातो महा-
 भुजः — After 18, K₁ (om. line 1) 2 B D (except
 D₁₋₃) ins

193* विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।
 कार्यार्थमवतीर्णौ तौ शूर्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ।
 Thereafter K₁ repeats 18^{cd} !

19 ^a) T G न म शक्य* (G₂ न शक्य* स) सु*

20 ^c) Dc D₁₋₃ प्रवर्तते T₂ G (except G₁) यत्
 प्रवृत्ता गगा सा

22 ^a) Dc उद्धृता, Dn₂ T G₂₋₄ M उद्धृता, Dn₃ D₁ 2

उद्धृता — ^c) S विप्रियेष्वस्थिता* — ^d) S₁ K₁ 3 Dc
 D₁₋₃ 5 दर्पिता* (for मोहि*)

23 D₁ om (hapl) 23^{ab} — ^a) S₁ K₁ 4 तर्कयति,
 D₂ T₂ G₁ 3 *यत् — ^b) S₁ K₁ 3 Dc D₂ 3 5 *वीर्य*
 (for *दर्प*) — ^c) K₂ B Dn D₄ ६ T₂ G₃ गणयत्येत
 (for *यन्ते च) — ^d) S₁ K₁ हृति (for हि ते)

24 ^c) K₁ 2 B D (except Dc₂ D₁ 2) सर्व (for
 सर्वे) — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) हि (for स्म)
 — After 24, S₁ K₁ 3 D₁₋₃ read 28, K₁ repeating it
 in its proper place

25 ^a) S₁ K₃ Dc D₁₋₃ ६ यस्तु (for योऽसौ) — ^b)
 S₁ K₁ B M मधुनिषूदन*, K₃ Dc *निहा हरि — ^c) K₃
 M₁ देवेश (for देवोऽसौ) — ^d) S₁ K₁ भगवानमितो
 हरि*, K₃ Dc D₅ नजितोव्यय

26 ^b) S₁ K₁ 3 Dc D₁₋₃ ६ मही* (for रसा*) — ^c)
 S₁ K₁ 3 Dc D₅ निर्दग्धा* (for निहता)

27 ^a) T₂ G (except G₁) कर्म (for कार्य) — ^b)
 S *क हि द्विजोत्तम — ^d) K₂ B Dn D₄ ६ न सशय* (for
 असशयम्) — After 27, K₁ 2 B D (except D₁₋₃ 3)
 ins

194* सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्रो हन्तु सहाजुगान् ।
 निवातकवचानसर्वाद्यागानिन्न महाहृदे ।
 किं तु नात्पेन कार्यण प्रबोधो मधुसूदन ।

C. 3 1898
B. 3 47 20
K. 3 45 28

पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥ २७
अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यासति मानुषान् ॥ २८
भवांश्चास्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २९
स वाच्यो मम संदेशाद्दर्मार्त्ता सत्यसंगरः ।
नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ३०
नाशुद्धवाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।
भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ ३१
गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
नृत्तवादिन्नगीतानां दिव्यानां पारमेयिवान् ॥ ३२
भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रुमर्हत्यरिंदम ॥ ३३
तीर्थेष्वापुत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ ३४
भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतले ।
त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३५
गिरिदुर्गेषु हि सदा देशेषु विपमेषु च ।
वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षेत्सदा भवान् ॥ ३६
स तथेति प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३७
ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

तेजसं सुमहात्राशि प्रबुद्धं प्रदहेज्जगत् ।

[(L 4) K₂ Dn D₄ सुमहाराशि]

28 D₅ om 28 Ś₁ K₁ (with v 1) 3 D₁₋₃ read 28
after 24, K₁ repeats it here B₃ repeats 28 (with
v l.) in marg — ^a) Ś₁ च शक्ताना (for समस्ताना)
K₁ (first time) अयं च तेषां शक्ताना, B₃m अयं तेषां तु
शत्रूणा — ^b) K₁ (first time) 4 D₁₋₃ 0 'समासने, S
'निवारणे, of v l 31 K₁ (second time) शक्तप्रतिमतेजसा
— ^d) K₄ S मानुष

29 ^a) K₂ 4 B D (except D₁₋₃) om च

30 ^e) K (except K₁) B D फाल्गुने (K₂ 3 त्वर्जुने)
— ^d) S₁ K₃ D₀ D₁₋₃ 8 क्षिप्रम्; K₁ पुनर (for शीघ्रम्)

31 ^{cd}) K₁ वीरा शक्या, S (by transp) शक्या युद्धे
K₄ 'समापितु, T₂ G 'समाधितु; of v l 28

32 ^{ab}) Ś₁ K (except K₁) D₀ D₁₋₃ 8 transp
गुडाकेशो and महाबाहुर् S₁ K₁ 3 D₀ D₁₋₃ 8 परतप (for
महामना) — ^e) N (except S₁ K₁ D₃) नृत्यं — ^d)
K₁ 3 B D₀ D₁ n₃ D₅ ईयिवान् (for एयिं) K₄ पर पार
समेयिवान्

33 D₁ om 33^{cd} — ^d) Ś₁ K (except K₂) D₂
M₂ अर्हसि (for अर्हति)

34 ^a) D₁₋₃ रम्ये (for पुण्ये) — ^e) S धर्मेण (for
राजेन्द्र) K₁ राजेन्द्र भोक्ष्यसे राज्य

35 ^a) K₃ T₂ G₃ [ए]व; G₁ M₁ [ए]वद् (for [ए]न)

Ś₁ K₁ पर्यटत (for द्विजं) — ^b) Ś₁ K₁ तीर्थेषु च (for
पर्यं) K₂ B Dn D₄ 6 'तल — ^e) Ś₁ K (except
K₃) B₃ D₀ D₁₋₃ 8 अर्हसि — ^d) S₁ K₁ 3 D₀ D₅
'समन्वयात्

36 ^a) N (except Ś₁ K₃) च सदा, M₂ देशेषु (for
हि सदा) — ^b) T₂ G₂ 3 वने, G₄ M₂ समे (for देशे)
— ^c) K₄ D₁₋₃ घोरास् (for रौद्रास्) — ^d) G₂ 4
transp सदा and भवान् K₂ B Dn D₄ 6 तेभ्यो रक्षा
विधास्यति — K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄ ins
after 36 (T₂ G₂₋₄ om lines 3-4)

195* एवमुक्ते महेन्द्रेण वीभल्लुरपि लोमशम् ।

उवाच प्रयतो वाक्य रक्षेया पाण्डुनन्दनम् ।

यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।

दान दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महासुने ।

37 Before 37, most MSS ins वैशं उं (1esp
वैशं) — ^a) K₂ B Dn D₄ 6 तथेति स (B₁ Dn स) प्रं;
T₁ G₁ M तथेत्यथ प्रं — ^b) T₂ G (except G₁) 'यथा'
(for 'तपा)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ T G₃ 4 आरण्य,
B₃ वन (1), G₂ अरण्य — Sub parvan K₃ 4 D₁₋₃ 5
T₂ G₃ M₁ इन्द्रलोकाभि (K₃ D₅ om अभि-)गमन, to it
K₃ D₁₋₃ add समाप्त — Adhy name B₄ लोमशगमन,
D₀ लोमशानुशासन; D₀ लोमशतीर्थयात्रा, D₂ लोमशद्भ

४६

जनमेजय उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।

धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।

द्वैपायनाद्यपिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

श्रुतं मे ह्यत कात्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।

कच्चित्त्वापि विदितं यथातथ्येन सारथे ॥ ३

प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।

मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं वातयिष्यति ॥ ४

यस्य नित्यमृता वाचः खैरेष्वपि महात्मनः ।

त्रैलोक्यमपि तस्य स्वाद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५

अस्यतः कर्णिनाराचास्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।

कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६

मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशं गताः ।

येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।

अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥ ८

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।

महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९

घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्वविरो गुरुः ।

अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०

भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ।

सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११

अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।

वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तेषां वा फल्गुनस्य वा ॥ १२

C 3 1925
B 3 48 12
K. 3 46 12

लोकाभिगमने इन्द्रवाक्य, T₂ G₃ M₁ लोमशविसर्जन, G₁ M₂ लोमशविसर्ग — Adhy no (figures, words or both)
Dc₂ S 45 (as in text), Dn₁ n₃ 47, D₁ 48
— Śloka no Dn 34, D₁ 29

46

1 °) K₂ B Dn D₄ ६ G₁ महाप्राज्ञ, Dc Dc M महाराज — °) S (except M₂) तत्र (for विप्र)

2 °b) S पार्थं श्रुत्वा महाप्राज्ञो (T₁ M₂ तदा राजा, G₁ M₁ महाराज) धृतराष्ट्रोविकासुत

3 Before 3, a few MSS ins धृतराष्ट्र उ° (resp धृतराष्ट्र) — °) K₂ 4 B D (except Dn₂ D₁ 4) T₂ G₂ M₁ याया° (for यया°)

4 °) K₄ Dc₁ प्रवृत्तो S₁ K₁ D₁₋₃ ग्राम्यभोगेषु, Dc °धर्मण — D₂ om 4^c-6^d

Stanzas 5-17 = (var) 5 51 1-16

5 = (var) 5 51 1 — Ś₁ has lacuna for 5^{ab}, D₂ om 5 (cf. v.l. 4), K₃ om 5^c-6^b — °) K₄ transp योद्धा and यस्य

6 6^{ab} = (var) 5 51 3 — D₂ om 6, K₃ om. 6^{ab} (cf. v.l. 4, 5) — °) S₁ K₁ 4 Dc D₁ 3 कर्णि(K₁ D₁ °णं)नालीकान् — °) S₁ K₁ शिलाशितान् — °)

20

S ना° (for को°) — °) S₁ K₁ ३ B₃ D₄ ६ M₁ मृत्यु- (for मृत्युर)

7 7^a = (var) 1 1 189^a — °) K₂ B Dn D₄ ६ मृत्युवशालुगा° — °) D₄ ६ M₂ तेषा (for येषा) — °) S मसु° (for प्रसु°)

8 = (var) 5 51 2 — °) K₂ B (except B₄) Dn D₄ ६ तस्यैव (for तस्यैव) T₂ G₂ हि न, G₄ न हि (for च न) — °) Ś₁ K (except K₁) D₂ G₂ 4 °धन्विन — °) D₁₋₃ वै (for ऽपि) — °) K₁ T₁ उदयाद्, K₂ D₁ उपयाद् K₁ रणे, B₃ वदी, S (except M₁) युधि (for रथी)

9 = (var) 5 51 40 — °) K₄ सुमहान् (for महान्स्यात्) — °) S₁ K₁ न च, K₂ B Dn D₄ ६ तत्र; M₁ न हि (for न तु) K₄ त, D₁₋₃ वै (for नो)

10 = (var) 5 51 5^{abc}d — °) M₂ दृढधन्वा जितकृम

11 = (var) 5 51 5^{ef}-6^{ab} — °) Ś₁ K₁ ३ 4 भवेत्सु, K₂ B Dn D₄ ६ सभवेत् (for भवेत्सु) — °) K₁ M₂ सर्वत, K₄ T G M₁ सर्वस्य (for सर्वस) M₂ ह्यपराजय (for ऽप्य°)

12 = (var) 5 51 6^{def} — °) S₁ K₁ अथ (for अपि) — °) S₁ K₁ 4 B₁ Dn D₁₋₃ ६ वै वाछत्यपराजिताः

न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
 मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
 त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेशऽग्निमतर्पयत् ।
 जिगाय पार्थिवान्सर्वात्राजस्रये महाक्रतौ ॥ १४
 शेषं कुर्याद्द्विरेर्वज्रं निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु कुर्युः शराः शेषमस्तास्तात् किरीटिना ॥ १५
 यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
 तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मे सुतान् ॥ १६
 अपि वा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
 प्रतिभाति विदीर्णैव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७
 यदुद्वपन्नप्रवपंश्चैव वाणा-
 न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
 सुष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा

K₃ ते वाळति परां, K₃ वाळत्यप्यपरां, B₂ ३ वाटेरन्नपरां
 — ^a) Ś₁ K₁ नैपा वा, K₂ Dn D₅ एतेपा, K₄ D₁₋₃ एपा वा
 (for तेपा वा) N (except S₁ K₁ ३) फाल्गुनस्य
 13 = (var) 5 51 7 — ^b) Ś₁ K₁ B₃ 4 Dc₁
 D₁ 5 6 चास्य (for वास्य) — ^a) Ś₁ K₁ ३ 4 B₃ D₁₋₃ 5
 मा (Ś₁ मा) वै प्रति Dc समुद्रित, T₂ G₃ षत् K₂
 B₁₋₃ Dn D₄ 6 मा चैव प्रतिसहित
 14 = (var) 5 51 9 — ^a) K₁ ३ Dc D₅ M₂
 त्रिदशेश विनिर्जित्य
 15 = (var) 5 51 13 — ^a) K₂ B Dn D₄ 6
 वज्रो — ^o) K₂ D₁₋₃ च (for तु) — ^a) Ś₁ K₁ ३ 4m
 Dc D₁₋₃ 5 मुक्तास, K₂ B Dn D₄ 6 क्षिप्तास (for
 भस्तास)
 16 ^a) S 'करो' (for 'भुजो') — ^a) S₁ K₃ G₄
 तप्यति K₂ B (except B₂) D (except D₁₋₃ 5) मत्-
 (for मे) T₁ शरास्तप्यति मेदिनीं
 17 = (var) 5 51 16 — ^a) K₂ B₄ Dc Dn
 D₄₋₆ तद्, K₃ मे, K₄ [इ]य, B₁₋₃ सा (for वा) Ś₁ K₁
 D₁₋₃ मे शरं (for वा रथं) — ^b) S₁ B₁ 4 Dc₂ D₁ 2 6
 S भयार्ता D₅ भारती चमू (for सव्यं), see below — ^a)
 K₂ ३ Dc₁ Dn D₃ 4 6 च, Dc₂ D₅ [ए]व (for [इ]व) —
^a) Ś₁ K₁ सर्वथा D₅ सर्वतं सव्यसाचिना
 18 Ś₁ has lacuna for 18 — ^a) K₂ Dn D₂₋₆
 यदुद्वपन्न, B₁ 'द्वद्वन्न, D₁ 'द्वद्वन्न, T G समुद्वपन्न, M₁ यदो
 द्वद्वन्न, M₂ यथोद्वपन्न (for यदुद्वपन्न) K₃ (corrupt)

भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८
 संजय उवाच ।
 यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
 सर्वमेतद्यथात्थ त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १९
 मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्तेऽमितौजसः ।
 दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २०
 दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
 कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः ॥ २१
 श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
 एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोपितः ॥ २२
 कैरातं वेपमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
 जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३
 तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।

सन्समन्वधगवाश्चैव वाणान्, K₄ अस्यन्नमर्षेण शराननेकान्
 — ^b) K₄ स त्वां, B₁ ३ D₅ तानां, S (except M₁) तथा
 (for स्थातां) — ^o) T₂ G (except G₁) हि (for वि)
 — ^a) K₃ तत्कथ रक्षणीय, S तद्वदवारणीय — After 18,
 N (except K₃) M₁ ins an addl colophon (adhy
 no Dn 48, D₁ 49, M₁ 46)
 19 ^a) T₂ G (except G₁) यथा, M₁ तद् (for यद्)
 — ^o) Ś₁ K₁ 4m D₂ ३ यथार्थस्व, S यथातथ्य (G₁ वृत्)
 — ^a) K₂ B₁ T₁ M₂ तन्, T₂ G (except G₁) तु (for
 [ए]तन्) K₃ 4 D₁₋₃ भविष्यति (for मही*)
 20 ^b) S (except G₁ M₂) तु (for ते) K₂ Dn
 D₁ 6 मही* (for ऽमितौ*) — ^a) S transp कृष्णा and
 नीता
 21 ^{ab}) Dc D₅ ता वाच Ś₁ K₁ S (except G₁) वै
 (for ते) K₃ S (except G₁) कटुकोदया, Dc D₅ दारुणो-
 दया K₄ (m as in text) दुःशासनसमाविष्टामेकवस्त्रा रज-
 स्वला — ^a) Ś₁ K₁ ३ 4 न क्षस्यतीति, K₂ B₃ Dn D₄ 6
 जुगुप्सती*
 22 ^a) K₁ ३ B Dn D₁ 4-5 M मे (for ते) K₄
 श्रूयते च महा* — ^b) S₁ K₁ ३ Dc D₁₋₃ 5 धीमता (for
 संयुगे) — ^a) K₁ तपसा (for धनुषा)
 23 ^a) B₁ D₁ 6 कैरात- K₄ चपुर्, (for वेपम्) — ^b)
 N (except S₁ K₁ ३ D₃) फाल्गुन — After 23, S ins
 196* लेभे पाशुपत चापि परमास्त्र महाद्युति ।
 24 ^b) K₂ B Dn D₄ 6 G₁ M₂ अच्युत (for अर्जुनम्)

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
 नैतदुत्सहतेऽन्यो हि लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
 साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५
 महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
 कस्तमुत्सहते वीरं युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६
 आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 द्रौपदीं परिकर्षद्भिः क्रोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
 यत्र विस्फुरमाणोऽग्रे भीमः ग्राह वचो महत् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरू द्रौपद्या दक्षिताबुधौ ॥ २८
 ऊरू भेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।
 त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्धृतदेविनः ॥ २९
 सर्वे ग्रहरता श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
 सर्वे सर्वास्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
 मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
 अन्तं पार्थाः कारिष्यन्ति वीर्याभर्षसमन्विताः ॥ ३१

— ^a) A few MSS 'र्षभ

25 ^a) T₂ G₃ उत्सहते, G₄ उत्सहते (for उत्सहते)
 K₃ B Dn D₄ ६ चान्व, K₄ [S]न्यो वै, M₂ [S]न्योपि
 — ^b) N (except S₁ K₁) फाल्गुनात्

26 ^b) S₁ विदीर्णो, K₁ D₃ न दीर्णो K₁ २ ४ B Dc
 Dn D₄ ६ दृष्ट(D₅ 'स्र)मूर्तिना, K_{4m} D₂ ३ ग्रस्तमूर्तिना
 K₃ जीर्णो ग्रस्तश्च मूर्ति — ^c) K₂ B Dn D₄ ६ S वीर
 (for वीर)

27 ^b) Dc D₂ तुमुल K₁ S रोमं (for लोमं) — ^c)
 M₂ अपं (for परिं)

28 ^a) K₃ B Dn D₃ ४ ६ यत्तु, K₃ एव S₁ K₁ ३ ४
 Dc D₅ विस्फुरमाणोऽग्रे, K₂ B Dn D₁₋₃ ६ विस्फुरमाणौ
 (D₁₋₃ 'णो)ऽग्रे — ^b) T₂ G₃ प्रति (for ग्राह) K₂ B₂
 Dn D₄ ६ [S]र्धवत्, T₂ G₃ [S]वदत्, G₄ वदन् (for महत्)
 — ^d) K₄ (m as in text) दक्षित बलात् (for दक्षिताबुधौ)

29 ^a) S₁ पार्थं, B₃ पार्थं, D₁₋₃ राजन्, M₂ मद (for
 पाप) — ^b) K₂ ४ B D (except D₁₋₃) भीमवेना (K₄
 रूप)या (for वज्रं)

30 ^c) K₄ S सर्वास्रविद्रुप सर्व

31 D₃ om 31 — ^a) S₁ K₁ सर्वे (for मन्ये) N
 (except K₂ Dn₁, D₃ om) G₁ समुद्भूता — ^b) S
 (except G₁) सगरे (for संयुगे) — ^d) K₁ ३ B (except
 B₁) D (except D₁ २, D₃ om) भार्या

घृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
 पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२
 अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
 येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३
 ममापि वचनं सूत न शुश्रूपति मन्दभाक् ।
 दृष्ट्वा मा चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
 ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवलकादयः ।
 तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५
 स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
 निर्दहेयुर्मम सुतान्कि पुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६
 पार्थवाहुचलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
 दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
 यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
 हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥ ३८

C. 3 1951
 B. 3 49 20
 K. 3 46 38

32 ^c) S₁ Dc Dn₂ n₃ D₃ ४ ६ पर्याप्तं (for पर्याप्त)

— ^d) K₃ कृष्णा सा हि, K₄ D₂ यस्मात्कृष्णा, B₁ S यस्मा
 कृष्णा, D₁ ३ कृष्णा यस्मा (for यत्कृष्णा सा) T G₃ ४ M₁
 सभा गता, G₁ [अ]य भारत

33 ^b) S₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ ६ तिष्ठेयुर्, K₄
 (marg sec m) ध्रियेरन् (for तिष्ठेरन्) — ^c) K₁ D₂
 T G (except G₁) गुरु श्रेष्ठो, K₄ कुरुश्रेष्ठो — ^d) S₁ K₃ ४
 B₃ तिष्ठति

34 ^b) K₁ (by transp) शुश्रूपति न, K₄ न नृणोति हि
 — ^d) Dc D₁₋₃ T₂ G₁₋₃ अचेतसः; G₃ अरिदम

35 ^a) S₁ K₁ ४ B₁ D₁₋₃ [S]प्यस्य, G₁ स्वस्य (for
 चास्य) — ^c) S₁ ये (for ते) K₃ ३ Dn D₄ ६ G₁ तस्य
 (for ऽप्यस्य)

36 ^a) S₁ B₃ D₅ स्वैर (for स्वैर) S₁ च हि, K₂ ३
 B Dc Dn D₄ ६ G₁ M₁ द्यपि, K₄ D₂ [अ]पि हि (for अपि)
 — ^d) B_{4m} D₄ ६ मन््युनाति (B_{4m} भि)समीरिता

37 ^c) K₄ (marg sec m) 'नुदिता', D₅ G₂ ४
 'विदिता, M चुदिता — ^d) S₁ K₁ ३ Dc D₂ ३ ६ घातं,
 B₁ D₁ पातं, B₃ G₂ ४ माधं (for सादं)

38 ^a) Dn D₅ तस्य (for यस्य) — ^b) S₁ K
 (except K₂) Dc D₁₋₃ ६ सारथिश्च (for सुहृच्चैव) — ^c)
 K₁ T₁ २ (before corr) G₁ ३ M मन्, T₂ G₃ स्यात्
 (for स) — ^d) S₁ K (except K₂) D₂ ३ तेन (for तस्य)

C 3 1952
B 3 49 21
K 3 46 39

इदं च सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।

महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९

प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।

फल्गुनेन सहायार्थे वह्नेर्दामोदरेण च ॥ ४०

सर्वथा नास्ति मे पुत्रः सामात्यः सहवान्धवः ।

कुद्वे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।

प्रत्राज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १

कथं हि राजा पुत्रं स्वमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।

दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २

किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।

वानेयमथ वा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्वाणैर्निपातितान् ।

ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन्पुरुषर्षभाः ॥ ४

तांस्तु शूरान्महेश्वासांस्तदा निवसतो वने ।

अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साम्रयोऽनग्रयस्तथा ॥ ५

ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।

दश मोक्षविदां तद्वद्यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६

रुरुन्कृष्णमृगांश्चैव मेघ्यांश्चान्यान्यन्वेचरान् ।

वाणैरुन्मथ्य विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

39 °) Ś1 K1 4 D4 तु, K2 B1 Dn हि (for च)

— °) K3 न सहाय, B2 [इ]ह सयुगे (for [इ]ह सजय)

— °) Ś1 K3 4 B1 Dc D1-3 य (for यत्) B2 Dc

स्मृति; G1 धृत, M2 श्रुत

40 °) Ś1 K2 3 B D फाल्गुनेन, K4 पाण्डवेन K3 4

(by corr) D1-3 G4 सहायेन; T2 G3 [अ]सहायेन (for

सहायार्थे) — °) T2 G3 4 विना (for वह्नेर)

41 Dc1 repeats 41^{ab} as in Dn1 — °) B2 3

समर्था, D4 दामार्था (for सर्वेया) K2 B (except B1)

Dn D4 6 T2 G (except G1) न हि (for नास्ति), and

पुत्रा (for पुत्र) K4 सर्वे न सति मे पुत्रा — °) G4 बहुभि-

(for वान्धव) K2 B (except B1) Dn D4 6 सहा

माल्या ससौबलाः, K4 T2 G2 3 सामात्या सहवाधवा — °)

Ś1 K (except K2) Dc D1-3 5 transp पार्थे and भीमे

Colophon om in K3 — Major part Ś1 K1 Dn2

T G2-4 आरण्य — Adhy namo K4 Dc धृतराष्ट्रवाक्य,

B2 Dc धृतराष्ट्रपरिदेवन; D1 धृतराष्ट्रविलाप, D2 धृतराष्ट्रसजय-

सवाद, T2 G3 M1 धृतराष्ट्रशोकवाक्य; G1 धृतराष्ट्रसताप

— Adhy no (figures, words or both) Dn 49,

D1 50, 8 (as in text) 46 (M1 47) — Śloka no

Dn D1 23

47

2 °) K2 B2 Dn D4 6 च, M1 तु (for हि) Ś1

K1 2 B1 3 Dn5 D1 4-6 T G3 4 राजपुत्र (for राजा पुत्र) K2

B2 3 Dn D4 6 तम् (for स्वम्) — °) S1 B2 Dc1 चेतन

3 °) T1 2 (before corr) G1 3 4 M वन्य वाप्य

(for वानेयम्) — °) B1 Dn1 n2 D3 3 5 नो (for मे)

K3 4 T1 एतदाख्यातुमर्हसि

4 D3 om 4^a-5^b — °) Dc S वा (T1 G2 M2 च)ने

याश्च (for वानेय च) T1 G1 M ते तु (for चैव) — °)

K1 अमुजन् (for अमुजन्) D1 भरत (for पुरुष) K4

सुपमुजन्पर्र्षभा, S अमुजत (T1 मुजते ते, G2 M2 अमुजत)

महारथा

5 D3 om 5^{ab} (of v1 4) — °) T1 G1 M1 स

शूरान्, T2 G2-4 शुस्वाय (for तु शूरान्) — °) T2 G3 4

M तदानीं वस

6 °) K2 B (except B1) D (except D1-4) G1 तत्र,

K4 राजन् (for तद्वद्)

7 °) T G मनोरमान्, M1 महारथा (for वनेचरान्)

— °) Ś1 विशिखैर्, K B D (except D3) विविधैर्

(for विधिवद्) — °) Ś1 K4 D2 6 निवेदयन्, K2 D3 6

न्यवेदयन्

न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत ।
 कृशो वा दुर्वलो वापि दीनो भीतोऽपि वा नरः ॥ ८
 पुत्रानिव प्रियाञ्जातीन्भ्रातृनिव सहोदरान् ।
 पुपोप कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
 पर्तीञ्च द्रौपदी सर्वाङ्घ्रिजाश्चैव यशस्विनी ।
 मातेव भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो

यमौ प्रतीचीमथ वाप्युर्दीचीम् ।
 धनुर्वरा मांसहेतोर्मृगाणां
 क्षयं चकुर्निल्यमेवोपगम्य ॥ ११
 तथा तेषां वसतां काम्यके वै
 विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
 पञ्चैव वर्षाणि तदा व्यतीयु-
 रधीयतां जपतां जुह्वता च ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ७७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
 सुदीर्घमुष्णं निःश्वस्य घृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

अत्रवीत्संजयं सूतमामन्त्र्य भरतर्षभ ॥ १
 देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ।

C. 3 1971
B. 3 51 5
K. 3 48 5

8 °) S₁ K₁ transp तत्र and कश्चित् B₁ ४ दुर्वृत्तो,
 D₁₋₃ ३ मलिनो (for दुर्वर्णो) — °) T G (except G₁)
 व्याधितो K₂ ४ B D (except Dc₂) वापि दृश्यते — °)
 K₁ ३ B₄ D (except Dc₁ D₅) पुन , B₂ भवेत् (for नर°)
 — After S, S ins

197* न तत्राविनयं कश्चिददृश्यत तदा द्विज ।

9 °b) K₂ B (except B₁) Dn D₁ ४ ६ transp ज्ञातीन्
 and भ्रातृन्

10 °) T G (except G₁) यतीञ्च (for प°) K₂ ४
 B₁ Dc D₅ तु (for च) — °) K₂ ४ B (except B₁)
 Dn D₄₋₅ G₁ द्विजातीञ्च (for द्विजाश्चैव) — °) K₂ B₂ ३
 Dn D₁ ४ ६ मानृवद् (for मातेव) K₄ भोजयेत्युत्रान्

11 °) D₂ ३ धनुर्वराणा सहितो मृगाणा — °) Dc
 क्षेपः; D₄ क्षेप (for क्षय) Dc D₅ कुर्युर् (for चक्रुर्) B₂
 अग्निं (for उप°)

12 °) K₁ तेषा तथा (by transp) , K₄ एव तथा, B₁
 तथैव तेषा, B₄ तदा तेषा, Dc D₅ तदा (Dc₁ तथा) चैषा,
 T₂ G₂ ३ यथाज्ञोपं — K₁ transp 12° and 12^d — °)
 K₂ Dc D₅ [अ]य (for [ए]व) K₂ ३ B Dn D₁ ४-६ S
 (except G₁) तथा, K₄ ततो (for तदा) K₃ व्यतीता, B₄
 [अ]न्यतीयुर् — S₁ om. 12^d — °) K₃ व्यधीयता, T₂
 G₂ ४ अधीयता K₄ अधीयता जुह्वता चैव राजन्

संजयसवादे पाडवभक्षकथन , D₅ पाडवम्यवहार° , T₂ G₁ ३
 पाडवाम्यवहारकथन — Adhy no (figures, words or
 both) Dn 50, D₁ 51, T₁ 46, T₂ G M₂ 47 (as
 in text), M₁ 48 — Śloka no Dn D₁ 12

48

1 K₁ ३ B D (except D₂ ३) ins after वैशं उ° T₂
 G (except G₁), after 199*

198* तेषा तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।

चिन्ताशोकपरीतामा मन्युनाभिपरिभुत ।

[(L 1) T₂ G (except G₁) तु (for तच्) K₁ B
 (except B₂) Dc T₂ G (except G₁) ईदृश (for अद्भुतम्)
 — (L 2) T₂ G (except G₁) च (for [ः]भि-)]

D₁ om. 1 — °) T G M₂ स (for सु) K₁ ३ B (except
 B₁) D (except Dc₁ D₅, D₁ om.) M₁ दीर्घमुष्ण च नि°

— °) K₂ Dn D₅ पुरुषर्षभ — K₁ ३ B Dc Dn D₄₋₅ T₂
 G (except G₁) ins after 1 D₁ (which om 1) ins
 after 198*

199* न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।

सचिन्त्य दुर्नयं चोरमतीतं घृतज हि तत् ।

तेषाममद्यवीर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं पराम् ।

अन्योन्यमनुरागं च भ्रातृणामतिमानुषम् ।

[(L 1) K₁ ३ Dn₂ n₃ D₄ रात्रिं (for रात्रौ) T₂ G₂ ४
 आप्नोमि, G₂ आप्नोमि — (L 2) T₂ G₂ निषय (for दुर्नयं)
 — (L 3) T₂ G₂₋₄ तेषामद्यव्य (G₂ °पा शक्य तु) वीर्याणा

Colophon. — Major parvan S₁ K₁ T G₃₋₄ आरण्य
 — Adhy name K₄ M₁ घृतराष्ट्रपरिताप°, D₂ घृतराष्ट्र

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ २
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।
 शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ३
 भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
 स्थास्येते सिंहविक्रान्तावध्विनाविव दुःसहौ ।
 न शेषमिह पश्यामि तदा सैन्यस्य संजय ॥ ४
 तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
 द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ ॥ ५
 वृष्णयो वा महेष्वासा पाञ्चाला वा महौजसः ।
 युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ ६
 रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां स्रतनन्दन ।
 न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि संयुगे ॥ ७
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।
 शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ ८

तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ९
 ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
 स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥ १०
 संजय उवाच ।
 व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ ११
 श्रुत्वा हि निर्जितान्ध्यूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
 त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १२
 द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १३
 तैश्च यत्कथितं तत्र दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।
 चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १४
 समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
 सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १५

शौर्यधैर्यधनु (T₂ G₃ *धृति)भ्रता]

— Thereafter T₂ G (except G₁) ms 198*

3 °) Ś₁ Dc D₅ M₂ दूरपातौ, K₁ ३ ४ D₂ ३ *पाते,
 B₄m T G (except G₁) दुराधर्यौ — °) B₁ उभौ च, T₂
 G₂ ३ तौ युद्धे (for युद्धे च) — °) D₁ तपस्विनौ, S रथे
 स्थितौ

4 °) D₁ रण, S युधि (for सिंह) — °) Dn₁ हि प्र,
 S अनु (for इह) — °) K (except K₄) B (except B₁)
 Dc Dn D₃ ३ मम (for तदा) K₄ (m as in text) पुत्र
 (for सैन्य°)

5 °) S (except M₁) ततस्तौ ह्यप्रतिरथौ — °) S₁ K₁
 स- (for त) — °) K₃ ४ D₁ ३ क्षस्यते, T₂ G (except
 G₁) क्षमेते S₁ सुमर्षिणौ, K₁ Dc D₁ ३ ह्यमर्षं (K₁ *र्षि)णौ,
 K₃ हि मोक्षणे, K₄ D₃ ३ S [S]त्य (G₁ र्व)मर्षणौ, B₁ त्र-
 म्विनौ

6 °) K₃ B₄ Dn D₃ ४ ३ [S]थ (for वा) — °) B₁ ४
 पचाला K₁ महारथ; S (except T₁ G₂) [अ]मितौजस
 (for महौ°) — °) S₁ K₁ ३ D₁₋₃ पालिता (for रक्षि°)
 — °) B₁ D₁₋₃ चीरा (for पार्था°)

7 °) Dn₂ T₂ G (except G₁) *प्रतीताना — °) K₃
 B (except B₁) Dn D₄₋₆ सर्वस्त्रैरपि S (except M₂)

दुःसह° (for सयुगे)

8 8^b = 1 2 184^b, 114 9^d, 141 18^b 4 21 47^b,
 etc — °) K (except K₂) D₃ T₁ G₂ M सैक्यया, G₁
 सैन्यया, G₄ महत्या

10 °) B₂ तत्राह, Dc अतो°; M तदा° — °) K₁ Dc
 transp मया and या, K₃ transp मया and पुरा

12 °) Ś₁ तान्, K₁ M₁ वि-, K₃ B₃ [अ]पि, G₂ ४ यन्,
 M₂ च (for हि) K₃ सर्वान् (for यूते) — °) T₂ G धर्म-
 चारिण (for मधु°)

13 °) Ś₁ कैकेया°; K₂ Dc Dn D₁₋₃ ३ कैकेया°, K₄ B₂
 D₄ ३ कैकया°

14 °) K₃ Dc D₁ तत् (for यत्) K₂ B (except
 B₁) Dn D₄ ३ राजन् (for तत्र) — S₁ om (hapl)
 14^b-15^a — °) K₁ समागतै, S तथागतान् (for परा°)
 — T₂ G₃ om (hapl) 14^c-16^b — °) K₁ ४ S (T₂
 G₃ om) कथित (for विदित) — °) T₁ G₂ ४ M यन्मया
 K₁ तव, D₅ च ये (for च ते)

15 T₂ G₃ om 15, S₁ om 15^a (cf v l 14) — °)
 G₂ ४ तत° (for वृत°) — °) N (except K₁) M₁ फाल्गु
 नस्य — °) D₅ ततोभ्याह Ś₁ स (for च)

16 T₂ G₃ om 16^{ab} (cf v l 14) — °) T₁ G (G₂)

अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थास्तथागतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानत्रवीच युधिष्ठिरम् ॥ १६
 या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
 राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ १७
 यत्र सर्वान्महीपालाञ्छस्त्रतेजोभयादितान् ।
 सवङ्गाङ्गान्सर्पौण्ड्रोङ्गान्सचोलद्रविडान्प्रकान् ॥ १८
 सागरानूपगाश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
 सिंहलान्पूर्वरान्मलेच्छान्ये च जाङ्गलवासिनः ॥ १९
 पश्चिमानि च राज्यानि शतशः सागरान्तिकान् ।
 पल्लवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनान्शकान् ॥ २०
 हारहूणाश्च चीनाश्च तुषारान्सैन्धवास्तथा ।
 जागुडात्रमठान्मुण्डान्त्वीराज्यानथ तङ्गणान् ॥ २१

एते चान्ये च बहवो ये च ते भरतर्षभ ।
 आगतानहमद्राक्षं यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २२
 सा ते समृद्धिरैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
 आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २३
 रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
 अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ।
 धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २४
 दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
 दुःशासनं सौवलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २५
 ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
 धार्तराष्ट्री श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ २६
 अथैनमत्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।

C 3 1997
B 3 51 31
K 3 48 31

om) M₁ अमर्षी स (for पितो) B₁ T₁ G₁ ५ ह, B₃ Dc₁
 [S]पि, D₁ M₂ च (for हि) B₃ D₁ हि (for [S]पि)

18 °) T G सर्वं (for सर्वान्) — °) S₁ अगवगपुड्रो
 स्थान्, K₁ अगान्वगान्कलिंगाश्च, K₃ सवगागामजलान्, L₄
 Dc₁ D₃ सवगागपुलिद्रोङ्, Dc₂ D₃ गसपुड्रोङ्गान्, D₁ गम-
 रुडोङ्गान्, T₁ सवकागान्मरुणोङ्गान्, T₂ G₃ गान्मर्षोङ्गान्,
 G₁ सवान्कान्मरुणुङ्गान्, G₃ सवकाकमरुणुङ्गान्, G₄ अगवग
 कस्तथाश्च, M अगवगमरुणोङ्गान् — °) S₁ K₁ सचोलान्द्र-
 (L₁ न्द्रा)मिडान्द्रकान्, K₂ Dn D₃ सचोलद्राविडाप्रकान्,
 K₃ सचोडहविगप्रकान्, K₄ सचोडद्रविडाप्रकान् (m द्रमिडा
 प्रकान्), B₃ ५ सचोलद्राविडाधकान्, Dc₁ D₁-३ सचोडद्रवि-
 डाप्र (Dc₁ D₁ ध)कान्, Dc₂ सचोलद्राविडाण्डकान्, T₁
 सचोलाद्रमिडाद्रकान्, T₂ G₃ ३ सचोलद्रमिडाधकान्, G₁ ५ M₁
 सचोलद्रमिडाप्रकान्, M₂ सचोलद्रमिडावकान् S (mostly)
 चोळ (for चोल)

19 °) L₁ ३ B D सागरानूपका (K₂ ३ D₄ ६ रूपका,
 B₁ नूपजा)श्चैव, G₁ सागरानापगाश्चैव — S₁ K₁ om
 (° hapl.) 19^{bc} — °) K₂ प्रातनिवासिन, K₄ Dc₁ प्रत्यत,
 B₁ ३ Dc₂ D₃ पर्वत, Dn D₁-३ प्राताभि — B₁ om
 (hapl.) 19^{cd} — °) S₁ K₁ ३ D₁-३ तथा, K₄ यथा (for
 ये च) N लकानिवासिन, T₂ G (except G₁) सुदुर्ल

20 °) K₂ B₃ ५ Dn राष्ट्राणि (for राज्यानि) K₄
 पश्चिमावर्तराज्यानि — °) M सागरातिके — °) K₃ दुर्वान्,
 B₃ M₁ दावान्, M₂ चैव (for सर्वान्)

21 T₂ G₃ ५ om 21^{ab} — °) S₁ दीनाश्च, K₂ Dn
 (Dn₁ m as in text) गुरुमाश्च — °) K₂-4 D (except

Dc) T₁ G₁ M तुपारान् (for तुवा) S₁ K₁ चीनाश्च (K₁
 दीनान्वै) तुस्त्रास्तथा, K₄ तुपारान्सैधवानपि, G₃ तुपाराश्चैव
 सैधवान् — °) S₁ K₁ जाहुडान्द्रमिडान्दीनान्, K₃ जाहुडा-
 न्मागधान्द्रणान्, K₄ जागलान्मठाश्चापि, B₁ जागुडान्मागमन्पु
 डान्, B₃ जास्थान्मलान्सुडान्, Dc₁ जागुडान्महान्कुडान्,
 Dc₂ न्नामठान्द्रुडान्; Dn₃ न्नामठान्सुडान्, D₁-३ ६ जाहुडान्
 (D₁ जान्द्रुडान्, D₂ जागणान्) रा (or र)मठान्द्रुणान्, T₁ G₁
 M जागरान्मया (M₂ न्द्रमिडा)न्पुडान्, T₂ G₃ सैधकान्पोड-
 कास्त्र, G₃ सागरानूपजान्पोडान्, G₄ सैधवान्पुडकास्त्र — °)
 K₂ ३ B₂ Dn D₁-३ स्त्रीराज्यमथ, T₂ G₃ ३ स्त्रीराज्यान्यथ
 T₁ G₂ M₂ ककणान्, T₂ G₃ ५ कोकणान्, G₁ शकणान् S₁
 स्त्रीराज्यानसैधवास्तथा, K₁ तथा स्त्रीराज्यतगणान्

22 K₃ om 22^{ab} — °) N (K₃ om) केक (कैके or
 कैक)यान्मालयाश्चैव तथा काश्मीरकानपि — Alter 22^{ab},
 M₂ ms

200* ताश्चान्याश्च सुवहूनाहूतान्भरतर्षभ ।
 — °) N अद्राक्षमहमाहूतान् — °) B₄ तथा देशविदेश-
 कान्

23 °) T₂ G (except G₁) वेपा (for सा ते) K₁ ३
 B₂m Dc S (except M₁) आसा (for आत्ता) — °) S₁
 K₁ ते महीं (for तामहम्)

25 °) S₁ K₃ D₁-३ यो वान्य S (except M₁) प्रति-
 योत्स्यति

26 °) S (except M₁) हस्तिन — °) T₂ G
 (except G₂) धार्तराष्ट्रात् T₂ G (except G₁) स (for
 प्र) M₂ जितारि पृथिवीपाल सुद्धदो नदविष्यसि

C 3 1997
B 3 51 32
K 3 48 31

शृण्वत्सु तेषु सर्वेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ २७
 प्रतिगृह्णामि ते वाचं सत्यामेतां जनार्दन ।
 अमित्रान्मे महाबाहो सानुवन्धान्हनिष्यसि ॥ २८
 वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
 प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ २९
 तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
 धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ।
 केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ॥ ३०
 पाञ्चालीं चाहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
 दुर्योधनस्तव क्रोधादेवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
 प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३१
 ये स्म ते कुपितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
 मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति मृगाद्विजाः ॥ ३२

पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
 उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैस्त्वं कृष्टा सभातले ॥ ३३
 तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
 क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३४
 परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता ।
 तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३५
 एवं बहुविधा वाचस्तदोचुः पुरुपर्षभाः ।
 सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ३६
 ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
 पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ३७
 रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
 प्रद्युम्नसाम्ब्रौ युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ कैकयराजपुत्राः

27 °) B (except B₂) शृणुष्व K₂ B (except B₂) Dn₁ n₂ D₅ [ए]तेषु (for ते°) K₂ B₂ D (except D₁₋₃ 5) वीरेषु (for सर्वे°) — °) S₁ K (except K₃) B (except B₂) Dc D₁₋₃ 5 M₂ वै (for च)

28 Before 28, a few N MSS read युधिष्ठिर उ° — °) K₃ प्रतिवाचमिमा सत्या — °) K₃ नसत्या च; B₂ Dn D₄ 0 T₂ G₃ इमा सत्या (for सत्यामेता) T₁ 2 (before corr) G₁ 2 4 M₂ सत्यामभिगतो (T₁ G₁ 4 °हितो) ह्यसि; M₁ सत्या मम हितो ह्यसि

29 °) K₄ S (except M₂) राज्ञा (for राज-) S₁ तथा, D₁₋₃ यथा (for मया) S च य(G₁ त)त् (for ह्ययम्)

30 °) S धर्मराजस्य व° — °) S₁ K₁ श्रुत्वा सर्वे (for प्रति°) — °) S₁ K₁ Dc च (for ते) — °) K₃ B Dn₂ M Cn सम° (for शम°) ❀ Cn समयामासु सम युक्तमित्वाचक्षुः । समदाब्दात्तदाचष्ट इति णिच् लिटि आम् । ❀ — °) T₂ G कालयुक्तम्

31 °) S₁ K₂ B D (except D₁₋₃) M₁ प्राहुर (for चाहुर) G₁ पाचालीं चाब्रुव क्लिष्टा — °) B₁ G₁ M₁ प्रतिजानामि G₂ 4 ते नित्य S₁ K₁ 3 Dc D₁₋₃ 5 सत्य ते (S₁ च) प्रतिजानीम, K₂ B₂₋₄ Dn D₄ 5 प्रतिजानीमहे सत्य

32 °) K₃ येषा त्व, K₂ यस्किचित्, D₁ ते स्म ते, D₂ ये तत्र; D₃ यस्मात्ते, G₄ ये च ते K₂ B₂ 3 D (except D₁₋₃) [S]अजिता, S कुरव (for कुपिता) S₁ transp कृष्णे and दृष्ट्वा, Dc D₂ transp दृष्ट्वा and त्वा — °) B₂ 4

Dn₂ n₃ G₁ M हरिष्यति, T G₂₋₄ भविष्यति S₁ K₁ Dc वृका द्विजा, K₂ 4 Dn D₅ वृक°, T₂ G₃ मृगा द्विजा

33 °) K₂ Dc D₅ T₂ G₁₋₃ M₂ गृध्रगोमा° G₄ गृध्रगोमायुवायसा — °) K₄ (m as in text) अगौरंगानि कर्षन्तो — °) K₂ B (except B₁) Dn D₄ 0 कृष्टासि; K₄ (m as in text) आकृष्टा (for त्व कृष्टा) B₂ मही° (for सभा°) B₁ यैस्त्व कृष्टासि भाविनि, S यैस्त्व नीता सभा पुरा (M₂ गता)

34 Dc₂ om (hapl) 34^{ab} — °) S₁ K₁ 3 Dc₁ D₁₋₃ 5 कव्याणि (for पाञ्चालि) — °) Dc₁ D₅ शिरासि (for गात्राणि) — °) S₁ transp कृष्य° and भक्ष्य°

35 °) K₁ 2 B₁ 3 Dn D₁ 4 0 T₂ G₂ 3 M₁ [अ]सि (for [अ]पि) — °) K₁ 4 (m as in text) उक्लृष्य, K₃ उक्लृष्य (for उक्लृत्त) — 35^d = 3 13 5^d

36 °) S₁ K₁ D₁ 3 0 तामूचु, K₂ B Dc Dn D₄ 5 त ऊचु, K₃ ऊचुस्ते, K₄ D₂ तामुक्त्वा, T₂ G₃ ते चोचु S₁ K₁ 3 B₂ 3 Dc D₁₋₃ 5 भरतर्षभ, K₂ 4 B₄ Dn D₄ 0 भरतर्षभा — °) K₂ 4 B₂₋₄ Dn₁ n₃ D₁ 4-0 T₂ G₃ Cnp चाहचलक्षणा, T₁ G₁ 3 4 M₁ चाहित°, S₁ K₁ 3 B₁ Dc Dn₃ D₂ 3 M₂ Cn as in text [Nil and Arj, mis understanding the word, have the gloss अहत्तलक्षणा° = अखण्डितध्वजा°]

37 °) S₁ K₁ 3 Dc D₁ 3 5 पुरस्कृत्य समेष्यति

38 °) S राम च कृष्ण च धनजय च — °) Some MSS कैकय S °राजपुत्रान् — °) S °पुत्रान् K₂ 3 Dn

पाञ्चालपुत्राः सह धर्मराज्ञा ॥ ३८
एतान्सर्वाल्लोकवीरानजेया-
न्महात्मनः सानुवन्धान्ससैन्यान् ।
को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीया-
त्कुद्धान्सिहान्केसरिणो यथैव ॥ ३९
धृतराष्ट्र उवाच ।
यन्मात्रवीद्विदुरो धृतकाले

त्वं पाण्डवाञ्जेष्यसि चेन्नरेन्द्र ।
ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो
महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४०
मन्ये तथा तद्भवितेति स्रुत
यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
असंशयं भविता युद्धमेत-
द्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

जनमेजय उवाच ।

अस्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।

अस्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके पुरुपर्यभाः ॥ २
ततः ऋदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।

दुःस्वार्ता भरतश्रेष्ठा निपेदुः सह कृष्णया ।
धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ॥ ३
तद्वियोगाद्दि तान्सर्वाञ्शोकः समभिपुषुवे ।
धनंजयवियोगाच्च राज्यनाशाच्च दुःखिताः ॥ ४
अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।
निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ पुरुपर्यभः ।
अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५

C 3 2018
B 3 52 6
K 3 49 6

D₈ मन्स्य^a, K₄ D₂ S नद्रं^a (for धर्म^a)

39 ^a) K₁ D₂ ९ एतान्दि (K₁ एव हि) सर्वान्समरेष्व-
जेयान् — ^c) K₁ प्रत्युपेयात्, K₃ B Dn D₄ ९ [S]न्युदी-
यात् — ^d) S₁ K₁ 4 D₁ ३ क्रोष्टा (for कुद्धान्)

40 ^a) K₃ B₁ ३ Dn D₁ ३-३ यन्मा व्रवीद्, B₂ यन्मा-
मत्रं, T₁ यो मामत्रं — ^b) T₂ G (except G₁) पाडव
— ^d) K₃ Dc T₁ M₁ महाहवो, D₈ महाभय K₄ वोररूप
(for शोणि^a)

Colophon — Major partan S₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य
— Adhy name K₄ G₁ M धृतराष्ट्रमजयसंवाद^a (G₁ सला-
प), D₁ सजयधृतराष्ट्रयोर्वान्य, D₂ ९ धृतराष्ट्रविलाप^a, D₈
धृतराष्ट्रवाक्य — Adhy no (figures, words or both)
Dc₃ M₁ 49, Dn (Dn₁ sup lin) 51, D₁ 52 T G
M₂ 48 (as in text) — Śloka no Dn D₁ 46

49

1 1^{ab} = 2^{ab} — ^b) B₁ इद्रं^a (for सक्रं^a) — K₂

21

[161]

B₁ om (hapl) 1^c-2^b — ^d) K₁ ३ B Dn D₄-६ T₂ G
अकुर्वन्त

2 K₃ B₁ Dc₃ om 2^{ab} (for K₃ B₁ cf v.1 1)
— 2^{ab} = 1^{ab} — ^c) K₂ B₁ Dn आवसन्, K₄ निवसन्
— ^d) K (except K₃) B₃ 4 D (except D₁-३ ९) M
भरतपर्यभा^a, B₂ पाडव^a

3 B₃ om (hapl) 3^a-5^d — ^b) D₁-३ S सृदु- (for
इव) K₄ Dc D₈ S शाद्वले — ^c) T₂ G₃ पुरुषश्रेष्ठा
— ^d) S₁ D₁-३ transp सह and कृष्णया — ^e) K₄ S
साम् (K₄ श्रु)नेत्रा^a (for साश्रुकण्ठा)

4 K₂ D₃ (both hapl) and B₃ om 4 (for B₃ cf
v.1 3) — ^a) K₁ 4 D₄-६ तद्वियोगान्वितान्, B Dn
दितान् (for द्वि तान्) S सर्वेषां (for तान्सर्वाङ्) — ^d)
B₁ ३ Dn D₄ ९ राज्यभ्रंशाच्च

5 B₃ om 5^{abc} (cf v.1 3) — ^c) T₂ G (except
G₁) नियोगात्ते K₄ D₈ महाबाहुर्, M₁ महाभाग — ^d)
K₂ 4 B₂ 4 Dn D₃ 4 ९ T₂ G₃ 4 M₁ भरतपर्यभ^a (or सं),
K₃ पुरुपर्यभ

यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुरसंशयम् ॥ ६
योऽसौ गच्छति तेजस्वी बहून्केशान्चिन्तयन् ।
भवन्नियोगाद्भीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ७
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ८
यस्य प्रभावाद् वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।
नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ९
ते वयं बाहुवलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १०
वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
स्वबाहुविजितां कृत्वां प्रशासेम वसुंधराम् ॥ ११
भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।

अहीनपौरुषा राजन्वलिभिर्वलवत्तमाः ॥ १२
क्षात्रं धर्मं महाराज समवेक्षितुमर्हसि ।
न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ।
राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य चिदुर्बुधाः ॥ १३
स क्षत्रधर्मविद्राजन्मा धर्म्यान्नीनशः पथः ।
प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ॥ १४
निवर्त्य च वनात्पार्थमानाथ्य च जनार्दनम् ।
व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशां पते ॥ १५
सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १६
मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेष्यसि वनात्पुनः ।
एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशां पते ॥ १७

6 °) D₁ ३ तस्मिन्वि° — °) D₀₁ D₁ ३ पुत्रास्तथा
— °) K₃ B₃ ४ D_n D₁₋₃ ६ न सशय , K₃ ४ B₂ D₄
नसशय

7 °) K₃ B₂ D_n D₄ ६ धर्मात्मा (for तेजस्वी) — °) N
विचितयन् (for अ°) — °) K₃ गर्हय याति बीभत्सु°
— 7^d = (var) 1 198 22^d

8 °d) Ś₁ K₁ जितामाजौ Ś₁ K₄ D₀ D₁ परा प्राप्ता, K₁
सर्वान्प्राप्ता, K₃ D₃ परान्प्राप्तान् — S ins after 8 (G₁
om line 1, ins after 9^{ab})

201* यस्य प्रभावाद् वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।

जितान्मन्यामहे सर्वान्धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।

[Line 1 = (var) 9^{ab}]

9 °) G₁ यस्य प्रसादाद् वयं (of 201*) — °) Ś₁
K₁ ४ वपुष्मतः, K₃ D₀ D₃ S (except G₁) महाबला (for
धनु°) — After 9^{ab}, G₁ ins line 2 of 201* — °) K₃
नीता सर्वे मृत्युलोक — °) Ś₁ धार्तराष्ट्रश्च सौबल ; M₂
°द्रा महाबलाः

11 °) T₂ G (except G₁) M₁ मया (for वयं) — °) K₃
T₂ G₃ प्रशासेमा ; G₂ ४ M₁ प्रशाधीमा

12 °) K₃ D_n D₄ ६ बाला (for राजन्) Ś₁ K₁ ३ ४
D₃ ६ अहीना (K₃ °न) पौरुषाद्वाजन् (K₄म अहीनपौरुषा
सर्वे) — °) D₂ रिपुभ्यो, G₂ बाहुभिर (for वलिभिर)
N °त्तरा (for °त्तमा)

13 °) S₁ K (except K₄) D₀ D₁₋₃ G₄ क्षत्रधर्मं.
— °) Ś₁ K₁ स्वमु (K₁ °म) वेक्षितुम्, K₃ D₀ D_n D₁₋₃ ६

त्वमेव°, K₃ ४ त्वमेवे°, D₄ ६ नन्वे°

14 °) Ś₁ K₄ न, K₁ D₃ त्व (for स) K₄ B D_n
D₄ ६ T₁ G₁ राजा (for राजन्) — °) K₂ ४ D (except
D₁₋₃ ६) G₁ ४ धर्मात् (for धर्म्यात्) T G (except G₂)
विनश° (for नीनश) — °) S (except G₁ २) समाद्
(for समा) Ś₁ K₁ यच्च (for राजन्) K₃ ४ प्राग्द्वादशे
भ्य° सामान्यान् (K₄ °शभ्य समाभ्य) — After 14^c, D₀
D₁ ins

202*

हृदयेन विचिन्त्यताम् ।

तदुत्तिष्ठ महाबाहो

— °) D₁₋₃ निहन्महे

15 °) Ś₁ K₁ ३ D₂ T G वचनात् (for च वनात्)
D₁ निवर्त्य वनात्पार्थ — °) S₁ व्यूढानीके, K₁ ३ ४ D₀
D₁ T₁ G₁ २ M₂ °नीका K₃ सर्वे वै मिलितान्सर्वान् — °) N
(except Ś₁ K₁) M₂ महामते (for °हवे) — °) Ś₁
नाशयामि, K₁ B₁ T G M₁ गमयाम, K₃ D₀ D₁₋₃ ६ M₂
गमयामो

16 °) K₄ T₁ वधि° (for हनि°) — °) G₄ महाहवे
(for ससौव°) — Cf 5 48 25^{cd} — °) K₃ D₀ D₃
S यश्चान्य, K₄ यथान्य B₂ D₁ ३ T G (except G₁)
°योत्स्यति

17 °) S (except M₂) प्रशासिते (for प्रशमिते)
— °) K₂ B D_n D₄ ६ वन (for वनात्) D₀ D₃ S तत्
(for पुन) — °d) K₂ D_n १३ दोषा भविष्यति

18 D₁ om 18^a-19^b — °) Ś₁ K (except K₃)

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिदम् ।
 अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ १८
 एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न वालिशः ।
 अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ १९
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २०
 तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥ २१
 तथैत्र वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २२
 यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २३
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुवन्धमरिदम् ।
 एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २४
 एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उवाच सान्त्वयत्राजा मूर्च्छ्युपाग्राय पाण्डवम् ॥ २५
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ २६
 यच्च मा भापसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनृतं नोत्महे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ २७
 अन्तरेणापि कौन्तेय निकृति पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमसि दुर्धर्षं सानुवन्धं सुयोधनम् ॥ २८
 एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृपिः ॥ २९
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ३०
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभापत ॥ ३१
 अक्षयूतेन भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ३२

C. 3 2055
B. 3 52 43
K. 3 49 42

De D₁ ३. ५ पार्थ. T₃ G (except G₁) दानं (for तात)
 — ^a) S₁ K₁ D₃ गच्छेयु, K₃ गच्छेया
 19 D₁ om 19^{ab} (cf v l. 18) — ^a) Dc G₄ एव
 (for एतद्) S₁ राष्ट्र, K (except K₂) D₂ ३ राज्य (for
 राजन्) — ^c) D₁ ३ 'सूत्र'वाद् (for 'सूत्र' स्याद्)
 20 ^b) S इति निश्चित — After 20 K₁ (which
 om 21-24) ins a passage given in App I (No 7)
 21 K₁ om 21-24, Dc₃ om 21^a-22^b, S₁ om
 21^{ab} — ^a) T₂ G₃ ५ M₃ भरतधर्मेषु — D₂ om (hapl)
 21^a-22^c — ^a) K₂ ३ B D (Dc₂ D₂ om) ह, K₄ तु
 (for हि)

22 K₁ om 22, D₂ om 22^{abc} Dc₃ om 22^{ab} (cf
 v l 21) — ^b) S (except G₁) दृश्यते (for श्रूयं)
 23 K₁ om 23 (cf v l 21) — ^a) K₂ B (except
 B₃) Dn₂ n₃ D₄ ६ प्रमाणान्ते — ^b) K₂ ३ Dn₃ D₁ ३
 उच्यते (for अच्युत) — ^c) D₂ ३ त्रयोदशसम कालो,
 S त्रयोदशादित (G₄ 'शादिन, M₁ 'शोदित) कालो
 24 K₁ om 24 (cf v l 21) — ^a) S (except
 G₁ ५) कृच्छ्रा (for सर्वा) — A passage given in App
 I (No 7) is ins in K₂ B (except B₁) D (except
 D₁-3) after 24, in K₁ (which om 21-24) after 20
 25 Before 25, N (except B₂) T₁ G₁ ३ M ins

वैशं उ° (resp वैशं) — ^c) Ś₁ K₁ ३ T₁ राजन्, K₄
 चाक्य (for राजा) — ^a) Some MSS पाण्डव
 27 ^a) K₂-4 B₂-4 Dn D₄ ६ यत्त्वम्, S (except T₁
 G₁ M₃) यदि (for यच्च) K₁ B₁ ५ Dc Dn₁ D₁-3 ५ मा
 भापसे, K₂-4 B₂ ३ Dn₃ n₃ D₄ ६ आभापसे, S स्व मन्यसे
 (for मा भापसे) — ^b) S₁ K₁ ३ D₃ प्राप्तकालम्, B₃ Dc
 D₁ ३ ५ T₁ G₂ प्राप्तकाल — ^c) S₁ K₃ ५ B₂ Dc
 D₁-3 ५ कर्तुं, K₁ हतु (for वक्तु) — ^d) S₁ K₂ B D
 (except Dn₁ D₁-3) सम (for मयि)
 28 ^c) K₂ B₂ Dn₁ n₃ D₄ ६ दुर्धर्षं G₁ निहनिष्यसि
 दुर्धर्षं
 29 ^c) K₂ ५ (before con) Dn₃ T₂ G₂-4 M₂ महा-
 बाहो, D₁ राज, D₂ ३ G₁ योगी, T₁ M₁ 'तेजा (for
 'भागो) — ^d) S₁ महामति, K₄ B₃ D₁ ३ महासुनि (for
 'नृपि)
 31 ^a) K₂ आमने (for आश्वस्त) K₃ B₄ D₆ चैवम्
 (for चैनम्) D₁ आसने ममुपासीनम् — ^b) Ś₁ उपास्त्र-
 स्वो, D₁ भाश्रास्य च (for उपासीनो) — ^d) D₁ तस्मृपि
 (for कृपण) K₃ सोभ्यभापत, D₁ प्रत्यं, T₂ G (except
 G₁) सम
 32 ^a) K₁ ३ Dn₁ n₃ D₄-६ घृते च (for 'घृतेन)
 33 ^a) K₁ G₁ च (for हि) K₃ अनक्षज्ञतयाह वै

C. 3 2056
B. 3 52 44
K. 3 49 43

अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३३
अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ३४
बृहदश्व उवाच ।
यद्ब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ३५

अत्र ते कथयिष्यामि यदि शुश्रूपसेऽनघ ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।
अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ३७
बृहदश्व उवाच ।
शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३८

— ^a) T₂ G (except G₁) [अ]पि (for च) — After 33, K₁ 2 B D (except D₁₋₃) S (T G M₂ om lno 10) ins

203* पुनर्युतेन मा जिह्वा वनवास सुदारुणम् ।
प्रात्राजयन्महारण्यमजिनै परिवारितम् ।
अह वने दुर्वसतीर्षसन्परमदुःखित ।
अक्षयूताधिकारे च गिर शृण्वन्सुदारुणा ।
आर्ताना सुहृदा वाचो हृतप्रभृति शसताम् । [5]
अह हृदि श्रिता स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ।
यस्मिंश्चैव समस्ताना प्राणा गाण्डीवधन्वनि ।
विना महात्मना तेन गतमश्व इवाभवम् ।
कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सु कृताश्च पुनरागतम् ।
प्रियवादिनमक्षुद्र दयायुक्तमतन्द्रितम् । [10]

[(L 3) S (except G₄) सोह (for अह) S (except G₄ M₂) दुवर्तति T₁ G₁ M₁ शये, T₂ G₂₋₄ M₂ वसे (for वसन्) — (L 4) S अक्षयूताभि(M₂ *नु)पणेण T₁ गिरे शृण्वन्सुदारुणान् — (L 5) K₁ ममग, B₁ 3 4 सख्या, B₂ D₆ मर्मगा, D₆ D₄ सख्या, D₅ सख्य (for शसताम्) S सप्राप्ताना च सुहृदा शृण्वन्सत्वाभिसथिता (T₁ *त्य हि सथिता, G₂ 3 *थित, G₃ *थिता) — (L 6) B₁ 2 कृता, D₆ सिता (for श्रिता) T₁ G₁ हृतान्प्रभृति धर्मग्री, T₂ G₂₋₄ M घृताम् (G₂ M₁ *तप्र)भृति ममग्री (M₂ *ग्रा) (for the prior half) K₂ D₆ D₆ सर्वा रात्रीर्, S रात्री सर्वा (for सपररात्रीर्) — (L 7) S यस्मिंश्च वयमायत्ता (for the prior half) T₂ G M₂ सदा, M₁ सर्वे (for प्राणा) — (L 8) S महात्मना तेन विना (G₁ by transp विना तेन) गतमत्वा इवा- (G₄ *हा)सहे — (L 10) K₂ B₁ Du *द्रित (for *द्रितम्)]
— S cont

204* इति सर्वे महेश्वास चिन्तयाना धनजयम् ।
अनेन तु त्रिपण्णोऽह कारणेन सहातुज ।
वनवामाश्रित्त मा पुनस्त्रे पापबुद्धय ।
जयन्त प्रीयमाणा चैवेने भ्रातृभि सह ।

यूतेनैवाह्वयिष्यन्ति बलादक्षेपु तद्विद । [5]
आहृतश्च पुनर्युते नास्मि शक्तो निवर्तितुम् ।
पणे च मम नास्त्यर्थं विद्यते वसु किंचन ।
एतत्सर्वमनुभ्यायश्चिन्तयानो दिवानिद्राम् ।
न मत्तो दुःखिततर पुमानस्तीह कश्चन ।

[(L 1) T₁ M₂ महेश्वासा, T₂ G₃ 4 महात्मान (G₄ *न)
— (L 7) T₁ चाप्यर्थ, T₂ G₃ नात्यर्थ, M₁ नास्त्यर्थो T₂
G₂₋₄ वसु किंचिन्न (G₂ 4 *चन) विद्यते]

34 ^a) T G नास्ति, M₁ अपि (for अस्ति) — ^d) K₂
B (except B₁) D (except D_{6a} D₁ 5) क्वचित् (for
भवेत्) — After 34, K₄ D₂ ins

205* अल्पभाग्यतरो वापि कश्चिदस्ति महामुने ।,
while D₁ 3 ins

206* इति युवाण राजान बृहदश्वोऽब्रवीन्मुनिः ।,
and finally, S ins

207* एवं युवन्त दुःखार्तमुवाच भगवानृपि ।
शोक व्यपनुदन्राज्ञो धर्मराजस्य धीमत ।

35 After the ref, S ins

208* न विपादे मन कार्यं स्वया बुद्धिमता वर ।
आगमिष्यति वीभत्सुरमित्राश्च विजेष्यते ।

[(L 2) T₁ G₁ M विजेष्यति]

— D₂ om 35^c-41^b

36 D₃ om 36 (cf v1 35) — ^a) K₂ D₆ वर्ते,
D_n D₄ वर्ण (for कथ) — ^b) T G नृप (for ऽनघ)
— 36^{cd} = 38^{cd} — ^d) K₃ D₂ *पति; K₄ D_{6a} D₁ G₁
*तले (for *पते)

37 D₃ om 37 (cf v1 35), G₂ om (hapl)
37-38 — ^a) B [ए]वम् (for [ए]नम्) — ^d) M त नृप
(for पार्थिवम्)

38 D₂ G₂ om 38 (cf v1 35, 37) — ^b) D₁ 3
भ्रातृभि सह यत्नत — 38^{cd} = 36^{cd} — ^c) K₃ G₁
यस्त्वया (for यस्त्वत्तो) — ^d) K₄ *तले, D₁ 2 *पति (for *पते)

निपथेषु महीपालो वीरसेन इति स्म ह ।
तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ३९
स निकृत्या जितो राजा पुष्करणेति नः श्रुतम् ।
वनवाममदुःखार्हो भार्यया न्यवमत्सह ॥ ४०
न तस्याश्वो न च रथो न भ्राता न च वान्धवाः ।
वने निवसतो राजञ्छिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ४१

भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
ब्रह्मकल्पैर्द्विजाभ्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥ ४२
युधिष्ठिर उवाच ।
विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
चरितं वदता श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोत्पञ्चाशोऽध्याय ॥ ४९ ॥

५०

वृहदश्व उवाच ।
आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टं रूपवानश्वकोविदः ॥ १
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निपथेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४
तथैवासीद्विदम्बेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

C 3 2076
B 3 53 5
K 3 50 5

39 D₃ om 39 (cf. v l 35), K₁ om 39-42 — ^a)
K₃ १ महीपाल — ^b) K₂ B Dn D₃ १ G₂ १ ध्रुव (for
स्म ह) — ^c) T G₃ M₁ नलो (for नलो) K₂ B Dn
D₃ १ M 'कोविदः, D₁ 'तस्ववित्, G₂ 'दर्शन

40 K₁ D₃ om 40 (cf. v l 39, 35) — ^a) Ś₁
K₃ १ D₁ २ M₂ राज्य, B₃ १ T₁ G₁ राजन् (for राजा)
— ^c) K₃ B (except B₁) Dn D₄ १ 'वाम सुदुःखार्ह'
— ^d) D₂ वदा, G₁ सुधी (for मह) S₁ न्यवमत्सह
भार्यया

41 K₁ om 41, D₃ om 41^{ab} (cf. v l 39, 35)
— ^a) Ś₁ K (K₁ om) B₁ Dc Dn D₁ १ १ न तस्य दामा
(S₁ D₂ दासो, K₃ corr to देनो) न रथो, B₂-4 D₃ M न
तस्याश्वो न च रथो (M 'था), D₂ न तस्याश्वो नानुचरो, G₁
न चाप्यश्वो न च रथा — ^b) B₃ D₁ T G वाधव — ^d)
Ś₁ K₃ १ B₁ D₁-३ इदमेते स्म, T₁ G₁ M अश्वयत्, T₂ G₂-4
नाश्वयत् (for दिग्यन्ते स्म)

42 K₁ om 42 (cf. v l 39) — ^a) Dc स भवान्
(for भवान्हि) S₁ D₁ M सहितो (for सवृतो) B₃
भवानमि वृतो वीरं, D₂ ३ इच्छया सहितो वीर — ^b) Ś₁
T₁ 'मर्तव्यं, K₃ 'मनिर्भं, T₂ G₃ 'निर्मिदं — ^d) D₂ T₂
G₂ १ M नार्हति

43 ^d) B₁ S तदाख्यातुमिहा (T₁ 'तु मम) ईमि

Colophon om in K₄ B₁ — *Major parvan* Ś₁ K₁
Dn₂ T G आरण्य — *Sub-parvan* N (except Ś₁
Dn₂, K₁ B₁ om) T₂ G₂ ३ (all om sub parvan name)
mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D₂ आदौ
वृहदश्वगमन — *Adhy no* (figures, words or both)
Dc₂ M₁ 50, Dn (Dn₁ sup lin, Dn₂ in words) 52,
Dn₂ (in figures) D₁ 53, T G M₂ 49 (as in text)
— *Sloka no* Dn 59, D₁ 45

50

Here begins the celebrated Nala Damayanti episode

1 ^a) Here and below some S MSS नल- for नल-
— ^c) S₁ युक्तो, K (except K₂) Dc D₁-३ १ सर्वं (for
इष्टं), cf 9^c — ^d) K₄ D₁ ३ अक्षं, B₁ अर्थं, D₂ अस्वं
(for अश्व) — After 1, S ins

209* यज्जा दानपतिर्दक्ष सदा शीलपुरस्कृतः ।

2 ^d) S₁ K₁ १ D₁ २ तेजसा

3 ^a) Ś₁ दातो, K₃ क्रातो (for शूरो) — K₄ om 3^{cd}
— ^d) K₃ D₂ G (except G₃) अक्षो (for अक्षौ)

4 ^a) K₂ D₃ M नरं (for वरं) — ^b) K₃ १ D₁ ३
मजित्त्रिय

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५
 स प्रजायै परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोपयामास धर्मवित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारंश्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥ ८
 दमयन्ती दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
 अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
 शतं सखीनां च तथा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११

तत्र स्म भ्राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
 सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ।
 अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ १२
 न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
 मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
 चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १३
 नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १४
 तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
 नैपथस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १५
 तयोरदृष्टकामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १६
 अशक्रुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।

5 For 5^b, cf 1 2 184^b, 114 9^d, 141 18^b 3 50 9^d, 71 19^d 4 21 47^b, etc — °) K₃ शूर सर्वगुणैर्युक्तः, K₄ B₁ G₁ शूरः सर्वगुणोपेतः, T₁ शूरश्च सद्गुणैर्युक्तः — °) T₂ G transp स and च

6 °) S₁ K₁ 3 प्रजायै — °) Ś₁ D₃ स, K₄ च (for सु) — °) D₁ देवर्षिर् (for ब्रह्म) — °) D₂ 3 पार्थिव, M₂ भार्गव (1) (for भारत)

7 °) K₃ transp त and स — °) D₃ G₂ राजेन्द्र — °) S₁ K₁ B₃ 4 D₁ 6 सुवर्चसा, K₃ 4 (before corr) समाहित (cf 6^b) — After 7, K₁ reads 9^{cd}

8 G₁ om 8^b-10^a — °) K₄ D₁ 3 त्रीन् (for च) — °) K₃ चतुरोभून्महा, K₄ D₁ 3 उदारान्मुमहा

9 G₁ om 9 (cf v l 8) — °) S₁ शम (for दम) — °) K₃ सुवर्णं सूर्यवर्चस — K₁ reads 9^{cd} after 7 — °) K₁ (in addition to text reading) D₄ 3 सर्वान् (for सर्वैर्) — °) Cf. 5^b K₄ B₃ 4 M भैमान् (for भीमान्)

10 G₁ om 10^a (cf v l 8) — °) T₂ G₃ दमयत्यति (for यन्ती तु) — °) S (except M₂) वपुषा (for यदासा) — °) K₃ D₃ लोकेस्मिन् (for पु) — °) D₅ तादृग्रूपवती क्वचित् (= 13^b)

11 °) D₂ अथैता व. D₁₋₃ प्राप्ता (for ष्ते) — °) D₂ 3 दासीनि S₁ K₄ D₁₋₃ कृत्वा K₃ दासीदासमलकृता — °) T₁ सम (for शत) Ś₁ K₁ B₁ च शत, D₁₋₃ सत्त, S (except G₁ M₂) च तदा (for च तथा) K₃ B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ शत शत सखीना च, K₃ सर्ती सखि-

गणां चैता — °) S₁ K₂ 4 B D (except D₁) पर्युपास्त, K₁ 3 G₁ पास्त

12 °) Ś₁ तत् स, T₁ G₁ तत् सा, T₂ G₂₋₄ सा तदा (G₃ तथा) (for तत्र स्म) K₂ B D (except Dc₂ D₁₋₃) राजते (for भ्रा) — °) B₂ 3 Dc₂ Dn₁ सौदामिनी

13 °) D₂ 3 मनुष्येष्वपि Ś₁ चान्येषु, K₃ राजेन्द्र; K₄ वा नान्या, B₁ S वा चान्या (G₁ नैवान्या, M₂ वाधान्या) (for चान्येषु) K₁ मानुषीष्वपि चान्यासु, D₁ मानुषीषु तथा न्यासु — °) K₂ B (except B₃) Dn D₄₋₆ T₂ G₂₋₄ [अथ वा; K₄ [अपि वा, D₃ न वा, G₁ तथा (for न च) T₁ पूर्वा श्रुताथवा — °) Cf 1 61 97^d Ś₁ K₁₋₃ B₁' 4 Dc Dn D₂ 4 6 M₂ प्रसादनी, K₄ D₁ 3 6 M₁ प्रसादिनी, B₃ G₂ 4 प्रमयन्ती, T₁ G₁ प्रमथिनी Cf Hopkins, *Great Epic* (1920), p 411, No 66 — °) Dc इव (for अपि)

14 °) D₂ 3 नलस्तु B₂ T G (except G₁) शार्दूल — °) Ś₁ K₁ 3 4 Dc D₁ 3 5 गुणैर्, K₂ B D₂ 4 6 G₁ लोकेषु (for रूपेण)

15 °) Ś₁ K₁ B₃ Dc D₄ 6 च (for तु) — °) D₁ 3 जना पुन, B₃ पुनर्जना

16 °) K₁ 4 D₁₋₃ G₃ दृष्टकामो (as in text), D₅ दृष्टपूर्वो, the rest दृष्ट कामो — °) K₁ transp शृण्वतो and सतत — °) K₁ 4 D₁ संव्यवर्धत; T G सोभ्यवर्ध(T₂ G₃ तै)त, M₁ सोभ्यपद्यत

17 °) D₅ अगच्छच्च (for अशक्रुवन्) K₁ transp नल and तदा K₄ D₅ हृदि (for हृदा) — °) Ś₁ K₁

अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १७
 स ददर्श तदा हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
 वने विचरता तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १८
 ततोऽन्तरिक्षगो वार्चं व्याजहार तदा नलम् ।
 न हन्तव्योऽस्मि ते राजन्करिष्यामि हि ते प्रियम् ॥ १९
 दमयन्तीमकाशे त्वा कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न मा मंशति कर्हिचित् ॥ २०
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्समर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः ममुत्पत्य विदर्भानगमस्ततः ॥ २१
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शार्थं तान्खगान् ॥ २२
 सा तानद्भुतरूपान् वै दृष्ट्वा मखिगणावृता ।

दृष्ट्वा ग्रहीतुं खगमास्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २३
 अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने ।
 एकैकशस्ततः कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २४
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाव्रवीत् ॥ २५
 दमयन्ति नलो नाम नियधेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २६
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २७
 वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २८
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

C 3 2101
B 3 53 30
K 3 50 31

(before corr) D₂ 3 T₂ G₃ 'समीपस्थ', K₃ अन्त पुर प्रवि-
 श्याय — ^d) K₃ ततोविष्ट दुर्मना, G₁ corrupt — After
 17 M₂ ins

210^b कस्यचित्त्वय कालस्य नलं पार्थिवसत्तम ।

18 ^a) N (except S₁ K₁ 4 D₁ 3) G₂ M₂ ततो (for
 तदा) — ^b) N (except K₁ 3 D₁ 3) 'परिच्छदान्' (cf
 3 58 11^d)

19 ^b) B Dn D₄₋₅ (by transp) नल तदा, T₂ G₂ 3
 ततो नल — ^c) B₃ 4 Dn D₄₋₅ इतयोस्मि न ते राजन्
 — ^d) K₁ 'प्यामीति ते, B Dn D₄₋₅ प्यामि तव, M₁
 प्यामि च ते

20 ^b) G₂ तेनव (for नैषध) — B₁ om 20^{cd} — ^d)
 S₁ K (except K₂) सा न (by transp), D₂ 3 नानु, T₁
 न स K₂ काश्यपि, T₁ रंस्यति (for मं) Dc न च सा
 कामयिष्यति — After 20, Dc₁ D₅ S (except M₂) ins

211^a तव चैव यथा भार्या भविष्यति तयानव ।

विधास्यामि नरण्याग्र मोऽनुजानातु मा भवान् ।

[(L 1) Dc₁ D₅ तथा च, T₁ G₁ 4 नदानव (for तथा)
 — (L 2) Dc₁ D₅ विधास्यामि.. T₁ नो, T₂ G₂ ना (for
 ना) Dc₁ म नानुदृष्टनद्वि, D₅ नोत्र ज्ञानात्ततो भवान्]

21 ^c) G₁ म तु इमं स — ^d) K (except K₁)
 B₂ 4 D (except Dn) विदर्भम् S₁ K₁ पुन, T₁ तदा
 (for ततः)

22 ^a) K₁ B₃ Dc 'नगर — ^b) S₁ Dc D₃ दमयत्या
 स्तदतिके, K₂ 'त्यामनातिके, B D₄ 6 M 'तीसमतिके — ^d)
 S₁ K₂ 4 Dc D₁₋₃ ददर्शार्थं च, K₁ 3 B Dn D₄ 6 G₁ M

मा ददर्श च Dn₁ n₃ तान्खगान् D₅ ददर्शार्थं वनान्खगान्
 23 ^b) Dn₃ D₄ सखी (for सखि, shortening metri
 causa) — ^c) B₁ स्वय (for दृष्टा) K₂ सखगान्, D₃

च खगान् (for खगमान्) D₁ खगान्ग्रहीतु दृष्टा सा

24 ^a) M₁ ते तु (for अथ) — ^b) S₁ सर्वथा, M₂
 मतत (for मरत) — ^c) K₂ B (except B₃) Dc₂ Dn

D₅ तदा (for ततः) S₁ एकैकशस्ततः सख्य, K₁ D₅ T₁

G₁ 1 4 'तश्च कन्यास्ता, K₂ 4 D₁₋₃ T₂ G₂ 'तश्च कन्यास्तान्
 — ^d) K₁ खगमान्, K₂ हसास्ता, D₁ हसाश्च, D₂ 3 इमास्तु,
 T₂ G₂ इमान्त्रै (for तान्हसान्)

25 ^a) B₃ Dc G₁ 2 त (for य) — ^b) T G₂₋₄
 अतिक, M अतिकान् (for 'के) G₁ उपाधावत्तदतिके

26 Before 26, T₂ G (except G₄) M₂ ins हस
 — ^d) D₁ मानवा (for मानुषा) T₁ G₁ न समस्त(G₁

'मोस्त्यस्य मानुष — After 26, K₁ 3 B (except B₁)
 D (except D₁₋₃) repeat 14^{cd}

27 ^a) K₁ transp तस्य and यदि B₂ D₅ तस्यैव,
 D₂ 3 G₂ तस्य त्व (for तस्य वै) D₂ 3 भार्या स्या, G₂ वै

भार्या (for भार्या त्व) — ^b) D₂ सभाग्या, D₃ सभाग्या
 (for भवेया) Some MSS 'वर्णिनी

28 ^{ab}) M₁ तु (for हि) K₂ G₄ 'गधर्वान्मनुष्योरग',
 D₂ 3 'गधर्वसयक्षोरग' — ^c) G₁ दृष्ट्वा ते (for दृष्ट)

29 ^b) K₁ नराणा (for नरेषु) D₁ नल पुमान्, T₂ G
 (except G₁) वरो नल (by transp) — ^c) K₂ 4 B

(except B₃) Dn D₁₋₃ 5 T₂ G₁ 3 विशिष्टया, Dc 'ष्टेषु
 (for 'ष्टाया) — ^d) K₂ Dn₃ n₃ (before corr) Cn

विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ २९
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
अत्रवीत्तत्र तं हंसं तमप्येवं नलं वद ॥ ३०

तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां वैदर्भस्य विशां पते ।
पुनरागम्य निषधानले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

वृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति नस्वस्था नलं प्रति वभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
वभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा वभूवोन्मत्तदर्शना ।

न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ॥ ३
न नक्तं न दिवा शेते हा हेति वदती मुहुः ।
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जञ्जुरिङ्गितैः ॥ ४
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।
न्यवेदयत नस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ५
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।

सग्राम*, Cnp सगम (as in text) D₂ पुण्यवान्
30 ^b) K₃ सुविस्मिता (for विशा पते) — ^c) Ś₁ K
(except K₂) D₂ ३ अत्रवीत्साधु तत्र स्व, Dc₂ वीत्त द्रुत हस
— ^d) N (except S₁ K₁ ३) M₁ त्वम् (for तम्) K₂ B₁
Dn D₃ ३ नले (for 'ल)
31 ^b) K₂ 4 B₁ ३ Dn D₄ ६ विदर्भस्य, Dc वैदर्भेषु
— ^c) Ś₁ D₁ निषध (for 'धान्) — After 31, D₁ ins
212* वयं हि देवगन्धर्वां शसाश्चेन्द्रेण कारणात् ।
अस्मान्सस्पृश्य पाणिभ्या यथा मोक्षे व्रजामहे ।
एवमुक्तस्ततो हसान्प्रममजाथ नैषध ।
नैषधेन तु सस्पृष्टा इन्द्रलोक पुनर्गता ।

Colophon B₁ reads it in marg — Major parvan
Ś₁ K₁ Dn₁ n₃ T₁ G₁ ३ 4 आरण्य — Sub parvan N
(except Ś₁, B₁ marg) T₁ G₂ M₂ (all om sub-parvan
name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name B₄
दमयतीहससवाद्, D₂ नलेन हसप्रेपणे दमयती प्रति हसेन नल-
मदेराकथन, T₂ G₃ ३ हसदौ (G₂ 'वृ)त्य — Adhy no
(figures, words or both) K₁ T G M₂ 50 (as in text),
Dc₂ M₁ 51, Dn₂ n₃ 53, D₁ 54 — Śloka no
Dn₁ 33, Dn₂ n₃ 32, D₁ 34

51

1 ^a) G₁ तत् (for तु तत्) M₂ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा)
— ^c) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) तत् (for

तदा) G₁ चास्वस्था (for नस्वस्था), cf 5^c — ^d) D₁
सुमध्यमा (for वभूव सा)
2 ^a) S₁ K₁ ३ Dc D₃ 'पराधीना (for 'परा दीना)
— ^b) Dc D₅ 'वदनाकृति' — ^d) Dc तथा; G₁ सदा (for
तदा) K₃ सा नि श्वासपरायणा
3 ^b) D₂ ३ 'चेतना (for 'दर्शना) — After 3^{ab}, N
ins

213* पाण्डुवर्णो क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ।
[K₃ D₁ ३ 'चेतसा (for 'चेतना)]
— ^d) S₁ K (except K₂) D₁₋₃ वभ्राति (for विन्दति)
— K₁ reads 3-13 in the following sequence 3,
9^{cd}-10^{ab}, 4^{cd}-9^{ab}, 11^{cd}-12^{cd}, 10^{cd}-11^{ab}, 4^{ab}, 13 ।
4 For sequence in K₁, cf v 1 3 — ^a) M₁ वापि
(for शेते) — ^b) K₂ B₁ ३ 4 D (except D₁₋₃ ३) रुदती
(for व') K₂ B₂₋₄ Dn D₄ ६ पुन (for मुहु) — ^c)
K₄ D₁₋₃ G₁ अवस्था (for अस्वस्था) S₁ महाकारा; K₁ G₁
तथा*, K₃ तदा द्यूना, M अनाहारा (for तदाकारा) — ^d)
G₁ ३ सख्यस्ता, M तस्सख्य (for सख्यस्ता) K₄ ययुर
(for जञ्जुर) D₁ सख्यस्ता जञ्जुरिङ्गितैः, D₃ सख्यो ज्ञात्वा
तदिङ्गितै

5 ^b) K₁ ३ B₂ 4 Dn D₄ ६ सखीजन — ^c) S₁ K₁
Dc D₅ नस्वस्था (Ś₁ 'स्ता), K₃ 4 T G₂₋₄ M₁ चास्व (K₄ 'व
स्था, D₂ G₁ चास्वस्था (for नस्वस्था), cf 1^c K₂ B₂₋₄ Dn
D₁ ३ ३ न्यवेदयत्तामस्व (D₁ 'व)स्था — ^d) Ś₁ K₁ ३
Dc D₄₋₆ G₁ दमयती K₂ B₂₋₄ Dn D₁₋₄ ६ नरेश्वरे

चिन्तयामाम तत्कार्यं सुमहत्स्नां सुता प्रति ॥ ६
 म ममीक्ष्य महीपालः स्नां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
 अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ७
 स संनिपातयामास महीपालान्विश्रा पते ।
 अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ८
 श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 अभिजग्मुस्तदा भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ ९
 हस्त्यश्वरथधोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
 विचित्रमाल्याभरणैर्वैदृश्यैः खलंकृतैः ॥ १०
 एतस्मिन्नेन काले तु पुराणावृषिसत्तमौ ।
 अटमानौ महात्मानाभिन्द्रलोकमितौ गतौ ॥ ११
 नारदः पर्वतश्चैव महात्मानौ महाव्रतौ ।

देवराजस्य भवनं विविशते सुपूजितौ ॥ १२
 तावचित्वा सहस्राक्षस्ततः कुशलमन्ययम् ।
 पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १३
 नारद उवाच ।
 आवयोः कुशलं देव सर्वगतमीश्वर ।
 लोके च मधवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १४
 वृहदश्व उवाच ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ वलवृत्रहा ।
 धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १५
 शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराश्रुखाः ।
 अयं लोकोऽक्षयस्तेषा यथैव मम कामधुक् ॥ १६
 क नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।

C 3 2122
B 3 54 19
K 3 51 19

6 ^a) T₂ G₃ भूपतिर् (for नृपतिर्) — ^b) K₁ 3 D₂ 3
 T₁ G₁ दमयत्या, K₁ B₂ 4 Dn D₂ 6 T₂ G₃ 4 दमयती
 — 6^c = (var) 3 57 2^c — K₃ om (hapl) 6^d-7^c
 — ^d) D₂ 3 सुहृद्भक्त्या, D₄ S (except G₁ M₁) सुमहत्त्व
 — After 6, K₂ B D (except D₂ 3) T G ins
 214* किमर्थं बुद्धिता मेऽथ नातिम्बन्धेव लक्ष्यते ।
 [T₁ निम्बन्द्, T₂ G₂-4 किमर्थ T₂ G₂-4 च्चसोपलक्ष्यते]
 7 K₃ om 7^{abc} (cf. v l 6), D₂ om (hapl.) from
 7^b up to महीपालान् (in 8^b) — ^c) K₂ B D (except
 D₁ 3, D₃ om) आत्मना
 8 D₂ om up to 'पालान् (cf. v l 7), Ś₁ om
 8^a-10^b, D₃ om (hapl.) 8^a-9^b — ^a) K₂ 3 B D
 (D₃ om) 'मत्र' (for 'पात'), cf 3 53 3^d — ^b) K₂
 B Dn D₄ 6 पति (for पते) — ^c) H₃ per metric' K₃ S
 एषोऽनुभूयता वीरा, Dc जन्वीयतामय वीरा, D₅ माहूयता
 महावीरा — ^d) K₁ D₁ स इ, D₂ प्रभु (for प्रभो)
 9 S₁ om 9, D₃ om 9^{ab} (cf v l 8) For sequence
 in K₁, cf. v l 3 — ^a) K₃ T₂ G₂ 3 [अ]ध (for तु)
 — ^c) K (except K₂) Dc D₁-3. 8 अभिपेतु K₂ B
 Dn D₄ 6 M ततो, Dc यथा, D₅ तथा (for तदा) T G
 वीरा (for भीम) — ^d) K₁ corrupt
 10 For sequence in K₁, cf v l 3 S₁ om 10^{ab}
 (cf. v.l 8) — ^a) K₁ 'वेगेन — ^b) K₂ B (except B₁)
 Dn D₄ 6 पूर (for नाद) K₁ दमयत्या स्वयवर (= 9^b)
 — ^c) M 'भरणा — ^d) K₃ शोभमाना समवत, D₂ M
 वलवृत्र (D₃ रथ) रलवृत्वा, T G च्चनैश्चित्रै (T₁ रथै) रलवृत्तै

— After 10, K₂ B D (except D₁-3) ins
 215^c तेषा भीमो महायाहुः पार्थिवाना महात्मनाम् ।
 यथाहमक्रोत्वृजा तेष्वसत्तत्र पूजिता ।
 11 For sequence in K₁, cf v l 3 D₄ om 11
 — ^b) K₁ 3 B (except B₁) Dc₁ Dn D₅ सुराणामृषि
 — ^c) K₁ transp महात्मानौ and इन्द्रलोक Ś₁ K (except
 K₂) D₁-3 समा, T₂ G (except G₁) उपा (for इतो)
 12 For sequence in K₁, cf v l 3 — ^b) K₂ B
 Dn D₄ 6 T₂ G (except G₂) महाप्राज्ञौ Dc M₂ महा
 प्रभौ, T G M₁ महाद्युती
 13 For sequence in K₁, cf v l 3 — ^a) D₃ T₁
 अर्चयित्वा (for तावचित्वा) K₂ 4 Dn G₁ तावर्चयित्वा
 मघवा (K₁ देवैर्द्रुक्ष, G₁ भगवान्) — ^b) Ś₁ K (except
 K₂) D₁-3 ततो वचनमत्रवीत् — ^c) S₁ K₃ 4 Dc D₁-3 6
 चैव, K₁ देवस् (for चापि) — ^d) D₁ 3 भुवि, T G₂-4
 प्रभु (for विभु) G₁ तथा सर्वगत प्रभु
 14 ^a) S₁ K (except K₂) B₁ Dc D₁-3 5 वीर (for
 देव) — ^c) Ś₁ K₁ लोकेषु, G₂ लोकेषा (for लोके च) K₁
 B₁ 3 D₅ T G (except G₂) भगवन् (for मव) K₁ सर्वे,
 D₃ T G कृत्वा (for कृत्स्ने) — ^d) K₃ लोका, K₁ नृपा
 (for नृपा)
 15 S om the ref — ^b) T₁ M वल (for वल)
 S₁ K (except K₂) D₁ शक्रः प्रोवाच शत्रुहा — ^d) D₁
 सप्रामे त्यक्तजीवित्वा
 17 ^b) Dc D₄ नाह, G₁ 3 नेह (for न हि) — ^d) K₂
 B Dn D₄ 6 M transp अतिधीन् and दपितान् B₂ इव,

C 3 2122
B 3 54 19
K 3 51 19

आगच्छतो महीपालानतिथीन्दयितान्मम ॥ १७
 एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभापत ।
 शृणु मे भगवन्ध्वेन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ १८
 विदर्भराजदुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
 रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोपितः ॥ १९
 तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २०
 तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
 काङ्क्षन्ति स विशेपेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २१
 एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च सायिकाः ।
 आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २२
 ततस्तच्छुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
 श्रुत्वा चैवाद्भुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २३

ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
 विदर्भानभितो जग्मुर्वत्र सर्वे महीक्षितः ॥ २४
 नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञा समागमम् ।
 अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २५
 अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
 साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २६
 तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
 तस्त्विर्गितसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २७
 ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवोकसः ।
 अद्भुवनैपथं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ २८
 भो भो नैपथ राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
 अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५१ ॥

D₅ विभो (for मम)

18 Before 18^{cd}, K₂ B D (except D₁₋₃) ins नारद
 उ^० — °) K₂ B D (except D_{1 2}) M₁ मघ^० (for भग^०)

19 °) K₂ B (except B₁) Dn D₄ ° राज्ञो दुहिता,
 K₈ राजपिसुता, K₄ D₁ T₁ G₁ राजतनया

20 °) Ś₁ K₁ सहस्रश, D₆ D₈ च वासव (for च
 सर्वश)

21 °) G₁ रत्नभूमि — °) D₂ मनीषिण (for मही^०)
 — °) A few S MSS बल^०, some MSS सूदन

22 °) T₁ ष्तेषु, M₂ ष्त्तच्च (for एतस्मिन्) Ś₁
 K₁ 3 4 B₁ D₁₋₃ एत क (K₃ B₁ एतक्) वयतस्तस्य (Ś₁ K₁
 °त्र), T₂ G₂ 3 ष्तेषु कथ्यमानेषु

23 °) K₂ 3 B₂₋₄ Dn D₄ ° ते, B₁ T₁ तु, D₁ च
 (for तत्) — °) K₂ B₂ 4 Dn D₄ ° श्रुत्वा च आद्भुवन्
 K₄ T G सर्वे, B₁ द्रष्टु (for हृष्टा) — °) T₁ G₂ 4 M
 गच्छाम S₁ T₁ अच्युत, B₃ ह्युत (for अप्युत)

24 °) K₂ 4 B₁ 3 D₆ D₁₋₃ विदर्भाम् (for °र्भान्)
 K₂ B (except B₁) Dn D₃ 4 ° अभिजग्मुस्ते (for अभितो
 जग्मुर्) — °) K₂ B (except B₁) Dn D₃ 4 ° यत^०,
 T G यथा (T₁ तथा, G₁ यदा) (for यत्र)

25 °) T₁ (by transp) राजा नलोऽपि — °) K₁ S
 (except G₁ M₂) अमेयात्मा (for अदीना^०) — °) B₁
 यतव्रत^०, T₂ G अनुस्मरन् (for अनुव्रत)

28 °) B अतरीक्षे K₄ D₂ 3 [S] जष्टभ्य (for वि)
 — °) S₁ K (except K₂) D₂ 3 त्रिविष्टपात्; T₁ नभ
 स्थलात्

29 °) K₂ B₂ Dn D₄₋₆ G₁ निपथ (for नैपथ)
 — °) D₁ नल सत्यपराक्रम — °) K₄ B₃ Dn₂ नरेधर
 (for नरो^०)

Colophon — Major parvan Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य
 — Sub parvan N (except S₁ Dn₂) T₁ (om sub
 parvan name) mention only नलोपाख्यायान — Adhy
 name D₂ दमयतीस्वयवरे नलागमे इद्रवरुणधनदयमाग्नि
 समागम — Adhy no (figures, words or both)
 D₂ M₁ 52, Dn₂ n₃ 54, D₁ 55, T G M₂ 51
 (as in text) — Śloka no Dn 31, D₁ 30

52

1 D₂ om 1 — °) S₁ K (except K₂) B₁ D₆
 D₁ नृप (for नल^०) — °) N (except Ś₁ K₁ B₁, D₂
 om) अयैतान् (for °नान्) — °) K₂ B (except B₁)
 Dn D₄ ° M₁ उप (for भव-)

2 °) G₁ भवतश्च (for वै भवन्त) — °) G₁ च
 (for च) K₂ B (except B₁) Dn D₄₋₆ तद्वो (for तत्र)
 D₆ तत्वेन परिपृच्छामि

५२

वृहदश्व उवाच ।

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
अथैनान्परिप्रच्छ कृताञ्जलिरवासितः ॥ १
के वै भवन्तः कथासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
एवमुक्ते नैपथेन मघवान्प्रत्यभापत ।
अमरान्तैः निवोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
शरीरान्तकरो नृणा यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
स वै त्वमागतान्स्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपालाः सहेन्द्रास्त्रां समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्रा शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७
देवा ऊचुः ।
करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैपथ ।
न करिष्यसि कस्माच्चं ब्रज नैपथ माचिरम् ॥ ८
वृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैपथः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ९
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभापत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १०
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।

C 3 2146
B 3 55 12
K 3 52 13

3 ^a) K₃ B₃ & Dc S (except M₃) उक्तो (for उक्ते)
— ^b) G₁ भगवान् (for मव^०) K₃ B₂ & Dn D₄ c अन्य^०
(for प्रत्य^०)

4 ^a) B₁ & Dc D₅ तु (for च) — T₁ om 4^b
— ^c) D₃ & य^० मवांतकरो नृणा

5 ^a) K₃ Dn त्व (for म) K₃ D₅ त्व (for वै)
K₂ & B (except B₁) Dn D₃₋₅ G₁ ममा^० (for त्वमा^०)
K₃ D₅ सर्वान् (for अस्मान्) — ^b) G₁ निवोधय (for
निवेद^०) — ^c) S₁ K₃ G₁ सहेन्द्रास्त्रा, K₂ & B₂₋₄ Dn
D₄ & म(K₄ B₄ म)हेन्द्राद्या — ^d) D₅ समायाता, T G
दमयति

6 6 = (var) 22 — ^a) S₁ K (except K₄) Dc
D₁ & षपाम् (for तेषाम्) K₁ एक्तर (for अन्यतम)
— ^d) K₃ B₁ S वरयेति (for यस्व) K₃ Dc M च (for
ह) D₃ & वरय स्वय (for यस्व ह)

7 ^a) K₁ & B₁ D₁ & तु (for म) — ^c) K₁ B₃ & Dn₂
D₅ एकार्थं समुपेत, K₃ B₃ Dn₁ n₃ D₄ र्यसमुपेत, B₁ D₃ &
G₁ र्यं (D₃ र्यं, D₅ र्यं) समवेत — ^d) B₃ D₁ अहंसि
(for अर्हथ) — After 7, all MSS except S₁ K₄ D₁₋₃
ins

216* कथं तु जातमकृत्यं स्त्रियमुत्पद्यते पुमान् ।

परार्थमीदृशा वक्तुं तदक्षमन्तु महेश्वरा ।

[(L. 1) K₃ B₃ & Dc तु, S हि (for तु) S (except

M₁) मकृत्या K₃ S (except G₂ M₂) नर (for पुमान्)
— (L 2) B₄ क्षनध्व B₃ D₅ मनेश्वरा, Dc [अ]नरेश्वरा
(for नहे^०) K₃ T₂ G तद्रे (K₃ द्वि, G₁ व) पश्यामनेश्वर,
T₁ पश्य मानमनेश्वर, M तदै पश्य सुरेश्वर]

— S cont

217* एवमुक्तो नैपथेन मघवान्पुनरब्रवीत् ।

8 S om the ref — After 8, T G ins

218* स वै त्वमागतान्स्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।

श्रेयसा योक्ष्यमे हि त्व कुर्वन्मरणासनम् ।

[(L 1) T₁ G₃ न्यवेदय, G₁ निवोधय]

9 K₁ om 9^a-11^b T₃ G₃ & om the ref — ^a)
K₄ एवमुक्तोय, D₁ & कस्तु B₂ वै देवैर्, G₁ M₂ देवेन
(for देवैस्त्रैर्) S₁ K₄ B₁ Dc D₂ & तु, K₃ च, D₁ स
(for तैर्) — ^b) S₁ K₃ & D₁₋₃ ब्रजश्वेव स उक्तवान्, Dc
D₅ च प्रत्युवाच ह — After 9 T₃ G₃ ins

219* अस्माक मायया छन्दस्व प्रवेक्ष्यसि निश्चयम् ।

इति शक्रो नैपथ त पुनरेवाभ्यभापत ।

[With line 2 of 10^{ab}]

10 K₁ om 10 (cf v 1 9) — ^a) K₃ M transp
जगाम and स

11 K₁ om 11^{ab} (cf v 1 9) — ^a) K₃ म राजा
(for तत्र) — ^b) S₁ T₂ G (except G₄) जनं (for
रणं) — B₂ om 11^{cd} — ^c) S₁ K₁ & D₁₋₃ दीप्य-

देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ ११
 अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
 आक्षिपन्तीभिव च भाः शशिनः स्वेन तेजसा ॥ १२
 तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
 सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १३
 ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
 आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १४
 प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
 न चैनमभ्यभापन्त मनोभिस्त्वभ्यचिन्तयन् ॥ १५
 अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
 क्रोड्यं देवो नु यक्षो नु गन्धर्वो नु भविष्यति ॥ १६
 न त्वेनं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
 तेजसा धर्षिताः सर्वा लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १७
 अथैनं स्मयमानेव सितपूर्वाभिभाषिणी ।

दमयन्ती नलं वीरमभ्यभापत विस्मिता ॥ १८
 कस्त्वं सर्वानवधाङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।
 प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ १९
 कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
 सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २०
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २१
 देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२
 तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
 प्रविशन्तं हि मां कश्चिन्नापश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३
 एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
 एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

माना स्ववपुषा

12 °) Ś1 K1 4 B3 4 D4. ० च भा (as in text), K2 B1 Dn प्रभा, K3 च सा, D5 विभा, M2 विभा, the rest च ता D1 आक्षिपतीमिवाभिख्या, D2 ३ *पतीं प्रभा भानो — °) S शशिन

13 °) K3 Dc T2 G (except G4) वार* (for धार*)

15 °) K4 तु सुप्रीता; B1-3 च सप्रीत्या (B5 *ता), T2 G (except G1) तदा प्रीता — °) K3 T G त (for ता) — °) K2 B Dn D3 4 ० *भ्यपूजयन्

16 G4 om 16-17 — °b) T G (G4 om) transp कान्तिर and धैर्यं — °) T G (G4 om) नु (for ऽय) Dc D3 ३ [S]थ (for the first नु) K2 B2-4 Dn D4 ० [S]थ वा यक्ष (for नु यक्षो नु) Ś1 K4 B1 D2. ३ G1 वा; K3 [S]थ, Dc D5 [S]थ (for the second नु) — °) K2 B Dn D4. ० वा, Dc D5 [S]थ (for नु)

17 G4 om 17 (of v1 16) — °) K1 2 B (except B1) Dn1 n2 D4 ० तास्त, K3 चैन; D2 M3 स्वेव; T G (G4 om) त्वेव (for स्वेन) — °) S1 श्रुत्वा, K (except K3) B (except B1) Dn D4 ० तस्य (for सर्वा) — After 17, T2 G2 ३ repeat 15°d

18 °) K2 B (except B1) Dn D4 ० स्मयमान नु (for *मानेव) — °) D3 वीक्ष्य (for वीरम्) — °) B4

(m as in text) विस्मया[त्?], D3 लज्जया, M भामिनी

19 °) Ś1 K1 कथ (for कस्त्वं) K2 D2. ३ *वधागा — °) K3 D3 G2 ३ *वर्धन — °) G1 *च्छाम हेनघ

20 °) Ś1 चागमन (for आग*) T2 G3 चैव (for चेह) — °) S1 चासि न, Dc आसीर्न, M2 आसीन्न (for चासि न) D5 कथ वा नासि लक्षित*, T2 G (except G1) कथमासीदलक्षित — °) S (except G1 M1) च (for हि) S1 K1 मद् (for मे) — °) D2 ३ राज्ञश्चैवोग्रशासनात्

21 °) K1 D2 ३ T G प्रत्यभापत (for प्रत्युवाच ह) — Before 21°d, K2 B D (except D1 ३) ins नल उ*

22 = (var) 6 — °) K3 दृष्टुम् (for प्राप्तुम्) — °) K1 एकतर, K3 एकतम (for अन्य*) G1 वीर (for देव)

23 °) B D4 ० प्रभावेण — °) D3 न लक्षित* (for अल*) — °) K2 B (except B1) Dn D4 ० न (for हि) K3 नैव (for कश्चिन्) — °) K2 B Dn D4 ० अपश्यन् (for नाप*) K3 D1 ३ नाप (D3 *पि) वारयत्, S (except G1) नाभ्य*

24 °) D3 *दर्शे ह्यह (for *दर्शमह) — °) S (except M2) नु मे वाक्य (for शुभे बुद्धि) — °) Dc प्रकुरु स्व K4 D5 यथेप्सित.

५३

बृहदश्व उवाच ।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमत्रवीत् ।
 प्रणयस्य यथाश्रद्धं राजन्किं कर्त्वाणि ते ॥ १
 अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ।
 सर्वं तत्तत्र विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
 हंसाना वचनं यत्तत्तन्मा दहति पार्थिव ।
 त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥ ३
 यदि चेद्भजमाना मा प्रत्याख्यास्यमि मानद ।
 विपमग्निं जलं रज्जुमास्यास्ये तव कारणात् ॥ ४
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्ता प्रत्युवाच ह ।
 तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छामि ॥ ५

येपामहं लोकरूतामीश्वराणा महात्मनाम् ।
 न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
 विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवाना मृत्युमृच्छति ।
 त्राहि मामनवघाङ्गि वरयस्य सुरोत्तमान् ॥ ७
 ततो वाष्पकला वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमत्रवीत् ॥ ८
 अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
 येन दोषो न भविता तव राजन्करुण्यचन ॥ ९
 त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
 आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ १०
 ततोऽहं लोकरपालानां संनिधौ त्वा नरेश्वर ।

C. 3 2180
B 3 56 21
K 3 53 21

Colophon — Major part in S₁ D₁ T G आरण्य
 — Sub part in N (except S₁ D₂) T₁ (om sub-
 part in N) mention only नलोपाल्यान — Adhy
 nar. B₁ दमयन्तीदर्शन, D₂ दमयन्तीवचनं नलदमयन्ती-
 मनागमे नलमात्र — Adh. no (figures words or
 loc.) D₂ M₁ 53, D₂ (D₂ sup lin) 55 D₁
 56 T G M₂ 52 (as in ext) — S'ol' a ro D₂
 25, D₁ 21

53

1 ^b) T G प्रहसतीदमत्रवीत् — ^c) S₁ वरं (for प्रणं)
 D₁ महाराज (for यथा) D₂ प्रणय नायत्यस्मिन्
 2 ^a) D₂ D₁ s transp चैव and हि K₁ किंचित् (for
 चान्यत्) — ^b) T₁ यचास्ति (for ममास्ति) K₁ पार्थिव
 (for किंचन) — ^c) K₂ B (except B₁) D₂ D₁ s तन्मवं
 (by transp), K₂ सर्वं तत्, D₁ सर्वं तु, D₂ सर्वं नत् K₁
 T₁ G₂ s M विन्नय, G₁ विश्रब्ध
 3 ^a) S₁ K₁ B D₂ s यत्, K₂ D₁ s M₂ युत्वा, D₂
 यत् (for यत्त्) — ^b) S₁ D₁ G₁ s M मा (for मा)
 — ^c) K₂ महाराज (for मया वीर) — ^d) K₂ s D₁-3 s
 मनिमत्रिताः
 4 ^a) S₁ K₁ s D₂ D₁-3 s वै, K₁ मा, K₂ B D₂
 D₁ s व (for चेद्) K₁ D₂ वै (for मा) — ^d) T₁ G₁
 च्युत् (for तव)

5 In G₁ the portion of the text from st 5 up to
 मनाहान in S^b of adhy 56 is lost on a missing fol
 (190) — ^a) S₁ K (except K₂) D₂ D₁-3 M उक्ते तु
 (for उक्तस्तु) — ^b) K₁ T₂ G (G₁ missing) प्रत्यभापत
 (for प्रत्युवाच ह) — ^d) T G अहंमि (for इच्छं)
 6 G₁ missing (cf v l 5) S₁ om (hapl) 6^a-7^b
 — ^a) S (except M₁, G₁ missing) नृताम् (for कृताम्)
 — ^d) D₁ T₁ M मनस्तेषु प्रवर्तता
 7 G₁ missing (cf v l 5) S₁ om 7^{ab} (cf v l 6)
 — ^b) B₂ s मन्त्युम् (for मृत्युम्) K₁ s D₂ D₁ s इच्छ-
 ति, B D₂ n₃ D₂ अत्, D₂ अहं (for कच्छं) — ^c)
 S₁ K (except K₂) D₂ D₁-3 s पाहि (for त्रा) — After
 7, K₁ s B D (except D₁-3) ins a passage given in
 App I (No 8)
 8 G₁ missing (cf v l 5) — ^a) K₂ s B₂ D₂
 D₁ s s G₂ वाष्पाकुला, B₁ वाष्पाकुला, T₁ वाष्पाकुला, T₂
 G₂ वाष्पाकुल — ^c) S₁ K D₂ D₁ s 4-6 प्रत्या, D₂ अपां
 (for प्रथा)
 9 G₁ missing (cf v l 5) — ^a) K₂ B₂ s D₂
 D₁ s उपायोय (for अस्त्युपायो) S₁ नलो (for मया)
 — ^c) B₁ यथा (for येन)
 10 G₁ missing (cf v l 5) — ^a) B₂ D₂ त्वयैव
 (for त्वं चैव) — ^b) K (except K₁) B D देवाश्चैव (B₁
 देवा साग्नि, D₂ देवा इद्र)पुरो, M₂ लोकपालाश्च साग्निः
 (= 3 51 22^b)

वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ ११
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलो राजा विशां पते ।
 आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ १२
 तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपालाः सहेश्वराः ।
 दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तत् ॥ १३
 देवा ऊचुः ।
 कच्चिद्दृष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिसिता ।
 किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद् भूमिपतेऽनघ ॥ १४
 नल उवाच ।
 भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ १५
 प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।

ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ १६
 सख्यश्वास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चाभवन्दृष्ट्वा सर्वा मां विद्युश्वराः ॥ १७
 वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
 मामेव गतसंकल्पा वृणीते सुरसत्तमाः ॥ १८
 अत्रवीचैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
 त्वया सह नरश्रेष्ठ मम यत्र स्वयंवरः ॥ १९
 तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्ये नरोत्तम ।
 एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ २०
 एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
 मयाशेषं प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

11 G₁ missing (cf v 1 5) D₃ om 11^{ab} — °) K₁ M₁ तत्राह — °) Ś₁ त्वा (for त्वा) D₁ 3 6 नरेश्वर — °) T G (G₁ missing) नैव (for नैव)

12 G₁ missing (of v 1 5) — °) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ महायज्ञा, B₃ G₄ विश्वा पति — °) Ś₁ नलस्, K₁ जवात्, K₃ 4 D₁₋₃ ततस् (for पुनस्) — D₄ om 12^a-13^a — °) Ś₁ K (except K₃) D₁₋₃ सवासना, M न्यवस्थिता (for समा)

13 G₁ missing (cf v 1 5) D₄ om 13^a (cf v 1 12) — °) T₂ G₃ तत्रा (for तम) M अथा (for तथा) — °) 3 51 20^b S₁ K₂ B Dc Dn D₁ 4 6 महेश्वरा, K₁ M नरेश्वर (for सहे) — °) B₃ 4 M₁ अथा, T G (G₁ missing) तथा (for ततो) — °) K₃ 4 Dn D₄ 6 M₂ त (for तत्)

14 G₁ missing (cf v 1 5) K₂ B (except B₂) Dn D₄ 6 om the ref — °) Ś₁ K₁ वीर (for दृष्टा) Ś₁ K₁ दृष्टा; K₃ 4 Dc D₁₋₃ वीर (for राजन्) — °) K₁ नल (for अनघ)

15 G₁ missing (cf v 1 5) — °) T₂ G₃ 3 स्वहम् (for अहम्) — °) D₃ 3 M₂ सुमहत् (for सुमहा) N (except Ś₁ K₁ D₁) spells कक्ष

16 G₁ missing (cf v 1 5) — °) K₄ D₁ transp तत्र and कश्चित् — °) Ś₁ K (except K₂) Dc₂ D₁₋₃ 5 M विना (for ऋते)

17 G₁ missing (cf v 1 5) — °) S₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ 5 तस्या (for चास्या) — °) D₂ 3 om च Ś₁ K₁ 3 B₁ अस्मि (for अपि) — °) K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 M transp दृष्ट्वा and सर्वा

18 G₁ missing (cf v 1 5) — °) T₁ G₃ 4 M₁ मामेवागत — °) D₁₋₃ M₂ वृणोति K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 सा सुरोत्तमा

19 G₁ missing (cf v 1 5) — °) K₃ Dc₂ मा (for मा) — °) K₃ S (except M₂, G₁ missing) सुर सत्तमा (for सहिता सुरा), cf 18^d — °) K₂ B Dn D₄ 6 M₁ नरव्याघ्र (for श्रेष्ठ)

20 G₁ missing (cf v 1 5) — °) S₁ G₄ M₂ त्वा (for त्वा) — °) K₁ नरेश्वर, Dc नृपोत्तम, D₃ न सशय (for नरो) K₂ B Dn D₄ 6 वरयिष्यामि नैपथ (B₁ सत्तम) — °) K₃ एव (for तव) D₃ भाग (for बाहो) — °) K₃ 4 (by transp) न दोषो K (except K₁) D₃ भवितेति हि, B₂ D₁ तेति च, D₅ ता त्विह, T₂ G₃ 4 ता तव

21 G₁ missing (cf v 1 5) — °) T₂ G (G₁ missing) एव, M₁ एतद् (for एव) — °) K₂ B₁ Dn D₄ 6 उपा (for उदा) — °) K₁ 3 B Dn D₄ 6 मया शेषे, M अत पर — °) D₃ भवतु M सुरसत्तमा (for त्रिदशेश्वर)

Colophon. G₁ missing B₁ reads it in marg

५४

वृहदश्व उवाच ।

अथ काले शुभे प्राप्ते तिर्यो पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीममीप्सवः ॥ २
कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते महारङ्गं नृपाः सिंहा इवाचलम् ॥ ३
तत्रासनेषु विविधेष्व्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।
सुरभिस्रग्धराः सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
संपूर्णां पुरुषव्यात्रैर्व्यात्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५

तत्र स पीना दृश्यन्ते वाहवः परिघोपमाः ।
आकारवन्तः सुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
सुकेशान्तानि चारूणि सुनासानि शुभानि च ।
मुखानि राजा शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७
दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
मुष्णन्ती ग्रभया राजा चक्षुषि च मनासि च ॥ ८
तस्या गात्रेषु पतिता तेषा दृष्टिर्महात्मनाम् ।
तत्र तत्रैव सक्ताभून् चचाल च पश्यताम् ॥ ९
ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञा नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिव ॥ १०
तान्समीक्ष्य ततः सर्वात्रिविधोपाकृतीन्स्थितान् ।

C. 3 2201
B. 3 57 11
K. 3 54 11

— *Ma, or partan*: S₁ K₁ B₁ Dn₃ T G₄ आरण्य
— *Sub-partan*: N (except S₁) T G₃ M₁ (all om
sub partan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy
name* B₁ नल्दौन्य, D₃ दमयतीन्वयवरे नल्दमयतीवाक्ये
विवुवाचति नल्प्रत्यागननः — *Adhy ro* (figures, words
or both) Dc₂ M₁ 54 Dn (Dn₁ sup lin) 58 D₁
57 T G₄ M₂ 53 (as in text) — *Sloka no* Dn
31 D₁ 21

54

✍ This adhy is missing in G₁ (cf. v.L 3 53 5),
the MS is mostly ignored here

1 ^a) D₃ तु न (for शुभे) — ^b) S₁ K₁ D₃ पुण्य-
क्षणे, T₁ M पुण्यक्षणे (T₁ कं) — ^c) K₁ ४ राजन् (for
राजा)

2 ^a) K₃ ते श्रुत्वा K₁ तु मही (for पृथिवी) D₃
पत्तच्छ्रुत्वा मही

3 ^a) K₁ Dc D₁₋₃ रचित — ^b) D₃ मणिरत्नविभू-
षित — ^c) T₂ G (G₁ missing) त (for ते) K₃ तदा
(for महा) K₃ Dn transp महा and नृपा

4 ^a) = 4 17 19^a, 65 13^b, 67 29^c Cf. 1 73
17^b K₂ B₁ Dn D₅ प्र, T₁ स, T₂ G₃ स (for सु)

5 M₁ om 5 — ^a) K₁ 2 B Dc Dn D₄ ६ पुण्या,

D₁ ३ युता (for पूर्णा) — ^b) K₁ (by corr) D₁₋₃ यथा
(for इव) — After 5^{cd}, T₂ G (G₁ missing) ins

220* प्रविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिप ।

— ^c) K₃ सुपूर्णा, K₂ Dn₃ G₂ सपूर्ण B₁ Dc D₅ S (G₁
missing M₁ om) ऋ(B₁ वृ)पमस्कधैर — ^d) B₃
मिहैर् (for व्यात्रैर्) — After 5, D₁ ins

221* देवगन्धर्वपतयो दृष्टुविस्त्वान्विता ।

पौरजानपदाश्च ये तत्रामन्समाहिता ।

6 ^a) B₁ नृपा सु (for तत्र स) S (except M₂,
G₁ missing) तेषा (for पीना) — ^b) B₁ परिघोपमवाहव

— ^c) K₂ Dn₂ n₃ D₄ ६ आकारवर्णसुश्लक्ष्णा, B₁ D₁ ३
वत सुश्लिष्टा, Dn₁ वत सुश्लक्ष्णा

7 ^b) S₁ K₁ ४ Dc D₅ (before corr) सुनासानि, M₁
सुहा K₂ B Dn D₄ ५ (after corr) ६ सुनासाक्षिभ्रु-
वाणि च — ^c) B₁ Dc दृश्यते (for शोभन्ते)

10 ^a) K₂ B (except B₁) D₄₋₆ T₂ (before corr)
इह, K₁ अथ (for इव)

11 T₁ G₄ om 11^{ab} — ^a) S₁ K₁ ४ D₁ २ [अ]थ
सा, D₃ [अ]थ वै (for तत) — ^b) B₁ असौ, Dc D₂
T₂ G₂ ३ M₁ इव (for स्थितान्) K₃ ४ B₂ कृति (B₂
कृती) स्थितान् — ^c) S₁ K (except K₁) B₁ Dn

D₁ ३ ६ M₂ नाम्यजानन्, Dc₁ नाज्ञामीच्च T₂ G₂ ३
तथा, G₃ तदा (for नृपम्) — After 11^{cd}, S (G₁
missing) ins

संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ।
 यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ११
 सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भामिनी ।
 कथं नु देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ॥ १२
 एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ।
 श्रुतानि देवलिङ्गानि चिन्तयामास भारत ॥ १३
 देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ।
 तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ॥ १४
 सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
 शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥ १५
 वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
 देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमन्नवीत् ॥ १६
 हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैपथो वृतः ।

पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७
 वाचा च मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
 यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निपधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
 स्वं चैव रूपं पुष्यन्तु लोकपालाः सहेश्वराः ।
 यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २०
 निश्चयं दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ।
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैपथे ॥ २१
 मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च भारत ।
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २२
 सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
 हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥ २३

222* निविशेषवयोवेपरूपाणा तत्र सा शुभा ।
 — S₁ om (hapl) 11^a-12^d, K₃ om 11^a-12^b — °)
 D₁ पश्यते, D₃ (corrupt) दर्शयन् (for ददृशे)
 12 S₁ om 12, K₃ om 12^{ab} (cf v l 11) — °)
 K₁ तु, T₂ G₃ त, G₄ सा (for [अ]य) K₄ D₁₋₃ सा तु
 (D₁ सा त, D₂ सा च, D₃ सैव) चितयती बुद्ध्या (cf v l
 13^a) — D₁ om (hapl) 12^b-13^a — °) K₂ B D
 (except D₂ s, D₁ om) भाविनी (B₁ कामिनी), T₂
 G₂ s M₁ मानिनी — °) K₂ B Dn D₄ ° M₁ हि (B₁
 न) (for नु)
 13 D₁ om 13^a (cf v l 12) — °) S₁ K (except
 K₂) D₂ s सैव (S₁ °व) चितयती बुद्ध्या (cf. v l 12^a)
 — D₅ om 13^{cd} — °) K₂ B Dn D₄ ° M₂ तर्कयामास,
 T₂ G₂ s गणं S₁ K (except K₂) B₁ D₁₋₃ भामिनी,
 Dc भाविनी (of 12^b)
 14 °) D₂ s स्थविरेषु M₂ वै (for मे)
 15 °) S (except M₂, G₁ missing) एव विचित्य
 (for सा विनि°) S₁ K (except K₂) D₁₋₃ मनसा, T₂
 G₃ विबुधा (for बहुधा) — °) = 1 57 41^b Dn₃ सा
 विचार्य (for विचार्य च)
 17 °) K₁ s D₃ सत्येन (for सत्येन) — °) S₁ K₁
 D₃ देवा सप्रति सतु मे
 18 S₁ om (hapl) 18-19 — °) = 16^a B D₄ °
 वचसा (for वाचा च) K₂ Dn मनसा वचसा चैव — °)
 K₄ B₁ s Dn₁ S (except T₁, G₁ missing) नातिचरामि,

D₁ नान्य वृणोमि K₁ s Dc D₂ s s त (for [अ]ह)
 — 18^{cd} = (var) 19^{cd}
 19 S₁ K₂ s D₁ om (hapl) 19 (for S₁, cf v l
 18) — 19^{cd} = (var) 18^{cd} — °) T G₂ s वै (for
 मे) B₂ Dc M₂ विबुधास (for मे देवास्) D₂ पतित्वे तेन
 सत्येन (= 17^c) — °) D₂ विबुधा (for तमेव) — After
 19, K₁ s B Dn D₄ s ins
 223* सथेद व्रतमारब्ध नलस्याराधने मया ।
 [(L 1) B₁ s D₅ आदिष्ट (for आरब्ध) D₅ वरणे (for
 [अ]राधने)]
 — 223* is followed by a repetition of 19^{cd}!
 20 °) S₁ K₁ B₁ पश्यतु, K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₂₋₄ °
 कुर्वतु, K₃ D₁ s पुष्यतु (for पुष्यन्तु) — °) = 3 53
 13^b K₁ s B D (except D₁₋₃) M₂ महे° (for सहे°)
 — °) S₁ K₄ D₂ s G₂ s अपि (for अस्मि-)
 21 °) K₄ D₂ s तु (for तद्) — °) K₂ B₁ Dn D₄
 प्रति (for परि) — °) M₂ च पर (for परम) S₁ K₂ s
 D₁₋₃ तस्या (for तथ्यम्) G₂ s निश्चय परमत्यर्थं
 22 Dc D₄ s om 22^{ab} — °) T₁ मनोविशुद्धा T₂
 G (G₁ missing) भक्तिं च D₁ महाबुद्धिं च भक्तिं च
 — °) T₂ G (G₁ missing) बुद्धिं (for भक्तिं) K₂ B Dn
 नैपथे (for भारत) — °) S₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ s
 समस्त The same MSS (except D₅) लिङ्गधारण
 23 °) M₂ विविधान् (for विबुधान्) M₁ देवान् (for
 सर्वान्) — °) K₄ निस्वेदान् K₃ स्तब्धचक्षुषं — °)

छायाद्वितीयो म्लानस्रप्रजःस्वेदसमन्वितः ।
भूमिष्ठो नैपथश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २४
सा समीक्ष्य ततो देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
नैपथं वरयामास भैमी धर्मेण भारत ॥ २५
विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजचास्य स्रजं परमशोभनाम् ।
वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २६
ततो हा हेति सहसा शब्दो मुक्तो नराधिपैः ।
देवैर्महर्षिभिश्चैव साधु साध्विति भारत ।
विसितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २७

वृते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ २८
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
नैपथाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ २९
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैपथः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३०
यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्भ्रमे च परमां स्थितिम् ।
अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैपथः ॥ ३१
स्रजं चोत्तमगन्धाढ्यां सर्वे च मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३२

C 3 2229
B 3 57 39
K 3 54 39

Do₁ हृषितस्रजोनुलिप्तागान्, D₁ हृषितस्रजोनुलिप्तागान्, D₂ हृषितास्रजोनुलिप्तागान्, T₁ corrupt, T₂ (by corr) G₂₋₄ अम्लानस्रजोहीनान् (T₂ G₃ 'पतान्')

24 ^{ab} K₃ छायान्वितो द्वि (for 'द्वितीयो') T₁ (corrupt) छाया सा तृतीयमाम्लानस्रज्, G₂ & M₁ छायाद्वितीय- (M₁ 'य')म्लानस्रज् D₂ रजस्वेदसमाहते, T₁ G₂ 'समन्वित' T₂ G₃ छायाद्वितीयमम्लानस्रजस्वेदमयुत — °) K₃ & B₄ D₁₋₃ M₂ भूमिस्थो, T₁ भूमिष्ठ, T₂ G (G₁ missing) भूमिस्थ S (except M₂, G₁ missing) नैपथ चैव — °) B₁ सूचिते, S (G₁ missing) 'त

25 T₁ om 25^a-26^d — °) K₂ B Dn D₄ ६ तु तान्, K₃ & Dc D₁₋₃ ६ T₂ G तदा (for ततो) — °) Dc D₅ भाविनी, D₂ ३ भाविनी, M₁ नैपथ (for भारत) — S₁ om (hapl) 25^{cd} — °) M₁ वरयामास त तत्र — °) K₂ B (except B₃) Dn D₄ ६ पाडव, K₃ D₁ M₂ पाथिव (for भारत)

26 T₁ om 26^{abcd} — °) K₁ B₄ वस्त्रात् (1) — °) T₂ G (G₁ missing) कठं (for स्कन्धं) S₁ K (except K₂ D₁₋₃ स्रज (for [स]स्रज्) K₂ B D (except D₁₋₃) तस्य (for चास्य) — °) S₁ K (except K₂) D₁ ३ [अ]सृजत् (for स्रज्) S₁ D₄ परमशोभना, D₂ प्राक्षिपद्द्वर्वणिनी — °) S₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ धर्मवस्त्रा, D₅ धर्मत स्थिता, M₂ धर्ममस्थिता (for वरं)

27 ^a B₁ वचसा, S (except M₂, G₁ missing) सजज्ञे (for सहसा) — °) K₁ ३ B Dn D₄ ६ मुक्तः शब्दो (by transp) S₁ K (except K₂) D₁₋₃ जनाधिपैः, T₁ M₁ नरोत्तमैः, T₂ G (G₁ missing) नरोत्तमैः — °) K₂ B₂ & Dn D₄ ६ तत्र (for चैव) — °) S₁ K₁ ईरितं शब्दैः — °) D₂ transp नल and नृप — After 27,

K₁ ३ B D (except D₁₋₃) ins

224* दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसनसुतो नृप ।

धाश्वासयद्द्वारारोहा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

यत्त्व भजसि कल्याणि पुमास देवमनिधौ ।

तस्मान्मा विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतम् ।

यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिसिते । [5]

वावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्भवीमि ते ।

दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलि ।

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा स्वप्निरोगमान् ।

वानेव शरण देवाञ्जगमुर्तनसा तदा ।

[(L 4) K₁ एन, K₂ B₁ ३ Dc D₅ एव, B₂ ४ D₄ एत (for एतत्) — (L 7) K₂ दमयति, Dn₂ D₄ 'यतीं]

29 ^a K₁ दर्शनं प्रति यज्ञस्य — °) K₂ मतिं (for गतिं) K₃ स्थितिं (for शुभाम्)

30 After 30^{ab}, K₃ reads 31^{cd} — 30^b = 31^d

— °) K₁ (corrupt) ता लोकानात्मप्रभववाश्च, K₃ D₁ ३ S (G₁ missing) लोकानात्मभवाश्चैव

31 ^b S (G₁ missing) मनस (for परमा) S₁ K₁ D₁ गतिं (for स्थितिम्) — After 31^{ab}, Dc₁ D₁ ins

225* वरद्वय ददौ तस्मै प्रीयमाणोऽर्कनन्दन ।

— K₃ reads 31^{cd} after 30^{ab} — 31^d = 30^b

32 ^a M₁ om च K₂ B D (except D₁ ६ ६) स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्या — °) D₅ एतान् (for एव) D₁ ३ [अ]स्मै (for [अ]स्य) — °) K₁ सर्वे ते (for देवास्ते) S₁ K₁ & Dc D₁₋₃ ६ ययु (for गता) — After 32, S (except M₂, G₁ missing) ins

226* एतत्सर्वं नलोऽपश्यदमयन्ती च भारत ।

यथा स्वप्न महाराज तथैव दृष्टशुर्जना ।

तत स्वयवर चक्रे भीमो राजातिमानुपम ।

पार्थिवाश्चानुभूयास्या विवाहं विस्मयान्विताः ।
 दमयन्त्याः प्रमुदिताः प्रतिजग्मुर्व्यथागतम् ॥ ३३
 अवाप्य नारीरत्नं तत्पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
 रेमे सह तथा राजा शन्येव बलवृत्रहा ॥ ३४
 अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ।
 अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ३५

ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुपः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्धीमान्बहुभिश्चात्तदक्षिणैः ॥ ३६
 पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
 दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ३७
 एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
 ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वृहदश्व उवाच ।
 वृते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महौजसः ।

यान्तो ददशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
 अथात्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।

समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विशा पते ।
 दमयन्त्यपि तद् दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् । [5]
 अन्वीक्ष्य नैपथ वद्रे भैमी धर्मेण भारत ।
 [(L 6) = var 25^{cd}]

33 ^{ab}) K₂ 4 B Dc₂ Dn D₄ ० [अ]स्य (for [अ]स्या)
 S (except M₂, G₁ missing) वृते च नैपथे भैम्या निवृत्ते
 च स्वयवरे — ^a) K₂ B Dn D₄ ० च मुदिता*, K₃ तत
 सर्वे (for प्रमु*) S (except M₂, G₁ missing) सर्व एव
 महीपाला — ^a) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ ३ M₂
 विप्र* (for प्रति*) — After 33, K₁ ३ B D (except
 D₁₋₃) S (except M₂, G₁ missing) ins

227* गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीम* प्रीतो महामनाः ।
 विवाह कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ।

[(L 2) Dc भैम्या धर्मेण भारत (for the posterior half),
 of 25^d]

K₁ ३ B D (except D₁₋₃) cont

228* उष्य तत्र यथाकाम नैपथो द्विपदा वर* ।

भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगर स्वकम् ।

[(L 1) K₁ B₁ Dc तस्य (for उष्य) Dc यथाकाल]

34 ^a) K₂ B Dn D₄₋₆ T G (G₁ missing) तु; Dc
 च (for तत्) — ^b) B₃ नराधिप*, M₂ [S]पि भारत — ^a)
 K₂ B D (except D₂ ३ ४) राजन् (for राजा) — ^a) A
 few S MSS बल* (for बल*) G₄ यथा शच्या पुरदर*

35 ^a) T₂ G₃ आजते (for मुदितो) — ^a) Ś₁ K
 (except K₂) Dc D₁₋₃ ३ रजयन्वसुधा वीरो — ^a) K₂
 Dc प्रति* (for परि*)

36 ^a) D₂ इयाजा* (for ईजे चा*) Ś₁ K₁ (by
 transp) [S]पि च, Dc D₂ चैव — ^b) K₂ 4 नाघुप
 — ^{cd}) K₂ 4 B Dn D₄₋₆ T₂ G₃ (by transp) बहुभि
 (B₁ ३ विविधै)र्धीमान्क्रतुभिश्च Ś₁ K₁ प्राप्त*, G₂ 4 स्वाप्त*,
 M स्वाप्त* (for चाप्त*)

37 ^a) B₃ पुरेषु, D₂ पुण्येषु (for पुनश्च) — ^b) T
 G₂ ३ M₁ जले* (for वने*) — After 37, Dc₁ Dn D₁₋₃
 ins

229* जनयामास च नलो दमयन्त्या महामना* ।

इन्द्रसेन सुत चापि इन्द्रसेना च कन्यकाम् ।

38 ^a) Dc₁ D₁ G₂ 4 स* (for स) D₁₋₃ तु (for च)
 — ^b) D₂ तु (for च)

Colophon G₁ missing — Major partan Ś₁ Dn₂
 T G₂₋₄ आरण्य — Sub partan N (except Ś₁ D₂)
 T₁ M₁ (all om sub partan name) mention only
 नलोपाल्यान — Adhy name Dn₁ n₃ M₁ दमयती
 स्वयवर*; D₂ दमयत्या नलवरणो नाम स्वयवर — Adhy
 no (figures, words or both) Dc₂ M₁ 55, Dn₂ n₃
 57, D₁ 58, T G₂₋₄ M₂ 54 (as in text) — Śloka
 no Dn 49 (Dn₁ 50), D₁ 40

55

~~35~~ This adhy is missing in G₁ (of v 1 9 53.
 5), the MS is mostly ignored here

1 1^{ab}=3 54 28^{ab} — After 1, M₂ ins a passage

द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ॥ २
 ततोऽत्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्रतम् ॥ ३
 तमत्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
 वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः क्रोपसमन्वितः ।
 देवानामन्वय तान्मर्वाणुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
 देवाना मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 ननु तस्या भवेद्व्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवोकसः ।
 अस्माभिः समनुजातो दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
 कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।

यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८
 यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ ९
 आत्मानं स शपेन्मूढो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ १०
 कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाथे विपुलेऽप्लवे ।
 एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ ११
 ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमत्रवीत् ।
 संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १२
 भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंखते ।
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५५ ॥

C 3 2253
B 3 58 14
K 3 55 15

of 8 lines given in App I (No 9)

2 ^{ab}) T₂ G (G₁ missing) प्रेक्ष्य (for शक्रः) and शक्रः म (for मप्रेक्ष्य) D₁ परवीरहा, S (mostly) बलवृत्रहा — ^c) S₁ सहासीन, K₁ 3 B₃ T G (G₁ missing) सहानेन — ^d) M₁ क यास्यसि कले वद

3 ^c) K₂ B Dn D₄ 8 S (except M₂, G₁ missing) हि (for [अ]ह) — ^d) K₂ B Dn D₄ 8 ता, T₁ इद् (for तद्) K₃ (corrupt) ममापि मनस्त्रदा

4 ^a) K₄ D₁₋₃ ततो* (for तम*) — ^b) S₁ K (except K₂) Dc D₁₋₄ 8 T₂ G₂ 3 M निवृत्त — ^{cd}) T G (G₁ missing) नलो राजा पतिस्तस्या वभूव म महाद्युति* (T₁ G₂ *ते)

6 ^c) K₂ B Dc Dn D₄₋₈ तत्र, D₁ 3 ततस् (for ननु) T₂ G₃ तस्य (for तस्या)

7 ^b) K (except K₂) D₁ 3 त (for ते) — ^c) K (except K₁) B Dn D₂ 4-8 M₂ ज्ञाते (for ज्ञातो) — Dc₂ (which om 8) ins 230* after 7

8 Dc₂ om 8 T G (G₁ missing) transp 8^{ab} and 8^{cd} — ^a) K₂ Dn D₄ M₂ का च, K₂ D₂ 3 कश्चित्; T₁ G₂ 4 किं च, M₁ का स्विन् Dc₁ धर्मगुणो* — K₁ 2 B Dc Dn D₄₋₈ T G (G₁ missing) ins after 8 (Dc₂, which om 8, ins after 7) M ins line 1 only after 8^{ab}

230* योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।

नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।

अहिंसानरतो यश्च सत्यवादी व्रतव्रत ।

[(L 1) M₁ मागान् (for मवान्) — (L 2) T G (G₁ missing) नित्य- (for नित्य) — (L 3) B₁ D₅ T G (G₁ missing) अहिमावा रतो Dc नित्य (for यश्च) T G (G₁ missing) धर्म* (for मल*)]

— Thereafter K₁ ins 231*

9 ^a) B Cn दाक्ष्य (B₁ दान), M₂ सम्यक्, Cnp मल्य (as in text) B₄ Dn ज्ञान, B₁ दाक्ष्य (for दान) — ^b) S₁ K (except K₂) B₁ 3 Dc D₁₋₃ 8 शौर्यं (for शौच) S₁ K₁ 3 क्षमा दम*, T₁ सदा क्षमा, T₂ G (G₁ missing) दया क्षमा (for दम शम) — K₂ B Dc Dn D₄ 8 ins after 9 K₁, after 230*

231* एवरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 which is a v l of 10^{cd}

10 ^a) K₂ B₁ G₂ 4 M₂ सशपेन्, B₂ शपेत्; Dc शमयेन् — ^b) K₂ B Dn D₂₋₄ 8 G₄ om च — D₄ om 10^{cd} — ^c) K₂ एवभूत् T G (G₁ missing) हि (for वै) — ^d) T₁ शासितु, G₄ वासितु, M₁ पीडितु (for शपितु)

11 ^a) T G (G₁ missing) अमकृन् (for कृच्छ्रे स). — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃ 8) विपुले हृदे, K₂ 4 D₂ विपुलहृदे

12 ^a) T G (G₁ missing) गतेषु तेषु दे* — ^c) S (G₁ missing) सयतु (for संहर्तुं)

५६

वृहदश्व उवाच ।

एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैपथः ॥ १
 स नित्यमन्तरप्रेक्षी निपथेष्ववसच्चिरम् ।
 अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
 कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामास्ते स नैपथः ।
 अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
 स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।

गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निपधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजन्नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्धाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

13 ^a) K₄ D₂ धवस' (for अश') — ^b) D₁ ३ रस्यति
 — ^d) K₁ ३ B₂ D_n D₄ ६ (by transp) साहाय्य कर्तुम्,
 T G (G₁ missing) कर्तुं मे साह्यम्, M साह्य मे कर्तुम्
 — After 13, T G (G₁ missing) ins
 232* मम प्रिये कृते तस्मिन्कृतवाश्च भविव्यसि ।

Colophon om in D₂ ३ G₁ missing — Major pa-
 ran Ś₁ D_n T G₂₋₄ आरण्य — Sub-parvan N (except
 Ś₁ B₄, D₂ ३ om) T G₃ (all om sub-parvan name)
 mention only नलोपाख्यान — Adhy name B₄ कलि-
 द्वापरमन्त्रण, T₂ G₃ इद्रकलिसवाद् — Adhy no (figures,
 words or both) Dc₂ M₁ 56, Dn (Dn₁ sup lin) 58,
 D₁ 59, T G₂₋₄ M₂ 55 (as in text) — Śloka no
 Dn 14, D₁ 13

56

1 The portion of the text from 1^a up to समाह्वान
 (in 8^b) is missing in G₁ (cf v l 3 53 5) — ^b) T
 G (G₁ missing) तदा (for सह) — ^c) Ś₁ K₁ कलिस्
 (for ततस्)

2 G₁ missing (cf v l 1) — ^a) K₂ B Dn D₄ ६
 T₂ G₃ 'प्रेक्सुर' (for 'प्रेक्षी')

3 G₁ missing (cf v l 1) — ^b) K_{4m} D₂ ६ शय्याम्
 (for सय्याम्) K₂ अध्यास्त, K₄ D₂ ३ S आस्ते स, K_{4m}
 D₅ भेजे स, B (except B₁) Dn₁ n₃ Cn अन्वास्त (Cnp
 सोऽस्ते स), Dn₃ D₄ ६ अन्वास्य (for आस्ते स)

4 G₁ missing (cf v l 1) — ^a) K₂ B Dn D₄ ६
 च (for तु) — ^b) K (except K₄) B D (except D₁₋₃ ३)

T₂ G₃ ४ च; G₂ M₂ तु (for इ) — ^d) D₁ अक्षैर' (for
 एहि)

5 G₁ missing (cf v l 1) — ^a) B₂ D₂ जित्वा (for
 जेता) — ^b) K₄ च, Dc स (for हि) — ^d) K₂ ३. 4m
 B Dn D₂₋₆ T₂ G₃ राज्य (for राजन्) — After 5, K₄
 ins

233* एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करस्तमभापत् ।

K₄ (om lines 2-3) cont K₃ D₁ ins after 5

234* पुष्कर उवाच ।

पणेन दीव्यते वीर नास्ति वित्त पणाय मे ।

वित्तहीनेन च नलं श्रीडते न मया सह ।

पुष्करेणैवमुक्तस्तु कलिर्वचनमब्रवीत् ।

भविष्येऽह वृषश्रेष्ठस्तेन दीव्य पणेन वै ।

[(L 2) D₁ कथं क्रीडेन् (for क्रीडते त) — (L 4) K₄
 भविष्येह नरश्रेष्ठ सखा दीव्य नलेन वै]

6 G₁ missing (cf. v l 1) — ^b) D₁ T₂ G (G₁
 missing) अभ्यगात् — Ś₁ D₃ om (hapl) 6^{cd} — ^d)

T G (G₁ missing) M₁ त वै, M₂ वहून् (for गवां) D₁ ३
 M₂ अभ्यगात्, T G (G₁ missing) अन्वियात्, M₁ अन्वगात्

7 G₁ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K (except
 K₂) D₁₋₃ च (for तु) — ^c) T G (G₁ missing) प्रीत्या;

M₂ भ्रात्रा (for भ्राता) K₃ Dc Dn₂ D₅ एहि दीव्याम (K₃
 Dn₂ 'व)हे राजन् — ^d) K₁ T G₃ ४ पुन पुन (for
 मुहुर्मुहुः)

8 G₁ missing up to समाह्वान in 8^b (cf. v l 1)

— ^b) D₁ समाह्वय T G (except G₁) महायशा — ^c)

B₂ S वैदर्भ्या 'माणाया — ^d) S (except M₂) प्राप्त' (for
 पण') — After 8, K₃ ins

वैदभ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स नलस्तदा ॥ ९
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमचेतसम् ॥ १०
 ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
 राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११
 ततः स्रुत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
 निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 अमृष्यमाणा व्यसनं राजो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३

ततः मा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४
 राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ।
 तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभापत ॥ १५
 तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ।
 आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभापत किंचन ॥ १६
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
 नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १७
 तथा तदभवद् द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

C 3 2271
B 3 59 18
K 3 56 20

235* आहूतो न निवर्तत द्यूतादपि पणादपि ।
 while S (M om line 2) ins
 236* तत स राजा सहसा देवितु सप्रचक्रमे ।
 भ्रात्रा देवाभिमूलेन देवाविष्टो जनाधिप ।
 9 ^b) S₁ K₁ रत्नाना चैव, T₃ G₃ यानयुग्यसु- G₂ ३
 वामस- — ^d) B₃ हीयते, D₂ G₁ दीव्यते (for जीयते)
 Dc D₁ ६ पुन पुन (for नलस्तदा)
 10 ^d) K₄ (marg sec m as in text) दीव्यते तम् (for
 दीव्यमानम्) N अरिदम (K₁ २ B Dc Dn₃ D₄ *म) (for
 अचेतसम्)
 11 ^a) K₂ ४ Dn D₆ ६ T G *जना सर्व — ^b) Ś₁
 K₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ ६ दुःखश्लोकसमन्वित (K₄ D₃ ३ ६ *ता)
 — ^c) K₁ transp राजान and द्रष्टु- D₃ इच्छति (for आग-
 च्छत्) — ^d) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ आतुरा (K₁ ३ D₁ *र)
 12 G₁ om 12 — ^a) D₂ तत्र (for सूत) — ^c) K₂
 B D (except D₁₋₃) देवि (for सर्वो) T G (G₁ om)
 पौरजानपद सर्वो (T₁ *दा सर्व) — ^d) D₂ ३ द्वारे
 14 ^a) Ś₁ K₃ D₁ ३ तत म, K₄ ततस्त्वा, T₁ स दृष्ट्वा
 — ^b) T₁ चार्ता (for वाचा) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ ३
 मूर्च्छिता, some MSS कर्षिता
 15 ^{ab}) K₁ ३ एष (for राजन्) K₁ ३ Dc M₁ उप-
 स्थित Ś₁ K₄ D₁₋₃ मन्त्रिणस्त्वा (Ś₁ *स्त्वा, D₂ *स्ते) महा
 राज दिदृक्ष्व उपस्थिता — S₁ K₃ ४ D₁₋₃ om 15^{cd}
 — ^c) K₁ T₁ G₁ M₁ सर्वो (for सर्वे) — ^d) T₃ G (ex-
 cept G₁) राजन् (for राज) K₁ *पुर सर, B₃ *पुरस्कृते
 — After 15^{cd}, K₁ ins the reading of 15^{ab} given by

Ś₁ K₄ etc (see above), while S ins
 237* वृद्धैर्ग्राह्यगमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वित ।
 आगत महित राजस्त्वत्प्रसादावलम्बिनम् ।
 — ^a) S₁ K (except K₂) D₁₋₃ तान् (for त)
 16 ^a) Ś₁ G₁ रुचिरापागा — ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ तथा-
 विधा (B₃ सुहृसुहृ), S (except M₁) शुचिस्मिता (for
 सुम*)
 17 ^b) D₂ ३ G₃ तथैव (for ते चैव) — ^d) D₂ ६ T
 G आलय
 18 ^a) K₄ T₃ G₃ तदा (for तथा) T₃ G (except
 G₁) सम* (for तद्*)

Colophon — Major parvan S₁ Dn₃ T G आरण्य
 — Sub parvan N (except Ś₁ D₂) T G₃ (all om
 sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy
 name B₃ द्यूत, D₂ नलशरीरे कलिप्रवेशे अक्षक्रीडाया नलपरा-
 जय — Adhy no (figures, words or both) Dn (Dn₁
 sup lni) 59, D₁ 60, T G M₂ 56 (as in text), M₁
 57 — Śloka no Dn 18, D₁ 20

57

1 ^a) T₃ G तथा (G₁ तुत्) (for ततो) — ^d) T₁ G₁
 देवेन (for देवने) D₃ गतचेतन, T₃ G₂₋₄ कृतचेतस (G₄
 *न)
 2 ^b) Ś₁ K₁ वेदभीं ससुता, K₃ राज्ञी भीमसुता — 2^{cd}

५७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १
 भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
 बृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
 आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्रसु ॥ ४
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो मागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराव्रजन् ॥ ५
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
 न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ६

वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
 दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ७
 निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराञ्छुखान् ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ८
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्ण्येयं नलशासनात् ।
 हृतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ९
 बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्ण्येयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १०
 वाष्ण्येयं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्छ्रद्धया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ ११
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विपमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १२
 यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणेह जीयते ।

= (vii) 3 51 6^{cd} — ^a) K₁ नैपथ (for पार्थिव)

3 ^a) K₁ शकमाना च, K₃ 4 D₃ आशकमाना K₃ Dc
 तत्कार्यं (of 2^a) — ^b) Ś₁ K₁ चिकीर्षन्ती K₃ तत्कथ, Dc
 तत्पर — ^d) M₁ 'लक्ष्ये' (for 'लभ्ये') — After 3, K₁ 2
 B D (except D₂ D₁₋₃) ins

238* बृहत्सेनामतिशया वा धात्रीं परिचारिकाम् ।

द्विता सर्वार्थकुशलामनुरक्ता सुभाषिताम् ।

4 ^b) K₄ आसाद्य, D₁ 3 आनीय B₃ नृपशासनात्
 — ^c) Ś₁ B₄ D₆ G₁ द्रव्य, D₁ 3 वित्त (for द्रव्य) — ^d)
 D₁₋₃ तु (for च) — After 4, S ins

239* इत्येव सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।

उवाच देव्या वचन मन्त्रिणा सा समीपतः ।

[(L 2) G₂ M transp देव्या and वचन]

5 K₁ om 5^{ab} — ^c) M₁ अपीदानीं विधेय स्याद् — ^d)
 K₂ B D (except D₁₋₃) नलम् (for पुनर्) D₁ अद्युवन्
 (for आव्रजन्)

6 K₃ om 6^{ab} — ^a) T G M₂ प्रकृतीस्तास्तथा (G₄ M₂
 'तो) दृष्ट्वा — ^d) D₃ स (for न) K₁ स (for च) Ś₁
 K₃ 4 D₆ D₁ M स, D₃ त, D₅ ता (for तत्) K₁ प्रत्य-
 पद्यत

7 ^a) D₁ प्रतिवाक्यमदातार — ^b) Ś₁ K₁ 3 प्रसमीक्ष्य;
 G₂ अपि वीक्ष्य (for अभि')

8 ^a) M निशम्य S (except M₁) हि (for च) D₁ 3
 निशम्य चाक्षान्वै सर्वान् — ^b) S₁ K₁ 'पराक्रमान् (K₁
 'क्रम)

9 ^a) S (except M₁) गत्वा (for गच्छ) — ^b) M₁
 मम (for नल) — ^c) Ś₁ आनाय — ^d) Ś₁ K₁ D₁
 बृहत् (for महत्)

10 ^a) K₂ B₄ D₁₁ n₃ D₆ तु सा, D₃ तत् (for तु
 तत्) — ^b) D₁ 3-6 T₂ G₃ M₂ दमयत्या — ^c) K₃ सूत
 तम् (for वाष्ण्येयम्) Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃ सूतमानाययामास
 — ^d) K₁ आशु' (for आस')

11 ^a) K₄ वासुदेव (for वाष्ण्येय तु) D₂ 3 च (for
 तु) T₂ G₃ 4 तथा (for ततो) — ^b) = 1 92 30^b,
 166 5^d S₁ B Dc₂ Dn₂ D₂ 4 साख्यत् (B₁ सारथि), K₁
 सांख्यया, D₁ 3 सार्वित (for सान्त्वयन्) T G M₁ श्रद्धया
 परया (T₁ M₁ मधुर, G₁ स्निग्धया) गिरा, M₂ श्रद्धया मधुरया
 गिरा — ^d) D₃ देश' (for प्राप्त') T₂ G₃ अर्दिम (for
 अनिन्दिता)

12 ^a) K₄ D₄ 6 सदा, G₂ यदा (for यथा)

13 ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ M₁ [ए]व, T₁ G₁ M₂ हि
 (for [इ]ह) — ^c) K₁ D₁ भूयो वै, K₂ Dn D₄ 6 (by
 transp) वै धृते, G₄ भूयोपि — ^d) K₁ G₄ धृते रागो, K₄
 D₃ (by transp) भूयो रागो, D₁ रागो धृते Ś₁ T₂ G₁ 3

तथा तथास्य द्यूते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १३
यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १४
सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैपथस्य महात्मनः ॥ १५
यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्रचः ।
न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदिति ॥ १६
नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा महाजवान् ।
इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १७
मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।

अश्वाञ्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥ १८
दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वाष्णोयो नलसारथिः ।
न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ १९
तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ॥ २०
हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
इन्द्रसेना च ता कन्यामिन्द्रसेनं च वालकम् ॥ २१
आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरी तदा ॥ २२
ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

C 3 2296
B 3 60 25
K 3 57 26

[S]पि, K₁ B₁ ३ D₃ G₂ M₂ वि, K₃ हि, K₄ [S]स्य,
G₄ [S]। (for Sनि) D₂ (corrupt) वैराग्येण ह भूयते
14 °) K₂ Dn D₆ ६ G₁ तथा (for यथा) K₃ ४
D₁₋₃ M₁ हि (for च) — °) K₂ B Dn D₄₋₆ पतति, T₂
G₂ ३ पतते (for वर्तन्ते) — °) D₁ वर्तते (for दृश्य*)
15 °) G₁ सुहृन्सुजन* — °) T₁ यथाय न, T₂ (orig)
G (except G₃) M यथाय न D₂ ३ स, G₁ य (for च)
— After 15^{ab}, K₁ ३ B D (except D₁₋₃) S ins
240* ममापि च तथा वाक्य नाभिनन्दति मोहितः ।
[Cf. 16^{ab} — S (except T₁ M₁) transp अपि and
च Dc D₄ G₄ यथा (for तथा) M₁ जानति (for नन्द-
ति) T₂ G (except G₁) नैपथ (for मोहित)]
— S cont
241* यथा राज्ञ प्रदीप्ताना भाग्यानामथ सारथे ।
[T₁ G₁ तथा (for यथा) M तथास्य राज्ञो दीप्ताना (for the
prior half) T₁ अस्य, G₁ अत्र (for अथ)]
— °) K₁ ३ B D (except D₁₋₃) दोषो (for शेषो) T₁
नूनमन्ये विरोधोक्ति
16 M₁ om 16^{ab} — °) K₂ B (except B₃) Dn
D₄₋₆ यत्तु मे, D₁ ममैव, M₂ तत्र मे (for यत्र मे) — °)
K₁ D₂ ३ त्वा (for त्वा) — °) K₁ B₂ D₁₋₃ मे (for मद्-)
— °) K₂ D₆ विनमेद् (for विनशेद्) K₂ B D (except
D₁₋₃) अपि (for हृति) S विनाश प्रति सारथे
17 °) K₂ ४ B D (except D₁₋₃) G₂ मनो* (for
महा*) — °) Cf 20° S रथम् (for इद्रम्) K₃ (marg
sec m; as in text) नगर (for मिथुन) — °) K₄ विदर्भ

(for कुण्डिन)

18 °) S₁ K (except K₂) B₁ Dc D₁₋₃ स्यदन वालकौ
(S₁ क) तथा — °) K₂ B Dn D₄₋₆ चेमान्, S (except
M₁) चैव (for चैतान्) T₂ G (except G₁) विनिक्षिप्य
(for यथाकाम) — °) K₄ D₁ ३ वसेहान्यत्र M₁ चात्रैव,
M₂ वान्येन (for वान्यत्र) S₁ K₁ ३ मम वाक्येन गच्छथा
(K₃ त)

19 °) M₂ ततो (for तु तद्) — D₂ om 19°-20°
— °) Ś₁ M₂ नित्यश, K₁ सर्वश, K₃ ४ D₁ ३ मुख्यत

20 D₂ om 20 (cf. v. l. 19) — °) Cf 17° B₂
आदाय (for आरोप्य) — °) S₁ K₃ ४ B D₁ ३ ४ ६ विद-
र्भां तेन S₁ K₁ ३ D₁ ३ यायिना.

21 °) D₂ ३ ततो (for तत्र) S₁ K₁ ३ Dc D₁ स
विन्यस्य (for विनिक्षिप्य) M₁ हयास्तु तत्र निक्षिप्य

22 °) Dc प्रति (for नृपम्) — After 22^{ab}, T₂ G
(except G₁) ins

242* क नु यास्यामि मनसा चिन्तयानो सुहृर्मुहुः ।
— °) K₄ तत सूतो (S) [अ]योध्याया — °) D₂ तथा,
G₄ तत् (for तदा)

23 Dc₁ om 23 — °) K₁ ३ D₁ च, K₄ तु (for स)
— °) K₃ स्वरात्नित (for सुद्) — °) Ś₁ K₁ D₂ ३ तत्र
(for तस्य) D₁ लेभे तत्र भृति सोपि, S भृति च स ददौ चास्य
— °) Ś₁ सात्मजेन K₂ ३ B₁ Dc₂ Dn₁ D₁₋₃ ६ महीपते,
S नि(T₁ तु, G₁ M च) योजित

Colophon om in K₁ Dc₁ — Major parvan N

५८

वृहदश्व उवाच ।

ततस्तु याते वाष्णीये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ १
 हृतराज्यं नलं राजनप्रहसनपुष्करोऽब्रवीत् ।
 द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
 शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्भूतं मया ।
 दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
 पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४
 ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमात् ।

उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५
 एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
 निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ६
 दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ।
 स तथा वाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैपधोऽवसत् ॥ ७
 पुष्करस्तु महाराज वोपयामास वै पुरे ।
 नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्ब्रह्म्यतां मम ॥ ८
 पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
 पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९
 स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

(except D₂, K₁ Dc₁ om) T G₃ (all om. sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name D₂ पुष्करेण सहाक्षक्रीडाया दमयतीधिलापे दमयतीवाक्य — Adhy no (figures, words or both) D₂ 60, D₁ 61, T G M₂ 57 (as in text), M₁ 58 — Śloka no Dn 25

58

1 ^a) K₃ प्र (for तु) — ^b) T₁ धीमत (for दीव्यं) — ^d) = 4 63 32^b, 66 26^b B₁ यद्वा अन्यद्, T G यच्चापि

2 ^b) K₄ पुष्करो वाक्यमब्रवीत् — ^d) Ś₁ K₁ तु (for [अ]स्ति)

3 ^b) Ś₁ B₁ एतद् (for अन्यद्) K₂ 3 B₂ 4 Dc Dn D₂ 3. 5 6 जित (for हृत) D₂ पूर्वं सा विजिता मया — ^c) K₁ 3 B₂ 3 D₂ 6 M₁ दमयत्या

4 ^a) Dc उक्तस्तु, D₃ उक्तश्च (for 'स्य) — ^b) D₂ मन्युमत् D₃ नलः परममन्युना (cf 5^b) — K₃ om (? hapl) 4^c-5^b — ^c) S₁ K₄ D₂ 3 G₄ विदीर्यतेव, Dc व्यदीर्यतास्य

5 K₃ om 5^{ab} (cf v l 4) — ^b) Dc D₃ G₁ 'मन्युना — After 5^{ab}, T G ins

248* उवाच विद्यतेऽन्यच्च धन मम नराधम ।
 पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकस्तु दुर्मना ।
 उत्तरीय तदा वस्त्र तस्याश्वाभरणानि च ।

[(L 2) T₁ पणस्त्रिव च निक्षिप्य, G₁ पणोस्त्विति विनिक्षिप्य

— (L 3) T₁ G₁ तथा (for तदा)]

— ^c) T G उक्तस्य — ^d) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁-3 महामना (for 'यशा')

6 ^a) K₂ B Dc Dn D₄-6 T₃ (orig) द्यसवीत, D₁ सुसवीत, D₂ 3 परीधान (for असं) S (T₂ by corr) एकवासोभि(G₄ 'नो हि, M₁ 'म' सु)सवीत — ^b) K₃ सुहृच्छोकसमन्वित, S सुहृदा शोकवर्धन — ^c) K₂ B Dn D₂ 5 6 T₁ ततो, K₃ महा, S (except G₁) नलो (for तदा) T₁ राजन् (for राजा) — ^d) Ś₁ स (for सु-) S त्यक्त्वा तु विपुल धन.

7 ^a) Ś₁ Dc₁ T₁ एकवस्त्रां, K₃ 4 G (except G₂) M₂ 'वस्त्र B (except B₃) Dn D₄ 6 [अ]ध, D₁-3 तु, D₂ च (for त) — ^b) Ś₁ [S]भ्यगात्, K B₁ 3. 4 Dc Dn D₁ 2. 4-6 M [S]न्वगात्, B₂ D₃ T₁ [S]न्वयात् — ^c) G₂ 4 तथा (for तथा) T G M₂ नगरा(T₂ G₃ नैपधा) भ्यादो (for वाह्यत सार्धं) — ^d) T₁ ता रात्री (for त्रिरात्र) K₁ नैपध सहितोवसत्

8 ^a) Dc 'स्तु महाभाग' — ^c) G₁ अनुव्रजेन्नल यस्तु — ^d) K₁ (by transp) मम वध्यता, T G₂-4 M वध्यता मिति G₁ गच्छेद्ब्रह्म वध्यतामिति

9 ^a) T₂ G (except G₁) च (for तु) — ^b) Ś₁ D₁ प्रजा, K₃ 4 D₂ 3 द्यूत (for तस्य) — ^c) K₂ B Dn D₄-6 न तस्य (B₁ तस्य न) (for न तस्मिन्) — ^d) T₁ नराधिप (for युधि')

10 ^a) T₁ M₂ तथा, G₁ नलो (for तथा) K (except K₁) B Dc D₁-3 नगराभ्यासे — ^c) K₁ भूखो (sic), D₁

त्रिरात्रमुपितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०
 क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्काश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ ११
 स चिन्तयामास तदा निपधाधिपतिर्वली ।
 अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १२
 ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
 तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ १३
 उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १४
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १५

तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथात्रवीत् ॥ १६
 येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयार्दितः ॥ १७
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैपधाः ।
 त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ १८
 वैपम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ १९
 एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २०
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

C 3 2318
 B 3 51 22
 K 3 58 23

राजन् (for राजा) — After 10, K₁ 3 B D (except D₁₋₃) in_s

244* पीड्यमान क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
 प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्तीं तमन्वगात् ।

[(L 1) K₁ क्षुध मपाड्यमानश्च फल B₂ वन* (for कर्ष*)
 — (L 2) K₁ ततोन्वात्, B₂ तनोन्वियात् (for तमन्व*)]

11 ^a) K₁ 3 B Dn D₄₋₆ T G क्षुधया, M₁ तथा स-
 (for क्षुधाम) S₁ मानश्च, K₄ मानोपि — ^b) S₁ तिथ, K₄ D₂ तिथो (for तिथे) S₁ पयि, K (except K₂)
 D₁₋₃ [S]ध्वनि (for [S]हनि)

12 ^c) S₁ B Dn₁ n₂ D₁ 4 6 G₁ भक्ष्यो, K₁ भक्ष्य
 K₁ समादेश, K₂ ममाद्याह, K₃ D₁ ममाद्योय, Dc ममापीह,
 T G M₂ ममाद्यापि, M₁ मम ह्यय — ^d) S₁ K₃ बहु (for
 वसु)

13 ^a) S₁ K₁ 3 4 D₁₋₃ T₂ G₁ 3 M₂ उत्तरीयेण, K₃
 B Dc Dn D₄₋₆ परिधानेन (for अन्तरीयेण as in T₁ G₂ 4
 M₁) — ^b) S₁ समवावृणोत्, K₃ 4 B D (except D₂ 3)
 T₁ न स (K₄ म)मावृणोत्, T₂ M₂ स समास्तृ*, T₂ (by
 corr) G₃ म समावृणोत् (for समवास्तृणोत्) M₁ चक्षेणैव
 समावृणोत् — ^c) S₁ K₁ 3 4 D₁₋₃ T₂ (by corr) G
 (except G₂) M₂ तस्योत्तरीयम्, K₂ B Dc Dn D₄₋₆ तस्य
 तद्वक्षम् K₄ D₃ आमाद्य — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆ transp
 जग्मु and सर्वं K₃ D₁ विहायस*, D₂ 3 विहगमा*, T G₁ 3
 M₁ विहायम

14 ^a) S₁ तत्तु, K₁ त तु, K₂ B Dn D₄₋₆ वाक्य (for
 ते तु) — ^b) S₁ K₂ B Dn D₄₋₆ एतद् (for वाक्यम्)
 K₂ B (except B₃) Dc Dn D₅ S (except G₁) ततो

(for तदा) — ^c) B₂ दिष्ट्या (for दृष्ट्वा) S₁ K₁ दीन
 (for भूमौ) — ^d) S₁ K₁ स्थितमेनम्, K₃ 4 Dc D₁₋₃
 (by transp) दीन स्थितम्

15 ^b) K₁ तव वासोपहारिण — ^c) K₄ अस्माक हि
 कथ प्रीति*, D₂ नागच्छति तत प्रीति — ^d) M₁ सु-
 (for स-)

16 ^a) S₁ K₂ Dn D₄₋₆ समीप- (for समीक्ष्य) — ^b)
 D₃ गत (for च वि) — ^c) K₁ 3 B Dn D₁ 4-6 G₂ M₂
 तदा, G₁ [S]पि वै (for ततो) K₃ B Dn D₃₋₆ M₃ राजन्
 (for राजा) — ^d) S₁ D₂ तथा*, T₁ तदा* (for अथा*)

17 ^a) G₂ 4 M₂ एषा (for येषा) — ^c) K₂ 3 Dn
 D₁₋₃ 5 विदेय, Dc विदेत (for विदे च) — ^d) K₂ 4 B
 Dn D₄₋₆ T₂ G₃ क्षुधयान्वित, D₁ अतृपार्दित, M₁ च क्षुधा-
 न्वित K₁ क्षुधितो दुःखितस्तथा

18 ^a) G₄ एषा B₂ प्रकोपात् (for कृते न), cf 17^a
 — ^b) D₂₋₄ S (except T₂ G₃) मम (for मयि) — ^c)
 K₂ B (except B₃) Dn D₄₋₆ transp ते and इमे — ^d)
 K₂ B Dn D₄₋₆ वासो भीरु, K₃ वासो व्यप-, T G वास
 श्रापि

19 ^c) T₁ G (except G₃) ते स-, M ते सा (for
 तेऽह)

20 ^a) D₂ 3 बहुश- (for बहव) — ^b) K₁ M₂ मुख,
 M₁ दिश (for पयम्) — ^c) B₂ T₁ G (except G₃)
 अवतीनुक्षं

21 ^a) S (except T₁ G₂ M₂) महात् (for महा-)
 — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆ बहुमूलफला*, Dc D₁ दुमा पुष्प-
 फला*, M₂ अमी पुष्पफलद्रुमा

आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ॥ २१
 एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।
 अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २२
 ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैपथं करुणं वचः ॥ २३
 उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २४
 हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुच्छमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ॥ २५
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
 वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ॥ २६
 न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
 औपथं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्वचीमि ते ॥ २७

नल उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्वार्तस्य भेषजम् ॥ २८
 न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कसे ।
 त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ॥ २९
 दमयन्त्युवाच ।
 यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
 तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३०
 अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।
 चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३१
 पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि नरसत्तम ।
 अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरप्रभ ॥ ३२
 यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्त्रजेदिति ।

22 ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ असौ, K₄ T G M₂ एष (for अय) T G M₂ यास्यति (for गच्छति) K₂ B₂ 3 Dn₃ D₄₋₆ कोशला, K₃ कौशलान्; K₄ B₄ Dn₁ n₂ D₂ 3 कोशलान्, D₀ कौशला, D₁ कोशल M₁ रमणीय शिव सम — °) G₁ M₂ तत (for अत) — ^d) T G M₂ दक्षिणे for 'णे) M₁ विदर्भाणा महाद्युते — After 22, K₁ 2 B D (except D₁₋₃) ins

24^b* एतद्वाक्य नलो राजा दमयन्तीं समाहित ।

उवाचासकृदारतो हि भैमीमुद्विश्य भारत ।

[(L 2) K₁ 2 B₂ D₄₋₆ उवाच चासकृदारत]

23 23^{ab} = 3 66 14^{ab} — ^b) Ś₁ K₁ 3 पीडिता, B Dn D₄ 6 कर्षिता, D₁ मूर्च्छिता — °) K₄ D₄ D₁ 2 [इ]द (for त) — ^d) D₅ परम, G₁ कृपण (for करुण)

24 ^a) B₄ सवेपते; Dn D₁ 3 उद्वेजते — ^b) K₃ D₁ 4 6 T₁ सर्वत, B_{2m} भारत (for सर्वश)

25 ^a) G₁ हृतराज्य K₂ B (except B₂) Dn D₄₋₆ S (except T₁ M₁) हृतद्रव्य — ^b) K₄ क्षुधपीडित, B₂ क्षुधयान्वित, D₀ D₂ क्षुत्समन्वित, G₂ 4 नृदसम (G₄ *श्रमा)-न्वित — ^d) B₂ M (by transp) स्वामह, G₄ विसृज्य Ś₁ T₁ स्वा; G₂ हि (for स्वा) K₁ 2 B (except B₁) Dn D₂ 4-6 निर्जने (for वि*)

26 ^a) K₁ D₀ च (for ते) — ^d) K₂ B₃ Dn D₄₋₆ G₁ M [अ]ह; B₂ त (for ते)

27 ^a) Ś₁ K (except K₂) D₀ D₁₋₃ हि (for च) — ^b) K₄ D₁₋₃ भेषजामृत, T₁ G₂ 4 M₂ भेषज मत, T₂ G₃

भेषज मत, G₁ ह्येय मन्मत — °) S (except M₁) नित्य हि (for औपथ) — After 27, D₁ ins an addl colophon (*adhy no 62*)

28 ^a) = 1 143 16^a T₂ G₂ 3 सत्यम् (for एवम्) D₃ एव (for एतद्) — °) Ś₁ रम्य, K₁ 4 M₁ किञ्चित्; T₁ वित्त (for मित्र) — ^d) K₁ 4 विद्यते भेषज मत (K₄ *पजा मृत)

29 ^a) Ś₁ K (except K₂) D₀ D₁₋₃ त्यक्तुमिच्छामि — ^b) K₂ B₁ 4 Dn D₄₋₆ किमल (for किमर्थं) Ś₁ K₁ 3 भाषसे (for शङ्क*) — °) D₀ प्रजह्याम्, D₀ प्रमह्याम् (for त्यजेयम्) — ^d) K₂ B D (except D₁) चैव (for स्वेव)

30 ^a) Dn₂ M₂ मा (for मा) — ^{ad}) K₄ एष पथा विदर्भाणा किमर्थमुपदिश्यते

31 ^b) K₂ 3 Dn D₄₋₆ तु, B₃ च (for स्व) Ś₁ K₁ 4 D₁ 2 इच्छसि (for अर्हसि) — °) G₁ तेजसा T G (except G₁) स्वपकृष्टस्व — ^d) Ś₁ K₃ Dn₂ D₆ मा (for मा)

32 ^a) K₄ D₁ 3 पथानो — ^b) Ś₁ K₁ D₀ विबुधोत्तम; K₂ B Dn D₄₋₆ च (D₅ स्व) नरोत्तम, K₃ 4 D₂ 3 M₁ विबुधोपम, D₁ यत्सुरोपम (for नर*) — °) D₂ 3 शोको, M₁ शका — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆ असरोपम, G₁ अनलप्रभ Ś₁ K₃ 4 D₀ D₁ वर्धयिष्यति (K₄ D₁ *सि) शक्या, K₁ वर्धयिष्यसि मानद, D₂ 3 वर्धते चानिश्च प्रभो, M₁ वर्तते त्वयि नैपथ

सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३३
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।

तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५८ ॥

५९

नल उवाच ।

यथा राज्यं पितुस्ते तत्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः क्रथंचन ॥ १
क्रथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिद्युनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २
वृहदश्व उवाच ।

इति बुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वासमोऽर्धेन संवृताम् ॥ ३

तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभा कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभामुपसंग्राप्य तदा स निपधाधिपः ।
वैदर्भ्यां सहितो राजा निपसाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पासुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुध्वाप धरणीतले ॥ ६
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७

C. 3 2339
B 3 62 7
K 3 59 8

33 °) B₁ D₁ G₁ चां (for चां) — °) M₁ इति, M₂
इय (for तव) K₁ 2 B D (except D₁₋₃) M ज्ञातीन्
(for गजन्) K₃ भवेदिति, D₂ 3 क्रथंचन, T G भविष्यति
(for ववेदिति) — °) D₂ 3 गच्छामो, T₁ G (except
G₃) गच्छाव — °) Ś₁ K₂ 4 B Dc₁ D₁ 2 6 विदर्भां
यति

34 °) Ś₁ K₁ त्वा (for त्वा) T G तत म राजा त्वा
दृष्ट्वा — °) S₁ पूजयिन्वा च मानद — °) D₂ 3 ततस् (for
तेन) — °) K₄ D₁ ने (for नो)

Colophon — Major partan Ś₁ K₄ Dn₃ T G M₃
आरण्य — Sub partan NT₁ (om sub-parvanname)
mention only नलोपाख्यान — Adhy name D₂ नल
परित्यागे अक्षररूपाणि द्वापरेण नलवस्त्रापहारेण दमयतीव्रान्त्य
(sic) — Adhy no (figures, words or both) Dn₁
(sup lin) 36 (') Dn₂ n₃ 61 D₁ 63, T G M₃ 58
(as in text), M₁ 59 — Śloka no Dn 36, D₁ 7

59

1 For नल उ S subst

246* वृहदश्व ।

इत्युक्तः स तदा देव्या नलो वचनमप्रवीत् ।

[T₁ M₁ नया (for तदा)]

— °) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ तत्र पितुस्ते (for पितुस्ते

तत्) K₁ D₁ T₁ G₁ ते तु, K₄ (m as in text) त्वेतत्,
D₂ 3 त्वेव, G₂ 4 M ते वै (for ते तत्) — °) S₁ (cor-
rupt) मे (for मम) — °) D₃ M₁ च (for तु) — °) K₁
तव शोकविवर्धन (= 2^d)

2 °) S₁ K₁ भूत्वां (for गत्वां) — S₁ T₂ G₃ om
(hapl.) 2^{cd} — °) K₁ कथ दीनो, K₂ B (except B₃)
Dc₃ Dn D₄₋₆ परिच्युतो, D₁ परिभूतो, M₁ कृपणोय

3 All MSS except B₃ om the ref — °) D₂ 3
एव (for इति) M₃ ततो (for नलो) — °) D₁ वान-
नार्धन, D₂ 3 वस्त्रार्धेन तु S सवृत्

4 °) K₁ समतत (for इतस्तत) — °) D₃ प्रपा (for
सभा) K₂ D₆ उपस्वितौ, Cup उपोपतु (for उपेयतु)
M₃ सभामामेदतु कचित्

5 °) D₁ 3 ता प्रपाम् K₄ तु सु, D₁ अनु (for उप)
— °) G₁ वनमध्ये खिलीकृता — °) S₁ K₁ 4 B₃ D₁ M₁
राजन् (for राजा) — °) D₃ महीपति (for तले)

6 Dc₃ om (hapl.) 6 — °) K₃ D₂ 4 6 चैकवस्त्रो
(for वै विवस्त्रो) K₂ Dn D₆ विकटो, T₁ G₁ M₂ विकचो
(for मलिनो) K₂ Dn D₆ T₁ G₁ M₂ मलिन, B (except
B₃) D₄ 6 विकट. (for विकच) K₃ 4 B D₁₋₃ 6 पाशु
गुण्ठित, S पासुगुण्ठित

7 °) T G M₂ पतिता (for [अ]पहृता) S₁ K (except
K₂) B₂ D₁₋₃ तदा (for तत) M₁ निद्रयोपहृता तदा
— °) Ś₁ D₂ 3 सुकुमारा S₁ K (except K₂) D₁₋₃
मनस्विनी

सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्यागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १०
मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमामोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
उत्सर्गं संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२
स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।

उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥ १३
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्थस्यावकर्तनम् ॥ १४
कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
चिन्त्यैवं नैपथो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १५
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १६
तेनार्थं वाससश्छित्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ १७
ततो निवद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निपधाधिपः ॥ १८

8 °) Dc शोकोन्मथितचित्तोसौ, G₁ M₁ शोकोन्मथन-
(M₁ शोकोपहत)चित्त सन् — °) T₁ पुन, G (except
G₂) M पुर (fol पुरा)

9 °) D₁ निवास च अप्यस्य, D₂ s वनेन च परि-
च्छिन्न

10 10^{ab} = 5 34 19^{ab} — °) Ś₁ K₂ ५ स्यात्तु, K₁
T G (except G₁) स्यात्तु, D₁ स्याच्च (fol किं नु) — °)
Dc वै, D₂ D₃ G₁ च (fol वा)

11 °) K₁ मयेय, Dc यामिय Ś₁ K₁ om हि T₁
G₁ M₃ तु (for हि) K₂ s B₂-4 Dn D₄-6 T₂ (by cori)
G₃ [ए]व, B₁ T₂ G₂ ५ [इ]य (for [इ]द) D₁-3 मामेवा-
त्यनुरक्तेय — °) K₂ ५ Dc आमोति (for आमो°) T₂ G
M दारुण (G₁ सुस्मिते) (for मत्कृते) — °) D₃ कथ, T₁
G₁ स्वय (for त्विय) K₁ मद्वियोगाद्दि य गच्छेत्, K₂ मद्वि-
हीना न्वय गच्छेत् — °) K₂ स्वगृह (fol स्वजन)

12 K₂ om 12^{ab} — °) N (K₂ om) T₁ G₁ मयि
(for मया) — °) K₂ M₁ इद (for इय) K₁ ५ आमोति,
G₁ (corrupt) लब्धति (fol प्राप्स्यति) K₁ ३ [अ]निदिता,
B Dn D₄-6 T₂ G (except G₁) [अ]नुव्रता, D₂ M₁ [अ]-
नुत्तम — °) Dc च (for तु) Ś₁ उत्सर्गं दमयत्यास्तु — °)
K₂ विन्दतेपि, K₂ D₁ विन्देचापि, Dc °यापि, D₃ °द्वापि D₃
transp सुख and क्वचित्

13 K₂ om 13^{ab} — °) Ś₁ विद्युधो, K₁ मनसा (fol
बहुधा) — 13^b = 1 57 41^b — °) K₁ ३ B D (except
Dc₁ D₁-3) G₁ उत्सर्गं Ś₁ K₁ ३ B D (except D₁-3)
G₁ मन्यते (for ऽमन्यत) — °) K₂ ५ Dn D₁ ५-6 G₃ M₁
नराधिप — After 13, K₁ ३ B D (except D₁-3) ins

247* न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितु पथि ।
यशस्विनी महाभागा मन्त्रकेय पतिव्रता ।
एव तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्या न्यवर्तत ।
कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जन ।

14 °) Dc वि- (fol सोऽ) — °) D₆ तथा चाप्ये-
— °) Ś₁ K₁ [अ]ध्यगाद्, B₂ G (except G₂) [अ]र्ष्यं,
D₁-3 तदा (for [अ]ध्यगाद्) — °) S₁ K₁ ३ ५ D₁-3
वस्त्रस्यार्धाव (Ś₁ °र्ध)कर्तन, G₁ वस्त्रार्थस्यावकृतन

15 °) Ś₁ [S]र्धकृत्येय, K₁ Dc [S]वकृतेय, K₂ विक-
र्तेय, K₄ T₁ M₁ [S]वकर्तेय, D₃ निकृत्येय, T₂ G₂-4 [S]व-
कृत्येय, G₁ M₂ [S]वकर्तेय (for विकर्तेय) — °) T₂ G
(except G₁) M₁ ध्यात्वैव (for चिन्त्यै°) N विचिन्त्यैव
नलो राजा — °) K₁ Dc स ता, D₃ प्रपा (for सभा) D₂ ३
ता पर्यटत् (for पर्यचरत्) T₁ M₂ नृप (fol तदा) D₁
ता प्रपा पर्यटस्तदा

16 °) T₁ M₂ (inf lm) सत्वर, G₁ सत्वर, M₂
सर्वश (for भारत) — °) D₁ प्रपादेशे, D₂ ३ सभामध्ये
(fol सभो°) — °) B (except B₁) विकोप

17 °) Dc G₂ वाससि (for °सश) K₂ तेनार्थं वास
आच्छिद्य — °) K₂ न्यवस्य, D₁ T₁ G₁ निश्चस्य, G₂ ५ नि-
रस्य K₂ D₆ [ए]व, Dc [अ]य (for च) Ś₁ K₂ परतप,
K₁ नरर्षभ, K₂ D₄ ५ पर तत — D₂ om 17^c-24^b
— °) Ś₁ छित्वा चोत्सृज्य, K₁ स तामुत्सृज्य — °) Ś₁ K₂ B
(except B₁) Dc Dn D₄-6 गतचेतना, D₁ हृतचेतन

18 D₂ om 18 (cf v 1 17) — °) K₂ B Dc Dn
D₄-6 निवृत्तहृदय, K₄ निवद्धहृदेन, D₁ निवद्धहृदय, T₂
G₂-4 M [S]वव (G₄ M₂ °ववु)द्व — °) Dc D₂ आगत्य

या न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
 सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ १९
 इयं वन्नावकर्तेन मंवीता चारुहामिनी ।
 उन्मत्तेव वरागेहा कथं बुद्धा भविष्यति ॥ २०
 कथमेका सती ममी मया विरहिता शुभा ।
 चरिष्यति वने वीरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २१
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरति सभां मुहुः ।

आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ॥ २२
 द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्वामभवत्तदा ।
 दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभा मुहुः ॥ २३
 मोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 मुत्तामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥ २४
 नयात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
 जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २५

C 3 2361
B 3 62 29
P 3 59 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपष्टितमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

K₂ शुना, K₃ सर्नी, D₁ ३ प्रपा (for मन्ना) — °) K₁ ३
 त्तो, K₂ B₁ Dn D₁ ३ तदा (for तथा) — °) T₁ G₁ M₂
 'द न नराधिप'

19 In G₁ the portion of the text from st 19 up
 to 3 61 35^c is lost on missing fol D₁ om 19 (cf
 v L 17) — °) T₁ G₁ वावत् वायुर्न (G₁ वायुर्ना)दित्य
 — °) S₁ K₁ ३ D₁ ३ मे पश्यता (D₁ 'न, D₃ 'त, K₂ [अ]प
 श्यत ता, Dc मे पश्यति (of transp) — °) D₁ ३ प्रपा
 (for मना)

20 D₂ om 20 (cf v L 17) G₁ missing (cf v L
 19) — °) S₁ K₁ ३ D₃ वन्नाव — °) B₁ ३ Dc S (G₁
 missing) मया हीना (for वरागेहा) — °) S₁ K (except
 K₂) Dc Dn₃ D₁ ३ ५ T₂ G₃ M₂ बुद्धा, T₁ G₂ ३ M₁
 'व्या (for 'द्वा)

21 D₂ om 21 (cf v L 17) G₁ missing (cf v L
 19) — °) S₁ K (except K₂) Dc D₁ ३ एकाकिनी (for
 एका मती) — °) = L 109 5^b ५ 13^d T₁ M
 'मनाकृष्टे — After 21 K₂ B D (except D₁₋₃) T₂
 (n. l. 109 5^b, om line 4) G₃ ins

५९^c आदित्या वसवो रता अग्निर्ना समरुहणी ।
 रक्षन्तु त्वा महानागे धर्मगामि समावृता ।
 एवमुक्त्वा प्रिया भार्या त्वेताप्रतिना सुवि ।
 कलिनापहृतज्ञानो नल प्राविष्टदुयत ।
 [(L ५) B₁ नल प्राविष्टान्वन्..]

22 D₂ om 22 (cf v L 17) G₁ missing (cf v L
 19) — °) D₁ ३ प्रपा, M सुहृत् (for मना) — °) S₁
 K₁ मोपकृष्टस्तु कं (= 24^c) — °) K₂ सौहार्दना K₂
 B₂ ३ Dn D₄₋₆ M₂ [न]वकृष्यते

23 D₂ om 23 (cf v L 17) G₁ missing (cf v L
 19) — °) S₁ द्विधेव, K₂ Dc D₃ T₁ G₂ द्विधेव, B₁ ३
 द्विविध — °) K₂ M₁ पुन, D₃ वदिर (for सुहृत्) — °)

K₁ मना पुन, K₂ B Dn D₄₋₆ M₂ मना प्रति, D₁ ३ प्रपा
 पुन, T G (G₁ missing) सुहृत्सुहृत्

24 G₁ missing (cf v L 19) D₂ om 24^{ab} (cf
 v L 17) — °) K₂ B₂ Dn D₄₋₆ जव (for मोऽप) Dc
 च (for तु) — °) K₁ बाला (for भार्या) — °) K₁ B₃
 Dc D₃ सुहृत् (for बहु)

25 G₁ missing (cf v L 19) — °) S (except M₂,
 G₁ missing) [आ]विष्टस (for नृष्टस) — °) T₁ M
 नहु, T₂ G (G₁ missing) सुहृत् (for नृप) — °) K₂ B
 Dn D₄₋₆ जगामैका, K₂ D₁ T₁ M₁ 'मैव, Dc 'मैको, T₂ G₃
 'म वै (for 'मैव) K₁ कानने (for [ए]व वने) S₁ वीरे,
 B₁ नान्या (for शून्ये) — °) T₂ G (G₁ missing) नो
 हित (for दु त्वि)

Colophon G₁ missing — Major parian S₁ T G₂₋₄
 आरण्य — Sub parian N T₁ (om sub parvan name)
 mention only नलोपाख्यान — Adhy name D₂ नलेन
 वन्नावच्छेदेन दमयन्तीपरित्यागे नलविलाप — Adhy no
 (figures, words or both) Dn (Dn₁ sup lin) 62, D₁
 64, T G₂₋₄ M₂ 59 (as in text) M₁ 60 — *Sloka*
ro Dn 29, D₁ 25

60

This adhy is missing in G₁ (cf v l 3 59
 19), the MS is mostly ignored here

1 °) Dc₂ अवबुध्य (for अबु) K₃ महाराज (for
 वरा)

2 °) K₂ B (except B₃) Dn D₄₋₆ अपश्यमाना (for
 मा) T₂ G (G₁ missing) M₁ नर्तार सा त्वपश्यती
 — °) K₂ B Dn D₄₋₆ T₁ M₂ शोक्त्वा (by transp)

बृहदश्व उवाच ।

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतकृमा ।
अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १
सापश्यमाना भर्तारं दुःखशोकसमन्विता ।
प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैपधम् ॥ २
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ३
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथमुक्त्वा तथासत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४
कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५

शक्यसे ता गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्त्वया लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ६
पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुपर्यभ ।
भीताहमस्मि दुर्धर्षं दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ७
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेप तिष्ठसि नैपध ।
आवार्यं गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभापसे ॥ ८
नृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
विलपन्ती समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ ९
न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।
कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ १०
कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकथितः ।

— °) K₃ साक्रोशं, D₁ आक्रोशं — °) T₁ M₂ हा राजञ्चि
ति भारत

3 M₁ om (hapl) 3^b-4^a — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁
स्वामिन्किं वि(D₁ त्व)जहासि मा — °) D₂ ३ भीताह, T₂
G (G₁ missing) हीनास्मि (for भीतास्मि)

4 Ś₁ om (hapl) 4, M₁ om 4^a (cf v 1 3) — °)
K₄ D₀ D₃ G₂ ४ सत्यवानसि, T₁ M₂ इति विश्रुत — °)
K₃ D₃ मा त्व, D₂ M₁ ३ सात्व (for [अ]सत्य) K₄ कथ मुक्त्वा
तथा सार्धैः; D₁ कथमुत्सृज्य ता सुप्ता, T G (G₁ missing)
कथ तथाविधस्व हि — °) K₄ Dn D₂am ३ कानने (D₂
orig नैपध) (for मा गत) D₁ गतवान्काननादत

5 °) S₁ K₁ ४ क त्वम्, D₃ वनम् (for कथम्) Ś₁
K₁ यातोसि (for गन्ता) D₁ क परित्यज्य गतासि, M₁
पुन कथ नु भविता — °) K₂ B Dn D₄₋₈ दक्षा, M₁
त्यक्त्वा (for वश्या) D₂ ३ च सुव्रता (for अनुव्रता)
— 5^{cd} = 1 141 3^{cd} — °) K₁ B₂ T₁ M नापकृते, D₀
T₂ G (G₁ missing) नापकृत, D₂ D₁ ३ [S]नपकृता, D₂
मम कृते (for ऽनपकृते) — °) Ś₁ K₁ [अ]पि कृते, D₁ ३
T₂ G (G₁ missing) [अ]पकृतो, D₂ [उ]पेक्षितो (for [अ]-
पकृते) D₁ ३ भवान्, D₂ T₂ G (G₁ missing) द्यसि (for
सति)

6 °) Ś₁ K₁ वक्ष्यसे, K₂ B D₀ Dn D₁ ६ ० शक्यसे,
D₂ वदस्व D₄ T₂ (by corr) G₂ शक्यमेता (for शक्य
से ता) K₂ सा, D₁ ३ T₁ G₂ ४ M₂ न (for ता) K₂ B
(except B₁) Dn D₄₋₈ सम्यक् (for सत्या) — °) D₀

transp कर्तुं and मयि B₁ कर्तुं मे नियधेश्वर, D₂ साप्रत च
मया सह — °) K₂ B Dn D₄₋₈ तेषा, K₃ स्वय (for त्वया)

— After 6, K₂ B D (except D₁₋₃) ins

249* नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुपर्यभ ।

यत्र कान्ता स्वयोत्सृष्टा सुहृत्तमपि जीवति ।

7 °) K₂ ४ B₁ Dn₁ n₂ D₁ ३ M₂ पृतावन्, T₁ ते भवान्
(for पृतावान्) — °) K₂ ३ B (except B₁) Dn D₂ ४-९
अति (for असि) T₂ G (G₁ missing) मृदा भीतासि दु'

8 °) K₁ ३ ४ D₀ D₁₋₃ T₁ M₂ तिष्ठति, K₂ B Dn
D₄₋₈ G₄ रष्टोसि K₃ ४ D₀ D₁ ३ T₁ M₂ नैपध G₂ न
तिष्ठसि नरेश्वर — After 8^{ab}, D₂ ३ ins

250* भाधार्यमाणेषु मया शोक्मूलेषु दुःखित ।

— °) K₂ (marg sec m) D₁ आच्छाद्य (for आवार्यं)

9 °) K₂ ४ D₁₋₃ तव (for वत) — °) K₁ M₂ किं
(for यन्) — D₂ om 9^c-10^d — °) Ś₁ K₁ ३ समा-
लोक्य, K₂ B Dn D₄₋₈ °गम्य, T₁ साद्य ('लिङ्ग्य)

10 D₂ om 10 (cf v 1 9) — °) D₁ T₂ G (G₁
missing) तथा (for न चा) — After 10^{ab}, B₁ ins

251* सत्यवागसि मा त्यक्त्वा गतसत्यं कथं भवान् ।

— °) D₀ भविता सम्यक् (for 'स्येक) — °) G₂ M₂ त्वा
(for त्वा) K₂ T₁ G₂ ४ M₂ शोचये, B (except B₁) D₀
रोदिमि (for शोचिमि) S₁ इति त्वा शोचयाम्यह; K₁ इति
त्वामनुशोचिमि, K₂ इति मत्वा तु शोचिमि, K₄ इति शोचा-
म्यह नृप, D₁ इति शोचाम्यनुव्रत, D₂ इति मत्वा तु रोदिमि,
M₁ इति मत्वानुशोचये

सायाह्वे वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ ११
 ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
 इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १२
 मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
 मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १३
 सा तीव्रशोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
 उवाच भैमी निष्क्रम्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १४
 यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैपधः ।
 तस्य भूतस्य तद्दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १५
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
 तस्माद्दुःखतर प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १६

एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
 अन्वेपति स्म भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १७
 उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
 हा हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १८
 ता शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
 करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ १९
 सहसाभ्यागता भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २०
 सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।
 नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैपधम् ॥ २१
 हा नाथ मामिह वने ग्रसमानामनाध्वत् ।

C 3 2384
 B 3 63 23
 K 3 60 23

11 ^{b)} S₁ K B₂₋₄ D_n D₄₋₆ प्रमर्कयित्, B₁ पीडित
 — ^{c)} K₃ मूले स्व, D_c मूले तु — ^{d)} S (G₁ missing)
 निवस्यसि (for भवि) D₃ मामपश्यसि दुःखित

12 ^{a)} T₁ M₃ एव (for तत) S₁ K₁ तीव्रदुःखार्ता,
 K₂ 4 D₁₋₃ [अ]तीव दुःखार्ता, D_{n3} n₃ M₁ [अ]तीव शोका-
 र्ता — ^{b)} T₁ प्रदीप्तेन S₁ K₁ 3 4 D_c D₁₋₃ सप्रदीप्तेव
 (K₃ D_c न) मन्युना — ^{d)} K₃ D₁₋₃ धावत्सुदुःखिता
 — After 12, D₂ 3 ins

252* मा एव सभापय विभो अनाथा निर्जने वने ।

इतश्चेतश्च धावन्ती शोकव्याकुलचेतसा ।

महमा मुह्यते बाला मुहु रोदिति शोचती ।

[(L 1) D₃ सभापय विभो मा एव (for prior half), and
 विवने (for निर्जने) — (L 2) D₂ लोचना (for चेतसा)
 — (L 3) Cf 13^{ab} D₃ वामा (for बाला)]

13 D₃ om 13 — ^{b)} K₁ T₁ दुःखिता (for विह्वला)
 — ^{c)} K₁ 4 D₁ 3 चापि, K₃ बाला, D_c तेन (for भीता)
 — ^{d)} G₂ शोचति (for रोदिति)

14 ^{a)} S₁ K₁ 2 D₅ G₂ सातीव, D_n अतीव (for सा
 तीव) — ^{b)} D₂ 3 तिष्ठति (for निश्चस्य) B D₄ 6
 दुःखिता (for विह्वला), of v 1 13 — After 14^{ab}, D₂ 3
 ins

253* पतिव्रता सा रुदती भर्तृशोकसमाकुला ।

[D₃ भर्तृशोकपरायणा]

— ^{c)} S₁ K₁ तथा च (for उवाच) K₂ 4 D_n D₁₋₃ 5
 निश्चस्य, B D₄ 6 निष्क्राता (for निष्क्रम्य) — ^{d)} S₁ K₁
 रुदती स्म, K₂ D₅ रुदत्यय, K₃ रुदित्वा स्म, K₄ D₁ रुदती
 सा, D_c रुदतीति, D_n रुदत्यय (D_{n2} तीर्थ), D₂ 3 रुदती सा
 (for रोदमाना)

15 ^{a)} B₁ शापदुःखार्तो, D₁ 3 तापदुःखार्तो — ^{b)}
 S₁ K₁ 3 तिष्ठति (for विन्दति) S (except M₁, G₁
 missing) नैप नदति नैपध — B₁ om 15^c-16^d — ^{cd})
 B (B₁ om) D (except D₁₋₃ 5) नो (for तद्) S₁ K
 D₁₋₃ 5 transp दुःखाद् and दुःख K (except K₁) B
 (B₁ om) D_{n1} n₂ D₃ 6 अपि (for अभि-)

16 B₁ om 16 (cf v 1 15) — ^{b)} K₂ D₁ G₂ एन
 (for एव) — ^{c)} K₁ अभ्यधिक (for दुःखतर)

17 ^{a)} D_c स, D₂ 3 हि (for तु) — ^{c)} S₁ K₁ 2 4
 D_c D_n D₁₋₃ 5 अन्वेपमाणा (S₁ K₁ 2 D₅ ना), K₃ B
 D₄ 6 अन्वेपयति (for पति स्म) — ^{d)} D₂ जीविते, T₁
 (sup lin as in text) चेष्टिते (for सेविते)

18 ^{b)} D₁ दमयती (for विल) K₂ D_n D₅ इतस्,
 D₂ 3 यतस् (for ततस्) — ^{c)} D₂ 3 महाराज (for राजन्नि-
 ति) — ^{d)} S₁ K (except K₄) D₅ भारत (for धावति)

19 ^{a)} B D₂₋₆ T₁ स, D_c सा (for ता) K₂ D_n D₅
 क्रदमाना (for शुष्यमाणा) D_c अत्यत (for अत्यर्थ) K₃
 सशुष्कमाणा भर्तारं, K₄ D₁ सन्ध (D₁ रू)प्यमाणा पत्यर्थ
 — ^{b)} A few MSS वामती, D₁ ता सर्ता — ^{c)} K₂ 3 D_{c3}
 D_{n2} शोचती — ^{d)} K₂ 3 D_c D₂ 3 विलपती B₁ 4 T₁
 M पुन पुन, T₂ G (G₁ missing) सुमध्यमा

20 ^{a)} B (except B₄) D_c D₄ 6 T₃ G (G₁ miss-
 ing) भीस्म् (for भैमीम्) D₅ सहस्माजगरो भैमी, T₁ M
 सहसैवानवद्यार्गी — ^{b)} S₁ मध्ये सपरि, B (except K₁)
 B D_c D₁ 3 अभ्यासपरि, D₅ अभ्यासवश — ^{c)} D₅ [अ]-
 भिमुखो (for [अ]नगरो) — ^{d)} D_c दमयती (for महा)

21 ^{a)} G₂ सगृह्यमाणा (for सा ग्रस्य) — ^{b)} B D_n
 D₄ 6 T₂ (by con) G₃ परिहुता (for परा)

ॐ ३ २३८४
क ३ ६३ २३
३ ६० २३

ग्राहेणानेन विपिने किमर्थं नाभिधावसि ॥ २२
कथं भविष्यसि पुनर्मांनुस्मृत्य नैपथ ।
पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धि चेतो धनानि च ॥ २३
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैपथ ।
कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मानद ॥ २४
तामकस्मान्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
आक्रन्दतीमुपश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २५
तां स दृष्ट्वा तथा ग्रस्तासुरगेणायतेक्षणाम् ।
त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगितः ॥ २६
मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन ह ।
निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २७

मोक्षयित्वा च तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
समाश्रास्य कृताहागमथ पप्रच्छ भारत ॥ २८
कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ २९
दमयन्ती तथा तेन पृच्छथमाना विशां पते ।
सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ॥ ३०
तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
सुकुमारानवद्याज्ञीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३१
अरालपद्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिमान् ॥ ३२
तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।

22 ^b) B₁ ३ ४ D₁ ६ T₂ (by corr) अनागत, S अनागसीं (for अनाथयत्) — ^o) Ś₁ K₂ B₂ ४ D_n D₅ T₂ G₃ विजने (for विपिने) — ^d) K₁ नैप, K₂ D_n D₅ ६ नातु- (for नाभि)

23 ^o) K₂ कथ भवसि च पुन- — ^b) K₂ D₂ दृष्टो त्स्वय; T₁ M₂ अभिस्सृत्य — After 23^{ab}, D_n ms

25¹* कथ भवाङ्गगामाय माधुत्स्वय वने प्रभो ॥
— Ś₁ D₃ om (hapl) 23°-24^b — ^o) K (except K₄) D_o D_{n1} D₁ ३ ६ G₂ M₁ शापान् (for पापान्)

24 Ś₁ D₃ om 24^{ab} (cf v l 23) — ^o) B₁ D_o च (for ते) — ^b) K₁ परिधातस्य; D_o D₂ ६ M₁ म्लानस्य — ^o) S (except T₁, G₁ missing) का (for क) Ś₁ नृप* (for राज*) — ^d) K₂ D₅ मा विना, B D_n D₄ ६ T₁ M ते (B₃ चा)नघ (for मानद)

25 Before 25, S (G₁ missing) ms वृहदथ — ^a) K₂ D_n D₅ तत कश्चिन्, T₂ G (G₁ missing) ता तु कश्चिन् (for तामकस्मान्) — ^b) D₂ विजने (for गहने) — T₁ om 25°-26^d — ^o) B₃ D_o D₄ ६ आक्रन्दितम्, D₃ आरुहतीम् T₂ G (G₁ missing) अभि* (for उप*) K₂ B₁ २ ४ D_n D₅ आक्रन्दमाना सश्रुत्य — ^d) Ś₁ K₁ वेगेनाभि*

26 T₁ om 26 (of v l 25) — ^a) K₂ B₁ D_n D₅ ६ तु दृष्ट्वा; D_o (by transp) दृष्ट्वा स — ^d) Ś₁ K₂ ४ D_o D_{n3} D₁ २ ४ ६ M₁ समतिक्रम्य, T₂ G (G₁ missing) समभिवृत्त्य K (except K₃) B₄ D_n D₁₋₃ ६ वेगात् M₂ सचरन्गहने वने — After 26, M₃ ms

255* समतिक्रम्य वेगेन सत्वर स वनेचर ।

27 B₂ om 27^{ab} — ^a) T₂ G₂ ३ मुखे त (for

सुपत्) — ^b) S₁ K₂ ३ B₁ D_n D₁ ६ T₁ M₂ च (for इ) — ^d) Ś₁ B₂ निशाम्य, K₁ विशाम्य, K₂ ३ निशाम्य, D₁ विश्व (for विश्वास) K₂ T₂ G₂ ३ *जीवक, G₁ *नीविक, some MSS *जीविन (cf 37^d)

28 ^a) D₃ मोचयित्वा K₂ [अ]थ, B D_n D₁ ४ ६ स, D₃ तु (for च) K₂ D₅ T₂ G (G₁ missing) मृग, D₃ शुभा (for च ता) — ^b) Ś₁ K₁ ३ B D_n D₁₋₃ इ, K₂ D₂ ३ हि, D_o वै (for च) — ^o) M₁ च ता भीरुम् (for कृताहाराम्)

29 ^a) M₁ (inf lin) कामि (for कस्य) D₂ ३ हि विशालाक्षि (for मृग*) — ^b) K₁ D₁ चाभ्यागत; K₂ चेवा गता, B₂ D₄ ६ T₁ G₂ ४ चासा* — ^o) D₂ ३ कष्ट (for कृच्छ्र) — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) भाविनि

30 ^b) K₁ मनस्विनी (for विशा पते) — ^o) K (except K₂) D₁ ६ सर्वमेव T₂ G₂ यथावप्यम् — ^d) D_o D_{n3} [S]थ (for ऽस्य) D₂ ३ भामिनी (for भारत)

31 31^b = (var) 1 96 34^d ४ 8 11^b — ^o) K₂ D_o D₅ सुविभक्तानव* — 31^d = (var) 1 213 69^d ४ 8 12^d — After 31, K₁ ms

256* प्रकुलपद्मनयना तथा मधुरभाषिणीम् ।

32 ^a) Ś₁ ***पद्मनयना, K₂ D₅ पद्मपद्म*, K₁ मराल पद्म*, D₁₋₃ मृणालपत्र*, T₁ ३ (by corr) G₂ ४ M स्वराल पद्म* — ^b) K (except K₄) D_o विवोष्टी तनुमप्यमा, — ^d) S₁ K₁ ३ B₁ ३ D_n D₅ ईयिवान्

33 ^a) S₁ K₁ ता तथा, K₂ D_n D₅ तामेव, B₁ अथ ता (by transp), G₂ तामधि — ^b) S₁ K₁ सात्वपूर्वया, B₂ मृग*, D₁ G₄ मृदुपूर्वया — ^d) K₂ B₁ D_o D₁₋₃ तम्, D₃

सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ३३
 दमयन्ती तु तं दृष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्ररोषममाविष्टा प्रज्ज्वालेव मन्थुना ॥ ३४
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रघर्षयितुमातुरः ।
 दुर्घर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिसामिव ॥ ३५
 दमयन्ती तु दुःसार्ता पतिराज्यविनाकृता ।

अतीतवाक्पथे काले शशापैर्न रुपा किल ॥ ३६
 यथाहं नैपधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथायं पतता क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३७
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पठितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

६१

वृहदश्व उवाच ।

सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे क्रमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं त्रिहृत्प्रागणनादितम् ॥ १
 मिहव्याध्रव्रगहर्क्षरुद्रीपिनिपेवितम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
 शालवेशुधवाश्वत्थतिन्दुकेक्षुदकिशुकैः ।
 अर्जुनारिष्टसंछन्नं चन्दनैश्च सशालमलैः ॥ ३
 जम्ब्याप्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।

C 3 2404
B 3 64 4
K. 3 61 4

तदा, T G (G₁ missing) तत्त्वं (for तद) K₂ B Dn
 D₄ 5 भाविनी, Dc G₄ M₁ कामिनी

34 ^a) K₂ B Dn D₄ 6 T₂ G₃ दमयत्यपि, D₅ यतीति
 (for यन्ती तु) K₃ दसम्, D₂ दृष्ट्वा, D₅ दुःखम् (for दृष्टम्)
 — ^b) D₂ उपलब्ध — ^c) T₁ M₂ शोकं, T₂ G₂ 4 M₁
 कोपं (for सेपं)

35 ^a) S₁ K₁ 3 हि (for तु) Dc₁ Dn₁ D₂ दृष्ट्वा
 (for क्षुद्र) — ^b) B₂ D₁ उच्यते (for आतुर) — ^c) S₁
 K₂ दुर्घर्षं, D₄ 6 उदपात् (for दुर्घर्षां)

36 ^a) K₂ दमयतीति, B (except B₂) D₄ यत्यपि,
 D₂ यती च (cf 31^a) — ^b) B₂ पतिना च विना, B₄
 पतिराज्यविरा — ^c) Dn₂ D₅ अतीव, D₁ अतीति — ^d)
 K₂ B₁ 4 Dn D₅ रुपान्विता (for रुपा किल)

37 ^a) K₂ B₄ Dn D₅ यद्यह T₁ राजो (for अन्य)
 — ^b) K₄ न कामये, M₂ विचिन्तये — ^d) K₂ Dn D₁₋₃ 5
 गतासुर, B₄ दग्ध मन् D₁₋₃ मृगजीवक, T₁ मृगजीवन, T₂
 G (G₁ missing) गतं (cf 27^d, 38^b)

38 K₁ 4 D. om 38^{ab} — ^b) K₂ D (except Dc)
 तथा (for तथा) T₂ G (G₁ missing) मृगजीवक (cf
 27^d, 37^d) — ^c) D₂ स पपाताशु मे

Colophon om in D₃ Dn₂ has a lacuna in place
 of it G₁ missing — Major parvan S₁ K₁ T G₂₋₄

आरण्य — Sub parvan N (except Dn₂ D₃ om) T₁
 (om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान
 — Adhy name K₂ मृगव्याधशाप, D₂ दमयतीविलापे
 नलावलोक्ते प्राहेण दमयतीग्रहणे व्याधेन प्राहवधे दमयत्या
 व्याधशाप — Adhy no (figures words or both)
 Dn₁ (sup lin) n₃ 63 D₁ 65 T G₂₋₃ 60 (as in
 text), M₁ 61, M₂ 62 — *Stot a no* Dn 39 D₁ 38

61

~~G~~ G₁ is missing up to 35^c (cf v 1 3 59 19),
 the MS is mostly ignored up to the end of the
 lacuna

1 ^a) K₄ B₂ (m as in text) चोर (for शून्य) — ^d)
 ऽि निह्रीकं, K₁ सिह्रीक, K₂ D₃ सिह्रीका, K₄ शगाल, D₂
 त्रिह्रीका, G₂ मल्लिका

2 D₅ om 2^{ab} — ^{ab}) ऽि K₂ 4 D₁₋₃ मृग, K₁ मरु
 (for रु) K₂ B Dc Dn D₄ 6 सिंहद्वीपिरुस्यात्र (B₂
 मिहव्याध्रव्रद्वीपि) महिपदगर्णे (B₃ Dc मृग) युत — T₂ G₃
 om (hapl) 2^{cd} — ^c) Dc D₄ 6 गण कीर्ण

3 Some MSS show the spelling साल and [हृ]मुदि
 — ^d) K₂ B D स्वदनैश्च S₁ K₁ S (except T₂ G₃, G₁
 missing) सशालमलै, K₂ Dn₁ n₃ सशालमलै

काश्मर्यामलकप्लक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
 वदरीविल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
 प्रियालतालखर्जूरहरीतकविभीतकैः ॥ ५
 नानाधातुशतैर्नैद्धान्विविधानपि चाचलान् ।
 निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्राद्धुतदर्शनाः ।
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ॥ ६
 सा ब्रह्मभीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
 पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सरितः सागरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ७
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।

4 ^{ab}) Ś₁ K₁ 'रोध्रवदि(K₁ 'द')रै साल', K₂ D₁ ६
 T₁ ३ (by con) 'लोध्रखदिरशाल'; K₃ 'रोध्रखदिरै' शाल';
 K₄ D₂ ३ 'रोध्रखदिरशा(K₄ 'सा')ल', B D_० D_n D_४ 'लोध्र-
 खदिरशाल', D_६ जवूलोधाक्षखदिरशाल' — K₁ ३ D₁ om
 (hapl) 4^a-5^b — ^{cd}) S (mostly) काश्मर्या Ś₁ D_०
 काश्मर्यसलली(D_० 'मलक)प्लक्ष', K₂ D_n D_६ पक्षकामलक
 प्लक्ष' B 'कदबोदुवरावृत, T₂ G_३ ४ कदबोदुवरान्वित

5 K₁ ३ D₁ om 5^{ab} (cf v l 4) — ^b) S (except
 T₁, G₁ missing) परिष्कृत (for समा) — ^{cd}) Ś₁ पिद्वाल-
 सालखर्जूर'; K₁-३ D_० D_n D_६ ६ T₁ प्रियालतालखर्जूर-
 हरीतकि', K₄ D₁ प्रियालतेलु(D₁ 'साल)खर्जूर', B प्रियाल-
 (s₁₀)तालखर्जूरहरीतकि(B₁ ३ 'क)वि', D₂ ३ प्रियालशाल-
 (D_३ 'द्रुम) खर्जूर' S (mostly) -विभीतकै

6 ^a) Ś₁ K₁ 'शतानीकान्; K_३ D_६ G_२ ४ 'शतानद्वान्,
 D_३ 'समानद्वान्; M₁ 'शरानद्वान्, M₂ 'शतोन्नद्वान् — D₄
 om (hapl) 6^b-6^c — ^c) K₂ B₂ ४ D_n D₁ परि' (for
 पक्षि') B_३ M₁ विक्रजत्पक्षिसघुष्टा (M₁ 'यान्), D_० D_६ नि-
 कुजपक्षिसघुष्टा, T₁ M₂ सिंहक्षेत्र्याग्रसघुष्टान् — ^c) K_३ D_६
 नद्य (for नदी) K_३ D_n D_६ वाप्य' (for वापी) — ^f)
 T₁ वन्यानपि (for विवि') B₁ D₁ मृगद्विपान् T₂ G (G₁
 missing) विविधाश्रतो द्विजान्

7 ^a) K_३ B D_० D₄ ६ S (G₁ missing) सु- (for सा)
 — ^c) Ś₁ K₁ T₂ G_३ तडाकाश्च, K_३ तडागाश्च, T₁ M तडाकानि,
 G_२ ४ तडाकाश्च — ^d) K₁ 'कुजाश्च, K_३ 'कूटाश्च G_३ सर्वत'
 — ^e) K₂ D_० D_n D₄ ६ निर्झराश्वैव, K_३ ४ D₁ ३ 'सगमा',
 B₂ ३ जगमा'; D_६ विविधा' S (G₁ missing) सरित्स-
 रासि च तथा (T₂ G_३ 'दा) — ^f) D_६ S (G₁ missing)
 'दर्शना (or 'ना)

8 ^a) K₁ चाय, B D_० D₄ T₂ G (G₁ missing) तत्र

महियान्वराहान्गोमायूनृक्षवानरपन्नगान् ॥ ८
 तेजसा यशसा स्थित्या श्रिया च परया युता ।
 वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेपती तदा ॥ ९
 नाविभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकशिता ॥ १०
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलसमाश्रिता ॥ ११
 दमयन्त्युवाच ।

सिंहोरस्क महाबाहो निपधानां जनाधिप ।
 क्व नु राजन्गतोऽसीह त्यक्त्वा मां निर्जने वने ॥ १२

(for चात्र) — ^b) G_३ विदर्भोणा च न' — ^c) H_३ permet-
 ric! Ś₁ महियान्व*यूनृ, K_३ ४ B₁ D_० D_n D₁ ६ महिपाश्च
 वराहाश्च — ^d) Ś₁ K₁ ३ B_३ ४ D₂ ३ ऋक्षपन्नगवानरान्
 (B_३ 'राक्षसान्), K₂ D_n D_६ ऋक्षाश्च वनपन्नगान्, K₄ B₁ D₁
 गोमायूनृक्षपन्नगान् (B₁ 'वानरान्), D_० ३ G_३ ऋक्षवानरपुग
 वान्, T₁ ऋक्षपुगवानरान्. — After 8, K₄ reads 11

9 ^{ab}) Ś₁ K B₂ D_n D₁-३ ६ लक्ष्म्या स्थित्या (for स्थित्या
 श्रिया) K₁ B (except B₂) D_० D_६ ६ परमया (for च
 परया) B_३ (sup lin) शुभा (for युता) — ^c) S (G₁
 missing) विचचरैका — ^d) K₄ पतिम् (for नलम्) D_६
 सती, M₂ सदा (for तदा) — After 9, B₄ ins

257* अतिभीमे वने तत्र यूथभ्रष्टा मृगी यथा ।

10 ^a) Ś₁ नातृप्यत्सा, K₁ निघृत्यात्सा, D_३ नाविभस्ता,
 D_६ नाभ्यसूया (for नाविभ्यत्सा) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₂ ३
 तत्रापि Ś₁ K₁ B_३ ४ D_६ ६ कर्हिचित्, K₄ वा क', D₁ कुत्र'
 (for कस्य') — K₄ om 10^{cd} — ^d) Ś₁ 'दुःखिता, Ś₁ m
 K_३ ३ D_n D₁ ६ 'पीडिता, K₁ B 'कर्षिता

11 K₄ reads 11 after 8 — ^d) K_३ D_n D_६ 'मथा-
 श्रिता, K_३ T₁ 'समाश्रया, T₂ G (G₁ missing) M 'मुपा-
 श्रिता

12 B_३ D_० D_n D₄ S om the ref — After the
 1 of, B₄ ins

258* यथोक्त च स्वया कान्त मत्समक्ष च मद्रियम् ।

सर्तुमईसि कल्याण वच पाथिवनन्दन ।,
 repeating it after 141 — ^a) K₂ D_n D_६ व्यूढोरस्क, B₂ ' -
 सिंहस्कथ — ^b) K₂ B (except B₄) D_n D₄ ६ नैपधाना
 S₁ G₄ नराधिप, D_३ पते प्रभो D₂ निषधाधिपते प्रभो
 — ^c) Ś₁ गत' सोसि, K_३ ३ D_n D_६ गतोस्वद्य, K₄ T₂
 (before corr) G₂ ४ M₂ गतो मेसि, D₁ ३ T₁ गतोसि त्वः

अश्वमेधादिभिर्वीरं क्रतुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
 क्रथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १३
 यच्चयोक्तं नरव्याघ्र मत्समक्षं महाद्युते ।
 कर्तुमर्हसि कल्याण तद्वत् पार्थिवर्षभ ॥ १४
 यथोक्तं विहर्गैर्हसैः समीपे तव भूमिप ।
 मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १५
 चत्वार एरुतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मानवश्रेष्ठ सत्यमेकं किलैकतः ॥ १६
 तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
 उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १७
 हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।

अस्यामटव्यां घोरायां कि मां न प्रतिभापसे ॥ १८
 भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्याचास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराद् क्षुधाविष्टः कि मा न त्रातुमर्हसि ॥ १९
 न मे त्वदन्या सुभगे प्रिया इत्यत्रवीस्तदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्ता भारतीं नृप ॥ २०
 उन्मत्ता विलपन्तीं मा भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितो नाथ कि मां न प्रतिभापसे ॥ २१
 कृशा दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्धप्रावृतामेका विलपन्तीमनाथवत् ॥ २२
 यूथभ्रष्टामिवैका मा हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मानार्हं रुदतीमरिर्कशन ॥ २३

C. 3 2424
 B. 3 64 24
 K. 3 61 24

D₂ गतो यामि, M₁ गतोमीति — ^d) K₂ Dn D₅ विसृज्य
 (for त्यक्त्वा मा) K (except K₁) B₁ & D (except
 D₁ & 5) T₁ विजने (for निर्जने)

13 ^b) S₁ वीरदक्षिणै, K₁ ३ & 4 Dn D₁₋₃ & G₄
 चूरि, K₃ B₁ ३ D₄ ६ चाप्तं, T G₂ ३ M₂ स्वाप्तं — ^c)
 G₂ किमिष्ट्वा स्व नरं — D₅ om (hapl.) 13^d-14^d

14 D₅ om 14^a (cf v.l. 13) — ^a) K₂ B (B₁
 marg) Dc Dn D₄ ६ नरश्रेष्ठ, D₂ ३ महाराज — ^b) K₁
 मत्समीपे, T₂ G (G₁ missing) वने स्वस्मिन् T₁ महावने
 — ^c) S₁ K₂ & B₁ Dn D₂ ३ ५ स्तुतुम् (for कर्तुम्) — ^d)
 K₂ B₃ Dn D₅ वचन, T₁ तत्सर्वं, M₂ तत्सत्य T₁ पार्थिवो
 त्तम, T₂ G (G₁ missing) पुरवर्षभ — After 14, B₄
 repeats 258*

15 ^a) K₂ B Dc Dn D₄ ६ यथोक्त, D₅ यथोक्तेर् K₄
 भूप (for हसं) D₂ यथोक्तं च विहर्गैश्च — ^b) D₅ ममापि
 (for समीपे) K₁ ३ B₂ पार्थिव, D₂ नैपथ (for भूमिप)
 — ^c) K₃ मत्समीपे K₄ Dn D₅ मत्समक्ष यदुक्तं च — ^d)
 K₁ तत्समीक्षितुं

16 ^a) D₁ शेकतो (for एं) B Dc D₄ ६ T₁ एकतश्चतु-
 (B₂ स्वा)रो वेदा (cf I 1 208^a and v.l.) — ^c) S₁
 K₁ B₁ & D₂ अधीता, T₁ स्वाधीतास्, G₂ स्वधीत S₁ K
 Dn D₁ ५ मनुजव्याघ्र, D₂ ३ पुरुषव्याघ्र, T₁ ते नरश्रेष्ठ.
 — After 16, B₄ ins

259* अश्वमेधमहन्नं च मत्स्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधमहस्त्रास्तु मत्स्यमेवातिरिच्यते ।

[=(var) 1 69 22, C 12 6002, C 13 3651^d-
 3652^{ab}, etc]

17 K₃ om 17^{ab} — ^a) S₁ K₁ & D₁₋₃ राजेन्द्र (for

शत्रुघ्न)

18 ^a) M₁ नाथ (for वीर) K₂ & B₃ Dn D₂ ६ M₂
 नल्, B₁ & Dc D₄ ६ तत्र (for ननु) D₁ हा वीर नरना-
 थाद्, D₃ हा वीर जीविताल्काम — ^b) Dn₁ n₃ D₅ नष्टा
 (for इष्टा) K₁ T₂ G₃ & transp क्लि and तव — ^d)
 B (except B₁) Dc D₄ ६ कस्माच्च (for किं मानं) K₂ T₁
 G₄ M₁ मा (for मा)

19 ^a) K₂ Dn D₂ ६ भक्षयति (I), B Dc D₄ ६ कर्षं (for
 भस्सं) Dc [ए]व, D₅ [अ]द्य (for [ए]व) S₁ K₁ & D₁₋₃
 दुष्टो, K₃ व्याधो (for रौद्रो) G₄ भरसंयत्यतिरौद्रोय — ^d)
 D₃ प्रतिभापसे (for त्रातुमर्हसि), cf. 18^d

20 ^a) N काचिद्धि, G₂ सुभगा, M₁ काचिद्धै — ^b) S₁
 K₁ ३ & B Dc D₁ & ६ प्रियेत्यमकृदत्रवी (K₃ & Dc D₁
 'त्रवीत्), K₂ Dn D₂ ३ ५ प्रियास्त्रीत्यत्रवी सदा (D₂ 'त्यस
 कृददन्, D₃ 'त्यसकृदुवन्), T₂ G₃ प्रिया इत्यत्रवीत्सदा — ^d)
 D₂ दास्या नृप, G₂ (by transp) नृप भारती K₃ D₅ मम,
 K₃ इव, T₁ नळ (for नृप)

21 ^a) T₁ उन्मत्तवद्विलपतीं — S₁ K₁ om 21^c-22^b
 — ^c) K₂ Dn D₅ [S]मि त्व (for नाथ) — ^d) = 18^d,
 24^d D₄ G₄ M₁ मा (for मा) T₁ M प्रतिनदसे

22 S₁ K₁ om 22^{ab} (cf v.l. 21) — ^a) T G₃ M₂
 मा (for च) — ^c) Dc सवृतामेका

23 ^b) S₁ K₁ ३ हरिणैक्षण, K₄ D₁ ६ हरिणैक्षणा, D₂ ३
 हरिणैक्षण, T₁ G₂ पृथुलोचना — ^c) K₂ Dn D₅ मामार्य,
 T₁ मे नाथ; G₂ मानार्हा S₁ K₁ नाथासयसि कस्माच्च, K₄
 D₁₋₃ न मा नयसि कस्माच्च — ^d) K (except K₁) Dn
 D₂ ३ ६ T₂ G₃ रुदतीम् Some N MSS कर्षण

24 ^b) D₅ अहमै (for मामिहै) Dc₁ एकाकिनी B₁

महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनी सतीम् ।
 आभापमाणां स्वां पत्नी कि मां न प्रतिभापसे ॥ २४
 कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् ।
 नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ।
 वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिपेविते ॥ २५
 शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निपधाधिप ।
 ग्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ॥ २६
 कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककशिता ।
 कचिद्दृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ २७
 को नु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्टितं नलम् ।
 अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ २८

यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
 अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ २९
 अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।
 शार्दूलोऽभिमुखः प्रैति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३०
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३१
 निपधाधिपतेर्भार्या नलस्यामित्रघातिनः ।
 पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककशिताम् ।
 आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३२
 अथ वारण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
 मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम् ॥ ३३

सती Ś₁ K B₁ Dn D₁₋₅ ह्य (K₂ ३ B₁ Dn D₅ अ) इमेका-
 किनी सती — °) Ś₁ K B₃ Dn D₁₋₃ ६ दमयत्यभिभापे
 स्वा (S₁ त्वा), B₁ २ ४ Dc D₄ ० T₁ स्व (B₁ स्वा, B₂ स;
 T₁ स्वत्) पत्नीमभिभापती — °) = 18^d, 21^d Dc₁ G₂
 M मा (for मा)

25 M₁ om 25^{ab} — °) K₂ B Dc Dn D₂ ४-०
 'पसपन्न (Dn₁ 'न्ना), K₃ D₃ 'पन्न च, T₂ G (G₁ missing)
 M₂ 'पसपन्ना — °) B D₄ 'दर्शन; Dc Dn₂ D₂ ३ ६ ०
 'शोभन, Dn₁ 'शोभना, T₂ G (G₁ missing) M₂ 'शोभना
 — After 25^{ab}, T₂ G₂₋₄ M₂ ins

260* अनुव्रता महाराज किं मा न प्रतिभापसे ।

[Posterior half = 18^d, 21^d, 24^d]

— °) D₁ कदा (for नाद्य) K₂ त्वा (for स्वा) K₂ Dn
 D₅ प्रति (for अनु) — °) T₂ G₃ ४ अद्य (for अस्मिन्)
 — °) Ś₁ K₁ वनेप्यस्मिन्

26 °) S₁ D₂ च (for वा) — °) D₂ ३ मनुजाधिप,
 T₁ G₂ ४ वसुधा — °) B Dc D₄ ० उपस्थित, D₂ प्रस्थि-
 तो वा B₂ ३ Dc D₄ ० नरव्याघ्र, T₂ (by corr) G (G₁
 missing) M नृपश्रेष्ठ. — °) K₂ Dn₅ D₅ 'विवर्धन, D₁
 'विवर्धन; S (G₁ missing) 'निवर्धण (T₁ 'विनाशन)

27 °) Ś₁ K₃ ४ Dc₂ D₁ ३ S (G₁ missing) किं (for
 क) S₁ K₁ पश्यामि (for पृच्छामि) S₁ B₁ Dc D₆ शो-
 कार्ता — °) Ś₁ B D₅ त्वदर्थं, K₄ स्वक्लृते Some MSS
 'कथिता, K₁ 'पीडिता — °) T₂ G₃ ४ M [इ]ति (for [इ]ह)

28 °) B₄ मा (for मे) K₁ को नु मे कथये*, K₂
 Dn₁ n₂ D₅ को नु मे वाद्य प्रष्टव्य, Dn₃ को नु मे वा* कथयेत्
 — °) K₂ Dn D₅ प्रस्थित, K₃ ४ B D₁₋₃ विष्टित (for

विष्टित) Ś₁ वल, B₁ ४ Dc D₄ ० S (except M₁) नृप
 (for नलम्) — °) T₁ महाकुलं, T₂ G (G₁ missing)
 अनुरूप (for अभि) — °) Dc D₄ ० Cnp परव्यस-
 नाशन

29 °) Ś₁ K₁ यमन्वेषि च — °) Ś₁ K₃ ४ D₁₋₃
 वाल, K₂ D₅ महा, T₁ M₂ बाले (for नल) — °) T₁
 इति च (for स इति) — °) G₂ मधुरा गिर

30 °) K₂ पन्नश्रेष्ठो, D₁ चतुर्दंष्ट्रो — °) K₂ D₅ ह्येति;
 B Dc Dn D₄ ० [अ]भ्येति, D₂ ३ याति (for प्रैति) K₄
 शार्दूलो मामभिमुख — °) Ś₁ B₃ प्रेक्षाम्येनम्; K₁ प्रक्षा;
 K₂ Dn D₅ T₂ (before con) 'ब्रजा', K₃ B₂ ३ Dc D₂ ०
 प्रक्ष्या; K₄ प्रख्या; D₁ ३ ४ M₂ प्रेक्ष्या — After 30, B₄
 ins

261* इति भ्रमन्ती ददर्श शार्दूल च महाहनुम् ।

तमुवाच रुदन्ती तु त्वमेवात्र नराधिप ।

31 °) T₁ G₂ M₂ 'तनया — °) K₁ दमयतीं तु (for
 'यन्तीति)

32 °) Dc D₃ भार्या — °) Ś₁ 'कथित', K₁ ३ B₂
 'कथिण, K₂ D₁ ६ 'कर्षण, K₄ 'कर्शन, D₂ ३ 'कर्शिन
 — °) T₁ दुःखं, some MSS 'कथिता — °) Dc मृगेन्द्र
 स्व (for मृगेन्द्रेह) — D₂ om (hapl) 32^f-33°
 — After 32, S (except M₂, G₁ missing) ins

262* सिंहस्कन्धो महाबाहुः पद्मपत्रनिभेक्षण ।

33 D₂ om 33^{abc} (cf v l 32) — °) Ś₁ K₁ अथा-
 रण्यस्य नृपते; K₂ Dn D₅ अथ वा त्व वनपते — °) K₁
 शससे; D₅ दृष्टवान्; S (G₁ missing) पश्यसि — °) S₁
 खादस्व, K Dn D₁ ३ ६ खादय, B₃ द्रवस्व, G₂ अदस्व; G₄

श्रुत्वारण्ये विलपितं ममैष मृगराद् स्वयम् ।
यात्येतां मृष्टसलिलामापगां सागरगमाम् ॥ ३४
इमं गिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्वहुभिरुच्छ्रितैः ।
विराजद्भिर्दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३५
नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूपितम् ।
अस्वारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
सिंहशार्दूलमातङ्गनराहर्क्षमृगायुतम् ।
पतत्रिभिर्वहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३७
किशुकाशोकवकुलपुंनागैरुपशोभितम् ।
सरिद्धिः सविहंगाभिः शिखरैश्चोपशोभितम् ।

गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ३८
भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ३९
प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्री निबोध माम् ।
राजः स्नुषा राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४०
राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४१
राजसूयाश्वमेधानां क्रतूना दक्षिणावताम् ।
आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ४२
ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।

C 3 2446
B 3 64 46
K 3 61 47

आदस्व, M₁ अदस्व S₁ K (except K₂) D₁ ३ मृगेंद्राय,
B₂ नृपश्रेष्ठ. T₁ M₂ मा मन्त्रयित्वा शार्दूल — ^a) K₂ Dn
D₅ दुःखादन्नाद्विमोचय

34 ^a) K₂ [S]पि त स्वाद्य, T₁ विलपती (for विलपित)
— ^b) Dc ममैव, T₁ मामेका, M₂ ममैषा K₂ Dn D₅ न
मामाश्वान्यत्यय — ^c) K₂ Dn D₅ यामी (Dn₂ मि)मा,
B₂ (m as in text) D₁ याम्येता, Dc यद्येता, T₂ G (G₁
missing) यात्येप S₁ K Dn D₁₋₃ ६ स्वादु (for मृष्ट)
— ^d) K₄ अपेता, D₅ अपारा (for आपगा) B₁ सागरा-
गना, T₂ G (G₁ missing) सागरोपमा

35 G₁ resumes from 35^{cd} — ^a) T₂ G (G₁ miss-
ing) पृच्छे (for पुण्य) — ^b) K₁ T₁ M₁ उच्छ्रित — ^c)
S₁ K₁ ३ विजयद्भिर्, T₂ G (G₁ missing) विराजित (for
जद्भिर्) K₁ D₂ ४ S (G₁ missing) दिविस्पृग्भिर्, K₂
Dn D₅ इवानेकैर्, K₄ नैकवर्णं, B₂ मुनियुतेर् (for दिव)
— ^d) S₁ एकवर्णैर्, K₄ शोभनेश्च, B₂ दिवस्पृग्भिर् (for नैक)
B Dc D₄ ६ T₁ G₁ M₂ मनोहरेः D₃ नैकवर्णमनोपम

36 ^b) S₁ K₁ ३ विविधद्रुमभूपित, B₁ विविधोपलसे-
वित, B₃ Dc D₁ ४ T₁ G₂ शोभित — T₁ om (hapl)
36^c-38^b — ^d) S₁ K₁₋₃ Dn D₅ इवोत्थित, B Dc D₁ ३
T₁ M₂ इव स्थित, D₄ ६ अवस्थित (for इवोत्थितम्)

37 T₁ om 37 (cf. v.l. 36) — ^{ab}) Cf 2^{ab} K₄
मृगान्वित, D₁₋₃ मृगैर्युत, G₁ समाकुल (for मृगायुतम्)
S₁ K₁ ३ सिंहमातगशार्दूलवराहर्क्षगणायुत (K₂ मृगायुत),
K₂ सिंहशार्दूलमातगवराहर्क्षमृगातक — ^c) K₂ एभिर्मृगैर्वहु

38 T₁ om 38^{ab} (cf. v.l. 36) — ^{ab}) S₁ K₁ विशो-
काशोक, B Dc D₄ किशुकाशोकसरलैः (B₂ वनैः) पुना
गैर्, D₁₋₃ वकुले पुनागैर् K₄ अभि (for उप) — After
38^{ab}, K₂ B (except B₁) Dc Dn D₄ ६ ins

263* कर्णिकारधवश्रुतैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ।

— K₁ ४ om 38^{cd} — ^d) B₁ ३ M₂ क्षिप्सिभिः (for शिखरैः)
S₁ B₂ Dc D₄ om च S₁ उपशोभितैः, K₂ Dn D₄ ६ च
समाकुल, T₂ G₂ ४ M₁ च विराजित, G₁ चापि शोभित, G₂
च विनादित, M₂ चाभिःशोभित — After 38^{cd}, T₂ G₂—
M₁ ms

264* पृथिव्या रुचिराकार चूडामणिमिव स्थितम् ।

— ^a) S₁ अह; B₂ असु, D₃ इद (for इम) — ^b) S₁ प्रेक्षा
मि, K₁ ४ B Dc D₄ T₁ G₄ प्र (B₁ प्रे)क्ष्यामि, K₂ वक्ष्यामि
K₄ नल, B₂ D₁₋₃ T₁ G₁ २ M पतिं, G₂ प्रिय (for प्रति)
K₄ (by corr) प्रवक्ष्यामि पतिं नल

39 ^b) K₄ (marg sec m as in text) दिविदिश
(for दिव्यदर्शन) Some MSS विश्रुत — ^c) T₂ G
(except G₁) नमस्ते (for शरण्य) — After 39, K₄ reads
४1^{cd}

40 ^a) K₂ ४ D₄ त्वाभिगम्याह, B₂₋₄ Dc D₅ त्वाभि-
गम्येह (D₅ ह), D₁₋₃ त्वासुपागम्य, T₂ G₂₋₄ त्वामह भैर्मी
B₁ प्रणमेद्वाभिगम्याह, G₁ प्रणमाम्याभिगम्याह — M₁ om
४0^{cd} — ^c) S₁ K (except K₂) D₁₋₃ T₁ M₂ राजस्नुषा
B₂ राजभार्या राजवधु — ^d) K₁ ४ विश्रुता

41 ^a) K₂ Dn D₅ विदर्भराजाधिपति — ^b) K₄ मही-
धर (for महा) — D₁₋₃ read ४३^{cd} after ४1^{ab}, K₄
reads ४1^{cd} after ३९ — ^d) K₁ ३ D₂ ३ T₁ G₂ ४ चातु-
वर्णस्य

42 ^a) B (except B₂) M वाजपेया — ^b) S₁ K₁
यज्ञाना (for क्रतू) — ^c) Some MSS श्रेष्ठ — ^d)
= 1 58 50^d D₁₋₃ पृथुवक्ष्णा शुभेक्षण

43 ^a) K₁ ब्राह्मण्यं, K₄ सुरूप — D₁₋₃ read ४३^{cd}
after ४1^{ab} — ^c) S₁ K Dn D₁₋₃ ६ वीर्यसपत्न्य, Dc

शीलवान्सुसमाचारः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४३
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
 तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४४
 निपथेषु महाशैल श्वशुरो मे नृपोत्तमः ।
 सुगृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४५
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४६
 नलो नामारिदमनः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥ ४७
 यथा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।

तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ४८
 त्यक्तश्रियं मर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेपमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ ४९
 खमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
 कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५०
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घवाहुरमर्यणः ।
 विक्रान्तः सत्यवाग्धीरो भर्ता मम महायशः ।
 निपधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ॥ ५१
 किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ दुःखिताम् ।
 गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥ ५२

D₄ सुसदाचार, T G सत्यवाग्च्छुचिः

44 ^b) T G₂₋₄ निहतारिगण (T₁ G₄ 'ण). — ^a)
 B₁ 4 M भगवत्सुपस्थिता, B₂ 3 Dc D₄ भवत् समुपस्थिता
 (B₂ 'पागता), T G भगवत्सुप

45 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ महाराज; B₁ महासेन, Dn D₅ ०
 महाराज; T₁ G₁ M₂ महीपाल — ^b) K₂ B₃ Dn D₅ ०
 मे नरोत्तम, D₄ नृपसत्तम — ^c) Hypermetric! Ś₁
 K₁ 3 4 B (except B₃) Dn D₅ T G (all om सु) गृहीत-
 नामा (K₃ T₁ 'म), K₂ D₅ गृहीतमानो, D₁ (? gloss)
 सुप्रसिद्धनामा D₂ विप्रेंद्र, T₂ G (except G₁) विद्वद्भिर्
 D₃ (corrupt) सुगृहीत न मे ख्याता — ^d) B₂ 4 T₂ G₃ 4
 श्रुत, M₁ स्मृत (for स्म ह)

46 ^a) D₅ महा- (for सुतो) — ^c) B Dc D₄ इह
 (B₁ इह), S (except M₁) तु यो (for पितु) K₁ स्वस्य,
 K₃ चाय; B M₁ स्वतु; D₅ स्व वै, T G M₂ राज्य (for स्वयो)
 — ^d) Ś₁ K₃ राज्य स्व(K₃ स)मनुशासति, K₁ B₁ 3 Dc
 D₄ M₁ यो राज्यमनुशासति ह (K₁ M₁ वै); D₁₋₃ राज्य स्वमनु-
 शासति च, T G M₂ पितु स्वमुप(T₁ M₂ समुप, G₁ समनु)-
 शासति

47 ^a) K₂ Dn D₅ ० नलो नामारिहा श्याम (Dn₃ श्री-
 मान्) — ^b) D₁ 3 प्रकाशित (for इति श्रुत) Ś₁ K₁ 4
 स्म ह, K₃ Dc D₂ 4 T₂ G₃ M₁ स्मृत (for श्रुत) — ^c)
 M₁ पुण्यश्लोक इति ख्यात (see below) — ^d) G₄ ब्रह्मण्य
 (for पुण्यकृत्) B Dc Dn D₄₋₅ [S]ग्निमान्, D₁ [S]त्तिकृत्
 M₁ ब्रह्मण्यो वेदवित्तम (cf 265*)

48 ^b) G₂ त्वेव, M₂ एव (for चैव) — After 48^{ab},
 T₂ G₃ 4 ins

265* पुण्यश्लोक इति ख्यातो ब्रह्मण्यो वेदवित्तम ।

[Cf v.1 47]

— ^a) K₂ Dn D₅ ० अमला श्रेष्ठा (for अचल) — M₂
 om (hapl) 18^d-50^c — ^d) K₁ उपागत (for इहागताम्)
 49 M₂ om 49 (of v.1 48) — ^a) B₂ D₅ त्यक्त
 श्रिया, T G₃ M₁ त्यक्ता श्रिया G₂ 4 इह प्राप्तम् (for मर्तुं)
 — ^b) B₁ 'दिता, G₂ 4 'पुता (for 'न्विताम्) — ^d) T₂
 G₃ वने, G₂ 4 नल (for त वे) Ś₁ K B₃ D (except Dc
 D₄) स्व मा पर्वतसत्तम

50 M₂ om 50^{ab} (cf v.1 48) — ^a) S₁ K₁ 3
 खमुत्पतद्भिर्, K₂ B₁ 2 Dc₂ Dn D₅ ० समुल्लिखद्भिर्, K₄
 D₁₋₃ समुत्पतद्भिर् — ^b) T₂ G₃ गिर (for नृप) — ^c)
 S₁ K₁ नगश्रेष्ठ, K₃ D₁ नरश्रेष्ठ, G₁ नृपश्रेष्ठ; — ^d) K₂ Dn
 D₅ ० वनेस्मिन्वा नलो नृप

51 ^a) B₁ G₂ महेंद्र, B₂ D₄ स चेंद्र, Dc corrupt,
 T₂ G₃ 3 मृगेंद्र — ^b) T₁ G₁ M₂ अरिदम (for अमर्यण)
 — ^c) D₁ 3 विद्वाश्च (for विक्रान्त) K₂ Dn D₁ 2 ०
 सत्ववान्, B₂ T₂ G₃ सत्ववाग्, T₁ M₂ सत्ववान् K (ex-
 cept K₁) B₁ Dc Dn D₄₋₅ T₂ G₁ 3 वीरो, D₁₋₃ सौम्यो
 — ^d) K₁ T₂ G (except G₁) transp भर्ता and मम
 — G₁ om 51^c-53^b — ^e) B₄ स्वयाचल, Dc₂ T₂ G₃
 'नघ; G₂ 4 'नघ — D₁ 3 ins after 51 D₂ subst
 for 51^{ef}

266* यदि दृष्ट कचित्ते स नलो राजा मम प्रिय ।

T G₂₋₄ M ins after 51

267* महीधरसमो धैर्ये महीधर महीपति ।,

— a line curiously ignored altogether in P P S
 Sastri's ed of the Southern Recension !

52 G₁ om 52 (of v.1 51) — ^a) S (except M₂,
 G₁ om) विलपतीं किमेका मा — ^b) N (except Dc D₄)
 विह्वला (for दुःखिताम्) — ^c) T₂ G₃ भीतामाश्वासयस्वाद्य

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यमंथ महीपते ।
यद्यस्यास्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५३
कदा नु स्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।
श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ ५४
वैदर्भीत्येव कथितां शुभा राजो महात्मनः ।
आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकनिवर्हिणीम् ॥ ५५
इति मा तं गिरिश्रेष्ठयुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ५६
सा गत्वा श्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।
तापमारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ ५७
वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसरूपशोभितम् ।

नियतैः मंयताहारैर्दमशौचमभन्वितैः ॥ ५८
अब्भक्षैर्वायुमक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गादिदक्षुभिः ॥ ५९
वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
तापसाध्युपितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६०
सा दृष्ट्वाश्रमपदं नानामृगनिषेवितम् ।
शाखासृगगणैश्चैव तापसैश्च समन्वितम् ॥ ६१
सुभ्रुः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोद्यतगामिनी ॥ ६२
सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
योपिद्रतनं महाभागा दमयन्ती मनस्विनी ॥ ६३

C 3 2467
B 3 64 67
K. 3 61 67

— ^d) K₄ S (G₁ om) स्त्र- (for स्वा) T G₃ M₂ मानद
(for दु-न्विताम्) D₁ सुतामिव सुदु^a
53 G₁ om 53^{ab} (cf v.l 51) — ^b) K₃ T₁ *वर्म
(for *मघ) — ^c) K₁ B₂ Dc Dn₂ D₁₋₃ अस्मिन्वोरे, B₂
यद्यप्यस्मिन्, T₂ G₃ यद्यस्त्वस्मिन् T₂ G₃ ५ गिरौ (for वने)
Ś₁ अस्मिन्वोरवटे राजन्, K₄ वने वोरे महाराजन्, T₁ G₂ यद्य-
स्मिन्विपिने राजन्, M₂ यद्यप्यस्मिन्वनोद्वेष्टे
54 ^a) K₂ ५ B₁ ५ Dn D₂ ६ कदा सु, B₂ D₁ ३ कदा-
चित् — ^b) K₃ *स्वनसंभवा, B *स्वननिस्वना, Dc D₂ *घन-
निस्वना
55 ^a) T₂ G (except G₁) M₁ वैदर्भ्यहीति (for *भी-
त्वेव) K₃ Dn D₂ ६ विस्पष्टा (for कथिता) — ^b) D₁ ३
ध्रुवा, T₁ अस्य, G₁ तस्य (for शुभा) T₂ G (except G₁)
M₁ राज्ञा महात्मना — D₁ om 55^{cd} — ^c) S आम्नाभि-
धायिनी (G₁ *वाहिनी, M₂ सारिणी)मृद्धा — ^d) S₁ K
Dn D₂ ३ ६ ६ *विनाशि (K₄ D₃ ६ *श)नीं, B₂ Dc D₄ *निव-
र्हिणी — After 55, N (except D₁) ins
268* भीतामाश्रास्य च मा नृपते धर्मवत्सल ।
[K₁ B₁ Dn D₂ ६ *श्रासयत मा K₃ B₁ *वत्सल]
56 ^a) Ś₁ K (except K₂) B₂ नृप* (for गिरि*)
57 ^d) S₁ K Dn D₁₋₃ ५ ६ *शोभित, Dc₁ D₄
T₂ (before corr) G₁ *दर्शित, T₂ (after corr) G₃
*मनिष
58 Ś₁ K₂ om (hapl) 59^{ab} — ^a) Some MSS
वशिष्ठ- K₂ *सर्षस्, G₄ *सदृशस् (hypermetre), M₂
*मुख्यस्
59 ^a) D₃ अयुभक्षैर्वायुमक्षै — ^b) K₁ D₄ पर्णाहारै*

— ^c) K₃ महावोधै, T₁ *राज (for *भाग) — ^d) T₂ G₃
*भाग
60 ^b) Dc₂ D₁ ३ मजितेन्द्रियै — ^c) Dc पुण्य (for
रम्य) — ^d) Dc D₂ ददर्श मुनिमडल
61 ^a) G₁ सा च दृष्ट्वाश्रम — ^b) B₂ मृगचारु*, Dc
चारुमृग* — G₁ reads 61^{cd} after 62, M₂ after 63
— ^d) T₂ G (except G₁) [उ]पशोभित, M समाश्रसत् (for
समन्वित) — S₁ K Dn D₁₋₃ ५ ६ subst for 61 T₁
(om line 1) ins after 63
269* नानामृगगणैर्जुष्ट शाखासृगगणैर्युतम् ।
तापमे समुपेत च सा दृष्ट्वा समाश्रसत् ।
[(L 1) K₁ ३ Dn D₂ ६ *मृगगणायुत — (L 2) D₂ ३
*से सयुत नच]
— After 61, T₂ G (except G₁) ins
270* सा दृष्ट्वाश्रमपद दमयन्ती समाश्रसत् ।
[Cf 61^a and 269* (line 2)]
62 ^a) K₃ सुकेशी चैव, K₄ सधूमकेशी (for सुभ्रु सुके-
शी) — ^b) K₂ D₅ शुचि शुद्धद्विजा*, K₃ सुकुमारा शुभा-
नना, T₂ G₃₋₄ सुकुचा सुसुजा, G₁ सुकुमारी द्विजा* — ^c)
K₄ मनस्विनी, B Dc D₂ स्व (B₁ ५ अ) चिन्मती (for वचं*)
— ^d) Ś₁ D₁ ३ सु (Sim श्री) मितायतलोचना, K Dn
D₂ ५ ६ स्व (K₃ अ) मितायतलोचना, T₂ G₂ ३ स्वचितोद्यत
गामिनी — After 62, G₁ reads 61^{cd}
63 G₁ om. 63 — ^d) S₁ K₁ ३ ५ Dn D₁₋₃ ५ T₁
तप*, K₃ यश* (for मन*) — After 63, M₂ reads 61^{cd},
while T₁ ins line 2 of 269* On the other hand, T₂
G₃₋₄ ins after 63

C 3 2467
B 3 64 68
K 3 61 68

साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥ ६४
 पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६५
 तानुवाच वरारोहा कचिद्भगवतामिह ।
 तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानवाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मचरणेषु च ॥ ६६
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
 ब्रूहि सर्वानवघाङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ६७
 दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ६८

अस्यारण्यस्य महती देवता वा महीभृतः ।
 अस्या नु नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ६९
 सात्रवीत्तानृपीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा न नद्या देवताप्यहम् ॥ ७०
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७१
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महाद्युतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७२
 निपधाधिपतिर्धीमान्बलो नाम महायशः ।
 वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशां पतिः ॥ ७३
 देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

271* आश्वसिता तदा भेमी तापसे सह सगता ।,
 — a line again ignored in P P S Sastri's ed of the
 Southern Recension (cf 267*)

64 ^a) T₃ G (except G₁) M₁ अभिवाद्य (om सा)
 K₁ 3 T₃ G (except G₁) ततो वृद्धान् — ^b) K₄ चित्तया
 वनमस्थिता — K₃ om 64^c-71^b — ^d) K₄ D₂ T₁
 G₁ 3 तथा, D₁ तदा, D₃ स्थिता (for च सा) B Dc D₄ 6
 ते सर्वस्तापसोत्तमै — After 65, T₁ M₂ ins

272* पूजा चक्रे यथान्यायमृषीणा सा मनस्विनी ।

[Cf 65^{ab} and v1]

65 K₂ om 65 (cf v1 64) — ^{ab}) T₁ G₁ M₂ ततस्ते
 पूजिता विप्राः प्रयतंन्द्रियमानसा — ^c) D₃ अवोचस्ते, G₂ 4
 अवोचुस्ते (for अथो) — ^d) Ś₁ K₁ B₂ D₁ करवाम (Ś₁
 'णि) ते, B₁ 3 4 Dc D₄ 6 T G 'म च (for 'महे)

66 K₃ om 66 (cf v1 64) — ^a) B Dc D₄ महा
 भागा (for वरा) — ^c) B₃ 4 Dn₂ ns D₄ 6 G₁
 तपस्त्रिषु T₁ M धर्मे च (for धर्मेषु) — ^d) T₁ G₁ M₂
 सर्वेषु मृगपक्षिषु, T₂ G₂-3 नित्ययज्ञेषु चानवा — After
 66^{cd}, S ins

273* अपि स्वाध्याययोगेषु धर्मदेहेषु वा पुन ।

[T₁ योगेषु (for 'देहेषु) T₂ G₃ 4 M₁ चाप्युत (for वा
 पुन)]

— ^c) 5 मियतपा (for महा) — ^f) Ś₁ K₁ B₂ 4 Dc
 Dn₂ ns (by corr) D₁ 6 स्वधर्मा

67 K₃ om 67 (cf v1 64) Before 67, T₂ G
 (except G₁) M₁ ins वृद्धश्च.. — ^a) T₁ G₁ M₂ तैश्चोक्त.
 Ś₁ K₁ सर्वं (for भद्रे) — ^b) S तपस्त्रिभि, a few MSS

यशस्विनि

68 K₂ om 68 (cf v1 64) — ^d) B₂ D₄ 6 सा
 विश्वसिहि (for समा) Some MSS शुच

69 K₃ om 69 (cf v1 64) — ^{ab}) S₁ K₃ 4 B D
 देवी त्व (for महती) K₁ देवी त्वमुत् (sic) वास्य (for महती
 देवता वा) Ś₁ B Dc Dn D₃-6 उताहो (S₁ D₃ 'त वा)-
 स्य, K₃ 4 D₂ सुता वास्य (for देवता वा) M₁ गिरे शुमे
 (for महीभृत) — ^c) Ś₁ नो, B Dc Dn D₄ 6 च, D₂ 3
 हि (for नु) — ^d) S₁ स्वार्थम्, K₁ B₂ Dc Dn₂ D₄ 6
 का त्व, D₂ स्वार्थम् (for सत्यम्) B₂ Dc Dn₂ D₄ 6 शुचि-
 स्थिते (for अनिन्दिते)

70 K₂ om 70 (cf v1 64) — ^b) K₁ T₂ G₃ 4
 transp अरण्यस्य and अस्य — Ś₁ K₃ om. (hapl.) 70^{cd}
 — ^c) K₄ D₃ चास्यापि, D₁ चास्यास्य, D₂ चैवास्य (for चाप्य-
 स्य) — ^d) B₃ 4 [अ]स्ति, T₂ G₃ 4 M₁ हि (for [अ]पि)
 K₁ 4 Dn D₂ 3 5 नैव नद्याश्च (K₄ D₃ 'स्तु) देवता, D₁ नद्या
 नैवास्मि देवता

71 K₂ om 71^{ab} (cf v1 64) — ^a) D₂ 3 विजा
 नीध्व — ^b) G₁ तपस्विन (for तपो) — ^d) Ś₁ K₁
 तत्त्वत, K₃ सर्वत

72 ^b) B₃ नाम्ना भीमो (for भीमो नाम) K₃ Dn D₃
 महीपति (for महा) K₄ भीमो भीमपराक्रम (epic tag!)
 — K₃ om 72^c-77^b

73 K₂ om 73 (cf v1 72) — ^c) T₂ G (except
 G₁) M₁ नैक- (for वीर) K₄ नित्य (for विद्वान्) — ^d)
 K₃ transp मम and भर्ता

74 K₂ om 74 (cf v1 72) — ^a) D₁ देवानामर्चन-

गोप्ता निपध्वंशस्य महाभागो महाद्युतिः ॥ ७४
 सत्यवाग्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिर्मर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७५
 नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
 मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ७६
 आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमग्रभः ॥ ७७
 स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नराधमैः ।
 आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं ब्रह्मणि च ॥ ७८
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ।
 दमयन्तीति विख्याता भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ७९
 सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।

पत्वलानि च रम्याणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ८०
 अन्वेपमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८१
 कश्चिद्भगवतां पुण्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निपधाना जनाधिपः ॥ ८२
 यत्कृतेऽहमिदं विप्राः प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
 वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८३
 यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥ ८४
 को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८५
 एवं विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ८६

C 3 2491
B 3 64 91
K 3 61 90

पर, M₂ गुत्पादारचनरत — ^b) K₄ (before corr) B₃
 D₃ 'वृहन्' — K₃ om (hapl.) 74^{cd} — ^d) Ś₁ K₁ 4
 Dn D₁₋₃ 5 महातेजा महान्त

75 K₂ om 75 (cf. v.l. 72) — ^a) K₁ B₂ 4 Dn
 D₅ T₁ G₁ सत्यवान् B (except B₄) Dc D₄ 5 अस्त्रं
 (for धर्मं)

76 K₃ om 76 (cf. v.l. 72), T₂ G₂₋₄ om 76^{ab}
 — ^a) Dc₂ D₆ M₁ नरं (for नृपं) — ^c) K₄ B (except
 B₄) Dc D₁ 4 5 म मे (for मम)

77 K₂ om 77^{ab} (cf. v.l. 72) — ^c) B₁ (? gloss)
 रणे (for मृधे) — ^d) B₁ 3 Dc D₁ 'सोमसमद्युति', B₂
 D₄ 5 'मोमानलद्युति

78 ^a) T₁ G₁ M₂ घूर्त्वरं (for कैश्चिन्) B₄ D₃ निकृत-
 प्रज्ञै — ^b) S₁ K₁ 3 4 D₁ नृपोत्तम, B₁ 4 T₁ नराधिप,
 B₃ M नराधिपं K₂ Dn D₅ अनार्यैरकृतात्मभि, D₂ 3
 वचयित्वा महायशा (D₃ 'मना') — ^f) K₂ Dn D₅ G₄
 हत, T₂ G₃ हतो (for जितो) K₁ (? gloss) धनानि (for
 वसूनि) — After 78, S ins

274* चित्रासितश्च नगराद्भनवात्ममुपेयिवान् ।

79 ^b) S₁ G₁ च, K₁ ह (for वै) — ^d) K₂ Dn D₅
 M₂ भर्तृदर्शनलालसा, B Dc D₄ 5 भर्तृभ्यमनकर्षिता Cf
 Hopkins Great Epic, Parallel Phrases, No 165
 (p 124)

80 K₁ om. 80^{bc} — ^c) T₁ पर्वताना च, G₁ तपोवनानि
 (for पत्वलानि च) S₁ K₂ 4 Dn D₁₋₃ 5 च सर्वाणि, K₃

गिरींश्चैव, B₂ विचित्राणि, M₁ च पुण्यानि (for च रम्याणि)

81 ^a) Cf. 49^c T₁ G₁ M₂ अन्वेपती तु (T₁ स),
 T₂ G₃ M₁ अन्वेपती तु, G₂ 4 अन्वेपयती (for 'माणा)
 B₁ 3 त वीर (for भर्तार) — ^b) G₁ वीर (for रण)
 — ^c) D₂ वै (for च) B₂ Dc D₄ 5 धर्मात्मान कृतञ्च (Dc
 कृतप्रञ्च) — ^d) D₂ 3 सु (for [इ]ह) T₁ चरामीह सुदुःखिता

82 ^a) K₂ Dn D₅ रम्य (for पुण्य) — ^b) T₁ G₁ 2
 M₂ महत् (for नृपं) — G₄ om (hapl.) 82^c-84^b
 — ^c) G₁ transp भवेत् and प्राप्त — ^d) S (except
 M₂, G₄ om) नरां (for जनां)

83 G₄ om 83 (cf. v.l. 82) — ^a) T₂ G₂ 3 M₁
 तत्कृते K₃ अहो (for इद) K₂ 3 B D (except D₁₋₃)
 M₂ ब्रह्मन्, T₁ दुर्गं; G₁ दुःख (for विप्रा) — ^b) K₁ स
 प्राप्ता नृशं, G₁ प्राप्त नानृशं — ^c) B₁ रौद्र (for वीर)
 — ^d) D₅ सिद्धशार्दूलं, G₁ शार्दूलवृकं

84 G₄ om 84^{ab} (cf. v.l. 82) — ^b) B (except
 B₃) D₄ 5 पश्यामि (for द्रक्ष्यां) — ^d) Ś₁ K (except K₂)
 ममापनात्, D₂ 3 S विमोक्षणात् — After 84, K₄ D₁ 2
 ins

275* नारीणामधमा नारी या भर्तुः प्राणमक्षये ।

पश्चाज्जीवति निस्तेजा कलेव शशिनो दिवा ।

85 ^a) B₂ न (for को) B Dn₃ D₄ 5 हि (for नु)
 — ^b) K₃ G₂ पुरुपोत्तम

86 ^a) S₁ K D (except D₆) G₁ तथा (for एव)
 — ^d) Ś₁ K D (except D₂₋₄ 5) सत्यदशिनं

C 3 2491
B 3 64 92
K 3 61 91

उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैपद्यम् ॥ ८७
निपधानामधिपतिं नलं रिपुनिघातिनम् ।
भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ८८
विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वैरत्नसमन्वितम् ।
तदेव नगरश्रेष्ठं प्रशासन्तमरिदमम् ॥ ८९
द्विपतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
पति द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ९०
एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥ ९१
सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता *अभवत्तदा ।
दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुपा ॥ ९२

किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
क नु ते तापसाः सर्वे क तदाश्रममण्डलम् ॥ ९३
क सा पुण्यजला रम्या नानाद्विजनिपेविता ।
नदी ते च नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९४
ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ९५
सा गत्वाथापरां भूमिं वाष्पसंदिग्धया गिरा ।
विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥ ९६
उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं तदा ।
पल्लवापीडितं हृद्यं विहगैरनुनादितम् ॥ ९७
अहो वतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
आपीडैर्वहुभिर्भाति श्रीमान्द्रमिडराडिव ॥ ९८

87 ^a) D₁₋₃ पश्यं (fol द्रक्ष्यं)88 ^a) T₂ G₂₋₄ M₁ भर्तारं तु (M₁ ते) महाभारते — ^b) Ś₁ D₁ *विघातिन, K₁ D₂ ३ *विनाशन, K₂ D_n D₆ *निपा-
तिन — ^c) S₁ नृप धर्मवता, K₁ सर्वधर्मभृता — ^d) D₀
S (except G₁) दृष्टासि (fol द्रक्ष्यसे)89 ^b) B₁ D₀ *समावृत, B₃ D₁ T₁ G₁ M₂ *विभू-
पित — ^c) Ś₁ तदेको; G₁ स्वमेव, G₂ M₁ तमेव K₁ ३ D_n
D₂ ३ ६ G₁ नगर श्रेष्ठ, B D₀ D₄ ६ *र भूय; D₁ च नरश्रेष्ठ
— ^d) D₃ द्रक्ष्यसे विगतज्वर (=88^d), G₁ प्रविशन्तमरिदम90 ^c) T G एष्यसि (for द्रक्ष्यसि) — ^d) M₂ कल्याण
जनन नृप91 ^a) D₂ ३ नरश्रेष्ठ, T₂ G नलस्यैना (G₁ *स्येमा)
— ^c) Ś₁***स्नापसास्ते, K D (except D₄ ६) तापसात्-
हिता सवे — ^d) K₁ तत, K₂ ३ D_n D₁ ६ तथा (for
तदा) D₂ ३ साग्निहोत्रसमाश्रमा92 ^a) B₁ ३ ४ प्रहृष्टा (fol सा दृष्ट्वा) — ^b) Ś₁ K
B₁ ३ ४ D₀ D_n D₁₋₃ ६ क्लभवत्, S स्व(G₁ चा)भवत् (fol
*अभवत्) D₀ T₂ G₂ ३ M तत (fol तदा) B₂ D₄ ६
प्रहृष्टा विस्मयान्विता — ^d) Ś₁ K₁ ३ *सुतप्रिया, T₁ G₁
M₂ *स्नुपा नृप — After 92, T₁ G₁ M ins

276* चिन्तयामास वैदर्भी किमेतदृष्टवत्यहम् ।

93 ^b) D₀ अथाभवत्, T₁ G₁ दृष्टागतं94 ^b) K₁ नानापक्षि, K₂ D₀ D_n D₁ ६ नदीद्विजं, B₄
नानाजनं — ^c) K₂ D₀ D_n D₄ ६ क नु (for नदी) K₂
B₃ D_n D₆ ते ह, K₄ D₆ च ते (by transp), D₀ तेद्य
B₂₋₄ पुण्या, D₂ ३ दिव्या (fol ह्या) K₁ नदी सुमहतीह्या — ^a) Ś₁ K₁ ४ D₁₋₃ सा (D₁₋₃ शा)लघुक्षोपशोभिता
(K₁ ता) — After 94, S (except M₁) ins

277* इत्येव नरशादूर्कं विस्मिता कमलेक्षणा ।

95 D₀ transp 95^{ab} and 95^{cd}. — ^b) K₂ ३ B₂
सुविस्मिता (for शुचिं) — ^c) Ś₁ K₁ *पराधीना, T G₂₋₄
*वशा दीना, G₁ M *कृशा दीना — ^d) S विवर्णां परुषाभवत्
(G₁ *र्णाभरणा तथा)96 ^a) K₄ T₁ G₁ M₂ च (for [अ]द्य) Ś₁ K (except
K₂) D₁ ३ T₁ परा (for [अ]परा) — ^d) K₃ B₂ तदा (for
तत)97 ^a) Ś₁ K₄ D₁ तरुसा च, K₁ तरुत च, D₂ ३ तरु साथ
(for तरुश्रेष्ठम्) — ^b) Ś₁ K₁[अ]प्यशोक (for अशोक) Ś₁
K D_n D₁₋₃ ६ M₂ वने; B₂ तत, D₀ वन, G (except G₂)
तथा (for तदा) — ^c) K₃ B₃ T₂ G (except G₁) M₁
*पीडन T₁ रम्य (fol हृद्य) — ^d) Ś₁ K₂ ४ D₀ T₁ G
(except G₂) M₁ विहगैर् (for विहगैर्) K₃ उपं, B₁ ३
D₄ ६ T₁ M अभिं (for अनुं)98 D₁ om 98^{ab} — ^d) S₁ प्रमिडराह, K₁ द्रसिण-
राह, K₂ B₄ D_n D₆ पर्वतराह, K₃ D₀ D₂ ६ T₂ G₃ द्रविड
राह; K₄ B₁₋₃ D₂ D₁ ३ स द्रुमराह G₁ श्रीमन्निर्पदिवैवृत
— After 98, K₄ D₂ ins

278* तमुवाच ततोऽशोक विदर्भाधिपनन्दिनी ।

कृताञ्जलिपुटा दीना भर्तृदर्शनलालसा ।

[(L 1) D₂ समीपमुपसगम्य विदर्भां]On the other hand, D₁ ins after 98

279* तमुवाच महावृक्ष दमयन्ती तथागता ।

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
 वीतशोकभयावाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्पुत्रम् ॥ ९९
 नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निपधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १००
 एकवस्त्रार्थसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनादितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०१
 यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०२
 एवं साशोकवृक्षं तमार्ता त्रिः परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०३
 सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकांश्च पर्वतान्प्रम्यान्नैकाश्च मृगपक्षिणः ॥ १०४

कन्दरांश्च नितम्बान्श्च नदांश्चाद्भुतदर्शनान् ।
 ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेपती तदा ॥ १०५
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिसिता ।
 ददर्शथि महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १०६
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीततोयां विस्तीर्णां हृदिनी वेतसैर्वृताम् ॥ १०७
 प्रोद्भृष्टां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
 कूर्मग्राहज्ञपाकीर्णां पुलिनद्वीपशोभिताम् ॥ १०८
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमर्ध्यं विवेश ह ॥ १०९
 उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्थसंवृता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११०

C 3 2514
 B 3 64 115
 K 3 61 115

Finally, T₁ G₁ M₂ ins after 98

280* अशोक शोकापुत्रुद शोकोपहवचेतसम् ।

त्वन्नामान कुरु क्षिप्र प्रियसदर्शनाद्वि माम् ।

[= Lines 5-6 of passage No 791* of AdI (p 348)!

— (L. 2) M₂ कुरुष्वत् (for कुरु क्षिप्र) T₁ *मदर्शनेन ना]

99 ^a) K₁ S (except T₂ G₃) अशोका (for वि*)
 K₄ T₁ मे, Dc₁ मा (for मा) — ^c) K₁ *भयावा*, K₄
 Dn₃ (by corr) *भयावाध, B₃ *भयक्रोध, D₃ *भया चापि,
 T₁ भयावाध*, M₂ *भया चैव — ^d) D₁₋₃ कच्चित्त्वं, D₄ ६
 कदाचित्, G₄ कच्चित् Dc T₁ G₁ नल, D₂ अमि (for नृपम्)

100 ^b) B (except B₂) D₄ ६ T₁ G₁ M₂ प्रभु (for
 पतिम्) — ^d) B₂ D₄ ६ मप्रिय, T₂ G (except G₁) मे
 पति

101 ^c) B D₄ ६ दीनम्, M₁ भीमम् (for वीरम्)
 — ^d) D₂ ३ *प्य महसागत

102 ^b) K₄ D₁ अशोक मम, D₂ ३ T₁ M अशोकवर
 Dc अशोक क्रमत् कुरु, G₁ अशोक कुरु मा तथा — ^d) K₂
 Dn D₂ अशोक शोकनाशन, K₂ ४ B D₁₋₃ मम शोकविना-
 शन (B₄ D₁₋₃ *न), M₁ मम शोक विनाशय

103 ^b) K₂ Dn D₂ वै (for त्रि) T₁ G₁ उपगम्य,
 T₂ G₂₋₃ परिगुह्य (for परिगम्य) S₁ K₁ T₂ G (except
 G₁) M₁ च (for ह) Dc परिगम्य जगाम ह, D₂ आर्ताभ्य-
 र्थं गतान्यत् — ^c) B D₄ ६ दारुणतम, T₁ G₁ M₂ दारुण
 देश — ^d) D₂ ३ transp देश and भैमी T₁ G₁ M₂
 वैदर्भी (G₁ वैदेही) कमलेक्षणा

104 ^a) D₂ वनानि (for नगान्) S₁ D₂ ४ एकान्,
 G₄ एक (for नैकान्) — ^b) S₁ एकाश्च, D₁ अनेका, D₂
 पर्वतान्, D₃ सरासि (for नैकाश्च) — ^c) D₂ ३ *श्च वन-
 खडाश्च — ^d) D₁ अनेकान्, D₂ ३ रम्याश्च (for नैकाश्च)

105 ^a) D₂ ३ गुहान्प्रम्यान् (for नितम्बाश्च) — ^b)
 K₃ corrupt, Dc नदीं, D₃ हदां, G₁ नगा (for नदां)
 D₁ om च K₂ B₂ Dn D₂ ६ T₂ (before corr) G₂ ४
 M₁ नदीश्चाद्भुतदर्शना — ^c) K₃ ता, B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ ५) G₁ तान्, T₂ G₂₋₄ M₁ [ए]का (for सा) — ^d)
 B D₄ ६ सती, T₁ M₂ शुभा, G₁ सदा (for तदा)

106 ^a) S (except G₁ M₁) सा गत्वा वूरमध्वान
 — ^b) K₃ D₃ सुविसिता (for शुचिं)

107 ^b) T₂ G₂₋₄ शिवा (for शुभाम्) — ^d) S₁ कवि-
 नी, K₁ क्रदती (sic), Dc Dn₃ T₁ M ह्लादिनीं, T₂ (by
 corr) G₂ ४ हादिनीं, G₁ ह्लादनै (for हृदिनीं) S₁ K₁ ३
 तापसैर्वृता, T₁ G₁ M₂ पादपै, T₂ G₃ वैतसै, M₁ पक्षिसकुला

108 ^a) D₂ ३ क्रौंचमिथुनैश्च, G₁ कारडैश्च — ^b) K₄
 B₃ Dc D₁₋₃ ६ S चक्रवाकोप(S *कैश्च)शोभिता — ^c) B
 Dc D₂₋₄ ६ *समा* (for *ज्ञया) — ^d) K₂ Dn D₂ विपुल-
 द्वीप, T₂ G (except G₁) M₂ पुक्विनद्वीपराजिता

109 ^a) G₁ सु (for [ए]व) — ^b) G₁ M₂ दमयती
 (for नलं) T₂ G तपस्विनी (G₁ शुचिसिता) (for यशं)
 — ^c) K₁ T₁ G₁ M₂ उपसृत्य, K₂ Dc Dn D₁ ४-६ उपसर्प
 (sic), K₄ D₃ उपासर्पद् ☞ Cn उपसर्प उपससर्प। अभ्या-
 सलोप आर्प । ☞

110 ^a) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ उन्मत्तवद्भीमसुता — ^c)

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्धीताः प्रदुद्रुवुः ।
केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुकुशुः ॥ १११
प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्त चापरे ।
चक्रुस्तस्यां दयां केचित्प्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११२
कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कच्चिच्चमसि मानुषी ॥ ११३
वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः ।
देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११४
यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना ।
सर्वथा कुरु नः खास्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते ॥ ११५

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
तथा विधत्स्व कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११६
तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनदुःखिता ।
सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥ ११७
यूनः स्थविरवालाश्च सार्थस्व च पुरोगमाः ।
मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
नृपस्नुपां राजभार्यां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ११८
विदर्भराण्मम पिता भर्ता राजा च नैपथः ।
नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ ११९

K₃ कृशा विवर्णां मलिना, D₂ D₁₋₄ कृशा विवर्णमलिना (D₂ 3
"वदना)

111 ^b) G₁ विरूपा केपि दुद्रुवु — °) T₁ तापपरां,
M₂ भीता परां (for चिन्तापरां) K₂ D_n D₅ जग्मु (for
तस्थु)

112 ^{ab}) D₂ 3 केचित्त्राभ्यसूयति केचिच्चिदति चापरे
— °) Ś₁ K₃ B₁ 3 D₀ D₁ चक्रुस्तस्या, K₂ D_n D₅ अकु
र्वत, D₂ 3 चक्रु केचिद्, S कुर्वत्यस्या (G₁ "त्यन्ते, G₂ "त्य-
स्या, M₁ "तोस्या) D₂ तस्या, D₃ तत्र (for केचित्) — °)
K₁ ता च, D₃ चैव (for चापि)

113 °) T₁ चैते, G₁ सर्वे, M₂ चैव (for स्मेह) — °)
T₁ M₂ नरा सार्थेनि (T₁ स्वार्थेवि)वासिनः; T₂ G₂₋₄ वय
भीताश्च शोभने

114 °) T₂ G₃ देवता त्व (for वद सत्य) G₄ देवता
सीह सुभगे — °) G₄ स्व वनस्य (for पर्वतस्य) K₃ [अ]पि,
B₃ D₂ T G₂₋₄ [अ]स्य, G₁ च (for [अ]थ) — °) K₄
transp स्वा and वय K₂ D₁ किं वा मृगयसे वने
(= 113^b)

115 T₁ om 115-116 — °) D₀ पद्मगी (for राक्ष
सी) B D₄ 6 वासि, M₂ चापि (for वा स्वम्) — °) K₄
उताहो स्विद्, M₂ स्वमुताहो (for उताहोऽसि) D₀ सुरागना
B₃ D₄ 6 T₂ G M₁ उताहो (G₂ 4 "त वा) स्विस्सुरागना
— °) K₃ D_n D₂ 6 G₁ रक्ष वा, K₄ D₀ D_n 1 n₃ T₂
G₂₋₄ M₂ रक्ष चा, D₁ रक्षया (for रक्षस्वा) B₃ वरागने
(for अनिन्दिते) M₁ त्वा वय शरण गता (= 114^d, 116^d)

116 T₁ om 116 (cf v 1 115) — °) T₂ G₂ 3
M₁ सर्वेश; G₁ सर्वैत, G₄ सदृश G₁ स्वार्थं (for सार्थं)
D₂ 3 यथाय सर्वसार्थश्च — °) K₃ D₁ क्षेम, D₃ "म (for
"मी) B D₄ 6 सर्व, M₂ क्षिप्रम् (for शीघ्रम्) T₂ G

क्षेम गच्छेदशकित — °) T₂ G (except G₁) त्रायस्व (for
विधत्स्व) — °) = 114^d K D (except D₄ 6) यथा
श्रेयो हि नो भवेत् (K₃ यथा श्रेयो भवेत्च न)

117 °) Ś₁ D₃ यथोक्ता — °) K₁ शुभानना, G₁
शुचिस्मिता (for नृपा) — °) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃
सार्थं (for साध्वी) — °) L₂ D₀ D_n D₅ "व्यसनपीडिता,
B D₃ 4 6 G₁ "व्यसनकशि (or "वि)ता, T₁ M₂ "शोकनि
पीडिता, T₂ G₂₋₄ "दर्शनलालसा (cf 118^f) — °) D₁ 3
S (except G₁) "वाहश्च सार्थश्च — °) D₀ जना वा, D₃ ये
चान्ये (for जना ये) B D₄ 6 तत्र, D₀ येत्र; D₃ चात्र,
T₂ G₃ चास्य (for चात्र)

118 °) S₁ युवानं स्थविरवाला, K₁₋₃ D₀ D_n D₁ 3
T₂ G₂₋₄ युवस्थविरवाला (D₀ "ला)श्च, K₄ B₃ D₂ 4 6
M यूनं स्थविरवालाश्च, D₃ युवा स्थविरवालाश्च — °) K₄
[ए]व, S (except G₁) [अ]स्य (for च) K₃ 4 B D₀
D₂ 4 6 M पुरोगमान् — °) D₂ 3 G₁ विजानीष्व — °)
D₁ राजस्नुपा G₁ राजपदी — 118^f = (var) 3 62 1^d

119 ^b) Ś₁ K₁ च मम (for राजा च) — After
119^{ab}, K₄ ins

281* क नु मा कितवद्रिच्छ्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।

उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्ता प्रिया प्रिय ।

वैपम्यमपि सम्राज्ञा गोपायन्ति कुलस्त्रिय ।

आत्मानमात्मना सत्योस्थितसर्गा न सहाय ।

क नु सा क्षुत्पिपासातार्ता भ्रान्ताराते तपस्विनी । [5]

स्मरन्ती तस्य मन्दस्य क वासायोपतिष्ठति ।

[L 1-2 = (var) 3 67 9 — L 3-4 = (var)

3 68 8^{abcd} — L 5-6 = (val) 3 64 10]

— °) T₁ G₁ महाराज (for "भागस्) — °) Ś₁ मृग्यां, D₃

मृगां (for मार्गां) K₃ corrupt

यदि जानीत नृपति क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
नलं पार्थिवशार्दूलमभिन्नगणसूदनम् ॥ १२०
तामुवाचानवघाङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्रचः ॥ १२१
अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२२
कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलैर्धर्ममृगानपि ।

पश्याम्यस्मिन्वने कष्टे अमनुष्यनिपेक्षिते ।
तथा नो यक्षराडघ मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२३
सात्रवीद्विणिजः सर्वान्तार्थवाहं च तं ततः ।
क नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ ॥ १२४
सार्थवाह उवाच ।
सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुवाहोः सत्यवादिनः ।
क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६२

बृहदश्व उवाच ।

मा तच्छूत्वानवघाङ्गीं सार्थवाहवचस्तदा ।
अगच्छत्तेन वै सार्थं भर्तृदर्शनलालमा ॥ १

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

G 3 2534
B. 3 65 3
K 3 62 3

120 °) B₂ D₄ ० M₁ जानीथ (for 'त) — °) D₆
शमथ Dc₁ मत्, Dc₂ मा (for मे) D₃ पति (for प्रियम्)
— °) D₂ ३ नृप (for नल्) S₁ K D (except D₄ ०)
पुर्यं — °) T₂ G₃ 'मर्दन

121 °) T₁ G₁ M₂ दमयतीं नराधिप
123 M₂ om 123 (along with 122^{bcd} and 124^a)
— °b) S₁ K₁ ४ D₁ G₄ कुञ्जरद्वीप°, B₁ ३ Dc D₂₋₄ ० 'द्वी
पिमहिषाब्दा(Dc 'प दा)द्वूल, T₁ G₁ गोमायुकुञ्जरद्वीपि
महिषक्षेमृगान् S (M₂ om) अह (for अपि) — °c)
K₂ Dn D₅ कृच्छ्रे, K₄ D₃ घोरे, T₂ G (except G₁) शून्ये
(for कष्टे) To avoid the hiatus, all MSS except T₂
G₃ ४ M₁ ins हि between the two halves of the line!

— After 123^{cd}, K₁ B D (except D₁₋₃ ५) ins
282* ऋते द्वा मानुषी मर्त्यं न पश्यामि महावने ।
while T₂ G₂₋₄ M₁ ins

283* यतो वयं न पश्यामो नल पार्थिवमत्र वै ।
— °) Ś₁ K₁ यथा नो, T G ततोस्य (T₁ 'य, G₁ 'नो)
— '°) K₂ Dc₁ D₂ T₁ G₂ ४ M₁ मणिभद्र°

124 M₂ om 124^a (cf v 1 123) — °) G₁ व्रजत
(for वणिज) K₃ सार्थं (for सर्वान्) — °) K₁ तद्रच,
T₁ G₁ ३ ४ तन्वत (for त तन) — °) K₂ ४ Dn D₅
अर्हमि (for अर्हथ)

125 °) S₁ K Dn D₂ ३ ५ ० सत्यदर्शिन, D₁ प्रिय-
दर्शन — °) B Dc D₄ ० नृवरा°, G₁ जनपा° (for मनुजा°)

Colophon om in S₁ K₁ — Major parian Dn₂
T G₂₋₄ आरण्य — Sub parian N (S₁ K₁ om) T₁
G₁ M₁ (all om sub parvan name) mention only
नलोपाख्यान — Adhy name D₂ नलावलोकने दमयती-
विलाप — Adhy no (figures, words or both)
Dn 64 D₁ 66, T G M₂ (after corr) 61 (as in
text), M₁ 62, M₂ (before corr) 63 — Śloka no
Dn 134

62

For stanzas 1-17, K₄ D₁₋₃ subst a passage
of 96 lines (forming by itself a separate adhy)
given in App I (No 10), a passage which is totally
different in wording from the constituted text, but
has on the other hand many lines in common with
the K₂ Dn passage (in other words, with the Vulgate
version) of passages No 11-12 of the same App

1 M₂ om 1^c-17^d — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₅
जगाम सह तेनैव, B D₄ ० जगाम तेन (B₄ 'मानेन) सार्थेन,
T₁ अगच्छद्राजशार्दूल°, G₁ अगच्छत्तेन राजेंद्र — °) S₁ K₁₋₃
Dc Dn D₅ सार्थेन पतिलालसा, T₁ M₁ दु खशोकसमन्विता
(M₁ 'परायणा)

2 M₂ om 2 (cf v 1 1), M₁ om 2-17 — °) Ś₁
K₁ तडाक, T G तदारु — °) T G 'सौगधिकायुत

बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिगणैर्वृतम् ॥ ३
 तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहरसुखावहम् ।
 सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
 संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
 उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५
 अथार्थरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
 सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
 पानीयार्थं गिरिनदीं मदग्रस्रवणाविलाम् ॥ ६

मार्गं संरुध्य संसुप्तं पश्चिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
 सुप्तं ममर्दं सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ ७
 हाहारवं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
 वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात् ।
 केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता नराः ॥ ८
 गोखरोद्ग्राश्ववहुलं पदातिजनसंकुलम् ।
 भयार्तं धावमानं तत्परस्परहतं तदा ॥ ९
 घोराभान्दान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।

3 M om 3 (cf v l 1, 2) — °) Ś1 K1-3 B Dc Dn Ds °पुष्पं (for 'मूलं') — °) S1 K1-3 Dc Dn Ds °पक्षिनिषेवित, G1 °मृगगणैर्वृत

4 M om 4 (cf v l 1, 2) — °) Ś1 K1-3 Dc Dn Ds निर्मलस्वादुं, B4 त दृष्टारण्यं — °) Ś1 K3 3 Dc Dn Ds मनोहारि सुशीतल, K1 सुमनोहारि शीतल, B1 3 4 D4 6 मनोरमसुखावह, B2 (m as in text) मनोहरसुखावृत

5 M om 5 (cf v l 1, 2) — °) B3 G1 दृश्युर (for विविशुर) — °) B D4 6 उवास स महासार्थ — °) K1 गिरिम् (for वेलाम्) Ś1 शैलमासाद्य पश्चिम, T G निशामासाद्य पश्चिनीं

For 6-10^{cd}, Ds subst a passage given in App I (No 11), which is a variant version of lines 13-96 of passage No 10 of the same App

6 M om 6 (cf v l 1, 2) — °) Ś1 तथा, B D4 [S]नघ (for तदा) T G निःशब्दे (T1 °व्-) तिमिरे तदा — °) Ś1 K1 हस्तियूथ उपां — °) T G °तदात् (for °नदीं) S1 K1 3 अथ सार्थं गिरिनिभा (S1 °भ) — °) Ś1 K1 मदग्रस्रवणा (K1 °विणो) गजा, K3 °प्रश्चाविणाविलाः, B1 3 D4 T1 G1 °प्रस्रव (G1 °वि)णाविल, T2 G2-3 °प्रस्रवणोत्थण (G2 4 °द्वल) — Dn1 n2 ins after 6 Ds, after 10

284* अधापश्यत सार्थं त सार्थजान्सुयहून्नाजान् ।

ते तान्नाम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वं वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघासन्तो मदोक्कटा ।
 तेषामापतता वेग करिणा दु सहोऽभवत् ।
 नगाप्रादिव शीर्णाना श्लङ्गाना पतता क्षितौ ।
 स्पन्दतामपि नागाना मार्गां नद्या वनोद्भवै ।,

which in Ds is followed by passage No 12 of App I

7 M om 7 (cf v l 1, 2) — °) Ś1 K1 सार्थं (for मार्गं) T2 G1 3 4 निरुध्य (for सं) G2 सुप्त त (for

ससुप्त) — °) Ś1 K1 3 तीरसुत्तम (K3 °रं), K2 Dc तीर उत्तरे (for सार्थमुत्तमम्) — °) K2 B2 3 Dn1 D4 6 सत, G1 सुप्तान् Ś1 K3 Dn ममर्दुं, K1 मम* T2 G2 4 तरसा — °) S1 K1 T G (except G1) वेष्टं (for चेष्टं)

8 M om 8 (cf v l 1, 2) — °) Ś1 K3 Dc2 हाहा राव, K2 B3 4 Dn G1 हाहाकार, Dc1 दाहाहारा, T G2-3 महारव K3 Dc1 विमुचत, D4 6 वियुजत — T1 om (hapl) 8^b-10^a — °) T2 G3 4 बुध्यत, G1 वणिज, G2 वध्यते (for सार्थिका) K1 साक्षिका शरणैषिण — °) T2 G निद्रया (for निद्रान्धा) S1 K1-3 Dc Dn बहवो (for महतो) Dn [S]भवन् (for भयात्) — °) G1 नसै (for करै) — °) Dc गजैर् (for हता) Ś1 K1-3 B2 Dn1 n2 गजै, Dc हता (for नरा) T2 G केचित्पद्भिर्नरा हता

9 T1 M om 9 (cf v l 1, 2, 8) — °) S1 K1 3 Dn निहतोद्ग्राश्ववहुला, K2 गोखरोद्ग्राश्च बहुलान्, Dc गोखरोद्ग्राश्ववहुला — °) Ś1 °जनवत्सला ; K1-3 Dc Dn °जन (Dc °ध्वज)सकुला, B1 3 4 D4 6 °नरसकुल — °) S1 K3 भयार्ता धावमानाश्च, K1 3 B4 Dc Dn भयादाधावमानाश्च (B4 °स्ते), B1 3 D4 भयार्तमाद्रवसार्थ (D4 6 °न्सर्वे), B2 D4 °तमद्रवसर्व — °) S1 K1-3 B4 Dc Dn °हतास T2 G तथा (for तदा)

10 M om 10 (cf v l 1, 2), T1 om 10^a (cf v l 8) — °) B1 4 D4 6 कथा वाच, B2 3 कथा वाचो, T2 G (except G1) वोरं नाद G4 प्र (for वि-) — °) K2 (corrupt) वृक्षेथासज्य सतुषा, B Dn D4 6 वृक्षमा (Dn वृक्षेप्वा)रुह्य सरब्धा, Dc वृक्षेथारुह्य सविभा — K2 Dn^f ins after 10^{cd} Ds, before 10^{ef}

285* एव प्रकारैर्वहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
 — °) K2 Dn Ds राजन् (for तथा) K2 Dn T G विनि हत (for तत्रिं) — °) K3 समस्त (for समृद्ध) G1 सार्थ

वृक्षेष्व्वासज्य संभ्रमाः पतिता विपमेषु च ।
 तथा तन्निहतं मयं ममृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १०
 अथापरेशुः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
 वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्तो वैश्रमं कृतम् ।
 भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च जनाविष ॥ ११
 अशोचत्तत्र वेदभीं किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योऽपि मे निर्जनेऽण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
 हतोऽयं हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तु ॥ १२
 प्राप्तव्यं सुचिर दुःखं मया नूनमसंग्रयम् ।
 नाप्राप्तकालो त्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ॥ १३
 यन्नाहमद्य मृदिना हस्तियूथेन दुःखिता ।
 न ह्यदेवकृतं किञ्चिन्नगणामिह विद्यते ॥ १४

न च मे बालभावेऽपि किञ्चिद्व्यपकृतं कृतम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ॥ १५
 मन्ये स्वयंवरकृते लोकरपालाः समागताः ।
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्वार्थाय देवताः ।
 नूनं तेषां प्रभावेन त्रियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ १६
 एवमादीनि दुःखानि सा विलप्य वराङ्गना ।
 हतशिष्टैः मह तदा ब्राह्मणैर्वेदपागणैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकरपरायणा ॥ १७
 गच्छन्ती सा चिरात्कालात्पुरमामादयन्महत ।
 सायाह्वे चेदिराजस्य सुबाहोः मत्यवादिनः ।
 वन्नार्थकर्तृसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १८
 ता विवर्णा कृशा दीना मुक्तकेशीममार्जनाम् ।

C. 3 2577
 B 3 65 46
 K 3 62 47

वाङ् ममडल — After 10, D₈ ins 234* — A passage of 37 lines given in App I (No 12) is ins in K₂ Dn after 10 in D₆, after 234* Cf Holtzmann, Das Mahabharata, 3 70

11 M om 11 (cf. v.l. 1, 2) — ^a) Dc Dn₃ तथा (for अथा) — ^b) K₂ B D₄ & T₁ G₂ हतशिष्टो जन (K₂ 'ष्टजन', T₁ 'था जन', G₂ 'ष्टजना) न्नदा — ^c) Ś₁ K₁ 3 D₂ वन्नादश्राद्, K₂ Dc देशात्तन्नाद्, B D₄ & वनदुगाद् (for वनगुल्माद्) D₄ & विनिष्क्रम्य — ^d) S₁ K₂ शोचन्ते, K₁ शोचन्, K₂ B₁ & Dc₁ Dn₁ D₂ G₂ शोचते, B₂ 3 D₄ & शोचते, Dc₂ शोचन्ते (for शोचन्तो) — ^e) G₁ दयित (for पितर), and पितर (for मन्वाय) S₁ K₁₋₃ Dn D₂ T G₂ नरा (for जना) — After 11, T G ins

2-6* इत्यमानं तथा सार्थं दमयन्ती शुचिस्मिता ।

ब्राह्मणैः सद्विवा तत्र वने तु न विनाशिता ।

12 M om 12 (cf. v.l. 1, 2) — ^b) T₁ पतद् (for नु न) K₁ वैश्रम (for दुष्कृत) — G₁ om (hapl.) 12-15^b — ^c) S₁ [ऽ]न्नि (for स्य) — ^e) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₂ स हनो (for हतोऽय) — ^f) B D₄ & T₂ G₂ न्ननाय K₂ B Dn D₄ & तन, K₃ च (for तु)

13 G₁ M om 13 (cf. v.l. 12, 1, 2) — ^b) S₁ K₁₋₃ Dc Dn D₂ नूनमयापि वैश्रमया — ^c) Dc₁ T₂ G (G₁ om.) कण्ठे, Dn₁ n₂ (b, cor.) D₄ & T₁ काल

14 G₁ M om 14 (cf. v.l. 12, 1, 2) — ^a) Dn D₂ या (for यन) — ^c) T G (G₁ om.) नान्यद् (for न हि) S₁ K₂ [अ]दिवकृत, T G (G₁ om.) दे (T₁ दे) वकृतात्

— ^c) K₃ B D₄ & द्य' (for विद्य')

15 M om 15 (cf. v.l. 1, 2), G₁ om 15^{ab} (cf. v.l. 12) — ^a) K₃ हि (for च) — ^b) S₁ अप', K₂ Dn D₈ पाप' (for व्यप')

16 M om 16 (cf. v.l. 1, 2) — ^c) Dc तेषा नून (by transp)

17 M₁ om. 17, M₂ om 17^{abcd} (cf. v.l. 1, 2) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₄ & तु नावा, T₁ दुःखेन (for दुःखानि) — ^b) Dc विलप्य च (for सा विलप्य) K₁ वरानना — After 17^{ab}, K₂ Dn D₂ ins

257* प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतित्रता ।

— ^c) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₂ हतशेषै — ^e) B₁ अगमद्, M₂ जागच्छद् — ^f) S₁ K₁₋₃ B Dc Dn D₄ & चद्रले (B₁ 3 & D₄ & विशुद्धे) खेव शारदी, M₂ दुःखशोकममन्विता

18 Before 18, D₁₋₃ ins

258* वृहदश उवाच ।

एव सा दुःखमनसा भर्तृव्यमनकृशिता ।

— ^a) K₄ Dn₃ M₁ गच्छती K₄ D₁₋₃ न (for सा) K₂ & Dn D₁₋₃ & वाळा (for कालात्) — ^b) D₂ वृहत् (for महत्) — ^c) Dc चेदिराद्रस्य — ^d) S₁ K (except K₃) Dn D₁₋₃ & मत्यवादिन — For 18^{cd}, cf. 3 61 125^{ab} — After 18^{cd}, S ins

259* सा तु तच्चारम्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गोपुरम् ।

— ^a) K₁ M वन्नावकृत', K₂ Dn D₂ अय वन्नायं, K₃ Dc एकवन्नायं, K₄ D₁₋₃ वृत्तवन्नायं, B D₄ & वन्नार्थनायं, T G वन्नार्थन च (T₁ सु) संवीता

उन्मत्तामिव गच्छन्तीं दृष्टुः पुरवासिनः ॥ १९
प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चैदिराजपुरीं तदा ।
अनुजग्मुस्ततो वाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ २०
सा तैः परिवृतागच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ २१
सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत् ॥ २२
एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ।
भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ २३
न हि ते मानुषं रूपं भूयगैरपि वर्जितम् ।

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यभरप्रभे ॥ २४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ २५
सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ २६
असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
भर्तारमपि तं वीरं छायेवानपगा सदा ॥ २७
तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं स देवने ।
द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेकोऽभ्युपेयिवान् ॥ २८
तमेकवसनं वीरमुन्मत्तामिव विह्वलम् ।

19 ^a) K₂ D_n D₈ विह्वला (fol विवर्णा) — ^b) K₃ M₁ मुक्तकेशाम् Ś₁ K Dc Dn D₁₋₃ 8 अमार्जिता, B₁ 3 4 वरागता, B₂ D₄ 6 वरानता (for अमार्जिताम्) T₁ G₂ M₂ मलिना मुक्तमूर्धजा

20 ^a) M₁ निर्विशर्ती K₄ तदा (for तु ता) T₂ G (except G₁) ता तु निर्विशर्ती दृष्ट्वा — ^b) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ *पुर — ^c) S₁ K D (except D₈) तत्र (for ततो) — ^d) Ś₁ राजपुत्र्य*, K₁₋₃ राजपुत्रा; K₄ D₁₋₃ राजपुरीं, D₄ T₁ M₁ ग्रामपुत्रा, T₂ (by corr) G₂ पौरपुत्रा, G₁ राजपुत्रा, G₃ 4 M₂ ग्राम्यपुत्रा

21 ^a) B D₄ 6 transp जनै and वृता — After 21, K₁₋₃ B D (except D₁ 2) ins

290* धात्रीमुवाच गच्छेनामानयेह ममान्तिकम् ।
जनेन छिद्यते वाला दुःखिता शरणार्थिनी ।
यादृग्रूपं च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ।
उन्मत्तवेपप्रच्छन्ना धीरिवायतलोचना ।

[(L 1) K₂ D₈ चैवैनाम्, D₆ च इमाम्, D₈ गच्छेनाम् (for गच्छेनाम्) K₃ [ए]ता, B D₄ 6 [र]ति (for [र]ह) — (L 2) K₁ 3 छिद्यते, B₂ छिद्यते, B₃ कृष्यते (for छिद्यते) B₁₋₃ Dc₂ D₄ 6 [S]नाथा (for वाला) B₄ Dc₁ जनैरा (Dc₁ *नेना) छिद्यतेनाथा — (L 3) K₂ B₂ Dc Dn D₈ तादृग्रूप (B₂ Dc *पा) — (L 4) K₁ B उन्मत्तवेश*, K₂ Dn D₈ उन्मत्तवेपा कल्याणी D₆ धीरिवोत्पललोचना]

22 ^a) S₁ K₄ D₁₋₃ त, K₁ ता (for सा) Ś₁ K₁ D₁ 2 [अ]थ, K₂ तु, K₄ च, Dc तत्, S ता (for त) — ^c) K₂ D₄ 6 आरोह्य, B₃ 4 आरुह्य (for आरोप्य)

23 ^a) K₂ D₈ एवमप्यशुभे काले — ^c) D₈ नभो- (for भासि) — ^d) D₁ कस्य कस्य, T₂ G₁ 3 4 (by transp) कस्य कासि K₃ D₈ भाविनि, D₁ कन्यके (for

कस्य वा)

24 ^a) B D₈ S (except G₁) च (for हि) — ^c) D₂ 3 असह्य य नरेभ्यश्च — ^d) D₁₋₃ *र्षभे (fol *प्रभे)

25 ^a) K₃ transp श्रुत्वा and तस्या — ^c) Ś₁ मानुष्यह विजा*

26 ^a) K (except K₄) D₂ 8 6 T₂ (before corr) G₂ 4 M₁ सैरधी*, B Dc D₄ सैरिधीं (spelling seen in the Virāta also) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ 8 व्रतसपन्ना — ^b) Ś₁ यथाहं, K₄ D₁ यथाह; D₂ 3 यथाहं (for भुजिष्या) B₂ कामचारिणीं K₃ भुजिष्या *वासिनी — ^c) B₁ 4 D₄ 6 *शिनीम् (for *शनाम्) — ^d) Ś₁ *प्रतिश्रयाद्, G₁ *तनाश्रया

27 ^a) S₁ भताहम्, K₁ तथाहम्; K₂ B Dn D₄ 6 M₁ (inf lin) भक्ताहम् (for भर्तारम्) K₁ अनु (for अपि) T₂ G₂₋₃ अह चानुगता वीर — ^d) G₁ सीतेव (for छायेव) K₂ 4 B₃ Dn D₁ 2 6 G₁ M₁ [अ]नुगता (for [अ]नपगा) K₂ Dn D₈ पथि (for सदा) K₃ छायेव अनुगा सदा, B₁ 2 4 D₄ 6 छायेवानपगामिनी — M₂ (which om 28^a-29^b) ins 291* after 27

28 M₂ om 28^a-29^b — ^b) K₂ B₁ Dn D₈ सु, D₁₋₃ S (M₂ om) हि (for स) — ^c) Dc वि- (for स) — ^d) K₂ Dn D₈ *मेक उपेयिवान्

29 M₂ om 29^{ab} (cf v1 28) — ^a) T₂ G₂₋₃ छम् (for वीरम्) G₁ तमेकमवनीवीर — ^b) T₂ G (except G₁) अति- (for इव) — T₁ G₁ ins after 29^{ab} M₂ (which om 28^a-29^b) ins after 27

291* स केनचिदमेयात्मा कारणेन वराहने ।

दुःखित सर्वमुत्सृज्य प्रविवेश महावनम् ।
स्त दुःखित दृष्ट्वा प्रविशन्त च काननम् ।

आश्वासयन्ती भर्तारमहमन्त्रगमं वनम् ॥ २९
 स ऋचाच्चिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 श्रुत्परीतः सुनिमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ ३०
 तमेकवसनं नग्नमुन्मत्तं गतचेतसम् ।
 अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपाभि निशाः सदा ॥ ३१
 ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मा क्वचित् ।
 वासमोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ३२
 तं मार्गमाणा भर्तारं दृष्टमाना दिनक्षपाः ।
 न विन्दाम्यमरग्रख्यं प्रियं प्राणघनेश्वरम् ॥ ३३
 तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
 राजमाताव्रवीढार्ता भैमीमार्ततरा स्वयम् ॥ ३४

वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे त्वयि वर्तते ।
 मृगायिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ३५
 अथ वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ३६
 राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽव्रवीत् ।
 समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ३७
 उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान्संभापेयं कथंचन ॥ ३८
 प्रार्थयेद्यदि मां कथिद्विष्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
 भर्तुर्न्वेपणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥ ३९
 यद्येवमिह कर्तव्यं वसाम्यहमसंशयम् ।

C 3 2601
B 3 65 70
K 3 62 71

— ^d) K₃ B₂ D_n D₆ G₁ अप्यागम, T₂ G₂₋₄ M₁ अप्यागता (for अन्त्रं) B D₄ पति, D₅ प्रति, T₁ M₂ नदा (for वनम्)

30 ^a) B₂₋₄ D₄ 6 T₁ G₁ M पुनर् (for वने) T₂ G₂₋₄ महारण्ये (for वने वीर) — ^c) S₁ K₂ D_n D₂ 3 5 T₁ G₁ 2 M₂ तु, K₁ 3 B₄ स (for सु-) — ^d) K₁ D₄ तदाप्येक, K₃ वस्त्रमेक, D₁ तदा मा म, D₅ मामप्येक, S (except M₁) वामश्रेक K₁ विसर्जयेत्, K₃ 4 G₁ विसर्जयत्, D₃ व्यसर्जयेत् D₂ तदाप्येनो विनिर्गत

31 ^a) K₁ D₅ S (except G₁ M₂) तमेकवसना D₁ वीरम् (for नग्नम्) — ^b) S₁ lacuna, K Dc Dn D₁₋₃ 5 उन्मत्तवदचेतम (K₁ D₃ न), B₃ 4 G₁ M₁ उन्मत्त ग(M₁ चाह)तचेतन — ^d) D₂ अनुयामि, D₃ न स्वपिमि; D₅ हानुयामि (for न स्वपामि) K₃ 4 निशा K₂ 3 Dc₂ Dn D₅ तदा (for सदा)

32 ^b) K₁ मा; K₃ D₂ 3 म (for मा) — ^d) S (except G₁) अनागर्मी

33 ^b) K₁ गणयती (for दृष्टं) K₂ D₅ दिनक्षय, K₄ क्षिपा, B₂ Dn D₄ 6 T₂ G M₁ दिवानिशा, B₃ T₁ दिनक्षप, D₁ 2 क्षिप, M₂ क्षपा — After 33^{ab}, K₁ B D (except D₁₋₃ 5) ins

292* साह कमलगर्भाभ्रमपश्यन्ती हृदि प्रियम् ।

— ^d) S₁ K D (except D₅ 6) प्रिय प्राणेश्वर प्रसु — After 33, S (except M₁) ins

293* इत्युक्त्वा सानन्वधाज्ञी राचमातरमप्युत ।

स्विताश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ।

34 ^c) S₁ K₁₋₃ B₂₋₄ Dn D₁ 3 4 आर्ता (for आर्ता)

— ^d) K₂ D (except D₄ 6) आर्तस्वरा, K₃ 4 T₁ M₂ स्वरा, B₃ 4 तरा D₁ नृश (for स्वयम्) S₁ K₁ भैमीमार्ततस्वना, T₂ G (except G₁) आर्ता भैमी स्वय तदा

35 ^a) K₄ D₁₋₃ वस स्व मयि, T₂ G (except G₁) वम स्वमिह — ^b) S₁ K D (except D₄ 6) परमा स्वयि, B₂ स्वयि वधेते — D₃ om (hapL) 35^d-36^c

36 D₃ om 36^{abc} (cf v.l. 35) — ^a) K₂ B D (except D₁ 2 D₃ om) M₁ अपि (for अथ) B₃ D₄ 6 च (for वा) G₁ सोयम् (for स्वयम्) — ^b) B (except B₂) D₄ 6 M₁ अचेतन, G₁ ततस्तत (for इतं) — ^c) G इहैव वमित भद्रे — ^d) D₁₋₃ भर्तारमनु (D₂ सुप) लप्स्यमि, G₁ लब्ध्वा भर्तारमाप्स्यमि

38 Cf 4 8 29, 32 — ^a) K₂ D₃ 4 उत्सृष्ट (for उच्छिष्ट) T₂ G₂ 3 न च, G₄ न तु (for नैव) — ^d) S₁ आभाष्येय, K₁ 3 4 Dc D₁ 4 आभाषेय, K₂ Dn D₂ 3 5 प्रभाषेय K₁ S कदाचन

39 ^a) K₄ (m as in text) प्रव्रवीद् (for प्रार्थयेद्) — ^b) K₃ दूयं, D₁ M₁ वष्यं (for दृष्यं) D₂ 3 पुनर् (for पुमान्) S₁ क्वचित् (for भवेत्) — After 39^{ab}, K₁ 2 B D (except D₁₋₃) ins

294* वष्यश्च तेऽमकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ।

— ^c) S₁ K₁ D₁ यं च, K₃ यं च, K₄ यं हि, G₂ यंय — ^d) K₁ पृच्छेय, B₁ 2 Dc₂ पश्येह, B₄ यजेय, D₂ 3 प्रेषये

40 ^a) S₁ अचेव (for यचेव) K₂ Dn D₅ वत्स्यामि, S वस्तव्य (for कर्तव्य) — ^b) B D₄ 6 वत्स्या (for वसा) K₂ Dn D₅ स्वल्पकाशे न सदाय — ^c) B₃ ततोन्वया, Dc₂

अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ४०
तां ग्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमत्रवीत् ।
सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ४१
एवमुक्त्वा ततो भैर्या राजमाता विशां पते ।

उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ४२
सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
एतया सह मोदस्व निरुद्विगमनाः स्वयम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

बृहदश्व उवाच ।

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
ददर्श दावं दहन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
तत्र शुश्राव मध्येऽग्नौ शब्दं भूतस्य कस्यचित् ।

अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
मा भैरिति नलश्लोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् ।
ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३
स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।

M₂ अथोन्यथा B₂ D₄ ० वासे — ^d) G₂ रोचं (for वर्तं*)
B₁ ३ D_० D₄ ० हृदय

41 ^a) T G (except G₁) इत्युक्त्वा दमयत्या तु

43 ^a) B (as usual) सैरिधीम् K₄ B₁₋₃ D₁₋₄ ०
अभि (K₄ D₁ *तु)जानीहि, D_० अवजानीपे — After 43^{ab},
K₁ ins 296* — K₂ B D (except D₁₋₃) ins after
43^{ab} K₁, after 43^{cd}

295* वयसा तुल्यता प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।

[K₁ भविष्यति (for भवत्वियम्)]

— K₁ reads 43^{cd} after 296* — ^d) K₂ ३ D_० D_n D_०
सदा (for स्वयम्) Ś₁ K₄ D₁₋₃ निरुद्विगमनामय, K₁ *द्वेग
मना मदा, B₄ D₄ ० *द्विग्रा यथासुख — K₂ B D_n D₄ ०
ins after 43 K₁, after 43^{ab}

296* तत परममहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।

दमयन्तीमुपादाय मग्नीभिः परिवारिता ।

सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।

सर्वकामे सुविहितैर्निरद्वेगावसत्तदा ।

On the other hand, D_० (D_० om lines 3-4) D_० ins
after 43

297* तत सुनन्दा राजेन्द्र सग्रहृष्टमनाकृती ।

सैरन्ध्रीमहितागच्छन्स्वमेमासय तदा ।

तत. सुनन्दया साधं दमयन्त्यवसत्सुखम् ।

सर्वकामे समुद्रिता पतिदर्शनलालसा ।

And finally, S ins after 43

298* मह सा न्यवमद्राजनाजपुष्या सुनन्दया ।

चिन्तयन्ती नल वीरमनिदा वामलोचना ।

Colophon om in D₂ ३ D_n has a lacuna in place
of it — Major parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub-
parvan N (except D_n, D₂ ३ om) T G₁ ३ (all om
sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy
no (figures, words or both) D_n (inf lin) ns 65,
D₁ 68, T G M₂ (after corr) 62 (as in text), M₁
68, M₂ (before cor) 64 — Śloka no D_n 74

63

1 After the ref, D₁ ins

299* नलस्य चरित राजन्द्गु मे वदतोऽद्भुतम् ।

— ^{ab}) T₁ विसृज्य (for उत्सृज्य) T₂ G₂₋₄ उत्सृज्य तु नलो
राजा दमयन्ती विद्या पते — ^d) T₂ G₂₋₄ विजने (for गहने)

2 ^a) K₂ T₁ तत, B D₄ ० अय (for तत्र) K₂ D_n
D_० शब्द वै, D₁ ३ T₁ ३ (by corr) G₁ ३ 4 M मध्येग्ने
(for मध्येऽग्नौ) — ^b) K₂ D_n D_० मध्ये, T₁ इद (for
शब्द) S (except G₁ M₁) सस्व* (for भूत*) — ^c)
Ś₁ K₂ ३ अभिधावन्, K₁ D_३ अभ्यधावन्, G₁ 4 अभिधाय
(for अभिधाव)

3 K₁ om ३ — ^a) G₁ नलेनोक्त. (for नलश्लोक्त्वा)
— ^b) Ś₁ प्रविश्य तत्, K₂ G₄ प्रविश्य ता, K₄ प्रजाधिप, D_०
T₁ G₁ M प्रविश्य स, D₄ ० प्रतिश्रुत D₂ ३ मध्येग्ने प्रवि
वेश इ — ^c) T₁ M₁ नागराज तु, G₁ M₂ *राज त — ^d)
T₁ G₁ M₂ पर्वतोपम, M₁ मडलीकृत

4 ^a) M₁ पन्नग (for स नाग) — ^c) K₂ D_n D_०

उवाच विद्धि मा राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
तेन मन्युपरीतेन शम्भोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५
तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ६
सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ७
एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दाववर्जितम् ॥ ८
आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ ९
पदानि गणयन्नाच्छ खानि नैषध कानिचित् ।

तत्र तेऽहं महाराज श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १०
ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ११
स दृष्ट्वा विस्मितस्तथावात्मानं विकृतं नलः ।
स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ १२
ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति ॥ १३
यत्कृते चासि विकृतो दुःखेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १४
विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावच्चा न विमोक्ष्यति ।
तावच्चयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १५
अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

C. 3 2624
B 3 66 17
K 3 63 17

transp विद्धि and मा B₂ 4 S नागा (for राजन्) — ^a
Here and below, S (as usual) कर्को (for कर्को)

5 ^a) K₂ प्रष्टो, K₃ (marg sec m as in text)
दृग्यो, D₅ दृग्यो K_{3m} B Dn D₂ 6 महर्षिर्, K₄ विप्रर्षिर्,
G₁ राजर्षिर् (for ब्रह्मर्षिर्) — ^b) K₂ D₅ नीराग, K_{3m}
B D (except D₁ 2) नारद (for अनागा) G₁ वीरनागा
महातपाः ॐ Cn मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारद इति पाठान्तरम् ॥ ६
— ^c) K₄ तेनेमा प्रापितोवत्या — After 5, K₁ 2 B D
(except D₁-3. 6) ins

300* तिष्ठ स्व स्यावर इव यावदेव नल क्वचित् ।

इतो नेवा हि तत्र त्व शापान्मोक्षसि मत्कृतात् ।

[(L 1) Bim Dc पति (for पव) K₁ B₂ 4 D₁ नर
(for नर)]

6 ^a) S₁ वि- (for न) K₁ 2 Dn D₆ शक्नोन्नि (for
शक्नोमि) — ^b) S₁ मदाद् (for पदाद्) — ^c) K₄ D₁ 2
उपदेक्ष्यामि G₁ न्यस्य (for श्रेयस्य) — ^d) K₃ D₁ T₂
G₂-4 उर्हसि B₁ 3 4 D₄ 6 नो, T₁ तत्, M₁ मा (for मा)
T G₂-4 शम्भो (for भवान्)

8 ^a) K₂ B₁ Dn D₅ देश दावविचलित

9 ^a) D₁ आक्रोशादेशम्, D₂ (sup lin) आक्रोशादेशम्,
T G₂ 3 M आकाश देशम् T₂ (marg sec m) अन्य
देश समासाद्य — ^c) D₂ G₁ त नाग, T₁ M₂ नृपति — ^d)
T₁ M₂ नागो वचनमब्रवीत्

10 ^a) Dc नाग (for गच्छ) — ^c) S₁ K B₂ 4 Dn
D₁-3. 5 महायाहो — ^d) G₁ भूयो (cf v L 6) S₁ K₁ 3
T G (except G₄) दान्यामि T₁ G₁ 2 M₁ तत्पर.

12 ^a) G₁ तस्माद् (for तस्यौ) — ^d) S₁ K₁-3 Dn
D₂ G₁ ददर्श स, D₂ स ददर्श (for ददर्श च)

13 ^a) K₁ S कर्को — ^b) T₁ G₁ 4 इदम् (for नलम्)
— ^d) Ś₁ K₁ D₄ G₂ 4 M₁ त्वा (for त्वा) — After 13,
D₁ ins

301* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्तन कलिनाशनम् ।

repeating the phalasaruti after 3 78 9 (q v)

14 ^a) Ś₁ K₄ D₁ 6 चापि (for चासि) S₁ ससक्तो,
K₁-3 D₂ 5 सयुक्तो, K_{3m} 4 B Dc Dn D₄ 6 निकृते, D₁
सतप्तो D₂ यत्कृते दद्रासयुक्तो — ^c) S₁ K₁ D₃ G₁ च, D₅
तन् (for स) — ^d) B₁ 3 S (by transp) दुःख त्वयि
S₁ K₁ Dc निवत्स्यति

15 S₁ K₁ 4 D₆ om (hapl.) 15 — ^a) K₂ सवृत
गात्र — ^b) B₁ T₂ G₁ 3 त्व (for त्वा) K₂ विमोक्षसि,
K₃ B₁ T₂ G₃ 3 क्ष्यसे, B₂ D₄ त्रियुचति, Dc D₁ T₁ G₁ 3 4
M विमोक्ष्यते, Dn₂ 3 क्ष्यसि — ^c) T G₁ 3 4 तु त्वा, G₂
त्वा न, M₁ तु त्वा, M₂ कृत्वा (for त्वयि) — ^d) S श्रेयो-
स्मिन् (for दुःख वै) B₂ त्वयि (for वै स) K₂ समव-
न्त्यति, B₄ सनिवत्स्यति, Dc स निवत्स्यते, T G₂ 3 स नियो-
क्ष्यति, G₁ सनियोक्ष्यते, G₂ M₁ सनियोक्ष्यति, M₂ स
नियोक्ष्यते

16 ^a) Dc₂ निष्कातस्य, D₅ M₂ विकृतस्य (for निकृतस्य)
— ^b) T₁ M अनेन, G₁ मया हि (for अनर्हो) B D₄ 6 S
नराधिप — ^c) K₂ D₅ त्व, B₂ T₁ त्वा, G₂ [अ]थ (for त)
D₁ क्रोधादव्यग्रचित्ता त्व, G₁ क्रोधादसूयता राजन् — ^d)

G 3 2624
B 3 66 17
K 3 63 17

क्रोधादस्त्रययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १६
न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १७
राजन्यनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्रयमवाप्स्यसि ॥ १८
गच्छ राजन्वितः स्रतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निपधेश्वर ॥ १९
स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २०

भविष्यसि यदाक्षतः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २१
स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्वेदं निवासयेः ॥ २२
अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
इत्युक्त्वा प्रददावस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २३
एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

बृहदश्व उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैपधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ १

स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

D₁ वै, G₁ नु, M₂ ते (for मे)

17 ^a) K₃ मा (for न) B Dc D₄ महावीर (for नर) — ^b) D₁ सर्पतो (for शत्रुतो) B Dc D₄ शत्रुभ्यो दष्टिणोपि वा — ^c) K₁ B (except B₄) Dc D₄ ब्रह्मविद्भ्यश्च, K₂ विद्भिश्च, D₁ M विचैव, D₂ sm T G (except G₁) विश्व च

19 ^a) D₂ स्थानाद् (for सूतो) — ^c) B₁₋₃ समीपे ऋतु (sio) — ^d) K₂ B₄ Dn₁ n₂ n₃ (before cori) D₅ चैवाक्ष (for वेदाक्ष) — ^e) B₂ Dn₁ अद्य वै (for अद्यैव) Ś₁ निपधेश्वर; D₄ T₁ M₁ निपधाधिप, M₂ वसुधाधिप

20 ^a) G₁ स ते मित्र भवि

21 ^a) K₂ B₂ Dn₁ n₂ D₅ समेष्यसि (for समेष्यसि च) K₄ स, D₁ हि (for च) G₁ सयोक्ष्यसे सदरैश्च — ^d) D₃ T₂ G च (for स्म)

22 ^a) Ś₁ K₂₋₄ B₂ Dn₂ D₂₋₅ T₁ G₁ स्वरूपं च, G₄ स्वरूप — ^c) B Dc D₄ संस्मर्तव्यश्च, D₃ संस्मर्तव्यस्तु (for संस्मर्तव्यस्तु) T₁ G₁ M₂ स्वया चाह (for तदा तेऽहं) — ^d) M₁ इव वासो (for वासश्वेद) K₄ विवासय, D₁ T G

निवासय, M₂ निवासकृत्

23 ^b) Ś₁ K₂ B₂ D (except Dn₁ D₁ s s) T₁ M₂ स्वरूप D₃ प्रतिलप्स्यसि — ^c) K₂ Dn D₄ T₂ G₂ तस्यै, D₁ चास्यै (for अस्यै)

24 ^a) K₂ Dn D₅ च सदृश्य, T₁ समुद्दिश्य (for समा) — ^c) G₁ कर्कोटकस्तदा राजन् — 24^d = 1 93 16^b, 93 49^b, 94 27^d, etc, etc

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan N T₁ G₁ (all om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name B₄ कर्कोटकसमागम — Adhy no (figures, words or both) Dn 66, D₁ 69, T G M₂ (after corr) 63 (as in text), M₁ 64, M₂ (before corr) 65 — Śloka no Dn D₀ 26, D₁ 27

64

2 ^a) Ś₁ K₁ B₂ G₁ मे (for मत्)

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यत्सुदुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४
ऋतुपर्ण उवाच ।
वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने मदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥ ५
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ ।
एताभ्या रंससे सार्धं वम वै मयि बाहुक ॥ ७
बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।

ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८
स तत्र निवसन् राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद् ह ॥ ९
क तु सा क्षुत्पिपासातार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १०
एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११
तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतर च सः ॥ १२
स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३
दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।

C 3 2647
B 3 67 14
K 3 64 15

4 ^{b)} S₁ K₁ यच्चाप्यन्यस्य दुष्कर, K₂ D_n D₆ यच्चैवान्यत्सुदु, K₃ 4 D₂ ययचान्यसु (D₂ च) दु, D₁ 3 यचान्यचसु (D₃ 'न्यस्यवे' दु, T₁ M₂ यच्चाप्यन्ये सुदु — ^{c)} B₁ मवं यदि यतिष्ये तत् — ^{d)} S₁ K D₁₋₃ 5 G₂ M₁ (inf lin as in text) मन् (for भर) — After 4, S (except M₁) ins

302* इत्युक्तं स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिप ।
उवाच सुप्रीतमनास्त प्रेक्ष्य च महीपते ।

[(L 2) T₁ G₁ M₂ नल प्रेक्ष्य (for त प्रेक्ष्य च)]

5 K₄ T₁ G₁ 4 M₂ om the ref B₂₋₃ ऋतं (for ऋतु) — ^{b)} S₁ K₁ G₁ भविष्यति (for करिष्यसि) — ^{d)} S₁ B₁ 2 4 D_n D₂ 4 6 G₁ 2 4 ध्रियते, Dc धार्यते (Dc₁ 'ति), D₁ दीयता, M₁ नीयता (for धीयते)

6 ^{a)} S₁ B₃ योगश्च, K₂ 4 D₂ मयोग, G₄ योग त्व, M₁ शीघ्र त्व (for योग त) — ^{b)} S₁ K₂ 4 D_{n1} D₁ 2 T₂ G₃ शीघ्रदया — After 6^{ab}, B₁ (v hich om 6^{cd}) reads 3 65 21^{cd}, repeating it in its proper place — ^{d)} K₂ D₁ 2 5 S शत (for शता)

7 ^{a)} K₂ D_{n1} n₃ D₆ चैव (for चेमौ) — ^{b)} K₁ 'जीविन, K₂ 'जीवनं, D_{n1} (before corr) n₃ D₃ 4 6 'जीवनौ — K₁ om (hapl) 7^c-8^d — ^{c)} G₁ ताम्या च (for एताभ्या) — ^{d)} S₁ D₂ G₁ त्व (for वै)

8 K₁ om 8 (cf v1 7) S₁ K₂ 4 D₁ 2 4 6 G₄ om the ref — ^{a)} G₁ तत्र (for तेन) — ^{b)} B Dc D₄ 6 नित्य (for तत्र) K₃ वमस्तेन सुपूजित, G₁ न्यवसत्तेन वै मदा — ^{d)} K₂ 'जीवनौ, B₄ D_{n2} n₃ D₃ 4 6 'जीवन

9 ^{a)} K₂ 4 T₂ G न्यवसद् (for निवसन्) S₁ मा स तत्राभवद्राजा, K₁ 3 D_n D₁₋₃ 5 स स (D_n स वै, D₁ स तु, D₂ शश्वत्; D₅ मम) तत्रावमद्राजा — ^{b)} B₁ अन्वचित् यत् — ^{c)} T₁ 2 (before corr) G (except G₃) M माये माये S₁ K₁ G₂ तदा, Dc यदा, D₂ तथा (for सदा) D₁ महाराज (for मदा चेम) K₄ D₂ राजा, B (except B₁) D₄ 6 चैत, S सैव (T₁ G₁ M₂ 'न) (for चेम) — ^{d)} T₂ G₂ 3 च (for ह)

10 ^{d)} B (except B₂) Dc T₁ G₁ 'तिष्ठते

11 ^{b)} K₄ D₁ निशाम्य, Dc निर्जने (for निशाया) K₂ B₄ D_{n3} D₃ 4 6 जीवनौ — ^{c)} K₄ B₁ 3 4 D₄ 6 एता, Dc इमा, D₁ एका, T₂ G₂₋₃ M₁ एव (for एना) — After 11, K₂ 4 B Dc D_n D₁₋₃ ins

303* आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ।

[K₁ B₃ Dc सा (for वा) Dc वै त्वम् (for एवम्)]

12 ^{a)} T₁ अवोचत् (for उवाच) S (except G₁) ततो (for नलो) — ^{d)} D₁ S (except T₂ G₃ M₂) तस्या S दृढतरश्च K₂ D_n D₂ 4 वच (for च स), then reading probably तस्यादृढतर (= तस्य+अदृढ) ❧ C_n अदृढतर दमयन्त्या मिथ्याप्रतिज्ञात स्वस्थानुसंधायेयमुक्तिः । ❧

13 ^{a)} K₄ स वै केनापि दोषेण — ^{c)} S₁ K₂ Dc₁ D_n D₂ 5 G₁ विप्रयुक्तं म, K₃ Dc₂ D₁ 'स्तु, K₄ 'स्य — ^{d)} K₄ चमं (for भ्रम)

14 D₂ om 14^{ab} — ^{c)} K₂ D₅ अस्या (for तस्या) — ^{d)} B₃ D₄ एन, G₄ एव (for एक) B₁₋₃ D₁ 4 6 T₂ G₂ 5 म (for स)

C. 3 2648
B 3 67 15
K 3 64 15

निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ॥ १४
स वै भ्रमन्महीं सर्वा क्वचिदासाद्य किंचन ।
वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ १५
सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
त्यक्त्वा तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १६
एका बालानमिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।

श्रुत्पिपासापरीता च दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
श्रापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
त्यक्त्वा तेनाल्पपुण्येन मन्दप्रज्ञेन मारिषि ॥ १८
इत्येवं नैपथो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
अज्ञातवासमवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

बृहदश्व उवाच ।

हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।

मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २
अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निपधाधिपे ।
गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानधिष्यति ।
अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ ३

15 ^a) K₂ 3 Dn D₅ वि- (for वै) M₁ कृष्त्रा (for सर्वा) — ^b) S नासाद्य (for आसाद्य) K₄ वेतन (for किंचन) — ^c) D₂ दुःख तु (for तदुःख) — ^d) T₁ M₂ अभि (for अनु-) D₀ भूय एवेत्यनुस्मरन्

16 K₄ om (hapl) 16^a-19^b — ^a) M₁ च (for तु) — ^b) D₂ कृच्छ्रेष्वनु — ^c) = 18^c B₃ D₄ 6 S (except T₁ M₂) भाग्येन — ^d) = 17^d D₂ सुदु ख (for दुष्कर)

17 Ś₁ K₂ 4 D₄ om 17 (S₁ K D₄ hapl., for K₂ of v l 16) — ^a) G₁ एकास्मा न लभेत्ता च — ^b) D₂ दुःखाणाम् (for मार्गाणाम्) B₂ 3 अथोचिता, D₁ एव शोचते G₁ 3 मार्गमाणा तथोचिता — ^c) B D₀ Dn D₅ परीतागी; G₁ परीता च — ^d) = 16^d G₁ स तु (for यदि)

18 K₄ M₁ om 18 (for K₄ cf v l 16), D₅ om 18^{ab} — ^c) = 16^c Ś₁ K (K₄ om) B D (except D₁) भाग्येन — ^d) Ś₁ मदभाग्येन, K₁ मदपुण्येन, D₂ ता तु शोचामि

19 K₄ om 19^{ab} (of v l 16) — ^a) B₂ D₄ 6 एष (for एव) — ^c) K₂ Dn D₅ न्यवसत् (for अवसत्) — ^d) D₂ transp राज्ञ and तस्य

Colophon Dn₂ has a lacuna in place of it — *Majoi parvan* Ś₁ K₁ T G₂₋₃ आरण्य — *Sub-par-*

van N (except Dn₂) T₁ G₁ M₁ (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D₂ ऋतुपर्णनगरे नलनिवास — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ (*sup lin*) n₃ 67, D₁ 70, T G M₂ (after corr.) 64 (as in text), M₁ 65, M₂ (before corr) 66 — *Śloka no* K₂ 20, Dn D₁ 19

65

1 ^b) K₁ च वन, S [S]दर्शन (M₁ [S]प्रख्यता) (for प्रेष्यता) — ^c) D₂ (*marg sec m*) सप्रेष (for प्रस्थाप) — ^d) Ś₁ K₁ D₀ लालस

2 ^a) T₂ G₂ 3 स (for च) — ^b) K₁ B₂₋₄ D₄ M₂ सु, K₄ D₅ तु, D₂ [अ]ति- (for च) M₁ दत्त्वा च वसु पुं — ^c) B D₄ 6 यूय (for चैव)

3 ^a) B₁ T₂ G₂ तस्मिन् K₂ B₂ D (except D₁₋₃) सपन्ने (for निष्पन्ने) — ^b) D₀ वसुधाधिपे — ^c) T₂ G₂ सहसावसु दास्यामि — K₁ om (hapl) 3^a-4^c, Ś₁ D₂ om (hapl) 3^d — ^d) K₂ D₂ transp य and व S (except G₁ M₁) वा (for वस) D₁ यो वस्ता चानधिष्यति — ^e) K₂ B₂ Dn D₅ 6 अग्रहाराश्च — ^f) K₂ ग्राम नगरसनिभ, B₂ 4 ग्रामाश्चनगरसमितान् — After 3, S ms

30[±]* हिरण्य च सुवर्णं च दासीदास तथैव च ।

न चेच्छम्याविहानेतुं ढमयन्ती नलोऽपि वा ।
 ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गत्रां दशशतं धनम् ॥ ४
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
 पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैपथं सह भार्यया ॥ ५
 ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ।
 पुण्याहवाचने राजः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ ६
 मन्दप्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
 पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ ७
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ८
 सुदेव उवाच ।

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ ९
 पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्तीं प्रभया देवी सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १०
 चारुपद्मपलाशार्क्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 इष्टा सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ११
 विदर्भसरसस्तस्मादैवदोषादिवोद्धृताम् ।
 मलपङ्कात्तुलिप्लाङ्गीं मृणालीमिव ता भृशम् ॥ १२
 पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ १३
 विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
 हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १४

C 3 2669
 B 3 68 15
 K 3 65 20

4 K₁ om 4^{abc} (cf v.l. 3) — ^a) S₁ B D₄ 6 T G
 शक्यमिह (for शक्याविह) Ś₁ [आ]गनु (for [आ]नेतु)
 — ^b) S₁ K₄ B₂ 3 D₁ G₂ 4 दमयतीं S₁ च मे सुता, D₁
 नल च वा, G₂ 4 नल तथा (for नलोऽपि वा) — ^c) T₁
 M₂ प्र (for सपि) S₁ गवा सहस्र दास्यामि, K₃ ज्ञातेपि च
 प्रदास्यामि — ^d) K₃ चैव शत, K₄ शतशत; G₁ शतदश
 (for दशशत) B₃ गवा दशगुण शत
 5 ^c) T₂ G (except G₁) M₁ राष्ट्रेषु — ^d) K₄
 transp सह and भार्यया — After 5, Dn D₁ ins
 305* नैव कापि प्रपश्यन्ति नल वा भीमपुत्रिकाम् ।
 6 After 6^{cd}, S ins
 306* कृशा विवणां मलिनां मर्तृशोकपरायणाम् ।
 Some of the stanzas from 7 to 25 agree, in
 part almost verbatim, with parts of adhy 18, 19, 21,
 29 of the Sunderakānda of the Rāmāyana (ed
 Gorresio)
 7 = (var) Rām 5 18 4 — ^a) K₂ B Dn D₄ 6
 मद (for मन्द-) — ^c) K₂ 3 B₁ 3 D (except D₁ 2)
 निवद्धां, B₄ विवद्धा (for पिनद्धा)
 8 = (var) Rām 5 18 22 — ^c) T₁ वैदर्भी (for
 भैमीति) — ^d) D₂ G₁ कारणरुपपादिभि — After 8,
 K₄ reads an addl. colophon.
 9 = (var) Rām 5 18 23^{cd}, 27^{ab} — M₂ om
 the ref — G₂ द्विज (for सुदेव उ) — ^a) S (except
 T₁ M₂) वै (for मे) — ^b) G₁ दिव्य (for तथा) — ^c)
 K₄ [प]व, D₃ [प]ना (for [इ]मा) — ^d) K₄ नल (for

लोक)
 10 = (var) Rām 5 18 24. — ^a) K₂ Dn₁ n₂ पूर्ण-
 चद्रनिभा — ^c) Ś₁ K₁ D₂ 3 कुर्वती, K₃ 4 B₂ 4 D₁ 4 6
 M₂ कुर्वती, D_c कुर्वती D_{c1} D₁ देवी, M₂ तत्र
 11 = (var) Rām 5 18 26 — ^a) B₁ 3 4
 Dn विशालाक्षी — ^b) K₁ G₁ रति यथा, T₁ M₂ [इ]व ता
 रति (for रतीमिव) — D₃ G₄ om. 11^{cd} — ^c) K₂ Dn
 D₅ इष्टा समस्तलोकस्य
 12 = (var) Rām 5 19 15^{cd}, 18 16^{cd} — ^b)
 B₃ D₁ T₂ G₂ 3 M₁ देवयोगाद्, G₄ देवदोषाद्, M₂ देवयो-
 गाद् (for देवदोषाद्) K₄ मृणालीमिव चोद्धृता — 12^{cd}
 = (var) Rām 5 15 37^{ab} — ^c) D₄ 6 मलपङ्काभि*
 — ^d) K₃ व्याकुला, B₁ 3 तादृशीं, Dn D₅ चोद्धृता (for ता
 नृशम्) Ś₁ K₁ 4 D₁ 2 व्याकुलामिव पद्मिनीं, K₂ (cor-
 rupt) मृणाली च वचोद्धृता, D₃ मृणालीमचिरोद्धृता, S (except
 T₁ G₁ M₂) प्रम्लाना नलिनीमिव
 13 = (var) Rām 5 21 14^{ab}, 15^{cd} — ^a) K₃ 4
 Dn₁ D₅ पूर्ण (for पौर्ण) Ś₁ कला (for निशा) — ^b)
 K₁ द्विवाकर — ^c) B D₄ 6 बाला (for दीना) G₁
 शोकेन पक्विला दीना — ^d) K₁ M₂ शुष्कतोया, B (except
 B₂) शुष्कस्रोतो, T₂ G₃ कृशास्रोता, G₂ 4 कृतस्रोता
 14 = (var) Rām 5 21 14^{cd}-15^{ab} — ^a) D₁
 विध्वस्तपत्र, G₄ *पर्णविहंगा — ^b) D₁ विध्वस्तविहंगाकुला
 — ^c) S₁ K B₃ D T₂ G₃ परामृष्टा (B₂ D₄ 6 *परिक्षिप्ता)
 — ^d) S₁ K₃ आकुलाम् G₂ आकुला पद्मिनीमिव
 15 = (var) Rām 5 21 16^{cd}-17^{ab} — ^a) D₂ T

C. 3 2669
B. 3 68 16
K. 3 65 21

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
दह्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १५
रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ १६
कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७
भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभते ॥ १८
दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया नलः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ १९
इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
सुखार्हं दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २०
कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।

भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २१
अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैपथः प्रीतिमेष्यति ।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ २२
तुल्यशीलवयोर्युक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
नैपथोऽर्हति वैदर्भीं तं चयमसितेक्षणा ॥ २३
युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ २४
अयमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टपूर्वा दुःखस्य दुःखार्ता ध्यानतत्पराम् ॥ २५
वृहदश्व उवाच ।
एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६
अहं सुदेवो वैदर्भिं भ्रातुस्ते दयितः सखा ।

G₃ 4 सुकुमारा G₁ विशालाक्षीं (for सुजा^a) — ^b) Ś₁
K₃ B (except B₃) Dc D₃ 4 ० गृहोचिता, M^a गृहोपमा
— ०) Ś₁ K₁₋₃ Dn D₃ ० [अ]ङ्गेण (for [उ]ष्णेन) — ^d)
M₁ नलिनीम् (for मृणालीम्) K₂ 3 B₁ Dc Dn D₃ द्व
चोद्धृता (for अचिरो^a)

16 16^b=Rām 5 18 16^d

17 =(var) Rām 5 19 23^{cd}-24^{ab} — Ś₁ K₁ 3
16^{cd} after 17 — ०) Ś₁ K₁ भीम; K₄ Dn
D₃ दीन (for दीना) D₃ देह सधारयती हि — ^d) G₁
काक्षिणी

18 =(var) Rām 5 19 25^{cd}-26^{ab} — ०) K₁
हि भूषण, T₁ G₁ हि परम (for नाम पर) K₄ Dc₁ भार्या
(for नार्या) Ś₁ भर्तार परम नार्या — ^b) K₁ परम (for
भूषण) — ०) K₂ 4 B₃ D (except D₄₋₅) हि (for वि-
K₃ एषा हि तेन रहिता — ^d) Ś₁ K B₁ D (except D₄ ०)
शोभमाना, T₂ G₂ 3 शोभनार्हा, G₄ भूषणार्हा (for शोभना-
पि) M₁ वि- (for न)

19 =(val) Rām 5 19 26^{cd}-27^{ab} (repeated in
Rām with 1) — ०) K₂ Dn D₃ [S]त्यत (for सत्यर्थ)
T₂ G₃ 4 दुष्करं कर्म कुरुते — ^b) K₂ T₁ हीनो अध्यानया
K₂ [अ]निल, G₁ M₁ प्रसु^a (for नल^a) — ^d) K₂ Dn
D₃ अपि (for अत्र)

20 =(val) Rām 5 19 27^{cd}-28^{ab} — ०) T₁ 3
(before corr) G (except G₁) द्यसित^a (for असित^a)

— ^b) T₁ G₂ शतपत्रनिभेक्षणा — ^d) K₃ B (except B₃)
D₃ 4 ० G₁ 3 व्यथित (for व्यथते)

21 21^{ab} = (var) Rām 5 19 28^{cd} — ^b) T₁ G₁
गच्छति (for यास्य^a) K₄ D₁ 3 भामिनी (for वै शुभा)
— ^d) Ś₁ K₄ D₁₋₃ ० G₁ शशिनो (for शशिनो)

22 = (var) Rām 5 19 22^{cd}-23^{ab} — ०) Ś₁
भैम्या (for लाभान्) — ^b) D₂ सुखम्, G₁ प्रियम् (for
प्रीतिम्) — ०) G₁ राज्यात् (for राज्य-) — ^d) K₄ B₁ Dn
D₃ लब्ध्वा च, T₂ G (except G₁) प्राप्येव (for लब्ध्वेव)

23 =(var) Rām 5 19 32 — ०) T₂ G^a वृत्ता
— ^b) Ś₁ K₂ B₁ 3 Dc Dn D₃ G₁ सवृता, T G₂₋₄
लक्षण

24 =(var) Rām 5 29 6 — ०) T₁ युक्त चास्या^a;
G₁ युक्तमस्या^a, G₄ वियुक्तस्या^a — ^b) T₁ M₂ तस्य सत्त्वं;
T₂ G₃ वीर्यसत्त्वं — ^d) K₁ भर्तृ^a

25 25^{ab}=(val) Rām 5 30 7^{ab} (ed N S P),
25^{cd}=(var) 5 29 7^{ab} (ed Gorresio) — ०) K Dn
D₁₋₃ ० 8 अहम्; B₄ स्वयम् (for अयम्) B₂ D₄ ० [पु]ता
(for [पु]ना) — ^{cd}) T₂ G (except G₁) M₁ अदृष्टदुःखा
दुःखार्ता ध्यानरोदनतत्पर

26 ^b) B₁ धृता, Dc शुभा (for च ताम्) — ०) Ś₁
K₂ B₃ Dn D₁ ० T₂ G₃ उपगम्य T₂ G देवीं (for भैमीं)
— ^d) D₃ T₁ G₁ 3 M₂ वाक्यम् (for ब्राह्मणो)

27 Before 27, B₁ (marg) Dc D₁₋₃ M ins सुदेव

भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७
 कुशली ते पिता राज्ञि जनित्री भ्रातरश्च ते ।
 आयुष्मन्तौ कुशलिनी तत्रस्थौ दारकौ च ते ।
 त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥ २८
 अभिजाय सुदेवं तु दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 पर्यपृच्छत्ततः सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वक्रान् ॥ २९
 हरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोक्रुर्कशिता ।
 दृष्ट्वा सुदेवं महमा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३०
 ततो रुदन्तीं ता दृष्ट्वा सुनन्दा शोक्रुर्कशिताम् ।
 सुदेवेन महैक्रान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३१
 जनित्र्यं प्रेषयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।

ब्राह्मणेन समागम्य ता वेद यदि मन्यसे ॥ ३२
 अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ३३
 ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशा पते ।
 पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ॥ ३४
 कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
 त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ३५
 एतदिच्छाम्यहं त्वत्तो ज्ञातुं सर्वमशेषतः ।
 तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ३६
 एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
 सुतोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपष्टितमोऽध्याय ॥ ६५ ॥

C 3 2693
B 3 68 39
K 3 65 44

उ (asp सुदेव) — ^१) T₁ नातुत्रे (for भा^०) G₂ ४
 विदित (for दयित)

28 ^०) S राजा (for राज्ञि) — ^१) h₂ ४ B₂ D (except
 De₁) T₂ G जननी (for जनित्री) T₁ जनित्रुभ्रातृभिश्च ते
 — h₂ om 25^६ — ^२) K₂ B₁ २ ४ Dn D₂ ४ ४ G₁ तौ
 (for ते) — After 25^६, M ins

307* किं नु राजा दृष्ट्वा भीमो जनित्री भ्रातरश्च ते ।

[Posterior half = 25^७]

— ^०) K₂ ४ De₁ M₂ श्रुयग B₁-3 De D₂ ४ ४ ते (for च)
 — ^१) h₂ सत्यदीना (for गत^०) — After 28, K₂ B
 (except B₁) De Dn D₂ ins

308* अन्वेष्टारो माह्वगाथ भ्रमन्ति तप्तो महाम् ।

29 Before 29, S₁ K₁-3 B D (except D₁ ३) T₁ G₁
 M₂ read दृहदथ उ^० — ^०) K₂ ४ De₂ Dn D₂ त (for तु)
 — ^१) K₂ पिना पते (for युधि^०) — ^२) h₂ D₂ M₂ तदा
 (for तत्र) h₂ Dn D₂ पर्यपृच्छत तान्मर्यान्

30 ^०) h₂ D₁ ३ बाला (for राजन्) — ^१) Ś₁ h₁
 B₁ ३ D₂ ३ कशिता — h₂ om (hapl) 30^६-31^७ — ^२)
 S₁ h₁ मित्र (for दष्ट)

31 h₂ om 31^७ (cf. v. 1. 30) — ^०) T G₂ ४ M₂
 रुद (M₂ द)ती तामयो दृष्ट्वा, G₁ २ M₁ रुदतीं ता (M₁ by
 transp ना रुदतीं) तथा दृष्ट्वा — ^१) Ś₁ h₁ ३ B₁ ३ ४
 D₂ ४ ४ कशिता (or वा), h₂ De Dn D₁ ४ T₁ G₁ M
 कशिता — ^२) M₁ तथे^० (for सदै^०)

32 ^०) h₂ Dn D₂ जनित्र्या ; B₁ ३ ४ जनत्र्यं, B₂
 D₁ ४ ४ जनत्र्यं K₂ B₂ Dn D₁ ४ कथयामास — ^१) B

De सैरिधी (also in the Virata, passim), G₁ सैरिधी S₁
 h₁ B₂ T₁ G₁ रुदती (G₁ तीं) नृदा, K₂ D₂ रोदित्तीति चै,
 K₁ De रुदतीति चै, D₁ T₂ G₂ रुदि (D₁ द)तीति च, G₂
 रोदतेति च, G₁ रोदित्तीति च, M₁ रोदते नृदा — ^०) K₂ Dn
 D₂ T₂ G सहा^० (for ममा) — ^१) B₂-4 De D₁ ३ ४ ४
 वेथ, G₁ २ ४ विद्रि (for वेद)

33 ^१) Ś₁ चेद्रिपुरान्, h₂ M₂ चात पुरे, M₁ चात पुर
 h₁ तु (sic) h₂ तत, G₁ M₂ तथा (for तदा) — ^२)
 h₂ मम गता (for सहाभवत्)

34 ^१) K₂ B D (except D₁-3) भाविनी (for भा
 मिनी)

35 ^१) K₁ भर्तुश्चामितलोचना

36 ^०) S₁ h₁-3 De D₂ तत्त्व, h₂ B Dn D₁ ४ ४
 श्रोतु, D₂ ३ ज्ञातु (for स्वत्तो) K₁ D₁-3 तत्र, B Dn
 D₂ ४ स्वत्त (for ज्ञातु) — ^०) D₂ सत्येन (for तथे^०) S₁
 h₁ D₁ 5 (except G₁ M₁) च (for हि) h₂ ४ De समा^०
 (for ममा^०) — ^१) T₂ (by corr) पृच्छे त्वा (for पृच्छ
 न्त्या) T₁ G₁ त्व द्विजोत्तम, G₂ दिव्यरूपिणीं, M₂ देव
 चर्णिनीं

37 ^०) T₁ G₁ M₂ ततो (for तथा) — ^१) D₁ सुदेवो
 द्वि द्विजोत्तम — ^०) h₂ Dn₂ D₂ T₁ G₂ आचष्टे, De चाचष्ट
 — ^१) T₁ G₁ M₂ दमयतीं

Colophon om in D₂ Dn₂ has a lacuna in place of
 it — Major partan Ś₁ K₁ T G₂-4 आरण्य — Sub
 partan N (except Dn₂, D₂ om) T₁ G₁ (all om

सुदेव उवाच ।

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
 सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
 राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
 भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
 स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ।
 दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रज्ञायत कर्हिचित् ॥ ३
 ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
 सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४
 अस्या रूपेण सदृशी मानुषी नेह विद्यते ।
 अस्याश्चैव भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिपुरुत्तमः ।

श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ॥ ५
 मलेन मंभृतो ह्यस्यास्तन्वभ्रेणोव चन्द्रमाः ।
 चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ॥ ६
 प्रतिपत्कलुषैवेन्दोर्लेखा नाति विराजते ।
 न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
 असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥ ७
 अनेन वपुषा बाला पिपुनानेन चैव ह ।
 लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ८
 बृहदश्व उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशां पते ।
 सुनन्दा शोधयामास पिपुप्रच्छादनं मलम् ॥ ९

sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy*
no (figures, words or both) Dn₁(sup lin) n₃ 68,
 D₁ 71, T G M₂ (after corr) 65 (as in text), M₁
 66, M₂ (before corr) 67 — *Śloka no* Dn D₁ 39

66

1 ^a) G₁ धृतिमान् (for धर्मात्मा) — ^b) K₂ Dc Dn
 D₆ भीमो नाम महाद्युति, G₁ श्रीमान्सत्यपराक्रम

2 D₂ om 2^{ab} — ^a) B D₄ ६ वीरो, T₁ G₁ धीमान्
 (for नाम) — ^c) D₂ नलस्य राज्ञो दयिता — ^d) T₁
 विश्रुता, G₁ समता (for धीमत)

3 ^a) K₂ 4 Dn D₂ ३ ५ द्यूतेन, B₂ वै द्यूत (for वै द्यूते)
 S राजा (for भ्रात्रा) Dc D₁ स द्यूते निर्जितो भ्रात्रा — ^b)
 S महामना (for मही) — ^c) T₁ दमयत्यास्तु यो भर्ता,
 G₁ दमयत्या च सहित — ^d) K₂ B D (except Dc D₂ D₁ ३)
 प्राज्ञायत, K₄ प्रज्ञायेत K₁ D₆ कुत्रचित्, K₂ Dn कस्यचित्,
 B₃ कचन, D₂ (m as in text) G₄ किंचन T₁ G₁ नलो
 न ज्ञायते नृप

4 ^a) Some MSS दमयत्यर्थ — ^c) D₂ [अ]स्माभिस
 (for बाला) — ^d) Dn₂ D₃ पुत्रि, S देवि (for पुत्र) D₂
 स्वपुरेन निवे

5 ^b) Dc D₆ मानुषे K₂ B (except B₁) Dn D₆ न
 हि, D₅ नात्र, T₁ G₁ M₂ नैव (for नेह) Ś₁ K₁ ३ 4 D₂
 मानुषी नोपपद्यते — ^c) Ś₁ K D (except D₄ ६) द्वेप
 (K₂ एप) (for चैव) — ^d) T₁ G₁ ३ 4 विडुहु (T₁ र)त्तम

— After 5^{cd}, T₁ ins

309^b स द्यो बहुशो नाद्य लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।

— ^a) G₁ स द्यो बहुशो नाद्य (of 309^b)

6 ^a) Dc तस्या, D₁ [S]प्यस्या (for ह्यस्याः) — ^b)
 K₂ 4 B₂ 4 Dn D₆ लज्जोभ्रेण; D₁ ३ महाभ्रेण, D₂ लोका
 भ्रेण — ^c) D₆ चिह्नरूपो; T₁ ऋद्धिभूतो T₂ G M₁
 स चा(G₁ सदा)त्यर्थ (for विभू)

7 ^a) T₁ G₁ २ च (for [इ]व). K₂ B₁ ३ 4 D
 (except D₁ ३ ६) क्लुपस्येन्दोर्, T₂ G₂ (corrupt) क्लु
 पेन्दोर्, G₂ (corrupt) क्लुपो वेदो — ^b) T G₁ ३ लेखेव
 न विरा, G₄ लेखा नातीव राजते — ^c) K₂ D₆ क चास्या, B₂
 नैतस्या, D₂ न तस्या, T₂ G₂ ३ अस्यास्तु (for न चास्या) K₂ 4
 Dc D₂ ३ (marg sec m) ६ T G M₂ दश्यते; K₂ गम्, D₁
 M₁ विद्य (for नश्य) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁ ३ ३ (marg
 sec m) दिव्य (for रूप) — ^d) K₁ रूप T₂ G₂ ३ मल
 समन्वित — ^e) K₂ B (except B₁) Dn D₂ ६ अभि
 (for अपि) — ^f) T₁ भवत्यस्य स्वभावत

8 ^b) T₁ विडुना, G₁ 4 विप्रुषा K₂ D₁ ३ तेन (for
 [अ]नेन) K₂ D₁ ३ T G चैव हि, K₄ B Dc Dn D₁ ६
 सूचिता (for चैव ह) K₂ (corrupt) पिडुनानेस्वरतिवा,
 D₅ तिलकेन च चैव ह — ^c) G₁ चैव (for देवी) — ^d)
 Ś₁ निन्दुतो, K₁ निहुतो, I₂ B₂ 4 Dn D₆ G₁ निभृतो,
 K₂ ३ D₂ निहितो, D₃ निहतो

9 N (except B₂ ३) G₂ om the ref — ^a) K₂
 तस्य तद्वचन श्रुत्वा — ^d) G₁ 4 विप्रुद्, G₂ विडुत् (for पिडु)

स मलेनापकृष्टेन पिपुस्तस्या व्यरोचत ।
 दमयन्त्यास्तदा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ १०
 पिपुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
 रुदन्त्यौ ता परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ।
 उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥ ११
 भगिन्या दुहिता मेऽसि पिपुनानेन सूचिता ।
 अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
 सुते दशार्णाधिपतेः सुदान्नश्चारुदर्शने ॥ १२
 भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरवाहोरहं पुनः ।
 त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १३
 यथैव ते पितुर्गृहं तथेदमपि भामिनि ।
 यथैव हि ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १४
 तां ग्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशां पते ।

अभिवाद्य मातुर्भगिनीभिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ १५
 अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युपितेह वै ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १६
 सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
 चिरविप्रोपितां मातर्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ १७
 दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
 पित्रा विहीनौ शोकातौ मया चैव कथं नु तौ ॥ १८
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
 विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ १९
 वाढमित्येव तामुक्त्वा दृष्ट्वा मातृष्वसा नृप ।
 गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २०
 प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमता नरवाहिना ।
 यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २१

C 3 2716
 B 3 69 23
 K 3 66 23

10 °) T₁ °मृष्टेन (for °कृष्टेन) — °) T₁ G₂ विपुस्त्, G₁ विप्रुद्, G₂ विप्रुर् (for पिपुस्त्) D₅ तस्या, T₂ G₃ 4 अस्या (for तस्या) K₁ 4 तस्यावरोचत, T₁ सद्यो विरोचत, G₁ तस्या अरो°, G₂ अस्यावरो° — °) S₁ K₃ B₄ D₂ 3 तथा, k₁ 3 B₂ Dn D₅ यथा (for तदा) — °) S₁ नभस्येव K₄ B₁ 3 (m as in text) Dc D₁ S दिवाकर

11 °) K₂ T₁ G₂ 4 विपु, G₁ विप्रुद् (for पिपु) — °) B₄ T₂ G (except G₁) विशा पते, D₄ 6 [अ]य भारत (for च भारत)

12 °) T₁ विपुतानेन, G₁ विप्रुया, G₂ 4 विपुना° — °) K₂ 4 B D (except D₂ 3 5) राजस्वस्य म° — °) T₁ G₁ M₂ चास्त्रोचने

13 °) S₁ K₁ च (for तु) — °) K₄ D₂ 3 5 दशा र्णस्य, T₁ °र्णं तु T₁ M₂ (by transp) गृहे पितु

14 K₂ om 14^{ab} — °) B₁ तवे° (for तथे°) K₂ B₄ Dn D₄ 6 [पु]त्र (for [इ]दम्) k₃ B Dn D₂ 4 6 G₁ मम, D₁ इति (for अपि) B D (except D₁ 2 6) G₁ भामिनि — D₃ om 14^{cd} — °) B₁ यथेद S₁ K B₁ 3 D (except D₄ 6, D₂ om) च, B₄ [इ]द (for हि) — °) D₂ [पु]त्र ते (for तव) K₁ तथैव तव भामिनि

15 °) B₂-4 G₁ सा प्र°, Dc D₁ T₁ सप्र°, M₂ ततो हृष्टेन — °) Hypermetric! K₁ B Dn D₄-6 S प्रणम्य (for अभिवाद्य)

16 °) T₂ G₂-4 सुखमस्म्युपिता S₁ K₁ 3 Dn D₅ T₂ G₂ स्वयि, B₃ [इ]ति वै (for [इ]इ वै) — °) K₄ B₁ transp

सदा and स्वया

17 °) S₁ K₃ B D₄ 6 सुखतर G₁ लामो (for वासो) — °) K₃ Dc D₁ 4 5 चिरविप्रोपिता, K₄ D₂ चिर विप्रोपिता, B₁ चिर पर्युपिता

18 G₁ transp 18 and 19 — °) K₁ B₄ अपि, T₁ G₁ M₂ चैव (for च हि) K₂ T₁ G₁ दीनौ (for नीतौ) — °) T₁ G₁ M₂ चापि (for चैव)

19 G₁ transp 18 and 19 B D₄ 6 G₁ transp 19^{ab} and 19^{cd} — °) K₂ 4 Dc D₂ S (except M₂) वापि, B D₄ चैव, D₃ चा मे (for चापि) K₄ D₂ कर्तुं (for किञ्चिन्) S मम (for मयि) K₄ D₂ किञ्चिद् (for कर्तुम्) — °) S₁ K₄ B Dc Dn₁ n₃ D₂ 5 6 विदर्भां (for °भान्) B D₄ 6 गतुम् (for यातुम्) — °) T₁ M₂ transp शीघ्र and यान

20 °) T₂ G₂-4 प्राह (for उक्त्वा) T₁ G₁ M₂ वाढ मित्येवमुक्त्वा ता — °) K₄ T₁ तदा (for नृप) — °) S₁ स्थिता, G₁ तथा (for तत्) D₂ 3 पुत्रस्यानुमतेन ता — After 20, M₂ ins

310° प्राहिणोद्दमयन्तीं ता तदा विप्रपुरस्कृताम् ।

21 °) K₁ 3 B Dn D₂ 4-6 T₂ G₁ 3 M₁ प्रा° (for प्र°) — °) Dn D₄ 6 श्रीमतीं B₂ D₄ शीघ्रवाहिना — °) S₁ K₁ T₁ सान्नपानपरिच्छदा (T₁ द), K₂ D₄-6 T₂ G₂ द्वान्नपानपरिच्छदा (D₄ द), K₃ G₂ 4 स्वन्नपानपरिच्छदा, D₂ 3 G₁ शुभाक्षेन (D₃ स्वर्णजाल, G₁ स्वनमान) परिच्छदा

22 °) K₁ transp तत and सा — °) S₁ K₂-4 B₃

C 3 2717
B 3 69 24
K 3 66 24

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
तां तु वन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ॥ २२
सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा वान्धवान्दारकौ च तौ ।
मातरं पितरं चैव सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २३
देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।

विधिना परेण कल्याणी दमयन्ती विशां पते ॥ २४
अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
श्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २५
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैश्मनि भामिनी ।
विश्रान्ता मातरं राजनिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दमयन्त्युवाच ।
मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ १
बृहदश्व उवाच ।
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
वाष्पेण पिहिता राजन्नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ २

तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३
ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ४
अपकृष्य च लज्जां मां स्वयमुक्तवती नृप ।
प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५

D₁ D₂ s (before corr) ५ ६ विदर्भान् K₂ D_n D₅ पुन ,
B₃ D₂ ५ ६ शुभा — ^a) T₁ G₁ M₂ वैदर्भी (for प्रहृष्ट)
K₂ D_n D₅ G₄ सम (for प्रत्य)

23 ^a) Ś₁ K D (except D₄) चोमौ (for चैव)

24 ^b) D₄ T₂ G₂₋₄ M₁ तप (for यश) — T₂ G₃
om (hapl) 24^a-26^b — ^c) Hypermetric! K₂ ५ B
D_n D₄₋₅ परेण विधिना देवी (K₄ दृष्टा, B D₄ ६ तात), K₃
D₅ D₂ S (T₂ G₃ om) विधिना तेन (K₃ नापर, D₂ ना-
पार, T₁ M नानेन) कल्याणी, text as in S₁ K₁ D₅ D₁ ३!

25 T₂ G₃ om 25 (cf v.1 24) — ^c) Ś₁ D₂ स्व
तनया, K₁ सुतनया, K₃ [ए] कल्याणी, K₄ [अ] तनया
(for [ए] तनया) — ^d) D₂ ग्रामाणि नगराणि च

26 T₂ G₃ om 26^ab (cf v.1 24) — ^a) Ś₁ व्युषिता,
K₁ ३ व्युषित्वा, D₅ सा व्युष्ट्वा, D₂ साध्युष्य, G₂ M₂ साध्यु-
ष्य, G₄ M₁ सा व्युष्य (for सा व्युष्टा) D₅ ६ T₁ रजनी
D₅ D₁ ता तु (for तत्र) — ^b) K₂ B D (except D₁ २)
भामिनी — ^d) D₅ D₁ भैमी (for इद)

Colophon om in K₂ D_n D₂ ६ — Major parvan
S₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan S₁ K₁ ३ B D₅
D₁ ३ ५ ६ T₁ G₁ (all om sub parvan name) mention
only नलोपाख्यान — Adhy name D₃ दमयतीविदर्भ-

गमन — Adhy no (figures, words or both) D₁ 72,
T G M₂ 66 (as in text), M₁ 67 — Śloka no D₁ 28

67

1 ^b) D₅ (? gloss) वदामि (for ब्रवीमि) — ^{cd})
K₁ ३ ५ B D_n D₁₋₃ ६ चैतस्य (for वै तस्य) T₁ G₁ M₂
नलस्यान्वेषणे यत्नं क्रियतामि (G₁ कर्तव्य इति साप्रत, T₂ G₂₋₄
M₁ नलस्य नरवीरस्य यतस्वानयने पुन (M₁ तत)

2 All MSS om the ref ! — ^a) T₂ G (except
G₁) M₁ सा (for तु) B₃ दमयतीं तथेत्युक्त्वा — ^b) T₂
G (except G₁) M₁ देवी सुवृश — ^c) Ś₁ K₁ वाष्पेन
पिहिता, K₂ ५ B D_n D₂ ५ ६ T₂ G₃ नापिहिता K₂ ५
B₃ D (except D₄ ६) राज्ञी, K₄ देवी

3 ^a) K₃ ततो (for तु ता) Ś₁ प्राप्त (for दृष्ट्वा) — ^b)
T₂ G₂₋₄ सहसात् — ^c) G₁ अभूत्तत्र (for अतीवासीद्)
— ^d) B D₂ ६ चैव (for च प्र-)

4 ^a) Ś₁ K₁ ५ D₂ महाभागा, K₂ D_n D₅ T₂ G₁ ३
राज, D₅ D₁ बाहु (for राज) — ^c) S नृप नृश (T₁
M₂ सुता) (for तव सुता)

5 ^a) Ś₁ D₅ मा, K₃ ५ D_n D₂ ५ सा (for मा) — ^b)
T₂ G₂₋₄ विभो (for नृप) — ^c) B₂₋₄ D₄ ६ T₁ M₂ प्रय-
ता, D₁ प्रयातु च, D₂ प्रगच्छतु, T₂ G₅ प्रेष्यता च (for

तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्शर्वर्तिनः ।
 ग्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ६
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणर्षभाः ।
 दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः सेत्यथानुवन् ॥ ७
 अथ तानत्रवीरैर्भूमि सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
 जुवध्वं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ८
 क नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रिया प्रिय ॥ ९
 सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्थेनाभिसंवृता ॥ १०

तस्या रुदन्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ११
 एतदन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
 तन्नष्टमुभयं कस्माद्भर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ १३
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशश्च त्वं सदा ।
 संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १४
 स कुरुष्व महेष्यास दया मयि नरर्षभ ।
 आनुशंस्यं परो धर्मस्त्वच्च एव हि मे श्रुतम् ॥ १५

C. 3 2736
 B. 3 69 43
 K. 3 67 15

प्रयतन्तु) G₁ ब्राह्मणा सर्वतः प्रेष्या — ^d) S₁ K D
 (except D₄ ६) मार्गणे (for दर्शने), cf v 1 6

6 K₃ om (hapl) 6 Before 6, T₁ G₁ ३ ४ M₂
 ins वृहदश्व — ^a) G₂ ४ M₂ तथा (for तथा) K₂ Dn
 D₅ प्रदेशितो, K₃ D₃ ३ नोदितो, B₂ बोधितो — ^c) Ś₁
 D₂ T₁ G₁ ३ प्रस्थाप D₂ प्रस्थापयन्नुवाचेद — ^d) K₁ ३
 D (except D₄ ६) मार्गणे, cf v. 1 5

7 ^b) S₁ K D (except D₄ ६) ब्राह्मणालदा, T₁ G₁
 णास्तु ते, G₁ द्विजपुत्रव (for ब्राह्मणर्षभा) — ^c) K₁ अथो
 पृष्ठा, K₂ D₃ अयोत्सृष्ट्वा, Dn₁ n₂ n₃ (before corr) अथो
 सत्त्वा, D₂ ततो दृष्ट्वा T₁ तथासाथ, T₂ G₂ ३ M₂ अथापृच्छय,
 G₁ तदापृच्छय, M₁ समापृच्छय (for अथो दृष्ट्वा) — ^d) K₂
 Dn D₅ ते तथा, D₃ स तथा (for सेत्यथा)

8 ^b) T₂ G₂ ३ सर्वदेशेष्विदं (G₁ ष्वय) पृथक् — ^c)
 S₁ K₁ न्यास्य, K₂ ४ Dn D₄ ६ Cn न्यास्य (D₄ त्त), K₃
 न्युः स्व, B₁ ३ D₅ न्यास्य, D₃ न्यास्य, S (except M₁)
 नृत वै, text (जुवध्व) as in B₄ M₁ Cnp ❀ Cn जुव-
 ध्वमिति पाठे स्वार्पणद्व । ❀ B D₄ ६ राजसत्सु, D₃ ५ जन-
 सध नु (D₃ धेषु) Dc D₁ न्यास्य (D₁ ल्य) राजसत्सु,
 D₂ कथयष्व स सत्सु

9 = 3 72 18 — ^a) Dc D₁ कुत्र (for क नु) Ś₁
 K₁ किं (for स्व) T₂ (by corr) G₃ छिद्य (for छित्त्वा)
 — ^b) T₂ G₂ ३ वासोयं K₂ D₅ तदा (for मम) — ^c)
 D₂ विजने (for विपिने)

10 = (var) 3 72 19 — ^a) D₂ सा वै स्वया, G₁
 सा तथैव K₂ Dn D₅ स्वया दृष्टा, K₃ त्वयादिष्टा, D₂ यथा-
 दिष्टा, G₁ समादिश्य — ^b) K₂ ३ B D₂ ६ तथास्ते, Dc Dn
 D₁ तथा ते (Dn₂ वै) S₁ K₁ Dc Dn₂ D₁ तत्, G₁ स्व
 (for स्वत्) K₄ (by corr) G₁ प्रतीक्षणे, Dc क्षते, a

few MSS प्रतीक्षणे — ^c) T₂ G₂ ३ M₁ [अ]निश (for
 नृष्टा) — ^d) K₂ ४ Dn D₅ नापि, D₃ न च, D₄ नासि,
 T G (except G₁) नैव (for नाभि)

11 = (var) 3 72 20 — ^c) B₂ D₂ मे (for वै)
 T₂ G₂ ३ देव (for वीर) — ^d) K₁ ३ ४ D (except
 D₃) वदस्व, T₁ G₁ M₂ प्रयच्छ (for ददस्व) K₃ M₃ मे
 (for च)

12 ^a) K₂ Dn D₅ एवम् (for एतद्) T₂ G₂ ३ M₁
 चान्यच्च (for अन्यच्च) B₁ ३ Dc D₁ ४ वक्तव्य — ^b)
 K₃ B₃ मम (for मयि) — ^c) S₁ K₁ ३ ४ D₂ धमाय (for
 धूय) K₃ B₁ Dc D₁ [S]पि (for हि) — ^d) K₁ ३
 दहति (for दहति) — After 12, M₁ ins

311* तथा दहति शोकाग्निर्दृश्य मम नित्यश ।

13 ^a) K₂ सतव्या, M₂ कर्तव्या K₃ रक्षितव्या च
 — ^b) K₄ S (except T₁) पत्नी पत्या (G₂ ४ पत्न्या) हि
 (G₁ च) नित्यदा (K₄ सर्वदा, T₂ G₂ नित्यत)

14 ^a) S₁ K₁ ज्ञातप्रज्ञ (for ख्यात प्राज्ञ) K₁
 नस्व (for नश्च) — ^b) K₁ T₁ G₁ ३ M च वै, K₂ ३
 Dn D₃ ६ भवान्, T₂ G₂ ४ च सन् (for च स्व) K₃ D₂
 सर्वदा (for त्व सदा) Dc D₁ सानुक्रोशमति सदा त्व
 apparently does not make position here! — ^c) T₂
 G₂ ३ सदृत्तो (for सवृत्तो)

15 ^a) K₂ Dc Dn D₁ ३ तत् (for स) T₁ ३ (by
 corr) G₂ ४ M₂ कुरु स्व (for कुरुष्व) Ś₁ महीष्यास, K₃
 Dn D₅ नरव्याघ्र — ^b) G₂ ४ कृपा मयि K₁ ३ ४ B D₄ ६
 नरेश्वर, G₄ नराधिप — ^d) K₃ श्रुत, B Dc D₁ ४ G₁ मया,
 T₁ M₂ श्रुतो (for हि मे) K₂ ३ B₁ D (except D₄ ६)
 T₂ G₂ श्रुत, K₄ T₁ M₂ मया (for श्रुतम्)

16 ^a) D₂ सतत (for यदि च) — ^b) S₁ K₂ ३ D

० ३ २७७
४ ३ ६९ १४
४ ३ ६७ १६

एवं युवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व च वर्तते ॥ १६
यच्च वो वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
तदादाय वचः क्षिप्रं ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
यथा च वो न जानीयाचरतो भीमशासनात् ।
पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
यदि वासौ समृद्धः स्वाद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वृहदश्व उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।

प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमत्रवीत् ॥ १
नैपथं मृगयानेन दमयन्ति दिवानिशम् ।

(except D₃ 4 0) कयचन (for हि कश्चन) — °) K₂
Dn D₆ नल (for नर) — °) Ś₁ K₁ फ (for कश्च)
K₂ 3 Dn D₆ जु, K₄ स (for the second च)

17 °) Ś₁ K₂ T₂ G₃ M₁ यश्च वो, K₂ Dc Dn D₁ 5 8
यश्चैव, K₄ यश्चैव, B D₃ यदि वो, D₂ यश्चैव, D₃ यश्चैव (for
यश्च वो) B₂ ब्रूयात् (for श्रुत्वा) — °) B₂ युष्वा प्रति,
G₂ 4 प्रतिब्रूयाद् (by transp) D₂ स्वया प्रतिवचो मम
— °) K₂ 1 D (except D₄ 6) तस्य (for क्षिप्र)

18 °) Dc D₁ अथ (for यथा) K₁ 3 4 B Dn (Dn₃₁₁
as in text) D₄ 5 T₂ G₁ 3 M₂ Cnp वच (B₂ च न),
K₃ यूय, Dc D₁ वाच (for च व) K₃ B₂ D₃ T₁ वि
(for न) S₁ यथा वो न तु जानीया — °) S₁ स्वरित; K₁
चरित, K₂ Dn D₆ युवतो, T₂ G₃ चरन्निर B₂ Dn D₆ मम
शासनात्, M₂ भीमचोद — °) Dc D₁ सन्निर, G₂ 4 चेह
(for चैव) — °) Ś₁ यथा, Dc D₁ इह (for तथा)

19 °) K₃ B (except B₃) D₁ M₁ चापौ (for वा°)
— K₃ om (hapl) 19^b — °) T₁ चापिधनो, M₁ चाप्य
धनो Dc D₁ T₂ G₂₋₄ [S]पि वा (for भवेत्) — °) M₂
अथ (for यदि) S₁ K₁ चासौ विरूप, K₂ 4 Dn D₂ 3 8
वाप्यसमर्थे (for वाप्यर्थकाम) — °) Ś₁ K₁ 3 B Dc
D₁ 4 6 तस्य (for अस्य) T₂ G₃ विचक्षित (for चिकी°)

20 Before 20, T₂ G₂ 3 M₁ ins वृहदश्व — °) K₄
स्वगच्छत; Dc₁ D₁ तु गच्छते, D₂ स्वगच्छन्वे — °) B T₁ 2
(by corr) G₁ दिश — °) B₁ 4 Dn D₄₋₆ G₁ transp
तथा and तदा K₁ B₂ D₃ G₂ तदा (for तथा) K₂ T₁

तथा, B₂ नृप, Dc D₁ भवेत् (for तदा)

21 °) K₂ T₁ च, G₁ सु- (for स) — °) D₆ T₁
G₃ 4 तदा° (for तथा°) — °) T₁ अन्विपते, T₂ G₂₋₄ M₁
अन्विच्छतो — °) D₂ विजगमुस्ते (for नाधिजगमुर्) B₂
द्विजोत्तमा

22 °) T₂ G₂₋₄ तस्या (for तच्च) K₄ D₂ ततः; M₁
तदा (for तथा) D₆ सर्वं (for सर्व) — °) Ś₁ K₁ 2 4
D₃ 3 8 नीर, G₁ सर्वं (for विप्रा) — °) K₂ D₂ 5 तथेरित;
Dc₁ D₁ यथेप्सित, D₂ T₂ G₂₋₄ यथोदित

Colophon om in D₂ — Major partan S₁ K₁ T
G आरण्य — Sub-partan N (D₂ om) (om sub-
partan name) mentions only नलोपाख्यान — Adhy
no (figures, words or both) K₁ T G M₂ 67 (as in
text), Dn (Dn₁ sup lin) M₂ (before corr) 69, D₁
73, M₁ 68 — Śloka no Dn 50, D₁ 22

68

1 °) Dc D₁ अभ्येत्य, D₂ प्राविशन् (for प्रत्येत्य) D₄ 6
नगरं D₂ मध्यम् (for भैमीम्)

2 °) Ś₁ K₂ D₂ 3 मयानिश, K₁ मयाचित, K₂ Dn D₂
मया नल, K₄ द्यहनिश (for दिवा°) — °) D₂ 6 T₁ अयो
ध्या (for अयोध्या) S₁ अयोध्यानगरीमस्य, K₁ अयोध्या
नगरीशश्च — °) Ś₁ lacuna, K₁ भगस्वरि, K₂ (? gloss)

अयोध्या नगरी गत्वा भाङ्गस्वरूपस्थितः ॥ २
 श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं म महाजने ।
 ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वस्वर्णिनि ॥ ३
 तच्छ्रुत्वा नात्रवीत्किञ्चिद्दुतुपर्णो नराधिपः ।
 न च पारिपदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४
 अनुजातं तु मा राजा विजने कश्चिद्व्रवीत् ।
 ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५
 सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
 शीघ्रयाने मुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६
 स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च मुहुर्मुहुः ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभापत ॥ ७
 वैपम्यमपि संग्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ।
 रहिता मर्तुभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ॥ ८
 विपमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ ९
 प्राणयात्रा परिप्रेप्तोः शकुनैर्हृतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ १०
 सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
 भ्रष्टराज्यं त्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
 श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञैव निवेदय ॥ १२
 एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशां पते ।
 दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभापत ॥ १३

C. 3 2757
B 3 70 14
K 3 68 14

ऋतुपर्णम्, K₂ & M₁ मार्गन्वतिर् (K₄ रिम्), B भागन्वतिर्,
 Dn D₄ & भागासुरिम्, D₃ भागासुरिर्, D₅ (? gloss) ऋतु
 पर्णं, T₁ नागस्वतिर्, G₁ भागस्करिर्, G₂ भागस्वरिम्, G₄
 नागस्वतिर्, M₂ as in text' Dc D₁ मार्गं चाभिमुखं स्थितं,
 D₂ भाग्वस्वतिर् न्यितं, T₃ G₃ नास्वरी मसुपेयुषा Cf
 v 1 3 69 10, 70 2, 6 71 30, 72 11, 74 23,
 76 18

3 °) Dc Dn₁ D₁ & M₂ श्रावित च, D₃ श्रावितस्य K₁
 त्वदीय मे (for मया वास्य) — °) K₁ महावास्य (for
 त्वदीय म) S₁ मे, h₂ D₂ च, B₁₋₃ सु (for म) K₂
 त्वदीय च सभामने, T₂ G (except G₁) त्वदीय जनसमदि
 — °) Here and below B (mostly) ऋतुपर्णो h D₃ &
 T₂ G (except G₁) M₁ महाभागे — °) h₄ यथावद् (for
 यथोक्त)

4 °) h₁ महामना, B₂ महीपति, D₃ महानृप (for
 नरा) — °) T₁ G₁ M₁ न चास्य (G₁ तत्रामौ) पार्पद
 कश्चिद् — °) G₂ भाष्यमाणे T₂ G₂₋₄ M₁ (by transp)
 [S]महृन्मया

6 °) K₂ Dn₂ n₃ D₅ ततस् (for सूतस्) D₃ न च
 तत्र नृपेन्द्रस्य — °) T₁ G₁ दीर्घयाने, M₂ शीघ्रयाने K₂ &
 Dc D₁ & T G₁₋₄ च (for सु) K₂ B Dn D₂ & °
 शीघ्रयानेषु कुशलो — °) h₂ & B₁ Dn₃ D₃₋₅ मिष्टं (for
 मृष्ट)

7 °) K₂ B₃ Dn D₅ पुन पुन (for सुहुर्मुहु) — °)
 D₁ व्याकूल (for कुशल) D₂ म च (for चैव)

8 8 ff = (var) 3 72 25 ff — °) B₃ T₁ (by

corr) G₂₋₄ गोपयति — G₁ om 8^{cd} — °) D₃ & सद्यो
 (for सत्यो) — °) K₂ & Dn D₁ & 3 (before corr) &
 जित (K₄ त) स्वर्गो — °) B Dc D₄ & T₁ G₃ M₂ साध्यो
 (B₄ मत्या), T₂ G₁ & M₁ चापि (for चैव) — °) K₂
 Dn D₃ G₁ कुप्यति M₁ कथचन — After 8, K₁ B D
 (except D₂ & 5) S ins

312* प्राणाश्चारित्र्यरूपचान्धारयन्ति परस्त्रिय ।

[h₁ S (except M₂) *वचना Dc D₁ प्राण चा (D₁ *नाश्चा)-
 रित्र्य चैव Dc D₁ कुलं (for वरं) B₄ S धारयतांह (G₄
 ति हि) नस्त्रिय]

9 °) B₂ पत्या (for यस्या) K₂ [अ]नेन, K₃ T₂ G
 (except G₁) पने, h₁ [अ]न्येन (for तेन) — °) S₁ K₁
 ततो (for तत्र)

11 K₄ D₂ transp 11^{ab} and 11^{cd} — °) = 10^d
 S₁ h Dn D₁₋₃ & क्षुधित न्यमनासुत (h₁ *नान्वित, K₄
 D₂ & *नसुत)

12 °) T₂ G₂₋₄ एतच्छ्रुत्वा शुभ वाक्य — °) T₂ G₂₋₄
 M राज्ञे (for राज्ञर) K₁ & B₂ चैव (for चैव)

13 Before 13, T G₁ & M ins वृहदश्व — °) T₁
 G₁ M₂ एव (for एतत्) K₂ विशालाक्षी (for [अ]श्रुपूर्णाक्षी)
 — °) h₂ D₅ T₂ G₂₋₄ ततोभ्येत्य, Dc D₁ वचोभ्येत्य, D₂
 महाराज (for रहो) — °) D₃ सर्वं मात्रे न्यवेदयत्
 — After 13 G₁ ins

313* अयमर्थो मृषा न स्याद्ग्राहणस्य कथचन ।

14 °) G₂ M₂ भीमो (for भीमे) K₂ & B₂ Dn D₆
 G₁ कदा (for कथ) — °) S₁ K Dc Dn D₁₋₃ & नियो

C 3 2758
B 3 70 15
K 3 68 16

अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथंचन ।
त्वत्संनिधौ समादेक्ष्ये सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १४
यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
तथा त्वया प्रयत्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १५
यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु वान्धवान् ।
तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ।
समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥ १६
विश्रान्तं च ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भामिनी ॥ १७
नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।
त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ।
यद्गर्वाहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ १८
एवमुक्तोऽर्चयित्वा तामाशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।

गृहानुपययौ चापि कृतार्थः स महामनाः ॥ १९
तत्तश्चानाद्य तं विप्रं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
अत्रवीत्संनिधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २०
गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ।
आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ॥ २१
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।
यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ २२
यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ।
द्वयोदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोऽपि वा ॥ २३
एवं तथा यथोक्तं वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

क्ष्येह (Ś₁ 'क्ष्येते), B D₄ ० समा (D₄ मया)योक्ष्ये — ^a)
Ś₁ K Dc D₁₋₃ ० सुदेव ब्राह्मण यथा (Ś₁ K₁ ४ D₂ तथा)
15 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₂ ० च, D₃ (by corr.) T₂ G₇ ३;
G₁ M तु (for न) — ^b) K₃ नैव तत्-उदे, D₃ मे मति, G₁
धर्मत (for मे मतम्) — ^c) Ś₁ K₂ B₂ Dn D₁₋₃ T₁
G₁ २ ३ प्रकृतव्य; K₁ Dc₂ D₄ 'पत्तव्य, K₃ 'मतव्य, K₄ B₂
T₂ G₃ M 'नक्तव्य — ^d) B₃ यदि मत् (for मम चेत्)
B₁ D₂ S transp प्रिय and इच्छसि
16 ^a) B D₄ यथैवाह समा, Dc₂ यथा त्वाह समा,
D₃ ० यथाह सुसमा (Dc समुपा)नीता — ^b) S [इ]ह (for
[आ]शु) K₂ D₃ वधुवत् (for वान्ध^०) — ^c) S श्व (for
[आ]शु) — ^d) Ś₁ समयातु, K₃ समानीते; G₂ ४ M₁ तमा-
नेतु — ^e) Dc T₁ G₁ अयोध्यानगरीमित (T₁ G₁ 'रिं प्रति)
— After 16, S ins

314* ऋतुपर्णस्य भवने निवसन्तमरिंदमम् ।

17 ^a) K₂ B Dn D₄ ० तु (for च) — ^b) Ś₁ K₁ ३
अतर्पयत् (K₃ 'च), K₂ Dc D₁ ३ ० तर्पयामास — ^d) K₁
भारत, K₃ B D (except Dn₁ D₁₋₃) भाविनी — After
17, S ins

315* उवाच चैन महता सपूज्य ब्रविणेन वै ।

18 ^a) G₂ M₂ चैवा^० (for चेहा^०) B₂ ब्रह्मन्, Dn₂ तत्र
(for विप्र) — ^d) K₂ Dn D₈ यदन्यो न (for यथा नान्य)
— ^e) K₁ (corrupt) यच्छच्च ह समे^०

19 ^{ab}) S₁ G₂ उक्त्वा^० (for उक्तो^०) S₁ साशीर्वादै

(sic) (for ताम्भै^०) K₂ Dn D₂ ० स एवमुक्तोया (D₂ 'क्त्वा
च) 'दात्य (fol^a) K₁ ३ B₂ Dc D₁ ३ ४ ० T₁ M₂ सम
गलै, D₂ तथाविध (for सुम^०) — ^b) K₂ ४ Dn₁ n₂ D₈
उपाययौ, B₄ Dc D₁ S अनु (G₁ अथ)ययौ — ^d) Ś₁ स
महामना, K₁₋₃ Dn D₄₋₆ सुमहा^०; K₄ G₁ M₁ सु (G₁ तु)
महातपा, Dc D₁ स (D₁ सु-) महायशा

20 ^a) T G₂₋₄ M भूयश् (fol ततश्) D₄ आनाद्य;
T₁ चानीय (for चानाद्य) K₂ ४ Dc Dn D₁₋₃ ० G₁ तत्
सुदेवमाभाष्य (K₄ 'नामान; Dc D₁ ३ G₁ 'मानाद्य)

21 ^b) B (except T₁ M₂) अयोध्या तत्र त नृप — ^d)
S चिकीर्षति (G₁ वरिष्यति) (for चिकीर्षती) Ś₁ K₁ सा-
मात्य सपुरोहित, K₂ D₈ सपन्नमिव कामग, K₃ B Dc Dn
D₁₋₄ ० सपतस्त्रिव कामग (K₃ D₃ 'त), K₄ इद द्विजवरो-
त्तम — ^e) D₂ ३ (marg sec m) करिष्यति (for
आस्था^०)

22 ^a) K₃ D₁ तत्रागच्छति — ^b) K₂ Dn G₁ तथा
च, M₂ याथावद् (for यथा च) K₁ यथा च गणिते काले;
D₈ ० यथावगणित काल — ^d) B₁ स; T₂ G₂₋₄ M₂ च
(for स)

23 Ś₁ K₃ D₂ om (hapl) 23^{abcd} — ^a) K₁ ४
B₃ ४ Dc D₁ ३ ० T G₂ ३ M यदि सभाव (or 'वि)नीयस्ते
(T₁ M₂ 'या ते) — ^d) B₂ वर वै (for भर्तार) K₁ वर
मेष्यति (for वरि^०) — ^e) M transp न and स K₁ ३
B₄ D₃ T₁ स, K₄ D₁ वि (for स) — ^f) B Dn D₈ ४ ०

६९

वृहदश्व उवाच ।

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
सान्त्वयञ्छृङ्गया वाचा ब्राह्मकं प्रत्यभाषत ॥ १
विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाह्वा ह्यतत्तत्र मन्यसे यदि ब्राह्मक ॥ २
एत्रमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३
दमयन्ती भवेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४

नृशंसं वत वैदर्भीं कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता पापेनाकृतबुद्धिना ॥ ५
स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवशा गतसौहृदा ।
मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ ६
न चैवं कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विगेषतः ।
यदत्र तथ्यं पथ्यं च गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ७
इति निश्चित्य मनसा ब्राह्मको दीनमानसः ।

C 3 2779
B 3 71 9
K 3 69 9

T₂ (by corr) G₃ नलो जीवति वा न वा, D₂ नलो जीवेन्ट-
येत वा

24 °) K₁ 4 D₁ तयोक्त, K₃ Dn D₅ ययोक्तो, D₂
नियुक्तो

Colophon om. in D₂. — Major parvan S₁ K₁ T
G₂₋₄ आरण्य — Sub-parvan N (D₂ om) T₁ (om.
sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy
name B₄ सुदेववाक्य — Adhy no (figures, words or
both) Dn (Dn₁ sup lin) M₂ (before corr) 70,
D₁ 74, T G M₂ (after corr) 68 (as in text), M₁
69 — Śloka no Dn D₁ 27

69

1 °) T₁ G₃ वाच — °) B (as usual) ऋतुपर्णो
T₁ G₁ M₂ जनाधिप — After 1^{ab}, T₂ G₂₋₄ ins

316* नारथीन्स समानीय वाण्यर्षयन्तृतीवृषप ।

कथयामास यदृच ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ।

ब्राह्मकं च समाहूय दमयन्त्या स्वयंवरम् ।

2 °) K (except K₁) B Dc Dn D₂₋₆ विदर्भां (B₂
वैदर्भीं) K₃ B Dc Dn₂ n₃ D₄ 6 M₂ गतुमिच्छामि
— °) K₄ एकाह्वा, D₁ 3 एकाह्वात् — °) K₃ वक्ष्य (for
मन्य°)

3 °) S₁ K₁ एवमुक्तेतु, B₁ D₃ 6 च्कस्तु — °) B₂ 4
Dc₁ Dn₃ D₄ S च (for ह) — °) B₂ 4 व्यदीर्यतेव द्वय
— °) K₂ D₅ प्रदृष्टश्च, T₂ G₃ 4 स(G₄ म)प्रदध्यौ (for
प्रदध्यौ च) Ś₁ महामति; K₁ महीपति, K₃ महाशुति., T₁

29

G₁ M₂ महायशा

4 °) K₁ 3 Dn D₄ 6 वदेदेवत्, K₄ न चैवेद, D₁₋₃
कथ चैतत्, T₂ G भवेदेव (G₁ वचो नैतत्) (for भवेदेवत्)
— °) T₂ G (except G₁) किं नु (for कुर्याद्) — °) G
(except G₃) M अस्मदर्थं — °) B D₄ 6 उपाय परिचितित

5 °) Ś₁ तव, D₂ कर्म, T₁ G₁ M सा तु (for वत)
— °) S₁ K₁ 3 B₁ 3 4 Dn D₄ 6 T₂ G₃ भर्तुकामा K₁
मनस्विनी, K₃ Dc T₁ G₁ M यदा — °) S₁ निहिता, K₁
निहता (for निकृता) — °) Ś₁ K D (except D₄ 6)
कृपणा पापबुद्धिना

6 °) S₁ K₁ 4 B₂ T₂ G₃ स्त्रीस्वभावश्च चपल, K₃ स्त्री
स्वभावाच्च [च]पला, T₁ G₁ 2 4 M₂ स्त्रीभावश्चपलो लोके
— °) D₃ एतद् (for एवम्) D₂ स्यादेव नैव सा कुर्याद्
— °) K₂ Dn₁ n₃ विवासाद्, D₂ ममापि, D₅ विवास-
(for विवशा) K₁ काममोहिता (for गत°) — °) T₁ G₁
M₂ दोषेण (for शोकेन) K₃ मत्सा, K₄ विवशा (for
सविग्ना) — °) S₁ एकाह्वात् (for नैराश्यात्)

7 °) S₁ न मैव, K₂ 4 Dn D₁₋₃ 5 नैव मा, K₃ S न
नैव (G₁ नस्त्वैन) (for न चैव) — °) G₁ transp तथ्य
and पथ्य S₁ K Dn D₁ 3 6 य(S₁ K₁ 3 त)दत्र सत्य
वामस, B D₄ 6 यदत्रातथ्य (B₂ थ्या) तथ्य (B₄ पथ्य)
च, Dc सत्य यदत्रासत्य वा, D₃ सत्य वा यदि वासत्य — °) K₃
निश्चित — °) T₂ G₂₋₄ कार्यं यद् (for वै कामम्) — °) K₃
आत्मनश्च, Dc₁ D₄ 6 आत्मार्थं च, T₂ G₃ ममार्थं च, G₄
मदर्थं च

8 °) D₃ स वि- (for इति) — °) K₂ Dn D₅ जना-
धिप, Dc नरेश्वर (for नरा°)

कृताञ्जलिस्वाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ८
 प्रतिजानामि ते सत्यं गमिष्यसि नराधिप ।
 एकाहा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरी नृप ॥ ९
 ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स वाहुकः ।
 अश्वशालासुपागम्य भाङ्गस्वरिन्नुपाज्ञया ॥ १०
 स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन वाहुकः ।
 अध्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ ११
 तेजोवलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
 वर्जिताल्लक्षणैर्हिनैः पृथुप्रोथान्महाहन्तून् ।
 शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ १२
 दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किंचित्कोपसमन्वितः ।

किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या हि ते वयम् ॥ १३
 कथमल्पवलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।
 महानध्वा च तुरगैर्गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १४
 वाहुक उवाच ।
 एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
 अथान्यान्यसे राजन्ब्रूहि कान्योजयामि ते ॥ १५
 ऋतुपर्ण उवाच ।
 त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलश्वासि वाहुक ।
 यान्मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १६
 बृहदश्व उवाच ।
 ततः सदश्वान्तुरः कुलशीलसमन्वितान् ।

9 K1 om (hapl) 9^{ab} — ^a) Dc अभि* (for प्रति*)
 S1 K (K1 om) D (except D4 ०) वाक्य (for सत्य)
 — ^b) N (K1 om) गमिष्यामि. — ^c) K3 4 D1 २ एका
 हात्, B D4 ० एकाहात् — ^d) K3 4 D1 विदर्भानगरीमित*
 (K3 री नृप), B1 ३ 4 D4 ० विदर्भनगर नृप, D2 विदर्भान
 नगराधिप, D3 विदर्भानगरी स्वतः; T2 G2-4 M1 विदर्भनगर
 ध्रुव — After 9, D3 (mag sec m) ins

317* एवमुक्त्वाऽब्रवीद्राजा वाहुक प्रहसस्त्वा ।
 यथेव भविता श्वो वै किं ते काम करोम्यहम् ।

10 ^b) D2 (by transp) राजश्वके, S चक्रे राज्ञ — D1
 om (hapl) 10^c-11^b — ^c) G1 उपागम्य — ^d) Ś1
 भर्गश्चरि*, K1 भगस्वरि*, K2 Dn D3 4 ० T2 (before corr)
 G3 भागासुरि*, K3 4 D2 ० M भार्गस्वरि*; B1 ३ 4 भाग-
 सुरि*, D01 भागासुरि*, D02 भृगासुरि*, T1 G1 ३ 4 भागस्व-
 (G1 स्फ)रि*, text as in B2 ।

11 D1 om 11^{ab} (cf v1 10) — ^a) Ś1 K1 ३
 D2 ३ ३ स वार्यमाणो, B4 M स त्वार्यं, G1 सत्वयं K4
 यहुधा, Dc च मृशाम् (for बहुश) — After 11^{ab}, K1 B
 D (except D1-3 ३) ins

318* अश्वान्जिज्ञासमानो वै विचार्य च पुन पुन ।
 — ^c) D3 T1 M2 अभ्यं, D5 अथा* (for अध्य*) — ^d)
 K4 D1 ३ सुवेगान् (for समर्थान्)

12 K3 om 12^{bc} — ^b) = 17^b D2 समायुतान्,
 M1 जवान्वितान् — ^d) K4 पृथुनासान्, D3 घोषान्, D5
 श्रेष्ठान् D2 महानृज्ज्, D5 महावलान् — ^c) Dc देशान्,
 S शुभान् (for शुद्धान्) — After 11, S ins

319* दृश्यमानान्कृशानङ्गैर्जेवेनाप्रतिमान्पथि ।

[M कृशैर् (for कृशान्) T1 युवि (for पथि)]

13 ^{ab}) T2 G2-4 तान्दृष्ट्वा दुर्वलान् राजा (G4 लानश्वान्)
 प्राह कोप* — ^c) K4 D1 ३ कर्म (for कर्तुं) — ^d) K2 B
 Dn D4 ० T2 G2-4 न (for हि) Dc corrupt

14 ^b) Ś1 K1 ३ वहिष्यति, K2 D1 ३ T2 G2-4 वहतीमे,
 D3 वास्यतीमे S (except T1) रथ (for मम) Cf 22^b
 — ^c) K2 B Dc Dn D4 ० महदध्वानमपि च, D3 महा
 नध्वायमपि च; T1 G1 M1 महातमपि चाध्वान, T2 G2-4 M2
 महानध्वा स चैकाहा — ^d) K2 B Dn D2-4 ० T1 M
 गतव्य, G1 गताह

15 After the ref, K2 B4 Dn D5 ins

320* एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयो ।
 द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयो प्रयाणे चैक एव तु ।

[This, being the *rahasya*, should not have been
 divulged here! ❀ Cn एको ललाटे इति श्लोक कश्चिन्न
 दृश्यते! ❀]

— ^a) B2 वै तान् (for हया) — ^b) Ś1 K2 ३ B1 Dc D1 ३
 विदर्भान्नात्र — ^c) K2 B Dn D4 ० यान् (for अथ) T2
 G (except G1) अथान्यान्यब्रूहि राजेन्द्र — ^d) K3 कान्, T2
 G (except G1) हयान् (for ब्रूहि) K2 B Dn D2 4-०
 G1 M2 तान्; K3 अन्यान् (for कान्) Ś1 K1 D1 योजया
 म्यह, D2 योजये हयान् — After 15, D3 (erroneously)
 ins an addl colophon

16 T1 G4 राजा (for ऋतुं उ*) — ^b) K2 B Dn
 D4 ० कुशलो ह्यसि — ^c) G1 समर्थान्श्वान् (for समर्थास्त्व)
 — ^d) D2 तान्विनि- (for तानेव)

17 All MSS om the 1st ! — ^b) = 12^b M1
 जवान्वितान् — ^c) K4 स नलो (for कुशलो) — ^d) K4
 रथे तत, D2 नलो रथे (by transp), D3 तथा नल, T2

योजयामास कुशलो ज्वयुक्ताग्रथे नलः ॥ १७
 ततो युक्तं रथं राजा समारोहचरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ १८
 ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशां पते ।
 सान्त्वयामास तानश्वास्तेजोवलसमन्वितान् ॥ १९
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
 ब्रूतमारोप्य बाष्पेयं ज्वमास्थाय वै परम् ॥ २०
 ते चोद्यमाना विधिना बाहुकेन हयोत्तमाः ।
 समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २१
 तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
 अयोध्याधिपतिर्धीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २२
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा ह्यसंग्रहणं च तत् ।
 बाष्पेयञ्चिन्तयामास बाहुकस्य ह्यज्ञताम् ॥ २३

किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
 तथा हि लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २४
 शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्भयानां कुलतत्त्ववित् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २५
 उताहो स्विद्भवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
 सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २६
 अथ वा या नलो वेद विद्यां तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २७
 अपि चेदं वयस्तुल्यमस्य मन्ये नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यस्तु भविष्यति ॥ २८
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च विरूपणैः ॥ २९
 भवेत्सु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।

C 3 2803
B 3 71 32
K 3 69 35

G₁₋₄ रथोत्तमे, M₁ रथेन तु

18 °) T₂ G₁₋₄ सन्नद्वस्तु, M₁ तथा युक्त (for ततो युक्त)

19 °) T₂ G₁₋₄ प्रीतो (for श्रीमान्)

20 °) D₁ तस्मिन्थे, D₂ रश्मिभिस्तु — °) Dc गतुम् (for यातुम्) D₂ नलो याति सुवेगत, T₂ G₁₋₄ नलो गतु प्रचक्रमे — °) S₁ नैपच, K₁ नैपघ (for वै परम्)

21 °) K₂ 4 Dn₁ D₁ 2 ते नोद्यमाना K₂ 4 D (except D₂ 4 6) विधिचद्, T₁ G₁ M₁ बहुधा — °) N अया (for इवा) — °) Dc (° erroneous gloss) बाहुक (for रथिन) D₂ S (except M₁) मोहयति च

22 °) K₁ B₁ 2 4 Dc D₆ T₁ (by transp) दृष्ट्वा तु, K₄ D₁ 2 च दृष्ट्वा B₃ दृष्ट्वा तथा तु तां — °) B₁ 2 4 Dc वहवो, Dn₃ D₃ 4 वहतो, T₁ व्रजते (for वहतो) S₁ K₃ 4 D₁ 2 मनोमास्वरहस — °) Ś₁ K Dn D₆ T₂ G₁ 3 4 श्रीमान् (for धीमान्) — °) G₁ गत (for ययौ)

23 °) K₂ 4 Dc D₁ 2 T₂ G₁₋₄ च (for तु) T₂ G₁₋₄ तत् (for त) K₂ 3 D₆ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — °) T₁ G₁ M₁ हयाना ग्रहण K₁ च त, Dc Dn₁ च यत्

24 °) K₁ ह्येष (for अय) — °) K₂ B Dc Dn D₄ 6 तत् (for हि)

25 °) K₃ नु, K₄ T G₁₋₃ [S]पि, D₁₋₃ M₁ हि (for सथ) — °) B Dc D₁ 2 मानुष्य B₁ अनुसप्राप्तो, T₁ G₁ परम प्राप्तो (for ममनु) — °) D₃ परमगर्हित, D₆

° दुःखित (for परमशोभनम् = परम् + अशोभनम् Commonly, though erroneously, taken as a compound परम + शोभनम्।)

26 °b) D₁ रथे, G₁ नलो (for भवेद्) G₁ भवेत् (for नल) — °) K₁ अय (for सोऽय) — °) K₂ Dn D₆ अनु (for सम)

27 °) S₁ K₂ D₁ अथ वाय, K₂ Dn (Dn_{3m} as in text) D₆ अथ चेद् (for अथ वा या) Ś₁ K Dn (Dn_{3m} as in text) D₁₋₃ 6 विद्या (for वेद) Dc अथ वा नलस्तु ल्योय, T G अथ वाय नलाद्यात् (T₁ G₁ द्वेद) — °) Ś₁ K₁₋₃ Dn (Dn_{3m} as in text) D₆ वेत्ति, D₂ विद्यात्, D₃ विद्यात् (for विद्या) K₃ तामेव, Dc वेत्ति च (for ता मेव) G₁ विद्यामेव स वा

28 Ś₁ K₁ D₁ 2 G₂ om (hapl.) 28^{ab} — °) K₂ चेष, B Dc D₄ 6 चापि, T₂ G₂ 4 M₁ चाद्य (for चेद्) — °) K₂ 4 Dn D₃ 6 बाहुकस्य, T₂ G₁ 3 अय (G₁ ° स्ति) मन्ये (for अत्य मन्ये) — °) K₄ यथा (for नाय) S₁ K₁ 3 स्वतोनेन नल (Ś₁ लो) मन्ये — °) K₂ B₁ Dn D₆ च (for तु)

29 °) Ś₁ K₁ 3 वसुधातले, T₂ G₂ 4 वसुधामिमा (for पृथिवी) — K₁ om 29^c-30^d — °) T₂ G₁₋₄ सयुक्ताश्च Ś₁ D₂ 3 विरूपणै, K₂ Dn D₁ 6 निरूपणै, T₁ M₁ विरूपिता, G₁ निरूपित, M₂ विरूपणै B Dc D₄ 6 प्रच्छन्नाद्यापि रूपत

C. 3 2803
B. 3 71 32
K. 3 69 35

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ३०
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३१
एवं विचार्य बहुशो वाष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३२

ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवाष्णेयसारथिः ॥ ३३
बलं वीर्यं तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
परं यत्नं च संग्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहदश्व उवाच ।

स नदीः पर्वताश्चैव वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।

उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २
ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
निगृहीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।

30 K₁ om 30 (of v l. 29) — °) D₂ त वेत्तु (for भवेत्तु) K₃ B₄ D_n D₈ न; B₁ स्व (for तु) — °) D_o D₁ गात्रवैपम्यता, T₁ G₁ चि(G गा)त्रवैरूप्यक — °) D₈ प्रमाणतस्तत्प्रमाण, T₂ G₂₋₄ M₁ प्रमाणपरिहीन(M₁ ण)स्तु — °) D₂ न भवेत्तु (for भवेदिति) N (except Ś₁ K₃, K₁ om) मतिर्मम (for हि मे मतिः)

32 °) D_o D₄ ० बहुधा (for शो) T₂ G₂₋₄ इत्येव बहुशो धीमान् — °) S₁ T₁ परिचितयत्; K₃ D_n न₃ D₈ ० T₂ G₃ M₁ पर्ये(D_n रि; D₈ थि)चितयन्, B₁ ३ ४ D_o प्रत्यचितयत्, D₁ समं, D₂ त्वम्यं — °) K₁ धीमत (for सारथि)

33 Ś₁ K₄ M₁ om (hapl) ३३ — °) K₁ D₂ T₂ G₂₋₄ ऋतुपर्णस्य, K₃ D_n D₃ ० श्र K₁ ३ D_n D₁₋₃ ० T₂ G₂₋₄ राजेन्द्रो, B₂ राजपिर्, T₁ G₁ M₂ हृद्वैव — °) S (M₁ om) वीर (for राजा)

34 °) K₂ D_n D₈ ऐकाग्र्य च, T₁ G₁ M₂ बल शौर्यं K₃ D_n D₈ यथोत्साह, K₃ M₁ अथो — °) K₃ D₈ T₂ G₂₋₄ संग्रहणे D_o D_n न₃ D₃ च यत्, T₂ G₂₋₄ तथा — °) D_o पर प्रयत्न सं; T₂ G₂₋₄ कौशल चापि सं — °) Ś₁ G₄ च, T₁ G₁ ३ M₂ स (for ह)

Colophon om in D₂ — Major parvan S₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan N (except B₄, D₂ om) T₁ M₁ (all om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — Adhy name B₄ ऋतुपर्णप्रयाण — Adhy

no (figures, words or both) D_n (D_n sup lin) M₂ (before corr) 71, D₁ 75, T G M₂ 69 (as in text), M₁ 70 — Śloka no D_n 36, D₁ 34

70

1 °) M₁ वनान्युपवनानि च — °) K₄ (before corr) D_o T₂ (before corr) G₂ ४ अभि (for अति) — °) K₁ D₁₋₃ M खचर, K₄ विचरन्, T₂ G₁ ३ स्वदन

2 °) S₁ नृपे (for रथे) — °) = 6^b K₄ D₃ ० S तथा (for तदा) K₃ ४ D₂ भार्गस्वरिं, B D_o D_n D₃ ४ ० T₂ (after corr) G₃ भागा(B₁ ँग, B₃ ४ ँग, D₃ ँगि)सुरिं, D_o २ ऋगासुरि, D₁ ० M₁ भार्गस्वरि, T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ४ भागस्व(G₁ ँस्करिं, M₂ भार्गस्वरिं Ś₁ भार्गश्चरितो नृप, K₁ भगस्वरिरथो नृप, K₃ सुरथेन महाजना — K₂ om 2^c-3^d — °) B₁ ३ अथो, B₄ D_n न₃ D₄ ० T₂ (after corr) G₃ अथो; T₁ तथा. T₂ (before corr) G₂ ४ तदा (for अथा)

3 K₂ om ३ (of v l २) — °) K₄ D₁ नृप, D₂ तथा (for तदा) — °) S₁ K₃ च (for [ह]ति) — °) D₂ ग्राह (for आह)

4 °) D₂ महाबाहो (for बुद्धे) — °) T₂ G₂₋₄ M₁ मनो (for महा) — °) S₁ K₁₋₃ D_n D₁ ३ ० G₁ एन; B₃ ४ D_o T G₂₋₄ M₁ एतन् (for एत) D₈ वै (for मे) D₂ चाष्णेय स्वव्रीद्वारा — °) D₂ ३ T₁ G₁ आ(D₂ चा)

वाष्णो यो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ४
 नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
 योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥ ५
 एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
 आससाद वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 ममापि ह्यतः पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
 वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।

पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
 एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ९
 पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
 प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ १०
 ततो रथादवपुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कृत्यसे शत्रुकर्शन ॥ ११
 अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
 प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ॥ १२
 अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

C 3 2821
 B 3 72 14
 K 3 70 14

नीयताम् (for आनयताम्) K₁ १ B Dc Dn D₄ ६ T₂ G₃
 M₂ इह (for इति) D₂ पटमानयतीति मे, T₂ (before
 corr) G₂ ४ M₁ 'येति इ

5 °) B₂ D₆ तु (for त) S₁ K₁ नलस्त च प्रत्युवाच
 — °) K₂ T दूर- (for दूरे) — °) D₂ G₁ च (for स)
 K₂ D₁ १ १ transp त्वया aud पुन K₂ B₁₋₃ Dc Dn
 D₂ १ ६ नाहतुं (D₃ नेतु) शक्यते पुन, K₂ न शक्य स
 पुनस्त्वया

6 °) K₁ Dc Dn₁ n₂ T₁ G₁ १ ४ M₂ उक्ते (for
 उक्ते) G₂ ४ [अ]सीत् (for [अ]य) — °) = 2^b B₃ T₁
 M तथा (for तदा) S₁ भागंस्वरिं, K₁ भगस्वरिं, K₂ Dc₁
 Dn D₂ १ ६ भागसुरिं, K₂ ४ D₂ भारंस्वरिं, B₁ भागसुरिं,
 Dc₂ भोगसुरिं, D₁ ६ M भागंस्वरिं, T₁ भागस्वरिं, G₁ भाग-
 स्वरिं T₂ G₂₋₄ नातिप्रीतमना नृप — °) K₂ D₁ राजा
 (for राजन्) — °) K₂ फलित तु (for फलं) M₁ विभी
 (for विभी)

7 °) D₁ १ [S]भ्युवाच त (for ऽभ्यभाषत)

8 °) K₂ सर्वं सर्वं; B₃ Dn₃ (by corr) D₆ सर्वं सर्वो,
 D₂ सर्वं सर्वं B D₄ ६ न जानीते — °) G₁ (corrupt)
 न ज्ञानं पुरुषं क्वचित्

9 °) Ś₁ B₁ ३ D₄ ६ T₂ G₃ पत्राणि (for पर्णानि)
 — After 9^{ab}, B₂ ins

321* सख्यातानि मयेतानि सर्वाण्यस्य वनस्यते ।
 On the other hand, after 9^{ab}, D₁ reads 10^{ab}, which
 in turn is followed by a variant of 10^{cd}

322* प्रविलसस्य शाखे द्वे पश्चान्या या प्रशाखिका ।
 — K₁ om 9^{cd} — °) Ś₁ K₂ Dn D₆ [अ]पि (for च)
 — °) T₁ G₁ १ ४ कृत, M स्तुत (for शतम्) K₂ तत्रैक्षे
 नाधिकं शत — °) K₁ ४ B एकमपत्राधिकं, K₂ D₆ एक-

विशां, K₂ एव पत्रां, Dn₂ एकमात्रां, G₄ एक पत्रां Ś₁
 K₁₋₃ Dc Dn D₆ चात्र (for पत्र) — After 9, D₁ ins
 323* अयुतं चैव पत्राणामनयोरपि शाखयोः ।,
 while D₃ ins

324* लक्ष्यं ह्यशीतिसाहस्रं पत्रेषु च फलेषु च ।

10 D₁ reads 10^{ab} after 9^{ab} — °) T₂ (by corr)
 G₂ [S]पि (for ऽय) Ś₁ K₁ १ ४ D₂ ३ अयुतं चापि (K₁
 चास्ति, K₂ D₂ ३ चैव) पत्राणां, K₂ D₆ अयुतं चैव पर्णानां,
 T₁ फलकोट्यथ पत्राणि, T₂ (before corr) G₂ ४ M फल-
 कोट्यपि (M 'थ) पत्राणां, G₁ फलकोटिसहस्राणि — °)
 K₂ ४ D₂ ३ ६ अनयोरपि शां — °) K₂ परिमुह्यस्य, K₂
 प्रथिते ह्यस्य, D₁ १ प्रतिमुह्यति, D₃ (by corr) प्रचिनुह्येन,
 G₁ प्रभिन्नान्यस्य — °) T G याश्चान्या प्रतिशाखिका ; M₁
 ये चाप्यन्ये प्रशाखिके — °) Ś₁ K D₁₋₃ १ (before corr)
 आसा (for आभ्या) — °) K₂ एकोन, G₁ M₁ पचाना
 (for पञ्चोन)

11 °) S₁ K Dn D₁₋₃ १ रथमवस्थाप्य — °) B
 Dn₃ D₂ ४ ६ शससे S₁ K₁ ३ B₁ ३ ३ D₁₋₃ शत्रुकर्षण
 — After 11, K₂ ४ Dn D₆ ins

325* प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयित्वा विभीतकम् ।
 [Cf 12^{cd}]

12 °) Ś₁ K₁ अयास्य, K₂ ४ B₁ ३ Dc Dn₁ n₂ D₁ १
 अथात्र, D₂ अथातु, D₃ यथात्र, M₁ (corrupt) अथ के
 — °) S (except M₁) विजानाम्यपरोक्षता — Dn₃ om
 12^{cd} — °) K₂ ३ B D (except D₁ १, Dn₃ om) M₁
 शातयिष्ये T₁ M₁ विभीतक

13 °) B₂ D₄ ६ इह, D₁ T₁ M₂ पृतन् (for एव) B₄
 चेदिह, G₂ चेति च (for वेति च) K₂ B₁ G₂ ह, B₂
 D₁ ४ ६ M₂ वा, Dc वै (for च) — °) K₂ पश्य त्व च

संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
 मुहूर्तमिव वाष्णोयो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ १३
 तमब्रवीन्नृपः स्रुतं नायं कालो विलम्बितुम् ।
 बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १४
 प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् ।
 एष याति शिवः पन्था याहि वाष्णोयसारथिः ॥ १५
 अब्रवीद्धतुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।
 त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १६
 त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्मान्ह्यकोविद ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १७
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।

विदर्भान्यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितासि मे ॥ १८
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्यायेमं विभीतकम् ।
 ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वेदं वचो मम ॥ १९
 अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
 सोऽवतीर्य रथाचूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ २०
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २१
 अत्यद्भुतमिदं राजन्दष्टवानस्मि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्जायते नृप ॥ २२
 तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने तदा ।
 विद्वक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २३

(for पश्यतस्ते) Ś1 K1 नराधिप — °) K1 4 D1 एव;
 K3 B3 Dn D4 3 अपि, D2 एक, D3 T2 (by corr) G3
 इह (for इव)

14 °) B1 ततोत्रं T2 G2-4 ततोब्रवीन्नृपसुत — °)
 K3 B उप°, D4 6 उपा° (for समा°) T2 G2-4 M1 परम
 यत्नमास्थित°

15 °) K3 प्रातीक्ष वै (for प्रतीक्षस्व) K3 B1-3 D4 6
 तु (for स्व) — °) Ś1 K2 3 D2 3 5 स्वरितो; D1 त्वरसे
 D5 भव (for भवान्) — °) K3 एव (for एष)

16 °) K2 Dn D5 तु (for त) K3 B D4 6 अथाब्र-
 वीद्धतुपर्ण — G4 om (hapl) 16^b-19^a — °) K2 Dn
 (Dnsm as in text) D5 शास्ता (for यन्ता) — °) D3
 वैव (for अपि)

17 G4 om 17 (of v l 16), Ś1 K2 D2 om (hapl)
 17^a-18^b — °) K3 स्वकृपा (for स्वकृते) — °) K3 4
 B Dc Dn3 D1 4 6 T1 विदर्भा (B2 वैदर्भी), M2 वैदर्भान्
 T1 जयकोविद, G1 नय°, M1 अश्व° K1 राज्य सर्वं विनिश्चित
 — K1 om 17^a-18^b — °) D3 स्वा (sup lin च) (for
 स्वा) — °) G1 निविघ्न (for न विघ्न)

18 G4 om 18, Ś1 K1 2 D2 om 18^{ab} (of v l 16,
 17) — °) B1 transp च and ते — °) M मा (for
 मा) K4 विदर्भा ह्यकोविद (cf 17^b) — °) S1 K2-4
 B3 Dc Dn2 n3 D1 5 विदर्भा, D3 6 विदर्भं Ś1 K1 वा
 यात्वा, K3 गस्वाद्य, D3 चासाद्य (for यास्वाद्य) D2 विद-
 र्भाया ततो गत्वा — °) K2 D5 भैर्मी (for सूर्यं) T2 G3
 च (for [अ]सि)

19 G4 om 19^a (of v l 16) — °) K3 B Dc D4

तत° (for अथ) — °) K2 Dn D5 संख्याय च; K3 T2 G2 3
 °येद, D2 °येन, G1 °योय, G4 संख्या एत Ś1 K1 विभो उरु,
 T1 M1 विभी° (for विभी°) — °) Ś1 K2-4 B3 Dc Dn2
 n3 D1 2 5 6 विदर्भा, D3 विदर्भं — °) Dn D4 G2 कुरु-
 ष्वैव Ś1 K1 4 D1 2 न ते विघ्नो (Ś1 °घ्न) भविष्यति

20 °) T2 G2-4 एव (for इव) — °) K3 गणयसे
 तु बाहुक (marg sec m विभीतकं); D1 गणस्व प्रत्युवाच ह
 — K2 Dn ins after 20^{ab} K4, after 20

326* एकदेश च शाखायां समादिष्ट मयानत्र ।
 गणयस्वाश्वत्तस्व जतस्व प्रीतिमावह ।

K4 cont

327* ततस्त बाहुको राजच्छास्त्रैकोदेशमप्युत ।
 फलानि परिसंख्यातु स्वरमाणोपचक्रमे ।

— °) Dc G1 त (G1 वै) द्रुत (for त द्रुमम्) D1 शातयित्वा
 स वै द्रुम, T G2-4 M गणयामास शास्त्रिके (T1 M वै द्रुम)

21 B2 transp 21^{ab} and 21^{cd} — °) K4 D1 तु (for
 स) — °) M1 बाहुको (for राजानम्) T2 G2-4 M1 वाक्यम्
 (for हृदम्) T1 M2 राजा वचनमब्रवीत् — °) T2 G2-4
 यथोक्त वै (for यथोक्तानि) — °) K3 तान्येव च, G3 याव
 स्वेव Ś1 K1 2 Dn D1-3 5 T1 G1 M तु, G2 वै (for च)

22 °) B2 3 D4 6 अथाद्भुत° — °) B2 M ते विद्याः
 T2 G2-4 का विद्या — °) K B1 3 4 Dc Dn1 n2 D3 2 6
 M2 यचै°, G2 M1 येनै° (for यथै°) D1 ब्रूयते (for ज्ञा°)

23 °) D2 गमनोत्सुक K3 Dn D5 नृप, G1 तथा
 (for तदा)

24 °) G2 बाहुकस्त्वं च श्रुत्वा — °) D1 5 नृप (for
 मम) T2 G2-4 देहि विद्याह्वय च मे — °) T2 G2-4 त्व

बाहुकस्तमुवाचाय देहि विद्यामिमां मम ।
 मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २४
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हयज्ञानस्य लोभाच्च तथेत्येवात्रवीद्वचः ॥ २५
 यथेष्टं त्वं गृहाणेदमक्षाणा हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २६
 तस्याश्वहृदयज्ञस्य शरीगन्निःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सुखात्सततमुद्रमन् ॥ २७
 कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ।
 स तेन कश्चितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ॥ २८

ततो विपविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
 तं शत्रुमैच्छत्कुपितो नियधाधिपतिर्नलः ॥ २९
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 क्रीपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ ३०
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माशपत्पुरा ।
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ॥ ३१
 अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विपेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ३२
 ये च त्वा मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३३
 एवमुक्त्वा नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।

C 3 2845
 B 3 72. 37
 K. 3 70 38

नराधिप (for पुरुषं)

25 ^a) K₂ B₂ D_n D₂ : त तथेत्यत्रवीद्वचः, G₄ तथैवेत्यत्रवीच त

26 ^a) K₂ तथोक्त च, K₄ D (except D₆) यथोक्त च; B₂ अथेष्ट च, G₁ यथान्वेष्ट B₂ D₂ 4. 6 तद्, T₂ G₂-4 M वै (for त्व) S गृहाण त्वम् — ^b) D₂ परम (for हृदय) K₄ D₃ मन (for परम्). — ^c) S₁ K₁ चाश्वं; K₂ 4 Dc D₁ 2 : श्वं (for मेऽश्वं) — ^d) S₁ K₁ 3 B₂ 4 Dn (Dn₃ before corr) D₂ 3 T₁ 2 (before corr) G₁ 2 तिष्ठति — ^f) S₁ नलस्य (for नलाय) — After 26, D₁ 2 ins

328* ददाविक्रमना भूत्वा शुचिं पुण्यमत्तम ।

27 ^a) K₁ S कर्कोटक (T₂ G₂-4 कं) विप G₁ M₂ तीव्र — ^d) K₂ Dn₂ n₂ (m as in text) D₁ 5 उद्वहन्, K₄ D₂ उद्विन् (for उद्वमन्) T₁ G₁ M₂ सुखात्स तु ससुद्रमन्

28 ^a) D₄ 6 T₁ M तत्सु (for तस्य) Dc तथा, G₂ सदा (for तदा) K₄ कलिस्तु पुरुषध्यात्र — ^b) K₄ D₂ 6 इव, D₁ च वि- (for स वि) — ^c) T₁ यद्वि- (for कश्चितो) K₁ D₂ M₂ राजन् (for राजा) — ^d) S₁ K₁ अवाप्तवान् (for अनाप्तम्) — After 23, G₂ ins

329* त भ्रान्तरूपनिःशोभमकृष्टमकरोत्कलिः ।

29 ^a) S (except M₁) विपाद् (for विप-) K₂ विमुक्तोभूत् — ^b) S₁ K₁ B₂ 4 Dc₂ Dn₁ n₂ D₁ 5 स्व (for स्व) — ^c) D₂ इच्छन् (for ऐच्छत्) Dc शत्रुमैच्छत्कुपितो — ^d) S₁ वली, B Dn₃ D₄ 6 कलि (for नल)

30 ^a) T₁ G₁ M₂ ततो (for कलिर्) — ^c) D₁ नियच्छ

— ^a) T₁ G₁ शीति (for कीर्ति) K₂ D₁ 3 M₁ दास्यामि, D₂ यास्यामि (for दास्यामि) D₂ वै (for ते)

31 ^b) K₂ B₁ Dc₂ Dn D₄-6 G₁ मा शपत्, K₄ D₁ 3 साशपत्, D₃ (marg sec m) साभवत् K₂ T₁ कुपितामशपत् (T₁ वद)पुरा — ^d) S₁ K₁ 2 4 Dc D₁-3 तेनाह (for ततो)

32 D₃ om. (hapl) 32^{ab} — ^a) K₄ B₁ 2 4 Dc₁ D₁ अवमस्त्वयि — ^b) S₁ B₁ G₂ अपराजिता, K Dc Dn₃ m D₄ 6 T G₁ 3 अपराजित Dn (Dn₃ m as in text) D₁ सुवदुःखपराजित — After 32, K₁ ins 332* — K₂ 3 B D (except D₁ 2 5) ins after 32 K₁, after 33

330* शरणं त्वा प्रपद्योऽसि श्युं चेद वचो मम ।

33 ^a) S₁ Dn₃ D₃ M₂ त्वा (for त्वा) — ^b) G₂ कथं (for कीर्तं) T₁ [अ]निद्रिता (for [अ]तन्द्रिं) — ^c) K₄ B₄ मत्प्रभूत, B₁ मद्यसत — ^d) T₁ मद्यमादाद् (for न कदाचिद्) — After 33, S (except M₁) ins

331* न तेषां मानसं किञ्चिच्छरीरं वाचिकं तथा ।

भविष्यति नृणां राजन्कीर्तयिष्यन्ति ये नलम् ।

[(L 1) M₂ मानसं तदा (for वाचिकं तथा) — (L 2) T₂ G₂ 4 महाराज (for नृणां राजन्)]

— S (except M₁) cont K₂ B D (except B₁ 2 5) ins after 33 K₁ ins after 32

332* भयात् शरणं यात यदि मा त्वं न शप्स्यसे ।

[D₃ जान, D₆ T₂ G₂ 3 यात, T₁ G₁ राजन् (for यान) K₁ Dc शप्स्यसि]

— After 33 K₁ ins 330*

34 ^a) G₁ राजन् (for राजा) B₃ एवमुक्तोय राजा स

C 3 2846
B 3 72 38
K. 3 70 38

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ।
कलिस्त्वन्येन नादृश्यत्कथयन्नैपधेन वै ॥ ३४
ततो गतज्वरो राजा नैपधः परवीरहा ।
संप्रनष्टे कलौ राजन्संख्यायाथ फलान्युत ॥ ३५
मुदा परमया युक्तस्तेजसा च परेण ह ।
रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ।
विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ ३६

हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३७
विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महामनाः ।
नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहान् ॥ ३८
ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपते ।
विमुक्तः कलिना राजद्रूपमात्रवियोजितः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

बृहदश्व उवाच ।

ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्वे सत्यविक्रमम् ।

ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

— ^b) K₃ प्रायच्छत्, T₁ G₁ सयच्छत् — ^d) K₄ प्रविशत्,
T₁ M₂ विवेश च, G₂ M₁ आनिवेश T₁ G₁ M विभीतक
— After 34^{cd}, D₁ 3 ins

333* कलिससर्गदोषेण अपवित्रो विभीतकः ।

— ^e) K₃ T₂ G₃ 3 M₁ नो दृष्टः (for नादृश्यत्) Ś₁ K₁
कलि स्वन्ये तु (K₁ च) नापश्यन्, K₂ Dn D₅ कलिस्त्वन्यैस्त
दादृश्य, K₄ न्यैर्न चादृश्यत्; D₁ 2 न्यैरनादृश्य, T₁ G₁ M₂
ततस्तेनैव नादृश्यत् — ^f) K₂ B D₄ 6 T₂ G₂ 3 M₁ ह
(for वै)

35 D₁ om 35^c-36^b — 35^a=39^a — ^e) Ś₁ K₁
B₁-3 D₀ G₂ 4 सप्रणष्टे, K₄ D₂ T₁ सप्रविष्टे K₂ B₃ D
(except D₄ 6, D₁ om) T₂ G₂-4 राजा (for राजन्)
— ^d) K₂ B₂ Dn₁ n₃ D₅ G₁ संख्यायास्त, K₃ नार्थं,
B₁ 3 4 D₀ M₁ य च; D₄ 6 यत, T₁ M₂ य तु B D₀
D₄ 6 फलान्यथ, T₂ G विभीतक (G₁ फलानि च)

36 D₁ om 36^{ab} (cf v l 35), D₅ om 36^a-37^b
— ^b) K₂ B₂ Dn D₄ 6 [अ]य (for च) T₂ G₂-4 M₁
यलेन (for परेण) K₂ B D (except D₂ 3, D₁ 5 om)
वै, T₂ G₂-4 M₁ च (for ह) K₄ तेजसा परमेण ह — ^c)
K₃ वेगेन (for तेजस्वी) — M₂ om (hapl) 36^a-38^a
— ^f) T₂ G₃ विभीतकोप्रशस्त सवृत्त स कलि — After
36, K₂ D₁-3 ins

334* तत प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।

37 D₅ om 37^{ab}, M₂ om 37 (cf v l 36) — ^e)
K₂ Dn₁ n₃ D, सनोदयामास, D₁ सवोध

38 M₂ om 38^a (cf v l 36) — ^b) K₂-4 B D
यशा (for मना) — ^d) K₃ (sup lin) D₀ D₂ T₂
G₃ M₂ अप्यागमद्, D₃ अभ्यगमद्, G₁ अप्यपतद् K₂ 3
(sup lin as in text) 4 B D गृह, G₁ दुमात्; M₁ स्य
39 39^a=35^a — ^b) Ś₁ K₁ 2 B₁ 3 4 Dn D₂ 4-4
पति (for पते) — ^c) G₁ वियुक्तः B D₄ 6 राजा, T₂
G₂-4 M₁ तत्र (for राजन्) — ^d) T₂ G₂-4 विपर्यय

Colophon om in D₂ — Major parvan S₁ K₁ T
G₂-4 आरण्य — Sub-parvan N (except K₂, D₁ om)
T₁ G₁ (all om sub parvan name) mention only
नलोपाख्यान — Adhy name B₄ कलिनिर्गम — Adhy
no (figures, words or both) Dn (Dn₁ sup lin)
M₂ (before corr) 72, D₁ 76, T G M₂ (after corr)
70 (as in text), M₁ 71 — Śloka no Dn D₁ 43,
D₀ 42

71

1 ^e) Ś₁ K₂-3 B₃ 4 D₀ Dn₃ D₁ 4-6 विदर्भा D₂
विदर्भाया तु सप्राप्त — ^e) G₁ तदा (for जना) B₁ महा
राज (for जना राज्ञे) K₄ D₀ D₁ 2 3 राजन् (for राज्ञे)
— ^d) K₂ Dn D₅ प्रत्यपादयन्, D₃ च निवेदयन्
2 ^a) K₂ जप्त, D₀ D₃ राजन् (for राजा) — ^d) K₂
D₀ Dn D₃ 5 स विदिशो, K₃ साय, K₄ सप्रा, B₂ 4 D₁ 6

नादयत्रयवोपेण सर्वाः सोपदिशो दश ॥ २
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा च ममहृष्यन्त पुरेव नलसंनिधौ ॥ ३
 दमयन्ती च शुश्राव रथवोप नलस्य तम् ।
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
 सदृशं रथनिर्घोषं मेने मैमी तथा हयाः ॥ ५
 प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
 हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथवोषं महीपतेः ॥ ६
 ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
 प्रणेदुर्लभमुखा राजन्मेघोदयमिवेक्ष्य ह ॥ ७
 दमयन्त्युवाच ।

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
 मम ह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८
 अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
 असंख्येयगुणं वीरं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ९
 यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
 प्रविशामि सुरस्पर्शं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १०
 यदि मा मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
 अद्य चामीकरप्रख्यो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ११
 यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणवारणः ।
 नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १२
 न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यनुपाकृतम् ।
 न च पर्युपितं वाम्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ १३

C 3 2855
B 3 73 13
K 3 71 13

वोपं, D₁ ३ म(D₂ च)प्रं, T₁ G₂ चाथ दिशो, T₂ G₂ ता
 प्रं, G₁ अपि दिशो, G₁ स्र रिं (for सोपं) h₁ B D
 (except D₁ ६) दिश (for दश) S₁ K₁ सर्वत मदितो
 दश [सोपदिशो, syllabic haplology for सोपदिशो
 दिशो']

3 ^{b)} S₁ कुङ्कु (for शुश्रुवु) h₂ नलाश्वास्ते निशुश्रुवु,
 D₂ नलान्तर प्रशुश्रुवु — ^{c)} h₂ B₂ Dn D₂ ६ श्रुत्वा तु, K₁
 B₁ ३ Dc D₂ ३ शुश्राव D₂ तत्राहृष्यन्त, M₂ ममहृ

4 ^{a)} h₁ B₂ D (except D₁ ६ ६) G₁ M₂ तु (for च)
 — ^{b)} S₁ D₂ ३ तत्, D₂ तु, T₁ G₁ M₂ वै (for तम्)
 — ^{c)} T₂ G₂ ३ निनद, G₁ निनदो (for नदतो) — ^{d)} S₁
 G₁ गभीरो — After 4, h₂ ३ B D (except D₁ २ ६)
 125

335* पर विन्मयमापन्ना श्रुत्वा नाद महान्वनम् ।

6 ^{a)} S₁ शैलं (for शाला) T₂ G₁ ३ चापि (for
 चैव) K₁ कुत्रा (for वारणा) D₂ प्रासाददितिनिन शाला
 न्वाणुश्चैव च वारणाः — ^{c)} S₁ K₁ ३ ६ D (except D₁ ६)
 तस्य (for तत्र) — ^{d)} T₂ G₂ ३ मनोहर, some MSS
 महीपते

7 ^{a)} K₂ Dn D₂ तच्छ्रुत्वा, K₁ श्रुत्वा तु, D₂ श्रुत्वाथ
 (for ते श्रुत्वा) — ^{b)} B₁ D₁ मेघनादम्, B₁ मेघनाद (for
 मेघोदयम्) D₁ डोन्मुखा, D₂ T₁ M₂ अवेक्ष्य मा (D₂ इ),
 G₁ इवेच्छया S₁ K₁ मेघोदयप्रसाद्यथा, K₂ ३ Dc Dn D₂ ३ ६
 मेघनाद इ (K₁ इमि) डोन्मुखा, T₂ G₂ ३ M₁ इदं (G₂ ६
 इ) य जलदोदय, text as in B₂ ३ D₁ !

8 ^{a)} K₁ श्रुत्वा तु, D₂ ६ यथाय, T₁ G₁ यथैव (for

यथामौ) — ^{b)} M₂ रोदमी (for मेदिनीम्) B D₁ ६
 transp पूरयन्निव and मेदिनी — ^{c)} K₂ ३ B D G₂ M₂
 ममाह्लाद — ^{d)} M₂ नान्य (for नल) K₂ D₂ T G एव
 (for एष) D₂ M₂ महीपते, M₁ तथा नृप

9 ^{a)} h₂ Dn D₁ ३ अद्य h₁ चन्द्राभवक्त्र — ^{d)}
 = 10^d, 11^d, 12^d S₁ h₁ ३ ६ B D विनक्ष्या (h₁ D₁ ३
 'नक्ष्या, h₁ D₂ 'नक्ष्या) मि न सदाय

10 ^{a)} S₁ K₁ D₁ प्रवेक्ष्यामि — ^{d)} N (except K₂)
 न भविष्यामि (for विनक्षि) S₁ असदाय

11 S₁ G₁ om (hapl) 11 — ^{a)} B₁ मेघगभीरं,
 D₂ M₁ इसनिर्घोषो — ^{c)} K₂ D (except D₁ ३ ६ ६)
 'प्रख्य — K₁ om (hapl) 11^d-12^c — ^{d)} K₂ ३ Dc
 Dn D₂ प्रवेक्ष्यामि हुतादान, h₁ B D₁ ३ ६ विनक्ष्या (D₁ ३
 'नक्ष्या) मि न सदाय

12 K₁ om 12^{abc} (cf v l 11) — ^{b)} K₂ ३ B Dn
 D₂ ३ ६ S (except T₁ G₁ M₂) 'विक्रम — ^{d)} S₁ K D
 (except D₂ ३ ६) विनक्ष्या (K₁ ३ D₁ 'नक्ष्या, D₂ 'नक्ष्या) मि
 न सदाय

13 ^{a)} M₁ वाक्य (for किञ्चिन्) — ^{b)} S₁ K₁ D₁ ६
 [अ]नुपाकृत, h₂ Dn D₂ [अ]पकारता, h₃ च पापकृत, T G
 [अ]नुपाकृत (G₁ [अ]नृत कृत) B न च (B₂ ३ om च) स्मरा
 न्यपाकृत — ^{c)} S₁ h₁ वच (for न च) S₁ वापि, K₁
 चापि (for वाक्य) — ^{d)} S₁ सुरेणपि, K₂ D₂ स्वैच्छयापि
 K₂ ३ D (except D₂ ३ ६) कदाचन

14 ^{a)} h₂ चाग्मी च, T₂ G₂ ३ वीरोपि — ^{b)} S₁
 h₂ ३ D₂ दाता चाप्यधिको नृपे, h₁ धाता चाभ्यधिक नृपे,

प्रभुः क्षमावानीरश्च मृदुदान्तो जितेन्द्रियः ।
रहोऽनीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैपथः ॥ १४
गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५
बृहदश्व उवाच ।

एवं विलपमाना सा नटसंज्ञेव भारत ।
आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ १६
ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
ऋतुपर्णो महीपालं सहवाष्णोयवाहुकम् ॥ १७
ततोऽवतीर्य वाष्णोयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामासतू रथम् ॥ १८
सोऽवतीर्य रथोपस्थाद्भुतपर्णो नराधिपः ।

उपतस्थे महाराज भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥ २०
किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टश्च भारत ।
नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्वर्थे समागतम् ॥ २१
ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।
नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २२
ततो विगणयत्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २३
राजापि च स्मयन्भीमो मनसाभिविचिन्तयत् ।
अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २४

K₂ D₀ D_n D₁ ६ दाता चाभ्यधिको नृप (D₀ गुणै , D_{n1} नृपे) — °) T G अहो (for रहो) G₄ [S]तीवालुं (for Sनीचानु) — °) K₂ ४ D₀ D₁₋₃ ६ बलवान् (for क्लीबन्) K₃ छिद्यन्मनमयनैपथ

15 °) K₄ चेद, T₂ G₂ ३ M₁ इव (for इव)

16 All MSS om the ref ! — °) Ś₁ विलप्यं , D₂ प्रलप्यं — °) G₁ भाभिनी (for भारत) — °) G₁ महावेश्म

17 ^{ab}) G₁ नृपम् (for रथम्) T₂ G₂₋₄ M₁ आलोक (T₂ G₂ 'रोह'यती ददशे भैमी राजन्मनस्विनी — °) T₂ G महाराज (G₁ सवाष्णोय) (for मही) — G₄ om (hapl) 17^a-19° — °) T₁ M₂ सवाष्णोय सवाहुक, G₁ महीपाल सवाहुक

18 K₂ G₄ om 18 (fol G₄ of v l 17) — °) T₂ G₂ ३ महारथात् (for रथो) — °) D₀ [जा]शु (for [ज]य) — °) K₂ B₁ D_n 'मास वै रय, K₄ D₁ ६ 'मास त रय, D₂ (sup lin as in text) 'मास भूरथ, T₁ (mf lin as in text) 'मास कूर

19 G₄ om 19^{ab} (cf v l 17) — °) T₁ रयात्तस्माद् (fol रथोप) — °) K₄ D₆ महारथ; B D₀ D₄ ० T₁ महीपति (for नरा) — K₁ om 19°-20^b — °) K₂ ३ B₂ ४ D₀ D_n D₄ ० T G (G₄ om) महाराज — °) = (var) ३ 50 5^b, 9^d (q v) B₂ ४ D₀ D₄ ० 'पराक्रम

20 K₁ om 20^{ab} (cf v l 19) — °) B₁ ४ G₁ युत, T₂ G₂₋₄ सुदा, M₁ तदा (for तत) D₁ पूजयामास

भारत — After 20^{ab}, S₁ K₂ ३ D_n D₁ ३ (marg) ६ ins.

336* स तेन पूजितो राजा ऋतुपर्णो नराधिप ।
स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपति ।
न च किञ्चित्ततोऽपश्यत्येक्ष्यमाणो मुहुर्मुहुः ।
स तु राज्ञा समागम्य विदभपतिना तदा ।

— °) B D₀ D_{n2} n₃ D₄ ० T₁ G₁ श्रीमत (for स्त्रीमन्त्र) S₁ K₁₋₃ D₂ T₁ न स विदति, K₂ D₆ स न विदति, T₁ G M₁ न ह्यविदत् (G₁ नाभ्यविदत्), M₂ न स्म विदते

21 ^b) Ś₁ K D_n D₁₋₃ ६ स (for च) — °) B D₀ D₄ ० S (T₁ corrupt) दुहित्वर्थे K₁ ३ ४ 8 तमा(G₁ 'था)गत

22 °) Ś₁ वै राजन्, K₁ वै राजा, B D₄ ० [अ]सौ राजा, D₀ राजन्स, D_{n2} T₂ G₂ ३ राजासौ (for राजा स) — °) S₁ K₁ स धीमान्सत्यविक्रम. (K₁ 'सगर) — °) D₂ स (for स्म) K₂ ३ D_{n2} (before corr) D₂ किंचन; G₂ कश्चन D₆ न पश्यति कदाचन — °) T₁ G₂ 'कथा (for 'कथा) — After 22, T₂ G₂ ३ M₁ ins

337* न चान्य किञ्चिदारम्भ स्वयवरविधिं प्रति ।

23 °) K₂ ३ B D₀ D_n D₄ ० विगणयद्, T₁ व्यगणयद्, G₁ [S]प्यगणयद् — °) N (except S₁ K₁ D_{n1}) कोशाला

24 °) D₆ स (for च) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ० T₁ G₂ ४ M स्वय (for स्मयन्) — °) Ś₁ K₁ D₀ मनसाभि(D₀ 'सा स)विचितयन्, K₂ B₁ ३ ४ D₁ ० 'सा समचितयत्; K₂ G₁ M₁ 'सापि (M₁ 'भि) व्यचितयन्, K₄ B₂ D_n D₂₋₄ 'सा समचितयन् (sic), T G₂ 'सापि (T₁ 'सा हि) व्यचितयत्

ग्रामान्वहनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ।
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ २५
 नैनदेवं म नृपतिम्नं मन्कृत्य व्यमर्जयत् ।
 विश्राम्यतामिति वदन्कृन्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २६
 स मन्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
 राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेदम् समाविशत् ॥ २७
 ऋतुपणं गते राजन्वाष्णोयमहिते नृपे ।
 बाहुहो रथमास्थाय रथशालामुपागमत् ॥ २८
 स मोक्षयिन्वा तानश्चान्यरिचार्यं च शान्वतः ।
 स्वयं चैतान्ममाद्यास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २९

दमयन्ती तु शोकाती दृष्ट्वा भाङ्गस्वरि नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वाष्णोयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३०
 चिन्तयामाम वैदर्भीं क्रस्यैप रथनिस्त्रनः ।
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैपथम् ॥ ३१
 वाष्णोयेन भवेन्नूनं विद्या मेवोपशिक्षिता ।
 तेनास्य रथनिघोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३२
 आहो खिद्यतुषणोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
 ततोऽयं रथनिघोषो नैपथस्येव लक्ष्यते ॥ ३३
 एवं वितर्कयित्वा तु दमयन्ती विशा पते ।
 दूर्ता प्रस्थापयामास नैपथान्वेषणे नृप ॥ ३४

इति श्रीमहाभागते आरण्यकपर्वणि परमन्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥

C. 3 2889
B. 3 73 36
K. 3 71 36

— 24^d = 27^d — After 24, B₂ D₄ ६ 125
 335* राजधान्यान्तिक्रम्य प्राप्तेऽयननिवादकः ।
 25 ^a) S₁ (b transp) ग्रामानतिक्रम्य वहन्, K₁ पुर
 ग्रामानति — ^b) S₁ अधगच्छद्, K₁ D₁ नाधिगच्छद्
 S₁ K₁ यथागत, D₂ यथामुत् — ^c) B₂ T₁ अपि कार्यं,
 B₁ मन्कृत्यं, T₂ G₂ ३ अल्प कार्यं S₁ K₁ ३ D₁ ३ अनि-
 दिष्ट, D₂ इदं चैतं (for विनिर्दिष्ट) D₂ अनल्पकार्यं निर्दिष्ट,
 G₁ अल्पकार्यनिर्दिष्ट च — 25^d = 24^d — After 27, K₂ ४
 B₂ D₂ D₁ ६ ६ 125
 339* पश्चाद्दृष्टं ज्ञान्यामि क्षारा यज्ञप्रियन्ति ।
 26 ^a) S₁ L₁ ६ विमत्रयत्, D₂ (b₂ corr) समचयत्
 — ^c) S₁ K₁ B₁ ३ D₁ ३ G₁ रिधम्यताम् K₂ D₂ D₂
 ड्युवाच, K₂ ३ इति तदा, K₂ D₂ D₂ ३ दृश्यदत् — ^d)
 S₁ K₁ D₂ D₁ T₁ प्राप्तेऽसीति K₂ वदन्सुदु (for पुन पुन)
 27 ^a) D₂ transp स and मन्कृत — ^d) K₁ मना
 मदत्, B₂ D₂ ६ तदादिदत्, D₂ मनादिदत्, D₂ G₁ गमन्
 28 T₁ om (hapl) 25-29 — ^c) K₁ ३ B₂ D₂ D₂
 रथनादाय — ^d) G₂ अधगताम् B₂ D₁ ३ उपाविशत्
 29 D₁ T₁ om 29 (for T₁ cf. v. 1 25) — ^a) B
 D₁ ६ S (T₁ om) मोक्षं (for मोक्ष) — ^b) S₁ K₁ ३ ४
 B₁ २ ३ D₂ D₂ ३ ६ परिचय, K₂ B₂ D₂ D₂ उपचयं, D₂
 परिचय — D₂ om from 29^{cd} up to 12^d of the next
 adh — ^c) S₁ K₁ अथ, K₂ मम (for स्वय) S₁ K₁
 B₂ ६ D₁ M₁ चैनात् — ^d) D₂ ३ रोपन्चमुपा
 30 D₂ om 30 (cf. v. 1 29) — ^a) K₂ B₂ D₂ ३
 D₁ ६ [अ]पि, K₂ D₁ च (for तु) — ^b) S₁ भागेश्वरि, K₁
 भागेश्वरि, K₂ D₂ D₂ D₂ ६ T₂ (after corr) G₂ नागा-

सुरि, K₂ भागेश्वरि, K₁ भागेश्वरि, D₁ ३ ३ M₂ भागेश्वरि, T₁ ३
 (before corr) G₂ ६ भागेश्वरि, G₁ भागेश्वरि, M₁ भागेश्वरि
 — ^d) G₁ बाहुह रथमागत
 31 D₂ om 31 (cf. v. 1 29) — ^b) S₁ K₁ ३ B₁ ६
 D₂ D₂ D₂ ३ D₂ T₂ G₂ निस्त्रन — ^c) K₂ नलस्य च, D₂
 म्बह, D₂ T₁ G₂ स्वय — ^d) B₁ D₂ transp च and
 पश्यामि
 32 D₂ om 32 (cf. v. 1 29) — ^b) B₁ D₂ लक्षिता
 (for शिक्षिता) — ^c) S₁ K₁ D₂ D₂ D₁ ३ G₂ तेनाद्य
 — K₂ om (hapl) 32^d-33^c — ^d) B₂ D₂ T₂ G₂ महा-
 शन (for महानभूत्) D₁ नैपथस्येव दृश्यते
 33 D₂ om 33 (cf. v. 1 29), K₂ D₂ om 33^{abc} (for
 K₂ cf. v. 1 32) — ^a) K₁ D₂ ३ D₂ ६ अहो, B₁ मघो
 (for आहो) D₂ [S]मो (for Sपि) — ^b) K₁ transp
 नल and तथा — ^c) S₁ D₂ D₂ G₁ M₁ तथाय, T₁ यथाय
 (for ततोऽय) — ^d) B₂ D₂ ६ नलस्येव लक्ष्यते (B₂ लक्ष्ये)
 34 D₂ om 34 (cf. v. 1 29) — ^a) K₂ ६ D₂ D₂
 D₂ मा, D₁ ३ प्र; T₁ G₁ M₂ च (for चि) — B₁ D₂ ६ प्य
 चित्तं यती मा — ^d) S₁ K₁ ३ D₂ D₂ D₂ शुभा (for
 नृप) K₂ नैपथान्वेषणेन तु, K₂ D₁ ३ केतिनीं नाम सुप्रिया
 (D₂ नामत)

Colophon om in D₂ ३ G₁ broken — Major par
 in S₁ T₁ G₂ ३ आरण्य — Sub partan N (except
 D₂, D₂ ३ om) T₁ G₁ (all om sub partan name)
 mention only तन्ममाद्यास्य — Adhy no (figures,
 words or) (before corr) 73, D₁ 77,

दमयन्त्युवाच ।

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
 उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १
 अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
 पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २
 अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।
 तथा च मे मनस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३
 ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादिवचनं यथा ।
 प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४
 बृहदश्व उवाच ।
 एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
 दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थान्ववैक्षत ॥ ५

केशिन्युवाच ।

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
 दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
 कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
 तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भीं श्रोतुमिच्छति ॥ ७
 बाहुक उवाच ।
 श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसल्येन यशस्विना ।
 द्वितीयो दमयन्त्या वै श्वोभूत इति भामिनि ॥ ८
 श्रुत्वा तं प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
 हर्यैर्वातजवैर्मुखैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
 केशिन्युवाच ।
 अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।

T G₁₋₃ M₂ (after corr) 71 (as in text), M₁ 72
 — Śloka no Dn 37, D₁ 36

72

- 1 D₃ om 1-12^a (cf v l 3 71 29) — ^b) Ś₁ रथवाहन, T₁ G₁ M₂ 'सारथि' — ^c) B₃ स निविष्टो (for उप) — ^d) T₁ G₁ M₂ ह्रस्वो विकृतबाहुक
- 2 D₃ om 2 (of v l 1) — ^e) Ś₁ ह्येत, K₁ त्वेन — ^d) T₁ G₁ यथा वक्ष्यत्यनिन्दिते; M₂ याथातथ्यमनिन्दिते
- 3 D₃ om 3 (cf v l 1), D₂ 3 om (hapl) 3-4 — ^b) K₃ आवेदय (for भवेदेष) — ^c) N (except D₀, D₂ 3 3 om) G₁ यथा (for तथा) Ś₁ K₃ 4 D₀ D₁ G₁ हि (for च) K₃ 4 B Dn D₁ 4 6 मनसस्य (for मे मनस)
- 4 D₂ 3 3 om 4 (of v l 1, 3) — ^a) K₄ चैव, T₁ G₁ त्वेन (for चैन) — ^b) K₃ तथा (for यथा) — ^d) G₁ पृच्छे (for बुध्ये)
- 5 D₃ om 5 (of v l 1) All MSS om the ref ! — ^a) K₂ Dn D₃ तत (for एव) T₂ G₃ भूत्वा (for गत्वा) — ^b) D₄ G₃ दूती वाक्यमथाब्रवीत् — ^d) Ś₁ K₂ D₀ Dn ह्युपैक्षत, K₁ [अ]भ्युपैक्षत; K₃ [अ]भ्युदीक्षते; K₄ ह्यवेक्ष्यते; D₀ [अ]भ्युदैक्षत, D₁ 2 ह्युदैक्षत; D₂ [अ]भ्युदैक्षत;

- T G₃ 4 व्यवै (T₁ 'वे'क्षत, G₁ M ह्यवै, G₂ [अ]भ्यवै
- 6 D₃ om 6 (cf v l 1) Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic) ! — ^c) T₁ G₁ सौम्य (for साधु) — ^d) K₁ मनुजर्षभ
- 7 D₃ om 7 (of v l 1) — ^a) T₁ कदा हि; G₁ कदापि — ^b) K₃ 4 B₁ 3 4 D₀ 'मिहमागता' (sic) ! — ^c) K₃ सस्य (for तत्त्व)
- 8 D₃ om 8 (cf v l 1) — ^b) K₂ Dn D₁ कौश (Dn₂ 'स'लेन, K₃ 4 B₂₋₃ D₀ D₄ 6 कौशल्येन; B₁ T₂ G कौसलेन, D₂ 3 T₁ कौशलेन K₂ 4 D (except D₄ 6, D₃ om) महात्मना — ^d) K₁ T₁ G₄ इव (for इति) B D₄ 6 भामिनि, T₁ G₄ M₁ भामिनी K₂₋₃ D₀ Dn D₁ 3 6 भविता श्व इति द्विजात्
- 9 D₃ om 9 (of v l 1) — ^a) K₁ श्रुतस्य K₂ 4 D₀ Dn D₂ 3 [ए]तत्, K₃ G₁ तत्, D₁ [ए]व (for त) T₁ तत्र स्थितो, T₂ G₃ चाभ्यागतो, G₂ 4 स्वभ्यागतो; M₁ त ह्यागतो (for त प्रस्थितो) — ^c) T₂ G₂ 3 M₁ वातसमैर — ^d) B D₄ अप्यस्य, G₁ अश्वस्य (for अस्य च)
- 10 D₃ om 10 (of v l 1) Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic) ! — ^a) B₃ T₁ द्वितीयो (for तृतीयो) Dn₃ D₁ T₁ वा, T₂ G₂ 3 वै (for व) G₁ अथ कौशौ नृपसुत — ^b) D₀ सगत, G₁ सक्कृत (for स कुत) K₂ वागत (for वा पुन) — ^c) M₁ स्वथि (for स्व च) K₁ चेह, K₃ वास्य (for चेह)

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०

बाहुक उवाच ।

पुण्यश्लोकस्य वै वृतो वाष्णोय इति विश्रुतः ।

स नले विदुते भद्रे भाङ्गस्वरिमुपस्थितः ॥ ११

अहमप्यश्वकुशलः मृदत्वे च सुनिष्ठितः ।

ऋतुपर्णेन मारुत्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२

केशिन्युवाच ।

अथ जानाति वाष्णोयः क नु राजा नलो गतः ।

कर्यंचिच्चयि वैतेन कथितं स्वात्तु बाहुक ॥ १३

बाहुक उवाच ।

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्वाशुभकर्मणः ।

गतत्वतो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४

न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।

गूढधरति लोकेऽसिन्नदरूपो महीपतिः ॥ १५

आत्मैव हि नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तरा ।

न हि वै तानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् ॥ १६

केशिन्युवाच ।

योऽसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।

इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७

क नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।

उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्ता प्रियां प्रिय ॥ १८

सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।

दह्यमाना दिव्यारात्रं वस्त्रार्थेनाभिसंवृता ॥ १९

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।

प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं प्रयच्छ च ॥ २०

तस्यास्तत्रियमाख्यानां प्रवर्षीहि महामते ।

11 D₃ om. 11 (cf. v.l. 1) — °) D₁ T₃ G₃₋₄ M₁ transp वै and सूतो — °) B₁ 2 4 D₄ 5 प्र (for वि) — °) K₂ B₂ 4 Dc Dn D₄ 5 T₃ (after corr) G₃ नांगानुरिन्, K₃ D₃ भाद्रंस्वरिन्, K₄ D₁ 3 नागं; T₁ 3 (before corr) G₂ 4 नागं; G₁ नागन्करिन्, M₁ नागंस्वरिन्, M₂ नादं D₁ उपाधित्.

12 D₃ om 12² (cf. v.l. 1) D₁ om. 12^{2b} — °) T₁ G₁ M₁ अत्र (for अथ) — °) N T₃ (by corr) G₁ 4 M₂ सूदत्वे, G₁ सूदने (for सूदत्वे) Cf. 3 73 22^c and v.l., where also there is confusion between सूव and सूद K₃₋₄ D (except D₄ 5, D₁ om) G₁ प्रविष्टित्, B₁ सुनिष्ठित्; B₃ विनिष्ठित्, T₃ G₃ विनिष्ठित् T₁ मितत्वे नि च निष्ठितः, G₂ सूदकर्मसु निष्ठित् — °) B₃ ऋतुपर्णस्य — °) K₂ वै, T₃ G₃ [S]पि (for च) S₁ K₁ घ्नः (for वृत) D₃ corrupt:

13 S₁ K₁ केश्युवाच (sic) — °) D₁ कुतो (for ह नु) G₁ (by transp) गतो नलः, M₂ नलो नृप — °) K₂ 3 B D (except D₁ 2) T G कथ च (for कथ चित्) K₂ 4 Dn D₅ S (except M₂) वैतेन, B Dc D₂ 4 5 वा तेन, D₁ एतेन (for वैतेन) — °) K₂ Dc₁ M₂ नु, D₂ च (for तु)

14 °) S₁ K B₃ Dn D₁ 5 T₁ G₁ M शुनकर्मणः, Dc शुनलक्षणः, T₃ G₃₋₄ प्रियदशनौ (for [अ]शुनं) D₂ तस्यैव शुनं — °) K₂ 4 D₂ सूतो (for ततो)

15 °) Dc₁ D₂ चाल्य (for चान्यः) — °) T₁ न तु,

G₁ न च (for नल) B₃ नल जानाति वै नृप — °) G₄ लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्)

16 °) D₂ आनान (for आत्मैव) S₁ K₃₋₄ Dn D₁ 2 5 T₁ G₁ तु (for हि) K₃₋₄ Dn D₁ 4 5 वेद (for वेत्ति) — °) D₂ यो वास्य, T₃ G₃ या वास्य, G₁ यश्चास्य (for या चास्य) S₁ K₁ G₄ तदनतर Dn₂ न चैवान्योपि कथन, D₁ दमयती त्यादनतरा, D दमयती पतिं प्रभु — °) K₂ Dn D₅ वै न्वानि, K₃ Dc D₁ 2 5 T₃ G₂₋₄ चैतानि (for वै तानि) — °) S₁ नर, K₃₋₄ B₁ 3 4 D (except Dc) नलः N (except B₃ Dc₁) T₁ शनति K₂ 4 कस्यचित्

17 S₁ K₁ केश्युवाच (sic) — °) K₂ Dn D₅ गतोमौ ब्राह्मणस्तदा, S (except T G₁) ब्राह्मणो गतवास्तदा — °) T₁ G₁ तानि (for नारी) — °) M₁ पठन्त्युक्तः (for कथ)

18 = 3 67 9

19 = (var) 3 67 10 — °) S₁ K₁ तथा (for यथा) — °) K₃₋₄ B D (except D₁) T₃ G तथास्ते. S₁ K₁ Dc D₃ तत् (for त्वत्) Some MSS प्रतीक्षिणी — °) K₂ Dn D₁ 3 दिवा रात्रौ

20 = (var) 3 67 11 — K₄ om 20^b-21^a — °) K₂ 3 B₄ Dn D₂ 1-5 मे वीर, Dc वीर स्व (for वै वीर) — °) K₁ Dc D₃ ददस्व च, K₂ Dn D₁ 2 5 वदस्व च, B₁ 2 T₃ G₃ प्रयच्छत, D₄ 6 प्रयच्छ हि

21 K₄ om 21^a (cf. v.l. 20) — °) B₃ तत्स (for तस्यात्) T₁ M₂ आख्यातुं, T₃ G₃₋₄ M₁ आख्यात्से (for आख्याना) — °) S₁ K D (except D₄ 5) प्रवदस्व, B₃

तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।

यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।

हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३

स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।

वाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४

वैषम्यमपि संग्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ।

प्राणांश्चारित्रकवचा धारयन्तीह सत्स्त्रियः ॥ २६

प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवामसः ।

आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।

अष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २८

एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःसितः ।

न वाष्पमशक्तसोढुं प्ररुरोद च भारत ॥ २९

ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।

तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥ ३०

तद्वीहि, B₃ 4 T₁ G₁ प्रव्रीमि; G₂ 'वीपि M₁ ययामति
— D₂ om (hapl) 21^d-22°

23 ^a) K₄ Dn₂ G₁ एवमुक्ते तु; D₀ D₃ T₁ 'कस्तु
— ^o) T₁ G₁ 4 transp हृदय and व्यथित — ^d) D₃ M₂
वि (for च)

24 ^a) Ś₁ स न गृह्या', K₂ B₃ 4 Dn D₅ T₂ G₃ स
निग्राह्या'; K₃ B₁ 3 सनिग्राह्या', D₃ सगृह्य चारमनो, T₁
G₁ 3 4 सनिगृह्य मनो: D₁ वेग (for दुःख) — ^d) Ś₁ K₁ 4
D₁ 3 बाहुकक्षे' (for पुनरेवे')

25 = 3 68 8^{abcd} — Before 25, K₂ B D (except
D₂ 5) T G₁-3 ins बाहुक उ' (resp बाहुक) — S₁ K₁
om 25^{cd} In D₃, the portion from मात्मना (in 25°)
up to त्वरि in 21° of the next adhy is lost on a miss-
ing fol (105) G₁ जित्वा (for सत्यो) — ^d) K₃ 4 B₂
Dn D₁ 3 5 M₂ जित स्वर्गो; T₁ जितस्वर्गो G₁ स्वर्गं
गच्छत्यसशय

26 26^{ab} = (var) 3 68 8^{ef} — D₃ missing (of
v 1 25) — ^a) K₂ 4 D₀ Dn D₂ 5 T₂ G₂-3, M चापि,
B₄ सर्वा, T₁ G₁ साध्यो (for चैव) — ^b) K₃ D₃ न कुप्यति
T₂ G₂-4 M₁ कथचन — ^o) Ś₁ K₂ B D (D₃ missing)
'कवचान् (D₀ 'क चैव); K₃ 'कवच — ^d) K₁ [ह]ति
मत्प्रिय, K₂ Dn D₂ 5 वरस्त्रिय, K₄ D₀ D₁ कुलस्त्रिय (for
[ह]ह सत्स्त्रिय) — After 26, K₄ B₁ Dn D₄ 5 S repeat
3 68 9 (some MSS with slight v 1)

27 = 3 68 10 — D₃ missing (cf v 1 25) K₄
D₀ om 27

28 = (var) 3 68 11 — D₃ missing (cf v 1

25) — ^b) K₁ जित्वा (for दृष्ट्वा) K₁ 3 Dn D₅ T₂ G₂-4
M₁ तथाविध, D₀1 यथागत — ^c) K₂ Dn D₅ राज्यभ्रष्ट
(for अष्टराज्य) — ^d) Ś₁ K₁ 3 दुःखित K₃ 4 D₀ D₁ 3
व्यसनप्लुत

29 D₃ missing (cf v 1 25) — ^b) K₂ D (except
D₂ 4 5) परमदुर्मना — ^o) K₁ D₁ रोद्धु (for सोद्धु)
— ^d) B D₄ 5 [अ]य (for च)

30 D₃ missing (cf v 1 25) — ^a) D₂ G₁ त्व
(for तत्) — ^o) T₂ G₂ 3 यत्ने (for तत्सर्वं) — ^d)
K₂ B₁ 3 Dn D₅ M₂ transp चैव and तस्य Ś₁ K₁ 3
B₄ D₅ M₁ तत्, K₂ ह, T₂ G₂ 4 वै (for तम्) T₁ G₁
विकारश्चैव भामिनी

Colophon om in D₂ D₃ missing — Major
parian S₁ Dn₂ D₅ T G₂-4 M₁ आरण्य — Sub parian
N (D₂ om, D₃ missing) T₁ G₁ (all om sub parian
name) mention only नलोपाख्यान — Adhy no
(figures, words or both) Dn M₂ (before corr) 74,
D₁ 78, T G M₂ (after corr) 73 (as in text), M₁ 73
— Śloka no Dn 30, D₁ 29

73

1 1-21° missing in D₃ (cf v 1 3 72 25)
— ^{ab}) S₁ [ह]ति (for तु) S (except T₁ G₁ M₂)
केशिन्यास्तद्वच श्रुत्वा दमयती विशा पते — ^o) D₀ चैव
(for त चै)

७३

वृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
तत्र संचेष्टमानस्य संलक्ष्यं ते विचेष्टितम् ॥ ३
न चास्य प्रतिवन्द्येन देयोऽग्निरपि भामिनि ।
याचते न जलं देयं सम्यगत्वरमाणया ॥ ४
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।

यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथाशु केशिनी ।
निशाम्य च हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७
केशिन्युवाच ।
दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ।
तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुप्तम् ।

C 3 2930
B 3 75 9
K 3 73 9

2 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) D₂ transp गच्छ and नृय' De गच्छ (for नृयस्) — ^b) T₂ G₂₋₄ बाहु कस्य समीपत' — ^d) T₁ उप (for अस्य) D₂ M₂ चरित तस्य लक्ष्य

3 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) G₂ 4 transp किञ्चित् and कुर्यात् D₂ वै कुर्यात् (for कुर्यात्स) D₁ G₂ 4 च (for म) T₂ G₃ यदा च कुर्यात्किञ्चित्, G₁ कुर्यात्किञ्चि च चरित — ^b) B D₄ 8 कौशल (for कारण) K₂ B De₁ Dn₃ D₄ 8 भाविनि (or 'नी); De₂ भावित, T₂ G₂₋₄ चाविक् G₁ म तस्यास्त्रि परीक्षण — D₂ om (hapl) 3^c-4^b — ^d) S₁ K₁ 2 Dc Dn D₁ 8 लक्षयती, K₃ 4 मलक्षती, B₁ मलक्षते, B₃ मयक्षते, T G₂₋₄ M₃ मलक्ष्ये (or 'क्ष)या, G₁ लक्षयेया, Cnp मलक्ष्य ते (as in text)

4 D₃ missing (cf v l 1) D₂ om 4^{ab} (cf v l 3) — ^a) T₁ G₁ 3 न चास्याप्रति', M₁ न चास्य प्रति' — ^b) K₂ B₁ 2 4 Dn D₄ 8 केशिनि, B₃ Dc D₆ भाविनि — ^d) S₁ स्वरया स्वरमाणया, K₁ 3 त्वया सत्वर, K₂ Dn D₁ मयथा स्वर, K₃ मयदस्वर', Dc M मयदमस्वर', D₂ 8 सर्वं मयस्वर, T₁ सकृत्मचर, T₂ G₃ 4 मयदच स्वर', G₁ किञ्चिदश्व', G₂ मयदचर'

5 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) G₁ समाचक्ष्य (for समीक्ष्य च) — ^b) K₄ Dc T₂ G स्वरित (for चरित) D₁ चरितानि च वेदय — After 5^{ab}, K₂ B₃ Dn D₆ ins (a v l of 7^{cd})

340* निमित्तं यत्रया दृष्टं बाहुके देवमानुषम् ।

— ^a) K₃ अथा (for यथा') G₁ यथाप्यन्यदपश्येया — ^d) K₃ 4 B₃ तदाख्येय, G₁ तत्रा' K₁ स्वयानधे

6 D₃ missing (cf v l 1) — ^b) K₂ Dn D₆ च, K₃ 4 D₁ 2 G₁ सु (for [आ]शु) — ^c) Ś₁ K₁ 2 4 B₁ 3 4 Dn D₆ T₂ G₃ निशाम्य K₂ Dn D₆ [अ]ध, G₁ तु (for च) B D₄ 8 यथान्याय, D₂ तथा तस्य (for हय') K₁ (by corr) निशाम्य चाह राज्ञश्च, Dc निशाम्य तानि चान्यानि — ^d) D₂ आगता (for अगमत्)

7 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) B₂ यथादृष्ट, D₄ 8 'न्याय, G₁ 'तरय — ^b) D₂ निवेदयत् — With 7^{cd} of 340* above — ^c) K₂ B₁₋₃ Dc Dn D₄ 8 T₂ G₃ M₂ तथा, K₃ B₁ D₁ स्वया, K₄ यथा, D₆ मया (for तदा) D₂ निमित्तं च यथावृत्त — ^d) Ś₁ K₃ देव', K₁ 2 4 B₃ Dn D₁ 8 'देव' (for दिव्य) D₂ बाहुकेनैव मानुष

8 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) K₂ D₆ तस्योपचारो', K₃ शुद्धोप', Dc गुह्योप', T₂ G₃ 4 शुच्यपदानो', G₁ शुभापदानो', G₂ दिव्यापदानो, M₁ दिव्योपचारो' T₁ दृष्ट शुच्यपचारण — ^c) K₁ दृष्टपूर्वा, K₃ G₂ दृष्टपूर्व', Dn₃ D₂ दृष्ट. पूर्व — ^d) K₁ M₂ यथाविध

9 D₃ missing (cf v l 1) — ^a) T₁ G₁ स्वयम् (for ह्रस्वम्) T₂ G₂₋₄ तु द्वार (for सचार) — ^c) K₃ D₁ तत्र, Dc त च (for त तु) K₄ transp तु and दृष्ट्वा K₄ T₂ G₂ 3 तथामगम् — ^d) K₂ न सर्पति, K₄ D₂ स सर्पति, G₁ अपेयति (for उत्सर्प') — ^e) Ś₁ K₁ 3 [ऽ]प्यत्र, S (except T₁) तस्य (for ऽप्यस्य) S₁ K₂₋₄ D (except D₃ 4 8) सुमहान् (for सुमहद्) — ^f) T₁ G₁ कुरुते, T₂

संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
 ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
 प्रेषितं तत्र राज्ञा च मांसं सुबहु पाशवम् ॥ १०
 तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भस्तत्रोपकल्पितः ।
 स तेनावेक्षितः कुम्भः पूर्ण एवाभवत्तदा ॥ ११
 ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्चित्य बाहुकः ।
 तृणमुष्टिं समादाय आविष्यैनं समादधत् ॥ १२
 अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३
 अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
 यदग्निमपि संस्पृश्य नैव दह्यत्यसौ शुभे ॥ १४

छन्देन चोदकं तस्य बहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
 अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
 यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
 मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ॥ १६
 भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ।
 एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७
 बृहदश्व उवाच ।
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
 अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टामिच्छितम् ॥ १८
 सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
 केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९

G₂₋₄ M भवते (for जायते) K₃ B₁ Dc Dn D₅ विवरो जायतेधिक (B₁ क), K₃ 4 D₁ 2 विचारो जायतेधिक

10 D₃ missing (of v l 1) — ^b) K₃ D₅ स्वनेकश (for अने) — ^o) Ś₁ K₁ 2 D (except D₄ e, D₃ missing) तु (for च) — ^d) Ś₁ K₁ 2 B₃ 4 Dc Dn D₅ बहु च; K₃ 4 B₃ D₄ e च बहु, B₁ बाहुक (for सुबहु) K₂ D₅ पायस; T₁ G₁ पेशल, T₃ G₂ 3 पाशुक, G₄ पाचक (for पाशवम्) D₁ 2 मास चैव (D₁ बहु) प्रभूतवत्

11 D₃ missing (of v l 1) — ^a) D₁ प्रक्षालनार्थं च, T₃ G (except G₁) चैव जलार्थाय — ^b) D₄ e [अ]य, T₁ G₁ 2 [अ]पि, T₃ G₃ 4 M [अ]भि- (for [उ]प-) K₃ Dn D₅ कुम्भास्तत्रोपकल्पिता — ^o) Ś₁ K₁ वीक्षित, T₁ G₁ वेक्षित (for [अ]वेक्षित) K₃ Dn D₅ ते (K₃ स) तेनावेक्षिता कुम्भा — ^d) S₁ K₁ 3 4 तत (for तदा) K₃ Dn D₅ पूर्यमाणाभवस्तत्

12 D₃ missing (of v l 1) — ^b) K₂ D₅ सविसृज्य च, K₃ समधिसृज्य, D₃ T₁ G₄ श्रुत्य — ^o) K₁ B D₄ e उपादाय (B₂ अवैक्ष्याथ); D₅ समास्थाय, M₂ समाधाय — ^d) Ś₁ समृद्धेऽसौ, K₁ समिद्धेऽसौ, K₂ D₅ समिध्यत्, K₃ समिद्धे त; K₄ सोपधमात्, B₁ 2 4 Dn D₄ e सवितुस्त, B₃ D₅ समिधे त, D₁ 2 समृद्धयर्थं, G₁ द्याविष्यैन Ś₁ K₁ 3 D₁ 3 समासृजत्, K₄ समादधे, D₅ अवासृजत्

13 D₃ missing (of v l 1) — After 13^{ab}, T₁ G₁ read 17^{cd} followed by 341* — ^o) Ś₁ T₁ तम् (for तद्) K₃ D₁ तदद्भुतमिव दृष्ट्वा, T₃ G₂₋₄ तस्यैतच्चरित दृष्ट्वा

14 D₃ missing (of v l 1) — ^a) K₃ transp तस्मिन् and सुमहत् — K₁ om (hapl) 14^b-15^c — ^o) B₂ D₄ e उप (for अपि) — ^d) B₃ Dc D₄ e T₃ G₂₋₄

न च (for नैव) K (K₁ om) D (except D₄ e, D₃ missing) [अ]सौ दह्यते, G₁ दह्येदसौ (for दह्यत्यसौ)

15 D₃ missing (of v l 1) K₁ om 15^{abc} (cf. v l 14) — ^a) G₁ शयेन (for छन्देन) K₄ T₁ G₁ [ए]व (for च) — ^b) Ś₁ T₁ G₁ भवत्या (for बहत्या) D₄ e बहु, G₁ ध्रुव, M₁ घट (for द्रुतम्) T₃ G₂₋₄ भवत्यावर्जित तादृतात् — ^o) Ś₁ (corrupt) अवतीर्थ (for अतीव) K₃ तस्य (for चान्यत्) — ^d) D₂ 2 यं पश्यती ब्रह्म

16 D₃ missing (of v l 1) — ^a) Dc यानि, D₃ यत; M₂ यत्सु (for यत्स) — ^b) K₄ पाणिभ्या (for हस्ता) T₃ G₃ 4 ममृशे, G₂ अमृशत् (for ममृदे) — ^o) T₃ G₂₋₄ मृद्यमानानि K₃ पुष्पाणि, G₄ बाहुभ्या — ^d) S₁ चान्यथा, K₂ Dc₃ Dn D₅ T₃ G₂₋₄ नान्यथा, T₁ G₁ तान्यपि (for तान्यथ)

17 D₃ missing (of v l 1) — ^a) Ś₁ K₃ भूयश्चापि, K₁ भूयस्तानि, G₁ भूस्वा भूय S₁ K₁ 2 सुगधानि — ^b) K₁ [अ]पि; K₂ 3 B₄ D (except D₂ 4 e, D₃ missing) T₃ G₃ हि, B₁ वै, M₂ [उ]त् (for च) T₁ हृषितानि तथैव च — T₁ G₁ read 17^{cd} after 13^{ab} — ^o) S₁ K Dc Dn D₁ 2 3 *लिंगानि, B D₄ e T₁ G₁ रूपानि (for कल्पानि) — ^d) K₁ पुनरागता, S मृशविस्मिता (M₂ मागता) — After 17, S ins

341* चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपत् ।

18 D₃ missing (of v l 1) — ^a) Ś₁ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — Ś₁ K₁ om (hapl) 18^{cd} — ^d) Dc कर्म चेष्टित

19 D₃ missing (of v l 1) — ^a) K₄ आशक (for सा शङ्क) — ^b) Ś₁ K Dn D₁₋₃ e बाहुक पुनरि

पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
महानसाच्छृतं मांसं समादायेहि भामिनि ॥ २०
सा गत्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृत्य च ।
अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणं प्रियकारिणी ।
दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
सोचिता नलसिद्धस्य मासस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं हृदं प्राक्रोशद्बहुशदुःखिता ॥ २२
वैक्लव्यं च परं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
इन्द्रसेना सह भ्रात्रा समभिजाय बाहुकः ।

अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् ॥ २४
बाहुकस्तु समासाद्य सुतो सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सखरं प्ररुद ह ॥ २५
नैपथो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
इदं सुसदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
ततो द्रष्टुं सहसा वाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
बहुशः संपतन्तीं त्वा जनः शङ्केत दोषतः ।
वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८

C 3 2950
B 3 75 28
K 3 73 28

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७३ ॥

गितं — °) Ś₁ Dc₁ केशिनी — °) Ś₁ K₂₋₄ D (except D₁ e) T₁ G₁ M₂ रदती, G₂ दामती

20 D₂ missing (cf v l 1) D₂ om from 20^b up to 1^a of the next adhy — °) T₁ [प]व सवृत्, T₂ G M सुमस्कृत (G₁ [प]न साप्रत) (for [उ]पमस्कृतम्) — °) S₁ K₁ B₁ Dn₂ M₂ प्रित, B₂ च त, T₂ G₂ द्रुत, G₂ ४ घृत (for शृत) K₃ G₁ महानमात्रि (G₁ श्र)त मास — °) S₁ समादायेह, K₁ B₂ य हि, K₂ Dn D₂ आनयस्वेह, Dc समादायेव, T₂ G₂₋₄ M₁ आदायेहे (G₂ 'येह, G₃ 'येहे) - हि K₂ भामिनी, B Dc Dn₂ n₃ D₄₋₆ भाविति (B₂ केशिनी)

21 D₂ om 21 (cf v l 20) D₂ resumes from 21 in 21^c (cf v l 3 72 25) — °) K₂ ३ (by corr sec m) Dn D₂ बाहुकस्याग्रे (for 'के व्यग्रे) — °) K₂ M₂ उप (for अप) Ś₁ K₂ ४ D₁ M ह (for च) — °) K₂ ४ D (except D₁ e, D₂ om) तत्क्षणात् — °) T₂ G₂₋₄ तदा (for तत) — °) K₂ कुरुपत्तम, G₁ पुगव

22 D₂ om 22 (cf v l 20) — °) K₂ (by corr) सूचिता, T G₂₋₄ M सादिता (for सोचिता) G₁ प्रादिता नलमिध्यर्थ — °) K₂ ४ B D (except D₁ ३, D₂ om) T₁ M₂ सूत (for सूद)

23 D₂ om 23 (cf v l 20) — °) K₂ D₂ वैकल्य, B D₂ कृश्य च, D₁ कृश्य च K₂₋₄ B D (D₂ om) T₂ G₁ ३ परम, T₁ च पुनर्, M₂ तु पर — °) T₁ G₁ वदन (for च सुव) — °) T₂ G₂ ४ भामिनी, G₂ भामिनी (for भारत)

24 D₂ om 24 (cf v l 20) — °) G₁ M₂ तद्

(M₂ दा)भिजाय T₂ G₂₋₄ ता विजाय च नैपथ, M₁ तदा विजाय नैपथ — °) D₁ सोभिकृत्य (for अभि) Dc₂ नलो, S (except T₁ G₁) तदा (for ततो) — °) Ś₁ K₁ परिष्वयाक

25 D₂ om 25 (cf v l 20) — °) Ś₁ M₂ भृदा (for भृदा) — °) Ś₁ स स्वय, K₁ B₂ Dc सस्वन, K₂ ४ B₂ Dn D₁ ३-४ G₁ सुस्वर

26 D₂ om 26 (cf v l 20) — °) T₁ G₁ M₂ [अ]य, G₂ तौ (for तु) — °) Dc असृजत् (for असकृत्) T₁ G₁ तथा

27 D₂ om 27 (cf v l 20) — °) Ś₁ K₂ Dn D₂ च, K₂ D₂ (by corr) तु; B₁ D₁ ३ स्व (for सु) — °) Ś₁ K D (except D₁ e) T₁ G₁ M₂ अतो (for ततो) D₁ निमित्त (for द्रष्टुं)

28 D₂ om 28 (cf v l 20) — °) K₂ D₂ सवदती (for सप) — °) S (except T₁ G₁ M₂) दोषवत् (for 'त) — °) Dc₂ transp गच्छ and भद्रे B D (except D₁ ३ ३, D₂ om) S (except T₁ G₁ M₂) यथासुख (for नमोऽस्तु ते)

Colophon om in D₂ — Major parvan Ś₁ Dn₂ D₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan N (D₂ om) T₁ G₁ (all om sub parvan name) mention only नलोपा ख्यान — Adhy no (figures, words or both) Dn M₂ (before corr) 75, D₁ 79, T G M₂ (after corr) 73 (as in text), M₁ 74 — Śloka no Dn 29

बृहदश्व उवाच ।

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहूशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेश्यतां मातर्मां वानुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्त्वा तु वैदर्भ्यां सा देवी भीममव्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानाच्च पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।

नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ७
ततः कापायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमव्रवीत् ॥ ८
दृष्टपूर्वस्त्वया कश्चिद्दर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तासुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ ९
अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १०
किं नु तस्य मया कार्यमपराद्धं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रया हताम् ॥ ११
साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स मया पुरा ।

74

1 D₂ om 1^a (cf v l 3 73 20) — ^a) D₃ एव (for सर्वं) S (except T₁ G₁ M₂) तत् (for तु) — ^c) S (except T₁ G₁) आगत्य S₁ K₁₋₃ Dc Dn D₅ सर्वं, K₄ D₁₋₃ शीघ्र (for क्षिप्र)

2 ^a) S₁ K₁ 4 D₁ 3 नलशकासमन्विता, K₂ 3 Dc Dn D₃ 5 दर्शनकाक्षया (Dc 'क्षिणी)

3 ^a) K₄ M₁ [S]पि, B Dc D₄ 6 [S]थ (for मे) — ^c) K₂ D₂ 5 रूप मे, B₃ 4 Dc S (except M₁) रूपेण

4 ^a) D₁ स च, D₂ त च (for स वा) — ^b) D₃ M₁ मा (for मा) Dc om वा K₂ चैवाज्ञातुम्, K₃ वाचाज्ञातुम्, D₁ 2 3 6 चानुज्ञातुम्, M₂ वानुज्ञातुम् — ^c) K₃ Dc D₁ चाथ (for वाथ) S₁ K₁ 3 D₂ M₂ वा ज्ञातु, Dc विज्ञात (for वाज्ञात) D₅ T₂ G₂₋₄ विदित वा यथाज्ञात, T₁ G₁ विदित मे यथाज्ञात (G₁ 'या ज्ञात्वा)

5 ^b) K₄ जननी (for सा देवी) — ^c) D₂ स्वम् (for तम्) — ^d) S₁ अभिजानात्, Dc D₃ अनुजानात्, G₁ अन्वजानन् K₂ B₃ Dn D₅ T₂ G स (for च) K₄ अनुजा नीप्य पार्थिव

6 ^b) D₁ [ए]व पुन पुन, T₁ G₁ M₂ कुरुनदन (for नरत्) — After 6, N ms

312^a ता स इप्सुव महमा दमयन्ती नलो नृप ।

आविष्ट. शोकदुःखाभ्या बभूवाश्चपरिभुत ।

[(L 1) D₂ ता स, D₃ तस्मिन्, D₄ 6 ता तु (for ता स) S₁ om (hapl) from the posterior half of line 1 up to 7^a D₄ 6 तदा (for नलो) K₁ तदा (for नृप) — (L 2) K₄ D₂ दु खशोकान्या (for शोक) D₄ 6 मन्तुना म्परिभुत]

7 S₁ om 7^a (cf v l 6), K₄ D₁ 3 om 7 — ^a) K₃ Dc D₃ च (for तु) — ^b) Dc T₂ G₂ तथा (for तदा) — ^c) T₁ G₁ M₂ 'समायुक्ता

9 ^a) K₂ Dn D₅ पूर्वं दृष्टम् (for दृष्टपूर्वं) — ^c) Dc G₁ गहने, D₂ विजने (for विपिने) — T₁ om (hapl.) 9^a-11^c — ^d) B₂ D₅ transp गत and य

10 T₁ om. 10 (cf v l 9) — ^a) S₁ K₃ (by corr) Dc₂ D₁ अनागसा, S (except G₁, T₁ om) 'सी — ^b) M₁ विपिने B₁ T₂ G₂₋₄ M₁ श्रमकशिता, G₁ M₂ शोक मोहिता — ^d) D₂ S (T₁ om) 'श्लोकारहे नलात्

11 T₁ om 11^{ab} (cf. v l 9) — ^a) K₂ B₁ Dn D₁ 6 किमु (for किं नु) N (except S₁ K₁) वाल्यात्, T₂ G₂ 3 चीर्ण (for कार्य) — ^b) G₁ अपकार — ^c) K₄ गतवान्, D₄ विजने (for विपिने) — ^d) K₄ विपिने (for गतवान्) K₂ Dn D₅ [अ]र्दिता (Dn₂ 'न्विता) (for हताम्)

12 ^a) S₁ अपासाय, D₃ विहायेह (for अपाहाय) — ^b) K₂ 4 D (except D₁ 4 6) transp मया and पुरा

अनुव्रता साभिकामा पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १२
 अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसाना वचने स्थिताम् ।
 भरिष्यामीति सत्यं च प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ १३
 दमयन्त्या युवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
 शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुप्तं प्रास्रवद्बहु ॥ १४
 अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
 परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्तं इदमब्रवीत् ॥ १५
 मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
 कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १६
 त्वया तु धर्मभृच्छ्रेष्ठे शापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःसितया शोचन्त्या मा विवामसम् ॥ १७
 स मच्छरीरे त्वच्छापादह्यमानोऽवमत्कलिः ।
 त्वच्छापदग्धः सततं सोऽशाविव समाहितः ॥ १८

मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
 दुःखस्थान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ १९
 विमुच्य मां गतः पापः स ततोऽहमिहागतः ।
 त्वदर्थं विपुलश्रेणि न हि मेऽन्यत्रयोजनम् ॥ २०
 कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २१
 दूताश्वरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
 भैमी किल स भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २२
 स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
 श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गस्वरूपस्थितः ॥ २३
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिवेषमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

— °) D₁ अनुव्रता T₁ G₁ M₂ अभिमता, T₂ G₂₋₄ M₁ अनीकामा

13 °) S₁ H₁ 3 D₂ 3 अग्नि पाणौ गृहीत्वा तु, K₂ 4 B Dc Dn D₁ 4-5 अग्नौ पाणि गृहीत्वा तु (B₁ 3 च)

— °) K₁ B_{1m} Dn D₂ 4 5 देवाना (for हमां) S₁ K₁ 4 B₁ 3 4 Dn D₂ 4 5 T₁ G₁ अग्रतः, K₂ D₅ वचन, K₃ B₂ Dc D₃ नान् (for ने) S₁ H₁ पुरा, H₂ D₅ यथा,

K₃ 4 B Dc Dn D₂ 4 5 T₁ G₁ तथा, D₁ 3 तदा (for स्थिताम्) — °) N (except Dc₁ D₁ 3) भविष्या G₁ मधुत्व (for मत्व च) S₁ K₁ तत्, K₂ Dn D₁ 3 5 तु,

K₃ 4 D₂ यत् (for च) — °) D₁ कृतव्रता, D₂ तु सोगमत् (for क्व तद्गतम्)

14 °) B₃ S (except T₁ G₁ M₂) दमयत्या युवत्या तु, Dc दमयत्ययुवत्याम् — °) G₁ श्रुत्वा तु शोकरुच वारि — °) K₃ D₂ आपतद्, K₄ D₁ प्राप्तद्, M₂ प्रात्रवद् K₄ जल (for बहु) S₁ उदकं प्राश्रवन्मुहुः, G₁ नेत्राभ्यामसृजद्बहु

15 °) N (except S₁) कृष्णमाराभ्या — °) K₃ द्वि तत्, K₄ तु यत् (for तु तत्) D₂ नेत्राभ्या च जलं तदा, S रक्ताभ्या मलितं तु तत् — °) D₂ T₂ G₂₋₄ राणा (for दृष्ट्वा) D₂ पतित महसा दृष्ट्वा — °) B D (except Dc₁ D₁) शोकार्ताम् T₁ G₁ शोकार्ता (for शोकार्तं) G₁ शोकार्तां तामुवाच ह

16 °) S₁ K₁ 3 B Dc D₄ T₁ G₁ 4 प्रणष्ट — °) S₁ K₁ transp नाह and तत् — °) T₁ G₁ च, M₂ तु

(for तत्)

17 °) K₂ Dn यत्तया धर्मकृच्छ्रे तु, K₃ Dc त्वया तु पापकृच्छ्रेण, K₄ D₁ 3 त्वया तु धर्मकृच्छ्रेषु (D₁ °च्छ्रे तु), B D₃ 4 5 त्वया धर्मभृता श्रेष्ठे, D₅ यस्त्वया पापकृच्छ्रेण, G₁ त्वया च धर्मविच्छ्रेष्ठे, G₂ त्वया तु धर्मरतया — °) D₄ 5 हि (for [अभि-] — °) K₄ D₂ त्वया दुःखात् (for दुःखिं)

— °) S₁ K₁ 3 4 Dn D₁ 2 3 (by corr) दिवानिश, G₁ मवामस

18 °) Dc मच्छरीरेपि त्वं, D₂ 3 मच्छरीरं तथा (D₂ त्वया) शापात् — After 18^{ab}, K₄ D₂ 3 ins

343* कर्कोटकविपादग्धो मम सत्येन शोभने ! — °) T₂ G₂₋₄ स (for स्वत्) K₄ सदग्धं, D₂ सतस (for सतत) — °) B₃ Dc D₄ 5 योसां, T₁ G₁ M₂ असां (for सोऽसा) K₁ 3 4 Dn D₁ 2 5 सोसावसि-रिवाहित

19 °) T₁ G₁ च वि (for चैव) — D₂ om 19^{cd} — °) K₄ वा तेन, D₁ T₁ चान्येन, T₂ G₂₋₄ चैतेन (for चानेन) — °) K₄ न सुखं, Dn₃ D₁ 3 न शुभे, S शोभने (for नौ शुभे)

20 °) Dc उपां (for इहां) K₂ Dn D₁ 2 5 ततो हनिह चागत — After 20^{ab}, K₃ ins

344* आविष्ट शोक्रदुःखाभ्या वाप्पधारापविश्रुत । — °) T₁ G₁ स्वैरवृत्त्या — °) B Dc D₁ 4 G₄ चैतत्, T₂ G₁₋₃ चैव — °) S₁ भार्गश्वरिं, K₁ भगस्वरिं,

21 °) T₁ G₁ च वि (for चैव) — D₂ om 19^{cd} — °) K₄ वा तेन, D₁ T₁ चान्येन, T₂ G₂₋₄ चैतेन (for चानेन) — °) K₄ न सुखं, Dn₃ D₁ 3 न शुभे, S शोभने (for नौ शुभे)

22 °) Dc उपां (for इहां) K₂ Dn D₁ 2 5 ततो हनिह चागत — After 20^{ab}, K₃ ins

344* आविष्ट शोक्रदुःखाभ्या वाप्पधारापविश्रुत । — °) T₁ G₁ स्वैरवृत्त्या — °) B Dc D₁ 4 G₄ चैतत्, T₂ G₁₋₃ चैव — °) S₁ भार्गश्वरिं, K₁ भगस्वरिं,

23 °) T₁ G₁ स्वैरवृत्त्या — °) B Dc D₁ 4 G₄ चैतत्, T₂ G₁₋₃ चैव — °) S₁ भार्गश्वरिं, K₁ भगस्वरिं,

दमयन्त्युवाच ।

न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितुम् ।
मया हि देवानुत्सृज्य वृत्स्त्वं निपधाधिप ॥ १
तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २
ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ३
तेन वाक्ये हृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।
उपायोऽयं मया दृष्टो नैपधानयने तव ॥ ४

त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाहा पृथिवीपते ।
समर्थो योजनशतं गन्तुमर्थैर्नराधिप ॥ ५
तथा चेमौ महीपाल भजेऽहं चरणौ तव ।
यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ६
अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
एष मुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ७
तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ८
चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।

K₂ D₆ D_n D₄ ० T₂ (by corr) G₃ भागासुरि*, K₃ 4
D₁₋₃ ३ M₁ भार्गस्वरि*; T₁ 2 (before corr) G₂ 4 भागस्वरि*,
G₁ भागस्करि*, M₂ भार्गस्वरि* — After 23, Ś₁ K₃ ins
345^a कथमुत्सृज्य भर्तारं निभृतैव वधुश्चरेत् ।

24 ^a) B₄ D₁ 4 T₃ G₃ च, D_{n2} n₂ [इ]ति (for तु)
— ^b) D₂ M₁ परिदेवन — ^d) Ś₁ भ्रमी, K₁ नल (for भीता)

Colophon om in K₂ 4 D_{n1} n₂ D₂ 3 5 — Major
parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Ś₁
K₁ 3 B₁₋₃ D₆ D₁ 4 ० T₁ G₁ (all om sub parvan
name) mention only नलोपाख्यान — Adhy no
(figures, words or both) D_{n3} M₂ (before corr)
76, D₁ 80, T G M₂ (after corr) 74 (as in text),
M₁ 75 — Śloka no D_{n3} 25, D₁ 24

75

1 ^b) K₂ B D_n D₄ ० दोषेण (for पापेन) — ^c) K₄
D₁ 2 T₁ तु (for हि) Ś₁ K₁ 3 D₆ मया देवान् समुत्सृ (K₁
परित्यज्य)

2 ^a) K₃ 4 D₄ ० G₂ 4 M तवाधि*, T₁ विवाहा* (for
तवाभि*) — ^b) T₂ G₂₋₃ transp सर्वत and ब्राह्मणा

3 ^a) S₁ K₁ त्वा, D₂ तु (for त्वा) — ^b) K₃ वै द्विज
(for पार्थिव) — ^c) S₁ K₁ 3 4 B D₆ M अभ्यगच्छत्;
D₂ G₁ अभ्या*; D₃ अध्या* N (mostly) कोशलाया T₂
G₂₋₄ स (G₂ 4 त्वा) दृष्टवान्कोसलेषु

4 ^a) K₂ D_n D₆ वाक्ये कृते, K₄ (after corr) D₂
वाक्येरिते; B₄ D₆ D₃ G₁ M न ते, T₂ G₂₋₄ न वै (for

वाक्ये हृते) S₁ D₁ 2 तस्मिन् (for सम्यक्) K₁ B₁₋₃
D₄ ० तेन वाक्येन सम्यक्ते — ^b) D₂ अभिज्ञाने (for प्रति*)
S₁ K₁ तथागते, K₃ B₁ D₆ D₃ तथा कृते, K₄ हृते त्वया, D₁
त्वया कृते, D₂ कृते त्वया, T₂ G₂₋₄ समाहृते — ^d) K₄ D₂
नैपधागमने

5 ^a) B त्वद् (M₁ यद्) (for त्वाम्) — ^b) Ś₁ एकाह,
K₃ D₁ 2 एकाहात्, G₁ एकाहौ D₁ पृथिवीवले

6 ^{ab}) T₁ G₁ M₂ च मा (M₂ मा), T₂ (before corr)
G₂ 4 [अ]पि मा, T₂ (after corr) G₂ [अ]पीमौ, M₁ चाह
(for चेमौ) B₁ T₁ 2 (before corr) G₁ 2.4 M₂
भजेता, B₃ शपेह, B₃ M₁ भजेय (for भजेऽहं) S₁ 4 D
(except D₄ ०) सृष्टेय तेन सत्येन पादावेतौ महीपते — ^c)
B₄ नापकृत; T G ना (T₁ नौ, G₁ न) समत, M न विकृत
(for नासत्कृत) — ^d) S₁ K₁ 3 मनसाभिचरा*, K₁ D₂ 3
(sup lin) सापि सरा*, D₁ सा वि सरा*, T₁ M सा
विचरा* — After 6, G₁ M read 9

7 D₂ T₁ om (hapl) 7-8 G₁ M transp 7 and 8
— ^a) M₂ अतश्च (for अय) — 7^{cd} = (var) 8^{cd}, 9^{cd}
— ^c) G₁ M₂ स वि (for एष) K₂ D_n D₆ transp
मुञ्चतु and मे

8 Ś₁ om (hapl) 8-10, D₂ T₁ om. 8 (cf v 1 7)
G₁ M transp 7 and 8 In K₄, 8^{ab} is cancelled. — ^a)
D_n यथा (for तथा) ! — ^b) D₁ प्रायेण, S (except T₁)
परितो (G₁ करेण) (for परेण) K₁ तथा, D₃ त्विपा (for
सदा) — K₂ om 8^{cd} — 8^{cd} = 9^{cd}, cf 7^{cd} — ^c)
N (S₁ K₁ D₂ om) स मुञ्चतु मम प्राणात्

9 S₁ D₆ om 9 (for Ś₁ of v 1 8) G₁ M read 9

स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ९
एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
विब्रुवन्तु यथासत्यमेते वाद्य त्यजन्तु माम् ॥ १०
एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभापत ।
नैया कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ११
राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ १२
उपायो विहितश्चायं त्वदर्धमतुलोऽनया ।
न ह्येकाह्वा शतं गन्ता त्वद्वत्तेऽन्यः पुमानिह ॥ १३
उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ १४
तथा ब्रुवति वार्यो तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
देवदुन्दुभयो नैदुर्व्रौ च पवनः शिवः ॥ १५

तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिदमः ॥ १६
ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
संस्मृत्य नागराजानं ततो लेभे वपुः स्वकम् ॥ १७
स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ १८
भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ १९
ततः खोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ २०
तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिता ।
सुचिर पुरुषव्याघ्रं तथौ साश्रुपरिप्लुता ॥ २१
ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।

C 3 3002
B 3 75 47
R 3 74 52

after 6 — 9^{cd} = 8^{cd}, cf 7^{cd} — ^e) N (Śi Ds om)
न मुचतु मम प्रागान् (cf v. 1. 8)

10 Śi om 10 (cf v. 1. 8) — ^a) K₃ जगत् (for
त्रय) — ^c) K₁ तैर्ब्रुवतु, B D₃ ६ ते ब्रुवतु, Dn₃ विवदतु
B D₃ ६ यथातथ्यम् — ^d) Dn एतद् (for एते) K₂ Dn
D₃ G₁ देवात्, K₃ चान्यत्, B₁ ३ D₁ ३ चाद्य, B₄ स्वद्य, D₃
मद्यम्, T₁ वाक्य (for वाद्य)

11 ^a) K₂ Dc Dn D₃ उक्तम् (for उक्ते) K₃ Dn₁
D. तथा, K₃ ४ Dc D₁-३ तदा, Dn₂ n₃ तथा (for ततो)
— ^b) D₃ *रिक्षेभ्यभापत

13 ^b) B₃ D₃ तु नल (for अतुलो) Śi [S]नघ, K₃
Dc मया, G₁ महान् (for ऽनया) — ^c) Śi न ह्यस्या हृदय
गता, K₃ B₃ D₄ ६ न ह्येकाह्वाचल गता, B₁ ४ न ह्येकाह्वाच
व गता, T₂ G₂-४ नैकाह्वा दूरतो गता — ^d) K₂ Dn₁ n₃
D₃ स्वामृते T₁ M₃ इति (for इह) K₄ स्वदन्यं क. पुमा
निह, G₁ ऋतेन्य पुण्यवानिति

14 ^b) K₃ D₃ न्व चास्या हि, D₁ उभाभ्या च (for त्व
च भैम्या) Dc विशा पते (for मही*) — ^c) T₂ G₂-३
न तु (for नात्र) — ^d) K₃ transp सह and भार्यया (un-
metrical!)

15 ^a) K₃ D₃ एव, B D₃ ६ ततो (for तथा) — ^d)
B₃ शुचि, T₁ शुभ, G₁ सुप, M₂ शुभ (for शिव) D₁
चतुश्च मस्त शिवा

16 ^a) K₂ Dn D₁ ३ तदद्भुतमय, K₃ T₁ G₂ M₂ तमद्भु-

तम — ^b) T₂ G₂ ३ M₁ विशा पते (for [अ]य भारत)
— ^c) K₁ ४ D₃ G₂ M₁ दमयत्या, Dn₁ T₁ G₁ *यतीं D₁
विशकाया, T₁ विशकती, G₁ मन काता — ^d) Śi K₁ G₄
व्यपकर्षद्, K₃ Dn D₃ उपां, D₁ अपां, D₂ स्वपां A few
MSS अरिदम

17 ^a) K₂ ४ (m as in text) B₂ ४ Dn₂ n₃ D₄ ६
अजर, G (except G₃) अरज — ^c) K₁-३ Dn D₁ ३ G₁
M₁ नागराज त, K₃ Dc D₂ ३ T₁ M₂ *राज तु (for *राजान)
— ^d) Dc Dn₂ D₃ नलो (for ततो) K₂ Dn D₃ transp
वपु and स्वक

18 ^a) T₁ G₁ M₂ स्वरूपेण

19 ^b) B D₃ ६ भजमाना, Dc Dn₃ भ्राजमाना D₂
यथामर, T₁ ३ (before corr) G₂ ४ M *पुर

20 ^a) Śi K₁ ३ ४ B₂ ३ D₄ ६ M सोरसि, B₁ शिरसि,
G₁ चोरसि K₃ विन्यस्ता — ^b) K₃ महात्मन (for शुभां)
— ^c) T₁ G₁ M परिश्रातेव दुःखेन, T₂ G₂-४ परिश्राता सुदु-
खेन — ^d) Śi D₃ विशाशस, K₁ निश, K₄ निशसच

21 ^a) B D (except D₁-३ ६) *दिग्धागी — ^b) K₃
B₁ ३ ४ D (except D₁-३ ६) शुचिस्मिता, B₂ [आ]यतेक्षणा,
S (except T₁ G₁ M₂) शुभानना — ^c) K₂ B D (except
D₁-३) T₁ G₁ M₂ *न्याग्रस — ^d) K₃ B D (except
D₁-३) श्लोकपरिप्लुत, S (except T₁ G₁ M₂) चाश्रुपरिप्लुता

23 ^a) K₄ B₃ Dc D₁ ३ ४ ६ G₄ M₁ महाराज — ^b)
K₄ D₂ मल, D₁ नल, G₁ मुदा (for अह) D₁ नृप (for

C 3 3002
B. 3 78 47
K 3 74 52

भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ २२
ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोपितम् ॥ २३
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
वने विचरितं सर्वमूपतुर्मुदितौ नृप ॥ २४
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ २५

दमयन्त्यपि भर्तारमवाप्याप्यायिता भृशम् ।
अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ २६
सैवं समेत्य व्यपनीततन्त्री
शान्तज्वरा हर्षविद्वृद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवाप्तकामा
शीतांशुना रात्रिखिवोदितेन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चमपत्तितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वृहदश्व उवाच ।

अथ तां व्युपितो रात्रिं नलो राजा खलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १

ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुर नलः ।
तस्यानु दमयन्ती च ववन्दे पितर शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।

नलम्) T₂ G₂₋₃ कृतार्थं तमह नल — °) D₁ सुखो (for सहो) — °) Ś₁ कले, K₁ ३ काले, K₂ ४ (before corr) B D कल्य (K₄ maig see m तल्पे), G₁ नल (for काल्य) Ś₁ K₁ ३ D₅ द्रक्ष्ये, K₄ Dn₁ D₁₋₃ G₁ ३ ४ द्रष्टा; B₃ प्रष्टा (for द्रष्टा) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ४ सुखोचित; D₂ सहोचित, G₁ सहोपित

24 °) Ś₁ K₃ D₀ T₁ रात्रौ (for रात्रि) — °) B₂ परस्पर (for पुरा) — °) K₃ सद्भिर् (for वने) — °) Ś₁ K₁ ऊचतुर — After 24, N ins.

316* गृहे भीमस्य नृपते परस्परसुखेपिणौ ।

वसेता दृष्टसकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ।

25 °) D₁ चतुर्थे तु (for स चतुर्थे) D₀ नलो (for ततो) — °) K₃ स नल सह; K₄ (by corr) D₂ सगल्य सह, M₁ सह सगम्य (by transp) — °) K₄ D₀ D₁ ३ ४ ६ T₂ G₂₋₄ M ससुद्धार्थो (for सुसि) T₁ G₁ सर्वकामस-सुद्धात्मा

26 °) K₂ ३ D₀ Dn D₂ ६ आसाया (for अवाप्या) T₁ वाचाप्याययिता शुभ (भृश also) — °) Ś₁ अवशीजातं. — °) K₃ D₂ जल (for तोय)

27 Ś₁ om 37 — °) B₃ सोय, D₀ D₂ सा वै, S (except T₁ G₁ M₂) सा त (for सैव) K₁ व्यपीत; D₁ समेता (for समेत्य) K₂ Dn D₅ व्यपनीय तद्वा (K₂ द्वा; D₅ द्वा); D₀ D₄ ६ नीततद्वा K₃ (marg sec m.) सैव

समेत्याय नलेन राजन् — °) K₁ D₁ S (except T₂ G₂ M₁) विमुदं, B₂ D₁ ६ विमुदं (for विमुद)

Colophon — Major parvan Dn₂ T G₂₋₃ आण्य — Sub parvan N (except B₁) T₁ G₁ (all om subparvan name) mention only नलोपाख्याय — Adhy name B₄ दमयतीसमागम, D₂ विदर्भानगरे दमयतीनल सयोग, T₁ दमयतीनलसमागम — Adhy no (figures, words or both) Dn (Dn₁ sup lin) M₁ 76, D₁ 81, T G M₂ (after corr) 75 (as in text), M₂ (before corr) 77 — Śloka no Dn 53, D₁ 28

76

1 °) Ś₁ K₁ Dn₁ n₃ D₅ व्युपिता, B D₂ ४ ६ उपितो — °) T₁ G₁ विना पते (for हल) — K₃ om 1^c-2^b — °) K (K₃ om) Dn D₅ काले, B D₀ D₄ ६ कल्प, D₁ ३ कल्पे, D₂ कल्पो (for काल्य) G₁ वैदर्भीसहितं कार्य — °) D₂ T₁ G₁ धिप

2 K₃ om 2^{ab} (cf v l 1) — °) T₂ G₂₋₄ ततो, भीम महाराज — °) G₁ transp प्रयत and श्वशुर B₂ ३ D₀ D₄ ६ T G₂₋₄ M प्रणत, D₃ प्रयत — °) K₁ ३ ३ Dn D₂ ३ ३ ततोऽनु; G₁ तथा च (for तस्यानु) — °) B₁ तदा (for शुभा) B₂ ववन्दे चरणौ पितु

यथाहं पूजयित्वा तु समाश्वासयत प्रभुः ।
 नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥ ३
 तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
 परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ४
 ततो बभूव नगरे सुमहान्दर्पनिखनः ।
 जनस्य संग्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ५
 अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ।
 सिक्तसंमृष्टपुष्पाद्या राजमार्गाः कृतास्तदा ॥ ६
 द्वारि द्वारि च पौराणा पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
 अर्चितानि च मर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ७
 ऋतुपणोऽपि शुश्राव बाहुकच्छन्नं नलम् ।

दमयन्त्या समायुक्तं जहृपे च नराधिपः ॥ ८
 तमानाय्य नलो राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
 स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ॥ ९
 स सत्कृतो महीपालो नैपथं विस्मयान्वितः ।
 दिष्ट्या समेतो दरैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ १०
 कश्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैपथ ।
 अज्ञातवासं वसतो मदृहे निपधाधिप ॥ ११
 यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् ।
 मया कृतान्यकार्याणि तानि मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
 नल उवाच ।
 न मेऽपराधं कृतवास्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।

C 3 3022
B 3 77 14
K 3 75 14

3 ^a) T₁ परि* (for प्रति*) — D₂ om (hapl.)
 3^b-3^c — ^c) Dc सुन्दरा, T₁ तदा त, G₁ तथा स- (for
 यथाहं) Dc वर्ध* (for पूज*) S₁ [अ]ध, K B Dc Dn
 D₁₋₆ च, D₃ स (for तु) — ^d) D₅ स समामास त प्रभु
 — ^e) G₂ ४ दृष्ट्वा (for तत्र) — ^f) D₁ शुचिस्मिता, T₂
 G₂₋₄ सुदान्वित (for पति*) — After 3 S₁ ins

347* अनुजग्राह महता मन्कारेण क्षितीश्वर ।

4 ^e) Dc वैदव्यां सहितो राजा

5 ^b) K₁ ३ ४ Dn D₁₋₃ ४ हर्षज स्वन — ^d) D₂
 तथाविध (for *गतम्) T₂ G₂₋₃ जनाश्च सर्वं सद्दष्टा राजा
 चोत्सवमाचरन्

6 ^a) K₂ Dn₃ D₁ २ ४ ६ अशोभयत, K₄ B₄ *यत्
 T₁ G₁ M₂ नगरीं — ^b) T₁ G₁ २ ४ M₂ पताकाध्वजमालिनीं
 (G₂ ४ *न) — ^c) S₁ K₁ मिक्तम(K₁ मा)मृष्टपुष्पाद्य,
 K₂ ४ Dn D₅ मिक्ता सु(K₁ स)मृष्टपुष्पाद्या, B₂ मिक्तममृष्ट
 पुष्पाद्य, D₂ मिक्त सनृष्टपुष्पाद्य — ^d) Ś₁ D₃ G₁ तदा
 कृता, K₁ ३ Dc₁ D₄ ६ कृतान्मया, K₂ Dc₂ Dn D₅ स्वल्-
 कृता, K₄ D₂ तनस्रदा, T₁ M₂ तथागत

7 ^a) K₃ D₂ S (except T₁ G₁ M₂) द्वारे द्वारे S₁ K₁
 स (for च) D₁ मर्वाया, M₂ सूत्राणा (for पौराणा) — ^b)
 K₂ Dn₃ पुष्पभागिणि (Dn₃ *भगोप) कल्पिता, Dn₁ D₅
 *भारोपकल्पिता (D₅ *त), D₃ *भया प्रकल्पिता, G₁ *भाग
 प्रकल्पित — ^c) K₁ D₁ [अ]पि, B₂ D₁ ६ G₂ तु (for च)
 K₃ ४ D₁ २ ३ (marg sec m) वेदमानि, B₄ D₄ ६ पुर्व्यश्च
 (for मर्वाणि) — ^d) S₁ K₃ Dc [अ]पि (for च) D₃
 देवतायतनान्यपि, T₁ G₁ M₂ देवतानि च भारत

8 ^b) S₁ K₁ G₁ उग्रना, T₁ *उग्रिक, G₂ *उग्रक — ^c)

K₄ समायुक्त, Dc T₂ G₂₋₄ सहोपेत — ^d) Dc₂ T₃ G₂ ३
 जहृपे B₄ D₁ स (for च) Dc परतप, D₄ ६ T₂ G₂ ३
 नराधिप, T₁ G₁ परतप, M₂ जनाधिप K₁ जहृपे वसुधाधिप

9 ^a) G₁ ३ ताम् (for तम्) K₂ Dn D₅ T G नल
 — ^b) K₃ ४ D₁ क्षामया* D₃ ४ ६ पार्थिव, T G पार्थिव
 — ^c) K₃ ४ D₁ क्षामया* — ^d) S₁ *समित*, K₁ D₅
 *मर्मित, K₂ Dn *समित, B₂ T₁ सत्तम*, G₁ *वित्तम,
 M₁ *समत

10 ^a) G₂ ४ M₁ सन्तृत्य (for *ते) — ^b) K₂ B Dn
 D₁₋₃ विस्मितानन (Dn₃ D₅ *न), Dc विस्मितो नल
 — After 10^{ab}, Dn D₁ ३ (marg sec m) ins

348* उवाच वाक्य तत्त्वज्ञो नैपथ वदता वर ।

— ^c) T₁ G₁ M₂ स्व (for स्वैर्) — T₁ om (hapl.)
 10^d-13^c — ^d) K₄ Dc भवानित्यभिनन्दित, G₁ M₂
 इत्युक्त्वा च नल नृप

11 T₁ om 11 (cf v l 10). — ^a) K₂ Dn₁ n₂
 D₅ किंचित्तु, B₁ ३ D₁ कश्चित्तु, Dc कश्चिच्च S₁ K₁ किंचि
 (K₁ कश्चि)दूनापराध ते — ^c) B₂ Dn₃ *वामे Dc उपितो
 (for वसतो) — ^d) K₄ मे गृहे K₁ ३ Dn D₁ ३ T₂
 G₂₋₄ वसुधाधिप

12 T₁ om 12 (cf v l 10), S₁ K₁ om 12^{ab}
 — ^a) G₁ ते (for वा) — ^b) K₂ Dn D₅ यद्यबुद्धान्यपि,
 B₁ यद्यबुद्धानि D₁ G₁ कश्चित्त् — ^c) Dc कार्या (for
 कृतां) Ś₁ K B₂ Dn₁ D₂ G₁ कार्याणि (for [अ]का*)
 — ^d) K₂ ३ Dn D₅ G₁ स्व (for मे)

13 T₁ om 13^c (cf v l 10), K₃ om (hapl.)
 13^b-14^c — ^b) B₂ D₁ ३ T₂ G₂ ३ अल्पम् (for स्वल्पम्)

कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १३
 पूर्वं ह्यसि सखा मेऽसि संवन्धी च नराधिप ।
 अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १४
 सर्वकामैः सुविहितः सुखमस्म्युपितस्त्वयि ।
 न तथा खगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १५
 इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
 तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
 स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
 ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
 स्रुतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव हि ॥ १८
 ऋतुपर्णे प्रतिगते नलो राजा विशां पते ।
 नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पद्मसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

— D₅ om 13^c-14^b.

14 K₃ om 14^{abc}, D₅ om 14^{ab} (cf v l 13)
 — °) K₁ अपि, K₄ B Dn D₃ 4 6 T₂ G₃ M₁ ह्यपि
 (for ह्यसि) B₃ यथा (for सखा) D₁ मेपि; D₂
 मेति, T₁ चासि, G₁ M₂ चापि (for मेऽसि) — °) B₁
 जनादेन (1), B₂₋₄ D (except D₁₋₃, D₅ om) T₂ G₃
 जनाधिप (for नरा) — °) B Dc Dn₂ n₃ D₄ 6 अत-
 श्रोर्ध्वं D₁ 8 (except G₄) च (for तु) B Dc महाभाग,
 Dn₂ n₃ D₄ 6 महाराज; D_{5m} अपि विभो (for तु भूयस्त्व)
 — °) K₂ D₅ प्रीतिमान्क्षतुमर्हसि (of 349*) — After
 14, Dn₂ n₃ ins

349* अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्व प्रीतिमान्क्षन्तुमर्हसि ।

[Prior half=14^a Cf v.l 14^d]

15 °) K (except K₄) B D (except D₁₋₃ 5)
 सुविहितैः; G₄ च सदित — °) = 3 43 24^d B₁ 4 T₂
 G अघ्यु (for अस्म्यु), — °) T₁ G₁ M₂ स्वे (for स्व)

16 °) D₃ G₁ हि यज् (for हय) — °) B₄ उपा-
 हर्तुम्; D₅ T₂ (before corr) G₂ 4 M₁ अपाकर्तुम् — °)
 D₄ 6 यदि मन्यसि पा

17 All MSS except B₄ D₃ om the ref The
 portion from 17^a up to 22^d of adhy 77 is lost in D₃
 on a missing fol (109) — °) = 1 13 37^b, 53 13^d,
 96 52^d, etc S (except T₁ G₁ M₂) शास्त्रं (for विधि)

18 D₃ missing (of v l 17) — °) K₃ न कर्मणा
 गृहीत्वा च, Dn D₅ गृहीत्वा चाश्वहृदय — °) S₁ तथा; K₁
 नृपो, K₂ 4 Dn D₁ 2 5 राजन्; T₁ ततो; T₂ G₂ 4 प्रीतो,
 G₁ ददौ (for तदा) Ś₁ भाश्चरिं, K₁ भगिस्वरिं; K₂
 भागंसुरिं, K₃ भाग्रेस्वरिं, K₄ D₁ 2 5 M₁ भागं, B₃
 भागपुरिं, Dc Dn D₄ 6 T₂ (after corr) G₃ भागासुरिं;
 T₁ 2 (before corr) G₂ 4 भागस्वरिं, G₁ भागस्करिं,

M₂ भाङ्गस्वरिं — After 18^{ab}, K₁ 2.4 B₁ 2.4 D
 (except D₁ 2 5, D₃ missing) ins

350* निषधाधिपतेऽपि दत्त्वाश्वहृदयं नृप ।

— °) K₁ 2 Dn D₅ M₁ ह, B Dc D₄ 6 तत्, T₂ G₂₋₄
 तु (for हि) T₁ G₁ M₂ प्रययौ स्वपुरीं (G₁ स्वा पुरीं, M₂
 स्वपुर) प्रति

19 D₃ missing (cf v l 17) — °) K₂ Dn D₅
 गते राजन् (for प्रति) — °) B₁ दीर्घं (for दीर्घम्)
 D₁ उवास स (for इवावसत्)

Colophon om in D₃ D₅ missing — Major
 parvan Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य, Dn₂ अरण्य — Sub-
 parvan N (D₂ om, D₃ missing) T₁ G₁ (all om
 sub parvan name) mention only नलोपाख्यान
 — Adhy no (figures, words or both) Dn (Dn₁
 sup lin) M₁ 77, D₁ 82, T G M₂ (by corr) 76
 (as in text), M₂ (before corr) 78 — Śloka no
 Dn₁ n₃ 21, Dn₂ 22, D₁ 20

77

1 In D₃, stanzas 1-22 are lost on a missing fol.
 (cf v l 3 76 17) — °) D₁ जगामाख्यं, D₂ पुरास्त्वस्वं
 — °) K₄ D₂ ययौ स, D₁ कुण्डिनान् (for जगाम)

2 D₃ missing (of v l 1) — °) D₁ चापि (for
 परि) — °) T₁ G₁ M₂ चापि (for चैव)

3 D₃ missing (of v l 1) — °) T₂ G₂₋₄ महापुरीं
 (for मही) — Dn₁ om 3^{cd} — °) K₂ B₄ Dn₂ n₃
 D₅ G₁ [अ]य, B₁₋₃ D₄ 6 सु, T₂ G₂₋₄ M₁ [अ]मि (for
 [अ]ति) — °) Ś₁ K₁ D₂ महामति, K₂ 3 Dn₂ n₃ D₁ 5

७७

वृहदश्व उवाच ।

स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्व्य नैपथः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १
रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परियोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव पद्दशतैश्च पदातिभिः ॥ २
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
प्रविवेशातिसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्वहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४
दमयन्ती च यच्चान्यन्मया वसु समर्जितम् ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः परं हि धनमुच्यते ॥ ७
न चेद्राञ्छसि तद् द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा ।
येन तेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९
द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नम्यतां धनुः ॥ १०
नैपथेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११
दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैपथ ।
दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ।

C. 3 3041
B 3 78 12
K. 3 76 12

महीपति (for महा) K₃ तत्रैव च महामति, D_c सह
सन्धेन नृपति

4 D₃ missing (cf. v.l. 1) D₂ om 4^{ab} — ^b)
Ś₁ वल्, K₁ B D₄ ६ वली (for नल), cf. 3 50 1^b
5 D₃ missing (cf. v.l. 1) B₂ M₁ om 5^{ab} — ^a)
S (M₁ om.) दमयत्या D_c च किं, D₂ तथा (for च यच्च)
D₁ दमयत्या रहित चान्यत् (hypermetre) — ^b) B (B₂
om.) D₂₃ D₄ ६ T₁ G₁ M समाजित K₂. ३ D_c D_{n1} n₂
D₅ मम (D_c न मे) किंचन विद्यते, D₁ २ मया वित्त (D₂ धन)-
मुपाजित, T₂ G₂₋₄ जय स्व सुममाजित — ^c) D₂ एष मे
चै पण मवं

6 D₃ missing (cf. v.l. 1) — ^a) D_c तत् (for
पुन) — ^c) = 18^c K₁ ३ D_n D₈ पणैकेन (for एक-
पाणेन) — ^d) K₃ D_c D₄ ६ पणयोश्च D₂ पणामहे

7 D₃ missing (cf. v.l. 1) — ^a) B₃ आसाद्य, D_c
आहृत्य (for आहृत्य) — ^c) T₁ G₁ प्रतिपाणं Ś₁ K₁ ३
तु दातव्य, T₁ G₁ प्रदातव्य — ^d) T₂ G₂₋₄ प्राणो (for
परं) B₂ G₂ पणम् (for धनम्) Ś₁ K₃ परं धर्ममिति स्मृत,
K₁ परो धर्म इति स्मृति, K₂ D_n D₈ परमो धर्म उच्यते, D₁
परो हि धर्मसुच्यते (metrelically defective)

8 D₃ missing (cf. v.l. 1) — ^a) Ś₁ K D_c D₁. ३
व्यवसित, M₁ इच्छामि पुनर् (for वाञ्छसि तद्) B D₄ ६
द्यूत स्व, D_n त्व द्यूत (for तद् द्यूत) — ^b) B D₄ ६ प्राणद्यूत,

D_c युद्धपूर्वं, G₁ भवान्युद्धं — ^c) Ś₁ D_c द्वैरथो नास्ति;
K₁ B₂ ४ D_{n2} द्वैरथेनास्ति, T₁ नापि, G₁ नाप K₄ यदा
(for [अ]स्तु वै) S₁ K₁ D₁ २ वा, G₂ सा (for वै) K₃
द्वैरथेनास्तु शांतिर्वा. — ^d) T₂ G₂₋₄ पुष्कर (for वा नृप)

9 D₃ missing (cf. v.l. 1) — ^a) D₁ वश्य भोग्यम्,
G₁ वीरभोज्यम् T₂ G₂₋₄ परहस्तगत राज्य — ^b) K₂ B₃
D_n D₈ अर्थितव्य, D₁ आदितव्य, T₂ G₂₋₄ आर्जितव्य K₄
T₁ G₁ ३ M₂ यथातथ — ^c) S₁ तेनान्युपायेन, K₁ ३ ४
D₁ ६ केनाभ्यु, K₂ B D_c D₄ ६ तेनाभ्यु, D_n D₂ S केना
प्यु — ^d) K₃ G₁ अनु (for इति)

10 D₃ missing (cf. v.l. 1) — ^a) D_c तयोर् (for
द्वयोर्) K₃ ४ D₂ त्तरा, D₁ तमे (for तरे) — ^b) D₁ २
इति (for अद्य) — B₂ om 10^{ad} — ^c) K₂ D_n D₈ तु
(for वा) — ^d) Ś₁ K₁ वच्यता; K₂₋₄ B (B₂ om) D_c
D_n D₄ ६ M₂ नाम्यता, G₂ ४ नद्यता K₁ मन. (for धनुः)
D₁ नाम्यता धनुरुत्तम, D₈ युद्धे चानम्य तद्धनुः; G₁ युद्धेनान-
म्यता धनु

11 D₃ missing (cf. v.l. 1) — ^b) D₁ प्रहसन्निव
पुष्कर, T₂ G₂₋₄ पुष्करो राज्यार्जित — ^d) T₂ G₂₋₄ M₁
निषधाधिप, G₁ M₂ पृथिवीपति

12 D₃ missing (cf. v.l. 1) D₁ om. 12^{ab} — ^a)
D₂ T₁ G₁ M₂ द्रव्य (for वित्त) — K₂ om. (hapl.)
12^c-12^b — ^c) S (except T₁ G₁) वै (for च) B₂ ४

C 3 3042
B 3 78 13
K 3 76 13

द्विष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिवर्हण ॥ १२
धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
सामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३
नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैपथ ।
देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः ॥ १४
जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वचद्ब्रमलापिनः ।
इयेप स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १६
स्मयंस्तु रोपताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।

पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ १७
ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
सरत्नकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १८
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमत्रवीत् ।
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ १९
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २०
न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निर्जितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।

Do₁ G₁ पुष्कर, G₄ सुकृत — °) D₁ [अ]सि, T₂ G (except G₁) वै (for च) K₁ Dn₃ G₁ ध्रियते, Dc T₁ ३ (after corr) G₂ ४ ध्रियसे, D₁ दृश्यसे, D₆ [आ]प्यायसे, T₂ G₃ ध्रियसे — °) K₁ Dn D₆ सदारोद्य (K₁ 'रि) महाभुज; K₃ ४ D₁ T₁ 'सेरिनिवर्हण, B₃ (corrupt) सदा वा विनिवर्तन, T₂ G (except G₁) लाभाय मम नैपथ — After 12, 8 ins

351* मुनर्धृते च ते बुद्धिर्दिष्ट्या पुरुषसत्तम ।

13 D₃ missing (cf v l 1) K₂ om 13 (of v l 12) — °) K₄ D₂ पाणेनानेन, T₁ G₁ जितेना' Ś₁ K₁ D (except D₂ ४ ६, D₃ missing) M₁ वै भैमी (for वैदर्भी) — °) D₁ विजितेन, T₁ G₁ धनेन (for जितेन) — °) G₁ क्षिप्र (for व्यक्त) — °) K₃ ४ Dc इवामरा, T₁ G₁ M शची यथा

14 D₃ missing (of v l 1) K₂ om 14^{ab} (cf v l 12) — °) Ś₁ K₁ Dc [S]पि (for हि) Ś₁ M त्वा (for स्वा) G₁ corrupt — °) K₁ सप्रक्ष्यामि, B₁ ३ Dc Dn D₆ प्रतीक्षेपि, G₂ ४ M₁ प्रतीक्षे च M₁ [ए]व (for च) G₂ ४ परतप (for च नैपथ) — °) Ś₁ K D (except D₄ ६) G₂ देवनेन (or 'ने न) (for 'ने च) — °) T₂ G₂₋₄ भवत्येव (for न भवति) T₂ (after corr) G₃ सुहृद्गणै (for [अ]सुहृद्गणै) B₂ Dc D₄ ६ अभवन्न सुहृद्गणै

15 D₃ missing (of v l 1) — °) T₁ G₁ [अ]द्यैव, M₂ [अ]द्याह (for स्वद्य) — °) Ś₁ K₁ या (for सा)

16 D₃ missing (of v l 1) — °) B₂₋₄ D₄ ६ T₂ G₂ ३ M transp तु and तस्य K₄ B₂₋₄ Dc D₁ ३ ४ ६ T₁ G₁ M₂ ता वाच, K₃ तद्वाचो (for ता वाचो) B₁ श्रुत्वा तस्याशुभां वाच — °) K₃ ३ T₁ G₁ बह्वचद् (K₃ G₁ 'द्) प्रलापिनः, B₂ ६ बह्वचद्प्रणादि (B₄ 'शि)नः; D₂ बुध्वावद्-प्रलापिर्ना; T₂ G₂₋₄ ह्यसवद्ब्रमलापिनः, M₂ बह्वचद् प्रलापिन

— °) T₂ G₂ ३ M₁ तत् (for स)

17 D₃ missing (cf v l 1) — °) K₃ D₂ सु, K₄ स, B₂ ३ Dc D₁ ४ ६ च (for तु) — °) Ś₁ K D (except D₄ ६, D₃ missing) T₁ M₂ नलो (for ततो) T₂ G नल (for नृप) — °) K₁ Dc₁ D₆ G₁ पणाव, T₁ M पणाव; T₂ (before corr) वैधेयः; G₂ वधाय, G₄ वैधेय (for पणाव) K₃ G₄ व्याहरसि — °) Ś₁ K₁ ३ ४ B₄ Dn D₁ ३ ६ जिते न, K₂ ततो न, T₁ M₂ जितो वै, G₁ कैतव्ये, M₁ जिते वै

18 D₃ missing (cf v l 1) — °) Dc पुन (for तत) Ś₁ K₁ प्रवर्तित, K₄ M₂ प्रवर्तता — °) = 6° B D₄ ६ वीरेण (for भद्र ते) — °) K₂ Dn D₆ 'निचयै — °) K₁₋₃ B₁ ३ D₂ ६ T G₂ पाणेन, B₂ G₁ पणेन (for प्राणेन) K₃ पणतो, K₄ पाणितो, D₄ ६ गणितो M₂ यद् (for च)

19 D₃ missing (of v l 1) — °) Ś₁ G₁ जित्वा तु; T₂ G₂ ३ M₁ स जित्वा Dc प्रहसन् (for पुष्कर) — °) Dc पुष्कर चेदमत्रवीत् — °) Ś₁ न च, M₂ जित (for मम) Dc transp सर्वं and राज्य — °) T₂ G₂₋₄ प्राप्त निहतकण्टक

20 D₃ missing (of v l 1) — °) K₁ S राजापशद — °) B₁ ३ D₄ ६ यस्यास्त्व

21 D₃ missing (of v l 1) — °) Ś₁ K Dc Dn D₁ ३ ६ (by transp) स्वया तत्, B D₄ ६ T₂ G₃ च स्वया — °) K₂ B₁ ३ ४ Dc Dn D₆ S (except T₂ G₂) विजित (for निर्जित) B₁ ३ ४ Dc D₄ ६ तदा; B₂ T₁ G₁ M स्वया (for पुरा) — °) T₁ M₂ तु; G₁ च (for तत्) Dc D₄ ६ S (except T₁ G₁ M₂) सर्वं (for कर्म) — °) K₂ Dn D₁ ६ च (for तु) K₁ रूप, T₁ G₁ M₂ नीच (for मूढ) D₂ स्व मूढ न च बुध्यसे — °) K₄ D₁ ३ पाप (for दोष).

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ॥ २१
यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २२
सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीवस्व शतं समाः ॥ २३
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिध्वज्य पुनः पुनः ॥ २४
सान्त्वितो नैष्येनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजन्मिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २५

कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २६
स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः खजनावृतः ॥ २७
महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ २८
प्रस्थाप्य पुष्करं राजा विचवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोमितम् ।
प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निपधाधिपः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

C 3 3061
B 3 78 32
K 3 76 32

22 D₃ missing (cf v l. 1) — ^a) K₂₋₃ D_o D_n
D₁ ३ ६ T₁ G₁ M वै, B₂₋₃ D₄ ६ T₂ G₂₋₃ च (for स्व)
K₂ ३ D_o D_n D_६ T₂ G₂₋₃ M₁ जीव त्व, B₁ सजीव, T₁ G₁
M_३ स्व जीव (for जीवस्व) — ^b) K₂ D_n D_६ अवसृजामि,
T₂ G₂₋₃ अप्युत्सृजामि S₁ वै (for ते) — After 22^{ab},
K₁ ३ B D (except D₁ ३ ६, D₃ missing) ins

352* तथैव सर्वसभार स्वमदा वितरामि ते ।
— ^c) S₁ K₁ यथैव B₂₋₃ D₄ ६ च स्वयि, M₁ (by
transp) मम च — ^d) B₂ D₃ ६ मम चैव, B₃ ५ मम
वीर, T₂ G₂₋₃ M₁ स्वयि चैव (for स्वयि वीर)

23 D₃ resumes! — ^a) K₂ B₁ D_n D_६ सौहादं
(for सौभ्रात्र) S₁ K D (except D₄ ६) चापि, T₂ G₃
हि च (for चैव) K₄ ते (for मे) D_o नित्य (for स्वत्तो)
— ^b) T₂ (before corr) G₂ ५ प्रयास्यति — ^c) T₁ G₁
M_३ च (for हि) — ^d) K₂ D_३ M स जीवस्व, T G स
(T₁ G₁ स-) जीव त्व (for सजीवस्व) S₁ K₄ D_o D₁ ३
स(S₁ स)जीव शरदा शत, K₁ ३ D_n D_३ ६ स(D₃ स्व)जीव
शरद शत

24 ^a) K₂ B₁ ३ D₃ शातयित्वा — ^c) T₁ G₁ M_३
पुष्कर क्षमयामास, T₂ G₂₋₃ वचनैस्त्वो — ^d) T₁ G₁ M_३
सात्वयित्वा (for परि)

25 ^a) D₁ अथ, D₂ M_३ एव (for एव) T₁ G₁ नलेन
सान्त्वितो तेन (sic) — ^b) K₂ B₂ ३ D_o D_३ ६ ६ ह (for तम्)
K₃ प्रत्युवाच स त नल — ^c) D_o यदा राजन्, D₃ महाराज

26 ^b) K₁ वर्षशत D₃ ६ T₂ G₂₋₃ M₁ सुख, T₁
समी (for सुखी) — ^c) S₁ K₁ वितरति, K₂ से

27 ^a) D_o मत्कथा (for स तथा) T₁ G₁ M_३ स
तथा सान्त्वितो राजा (G₁ जा) — T₂ G₃ om (hapl)
27^b-29^a — ^b) S₁ समाजाय, B₁ समाधिष्य (for मास)

K₂ B₂₋₃ D₄ ६ ततो नृप, K₄ D₂ ३ G₂ M तदा नृप; G₁
नराधिप — ^d) K₂ D_n D_६ transp स्वपुर and पुष्कर,
K₂ B₂₋₃ स्वजनान्वित, D_o स्वजनैर्दृत

28 T₂ G₃ om 28 (cf. v l. 27) — ^a) S₁ K D
(except D₄ ६) G₁ ५ सार्धं (for राजन्) — ^b) T₁
नादितै; G₁ ५ विजितै (for विनीतै) — ^d) G₁ वपुष्मान्
S₁ K₁ ३ ५ D₂ ६ पुरुषर्षभ, K₃ B D_३ ६ भरतर्षभ, T₁ G₁
M_३ कुरुनदन G₂ ५ ययौ वीरश्रिया ज्वलन्

29 T₂ G₃ om 29^a (cf. v l. 27) — ^a) S₁ K₂ ५
D (except D₁ ३) G₁ M₁ पुरीं, B₁ स्वक (for पुर)
K₁ ३ T₂ G₂₋₃ M₁ धीमद्, B₁ धीमान्, B₂ राजा, D₂ G₁
रम्या, T₁ M_३ रम्य (for श्रीमान्) — ^d) B₂ चाल्यर्थम्, G₁
अत्यतम् (for अत्यर्थम्) S₁ K₄ B₁ D (except D₁ ६) M₁
उपशोभिता, T₂ G₃ उपशोभित — ^f) B₁ ३ D_३ ६ T₁ G₁
M_३ पौरान्स, B₂ स पौरान् (for पौराश्च) — K₂ B D
(except D₂) ins after 29 K₁, after 4^{ab} of the next
adhy

353* पौरा जानपदाश्चापि सप्रहृष्टतनूरुहा ।
ऊचुः प्राञ्जलय सर्वे सामात्यप्रमुखा जना ।
अथ स निर्दृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।
उपासितु पुन प्राप्ता देवा ह्य शतक्रतुम् ।

On the other hand, K₂ ins after 29
354* आश्वासयत्तदामात्यान्सर्वाज्ञानपदास्तदा ।
Finally, S (except T₂ G₃) ins after 29
355* हितेषु चैवा सत्त पितेवावहितोऽभवत् ।

Colophon D_{n1} reads it in marg — Major
parvan S₁ K₁ D_{n2} D_६ T G₂₋₃ आरण्य — Sub-
parvan N T G₁ ३ (all om sub parvan name)

वृहदश्व उवाच ।

प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २
आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३
तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपेऽथ राजसु ।
पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ४

mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B₁ नल-
राज्यप्राप्ति, D₂ अयोध्यागमने अक्षक्रीडाया नलेन पुष्करपराजये
नलराज्यप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both)
Dn M₁ 78, D₁ 83, T G M₂ (by corr) 77 (as in
text), M₂ (before corr) 79 — *Śloka no* Dn
D₁ 33

78

1 °) B₁ प्रविष्टे; T₁ प्रशास्ते S (except T₁ M₂) नगरे
(for तु पुरे) — Ś₁ K₁ ३ ४ B₃ D₁ ३ प्रयाते पुष्करे हृष्टे, B₂
सप्रशास्ते प्रहृष्टे च — °) D₂ om from वृत्ते up to तीर्थ
(in 19°) K₃ सप्रहृष्ट, B₄ सप्रवृत्त, T₁ सुप्रवृत्ते, G₂₋₄ M
सुप्रवृत्त — °) B₁₋₃ D₄ ६ G₁ राजन् (for राजा) — °) D₁
B₁ M₂ अयां, T₂ G₂ ३ समां (for उपां) — After 1,
T G ins

356* पुण्यश्लोक तु राज्यस्थं श्रुत्वा भीमो महीपतिः ।

सुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ।

अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।

सुता प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ।

2 D₂ om 2 (cf v l 1) — °) T₂ G₂₋₄ M₁ तथा
(for पिता) — K₂ om 2^c-3^d — °) K₁ ३ B Dn₁
D₃ ६ ६ M प्रास्थापयद् B₁ अदीनात्मा (for अमेयां)
— 2^d=1 2 184^b, 114. 9^d, 144 18^b ४ 21 47^b, etc

3 K₂ D₂ om 3 (cf v l 1, 2) — °) T₂ G₂₋₄
अतीव मुदितो वीरो

4 D₂ om 4 (cf v l 1) — °) S₁ K₁ B₂₋₄ D₂ ६
वत्. (for तथा) — °) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc D₃ M च, B Dn
D₁ ६ स (for स) K₂ D₅ जम्बूद्वीपे रराज स, D₁ °) दे

ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवत्स्नाप्तदक्षिणैः ।

तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ५

दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।

देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ६

एकाकिनैव सुमहत्बलेन पृथिवीपते ।

दुःखमासादितं धोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७

त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।

रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८

ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेवेदाङ्गपारगैः ।

चराचरे, G₁ द्वीपादिराजसु — After 4^{ab}, K₁ ins 353*

— °) K₁ D₁ चैवां, D₅ स चां, G₁ चैत्वां (for स्वे चां)

K₂ D₅ राज्य, G₁ राजा (for राज्य) K₂ B₁₋₃ Dn D₂ ६ ६

पुन दशास त्वा(B₁ ३ D₃ ४ ६ वै रा)ज्य, T₁ M पुन स्वेन्य

वसद्राज्ये — °) Ś₁ K₁ प्रत्यावृत्य, B₁ गत्य K₁ महामना-

5 D₂ om 5 (cf v l 1) — °) D₁ G₁ विविधै

(repeated), T₂ G₂₋₄ विधिना (for विधिवत्) S₁ मूर्ति

दक्षिणै, K₁ ३ ४ Dn D₁ ६ G₂ चात्, B₂ ३ D₃ प्रातः

T₂ G₂ ४ वात्, G₁ आत् K₃ समासवरदक्षिणै — °) D₁

K₂ Dc सुहृदो, K₃ स्वपुर, B₁ ३ ४ स्वरज्य, D₃ ६ स्व राज्य

(for ससुहृद्) K₂ Dc द्रक्ष्यसे, K₃ B₁ ३ ४ D₂ ६ प्राप्स्यसे,

K₂ प्रेक्षसे, D₅ प्रवसन्, T₁ G₂ यद्व्यसे, T₂ G₂ ४ M रक्षसे;

G₁ रक्षसे M₁ [S]चिर

6 D₂ om 6 (cf v l 1) — °) B₄ त्वाद्वा (for

एतादृश) T₂ G₂₋₄ एव च व्यसन प्राप्तो — °) K₂ D₁ ३

नरश्रेष्ठः, B₁ ३ Dc D₄ ६ G₁ M₁ नृपश्रेष्ठ

7 D₂ om 7 (cf v l 1) — °) B D₄ ६ वै, D₁

[अ]पि (for [प]व) G₁ एकाकिना नलेनैव सुमहत्कर्म यच्छृणु

— °) M₂ एतादृश (for आसादित) — °) K₂ T₂ G₂₋₄

प्राप्त K₂ B₃ Dca Dn₂ D₅ T₂ G₂₋₄ चाभ्युदय G₁ तथा

(for पुन.)

8 D₂ om 8 (cf v l 1) — °) G₁ सह (for चैव)

B₁ (m as in text) D₁ भारत, B₂ ३ D₄ ६ पार्थिव, T₂ G₂₋₄

भार्यया (for पाण्डव) — °) S₁ रमयां, K₁ ३ रमसा,

Dc वससें, G₁ समयं (for रमसें) T₂ G₂₋₄ कथाश्रापि

समाकरणं

9 D₂ om 9 (cf v l 1) — °) = Gītā (Vulg)

2 28 Ś₁ K (except K₁) B₃ D₁ ३ परिवेदना — After

नित्यमन्वाख्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ९
इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमुच्यते ।
शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशां पते ॥ १०
अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
तस्याये च व्यये चैव समाश्वासिहि मा शुचः ॥ ११
ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्षणं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ।
अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ॥ १२
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशुंश्चैव वेत्स्यते नृपु चाग्र्यताम् ।
अरोगः प्रीतिमाश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १३
भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।

C 3 3080
B 3 79 18
K 3 77 20

9, Dn₂ ins

357* अक्षाणा हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य सनिधौ ।

नलेन याचित राज्ञा कलिना च प्रतिश्रुतम् ।

Dn₂ cont K₂ Dc₁ Dn₁ n₃ D₁ ins after 9 K₄, after 360*

358* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्तनं कलिनाशनम् ।

[In D₁, this *phalasaruti* occurs twice, cf 301*]

10 D₂ om 10 (cf v.l. 1) — °) K₄ B₂ राजन्,
B₃ & D₄ & तात, D₁ चैव, M₂ चेह (for चापि) K₁ इति-
हान्य पुर चापि — °) S₁ K₁ कलेरु (for कलि). K₁ उत्तम,
K₂ B Dc₁ Dn₁ D₅ M अच्युत, D₄ & अच्युत (for उच्यते)
— After 10^{ab}, Dn₂ ins (another *phalasaruti*)

359* य इदं पठते नित्यं य इदं श्रुणुयाच्च ।

न तस्य विद्यते राजन्भयं वै कलिंकारकम् ।

धर्मनित्यस्य युक्तस्य सदाजंवरतस्य च ।

दान्तस्य च वदान्तस्य कलिं पुनः करोति किम् ।

— °) B Dn₂ n₃ D₃ & G₂ M₂ आश्वासितु, G₁ अध्यामितु

— After 10, K₄ ins

360* इदमेवान्यदद्रं च व्यामेन परिकीर्तितम् ।

कलिना च नृपे दत्तं राजन्वरमनुत्तमम् ।

अक्षाणा हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य सनिधौ ।

नलेन पठितं श्लोकं कलिनाशाय भारत ।,

followed by 358*

11 D₂ om 11 (cf v.l. 1) — °) S₁ K₁ सुस्थिर-
त्व (1) S₁ K₁ & D₁ च सप्रेक्ष्य — °) K₁ D₅ M₁ पुरो-
(M₁ 'पे)र्थस्य K₄ मिदये, Dc निश्चय, G₄ सर्वदा (for
नित्यदा) — D₅ om 11^{cd} — °) K₂₋₄ B Dn D₁ & &
[उ]दये (B₁ [अ]पि च), T₁ & (after corr) G₁ & M₂
[अ]प्याये (for [आ]पि च) K₃ B₂₋₄ Dn D₄ & चापि (for
चैव) Dc D₃ स्वप्ने चोदये चैव, T₂ (before corr) G₂ &
तस्याप्यायस्य वै चैव — After 11^c, K₂ B₂ Dc Dn D₅
ins

361* न चिन्तयितुमर्हसि ।

श्रुत्वेतिहास नृपते

[(L 1) Dc नावसादितुम् (for न चिन्त)]

— °) Dc D₁ शुच D₂ न विपीदितुमर्हसि, S तदाश्वासितु
मर्हसि (M₁ सुस्थिरो भव मा शुच) — K₂ & Dn ins
after 11 D₅ (which om 11^{cd}) ins after 11^{ab}

362* व्यसने त्व महाराज न विपीदितुमर्हसि ।

K₂ & Dn D₅ cont S₁ K₁ & B Dc D₃ & & ins
after 11

363* विपमावस्थिते देवे पौरुषेऽफलता गते ।

विपादयन्ति नात्मान सस्वापाश्रयिणो बुधा ।

[(L 1) S₁ देये (for देवे) B₁₋₃ D₄ & विलय, B₄ Dc
विकल (for सकलता) K₃ पौरुषेफलवति ते — (L 2) K₁
Dc सत्तोपा°, B₁ सिद्धापा° K₂ Dn₃ D₅ नरा, Dn₁ n₂
नना (for बुधा)]

12 D₂ om 12 (cf v.l. 1) — °) K₄ D₁ य इदं,
S (except G₁ M₁) ये चैतत् (for ये चेद) K₄ कीर्त° (for
कथ) — °) S₁ K₁ B₃ ये, D₁ हि (for व) T₁ सश्रो
प्यति चामीक्षणं वै, T₂ G₂₋₄ सश्रोप्यतीव चा (G₂ 'ति च मे)-
भीक्षण — °) S₁ नानीस्तेपा, K₄ D₁ लक्ष्मीस्तेपा S₁ K₄
B₁ & Dn₂ n₃ D₁ भविष्यति — K₃ M₁ om (hapl)
12^{af}, — °) S₁ तेभ्यो, S (M₁ om) चास्य (for तस्य)
S₁ व्यवस्यति, K₁ [उ]पसप्रति (corrupt), Dc D₁ S (except
G₂, M₁ om) [उ]पपद्यते — °) S₁ K₁ धन्यता च भवि-
ष्यति, B₃ ता चागमिष्यति

13 D₂ om 13 (cf v.l. 1) — °) G₁ पुण्य (for
श्रुत्वा) — °) B₁ पुत्रपौत्रान् T₂ G₂ & श्रिय, G₁ सखीन्,
G₄ श्रिय (for पश्यन्) K₂ & D (except D₄ &) चापि
(for चैव) — °) K₂ Dn D₅ लभते, B₁ T₁ G₂ & M₂
वेत्स्यते, B₂ लप्स्यते, B₃ वास्यते, T₂ G₃ लप्स्यते, G₁ लप्स्यसे
— °) K₂ आरोग्या, B₂₋₄ D₄ & नीरोग, Dn₁ D₅ आरोग्य
Dn₂ n₃ आरोग्यप्रीतिमाश्चैव, T₂ G₂₋₄ अरोगा, प्रीतिमतश्च
— °) T₂ G₂₋₄ भविष्यति — After 13, B₃ ins an
addl colophon.

14 D₂ om 14 (cf v.l. 1) — °) D₃ रूप (for भय)

अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १४

वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।

उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।

भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १६

ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।

दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्पृष्टुं महातपाः ॥ १७

बृहदश्वे गते पार्थमश्रौपीत्सव्यसाचिनम् ।

वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतद्भस्ततस्ततः ।

तीर्थशैलचरेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ १९

इति पार्थो महाबाहुर्दुराणं तप आस्थितः ।

न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २०

यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।

मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ २१

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजस्तप्यमानं महावने ।

अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २२

दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।

ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २३

K₂ Dn D₅ भयात्प्रत्यसि (for भय पद्यसि) G₁ यत्र (for यच्च) — ^b) Ś₁ T₂ G₃ & M आह्वयिष्यति, K₄ आकर्षयसि, G₁ आश्रयिष्यसि S₁ मा (for मा) — ^c) K₁ T₁ G₂ M अक्षज्ञा — ^d) K₁ भारत (for पार्थिव)

15 D₂ om 15 (of v l 1) — ^a) K₁ (? gloss) सर्वम् (for कृत्स्नम्) — After 15^{ab}, T₂ ins

364* उपपद्यति मत्तश्च भविष्यति न सशय ।

— ^d) Ś₁ K₁ & D₅ प्रपन्नय, K₃ सत्यमेतद्, B₁ प्रसन्नोऽसि

16 D₂ om 16 (of v l 1) — ^a) T₂ G₂₋₄ राजन् (for राजा) — ^d) G₁ श्रोतुम् (for ज्ञातुम्) K₄ [अ]धीप्व भो; D₁ वै प्रभो (for तत्त्वतः) — After 16, T₂ G₂₋₄ ins

365* कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महासुनि ।

17 D₂ om 17 (of v l 1) — ^b) Ś₁ K₁ पार्थिवाय (for पाण्डव) D₁ विशा पते (for महा) — After 17^{ab}, S (except M₁) ins

366* लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकं समपद्यत ।

कथामेव तथा कृत्वा नलस्य चरिताश्रयाम् ।

आमन्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदश्वो जगाम ह ।

— ^{cd}) T₁ G₁ om 17^{cd} D₅ गतश्चाशु सरो राजन्; T₂ G (G₁ om) उक्त्वा चाशु शिरोऽगच्छद् D₅ तपस्वसु (for उपस्पृष्टु) M₁ दरवा चास्य महातेजा तत्रैवातरधीयत

18 D₂ om 18 (of v l 1) — ^{ab}) Ś₁ K₁ D₅ पार्थस्वश्रौपीत् — G₁ om (hapl) 18^{cd} — ^d) Ś₁ K₁ तपस्विन, D₁ युधिष्ठिर, T₂ G (G₁ om) जितेन्द्रिय (for मनी)

19 D₂ om up to तीर्थ in 19^c (of v l 1) — ^b) K₁ इतस्तत, K₃ समतत. — ^c) Ś₁ K₁ शैलचरेभ्यश्च,

K₄ D₅ D₂ शैलच (K₄ 'व', D₂ 'प') रेभ्यश्च, B₂ & Dn D₃ & T G (except G₂) शैलचरेभ्यश्च — ^d) B D₁ T₂ G₃ दृढव्रत; D₁ तथैव च

20 ^b) Ś₁ दुष्कृत; K₁ दुष्कर, S (except G₁ M₁) उदात्त (for दुराण) — ^c) T G M₂ transp न and तथा M₁ स (for न) D₂ G₂ दृष्टपूर्वं. K₄ D₁ वा, D₂ वै, D₄ T₁ & (before corr) G₂ & M₁ न (for सन्य) — ^d) D₁ कश्चिद्; D₂ युत D₄ इव (for इति)

21 ^a) K₂ D₅ Dn D₂ & G₁ तथा, M₁ स वै (for यथा) — ^b) B₁ G₁ नियतेन्द्रिय — ^c) K₁ 'नर, h₂ & D₁ & 'वर (for 'चर) D₅ मुनिवेषधर. श्रीमान्, G₂ मुनिरैकभरन्धीमान्

22 ^a) D₅ पाडवा, D₃ पाडव Ś₁ K₁ & G₁ राजा, D₅ वीर (for राजन्) — ^b) Ś₁ तपमान — ^c) K₄ Dn₁ T₁ कौन्तेय, T₂ (before corr) G₂ & चैकाते K₂ D₅ & अन्वशोचत कौन्तेया — ^d) D₄ & transp प्रिय and जय T₂ G₂₋₄ त प्रिय (for प्रिय वै). G₁ भ्रातरं च धनजय

23 ^a) D₅ च, D₃ & सु- (for तु) — ^b) Ś₁ K₂ & Dn₁ D₂ & & प्रवृत्त्यर्थं, K₁ तप्यमानो (for शर) — After 23, S ins

367* प्रतिगृह्णाक्षहृदय कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आसीद्बृष्टमना राजन्भीमसेनादिभिर्युत ।
स्वभ्रातृसहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
अपश्यन्नर्जुनं तत्र वभूवाशुपरिहृतः ।
सतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह । [5]
कदा ब्रूयामि वै भीम पार्थमत्र तवानुजम् ।
मकृते हि कुरुश्रेष्ठस्तप्यते दुश्चर तपः ।
तस्याक्षहृदयज्ञानमाख्यास्यामि कदा न्वहम् ।

७९

जनमेजय उवाच ।

भगवन्काम्यकात्पाथे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १
स हि तेषां महेष्वामो गतिरासीदनीरुजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २
तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

गते तु काम्यकात्तात पाण्डवे सव्यसाचिनि ।
वभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
आक्षिप्तघ्नत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ।
अग्रीतमनसः सर्वे वभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
वनं च तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६

C. 3 3095
B 3 80 6
K 3 78 6

स हि श्रुत्वाज्ञहृदय ममुपात्त मया विभो ।
प्रहृष्टः पुरुषन्यायो भविष्यति न मदाय । [10]
[(L. 2) T₁ G₁ ३ M₁ राना (for राजन्) — (L. 3) G₁
M₁ त (for त) — (L. 6) T₁ G₁ M कुनीपुत्र भनत्रय (for
the posterior half) — (L. 7) T₁ G₁ M यत्कृते T₂
G परम (for दुश्चर) — (L. 8) M [अ]प्यह (for न्ह) —
(L. 9) T₁ G₁ M उपादत्त (for सुम्) T₁ G₁ M₂
विभु..]

Colophon. Major parvan S₁ K₁ D₈ T G₂₋₄ आरण्य
— Sub parvan All MSS (om. sub parvan name)
mention only नलोपाख्याय (B₈ prefixing काम्यके to it)
followed by समाप्त (B₁ ३ M₂ om समाप्त) — Adhy
name M₂ दृढदशममन — Adhy no (figures, words
or both) K₁ T G M₂ (after corr) 78 (as in text),
Dn₁ (sup lin) 76, Dn₂ M₁ 79, Dn₃ M₂ (before
corr) 80, D₁ 84 — Ślo¹a no Dn₁ n₃ 27, D₁
25 — Aggregate Śloka no K₁ 1251

79

1 K₃ (which om the portion of the text from st
1 of this adhy up to line 127^{ab} of adhy 81) ms a
line which, along with the continuations added in
the margins (see m), reads as follows

368* वैशंपायन उवाच ।
तीर्थानां चैव साहाय्यं पुलस्त्येनाभिनापितान् ।
कदाचित्तीर्थयात्राया नारदो भगवानृषि ।
तीर्थानि पर्यटन्त्य युधिष्ठिरमुपागमत् ।
विनयावनतो भूत्वा पर्यष्टच्छुधिष्ठिर ।

तीर्थभिधानं पुण्यं च नारदाय महामने ।
नारद उवाच ।

तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणु धर्मभृता वर ।
पुलस्त्युवाच ।

— ^c Dn D₈ अकुर्वन्ते (for अकुर्वन्त) T G₁ ३ M₂
किमकुर्वं (M₂ 'वं)त पाथान्ते — ^d M₁ विना (for ऋते)
2 ^b D₃ ३ सप्तज्ञिद् (for गतिरासीद्) Ś₁ K₁ B₁
Dc D₁ ३ अमित्रजित्, K₁ D₃ ३ M₂ अनत*, B₂ G₁ अनेक*
— After 2^c, K₄ ms

369*

रुद्राणां चैव शक्र ।

त्रिदशाना महेंद्रश्च

— ^d S (except G₁ M₂) मा (for मे)

3 ^a S₁ K₁ देवेन्द्रमम* — ^b S₁ K₁ B D₄ ६ समरे*
(for मग्राने*) — ^c S₁ विना तेन, D₈ विना ताव, T₂
G₂₋₄ विनाकृता K₁ महा, B₁ D₁ ३ च ते (for वने) K₁
तेन, T₁ G₂ M₂ पार्था, G₁ पार्थ (for वीरा)

4 ^{ab} Ś₁ D (except D₄ ६) T₁ transp काम्यकात्
and पाण्डवे Ś₁ K₁ राजन्, K₁ B₁ पार्थ (for ताव) N
(K₃ om) मत्स्यविक्रमे (for सव्य*) — ^c Ś₁ K₁ ३ D
(except D₄) M₁ पाण्डवेयास्ते K₁ जाता विमनस* सर्वे
— ^d K₄ ज्ञात्*

5 ^a S₁ D₂ ३ 'सूत्रमणय', D₈ विच्छिन्नसूत्रा मणय*
— ^b T₂ G₃ भिच्च* (for छिन्न*) Dc (by transp)
द्विजा इव, G₂ इमाज्जा* — ^c K₄ इह, S तत्र (for अथ)

6 ^a K₂ D (except D₁ ३ ३ ६) तु (for च)

7 ^a M₁ त विना (for तमृते), cf v l 12^c, 13^d, 14^c,
19^c, 22^c, 25^d, 29^c S₁ पुरुषन्याया, K₂ ३ B₁ D
(except D₄) T₁ G₁ M ते नरन्याया* T₂ G₂₋₄ ऋते तेन
नरन्याया* — ^c D₃ सुखम् (for सुदम्) Dn₃ D₃
अप्राप्तवत्, D₁ अवाप्तवत् Dn₃ D₁ ३ ते (for वै) K₄

तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
 मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
 ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारथाः ।
 निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्वहुविधान्मृगान् ॥ ८
 नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदमाः ।
 विप्रसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
 एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुपर्यभाः ।
 अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
 अथ विप्रोपितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
 स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो दिवाहूर्बहुवाहुना ।
 तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ।

शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ १२
 बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
 न तथा रमणीयं मे तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १३
 नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
 तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥ १४
 यस्य स धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ।
 न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥ १५
 तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ।
 भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
 मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ववीपि सुमध्यमे ।
 तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
 यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसंनिभौ ।

काम्यके भीमनकुला निवसतीह दुःखिता

8 K₁ om 8 — ^a) K₃ D₁ २ परिक्रान्ता — ^b) K₄ तीक्ष्णवाणैर्, G₂ ४ शुद्धा वाणैर् Ś₁ महामृगान् — ^c) D₁ भरतव्याघ्रा, D₄ ० T G₂-4 M₂ श्रेष्ठा. M₁ न्यघ्नन्भरत-
 शार्दूल — D₁ २ om 8^d-9^a — ^d) S₁ तथा (for मृगान्)

9 D₁ २ om 9^a (of v l 8) — ^a) K₃ ४ 'व्याघ्र
 — ^b) K₂ D₅ पाडवा जनमेजय, K₄ M₁ वन्याहारा अरिंदमा, D₀ T G M₂ वन्याहारा ह्य(T₁ 'राण्य)रिंदमा — ^c) K₁ ४ विप्रहृत्य, K₂ B₂ D_n D₁ ० उपाकृत्य; B₃ विनिःसृत्य, D₂ उपाहृत्य, D₃ विप्रकृत्य, D₆ उपाकृत्य, T G₃ ४ M प्रवि-
 सृत्य; G₁ परिसृत्य, G₃ प्रविहृत्य (for विप्र^a)

10 ^a) K₂ D_n D₅ सर्वे स (for एव ते) — ^b) B₂ ४
 D₄ ० शोकाती (for सोत्कण्ठा) — ^c) Ś₁ प्रहृष्टमनस. (1),
 T G M₂ विपण्णवदना (T₁ M₂ मनस)

11 ^a) Ś₁ D₁ अथैन, K₁ अथ त (for अथ वि) S
 (except M₁) राजन् (for वीरं) K₃ D₀ D_n D₅ विशेष-
 तस्तु (D₀ 'श्च) पाचाली — ^b) K₂ D₀ D_n D₅ स्मरती
 (for पाञ्चाली) D₃ पाचाली आयुध प्रति — ^c) K₂ D_n
 D₅ उद्विष्ट, D₀ उद्विष्टा; D₃ आत्मान (for स्मरन्ती) Ś₁ M₁
 पाडव ज्येष्ठम्, K₄ D₁ पाडवज्येष्ठम् — After 11, D₁ २
 read 14^c-15^d

12 ^a) M₁ त विना (for तमृते), cf v l 7^a, etc
 K₂ ४ B₄ D (except D₄ ०) T₁ श्रेष्ठ, M₁ ज्येष्ठ. — ^d)
 K₄ काम्यक न विराजते; S (except T₂ G₃) वन नाभाति
 मामिद — ^e) T₂ G₃-4 एव (for इव) K₂ D₅ S
 (except M₁) प्र- (for च) — After 12, M₁ ins

370* विना तेन महीनाथ शक्रप्रतिमतेजसा ।

13 ^a) Ś₁ K₁ २ B₁ ४ D_n D₅ वै, K₄ ते (for मे)
 — ^d) M₁ त विना (for तमृते), of v l 7^a, etc

14 ^a) Ś₁ D₁ नीलाजनसमप्रख्य; K₄ D₄ ० नीलाबुद्-
 चयप्रख्य — ^b) K₂ ४ B₄ D (except D₄ ०) M₁ गामिन
 — For sequence in D₁ २, cf v l 11 — ^c) M₁ त
 विना (for तमृते), cf v l 7^a, etc — ^d) D₁ २ वन न
 (for काम्यक) D₁ २ प्रतिभाति, D₃ नाद्य भाति, M₁
 नाभ्यभाति G₂ ४ मा (for मे)

15 For sequence in D₁ २ cf v l 11 — ^a) K₂ ४
 D_n D₅ वा (for स) — ^b) D_n ३ श्रूयते चाशनिस्वन; D₃
 श्रूयतेस्यास्य निस्वनः — ^c) K₁ ४ ते; L₂ B D_n D₄ ० वै
 (for त) M₁ तस्याह (for त राजन्) M₂ लभे शर्म न ते
 राजन्. — ^d) M₁ सव्यसाचिन B D₄ ० त स्मरती
 किरीटिन

16 ^b) B₂ S (except T₁ G₁) निशाम्य, D₃ निवास
 (for निशम्य) — ^c) Ś₁ K₁ महाबाहुर् (for महाराज)
 — ^d) K₄ वाक्यम् (for हृदम्)

17 Before 17, K₂ B₃ ४ D₀1 D_n D₃ ० ins
 भीम उ', D₀3 D_n1 n₃ D₃ भीमसेन उ', G₁ M भीमः
 — ^a) D₀ D₁ २ T₁ २ (before corr) G₁ २ म
 (for मन-)

18 ^{ab}) K₁ ४ transp समौ and भुजौ — ^c) K₁ T₁
 G₃ मौर्वीकिणकृतौ वृत्तौ — ^d) Ś₁ खड्गायुधधरौ समौ, K₁
 खड्गायुधधरौ उभौ; K₂ ४ D₀ D_n D₃ ० खड्गायुध(D_n
 खड्गायुध)धनुर्धरौ, B चारुरूपौ (B₂ उमायुध-) गदाधरौ; D₁ २

मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधगदाधरौ ॥ १८
 निष्काङ्ककृतापीडौ पञ्चशीर्षाचिवोरगौ ।
 तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ १९
 यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरुवस्तथा ।
 सुगणामपि यत्तानां पृतनासु न विभ्यति ॥ २०
 यस्य बाहू समाश्रित्य त्रयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
 तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके घृतिम् ।
 शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ २२
 नकुल उवाच ।
 य उदीर्चां दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।

गन्धर्वमुख्याञ्छतशो हयाल्लेभे स वासविः ॥ २३
 राजंस्तिचिरिकल्माषाञ्श्रीमाननिलरंहसः ।
 प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २४
 तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
 कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २५
 सहदेव उवाच ।
 यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
 आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २६
 यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
 सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २७
 तस्य जिष्णोर्वृत्तौ दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।

C 3 4019
B. 3 80 23
K. 3 78 30

चन्द्रयुद्धविदारदौ, G₁ M₁ चङ्गायुधगदायुधौ
 19 K₁ (which om. 19^c-20^d) reads सुवर्णकृकवेव
 कृवावापीनडावयौ (corrupt) as pāṅhāntara probably
 for 19^{cd} — ^e) = 7^a M₁ त विना (for तमृते), cf. v.L
 7^a etc — ^a) K₁ नष्टसूर्यममः; S 'निभं D₁ जगत् (for
 वनम्) K₂ Dn D₅ नष्टसूर्यमिवावर
 20 K₁ om 20 (cf. v.L 19) — ^b) B₁ Dc D₄
 पचाला — ^d) S विभ्ययुः (for विभ्यति)
 21 ^a) Dn₁ n₃ D₃ 4 5 T₃ G₂ 3 बाहु — ^c) S₁
 निहत्याजौ, K₁ हवानाजौ (for जिवां)
 22 D₁ 2 om 22 — ^a) M₁ त विना (for तमृते), cf.
 v.L 7^a etc. N (except S₁) T₃ G₃ फाल्गुन — ^b) B₂
 Dn₃ रति (for घृतिम्) Ś₁ घृति न लभते वने — K₂-4
 Dn D₅ om. 22^{cd} — ^d) = 12^{cd} S₁ D₅ अपि (for
 इव) D₃ शून्यमेव जगत्सर्वमखिल प्रतिभाति मे — N (S₁
 K₁ D₁ 2 om. line 1) ins. after 22 (K₂ Dn D₅, which
 om. 22^{cd}, ins after 22^{ab})
 371* पश्यामि च दिशं सर्वास्त्रिमिरेणावृवा इव ।
 ततोऽथवीत्यायुक्कण्डो नकुल पाण्डुनन्दन ।
 [(L 2) S₁ अश्रुं (for साश्रुं)]
 23 K₁ 4 Dn₁ n₃ D₁ om the ref. — N ins after
 नकुल उं (K₁ 4 Dn₁ n₃ D₁, which om the ref., ins
 after 371*)
 372* यस्मिन्द्रिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।
 देवा अपि युधा श्रेष्ठ तमृते का रतिर्वने ।
 [(L 1) K₁ B₁-3 Dc D₄ 6 वस्य, K₁ यदि (for यत्तिन्)
 S₁ K₁ 4 Dc D₃ transp दिव्यानि and कर्माणि D₃ विपाश्रुः;

D₅ कर्माणि (for दिव्यानि) D₅ दृष्टानि (for कर्माणि)
 — (L 2) K₁ D₁-3 युधा श्रेष्ठे, B₄ युगा श्रेष्ठे (for युधा
 श्रेष्ठ) S₁ K₁ गतिर् (for रतिर्)]
 — ^a) Ś₁ K₁ 3 Dn D₅ transp य and उदीर्चां — ^b)
 B₁ S (except T₃ G₃ M₁) transp जित्वा and युधि
 — D₃ om. from शतशो up to 24. — ^d) K₂ Dc Dn
 D₅ महायु(Dc 'म)ति (for स वासवि)
 24 D₃ om. 24 (cf. v.L 23) — ^a) K₄ तदा; B₂
 D₁ 2 5 राज्ञे; M₁ हयान् (for राजन्) Some MSS 'चित्तिर'
 — ^b) B₂-3 Dn D₄ 6 श्रीमतोनिल — 24^d = 26^d
 25 ^a) M₁ त विना (for तमृते), cf. 7^a etc S₁ K₁
 D₁ भीमकर्माण — ^b) B₂ अनवर (for अवरज) K₄ सर्व-
 शास्त्रनृवावर — ^c) K₁ चरये काम्यके, T G₂-4 (by transp)
 काम्यके कामये — ^d) Ś₁ K₁ 3 B₂ 4 D₃ G₁ 2 M₁ अम-
 रोपम
 26 ^a) D₁ 3 कन्यां च — ^b) S₁ K₂ B₁ Dn D₅ महा-
 रय; K₄ 'वल, T₃ G₂-4 'वलान् — ^d) K₄ महा, Dc
 परान्, D₃ पुनर् (for पुरा) B₂ Dc D₅ राज्ञ, D₃ जज्ञे
 (for राज्ञे) S शतशो वातयित्वातीर्यूवनामध्यगच्छदा — 26^d
 = 24^d
 27 ^a) K₁ युधि, D₁-3 पुरा (for नृधे) — ^c) T G
 एक. सुभद्रामारोप्य, M₂ एक. सुभद्रामहरद् — ^d) B₁ 4 मग्रनि
 (for समते) — After 27, B₂ Dc S (except M₁) ins
 373* येनार्धराज्यमाच्छिद्यं युपदस्य महामन ।
 आचार्यदक्षिणा दत्ता गुरोर्ज्ञेणस्य भारत ।
 [(L 1) B₂ Dc येन राज्यं नमाच्छिद्यं]
 28 ^{ab}) D₁ शून्यामिह दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा शून्यामुप-) S₁

हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ २८
वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिंदम ।

न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

८०

वैशंपायन उवाच ।

धनंजयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह पाण्डवाः ॥ १
अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ २
स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।

विवभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ३
यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा सती ।
न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ४
प्रतिगृह्य तु तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ५
उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

K₁ B₃ D_c D_{n1} D₅ इव, K₂ B₁ ३ ४ D_{n2} n₃ D₆ सम,
K₄ T G₂₋₃ अपि (for उप)

29 ^b) B₂ D₁ ३ ६ [S]यम् (for ऽहम्) K₄ D_c अरि-
दिते (for अरिंदम) — ^o) M त विना (for तमृते), of v l
7^a etc

Colophon om in Ś₁ K₃ — Major parvan K₁ T
G₂₋₃ M₁ आरण्य — Adhy name K₄ D₁ ३ धनज-
योत्सुका, B₄ काम्यके पाण्डवपरिदेवनम्, T₂ G₃ पाण्डवोत्सुका
— Adhy no (figures, words or both) D_{n1} n₃ M₁
80, D_{n2} M₂ (before corr) 81, D₁ 85, T G M₂
(after corr) 79 (as in text) — Śloka no D_n 31,
D₁ 30

80

This adhy is missing in K₃ (cf v.l. 3 79 1),
the MS is mostly ignored here

1 ^a) S कृष्ण्या (for पाण्डवा) — After 1, N
(except D₄ ६, Ś₁ K₁ om line 1, K₃ missing) ins

374* धनजयोत्सुकानां तु भ्रातृणां कृष्ण्या सह ।

श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ।

[(L. 1) D₁ ३ एव शोक्युतास्तास्तु (for the prior half)
K₄ D₁ ३ सह भार्यया (for कृष्ण्या सह) — (L. 2) Ś₁ K₁
महायज्ञा (for ऽप्यजायत)]

2 ^a) Ś₁ K₁ D₁ ३ M सूर्याग्निं, K₂ ४ D_n D₅ हुताधिप-

मिवानल — K₂ ४ D ins after 2 (Dc ins line 2
after 4, D₁ ३ om line 1, but ins line 2 after 4)
Ś₁ K₁ ins after 4

375* तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभि सह धर्मराज ।
प्रत्युत्थाय यथान्याय पूजा चक्रे महात्मने ।

3 K₄ D₅ om 3-4, Dc om 3^{ab}. — ^b) K₁ B₄
कुरुनदन — ^o) Ś₁ विभाति स सुदिप्तौजा, K₁ विभवौ हि
सु, T₁ G₁ M₂ प्रवभा — ^d) Ś₁ पितामह (for शत)

4 K₄ D₅ om 4 (cf v l 3) — ^a) D₁ ३ यथेव
(for यथा च) Ś₁ वेदानि, K₁ वेदान्धि, T₁ च वेदै, G₄
M₂ च देवान् (for च वेदान्) — ^b) K₁ transp तथा and
सती K₂ B₁ ३ D_n D₃ ४ ६ T₂ G₃ पतीन्, T₁ पती (for
सती) — After 4, Ś₁ K₁ ins 375*, while Dc D₁ ३
ins line 2 only of that insertion On the other
hand, S ins after 4

376* अर्घ्यं पाद्यमथानीय स्वभ्यवादयदच्युतम् ।
नारदस्तु महातेजा स्वस्त्यस्त्वित्यभ्यभाषत ।

T₂ G₂₋₃ cont

377* ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
यथाहं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दन ।

5 ^a) K₂ D_n D₅ ६ च ता, K₄ B₁₋₃ Dc D₃ ४ ततः
B₄ M₁ शुभा, T G M₂ स ता (for तु ता) — ^o) K₄ B₄ ४
T₁ आश्वासयन् — ^d) B₄ D₁ ४ ६ इहा (for इवा) K₄
Dc D₅ उवाच वदता वर

6 B₁ om 6^a-9^b, K₄ Dc D₅ om 6^{ab} — ^a) G₁
महाप्राज्ञ — ^b) Ś₁ K₁ M₁ पुत्र (for राज) — ^d) T₂

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ६
 अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
 उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं नारदं देवसंमितम् ॥ ७
 त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ८
 यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ हृदिस्यं छेत्तुमर्हसि ॥ ९
 प्रदक्षिणं यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
 किं फलं तस्य कात्स्न्येन तद्ब्रह्मन्वक्तुमर्हसि ॥ १०
 नारद उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण भारत ।
 पुलस्त्यस्य सक्ताशाद्रै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ ११
 पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिवत्तदा ॥ १२
 शुभे देशे महाराज पुण्ये देवर्षिसेविते ।

गङ्गाद्वारे महातेजा देवगन्धर्वसेविते ॥ १३
 स पितृंस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
 ऋषींश्च तोषयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४
 कस्यचिच्चथ कालस्य जपन्नेव महातपाः ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृपिसत्तमम् ॥ १५
 स तं दृष्ट्वाग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 ग्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं च परं ययौ ॥ १६
 उपस्थितं महाराज पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृता श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
 शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
 नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १८
 भीष्मोऽहमसि भद्रं ते दासोऽसि तव सुव्रत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ १९
 एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २०

M केनार्थी Ś1 B3 Dn1 M ददामि

7 B1 om 7 (cf. v.l. 6) — ^b) D2 प्रत्यभापत सत्तम — D2 om 7^c-8^d — ^c) N (except B D3 4, K3 missing) भूत्वा (for वाक्य) — ^d) K2 Dn D5 G2 4 M1 देवसमत, T2 G3 सत्तम

8 B1 D2 om. 8 (cf. v.l. 6, 7) — ^a) K4 (by transp) तुष्टे स्वयि, T1 स्वयि दृष्टे B2 S (except M1) महाभागे — ^c) K1 सदेह, B3 D4 6 मन्यामि, D1 मन्याम (for मन्येऽहं)

9 B1 om 9^{ab} (cf. v.l. 6) — ^a) T2 G2-4 तेहम् (for स्वहम्) — ^d) Ś1 K2 4 D (except D3 4 6) तत्व-तश्, K1 तत्वविच (for हृदिस्य) Ś1 अर्हति B1 G1 M2 हृदि सटे (B4 वै)त्तुमर्हसि

10 D6 om 10 — ^{ab}) S1 K2 B2-4 Dn D3 G2 4 प्रदक्षिणा, T1 प्रतीक्षण K4 D1 2 G1 M2 transp कुरुते and पृथिवी M1 पृथिवी (for कुरुते), and कुर्याद्वि (for पृथिवी) — ^d) D3 (by transp) ब्रह्मन् तद्; S (except M1) स्व ब्रह्मन् K2 B1 Dn भवान्, B3 फल (for ब्रह्मन्)

11 ^b) N (except B2-4 D4 6, K3 missing) M1 धीमता (for भारत) — ^c) B3 4 D1 2 हि (for वै)

12 ^c) Ś1 वैत्र्य B1 पित्र्यर्ष्यं व्रतमास्थाय — ^d) Ś1 K (K3 missing) Dn D1-3 5 मुनिभि सह (for वत्तदा)

13 ^a) Ś1 K1 B3 Dn D2 6 तथा (Ś1 दा) राजन् (for महा) — ^b) B2 देवर्षिर्वजिते, B3 4 Dc D4 6 M1 पूजिते — D1 om 13^{cd} — ^c) Ś1 K (K3 missing) Dc D2 3 भाग, T2 G2-4 देशे (for तेजा)

14 B4 om (hapl) 14^{bc} — ^b) T2 G3 (both marg) परमर्षिभि — ^c) K1 2 B1 3 Dn D3 6 तर्षं (for तोष) — 14^d=17^d

15 ^b) K2 4 Dc Dn D5 यज्ञा, B2-4 D4 6 मना, D3 रथ (for तपा) — ^c) K1 ददर्शादित्यसकाश, B1 D3 T2 G2-4 ऋतकर्माण

16 ^d) Ś1 K (K3 missing) Dn D1 2 4-6 G1 M2 परम (for च पर)

17 ^a) Ś1 भाग, K (K3 missing) D (except D3 4 6) भाग (for राज) — 17^d=14^d

18 ^a) K2 B1-3 Dn1 n3 D1 4-6 चार्घ्यम् (for चार्घ्यम्) D2 शिरसा चार्चयामास — ^d) B4 ब्राह्मणसत्तमे, T2 G3 4 ब्रह्मर्षिसेविते

19 ^a) B2-4 D4 6 इति (for असि) D1 धर्मोत्तमन्; D2 धर्मज्ञ (for भद्र ते) — ^b) K1 D1 2 तव दासोऽसि सु — ^d) D1 सदायै, T2 G2-4 किल्बिषात्

20 ^a) Ś1 K1 वाहुर (for राज) — ^c) K1 S (except M1) प्रयतो; B3 प्रणतो (for प्राञ्जलिर्)

C 3 4066
B 3 82 24
K 3 80 24

पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ४५
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग नित्यमेव पितामहः ।
 उवाच परमप्रीतो देवदानवसंमतः ॥ ४६
 पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
 सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ ४७
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४८
 अप्येकं भोजयेद्विग्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
 तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ४९
 शाकमूलफलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
 तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ।
 तेनैव प्रामुयात्प्राज्ञो ह्यमेधफलं नरः ॥ ५०

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
 न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ५१
 कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत् पुष्करम् ।
 फलं तत्राक्षयं तस्य वर्धते भरतर्षभ ॥ ५२
 सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
 उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
 प्रामुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान् ॥ ५३
 जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
 पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ५४
 यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
 तथैव पुष्कर राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ५५
 उष्य द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।

(for पूयन्ते) — ^d) D₃ मोद* (for पूज्य*)

46 ^a) Ś₁ B₁ D₄. ० अस्मिंस्तीर्थे Ś₁ K (K₃ missing)
 B₃ D (except D₄ ०) महाराज, S महाभाग — ^d) Ś₁
 K₁ *समित*, K₂ Dn D₅ भगवान्कमलासन., D₃ T₂ G₂₋₃
 देवदानवसत्तम*, M₁ *सैवित

47 ^a) D₃ पुष्करेण K₁ महाराज, Dc D₂ T₂ G₂ ३
 भागा, M तपस्त्रया — ^b) Ś₁ K₁ सर्पिगणास्तथा, K₂ ४
 Dn D₃ ५ सर्पिगणा पुरा, D₁ २ ऋषिपुरोगमा — ^c) K₄
 च समभिसंप्राप्ता; B D₄ ० परमिका प्रा*, D₃ M₁ हि समनुप्रा*;
 G₂ समनुसप्रा*

48 ^a) D₀ transp य* and कुर्यात् — ^b) T₂ G₃
 पितृदेवाश्च तर्पयेत् — ^{cd}) = ३ ८० ८७^{cd}, ८३ ४^{cd} K₁ २
 B₁ ३ ४ D₀ Dn D₅ अश्वमेधाद् (for *मेध) Dn D₅ फल
 प्राहुर्मनीषिण (for ^d) S सोश्वमेधमवाप्नोति (T₂ G₃ सर्व-
 पापविनिर्मुक्त) ब्रह्मलोके च पूज्यते

49 ^b) G₂ पुष्कर तीर्थमाश्रित* — ^c) B₂₋₄ D₄ ० तेना
 मोत्यजित्वाँल्लोकान् — ^d) M₁ नदति (for मोदते) B₂₋₄
 D₄ ० ब्रह्मण सदने स्थितान्

50 ^a) D₀ G₂ शाकैर् (for शाक-) K₂ Dn D₅ शाकै-
 मूलै फलैर्वापि — ^b) D₀ D₄ ० वा वर्तते (for वर्तयते)
 — T₁ G₁ M om 50^{cd} — ^d) K₂ श्रद्धयाननुसूयवे, D₀
 श्रुत्वा वाननसूयवान्; D₅ श्रद्धावाननुसूयवे — ^e) K₄ B₃
 D₄ ० M₁ चामु* (for प्रामु*) Ś₁ K₁ सर्व (for प्राज्ञो)
 — After 50, T₂ G₂₋₃ ins

380* अपि चाप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।

तेनापि पूजनेनाहु* प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ।

51 ^{ab}) Ś₁ K₁ ३ B₁ D (except D₁ २ ४) M₁
 ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वा राज* — ^c) B₂ ३ वै (for
 वि) K₂ Dn D₅ न वै योनौ प्रजायते — ^d) K₂ D₃ ५
 स्नात्वा (for स्नातास्) G₁ स्नात्वा तीर्थेषु भारत

52 ^a) K₂ ४ B D₀ Dn D₁ २ ४-० T₁ G₁ M कार्तिकी
 (D₁ M₁ *की), D₃ *के (for *क्या) D₁ ३ च (for तु)
 — ^b) S₁ K₂ Dn D₃ ५ G₁ M₁ योभिगच्छति — After
 52^{ab}, K₁ ३ B₂₋₄ D (except D₃) read 53^{cd} K₂ B₂₋₄
 D (except D₁₋₃) om 52^{cd} — ^c) B₁ तु चा* (for तत्र*)
 K₄ D₁ ३ राजन्, S (except T₁ M₁) तेन (for तस्य) — ^d)
 T₁ भविता, T₂ G M₂ लभते; M₁ भवते (for वर्धते) K₄
 B₁ D₁₋₃ भवतीत्य (D₃ *हा) नुशुभ्रम्

53 Ś₁ K₄ D₃ om 53^{cd} K₁ ३ B₂₋₄ D (except
 D₃) read 53^{cd} after 52^{ab} — ^c) D₄ ० आमुयात् (for
 प्रामु*) K₁ D (D₃ om) स (for च)

54 ^b) Ś₁ B D₀ Dn D₄ ० T₂ G₃ स्त्रिया वा; K₂ स्त्रिय
 वा K₂ पुरुषोपि वा, D₀ Dn *पेण वा, D₅ *पेपि वा — ^d)
 Ś₁ सर्वमेतत्, S तदशेष (for सर्वमेव) D₁ ३ विनश्यति
 B₁ D₃ तत्सर्वं सप्रणश्यति

55 ^a) Ś₁ K₁ S (except T₂ G₃ M₁) पुष्करे (for र)

56 ^a) Ś₁ K₄ D₁ ३ प्रोष्य, K₁ प्रोक्ष्य, B Dn D₄ ०
 उष्ठा (B₁ व्युष्य) (for उष्य), of v 1 59 Ś₁ M₁ रात्राणि
 (for वर्षाणि) K₂ D₀ D₅ उपित्वा दश वर्षाणि, D₃ वसते
 दश रात्राणि — ^c) Cn ऋतून्, Cnp ऋतून् (as in text)
 — ^d) S₁ K₂ Dn D₅ S (except M₁) स (for च)

57 ^b) K₄ उपाचरन्, D₄ ० उपाक्षुते (for उपासते)

ऋतुसर्वान्नामोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५६
 यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
 कार्तिकीं वा वसुदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ५७
 दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ५८
 उप्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्तो जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ५९
 जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
 अश्वमेधमनामोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ६०
 तत्रोप्य रजनीः पञ्च पृथुकालक्ष्मी नरः ।
 न दुर्गतिमनामोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥ ६१
 जम्बूमार्गादुपावृत्तो गच्छेत्पण्डुलिकाश्रमम् ।
 न दुर्गतिमनामोति स्वर्गलोके च पूज्यते ॥ ६२

अगस्त्यसर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निदोमफलं लभेत् ॥ ६३
 शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ।
 कण्वाश्रमं समासाद्य श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ६४
 धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
 यत्र प्रविष्टमात्रो वै पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ६५
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्नियतो नियताशनः ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ६६
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ६७
 महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ६८
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ पुण्यस्थानमुमापतेः ।

C. 3 4091
 B. 3 82.50
 K. 3 80 51

— After 57, Dn ins

331* त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
 पुष्कराण्यादिभिद्धानि न विभ्रन्नत्र कारणम् ।

[Line 1 occurs (with v.l.) as 3 125 15^{ab} ❧ Cn
 अत्र पुष्करस्तुनिप्रदावे विपनशोकव्याख्याया वा त्रीणि शृङ्गाणि इति श्लोक
 पठितो व्याख्यातश्च । इदानीं नन्दबुद्धिभिर्दुर्व्याख्येयतया परित्यक्त
 इति न पुनश्चाप्तेषु दृश्यते । अत्र प्राचा व्याख्या । यद्यने श्यातेर्वा
 शृङ्गाणि सुसुभिराश्रवाणामि पापार्हिसकानि वा । ❧]

58 ^a) S₁ Dn₂ D₁ 3 T₂ G₁₋₃ पुष्कर (for दुष्कर)
 S₁ K₂ B₁ 4 Dn₂ D₁₋₃ 5 G₁ M₂ पुष्करे (for पुष्कर) — ^b)
 B₂ transp दुष्कर and पुष्करे S₁ D₁ T₂ G₂ पुष्कर (for
 दुष्कर) S₁ K₁ पुष्कर (for पुष्करे)

59 ^a) S₁ तत्र, K₁ यद्वा; B D₄ उद्गा (B₁ व्युप्य); Dc
 तस्माद् (for उप्य), cf v.l. 56 S₁ K₁ B₁ वर्षाणि, K₂
 रात्रि तु, B₂ Dc रात्राणि (for रात्र तु) — ^b) S₁ नियताशन,
 K₁ स्मकः — ^c) S₁ D₄ 5 उपावृत्त, K₂ 4 Dc Dn D₁ 3 5
 उपावृत्त्य — ^d) K₁ 2 T₁ G₁ M जम्बूमार्गं, D₃ (sup lin
 as in text) जम्बूमार्गं B₁ 2 उपाविशेत्, D₃ (m as in
 text) उपाश्रुते

60 ^a) K₁ G₁ 2 M जम्बूमार्गं, Dn₂ जावृ S₁ ममा-
 श्रित्य, B₁ उपाविश्य, S ममामाद्य — ^b) B₂₋₄ Dc D₄ 6
 पितृदेवर्षिपूजितं — ^d) G₂ M₂ स (for च) K (K₂ miss-
 ing) Dn D₁ 2 4 5 सर्वकामसमन्वित (S₁ D₁ 3 'त')

61 ^b) S₁ K₁ पूतान्मा भवते नर, K₂ Dn D₂ पू (K₂ नृ)-
 वा ना जायते नर, K₄ D₁₋₃ पूतान्मा मा (D₁ 2 म) नवो भवेत्

— G₄ om. (hapl.) 61^d-62^c — ^d) S₁ आमोति, B D₂ 6
 चामोति (B₁ गच्छति) (for प्राप्नोति) B₂₋₄ Dc D₂ 6
 [अनुत्तमा (for चोत्तमाम्)]

62 K₁ om. 62, G₄ om 62^{abc} (cf v.l. 61) — ^a)
 T₁ G₁ 2 M₂ जम्बूमार्गाद् K₂ B₂ 4 Dn D₂ उपावृत्त्य — ^b)
 K₂ 4 D (except Dc) तदुलिकां, B₁ तुडुलिकां, T₂ G₂ 3
 स्वाडिलिकां D₂ यो गच्छेत्तदुकाश्रम — ^c) M₁ तत्रास्य
 क्षीयते पाप — ^d) S₁ K₂ ब्रह्म (K₄ स्वर्ग) लोकेषु पूज्यते, K₂
 Dc Dn D₂ G₂ ब्रह्मलोकं च गच्छति, T ब्रह्मलोकं च पूज्यते;
 G₁ (by corr) विष्णुलोकं च गच्छति

63 ^a) K₂ Dn₁ n₂ D₂ T₂ G₂ 4 आगस्त्य सर, B₁ 4
 आगस्त्यसर, Dc Dn₂ अ (Dn₂ आ) गस्त्यतीर्थम् — 63^b=48^b

64 ^b) S₁ K₁ 4 Dn₂ G₁ फल, D₃ यदि (for पदम्)
 — ^c) K₂ Dn D₂ ततो गच्छेत्, D₁ 2 ममाश्रित्य (for साद्य)
 — ^d) S लोकविश्रुत

65 ^b) T₁ हि (for च) K₄ D₁ 2 आद्य भारतसत्तम,
 Dc D₂ आसाद्य पुरुष (D₂ भरत) र्षभ — ^c) D₁ B₂ [S] सौ,
 D₂ T₁ [S] पि (for वै) — ^d) K₂ Dn D₂ मर्थपापैः प्रमुच्यते

66 ^a) K₂ पितृ (for पितृन्) — S₁ om (hapl.)
 66^c-68^b — ^c) G₂ 'ममृद्' स्याद्

69 ^a) N (except Dc D₄ 6, K₂ om) धर्मज्ञ (for
 'ज्ञ) — ^b) S₁ K₁ 4 Dc D₁ 2 स्यात्पुतीर्थम्, K₂ Dn D₂
 स्याणोस्तीर्थम्, B₁₋₃ स्यात् तीर्थम्, D₃ स्यात्स्तीर्थम्, D₄ 6
 स्यात् तीर्थम्; G₂₋₄ M पुण्य स्थानम् B₂ (corrupt) स्या-
 णोस्पृण्यक्षपापते — ^c) S₁ K₁ D₁ 2 रुद्रं (for मद्रं)

C 3 4092
B 3 82 50
K. 3 80 51

नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ६९
तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवामुयात् ॥ ७०
नर्मदामथ चासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७१
दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ७२
चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७३
ततो गच्छेत् धर्मज्ञं हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ७४
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७५
पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
कपिलानां नरव्याघ्र शतस्य फलमश्नुते ॥ ७६
ततो गच्छेत् धर्मज्ञं प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
यत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
देवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ॥ ७७
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७८
ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
दीप्यमानोऽग्निवन्नित्यं प्रभया भरतर्षभ ॥ ७९
त्रिरात्रमुपितस्तत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।

70 °) B₃₋₄ D₄ ० तु (for च) — °) K₁ 'प्रसादेन
— °) Ś₁ K (K₃ missing) Dc Dn D₁ २ ५ स (K₁ २
Dn D₁ ५ च) विदति (for अवामुयात्) — After 70, K₂
B D (except D₁ २ ५) S ins

382* समृद्धमसपन्न च श्रिया युक्त नरोत्तम ।

[D₃ समृद्ध सर्वरत्नी च D₃ श्रिया युक्तो K₂ D₄ नरोत्तम,
Dn नरोत्तम, M₁ नराधिप]

— S cont

383* राज्ञश्चैवाधिपत्य हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ।

71 °) M₁ सप्राप्य (for चासाद्य) K₂ B₁ D₃ ५ नर्म-
दामथमासाद्य (sio), B₂₋₄ Dn D₄ ० T₂ G₃ नर्मदा तु (Dn
स) समा, D₁ २ नर्मदापथमा

73 B₁ om 73, T₁ om 73, with 72^{cd} — °) G₁
M चर्मिला (G₁ चर्मस्था)मथ सप्राप्य — °) D₃ नदीं त्रैलो-
क्यविश्रुता (= 71^b). — °) Ś₁ K₁ ४ B₂ Dn D₂ M 'ज्ञातः;
Dc₁ D₁ T₂ G₁ ३ ४ 'ज्ञाता, G₂ 'ज्ञानात् — °) B₄ स्वप्ति',
D₃ द्यप्ति (for अग्नि)

74 B₁ T₂ G₃ om (hapl.) 74-75 — °) K₄ D₁ २
धर्मज्ञो, D₄ 'ज्ञ, S (T₂ G₃ om) राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — °)
D₄ M पृथिव्या (for 'व्या)

75 B₁ T₂ G₃ om 75 (cf v 1 74) — °) Ś₁ K₁
आश्रम, M₁ आश्रमे Ś₁ Dn₁ D₄ ० वसिष्ठस्य — °) Ś₁
K₁ विश्रुत

76 °) Ś₁ गगातीर्थम्, K₁ B₂ गगातीर्थम्, K₄ B₄ Dn₂ ns
D₁ ३ T₁ G₁ पिगं, D₃ ४ M₁ पिगतीर्थं, D₆ पिडतीर्थम्,
T₂ G₃ कपि — °) B (except B₁) Dc D₃ ४ ० M₁ नरा-

धिप (Dc 'प), T G M₂ समाहित (for जितेन्द्रिय) — °)
K₂ ४ Dc Dn D₆ S (except M₁) 'श्रेष्ठ (for 'व्याघ्र)
— After 76, D₃ ins

384* ततो गच्छेत् तद्गुप्त तीर्थं देवनिषेवितम् ।

स्नात्वा तत्र नरो भाति विमलश्चन्द्रमा यथा ।

(Of 98^{cd}) Thereafter D₃ reads 99-115, followed
by 77-98 (om 77^d-79^e)

77 °) Ś₁ Dn D₆ S राजेन्द्र, K₄ D₃ धर्मज्ञ (for 'ज्ञ)
— °) S₁ K₁ Dn D₆ तीर्थमुत्तम (for लोकं) — After
77^{ab}, S ins

385* तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिभिश्च निषेवितम् ।

— °) K₂ Dn D₆ तत्र, Dc अत्र (for यत्र) — D₃ om.
(hapl.) 77^d-79^e — °) Ś₁ K₁ चैव, G₁ M₁ राजन् (for
वीर) — °) S₁ K₁ ४ Dc Dn D₁ ज्वलनो, D₂ ज्वलने
(for अनलो)

78 D₃ om 78 (cf. v 1 77) — °) K₂ ४ D (D₃
om) तीर्थे नर (for तीर्थवरे)

79 D₃ om 79^{ab} (of v 1 77) — °) S₁ सगमः;
B₂ ३ Dc D₄ ० G₁ M₁ 'म (for 'मे) — °) S₁ K₂ ४
Dc Dn तस्य; K₁ लब्ध्वा, D₁ २ चैव (for प्राप्य) — °)
Ś₁ K₁ २ D (except D₄ ०, D₃ om) स्वर्गलोक S₁ स
गच्छति, K₁ Dc D₆ च गच्छति; K₂ Dn D₁ ३ च विदति
(for मही) — °) Ś₁ K (K₃ missing) D (except
D₃ ४ ०) प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ — After 79,
K₂ B D (except D₃ ४ ०) read 85^{cd}, while S ins

386* तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमद्युति ।

प्रभासते यथा सोमो अश्वमेधं च विन्दति ॥ ८०
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
 वरदाने नरः स्नात्वा गौसहस्रफलं लभेत् ॥ ८१
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ८२
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिदम ॥ ८३
 त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सानिध्यं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ८४
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत ।
 तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ८५
 तर्पयित्वा पितृन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।

प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ८६
 शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ८७
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 दृमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ८८
 यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
 जन्मप्रभृति पापानि कृतानि नुदते नरः ॥ ८९
 दृमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिपुता ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवामुयात् ॥ ९०
 जित्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्ठकान् ॥ ९१

C 3 5017
B 3 82 75
K 3 80 76

[M विराजते (for च राजेन्द्र)]

80 B₁ 3 om 80-85 — ^a) K₂ B₁ 4 Dc Dn D₅
 स्नातत्, K₄ स्नात्वा (for तत्र) — ^b) Dc D₁ 3 S तर्पयन्
 — ^c) Ś₁ प्रभासति, B₄ D₄ 6 विराजति — ^d) S₁ K₂ 4
 B₄ Dc Dn D₅ सोश्वमेध, K₁ हयमेध, B₁ D₃ (sup lin
 as in text) 4. 6 S वाजि D₁ 3 सोश्वमेधफलं लभेत्

83 B₁ 3 om 83 (cf. v.l. 80) — T₁ अस्मिन्तीर्थं
 D₁ 3 4. 6 T₁ G₁ M₂ महाराज — ^b) G₂ 4 पुण्यलक्षण-
 लक्षित — ^d) S₁ K₁ इवोत्तम (for अरिदम)

84 B₂ 3 om. 84 (cf. v.l. 80) — ^a) S₁ K₂ B₁ 4
 Dn D₅ तत्र वै (for तत्रैव) S₁ K₁ कुरुसत्तम, K₂ Dn D₅
 पुरुषर्षभ

85 B₂ 3 om 85 (cf. v.l. 80) — ^b) K₄ D₁ 3
 सगमे K₁ प्रेत्य भारत, K₄ D₁₋₃ भरतर्षभ, T₂ G₂₋₄ प्राप्य
 दुर्लभ

86 ^b) K₄ लोकानामोति वास्यान्, D₁ 3 ऋषीन्प्रयत
 मानस — K₄ om 86^{cd} — ^d) K₂ B₁ Dn D₅ G₂
 दीप्यमान

87 ^b) T₁ विशा पते (for युधि) — 87^{cd}=3 80
 49^{cd} 83 4^{cd} — ^c) K₁ 3 B₁ Dn D₅ S (except M₁)
 अश्वमेधाद्

88 ^a) K₄ D₁ 3 उपावृत्तो — ^c) K₄ D₁ 3 S 'कुल'
 (for 'वर') — ^d) T₂ G सर्वदेवैरभिपुत — ^e) K₁ 4 B₁
 Dn₃ D₁ G₄ दृमी, B₂₋₄ Dc D₃ 4. 6 द्विमी, D₃ M₂ द्विमी,

D₅ दृशी, T₁ M₁ द्विमी, T₂ G₂ 3 शमी, G₁ रमी (for दृमी),
 cf. v.l. 90 M₁ चात्र (for नाम्ना) Ś₁ K₁ प्रथितं, D₅
 विज्ञा (for विख्या) — ^f) S₁ K₁ 3 Dn D₅ 'प्रणाशन,
 K₄ D₁ 3 'विनाशन

89 ^a) K₂ Dn D₅ तत्र (for यत्र) — ^b) K₄ B D₁₋₃
 M₁ महेश्वरमुपासते — ^c) K₂ Dn D₅ च पीत्वा च, B₁
 चार्चयित्वा (for [अ]र्चयित्वा च) B₂ तु (for च) — ^e)
 S₁ K₁ 3 Dn D₁ 3 5 यत्पाप (for पापानि) — ^f) Ś₁
 K₁ 3 4 Dn D₁ 3 तस्नातस्य प्रणश्यति, B₁ कृतानि प्र[णु]-
 दधर, B₂ कृत्वा निर्देहते नर, Dc कृत्वा प्रणुदते नर, D₃
 कृतानि प्रणुदधर

90 ^a) K₁ 4 B₁ Dn₃ D₁ दृमी, B Dc D₃ 3 6 द्विमी
 (B₁ त्रिमी), D₅ दृशी, T₁ M₂ द्विमी, T₂ G शमी (G₁ रमी),
 M₁ द्विमी (for दृमी), cf. v.l. 88 — ^b) S₁ K₁ 3 4 Dn
 D₃ 5 6 M₂ अभिपुत, B₁ अधिष्ठिता, Dc₁ अभिपुत, Dc₂
 'भुता — ^c) B₂₋₄ Dc₁ D₄ 6 M₁ 'श्रेष्ठ (for 'व्याघ्र)

91 ^a) Ś₁ K₁ चित्वा, K₂ Dn D₅ T₂ G₂₋₄ गत्वा, K₄
 (m as in text) दृष्ट्वा, D₁ 3 इष्ट्वा, D₅ (m as in text)
 स्नात्वा (for जित्वा) K₄ (m as in text) B₂₋₄ Dc D₄ 6
 तत्र (for यत्र) S₁ K₁ 'यज्ञा, K₄ D₁ 3 'यज्ञैर् (Kam
 'यज्ञे) (for 'प्राज्ञ) — ^c) S₁ K₁ 3 D₁₋₃ तत्र (for पुरा)
 — ^d) K₂ 4 Dn D₁ 2. 5 हत्वा दैतेयदानवान्

92 ^b) B₂₋₄ D₄ 6 वसुधाराम् — ^c) S₁ तस्यैव; K₁
 तस्य वै, B₁ D₃ राजेद्र, D₁ तस्या तु, D₄ M₂ तस्या हि (for

C. 3 5018
B 3 82 76
K 3 80 77

ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धाराभभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि ह्यमेधमवाप्नुयात् ॥ ९२
 स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा तु मानवः ।
 तर्प्य देवान्पितृंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ९३
 तीर्थं चात्र परं पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ९४
 सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ९५
 ब्रह्मतुङ्गं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति सुकृती विरजा नरः ॥ ९६
 कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं शक्रलोकमवाप्नुयात् ॥ ९७
 रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं देवनिषेवितम् ।

तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो विमलश्चन्द्रमा यथा ॥ ९८
 अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 पञ्च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ९९
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ १००
 देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः ।
 गवां शतसहस्रस्य फलं चैवाप्नुयान्महत् ॥ १०१
 गिरिसुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ १०३
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ वाजपेयमवाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १०४

तस्या हि) — ^a) Ś1 K2 4 Dn D1 2 5 *मेधफल लभेत्
 93 D4 om (hapl) from कुरु* up to स्नात्वा (in 94^a) — ^a) K4 D1 2 T1 G1 कुरुकुलश्रेष्ठ T2 G2-4 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ — ^b) K1 तु भारत, K2 Dn D8 समाहित, Dc च मानव; D3 [अ]नुशोचते — ^c) S चापि (for चैव) K1 4 B Dc Dn D1 2 6 तर्पयित्वा पितृन्देवान्, D3 सतर्प्य पितृदेवाश्च

94 D4 om up to स्नात्वा (of v1 93) — ^a) B Dc D8 T G चापि (for चात्र) K2 Dn1 n2 D3 5 सर*, Dn3 G1 वर; D1 2 पुन (for पर) B Dc D8 T G तत्र (B1 रूप) (for पुण्य) — Ś1 om (hapl) 94^a-95^b, K4 om 94^{cd}

95 Ś1 om 95^{ab} (of v1 94) — ^b) K4 B1 D1-3 *विनाशन

96 ^a) K2 Dn D8 भद्रतुग, D9 ब्रह्मदत्त, T2 G2-4 ब्रह्मतीर्थ — ^b) Ś1 K (K3 missing) Dn D1 2 5 शुचि (Ś1 शुचि-) शीलसमन्वित — ^c) S1 K (K3 missing) B2 3 Dn D1 2 5 गतिं च परमां व्रजेत्

97 ^a) S (except M1) कुमारिकाणां — ^b) T1 विधि*, G4 शक्र* (for सिद्ध*) — ^c) B2-4 Dc D3 4 6 नरश्रेष्ठ, M1 नर शीघ्र for (नर) क्षिप्र — ^d) Ś1 ब्रह्मलोकम्; K1 2 4 Dn D1 2 5 M1 स्वर्गलोकम् T G M2 वासव लोकमाप्नुयात्

98 ^b) Ś1 K1 3 Dn D8 सिद्ध* (for देव*) S तीर्थं देवर्षिसेवित — Ś1 om (hapl.) 98^a-100^b — ^c)

B1 3 4 Dc D4 6 transp तत्र and स्नात्वा K1 4 D1 2 मर्त्यो (for विप्रो) B1 D3 स्नात्वा तत्र नरो भाति — ^a) K2 Dn D8 निर्मल* (for विमल*) D4 6 इव (for यथा)

99 D3 reads 99-115 after 384* Ś1 om 99 (cf v1 98) — ^a) G1 3 4 क्रमतो (for क्रमशो) B3 चेत्, Dc D3 ये प्र-, T1 ये तु

100 S1 om 100^{ab} (cf. v1 98) — ^a) K2 4 Dn D8 G1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ) — B3 om (hapl) 100^b-103^a — ^c) T G न (for तु) — ^d) D3 ततो, T G भवेत् (for नरो) B1 D3 नृपतिसत्तम, D3 भारत*

101 B3 om 101 (cf v1 100) — ^a) D4 6 राजा (for राजन्) — ^b) K4 D1 2 S तप्तकुण्डलभूषण (G4 काचन भूषण, M1 काचनकुण्डल) — ^c) M1 नर (for महत्) S1 K (K3 missing) B1 Dn D1-3 5 फलं प्रा(K1 Dn3 D3 फलमा)प्नोति मानव*

102 B3 om 102 (cf v1 100) — ^a) S1 K1 3 Dn D2 5 श्रीकुञ्ज तु (D2 च); K4 श्रीकुम्भ तु, B1 2 4 Dc D3 4 6 M1 गिरिकुञ्ज, Dn D1 श्रीकुण्ड तु (D1 च) — Ś1 T1 om (hapl) 102^a-105^b — ^c) M3 नमस्कृत्वा

104 Ś1 T1 om 104 (of v1 102) — ^a) K1 नरो नून; K2 B1 3 4 Dc Dn D3-6 नर क्षिप्र; K4 D1 2 नरो राजन्, B2 M नरव्याघ्र — ^b) K2 4 B1 3 4 D (except D4 6) वासव लोकमाप्नुयात्, T2 G3 4 सौवर्णकमवा*, G2 वाजपेयफल लभेत् — K1 B1 4 om 104^{cd} — ^c)

ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ १०५
 चरुं नरेन्द्र सप्तार्च्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
 पितृणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १०६
 गत्वा शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 अश्वमेघसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिपश्वरुः ॥ १०७
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र वस्त्रापदमथाविशेत् ।
 अभिगम्य महादेवमश्वमेघफलं लभेत् ॥ १०८
 मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।

एकरात्रोपितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०९
 अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
 प्रसूतिर्यत्र विप्राणा श्रूयते भरतर्षभ ॥ ११०
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १११
 यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ११२
 कामारुख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवर्षिसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिमाप्नोति भारत ॥ ११३

C 3 5047
B 3 82 105
K 3 80 106

B₂ विमुक्तात्मा — ^d) K₂ 4 B Dc Dn D₃ 5 G₁ गच्छेत,
 D₁ लभते, D₂ लभेत, G₂ भजेच्च D₄ 6 परमिका (for च
 परमा) — After 104, K₁ 2 B Dc Dn D₁ 6 ins

337* वितस्ता च समासाद्य सतप्यं पितृदेवता ।

नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ।

काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।

वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ।

Thereafter the same MSS repeat (with v l) 1041

105 S₁ T₁ om 105^{ab} (cf. v l 102) — ^a) D₃
 गच्छेच्च (for गच्छेत) K₁ मडवा, K₂ D₆ मलवा, K₄ Dn
 वडवा, B₁ मनवा, B₂ वरवा, B₃ Dc मनवा, D₁ 2 माडव्य,
 D₃ मचल (m वटप), D₄ मवल, D₅ वडव (for मलदा)
 — ^b) D₁-3 विश्रुत — ^c) B₃ D₄ 6 T G₃ च (for तु)

106 ^a) S₁ K₁ सप्तारुच (K₁ चक्र) चरुं राजन्, K₂ 4
 B D चरुं सप्तार्चिये (K₄ D₁ 2 सरुचे) राजन् — ^b) K₁
 G₄ विधि (for शक्ति) — After 106, K₁ 4 Dn D₁ 2 3
 (marg sec m) 6 ins.

338* ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसा गणा ।

गुह्यकाः किनरा यक्षा सिद्धा विद्याधरा नरा ।

राक्षसा द्विजिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।

नियतं परमा दीक्षामाख्यायाच्चरुसहस्रिकीम् ।

विष्णोः प्रसादनं कुर्वन्श्चरुं च श्रपयस्तथा । [5]

सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम् ।

ददावष्टगुणं श्रयं तेषां तुष्टु केशव ।

यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महोपते ।

तत्रैवान्तर्दधे देवो विद्युदग्नेषु वै यथा ।

नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु भारत । [10]

[(L 2) K₃ नृपा, K₄ D₁ 2 तथा (for नरा) — (L 3)

D₃ नागा (for रुद्रा) — (L 4) K₁ D₂ नियता.. K₂ 4

Dn चरुं चरुं, D₁ चरुं — (L 5) D₁ 2 विष्णो प्रसाद

कुर्वत (for the prior half) Dn तदा (for तथा) D₁ 2
 चरुमश्रयस्ततः, D₃ चरुं सश्रयस्तथा — (L 6) D₁ 2
 ऋग्भिस्तुष्टुच्युत (for the posterior half) — (L 7)
 Om in K₁ D₁ 2 ततम् (for तेषां) — (L 10) K₂
 Dn₃ n₃ D₆ विश्रुत (for भारत)]

107 B₃ om (hapl) 107^{bc} — ^d) M सम (for
 श्रेयान्) S₁ K₄ D₁ 2 सप्तारुचे चरुः, K₁ 2 सप्तारुचश्चरुः, Dn
 D₃ सप्तार्चिये चरुः (D₃ वच), D₃ (marg sec m) सप्त
 ऋचस्तथा

108 B₁ om 108-109, T₁ om (hapl) 108^b-110^a
 — ^b) K₁ B₂ रुद्रापदम्, K₃ B₄ Dc Dn₂ n₃ D₄ 6 रु (B₄
 Dc रौ) द्रं पदम्, K₄ श्रेयापथम्, B₃ रुद्रात्वपदम्, D₂ 5 वस्त्रा
 पथम्, T₂ G₂-4 भद्रापादम्, G₁ भद्रापथम्, M भद्रापदम्
 D₁ तत्रापि नियतो वसेत् — ^c) S₁ अभिगत्वा, K₂ 4 Dn
 D₁ 2 5 अर्चयित्वा (for अभिगम्य)

109 S₁ B₁ T₁ om 109 (for B₁ T₁ cf. v.l 108)
 — ^c) B₃ Dc विरात्रोपोपितो — ^d) K₁ गोसहस्रफल, G₄
 अश्वमेघं

110 T₁ om 110^a (cf. v.l 108) — ^a) B₁ T₂
 G₂-4 ततो (for अथ) B₁ निवृत्तो (for गच्छेत) — S₁
 om. (hapl) 110^c-111^b — ^c) D₁m अभय तत्र, D₃
 जभय यत्र (for प्रसूतिर्यत्र)

111 S₁ om 111^{ab} (cf. v.l 110) — ^a) K₄
 D₁m 2 3 तस्थान, B₁ तु स्थान (for स्थान च) — ^b)
 B₂ 4 Dc D₄ 6 यत्र (for त्रिषु) — ^d) B₂-4 Dc D₄ 6
 अभ्यर्च्यं च, D₃ T G M₂ त (M₂ अ)थाम्यर्च्यं (for समं)

113 ^a) K₁ B₁ 3 D₄ 6 तस्य (for तत्र) — ^b) S₁ K
 (K₃ missing) Dn D₁ 2 5 M₁ देवनिपेवित, B Dc D₄ 6
 देवर्षिममत, D₃ (marg sec m) सिद्धनिपेवित — ^d)
 K₂ 4 Dn D₁ 2 5 प्राप्नोति (for आ)

यजनं याजनं गत्वा तथैव ब्रह्मवालुकाम् ।
 पुष्पन्यास उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं ततः ॥ ११४
 अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
 एतावदेविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥ ११५
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 दीर्घसत्रमुपासन्ते दक्षिणाभिर्यत्नवताः ॥ ११६
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११७
 ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुपृष्ठे सरस्वती ।
 चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ ११८

स्नात्वा च चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवामुयात् ॥ ११९
 शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
 शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १२०
 सरस्वत्यां महाराज अनु संवत्सरं हि ते ।
 स्नायन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ १२१
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
 गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ १२२
 कुमारकोटिमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 गवामयमवामोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२३

114 °) K₂ Dn D₅ चैव (for गत्वा) — °) K₄ B₁ ; D₁ ; तत्रैव (for तथैव) Ś₁ K₁ ; B₃ D (except D₀ D₁) 'वालुक, K₂ 'वाकूल — °) K₂ पुष्पभिश्च; K₄ B₁ D₁ ; T₂ G₂ पुष्पन्यासम्, Dn D₅ पुष्पाभश्च, D₃ पुष्पाजन; T₁ G₁ M पुष्पजय (M₂ 'यम्), G₂ ; पुष्पजायाम् (for 'न्यास) — °) T₂ G (except G₁) मरणे (for 'ण) K₂ Dn D₅ गत; K₄ D₅ नर (for तत)

115 G₄ om 115^a-116^d — °) K₁ D₃ M 'विस्तार, K₄ Dn D₁ ; ; (before corr) ; 'विस्तारा — °) K₄ Dn D₁ ; ; आयता, M आयत — °) T G (G₄ om) एता हि (for एतावद्) Ś₁ K₁ एतावती देविका तु (K₁ च), K₂ Dn D₂ ; ; M एतावती (D₂ 'ता) देविका तु, K₄ D₁ एतावती देविका तु — °) K₄ D (except D₀ D₅) पुण्या 'सेविता, B₂ ; पुण्या 'समिता; G₂ पुण्या राजर्षिसेविता, M₁ पुण्या राजनिषेविता

116 G₄ om 116^{abcd} (cf v l 115), D₃ om 116^b-118^b — °) T G (G₄ om) यथाश्रुत — °) K₂ Dn D₅ तत्र (for यत्र) — °) T₂ G₂ ; उपासंत, G₄ उपागम्य (for उपासन्ते) K₄ उपासते दीर्घसत्र — °) Ś₁ K₁ ; D₁ ; ; दक्षिणा (K₁ 'क्षणे; K₄ D₁ ; 'क्षिण)नियत्तवताः; K₃ B D₀ Dn D₄ ; दीक्षिता नियत

117 D₃ om 117 (cf v l 116) — °) G₁ ; आमोति (for प्र') Ś₁ G₁ ; भारत (for मानव)

118 D₃ om 118^{ab} (cf v l 116) — °) Ś₁ K₁ ; B D₀ Dn D₂-₅ T₂ G₂ M₂ मेरु (for मरु) — °) K₂ D₅ क्रमश (for चमसे) K (K₃ missing) Dn D₅ [अ]य,

D₀ स (for च) S चमसे (for च शिवो) — After 118, S (except M₂) reads 122

119 °) B D (except D₁ ;) तु (for च) — °) D₃ चाग्निष्टोमफल (marg see m वाजिपेय), S गोसहस्र — °) T₂ G शिलोद्भेदे — M₁ om (hapl.) 119de — °) B₁ G₁ M₂ गोसहस्रमवामुयात् — G₁ om 119^{ef}

120 °) S शतहृद (for शश) — °) Ś₁ D₃ ; 'प्रतिच्छन्ना, S शतरूप

121 °) Ś₁ K₁ B D₃ ; ; M₁ 'भाग (for 'राज) — °) Ś₁ K₁ G₂ त्वनु, T₁ G₁ शत, T₂ G₂ शत (for अनु) Ś₁ K₁ D₀ G₁ सवत्सरा K₂ Dn D₅ च ते, D₀ इति; G₂ हि मे (for हि ते) — °) Ś₁ K₁ ; B₃ D₀ Dn D₁-₃ ; दृश्यते; K₂ दृश्यते, T₁ जायते (for स्नायन्ते) — °) D₀ T₁ G₄ तथा, G₁ M तदा (for सदा)

122 S (except M₂) reads 122 after 118 — °) B D₀ D₃ ; M₂ शिववत् (for शशि) Ś₁ K₁ ; D₀ D₁ ; ; नर (for सदा)

123 °) N (except D₃, K₃ missing) T₂ G₂ ; कुमारकोटीम् — D₅ om 123^{cd} — °) Ś₁ गनामेयम्; K₁ अनामयम्, K₄ D₃ S गवा मेधम् (for गवामयम्) K₃ D₀ Dn D₁ ; ; गवामयुत (D₂ 'यन)मामोति

124 °) B₁ D₃ S राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — °) Ś₁ K₄ B D₂ ; रुद्रकोटी G₁ ; समास्थित — °) Ś₁ मुनिकोटी, K₁ ; ; B₁ D₂ मुनिकोटी (or 'टि-), B₂ ; ऋषिकोटी; D₀ Dn D₅ मुनिकोटी; D₃ मुनिकोट्य K₂ ; B₁ D₀ D₁ ; G₄ समागता, D₂ M₂ 'हिता, D₃ 'हित, D₅ (sup lin)

ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ।
 पुरा यत्र महाराज ऋषिकोटिः समाहिता ।
 ग्रहर्षेण च संविद्या देवदर्शनकाङ्क्षया ॥ १२४
 अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
 एवं संप्रस्थिता राजन्नुपयः किल भारत ॥ १२५
 ततो योगेश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
 तेषा मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२६
 सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
 मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२७
 तेषां तुष्टो महादेव ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
 भक्त्या परमया राजन्वरं तेषा प्रदिष्टवान् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

अथ प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२८
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ।
 अथमेघमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १२९
 ततो गच्छेत राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ।
 सरस्वत्या महापुण्यसुषामन्ते जनार्दनम् ॥ १३०
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
 अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १३१
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १३२
 ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
 सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३

C 3 5070
B. 3 82 128
K. 3 80 128

T₂ G₁ ३ गता, G₂ गत T₁ (corrupt) ऋषिकोमममा-
 गता — °) S₁ K (K₃ missing) B₁ Dn D₃ हर्षेण महता
 विद्या, B₂₋₄ Dc D₄ ६ हर्षेण च ममाधि, D₁ ३ हर्षेण महता
 त्रिष्टे (D₂ 'ष्ट)द्, M₁ हर्षेण महता युक्ता — °) K₂ Dc Dn
 रुद्र (for देव)

125 °) T₁ अहं पूर्वं ममासाद्य — °) S₁ K₁ प्रेक्षामि
 (for द्रक्ष्यामि) S (except T₁ G₁ M₂) द्रक्ष्यामीति
 वृषभध्वज

126 K₁ om. 126 — °) K₂ Dn D₅ G₄ योगी (for
 योगे)

127 °) S₁ सृष्टा, T₂ G₁ ३ सृष्टा (for सृष्टा) K₂ Dn
 D₅ कोटीति, K₄ Dc D₁ ३ कोटी तु, D₄ ६ तु कोटी (for
 कोटिस्तु) B सृष्टा तु कोटिरुद्राणा (B₂ रुद्रकोटीगा) — °)
 S₁ K₁ ३ T₂ G₃ स्थिता (for स्थिता) — °) K₂ पूर्वं नर,
 G₄ पूर्वमहं S₁ K₁ B₃ सृष्ट; D₂ ६ सृष्टा (for सृष्ट)

128 °) K₄ D₁ ३ एवं (for तेषा) T₁ G₁ M₂ स्यो
 (for तुष्टो) S₁ K₂ Dn D₅ महादेवः — °) Ś₁ Dn D₅
 सुनीना (for ऋषीणाम्) Ś₁ K₁ ३ Dn D₁ २ ६ नाविता-
 न्ना (cf. 126^d) — °) Ś₁ धर्मवृद्धिः; B₂ D₄ ६ धर्मं
 वृद्धि

129 K₄ om. (hapl.) 129^b-132^c, K₁ om
 129^c-131^b

130 K₁ ३ om 130 (cf. v.l. 129) — °) Ś₁ सर-
 स्वती, B₁ Dc D₂ S 'त्या Ś₁ महापुण्यान्, G₁ राज — °)
 B₁ ३ उपासते; D₃ उपासीत K₂ Dn D₁ ३ ६ केशवं समु-
 पामते, M₁ जनार्दनमुपासते

131 K₄ om 131, K₁ om 131^{ab} (cf. v.l. 129)
 — °) K₂ Dn ऋषयश्च तपोचना — °) B₂ D₃ चैत्रे (for
 चैत्र) S₁ K₁ G₃ चैत्रं (Ś₁ चैत्र) शुक्लत्रयोदशी

132 K₄ om 132^a (cf. v.l. 129) — °) S₁ लभेद्
 (for विन्देद्) — °) D₄ ६ शश्लोक (for ब्रह्म) D₁ ३
 T₁ G₁ M स गच्छति, T₂ G₂₋₄ गमिष्यति Ś₁ K₁ ब्रह्मलोके
 महीयते (K₁ 'ति)

133 °) K₁ समस्तानि (for ममा) T G ममवाप्नोति
 मानवः — °) S₁ K₁ ३ Dn D₅ T₁ M₂ तत्रावसानम्, T₂
 G तत्र च चानम्

Colophon K₃ missing — Major parvan S₁ K₁
 Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub-parvan Dn₃ T₁ तीर्थ
 यात्रा Ś₁ K₁ ३ B Dc Dn₁ n₂ D₁ ३ ३-३ T₂ G₁₋₃ (all
 om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा,
 K₄ D₃, likewise, only पुलस्त्ययात्रा — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ n₂ 82, Dn₃ M₂ (before corr)
 83, D₁ 86, S (M₂ after corr) 81 — Śloka no
 Dn₁ n₂ 28, Dn₃ 29, D₁ 145

81

1-127^{ab} is missing in K₃ (cf. v.l. 3 79 1),
 the MS is mostly ignored here up to the end of
 the lacuna.

1 °) M₁ पापानि (for पापेभ्यो) K₁ ३ Dn यत्र मुच्यते,

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिद्युतम् ।
पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ १
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ३
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पद्मगाश्च महीपते ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ४
मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्रह ।

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६
ततो मचक्रुकं राजन्द्वारपालं महाबलम् ।
यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥ ८
तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ९
ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १०
पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः शाल्किनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा तदेव लभते फलम् ॥ ११

M₁ यत्र नश्यति (for विप्रमु) — ^d) K₂ D_n दर्शनात्, T₁ तद्गत्वा (for तद्गता) K₁ स्नानमात्रेण सर्वेश, M₂ प्रविष्टस्यैव भारत

2 ^a) D₁ ३ G₁ 'क्षेत्रे — ^d) Ś₁ D₁ K₁ ३ सोपि पापात्, K₂ B₂ ३ D_n सर्वपापै, K₄ सर्वपापात् B₂ विमुच्यते — After 2, K₄ D_n D₁ ३ ins

389* पासवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिता ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमा गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्या उपद्वल्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।

[Lines 3-4 = (var) 175]

3 ^a) Ś₁ K (K₃ missing) D₅ वै स, D₁ वास (for मास) B₂ D₄ ६ S (except T₁ G₁ M₂) वीर (for वीर) — ^b) B₂ जनेश्वर, D₅ M₁ नराधिप, T G M₂ युधा वर (for युधि) — D₂ om 3^c-4^b — ^c) K₁ ३ D₅ तत्र (for यत्र) — ^d) K₁ सिद्धा (sic) चारणतापसा, B D₄ ६ यत्र सिद्धपि-चारणा

4 D₂ om 4^{ab} (of v1 3) — ^a) M₂ चैव (for यक्षा) — ^c) T₁ ब्रह्मक्षेत्रे Ś₁ K₁ महस्पुण्यम्

5 ^a) = ३ 80 45^a T₁ मनाप्यभिकामस्य; T₂ G₃ मनसा गतुं, G₁ ३ ३ मनसा मुक्तिं — ^b) S (except M₁) युधा वर (for युधि) — Ś₁ om 5^c-6^b — ^d) D₅ S स्वर्गलोक; D₁ ३ स्वर्गलोके D₁ महीपते, S स गच्छति

6 S₁ om 6^{ab} (of v1 5) — ^{cd}) S₁ K (K₃ missing) D (except D₃ ४ ६) फल प्राप्नोति च तदा (K₁ नर; K₄ D₁ ३ तथा) राजसूयाश्वमेधयो

7 ^a) Ś₁ मद्राक्रुक, K₁ मद्राक्रुक, K₂ अक्रुक; K₄ मचक्रुक, B₂ मरुतक, B₂ मचक्रुक (m अरणक), D₅ D₁ मचक्रुक, D_n मकु (D_n 1 'क)णक, D₁ मचक्रुक, D₂ मकुणक, D₅ व बहुक (sic), T₂ G₃ स्वमतक, G₂ चमन्तुक, G₃ तुमन्तुक, M₁ मचन्द्रुक; M₂ चमद्रुक (for मचक्रुक) — S₁ K (K₃ missing) D_n D₅ नाम (for राजन्) D₂ ततोर्ध्वचक्रुक राजन्

8 ^b) Ś₁ K₁ T G₃ ४ विष्णुस्थानम् Ś₁ K₁ अरिदम

9 ^a) S₁ D₁ च गत्वा, K₁ ३ च नत्वा, K₄ D₂ ३ [अ]भिगम्य, B D₅ D₄ ६ च इष्टा (for [अ]र्चयित्वा) K₄ D₃ [अ]थ, D₂ [अ]पि (for च) — ^b) K₁ ४ D₁ ३ त्रैलोक्यं (for त्रिलोकं) — ^c) D₅ D₁ T G स (for च)

10 ^a) K₄ D₁ ३ S (except T₁ M₁) परिप्लव — ^d) D₁ S (except T₁ M₁) आप्नोति, D₅ चां (for प्रां) K₄ D_n D₅ भारत (for मानव)

11 ^a) Ś₁ K (K₃ missing) D_n D₁ ३ ६ G₂ पृथिवी, T₁ M₁ 'न्या (for 'न्यात्) B₁ ४ आगम्य (for आसाद्य) — ^b) G₁ ३ ४ M₂ गोसहस्रमवासुयात् — ^c) T₂ G₃ शलमलिक, G₂ शललिक, M₂ शाकलिनी — ^d) K₂ ४ D_n D₁ ३ ६ दशाश्वमेधे स्नात्वा च, G₁ ४ 'मेधके स्नात्वा — ^f)

सर्पद्वीं समासाद्य नागाना तीर्थमुत्तमम् ।
 अग्निद्योममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ॥ १२
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य ह्यमेधफलं लभेत् ।
 अश्विनोस्तीर्थमामाद्य रूपवानभिजायते ॥ १४
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ चाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अग्निद्योमफलं लभेत् ॥ १५
 ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
 स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।

पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १७
 ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ १८
 तत्रैव च महाराज यक्षीं लोकरिथुता ।
 ता चाभिगम्य राजेन्द्र पुण्याल्लोकानवाप्नुयात् ॥ १९
 कुरूक्षेत्रस्य तद्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २०
 संमिते पुष्कराणां च स्नात्वाचर्य पितृदेवताः ।
 जामदग्न्येन रामेण आहूते वै महात्मना ।
 कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विन्दति ॥ २१
 ततो रामहृदान्गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 यत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
 क्षत्रमुत्साद्य वीर्येण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २२
 पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति नः श्रुतम् ।

C. 3 5098
B 3 83 28
K 3 81 23

Dn Ds तदेव फलमाप्नुयात्

12 D₃ om 12^a-14^d — ^a) S₁ सर्पिद्वीं, K₂ Dn D₁ ८ सर्पद्वीं, B₁ सर्पिद्वीं, B₂ सर्पद्वीं, B₃ सर्पिद्वीं, B₄ सर्पिद्वीं, Dc सर्पिद्वीं, D₄ ६ सर्पद्वीं — ^d) T₂ G₁ ६ स (for च) B Dc₂ T₂ G₂ गच्छति (for विन्दति)

13 D₃ om 13 (cf v l 12) G₁ damaged — ^b) K₁ तरदुक, K₂ D₄ तरदुक, B₁ ३ अनतक, B₂ अनतक, Dc यमतक, D₂ तरदक, T G₂ ३ अरदुक, G₁ M₂ अरदुक, G₄ अरिद, M₁ अरिदुक (for तरन्तुकम्)

14 D₃ om 14^ab^cd (cf v l 12) — ^a) T₁ G₁ पचवटी, M^a वट. — ^c) Dc D₄ ६म आगम्य (for आमाद्य)

15 M₂ om 15-16 — ^a) S₁ B₁ Dc D₁₋₃ वराह^a (for चाराह^a) — ^d) M₁ transp पूर्वं and यत्र B (except B₁) D₂ ६ ० पुरा (for पूर्वं) S विशु^a (G₄ सुवि) (for ऽभवत्) — ^e) D₃ (sup lin as in text) यत्र (for तत्र) K₂ ६ Dc Dn D₄ नरव्येघ

16 T₁ G₁ ६ M₂ om 16 (for M₂ cf v l 15) — ^b) T₂ G₂ अनुवनेत्, G₃ समावजेत् (for विनेत्) — ^c) K₁ स्नात्वा च फलमाप्नोति — ^d) D₁ भारत (for मानव) — ^e) Dc एकाह च, T₂ G₂ एकाहनेन (for एकाहसे)

17 ^b) K₁ ३ Dn D₂ नराधिप (for कुरू^a) — ^c) S पूर्णद्वीकम् — ^d) S₁ Dc तु स, K (K₃ missing) Dn D₁₋₃ G₁ च म, B₁ मदा, B₂ ६ D₄ ६ स च (for नर)

18 ^a) B₂ ६ D₁ ६ T₂ G₂ सु(B₃ म)जावट. — ^b)

K₂ ६ Dc Dn D₂ स्याणो स्याण (K₄ Dc by transp स्याण स्याणोर्) महात्मन — ^c) K₂ Dn D₂ उपोप्य (for तत्रोप्य)

19 M₂ om 19 — ^b) K₁ D₃ यक्षिणी लोकरिथुता, K₂ D₁ ३ यक्षिणी विश्रुता, B₂ ३ D₄ ६ यक्षीं परिथुता — ^c) S₁ K₁ ३ B Dn D₃₋₄ स्नात्वा (for वा चा^a) D₁ ३ तत्र स्नात्वाभिगत्वा च — ^d) S₁ D₁₋₃ ६ सर्वकामान्, K (K₃ missing) B Dn D₂ सर्वकामान्, Dc सर्वकामम्, T₁ पुण्यलोकम्, M₁ सर्वलोकान्

20 ^d) S₁ K₁ D₁ ३ M₁ नराधिप (for समा^a)

21 ^a) B₃ समिता, Dn त (!) (for ते) B D₃ ६ तु (for च) — ^d) S₁ K₁ आहृतानि, K₂ Dn हृत तसु (!), K₄ आहृतानि, B₃ D₂ M₁ आहृतो वै, Dc प्राकृते वै, D₁ ३ आहृत तन्, D₂ कृत तसु, T G₂ ६ M₂ आहृते सु, G₁ (corrupt) हृदाते सु (for आहृते वै) — ^f) S₁ T₂ G₂₋₄ अश्वमेधफल लभेत्, K₁ मवामुयात्

22 ^a) B Dc Dn₃ D₃ ६ ० M रामहृद, G₂ ६ रत्नहृदान् T₁ पश्येत्, G₂ ६ पश्यन् — ^b) K₂ Dn D₂ समाहित (for नरा^a), cf 20^d — ^c) K₂ Dn D₂ तत्र, D₂ अत्र (for यत्र) — ^e) K₄ D₃ उत्सायं, B₃ उत्सृज्य, T₂ G (except G₁) आमाद्य (for उत्साद्य) S₁ K₁ ३ B₁ Dn D₂ वीरेण — ^f) S₁ K₁ प्रकल्पिता (for निवे^a)

23 ^b) T G रुधिरस्तेति K₂ B₃ Dn D₂ विश्रुत, T₁

पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव च पितामहाः ।
 ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्महीपते ॥ २३
 राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २४
 एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ।
 अन्नवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥ २५
 भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
 पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ॥ २६
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
 ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् ।
 हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥ २७
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
 प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्यसमन्विताः ॥ २८
 तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ।
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥ २९

ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं कर्मभिस्ते च पातिताः ।
 हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ३०
 हृदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पयिष्यति ।
 पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितं मनसः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३१
 एवं दत्त्वा वरात्राजत्रामस्य पितरस्तदा ।
 आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३२
 एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभ्रव्रतः ।
 राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लमेद्रहु सुवर्णकम् ॥ ३३
 वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्रह ।
 स्ववंशमुदरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ॥ ३४
 कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
 शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
 शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान् ॥ ३५
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

M₂ न श्रुति — ^a) N (K₃ missing) प्र- (for च) — ^f)
 K₂ B₄ D_n D₁ ३ ६ नराधिप (for मही*)

24 For 24-32, of passage 71* of the Ādi (vol 1, p 33), and Sukthankar, "Epic Studies (VI)," ABORI 18 6 — Before 24, B₁ ३ ४ De D_n ins पितर ऊचुः — ^a) B D₄ ६ [S]नघ (for विभो) — ^f) T₃ G (except G₁) M₂ यदिच्छसि B D₄ ६ महामते

25 ^a) S तु (for स) — ^a) K₄ D₁ ३ तान्, De स्नान् (for स)

26 ^a) K₄ D₁ ३ भवत्योय यदि प्रीता — ^o) K₂ B₁ ३ D_n D₅ पितृप्रसादम् — ^a) K₃ ४ D_n D₅ तपसाप्यायन, D₁ तपसोप्यां, T₁ G₂ ४ तपसाप्यायन

27 27^{ab} = (var) 29^{cd} — ^o) S (except G₁ M₁) तु (for च). Ś₁ K₁ D₃ तत पापाप्यमुच्येय — ^a) K₁ भवता (for युष्माक) S₁ ह्यय, D_n D₅ [अ]प्यह (for ह्यहम्)

28 ^a) B D₃ ४ ६ तोषं (for हर्षं)

30 K₁ om 30^{ab} (with 29) — ^a) K₃ तु (for त्व) — ^b) S₁ न (for च) K₃ ४ D_n D₁ ३ ६ पतितास्ते स्व कर्मभि, B De D₃ ४ ६ M₁ निहतास्ते स्व(D₃ sup in

*स्तेन)कर्मभि. (D₃ *णा)

31 ^a) K₂ ४ De D_n D₅ S (except M₁) हृदेषु वेपु T G₂₋₄ M₁ (by transp) स्नात्वा य — G₁ om 31^{cd} — ^o) K₂ B₄ D_n D₅ च मनः, D₁ ३ मनसा (for मनस) T₁ समीप्सित मन काम, M₂ स हृप्सित मन काम — ^f) K₄ De D₁₋₃ S (G₁ om) स्वर्गवास

32 ^a) K₄ B D₄ T₁ G₂ ४ वर (for वरान्) — ^o) K₂ D_n D₅ प्रीत्या (for प्रीतास्) — ^a) K₁ ३ De D_n D₅ अवर्हिता (for दंष्ट्रु) K₁ ययु, K₂ B D_n D₅ S (except G₁ M) तत, K₄ स्वय (for तदा)

33 K₄ om 33^a-34^b — ^a) D₃ S शुचिं (for शुभं) — T₁ om 33^a-35^b

34 T₁ om 34, K₄ om 34^{ab} (of v.l. 33) — ^o) K₁ D₀₁ D_n D₃₋₅ वंशमूलक भां — ^o) D₃ G₁ स (for स्व) T₂ G₃ श्रीमान् (for राजन्) K₂ D_n स्वय ससुद्धरे द्राजन्

35 T₁ om 35^{ab} (of v.l. 33) — ^{cd}) K₄ B De D₁₋₄ ६ M₁ शरीरशुद्धिमा(M₁ *द्धि प्रा)मोति The same MSS except De स्नातस्त्वस्मिन् (for तस्मिंस्तीर्थे) — ^f) D₁ ३ G₄ शुद्धां (for शुभां)

लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३६
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 स्नात्वा तीर्थवरे राजल्लोकानुद्धरते स्वकान् ।
 श्रीतीर्थं च समासाद्य विन्दते त्रियमुत्तमाम् ॥ ३७
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च दैवतानि पितृस्तथा ।
 कपिलाना सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३८
 सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितृन् देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ३९
 गवाभवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्रामिपेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
 शङ्खिनी तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।

देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ४१
 ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
 तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नाग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४२
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ ब्रह्मावर्तं नराधिप ।
 ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४३
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ।
 यत्र संनिहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥ ४४
 तत्रामिपेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥ ४५
 ततोऽम्बुवश्यं धर्मज्ञ समासाद्य यथाक्रमम् ।
 कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४६

C. 3 6027
 B. 3 83 57
 K. 3 81 57

36 M₁ om 36^a-37^d — ^a) S₁ K (K₃ missing) D
 (except D₄ e) धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — 36^b = 37^b
 — Ś₁ D₁ om (hapl.) 36^c-37^b — ^c) B₂ ३ T₁ M₁
 लोकयात्रोद्धृताः, G₄ लोको यत्रोद्धृताः — 36^d = 5 13 9^b
 37 S₁ D₁ om 37^{ab}, M₁ om 37^{abcd} (cf. v l 36)
 — ^b) = 36^b K₁ तीर्थं ते लोकविश्रुत, K₂ Dn D₅ तीर्थं
 त्रैलोक्यपूजित, T₁ G (except G₃) तीर्थमेवी कुरुद्रह (=41^b)
 — After 37^e, K₂ Dn D₂ ६ ins
 390^a स्नात्वा नियतमानस ।

अर्चयित्वा पितृन् देवान्

38 D₂ om 38^a-39^c — ^a) D₁ कपिल, S कपिल
 (for कपिला) — G₄ om 38^c-39^b — ^d) Ś₁ K₁ पितृ
 न्देवास्तथैव च, K₂ ४ Dc Dn D₅ पितृन्वान् देवान्यपि (Dc
 'नि च), B₂ देवानि स्वपितृस्तथा, D₁ पितृश्च देवतास्तथा,
 D₄ e देवानिह पितृस्तथा, G₁ देवताश्च पितृस्तथा — ^f) K₄
 D₁ ३ S (G₄ om) भारत (for मानव)

41 ^a) D₁ ३ M तत (for तत्र) T₂ G₃ चासाद्य Ś₁
 शङ्खिनीं त्व ममासाद्य, K₁ B Dc D₅ ४ e T₁ शङ्खिनीतीर्थमा
 साद्य — ^b) B D₄ e नराधिप, D₁ यथाक्रम (for कुरु)
 — ^d) S₁ K₁ तीर्थम्, B D₃ ४ e वीर्यम् (for रूपम्)

42 K₄ D₂ ४ om 42, G₄ om 42^b-44^c — 42^{ab}
 = (var) 13^{ab} — ^b) Ś₁ B₂ Dc₂ अह(S₁ अर)तक; K₂
 Dn₁ n₂ D₅ तरडक, B₁ D₅ अनतक, B₃ ४ अवर्णक; Dn₃
 D₅ मचक्रुक, T₁ अरुदक, T₂ G₃ अरुदक, M अनुत्तम (for

अरन्तुकम्) K₁ ब्रह्मावर्तं नरोत्तम — ^c) K₁ Dn₃ D₁ ६
 G₂ तत्र, B₂ D₃ (sup lin as in text) यस्य, M₁ तत्र (for
 तस्य) T₁ G₁ M₃ समासाद्य, T₂ G₃ महापुण्य (for सरस्व-
 त्या) — D₂ ४ G₂ om 42^{ef}, G₁ om 42^f-44^c

43 G₁ ४ om 43 (cf. v l 42) — ^a) S₁ ब्रह्मज्ञ, K₂
 B₄ Dn D₅ S राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — K₂ om (hapl.)
 43^b-44^a — ^b) Ś₁ D₅ नरोत्तम, Dn नरोत्तम (for नरा)
 K₄ द्वारपालमरतुक (=42^b) — ^d) T₂ G₃ ३ लभते रूपमुत्तम

44 G₁ om 44^{ab}, K₂ G₄ om 44^a (cf. v l 42,
 43) — ^a) Ś₁ K₄ धर्मात्मन्, Dn D₅ T₁ M राजेन्द्र, T₂
 G₂ ३ धर्मात्मा (for धर्मज्ञ) — ^b) Cf. v l 46^b K₄ वसु-
 तीर्थम् (for सुतीर्थकम्) — ^c) K₂ Dc Dn D₅ T G₂-4 तत्र
 (for यत्र) D₁ ३ S राजन् (for नित्य) — ^d) A few
 MSS देवतैः K₁ देवता पितृभि सह

45 ^d) Dc₂ T₂ G (except G₁) स (for च)

46 ^a) K₁ G₂ ४ ततोऽपश्य, K₂ Dn D₅ 'दुम(K₂ 'मा)-
 त्या, B₂ श्वत्या; B₃ 'भ्युपत्या; Dc बुवत्या; D₃ ४ e ततो
 युवत्या, T₁ M₁ 'वपश्यन्, M₂ 'वपश्य K₄ D₁ ३ ततो
 भवस्य धर्मात्मन् — ^b) K₂ Dn D₅ सुतीर्थकमनुत्तम (=44^b)
 — ^c) K₁ ३ B₁-३ e कामेश्वरस्य; K₄ B₂ ४ Dc Dn D₄ e
 काशी, G₂ M केने Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁ ३ तीर्थे
 च (for तीर्थेषु)

47 ^b) K₁ M₃ तत्र (for यत्र) K₄ निश्चित; B D₃ ४ e
 पार्थिव, T₂ G₂-३ धीमत (for भारत) Ś₁ स्नात्वा यस्तत्र

G 3 6028
B 3 83 58
K 3 81 58

मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
 प्रजा विवर्धते राजन्ननन्तां चाश्रुते श्रियम् ॥ ४७
 ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ४८
 पुनाति दर्शनादेव दण्डेनैकं नराधिप ।
 केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ४९
 तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
 यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्रांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ५०
 श्वानलोमापनयने तीर्थ भरतसत्तम ।
 प्राणायामैर्निर्हरन्ति श्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
 पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ५१
 दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिन्तीर्थे महीपते ।

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिम् ॥ ५२
 ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ।
 अवगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५३
 तस्मिन्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ५४
 मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ।
 आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ॥ ५५
 श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयगच्छति मानवः ।
 देवान्पितृंश्च उद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
 एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ५६
 तत्र स्नात्वाच्यित्वा च दैवतानि पितृस्तथा ।

भारत — °) T₂ G₂₋₄ प्रजा (for प्रजा) K₁ [अ]भिरुधते,
 D₃ स (for वि) Ś₁ प्रजाभिर्विधिना राजन् — °) K₁
 D₁ ३ प्रामुते, K₄ चामुते; B₃ चामुयात्, D₀ लभते D_n D_s
 अतन्वी (D_s महती) श्रियमश्रुते

48 G₄ om 48^a-50^b — °) K₂ D₆ सीत*, D_n D_s
 सीता* (for शीत*) — °) K₄ (by transp) तत्र तीर्थं, S
 (except G₁ M₁, G₄ om) तीर्थं तत्र — °) T₁ लभेद् (for
 महद्) M₃ मनुष्याणा सुदुर्लभ

49 G₄ om 49 (of v 1 48) — °) K₄ गमनाद् (for
 दर्शनाद्) K₂ D_{n3} D_s ६ G₁ M एक, D₁ ३ चैक, T₁ पून
 (for पूव) K₂ D_n D_s पुराभिगमनादेक (D_{n3}* व) — °) ॐ
 Arj दण्डेनैक नराधिपेति । एकमिति तृतीयार्थे द्वितीया । ॐ
 Ś₁ K (K₃ missing) D_n D_s दण्डमेक, D₁ ३ स्नात्वा चैक, D₃
 दण्डेनैव, G₂ कुलमेक (for दण्डेनैक) — °) G₁ ३ M केशेना*
 (for केशाना*) D_{c1} चैतस्मिन्, D_n (D_{n1} by corr) D₁ ३
 चैकस्मिन् (for वै त*)

50 G₄ om 50^{ab} (cf v 1 48) — °) K₄ transp
 तीर्थं and तत्र B D₀ D₃ ६ ० तत्र तीर्थवर चान्यत् (D₀
 स्नात्वा, D₃ राजन्) — K₂ om 50^b-51^a — °) Cf 51^a
 and v 1 K₁ B₃ D₄ ६ स्नान (D₀ स्नानु)लो*, B₁ स्नानलो*;
 D₀ नखलो*, D_{n1} n₃ श्राविहो*, D₁ स्नान लो* D_{n3} महद-
 न्यत्र दुर्लभ (= 48^d) — °) K₄ B D_{n3} D₀ तत्र — After
 50, B D (except D₃ ६) T₂ G (except G₁) ins

391* गतिं गच्छन्ति परमा स्नात्वा भरतसत्तम ।

[B₃ D_{n3} D₁ ६ ० गतिं (for गति) T₂ G₂₋₄ स्नाता (for
 स्नात्वा)]

51 K₂ om 51^a (cf v 1 50), D_{c1} D₃ om 51^{ab}
 — °) Cf 50^b and v 1 K₁ B₁ ३ D_{c3} D₄ ६ स्नान (D₀
 स्नानु)लो*, K₄ D_n श्राविहो*, B₄ स्नात्वा लो*, D₁ ३ स्याने
 लो* — °) S₁ विद्दिसति; K₁ विद्दिसति, D₁ ३ न्यस्त्रलोमा;
 T₁ निर्हरत, T₂ G₃ ४ हरतीह (for निर्हरन्ति) D₃ M₁ ब्रह्म-
 यामेन निगति — °) Ś₁ K₂ B D₀ D_n D₃₋₆ स्वलोमानि,
 K₁ स्वालोमानि, D₁ ३ निरजस्का, T₁ M₂ श्वानलोमा, T₂
 G₁ ३ ४ श्वानलोमाद्, G₂ corrupt

52 °) T₂ G₂₋₄ चापि (for चैव) — °) K₁ D₀ महा-
 मते, M₃ महायथा (for मही*) D₁ ३ तीर्थं भुवि सुदुर्लभ
 — °) D₁ ३ गत्वा तत्र नर*. — °) K₁ लभते, B₂ ४ D₀
 गच्छति; D₁ ३ गच्छते, D₃ गच्छेद्य

53 °) B तत्र (for यत्र) D₀ D₄ ६ कृष्णा मृगा — °)
 N (K₃ missing) शरपीडिता — Ś₁ K₁ G₁ om 53^{af}.
 — °) Hypermetric! K₂ B D (except D₁₋₃) S (except
 M₁, G₁ om) वि* (for अव*) K₄ D₃ अवगाह्य सरसदि,
 D₁ ३ अवगाह्य जल तद्धि

54 °) K₂ B D_n D₄₋₆ समाहित (for जिते*)

56 °) Ś₁ श्यामाक, K (K₃ missing) D₀ D₁ ३ ६-०
 श्यामाक (for श्यामाक*) D_n श्यामाक भोजने तत्र (1)
 — °) N (K₃ missing) T₂ G₃ समुद्दिश्य, G₁ ४ च वो
 दिश्य, M चैवोद्दिश्य (for च उद्दिश्य) — D₀ G₄ om
 56^a-57^d

57 D₀ G₄ om 57 (cf v 1 56) — °) Cf v 1 61^b
 S₁ स्वान्पितृन्दैवतानि च, K₁ D₀ T₁ G₂ M₃ पितृन्स्वान् दै-
 (K₁ T₁ M₃ दे)वतानि च, K₃ ४ D_n पितृन्वै दैवतानि च,

उपित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५७
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ५८
 तत्र सप्तपिंडुण्डेषु स्नातस्य कुरुपुंगव ।
 केदारं चैव राजेन्द्र कपिष्ठलमहात्मनः ॥ ५९
 ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं ग्रथयते ॥ ६०
 कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
 अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ६१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ।
 लभते सर्वकामान्धि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ६२
 तिस्रः क्रोड्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।

रुद्रकोटिस्तथा कूपे हृदेषु च महीपते ।
 इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च पिद्वन्देवांश्च भारत ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६४
 किंदाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते ।
 अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ६५
 कलश्यां चाप्युपस्पृश्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६६
 सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ अनाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ६७
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणाश्चोत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोति दुर्लभान् ॥ ६८
 शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् ।

C 3 6053
 B 3 83 83
 K. 3 81 83

D₁ १ पिद्वश्च देवतानपि (D₂ 'नि च), T₂ G₃ पिद्वस्नान्देव-
 तानि च

58 ^a) K₁ B D₄ घमंज (for राजेन्द्र) — ^b) S₁ K₁
 D₃ ब्रह्मस्थानमनुत्तम — ^c) S₁ K₁ एतत्; B₂₋₃ Dc D₄ ०
 एव (for एव) G₃ ब्रह्मगोदरमित्येव — ^d) Dn₂ (? gloss)
 प्रख्यात (for प्रकाश) S (except M₁) भरतर्षभ (for भुवि
 ना^०)

59 ^a) S₁ K₁ ४ Dc ब्रह्मवि-, K₂ समेषु (for सप्तपिं-
 — ^b) Ś₁ K₂ Dn D₅ नरपुंगव, K₁ B₂₋₃ D₂ ४ ० T₁ भर-
 तर्षभ, K₄ Dc M₁ कुरुनन्दन, G₄ कुरुत्तम — ^d) K (K₃
 missing) कपिल (D₅ 'ष्ट)स महा, T G M₂ कपिष्ठ (T₂
 G₃ ४ कपिष्ठ) लमहात्माने

60 ^a) S₁ K₂ D₅ G₂ अधिगत्वा, K₁ ४ B₁ D₁ १ अग्नि-
 गत्वा, D₃ M₂ अधिगम्य (for अग्निगम्य) Ś₁ K₁ २ B₁
 D₁ २ ५ G₂ च, K₄ [अ]शु (for [अ]थ)

61 ^a) K₁ Dn₂ D₁ ३ (sup lin) ४ ० कपिलस्य च,
 K₂ D₅ कपिलस्य, D₃ कपिपापिष्ठ, T₂ G₃ कपिष्ठलस्य

62 ^b) S₁ शनक; K₁ T₁ M₂ शरक, K₂ Dn₁ n₂ D₅
 T₂ G₂₋₃ शरक, M₁ शरभ (cf v.l. 63^b, 67^a) — ^c) B₄
 D₁ S कृष्णपक्ष- (T₁ तत कृष्ण) — ^d) B₁ २ ४ Dn₁ n₃ D₄

लभेत् K₁ सर्वकामाश्च, B₂ 'कामान्दै, T₁ 'कामानि

63 ^b) K₁ शनके, B₁ Dn₁ T₁ M₂ शरके, B₂ सवके;
 D₃ मरके, T₂ G शरके, M₂ शरभे (cf v.l. 62^b, 67^a)
 — ^c) S₁ K₁ D₅ रुद्रकोट्या, K₂ B₁ २ ४ Dc D₁ २ ४
 रुद्रकोटी, K₄ Dn D₃ (sup lin) 'कोट्या, D₃ (orig) M₂

'कोटि (for 'कोटिच) T₂ G₂₋₃ रुद्रकोट्या तु (G₂
 'कोट्यस्तु) पुण्याया — ^d) B D₃ ४ ० समतत (for मही^०)
 — D₅ om (hapl.) 63^a-65^b — ^e) Ś₁ K₁ ४ D₁ ३
 इलास्पद, T G शुद्धा (G₁ इळा)स्पद

64 D₅ om 6४ (cf v.l. 63) — ^b) Cf v.l. 57^b
 Ś₁ K₁ Dc पिद्वस्नान्देवतानि च, K₄ स्वपिद्वश्चैव तानि च, B
 Dn D₄ ० देवतानि पिद्वनपि (B₂ 'द्वस्तया, Dn D₄ ० 'वृत्तय),
 D₁₋₃ स्वपिद्वन्दै (D₃ 'न्दै)वतानि च, M₁ पिद्वन्देवास्तथैव च
 — T₁ M₂ om (hapl.) 6४^a-65^d

65 D₅ om 65^a, T₁ M₂ om 65 (cf v.l. 63, 6४)
 — ^b) S₁ Dc D₁ २ T₂ G₂ ४ किंजपे च (D₀₂ 'प्येन)
 — ^d) B D₄ ० तथैव च (for च भारत) D₃ तदानत तथैव
 च

66 ^a) Ś₁ कोलश्या, K₂ B₂ ४ D₁ कलस्या B₁ २ ४
 Dc₂ Dn D₃ ४ ० T₂ (by corr) G₃ वार्युपस्पृश्य — ^b)
 Ś₁ K₁ ब्रह्मचारी (for ब्रह्म^०)

67 ^a) K₁ T₁ M₂ शरकस्य, D₅ T₂ G₂₋₃ शरकस्य, M₁
 शरभस्य (cf v.l. 62^b, 63^b) — ^c) K₂ Dn D₁ २ ५ G₂
 M₁ तीर्थं कुल्कुलश्रेष्ठ, B D₃ ४ ० कुरुश्रेष्ठ शुभ तीर्थ — ^d)
 Dn₂ अथाजन्मेति (!), D₁ ३ अन्यज, D₃ मम ज^०

68 K₁ om (hapl.) 68^a-70^b — ^a) D₃ transp
 तत्र and स्नात्वा K₄ D₁ २ तस्मिन् (for तत्र) — ^b) S₁
 K₂ ४ D (except D₄ ०) om च — ^d) Dc D₁₋₄ आप्नोति
 (for प्रा^०) K₂ Dn D₅ [अ]नुत्तमान् (for दुर्ल^०)

69 K₁ om 69 (cf v.l. 68) — ^a) B₁ S शुक्लपक्ष-

C 3 6053
B 3 83 83
K. 3 81 83

तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ६९
तत्स्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥ ७०
तत्र स्नात्वाचैर्यित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ७१
ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
यत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ।
तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ॥ ७२
द्वपद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ॥ ७३
तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७४
पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च गच्छति ॥ ७५

ततो गच्छेत् राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ७६
व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ७७
ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७८
गत्वा मधुवटीं चापि देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ।
तत्र स्नात्वाचैर्येदेवान्पितृंश्च प्रयतः शुचिः ।
स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७९
कौशिक्याः संगमे यस्तु द्वपद्वत्याश्च भारत ।
स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८०
ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागार्थनिश्चयः ॥ ८१
कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।

K₂ Dn D₅ च (for तु) — ^d) S पौंडरीकं (G₄ सर्वयज्ञं)

70 K₁ om 70^{ab} (cf. v l. 68) — ^a) T G तत्र
(for तत्स) B D₃ त्रिषुष्टप — ^d) K₁ 2 Dn D₃ T₂
G₂₋₄ पापप्रणाशिनी

72 ^b) T₁ G₁ 3 4 M₂ फलजी (G₂ M₂ 'ल जी)वनम्
(cf. ^d) — ^e) K₂ B D (except D₀) T₁ तत्र, K₄ अत्र
(for यत्र) — ^d) G M₂ फलजी (G₂ M₂ 'ल जी)वनम्
(of ^b) — ^f) K₁ 4 B D₃ 4 6 M₂ 'सहस्रिक — After
72, T₂ G ins

392* तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

73 G₁ om 73^{ab} — ^a) B₂₋₄ दशद्वत्या — K₁ om
73^c-74^d — ^d) K₂ T₂ G₃ 4 मानव (for भारत)

74 K₁ D₂ om 74 (for K₁ cf. v l. 73), D₀ om
74^c-75^b — ^e) B₁ (m as in text) गोसहस्रं च रां
— ^d) Ś₁ K₂ Dn D₁ 5 T₁ M विन्दति, B₂ 3 D₄ 6 आप्नोति
(for प्राप्नोति)

75 K₁ transp 75^{ab} and 75^{cd} D₀ om 75^{ab}
(cf. v l. 74) — ^a) B₂ D₄ पाणिख्याते, B₃ T₁ G₄ M
'पाते, G₁ 'पादे, M₂ 'पाने K₂ तर्प्ये (for स्नात्वा) — M₂
om (hapl) 75^b-78^c — After 75^{ab}, K₂ Dn D₅
repeat 73^{cd} — ^e) B D₄ 6 T₂ G₃ 4 अवाप्नुते (B₂ अवा-
प्नोति) राजसूय, D₃ अवाप्नुयाद्वाजसत्र — ^d) T₂ G₃ 4 स
(for च) K₂ Dn D₅ विन्दति (for गच्छति)

76 M₂ om 76 (cf. v l. 75) — ^a) B D₂ 4 6
धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — ^b) B D₀ D₃ 4 6 लोकविश्रुत
(for तीर्थमु) — ^c) T G₁₋₃ यत्र (for तत्र) D₁ 3 T
G₁₋₃ सर्वाणि (for राजेन्द्र) M₁ तत्र सर्वाणि तीर्थानि

77 M₂ om 77 (cf. v l. 75) — ^a) K₂ D₁ 2 T₂
G₁₋₃ नरशार्दूल, M₁ वेदविदुषा — ^b) G₁ 2 4 द्विजार्थे
(for द्विजार्थम्) — After 77, K₁ ins

393* स वै स्नात्वाचैर्यित्वा च मिश्रके पितृदेवता ।

78 M₂ om 78^{abc} (of v l. 75) — ^a) T G गत्वा
(for गच्छेत्)

79 T G om 79 — ^a) S₁ मधुवट, K₂ B₂ D₅
'मतीं, M₁ 'पदीं, M₂ 'द्वतीं K₂ B₁ 3 Dn M चैव (for
चापि) — ^b) K₂ D₀ Dn M तीर्थे, B D₃ स्थान, D₄
स्नान (for तीर्थ) D₅ अनुत्तम (for नर शुचि) — ^c) K
(K₃ missing) D₀ Dn D₁₋₃ 5 स्नात्वाचैर्यित्वा च — ^d)
Ś₁ K₂ 4 D₀ Dn D₁₋₃ 6 M₂ पितृन् (Dn₃ D₅ पितृ)
देवाश्च पूरुष, K₁ देवान्पितृश्च पूरुष, M₁ पितृश्च प्रयतस्तु य'

80 ^b) B दशद्वत्या — ^c) Ś₁ K₁ स्नात्वात् (for स्नाति)
Ś₁ तु, K₁ तु, K₄ D₀ D₁₋₃ यो (for वै)

81 ^d) K₂ 4 D₀ Dn D₅ देहत्यागे कृता मति, B D₁ 6
G₁ M देहत्यागाय (M₂ 'गश्च) निश्चय

82 ^a) K₂ 4 D₀ Dn D₅ 5 ततो (for कृतो) Ś₁ K₂
Dn D₅ तु (for च) S (except M₁) कृतो वै देवराजेन

अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८२
 किदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रसन्नं प्रदाय च ।
 गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्रह ॥ ८३
 अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे च सुदुर्लभे ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवामुयात् ॥ ८४
 मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र गङ्गाह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ।
 शूलपाणिं महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८५
 देवतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 अथ वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ८६
 तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवामुयात् ॥ ८७

कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ।
 पवनस्य ह्रदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ८८
 अमराणां ह्रदे स्नात्वा अमरेषु नराधिप ।
 अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ८९
 शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिशूर्पे यथाविधि ।
 स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०
 श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९१
 ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरूद्रह ।
 ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपोधनाः ।
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥ ९२

C 3 6080
 B 3 83 110
 K 3 81 110

— °) K₃ B₁ D_n D₅ M₁ अभिगत्वा K₂ T₂ G₃ M₁ तत्र;
 T₁ चैव (for तस्य)

83 G₄ om. 83-84 — K₄ om. (hapl.) 83^b-84^c
 — °) S (except M₁, G₄ om) गच्छेत्परमिका सिद्धि
 — °) B₁ 4 D₃ M₁ युधिष्ठिर, B₂ 3 D₄ 6 नरेश्वर (for
 कुरू) — After 83, K₃ B Dc Dn D₄ 6 M₁ ins

391* वेदीतीर्थं नर स्नात्वा गोसहस्रफल लभेत् ।

84 G₄ om. 84, K₄ om 84^{abc} (cf v.l. 83) — °) S₁ K₁ यद्गु च, K₂ D₅ आह च, D₁ 2 अर्द्धं च, D₃ अह च, T₂ G₃ हयश्च, M₂ अह च D₄ T₂ G₁ 3 सुदिनश्च, M₁ [अनुदिन (for सुदिन) — °) B D₄ 6 M तु (for च) K₃ Dc Dn D₁ 2 5 द्वे तीर्थे लोकविश्रुते, D₃ तीर्थं चैव सुदुर्लभे, T₁ द्वे तीर्थेषु सुदुर्लभे — °) T G₂ 3 तत्र (for तयोः)

85 T₁ om 85-90 — °) D₄ 6 नृगधूम, S (T₁ om.) व्यगं — °) B D₄ 6 रुद्रपदे (for गङ्गा) S₁ K (K₃ missing) Dc Dn D₁-3 5 तत्रामियेक कुर्वीत — After 85^c, G₁ reads 89^b-90^b, om. 85^d-86^b — °) S₁ K (K₃ missing) D (except D₄ 6) गगाया नृप (S₁ K₁ कुरु)सत्तम, T G (T₁ G₁ om) ह्यर्चयित्वा च भारत — °) S₁ K (K₃ missing) D (except D₄ 6) अर्चयित्वा (for शूल) B D₄ 6 M₁ महात्मानम् (for महा)

86 T₁ om. 86, B₃ G₁ om. 86^{ab} (for T₁ G₁ cf v.l. 85) — °) S₁ K (K₃ missing) Dn D₁ 3 5 देव्या स्तीर्थं, B Dc D₄ 6 कोटि (for देव) — °) S₁ K (K₃ missing) D (except D₄ 6) ततो (for नय) B D₄ 6 M₁ गत्वा (for गच्छेत्)

87 K₄ T₁ om 87 (for T₁ cf. v.l. 85) — °) T₂ G₂ 3 विष्णुह्रदे — °) B D₄ 6 S (T₁ om) समभ्यर्च्य, D₃ पूजयित्वा (for अर्चं) — °) S₁ K₁ Dc च गच्छति, K₃ Dn D₁ 3 5 स गच्छति (for अवा)

88 D₁ T₁ om 88 (for T₁ cf v.l. 85) — °) S₁ K₁ च कुल; D₂ स्वजन (for स्वकुल) S₁ K₁ महत्; K₃ Dn D₅ तत; D₃ नृप (for नर) — °) K₃ Dn D₅ ह्रदे स्नात्वा — °) K₃ B₄ Dn D₅ विष्णु (for वायु)

89 D₅ T₁ om. 89 (for T₁ cf v.l. 85), T₂ G₃ om. 89-90, G₁ om 89^a — °) S₁ अमरेषु, G₂ अमरे च (for अमरेषु). K₁ 2 B₃-4 Dn D₃-6 समभ्यर्च्यार्थम् (D₃ 'र्च्यं न)-राधिप — °) G₂ 3 M₅ प्रसादेन (for प्रभा) — After 89, S₁ K₁ B₁ 3 Dc D₃ ins

395* अमरैः सह सयाति विमानवरमास्थित ।

90 T G₃ om 90 (cf v.l. 85, 89) — °) K₃ B₄ Dn D₅ तीर्थं (B₄ Dn₃ तीर्थं) च (for राजेन्द्र) — °) S₁ शालिशूर्पं, K₁ 'शीर्थं, K₂ B Dc Dn D₁ 2 4 6 'सूर्यं, K₄ D₃ 5 'होत्रे

91 D₂ om 91 — °) T₂ G₂-4 श्रीकुञ्जे च K₃ Dn₂ n₃ D₅ T₁ G₁ M₁ सरस्वत्या, B₁ समासाद्य S₁ श्री कुजर सरस्वत्या — Dc om (hapl.) 91^b-93^a — °) T₂ G₂ 3 तीर्थं — S₁ M₁ om (hapl.) 91^c-93^b — °) K₃ Dn D₅ नरश्रेष्ठ (for नरो राजन्) — °) S (M₁ om) 'ष्टोममवामुयात्

92 S₁ Dc M₁ om 92 (cf v.l. 91) — °) T₁ G₁ M₂ नैमिशकुञ्ज; T₂ G₂-4 नैमिशकुञ्ज — °) B D₄ 6

C 3 6080
D 3 89 110
K 3 81 110

ततः कुञ्जः सरस्वत्यां कृतो भरतसत्तम ।
 ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥ ९३
 तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा गौसहस्रफलं लभेत् ।
 कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९४
 ततो गच्छेन्नरव्याघ्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
 ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ९५
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ९६
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
 यत्र मङ्गणकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ॥ ९७
 पुरा मङ्गणको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
 क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ९८

सुदुर्लभ, S (M₁ om) यथाक्रम (for कुरु) — ^d) Somo
 MSS नमिश्रेयाश्च K₂ Dn D₆ तपस्विन (for तपो)
 — After 92, T₂ G₂₋₄ ins

396* तत्र तीर्थे नर स्नात्वा वाजिमेषफलं लभेत् ।

93 Ś₁ M₁ om 93^{ab}, D₆ om 93^a (cf v1 91)
 — ^a) K₁ 4 B₂₋₄ D₃ 4 6 T₁ M₂ तत्र (for तत) B₂
 D₁ T₁ कुञ्ज, D₃ कुञ्ज, D₆ कुञ्ज, T₂ G₂ 4 कुञ्ज (for
 कुञ्ज), cf 94 K₁ T₁ G₁ M₂ सरस्वत्या; Dn₁ n₃ D₆
 G₄ M₁ त्या — ^c) Ś₁ ऋषीणां सावकाशः स्याद्; D₆ णाम-
 वकाशस्य, T₂ G₂₋₄ णामुपकार स्याद् — ^d) D₁ 2 पुष्टि-
 करो Ś₁ K₁ T₁ G₁ M₂ भवेत् (for महान्)

94 K₄ om (hapl) 94^b-95^c — ^b) Ś₁ K₁ 2 D
 (except D₄ 6) T₁ G₁ M₂ अग्निष्टोमफलं (= 94^d)
 — After 94^{ab}, K₁ 3 B D (except D₁ 2 5) T₂ G₁ 2 4 ins.

397* ततो गच्छेत् धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 — ^d) Ś₁ K₁ 2 D (except D₄ 6) T₁ G₁ M₂ गौसहस्र
 फल, T₂ G₂₋₄ अग्निष्टोम (cf 94^b)

95 K₄ om 95^{abc} (cf v1 94), D₃ om 95^{ob}
 — ^a) K₂ Dn D₆ ततो गच्छेत् राजेंद्र — ^b) Ś₁ K₁ 2 D₆
 Dn₁ n₃ D₁ 2 5 T₁ G₁ M₂ तीर्थम् (for स्थानम्) Dn₃ ब्रह्म
 तीर्थमनुत्तम — ^c) K₁ S (except G₁) यत्र (for तत्र)
 S (except G₁ M₁) वर्णांतर D₆ तत्र स्नात्वा नरो राजन्
 — ^e) Ś₁ K₁ D₄ T₁ G₁ तु (for च) — ^f) T₂ G₂₋₄
 गच्छेत्परमिका गति

96 ^a) B D₄ 6 T₁ G₁ नरव्याघ्र (for श्रेष्ठ)

स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः ।
 प्रनृत्तः किल विप्रर्षिर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ९९
 ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
 प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ १००
 ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।
 विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०१
 ततः प्रनृत्तमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
 सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १०२
 अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं वा त्वाद्य मुनिपुंगव ॥ १०३
 ऋषिरुवाच ।
 किं न पश्यसि मे देव कराच्छाकरसं स्रुतम् ।

This story of Mankanaka (st 98-115)
 recurs almost *verbatim* in B 9 38 39 ff, which is
 a part of the Baladevatirthayatra

98 ^d) T₂ G₁₋₃ M तत्र (for तस्य)

99 ^b) Ś₁ K (K₂ missing) Dn D₁₋₃ 5 प्रनृत्तवाद्
 (for महा) — S₁ K Dn₁ n₃ D₁ 2 5 om. 99^d.
 — 99^d = (var) 1 122 18^b, 126 1^b, etc

100 D₂ om 100^a-101^a — ^a) K₂ B₄ Dn D₆ M₁
 तु (for च)

101 D₂ om 101^a (cf v1 100) — ^a) B D₂ 4 6
 ततो देवैर् (for सुरै राजन्) M₁ ततो ब्रह्मादिभिर्देवै — ^d)
 Ś₁ K₁ 4 D₆ D₃ 4 मुनेर् (for ऋषेर) — ^e) S (except
 M₁) यथा न नृत्यते दे

102 ^a) Ś₁ K (h₃ om) D₆ Dn D₁ 2 त प्रनृत्त
 समासाद्य, B D₃ 4 6 M₂ ततो देवो मुनि दृष्ट्वा — ^d) B₁₋₃
 D₃ 4 6 M₁ नृत्यतमयवीचैन सुराणा हितकाम्यया

103 ^a) K₂ 4 Dn D₁ 2 3 (sup lin) 5 भो भो;
 B₁₋₃ D₆ D₃ (orig) 4 6 हहो, T G₂ 3 M₂ विभो, G₁
 विभो (for अहो) — ^e) D₃ किमिव (for किमर्थ) K₄
 D₆ D₁ 2 च, D₃ ते (for वा)

104 After the ref, Ś₁ K₁ B D (except D₁ 2 5)
 ins

398* तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
 [= B 9 38 45^{ab} — K₁ मुनिपुंगव, D₃ सरसत्तम
 (for द्विज)]

यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महतान्वितः ॥ १०४

पुलस्त्य उवाच ।

तं प्रहस्यात्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।

अहं वै विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ॥ १०५

एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ।

अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १०६

ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।

तद्दृष्ट्वा त्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ १०७

नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।

सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ १०८

त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १०९

देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।

त्वयि सर्वे च दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ११०

सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ।

त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।

एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ १११

ऋषिरुवाच ।

त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ ११२

पुलस्त्य उवाच ।

ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ।

तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ११३

आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महामुने ।

सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥ ११४

न तेपा दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।

सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११५

C 3 7004
B 3 83 134
K. 3 81 134

— ^a) Ś₁ K₁ D₁ ३ मे विप्र, K₂ B Dc Dn D₃ ६ मे ब्रह्मन्, T₁ देवैः (for मे देव) — ^b) B₂₋₄ D₃ ६ क्षतात् (for करात्) — ^c) D₁ ३ हि, D₃ ४ ६ M₁ स- (for [अ]ह) K₂ B Dn D₁ ३ ४ ६ M [S]ह, D₃ य, D₅ [S]स्मि (for वै)

105 All MSS except T₂ G₃ M om the ref — ^b) K₁ Dc D₁ ३ S मुनि (as in text), the rest ऋषि — ^c) Ś₁ च, K (K₃ om) Dn D₁ ३ ६ तु; Dc न (for वै) — ^d) D₁ ३ T₂ G₂ ३ M₂ पश्या (for गच्छा) B₁ ३ ४ D₄ ६ M₁ [इ]ह (for [इ]ति) Ś₁ K₁ वै (for माम्) Dc गच्छामीति प्रपश्य मा

106 ^b) B Dc D₃ ४ ६ T₁ G₁ M₁ वै तदा (for धीमता) — ^c) S (except M₁) अगुष्टाग्रेण — ^d) Ś₁ D₁ ३ स्वाङ्गुष्ठ, T₂ G₂₋₄ स्वाङ्गुलि Dc T G [S]भवत्, D₁ ३ पुन, D₃ यथा (for अनघ) M₂ स्वाङ्गुष्ठास्त्रावितोभवत्

107 ^b) B D₃ ६ निःसृत (for निर्गत) — ^c) Ś₁ K₁ ४ यद्, K₂ B₁ Dc Dn₁ D₃ ४ ६ S (except T₁) त (for तद्)

108 Before 108, T G₃ ४ ins ऋषि — ^a) K₁ B₁ ४ Dc D₁ ३ ४ ६ M₁ अन्य(Dc न्या)द् K₂ ४ B₂₋₄ D देवात् (for देवम्) K₃ B₃ Dn D₃ पर मेने (for अह मन्ये) — Ś₁ om 108^c — ^c) K₁ D₁ ३ G₁ चराचरस्य M₁ त्रयाणामपि लोकाना

109 ^a) K₂ ४ Dn D₁ ४ सर्वम् (for सृष्टम्) K₃ ४ Dn D₁₋₃ सृष्ट, Dc S (except M₁) सर्व (for विश्व) — ^c)

S₁ K₁ ४ Dc D₁ ३ स्वामेव सर्वं विशति, K₂ Dn D₃ स्वमेव सर्वान्प्रससि — ^d) Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁ ३ ६ पुनरेव, Dc पुनश्चैव (for प्रविशन्ति)

110 ^a) S (except G₄) शक्य ते (for शक्यस्त्व) — ^b) S पर (for परि) — ^c) K₂ Dn D₃ सर्वे प्र, K₄ B₂₋₄ D₃ ४ ६ T₁ G₁ M₂ सर्वैः, B₁ D₁ ३ सर्वे सा, Dc सर्वेण (for सर्वे च)

111 ^a) K₁ G₄ M₁ सर्व, K₂ D₃ शर्वस, Dc कार्यस, G₁ गतिस (for सर्वस) — ^d) K₄ D₁ ३ मोदते ह्यकुतो, S (except M₁) निवसत्य — ^c) Dc₁ S (except M₁) उक्त्वा (for स्तुत्वा), — ^f) K₄ ऋषिभि, Dc S (except M₁) ऋषि स (by transp) K₄ B Dc [S]ब्रवीत् (for सभवत्) K₃ Dn D₁ ३ ६ ऋषिर्वचनमब्रवीत्

113 All MSS om the ref (here as in the previous stanza) — K₄ om 113^{ab} (with 112) — ^d) T₂ G₂₋₄ सहस्रधा (for ऽधा)

114 ^a) T G₃ ४ चैव (for चेह) — ^b) K₂ Dn D₃ त्वया सह T₂ G₂₋₄ मुने वने (for महा) — ^d) S यो मामर्चयिता द्विज (T₁ यदे नर, G₂ M यते द्विज)

115 ^a) S तस्य (for तेपा) — ^c) Dc त, T G₂ ३ वै (for ते) B D₃ ६ गच्छेत्सारस्वत चापि; M₁ गच्छेत्सारस्व ताश्चैव — ^d) B D₃ ६ M₁ लोकास्त्रा(B₃ D₃ ६ क ना)-स्वत्र सत्राय — After 115, N (K₃ missing) T₂ ins

399* एवमुक्त्वा महादेवस्त्रैवावन्तरधीयत ।

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११६
 कार्तिकेशश्च भगवास्त्रिसंध्यं किल भारत ।
 सांनिध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥ ११७
 ऋपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
 अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 अग्निलोकमवामोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ११९
 विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ १२०
 ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १२१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेशस्य वै नृप ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १२२
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १२३
 तत्सर्वं नश्यते तस्य स्नातमात्रस्य भारत ।
 अश्वमेधफलं चापि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १२४
 पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १२५
 उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
 पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥ १२६
 गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
 वेदे च नियतं राजन्भिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १२७
 पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यतीर्थं नरोत्तम ।
 एतन्मेघ्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १२८

116 Before 116, T G₂₋₄ ins पुलस्त्य — °) B₁ Dc च (for तु) Dc T₂ G₁ २. ४ [उ]शनस (for [औ]श°)

117 °) K₁ D₁ २ तस्मै, K₂ ४ Dc Dn D₃ T₁ G₁ नित्य (for तत्र)

118 °) S₁ K₁ D₂ नाम (for तीर्थं) — °) D₂ तीर्थं पापप्र°, T G₂₋₄ सर्वपापप्रणाशन

119 °) Dc₁ नरोत्तम, Dc₂ नराधिप (for नर°) B₁ ३ ४ स्नात्वा भरतसत्तम, B₂ D₄ स्नात्वा च भरतर्षभ — °) S₁ K₄ D₁ २ अग्निष्टोमम्

120 S₁ D₁ २ om 120^c-121^b — °) K₁ Dc नरो राजन्, K₂ Dn D₂ नरश्रेष्ठ, K₄ B₃ T₁ M₁ नरव्याघ्र (for महा°) — °) K₁ २ Dn D₂ अधिगच्छति (for अभि°)

121 S₁ D₁ २ om 121^{ab} (cf v l 120) — °) S₁ K₁ स्फुल्ल, D₃ (sup lin as in text) च कुल (for [आ]-सप्तम) D₃ वीर (for चैव) — °) S₁ K₁ D₃ (sup lin. as in text) सप्तम नात्र सशय

122 °) T₂ G₂₋₄ समासाद्य, M₂ इति ख्यात — °) S (except M₁) धीमत° (for 'य नृप) — After 122^{cd}, D₃ u ३ (the superfluous gloss)

100* पाप प्रणश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ।

[Cf 124^{ab}]

124 °) S₁ तेन, K (K₃ missing) B D (except D₂) M₁ तत्र, M₂ सात (for तस्य) — °) K₂ ४ Dn D₁ २ ३

चास्य (for चापि) — °) T₁ स (for च) K₁ विदति (for गच्छति) B D₄ ० लभते स्वर्गमेव च, M₁ लभते नात्र सशय .

125 °) Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁₋₂ T₂ G₁₋₃ M₂ सरस्वती

126 K₄ om (hapl) 126-127, D₁ om 126^{ab} — °) K₁ Dn D₃ उत्तम — °) Dn₂ n₃ D₂ जाप्य°, T₁ जप° (for जप्य°) — °) Ś₁ नून, K₁ B₃ ४ Dc D₄ ० नैव (for नैन) Ś₁ भवेत् (for तपेत्) K₂ Dn D₂ नैतस्य मरण भवेत्, D₂ नैवात्मा मरण व्रजेत्

127 K₄ B₃ om 127 (for K₄ cf v l 126) K₂ resumes from 127^{cd} — °) T G₂₋₄ श्रुत; M₂ पीत (for गीत) — °) B₂ व्यासेन च महर्षिणा, T₂ G₃ ४ 'नापि च धीमता — °) K₂ Dn D₂ एव स (Dn₂ सु) (for वेदे च) K₃ पूर्व सारस्वत राजन्

128 °) Ś₁ K₁ ४ D₁ २ T₁ G₁ पुण्यतर, K₂ Dn तीर्थं तम, T₂ G₂₋₄ तीर्थतर — °) K₁ नास्तीवान्यत्, K₂ M₁ नान्यतीर्थं, G₁ नास्ति तीर्थं Ś₁ K₁ २ Dn D₂ कुरुद्ध, K₃ Dc D₁ २ नराधिप, B₁ ४ M₁ युधिष्ठिर — T₁ M₂ om (hapl) 128^c-130^b — °) K₂ Dn D₂ तन्मेभ्य तत् (for एतन्मेभ्य)

129 D₄ om 129^a-130^b, T₁ M₂ om 129 (cf v l. 128) — °) To remove the hiatus between the pādas,

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकृतो जनाः ।
 पृथुदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥ १२९
 मधुसूतं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३०
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
 सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३१
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 आमस्रमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १३२
 अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्भव ।
 विग्राणामनुकम्पार्थं दक्षिणा निर्मितं पुरा ॥ १३३
 त्रतोपनयनाभ्यां वा उपवासेन वा द्विजः ।
 क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १३४

क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 चीर्णत्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३५
 समुद्राश्वापि चत्वारः समानीताश्च दक्षिणा ।
 येषु स्नातो नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ॥ १३६
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ।
 साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ १३७
 उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 दानं वाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ १३८
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३९
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

C. 3 7032
 B. 3 83 161
 K. 3 81 161

S₁ त्वपि, K₁ ह्यपि, K₂ Dn Dc G₄ येपि, K₃ ये च (for अपि)
 K₁ 3 Dn D₅ G₁ 4 नरा, D₃ (sup lin) दिव (for जना)
 D₁ 3 स्वशरीरेण मानवाः. — °) K₃ नर च्छान्वा (for नर)
 — °) S₁ K₁ 3 Dn D₃ 5 एवमाहुर् (for प्राहुरेव)

131 M₁ om. 131^{ab} — °) S₁ K₁ 3 Dn D₅ गच्छेत्
 शब्द — °) K₃ Dn D₅ तीर्थं मेघ्य, D₁ 3 तीर्थसेवी (for
 तीर्थं देव्या) — T₂ G₃ om 131^c-132^d — °) S₁ K₃
 D₁ 3 सरस्वत्य (K₃ त्योऽस्यां — °) G₂ 4 M₁ संगमे

132 T₂ G₃ om 132 (cf. v.l. 131) — °) S₁ K₁
 D₂ भातव (for मानव) B D₁ 6 M₁ फलं चैव समभूते
 — °) S₁ मस्रम च (for आमस्रम) B D₄ 6 M₁ पुनात्यासस्रम
 चैव कुरु नास्त्यत्र सशय (= 121^{af})

133 °) K₃ Dn D₅ अर्धकौल, K₃ B Dc D₁₋₄ 6
 अर्धकीर्ण, T₁ G₁ °चीर्ण — G₂ 4 हि (for च) — °) S₁
 (sup lin) दक्षिणा, K₃ Dn ब्रह्मणा, S दक्षिणा (M₁
 दक्षिणा)

134 °) K₁ 3 4 B Dc Dn₂ n₃ D₃₋₄ G₃ च (for
 वा) — °) To remove the hiatus between the pādas, S₁
 K₁ 3 B Dc Dn D₁ 3-5 [अ]प्युपवासेन, D₂ [अ]प्युप, T₂
 G₁ 3 4 M₂ ह्युप, K₃ Dn D₅ [अ]प्युत वामेन — After
 134^{ab}, S₁ D₁ 3 read 135 — °) K₃ तत्र च्छान्वा महाभुज

135 S₁ D₁ 3 read 135 after 134^{ab} — °) S₁ K₁ 3 4
 D₂ वा (for सपि) D₃ क्रियामन्त्रैरुपेतश्च — °) D₃ ब्राह्मण
 स्यात्त्र सशय, T₂ G₂ 4 च्छान्वा च भरतर्षभ — °) K₃ चीर्णवती;
 D₅ चीर्णं वती K₃ Dn D₅ विद्वान् (for विप्रो) S₁ K₁ 3 4

D₁₋₃ चीर्णत्रतोपनयन (K₁ ने, D₃ °न) — °) G₄ दृष्टमे
 तत् B₁ Dn T₁ G₁ 4 पुरातनै, B₂₋₄ Dc D₄ 6 °न S₁
 K₁ 3 4 D₁₋₃ उपवाससमन्वित

136 °) K₃ [अ]त्र (for [अ]पि) — °) T G दक्षिणात्र,
 M₁ दक्षिणात्र, M₂ दक्षिणा च (for समानीताश्च) K₄ सुद-
 क्षिणा, S समाहि (G₁ °ह)वा (for च दक्षिणा) D₃ आनीता
 सुमहात्मना — °) K₃ Dn D₂ 5 तेषु; B₃ D₃ S (except
 M₁) यत्र, D₄ 6 तत्र (for येषु) B₂₋₄ Dc D₃ 6 T₁ G₃
 M₁ च्छान्वा (for च्छान्वा) S₁ K₁₋₃ B₃ Dn D₁ 3 5 नरश्रेष्ठ.
 — °) K₁ फल, K₃ तु चै, D₅ पुन, T₂ G₃ [S]पि स; G₄
 हि स (for च स) S₁ K₁ D₁₋₃ चत्वार्याप्नोति मानव, M₁
 चतुर्णां स च विन्दति

137 °) K Dn D₁₋₃ 5 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — °)
 K₁ 3 Dc D₁₋₃ M शतसहस्रक, D₅ °स्रश, G₄ बहुसहस्रकं
 — °) K₁ 4 D₁₋₃ G₁ 4 साहस्रिकं, K₃ Dn₁ T G₂ 3 सह-
 स्रक, M₂ सहस्रिक

138 °) S₁ K₁ एतयोर्हि K₃ om (hapl.) 138^c-
 139^f, G₃ om 138^{cd} — °) Dc D₃ 4 M₁ च (for the
 first वा) — °) B₁ 3 4 Dc °गुणितो, B₃ D₄ 6 °समितो

139 K₃ om. 139 (cf. v.l. 138) — °) K₃ Dn
 तीर्थाभिषेक — After 139, S reads 147-148

140 °) Dc D₃ 4 6 G₁ M विमोचन उप — S₁ K₁
 T₁ G₁ M₂ om (hapl.) 140^c-141^b — °) B₁₋₃ Dc
 D₄ 6 पापै (for दोषै) T₂ G (G₁ om.) प्रतिग्रह (G₂ °हा;
 G₃ °ह्य)गत्तै पापै — °) T₂ G (G₁ om) च (for स).

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १४०
 ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १४१
 यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
 तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १४२
 औजसं वारुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा ।
 यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
 सेनापत्येन देवानामभिपिक्तो गुहस्तदा ॥ १४३
 औजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्रह ।
 कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा कुरुलोकं प्रपद्यते ॥ १४४
 स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १४५
 ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।

तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवामुयात् ॥ १४६
 तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीयते ।
 अन्वास्सते नरश्रेष्ठ नारायणपुरोगमैः ॥ १४७
 सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरूद्रह ।
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवामुयात् ॥ १४८
 तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
 अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४९
 नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदमम् ।
 शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ १५०
 तीर्थे तु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
 सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवत्सदा ॥ १५१
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १५२

141 Ś₁ K₁ T₁ G₁ M₂ om 141^{ab} (of v l 140)
 — °) K₂ D_n D₃ ६ G₄ पचवटी, K₃ T₂ G₂ ३ नदीं, K₄
 D₁ २ sm नद — °) K₄ D₁ २ चारी समाहित

142 °) Ś₁ K₁ ३ ४ D_o D₁₋₃ तत्र, T G₁ M₂ ततो
 (for यत्र) — °) Ś₁ अर्चिस्त्वा त महादेव, K₁ तमर्चिस्त्वा
 महादेव. — °) G₂ ३ गिरमिष्टामवामुयात्

143 °) Ś₁ K₃ ४ D₂ G₄ M₂ ओजस, K₁ तेजस; K₂
 B D_o D_n D₃ ४ ६ तैजस — °) K₂ D_n D₃ दीप्यमान
 स्वतेजसा, D_o दीप्यते तेजसा स्वय; T₁ G₁ २ M₂ स्ना (T₁ न-
 त्वा दीप्यति तेजसा, T₂ G₃ ४ स्नात्वा दिव्य (G₄ तीर्थं) जिते-
 न्द्रिय — T G₃ om 143^c-144^d — °) K₁ सेनाधिपत्ये;
 B सेनापत्येन; G₂ ४ सेनापत्ये च — °) K₂ ४ D₁₋₃ पुरा
 (for तदा)

144 T G₃ om 144^{abcd} (of v l 143) — °) Ś₁
 K₃ ४ D₂ G₄ M₂ ओजसस्य, K₁ तेज, K₂ B D₃ ४ ६ तैज
 D₁ ओजसस्य च पूर्वे तु, D₃ corrupt — °) Ś₁ K₁ २ D_n
 D₃ T₂ G₃ ब्रह्म; B D₄ ६ रुद्र, D_o देव (for कुरु)

145 Ś₁ om 145 — °) B D_o D₄ ६ अग्निष्टोममवा.
 — °) Some MSS स (for च)

146 °) Ś₁ अनवकं, D₁ चानवक, M₁ अगरुक (for
 अनरक) T₂ G₃ M₂ ततो गच्छेत् राजेन्द्र (G₁ M₂ नरकं)
 — °) S (except M₁) कुरूद्रह (for नरा)

147 S reads 147-148 after 139 — K₁ om 147-

148 — °) K₄ B₁ ३ ४ D₃ तस्मिन्, B₂ D_{n2} D₄ ६ यत्र
 (for तत्र) — °) D₃ T₁ G₁ M₁ कुरुश्रेष्ठ K (K₁ om)
 B D (except D₃) अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र (K₄ D₁ २ श्रेष्ठ)

148 For sequence in S of v l 147. K₁ om
 148 (cf v l 147) — °) K₂ D_n D₃ तत्र (for चैव)
 Ś₁ यत्र नित्यं च सांनिध्य — In D₃, the portion of the
 text from 148° up to 60^d of the next adhy is missing
 — °) T G M₂ अर्चयित्वा, M₁ अभिगत्वा S₁ ततो, D₄ ६
 तु वा; T₁ M₂ नदीं, G₁ दिन (for च ता)

149 D₃ missing (of v l 148) — °) D_o तथैव
 च, S (except M₁) तत्र चैव (by transp)

150 D₃ missing (of v l 148) K₁ om 150
 — °) S₁ K₂ D_n D₁ ६ ६ T₁ G₁ ४ M₁ अरिंदम — °) Ś₁
 K₂ ३ D_{n1} n₃ D₃ रोच, D_{n2} राज (for शोभ) — °)
 K₂ D_n D₃ च गच्छति (for प्रप)

151 D₃ missing (of v l 148) — °) K₂ B D
 (except D₂ ६) G₁ २ तीर्थेषु (for तीर्थे तु) — °) T₁ M₁
 सन् (for स) Ś₁ K₁ ३ स्नात्वा भरतसत्तम; B D_o D₄ ६
 स्नातमात्रो (D_o त्रे) नराधिप — °) K₄ B D_o D₄ ६
 सर्वदुःख, D₁ अपि (for परि) — °) D₁ २ M₂ शिववद
 (for शशि) K₁ तदा, K₂₋₄ D_n D₁ २ ६ M₂ नर (for सदा)

152 D₃ missing (of v l 148) — °) K₂ स्वस्ति
 पुनर, K₃ B D_o D₄ ६ स्वस्ति (D₃ स्ति) पुर (for स्वस्ति)

गङ्गाहृदय तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ १५३
 आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ।
 गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चोद्धरेत् स्वकम् ॥ १५४
 ततः स्थाणुवत् गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ १५५
 वदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं ततः ।
 वदरं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १५६
 सम्यग्द्वादश वर्षाणि वदरान्भक्षयेत्तु यः ।
 त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो नराधिप ॥ १५७
 इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।

अहोरात्रोपवासेन शकलोके महीयते ॥ १५८
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः ।
 नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ १६०
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
 आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १६१
 सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
 सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १६२
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ।
 तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १६३
 यत्र सारस्वतो राजन्सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः ।

C. 3 7058
B 3 83 187
K 3 81 187

S₁ K₃ गन्वा, K₁ प्राप्य (for गच्छेत्) — ^b) Ś₁ K₁ ३
 तीर्थान्नेषी (for तीर्थं) — After 152^{ab}, S₁ K Dn D₅. ६ms
 401^c प्रदक्षिणमुपावृत्य गोमहत्फल लभेत् ।
 — ^c) T G वामन (for पावन) — ^f) K₂ ३ B₁ 4 D
 (except Dn₃ D₁) T₁ M नारत (for मानव)

153 D₃ missing (cf. v.l. 148) — ^a) T₂ G₂ ३
 M हृद च — ^c) T G च (for तु) — ^f) K₁ B Dc
 D₄. ६ ब्रह्म (for स्वर्गं) K₄ D₁ ३ स्वर्गलोके महीयते

154 D₃ missing (cf. v.l. 148) — ^d) Ś₁ K₁ om
 च T₁ नृप (for स्वकम्) K₂-4 B D (D₃ missing) कुल
 चैव समुद्धरेत् (D₁ त्रिषु लोकेषु विश्रुत)

155 D₃ missing (cf. v.l. 148) D₂ om 155^{ab}
 — ^c) T₂ G₂-4 M₁ तत्र (for तत) Ś₁ K₁ M₁ स्थाणुपद,
 T G M₂ वन

156 D₃ missing (cf. v.l. 148) — ^c) S₁ K₄ D₁
 M वदरीपचन, K₁ पचक, K₂ Dc Dn₃ D₄ ६ G₁ पावन,
 D₂ ६ पावन; T₂ G₂-4 कानन S₁ K₁ गत्वा — ^b) Dn
 गत (1), D₁ तदा (for तत) T₂ G₂-4 वसिष्ठश्रममतत
 D₁ ३ om 156^{cd} — ^c) Ś₁ K₁ 4 B₃ 4 Dc D₅ वदरान्,
 K₂ ३ B₁ 2 Dn D₄ ६ वदरी B₂ D₅ ६ नक्षते B₂ यत्र,
 T₂ G₂ ३ राजन् (for तत्र)

157 D₃ missing (cf. v.l. 148) — ^b) K₃ वदरा,
 B₂ Dn D₁ ३ वदरी, D₄ ६ वदर B₁ 2 4 नक्षरीत य
 T₁ G₁ M वदरादस्य य(M₂ त)फल, T₂ G₂-4 वदर्यां तस्य
 यफल — ^c) Ś₁ K₂ B₁ 2 Dn D₅ तेन, K₁ B₄ तत्र (for
 चैव) T G पोषितसेह (T₁ G₁ स्वैव) — ^d) S तुल्य

158 D₃ missing (cf. v.l. 148) Dc om 158^{ab}
 — ^a) Dn D₁ ६ इन्द्रमार्गं, S इन्द्रतीर्थ — ^b) Ś₁ K₁
 त्रिरात्रोपोषितो नर (= 156^d) — ^d) S₁ B₂-4 D₄ ६ स्वर्गं
 (for दक्ष)

159 D₃ missing (cf. v.l. 148) S₁ K₁ om 159
 — ^b) To avoid hiatus, K₄ Dc त्वेकं (for एकं)!

160 D₃ missing (cf. v.l. 148) — ^a) S₁ K₁ ३
 Dn D₅ राज्ञ (for धर्मज्ञ) — ^c) Ś₁ आदित्यस्याथ सोमस्य;
 S श्रम गत्वा (M₁ गच्छेत्) — After 160, Dc ms
 402^{*} तस्मिंस्तीर्थे नर स्नात्वा स्थान महदवामुयात् ।

[Cf. v.l. 161]

161 D₃ missing (cf. v.l. 148) K₂ ३ om (hapl)
 161^b-162^a — ^b) S स्थान महदवामुयात् (cf. 402^{*})

162 D₃ missing (cf. v.l. 148) K₂ ३ om 162^a
 (cf. v.l. 161) — ^a) S तीर्थं नरो गत्वा — ^b) S₁ K₁ ३
 B₂ Dn D₅ नराधिप (for कुरू) G₁ वाजपेयफल लभेत्
 (= 161^d) — G₁ om 162^c-161^d — ^d) S (except
 M₂, G₁ om) स वै (for नरो)

163 D₃ missing (cf. v.l. 148) G₁ om. 163
 (cf. v.l. 162) — ^b) Ś₁ [आ]श्रम तत, B Dc D₄ ६
 नराधिप (for महा)

164 D₃ missing (cf. v.l. 148) G₁ om 164^{abc}
 (cf. v.l. 162) — ^a) K₂ B₁ ३ Dn D₅ यात, K₃ T₁
 राजा, K₄ B₂ 4 Dc D₁ 2 4 ६ M जात (for राजन्) — ^b)
 K₃ T₁ om स K₁ 4 D₁ 2 ६ T₁ M₁ तपसा (for सो)
 — ^c) K₁-3 B₁ 4 D (except D₄ ६, D₃ missing) वाञ्छि

C 3 7058
B 3 83 188
K 3 81 188

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा राजपेयफलं लभेत् ।
सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १६४
ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
त्रिरात्रोपोपितो राजन्नपवासपरायणः ।
लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६५
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितीमपि ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋपयश्च तपोधनाः ।
मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः ॥ १६६
संनिहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति शाश्वतम् ॥ १६७
पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रसवणानि च ॥ १६८
उदयानाश्च यत्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
मासि मासि समायान्ति संनिहित्यां न संशयः ॥ १६९
यत्किंचिद्भुङ्क्तं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १७०
अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालमरन्तुकम् ।

मेघफल. — °) K₃ B Dc D₄ मति (for गति)

165 D₃ missing (cf v l 148) G₁ om 165
— °) Ś₁ K₁ B Dc D₄ ° गत्वा (for गच्छेन्) — °)
B₁ ° D₄ ° T G ब्रह्मचर्यया, B₄ नियताशन ; M₂ ब्रह्मचार्यथ
— °) K₄ D₄ ° T₁ M₂ त्रिरात्रमुपितो — °) Ś₁ K₁ सत्य
वान्नि (K₁ °ङ्गि)यर्तेन्द्रिय, K₂ Dn D₁ ° ° नियतो नियताशन
— °) Ś₁ पुत्र, K₄ D₂ पुण्य, D₁ राजन् (for दिव्य) — °)
K₂ ° Dn D₅ स्वर्गलोक, Dc स्वर्गं लोक, T₁ पुण्यलोक Ś₁
K₁ ब्रह्मलोके ब्रजेत्तथा

166 D₃ missing (cf v l 148) — °) Ś₁ K₄ B
Dc Dn₃ D₁ ° T₁ M₂ सनिहिताम्, K₁ °हितम्, K₂ Dn₂
G₁ °हतीम्, K₂ D₅ ° °हताम् K₁ मया (for अपि) — °)
K₂ ° Dn₁ n₂ तत्र (for यत्र) — °)=169° Ś₁ K₃ B
Dc D₄ ° M₂ समेप्यति, K₁ अमावास्या (for समा) — °)
K₁ ब्रह्मलोक ब्रजेत्तथा

167 D₃ missing (cf v l 148) K₁ om 167
— °) S₁ K₂ B₁ ° Dn D₁ ° ° सनिहिताम् — °)
K₂ तस्य, K₄ Dc D₁ ° तत्र (for तेन) Ś₁ अश्वमेधसहस्रं तु,
S °शतस्याम् — °) Ś₁ K₂ ° Dc Dn D₁ ° ° तेने (K₂ °
Dn तत्रे)ष्ट शाश्वत भवेत्; S फल प्राप्नोति मानव

168 D₃ missing (cf v l 148) K₃ om 168
— °) B अतीक्ष — °) K₂ Dn D₅ हदास् (for नदास्)
S₁ K₁ तथा कृपा, K₄ B₂ ° D₁ ° ° तडागानि, D₂ S तडा-
कानि (for तडा) — °) Ś₁ K₁ हदा (for सर्व)

169 D₃ missing (cf v l 148), D₅ om (hapl)
169^{ab} — °) Ś₁ K₁ तडागानि च, K₂ ° Dn M₂ उदया-
नानि. K B₂ Dn D₁ वाप्यश्च, B₁ कृपाश्च — °) Dn
तीर्थी (for पुण्या) Ś₁ K₁ पुण्यापुण्यमलाभस (K₁ °सा),
K₂ सर्वप्रसवणानि च (=168^d) — After 169^{ab}, Ś₁ K₁ °
B Dn D₄ ° ins

403* नि सशयममावास्या समेप्यन्ति नराधिप ।

— Dc om 169^{cd} — °) =166° Ś₁ K₁ ° B Dn
D₄ ° नरव्याघ्र, K₂ ° D₁ समेप्यति (for समा) — °)
K₁ B₁ ° Dn D₁ ° G₁ सनिहत्यां, D₄ ° सनीवाया Ś₁
B₁ ° युधिष्ठिर, B₂ ° D₄ ° नरेश्वर (for न सशय)
— After 169, N (except Dc D₁ °, D₃ missing) ins.

404* तीर्थसंनयनादेव सनीता भुवि विश्रुता ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।

अमावास्या तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

यं श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्य पुण्यफलं शृणु ।

अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यफलम् । [5]

ज्ञात एव तदामोति कृत्वा श्राद्धं च मानव ।

[(L 1) K₂ D₅ तीर्थसनिहतादेव, K₄ तीर्थं सनयं, B₂ Dn₂
तीर्थसनहं, Dn₂ तीर्थसनिहं K₂ Dn D₅ सनिहत्येति विभ्रुता;
K₄ सनातिरिति वि° — (L 2) S₁ K₁ ब्रह्म (for सर्)°
— (L 3) Ś₁ K₁ B₂ अमावस्या तु, B₁ ° ° वासाया (for
°वासा तु) Posterior half=167^b — (L 4) Ś₁ K₁
B₂ तत्र (for मर्त्यस्य) — (L 5) Ś₁ K₁ अग्निष्टोमस्य (for
सम्यगि°) — (L 6) K₂ Dn D₅ समाप्नोति (for तदा°)]

170 D₃ missing (cf v l 148) D₂ om 170^{ab}
(cf. v l 169) — °) Ś₁ K₁ ° ° D₁ T₁ G₁ M₁ स्त्रियो
वा K₂ B₂ Dn D₅ पुरुषेण वा — °) T₂ G दहं (for
नश्य°) — °) K₂ ° Dn D₁ ° ° प्रपद्यते (for स गच्छति)

171 D₃ missing (cf v l 148) — °) S₁ K₁
अभिगम्य — °) K₂ Dn D₅ प्रचु (Dn₂ °च)क्षुक, K₂ B
D₄ ° अचक्रक; K₄ अवकुक्क, Dc अवकुक्क; D₁ ° चमकुङ्ग,
T₁ चमदुक, T₂ G अरुदु (G₄ °तु)क, M₁ अयदुक; M₂ मचतुक
(for अरन्तुकम्) — °) Ś₁ कोटिकोपम्, K₁ कोटीतीर्थम्, K₄ °
B D (D₃ missing) T₂ G₃ कोटितीर्थम्, K₂ कोटीरूपम्,
G₁ M कोटिरूप.

कोटिरूपमुपस्पृश्य लभेद्रहु सुवर्णकम् ॥ १७१
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नातस्तु धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति शाश्वतम् ॥ १७२
 पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ १७३
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १७४
 दक्षिणेन सरस्वत्या उचरेण द्यपद्वतीम् ।

ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ १७५
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 अन्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७६
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 तदावसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथंचन ॥ १७७
 तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
 रामहृदानां च मचक्रुकस्य ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ १७८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

C 3 7078
B 3 83 208
K. 3 81 207

172 D₃ missing (cf v.l. 148) — ^a) S (except T₁ G₁ M₃) गगाहृद च M₃ कूपश्च (for तत्रैव) — ^b) T₂ G₂₋₄ तीर्थं परमपावन, M₃ तत्रैव भरतर्षभ — ^c) S₁ K₁ च्चात्वा तु, K₂₋₄ B D (D₃ missing) स्नायीत (for स्नातस्तु) S₁ K₁ राज्ञे (for धर्मज्ञ) — ^d) S₁ K₁ जित्तन्द्रिय (for समा) — ^e) N (except S₁ K₁ D₁ 2) मानव (for शश्व)

173 D₃ missing (cf v.l. 148) — ^a) T G₂₋₄ M नैमिषा K₂ Dn D₂ तीर्थम् (for पुण्यम्) G₁ पृथिव्या नैमिषारण्य — ^d) D₁ 6 विदा पते (for विन्ति)

174 D₃ missing (cf v.l. 148) K₃ om from 174^a up to 10^d of the next adhy — ^a) S₁ K (K₃ om) Dn D₁ 2 6 कुरुक्षेत्राद् — ^b) B₁ 3 4 Dc D₄ 6 वायुनापि समीरिता

175 D₃ missing (cf v.l. 148) K₃ om 175 (cf. v.l. 174) — ^{ab}) K₂ 4 Dc Dn D₁ 3 उत्तरेण द्यपद्वत्या दक्षिणेन सरस्वती — Cf 389* (lines 3-4)

176 = (var) 3 81 2 D₃ missing (cf v.l. 148) — K₃ om 176 (cf. v.l. 174) — ^a) K₂ D₁ 2 4 6 कुरुक्षेत्रे — ^c) K₄ इत्येता, Dc G₁ M₁ अप्येता, D₁ 3 अर्थेता (for अन्येका) — ^d) T₂ G₂ 3 M₁ वि (for प्र) B Dc D₄ 6 स्वर्गलोके महीयते

177 D₃ missing (cf v.l. 148) K₃ om. 177 (cf. v.l. 174) — T₂ G₂₋₄ transp 177^{ab} and 177^{cd} — ^a) S₁ K₁ ब्रह्मवेद्या, B₄ वेदि, T₁ G₁ 3 ब्राह्मी वेदि (G₂ दि), T₂ G₂ 4 ब्रह्मादिभिः, M₁ ब्राह्मी वेदी S₁ K₁ कुरुक्षेत्रे — ^b) S₁ K₁ पुण्ये S₁ K₁ ब्रह्मर्षिसेविते, D₁ 3 महर्षिसेवित, T₂ G₂₋₄ देवर्षि — ^c) B Dc Dn D₄ 6

वसिन्वसति, T₁ M₁ सदा, G₄ मदा (for तदा) K₂ Dn D₅ मर्त्या (for राजन्) S₁ K₁ ये वसति महात्मानः — ^d) S₁ K₁ B₂ D₄ 6 कदा (for कथं)

178 D₃ missing (cf v.l. 148) K₃ om 178 (cf v.l. 174) — ^a) K₁ तरद्दुकारद्दुकयो, T₁ G₂ अरद्दुकारद्दुकयो, T₂ G₂ 4 अस्तुकारद्दुकयो, G₁ अरद्दुकारद्दुकयो, M₁ अरद्दुकारद्दुकयो, M₂ अरद्दुकारद्दुकयो — ^b) G₁ राम (for राम) S₁ K₁ मरद्दुकस्य, K₄ मवतुकस्य, Dc सचक्रुकस्य, D₁ 3 मचक्रुकस्य, T₁ G₁ 2 4 चमदुकस्य, T₂ G₂ तु पचकस्य, M मचदुकस्य — ^c) Dc एव (for एतत्) — ^d) D₁ 3 प्रजापतेरुत्तरं.

Colophon om in K₃ D₃ missing — Major parvan S₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan T₁ तीर्थयात्रा N (K₃ om, D₃ missing) G₁ (all om subparvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा — Adhy no (figures, words or both) Dn₂ 83, Dn₂ M₂ (before corr) 84, D₁ 87, S (M₂ after corr) 82 — Sloka no Dn 210, D₁ 199

82

In D₃, stanzas 1-60 are missing (cf. v.l. 3 81 148), the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 K₃ om 1-10^d (cf. v.l. 3 81 174) — ^a) K₂ 4 Dc Dn D₂ 6 ततो गच्छेन्महाराज (D₂ प्राज्ञ) — ^b) K₂ Dn D₁ 6 अनुत्तम (for पुरा) — After 1^{ab}, N (K₃ om,

८२

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
 आसप्तमं कुलं राजन्पुनीते नात्र संशयः ॥ १
 ततो गच्छेत धर्मज्ञं कारापतनमुत्तमम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ २
 सौगन्धिकं वनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३
 सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः ।
 तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४
 ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
 पृक्षादेवी स्रुता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥ ५

तत्राभिपेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ॥ ६
 ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
 पट्टसु शम्भ्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥ ७
 कपिलानां सहस्रं च वाजिमैधं च विन्दति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ८
 सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञां च भारत ।
 अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ ९
 त्रिशूलघातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 तत्राभिपेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 गाणपत्यं स लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १०
 ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।

D₃ missing) ins

405* यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तम तपः ।

तेन तीर्थं कृत पुण्य स्वेन नाम्ना च चिह्नितम् ।

[(L 1) Ś₁ D₀ महामाग, K₁ ४ *राज (for *भागश्च)
 — (L 2) D₄ ६ महत् (for कृत) D₁ ३ तेन (for स्वेन)
 K₃ D_n D₆ विश्रुत (for चिह्नितं)]

— T₁ om (hapl) 1de — °) K₂ ४ B D (except
 D₀, D₃ missing) चैव (for राजन्).

2 K₃ om 2 (of v 1 1) — °) Ś₁ K₁ ३ D₀ D_n
 D₅ T₂ G₂₋₄ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — °) Ś₁ कारपाचनम्, K₁
 D₆ T₃ G₃ काश्य वनम्, K₂ D_n ज्ञानपावनम्; K₄ D₂ ६ कर-
 पावनम्, B₁ ४ कारापचनम्, B₂ कारापावनम्, B₃ कालापव-
 नम्, D₀ कालघ्नवनम्, D₄ कारापठनम्, G₂ ४ मारापतनम्,
 M₂ कारपतनम् D₁ करपानमनुत्तम, G₁ कायापतमनु°
 — After 2^{ab}, B₂₋₄ ins

406* कृच्छ्रेण महता गत्वा तत्र स्नात्वा समाहितः ।

— °) Ś₁ K₁ सूर्यं, B D₀ D₄ ६ विष्णु (for मुनि°)

3 K₃ om 3 (of v 1 1) — °) Ś₁ K₁ गच्छेत् (for
 राजन्) — °) Ś₁ K₁ तत प्रयतमानस° — °). K₂ ४ D_n
 D₁ ३ ६ तत्र (for यत्र)

4 K₃ om 4 (of v 1 1) — °) K₂ D_n D₅ च
 (for स)

5 K₃ om 5 (of v 1 1) — °) K₂ ४ D_n D₁ ३ ६

चापि (for हि सा) K₃ नदी (for सरित्) — °) K₂ B₁ ३ ४
 D_n D₅ पृक्षा देवी स्मृ (B₁ सु) वा राजन्, B₃ पृक्षा देवी क्षत
 राजन्, D₀ D₁ ३ ४ ६ पृक्षा देवी श्रु (D₁ स्तु) वा राजन्, T₁
 पृक्षादेवस्य वा राजन्, T₂ G₂₋₄ पृक्षदेवस्रुता (G₂ *तो) राजन्,
 G₁ M पृक्षा देव (M₁ *वी) स्रुता — °) D_n पुण्या देवी
 (for महा°)

7 K₃ om 7 (of v 1 1) — °) G₂ कवेराध्युषित,
 G₄ कवेराम्यु° Ś₁ K₁ चापि (for नाम) — After 7, M₁
 reads 10^{cd}.

8 K₃ om 8 (of v 1 1) — °) K₁ D₀ सहस्रस्य
 (for *स्र च) — °) G₂ ४ वाजपेय (for वाजि°) K₄ D₀
 फल विदति मानव — °) K₁ ४ T₂ G₂ ३ पुरातन; K₂ D₀
 D₁ ३ ६ नै

9 K₃ om 9 (of v 1 1) — °) D₀ D₁ ३ शतगथा;
 T₂ G₃ शतकुम्भा; G₄ चितकुम्भान् — °) K₁ B₂ ३ D₄ ६
 (by corr) T₂ G₃ पचयज्ञ, K₃ *पक्षा, K₄ *गथा, D_n
 *यक्षा, T₁ G₁ ३ ४ *यज्ञाच, M₁ *यज्ञाच — After 9^{ab},
 Ś₁ K₁ repeat 6^{cd} — °) D₁ ३ अभिगत्वा D₀ नरव्याघ्र

10 K₃ om 10^{abcd} (of v 1 1) — °) T G₂ ४
 त्रिशूलघात Ś₁ K₁ आसाद्य (for तत्रैव) — After 10^{ab},
 D₁ ३ read 21^d-22^a — °) B D₀ दुर्लभ (for भारत)
 Ś₁ K₁ तीर्थं भरतसत्तम — M₁ reads 10^{cd} after 7. — °)
 K₂ ३ D (D₃ missing) च (for स)

शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ११
 दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रत ।
 आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ॥ १२
 ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
 ततः शाकंभरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
 शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुपितः शाकं भक्षयेन्नियतः शुचिः ॥ १४
 शाकाहारस्य यत्सम्पन्नैर्षेर्द्वादशभिः फलम् ।
 तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १५
 ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १६
 वरांश्च सुवहूल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।

उक्तञ्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ १७
 अपि चास्मत्प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
 त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥ १८
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ १९
 धूमावतीं ततो गच्छेत्त्रिरात्रोपोपितो नरः ।
 मनसा प्रार्थितान्कामाल्लभते नात्र संशयः ॥ २०
 देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावतीं नराधिप ।
 तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमा गतिम् ॥ २१
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ २२

C. 3 8004
B. 3 84 26
K. 3 82 24

11 ^a) B₄ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) B₁₋₃ Dc ततो राज-
 गृह गच्छेत् (B₁ गन्वा) — ^b) S (except T₂ G₃ M₂)
 तीर्थं (for स्थान) — ^c) D₅ S (except G₄) विख्यात
 — ^d) S₁ K₁ Dc₁ D₅ G₂ M भारत, T₁ G₁ 4 विश्रुत, T₂
 G₃ दुर्लभ (for विश्रुता)

12 T₁ om 12^{a-16} — ^a) S₁ K₁ 3 4 D₁ 2 M₂
 तु, B₂ D₃ 6 च (for हि) G₁ सहस्राणि (for स हि)
 — ^b) K₂ Dn D₂ 5 M₁ सुव्रत, B D₄ 6 भारत, M₂ तर्पिका
 (for सुव्रत) T G न भरतर्षभ (cf. v.l. 13) — K₄ om
 12^{c-13}^d

13 T₁ om 13, K₄ om 13^{abcd} (cf. v.l. 12)
 — ^b) S₁ K₁ B₄ D₂ T₂ G₂₋₄ भक्त्या (for भक्त्या) — ^d)
 T₂ G₂₋₄ न भरतर्षभ (cf. v.l. 12) — ^c) K₃ वदा, Dc
 T₂ G₂ 4 तत्र, M₁ अत् (for तत्)

14 T₁ om. 14 (cf. v.l. 12) — ^b) K₁ तपस्विन-
 (sic) (for ब्रह्म) S₁ K₁ M₂ नराधिप, K₃ D₁ जितेन्द्रिय
 (for समा) — ^d) K₄ Dc भक्षयन् S₁ K₁ 2 Dn D₅
 भक्षयित्वा नरा शुचि

15 T₁ om 15 (cf. v.l. 12) — ^a) K₂ Dn D₅
 किञ्चिद् (for सम्यग्), and कृत (for फलम्)

16 T₁ om 16^{ab} (cf. v.l. 12), M₂ om 16-17
 — ^a) S₁ K B₁ 3 4 Dn D₅ सुवर्णाक्ष्य, B₂ D₄ 6 क्षीं,
 D₁ 2 M₂ सुवर्णाक्ष्य (M₂ क्ष) — ^c) S₁ K Dn D₁ 2 5
 तत्र (for यत्र)

17 M₂ om 17 (cf. v.l. 16) — ^b) B D₄ 6 M₁
 दैवैरपि (for दैवतेषु) K₄ D₁ 3 दे (K₄ दै) दैवैरपि दुर्लभान्
 — ^c) S उक्त च — ^d) S₁ सोनघ, K₁ मेनघ, Dc चानघ
 (for भारत)

18 ^a) D₁ न, D₂ तु (for च) S₁ K₁ 3 4 B D₂
 [अ]वात्, K₂ Dn D₅ स्व, Dc [अ]यात्, D₁ [अ]न्यत्, T₁ G₁
 M₁ [अ]न्यै (for [अ]स्वत्) K₄ G₁ प्रियतमो M₂ न मे
 स्वत् प्रियतर — ^b) D₁ 2 लोके विष्णोर्, M₂ (by transp)
 कृष्ण लोके. B₃ 4 Dc₁ D₁ 2 T₁ M₂ भविष्यति — ^c)
 K₂ 4 Dn D₁ 2 5 T G₁ 3 सर्व (for कृत्स्न)

19 K₃ T₁ om (hapl) 19-20 — ^a) G₄ अत्रा
 (for तत्रा) S₁ K₁ [अ]भिषेके, D₁ 3 [अ]भिगत्वा, M₂
 [अ]पि गत्वा (for [अ]भिगम्य) — ^b) D₁ 2 M₂ अर्च
 (for पूज)

20 K₃ T₁ om 20 (cf. v.l. 19) — ^a) G₁ गत्वा
 (for गच्छेत्) — ^b) B Dc D₄ 6 त्रिरात्रमुपितो — ^c)
 T₂ G लोकां (for कामां)

21 ^a) K₄ Dn₂ G₁ दक्षिणार्धे च (G₁ तु) — K₃ om
 21^c — For sequence in D₁ 3 cf. v.l. 10 — ^c) B₂ 3
 D₄ 6 प्रसादाद्, T₂ G देन (G₁ दाष)

22 For D₁ 3 cf. v.l. 10 — ^b) K₄ D₁ 3 गच्छेन्नर-
 सत्तम, S (except M₂) ततो गच्छेत भारत — ^c) K₂ Dn
 G₁ महाप्राज्ञ — ^d) K₃ Dc Dn D₅ प्रमोचनीं; B₁ 2 4
 प्रणाशनीं — ^e) D₁ महाप्राज्ञ, T₂ G₂ 3 महाराज (for नर)

C 3 8004
B. 3 84 26
K 3 82 24

ततो गच्छेत धर्मज्ञं नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥ २३
तत्राभिपेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
पुण्डरीकमवामोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ २४
सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
देवान्पितृंश्च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥ २५
ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवामोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २६
कपिलावटं च गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप ।
उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २७
नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २८

तत्राभिपेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २९
ततो ललितिकां गच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवामुयात् ॥ ३०
गङ्गासंगमयोश्चैव स्नाति यः संगमे नरः ।
दशाश्वमेधानामोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ३१
ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धां लोकविश्रुताम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२
रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ३३
गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
स्नातोऽश्वमेधमामोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३४

— 1) D₁ ३ न संशयः, T G नरो भुवि (for नरा^१)

23 After 23^{ab}, S (except M₁) ins

407* अशीतिं योजनशतं पुष्करं स्वर्गमुच्यते ।
अशीतिं धर्मपुष्टात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।
पष्टिं प्रयागाद्राजेन्द्रं कुरुक्षेत्रात्तु द्वादश ।
सयुक्तमेव राजेन्द्रं गङ्गाद्वारं त्रिविष्टपम् ।

— 2) Ś₁ K₁ नराधिप (for न संशयः)

24 2) G₂ ४ ततो^१ (for तत्रा^१) — 3) K₄ न संशयः,
B₁ नराधिप, D₁ ३ नरा शुचि^१ (for समा^१) M₂ पितृदेवाचने
रत — After 24^{ab}, M₂ ins

408* कोटितीर्थं महाराजं शुचिं प्रयतमानसः ।

— 4) T G पौंड^१ (for पुण्ड^१) Ś₁ लभते पौंडरीकं च, K₁
लभते पौंडरीकाक्षं, B D₄ ६ लभते पुंडरीकं तु, M₁ लभेद्वि
पौंडरीकं च — 5) M₂ स्वर्गलोकं च गच्छति — After 24,
K₂ ४ B D₆ D_n D₅ ६ ins .

409* उष्यैका रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।

25 M₂ om 25-26 — 6) T₂ G₂ ४ चक्रावर्ते K₁ ३ ४
T₂ G तर्पयेत् — 7) D_n D₁ ६ पुण्ये लोके G₂ विधीयते

26 M₂ om 26 (of v 1 25), Ś₁ om 26-30 — 8)
D₁ ३ transp कनखले and सारवा

27 S₁ om 27 (of v 1 26) — 9) D₁ ३ कपिला-
वटश्च K₁-३ D₆ D_n D₅ ततो गच्छेत्, K₄ D₁ ३ च तत्रैव,
M₂ तु गच्छेत् (for च गच्छेत्) — 10) K₂ D_n D₅ उपोष्य
(for उष्यैका) K₁ उपोष्य रात्रिं तत्रैका, K₄ उपोष्यैका च
रजनीं, S (except M₂) तत्रोष्य रजनीमेका

28 S₁ om 28 (of v 1 26) — 11) D₁ ३ तत्रैव

(for राजेन्द्र) — 12) K₄ D₁ ३ तक्षकस्य (for कपि^१) — 13)
K₄ D₁ ३ ६ तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ, S (except M₂) तीर्थं तु
(M₁ तद्) भरतश्रेष्ठ — 14) K₁ सर्वतीर्थेषु, K₃ ४ D₁ ३ T₁
M₁ त्रिषु लोकेषु, G₁ स्वर्गं

29 S₁ om 29 (of v 1 26) — 15) K₂ D_n D₅
विदति (for प्राप्नोति)

30 Ś₁ om 30 (of v 1 26). — 16) K₂ D_n 1 2 D₅
ललितक, K₃ लडतिका, K₄ G₁ ललित^१; B₃ ललितिक; D₆
ललितिका, D₁ ३ ललतिक, T₁ कुलिनिका, T₂ G₂ ४ तु
ललिता, G₂ नलिनिका, M₁ विलपि^१; M₂ विदित^१ — D₁
om (hapl) 30^b-33^a — 17) B D₆ ज्ञातनोत् — 18)
S (except M₂) नरव्याघ्र (for नरो राजन्)

31 D₄ om. 31 (of v 1 30) — 19) K₁ ३ ४ B D
(D₅ missing, D₄ om) M₁ गगायमुनयो; K₃ सुगयो;
G₁ ससुद्रयो, G₄ सागरयो, M₂ समगया (for सगमयो)
K₂ D_n D₅ मध्ये, B D₆ चापि (for चैव) — 20) Ś₁ पुन;
K₄ नृप (for नर) — 21) S₁ अग्निष्टोममवामोति नागलोकं
च गच्छति

32 D₄ om 32 (of v 1 30) — 22) K₄ D_n सुगध
विश्रुत — 23) Ś₁ स्वर्गलोके T₂ G₂-४ स्वर्गलोकं च गच्छति.

33 D₄ om 33^a (of v 1 30), Ś₁ D₂ M₂ om. 33
— 24) T₂ G₂ ३ सद्रावर्तं, G₄ मद्रा^१ — After 33^{ab}, K₃ ins .

410* गोसहस्रमवामोति कलेन **तोत्तम ।
— 25) S (M₂ om.) देवलोके D_n च गच्छति (for मही^१)!

34 K₂ om 34 — 26) Ś₁ K₁ [ए]व राजेन्द्र (for नर^१).
— 27) Ś₁ K₁ ३ B₂ ३ D_n D₅ स्नात्वा (for स्नातो^१) K₁ ३

भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्यं यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३५
 ततः कुञ्जाभ्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
 अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोमहस्रफलं विन्देत्कुलं चैव समुदरेत् ॥ ३७
 ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
 यमुनाग्रभवं गत्वा उपस्पृश्य च यामुने ।

अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ३९
 दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
 सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
 तत्रोप्य रजनीः पञ्च विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४१
 अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ४२
 ऋषिकुल्यां समासाद्य वामिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४३
 ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।

C 3 8027
 B 3 84 49
 K 3 82 49

B1 ३. ४ D (except Dc; Ds) प्राप्नोति (for आप्नोति)
 35 T₂ G₃ ४ om 35-36 — ^a) B D₄ ६ भद्र (B1
 तत्र) कर्णेश्वरे स्नात्वा (B₃ भद्रकर्णे नरं स्नात्वा) — ^b) B
 Dc D₄ ६ देवमर्च्यं शक्र, D₁ ३ तीर्थसेवी नराधिप, M₂
 अर्चयित्वा यथा' — ^d) S₁ K D (except D₁ ६, D₃
 missing) M₃ नाक्रपृष्टे च पूज्यते (M₃ मोदते)

36 T₂ G₃ ४ om 36 (cf. v.l. 35) — ^a) K₁ कुञ्
 जक; K₂ Dn D₄ ६ कुञ्जाभ्रके, B₃ कुञ्जाभ्र, Dc कुञ्जाभ्रक,
 T₁ कुजावत, G₁ कुजावन, G₂ कुञ्जवर्ती, M₁ कुञ्जर, M₂
 कुजावक — ^b) K₃ Dc Dn D₁ ३ M₃ नराधिप (for यथा');
 cf. v.l. 37 — ^d) S₁ K₁ नाम' (for स्वर्ग')

37 ^a) G₂ ३ 'पद (for 'चट) K₄ D₁ ३ T₁ M गत्वा
 (for गच्छेत्) T₂ G₃ मद्रावर्तं ततो गच्छेत् (cf. v.l. 33^a)
 — ^b) S (except G₁ M₁) यथाक्रम (for नरा'), cf. v.l. 36
 — After 37^a, D₁ ins

411^a तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।

— ^c) S₁ K₁ सामुद्रक, Dn₃ G₂ 'दिकम् — After 37^c,
 K₂ Dn D₆ ins

412^a ब्रह्मचारी समाहितः ।

अश्वमेधमवाप्नोति

— ^c) K₂ Dc₁ Dn₁ D₆ ६ त्रियात्; K₃ B Dc₃ Dn₂ n₃
 D₁ ३ त्रियात्, T₂ G₃ ३ गच्छेत् (for विन्देत्)

38 G₄ om 38 K₄ reads 38-40 after 45 — ^b)
 S₁ K₁ ४ जितेंद्रिय' (for समा') — ^d) S₁ K Dc₁ Dn
 D₁ ३ सोम' (for स्वर्ग') G₂ स्वर्गलोके महीयते, M पुना-
 त्यासप्तम कुलं

39 K₃ om. 39-42, M₂ om (hapl.) 39^b-41^a
 — ^b) S₁ K₁ ३ B D (except D₂, D₃ missing) समुप-
 स्पृश्य (for उपस्पृश्य च) T₁ G₁ M₂ सु- (for च) S₁

K₂ Dn D₆ यामुन, K₁ यामुना T₂ G₃ सिद्धगन्धर्वसेवित
 — T₂ G₃ om 39^c-41^b — ^c) G₂ ३ मेधमवाप्नोति
 — ^d) B₁ ३ ४ D₆ ब्रह्मलोके K₄ D₄ स्वर्गलोकं च गच्छति
 40 K₃ T₂ G₃ M₂ om 40 (cf. v.l. 39) — ^c) K₂
 दधिसक्रमण, K₄ द्रीवं', Dn₃ n₃ देवी', D₆ दधिसक्रमण, T₁
 दर्वीवगमन, M₁ दर्वीसक्रमण — ^b) K₂ Dn D₆ 'पूजित
 — ^d) S₁ K₁ Dc ब्रह्म' (for स्वर्ग') K₄ D₁ ३ कुल चैव
 समुदरेत् (=37')

41 K₃ om 41, T₂ G₃ om 41^{ab}, M₂ om 41^a
 (cf. v.l. 39), G₄ om 41-42 — ^b) K₄ D₁ ३ 'चारण'
 — ^c) Dc उपोष्य (for तत्रोप्य) D₆ उपोष्य रजनीमेका,
 T G₁₋₃ M₂ तत्रोप्यित्वा निशा' (T₂ G₃ नर') पच — ^d) K₂
 Dn D₆ S (T₂ G₃ ४ om) विन्देत् (for विन्ध्याद्)

42 K₃ G₄ om 42 (cf. v.l. 39, 41) — ^a) D₁ ३
 अंतर- (for अथ) K₃ B₁ D₆ M₁ देवी, D₁ ३ नदी, T G₂
 M₂ वेदि (for वेदी) — S₁ K₁ om (hapl.) 42^b-43^a,
 K₂ om 42^b-43^a, M₁ om 42^b-44^a — ^d) T G₂ ३ om
 च Dc Dn D₆ स्वर्गलोकं च गच्छति

43 S₁ K₁ om 43^a, K₂ D₂ M₁ om 43 (for S₁
 K₁ ३ M₁ cf. v.l. 42) — ^b) S₁ K (K₂ om) D₁ ३
 वासिष्ठी, Dn₃ T₁ वसिष्ठ. — ^c) S₁ K₃ Dn D₁ ३ वासिष्ठी
 — ^d) Dc₃ Dn₃ S (except G₂, M₁ om) सर्व- (for सर्व'),

44 K₃ om 44, M₁ om 44^a (cf. v.l. 42) — ^a)
 Dn D₁ ३ ऋषिकुल्या समासाद्य (=43^a), S (M₁ om) नरः
 स्नात्वा ऋषिकुल्याया [ऋषिकुल्या = ऋषिकुल्याया (haplo-
 logy)?] — After 44^a, Dn D₁ ३ ins

413^a नरं स्नात्वा विकल्पम् ।

देवान्पितृश्चार्चयित्वा

— ^c) K₃ तत्र सभ्या समासाद्य — ^d) K₄ D₁ ३ जितेंद्रियः

० ३ ४०२८
४ ३ ४५ ५०
५ ३ ४२ ५०

यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ॥ ४४
भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेषफलं लभेत् ।
गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५
कृत्तिकामधयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥ ४६
ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
उपस्पृश्य च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥ ४७
महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ४८
पृथकालोपवासेन मासपुण्य महालये ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विन्धाद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४९
अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।

अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ५०
अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ५१
ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५२
ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥ ५३
नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्यार्थं प्रणश्यति ।
प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४
तत्र मामं वसेद्वीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥ ५५
अभिषेककृतस्तत्र नियतो नियताशनः ।

(for नरा) — After 44, T G₂₋₄ ins

411* द्वादशाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ।

45 K₂ om 15^a (cf v l 42) — ^a) T₁ G₁ M भृगु
तुङ्ग — ^o) Ś₁ चीरप्रमोक्ष, B₂ तीर — After 45, K₂
reads 38-10

46 ^a) B₁ s 1 D_o कृत्तिकामधयोश्चैव, T G₂ 1 *माध
योश्चैव, G₂ *मनसा चैव — ^b) Ś₁ K₁ B₂ 4 D₄ 6 M₁
दुर्लभ (for भारत) — K₂ om 46^c-47^d — ^c) Ś₁ K₁
T₂ G₂ 4 *ष्टोमवामोति — ^d) K₂ B D_o D_n om प्र-
D_n मानव (for पुण्य) Ś₁ K₁ G₄ स्वर्गलोकं च गच्छति

47 K₂ om 47 (cf v l 46) — ^a) K₂ D_n D_o तत्र
(for तत) — ^o) B₁ s 4 D_o D₄ 6 M₁ उपस्पृशेत् B₂
T₁ G₄ M₂ स (for च) Ś₁ K₁ ता विद्या, K₂ D_n D₁ 2 5
वै विद्या, K₂ विद्या वै (for विद्याना) — ^d) Ś₁ K (K₂
om) D_n D₁ 2 5 यत्र त(Ś₁ य)त्रोपपद्यते

48 ^a) S (except M₁) लोकान्प्राप्नोति पुष्क(M₂ मग)
लान्

49 ^a) T G₂₋₄ एक (for पृष्ठ) — ^b) K₄ D₂
(by transp) उप्य मास, D₁ उप्य काल, M₂ समासुप्य
K₄ उमालये T G₂₋₄ तीर्थसेवी नराधिप — After 49, B
D_o ins .

415* तीर्णस्तारयते जन्तुर्दश पूर्वान्दशापरान् ।

दृष्ट्वा माहेश्वर दिव्य पद सुरनमस्कृतम् ।

कृतार्थं सर्वकृत्येषु न शोचेन्मरणं नरः ।

— ^d) Ś₁ D_o D₂ M₁ विद्याद्, K₂ B₁ D_n D₅ T G M₂
विदेद्, K₄ लभेद् (for विन्धाद्) — After 49, K₁ ins

416*

50 Ś₁ K₂ 3 D_n D₅ ins after 50^{ab} K₁, after 49
416* दशापरान्दश पूर्वान्तरानुद्धरते कुलम् ।

[Ś₁ कुलानुद्धरते नर (for the posterior half)]
— ^a) S₁ K₁ वैतसक; K₂ चतसिका, B₂ कुत्सेसिका, B₂ T₁
G₄ वैतसिका, D₅ वैतसक, M₂ वैतसिक — ^b) Ś₁ K₁ 3 D₅
M₂ *वित, G₁ *वित — Ś₁ K₁ om (hapl) 50^c-51^b
— ^d) M₁ लभेष् (for गच्छेष्) K₂ D_n D₅ T₂ G₂₋₄
om च B D₄ 6 गतिं च परमा ब्रजेत्

51 Ś₁ K₁ om 51^{ab} (cf. v.l. 50) — ^b) K₂ सिद्धि;
D₁ 6 तीर्थ — D₂ om (hapl) 51^c-53^b — ^d) K₂
D_n D₁ 6 G₂ पुरातनै.

52 D₂ om 52 (cf v l 51) — ^a) K₂ अथ वै T₁
G₁ 3 M₂ ब्राह्मण T₂ G₂ गच्छेद् (for गत्वा) B D_o
D₄ 6 ततो ब्राह्मणिका गत्वा, T₂ G₂ 4 तथैव गत्वा ब्रह्मण
— ^b) Ś₁ K₁ B D₁ 6 G₁ समाहित (for जिते)

53 D₂ om 53^{ab} (cf v l 51) — ^a) K₂ 3 D_o
D_n D₅ G₂ ततस्तु S नैमिष — ^b) B D₄ 6 द्विज (for
सिद्ध) — ^c) B₂ D₁ 3 4 6 निवसते — ^d) K₂ D_o D_n
D₁ 6 T₂ G₂₋₁ सह (for वृत्)

54 ^a) Ś₁ K₁ नैमिषे, S नैमिषा Ś₁ K₁ 3 D_n 1 2 D₅
मृगयानस्य, B₁ पार्थमासाद्य — ^d) B₁ 3 4 D₄ 6 T₂ G₂
सर्वपापात्

55 S नैमिषे (in ^b and ^d).

56 ^a) To remedy the "bad" compound (docu-
mented by S) Ś₁ K₁ 2 D_n D₅ कृत्वाभिषेकस्तत्रैव, K₂ अभिषेका

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ५६
 यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
 स मोदेत्स्वर्गलोकस्य एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं पुण्यं च मेध्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ५७
 गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥ ५८
 सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ५९
 ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६०
 ततश्चीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम् ।
 पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ६१

विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६२
 गोप्रतार ततो गच्छेत्सरय्यास्तीर्थमुत्तमम् ।
 यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यचलवाहनः ॥ ६३
 देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
 रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ ६४
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ६५
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ६६
 शतसाहस्रिकं तत्र तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
 गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ६७

C 3 8053
 B 3 84 76
 K. 3 82 74

अरस्त्य, K₁ D₁ ३ अभिषेके कृत्वे तत्र, B₁ अभिषेक कृतस्तत्र,
 B₂ ३ D₀ D₁ ० अभिषेकं तत्र कृ(D₀ ग)त्वा, B₄ अभिषेकं
 तत्र कृत्वा — °) K₃ D₀ D₂ G₂ ४ M₁ गवामेयस्य (for
 गवाम) K₂ गवामयुतदानस्य — °) D₀ C₁ T₂ G₂₋₄ om
 प्र- K₁ ४ D₀ D₁ ३ S मानव (for भारत)

57 °) B नैमिषे — °) Ś₁ B₂ स्वर्गलोकस्तु, B₁ D₂ D₁
 लोकेषु, D₂ २ ३ सर्वलोकेषु, G₁ M₂ सर्वलोकस्य — °)
 K₃ ४ D₂ D₁ ३ transp पुण्य and मेध्य K₃ सेन्य (for
 पुण्य) — °) S नैमिष

58 D₅ om 58^{cd} — °) G₁ ब्रह्मलोक च S₁ K₁ M₁
 भवेच्च स, K₂ B D₂ D₁ ० भवेत्सदा (for च जायते)

59 D₂ 3 om 59^{ab} — °) K₃ B₂₋₄ D₁ ३ M₁ तर्पयन्
 (for 'येत्)

60 °) Ś₁ बाहुला, K₃ बाहुका, G₂ बहुदा — °) B
 D₂ ० तीर्थमेधी नराधिप — After 60^{ab}, Ś₁ K₁ ३ B₂ ४
 (marg) D₂ D₄₋₆ ins

417* तत्रोष्य रजनीमेका स्वर्गलोके महीयते ।
 — °) K₄ D₁ ३ अग्निष्टोमस्य य — °) T₂ G₂₋₄ om प्र-
 Ś₁ K₁ ३ M₂ भारत, K₂ D₂ D₅ चीरव (for मानव)

61 D₃ resumes (cf v L 3 81 148) — °) K₂
 D₂ D₅ चीरवती; K₄ D₁ ३ चीरवती, B D₀ D₄ ० ची(D₄ ०
 चि)रनदी, T₂ G₂ शरनदी, G₃ शरावती, G₄ शतवती, M₂
 शीघ्रवती — °) K₂ D₀ D₂ D₅ G₁ पुण्यतरेद्, K₄ B₂ ३
 D₀ D₂ ३ ० M₂ 'जनैर्; T₂ G₂ ४ 'जलेद् — °) K₂ D₂

D₅ T₁ M 'चैनपर' — °) K₁ ३ ४ D₁ ३ वाजिमेधमवा'
 62 °) B₂ विमलालोकमा, D₁ ३ विमलातीर्थमा, T
 G₂₋₄ विश्वलोक समासाद्य — °) Ś₁ K₁ विरोचति K₂ ३
 D₀ D₂ D₅ ब्रह्मचारी समाहित, D₁ ३ ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय
 — °) T G तत्रोषित्वा निशामेका — °) Ś₁ K₁ गोसहस्र
 फल लभेत्

63 S₁ K₁ om 63^{ab} — °) K₃ गोप्रचारे; B₁ (sup
 lin) ३ 'चार, D₂ 'भार, G₃ 'कार (cf 65) — °) D₁ ३
 सरयूतीर्थ'

64 °) T₂ G₂₋₄ स च वीर' (for देह त्यक्त्वा) Ś₁ K₁
 B₂₋₄ D₄₋₆ M₁ पुरा राजन्, K₂ B₁ D₂ D₅ महाराज, K₃
 दिव याति, D₀ दिव गत्वा (for दिव यातस्य) — °) S₁ K₁
 M प्रभावेन (S₁ 'ण) — °) T G व्यवसायेन चानघ

65 °) K₃ B₁ ३ गोप्रचारे; G₄ 'कारे (cf 63) — D₂
 om 65^{cd} — °) T₂ G₂₋₄ विष्णुलोके म'

66 K₃ om 66^{ab} — °) K₄ D₀ D₁ स्व (for च)
 B₂ स्वक (for नर) Ś₁ K₁ कुल चैव समुद्धरेद्

67 °) K₃ B D₂ ४ ० G₁ शतसाहस्रक Ś₁ K D₀ D₂
 D₃ ० तीर्थ, D₁ ३ चैव — °) Ś₁ K D₀ D₂ D₃ ३ त(Ś₁
 K₁ ४ D₀ अ)श्रैव भरतर्षभ — °) Ś₁ K₁ गोसहस्रमवाप्नोति
 — °) D₀ D₂ ३ ० M₂ om प्र- M₂ पुरुषर्षभ Ś₁ K₁
 नरो नास्त्यत्र सशयः

68 °) K₃ B D₀ D₂ ३ ० धर्मज्ञ (for राजेन्द्र)
 — After 68^{ab}, D₂ D₅ ins

C 3 8054
B 3 84 76
K 3 82 78

ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
गोसहस्रफलं विन्देत्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ६८
ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
कपिलाहृदे नरः स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् ॥ ६९
मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
अग्निष्टोममवामोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७०
ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अश्वमेधमवामोति गमनादेव भारत ॥ ७१
तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

418* अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानव ।

— ४) B₂ G₂ छर्चं (for अर्चं) Ś₁ K₁ शुचिस्तत्र नराधिपः;
K₃ D₀ M₁ गुहमर्च्यं नराधिप (M₁ यथाविधि) — ०) K₂ ४
B Dn D₅ विद्यात्, K₃ D₀ D₁₋₄ विद्यात् (for विन्देत्)
— 1) D₄ ० स्त्री चापि जायते

69 T₁ G₁ transp 69 and 70 — ०) Ś₁ K₁ D₀₋₂
D₃ देवमर्च्यः; K₄ D₁ २ पूजयित्वा; G₂ छर्चयित्वा — ०)
Hypermetric! K₃ कपिलाहृदं सस्पृश्य, K₄ D₁ २ हृदसु (K₄
'हृदे उ) पस्पृश्य, B₁₋₃ D₀ D₄ ० S कपिलाना हृदे स्नात्वा,
D₃ कपिलस्य हृदे स्नात्वा — ४) D₀ वाजपेयफलः; T₁ G₁
गोसहस्रफलं Ś₁ K₁ २ Dn राजसूयमवामुयात् — After
69, Ś₁ K₁ २ Dn D₅ ins

419* अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ।

दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्या ।

प्राणानुच्छ्रय्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानव ।,

while M₂ ins 421*

70 K₃ om 70 T₁ G₁ transp 69 and 70 — ०) S₁
K₁ मार्कण्डेयस्य — After 70^{ab}, T G₃ ४ ins

420* अश्वमेधमवामोति विष्णुलोकं च गच्छति ।
— D₅ om (hapl.) 70^a-72^b — ०) Ś₁ K₁ M₁ स्नात्वा-
ग्निष्टोममवामोति — T G₂₋₄ ins after 70 M₂, after 69

421* वाराणस्यां विशेषेण यत्र विश्वेश्वरः शिवः ।

देव्या सह महागङ्गा गङ्गा समवगाहते ।

तत्र मासं वसेद्धीरो ब्रह्मचारी समाहितः ।

यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन शुष्यति ।

71 D₅ om 71 (of v.l. 70) — ०) K₂ ४ B Dn
D₁ २ ४ ० G₁ समाहित (for जिते) — ४) K₄ ब्रह्मलोकं
च गच्छति; Dn₁ ns कुलं चैव समुद्धरेत्, T₁ गयायानेन भारत

पितृणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥ ७२

महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अक्षयान्प्राप्तुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७३

ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्ब्रह्मरिण्योपशोभितम् ।

पौण्डरीकमवामोति प्रभातामेव शर्परीम् ॥ ७४

तस्मिन्सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणो यूप उच्छ्रितः ।

यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ७५

ततो गच्छेत राजेन्द्र येनुकां लोकविश्रुताम् ।

एकरात्रोपितो राजन्प्रपच्छेत्तिलयेनुकाम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद् ध्रुवम् ॥ ७६

तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ।

72 D₅ om 72^{ab} (cf v.l. 70) — ०) K₂ B₁ २ ४
D₀ G₁ M₁ यत्र K₄ D₁ २ S [अक्षयवटो — ०) M₁

पितृभ्यस्स Ś₁ K₁ पितृणां दत्तमक्षयं हि; K₂₋₄ D₀ Dn D₁ २ ४
तत्र (K₂ ४ यत्र) दत्तं पितृभ्यस्तु (D₁ २ 'त्र), T G M₂ तत्र
(G₁ २ अत्र) दत्तं पितृणां तु (M₂ च) — ४) Ś₁ K₁ [इति
वै (for प्रभो) K₂₋₄ Dn D₅ नवत्यक्षयमुच्यते (K₄ 'नश्यव);
D₃ क्षयं भवति भारत ( ), T G अक्षय्यमुपपद्यते

74 S₁ K₁ read 71^{ab} after 105 — ०) T G₂₋₄ ब्रह्म
(for ब्रह्म) K₂ B₃ Dn D₅ गत्वा (for गच्छेत्) — ०)
T G₁₋₃ M₂ प्रह्लादरिण्यो. Ś₁ K₁ D₃ ० सेवित (for शोभि-
तम्) — K₁ om 71^{cd} — ०) K₂ ४ D₀ Dn D₁₋₂ ४
ब्रह्मलोकम्, B₂ ३ D₄ ० पुण्डरीकम् — ४) Ś₁ चैव, Dn₂
D₁ २ T₃ G₃ इव, M₂ एक (for एव) K₃ Dn₃ D₂ ४ ४
G₂ ४ शर्परी — After 74, D₃ repeats 74^{ab}, followed
by a variant of 72^{cd}

75 ०) K₂₋₄ D (except D₄ ०) M₂ ब्रह्मणा तत्र सरसि
— ०) K₂ ४ B D₀ Dn D₁ २ ४ यूप (K₂ ४ 'प') श्रेष्ठः समु-
च्छ्रितः, K₃ प्रायः पुष्योपकल्पितः, D₃ यूपश्रेष्ठः समन्वितः,
D₄ ० यूपः श्रेष्ठः समुच्छ्रितः — ०) K₂ Dn D₅ प्रदक्षिणी.
— ४) K₄ D₂ वाजिमेधफलः; D₃ राजसूयं

76 ०) Ś₁ K B D₀ Dn D₄₋₆ M₁ धेनुक (S₁ वैनव,
K₄ धेनव; D₁ २ धैनव, D₅ वेणव) विश्रुतः, D₃ धेनुलोकं च
विश्रुतः — ४) Dn₂ ns D₃ ४ तिलधेनुक — 1) B₁ G₂
वसेद्, T₁ भवेद्, T₃ G₃ ४ विशोद् (for व्रजेद्) M₁ सोम-
लोकं स गच्छति

77 ०) K₄ Dn D₃ T₁ G₁ २ M₂ महद्राजन् (for महा-
राज) — ०) D₁ २ च (for हि), Ś₁ K₁ ४ Dn D₅ अद्यापि
सुमहाद्भुतः, K₂ ३ अत्रा (K₃ 'चा)पि सुमहद्भुतः, D₀ अद्यापि

कपिला सह वत्सेन पर्वते विचरत्युत् ।
 सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ७७
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ७८
 ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
 स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७९
 ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वेषां प्रणश्यति ॥ ८०
 गच्छेत् तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ८१
 तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

उपास्ता च भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ८२
 योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिस्करात् ॥ ८३
 कृष्णाशुक्लाबुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
 पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ८४
 एष्टव्या ब्रह्मः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ८५
 ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ८६
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः ।
 यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।

C. 3 8077
 B. 3 84 99
 K 3 82 98

महदद्भुत — °) B D₃ ३ ६-वत्सा वै (for वत्सेन) S₁ K₁ ३ Dn D₃ कपिलाया सवत्साया, K₃ सवत्सा कपिला तत्र, K₆ D₁ ३ कपिला सा सवत्सा तु, Dc (corrupt) कपिला महन्वा वत्सा वै — °) S₁ K₁ ३ Dn D₃ च (K₂ स्व) रत्या पर्वते वृत्, K₃ पर्वते विचरत्युत्, Dc पर्वते हि चरत्युत्, D₃ पर्वते विचरत्युत्. — °) K₃ पदानस्य; B D₄ ६ पदान्यस्या, Dc पदान्यासा, M₃ पदान्यय (for पदानि स्म) T₁ सवत्सा गा प्रदाति स्म — °) K₃ चापि, M₁ [S]त्रापि (for ऽद्यापि) K₃ T G M₁ तत्र वै (for भारत) M₃ दृश्यते भरतर्षभ

78 D₁ om. 78 — °) G₁ पादेषु (for राजेन्द्र) — °) G₁ स्वगच्छेत् (for पदेषु) S कुहनदन (G₁ सत्तम) — °) S₁ K₁ T₁ M₁ पुन, K₃ किञ्चित् (repeated!), B D₄ ६ पाप (B₃ तस्य) (for कर्म)

79 °) Dc D₃ शूलिन (for धीमत) — °) T₂ G₃ स्नायिता — °) Dn₃ D₁ ३ नमस्कृत्य (for अभि) Dc D₄ ६ मगम्य वृषध्वज

80 °b) Dc व्रत (for भवेत्) S transp भवेत् and व्रत — °) S₁ K₁ च (for तु) — °) K₄ B₂ ३ Dn₃ D₃ ६ सर्वं (for सर्व)

81 °) D₃ T₁ transp गच्छेत् and तत K₃ ३ Dc Dn D₁ ३ ६ उद्यत च ततो गच्छेत्, T₂ G M₃ उद्यत तु (M₂ त) ततो गच्छेत् (G₁ ततोधिगच्छेद्द्यतं), M₁ उद्यतमय गच्छेत् — °) S₁ K₁ शीतनादित, K₃ D₁ गीतनादित, D₃ T₁ G₁ २ ६ M₃ वादितं — °) S₁ K₁ ३ Dn D₃ सावित्र्यास्तु D₁ ३ तस्मिन् (for तत्र) K₃ सावित्र्या पर्वत तत्र, M₁ सावित्र्यास्तत्र तु पद

82 °) Some MSS (as usual) शसितं — °) D₁

T G₁ उपासिता (for उपास्ता च) S₁ K₁ ३ Dn D₃ तेन द्वापस्ता भवति — °) S₁ K₁ ३ ६ Dn D₃ संध्या (for तेन)

83 °) Dc₃ दृश्यते (for विश्रुत) — °) K₄ D₁ ३ [अ]भिगत्वा — °) S₁ K D (except D₃) योनिस्करात्

84 °) S₁ K₁ B शुक्लकृष्णाबुभौ, D₃ इत्यकृष्णा, M₃ कृष्णपक्षा G₁ कृष्णपक्षचतुर्दश्या — °) S₁ D₁ G₁ गयाया S₁ K₄ D₁ नृप (for नर) — °) S₁ K₁ लोके, K₄ D₁ ३ चैव (for राजन्)

85 °) D₃ M यदि कश्चिद् (for यद्येकोऽपि) — After 85^{ab}, T₂ G₃ ins

422* यावज्जीवकृत पाप मासेनैकेन शुष्यति ।

ततो गया समासाय ब्रह्मचारी समाहितः ।

of which the second line is a v.l. of 71^{ab} — °) T G₁-3 M₃ गौरीं वा वरयेत्कन्या, M₁ ३ (inf lin) यजेद्वा वाजिमेधेन

86 °) K₃ M₃ नराधिप; B D₄ ६ शुचिर्नर — °) K₃ Dc₁ परमा (for महती) K₃ ३ Dc₁ लभेत् (for व्रजेत्) — After 86, T₂ G₃-4 read 88

87 K₄ om. 87 — °) S₁ धर्मस्त्वस्य, K₁-3 Dn D₃ धर्मस्य K₃ Dc₁ D₁ ३ नराधिप — °) K₃ B₂ ६ D (except D₃) तत्र (for यत्र) — K₁ (om. line 5) ३ B₃ ३ Dc Dn D₃ ६ ins after 87^{cd} D₃, after 87^{ef}

423* तत्र कूपोदक पीत्वा तेन चात शुचिस्त्वभा ।

पितृन्देवास्तु सतर्प्य सुकपाय दिव व्रजेत् ।

मत्तदस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावित्वात्मनः ।

त प्रविश्याश्रम श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ।

गवामयस्य यज्ञस्य फल प्राप्नोति मानवः ।

अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ८७
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्रार्चयित्वा राजेन्द्र ब्रह्माणममितौजसम् ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८८
 ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपस्पृश्य तपोदेषु काक्षीवानिव मोदते ॥ ८९
 यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
 यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते भ्रूणहृत्यया ॥ ९०
 मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

नैत्यकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥ ९१
 दृष्ट्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९२
 ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षेणैतमस्य चनं नृप ।
 अहल्याया हृदे स्नात्वा व्रजेत् परमां गतिम् ।
 अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ९३
 तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिपेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ९४
 जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।

[(L 1) B₃ & D_n कृत्वा (D_n गत्वा) (for पीत्वा)
 — (L 2) D₃ & ० च (for तु) — (L 4) D₃ श्रेष्ठ (for
 शीमत्) — (L 5) D₀ गवामेधस्य, D_{n1} गवामयनः; D₃
 गोमेधस्य च (for गवामयस्य)]

— K₁ cont (with a gloss)

424* अष्टौ यस्य तु शुक्लानि लाङ्गूलककुदं शिरः ।

उरः शिरश्च चत्वारः स वृषो नीड उच्यते ।,

which is followed by a repetition of 81^{cd} (with v 1)

— On the other hand, S (except T₁) ins after 87^{cd}

425* गत्वा च तत्र धर्मात्मब्रह्मेधफलं लभेत् ।

[M₁ अभिगत्वा तत्र धर्ममर्थं etc]

— K₁ om 87^e-88^d, K₄ S (except T₂ G₃) om 87^{ef}.

— °) K₂ B D₀ D_n D₄ ० धर्मं तत्रापि सस्पृश्य (B₁ & ०
 'गम्य), T₂ G₃ गत्वा च तत्र धर्मात्मन् — /) K₂ S D₀ D_n
 D₅ 'मेधमवामुयात्

88 K₁ om 88^{abcd} (of v.1 87) T₂ G₂₋₄ read
 88 after 86 — °) Ś₁ K₂ D_n D₅ ब्रह्मज्ञानमनुत्तमः; D₃
 ब्रह्मण च यत्तत्र — °) Ś₁ K (K₁ om) B D₀ D_n
 D₁ 2 & ० M₂ तत्राभिगम्य राजेन्द्र (B D₄ ० ब्रह्माणम्), D₃
 सावित्र्यास्तु पद तत्र (of 81°) — °) Ś₁ K₂ D_n D₅
 पुरुषर्षभ, K₃ & D₁ 2 भरतर्षभ, D₀ नियतत्रत (for अभितौ°)
 B₁ 2 & D₄ ० अर्चयेन्नियतत्रत, B₃ अर्चयित्वा यत्तत्रत., D₃
 दृष्ट्वा भरतसत्तम — °) D₁ 2 'सूर्यमवामोति — /) Ś₁ K₁ 2
 D_n विदति (for प्राप्नोति) B₁ 2 & D₄ ० भारत (for
 मानव) D₁ 2 तत्र स्नात्वा नरोत्तम (D₁ 'नघ)

89 B₃ om 89^{bc} — °) Ś₁ K B (B₃ om) D₀ D_n
 D₁ & ० ततस्तत्र; D₃ ततो देव, D₅ नरस्तत्र, T₁ च देवेषु; T₂
 G₂₋₄ च तोयेषु; G₁ ततोदेषु (for तपोदेषु) — °) S कक्षी°
 (for काक्षी°) T₂ G₃ & रोचते (for मोद°)

90 °) K₃ उदक, B₂ D₃ नित्यक (for नैत्यक) — °) Ś₁
 K₁ & D₀ D₁₋₃ प्राश्नीयात् — °) Ś₁ K B D (except
 D₁ 2) ब्रह्म° (K₄ भ्रातृ°) (for भ्रूण°)

91 °) K₄ B D₄ ० M₂ गच्छेद् (for गत्वा) — °)
 K₂ & D₀ D_n D₅ T₁ M₁ तैथिक, K₃ तैत्तिक, D₁ तथैक;
 D₃ तेथिक (for नैत्यक) K₄ D₁ 2 भजते (for भुञ्जते)
 D₃ तैथिक भुक्तवास्तत्र — °) K₂ D_n D₅ M₂ भारत (for
 मानव) D₃ फल लेभेत् तैथिक — After 91, D₃ ins

426* भुक्तवास्तत्र मणिना तीर्थोभिगम्य मानवः ।

92 °) B₁₋₃ D₄ ० [अ]स्य (for [अ]पि) — °) K₃ &
 B D₀ D₁ 2 & ० विप न क्रमते भुवि (B D₀ D₄ ० नृप),
 G₄ न तस्याक्रमते विप, M₂ विप नाक्रमते नृप — °) K₂ D_n
 D₅ गोसहस्रफलं लभेत् (=91^b)

93 °) K₃ राजेन्द्र, D₄ ० विप्रर्षेर्, T₂ G₃ धर्मज्ञ (for
 ब्रह्मर्षेर्) — °) Ś₁ K₁ 2 D_n D₅ श्रिय, K₄ महत्, M₂ नरः
 (for नृप) T G M₁ गौतमस्याश्रम तत — °) Some
 MSS अहिल्याया T₂ G₃ & हृद (for हृदे) G₄ गत्वा
 (for स्नात्वा) — °) K₃ D₀ S (except M₂) गच्छेत्,
 B₁ 2 & D₃ व्रजेत् (for व्रजेत्) — °) Ś₁ K₁ 2 B₁ 3 &
 D_n D₁ 2 & ० अभिगत्वा, G₂ अभिगम्य K₂ D_n D₅ 5
 [आ]श्रम; G₁ श्रुत (for श्रिय) — /) Ś₁ K₁ 2 D_n D₅
 आत्मन (for उत्तमाम्) T₂ G₂₋₄ शोभते नात्र सशय°

94 94^a=108^a — °) Ś₁ K D (except D₄ ०)
 तत्रोपदान, and विश्रुत — D₅ om 94^a-95^d — °)=95°.
 Ś₁ कुर्वाण, K₁ 2 & कुर्वीत (for कृत्वा तु) — Ś₁ om
 (hapl) 94^d-95° — °) K₁ M₂ विष्णुलोकम् K₃ D₃
 'मेधफलं लभेत्

95 D₁ 5 om 95 (for D₅ of v.1 94), Ś₁ om.
 95^{abc} (of v.1 94), D₃ om 95^{cd} — °)=94° D₂
 M₂ कुर्वीत (for कृत्वा तु)

तत्राभिपेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवामुयात् ॥ ९५
 ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवामोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ९६
 गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
 वाजपेयमवामोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९७
 ततोऽधिर्वश्यं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् ।
 गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ९८
 कम्पना तु समासाद्य नदीं सिद्धनिपेविताम् ।
 पुण्डरीकमवामोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९९
 ततो विशालामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 अग्निदोममवामोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १००

अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य नराधिप ।
 अश्वमेधमवामोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १०१
 दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
 न दुर्गतिमवामोति वाजपेयं च विन्दति ॥ १०२
 महेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 महेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १०३
 तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
 कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना ।
 हियमाणाहृता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १०४
 तत्राभिपेकं कुर्वाणस्तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ।
 पुण्डरीकमवामोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०५

C 3 8100
B 3 84 122
K 3 82 122

96 ^b) G₂ प्रणाशन — S₁ K₄ om (hapl.) 96^d-97^c
 — ^d) K₂ 3 D₆ M₂ सूर्यलोक (cf. 97^d) — After 96, S
 (except T₁ G₁ M₁) ins

427* ततो विपादा धर्मज्ञ समाविश्य ततोऽनघ ।
 गुह्यके महाराज मोदते नात्र मदाय ।

[(L 1) T₂ G₃ विपादा T₂ G₃ ननाविश्येत्, G₃ समा-
 साद्य G₄ M₂ तपोवन (for ततोऽनघ) — (L 2) = (var)
 98^{cd} G₂ M₂ गुह्यकेषु, G₄ गुह्यके]

97 S₁ K₄ om 97^{abc} (cf v.l. 96), K₂ 3 D₂ 5 M₂
 om. 97, B₃ om 97-100 — ^a) K₁ गडकी य, D₁ की
 या, T₁ कील, T₂ G₂-4 कीय (for कीं तु) G₁ गडकीय
 सर्वतीर्थ — ^b) G₁ शुद्ध ब्रह्मजलो — 97^d = 99^d
 — After 97, S₁ K₁ read 100^a followed by 99^{bcd} (om.
 hapl. 98, 99^a and 100^{bcd}), and K₂ D₂ D_n D₅ M₁
 read 100

98 S₁ K₁ B₃ T₂ G₃ om. 98 (for S₁ K₁ B₃ cf. v.l.
 97), M₁ om (hapl.) 98-99 — ^a) K₂ D_n G₂ 4 M₂
 वग, K₄ D₂ D₁ 2 वदा, B₂ रम्य (for वश्य) D₃ सर्वज्ञ
 (for धर्मज्ञ) G₁ ततो विहगान्धर्मज्ञ — ^b) D₁ 3 समासाद्य
 K₄ D₁ 2 T₁ तपोवन, D₃ तपोवन, D₆ G₄ ततो वन For
 98^{cd}, cf. line 2 of 427* — ^c) D₂ D₃ 4 भाग (for राज)

99 S₁ K₁ om. 99^a, B₃ om. 99 (cf v.l. 97), M₁
 om 99 (cf v.l. 98) — ^a) K₂ कियुष्या, K₄ कियुमा,
 B₂ कवदा (B_{2m} कियुना and कियुमा); D₄ 5 कहुंदा, D₁ 2
 कयक (for कम्पना) S (M₁ om) अय कियुनमासाद्य
 — ^b) D₁ 2 S (M₁ om) नद निपेवित, D₃ तीर्थ निपेवित
 — ^c) T G पौंडरीकम् — ^d) = 97^d, K₂ 3 B₂-4 D₂

D_n D₅ स्वर्गलोक, B₁ D₃ 4 5 G₄ सोम^a

100 B₃ om 100 (cf v.l. 97) — ^a) S₁ K₁ B₂
 D_n D₁ 2 T₁ M विशल्याम् (for विशालाम्) — S₁ K₁
 om 100^{bcd} (cf v.l. 97) — ^d) D₁ सूर्यलोक K₂ 4 D₂
 वाजिमेध च विदति

101 G₄ om 101-102 — ^b) K₂ D_n D₅ धराधिप,
 G₂ युधिष्ठिर (for नरा) — K₃ om (? hapl.) 101^a-102^b
 — ^d) S₁ K₁ सूर्यलोक च गच्छति (= 97^d, 99^d)

102 G₄ om 102, K₃ om. 102^{ab} (cf v.l. 101)
 — ^b) K₂ D₂ D_n D₅ M₂ नराधिप, K₄ D₁ 2 युधिष्ठिर
 (for नर शुचि) — ^d) S₁ K₁-3 D (except D₁ 3 4 5)
 T₁ M वाजिमेध, T₂ G₂ 3 स्वर्गलोक D₃ च विद्यति, G₂
 च गच्छति G₁ वाजिपेयफल लभेत्

103 ^a) S₁ K₂ 4 D₂ 5 M₂ अथ मायपद (M₂ वण);
 K₁ D₂ D_n D₁ 4-5 अथ सोमपद, B अथ मासपद (for
 महेश्वर). — ^c) K₂ 3 B₁ 3 D_n D₂ 4-5 माहेश्वर — ^d)
 S₁ K₁ D₁ वाजपेयफल ल^a

104 ^a) S₁ K₁ 2 B₂ 4 D_n D₄-5 M₂ कोटी, B₁ 3
 D₃ कोटि (for कोटिस्) B₃ [इ]ति, D₅ च (for तु) — ^c)
 S (except M₂) रूपेणासुरेण — ^d) K₂ D_n D₅ असुरेण,
 T₁ G₁ राजन्यो वै, T₂ G₂-4 M₁ राजन्या वै D₂ D₄ 5
 महामना — ^e) S₁ K₁ 3 D₃ हियमाणा घृता, K₂ D₅
 गोद्धृता, T₁ गो हृत् K₄ T G₁-3 पूर्व (for राजन्)

105 ^a) N (except S₁ K₁) M₂ कुर्वति (for कुर्वाणस्)
 — D₁ 2 om 105^{bcd}. — ^b) D₃ 5 नराधिप; T₁ युधा वर,
 G₄ कुरुद्रह (for युधि) — ^c) S₁ K₁ S पौंडरीकम् — ^d)
 K₂ T₂ G₂ 3 स (for च) S₁ K₁ विदति (for गच्छति)

ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य तु ।
 सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ।
 शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ १०६
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०७
 तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनः ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १०८
 अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 विराजति यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥ १०९

जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ ११०
 वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
 ईप्सितार्हलभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ १११
 ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ११२
 भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ।
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११३
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ चम्पकारण्यमुत्तमम् ।

K₂ D₁ २ विष्णुलोके महीयते — After 105, S₁ K₁ read 74^{ab}

106 G₁ om (hapl) 106-107 T₂ G₃ read 106-107 after 120 — ^a) K₄ B D₀₁ D₁₋₄ ६ M₂ ततो गच्छेन्नर- (K₁ 'वृष'श्रेष्ठ — ^b) K₂ D_n D₃ ६ च; K₃ ह, S (except M₂, G₁ om) वै (for तु) — S₁ K₁ om 106^{cd} — ^d) K₂ D_n D₃ विष्णुर, K₃ रविर (for हरिर) — After 106^{cd}, K₂ ३ B₁ २ ४ D₀₁ D_n D₃ ४ ६ ins

428* यत्र ब्रह्माद्यो देवा ऋषयश्च तपोधना ।

आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।

[(L 2) B₁ २ उपागता (for उपासते)]

— ^e) S₁ K₁ ३ D₀₁ शालिग्राम; S (G₁ om) साल^० D₃ M₂ ख्यात — ^f) K D_n D₃ ६ G₄ विष्णुर (for विष्णोर) K₄ अद्भुतदर्शन, D_n अद्भुतकर्मक

107 G₁ om 107 (of v1 106) For T₂ G₃ of v1 106 — ^a) K₁ D₁ ३ अभिगत्वा T₂ G₃ ३ द्वीपिकेश (for त्रिलो) — ^b) = 109^b D₁ २ त देव (for वरद) B D₃ ६ अच्युत (for अव्ययम्) — D₀₂ M om (hapl) 107^c-109^b — ^d) G₂ स (for च) D₁ २ विष्णुलोके महीयते

108 D₀₂ M om 108 (of v1 107) — ^a) = 94^a S₁ K D_{n2} ns D₁₋₃ T₂ G₁ ३ तत्रोदपान (D₃ 'ण), D_{n1} D₃ 'पदान, G₂ ४ 'दपाने — ^b) S₁ K D_n D₁ ३ ३ 'प्रमोचन, T₂ G₃ 'प्रणाशन, G₂ ४ 'प्रणाशन: — K₂ D_{n1} ns om 108^{cd} — ^e) T G चापि (for तत्र) — ^d) K₁ D₃ G₁ तदा, B₂ शुभा, B₃ शुचि (for सदा) — After 108, S₁ K₁ D₁ ३ ६ read 113^{ab}, repeating it in its proper place

109 D₀₂ M om 109^b (of v1 107) — ^a) D₁ ३

अभिगत्वा D₀₁ T G त्रिलोकेश (for महा^०) — ^b) = 107^b K₂₋₄ D_n D₁ २ ६ रुद्रम् (for विष्णुम्) — ^c) B₁₋₃ D₁ ३ ४ ६ विराजते S₁ K₁ मेरुस् (for सोम) — ^d) K₂ D_n D₃ मेधैर; D₀ ऋक्षैर (for ऋणैर) S₁ K₁ तस्मि स्तीर्थे युधिष्ठिर

110 ^a) K₁ जाति स्मरेद्, K₂ ३ B₂₋₄ D_n D₃ जाति स्मरम् M₁ तु स्पृष्ट्वाप (for उपस्पृश्य) — ^e) S₁ K B₃ D_n D₃₋₆ M₂ om प्र · T₂ G₂₋₄ जातिस्मरो भवेद्राजन् — ^d) S₁ K₁ स्नातस्, M₂ ज्ञात्वा (for स्नात्वा) S₁ K₁ तस्मिन् (for तत्र) D₀ विष्णुलोकं च गच्छति, T₂ G₂₋₄ पुरुषो नाम सदाय

111 ^a) K₂ D_n D₃ ६ मादेश्वरपुर गत्वा; K₃ ४ D₁ ३ वटेश्वरपुरेण च; T₁ 'पुरे स्नात्वा, T₂ G₁ ३ ४ 'पुरे योगी — ^b) G₂ अर्चयित्वा, M₂ समभ्यर्च्य S₁ K₁ हर विश्व, K₂ D_n D₃ वृषध्वज, K₃ ४ D₀ D₁ ३ G₂ च केशव, T₂ G₃ ४ M₁ [अ]य केशव; M₂ हरिं प्रभुः — ^{cd}) S₁ K₁ ईप्सितार्थल्लभेत्कामानुपवासपरायण — After 111, D₃ ins

429* तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिपु लोकेषु विश्रुतः ।

112 ^b) = 113^b K₁ T₂ G₂₋₄ 'प्रणाशन — ^e) S₁ K D_n D₃ ६ T₁ G₁ 'गम्य (for 'वाद्य) K₁ महा; D₁ ३ नर (for हरिं)

113 S₁ K₁ D₁ ३ ६ read 113^{ab} after 108, repeating it here — ^a) S₁ K₁ ३ D_n D₃ कुशिक^० (for भरत^०) K₂ D_n D₃ गच्छेत् (for गत्वा) — ^b) = 112^b S₁ K₁ सर्वपापप्रणाशन, T₂ G₂₋₄ महापातकनाशन — K₂ T₂ G₂₋₄ om 113^{cd} — ^e) T₁ G₁ M अभि (for तत्र) S₁ K₁ सेवीत्. — ^d) K₂ D_n D₃ महापापप्रणाशिनी — ^e) S₁ K₁ वाजि (sic) (for राज^०) ।

114 ^a) K₂ ३ D_n D₃ G₁ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ)

तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११४
 अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् ।
 उपोप्य रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११५
 तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
 मित्रावरुणयोर्लोकानामोति पुरुषर्षभ ॥ ११६
 कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
 मनोः प्रजापतेर्लोकानामोति भरतर्षभ ॥ ११७
 कन्यायां ये प्रयच्छन्ति पानमन्नं च भारत ।
 तदक्षयमिति ग्राहुरुर्षयः संशितव्रताः ॥ ११८
 निश्चीरा च समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 अश्वमेधमवामोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११९

ये तु दानं प्रयच्छन्ति निश्चीरासंगमे नराः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ १२०
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवामुयात् ॥ १२१
 देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 अश्वमेधमवामोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १२२
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ।
 यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १२३
 तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १२४
 सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत् महाहृदे ।

C 3 8122
 B 3 84 144
 K 3 82. 144

115 ^a) T₁ तत् (for त्रय) S₁ K₃ D_n D₈ जेष्टिल*,
 K₃ ज्येष्ठिल*, B D₄ 6 गोष्टिल*, Dc गोष्टिन*, T₂ G₂ 3 M₂
 ज्येष्टिल*, G₁ जातिल*, M₁ ज्योतिल* D₁ 3 अथ ज्ये(D₃
 प)ष्टि समासाद्य — T₂ G₃ om (hapL) 115^b-117^a
 — ^b) Ś₁ K₁ 3 D_n D₈ परमदुर्लभ, Dc₁ परममगल, T₁
 परमसमित, G₁ M₂ भरतमत्तम K₃ 4 D₁₋₃ तीर्थसेवी
 कुरुद्वह — D_L 2 om. 115^c-116^b — ^c) K₂ 4 D_n D₈
 G₂ 4 तत्रोप्य (for उपोप्य) — ^d) S₁ K₁ D_n D₄ 6 गोसह-
 स्रफल*

116 T₂ G₃ om. 116, D₁ 3 om 116^{ab} (cf v l.
 115) — ^a) S₁ K₁ 3 4 D₃ प्राप्तोति, B D₄ 6 आम्रयात्
 K₁ B Dc D₄ 6 S (T₂ G₃ om) भरतर्षभ — After 116,
 N ins

430* त्रिरात्रोपोषितस्त्र अग्निष्टोमफल लभेत् ।

[K₄ D₂ वहि- (for अग्नि-) K₄ D₁₋₃ द्योममवामुयात् (for
 द्योमफल लभेत्)]

117 T₂ G₃ om. 117^a (cf v l 115) — ^a) K₂
 कन्यासंवेद्य*, Dc कन्यासंवेद*, D₁ 3 संवमयासाद्य, G₂
 संवेद्यमानस्य, M₂ देव्या समासाद्य — T₂ G₂₋₃ om 117^{cd}
 — ^d) K₃ 4 D₃ M₂ प्राप्तोति (for आम्रोति) S₁ K₁ 3 D_n
 D₈ T₁ पुरुषर्षभ

118 ^a) S₁ K₁ 3 D₁ कन्याना, T₂ G₃ 4 कन्यका, G₂
 कन्यका (for कन्याया) Dc D₈ यत् (for ये) — ^b) N
 M₁ दानम् (for पानम्) S₁ K B₁ D_n D₁ 2 3 M₁ अण्वपि,
 B₃ त्रयं च, Dc₁ अन्नोय, D₃ एकेपि (for अन्न च) — ^c)
 Dc D₁ 6 अन्नय्यम् K₃ 4 D₃ G_L 3 4 M इह (for
 इति) T₂ G₃ इतीहाहुर — ^d) S (except M₂) मुनय*

(for ऋषय)

119 ^a) S₁ निश्चीरा च, K₁ निश्चीरा च; B₁ 3 निश्चीनां
 तु (B₃ च), T G M₁ निश्चिरा तु K₂ 4 D_n D₁ 2 3 ततो
 निर्वाणमासाद्य, K₃ ततो निश्चीरामासाद्य, M₂ ततोभिगम्य
 निश्चीरा (cf. v l 120^b) — ^b) K₂ D_n D₁₋₃ 5 M₁ विश्रुत
 — ^d) Ś₁ K₁ कुल चैव समुद्वरेत्, K₃ Dc पुनात्यासतम
 कुल

120 ^a) G₁ 2 4 [इ]धन (for दान) — ^b) Cf 119^a
 K₂ निश्चीरा*, K₃ D_n D₈ निर्वाण*, D₁ 2 निर्वाण* संगमे,
 D₃ निश्चिता*, T₁ G₁ निश्चिरा*, M₂ निश्चीरा संगमे T₂ G₂₋₄
 निश्चीराया नरर्षभ — ^d) Ś₁ K₂ B D_n D₄₋₆ दशक(D₄ 6
 ब्रह्म)लोकमनामय — After 120, T₂ G₃ read 106-107

121 ^a) K₁ वाजिपेयम्, K₃ T₂ G₂ 3 वाजिमेधम् D_n
 वाजपेयफल लभेत्, G₄ वाजिमेधफल लभेत्

122 ^a) K₃ देवरूप T₂ G₃ देवर्षिकूटमासाद्य — ^b)
 B₃ D₄ 6 देवर्षि*

123 ^a) Ś₁ तत्र (for ततो) Ś₁ K₁ 4 Dc D₁₋₃ M₁
 वर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — ^c) K₄ तत्र (for यत्र) K_L 3
 पुरा (for परा) B₂ 3 Dc D₄ 6 प्राप (Dc₂ प्राप्य) (for
 प्राप्ते)

124 ^a) K₃ 4 वसन् (for वसेद्) B₃ D₄ 6 वीर*;
 T₂ G धीमान् (G₁ धीर), M धीर (for वीर) — ^c) S
 (except M₂) अश्वमेधेन — ^d) K₃ तत्पुण्यमधि*; T₁ तम-
 नेनाधि*

125 ^a) Ś₁ लभेद्, K B D_n 1 n₃ D₁₋₃ 6 6 विद्याद्,
 Dc D₄ विद्याद् (for विन्देद्) D_n 2 नरो नास्त्यत्र सदाय
 (= 126^d)

C 3 8123
B 3 84 145
K. 3 82 145

न दुर्गतिमवाप्नोति विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ १२५
कुमारमभिगत्वा च वीराश्रमनिवासिनम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १२६
अग्निधारं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति न च स्वर्गान्निवर्तते ॥ १२७
पितामहसरो गत्वा शैलराजप्रतिष्ठितम् ।
तत्राभिपेकं कुर्वाणो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२८
पितामहस्य सरसः प्रसूता लोकपावनी ।
कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२९
यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ।
पृथकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १३०

शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
समारुह्य नरः श्राद्धः स्तनकुण्डेषु संविशेत् ॥ १३१
तत्राभिपेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३२
ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३३
नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् ।
नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्राप्नोति कुरूद्वह ॥ १३४
कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः ।
त्रिरात्रोपोपितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३५
उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।

126 ^a) N (except D₁ 2) अभिगम्याथ (for अभि-
गत्वा च) D₁ 2 T₂ G₂₋₄ तु (for च) M₂ अभिगम्य
कुमार च — ^b) T₂ G₃ पुरा, G₄ सरा — K₃ om (hapl.)
126^d-127^e

127 K₃ om 127^{abc} (cf v.1 126) — ^a) Ś₁ अग्नि
धाम, D₁ 2 वासं, T₂ G₂ 3 धार — ^b) Ś₁ D₁ 2 G₄
विश्रुत, K₃ D₆ विश्रुता D₃ विष्णुलोकेति विश्रुत — K₃
om (hapl.) 127^e-129^d — ^c) D_n तत्राभिपेकं कुर्वाण ।
— ^d) K₄ नरो नास्त्यत्र संशय. (= 126^d), B न दुर्गतिम-
वामुयात्, D_n D₈ ह्य (D_n 2 n₃ अ)ग्निष्टोममवामुयात्, D₃ M₁
न च दुर्गणि पश्यति (M₁ सेवते); D₄ न च दुर्गतिमवामुयात्
— After 127, K₁ B D₆ D_n D₄ 6 repeat 109^{ab}

128 K₃ D₆ om 128 (for K₃ cf. v.1 127) — ^b)
D_n D₁ 2 4 5 समीपत — ^d) Ś₁ K₄ B₁ 4 D₆ D_n
D₁₋₃ T₁ G₁ अ (B₁ 4 ह्य, D₃ त्व)ग्निष्टोममवामुयात्, T₂
G₂₋₄ न दुर्गतिमवामुयात्

129 K₃ om 129 (of v.1 127) — ^b) K₁ 3 T₂
G₂₋₄ प्रसूता; T₁ प्रवृत्ता (for प्रसूता) Ś₁ K₂ D₃ भाविनी;
K₃ 4 भावनी

130 ^a) Ś₁ D₁ 2 M₂ तत्र — ^b) Ś₁ D₆ T₂ G₂ अधि-
गच्छति, B D₄ 6 उपलक्षयेत् — After 130, S₁ K B₁ D
(except D₃ 4 6) M₁ ins

431* ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः ।

[D₁ 2 M₁ राजेंद्र (for धर्मज्ञ) Ś₁ D₁ 2 M₁ तीर्थ त्रैलोक्य-
विभूत, K₁ तीर्थसेवी नराधिप]

131 K₄ om 131-132 — ^{ab}) B₂₋₄ D₃ 4 6 M₂
ततो गौर्यास्तु शिखर देव्यास्त्रैलोक्य — ^c) Ś₁ तत्रा, K₁ 3

M₁ तमा (for समा) K₁ तत (for नर) Ś₁ K₁ श्रद्धी,
B₁ 4 शुद्ध, D₂ सखी, D₃ T₁ G₂ M₁ श्राद्धी, T₂ G₃ हृद्वा,
M₂ धीमान् (for श्राद्धः) — ^d) K₃ पुन कुण्डेषु, B D₄ 6
तत कुण्डेषु, G₂ देव (for स्तन) K₁ सवसेत् D₆ तत
कुण्ड समाविशेत्, G₄ स्तनकुण्डे समा — After 131, N
(except K₃ D₃-6) ins

432* स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफल लभेत् ।

[K₃ पुन (for स्तन) K₁ 3 D₆ वाजिमेध (for
वाजपेय)]

132 K₁ 3 4 om 132 (for K₄ cf. v.1 131) — ^b)
D₃ वाजिमेधफल लभेत् — D₃ om 132^{cd}

133 M₂ om 133^{ab} — ^a) K₃ B₁₋₃ D₅ ताम्रारुणं
— K₃ om (hapl.) 133^b-134^a — ^d) K₃ B₂ D_n D₁ 3
शक्रलोक, B₄ (sup lin) स्वर्ग

134 K₃ om 134^a (cf v.1 133) — ^a) T₂ G₂
नन्दिन्याश्च; G₂ M₁ नन्दिन्याश्च (for नन्दिन्या) — ^b) K₁ D₆
M₂ त्रिदशपूजित, K₃ D_n D₆ देवनिपेवित — ^d) Ś₁ K₃ D_n
D₃ 6 om प्र K₃ D_n D₆ नराधिप, G₂ न संशय (for
कुरू) — After 134, D₄ 6 ins

433* वाजिमेधफल प्राप्य शक्रलोकं च गच्छति ।

135 ^a) K₃ कालके; D₃ 4 कलिगा, T G₃ कालिका;
G₁ कालिन्या; M₁ कालिन्या, M₂ कालिका (for कालिका)
— ^b) K₁ B D_n 2 n₃ D₆ कौशिक्यारुणयो; K₃ D_n 1 D₃
कौशिका, K₄ कौशिक्यामुभवो, D₁ 3 कोशकारुणयो K₄
तथा, B₄ D_n D₄ 6 T₂ G₂ गत; T₁ पुरा, G₁ 3 4 पुन
(for यत) — ^c) S₁ K₃ D_n D₆ राजन् (for विद्वान्)

136 ^b) S₁ तदा, D₁ 3 4 तथा, G₂ यत्र (for तत)

कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १३६
 स्नात्वा कोकामुखे पुण्ये ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 जातिस्मरत्वं ग्रामोति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३७
 सकृन्नदां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३८
 ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिपूदनम् ।
 सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १३९
 औदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।

तत्राभिषेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४०
 धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४१
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४२
 लवेडिका ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १४३

C 3 8142
 B 3 84 162
 K 3 82 163

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्रव्यशीतितमोऽध्याय ॥ ८२ ॥

S ब्रजेत् (for बुध*) K₃ कूप देवनिषेवित (cf. 134^b)
 — °) B₃ गत्वा (for छात्वा) K₃ ३ Dn D₁ २ ६ T₃ G₂₋₄
 *श्रम गत्वा — °) K₄ T₁ M₃ दिवि (for भुवि)

137 °) Ś₁ काकमुखे, B₁ कोक°, T₃ G₂₋₄ कोकामृते
 K₁ ३ ४ Dn D₁ ६ कोकामुख (K₁ °क) सुपस्पृश्य, K₃ कोका-
 तीर्थं ततो गत्वा, Dc D₃ M₃ कौ (M₃ को) कामुख उ (D₃ °खमु)-
 पस्पृश्य — °) K₄ Dc जितेन्द्रिय, B D₃ ४ ६ समाहित°
 (for यत°) M₃ उपवासपरायण — °) Ś₁ K B₄ Dn D₁ ६
 om प्र — °) K₃ ३ B₄ Dc D₂ D₆ T G₂₋₄ पुरातनै,
 D₁ २ °न — After 137, T₁ G₁ ३ ४ ins

434* मृगतुङ्ग समासाद्य विपाप्मा भवति द्विज ।

सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ।

[Cf. 138 and v.1]

138 °) K₃ शक्रनदी, K₄ D₁ शक्रनदा, Dc D₃ ६
 सकृन्नदी (D₃ °दी), Dn₁ (before corr) n₃ प्राक्नदी च;
 D₂ शक्रनिदा, T₃ G₃ मृगतुङ्ग (cf. 434*), G₁ सकृन्नला
 — °) B₁ पूतात्मा, T₃ विपाप्मा (for कृतात्मा) — °) B
 स्वर्गलोक, T₃ G₃ ब्रह्मलोक Ś₁ पूज्यते भुवि मानव
 (= 136^d), D₃ शक्रलोके च पूज्यते, D₆ स्वर्गलोके
 महीयते

139 °) Ś₁ स्वर्णद्वीप समासाद्य — °) K₃ B₁ Dn D₅
 मेध्य, S (except G₂) देव Ś₁ काजनिपूदन, K₁ ४ D₄ ६
 कौजनिपूदन, Dn₃ D₆ °निपूदकं, G₃ मुनिनिषेवित (cf.
 140^b) Some MSS निपूदन Dc देवकुजनिषेविते, D₃
 मेध्यकुजनिपूदन

140 °) S₁ K₄ D₁ ३ उदालक; K₁ D₃ उदालके; K₃
 M₃ औदालके Dc तदा राजन्, G₁ समासाद्य, M₃ महातेजा°
 (for महाराज) — Ś₁ om (hapl.) 140^c-141^b — °)
 K₁ २ ४ Dn D₁ ३ ६ कृत्वा वै; Dc D₃ कृत्वैव, M₁ कृत्वा तु
 (for कुर्वीत)

141 Ś₁ om 141^{ab} (of v.l. 140) — °) K₁ B
 D₄ ६ ब्रह्मतीर्थं — K₃ om (hapl.) 141^b-142^a — °)
 B₃ ४ M ब्रह्मनिषेवित, T₁ धर्मनिषेवित, T₃ G₁₋₃ देवर्षि-
 सेवित — 141^c=143^a — °) Ś₁ K (K₃ om) Dn
 D₁ ३ ६ T₁ विमानस्थश्च पूज्यते (= 143^d)

142 Cf. 436* — K₃ D₃ om 142^a (for K₃ cf
 v.l. 141), D₆ T₁ om 142-143 — Ś₁ reads 142-143
 after पुलस्त्य उ° of the next adhy (83) — °) Ś₁
 K₁ ३ D (except D₄ ६, D₃ om) अथ (for तथा) Ś₁
 चड, T₃ G₂₋₄ M₃ पपा (for चम्पा) — °) Ś₁ दडार्पम्, K₃
 Dn D₃ M₃ दडार्तम्, K₃ दडार्थम्; K₄ D₁ दडार्पम्; D₃
 दडार्द्रिम् S₁ K₃ Dn D₁ ३ अभिगत्वा K₃ Dn D₁ ३ तु
 (for [ए]व) K₁ B Dc D₄ ६ दडार्पण समासाद्य (B₁ ३
 चाभिवाद्य)

143 Cf. 437* — K₃ D₆ T₁ om 143 (for D₆
 T₁ cf. v.l. 142) — °) B Dc₃ D₆ नवेडिका; D₁ ३
 ललतिका, D₃ लवेडिका, Dc₁ D₃ लवेडिका S (T₁ om.)
 ततो लवलिका (G₁ M₁ लवलि°, G₂ ४ लेवलि°, M₃ लवेलि°)
 गच्छेत् — °) Ś₁ B D₆ G₃ पुण्यनिषेविता, K₁ ३ ४ Dc
 D₁₋₄ M₁ पुण्योपसोभिता — °) = 141^c K₄ Dc₃ वाजि
 मेघ°, D₁ ३ राजसूय

Colophon om in D₆ — Major parvan Ś₁ Dn₃
 T G₂₋₄ आरण्य — Sub-parvan D₃ M₃ तीर्थयात्रा N
 (except D₃, D₆ om) T₃ G₃ (all om sub parvan name)
 mention only पुलस्त्य (B₃ अगस्त्य) तीर्थयात्रा — Adhy
 name T₁ तीर्थप्रशासा — Adhy no (figures, words or
 both) Dn₁ n₃ 84, Dn₃ M₃ (before corr) 85, D₁
 88, S (M₃ after corr) 83 — Śloka no Dn₁ 163,
 Dn₃ 164, Dn₃ 165, D₁ 155

पुलस्त्य उवाच ।

अथ संघ्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ।
उपस्पृश्य नरो विद्वान्भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ १
रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
तल्लोहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ २
करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कृते पैतामहे विधौ ॥ ३
गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च संगमे ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
गङ्गायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत ।

त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकामानवामुयात् ॥ ५
ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् ।
विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति च कुलं नरः ॥ ७
शोणस्य ज्योतिरध्याश्च संगमे निवसञ्चुचिः ।
तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ।

83

1 After the ref, S₁ reads ३ ८२ १४२-१४३ — ^b)
K₂ T G सवेद्ये (G₁ सबधे), B₁ D₆ सवेद्या, B₃ सविद्ये, M
सवेद्ये (for सवेद्य) K₁ ३ B₃ ४ D₆ S तीर्थ उ (K₁ ३ B₄
T₂ G₃ 'यमु'त्तमे — ^o) K₁ स्नात्वा; K₂ Dn D₆ विद्या,
D₂ राजन् (for विद्वान्) — ^d) K₂ Dn D₆ लभते नात्र स';
G₂ भवत्येव न स'

2 ^a) K₂ रामचन्द्र, T₂ G₂₋₄ रामस्य तु S₁ K₁ ३ Dn
D₆ प्रभावेण, T₁ प्रदानेन — ^b) K₂ ३ D₆ D₄ ६ तीर्थराज
कृत, D₃ तीर्थराजा कृत; T₁ G₂ तीर्थराजकृत T₂ G₃ इद
(for कृत) — ^o) S₁ K₁ ४ B D₆ Dn₃ D₁ ३ ४ ६ त (for
तत्) S₁ K₃ D₆ Dn D₂ ६ ६ T₁ लौहित्य, D₃ T₂ G₃
लोहित, G₄ लौहित — ^d) K₁ T G M₂ विदेद्बहु; K₂ D₆
M₁ विद्या'

3 ^o) S₁ K₁ सौत्रामणिमवा' — ^d) K₂ Dn D₆ प्रजा-
पतिकृतो विधि'; K₃ पितामहविधौ कृते, K₁ D₁₋₃ T₁ G₁ M
पितामहकृतो विधि', B D₆ D₄ ६ शक्र (B₄ D₄ ६ स्वर्ग)लोक
च गच्छति (B₂ स्वर्गलोके महीयते); T₂ G₂₋₄ पितामहस-
लोकता

4 ^a) K₂ Dn D₆ तत्र (for स्वथ) — ^o) T₂ G₂₋₃ M₂
अश्वमेधाद्

5 D₃ om 5-7 — ^a) K₃ ४ D₆ D₁ ३ S (except
M₁) च (for तु) K₃ ४ B₃ D₆ Dn₃ D₁ ३ ४ ६ S पर
(for [अ]पर) K₂ ३ Dn D₆ पर (for द्वीप) — ^b) K₂
Dn D₁ ६ मानव'; K₄ माधव (for भारत) — ^o) K₂₋₄

Dn D₂ ६ T₁ G₁ M त्रिरात्रमुषितो — ^d) S₁ K₁ स्वर्गलोक-
मवा', K₂ Dn D₆ सर्वपापै. प्रमुच्यते

6 D₃ om 6 (of v l 5) — ^a) G₃ नदीं (for ततो)
S₁ K D (except D₁ ६) M₂ गच्छेत् (for गत्वा) — ^b)
K₂ Dn D₆ G₃ सर्व (for नदीं) B₃ G₂ M₂ 'प्रमोचिनी';
D₁ ३ 'प्रणाशि (D₂ 'श)नीं — ^o) S₁ K₁ ३ ४ D₆ ६ वैराजं,
D₆ G₁ M विरजस; T₁ G₂ 'जा', T₂ G₃ 'जास', G₄ 'जा
— After 6°, D₁ ३ ins

435*

त्रिरात्रोपोषितो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति

7 D₃ om 7 (of v l 5), M₂ om 7^a-8^b — ^a)
S₁ K₁ B₁ प्रभव च, K₂ Dn D₆ प्रतरेच्च; T₂ G₂₋₄ प्रजायेच्च
N (except D₁ ३, D₃ om) कुल S₁ K₁ ३ B₃ D₆ Dn
D₆ पुण्य, K₃ पुसा, K₄ पुण्या, B₁ ३ ४ D₄ ६ पूत्वा — ^b) S₁
प्रणश्यति, D₁ ३ अपोहति (for व्यपो') — ^d) K₂ ४ B D₆
Dn D₄ ६ M₁ स्व, D₆ स (for च) S₁ K₁ नृप (for
नर)

8 M₂ om 8^{ab} (of v l 7), K₃ om (hapl) 8-10
— ^a) S₁ K (K₃ om.) Dn D₃ ६ 'रथ्याया' (for 'रथ्याश्च')
— ^b) K₂ ४ Dn D₁ ३ ६ नियतं शुचि', T G स्नाति यो
नर

9 K₃ om 9 (of v l 8), G₄ om 9-10, M₁ om
9^{ab} — ^b) K₂ Dn D₆ प्रभेदे; D₁ ३ प्रभवेत् B D₄ ६
कुरुपुगव — ^o) K₁ D₁ ३ T₁ 'गुल्मम्

10 K₃ G₄ om 10 (of v l 8, 9) — ^b) K₁ को-
मलाया, D₁ कौशलाया, T G₃ कौसल्याया, G₁ कौसलाया;

वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १०
 क्रोशलायां समासाद्य कालतीर्थं उपस्पृशेत् ।
 वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
 पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्द्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२
 ततो वदरिकातीर्थं स्नात्वा प्रयतमानसः ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
 ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थं नरः स्नात्वा वाजिमेघफलं लभेत् ॥ १४

मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीर उपस्पृशेत् ।
 अश्वमेघमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १६
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदर्शयितः ॥ १७
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेघमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ १८
 ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु सुगुञ्जितम् ।

C. 3 8163
 B. 3 85 21
 K. 3 83. 21

G₂ M क्रोशलाया — °) K₁ B D₁ ६ वाजिमेघं — After 10, K₂ ४ Dn D₅ (marg) T₂ G₃ read 12^{cd}, all these MSS except K₁ T₂ G₃ repeat it in its proper place

11 K₁ T₂ G₃ om 11-12 — °) S₁ K₁ ३ Dn D₅ क्रोशला तु (K₃ च), K₁ G₂ M₂ क्रोशलाया, D₁ ३ कौशिला तु, D₃ क्रोशल तु; T₁ कौशला तु, G₁ कौशलां तु, G₄ कौशलाया, M₁ क्रोशला तु — °) K₂ ३ B₂₋₄ Dn D₁₋₃ ६ G₂ ४ M₁ कालतीर्थम्, Dc यद्विकालम् — D₅ om 11^{cd} — °) S₁ K₁ D₁₋₃ G₁ ३ M ऋषभं (for वृषभं) G₄ सर्वपापविनिर्मुक्तो — °) D₃ G₄ भवेद्वास्तवमत्राय

12 K₁ T₂ G₃ om 12 (cf. v.l. 11) — °) S₁ K₁ ३ पुष्पन्यास (K₃ 'सम्' (for 'वत्याम्' — K₂ ४ Dn D₅ (marg) T₂ G₃ read 12^{cd} after 10, all these MSS except K₁ T₂ G₃ repeat it here — °) S₁ K₁ ३ Dn D₅ (K₂ Dn D₅ all second time) लब्ध्वा, S विदेत् (for विन्द्यात्) — °) S₁ K₁ पुनाति च कुल नरं, K₂ Dn D₅ (all second time) पुनाति स्वकुलं नृप

13 G₄ om (hapl.) 13 — °) S₁ K₁ तीर्थं — °) S₁ K₁ ३ Dn D₅ स्नात्वा भरतन्मत्तम् — °) B Dc D₃ ४ ६ दीर्घायुम् (D₃ sup *lin* प)म्, T₁ दिव्यमायुर, M दीर्घायुष्यम् — After 13, Dn D₅ ins a variant of 3 82 142

436* तथा चर्मां समासाद्य भागीरथ्या कृतोदकं ।
 दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ।

— Dn D₅ cont with a variant of 3 82 143

437* लपेटिका ततो गच्छेत्पुण्या पुण्योपसोभितान् ।

वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ।

14 °) K₃ ४ Dn D₅ अश्वमेघं, D₁₋₃ वाजपेयं

15 K₂ G₄ om (hapl.) 15 — °) B₁₋₃ Dc D₁ ३ ४ ६ केदार — °) S₁ K₁ B D₄ ६ भरतर्षभ, D₃ नरपुण्य (for कुरु) — °) S₁ K₁ नरव्यात्र, K₂ नरत्रेष्टो, Dc D₁ M₂ नरत्रेष्ट, Dn D₂ ६ कुरुत्रेष्ट (for नरो राजन्)

16 °) K₂ Dn₁ n₂ D₅ T₃ (ong) G₄ नदीतीरम्, K₂ ४ D₁₋₃ तीर्थम्, Dn₃ T₂ (after corr) G₃ नीरम्, T₁ तीर्थं, G₂ तत्र तीर्थम् — T₂ G₃ om. 16^c-18^d — °) S₁ K₁ ३ सूर्यं (for स्वर्गं) B D₄ ६ परा सिद्धिं च गच्छति (=18^d), Dn D₅ पूजयित्वा वृषभ्वज

17 T₂ G₃ om 17 (cf. v.l. 16) K₃ om from महादेवो up to तत्र (in 18^c) — °) S (T₂ G₃ om) वमते (for न्यवमत्) — °) G₂ ४ ब्रह्मादित्रिं S₁ K₁ ३ अपि, Dn D₅ G₂ ४ सह (for वृत)

18 T₂ G₃ om 18 (cf. v.l. 16), K₃ om तत्र (cf. v.l. 17) — °) D₃ स्वर्गलोकं (for परा सिद्धिं) B₄ विदति (for गच्छति) K₂ ३ पूजयित्वा वृषभ्वज, Dc D₁ ३ G₂ सिद्धिं च (D₁ ३ समिद्धिं) परमा व्रजेत्, G₄ कुलं चैव समुद्धरेत्

19 G₂ ४ transp 19 and 20 — °) K₃ ४ D₁₋₃ पाण्ड्येषु, T₂ G₃ ४ वृषभ (for ऋषभ) — °) M पंड्रिपु T₂ G₃₋₄ नृपपूजित K₂ ४ Dn₁ n₂ D₁₋₃ ६ ऋषभ देवपूजित — °) K₃ Dc वाजिमेघम्, M₁ पंड्रिपुम् — °) S₁ K₁₋₃ स्वर्गलोके च S₁ पूज्यते; K₁ ३ पूजिते, K₃ गच्छति

Between 19 and 25 (both inclusive) the transposition and repetitions of the MSS of S re-

वाजपेयमवामोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १९
 ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
 ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थं उपस्पृशेत् ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २२
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ २३
 सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।

सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २४
 तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोपितो नरः ।
 दशाश्वमेधमामोति गाणपत्यं च विन्दति ।
 उष्य द्वादशरात्रं तु कृतात्मा भवते नरः ॥ २५
 तत एव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 त्रिरात्रमुपितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २६
 निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ।
 गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ।
 गाथा वा गीतिका वापि तस्य संपद्यते नृप ॥ २७
 संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।

cension are so numerous and complicated that they could not be easily followed from our collation sheets and the MSS were not all available here for checking. They have therefore been mostly ignored, especially as they were of no great consequence for the constitution of the text

20 G₂ 4 transp 19 and 20 T₂ G₃ om 20 — ^a) Ś₁ K₂ कौवेरीं; K₁ कौवीरौ (for कावेरीं) — ^b) T₁ विस्वतामप्सरोगणैः, G₂ 4 आवृतामप्सरौ, M₂ वृतामप्सरसो — After 20, M₂ ins

438* कावेर्यां सगमे चैव स्नात्वा दशगुणो भवेत् ।

सेतुतीर्थं समासाद्य ब्रह्महत्वामपोहति ।

21 K₄ om 21 — ^b) K₃ B₁ 3 4 D (except D₄ 6) T₂ G₂₋₄ कन्यातीर्थम् — G₄ om 21^c-22^d

22 G₄ om 22 (of v.l. 21) — ^a) Ś₁ K₁ 2 तीर्थं समा (for गोकर्णमा) — ^d) Ś₁ K₁ 2 सर्वलोकेषु विश्रुत, D₁ 2 सर्वभूतनमं; D₃ सर्वपापैः प्रमुच्यते

23 ^a) G₂ 4 M तत्र (for यत्र) — ^b) K₃ 4 B₂₋₄ D₂ D₃ मुनयश्च (for ऋषं) — G₄ om 23^c-24^d — ^{cd}) T₁ भूताश्चैव, M₂ भूतयक्षा (for भूतयक्ष) T₂ G₃ सिद्धचारणगन्धर्वा सपिसघा सहोरगा

24 G₄ om 24 (of v.l. 23) — ^a) K₄ Dn D₃ गधर्व — ^b) K₁ D₁ 2 5 G₁ M पत्न्या (for पत्न्या) T₁ G₂ सपिसघा सहोरगा; M₂ ऋषिसघाप्सरोगणा — T₁ om 24^{cd} — ^c) K₃ 4 D₁ 2 8 (T₁ G₄ om) चैव (for शैला) — ^d) Ś₁ K₁ 2 उपासति; D₂ उपासते K₃ य उपासत्युमापति; T₁ G₁₋₃ M₁ महादेवमुपासते

25 ^a) K₄ समासाद्य, D₂ समुद्दिश्य (for समभ्यर्च्य) S (except G₁) ईशानं तत्र चाभ्यर्च्य — ^c) Ś₁ K B D₂

D₁ 2 4 6 G₁ M दशाश्वमेधमामोति, Dn D₅ अश्वमेधमामोति — ^a) S (except G₁ M₁) कुल चैव समुद्रेत् — ^c) Ś₁ K₁ 2 तस्य; B₂ तच्च (for उष्य) To avoid the solecism (उष्य), B₁ 3 4 D₃ 4 6 उपोष्य द्वादश रात्र, D₂ उपोष्य द्वादशीं राजन्, T₂ G₂₋₄ उपित्वा दशरात्रं तु — ^f) B₃ 4 D₂ कृतार्थो (for कृतात्मा) K₃ 4 B₁ 2 4 D₂ D₃ 6 जायते; D₃ तु भवेत्; M₂ भवति (for भवते) D₁ 2 नृप; M₂ प्रभो (for नर) Dn D₅ पूतात्मा च भवेन्नर, G₂ कृती भवति मानव

26 ^a) B D₄ 6 तस्मिन् (for तत) K₃ प्रवर; K₄ B₃ D₂ Dn D₅ एव च, T₁ (corrupt) सव्येति (for एव तु) — ^b) Dn D₅ पूजित, G मुत्तम

27 ^a) D₃ S योत्र (for यस्तु) — ^d) B D₂ D₄ 6 जो द्विज (B₂ जो नर), T₁ G₁ 2 4 M सभव T₂ G₃ योनिसंस्कारसभव — ^e) Ś₁ K₁ 2 B₄ D₃ T₂ G₂₋₄ गाथा (for गाथा) K₃ Dn D₅ च (for the first वा) Ś₁ गीथिका; K₁ 2 D₃ T₂ G₂₋₄ गीतिका; D₂ गीथिका, Dn₃ D₄ Cn गाथिका; Cnp गीतिका (as in text) K₁ 4 B₃ Dn D₃ G₁ चापि, K₃ (marg sec m) तत्र (for वापि) — ^f) D₁ 2 सर्व; T₂ G₂ 3 तत्र (for तस्य) D₃ तदा, T₂ G₂₋₄ नर (for नृप) — After 27, Ś₁ K₁ 2 B D (except D₁ 2) ins

439* अत्राह्वणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ।

[B D₂ D₄ 6 पठत सावित्रीं तु (for सावित्रीं पठतस्तु)]

28 ^a) Ś₁ K₁ ब्रह्म (for विप्र) — G₄ om 28^{cd} — ^c) S₁ K₁ 2 रूपभागी च भवति — ^d) Dn D₅ प्र (for [ए]व)

29 ^a) Ś₁ वीणा, K D (except D₁ 2) वेणा (for वेण्णा) — ^b) S₁ K₁ 2 तपेयन् (for येत्) K₃ 4 D₂

रूपस्य भागी भवति सुभगश्चैव जायते ॥ २८
 ततो वेष्णां समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ २९
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
 गवामयमवामोति वासुकेर्लोकमामुयात् ॥ ३०
 वेष्णायाः संगमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
 वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रमुपितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३२
 कुशपुवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुपितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३३
 ततो देवहृदे रम्ये कृष्णवेष्णाजलोद्भवे ।

जातिमात्रहृदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥ ३४
 यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं गतः ।
 अग्निष्टोमशतं विन्देद्भ्रमनादेव भारत ॥ ३५
 सर्वदेवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 जातिमात्रहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्सरो नरः ॥ ३६
 ततोऽवाप्य महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
 पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३७
 दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ।
 गोसहस्रफलं तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ ३८
 शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुक्रस्य च महात्मनः ।
 न दुर्गतिमवामोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ३९
 ततः शूर्पारिकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ।

C 3 8185
 B. 3 86 43
 K. 3 83 43

Dn Ds त्रिरात्रोपोपितो नरः — ^d) K₃ Dc नृप (for नरः)
 S विमानमधिरोहति

30 ^b) K₃ पुण्या, S नदीं (for नित्य) — ^c) K₃ Dc
 गवा मेधम् (for गवामयम्) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ अवाप्यैव
 (for अवामोति) D₃ गोमेधस्य फल प्राप्य, S अवाप्य गोमेध-
 फल — ^d) Dn Ds उत्तम (for आमुयात्) B Dc D₄ ६
 वायुलोकं च गच्छति, D₃ G₃ वायु (G₃ वसोर) लोकमवामुयात्

31 ^a) S₁ K₁ ३ सिधुगा, K₃ ४ D (except D₃)
 वेष्णायां, T₃ G₃ M₃ वेष्णाया — ^b) K₃ ४ Dn D₂ ६ S
 (except M₃) वाजिमेधफल, B₃ Dc गोसहस्रं Ś₁ K₁ ३
 वाजपेयमवामुयात् — After 31^{ab}, D₁ ३ ins

440* वाहुदासगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

— B₃ ३ G₁ ४ om (hapl.) 31^{cd}, B₁ ४ read it in marg

32 D₁ ३ M₁ om (hapl.) 32-33 — ^a) K₁ D₃
 स्थल, K₄ B₁ ३ ४ Dc D₄ स्थूणा (for स्थान) — ^b) Ś₁
 K₁ ३ B₃ Dn D₅ ६ G₄ M₃ त्रिरात्रोपोपितो — ^c) Ś₁
 K₁ ३ लब्ध्वा, K₃ ४ B D (D₁ ३ om) विद्यात् (for
 विन्देत्) — ^d) B₂ ३ विदति (for गच्छति) Ś₁ K₁ ३
 लोके महीयते

33 D₁ ३ G₄ M₁ om 33 (for D₁ ३ M₁ cf v.l. 32)
 — ^a) K₁ शत्रु; B₁ शक्र (for कुश) Dc G₃ कुश (G₃
 कुश) छत्र समासाद्य — ^b) Dc पुण्य राजनुपस्पृशेत् — Dc
 om. 33^{cd} — ^c) K₃ ४ B D₄ ६ त्रिरात्रोपोपित — ^d)
 Ś₁ स्वश्वमेधं, K₄ G₁ वाजिमेधं; B D₃ गोसहस्रं, D₃ T₃
 G₃ ३ हयमेधं T₁ विदेद्वहु सुवर्णक

34 ^a) K₄ T₁ G₂ ४ M₃ पुण्ये; Dc चैव (for रम्ये)

— ^b) Ś₁ K₁ ३ Dc Dn D₃-६ वेष्णां; K₃ ४ D₁ ३ वेष्णां
 (for वेष्णां) — After 34^{ab}, T₃ G₃ ४ repeat 31^{ab}
 (v.l. गोसहस्रं for वाजपेयं) — ^c) K₄ D₁ ३ पितामहं;
 B₁ ३ Dc D₄ ६ ज्योतिर्मात्रं; B₂ ४ ज्योतिर्मात्रं; Dn D₅
 जातिस्सरो S₁ K₁ ३ Dn D₅ G₄ स्नात्वा (for चैव) — ^d)
 K₃ [अ]पि च (for नृप) S₁ K₁-३ Dn D₅ G₄ भवेज्जातिस्सरो
 नर (G₄ नृप) (= 36^d)

35 T₃ G₃ ४ om 35-36 — ^a) K₃ ४ Dn D₃ ६ ६
 G₃ M₃ फल (for शत), S₁ K B Dc Dn D₄ ६ M₂
 विद्यात्, Dc₁ D₃ ६ M₁ विद्यात् (for विन्देत्) — ^d) B₃
 तत्र तु (for भारत)

36 T₃ G₃ ४ om. 36 (cf v.l. 35) — ^a) Dn D₅
 तत सर्वं (for सर्वदेवं) — ^b) K₄ भवेज्जातिस्सरो नर
 (= 36^d) — S₁ K₁ ३ ४ Dn D₂ ६ om 36^{cd}

37 Ś₁ K₁ om 37 T G read 37-39 after 42
 — ^a) K₄ D₁ ३ तत्र (for ततो) K₃ वाप्या, K₄ D₁ ३
 प्राप्य, B Dc Dn D₄ ६ वर्षी (Dn₃ तर्पी), M₂ व्यास (for
 स्वाप्य) K₃ B₂ D₄ समासाद्य, T₃ G₃ महस्पुण्य (for
 महा) — ^c) D₃ ६ T₁ G₁ M परो

38 For sequence in T G, of v.l. 37 — ^b) Ś₁ K
 D (except D₄ ६) पुण्य राजन् (for महा) — ^c) Ś₁
 K₁-३ Dn D₅ ६ T₁ G₂ तस्य (for तत्र)

39 For sequence in T G, of v.l. 37 — ^a) D₁ ३
 प्राप्य (for गत्वा) — ^b) Ś₁ K₁ ३ शुक्रं (for शुक्रं) T
 G विदेद्वहु सुवर्णक (cf 40^d) — T G om 39^{cd}

40 ^a) T₃ G₃ ४ M₃ तत्र (for तत) K₁ S (except

C 3 8186
B 3 85 43
K 3 83 43

रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४०
सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ४२
तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४३
तत्र वेदान्प्रनष्टास्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
अङ्कारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ४५
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिनारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६

पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनाथं महाद्युतिम् ॥ ४७
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४८
आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५०
तत्र मासं वसेद्वीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ५१
मेधाविकं समासाद्य पिदन्देवांश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२
ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

G₂ शृण्वाकर, K₂₋₄ B₁ 2 4 D (except Dn) सृण्वाकरं
— ^d) D₃ M₁ विद्याद्, T G M₂ विदेद् (for विन्द्याद्)
42 D₁ om (hapl) 42^a (together with 41^{bcd}),
D₂ M₁ om (hapl) 42^{ab} (together with 41^{cd}), G₄
om 42 — ^a) K₃ सुरं, T G₂ 3 देवपद, M₂ गर्ति Dn
D₅ गत्वा (for गच्छेत्) — ^d) S₁ K B₂ Dn D₁ 3 5 T G₃
तदेवाप्नोति D₁₋₃ भारत (for मानव) — D₄ 6 repeat
39^{cd} for 42^{cd} — After 42, T G read 37-39
43 ^b) K₄ D₁₋₃ समाहितं (for जिते) — ^c) D₆ T₁
G₁ M पयद्यत्र, T₂ G₃ पयामास (for पयत्तत्र) — ^d) S₁
K₁ 2 B D₄ 6 M₁ मुनीन्, D₆ D₁₋₃ ऋषीन् (for ऋषि)
S₁ K₂ सारस्वतान् (for स्वत) S₁ K₁ 2 तथा (for पुरा)
44 ^a) K₃ 4 D₁₋₃ ततो (for तत्र) S₁ K₁ 2 Dn D₅
वेदेषु नष्टेषु, M₂ वेदान्पुनर्नष्टान् D₁ 3 च (for तु) — ^b)
S₁ K₃ G₁ मुनिर्; K₃ 4 D₆ D₅ M₂ ऋषिर्, D₁ 3 5 ऋषेर्
(for मुनेर्) — ^{cd}) K₃ 4 D (except D₁ 4 6) M₂ ऋषी
णामुत्तरीयेषु (M₂ मत्तरीये तु) The same MSS except
M₂ उप (Dn D₅ सूप) विष्टेषु भारत
45 ^a) S₁ न्याय्य (for न्याय) — ^b) T₂ G₂₋₃ सकृद्
(for सम्यग्) K₂ D₆ D₁₋₃ G₁ उच्चरि (for उच्चारि) K₄
B₁ 4 Dn D₂₋₃ 6 ह, D₁ हि (for च) — ^d) K₃ 4 D₆
Dn D₁₋₃ तत्सर्वं, B D₆ T₁ M (by transp) तस्य तत्
S₁ K₁ 2 तच्च तस्योपविष्टे
46 ^a) T₁ G₁ M₁ तथा, T₂ G₂₋₄ यथा (for हरिर्)

K₂₋₄ D (except D₆) तत्र (for देवो)
47 S₁ K₁ 2 om (hapl) 47^{b-48^a} — ^b) D₆ सह
शतक्रतु — ^c) Dn₂ n₃ D₅ T₂ G₁₋₃ मासु — ^d) K₄
D₁₋₃ G₄ यजनार्थं (or थं), Dn₁ T G₁₋₃ M₂ याजनाथं
Some MSS द्युति
48 S₁ K₁ 2 om 48^a (of v1 47) — ^d) K₃ 4 B₃
देवदृष्टेन, B₁ 2 4 D₆ D₁₋₃ 6 M₂ वेदं
49 ^a) S₁ तत्रैव, K₃ 4 D₆ D₁₋₃ M₂ वै देवान्; Dn D₅
तत्राग्नि (for वै तत्र) T₁ आज्येन रूप्यभागेन — ^b) K₃ 4
D (except D₄ 6) तर्पयित्वा (for तर्पितास्तु) K₁ त, T₂
G₂₋₃ च (for तु) — ^c) K₁ 3 त्रिविष्टप, Dn D₃ 5 स्वभ-
(D₃ भु)वन (for त्रिभु) — ^d) Dn D₅ क्रम (for सुखम्)
50 ^a) S₁ K D₆ Dn D₁₋₃ 6 प्रणश्यत्यखिल, B D₄ 6
विनश्यते सद्य — ^d) K₁ 2 D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄
स्त्रियो वा
51 ^a) S₁ K लोके वसेद्राजन् — ^d) S₁ K₁ 2 M₁
पुनीयाच्च D₄ 6 पुन (for नर) K₃ 4 D₆ Dn D₁₋₃ 6
T G M₂ कुल चैव समुद्धरेत्
52 G₄ om 52 — After 52^a, D₁ 3 ins
441* नदीं पापप्रमोचनीम् ।
तत्राभियेक कुर्वीत
[Cf 55^d-56^a]
On the other hand, T₁ ins after 52^a
442* ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।

तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५३
 आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५४
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
 मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ५५
 तत्रामिपेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५६
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ५७
 पुमास्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८

प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५९
 तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६०
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ६१
 ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६२
 गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
 विधृतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६३
 अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।

C. 3 8210
B. 3 85 68
K. 3 83 68

यादृशान्भोत्रयित्वा तु

— ^१) T₃ G₁₋₃ पितृ (for पितृन्)

53 ^०) B₁ T₃ G₃₋₄ तत्र, Dn₁ n₃ D₈ जत्र (for तत्र)
 K₃ पुण्यत्र, T₁ काळावन, T₃ G कारवत्र Dn₁ n₃ D₈
 नाम (for गत्वा)

54 ^०) K₁ ३ यत्नौन, Dn₁ n₃ D₈ योन्नात' (D₃ 'त'),
 G₁ योन्नात, M योरमान (for आमान) Dn D₈ द्याप',
 T₃ G₃₋₄ तार' (for साध') — ^१) T₁ काळावन, T₃ G
 कारवत्रे — ^०) S₁ K₁ ३ महीयेत्, S स पूज्येत् (for महीयेत्)
 K₁ D₁₋₃ महीयेत् स्वर्गलोके

55 ^१) K₁ ३ नरोत्तम' (for विद्या पते) — ^०) S₁ K₁ ३
 B₁ Dn D₁ ३ सर्व' (for नदीं) K₁ ३ G₃ 'प्रमोचिनीं, Dn
 D₈ 'प्रगातिर्नां

56 ^०) D₁ T₃ G₂₋₄ कुर्वीत (for कुर्वाणः) — ^०) T₁
 लभेत् (for व्रजेत्) S₁ K₁ ३ परा विद्धि च गच्छति, T₃
 G₂₋₄ तथा स्नानाद् (G₃ स्नानम्) नुत्तमम्

57 ^०) K₃ ३ D (except D₁ ०) G₃ धर्मंज (for राजेन्द्र)
 — ^०) T₃ G₂₋₄ तत्र (for यत्र) K₃ ३ Dc Dn D₁ ३ ३
 M₃ नित्य, M₁ मेनो (for देवो) S₁ K₁ ३ B₂ G₁ देवो
 (for 'मेनो') D₃ (see m on pasted slip) यत्र वै चागता
 रानन् — ^०) K₃ ३ Dc Dn D₁ ३ ३ G₃ गुह (for नित्य)
 S₁ K₁ ३ विसु', K₃ Dc [S] नच, B₂ स्थित', T₁ गुह (for
 नृप)

58 ^०) K₃ ३ Dc Dn D₁ ३ M₃ तत्र गत्वा, D₃ तत्र
 स्नात्वा, D₈ तत्र तीर्थ (for पुमास्तत्र) Dn D₈ M₃ नृपश्रेष्ठ
 — ^०) S₁ K₁ ३ 'तीर्थ समासाद्य — D₁ ३ om from 58^d
 up to अभिगम्य (in 59^c) — ^०) G₁ ब्रह्मचारी समाहित
 (= 63^b) — After 58, T₁ ins.

443* ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थयात्रापरो नृप ।,
 while G₁ ins

444* गोमहत्तमवाप्नोति फलं चैव सुपुष्कलम् ।

59 D₁ ३ om up to अभिगम्य (cf v.l 58) — ^०)
 K₁ D₃ M₃ वृत्तो (for 'वृत्य') D₃ (see m on a pasted
 slip) तत्र चैव वसित्वा तु — ^१) K₃ D₃ ३ श्रेष्ठ' (for ज्येष्ठ')
 — B₃ om 59^d

60 ^०) T₃ G₂₋₄ यत्र (for तत्र) Dc हृदो, Dn D₈
 कूपे (for कूपो) — ^१) B₃ Dn₁ n₃ D₈ विश्रुता — ^०) B
 Dc D₃ ० M यत्र, T₁ तस्य (for तत्र)

61 G₃ om 61 — ^१) K₃ D₃ G₁ M₃ चापि, D₁ ३
 M₁ चैव, D₃ वापि (for चापि) S₁ K₁ ३ Dn D₈ पितृ
 देवार्चने रत, K₃ Dc ब्रह्मचारी समाहित' (= 63^b) — ^०)
 S₁ K₁ ३ प्रीतो, D₃ हृन्वा (for पूतो) — ^०) S₁ K₁ ३
 गच्छेत् (for 'त')

62 ^०) S₁ K₁ ३ गच्छेत् धर्मंज, K₃ B₃ D₁₋₃ 'क्षरश्रेष्ठ,
 Dn D₈ T₃ G₂₋₄ 'त राजेन्द्र — ^१) S₁ K₁ शृङ्गवीरपुर, T G
 शृङ्गवेर', M शृङ्गवेर' S₁ D₁₋₃ Dc D₃ ० प्रति (for
 महत्) — ^०) S₁ K₁ ३ तीर्थ (for तीर्णो) B₁ M₁ 'प्राज्ञ,
 B₃ 'प्राज्ञो (for 'राज) — After 62, Dn D₈ ins

445* तस्मिन्तीर्थे महावाहो स्नात्वा पापं प्रमुच्यते ।

63 ^१) K₁ B Dc D₃ ० जितेंद्रिय (for समा') — After
 63, B Dc Dn D₃ ० ins

446* ततो मुञ्जवट गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमत ।

[Cf 3 82 79^b]

64 ^१) K₃ ३ D₁₋₄ ० समभ्यर्च्य (for अभ्यर्च्य च)
 K₁ T₃ G₂₋₄ यथाविधि (for नरा') S₁ K₁ ३ Dn D₈ अभि
 वाय च भारत — ^०) K₃ D₁₋₃ S (except T₁) 'वृत्तो (for

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवामुयात् ॥ ६४
 ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृपिसंस्तुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ६५
 लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
 सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
 अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
 तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ६७
 सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
 तत्र त्रीण्यधिकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
 प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 यमुना गङ्गया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
 प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृपयो विदुः ॥ ७१
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
 तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
 प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
 यजन्ते ऋतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
 ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
 प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

वृत्य) — After 64, Ś1 K B2 4 Do Dn D3 5 ms
 447* तस्मिन्तीर्थे तु जाह्नव्या स्नात्वा पापे प्रमुच्यते ।

[Ś1 K1 3 च (for तु) B2 नर. कृप्या, Do नर कृष्यं
 (Dc2 'ज्यं) (for तु जाह्नव्या)]

65 ^{b)} K3 ऋपिसंस्तुत, D1 2 'भिष्टुत, S (except M1)
 'भि स्तुत

66 ^{a)} K3 B Dc D4 6 M2 सिद्धाश्च — ^{b)} B D4 6
 नियता; M1 निरता (for नैर्ऋता) K3 4 Dc Dn D1-3 5
 T G M2 पितरो लोकसमता (T2 G 'सत्तमा' — ^{d)} K1-3
 S तत्रैव B D3 6 च महर्षयः; T2 धरतर्षभ and परमर्षय
 also (as in text)

67 G4 om 67 — ^{b)} Ś1 K1-3 Dn D5 [S]मला,
 Dc गणा; (for ऽपरे) — ^{c)} T2 G2 3 सुपर्णनागा (for
 नागा सुपर्णा) B1 सरित सागराश्चैव (=68^a) — ^{d)} K
 B2-4 Dc D4 6 चक्रघ(K4 'च'रा), D1 2 च प्रवरा, M1
 च खचरा (for चक्रचरा) B1 तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे (=67^b),
 T G1-3 M2 सिद्धाश्च परमर्षय

68 ^{a)} Ś1 K3 4 Dc D1-3 M1 दौला (for चैव)
 — ^{b)} Dn D5 [अ]पि च (for तथा) — D3 om 68^c-69^d

69 D3 om 69 (cf v1 68) — ^{a)} K4 D1 2 S
 (except M1) त्रीणि चाप्यग्नि(K4 D1 2 'त्र)कुण्डानि — ^{b)}
 Dn2 T2 G2-4 तेषा (for येषा) K4 B1 2 4m Dn1 n2
 D1 2 5 T1 G1 M मध्येन, Dc मध्ये तु (for मध्ये च)
 — ^{c)} K1 T G2-4 अपि (for अग्नि) K4 B1 3 4 Dc Dn
 D1 2 5 वेगेन (Dc प्रयाग) समतिष्कता — D1 2 om
 69^d-70^a

70 D1 2 om 70^a (cf v1 69), K3 om 70 — ^{a)}

Ś1 K1 2 यत्र, K4 Dn D3 5 S देवी (for तत्र) — ^{b)} D1 2
 सर्व (for त्रिषु) — D1 2 om 70^{cd} — ^{c)} M2 समागता
 महाभागा — D3 om 70^d-71^a — ^{d)} Ś1 समिता, K1 2
 सस्मिता, S सतत (M2 यमुना) B3 4 Dc लोकपावनी,
 D3 भावनी

71 D3 om 71^a (cf v1 70) — ^{a)} Ś1 K1 3 4
 Dc2 D3 6 मध्ये, T1 सार्धं (for मध्य) — ^{b)} Dc पृथिवी-
 (for पृथिव्या) — ^{c)} K1 B2 Dn1 n2 D4-5 'स्थानम् (for
 'स्थान्तम्) — ^{d)} K3 4 Dc D1-3 मुनयो (for ऋषयो)

72 ^{a)} K4 D1 2 प्रयागे, D3 प्रयोगे K2 अप्रति, K3
 D1-3 T1 M2 सप्रति, G4 सुयति — ^{b)} B Dc1 Dc M1
 उभौ (for तथा) — ^{c)} Ś1 K1 2 चैपा (for चैव) K3 4
 Dc D1-3 भोग(K3 तोय; D3 भग)वत्यपि या चैपा — ^{d)}
 K3 वेदिका, K4 D (except D3 6) वेदिरपा, S नदी प्रोक्ता
 (for वेदी प्रोक्ता) B1 2 4 M2 पते (for 'पते)

73 ^{a)} Ś1 K1 2 ततो, T2 G2-4 यत्र (for तत्र) D1 2
 T3 G2-4 M2 देवा (for वेदा) K4 transp वेदा and
 यज्ञा — ^{c)} K3 सति, B Dc D4 6 T G3 M2 सत (for
 'सन्ते) — ^{d)} Ś1 K1 2 M1 मुनयश्च Dn D5 तपोधना
 — ^{f)} K1-3 B D (except D3 5) धरा, M परा (for
 'चरा) Dn D5 G1 नृपा. (for नृप) T1 तथा चक्रुर्नराधिप

74 ^{a)} B2 Dn D5 T1 नाम (for नास्ति) — ^{c)} N
 (except D1-3) प्रयाग, M2 'गे — ^{d)} K3 B D (except
 D1-3 6) प्रवर्दत्यधिक Ś1 वभौ, K1 2 T2 G2-4 प्रभो,
 K4 भवेत्, D1 2 मुवि (for विभो)

75 ^{a)} Dn D5 G2 गमनात्स्य K4 ध्रवणाच्च प्रयागस्य,
 — ^{c)} Ś1 K1 B2-4 Dc Dn1 सृत्तिकालभनात्, B1 Dn2 n3

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
 मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
 तत्रामिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
 पुण्यं स फलमामोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
 न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
 मतिरुक्तमणीया तै प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
 दश तीर्थसहस्राणि पष्टिकोव्यस्तथापराः ।
 येषां सानिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
 चातुर्वेदे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।

ज्ञात एव तदामोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्रामिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवासुयात् ॥ ८१
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्थानुगतस्य च ॥ ८४
 इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
 इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

C 3 8242
 B 3 85 99
 K 3 83 99

D₁ ३ ४ ० मृत्युकालभयात् B₁ D_n D₅ चापि (for वापि)
 — ^d) B D₄ ० सर्वपापैः, D₃ सर्वपापात्, M₁ नर पापैः

76 D_{n1} om 76 — ^b) S₁ K₁ ३ D_n (D_{n1} om)
 D₅ लोकविश्रुते, D₁₋₃ शसितव्रत, G₄ सागरस्य च, M₁ स
 धितव्रत — ^c) Ś₁ K Dc D₁₋₃ तुल्य (for पुण्य) K₃ ४
 Dc D₁ ३ T G₁ ३ ४ M फलमवामोति, B D₄ ० सु(B₃ स)
 महदा, D₃ रूपमवा (for स फलमा)

77 ^b) S₁ K₁ ३ D_n D₃ ० M₃ अग्नि- (K₁ अपि also
 as in text), M₂ इति S₁ K₄ D_n D₅ सत्कृता, D₃ समता
 (for सत्कृता) — ^c) K₃ ४ D₁₋₃ यत्र दत्त, B₁₋₃ D_{n3}
 D₄ ० दत्त तत्र (by transp), B₄ Dc S (except G₄)
 अत्र दत्त B D_{n3} D₄ ० स्वल्पमपि, S (except M₁) हि
 (T₁ G₁ M₃ सु) सूक्ष्म च

78 Stanza recurs (sometimes with v.l.) in
 many of the Purānas e.g. Agni, Padma, Matsya,
 Kūrma, etc — ^a) B₁ ३ T₂ G₃ देव (for वेद) — ^d)
 B D₁₋₃ प्रयागे (for प्रयाग) K₃ शरण; B₄ (m as in
 text) S गमन (for मरण) D₃ प्रयागेष्वेव वै प्रति Cf
 Kshetresachandra Chattopādhyāya, *Jour. of the U P
 Hist. Society*, vol. 10, pp 65 ff

79 ^b) Ś₁ K₂ ३ B D_n D₅ पष्टि. (B₃ शत), M₁ दश
 (for पष्टि) — ^c) Ś₁ K₁ ३ येषा तत्रैव सानिध्य

80 D₃ om. (hapl.) 80-82 — ^a) Ś₁ T चातुर्वेदे च,
 K₃ D₁ ३ चातुर्वेदेषु, K₄ B₂₋₄ Dc D_n D₄₋₅ चा(D₅ ० च)
 तुर्विधे च (K₄ धेयु), B₁ सर्ववेदेषु, G₁ ३ M₁ चातुर्वेदे च,
 G₂ चातुर्वेद्या च, G₄ M₂ चातुर्वेद्य च — ^c) T₂ G₂₋₄ तत्र
 (for एव)

81 D₃ om 81 (cf v.l. 80) — ^a) B D₄ ० ततो
 (for तत्र) — ^d) Ś₁ K₁ ३ om स K₃ D (except
 D₄ ०, D₃ om) S (except M₁) फल लभेत् (for
 मवासुयात्)

82 D₃ om 82 (cf v.l. 80) — ^a) Ś₁ K₁ ३ ततो;
 G₁ यत्र (for तत्र) T₂ G₂₋₄ गगा, G₁ प्रभवन — ^d)
 K₂ ३ B₂ T₁ गगाया — After 82, K₁ ३ B Dc D_n
 D₄ ० ins a passage given in App I (No 13)

83 ^c) K₄ D_{n1} D₁ २ ० S सिद्धि- (G₂ ंद्धि) (for
 सिद्ध-) K₃ ४ B D T₁ G₁ M च (for तु) B₁ २ ४
 D₄ ० विज्ञेय, T₂ G₂₋₄ तत्रैव (for तज्ज्ञेय) — ^d) Ś₁ K₁ ३
 तीर्थ-, K₃ G₄ तीर (for तीर) — After 83, T₂ G₂₋₄
 M₃ read 86^{cd}, all MSS except M₃ repeating it in
 its proper place

84 ^a) T₂ G₃ सर्व (for सत्य) — ^b) T₂ G₂₋₄ आत्म-
 नोपि (for आत्मजस्य) S₁ K D₃ वा, T₂ G₂₋₄ यत् (for
 च) — ^c) B Dc D₄ ० सूक्त चैव (for सुहृदा च) D₁ ३
 M₁ वा (for च) T G समेताना (for जपेत्कर्णे) D₃
 सुहृदा सत्यशीलाना — ^d) D₁₋₃ वा (for च) S₁ K₁ ३
 शिष्यायानुगताय च

85 ^a) K₃ ४ B D धर्म्यम्, T₂ G₃ ४ धर्म्यम्, M सत्यम्
 (for धर्म्यम्) S₁ K B₂₋₄ D M₃ मेध्यम् (K₁ वापि); B₁
 M₁ स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्) — ^b) Ś₁ K B₄ Dc D_n D₃₋₅
 M₂ स्वर्ग्यम्, B₃ ३ स्वर्गम्; T₁ सत्यम् (for मेध्यम्) D_n
 D₅ अनुत्तम (for इद सुखम्) D₁ ३ इद स्वर्गस्य वै सुख
 — G₄ om 85^{cd} — ^c) N इद पुण्यमिद (B₁ ३ ४ तम;
 D₄ ० तर) B₃ M₂ धर्म्यम्, T₂ G₁₋₃ राजन् (for रम्यम्)

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
 यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
 जातीः स स्मरते बह्वीनांकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
 गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
 मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
 एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैपिभिः ॥ ८९
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
 व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
 भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१

नात्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमर्तिर्नरः ॥ ९२
 त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
 पितरस्तारितास्ताव सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
 पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्पिगणा नृप ।
 तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोपिताः ॥ ९४
 अवाप्स्यसि च लोकान्वै बह्वनां वासवोपम ।
 कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५
 नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
 प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
 भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— ^a) N Ms पावन धर्म्यं (K₁ ३ ४ D₀ D₃ धर्म , B₂ रम्य)-
 सुत्तम

86 ^a) B₁ १ (sup lin as in text) ग्राह्य, S (except
 T₁ M₁) पुण्य (for गुह्य) — ^b) T₂ G₂₋₄ प्रणाशन — M₂
 reads 86^{cd} after 83, T₂ G₂₋₄ read it (for the first
 time) after 83, repeating it here — ^c) Ś₁ D₁ ३ तु
 (for च) — ^d) K₃ १ D (except D₁) निर्मल स्वर्गं (D₀
 सुख)मामुयात् — After 86, B D₀ (om line 4) D_n
 D₄ ० ins

448* श्रीमत्स्वर्गं तथा पुण्य सपत्नशमन शिवम् ।
 मेधाजननमडय वै तीर्थवशानुकीर्तनम् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमामुयात् ।
 महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवामुयात् ।
 शूद्रो यथेप्सितान्कामान्प्राह्मण पारग पठन् ।

87 87^a=(var) 1 56 14^b — ^b) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₂ ३ तीर्थवश, S तीर्थ पुण्य Ś₁ K₁ ३ १ B₂ D_n D₁₋₃ ०
 नर (for सदा) — ^c) B₂ ४ D₀ D_n D₂ ० M₁ स, B₃
 D₃ T G M₂ च (for स) D_n स्मरते नित्य, S (except
 M₁) बह्वी स्मरते (M₂ ति) (by transp) — ^d) Ś₁
 K₁ ३ ४ D₁₋₃ पूज्यं (for मोदं)

88 ^a) S अन्या (for गम्या) — ^b) K₃ उत्तमानि,
 T₁ G₂₋₄ M₂ आगमानि (for अगं) — ^c) D_n ताव (for
 तानि) K₃ D₀ गम्यानि (for गच्छेत)

89 G₁ om 89^{cd} — ^d) K₃ भूतानि, D_n D₅ M₂
 छातानि, D₁ ३ G₁ कृतानि, G₂ ४ श्रुतानि D₃ तथा चैव
 कृतैपिभिः

90 ^a) Ś₁ K₄ D₁ ३ कौतेय (for कौरव्य) — ^a) Ś₁
 K₁ ३ D_n D₅ वर्धयन्, K₄ ति, D₅ येत्

91 ^a) T G₁₋₃ भावितै K₄ D (except D₁₋₃) M₁
 करणै K₃ पूर्वैर् G₄ कारणै पूर्वमासीत् — ^a) K₃ ४ D₀
 D_n D₃ ० शास्त्रानु, D₄ ० शिष्टार्थ, D₁ ३ शास्त्रानुवर्तिभिः,
 S शास्त्रार्थदर्शिभिः — After 91, T₂ G₂₋₄ ins

449* सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणे सह गम्यताम् ।

92 ^a) K₃ ४ D (except D₄ ०) T₁ नात्रती T₂ G₂₋₄
 नाकृताचारो — K₄ D₁₋₃ transp 92^b and 92^d — Ś₁
 om 92^{cd} — ^d) T₂ G₃ क्रूरं (for वक्रं)

93 ^a) G₁ त्वया यस्त्वय, M₁ त्वया सम्यक्प्र — ^b)
 K₄ B₁ D₀ D₁₋₃ धर्मानुदर्शिना, B₂ D₄ ० तुवर्तिना — ^c)
 B D₀ D₄ ० तर्पितास (for तारितास) Ś₁ तेन, K₃ सर्वे, G₁
 ते च (for तात) D_n D₅ पिता पितामहश्चैव (D₅ महा ये
 च), T₂ G₂₋₄ पितरस्ताव सर्वे च — ^d) T₂ G₂₋₄ तारिता
 (for सर्वे च)

94 ^a) D₄ ० transp धर्मेण and धर्मज्ञ — ^d) T₂
 G₃ ४ रक्षिता

95 ^a) D_n १ ३ D₃ ० त्व (for च) S त्व (for वै)
 — ^b) S₁ K₁₋₃ D₀ वासवो यथा, B D₄ ० शा (B₁ श)श्वता
 नथ — ^c) T₂ G₃ कीर्तिश्च महती — ^d) D₄ ० भुवि प्राप्स्यसि
 शा; T₂ G₁ ३ ४ प्राप्यते भुवि शाश्वती

96 K₃ om 96 — ^a) Ś₁ K₁ ३ [अ]पि, T₁ M₂ हि
 (for [अ]भिः) Ś₁ K₁ ३ D₀ D_n D₅ [अ]नुज्ञाय; S (except
 M₂) [अ]नुज्ञात (for [अ]नुज्ञाप्य) — ^c) T₂ G₂₋₄ पश्यता
 मेव सर्वेषा

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
 अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
 अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
 नेता च त्वमृषीन्पिस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
 रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
 न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
 इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
 यः पठेत्कलयमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१

ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
 आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
 असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०२
 शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
 दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
 एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
 एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
 एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।

C 3 8266
B 3 85 123
K 3 83 123

97 ^b) K₃ 'दर्शन', K₄ B₁(m as in text) ३ ५
 D₁₋₄ ६ T₁ M₁ 'दर्शनात्' — ^c) S₁ K₁ ३ 'दर्शनादेव
 — ^d) S₁ K D₁₋₃ उपचक्रमे (K₃ सचरिष्यति), Dn D₅ परि-
 चक्रमे — After 97, B Dc Dn D₄ ६ ins

450* एवमेवा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।

तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L 1) B₁ ३ Dc 'राज', B₂ ५ Dn₃ D₅ 'भाग (for
 'नागा)]

98 K₃ om (hapl.) 98^{ab} — ^b) S₁ K₁ ३ पृथिव्या
 K₁ B Dc D₅ पर्यटिष्यति — ^c) S₁ K₁ ३ 'सहस्राग्र्य', K₃
 B₂ Dn D₅ T₁ G₁ 'शत साग्र', K₄ B₁ 'शतत्याग्र', Dc 'शत
 चान्यत्', T₂ G₂₋₃ 'फल ग्राम (G₂ साग्र, G₃ साद्र)', M₂ 'फल-
 स्याग्र्य' — ^d) Ś₁ K₁ पुण्य (for फल) K₃ G₄ प्रेत्य च,
 D₅ (by transp) स प्रेत्य, T₁ च प्रेत्य, T₂ G₃ प्रेत्येह, G₁
 M₁ सप्रेत्य, G₂ प्राप्य च B₂ Dn D₅ M₁ भोक्ष्यति

99 ^a) K₃ ३ अथ, B D (except D₁₋₃) T G₂₋₄ ततश्च
 (for अतश्च) — After 99^{ab}, K₁ ३ B₂₋₃ Dc Dn D₄ ६
 ins

451* भीष्म कुल्पा प्रवरो यथा पूर्वमवासवान् ।

— ^c) S₁ K₁ ५ नेता तु, D₁ ३ तेन चेत्, M₂ नेतासि (for
 नेता च) D₅ एवान् (for यस्मात्) T G ऋषीन् (T₂ G₃
 ऋषिर्न) तासि यस्मात् — ^d) S₁ K₁ ३ त्वष्ट' K₁ लभेत्,
 D₁ ३ ५ स्मृत (for फलम्)

100 ^a) N (except D₁₋₃) M₁ 'गणविकी' — ^c)
 K₃ ५ Dn D₁₋₃ न गतानि मनुष्येद्रे, S (except M₁) अग-
 म्यानि मनुष्यैस्तु

101 ^b) Ś₁ K₁ 'धंसभृत, K₂ 'भिसभृत; K₃ Dc D₃ ५
 'भिमभ्रित, K₄ 'भिसत्त, B₂ ३ 'नुसभ्रित, Dn D₁ ३ 'भि-
 सवृत, T₁ 'नुस्रितन, T₂ G 'नुसचित, M₁ 'धंसश्रय, M₂
 मवंतीर्थसमन्वित — ^c) S₁ B₁ D₁ T₁ प्रातर; K₁ Dn₃

कल्य, K₃ ५ D₂ ६ G₁ M काल्यम् (for कल्यम्) T₂ G₂₋₄
 श्रयुयाद्वा (G₃ 'श्रा)पि (for कल्यमुत्थाय) — ^d) T₂ G₃ ५
 सोपि (for सर्वे)

102 ^a) T₂ G₂ ३ ऋषिभ्यांस' (for ऋषिमुख्या) Ś₁
 K₁ ३ M कोहड (M₁ कहोडो, M₂ कोहलो) देवशर्मा च — ^b)
 G₄ om तु Ś₁ K₁ ३ कपणस्तथा, K₄ Dn D₁₋₃ ६ ६ त्वथ
 काश्यप, B₁ त्वथ कौशिक, M₁ काश्यपस्तथा — K₃ om
 102^c-103^d — ^c) S₁ K (K₃ om) Dc Dn D₂ ३ ६ M₁
 आत्रेय कुड (M₁ कपव) जटरो (= 1 48 8^c), D₁ आत्रेय-
 कुडजटरो — ^d) M च (for [अ]य) S₁ K (K₃ om)
 D₁₋₃ रुरु काश्यप एव च (Ś₁ K₁ ३ उच्यते)

103 K₃ om 103 (cf v.l. 102) — ^b) Ś₁ K₁ मार्का-
 डेयोय S₁ K₁ ३ D₁ ३ गौतम — D₃ om 103^c-104^b
 K₄ D₁ ३ transp 103^{cd} and 104^{ab} — ^c) K₄ D₁ ३
 भार' (for भर') S₁ K₁ ३ च धर्मात्मा (for वसि') S
 (except M₁) वसिष्ठश्च महातेजा' — ^d) S औद्दालकिस (T₂
 G₃ 'लिकस, G₄ 'लकस) (for उद्दालकस)

104 D₃ T₂ G₂₋₄ om. 104^{ab} (for D₃ cf v.l. 103)
 K₄ D₁ ३ transp 103^{cd} and 104^{ab}, K₃ transp 104^{ab}
 and 104^{cd} — ^b) B Dn D₄₋₅ तप', Dc वद' (for जप')
 — ^c) K₃ T₁ G₁ M₂ भ (M₂ भा) रद्वाजो, T₂ G₂₋₄ शौनकोथ
 (G₄ 'कश्च) (for दुर्वासा) — ^d) K₃ B Dc Dn D₄₋₅ जावा-
 लिश्च; K₄ D₃ गौतम', T₁ G₁ ३ ५ M₂ दुर्वासा', T₂ G₃
 सवतं' — After 104, K₃ ins

452* वसिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपा ।

105 ^a) M₁ [S]पृषि' (for ऋषि') — ^c) Ś₁ K₁ ३
 एते सह B Dc D₄ ६ महाभाग

106 ^a) Ś₁ वो, K₃ B D (except D₁₋₃) ते (for वै)
 T₂ G₃ लोकदेवाना, G₂ ५ देवलोकाना (for लोमशो नाम).
 — ^b) S₁ K₁ ३ B Dn D₅ महर्षिर् — ^c) K₃ ५ B₂ Dc

समेष्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६
 मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
 प्राप्स्यसे महती कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ १०७
 यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ।
 तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८
 यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
 तथा त्वं सर्वराजभ्यो आजसे रश्मिवानिव ॥ १०९
 यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
 यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११०

यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
 तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११
 स्वधर्मविजितासुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
 ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
 अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-3 M2 त्वया राजन्, Dn D4 5 T G महाराज, M1 त्वया
 सार्धं (for त्वया चैव) — ^d) M1 चैवम् (for सार्धम्) T2
 G2-4 लोमश सुमहातपा

107 B2 om 107^{ab} — ^a) Dn D5 मयापि, T2 G2-4
 एतेन (for मया च) — ^b) Ś1 K2 *क्रम; K3 4 D3 *क्रम,
 Dn D5 *क्रमात् (for *व्रज) — T2 G3 om 107^{cd} — ^o)
 Ś1 K1 2 परमा (for महती) T1 G1 सिद्धि (for कीर्ति)
 — ^d) S (T2 G3 om) महाभिषक्

108 ^a) T2 G3 तीर्थज्ञो; G2 4 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा)
 — K3 om (hapl) 108^b-109^a — ^o) Ś1 K1 2 भरत*,
 B1 2 Dn D5 स्व राज* (for त्व कुरु*)

109 K3 om 109^a (of vl. 102), T2 G2-4 om
 109^{cd} — ^o) K2 सर्वराजन्यो, K3 सर्व राजन्ये, D5 च स
 राजन्यो, T1 G1 M2 अपि राजेद्र (for सर्वराजभ्यो) — ^d)
 K1 2 B Dc2 D1 2 4 5 राजसे T1 M2 रश्मिमनिव

110 K1 2 om 110 — ^b) B Dn3 D4 *रथ* (for
 यशा) — ^o) K3 4 B Dc Dn1 D5 5 यथा वैष्यो Ś1
 Dn D1 2 5 महाराज

111 ^a) K4 स, B D4 5 वै (for च) — ^b) Ś1 K1 2
 व्यदहत्, K1 D1-3 S अदहत्, B Dc Dn D5 5 निर्दहत् (for
 निर्दहत्) — After 111^{ab}, N (except D1 2) ins

453* त्रैलोक्य पालयामास देवराड्विगतजवर* ।
 — ^d) K3 4 B D M स्व प्रजा* (by transp), T2 G2-4
 प्रजा स-

112 ^a) Ś1 K1 2 स्वधर्मेण विजित्योर्वीं, B1 *मांविजिता-
 सुर्वीं, B4 *मेणाजितासुर्वीं; T2 G3 *मंविजित सर्वं — ^o) Dc
 कीर्ति Ś1 यास्यति, G1 प्राप्स्यसि B D4 5 वीर्येण, Dn1 T2
 G3 धर्मज्ञ M1 कर्मणा यास्यसि ख्यातिं — ^d) K1 2 4

B1 2 D2 2 M *वीर्योर्जुनो

113 Ś1 K1 2 T2 G2-4 om the ref — ^b) Ś1 K1 2
 मुनिसत्तम (for भग*) — ^o) K3 4 B Dn D3-5 M1 *राज,
 Dc D1 2 G4 M2 *राज, G1 *ज्ञान (for *त्मान)

114 Ś1 om 114^{cd} — ^o) K1 2 4 *मय, K3 *श्रिय,
 Dn D5 T G M2 *श्रित (G4 *श्रुत) (for *श्रय)

Colophon — Major parvan Ś1 K1 2 Dn1 n2 T
 G2-4 M1 आरण्य — Sub-parvan T1 तीर्थयात्रा All
 MSS except T1 (om sub parvan name) mention
 only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (K1 B2 D4 G1
 om समाप्ता) — Adhy no (figures, words or both)
 Dn1 85, Dn3 M2 (before corr) 86, D1 89, S (M2
 after coll) 84 — Śloka no Dn1 131, Dn2 130,
 Dn3 133, D1 112

84

1 ^d) B D4 M1 इदमाह (for प्राह राजा)
 2 Before 2, B1 2 4 Dc D4 5 ins युधिष्ठिर उ*
 — ^a) B D4 5 तु स नर* (for स पुरुष*) — ^d) S (except
 M1) प्र* (for वि*)

3 ^b) K1 2 4 B1 2 Dn3 D3 4 T2 G1 2 4 तपोधनः
 — ^o) K4 मृशत्रास्त्रेषु; D1 2 *मर्थेषु, D5 *मन्त्रेषु — ^d) K4
 D2 2 इव प्रभो; B D4 5 *सम प्रभु* (B2 समप्रभ), M1
 इवाजित

4 ^a) D4 स्वेता* (for श्वेता*) — ^b) Ś1 K1 Dn1 n2
 D5 *विधातिनौ, G4 M1 *निपू*(M1 *निस्सू)दनौ — ^d) K3

८४

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
 पितामहसमं धौम्यं ग्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
 मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।
 अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २
 स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन ।
 कृती च भृगमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३
 अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिनिवातिनौ ।
 अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।
 त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ४
 नारदोऽपि तथा वेद सोऽप्यशंसत्सदा मम ।
 तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ॥ ५
 शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया संप्रेषितोऽर्जुनः ।

इन्द्रादनवरः शक्तः सुरमनुः सुराधिपम् ।
 द्रष्टुमन्नाणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ६
 भीष्मद्रोणावतिरयो कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महाबलः ।
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ॥ ७
 योद्भुकामश्च पार्थेन सततं यो महाबलः ।
 स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ॥ ८
 सोऽश्ववेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिखनः ।
 रजोधूमोऽस्त्रसंतापो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ ९
 निसृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
 मम सैन्यमयं कक्षं प्रवक्ष्यति न संशयः ॥ १०
 तं स कृष्णानिलोद्धृतो दिव्यास्त्रजलदो महान् ।
 श्वेतवाजिबलाकाभृद्गाण्डीवेन्द्रायुधोज्ज्वलः ॥ ११

C. 3 8233
B 3 85 12
K 3 84 12

S यथा (for तथा) K₃ 4 D₃ T G परतपो (T₂ G₃ 'प'
 — °) T₁ G₂ 4 M त्रियुग

5 °) D₁ T₂ G₃ 4 यथा (for तथा) S₁ वेदात् (for
 वेद) — °) K₃ Dn₁ n₂ D₃ यो (for सो) T₂ G₂₋₄ तथा
 (for सदा) — °) T₁ G₁ M₃ यथा (for तथा) S₁ K₁ 3
 तात् (for [अ]इम्) K₃ D₁ 3 T₁ अभि (for अपि)

6 °) B Dc D₄ 6 श (B म)वमाराधयस्वेति — °)
 K₁ 3 4 B₃ 4 Dc Dn₁ n₂ D₁ 3 6 G₄ म, T₁ तु (for म-)
 — °) Ś₁ इन्द्राश्नवर, K₄ D₂ S 'दनवम Ś₁ K₃ Dc
 शक्र, K₃ Dn₁ n₂ D₁₋₃ शक्र — °) B₁₋₃ D₄ 6 'पुत्र'
 (for 'सुत्र')

7 °) B सु (B₃ स), M₁ तु (for च). S₁ K₁ 2 G₁
 हुजंयो, M₃ 'या — °) B₃ G₁ धृता युधि, T₂ (before
 corr) सुवृता सु, T₂ (after corr) G₃ सुकृता सु, G₂
 सुधृता सु, G₄ सुवृता सु S₁ K D (except D₁ 6) महा
 रथा. — °) K₃ D₁₋₃ 6 M₁ सर्वास्त्रकुशला, B D₃ सर्वेऽस्त्र
 विदुष, Dn D₃ सवास्रविदुष, T₂ G₃ सर्वे सुकुशला K₃ 4
 Dc D₁₋₃ रणे, G₂ तदा (for तथा) — After 7, S (except
 G₁ 3) ins

151* सर्वे महारथा ख्याता सर्वे त्रितपरिश्रमा ।

[T₂ सुख्या (for स्वाता) G₁ सर्वे रथिनदानुख्या (for the

prior half) G₂ सर्वेनितपराक्रमा (for the posterior half)]

8 °) S₁ K₁₋₃ B Dc Dn D₄ 6 T G₁ 3 4 'कामाध,
 K₄ D₁ 3 'कामस्तु, D₃ 'काम स — °) h₂ B Dc Dn
 D₁₋₆ T₂ G₁ 3 ये (B Dc D₁₋₆ T₂ [by corr] वे, G₁ वे)
 महाबलः — Dc om 8^c-10^d, D₂ om (hapl) 8^c-9^a
 — °) D₃ M₁ सर्वे (for स च) — °) S₁ K₁ 3 'मना,
 h₂ B₃ 'वल् (for 'रथ)

9 Dc om 9, D₂ om 9^a (cf v l 9) — °) K B
 Dn₂ D₁ 3-6 T₂ G₃ मोक्ष, Dn₁ n₂ योस्र — °) Ś₁ B
 D₄ 6 G₁ 'धूमास्त्र, K₃ 'धूत्रोस्र B Dn D₁₋₆ M₂ सपानो,
 h₂ मत्रासो

10 Dc om 10 (cf v l 8) — °) K₄ B D (Dc
 om) S (except G₂ 4) युगान्ते ज्व S₁ h B₁ 3 D
 (Dc om) M₃ महान् (for यथा) — D₁ 3 om (hapl)
 10^c-11^b — °) S (except M₁) महान् (for नमराय-)

11 D₁ 3 om 11^{ab} (cf v l 10) — °) S₁ K₁ 3
 स च (for त स) — °) Dn 'ज्वलनो (for 'ज्वलो)
 — °) S₁ K₁ त्वाकामिर्, K₃ 'म्यो, h₂ 'नो, Dc 'वान्,
 D₁ 3 M₁ 'ष्ट्य, D₃ 'स्य, D₄ 'ध — °) S₁ ज्वल, B₁ 3
 Dn₁ D₄ 'व्यग, B₃ 'जुन, D₃ 'ज्वर

12 °) S₁ K₂₋₄ Dn D₁₋₃ M₁ मरुध, K₁ B Dc D₄ 6

सततं शरधारामिः प्रदीप्तं कर्णपावकम् ।
 उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ १२
 स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरजयः ।
 दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुस्तत्प्रतः प्रतिपत्स्यते ॥ १३
 अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
 नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १४
 तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रं धनंजयम् ।
 द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १५
 वयं तु तमृते वीर वनेऽस्मिन्दिपदां वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ १६
 भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ।
 आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ १७
 यत्र कंचिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीर वर्यकामा इवाम्युदम् ॥ १८
 विविधानाश्रमान्कांश्चिद्विजातिभ्यः परिश्रुतान् ।
 सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ १९
 आचक्ष्व न हि नो ब्रह्मत्रोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।

तान्सर्वान्त्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।

आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १

ब्रह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।

स(D₆ स)वर्षन्; D₆ सनद्, M₂ सतत — ^b) D_n D₆
 सुदीप्त — ^c) N अर्जुनोदीरितो मेघ — ^d) Ś₁ K₁ ३
 [अ]सत्राय (for सयुगे)

13 ^a) Ś₁ K₁ २ T₁ M₂ इव (for एव) D₆ कार्पाणि
 (for सर्वाणि) K₄ साक्षादेव स स^१; D₂ साक्षादेवस्य स^१
 — Ś₁ om (hapl) from शक्रात् up to अस्त्राणि. — ^d)
 D_n D₆ ततश्च, S यथावद् (M₁ सयत) (for तरत)

14 ^a) D₁ ३ नास्मिन् (for नास्ति) Ś₁ स्वतिक्रुते, K₁
 तत्त्वकृता, K₂ ४ B D स्वति(D₁ ३ अति, D₂ रवि)कृता;
 K₃ स्वतिक्रुतौ, T₁ स्वति क्रिया; M₁ स्वत्र क्रिया (for स्वति
 क्रिया) Ś₁ K B₁ ३ D₂ ३. ३ नाम (K₁ तात), B₂ ४ D_n
 D₁ ४ ६ [अ]र्थात्, D₆ [अ]स्त्राणा (for तस्य)

15 ^a) B₂ D_n १ D₁-३ ते वय (B₂m तस्वय) (for
 त वय) T₁ द्रष्टुमिच्छाम^१ (for पाण्डव सर्वे) — ^b) K₂ ४
 D (except D₄ ६) अरिदम (for धन^१)

16 ^b) MSS वर, वर also (for वर) — ^c) T G₂ ३
 अवसान (for धान) T₁ पद्याम (for गच्छा^१)

17 ^a) G₂ ४ यद्यद् (for अन्यद्) M₁ तस्माद् (for
 साधु) — ^b) S ब्रह्माद्य (T₁ ब्रह्मण्य) (for बह्वन्न) S
 (except M₁) जल^१ (G₁ बल^१) (for फल^१) K₃ B₂ ४
 D₁ T₁ G₂ M₂ शुचि. — ^c) Ś₁ K₁ ३ तु; K₁ ते, D₂ मे,
 D₆ वा, M₁ न^१ (for च)

18 ^a) Ś₁ कचिद्, K₂ क च, B₂ ३ D_n ३ G₁ ३ कि
 चिद् (for कचिद्) — ^c) K₁ M₁ 'क्षेमा', G₂ ४ 'क्षामा'
 (for 'क्षामो') — ^d) Ś₁ K₁ वस्तुकामा, K₁ वनि^१, K₂
 वसु^१; D₆ वर्षाकाले, D_n D₁ वृष्टिकामा, D₂ ३ M वसु^१,
 D₆ वसु^१.

19 ^b) Ś₁ B₁ D_n D₂ ३ M₂ प्रति^१ (for परि) T₁
 द्विजातिजनविश्रुतान्; M₁ सर्वदिग्भ्य परि^१.

20 ^a) K₁ B₁ ४ D (except D₄-६) मे (for नो)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_n 2 T G M₁
 आरण्य — Sub parvan K₁ B₁ ३ D₆ D_n ३ D₄ G₁ M₂
 तीर्थयात्रा, Ś₁ K₁-३ B₂ ४ D_n १ D₁-३. ६ (marg sec m)
 (all om sub parvan name) mention only धौम्यतीर्थ-
 यात्रा — Adhy name D₆ युधिष्ठिरवाक्य — Adhy no
 (figures, words or both) D_n(sup lin) १ ३ ८६,
 D_n ३ M₂ (before corr) ८७, D₁ ९०, S (M₂ after
 corr) ८५ — Śloka no D_n २१

85

1 ^c) D_n तथा (t), T₁ M ततो (for तदा)

2 ^a) Ś₁ K₁ ३ 'भिमतात्', B D₆ D₄ ६ 'जुगतात्' (for

दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥ २
 पूर्वं प्राचीं दिशं राजत्राजर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां तै कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ३
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥ ४
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
 यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ५
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ६
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ७

महानदी च तत्रैव तथा गयशिरोऽनघ ।
 यत्रामौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥ ८
 सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ ९
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजत्तात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १०
 पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ।
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदश्यस्तथा जगौ ॥ ११

C. 3 8312
 B. 3 87 16
 K. 3 85 16

*नुमतान्) M1 ब्राह्मणाश्चैव ये पुण्या — °) M1 तत्रासन्
 (for आत्रमान्) — °) M1 अथ (for दिशश्च) T2 G2 3
 तीर्थांश्च (for तीर्थानि) — °) Dn D2 5 S (except M1)
 वदतो Dc मम, Dn D2 5 S (except T1) [S]नघ (for नृप)
 — After 2, B Dc Dn D2 5 T2 (marg) G3 ins

455* याञ्छ्रुत्वा गदतो राजन्विशोको भवित्तासि ह ।

द्वौपद्या चानया सार्धं आनृमिश्च नरेश्वर ।

श्रवणाञ्चैव तेषां स्व पुण्यमाप्ससि पाण्डव ।

गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ।

3 °) S1 पूर्वां प्राचीं, T2 G2-4 शृणु पूर्वा — °) K1 B
 D1 2 5 M1 ब्रह्मर्षिं, T2 G2 4 देवर्षिं — °) K4 B3 Dn
 D5 कथं (for कीर्तं) — °) S1 K1 3 यथाविधि, K4
 D2 1 5 यथाश्रुति, B2 महामते

4 °) S (except T2 G3) नैमिषा S1 K1 2 भरतर्षभ
 (for नाम भारत) — °) B Dc D2 5 तत्र (Dc1 अत्र)
 (for यत्र) — °) B Dn D3-5 पुण्यानि च (for सुप्तं)

5 °b) D2 transp पुण्या and रम्या S (except T2
 G3) नाम (for पुण्या), and पुण्या (for रम्या) S1 K1 3 4
 D1 2 3 पूजिता (for सेविता) B D4 देवर्षिपितृसेविता
 (for °) — °) S1 K2 सावित्री, K1 सावित्री, K3 सानिष्य

6 °) K B3 D1-3 5 T1 G1 2 M1 यस्या — °) K3 4
 D1 2 S सेवित, Dc मत्तम — °) K2 3 D5 G1 ब्रह्म-
 क्षिरो, K4 D1 गय (K4m धर्म) क्षिरो, D2 गयसरो — °) K3
 त्रिदशालयै..

7 °) Dn2 n3 यदर्थं — °) T1 G1 पुरा नरा (for
 तना) — 7cd=3 82 85ab — °) B3 यद्यप्येको (by
 transp), T1 G1 M यदि कश्चिद् — After 7, K1 2 4

(om line 2) Dc (om line 2) Dn D2 5 T2 G2-4 (G2 4
 both om line 2) ins

456* यजेत वाश्वमेधेन नील वा वृषमुत्सृजेत् ।

उत्तारयति सतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ।

[(L 1) = 3 82 85cd T2 G2-4 गौरौ वा वरवेत्कन्यां
 (for the prior half)]

8 °) S1 D1-3 यथा (for तथा) S1 K Dn D1-3 5
 M2 नृप (for सनघ) — °) D2 5 देवैर् (for विप्रैर्) — °)
 K3 B Dc2 Dn1 n3 D3 4 5 G2 अक्षय T2 G2-4 ध्रुव
 (for प्रभो)

9 °) Dn D2 तत्र (for यत्र) S1 K1 पुण्याश्रमजला यत्र
 — °) S1 K4 Dn1 n3 D3 G2 M2 फल्गु नाम, Dc Dn2 D1 2 5
 फल्गुनाम — °) D1 2 4 5 वापि, S (except M1) चैव
 (for चापि) — °) S1 K2 [S]भ्ययाद्यत्र, K1 B Dc Dn
 D1 2 4-5 'प्यगा', K3 D3 'प्यगा' — M2 om (hapl.)
 9f-11c

10 M2 om 10 (cf v1 9) — °) Dn तत्र (for
 तात) D5 बहुभी राजा (for तात बहुभि) K3 पुण्याभि,
 B D2 5 T1 G1 M1 बहुश (for भि)

11 M2 om 11abc (cf v1 9), K3 om 11ab
 — °) K4 B1 2 Dc D1-4 5 पञ्चालेषु — °) K1 4 Dn1 n3
 D1-3 M1 वन, B2 वृत, Dc लित (for वतम्) — °)
 T1 पियस्सोम (for यजद्यत्र) — °) Dn D2 5 पुत्रेण
 (for शक्रेण) K3 4 B Dc D1 2 4 5 यज्ञ परमशोभन
 — °) K4 T2 G तत्र (for यत्र) D1 4 5 [आ]स्म (for [अ]नु)
 — °) S1 K B Dc D1 2 4 5 जमदग्निस् (for जामदग्निस्)
 D1 2 5 G2 M1 तदा (for तथा) B3 [ए]व च (for जगौ)

विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ।
 कन्यकुब्जेऽपिवत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
 ततः क्षत्रादपाक्रामद्वाह्वणोऽस्मीति चात्रवीत् ॥ १२
 पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
 गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३
 यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
 प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १४
 अगस्त्यस्य च राजेन्द्र तत्राश्रमवरो महान् ।
 हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालंजरे नृप ॥ १५
 अत्यन्यानपर्वतात्राजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६
 अयजद्यत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ।
 यत्र भागीरथी पुण्या सदस्यासीद्युधिष्ठिर ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

यत्रासौ ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशां पते ।
 धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ १८
 पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
 केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ १९
 कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
 नैपधस्तृपितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ २०
 यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितम् ।
 वाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि ॥ २१
 तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव ॥ २२
 तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
 सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २३

12 °) K₃ D₁ ३ 'मित्रस्तु (for 'मित्रस्य) — °) T₁ G₁ त्वति°, T₂ G₂₋₄ चाति° (for अति°) — °) K₃ D₃ ३ S (except G₄) कन्या°, K₃ B₁ ३ ४ D₀ D₂ कान्व° (for कन्य°) — °) Ś₁ K₁ मित्रेण (for इन्द्रेण) — °) Ś₁ K₁ ३ D₀ D₃ T₂ G₃ अपक्रामद् — °) Ś₁ K₁ चात्रवीत् (for चात्रवीत्)

14 °) K₃ सर्वलोक, B₁ सर्वमेव (for पूर्वमेव) — Ś₁ om (hapl) 14^c-17^b — °) K₃ ४ D₁ ३ प्रयाग इति

15 Ś₁ om 15 (of v 1 14) — °) K₃ ४ D (except D₂ ४ ३) G₂ तु (for च) — °) B₄ S (except M₂) °पद (for °वरो) K D (except D₄ ३) M₃ नृप, B₄ T G M₁ महत् (for महान्), see below — After 15^{ab}, B₂₋₄ D₀ D_n D₄ ३ ins

457* तत्तथा तापसारण्य तापसैरुपशोभितम् ।

— °) K₂₋₄ D_{n1} D₃ ३ कालंजरे, T₂ G कारजरे K D (except D₄ ३) M₂ महान् (for नृप), see above.

16 S₁ om 16 (of v 1 14) — °) K₄ इति (for अति) K₃ B D₀ D₄ ३ T₂ G₃ अस्त्यन्य° (K₃ अनन्य°, D₀ अथान्य, D₄ T₂ G₃ अगस्त्य°, D₀ आगस्त्य°) पर्वतो राजन्, D_n अ(D_{n3} आ) गस्त्यपर्वतो रम्य (1), D₁ ३ अस्मत् पर्वतो यत्र, D₅ अस्त्यन्यपर्वताद्रम्य°

17 S₁ om 17^{ab} (of v 1 14) — °) K₁ ३ D_n D₃ T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र) — °) B₁₋₃ D₃ तत्र (for यत्र) T₁ G₁ ३ ४ M₃ गगा (for पुण्या) — °) K₁ B D_n D₁ ४ ३

G₁ सरस्यासी°

18 °) D_n D₁ ३ ३ T₁ G₁ M सा, T₂ G₂₋₄ च (for [अ]सी) B₄ पुण्यशालेति, D₀ ब्रह्मशालेति — °) K₃ D_{n1} n₃ D₃ T₁ G₄ आकीर्णं Ś₁ धूतपाप्मा विशाकीर्णा

19 °) Ś₁ K₃ ४ मगलो यत्र, D₁ ३ मुङ्गलीयश्च, D₅ जागली° — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D_n D₁₋₃ ३ महात्मन° (for सना°) — °) K₂ ३ D₁₋₃ T₁ G₁ केदारस्य, B₂ ३ D₃ ३ °स्तु.

20 °) S₁ K₁ ३ °फलागम°

21 °) Ś₁ K₁ ३ D_n D₃ ३ पुण्य, M₃ दिव्य (for रम्य). — °) D₁ ३ °सेवित (for °शोभितम्) — °) T₁ G₁ ३ ४ M₁ बहुला (for वाहुदा)

22 K₄ M₃ om (hapl) 22^c-23^d — °) T₂ G₃ ४ पूर्वस्या दिशि राजेंद्र

23 K₄ M₃ om 23 (of v 1 22) — °) S₁ D_{n3} D₃ ३ G₁ M₁ तिसृष्वन्यानि; K₁ °स्तु, G₂ ४ त्रिष्वन्यानि च T₁ G₁ ३ ४ राजेंद्र (for पुण्यानि) — °) D₃ शृणु; T₂ G₂₋₄ सर्व° (for दिक्षु) Ś₁ K₁ ३ सर्वासु (for तीर्थानि) D₀ सर्वदा, D₃ पाठव (for मे शृणु) — After 23^{ab}, D₃ ins

458* विस्तारेण यथाबुद्धि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
 — Ś₁ K₁ ३ om 23^{cd}

Colophon om. in B₁. — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T G₂₋₄ M₁ आरण्य, B₃ वन — Sub-parvan B₂ ४ D₀

८६

धौम्य उवाच ।

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
विस्तरेण यथावृद्धिं कीर्त्यमानानि भारत ॥ १
यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शुभा ॥ २
वेण्णा मीमरथी चोमे नद्यौ पापभयापहे ।
मृगद्विजसमाकीर्णं तापसालयभूपिते ॥ ३
राजपेस्तत्र च सरिन्मृगस्य भरतर्षभ ।
रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४

अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६
माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ ७
प्रवेप्युत्तरपार्श्वं तु पुण्ये कृन्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ८
वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।

C 3 8337
B 3 88 12
K 3 86 12

T₁ G₁ तीर्थयात्रा Ś₁ K₁ ३ ४ B₃ D_n D₁₋₅ (all om sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा — *Adhy name* T₂ G₃ धौम्यप्राचीतीर्थगमन — *Adhy no* (figures, words or both) D_{n1} (*sup lin*) n₂ 87, D_{n3} M₂ 88, D₁ 91, T G M₁ 86 — *Śloka no* D_n 29, D₁ 25

86

1 ^{ab}) T₁ G₁ ३ ४ M₂ दक्षिणेन Ś₁ K₁ ३ transp पुण्यानि and तीर्थानि K₃ ४ D₁₋₃ पाठव (for भारत) T₁ तीर्थानि भरतर्षभ (for ^b) — G₁ om. 1^{cd} — ^c) B D₄ ६ ययान्याय (for 'वृद्धि' — ^d) S₁ K₁ ३ D_n D₃ ६ तानि च, K₃ ४ B Dc D₁ २ ४ ६ भूमिप, G₂ M पार्थिव (for भारत)

2 K₁ om. 2^a-3^b — ^c) T₂ G₃ ४ बहुधाराव — K₃ om. (hapl.) 2^d-4^c — ^d) K₄ D_n D₁₋₃ ६ M₁ दिवा (for शुभा)

3 K₁ om. 3^{ab}, K₃ om. 3 (cf v l. 2) — ^a) S₁ K₂ वेणा, K₄ D (except D₁) वेणा, B वेण्वा Ś₁ K₂ M मीमरथी, T₂ G ६ (G₁ मीमरथी K₄ D (except D₄ ६) G₁ चैव (for चोमे) — G₄ om 3^{cd} — ^c) S₁ K₁ 'पक्षि', K₂ 'पक्ष' (for 'द्विज') — ^d) K₄ Dc D₁ ३ T₂ G₃ ३ 'शोभिते

4 K₃ om 4^{abc} (cf. v l. 2) — ^a) D_n D₅ T₂ G₃ ४ M तस्य (for तत्र) K₁₋₄ Dc तु (for च) — ^d) Dc द्विज-शोभिता — After 4, D₁ ins lines 1-5 of 459*

5 ^b) Ś₁ K₁ ३ महामना, K₃ ४ D (except D₄ ६)

*यथा — ^c) S₁ अनुवेग, K₁₋₃ D₁ ३ T₂ G₂₋₄ 'वदा — ^d) Ś₁ K₁ ३ धरणीपते, K₄ B₁ ३ D₃ धरणीतले, S वसुधाधिप (M₁ 'तले)

6 ^b) S₁ K₁ ३ T₁ वि- (for न) — K₁ ३ (both om lines 4-5) B₂ ४ Dc D_n D₁ ४ ६ ins after 6 (D₁ however ins lines 1-5 after 4)

459* पयोण्या यजमानस्य वाराहे तीर्थे उचमे ।

उद्धृत भूतलस्य वा वायुना समुदीरितम् ।

पयोण्या हरते तोय पापमामरणान्तिकम् ।

स्वर्गाद्दुसुद्धममल विषाण यत्र शूलिन ।

स्वमात्मविहित दृष्ट्वा मर्त्यं शिवपुर वजेत् । [5]

एकत सरित् सर्वा गङ्गाया मलिलोचया ।

पयोष्णी चकत पुण्या तीर्थभ्यो हि मता मम ।

[(L 4) B₄ Dc D₄ ६ स्वर्गन् (for स्वर्गाद्) B₂ ३ विश्राम (for विषाण) — (L 5) D₁ सद्य (for मर्त्यं) — (L 6) Dc सशिलोचया (for सलिले)]

— On the other hand, B₂ T₂ G₃ ४ M₂ ins after 6

460* मरुत परिवेद्यार सदस्याश्च द्विवीकस ।

[B₂ तस्यासन्पृथिवीपते (for the posterior half)]

7 ^a) K₃ मागधस्य, K₄ मातस्य च (m मावरस्य), D₃ माथुरस्य, G₁ अमारस्य Ś₁ K₁ रम्य (for पुण्य)

8 ^a) B D₄-गात्रेषु, D₆ गात्रे तु, Dc गा तत्र, D_n D₅-भारो तु (for 'पार्श्वं तु) Ś₁ K₁ ३ प्रवेणी (Ś₁ पूर्वण) तूत्तरे पार्श्वं, K₃ पूर्वणोत्तरपार्श्वं च

9 ^a) G₁ ४ वेदि Ś₁ शीर्षाभंके (sic), K₃ ४ B₁ ३ ४ D₃ ६ शूर्पारके, T₂ G₃ M शूर्पाकरे, G₄ शूर्पकरा K₁ ३ G₄ तत्र, K₃ तावज् (for तात) — ^d) K₃ ४ Dc D₃ ६ पुरी

रम्या पापाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ ९
 अशोकतीर्थं मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
 अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १०
 कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
 ताम्रपर्णीं तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ ११
 यत्र देवैस्तापस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
 गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १२
 शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
 हृदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १३
 तत्रैव तृणसोमाम्नेः संपन्नफलमूलवान् ।
 आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभे गिरौ ॥ १४

वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
 अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १५
 सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
 आश्रमान्सरितः शैलान्तरांसि च नराधिप ॥ १६
 चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि ऋथयन्त्युत ।
 प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशाना युधिष्ठिर ॥ १७
 तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
 उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ १८
 तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
 पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १९
 पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिपेविते ।

चन्द्रा, B Dn D₃ ० T₂ G₃ पुनश्चन्द्रा; D₁ ३ सरिचन्द्रा K₄
 [अ]व (for च) Ś₁ K₁ ३ पुरी चन्द्रनिभा नृप

10 °) B Dc Dn D₄ ० M₁ तत्रैव, T G₂₋₄ मरत्येषु
 (for मर्त्येषु) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ तीर्थो मर्त्ये च (K₄ D₁ ३
 'पु), D₃ ० तीर्थावर्तेषु, G₁ तीर्थमभ्येषु — °) G₁ पुण्य च
 (for कौन्तेय) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ ० बहुलाश्रमा (Ś₁ K₄ 'मा;
 K₂ मा, D₁ ३ 'मे), B Dc विपुलाश्रम, T₂ G₂₋₄ प्रवलाश्रम
 (G₂ 'म)

11 °) K₄ च भारत, D₄ ० नराधिप (for नर') K₄
 S पाण्ड्येषु (K₄ पाण्ड्ये च) भरतर्षभ — °) Ś₁ K₂ ताम्रवर्णः;
 K₁ 'वर्ण्यः; K₃ 'पर्णा, Dc Dn₂ D₁ ३ ० T₁ M₁ 'पर्णी, Dc
 'पर्णा — °) Ś₁ K₁ ३ B Dc D₄ ० तत् (for ता) M₁
 देवाश्रमपद तथा

12 °) Ś₁ K D (except D₁ ०) गोकर्ण इति S₁ K
 B₁ ३ ४ Dn D₃ ० ० विख्यातस्य — °) B₃ विश्रुत, Dn D₆
 विश्रुत (for भारत)

13 °) K₃ श्रोत; B Dc Dn₃ D₃ ० तत्र; T₂ G₃ चात्र
 (for तात) K₃ श्रवश्च स., Dc शिलोचय (for शिवश्च स)
 Ś₁ K₁ ३ शुचि, Dn शुभ (1), D₃ श्रय (for च स)
 — M₂ om 13^d-15^e — °) K₁ श्रीमान्मणिमयो गिरि
 (cf 15^b)

14 K₁ M₂ om 14 (for M₂ cf v l 13) — °) Ś₁
 K₂ B₂ ३ तृणसोमाम्ने; B₁ 'सोमाह्य, B₄ 'सोमाकै, Dc D₄ ०
 'सोमाकै, D₆ 'सोमागै; T G₂₋₄ 'धूमाम्ने Dn D₁ ३ तत्र
 वृक्षतृणाद्यैश्च. — °) Ś₁ K₄ B Dn D₁ ३ ० T₁ सपन्न, M₁
 आश्रम (for सपन्न) — °) Dc₂ G₂ ३ पुण्ये (for पुण्यो)
 Ś₁ K₂ D₁ ३ M₁ देवसभो, K₃ 'सहो; K₄ B₂ (m as in

text) Dn D₃ ३-० 'समो; Dc G₁ 'सभे, T₁ 'सन्वे, T₂ G₃
 'सभा, G₂ 'सहे Ś₁ K (K₁ om) B₂ (m as in text)
 D (except Dc) M₁ गिरि

15 M₂ om 15^{ab} (cf v l 13) — °) B Dn₁ n₂
 D₃ वैदूर्य — °) S₁ K₁ ३ गिरि; B D₁ ३ ३ शुभः (for
 शिव) — B₃ om (hapl) 15^c-18^b — °) G₂ आश्रम
 Ś₁ K₁ ३ B₂ D₆ तत्र (for चैव) K₃ अगस्त्यस्याश्रमस्यैव

16 B₃ om 16 (cf v l 15) — G₄ om 16^{cd}
 — °) B₁ Dn D₃ ३ चैव (for दौलान्)

17 B₃ om 17 (cf v l 15) — °) K₁ चमसो
 मज्जन, K₄ तमसा मज्जन (m as in text), B (B₃ om)
 Dc Dn D₁ ० T₂ (after corr) G₃ चमसोद्भेदन, T₁ G₁
 तमसो मज्जन, T₂ (before corr) तपसोन्मज्जन, G₂ ४ तपसा
 (G₄ 'सो) मज्जन — °) B₁ ३ D₄ ० तथैव, B₄ तत्रैव
 T₂ (before corr) G₂ ३ रचयत्युत — °) B (B₃ om)
 D₁ ० M चोदधे M₁ यत्र; M₂ तत्र (for तीर्थ) — °)
 T G₂₋₄ त्रिषु लोकेषु विश्रुत

18 B₃ om 18^{ab} (cf v l 15), D₂ om 18 — °)
 Ś₁ K₁ ३ Dn D₁ ३ G₁ M₂ शिव (for शुभम्) — °) Ś₁
 K₂ ३ D₆ ऊर्ज, G₄ मज्ज (for उज्ज), cf v l 20 also
 — °) Ś₁ K₃ Dc₁ D₃ G₄ M₂ क्षिप्र (for क्षिप्र)

19 °) Ś₁ K₃ ४ B₁ Dc Dn D₁₋₃ ३ देवर्षिवीरेण; B₂₋₄
 D₄ ० धीरेण — G₄ om 19^{cd} — °) K₃ ४ Dc D₁ ३
 जनाधिप (for युधि)

20 B₃ om 20^{cd} — °) Ś₁ K₁₋₃ D₆ ऊर्जयतः (Ś₁
 'त, K₃ D₆ 'ते), G₄ मज्जयते, cf. v l 18 also T G₃ ४
 हि, G₁ [S]पि, G₂ [S]भि- (for स) — After 20, T₁

ज्जयन्ते स्म तस्माद्भो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २०
 पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ।
 आक्षादेवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २१
 । च वेदविदो विद्या ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
 । वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्म सनातनम् ॥ २२

पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलाना च मङ्गलम् ॥ २३
 त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

धौम्य उवाच ।

श्रवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 प्रियङ्गवाभ्रवनोपेता वानीरवनमालिनी ।
 प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २

निकेतः ख्यायते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
 जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ३
 वैडूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शुभः ।
 दिव्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४
 तस्य शैलस्य शिखरे सरस्तत्र च धीमतः ।

C 3 8360
B 3 89 7
K 3 87 7

ns

461* एष नारायणः श्रीमान्शीरणवनिक्केतनः ।

नागपर्यङ्कमुत्सृज्य द्यागतो मधुरा पुरीम् ।

21 °) K₁ ३ B₂ T₂ G₂ ३ M₂ यत्र (for तत्र) — °)

K₂ ३ B₄ D (except D₁ ६) G₄ यत्रासौ — G₂ om

21^{cd}, G₁ om (hapl.) 21^d-23^c — °) S₁ K₁ ३ पुरातन

22 G₁ om 22 (cf v.1 21), K₄ om 22^{ab} — °)

K₄ जगन्नाथ (for ते वदन्ति) D₁ ३ M महायाहो

23 G₁ om 23^{abc} (cf v.1 21), G₄ om 23^{ab}

— After 23^{ab}, T₁ ins

462* मङ्गल भगवान्विष्णुर्मङ्गल मधुसूदन ।

मङ्गल पुण्डरीकाक्षो मङ्गल गरुडध्वजः ।

24 °) D_n D_s T₂ G₃ त्रैलोक्ये — After 24^{ab}, N

(except K₃) ins

463* अव्ययात्मा महात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ।

[D_{n1} n₃ D₁ ४-६ व्यात्मा (for महात्मा)]

— °) K₃ Dc पुराण (Dc तत्रैव) पुरुषोव्यय

Colophon. — Major parvan S₁ K₁ ३ D_{n2} T G₂₋₄

M₁ आरण्य — Sub parvan T₁ तीर्थयात्रा N G₁ (om

sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थ (D_{n2} om

तीर्थ)यात्रा — Adhy name T₂ G₃ धौम्यदक्षिणतीर्थकथन

— Adhy no (figures, words or both) D_{n1} (sup

lin) n₂ 88, D_{n3} M₂ 89, D₁ 93, T G M₁ 87

— Śloka no D_{n1} n₃ D₁ 27, D_{n2} 28

87

1 °) C_n आनर्तपु, C_{np} अश्रवन्तिषु (as in text) ! T₁

प्रतीच्या राजशार्दूल — B₁ om 1^{cd} — °) = 3 88 1^d

S (except M₂) तीर्थान्याय

2 G₄ om 2^{ab} — °) T₂ G₂ ३ प्रियङ्गवाभ्रवोपेता

— °) S₁ K₂ ३ D_n D₁₋₃ ६ °फलः; B₃ °धनः, B_{1m} D₄ ६

°शालिनी — °) K₄ तत्र, B₁ रम्या (for पुण्या) K₃ पुण्य-

श्रोता नदी पुण्या — After 2, K₁ B Dc D_n D₄ ६ ins

464* त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

सरिद्रानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहा ।

नर्मदाया कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धिचरणैः ।

स्नातुमायान्ति पुण्यैर्धैः सदा वारिषु भारत ।

[(L.1) Posterior half = 3 87 1^d, 88 1^d — (L.3)

Dc महर्षिसिद्धचारणा, (for the posterior half)]

3 °) S₁ K₁ ३ ४ D_n D₁₋₃ ६ M₂ श्रूयते (for ख्यां)

— °) K₁ ३ तत्र S₁ विश्रवतो, K₃ D₃ ६ विश्वावसोर, B₃

विश्रवतो S₁ K₁₋₃ D₃ मुनिः

4 °) K₄ B D_{n1} D₃ वैदूर्यं — °) S₁ K₁ ३ शुचिः,

K₃ ४ D_n D₃ ६ M शिव (for शुभ) — °) B₂ D_n

D₁ ३ ६ नित्यं — °) T₂ G₂₋₄ हरिचन्दना (for तच्छदा),

C 3 8360
B 3 897
K 3 877

प्रफुल्लनलिनं राजन्देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
 ब्रह्माश्वर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
 पुण्ये स्वर्गोपमे दिव्ये नित्यं देवर्षिसेविते ॥ ६
 इदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
 विश्वामित्रनदी पारा पुण्या परपुरंजय ॥ ७
 यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुयात्मजः ।
 पपात स पुनर्लोकाँल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ ८
 तत्र पुण्यह्रदस्तात मैनाकश्चैव पर्वतः ।
 बहुमूलफलो वीर असितो नाम पर्वतः ॥ ९
 आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
 च्यवनस्याश्रमश्चैव ख्यातः सर्वत्र पाण्डव ।
 तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥ १०

जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठं मृगद्विजगणायुतः ॥ ११
 ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसायुता ।
 केतुमाला च मेध्या च गङ्गारण्यं च भूमिप ।
 ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिपेवितम् ॥ १२
 पितामहसरः पुण्यं पुष्कर नाम भारत ।
 वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १३
 अप्यत्र संस्तवार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
 पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर ॥ १४
 मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 पापानि विप्रणश्यन्ति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

5 ^b) S₁ K₁₋₃ D₁ २ तस्य (for तत्र) D_n D₃ ६ पुण्य
 महीपते; T G तरुलता (T₁ 'कुला, G₁ 'वना)कुल (for तत्र च
 धीमत) — °) K₃ प्रोस्फुल्लनलिन रां, D_n D₃ कुलपत्र
 महाराज

6 °) K₄ रम्ये, D_n D₃₋₅ चैव, D₆ तत्र (for दिव्ये)
 — ^d) K₄ मुनिः; T G M₂ देव- (G₁ पुण्य) (for नित्य)
 D_n D₃ ६ देवर्षिराणसेविते

7 °) K₁ २ ह्यादिनी, G₁ हृद्यानि, M₂ हृदनी — ^b) Ś₁
 K₁ ३ राजर्षे — °) Ś₁ K D (except D_o D₄) राजन्; B₁
 रम्या (for पारा) T₁ विश्वामित्रा नदिवरा, T₂ G₃ ४ विश्वा-
 मित्रेण तपसा, G₂ विश्वामित्रस्य नीचारा — ^d) T₂ G₃ ४
 निर्मिता सर्वपावनी

8 °) Ś₁ गतो, K₁₋₃ D₄ ० सभा- (for सता) — ^d)
 Ś₁ K₂ लेभे धर्म्यान्, K₄ D₁ ३ लेभे लोकान्, T₂ G₂ ३ M₁
 लेभे पुण्यान्; G₄ पुण्यान् लेभे B D₄ ० च शाश्वतान् (for
 सना°)

9 °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ यत्र (for तत्र) K₃ ४ D_n
 D₁₋₃ ६ G₄ M₁ पुण्यो हृद, B D_o D₄ ० M₂ पुण्या हृदा;
 T₁ पुण्यतम- (for पुण्यहृद) Ś₁ K₁ ३ चैव, B₁ ३ तत्र,
 D_n D₁ ६ ख्यातो (for तात) — ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ B₃ ४ तत्र
 पर्वत, B₁ पर्वतोत्तम- (for चैव पर्वत) — ^d) N T₁ 'फलो-
 पेतस्य N स्वसितो (K₃ प्रसितो; D_o D₄ ० तुषितो) (for
 असितो)

10 °) M₁ कक्षदेवस्य — ^b) Ś₁ K₃ पुत्र, K₁ ३ पूत-
 (for पुण्य) K₃ यत्र (for तत्र) — °) B₃ D₄ ० T₂

G₂₋₄ तत्र (for चैव) — ^d) Ś₁ K₁ ३ भारत (for पाण्डव)
 D_n D₆ विख्यातस्तत्र पाडव — °) T₁ अल्पेनैव च कालेन,
 T₂ G₂₋₄ अल्पाल्पेनैव सिध्यति (T₂ G₃ [by corr] सिद्धा स्यु)

11 °) K₁ ३ ४ D₁ ३ 'मार्गे (for 'मार्गो) — Ś₁ K₁ ३
 D₆ G₄ om (hapl) 11^b-12^a — ^b) K₃ ४ D_o D₁₋₃ S
 (G₄ om) मुनीना (for ऋषीणा) — °) K₃ श्रम्यता; K₄
 D₃ श्रीमं, D_o सरिं, D₁ ३ तपं, T₂ G₃ M श्राम्यं, G₁
 श्राम्यं (for श्राम्यं) — ^d) K₄ 'गण- पुनः; B₃ 'गणावृत',
 D_o G₁ 'गणायुत, D_o 'समायुत, D_n D₄ ० 'निपेवित;
 T₂ G₂ ३ मृगपक्षिगणायुत.

12 D₃ om 12^{ab}, Ś₁ K₁ ३ D₆ G₄ om 12^a (cf v. 1
 11) — ^d) K₃ ३ D₁ ३ T G₁₋₃ M₂ जम्बूमार्गो महाराज
 (= 11^a) — ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ D_n D₆ T G तापसैर्युत (D_n
 'युता; T₂ G₂₋₄ 'वृत), K₃ D₁ ३ तपसायुत — ^d) Ś₁ K₁
 गगाद्वारे, K₃ ४ D_n D₁₋₃ ६ M₁ 'द्वार — °) Ś₁ K₁ ३
 तीर्थं, T₂ G₂₋₄ रम्य (for पुण्य) B₃ द्विजगणावृत, S मुनि-
 निपेवित — After 12, B₃ repeats 12^{ab} (v. 1 निपेवित
 for तापसायुता)

13 ^b) S₁ K D_n D₃ ६ M₂ नामत, B₃ विश्रुत (for
 भारत)

14 °) K₃ सश्रवार्थाय, B₂₋₄ सभवां, D_n D₃ ६
 सश्रवां, T₂ G₂ ३ सस्त्रव पार्थ, G₄ सस्त्रवप्राप्त — ^b) K₁
 इम जगौ, B D_o D₄ ० इमा जगौ, S उदाजगौ (T₂ [after
 corr] G₃ उपाजगौ) — ^d) T G₂₋₄ M₂ शृणु, G₁ जगौ
 (for वर)

८८

धौम्य उवाच ।

उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
 तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 सरस्वती पुण्यवहा हृदिनी वनमालिनी ।
 समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ २
 तत्र पुण्यतमं तीर्थं पुक्षावतरणं शिवम् ।
 यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ३
 पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
 सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ४

एतस्मिन्नेव चार्थेयमिन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
 गाथा चरति लोकेऽस्मिन्गीयमाना द्विजातिभिः ॥ ५
 अग्नयः सहदेवेन ये चिता यमुनामनु ।
 शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ६
 तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशः ।
 विशतिं सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ७
 कामक्रुधो द्विजातीनां श्रुतस्तात मया पुरा ।
 अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः सरकस्तस्य विश्रुतः ॥ ८
 सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।

C 3 8331
B 3 90 10
K 3 88 10

15 ^a) T₂ G₃ हि (for [अ]पि) — ^b) B D₄ ६ M₁ तपं (for मनं) — ^c) Dn₁ n₃ D₃ ६ विप्रण (or 'न') इत्यति पापानि (by transp) — ^d) K₁ ३ शोभते, B₃ ४ D₄ ६ T₁ G₁ M पूज्यं (for मोदं)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ Dn₂ T G₃ ४ M₁ आरण्य — Sub-parvan T₁ तीर्थयात्रा N (except Dn₂) (all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा — Adhy name G₁ धौम्यतीर्थानुक्रमण — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 89, Dn₂ (wrongly) 99, Dn₂ M₃ 90, D₁ 93, T G M₁ 88 — Śloka no Dn 18, D₁ 16

88

1 ^b) K₁ D₁₋₃ तीर्थो (for पुण्यां) — B₃ om 1^{cd} — ^d) = 3 87 1^d K₃ B₂ ४ Dc D₄ ६ T₁ G₁ M₁ तीर्थो (for पुण्यां) — After 1, B (B₃ om. line 2) Dc Dn D₄ ६ ms

४६५* ऋणुष्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयत प्रभो ।

कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धा जनयते शुभाम् ।

[(L 1) B₁ ३ ४ Dc राजन् (for मूत्वा)]

2 ^a) B Dc D₄ ६ पुण्यजला, Dn D₃ ६ महापुण्या, S पुण्यतमा (for 'वहा) — ^b) S₁ K₁ ३ T₁ G₁ हादिनी S₁ K₁ ३ ४ Dn D₁₋₃ ६ तीर्थमालिनी, B D₆ वप्रं, Dc D₄ विप्रं, M₁ मेवं, M₃ च प्रमाथिनी — ^c) B₁₋₃ D₄ ६ महापुण्या, M₁ वेगवहा (for महावेगा) — ^d) D₁ २ ४ ६ तत्र

D₁ ३ T₁ M₃ भारत (for पाण्डव)

3 G₄ om 3 — ^a) Ś₁ K₁ Dn D₁ ३ M₁ यत्र (for तत्र) Dn D₁ ३ ६ पुण्यतर — ^b) Dn D₃ ६ ६ S (except M₁) शुभ (for शिवम्) — ^c) T₂ G₂ ३ M₃ सारस्वतीर — ^d) K₁ अवभृत्तैर, Dn D₃ ६ नृथैर, M₂ नृथान्

4 ^a) S₁ K₁ ३ ख्यायते, K₃ तमक्षय, K₄ S (except G₄ M₂) च ख्यायते — ^b) B₁₋₃ सरो (for 'शिरो) B₃ Dc D₄ ६ महत् (for सनघ)

5 ^a) K₃ चार्थेषु, B D (except D₃) चार्थसौ (B₃ चाप्यर्थं) (for चार्थयम्) — D₂ om 5^b-6^a, Ś₁ om. 5^{cd} — ^d) M श्लोकम् (for गाथा), and गीयमानो

6 D₂ om 6^a (cf. v.l. 5) — ^b) B₃ Dn D₄ ६ सेविता (for ये चिता) — ^c) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ ६ शत सहस्रदक्षिणा, K₁ B Dc Dn D₄ ६ ते तस्य कुरुशार्दूल — ^d) K₃ ४ D₃ ६ महस्र शतं

7 ^a) Dc₂ T₂ G₂₋₄ अत्रैव, D₁ ३ तथै (for तत्रै) — ^c) S₁ K₂ ३ D (except D₃ ४) T₁ M Cn विशति, Cnp as in text — ^d) T₂ G उदाहरत्

8 G₄ om. 8 — ^a) B Dc D₄ ६ कृष्म (for 'कृषो) — ^b) S₁ Dn D₃ ६ यथा (for मया) — ^c) K₃ अत्रैव, D₅ अत्यर्थम्, M₁ अद्यापि (for अत्यन्तम्) K₃ M₁ चाश्रम, G₂ आश्रय — ^d) S₁ M₁ शकस्व, K₁ B₂ ३ D₄ ६ सरमस्व, K₃ चरकस्व; T G (G₄ om.) M₂ शकस्व (for सरकस्व) D₄ ६ T G (G₄ om) M₂ तत्र (for तस्य) B D₄ ६ भारत (for विश्रुत) K₃ ४ Dc Dn D₁₋₃ ६ शरभगत्य वि

9 ^b) S₁ K D₁ ३ तत (for पार्थं) B₂ D₄ ६ T₂ G₃ सेविता (for पूजि) — ^c) K₁ B Dc D₃ वालिखिल्यैर

८९

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभापमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
 लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
 तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
 उदतिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
 तमभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
 स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ४
 संचरन्नस्मि कौन्तेय सर्वलोकान्यदृच्छया ।
 गतः शक्रस्य सदनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
 तत्र च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
 शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
 आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥ ६

आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतानिति ।
 सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वा सहानुजम् ॥ ७
 वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
 आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ॥ ८
 भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ।
 यच्चयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं पाण्डवर्षभ ॥ ९
 तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं महत् ।
 यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागतम् ॥ १०
 अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
 तत्समन्त्रं संहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ॥ ११
 वज्रं चान्यानि चास्त्राणि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
 यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।
 अस्त्रायणीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १२
 विश्वावसोश्च तनयाद्रीतं नृत्तं च साम च ।

— *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ n₂ M₂
 90, Dn₃ 91, D₁ 94, T G M₁ 89 — *Śloka no*
 Dn₁ n₂ 34, Dn₃ 35, D₁ 29

89

1 ^b) K₄ D₀₁ D₃ ० कौरवनन्दन ; T₁ कौरव्यनन्दन — ^c)
 Ś₁ D_n T₂ G₃ 4 स, K₃ तु (for सु)
 2 ^b) K₄ D₁ 3 M₂ ये (for ते) — D₃ om 2^c-4^b
 — ^c) D_n D₅ उपातिष्ठन् B₁ 3 4 D₄ ० M₂ महाभाग,
 B₂ T₂ G₂₋₃ राज, D₀ D₁ T₁ भाग, G₁ M₁ स्मान
 3 D₃ om 3 (cf v 1 2) — ^a) Ś₁ D_n D₁ 4 सम
 (for तम) — ^b) D_n D₅ ० धर्मपुत्रो — ^d) T₁ गमने
 (for अटने) M₂ महर्षिं लोकविश्रुत
 4 D₃ om 4^{ab} (cf v 1 2) — ^b) B₂ मलि, B₃ D₀
 S (except G₁ 2) स्मना, D₄ ० मते, D₅ तपा (for मना)
 5 ^a) Ś₁ K₁ 3 इव (for अस्मि) — ^b) Ś₁ K D_n
 D₁₋₃ ० T₂ G₃ सर्वान् (for सर्व) — ^c) Ś₁ K D_n D₅ ०
 T₂ G₂₋₄ भवन (for सदन)
 7 ^a) Ś₁ K D₀ D₁ 3 transp आह and तत्र B₂ D₄ ०
 प्राह (for आह) Ś₁ K B₃ D₀ D₂ देवेन्द्रो (for देवेशो)

— ^b) K₄ D₀ D_n D₃ ० प्रति (for इति) — ^d) K₄ D₁ /
 महाभुज, D₀ सभागत, M₂ महाभुज (for सहा)
 8 ^a) S₁ K₁ 3 राजन्, B₃ तावद् (for तात) — ^d) B₄
 अह (for महत्) K₃ महात् कुरुनन्दन, K₄ B₁₋₃ D₀
 D₁ 3 4 ० सुमहत्पाण्डुनन्दन
 9 ^a) D_n n₂ D₅ ऋषि (for भ्रातृ) — ^b) T₂
 G₂₋₃ सह (for चैव) — ^c) K₃ B₁ 3 D₄ ० S (except
 M₂) यत्, B₄ तत् (for यत्) S₁ K₁ 3 T₁ स्वयोक्त, B₄
 च प्रोक्त (for स्वयोक्तो) S₁ K₁ 3 स्वय भ्रातुर (for महा)
 — ^d) S₁ K₁ 3 D_n D₅ भरतर्षभ, B₃ पाडवो गत, D₀ D₁ 3
 G₂ पाण्डुनन्दन, T₂ G₃ 4 M₁ पाण्डवर्षभ
 10 ^a) S₁ तदस्त्र प्राप्त, K₁ 3 D₁ 3 प्राप्त तदस्त्र, T₂ G₁ 3
 तदस्त्रमात्त — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D (except D₃ 4 ०) विभो
 (for महत्) — ^d) D_n D₃ ० आगमत् (for आगतम्)
 11 ^a) Ś₁ K₁ 3 त (for तत्) Cf v 1 3 88 24
 12 ^a) T₂ G₂ 3 शास्त्राणि (for चास्त्राणि) Ś₁ K₁₋₃ /
 D₁ 3 वज्र चास्त्राणि च तथा, B₄ D_n D₃ वज्रम (B₄ वज्र चा)
 स्त्राणि चान्यानि — ^b) S₁ K₁ 3 दडनीतिर, K₃ इद्रादीनि,
 T₁ दडानीति, G₂ दडयादीनि — ^c) B₂ 3 D_n D₄ ०
 [अ]वाप्त (for [अ]धीत) — ^f) B D₄ ० कुरुनन्दन (for

चादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १३
 एवं कृताह्नः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् ।
 सुखं वसति श्रीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १४
 यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमत्रवीत् ।
 तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर नित्रोव मे ॥ १५
 भवान्मनुष्यलोकाय गमिष्यति न संशयः ।
 ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १६
 आगमिष्यति ते भ्राता कृताह्नः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १७
 तपसा तु त्वमात्मानं भ्रातृभिः सह योजय ।

तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १८
 अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्यभ ।
 न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ १९
 यच्चापि ते भयं तस्मान्मनसिस्थमरिंदम ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि स्वयसाचात्रिहागते ॥ २०
 यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
 तच्च ते लोमशः सर्वं कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २१
 यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 महर्षिरेप यद्ब्रूयात्तच्छ्रद्धेयमनन्यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि एकोनवतितमोऽध्याय ॥ ८९ ॥

[अ]मितविक्रम)

13 °) Dn Ds ६ तु (for च) — °) T₁ G₁ गीत,
 M₁ दिव्य (for गीतं) N (except S₁ K₂) नृत्य (for नृत्तं)
 — °) S₁ K₁ ३ गृह्णाद् (for विन्दद्)

14 °) G₂ [अ]वरत् (for [अ]नुजत्) T₁ अनुजस्तव
 सुव्रत

15 °) K₃ B₁₋₃ Dc D₄ ६ यच्च (Dc यश्च) मा स (for
 यदर्थं मा) K₃ नरं (for सुरं) — °) K₃ तत्वत, Dc
 यच्च ते K₁ B₁ M₁ कीर्तयिष्यामि — °) T G तत् (for मे)

16 °) S₁ K₁ ३ लोक हि, Dn₁ n₃ D₅ लोकेपि, Dn₂
 T₂ G लोकेषु (G₁ लोकात्) K₄ भगवान्मातुषे लोके
 (m as in text)

17 °) T₂ G₂₋₄ कृतार्थं (for च) — °) S₁ K D₃
 दिवाल्यैः, D₁ सुराल्यैः; S दिवौकसा

18 °) B Dc D₄ ६ तत् (B₄ च), Dn D₅ [अ]पि (for
 तु) T₂ G₂₋₄ तप्तम् (for तुत्वम्) G₁ तपसा त्व च तीर्थेन
 — °) S₁ K D (except D₄ ६) M₁ योजय भ्रातृभिः सह

19 T₁ om. 19-20 — After 19^{ab}, K₁ ३ B Dc Dn
 D₄ ६ ms

168* सत्वसध महोत्साह महावीर्यं महाबलम् ।

महाहवेष्वप्रतिम महायुद्धविशारदम् ।

महाधनुर्धर वीर महाह्य वचर्णिनम् ।

महेश्वसुतप्रख्यमादित्यतनय प्रभुम् ।

तथा ज्ञानगतिं स्कन्ध सहजोत्पणपौरुषम् ।

[(L 1) B₁ ३ Dc महात्मान (for नहो) — (L 3)
 Dc कृताह्न (for महाह्न), and वर्णिण (for वर्णिनम्)
 — (L 5) Dc ह्येन (for स्कन्ध) K₁ ३ Dn तयार्जुनमति-
 स्त्व (K₁ ३ द), Cnp तथा ज्ञानं etc (as above) B₁ ३

Do सहसो (Dc जो) ज्वलकुडर, B₄ महत्तनयनोपम (for the
 posterior half)]

— °) S₁ K₁ ३ ३ D₁ ३ च (for स)

20 T₁ om. 20 (cf v.l. 19) — °) S₁ K Dn
 D₁₋₃ ३ कर्णान् (for तस्मान्) — °) K₃ अनिदित (for
 अरिंदम) M₁ मनसि स्थितमच्युत — °) B D₄ ६ M₂
 प्येह (for प्यामि) — °) N G₁ साचिनि (for साचाव्)
 S₁ K₄ B Dc D₃₋₄ ६ [अ]तो गते, K₁₋₃ Dn D₁ ६ [उ]पागते,
 T₂ G₃ [इ]तो गते (for [इ]हागते)

21 S₁ K₁ ३ om 21 — °) T₂ G₂₋₄ कुश (for
 वीर) — °) K₃ ३ B Dc Dn₃ D₁ ३-६ महर्षिलोमशस्ते वै
 (K₃ ३ D₁ ३ ३ शस्ते), Dn₁ n₃ D₃ ३ महर्षिलोमशस्ते

22 °) S₁ K D (except D₃ ६ ६) G₁ ३ ब्रह्मर्षिर् (for
 महर्षिर्) S₁ K₂ Dc Dn₃ एव (for एव) B (B₄ marg)
 Dn₃ D₄ ६ लोमशो ब्रूयात् (for एव यद्ब्रूयात्) B₄ वै, G₂ ३
 तद् (for यद्) K₃ ३ Dc Dn₁ n₃ D₃ ३ ६ ब्रूयात्वा
 (Dn₁ n₃ D₃ ६ च्चे) (for यद्ब्रूयात्) — °) B₃ तच्छ्रद्धेयम्,
 B₄ तज्ज्ञेयम्, T₁ तच्छ्रेयोय, G₄ तच्छ्रद्धेय (for तच्छ्रद्धेयम्)
 K₂ T G न चान्यथा (for अनन्यथा) Dn₁ n₃ D₃ ६ न
 तच्छ्रद्धेयमन्यथा

Colophon om in K₃ — Major parvan S₁ K₁ ३
 Dn₁ n₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub-parvan D₃ T₂
 G₁ ३ तीर्थयात्रा K₄ B₂ ३ Dn₁ n₃ D₁ ३ ६ (all om.
 sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा
 — Adhy name S₁ K₁ ३ लोमशवाक्य, B₄ इन्द्रवाक्य,
 T₁ लोमशागमन, T₂ G₃ लोमशाभिगमन, G₁ लोमशागमन
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₃ 91,

लोमश उवाच ।

धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
 युधिष्ठिर भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया श्रिया ॥ १
 त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
 श्रीमतां चापि जानासि राज्ञां धर्मं सनातनम् ॥ २
 स भवान्यत्पर वेद पावनं पुरुषान्प्रति ।
 तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवम् ॥ ३
 यथा तीर्थानि गच्छेत गाथ दद्यात्स पार्थिवः ।
 तथा सर्वात्मना कार्यमिति मा विजयोऽब्रवीत् ॥ ४
 भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
 रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ५
 दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
 तथा रक्षस्व कौन्तेयं राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६

यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
 त्वयाभिगुप्तान्कौन्तेयान्नातिवर्तेषुरन्तिहात् ॥ ७
 सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादजुनस्य च ।
 रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
 द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
 इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता मह ॥ ९
 इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
 मन्नादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
 नानृजुर्नाकृतात्मा च नावैद्यो न च पापकृत् ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च बक्रमतिर्नरः ॥ ११
 त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः मत्संगरः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
 यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।

Dn₃ M₃ 92, D₁ 95, T G M₁ 90 — Śloka no
 Dn 25, D₁ 23

90

1 °) K₁ D₁ १ [अ]स्ति, K₃ [अ]स्ति (for [अ]पि) Ś₁
 K D₁ ३. १ [उ]क्त (for [उ]क्त) — °) Ś₁ K₁ ३ B₃ D₁ ३
 M₃ तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु) T₁ M₁ नराधिप (for
 युधि) D₀ फल तीर्थेषु भारत — °) T₂ G भ्रातर मेतुजै
 सार्धं — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₀ G₂ M₂ योजयेद् (for 'येर्')
 Ś₁ K₂ वद्यया (for धर्म्यया) K₁ B₃ D₀ D₃ D₁ १ T G₃
 M गिरा, B₁ ३ ४ G₁ ३ ४ धिया (for श्रिया) D₁ ३ योज-
 येथान्नापश्रिया

2 °) K₁ S (except M₁) धर्मं पर B D₀ D₃ १ वेत्सि
 (for वेत्थ) — °) T₂ G₂₋₃ चासि; M₁ च वि- (for चापि)
 — °) Dn D₀ M₁ धर्मं राज्ञा (by transp), D₃ धर्मं राज्य

3 °) B D (except D₁₋₃) परम (for यत्पर) — °)
 K₃ Dn D₃ १ T₂ G₂₋₄ पुरुष (for 'पान्') — °) K₃ ४ B
 D (except D₁ ३) पाडवान्, M₁ पार्थिव

4 °) Ś₁ तीर्थेन (for तीर्थानि) — °) T₂ G₂₋₄ गत्वा
 (for गाथ) — °) T₂ G₂₋₄ सर्वं स्वया (for सर्वो) — °)

Ś₁ K Dn D₁₋₃ १ अनुंनो (K₃ विजने) (for विजयो)
 6 °) K₃ ४ B Dn D₁₋₃ G₁ M कौन्तेयान् (for 'य')
 D₁ तथा रक्षश्च कौन्तेयो
 7 °) T₁ G₂ ३ च (for हि) — °) S₁ [अ]भियुक्तः
 K₃ Dn D₃ १ [अ]भियुक्तं, D₀ हि गुप्तान्, D₀ गुप्तान्दि (for
 [अ]भियुप्तान्) Ś₁ K₂ Dn D₂ ३ १ कौन्तेय — °) K₃ B₃
 Dn₃ T₁ M₁ नाभिवर्तयुर, D₀ नाभिवर्धयुर; Dn₁ n₃ D₃ न
 विवर्तेयुर Ś₁ Dn D₃ १ अतिरु

8 After S^{ab}, D₁ ३ ms

169* आगतस्त्वा महाबाहो कुरु पुण्य युधिष्ठिर ।

9 °) Ś₁ K₂ द्विस्तीर्णानि, K₁ द्विवारया ('), M₂ विस्ती-
 णानि K₁ महाबाहो, K₃ (corrupt) मयाबाहो — °)
 M₂ तीर्थानि (for दृष्टानि) — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₃ इम (for
 इद्) K₃ ३ms यास्यामि, K₄ B₃ D₀ चक्ष्यामि (for
 द्रक्ष्यामि)

10 °) T G M₁ शुभावहा (G₃ युधिष्ठिर) (for भया)

11 °) T₂ G₂₋₄ नानृती (for नानृजुर्) M₂ नानृतात्मा
 च — °) K₁ नृतीयः; B Dn D₁ ३ ४ १ नाविद्यो

12 T₁ om (hapl.) 12^{ab} — °) S (T₁ om) रतिर्
 (for 'मतिर्') — °) B₁ ३ ४ Dn D₄ १ M₂ सर्वसगेभ्यो

13 °) T₂ G₂₋₄ पार्थिव (for पाण्डव)

यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।

स्मरेद्धि देवराजो यं किं नामाम्यधिकं ततः ॥ १४

भवता संगमो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।

वासवः स्मरते यस्य को नामाम्यधिकस्ततः ॥ १५

यच्च मा भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।

धौम्यस्य वचनादेपा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६

तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्ममनं तीर्थदर्शने ।

तदैव गन्तासि दृढमेप मे निश्चयः परः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।

लघुर्भव महाराज लघुः खैरं गमिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवतितमोऽध्याय ॥ ९० ॥

भिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।

ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ १९

श्रृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु चैव ते ।

स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः ॥ २०

स चेद्यथोचिता वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।

अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारसमाहिताः ।

विप्राश्च यतयो युक्ता जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २२

तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः ।

प्रतिजग्राह विधिवद्दूतैश्च समतर्पयत् ॥ २३

ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।

लोमशेन च सुग्रीतस्त्रिात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २४

C 3 8457
B 3 92 27
K. 3 90 26

14 D₃ om 14^a-15^b — ^b) T G मुने (for क्वचित्) — ^c) S₁ K D₁ ३ मा, D₅ G₄ M₁ यत् (for य) — ^d) B Dc Dn D₄ ० T₂ (after corr) को नामाम्यधिकस्तत (= 15^d)

15 Dc D₃ om 15^{ab} (for D₃ cf v.l. 14), Ś₁ om (hapl.) 15 — ^b) K₂ ३ B₁ ४ Dn D₄-० T₁ M चैव (for यन्) — ^d) K₂ ४ T₁ G₁ ४ M₂ किं (K₂ G₁ M₂ को) नामाम्यधिकस्तत (= 14^d)

16 ^a) T₂ G₂-४ वद्, G₁ M₂ मा (for मा) — ^b) T G₂-३ गमन (for दर्शन) — ^d) D₁ ३ तथैव (for कृतैव) — After 16 B₃ ins 470*

17 B₃ om 17^a-19^b — ^a) S₁ Dc यद्, K₃ म (for वद्) S₁ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ४ यथा (for यदा) T G वद् (G₁ इद्वा) (for ब्रह्मन्) — ^d) T₁ ३ (before corr) G₂ ४ तथैव (for तदैव) B₂-३ Dc Dn D₄ ० तीर्थान्येष, T₂ G₂-४ परमेय (for वद्)

18 B₃ om 18 with the ref. (cf v.l. 17), T₂ G₂ ४ om the ref — ^a) B (B₃ om) Dc Dn D₄ ० तु (for त)

19 B₃ om 19^{ab} (cf v.l. 17) — ^b) K₃ तापसाश्च ये, K₄ ये तपस्विन (for यतयश्च ये) D₁ ३ तथा (for च ये) — K₁ B Dc Dn D₄ ० ins after 19^{ab} (B₃, which om

17^a-19^b, ins after 16)

470* क्षुत्तृणाश्चध्रमायासशीतादिममद्विष्णव ।
ते सर्वे विनिवर्तन्ता ये च मिष्टभुनो द्विजा ।
पक्कादलेद्यपानाना मासाना च विकल्पका ।
तेऽपि सर्वं निवर्तन्ता ये च सूदानुयायिन ।
मया यथोचिता जीव्यै सविभक्ताश्च वृत्तिभिः ।

[(L 2) Dc 'वर्ततु (for 'वर्तन्ता) — (L 3) K₁ D₄ ० 'लेद्यमानाना, B 'पानलेद्याना, Dc 'पानभोज्याना K₁ विकल्पन, Dc विकल्पना — (L 4) B₁ ३ सूदानिरनुयायिन, Dc सुदानिरनुजायिन (for the posterior half) — (L 5) B₃ Dc मदा (for मया) B₃ D₅ यथोचितैर् B₃ Dc जीव्यै, D₅ द्रव्यै (for जीव्यै)]

— ^c) Ś₁ K₁ ३ D₃ ३ [अ]न्ये (for [अ]पि) — ^d) K₄ Dn D₄ ० G₂ पुर'सरा', T₁ G₁ ४ ये च भक्तिपुरं

20 ^b) S₁ K₁ २ ४ D₁ ३ तेषि- (for अभि) Ś₁ K₃ ४ चैव ह, K₁ ३ D₁ ३ चैव हि, B Dc Dn D₄ ० ते च (Dc-त्र) वै (for चैव ते) — ^c) T₁ G₁ ददाति (for दास्यति)

21 ^b) M₁ पृथिवीपति (for मनुजे) — ^c) S पाचालो

22 B₃ D₁ ३ G₂ om theref — ^b) K₁ B D (except D₁-३ ३) 'प्रपीडिता', T G सुतै (G₁ 'रु) भारे समाहिते (T₂ G₂ 'ता) — ^c) B₃ सुनयो (for यतयो) N (except Ś₁) M₁ मुख्या, G₄ विप्रा (for युक्ता)

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
 अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १
 राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
 देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
 अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
 अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वद्वते तानि कौरव ॥ ३
 श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
 अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
 भवन्तो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
 भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छेम वयमप्युत ॥ ५
 भवत्प्रसादाद्भि वयं प्राप्नुयाम फलं शुभम् ।

तीर्थानां पृथिवीपाल व्रतानां च विशां पते ॥ ६
 तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
 भवेम धृतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नृप ॥ ७
 भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
 अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
 भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
 ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापाल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९
 प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
 गङ्गाद्याः सरितश्चैव पृक्षादींश्च वनस्पतीन् ।
 त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥ १०
 यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
 कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ११

24 ^b Ś₁ K₁ २ भ्रातृभिः (for ब्राह्मणैः) B₃ वृत
(for सह)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ २ D₂ T G₂₋₄
 M₁ आरण्य — *Sub parvan* B₁ D₁ D₄ ६ T G₁ ३
 तीर्थयात्रा K₃ ४ B₂₋₄ D_० D₂ D₁₋₃ ६ (all om sub-
 parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy*
name T₂ G₃ अर्जुनकथन — *Adhy no* (figures, words
 or both) D₂ n₃ 92, D₂ M₂ 93, D₁ 96, T G M₁
 91 — *Śloka no* D_n 27, D₁ 24

91

- 1 ^a K₂₋₄ B₁ D_० D₂ ३ ६ T₁ प्रयात — ^०
 K₄ D_० T₁ महाराज (for तदा राजन्)
 2 ^० B D_n D₄ ६ ऋषिणा चैव स^०
 3 ^b Ś₁ D₁ २ इच्छसि (for अर्हसि) — ^० G₁ M
 transp हि and न — D_० om (hapl) 3^a-4^a — ^d
 S (except M₁) कुरुनदन (for नानि कौरव)
 4 D₂ om 4, D_० om 4^a (of v l 3) — ^a D₁ २
 T₂ G₂₋₄ सृष्टानि, T₁ G₁ सृष्टानि; M₂ विष्टानि — ^०
 K₃ ४ B₂ ३ ४m D₁ ३ ६ अन्यैस (for अल्पैस) — ^d B₃
 भरतर्षभ (for मनुजे^०)

5 ^a K₄ D₂ n₃ D₃ T₂ G₂ ३ भवतो (for 'न्तो)
 G₄ भ्रातरौ भवतः शूरा — ^b M₂ परा (for सदा) — ^d
 D_n D_० गच्छाम, D₃₋₅ गच्छामो (for गच्छेम)

6 ^b K₄ B₁₋₃ D प्राप्नुयाम Ś₁ K₁ २ D₃ ४ फलं सुख,
 K₄ B D_० D_n D₁ ३ ४ ६ M₂ सुख (B₂ M₂ शुभ) फल
 — D₂ om 6^a-7^०

7 D₂ om 7^{ab} (of v l 6) — ^b D₁ शुभ, T₁ G₁
 शुभास (for शुद्धास) — ^d T₂ G₂₋₄ 'सस्पर्वा' (for 'सदवा')
 D₁ २ पावन तीर्थदर्शन

8 ^b Ś₁ K B₃ D₁₋₃ ६ धीमत (for भारत) — ^०
 Ś₁ K₁ २ ४ D₁ २ तु (for च) — ^d B₂ D₁ २ ६ T₁ G₁
 चैव हि, T₂ G₂₋₄ चानघ

9 ^a D_० दिलीपस्य (for च वीरस्य) — ^b K₄ भारत,
 B₃ धीमत; S (except M₂) पाण्डव (for पार्थिव) — ^०
 B₁₋₃ D_० D_n n₃ D₃ ४ ६ T₂ G₃ M₂ प्राप्स्यसि, D_०
 यास्यसि

10 ^a D_० पुण्यानि (for तीर्थानि) — ^० M महाराज
 (for मही^०) — After 10, S ins

471* भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च ।
 [Prior half=5^०]

11 ^b T₁ प्रीतिरस्ति (for काचित्प्रीतिर्) S₁ K₁ २
 B₂ D_० D₃ ६ T G₃ नरा^० (for जना^०) — ^d T G तत्र,
 M वच (for तत)

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविन्नकरैः सदा ।
 अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
 तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
 यान्युवाच च देवर्षिलोमशः सुमहातपाः ॥ १३
 विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
 धृतपाप्मा सहास्माभिलोमशेन च पालितः ॥ १४
 स तथा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ।
 भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 वाढमित्यत्रवीत्सर्वान्स्तानृपीन्याण्डवर्षभः ॥ १५
 लोमशं समनुजाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ।
 ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
 द्रौपद्या चानवद्याङ्गया गमनाय मनो दधे ॥ १६
 अथ व्यासो महाभागस्तथा नारदपर्वतो ।
 क्राम्यक्रे पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥ १७
 तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजा चक्रे यथाविधि ।

सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथानुवन् ॥ १८
 युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
 मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ १९
 शरीरनियमं ह्याहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
 मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २०
 मनो ह्यदुष्टं शूराणां पर्याप्तं वै नराधिप ।
 मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २१
 ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
 दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २२
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २३
 लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
 नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २४
 धौम्येन सहिता वीरास्तथान्यैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्ष्यामतीताया पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २५

C 3 8484
 B 3 93 26
 K 3 91 27

12 ^a) M तु (for हि) — ^b) Ś₁ K₁ G₁ सह (for सदा) — ^c) S₁ K₁ ३ अव (for अनु)

13 ^a) S₁ K₁ ३ तानि युक्तानि, K₁ तथास्य, D₁ तथास्य, D₃ तथेत्यु (for तीर्थान्यु) — After 13^{ab}, B₃ ins

‡72* नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ।

[Cf 17^{ab}]

— ^c) K₃ यान्युवाचाथ, D₁₋₃ ६ यानि वक्ता च T₁ यान्या-
 न्युवाच देवर्षि

14 B₄ transp 14^{ab} and 14^{cd} — ^b) S₁ K D₁₋₃ ६
 महीपते (for नरा) — After 14^{ab}, K₁ ६ D₁₋₃ ins

‡73* ऋषिकृष्याश्च कास्त्र्येन लोडयस्व युधिष्ठिर ।

— ^a) K₂ B D (except D₁₋₃ ६) T₁ G₁ M [अ]भि
 (for च)

15 ^a) K₃ तदा, B D (except D₁₋₃ ६) राजा (for
 तथा) — D₄ om (hapl.) 15^d-16^c — ^c) S₁ K₁ ३ ६
 D₁ २ ६ ६ भरतर्षभ (D₂ ६ न) (for पाण्ड)

16 D₁ om 16^{abc} (cf v.l. 15) — ^a) K₂ T G₃ ६
 प्राप्य (for ज्ञाप्य)

17 ^b) B₂₋₄ D₂ D₄ पर्वतनारदौ (by transp) — ^c)
 Ś₁ K Dc D₁₋₃ ६ M₁ पाडवात् K₃ द्रष्टु, T₁ दृष्टा (for द्रष्टु)

19 Before 19, B₄ Dc Dn D₄ ६ ins ऋषय ऊचु

— K₁ om 19^{ab} — ^b) S₁ सेन सु, K₃ D₁ ६ T₁ M₁
 मन सु, D₂ मनस्य, D₃ मानस, T₃ G₂₋₄ M₃ मनस (for
 मनसा) — ^d) = 21^d N M₁ यास्यथ (S₁ Dc₂ Dn₁ त);
 M₂ गच्छथ (for गच्छत)

20 G₁ om (hapl.) 20-21 — ^a) K₁ २ शरीर
 नियम S₁ K₁ ३ B₂ Dn प्राहुर, D₅ स्वाहुर (for ब्राहुर)
 — K₃ om 20^b-21^d, and (erroneously) repeats
 instead 3 90 9^d-19^b — ^b) S₁ B₁ ३ ६ T₂ (after
 corr) G₃ मानस (for मानुष) B₃ महत् (for व्रतम्)
 B₂ D₃ ६ ब्राह्मणाना च साप्रत, D₆ णाना महद्गत. — ^c) K
 (K₃ om) B₂ D₁₋₃ M₃ मनोविशुद्धि, D₀ शुद्धया, T₁ शुद्ध
 — ^d) D₃ ६ बुधा (for द्विजा)

21 K₃ G₁ om 21 (cf. v.l. 20) — ^a) B₁ ३ ६ Dn
 D₄ ६ शौचाय (Dn₂ यं) (for शूराणा) — Ś₁ K₁ ३
 om 21^{cd} — ^d) = 19^d K₁ M₂ गच्छथ, B Dn D₄ ६
 दृश्यथ (B₂ यास्यथ) (for गच्छत)

22 ^a) S₁ मनस, h₁ २ मनुष्यै, K₄ D₃ ३ M₁ मानुषै
 (for मानसै) K₃ ये चाप्यनुगता पौरा

23 ^d) T₂ G₂₋₄ देव (for दिव्य)

25 ^b) B Dn D₄ ६ तथा तैर्

26 ^a) B₃ काचनानि, G₁ कार्मुकानि (for कर्डि) — ^c)

T₂ G₂₋₄ M₃ अमेघ (for चै) — ^d) S₁ B₄ Dc D₃ ६

C 3 8484
B 3 93 27
K 3 91 28

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्तदा ॥ २६
इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।

महानसन्वापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २७
सायुधा वद्वनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः ।
प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

युधिष्ठिर उवाच ।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १
परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मरतानपि ।
ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृष्यन्ते केन हेतुना ॥ २

लोमश उवाच ।

नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।
यदधर्मेण वर्धेरन्नधर्मरुचयो जनाः ॥ ३
वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४
मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ५
पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ॥ ६
तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७
दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधादहीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ८

अनुचरन्, K₃ उपचं, T₂ G₂₋₄ अभ्यचं Ś₁ K₁ २ ४ D₀
तथा, B₂ D_n D₁ ६ तत (for तदा)

28 ^b) T G₂ ३ तूणावत् T₂ G₃ समार्गणे

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_{n2} T G₂₋₄
M₁ आरण्य — Sub parvan B₁₋₃ D₀₁ D_{n1} n₂ D₄ ६
T₁ तीर्थयात्रा (B₂ cont लोमशतीर्थयात्रा); K₃ ४ B₄ D₀₃
D_{n3} D₁₋₃ ३ T₂ G₁ ३ (all om sub parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name T₂ G₃
पाण्डवप्रस्थान; G₁ पाण्डवप्रस्थापन — Adhy no (figures,
words or both) D_{n1} (sup lin) n₂ 93, D_{n3} M₂
94, D₁ 97, T G M₁ 92 — Śloka no D_n 29,
D₁ 80

92

2 ^b) T₁ G₁ M तानधर्मं (M₂ 'में); T₂ G₂₋₄ तथाधर्म-
(for न च धर्मं) Ś₁ K₃ B₂ D_n D₂₋₄ ६ -गतान्; K₄
-परात् (for -रतान्) — ^d Ś₁ K₂ तप्यते, K₁ स्पृश्यं, K₃
नदं; K₄ दृश्यं, B₁ ४ D₀ D₅ तृष्यं; D₁ ३ वर्धं, D₃
दीप्यं; T₁ बुध्यं (for ऋष्यन्ते)

3 ^{ab}) K₃ G₂ ३ transp राजन् and कार्यं D₀ कर्तव्य
तत् (for कार्यं पार्थ) K₃ ४ D₁₋₃ कदा (for कथं) — ^c
D_n D₁ ६ वर्धेयुर; T₂ G₂₋₄ सिध्येरन् — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ३
तेधर्मं, B₁ अधर्मरतयो, B₂ मतयो D₀ D₃ ३ T₂ G₃ ४
नरा

4 ^a) K₄ अधर्मेणेव ते तावत्, D₀ D₃ ३ अधर्मेणैधते
राजन् — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₅ समूल Ś₁ K D₁ २ ३ च (for
तु) — After 4, S (except M₂) ins

474* यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।

सर्वान्सपत्नान्वाधन्ते राज्यं चैषा विवर्धते ।

6 ^a) Ś₁ K D₁ २ M₂ चैतत्, G₄ सर्वं (for चैव) — ^b)
S₁ K B₁ ३ D₁ ३ सर्वं दृष्ट (by transp) D₀ चैव, G₄
चैव (for सर्वं) K₄ D_{n3} D₁ ३ प्रभो (for विभो) — ^c)
T₂ G₃ धर्मान् (for धर्मं) — ^d) S₁ K₁ ३ अधर्मं भेजिरे,
G₁ धर्मं त भेजिरे (for धर्मं तत्यजिरे)

7 Ś₁ om (hapl.) 7^{ab} — ^a) D₅ देवास्तीर्थानि (by
transp) — ^b) G₂ पार्थिवा (for भारता) — ^d) K₃
सर्वान् (for पूर्वम्)

8 K₃ om 8 — ^a) K₄ transp मान and समभवत्.
— ^b) B₂ [S]स जायते; D_{n1} n₂ G₄ [S]भ्यजायत, D₃ [S]-
भ्यजायते; T₁ ह्यजायत, T₂ G₂ ३ [S]भिजायते; G₁ [S]प्य-

तानलज्जान्गतहीकान्हीनवृत्तान्वृथात्रतान् ।
 क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ।
 लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नुप ॥ ९
 तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दण्डोपहतचेतसः ।
 दैतेयान्दानवाञ्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १०
 तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना तथा ।
 दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ॥ ११
 मानाभिभूतानचिराद्विनाशः प्रत्यपद्यत ।
 निर्यशस्यास्ततो दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥ १२
 देवास्तु सागराश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
 अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ १३
 तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।
 प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १४

एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः ।
 तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ १५
 तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।
 पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेव पन्थाः सनातनः ॥ १६
 यथैव हि नृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ।
 भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरुरवाः ॥ १७
 चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
 तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ १८
 अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशां पते ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धासि त्रिपुलां श्रियम् ॥ १९
 यथा चैक्षाकुरचरत्सपुत्रजनवान्धवः ।
 मुञ्चुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २०
 कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोवलात् ।

C 3 8507
B 3 94 21
K 3 92 23

जायत — °) D₁ ३ मोहत्, D₅ नश्यत्, T₁ G₂ अश्रीत्, G₁
 अमीत् (for अहीत्) S₁ राजा, K₁ ३ राजन् (for लज्जा)
 K₄ D₃ क्रोधोद्भवात्तथा तेषा — °) Ś₁ K (K₃ om.) लज्जा
 वृत्त, D₃ प्रजा वृत्त, M₃ वृत्तमेयां (for वृत्त तेषा)
 9 °) K₄ D₁ G₁ विलज्जान्, T G₂₋₄ M₃ निलज्जान् (for
 अलज्जान्) K₄ Dc D₃ नष्टवृत्तान्, B Dn₁ n₂ अनहीकान्,
 D₁ T G₂₋₄ गतश्रीं, M₃ हतश्रीं (for गतहीं) D₅ तान्दष्ट
 लज्जावृत्तान् — °) K₄ D₃ वृथाचारान्, Dc पापाचारान्;
 D₅ वृथादानान् (for हीनवृत्तान्) S₁ K₁ ३ D₁ ३ वृथा
 मतीन्, K₃ तथामतीन्; B₂ गतव्रतान्, G₁ तयागतान्, G₄
 वृथा स्थितान् (for वृथां) — °) K₃ ४ D₅ सम (for क्षमा)
 D₃ सत्य (for लक्ष्मीश्च) K₁ ३ च दर्पश्च, D₅ स्वधर्मश्च — °)
 K₃ ४ D₁₋₃ ३ च (for तु)

11 S₁ K₁ ३ ४ om. (hapl.) 11^a (with 10^{bcd}), G₄
 om. 11^{ab} — 11^a = 10^a — °) Ś₁ K D₃ ३ नृदा, B
 Dc Dn D₁ ३ ४ ६ इवान् (B₂ सह); T₁ तदा (for तथा)
 — K₃ om. 11^{cd}, Dn₃ D₃ ३ om (hapl.) from कौन्तेय
 (in 11^c) up to नृवान् (in 12^a)

12 K₃ reads 12^{ab} after 10^{ab} Dn₃ D₃ ३ om
 मानाभिभूतान् (cf. v.l. 11) — °) Dn D₃ ४ ६ S (except
 M₃) सम (for प्रत्यं) — K₃ om 12^{cd} — °) Dn₁ S
 निर्यशास्कात् B₁ Dn D₅ तथा, D₄ ६ तदा (for ततो)
 — After 12, S ins

475* अधर्मरुचयो राजन्नलक्ष्म्या समधिष्ठिता ।

13 °) Dn₁ n₂ D₃ ३ ६ M₃ देवास्तु (for देवां) K₃
 D₁ ३ च (for तु) T G M₁ ततो देवा सागराश्च — °)
 T₂ G₂₋₄ पुण्यं (for धर्मं)

14 °) K₃ ४ D₁ ३ M₃ प्राजहुः Ś₁ K Dc D₁ M₁
 सर्वदुःखानि (K₃ दुष्टानि)

15 ^{ab}) N M₃ आदानं (K₃ ते दानं) (for हि दानं),
 and निरादानं (for क्रियावन्तं) — °) T₁ धृतिम्, G₄
 धर्मम् (for भूतिम्) G₃ उत्तमम् (for उत्तमाम्)

17 ^d) G₂ ४ यथा (for गय) Ś₁ K₁ ३ गयः पूरुरवा
 यथा

18 °) K₄ D₁₋₃ नित्या, T G युक्ता (for नित्य)

19 °) T₂ G₂₋₄ तेलभत (for अलभन्त) — °) Ś₁
 K₁₋₃ B Dn D₂ ३ ६ लब्धा सु- (S₁ K₁ ३ च), D₄ लब्धाशु,
 D₅ लप्स्यसे (for लब्धासि)

20 °) K₄ B Dc Dn D₄ ६ अभवत्, D₅ कुरव (for
 अचरत्)

21 ^d) K₄ T G लप्स्यसे, B Dn D₃₋₅ M₃ वेत्स्यसि
 (for ने)

22 ^{ab}) K₁ G₁ घातंराष्ट्र Ś₁ K₁ ३ च (for तु) B
 Dn D₄ ६ G₃ [अ]धर्मण (for दर्पण) D₃ ३ transp दर्पण
 and मोहेन K₁ G₁ वशीकृत — °) N नचिराद्धि (B Dc
 Dn D₄ ६ ६) विनक्ष्यति (D₃ ३ नक्षिप्यति)

Colophon. — Major partan S₁ K₁ ३ Dn₃ T G₂₋₄

देवर्षयश्च कात्स्वयेन तथा त्वमपि वेत्स्यसे ॥ २१
धार्तराष्ट्रास्तु दर्पेण मोहेन च वशीकृताः ।

नचिराद्विनशिष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

वैशंपायन उवाच ।

ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पिदन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरवाः ॥ ३
वालकोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।

ऊपुराप्तुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं वन्द्येन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९
सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

M₁ आरण्य — *Sub-parvan* B₁₋₃ T₁ तीर्थयात्रा, K₃ 4
B₄ D G₁ (all om sub parvan name) mention only
लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* S₁ K₁ 3 B₄ लोमशवाक्य
— *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ (*sup lin*)
94, Dn₃ M₃ 95, D₁ 98, T G M₁ 98 — *Śloka no*
Dn 22

93

1 ^a) T₂ G₂₋₄ तदा (for तथा) — ^b) B₂ T₁ हि (for
ह) — ^c) K₁ 3 G₁ 3 'पाला' — ^d) S (except T₁ G₄)
नैमिषा'

3 ^a) D₃ 5 चैव (for विप्रान्) — ^c) B₃ D₅ (with
hiatus) 'तीर्थे अश्वतीर्थे, D₂ 'तीर्थे च श्वतीर्थे; G₁ 'तीर्थे ये च
भक्त्या; G₄ M₁ 'तीर्थे च तीर्थे च — ^d) D₂ ज्ञातास्तीर्थे; D₅
महातीर्थे (for गवा तीर्थे) K₃ च कौरव, Dn D₃ 5 5
M₃ च भारत D₁ ज्ञाता सर्वे तु पाण्डवा'

4 ^a) Ś₁ K₁₋₃ कालकूट्या, D कालकोट्यां; G₂ 4 पाल'
N G₁ 3 M₃ विपप्रस्थे (D₃ रवि', D₅ विपप्रस्थे) — ^b)
Dn कौरवा' (for पाण्डवा')।

5 ^a) K B₃ D₀ D₁ 3 5 T₁ G₁ M₃ आह्वान्य, T₂ G₂₋₄
चाह्वान्य (for आहुत्य)

6 G₁ om (hapl.) 6^a-8^b — ^a) T G (G₁ om)
चापि (for चैव) — T₁ om 6^c-8^b

7 T₁ G₁ om 7 (cf v l 6) — ^a) D₁ 'सजुष्टा', D₂
'सजुष्टा', M₁ 'सजुष्टा (for 'जुष्टा च) S₁ वा (for च)
— ^b) K₄ (m as in text) देशान्, T₂ G₃ वेदि (for वेदी).
Ś₁ K₃ 4 D₀ D₁₋₃ 5 विशा पते (for प्रजा')

8 T₁ G₁ om 8^{ab} (cf v l 6), G₄ om 8 — ^a)
Ś₁ K D₀ D₁ 2 राजन् (for वीरा) — ^b) D₃ 5 om च

9 ^b) D₃ 5 [अ]नु, T G₃ [अ]पि (for [अ]भि) B
Dn D₁ 2 4 5 सत्कृत, D₃ 5 पालित; T₂ G सत्कृता' (G₁
रक्षित) (for सत्कृतम्) — ^a) D₁ G₄ 'द्युता (for 'द्युते)
— After 9, K₁ ins 476* (om line 2)

10 ^a) B Dn D₄ 5 नगो (for सरो) B₂ नाम (for
यत्र) — ^b) Ś₁ K₁ 2 यत्र पुण्या; B₂ D₅ पुण्या यत्र (for
पुण्या चैव) — B D (except D₁₋₃ 5) ins after 10^{ab}
K₁ (om line 2) ins after 9

476* वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ।
दिव्य पवित्रकूट च पवित्रधरणीधरम् ।

ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ १०
 अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
 उवाच च स्वयं यत्र धर्मो राजन्सनातनः ॥ ११
 सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशां पते ।
 यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १२
 तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
 ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ १३
 ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ।
 चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ १४
 तत्र विद्यातपोनित्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 कथाः प्रचक्रिरे पुण्याः सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १५

तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
 शमटोऽकथयद्राजन्नामूर्तरयसं गयम् ॥ १६
 अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
 पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १७
 यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः ।
 यत्रान्नपर्वता राजञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८
 घृतकुल्याश्च दध्मश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
 व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महाहीणां सहस्रशः ॥ १९
 अहन्यहनि चाप्येतद्याचतां संप्रदीयते ।
 अन्यत्तु ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २०
 तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।

C. 3 8832
 B. 3 95 22
 K. 3 93 24

[(L 2) B₁ पवित्र चित्रकूट च (for the prior half)
 B₁ 2 Dc पवित्रे धरणीधरे (for the posterior half)]
 — °) K₁ 2 स्वर्गपुण्य, B₁ Dc Dn₂ सुपुण्य च, B₃ सुपुण्य
 तु, G₄ सुपूर्णं तत् — °) S₁ K₁ ब्रह्मसरो नृप, K₂ D₁ सरो-
 तुल, K₄ सरोमल, D₂ सरो अलं, D₃ 5 सरोभवत्, S पुण्य
 (M ब्रह्म)सरोतुलं (T₁ जलं)

11 °) S (except M₂) यत्र भगवान् (by transp)
 — °) Ś₁ K₁ 2 4 B₁ 2 4 Dn D₄ 6 G₄ तत्र (for यत्र)
 — °) K₄ B D (except D₁₋₃ 5) धर्मराज, T₁ राजधर्म,
 T₂ G₂ 2 M राजन्धर्म (by transp); G₁ राजा धर्म, G₄
 राजधर्म

12 °) K₂ D₃ 5 यत्र (for चैव) — °) T₂ G₁ 3 4
 समुद्भेदे D₅ [S]पि द्दयते (for विशा पते) — °) Ś₁ घृत्
 (for घृक्)

13 °) S (except M₂) राजन् (for वीरा) — °) S₁ K₁ 2
 तथेजिरे, K₃ च भेजिरे (for तदेजिरे) D₁ 2 5
 चातुर्मास्येन ईजिरे — °) Ś₁ K₁ 2 G₂ तत्र (for यत्र) K
 B₁ 3 D₁ 2 T₁ M अक्षय- , T₂ G₂₋₄ अक्षय्यो (for अक्षय-)
 T₂ G₂₋₄ महावट. (for वटो महान्) — After 13, B Dc
 Dn D₄ 6 ins

477* अक्षये देवयजने अक्षय यत्र वै फलम् ।

वे तु तत्रोपवासास्तु चक्रुर्निश्चितमानसा ।

[(L 1) Dc तत्र (for यत्र) — (L 2) Dc नियतं
 (for निश्चितं)]

14 °) S चर्तमानेषु वै तस्य चातुर्मास्येषु भारत

15 S₁ om (hapl) 15 — °) D₅ यत्र (for तत्र)
 K₁ (corrupt) वर्णा, K₂ B Dn D₄ 6 वृद्धा, K₃ 4 Dc

D₁₋₃ 5 T₁ युक्ता — °) K₁ 2 B Dn D₄ 6 T G₂₋₄ कथा
 (for कथा) K₁ पुत्रा, K₂ पुण्य, B Dn D₄ 6 पुण्या;
 T₂ G₂₋₄ सर्व (for पुण्या) — °) D₃ 5 सर्व एव, M सद-
 स्याम्या (for सिस्था)

16 °) Ś₁ B₂ (m as in text) तप, K₁ 2 तप
 (sic) (for व्रत) — °) S₁ K₁ 2 M₁ कौमार — B₃
 om from 16^{cd} up to 3 94 6 — °) T G आधूर्तरजस,
 M आसूर्तरय (M₂ ज)स

17 B₃ om 17 (cf v.l. 16) Before 17, K₃ 4 B
 (B₃ om) D G₂ M ins शमट उ (G₂ M om उ) — °)
 S आधू (T₂ G₃ अधू; G₁ नाधू, M आसू)तरजस पुत्रो
 — °) S₁ K₂ D₁ G₁ सत्तम — °) Dc S (except M₂)
 तस्य (for यस्य) — °) D₃ 5 पाण्डव (for भारत)

18 B₃ om 18 (cf v.l. 16) — °) K₃ 4 Dc G₄
 M तस्य (for यस्य) — °) T₂ G₃ 4 वसतो D₁ T₂ G₃ 4
 भूरिदक्षिण — °) S (except T₁) आसव्यातसह

19 B₃ T₁ (hapl) om 19 (for B₃ cf v.l. 16)
 — °) K₄ D₁ 2 प्रकाराक्ष, G₂ 4 प्रवाहश्च — °) Ś₁ K₁ 2
 च सर्वदा (for सह)

20 B₃ om 20 (cf v.l. 16) — °) B (B₃ om)
 Dn D₄ 6 T₂ G₃ एव (for एतद्) — °) Ś₁ K D₁ च
 (for स) — °) Ś₁ K₁ 2 तत् स, K₃ तत्र स; K₄ अन्यत्र,
 B (B₃ om) Dn D₄ 6 अन्ये च, Dc अन्ये तत्; D₁ 2 तत्र
 स, D₃ 5 अन्य तु, G₁ अन्नतु (for अन्यत्तु)

21 B₃ om 21 (cf v.l. 16) — °) K₁ 2 T₂ G₂ 3
 तत्रैव (for तत्र वै) — G₄ om 21^{cd} — °) B₂ D (except
 D₁ 2) च, T₂ G₃ स (for स) — °) K₄ D₅ ब्रह्मघोषेण.

C 3 8532
B 3 95 22
K 3 93 24

न स्म प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २१
पुण्येन चरता राजन्भूदिक्षः खं नभस्तथा ।
आपूर्णासासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २२
तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २३
गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २४

न स्म पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २५
कथं नु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २६
एवंविधाः सुवहवस्तस्य यज्ञे महात्मनः ।
वभ्रूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।

ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।

अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १

तत्र वै लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

22 B₃ om 22 (of v1 16) — ^a) Ś₁ K₁ ३ पुण्ये
नाचरता, T₃ G₃ 'नोच्चारिता, G₂ ४ 'नोच्चरिता — ^b) K₂
नभस्तथा, K₃ दिवस्तथा, D₃ ६ वियत्तदा; T G₂₋₄ M तथा
(T₃ G₂ ३ 'दा) नृप — ^a) K₄ D₁ ३ T G₃ M₁ अस्यासीन्,
D₃ ६ अस्य च (for अप्यासीन्) Ś₁ K₁₋₃ तदासीन्महाद्भुत,
G₁ तत्तदासीन्महाद्भुत

23 B₃ om 23 (of v1 16) — ^a) Ś₁ K₁ ३ ततः,
Dn₂ G₁ यत्र (for तत्र) — ^b) Ś₁ K₁ ३ गयस्य (for
मनुष्या) — ^c) S (except T₃ G₃) गुणैस् (for शुभैस्)

24 B₃ om 24 (of v1 16) — ^a) K₂ B (B₃ om)
न्वद्य, D₃ स्वद्य, D₃ स्वद्य, M₁ स्वस्य (for स्वद्य) — ^b) K₁ ३
D₃ इच्छव (for इप्सव) — ^c) B₁ Dn D₄₋₆ तत्र Ś₁
K₁ ३ 'शिष्टाश्च; S 'शेषस्य

25 B₃ om 25 (of v1 16) — ^a) K₃ पुरा स्म; B
(B₃ om) Dn D₄ ६ तत्पूर्वे; D₃ स्म पृष्ठे (for स्म पूर्वे) T₃
G₃ ४ नरा (for जना) — ^c) Ś₁ K₁ ३ यथा (for यद)

26 B₃ om 26 (of v1 16) — ^a) K₄ D (except
D₃ ६) तु (for नु) — After 26, N (except D₃ ६)
ms

478* सिकता वा यथा लोक यथा वा दिवि तारका ।

यथा वा वर्षतो धारा असख्येया स्म केनचित् ।

तथा गणयितु शक्या गययज्ञे न दक्षिणा ।

[(L 1) Ś₁ K₁ ३ च (for the first वा) — (L 2)

Ś₁ K₁ ३ वर्षीमसां (for वा वर्षतो) B₄ च काश्चन (for स्म

केनचित्]

27 B₃ om 27 (of v1 16) — ^a) T₃ G M₂ स्युर
(G₁ तु, M₂ सु) बहुश (for सुवहव) S₁ K D₃ D₁₋₃ ६
एव बहुविधा वाच — ^b) B (B₃ om) Dn D₄ ६ T₁ G₁
यज्ञा (for यज्ञे) S₁ K B₂ Dn D₂ ६ ६ महीपते, B₁ ४
D₃ D₁ ३ ६ महीपते — ^c) K₃ ४ D₃ तस्य (for अस्य) G₁
गाथाश्च (for सरस)

Colophon om in B₃ — Major parvan Ś₁ K₁ ३
Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan B₃ Dn₁ n₂
D₄ ६ T₁ तीर्थयात्रा (B₂ cont लोमशतीर्थयात्रा); K₃ ४ B₄
D₃ Dn₃ D₁₋₃ ६ G₁ (all om sub-parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name K₃
गयवृत्तत; D₃ गययज्ञाख्यान, T₃ G₃ गययज्ञस्तुति
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₂ 95,
Dn₃ M₂ 96, D₁ 99, T G M₁ 94 — Śloka no
Dn 29

94

2 B₃ om 2-6 (of v.1. ३ ९३ १६) — ^a) K₂ ४
B (B₃ om) Dn D₁ ३-६ तत्रैव (for तत्र वै) — ^b) T₃
G₂₋₄ द्विपदा, G₁ M₂ गदता (for वदता) K₂ D₃ ६ वर,
K₃ M₁ र (for र)

अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २
आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तरुः ।
किमर्थं चोद्गतो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३
लोमश उवाच ।

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
समाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स प्रतिदृश्यते ॥ ७

ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ८
तस्य पार्श्वं विनिभियं ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः ग्रहसत्राजन्निश्चक्राम विशां पते ॥ ९
एवं स ब्राह्मणात्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १०
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
पितृन्ददर्शं गते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ ११
सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान्भवन्त इह किंपराः ।
संतानहेतोरिति ते तमूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्ब्यामः प्रसवार्थिनः ॥ १३

C. 3 8555
B. 3 96 16
K. 3 94 16

3 B₃ om 3 (cf. v. 1. 2) — °) K₄ D₁ ; T G₃ ; M₂
चोद्धतो; B₁ ; Dc D₄ ° चोद्यते, B₄ Dn D₄ चोदितो,
G₁ ; चोद्यते, M₁ चोद्यते

5 B₃ om 5 (cf. v. 1. 2) — °) Ś₁ K₁ ; D₁ ;
उक्तवान् (for उवाच) — K₁ om 5^{cd}

6 B₃ om 6 (cf. v. 1. 2) — °) S₁ K₂ ; Dn D₁ °
तस्मिन्, M₂ स तस्मै (by transp) Ś₁ K B₁ (m as in
text) Dc D₁₋₃ ° नैच्छत् (for नादात्) — °) Ś₁ K B₁
(m as in text) Dc D₁₋₃ पुत्र दातु तथाविध — °) Ś₁
K₁ ; दितिञ्च (for सोऽसुरश्च) T G₂₋₄ M तस्मै (for
तस्य) G₁ चुक्रोध वज्री तस्मै तु — °) K₃ S ब्राह्मणाय (for
°णस्य) — After 6, Ś₁ (om lines 1-2) K (K₂₋₄ om
lines 1-2) B (B₁ ; om lines 3-4) D (Dc om lines
3-4, D₁₋₃ ; om lines 1-2) S (T₁ G₁ ; ; om lines
3-4, T₂ reading lines 3-4 in marg) ins

479* तदा प्रभृति राजेन्द्र ब्रह्महासुरसत्तम ।

मन्युमान्भ्रातर छाग मायायी प्रचकार ह ।

मेपत्नी च वातापि कामरूपोऽभरक्षणात् ।

सकृत् भोजयति त विप्रांस स्म जिघासति ।

[(L 1) K₁ B Dc Dn D₄ ° इल्वलो ब्रह्महासुर (for the
posterior half) — (L 2) K₁ B Dc Dn D₄ ° षकरोत्त
(for प्रचकार ह) — (L 3) Ś₁ K₁ ; D₄ ° रूपश्च (for °रूपी)
B₂ ; Dn D₄ ° T₂ G₃ ° रूपी (for °रूपो) — (L 4) K₃
भोजयामास, B₂ ; Dn D₄ ° T₂ G₃ च (T₂ G₃ त) भोजयति
(for भोजयति त) K₃ ब्राह्मणान्स जिघासया; B₂ ; Dn D₄ °
T₂ G₃ ततो विप्र जिघासति]

7 °) K₃ B D (except D₃ ; s) M स चा° (for समा°)
S₁ K B₁ ; Dc D₁ ; s त (for य) — °) B₄ स, Dc Dn₁
D₁ ; G₁ स, T₂ G₂₋₄ च (for स्) Ś₁ K₁₋₃ B₁ ; ; D
प्रत्यदृश्यत, G₁ परिदृश्यते

8 °) D₁ ; T G ब्राह्मण भोजयिस्वासौ (D₁ ; °त्वा त;
G₁ °त्वा स) — °) M सोसुर पुनराह्वयत् — After 8,
K₁ B D (except D₂ ; s) S ins

480* तामिलवलेन महता स्वरेण गिरमीरिताम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवानिक्षिप्र ब्राह्मणकण्ठक ।

[(L 1) B₃ ; Dc [°]सुरेण (for स्वरेण) K₁ B Dc
Dn D₁ ; ; वाचन् (for गिरन्)]

9 D₃ om 9^a-10^b — °) M₁ (? gloss) कुक्षि (for
पार्श्व) Ś₁ K D₁ ; s स तस्य पार्श्वं निभियं — °) Ś₁
K₁ ; महामते; M₁ महीपते (for विशा पते)

11 °) K₁ ; D₄ एकस्मिन्, K₃ स तस्मिन् Ś₁ K D₁ ;
आगते; D₄ आगत (for एव तु) — 11^{cd} = (var) 1 41
3^{cd} — °) Dc कौतिय, T₂ G गते तु — °) K₄ B₄ (m as
in text) D₁ ; T G₁₋₃ M₂ अवाद्युखान् (for अधो°)

12 °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ; M₁ लवतस्तानपृच्छत्स — °)
T₂ G₂₋₄ भगवतश्च (for भवन्त इह) K₃ इति, Dc Dn D₄
G₁ इव (for इह) K₃ के परे, K₄ के परा°, B₂ m कल्पिता°,
Dn D₄ कपिता ; D₃ G₄ किं पुरा, D₄ केचन; G₁ किं वर
(for किंपरा) — After 12^{ab}, S ins

481* किमर्थं वेह लम्बध्व गते यूयमधोमुखा° ।
— M om 13^{cd} — °) K₃ B Dn D₄ ; s प्रत्यसुर, Ś₁
K₁ ; ब्रह्मचारिण, K₃ ; Dc D₁₋₃ ; G₄ ब्रह्मचारिण

यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
 स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्रामुया गतिम् ॥ १४
 स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
 करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १५
 ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
 आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १६
 स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
 संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ १७
 स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
 निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ १८
 सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा ।
 विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ १९
 जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 ग्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २०

अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
 लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २१
 ववृधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अप्स्रिवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २२
 तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वर्लंकृताः ।
 दासीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ २३
 सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
 आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभो ॥ २४
 यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
 न वत्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २५
 सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
 तोपयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २६
 वैदर्भी तु तथायुक्तां युवती प्रेक्ष्य वै पिता ।
 मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यां सुतामिति ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

14 G₁ om 14^c-16^d — ^d) T₁ स्व पुत्र प्रामुया गतिं,
 M लोकाश्रैवामुयामहे

15 G₁ om 15 (of v.1 14) — After 15, K₃ ins

482* स चाथ जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

लेभिरे पितरश्चास्य लोकात्राजन्यथेप्सितान् ।

[Line 1=(var.) 495*]

16 G₁ om 16 (of v.1 14) — After 16, K₃
 (marg sec m) ins

483* ऋषिर्हि प्रतपा नाम विधाय वरमुत्तमम् ।

17 ^c) K₃ D₃ T₂ G₂₋₄ सहस्य; B Dn D₄ ० सगृह्य,
 D₀ तद्गृह्य, D₅ M₃ सहस्य; T₁ सस्य, M₁ सस्यत्य $\dot{S}$ ₁
 K₁ २ ४ D₁ २ ६ तन्मयैर् (for तत्समैर्)

18 ^a) B D (except D₁₋₃ ६) राजस्य — ^b) $\dot{S}$ ₁ K
 D₁₋₃ ६ धीमते, G₁ श्रम्यं, M श्रम्यं (for ताम्यं) B Dc
 Dn D₄ ० पुत्रार्थं तप्यतस् (Dc 'ते) तप

19 ^b) = 3 50 12^d $\dot{S}$ ₁ K₂ B₁ D₀ सौदामिनी — ^c)
 Cf 1 65 11^a — ^d) K₃ M वरा (for शुभा)

20 ^a) $\dot{S}$ ₁ K₁ २ D₁ २ तु (for च)

21 ^a) T₂ G₃ त (for ता) — ^b) G₁ पृथिवीपते
 (for वसु)

23 ^a) T₂ G₂₋₄ ता यौवनगता राजन्, G₁ शुभा ता यौ-

वनगता — ^c) B Dn D₄₋₆ दास्य (for दासी) — D₃
 om from च (in 23^c) up to 24^d — ^d) K₂ B₂ Dn₁

उपातस्थुर, K₃ M उपतस्थे K₃ ४ Dc वरा गता, M वरानुग

24 D₃ om 24 (cf v.1 23) — ^d) B₁ ४ Dc Dn

D₄₋₆ G₄ दिवि प्रभा, G₁ दिवप्रभ

25 ^a) $\dot{S}$ ₁ K Dc D₁ २ ६ शुभा (for च ता) — ^b)

M तथा रूपं (for शीलाचारं)

26 ^a) T₂ G₃ ४ च (for तु) — ^b) $\dot{S}$ ₁ [अ]प्सरसामिति,
 K₃ T₁ [अ]प्यप्सरसोपमा, D₅ [अ]प्सरसो ह्यति, T₂ G₂₋₃ [अ]प्सर
 सलोपमा, G₁ [अ]तीव सुदरी D₃ रोहिणीव दिवि प्रभो
 (=24^d) — ^d) $\dot{S}$ ₁ K₁ २ प्रति (for तथा)

27 ^{ab}) $\dot{S}$ ₁ K Dc D₁₋₃ ६ ता यौवनवती दृष्ट्वा वैदर्भाधि-
 पतिर्नृप — ^d) B Dn D₃ ० G₁ इमा सुता (B_{2m} शुभा),
 T₂ G₂₋₄ M₁ सुतामिमा (for 'मिति)

Colophon — Major parvan $\dot{S}$ ₁ K₁ २ Dn₂ T G₂₋₄
 M₁ आरण्य — Sub parvan, Dc Dn₂ T₁ तीर्थयात्रा,
 (Dc cont आगस्त्य) Omitting sub-parvan name, K₃ ४
 B₂ D₁ २ mention only लोमशतीर्थयात्रा (K₄ B₃ cont
 आगस्त्य), B₁ ३ ४ Dn₁ D₃₋₆ only आगस्त्य (or अगस्त्य),
 and Dn₃ only अगस्त्यतीर्थयात्रा — Adhy name T₂ G₃

९५

लोमश उवाच ।

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
 राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रा प्रयच्छ मे ॥ २
 एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत् ॥ ३
 ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शपाग्निना दहेत् ॥ ४
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
 लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
 न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
 प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
 लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशां पते ॥ ७

प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
 महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्वाभरणानि च ॥ ८
 ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
 समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
 ततश्चीराणि जग्राह बल्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृपिसत्तमः ।
 उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११
 सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामकरोत्प्रभुः ॥ १२
 ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशां पते ।
 तपसा द्योतितां स्नाता ददर्श भगवानृपिः ॥ १३
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
 ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।

C 3 8584
 B 3 97 15
 K 3 95 15

लोपामुद्रोत्पत्तिः — *Adhy no* (figures, words or both)
 Dn1 (*sup lin*) 96, Dn3 M3 97, D1 100, T G M1
 95 — *Śloka no* Dn 30, D1 29

95

1 ^b) B1 4 M3 क्षमामिव, T G अनिदिता (for क्षमामिति) S1 K2-4 Dc D1-3 5 योग्य (K3 'ग')रूपामि-
 चात्मनः

2 ^a) S1 K1 3 विवाहे, T2 G निवेश (for निवेशे)
 — ^b) S1 K Dc D1 2 5 M1 [S]पत्य (for पुत्र) — ^c)
 S1 K1 3 त्वा (for त्वा) T2 G2-3 महाभाग, M1 महाराज
 (for नही)

3 ^a) Ś1 K D1-3 5 तु (for स) K3 4 D1 3 ऋषिणा
 (for मुनिना) — ^d) S1 K1 3 चापि; K3 4 Dc D1 2 5
 चापि, B Dn D3 4 5 T1 M चैव (for अपि)

4 ^a) D1 2 आहूय (for अभ्येत्य) — ^b) M1 स मही
 (for पृथिवी)

6 ^a) S (except M1) मत्कृते न (by transp) — ^d)

S1 K Dc D1 3 पाहि, D3 रक्ष (for त्राहि)

7 ^a) S1 K1 3 M3 राजन् (for राजा) — ^d) M1 प्रीति-
 पूर्वं T2 G2-3 महात्मने (for विशा पते)

9 K1 om (hapl) 9^a-10^b — ^{ab}) S तव सा तानि
 वामासि तनूनि च सृदूनि (G1 सृदून्याभरणानि) च — ^c)
 K3 3 Dc D2-3 M1 रम्भोरुद् — ^d) S दिव्यान्या (T1
 सर्वाण्या)भरणानि च

10 K1 om 10^{ab} (cf v.l 9) — ^d) D3 चचार (for
 बभूव) Ś1 K Dc D1 3 5 [अ]स्य तदा नृप, D3 वशचर्तिनी
 (for [अ]यतलो)

11 ^a) S1 K1 3 अथासाय, T2 G1 3 4 उपागम्य

12 ^a) Dc Dn D1 प्रीता (for प्रीत्या) — ^d) B D3 5
 T1 आचरत्, Dc Dn D3 5 M2 अचरत्, T2 G2-3 M1 अग
 मत्, G1 अहरत् (for अकरोत्) B1 पुन, D3 तदा (for
 प्रभु)

14 ^b) K1 3 शमेन (for शौचेन) — ^c) D3 5 प्रीत्या
 (for प्रीतो) — ^d) S1 K1 3 B1 2 4 om [आ]

15 ^b) B (B1 marg) Dc Dn1 ns D4-5 भाविनी.
 — ^d) S अर्तारमिदमब्रवीत्

C ३ ८५४
B ३ ९७ १५
K ३ ९६ १६

तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५
 असंशयं प्रजाहेतोर्भार्या पतिरविन्दत ।
 या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६
 यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
 तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७
 इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूपणैश्च विभूषितम् ।
 उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८
 अगस्त्य उवाच ।
 न वै धनानि विद्यन्ते लोपासुद्रे तथा मम ।
 यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ १९
 लोपासुद्रोवाच ।
 ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।

क्षणेन जीवलोके यद्वसु किञ्चन विद्यते ॥ २०
 अगस्त्य उवाच ।
 एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकर तु मे ।
 यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २१
 लोपासुद्रोवाच ।
 अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतौ मम तपोधन ।
 न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन ॥ २२
 न चापि धर्ममिच्छामि विलोभं ते तपोधन ।
 एतत्तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २३
 अगस्त्य उवाच ।
 यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 हन्त गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्याय ॥ ९५ ॥

16 B₃ om 16^{ad} — °) S तथा (for या तु) M₁
 [अ]पि या (for स्वयि)

17 T₁ om 17-18 — °) K₄ B₃ D₆ D₈ T₂ G₁ ३
 M₂ पितुर्गृहे (for पितुर्गृहे) — B₃ om 17^c-19^d, G₁ om
 17^c-19^b

18 B₃ T₁ G₁ om 18 (cf v l. 17) — °) Ś₁ K₃
 D₁ ३ M त्वा (for त्वा) — °) K₃ ४ D₁ ३ [अ]पि (for
 वि) — °) K₃ उपासितु, K₃ उपपन्न, D₁ ३ ९ *भोक्तु
 (for *सर्तु) — °) K₃ D₁-३ G₂ ४ *भूषित, D₆ M₁
 *भूषिता — After 18, B₁ ३ ४ D_c D_n D₄. ६ T₂ (marg)
 G₃ ins

484* अन्यथा नोपतिष्ठेय चीरकापायत्रासिनी ।
 नैवापवित्रो विप्रर्षे भूपणोऽय कथञ्चन ।

19 B₃ om 19, G₁ om 19^{ab} (cf v l. 17) — °)
 B (B₃ om) D (except D₁-३ ९) ते (for वै)

20 °) Ś₁ ममाहर्तुम्, D₃ ९ उपा K₁ B D₆ D_n D₄-६
 तपोधन (B₃ द्विजोत्तम), K₃ महेश्वर; S ममेप्सित — °)
 B वसु विद्यति (B₄ विद्यते वसु) किञ्चन, D₃ वसु विद्येत
 किञ्चन

21 G₂ ऋषि (for अगस्त्य उ°) — °) = 1 143
 16^a G₂ एव (for एतद्) K₁ *यत्त्व, T₁ *तत्त्व (for *स्थ
 त्व) — °) B₂ हि तत्, D_n D₄ ६ तु तत्, D₅ मम (for
 तु मे) — °) T₁ G₁ ३ ४ M₂ मे न प्रणश्येत्; T₂ G₃ न
 प्रणश्येत (for मे न नश्येत) — °) Ś₁ मा, B₁ मे (for मा)

K₃ ४ D₃ प्रणोदय S तपस्तदुपधारय

22 °) B D (except D₁-३ ९) ऋतोर् (for ऋतौ)
 — °) K B₂ D_c D₁ ३ ९ S इच्छेय (for इच्छामि)

23 D₄ om (hapl) 23^{ab} — °) K₁ ३ B₂ D_n D₆
 G₁ कथञ्चन (for तपो°) — °) N (except D₃. ९) एव
 (for एतत्) Ś₁ K₁ २ ४ D₁ ३ मे त्व, K₃ एतद्, D₃ ९
 सर्वं (for तु मे) D_n ३ यथाकाल, D₃ ९ *तत्त्व — °) Ś₁
 K₃ ४ D₁-३ ९ संपादयति तत्कुरु

24 °) Ś₁ K D₁-३ ९ तथैव (Ś₁ K₁ °व) (for यद्येष)
 — After 24^a, S₁ K D₁ ३ ३ (om line २) ९ ९ (marg
 sec m) ins

485* मम धर्मविलोपक ।
 कामे कृते चरिष्यामि धर्मं दृष्ट यथास्मृति ।
 यद्यय चेप्सित काम

— °) D_n D₄ ९ G₁ हर्तुं (for हन्त) — °) S₁ K D₁-३
 धर्मम् (for कामम्)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_n ३ T G₂-४
 M₁ आरण्य — Sub parvan T₁ तीर्थयात्रा Omitting
 sub parvan name, K₃ ४ B₂ D₁-३ ९ G₁ mention only
 लोमशतीर्थयात्रा (K₄ B₂ D₆ cont आगस्त्य); B₁ ३ D_c
 D_n १ २ D₄ ९ only आगस्त्य; D_n ३ only अगस्त्योपाख्यान
 — Adhy name B₁ लोपासुद्रागस्त्यसंवाद, T₂ G₃ लोपा
 सुद्रावाक्य; G₁ लोपासुद्रापरिणय — Adhy no (figures,

९६

लोमश उवाच ।

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाम्यधिकं नृपैः ॥ १
स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागमत् ।
विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
ग्राह्यलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३

अगस्त्य उवाच ।

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।

अतो विद्वन्मुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ५

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।

सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६

स श्रुतर्वाणमादाय वद्ध्यश्वमगमत्ततः ।

स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७

तयोरर्घ्यं च पाद्यं च वद्ध्यश्वः प्रत्यवेदयत् ।

अनुजाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ८

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्वावां पृथिवीपते ।

यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ ताम्या राजा न्यवेदयत् ।

words or both) Dn₁(sup lin) n₂ 97, Dn₃ M₂ 93,
D₁ 101, T G M₁ 96 — *Ś'ola no* Dn₁ 24 Dn₃
D₁ 25

96

1 °) T₂ G₂₋₄ तत्रैव (for कौरव्य) — °) S₁ K₁ 2
धनम् (for वसु) — °) D₅ राजान श्रुतवर्माण

2 °) Ś₁ K₁ 2 विदित्वा च, B₁ 'त्वाय, M₁ 'त्त्रैव T₂
G₂₋₄ स त विदित्वा नृपति — °) S₁ K Dc D₁₋₃ 5 'यो
निमुपल्लित — °) S₁ K₁ 3 स च तं विषयसाते पूजयित्वा
यथाविधि

3 S₁ K₁ 2 om 3^{ab} — °) K₃ 4 तस्मादर्घ्यं (sic),
D₂ तस्य चार्घ्यं, D₅ तस्मा अर्घ्यं — °) K₂ 4 Dc D₁₋₃ 5
M₂ उपहृत्य (K₄ 'पात्य, Dc 'गृह्य, M₂ उपानीय) महीपति..
— °) B₂ Dc S (except G₁) प्रगतौ (for 'य') — °) S₁
K Dc D₁₋₃ 5 आगमनक्रिया, T₂ G₂₋₄ आगमने द्विज
— After 3, M₂ ins

486* क्रिमर्थमागमो ब्रह्मन्यन्योऽस्त्यागमनेन ते ।

4 °) S₁ K Dc D₁₋₃ इह (K₃ 4 अह) (for जनु)
— 4^{cd}=(var) 9^{cd} — °) S₁ D₃ 'शक्त्या', K₃ 'वद'
(for 'शक्त्य')

5 °) T₂ G₂₋₄ राजा तस्मै (by transp) — °) S₁

43

K₁ 2 B₂ D₂ T₁ ततो (for अतो) T₂ G₂₋₄ ततो ज्ञान्या
समादत्स्व — °) S₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ बहु (for वसु) T₁
यदन्यथाधिकं वसु, T₂ G₂₋₄ यदत्र व्यतिरिच्यते, G₁ M यद-
ग्राम्यधिकं वसु

6 °) S₁ तत्त् (for समौ)

7 °) D₅ T₂ G₃ त (for स) G₂ 4 श्रुतर्वाणमथादाय
— °) K₁ B₁ 2 4 Dc Dn D₁ 6 T₂ G₃ वत्तश्वम्, T₁ G₁
M₂ वाद्ध्यश्वम्, G₂ 4 वाधीयन्

8 M₁ om (hapl) 8^a-13^b — °) K₁ 4 तयोरर्घ्यं, B₁
तत्स्वर्घ्यं, D₁ 2 तत्स्वार्घ्यं, T₁ G₁ 2 4 तत् सोर्घ्यं S₁
K₁ 4 D₁ 2 राज्य (for पाद्य) — °) MSS वत्तश्व, वाद्ध्यश्व,
वाधीय- (as in 7) — G₁ om (hapl) 8^c-10^b — After
8, G₂ 4 ins.

487* वद काम मुनिश्रेष्ठ धन्योऽस्त्यागमनेन ते ।

9 G₁ M₁ om 9 (cf v l S) — 9^{cd}=(var) 4^{cd}
— °) S₁ K₁₋₃ D₃ यथाशक्त्या — °) K₃ B₂ D₃₋₃ G₃
ने (for नौ)

10 G₁ om 10^{ab}, M₁ om 10 (cf v l S) — 10^{ab}
=(var) 5^{cd} — °) S₁ K Dc D₁ 2 M₂ राजा ताम्या
(by transp), D₂ 5 तयो राजा — °) B₁ 4 Dn D₁ 6
T G₃ अतो (for ततो) K₁ 3 तु गृह्णाति, B Dn D₁ 6 T₂
G₃ तु (T₂ G₃ तु) गृहीत, T₁ ममादाय (for 'दत्ता) K₁ 3
व्यतिरिच्यते, G₁ [अ]व्यतिरि' S₁ K₂ 4 Dc D₁₋₃ 5 M₂

ततो ज्ञात्वा समादत्तां यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११
 पौरकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
 अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च वध्र्यश्च महीपतिः ॥ १२
 त्रसदस्युश्च तान्सर्वान्प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
 अभिगम्य महाराज विपयान्ते सवाहनः ॥ १३
 अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकू राजसत्तमः ।
 समाश्वस्तांस्ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४
 अगस्त्य उवाच ।
 वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
 अतो ज्ञात्वा समादद्धं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७
 ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
 इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८
 अयं वै दानवो ब्रह्मन्निवलो वसुमान्भुवि ।
 तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं याचामहे वसु ॥ १९
 तेषां तदासीद्भुचितमिल्वलस्योपभिक्षणम् ।
 ततस्ते सहिता राजन्निवल्सं समुपाद्रवन् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

यदत्र व्यतिरिक्तं वै तेन कार्यं प्रवर्तं (D₀₁ D₆ ल्यं)ता K₁
 repeats 10th with v1 as in S₁ above (reading
 व्यतिरिक्तं)

11 11=6 T₂ G₃ M₁ om 11 (for M₁ of v1 8)
 — ^b) T₁ G₁ 2 4 M₂ तदा (for द्विज) — ^d) D₁ 2
 अपश्यताम्, T₁ M₂ अमन्यताम्, G₂ 4 विचिन्त्य च (for
 अमन्यत)

12 M₁ om 12 (of v1 8) — ^a) Ś₁ K₁ 2 B₁ D₀
 D₃ पौरकुत्स, K₃ पौरकुत्स्य, K₄ पौरकुत्सि, D₁ पुरकुत्स, D₂
 पौरकुत्सु, T₁ G₂ M₂ पौरकुत्स्य — ^o) Ś₁ K₁ 2 [अ]थ (for
 च) Ś₁ K₁ 2 श्रुतर्वाणो (for 'र्वां च) — ^d) MSS
 ब्रह्मश्च, वाध्र्यश्च, वाध्रीय etc (as in 7, 8) Ś₁ स (for च)

13 M₁ om, 13^{ab} (of v1 8) — ^a) Ś₁ K B Dn
 D₁ 4 6 M₂ तु, T₂ G₂₋₄ स (for च) B Dn D₁ 4 6
 दृष्ट्वा (for सर्वां) — ^b) G₂ 4 पर्यं (for प्रत्यं) — ^d)
 B Dn D₄ 6 महामना, T₁ G₁ M₁ स चारत, T₂ G₂₋₄
 स तावृष (for सर्वां)

14 ^b) T₂ G₂₋₄ ऐक्ष्वाको (for इक्ष्वाकू) — ^o) B₁ 2 4
 D₀ Dn D₁ 4 6 समस्त्राश्च, D₆ समासीनान्, M₁ समाश्वस्तौ
 (for 'श्वस्तान्)

15 15=(var) 4, 9 — ^o) Ś₁ K₂ 3 D₃ 5 यथाशक्त्या*

16 16=(var) 10 — All MSS except B₂ Dn
 D₁ G₁ om the ref D₅ om 16 — ^b) K₂ (by transp)
 राजा तेषा, S तेभ्यो (M₁ ताभ्या) राजा — B₂ om 16^{cd}
 — ^o) N (B₂ D₅ om) M₂ एतज्, T₂ G₁ 3 ततो (for

अतो) N (B₂ D₅ om) M₂ दृष्ट्वा (M₂ [अ]प्युपा)दध्व
 (K 'दस्व, D₂ 'दत्त) (for समादद्धं) — ^a) Ś₁ K D₀
 D₂ 3 यदन्यद् K₁ 2 अति*, T₁ इति* (for व्यति*)

17 17=6, 11 — ^b) M₁ तदा (for द्विज) T G
 तस्यापि स मुनिस्तदा (G₁ स तस्य मुनिसत्तम) — ^d) M
 'पश्य' (for 'मन्य')

18 ^a) B₂ समेत्याद्यु, M₁ समेतास्ते — ^b) Ś₁ K D₀
 D₁ 2 तपोधन (K₄ 'ना) (for महा*) M₁ नृपास्ते मुनि-
 सत्तम

19 ^a) Ś₁ K₂ 3 D₁₋₃ 5 हि (for वै) — ^b) T₁ धन-
 वान् (for वसुमान्) T₂ G M₁ धनवा (G₁ बलवा, M₁
 वसुमा)निवलो भुवि — ^o) Ś₁ K₁₋₃ D₅ उप*, K₄ B Dn
 D₆ अति*, D₃ अप* (for अभि*) D₁ 2 G₂ सवेद्य (for
 सर्वेऽद्य) — ^d) Dn₁ n₂ चार्थो* (for याचा*)

20 D₅ om 20 — Before 20, K₄ Dn D₁ S (except
 T₁ G₂) ins लोमश उ* (resp लोमश*), B D₀ D₄ 6
 ins वैशं उ* — ^a) Ś₁ रुदितम्, K₁ 4 B₁ D₀ Dn D₁ 2
 8 (except M₁) उचितम् (for रुचितम्) — ^b) S₁ B
 D₀ Dn D₄ 6 [उ]व; K₁ 2 [उ]त, K₃ [इ]ति, K₄ M₁ [अ]थ,
 T G₂₋₄ च (for [उ]व)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ T G₂₋₄
 M₁ आरण्य — Sub parvan D₂ T₁ तीर्थयात्रा Omitting
 sub-parvan name, K₃ 4 B₂ D₁ 2 5 mention only
 लोमशतीर्थयात्रा (K₄ B₂ D₅ cont आगस्त्य); B₁ 3 4 D₀

९७

लोमश उवाच ।

इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितानृपान् ।
 उपस्थितान्सहामाल्यो विषयान्तेऽभ्यपूजयत् ॥ १
 तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
 स संस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना किल ॥ २
 ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
 वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभूतं महासुरम् ॥ ३
 अथात्रवीदगस्त्यस्तात्रार्जुनीनृपिसत्तमः ।
 विषादो वो न कर्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४

धुर्यासनमथासाद्य निपसाद महामुनिः ।
 तं पर्यवेपदैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५
 अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
 भुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥ ६
 ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।
 इल्वलश्च त्रिषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ७
 प्राञ्जलिश्च सहामाल्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
 किमर्थमुपयाताः स्य ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ८
 प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा ।

C 3 8625
B 3 99 11
K 3 97 14

Dn Ds G₁ only आगस्त्य (or अगस्त्य) — Adhy no (figures, words or both) Dn₂ 98, Dn₃ M₂ 99, D₁ 102, T G M₁ 97 — Śloka no Dn D₁ 20

97

1 ^a) Ś₁ K₁ ३ विदित्वा च, D₃ ६ त्वाथ, M₁ त्वैव — S₁ om 1^c-2^b — ^c) K₄ Dc D₁ २ ६ उपतस्ये, D₃ तस्यै, G₁ आगतास्ताद् (for उपस्थितान्) — ^d) B Dn D₄ ६ T₁ G₁ ह्यपूजयत्, Dc [अ]मिपूजं

2 S₁ om. 2^{ab} (cf v 1 1) — ^{ab}) K₁ ३ ४ B D (except D₂ ३ ६) T₂ G₃ ins तु between the pādas (to avoid hiatus!) — B₃ om (hap.) 2^{cd} — ^d) B (B₃ om.) Dn D₁ ४ ६ M₂ तदा, T G M₁ नृप (for किल)

4 B₃ om 4^{cd} — ^b) Ś₁ K₁ ३ मुनिसत्तम, K₃ द्विजं, D₁ ३ नृपसत्तम, D₃ राजस्यदि, G₁ राजसत्तम.. — ^c) B₁ M₁ न भवद्भिर् (M₁ by transp भवद्भिर्न) भय कार्यं, T G₂₋₄ मा विषादो नृपा वो हि — ^d) Ś₁ K₁₋₃ B₁₋₄ Dc D₁ ३ ६ त्वह, K₄ Dn D₄ ६ T₁ G₁ M₂ इह, D₃ स्वय (for अह) B₁ M₁ सुरद्विप (for महा)

5 B₃ om. 5^{ab} — ^a) B₁ अतिक्रम्य, M अथाक्रम्य (for अथासाद्य) T G स धुर्यासनमाक्रम्य (G₂ मासाद्य) — ^b) B₂ Dn D₄₋₆ महानृपि — ^c) Ś₁ सन्यवेदाद्, K₁ ३ प्रत्यवेक्ष्य, B पर्यवेदाद्

6 ^a) K₄ D₁ G₁ त कृत्स्न, B₁ D₃ कृत्स्न त, T₂ G₂ ३ त्कृत्स्न (for कृत्स्न तु) — After 6^{ab}, T₂ G₂₋₄ ins

488* यद्वासापि ते मेऽस्तीत्यवदन्नक्षयन्सयन् ।

[G₂ ४ मेस्तीति अवदद् (for ते मेऽस्तीत्यवदद्)]
 — ^d) All MSS except T G₃ ४ चेत्त्रल (for इ*), to avoid hiatus! — After 6, S ins

489* वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्त्रलतेजसी ।
 तपसा दुर्जयो यावदेव स्वा नातिवर्तेते ।
 तत्रस्त्रसोदर भेत्तु वातापिवेगमाहरत् ।
 तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोनिर्महातपा ।
 स धीर्यात्तपसोऽग्रस्तु ननर्द भगवानृपि ।
 एष जीर्णोऽसि वातापे मया लोकस्य शान्तये ।
 इत्युक्त्वा स्वकाराग्रेण उदर समताडयत् ।
 त्रिरिव प्रतिसरत्प्रस्त्रेजसा प्रज्वलच्चिव ।

7 ^a) D₅ T₂ G₃ आसीद् (for अभूद्) — ^b) B₂ ४ Dn D₄ ६ अघस्तस्य (for अगस्त्यस्य) — After 7^{ab}, K₁ ३ B Dc Dn D₁ ४ ६ ins

490* शब्देन महता तात गर्जश्चिन्न यथा घन ।
 वातापे निष्क्रमस्वेति पुन पुनस्वाच ह ।
 त प्रहस्यामवीत्राजश्चगस्त्यो मुनिसत्तम ।
 कुतो निष्क्रमितु शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुर ।

[(L 1) B₁ ३ रानन् (for तात) K₁ ३ B₁ ३ महा (for यथा) — (L 4) B₁ Dc₂ शक्तिर् (for शक्तो) K₁ ततोऽसुर (for तु सोऽसुर)]

— ^c) B D (except D₁₋₃ ६) G₄ तु (for च)

8 ^a) B₁ स प्राजलि (for प्राञ्जलिश्च) B₃ स सामाल्यैर्; S सहामाल्य — ^c) Ś₁ K₂ D₁ ३ स (for स्य)

9 ^{ab}) B₁ S (except M₂) तमगस्त्यो (T₁ अगस्त्योथ) हसन्वाक्यमिल्वल प्रत्यभाषत (B₁ पद्यत) — ^c) T G₂₋₄ इंशोऽसुर T₁ G₁ ३ M₂ विश्व G₂ M स्वा — ^d) B₁

ईशं ह्यसुर विवास्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ९

इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम ।

यथाशक्त्यविहिंसान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १०

ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।

दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ ११

अगस्त्य उवाच ।

गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।

तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १२

मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्यमयः ।

मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ।

जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्तमेव हिरण्यमयः ॥ १३

M₁ धनार्थिन (for धने)

10 ^a) B₂ D_n D₄ ऽ एते (for इमे) — 10^{cd} = ३ १६ १५^{cd}, of *ibid* 4^{cd}, 9^{cd} — ^e) Ś₁ K₂ ३ D₃ ३ यथाशक्त्या

11 ^a) K₄ D₂ ३ ऽ [S]भिमान्य, B₁ [S]नुमान्य, D₁ [S]भिगम्य, T₁ G₂ ४ M₂ [S]वमत्य, G₁ [S]पगत्य (for [S]भिवाद्य) — ^e) K₃ S (except M₁) ईप्सित (for दित्सित) T₂ G यदिह ब्रूहि (for यदि वेत्सि त्वं) K₁ नो वेत्सि; K₃ B₁ D₀ D₁ ३ T₁ M मे वेत्सि, K₄ D₅ ते वेत्सि (for वेत्सि त्वं) Ś₁ K₂ दिस्सा मुने ममावेत्सि — ^d) T₁ तत्ते, T₂ G तद्धि (for ततो) M दातास्मि (for दास्यामि) T₁ [अ]ह (for ते)

12 ^a) K₄ D₂ ३ S शत- (for दश) — ^b) Ś₁ G₁ M₁ वसु, M₂ नृप (for ऽसुर) — 12^{cd} = 13^{cd} — K₂ om (hapl) 12^e - 13^d, K₃ G₁ om (hapl) 12^{cd}

13 K₂ om 13^{abcd} (cf v l 12) — ^b) S (except T₁) रथ and मय D₅ चाय (for चैव) — 13^{cd} = 12^{cd} — D_{n1} om (hapl) 13^{cd}, B₁ D₅ om 13^{cd} — ^e) S (except G₄ M₁) महा (for मनो) T₂ G₂ ३ द्वौ (for च) — After 13^{cd}, S ins

491* लोमश ।

इत्त्वलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथास्थ माम् ।

रथ तु यमवोचो मा नैन विप्र हिरण्यमयम् ।

अगस्त्य ।

न मे वागनृता काचिवुक्तपूर्वा महासुर ।

[(L 1) T₁ G₂ ४ M₂ यदाथ — After line 1, G₂ ins

492* सर्वमेतत्प्रदास्यामि हिरण्य गाश्च यद्धनम् ।

लोमश उवाच ।

जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्यमयः ।

ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ १४

विवाजश्च सुवाजश्च तस्मिन्पुक्तौ रथे ह्यौ ।

ऊहतुस्तौ वसून्याशु तान्यगस्त्याश्रमं प्रति ।

सर्वात्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेपादिव भारत ॥ १५

अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मु राजर्षयस्तदा ।

कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ १६

लोपामुद्रोवाच ।

कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।

उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवन्तरम् ॥ १७

— (L 2) G₁ रथस्तु स ए याचामो (for the prior half) T₂ G₂ ४ नैव (for नैन) G₂ असत्य व्याहन प्रह्वप्रथो नैप हिरण्यमय]

— B₁ D₅ om 13^{ef} — ^e) D₃ विज्ञास्यता, S विज्ञायता (cf v l 14) S साधु (G₄ M₂ धुर्) (for सद्यो) — ^f) B₂ ३ D (except D₂, D_{n1} D₅ om) व्यक्त (for व्यक्तम्) S एव (M₁ अस्ति) (for एव)

14 K₂ B₂ D_n D₄ - ३ om 14^{ab} (with the ref.) Ś₁ K B D₀ D₁ - ३ om the ref — ^a) S विज्ञाय (for जिज्ञास्य), of v l 13 — ^{cd}) B₂ - ४ S स (for प्र-)

15 ^a) B D₄ विराज (B₁ ४ D₄ जा)श्च सुराज (B₁ ४ D₄ जा)श्च, D₀ D₅ वि (D₅ न)वाजाश्च सुवाजाश्च, D_n D₁ ३ विरावश्च सुरावश्च, D₃ चिचिचौ च सुवर्णन, T₁ M विवाजिश्च सुवाजिश्च, T₂ G₁ ३ ४ व (G₁ वि)वाजी च सुवाजी च; G₂ ववाजिश्च सुवाजिश्च — ^e) S₁ K₁ ३ ४ D₃ ४ सुवहून्या (K₄ D₃ ४ ना)शु, K₃ चैव तानर्थान्, B D₀ D_{n3} D₁ M₂ सवसूना (B₁ M₂ न्या)शु, D_{n1} n₂ D₅ ३ स वसूनाशु, D₂ स वहूनाशु; T₁ च वसूनाशु (for तौ वसूनाशु) — ^d) S₁ K₁ ३ B₃ D₀ D₁ - ३ ३ तान, B₁ ३ ४ D_n D₄ M₂ ताव, T₁ तवा (for तान्य) — ^e) K₃ सहामात्यान्, D₁ सहागस्त्यो — ^f) Ś₁ K D₀ D₁ - ३ इति (K₄ एव) (for इव)

— After 15, T₂ G₂ - ४ ins

493* इत्त्वलस्त्वनुगम्यैनमगस्त्य हन्तुमैच्छत ।

भस्म चक्रे महातेजा हुकारेण महासुरम् ।

while M ins

494* मुनेराश्रममशौ तौ निन्यतुर्वातरहसौ ।

17 K₁ transp 17^{ab} and 17^{cd} — ^{cd}) K₂ तत्पादय (for उत्पा) D₃ [अ]सकृन् (for सकृन्) Ś₁ K₁ ३ त्तम;

अगस्त्य उवाच ।

ष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
 चारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ १८
 हसं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।
 श वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवत् ॥ १९

लोपामुद्रोवाच ।

हस्रसंमितः पुत्र एको मेऽस्तु तपोधन ।
 को हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥ २०

लोमश उवाच ।

तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।
 मये समशीलिन्या श्रद्धावाञ्छ्रद्धानया ॥ २१
 त आघाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
 स्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शरदान् ॥ २२

सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
 ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ।
 साङ्गोपनिषदान्वेदाङ्गपन्नेव महायशाः ॥ २३
 तस्य पुत्रोऽभवद्वपेः स तेजस्वी महानृपिः ।
 स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ।
 इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २४
 तथायुक्तं च तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
 लेभिरे पितरश्चास्य लोकात्राजन्यथेप्सितान् ॥ २५
 अगस्त्यस्याश्रमः ख्यातः सर्वर्तुकुसुमान्वितः ।
 प्राह्वादिरेवं वातापिरगस्त्येन विनाशितः ॥ २६
 तस्यायमाश्रमो राजन्नमणीयो गुणैर्युतः ।
 एषा भागीरथी पुण्या यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ २७

C 3 8646
 B 3 99 31
 K 3 97 37

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

३ 'त्तम (for 'त्तरम्) M1 तस्मात्सकृन्मध्यपत्य त्वमुत्पादय
 र्थवत्

18 °) D1 ३ अपत्येन, D3 ५ T1 'स्त्रेषु (for 'स्त्रे तु)
 - ४) S1 K Dc D1-3 ५ तव (K1 ३ ४ Dca D3 शृणु)
 क्ष्यामि यामह (K3 D1-3 तस्वत*, D3 यत्त्वह), S वक्ष्यामि
 यता (T1 शृणु तन्, M शृणुता) मम

19 °) S तस्मम तव (G1 सम तप* sic) — °) K3 ४
 ५ तु, D1 ३ च, D5 ते, M1 वै (for स्युर) — ४) S1 K1-3
 थ, Dc D1-3 ५ M1 वास्तु (for वापि) S1 K3 ४ B1
 ५ ३ वान्, K1 B2-4 Dc Dn D4 ६ 'जित्, K3 D3 ५ 'भाक्
 for 'वत्)

20 °) B D (except D1-3 ५) M3 [S]प्यस्तु, G2
 तस्तु (for मेऽस्तु) — °) K D3 ३ G2 M1 [S]पि (for हि)

21 K3 B4 Dn D4 ६ T3 G3 ४ M3 om the ref.
 - ५) B3 S समगमन् — After 21^{ab}, S1 K1 ३ ins
 95* (with v1)

23 °) D4 ६ T2 G वापि (for चापि) — ५) S1 K1 ३
 तदुर्भूत्, T3 G3 प्रजावान् (for प्राच्यवत्) — °) Some
 ISS प्रभावेण — ४) T G दृढच्युर (for स्युर) — °)
 ५ B3 D3 'नियदो (for 'निषदान्) — १) K1 ३ B3 D
 . except D1-3 ५) जपन्निव B D (except Dca D1 ३)
 M1 महातपा*, T G 'मना*, M2 'स्मना

24 °) D1 राजन् (for ऋषे*) K1 ३ ऋषेस्तस्याभवत्पुत्र

(normal rhythm!) — ५) B1 ३ ४ Dn D4 ६ महाद्विज*
 D1 तेजस्वी भगवानृपि*

25 °) B1 ३ ४ Dn D4 ६ T G तु (for च) — B D
 (except D1-3 ५) S ins after 25^{ab} S1 K1 ३, after
 21^{ab}

195* एव स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

[Cf 482* S1 K1 ३ स चाथ, G1 M3 एव स* (for एव न)]

26 °) B3 S चाय (for ख्यात*) B1 ३ ४ Dn D4 ६
 तत ऊर्ध्वमय ख्यात* — ५) B1 ३ ४ Dn D4 ६ त्वगस्त्यस्या-
 श्रमो भुवि, B3 S अत ऊर्ध्वं विशा पते, Dc तत ऊर्ध्वमय भुवि
 — After 26^{ab}, S ins

196* ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमत* ।

— °) S1 K3 T2 G1 ३ M प्राह्वादि*, K3 प्रहादि*, T1 G2
 प्रहादि M चापि (for एव) — After 26°, S ins

197* ब्रह्मज्ञो दृष्टचेतन* ।

एव विनाशितो राजन्

— ४) B D (except D1-3 ५) [उ]पशामित*, S महामना
 (for विना*)

27 °) K3 D1 ३ ५ ६ S (except M1) रमणीय, B2 ४
 Dn D4 रमणीयै* K1 ३ G3 गुणान्वित, B2 ३ D4 ६ T1
 गुणैर्वृत्*, G1 गुणोच्युत — °) Dc गगा (for पुण्या) — ४)
 K1 ३ रमणीयैर्गुणान्विता (K3 'गुणैर्वृत्ता), B Dn D4 ६ देव-
 गधर्वसेविता — After 27, K1 ३ B D (except D1-3 ५)

९८

युधिष्ठिर उवाच ।

भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १

लोमश उवाच ।

शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितात्मनः ॥ २
आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३
ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ४
ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्निदशाः पुरा ।
पुरदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
कृताञ्जलीस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठी उवाच ह ।

विदितं मे सुराः सर्वं यद्रः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
दधीच इति विख्यातो महानृपिरुदारधीः ॥ ७
तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संग्रयाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८
स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ।
स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥ ९
तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संश्रियता दृढम् ।
महच्छत्रुहणं तीक्ष्णं पडश्रं भीमनिस्वनम् ॥ १०
तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ।
एतद्रः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ ११
एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ।

ins a passage given in App I (No 14)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ Dn_३ T G_{२-४}
M₁ आरण्य — Sub parvan B_३ T₁ G₁ तीर्थयात्रा (T₁
cont अगस्त्य) Omitting sub-parvan name, K_{1-३} D_३
mention only आगस्त्य (or अगस्त्य), K_४ B_२ D_० Dn
D₁ २ ४-६ लोमशतीर्थयात्रा (K_४ D_० D_५ cont आगस्त्य)
— Adhy name Ś₁ K₁ ३ वातापिवध, B_३ रामोपाख्यान,
Dn_३ आगस्त्रिवातापिभक्षण, T G₁ ३ इष्मवाडोत्पत्ति
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (sup
ln) n_३ ९९, Dn_३ M_३ १००, D₁ १०३, T G M₁ ९८
— Śloka no Dn₁ n_३ ७१, Dn_३ ३३, D₁ ७०

९८

२ ^a) B_३ Dn D_४ ६ G_४ अमितौजस', D_५ अतिमानुष'
(for अमितात्मन)

३ ^a) Ś₁ K D_{1-३} ५ राजन्, D_० ताल (for घोरा) — ^c)
Ś₁ K₁ ३ कालेय इति विख्यातो; B D (except D_{1-३} ५)
G_४ कालकेया इति ख्याता — ^d) S₁ K₁ ३ गण 'दारुण'

४ ^a) D₁ ३ तत्र (for ते तु) Ś₁ K B₁ 'साद्य (for
'धित्य)

६ ^a) K_४ D₁ ३ 'लीन्सुरान्, T_३ G_३ 'ल्पिदान् (for 'लीस्तु
वान्) G₁ दिव्यान् (for सर्वान्) — ^b) D_० परमेष्ठिम्,
G₁ ३ M परमेष्ठिर्, G_३ प्रजापतिर् (for परमेष्ठी) K D_२ ३ ५
[अ]भ्युवाच, B Dn D_४ ६ [इ]भ्युवाच, T₁ जगद, T_३ G_३
युवाच (for उवाच) — ^c) B₁ ३ D₁ ३ ५ G_३ सर्वं (for
सर्वं)

७ ^{ab}) Ś₁ K₁ ३ तत्रो' (for तमु'), and येन (for यथा)

८ ^b) S₁ K₁ ३ यूय प्र', K_३ च सम', D₁ ३ विप्र प्र'
(for वै सप्र') — ^c) D₁ ३ वै (for वो)

९ ^a) S₁ K₁ ३ दधीचास्थीन् (for स्वान्य') — ^c) T₁
स्वशरीरात्, T_३ G₁ ३ ४ M_३ शरीरात्स (for स शरीर) D_२ ५
G_३ M_३ परित्यज्य (for समु')

१० ^b) Ś₁ K_३ सश्रियते, K₁ B₁ २ ४ Dn₁ n_३ D₁ ४-६
सश्रियता, K_३ सश्रयता, D_३ सपाचता — ^c) S₁ K₁ ३
'हन (for 'हण) B D_० Dn D_४ ६ M घोरे, D₁ ३
तीव्र, T G भीम (for तीक्ष्ण) — ^d) K_२ ४ D_३ ५ पडश्र,
K_३ M_३ पडश्रि, B D_० Dn D_४ पडश्रि, D₁ ३ G_३ पडश्र, D_०
पडश्रि, G₁ पडश्रु D₁ ३ तीव्र (for भीम) Ś₁ K₁ ३
-विक्रम (for निस्वनम्)

११ K_३ om ११ — ^b) D_० D_३ हनि' (for वधि')

१२ ^a) Ś₁ K D_० D_{1-३} शतक्रतु (for नारा')

१३ ^b) K_४ D_३ ५ 'वृते, B_३ 'चित, T_३ G M₁ 'युत (G₁

तारायणं पुरस्कृत्य दधीचसाश्रमं ययुः ॥ १२
 ररखत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ।
 इन्द्रोद्गीतनिर्देविद्युष्टं सामगैरिव ।
 सुस्कोकिलग्वोन्मिश्रं जीवं जीवकनादितम् ॥ १३
 सहिषैश्च वराहैश्च सुमरैश्चमरैरपि ।
 इव तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १४
 ऋरेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटासुखैः ।
 प्ररोवगाहैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १५
 सिंहव्याघ्रैर्महानादान्दद्विरनुनादितम् ।
 अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥ १६
 तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १७
 तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
 राज्जल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥ १८
 तस्य पादौ सुरा राजन्निवाद्य प्रणम्य च ।
 श्रयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ १९

ततो दधीचः परमप्रतीतः
 सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
 करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
 स्वं चापि देहं त्वहमुत्सृजामि ॥ २०
 स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः
 प्राणान्वशी खान्त्सहमोत्समर्ज ।
 ततः सुरास्ते जगृहुः परामो-
 रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २१
 प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
 स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
 त्वष्टा तु तेषा वचनं निशम्य
 प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २२
 चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
 कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
 अनेन वज्रप्रवरेण देव
 भस्मीकुरुष्वद्य सुरारिसुग्रम् ॥ २३

C. 3 8712
 B. 3 103 24
 K. 3. 99 24

'युते' (for 'वृतम्') — G₄ om 13^c-17^b — ^a) M 'निन्द
 — ^a) T G (G₄ om.) M₃ म- (for वि-) M सारसैरपि
 (for चामरैः) — ^f) S₁ K₁ 2 D₂ 5 जीव (for जीव)
 14 G₄ om. 14 (cf. v.l. 13) — ^b) D₅ शूकरैश्च, T₂
 G₂ 3 चमरैश्च; G₁ कोकिलैश्च (for सुमरैश्च) Ś₁ K₃ चामरैश्च,
 G₁ चमरैश्च (for चमरैश्च) M₃ सुमरैश्च सदावरैः — ^c) S₁
 K D₂ 5 'चरितं' — ^d) S (except M₁, G₄ om.) सृष्टं
 16 T₁ G₁ 4 om 16 (for G₄ cf. v.l. 13), K₂ B₁ 3
 D₁ 2 G₂ om. 16^{ab} Dc₁ D₄ transp 15 and 16, T₂
 G₃ transp 16^{ab} and 16^{cd} — ^a) Dn₁ n₃ D₄ 6 सिद्धैश्च
 (for सिद्धैश्च) T₂ G₃ 'व्याघ्र' (for 'व्याघ्रैश्च') K₁ D₃ 'नादैश्च',
 D₅ M₁ 'नाद', T₂ G₃ 'नादैश्च' (for 'नादाश्च') — ^b) T₂ G₃
 महद्भिश्च (for नदद्भिश्च) — ^c) Ś₁ चमरैः, K₁ 3 D₅ चामरैः;
 Dc पारमरैः (for अपरैः) Ś₁ K₁ 2 चातु (for चापि) — ^d)
 K₁ B D (except D₃ 5) 'शापिनि' (Dc₃ 'गामिनि')
 17 G₄ om. 17^{ab} (cf. v.l. 13) — ^b) S₁ K₂ 3
 नादित K₁ D₃ 5 T₂ G (G₄ om.) M सुमनोहरं — ^c)
 B₂ 3 त्रिविष्टपं, T₂ G 'सद' प्रख्य — ^d) S (except M₁)
 जगता (for आगमन्)

18 ^a) S माक्षात् (for लक्ष्म्या)

20 ^a) T₂ G₂ 3 तद्वो (for यद्वो) — ^d) K₄ B₃ 4 Dn
 D₁ 4 8 स्वयम्, B₃ इह (for त्वहम्)
 21 ^b) K₄ D₁ 2 स्वयम् (for सहमो) — ^{cd}) Ś₁
 K Dc D₁-3 5 सुरान्ततोस्थीनि गतायुषस्ते यथोपज्ञोप जगृहु-
 सा तस्य
 23 ^b) Ś₁ K Dc D₂ 3 5 'वीर्यं' (for 'रूप') — ^b)
 Ś₁ K₃ अत्रवीर्यहृष्टः (metrically bad!), T₂ G₃-3 समुवाच
 हृष्टः — ^c) S₁ K₁-3 D₁ 2 दाक्ष' (for वज्र') K दाक्ष,
 D₃ 5 वीर (for देव)
 24 G₄ om. 24^{ab} — ^a) D₁ 2 सुख त्व, D₅ सुखी
 त्वं (for सुख वै) K₃ त (for वै) — ^b) S₁ K₁ 3 वरिष्ठ,
 K₄ Dc Dn₂ D₁ 2 5 S (except G₁, G₄ om.) द्विविष्टः.
 — S₁ om. 24^{cd} — ^c) K₄ B₁ 2 4 Dn D₁ 2 4 8 तु
 (for स) B D (except D₁-3 5) तद् (for तु) — ^d)
 K₃ [S]निगृ', B Dc Dn इगृ', D₅ [S]न्वगृ', T₂ G₂-4
 त्वगृ' (for इगृ') G₁ प्रहृष्टरूप प्रथितो इगृद्वात्

Colophon. — Major parvan S₁ K₁ 2 Dn₂ T G₂-4
 M₁ आरण्य — Sub-parvan T₁ वीर्ययात्रा Omitting
 sub-parvan name, K₁ 3 4 Dc Dn₂ D₁ 3 mention only

C 3 8713
B 3 100 25
K 3 99 25

ततो हतारिः सगणः सुखं वै
प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्टः ।

त्वष्ट्रा तथोक्तः स पुरदरस्तु
चक्रं प्रहृष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टवचनितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

लोमश उवाच ।

ततः स वज्री बलिभिर्देवतैरभिरक्षितः ।
आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
समुद्यतप्रहरणैः समृद्धैरिव पर्वतैः ॥ २
ततो युद्धं समभवद्देवानां सह दानवैः ।
गुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकर महत् ॥ ३
उद्यतप्रतिपिष्टानां सङ्गानां वीरवाहुभिः ।
आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च अन्तरिक्षान्महीतलम् ।
तालैरिव महीपाल वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५

ते हेमरुन्वा भृत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
तेषां वेगवतां वेगं महितानां प्रधावताम् ।
न श्रेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्मयात् ॥ ७
तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्महत्लाक्षः पुरदरः ।
वृत्रे विवर्धमाने च करमलं महदाविशत् ॥ ८
तं शक्रं करमलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
स्वतेजो व्यदधाच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ ९
विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणान्ततः ।
स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १०
स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना देवतैः सह ।

लोमशतीर्थयात्रा (K₃ & Dc D₃ cont आगस्त्य), likewise
B₃ D₂ & only आगस्त्य — Adhy name K₁ वृत्रवध*,
B₃ वृत्रवधोपाख्यान, T₂ G₃ दधीचाख्यान, G₁ वज्रोत्पत्तिकथन
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 100,
Dn₂ n₃ M₂ 101, D₁ 101, T G M₁ 99 — Śloka no
Dn₁ n₃ D₁ 25

99

1 °) G₂ & तु (for स) Ś₁ K G₁ M सवज्रो (for
स वज्री) B D₃ & G₂ M₂ बलिभिद् (for बलिभिर्)
— °) Some MSS देवतैर् Dn₂ D₃ परि- (for अभि-)
D₁ & देवै समभिरक्षित — °) Ś₁ K₁ & Dc तदा (for ततो)
3 °) B₁ अपि दानवै, B₂ & Dn D₁ & & M दानव
सह (by transp)
4 °) T₁ M₂ सृष्टाना, T₂ G₂-4 विद्वाना — °) T₂
G₂ & तु (for सु) — °) K₁ T₂ (after corr) G₃
पातित, T₂ (before corr) G₂ & पातिना
5 °) N (except K₃ &) M ins अपि between the

pidas (to avoid hiatus!) B₃ तले (for तलम्)
— °) B Dn D₁-6 महाराज (for मही*)

6 °) S₁ K₁ & चर्तर्त्, D₃ वयत, T G धावत — °)
S₁ K B₂ Dc D₃ & इव द्रुमा (for इवाद्रय.)

7 °) K₁ महता च, K₂ सहता च, B D (except D₁-3)
साभिमान (for सटि*) — °) S₁ D₁ T₁ G₁ महिता, K₁ &
सहता (for त्रिदशा)

8 °) B₁ [S]पि, Dc₃ [S]ति, M [S]भि (for वि) S₁
K D₃ & तु, D₁ & [S]पि (for च) — After 8, B D
(except D₁-3 &) ins

198* कालेयभयमत्रतो देव माक्षासुरदर ।

जगाम शरण शीघ्र त तु नारायण प्रभुम् ।

9 °) B Dn D₂ & & व्यदधत् — °) S₁ K₁ & D₃
व्यवर्धयत् (K₁ 'न्), D₃ [अ]भिवर्धयन्

10 °) Ś₁ K₂ विष्टित, K₁ दिष्टित, B D (except
D₁-3 &) गोपित (for [अ]प्यायित) S transp शक्र and
दृष्ट्वा Ś₁ K Dn D₁ & G₁ तदा; Dc तथा (for तत) — °)
B₁ & & D (except D₁-3 &) सर्वे (for स्व स्व) S₁ K₁ &
T₂ G₁-3 समादध्युत्, K₃ & Dc₁ D₁ M सम (K₃ 'मा) दधुत्,

ऋषिभिश्च महाभागैर्वलवान्समपद्यत ॥ ११
 ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशार्थिपं तु
 ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
 तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च
 खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १२
 ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः
 श्रुत्वा खं घोररूपं महान्तम् ।
 भये निमग्नस्त्वरितं मुमोच
 वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १३
 स शक्रवज्राभिहतः पपात
 महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।
 यथा महाञ्जैलवरः पुरस्ता-
 त्स मन्दरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः ॥ १४
 तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः
 शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
 वज्रं न मेने स्वकरात्प्रमुक्तं
 वृत्रं हतं चापि भयान्न मेने ॥ १५

सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
 महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।
 सर्वाश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य
 जम्बुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ १६
 ते वध्यमानास्त्रिदशैस्तदानीं
 समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ।
 प्रविश्य चैवोदधिप्रमेयं
 झपाकुलं रत्नसमाकुलं च ॥ १७
 तदा स मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-
 त्सैलोक्यनाशार्थमभिस्यन्तः ।
 तत्र स केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-
 स्तास्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ १८
 तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-
 द्द्वोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-
 स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥ १९
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते

C 3 8734
B. 3 101 21
K. 3 100 21

B₃ स्वमादाय

12 °) S₁ K D₁₋₃ ६ त (for तु) — °) M विविधान्
 (for महतो) S₁ K₁ ३ [S]थ (for नि) — °) K₃ ४
 [अ]भि (for [अ]पि)

13 °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ घोरमुग्र, B₂ शब्दः D₅ त्र
 (for रूप) S (except M₁) घोरमुद्रमकल्प (for घोररूप
 महा) Dc₂ श्रुत्वा च वाचमथ घोररूप — °) Ś₁ K₁ ३
 योक्तु (for भये) S₁ B₂₋₄ D (except D₂ ६) त्वरितो
 (for त)

14 °) T₂ G₃ माल (for माल्य) — °) N महा-
 (for महाञ्) — °) N (except K₁ ३ ४) वि (for प्र)

15 °) S₁ K Dn D₁ ३ च, B D₄ ६ म, Dc स्स, D₃ ६
 तु (for न) K₁ ३ शक्रस्य (for मेने स्व) S₁ च, K₃ ४
 D₁₋₃ ६ T₁ म, B Dc Dn D₄ ६ न (for स्व) K₁ ३ B₂₋₄
 Dn D₁₋₃ ६ ६ वि (for प्र) — °) B Dc Dn D₄ ६ M₁
 transp इत and भयात् S₁ K D₁₋₃ ६ वृत्र भयाच्चैव हतम्
 (K₄ D₁₋₃ ६ इत त्व)पश्यत्, M₂ वृत्र भयाच्च निहत न मेने

16 °) S₁ K₁ ३ मुदिता (for मुदि) — °) D₂ T₁
 G₁ ३ ४ अथ (for अभि) — After 16^{ab}, Ś₁ K₁ ३ read

18^{cd}, while S ins

499* वृत्र हत सदृशुः पृथिव्या
 वज्राहत शैलमिवावकीर्णम् ।

— °) S₁ K D₂ ३ M शेषान् (for सर्वान्) T₂ G₁₋₃ M₁
 तु (for च)

17 °) B D (except D₁₋₃) तस्य (B₁ ३ ते) त्रास्य
 (for ते वध्यं) B Dn D₄₋₆ समेतै (for तदानीं) — °) K₃
 B D (except D₂ ३) G₄ नक्र, K₄ वृत्र (for रत्न)

18 °) T₁ प्रयाता, T₂ G प्रयत्नात् (G₁ प्रयुक्ता), M₁
 प्रवृत्ता, M₂ प्रयत्ना (for स्यन्त) — S₁ K₁ ३ read 18^{cd}
 after 16^{ab} — °) S₁ K₁ ३ तत्र (for तत्र) — °) Ś₁ K₃
 नृप, K₁ ३ ४ B D (except D₃) उप, T₁ अभि (for अनु)
 S₁ K B₁ D₁ ३ वर्णयत (for वर्णयन्ति)

19 D₂ om (hapl.) 19^{abc} — °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ६
 क्षय (for क्रम) K₃ S (except T₁ G₁) योगकालाद्
 (for कालयोगाद्)

20 T₂ G₂₋₄ read 20^{ab} after 20^{af} — °) B₂ ३
 चरध्व, D₃ यत् (for त्वरं) — °) K₃ B Dn D₄ ६ च,
 T₁ तु (for हि) — °) A few MSS प्रणष्टेयु, and प्रणष्ट

तस्माच्चरध्वं तपसः क्षयाय ।
 ये सन्ति केचिद्धि वसुंधरायां
 तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
 तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
 तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २०

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
 जगद्दिनाशे परमग्रहृष्टाः ।
 दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
 रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवमवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

लोमश उवाच ।

समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
 कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
 ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
 आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
 वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
 अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
 च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।

फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
 एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्रार्णवं दिवा ।
 भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
 वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिपातिताः ॥ ५
 एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
 निशाया परिधावन्ति मत्ता भुजवलाश्रयात् ।
 कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्वहून् ॥ ६
 न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।

Do D₂ S (except M₁) हि (for the second pr-)

21 ^a) Ś₁ K₁ दैत्या (for सर्व) — ^b) D₂ परम (for परम) — ^d) S₁ K₁ २ ४ लय च, D₀ लयस्य (for लय स्म)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ २ Dn₂ D₃ ० T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub-parvan T₁ तीर्थयात्रा, followed by अगस्त्यचरित Omitting sub-parvan name K₂ ४ Dn₂ D₃ mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य, B D₀ Dn₁ D₄₋₆ only आगस्त्य (or अगस्त्य); D₁ २ only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name Ś₁ G₁ वृत्रवध — Adhy no (figures, words or both) Dn₂ n₃ M₂ 102, D₁ 105, T G M₁ 100 — Śloka no Dn 23, D₁ 21

100

1 ^a) K₂ समुद्रात्, T G द्रात, M₂ द्राते Ś₁ K (except K₂) D₀ D₁₋₃ G₄ सद्य (for श्रित्य) — ^b) Ś₁ K₁ २ ४ B₁ २ Dn₁ n₃ D₃ G₁ वरुण, D₆ वरुणि K₃ B

Dn₁ n₃ D₆ G₄ निधिमभम T₂ G₂ वरुणालयमभसा — ^c) S₁ K₁ २ D₀ समवर्तत, K₂ ४ D₁₋₃ ६ समपद्यत, D₄ ० T G₁₋₃ समवर्तते M संप्रवर्तत कालेया

2 ^a) B₂ समतिक्रुद्धा, T G₂ ३ सहिता क्रुद्धा — ^b) K₁ २ महासुनीन्, T₂ G₂₋₄ सदा ऋषीन्

3 ^c) Ś₁ K₁ ४ अशीति, K₂ B D (except D₂) अशीति — ^d) M नियता ब्रह्मचारिण (= 5^d)

4 ^a) Dn आश्रमे (for आश्रम) !
 5 ^a) Ś₁ K₂ प्रवर्तते, K₁ प्रवर्तते, D₀ विकुर्वन्ति, T₂ G₂₋₃ प्रकुर्वन्ति (for स्म कु^०) — After 5^{a,b}, S₁ n₃

500* कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनान् ।
 — ^c) Ś₁ Dn₂ D₄ भारं (for भरं) — ^f) Ś₁ सर्वदेवता, K₁ सति देवता, K₂ ४ D₀ Dn₂ D₃ स्म निपूदिता, B स- (B₁ तु) निपूदि, D₁ २ विनिपूदि, G₁ सनिवेशि, G₄ सुनिपाति

6 D₃ om (hapl.) 6^a-7^b — ^c) S₁ K D₁ २ पर्यधावत, B₂ Dn D₄ ० परिधावते — ^d) S समुद्राबुवलाश्रयात् (T₁ श्रया) — B₂ om 6^c-8^a — ^f) Ś₁ K D₁ २ मुनि (for द्विज)

एवं प्रवृत्तान्दैत्यांस्तांस्तपसेषु तपस्विषु ॥ ७
 प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकशिंताः ।
 महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ८
 क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जान्त्रैर्विसंधिभिः ।
 आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ९
 कलशैर्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भग्नैस्तथैव च ।
 विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्वभूव समावृता ॥ १०
 निःस्वाध्यायवपट्टकारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
 जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ ११
 एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
 आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १२

केचिद्गुहाः प्रविशिशुनिर्द्दारांधापरे श्रिताः ।
 अपरे मरणोद्विशा भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १३
 केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमदर्पिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १४
 न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
 श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १५
 जगत्पुपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
 आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १६
 समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ।
 नारायणं पुरस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥ १७
 ततो देवाः समेतास्ते तदोच्चुर्मधुसूदनम् ।

C 3 8755
B. 3 102 19
K. 3 101 20

7 D₃ om 7^{ab}, B₂ om. 7 (cf v.l 6) — ^a) K₃ 4
 B₁ 3 Dc D₁ 2 6 T₁ चैतान्, T₂ G₂₋₄ वै तान् (for चैतान्)
 B₃ अन्ते, Dc M₂ अत्र, G₁ एव (for अत्र) — ^b) S₁ K
 Dc D₁ 2 5 मनुजाधिप (for 'जोत्तम) — ^c) D₅ S प्रवृत्ता
 (for प्रवृत्तान्) D₃ तात्त्र, D₅ ते तत्र, T G वे दैत्या, M₁
 दैत्यास्ते, M₂ दैतेया (for दैत्यास्तान्) — ^d) S₁ K₁ आश्र-
 मेषु (for तापमेषु) — After 7, S (except G₁) ins

501* क्षयाय जगत ऋग् पर्यटन्ति स मेदिनीम् ।

8 B₂ om 8^a (cf v.l 6) — ^b) B₁ 3 D₅ 6 S
 नियमाहार S₁ K₁₋₃ कथिता

9 ^a) S₁ K₁ 2 क्षीणवासेर, G₁ अतमासेर (for क्षीणमा-
 सेर) — ^b) K₁ 2 निर्मज्ज तैर, K₃ निर्मज्जाता, Dc विक्रपा-
 देर; D₁ 2 विस्फोटैर, T₁ मज्जामात्रैर, G₂ निर्मज्जात्रि- — ^c)
 S₁ K₂ 4 D₃ विकीर्णैर, K₁ विकर्णैर, D₁ 2 आकीर्णा S₁
 K₁ 2 4 B₂₋₄ Dc Dn D₃₋₅ आवभौ, K₃ B₁ आवृता; D₁ 2
 चाख्यभिर, G₁ रुचिरा (for आचिता) — ^d) K₃ T₂ G₂₋₄
 राजिभि (for राशि)

10 ^a) B₁ चापविद्धैश्च, D₅ विप्रभस्रैश्च — ^b) B₁ च
 सारत (for तथैव च) — ^c) S₁ K D₁₋₃ 5 विशीर्णैर्, B₂
 आकीर्णैर् — ^d) T G₂₋₄ बभूव च (for भूर्वभूव) S₁ K₄
 D₃ 5 समाकुला K₁ 2 बभूव वसुधावृता

12 ^a) B₃ Dn D₅ स (for प्र) S₁ K D₃ 5 स,
 D₁ 2 M तु (for च) — ^d) S₁ K₃ D₃ 3 6 T₁ G₁ M
 प्र (D₂ 3 प्रा) द्रवति S₁ K₁₋₃ D₁ 5 T₂ G₂₋₄ दिशो दश

13 ^a) S₁ K₁ गुहान्, B₁ Dc₂ T₃ G₂ 3 M₂ गुहा (for
 गुहा) — ^b) S₁ K₄ B Dc Dn D₁ 2 4 6 चापरे तथा,
 K₁₋₃ D₃ 5 च तथापरे (for चापरे श्रिता) — ^c) S₁ K₁₋₃
 च भयोद्विशा, M तद्भयादेव — ^d) S₁ K₁ 2 4 D₃ 5 अवा-

सृजन्, K₃ T₂ G₂₋₄ समत्य (for समुत्सृजन्) M सहसासून्स-
 मत्यजन्

14 ^a) S₁ K Dc D₁ 3 M तत्र (for अत्र) — ^b) B
 Dn D₄ 6 परमदर्पिता — The portion of the text from
 परमदर्पिता up to 3 104 18^c is lost in G₁ on a miss-
 ing fol

15 D₃ om (hapl) 15^a-17^b G₁ missing (cf. v.l
 14) — ^a) S₁ K₁₋₃ Dc₁ D₅ M चैतान् (for चैतान्) S₁
 K₁₋₃ अनुजन्तुस्ते, T G₂₋₄ M₁ अभिजग्मु (M₁ भ्रु) स्ते — ^b)
 K₃ समुपासृतान्, D₃ 5 पस्थितान् — ^c) S₁ K₁ 2 जन्तुश्च
 S (except M₂, G₁ missing) श्रम च परम जग्मु — ^d)
 K₁ 2 आजन्तु, K₄ सजग्मु, D₁ न जग्मु (for आजग्मु)
 D₁ ते (for च)

16 D₃ om 16 (cf v.l 15) G₁ missing (cf. v.l
 14) — ^b) S₁ K₁ 2 सज्जो (for चज्जो) — ^c) K₁ 2
 ते (for आ) — ^d) S (G₁ missing) मनुजाधिप (T₁
 जा इव)

17 D₃ om 17^{ab} (cf v.l 15) G₁ missing (cf
 v.l 14) — ^a) S₁ K D₁ 3 तु (for च) — After 17^{ab},
 B D (except D₁₋₃ 5) ins

502* शरण्य शरण देव नारायणमज विभुम् ।
 — ^c) B D (except D₁₋₃ 5) तेभिगाम्य (B₁ D₀ त्वा)
 (for नारा) K₄ B Dn D₁ 2 3 6 नमस्कृत्य (for पुर)

18 G₁ missing (cf. v.l 14) — ^a) B Dn D₄ 6
 G₂ समस्ता (for समेता) — ^b) S₁ K D₂ 3 5 G₃ तमू-
 चुर, B₁ तुष्टुचुर, B₂ Dc तत्रोचुर — ^c) S₁ K Dc D₁₋₃ 5
 गोप्ता, B₂₋₄ Dn D₃ 6 कर्ता (Dn₃ भर्ता) (for पाता) B₁
 स्व न कर्ता च स्रष्टा च — ^d) B Dn D₄ 6 M हर्ता (for

त्वं नः स्रष्टा च पाता च भर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया स्रष्टमिदं सर्वं यच्चेद्गं यच्च नेङ्गति ॥ १८
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।
वाराहं रूपमास्थाय जगदर्थे समुद्धृता ॥ १९
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुस्त्वया ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा स्रदितः पुरुषोत्तम ॥ २०
अवध्यः सर्वभूतानां वलिश्चापि महासुरः ।

वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया ॥ २१
असुरश्च महेश्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २२
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयमीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २३
तस्माच्चां देव देवेश लोकायै ज्ञापयामहे ।
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

देवा ऊचुः ।

इतः प्रदानाद्द्वर्तन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।

ता भाविता भावयन्ति हव्यरुण्यैर्दिवोकसः ॥ १
लोका ह्येवं वर्तयन्ति अन्योन्यं समुपाश्रिताः ।

भर्ता) — °) Ś1 K Dc D1 २ जगत् (for इत्) B Dn
D3 ३ ६ विश्व, Dc D1 २ कृत्स्न (for सर्व) — °) Dn3 G2
नेंगते, D1 २ T1 नेंगति; G2 नेंगत (for 'ति) K1 यच्चो-
भ्यश्च नेंगते, M स्यावर जगम च यत् — After 18, S (G1
missing) ins

503* स्वयैव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ।

19 G1 missing (of v l 14) — °) D1 २ ६ M2
स्रष्टा (for नष्टा) — °) Ś1 D1 ३ समुद्रा; T1 'द्र, G2 'द्रे
(for 'द्रात्) — D3 om 19^{cd} and repeats 18^{ef} in its
place — °) Ś1 वराह (for वाराह) B Dn D4-6 T1
M वपुः (for रूपम्) B Dn D4-6 M आश्रित्य (for
आस्थाय)

20 G1 missing (of v l 14) — °) B2 Dn D4 ६
T2 G2-4 पुरा (for त्वया) — °) D1 २ T1 G2 M1 नारसिंह-

21 G1 missing (of v l 14) B3 om 21-23
— °) Ś1 K1 नाम, D3 चैव (for चापि) — °) K4 D2
वपुरास्थाय, T2 G2-4 रूपमास्थाय

22 B3 G4 om 22 (for B3 of v l 21) G1 miss-
ing (of v l 14) T1 om 22^{cd} — °) B1 जगत् (for
यज्ञ) B1 क्रुदस्; Dc D3 ६ T2 G2 ३ M शूरस् (for क्रूरस्)

24 G1 missing (of v l 14) G4 om 24^{ab} — °)
Ś1 D1 ३ त्व, K2 ४ त्वा (for त्वा) Ś1 अपि; T1 M एव
(for देव) — °) B3 Dc D2 ३ transp लोकाश्च and
देवाश्च — After 24, T2 G2-4 M1 ins

504* शरणागतसत्राणे स्वमेकोऽसि ददन्नत ।

[G2 M1 धृन्* (for दृन्*)]

Colophon om in D1 ३ G1 missing — Major par-
tial Ś1 K1 ३ Dn3 T G2-4 M1 आरण्य — Sub-parian
Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य Omitting sub-
parian name, K2 B2 ३ Dn2 n3 D3 ६ mention only
आगस्त्य, K3 ४ D3 only लोमशतीर्थयात्रा, followed by
आगस्त्य; T1 only अगस्त्यचरित — Adhy name B1 Dc
वृत्रवधोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both)
Dn2 n3 M2 103, T G2-4 M1 101 — Śloka no
Dn 26

101

This adhy is missing in G1 (cf v l 3 100
14) The MS is mostly ignored here

1 °) S1 K1-3 B1 ३ ४ Dn D1 ४-6 T2 G2 ३ त्व, K4
Dc D3 ३ भवत् (for इत्) N (for B2 see below) T2
G2-4 प्रसादाद् (for प्रदानाद्) K2 ४ B3 D (except D3 ६)
G2 वर्धते (for वर्तन्ते) B2 स्वप्नसादात्प्रवर्तते

2 °) K3 Dc प्रवर्तते; B Dn D1 ४ ६ विवर्धते, D3 वर्ध-
यति (for वर्तयन्ति) — °) To avoid the hiatus, S1 K1 ३
तेन्योन्य, K4 B D (except D3) M1 अन्योन्य (for अ*)
— °) K3 B1 ३ स्वप्नसादान् — °) = (var) 5^d B2
त्वया वै (for स्वयैव)

त्वत्प्रसादान्निरुद्धिशास्त्रयैव परिरक्षिताः ॥ २
इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३
क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेप्यति ।
ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेप्यति ॥ ४
त्वत्प्रसादान्महावाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५
विष्णुरुवाच ।
विदितं मे सुराः सर्वं प्रजाना क्षयकारणम् ।
भवता चापि वक्ष्यामि शृणुष्वं विगतज्वराः ॥ ६
कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रवाधितम् ॥ ७

ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति मुनीनिह ॥ ९
न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ।
अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्वावशोपणे ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदाहृतम् ।
परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ ११
तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
उपास्यमानमृपिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ १२
तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।

C 3 8776
B 3 103 14
K 3 102. 21

3 D₂ om (hapl) 3-5 — ^b) M इत्युत (for उत्तमम्) — ^c) S₁ K₁ 2 न हि जानति, K₃ 4 Dc D₁ 3 3 जानीमो न च, B₄ कालका नाम (for न च जानीम) S₁ K₃ 4 D₂ 5 M केनेते, K₁ विष्यते, K₃ वष्यते, B₄ केपि[^b पी मि, D₁ केनेव, T G₂ 3 केनेति (for केनेमे) Dn₃ न च जानीमहे केन — ^d) S (G₁ missing) वै द्विजा (for ब्राह्मणा) S₁ K B_{1m} Dc D₁ 3 3 वष्यते (K₁ केनेते, K₃ केनेव) ब्राह्मणा निधि

4 D₂ om 4 (cf v.L 3) — ^a) S₁ K Dc transp क्षीणे and ब्राह्म T₂ G₂ 4 हि (for च) — S₁ K₃ om (hapl.) 4^{cd}

5 D₂ om 5 (cf v.L 3) — ^c) G₂ 4 नाति, M₁ नाति, M₂ नैव (for नाधि) — ^d) = (var) 2^d Dc T G₂ 3 स्वयैव (for स्वया वै)

6 D₂ कृप्य उ, T₂ G (G₁ missing) श्रीभगवान् (for विष्णुर्) — ^b) S (G₁ missing) पृथिवी- (for प्रजाना)

7 ^{cb}) K₁ 2 D₁ 3 T G₂ 3 M कालेया D₁ 2 S (except M₁, G₁ missing) विख्याता, गणा, and दारुणा — ^d) K₃ B₂ 3 D (except D₂ 3 5) प्रमाधित (for प्रवा)

9 ^b) K B₁ D₁-3 5 S (G₁ missing) नाना (for नक्र) — ^c) S₁ K₁-3 D₁ लोकस्य (for लोकाना) — ^d) Dn D₄ 6 ऋषीन् (for मुनीन्) S₁ K₁ 2 अथ (for इह)

10 ^c) B₁ S (except M₁, G₁ missing) हि (for तु) — ^b) S₁ K₁ 2 समुद्रक्षयगा, S (G₁ missing) द्राश्रयिणो K₃ समुद्राश्रयमाश्रिता, D₃ (marg sec m) समुद्रस्य क्षय विना, D₆ समुद्रक्षयगामिन — D₆ reads 10^{cd} after 505*

— ^d) S₁ K Dc D₁-3 5 सविधीयता (for सप्रधा) — S om 10^{ef} — After 10, N (except S₁ K₁ 3) ins

505* अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।

11 ^c) B₂ 3 ततो, B₄ Dn D₄ 6 G₄ तदा (for वचो)

— After 11^{ab}, S (G₁ missing) ins

506* विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्माण समुपस्थिता ।

ते तस्मै प्रणवा भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।

सर्वलोकविनाशार्थं कालेया कृतनिश्चया ।

तेषा तद्वचन श्रुत्वा पद्मयोनि सनातन ।

उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्धवद्वच । [5]

विदितं मे सुरा सर्वं दानवाना विचेष्टितम् ।

मनुष्यादेश्च निघन कालेये कालचोदितै ।

अयस्त्रेयामनुप्राप्त कालेनोपहृताश्च ये ।

उपाय सप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशोपणे ।

अगस्त्य इति विख्यातो वारुणि सुममाहित । [10]

तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ।

न हि शक्तो महातेजा क्षणात्पातु महोदधिम् ।

समुद्रे च क्षय नीते कालेयासिहनिष्यथ ।

एव श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मण परमेष्ठिन ।

[(L 2) G₂ 4 ततस्ते, M ते नीचै (for ते तस्मै) — (L 7) M₁ मनुष्याणा च (for न्यादेश्च) — (L 9) M₁ [त्र]पि (for वि-) — (L 12) M₁ भाग (for तेजा)]

— ^{cd}) B₁ आश्रित्य, D₁ 2 अनुज्ञाप्य (for आज्ञाप्य) S₁ K D₆ परमेष्ठयम्यनुज्ञाता (for ^c) S (G₁ missing) समनुज्ञाप्य ब्रह्माण वारुणि समुपस्थिता

13 K₄ om 13 13^b = (var) 3 103 3^b — ^d)

C 3 8776
B 3 103 14
K 3 102 21

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिपुवन् ॥ १३

देवा ऊचुः ।

नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।

भ्रंशितश्च सुरैश्चर्याल्लोकार्थं लोककण्ठकः ॥ १४

क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ।

वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ १५

तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ।

त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ १६

अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।

ततस्त्वार्ताः प्रयाचामस्त्वां वरं वरदो ह्यसि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १

लोमश उवाच ।

अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।

उदयास्तमये भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २

तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाव्रवीत् ।

यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ।

प्रदक्षिणं च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ॥ ३

एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।

नाहमात्मेच्छया शैलं करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।

एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ४

K₃ B₄ Dc D₁ ३ अभिपुत, B₁ D₃ ६ अधिष्ठित, S (G₁ missing) तु तुष्टुवु (for अभिपुवन्)

14 ^a) B₃ ४ Dn₁ n₃ G₃ नाहुषेण — ^b) S₁ K₁₋₃ स्व देवाना, K₄ D₃ ६ देवाना स्व (for स्व लोकाना) — ^d) K₂ लोकार्थं, K₃ B₂ ४ Dn D₄ ६ स्वर्लोकाल् (for लोकार्थं)

15 ^a) K₁ ३ ४ D₂ सुमहान्, T₁ G₃ तरण, G₂ सरण, M तरसा (for सहसा) — ^b) T G₂ ३ नभोगत्, G₄ नभोत्तम (for नगो) — ^c) B₁ क्राम्य (for क्रामन्)

16 ^a) Ś₁ दर्पिते, K₁ सवृते; D₂ चादिते, D₃ च वृते, M₁ छावृते T₂ G₂₋₄ सा चावृतो लोको — ^b) T₁ M₁ ह्य (for 'भ्य')

17 ^b) Ś₁ K₁ ३ ऋषि (for गति) — ^c) B₄ Dc प्रयाचाम — ^d) B D (except D₃ ३ ६) वर त्वा (by transp), T₁ वरद, T₂ G₂₋₄ त्वा वय; M₂ त्वा पर M 'दोत्तम (for 'दो ह्यसि)

Colophon G₁ missing — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan B₄ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K D₁ (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थे (K₂ om तीर्थे)यात्रा (followed by आगस्त्य in K₃ ४), B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆, likewise,

only आगस्त्य — Adhy name Ś₁ K₁ ३ कालेयवध, T₁ अगस्त्यचरित — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ T G (G₁ missing) M₁ 102, Dn₂ n₃ M₂ 104, D₁ 106 — Śloka no Dn 18, D₁ 43

102

✍ This adhy is missing in G₁ (cf v 1 3 100 14) The MS is mostly ignored here

1 1^{cd} = (var) 3 104 4^{ab} — ^c) T₂ G₂ ३ इच्छामहे (for 'म्यह) — ^d) M 'मते (for 'मुने)

2 ^a) T₂ (before corr) G₂ ४ 'सार (for 'राज) T₂ G₂₋₄ 'राज (for 'शैल) — ^b) S₁ K₂ एक, K₁ अर्थ (for मेरु) — ^c) N (except S₁ K₁ D₂) 'स्तमने

3 ^a) Dc तत्र; M₂ अय (for त तु) D₃ T₁ transp तु and दृष्ट्वा K₃ ४ B Dc T₁ तदा (for तथा) — ^c) K₁ ३ transp हि and मेरु Ś₁ यथा मेरुर्भवता — ^e) N ' १ प्रदक्षिणश्च

4 ^a) K₁ ३ ४ B Dn₂ n₃ D₁₋₃ ६ T₁ शैल, Dc शैल (for शैल) — ^f) B Dn D₄ ६ T₁ M₂ यैर् (for येन)

5 ^a) K₃ क्रुद्ध (for क्रोधात्) — ^b) D₂ M₂ स महा-

एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाचलः ।

सूर्याचन्द्रमसोमार्गं रोदुमिच्छन्परंतप ॥ ५

ततो देवाः सहिताः सर्व एव

सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।

निवारयामासुरुपायतस्तं

न च स्म तेषां वचनं चकार ॥ ६

अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं

तपस्विनं धर्मभृता वरिष्ठम् ।

अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं

तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ७

देवा ऊचुः ।

सूर्याचन्द्रमसोमार्गं नक्षत्राणा गति तथा ।

शैलराजो वृणोत्येप विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ८

तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ।

ऋते त्वा हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ ९

लोमश उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।

सोऽभिगम्यात्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ १०

मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।

दक्षिणामभिगन्तासि दिशं कार्येण केनचित् ॥ ११

यावदागमनं मह्यं तावच्चं प्रतिपालय ।

निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १२

एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन ।

अद्यापि दक्षिणादेशादारुणिर्न निवर्तते ॥ १३

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।

अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १४

कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निषूदिताः ।

अगस्त्याद्द्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १५

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरत्रवीत् ।

किमर्थमभियाताः स्य वरं मत्तः किमिच्छथ ।

एवमुक्तास्ततस्तेन देवास्तं मुनिमब्रुवन् ॥ १६

एवं त्वयेच्छाम कृतं महर्षे

महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।

ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-

C 3 8798
B. 3 104 18
K 3 103 19

चल', D₃ M₁ स महाबल' — °) = S^a K₁ 4 M₁ सूर्यं
(for सूर्या) — °) T G₂₋₃ M₁ 'मैच्छत्' (for मिच्छन्)

6 °) B D (except D₁₋₃ 5) विष्य (B₁ तदा) (for मेन्द्रा) K₃ B₂ समागत्य K₄ B₁ D₁₋₃ तम् (for महा) — °) Ś₁ K₁ स्म (for त) — °) D₁ 3 T G₂₋₄ [ए]व, M [अ]पि (for स्म)

7 °) K₁ 4 Dc₂ D₁₋₃ 5 दीप्तवीर्यं, B Dc₁ Dn D₄ 6 M 'वीर्यवत' (for 'वीर्यदीप्त) — °) S₁ K₁ 2 च, K₃ 4 D₃ 5 T₁ M₃ त (for ते)

9 °) S (G₁ missing) त्वह (T₁ 'सृ)ते हि (for ऋते त्वा हि) — °) T₁ G₂ 4 एत (for एन)

10 °) Dc देव (for विप्र) — °) Dc अभ्ययात् — °) B₂ 4 Dc Dn D₄ 6 G₄ स्थित (for 'स्थित)

11 °) S₁ K₁ 2 दातु, B₁ यातु (for दत्त) — °) Ś₁ K₁ 2 'गच्छामि (for गन्तासि)

13 °) Dc ते, D₃ 5 तु (for स) — °) S₁ K D₁₋₃ 5 [अ]द्विवेणे ह (Ś₁ K₁ 2 हि), B [अ]मित्रकर्षण (B₂ 4 'ण)

14 °) Some MSS प्रभावेण — °) Ś₁ K₁ M₃ मा

(for मा)

15 °) M₁ यथा (for सुरैः) D₃ M₂ सर्वे, M₁ देवैर् (for सर्वैर्) Ś₁ K₁ B₁₋₃ निसूदिता, T₁ निवेदिता, M निपातिता — °) Ś₁ K₁ T G₂ 4 अगस्त्यद्वारमा', G₂ M अगस्त्य द्वारमा

16 °) S₁ K₁ 3 तथेति मुनिरब्रवीत् (= 18^b) — Before 16^{cd}, Dc ins अगस्त्य उ' — B₃ om (hapl) 16^c-18^b — °) S₁ K Dc D₁₋₃ उप (for अभि) S₁ D₆ स्म (for स्व) — °) D (except D₂ 3 5) कम् (for किम्) — After 16^{cd}, Dc reads 18^{cd}, repeating it in its proper place — °) S₁ K Dc₂ D₁₋₃ 5 तदा (for तत्तस्) Dn तेथ, D₃ ते त (for तेन) — °) Dn₁ ns D₄ 6 देवता (for देवास्त) — After 16, S ins

507* सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरदरपुरोगमाः ।

17 B₃ om 17 (cf v 1 16), K₃ om 17^{ab} — °) Dc D₃ M₁ एक, M₂ एव (for एव) D₃ 5 वय (for ह्यत) B₂ 4 Dn D₄ 6 हि कार्यं (for महर्षे) — °) S₁ K₁ 2 महात् (for महात्मन्) — °) T₂ G₂₋₄ M₂ कालोपस्थान्,

नकालेयसंज्ञान्सुरविद्विपस्तान् ॥ १७
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
 करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥ १८
 एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।
 ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रतः ॥ १९
 मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुपास्तथा ।
 अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्रव्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

लोमश उवाच ।

समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
 उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १
 एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
 भवद्विर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
 एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।

समुद्रमपिवत्कुद्रः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३
 पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
 विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
 त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकाभावनः ।
 त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५
 संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा

T₁ कालेयसृष्टान्, M₁ कालेन सृष्टान् (for कालेयसंज्ञान्) K₃
 सुरविद्विपास्तान्, K₄ असुरद्विपा गणान्, D₁ ३ सुरविद्विपाणान्,
 D₃ ० विद्विपो गणान्, T₁ असुरद्विपस्तान्, M₂ सुरविद्विपाश्च
 19 ०) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ३ तप सिद्धैश्च मुनिभि — ४)
 K₃ ३ B₁ ३ ४ D_n D₃ ४-६ सुव्रत, T₂ G₃ M₁ सुव्रतैः; G₃
 सवृत; G₄ सवृत

22 D₃ om 22 (with 21^{ed}) — ४) K₄ D₁ ३ कदरै-
 रिव (for 'रेपु च) T₂ G₃ (after corr) [अ]पि, G₃ ३
 (before corr) ४ M₁ [हृ]व (for च) T₁ कदरेपु च नादित
 — G₄ om 22^{ed} — ४) K₃ B₃ D_n D₁ ४ ० 'गणान्वितः;
 B₂ २ निपेवित, D₆ ० 'गणैर्युतः

Colophon G₁ missing — Major parvan Ś₁ K₁ ३
 T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan D₀₁ तीर्थयात्रा,
 preceded by आगस्त्य K₁ B D_n D₃₋₆ (all om sub
 parvan name) mention only आगस्त्य; K₃ ४ D₁, like
 wise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in
 K₃ ४), and D₀₃ only आगस्त्यतीर्थयात्रा — Adhy no
 (figures, words or both) D_{n2} n₃ M₂ 105, D₁ 107,

T G (G₁ missing) M₁ 103 — Śloka no D_n D₁ 25

103

☞ This adhy is missing in G₁ (cf v 1 3 100
 11) The MS is mostly ignored here

1 ०) B₂ D₁ ३ ३ ० 8 (G₁ missing) स समुद्र (by
 transp) — ४) Ś₁ K₁ ३ मुनि (for ऋषि) — ०) K₄
 सवासवा (for देवान्) — ४) K₄ देवर्षीश्च, T G₃ ३ ऋषींश्चापि

2 ०) D_n D₀ T₁ G₃ मह (for एष) T₂ G₂₋₄ ० हिता
 र्थाय — ०) S₁ K₂ भगवान्, K₁ ३ ४ D₁₋₃ ३ भवता (for
 भवद्विर)

4 ०) S₁ B D_{n3} D₄ ० T₂ G₃ M₁ त (for तु) — ४)
 B D_n D₄ ० T₁ M सेंद्रा (for देवा) B₁ तथा सुरा, D_n
 D₄ ० T₁ M तदा मरा; T₂ G₂₋₄ सहामरा (for सवा)
 — ४) S₁ K₄ D₁ T G₃ [अ]भ्यर्ष, K₂ [अ]पि ष (for
 [अ]प्यर्ष)

5 ०) D₀ देवता त्व (for त्व नस्त्राता) — ४) K₂ ३ B
 D_{n1} D₂ ० ० T₂ G₂₋₄ M₁ भावन; T₁ पावन

गन्धर्वतूयेषु नदत्सु सर्वशः ।
 दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
 महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६
 दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
 सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
 प्रगृह्य दिव्यानि वरासुधानि
 तान्दानवाञ्जहुरदीनसत्त्वाः ॥ ७
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
 र्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः ।
 न सेहिरे वेगवतां महात्मना
 वेगं तदा धारयितुं दिवोकसाम् ॥ ८
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः ।
 चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
 ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
 यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिपूदिताः ॥ १०
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
 निहत्य ब्रह्मशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११
 हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।

विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः ॥ १२
 निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुंगवम् ।
 तुष्टुवुर्विविधैर्वाक्यैरिदं चैवाब्रुवन्वचः ॥ १३
 त्वत्प्रसादान्महाभाग लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
 त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
 पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यच्चया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ।
 जीर्णं तद्वि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ १६
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १७
 परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।
 प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १८
 त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १०३ ॥

6 °) K₂ 4 B Dn D₁ 4-6 G₄ M₁ स (for स-) T₂
 G₂₋₄ महात्मनि (for महात्मा) — °) S₁ K₁ 2 मृदग
 (for गन्धर्व) S₁ K Dc D₁₋₃ 5 चैव (for सर्वश) — °)
 S₁ K₁ 3 अनु (for अव)
 7 °) B₄ S (G₁ missing) समुद्र (for महार्णव) — °)
 S₁ K₃ चापानि, B₁ सर्वाणि (for दिव्यानि)
 8 °) S₁ K₁₋₃ B₂ D₂ 3 5 S (G₁ missing) *बला
 (for *वलैर्) K₃ 4 B₂ 3 T₂ G₂₋₄ M वेगितैर्, D₂ वेगत
 (for वेगिभिर्) K₁ उन्नमद्भिः, B₃ उन्नमद्भिः, D₃ तैर्नदद्भिः
 9 °) Some MSS *निःस्वना — °) Some MSS
 सुतुमुल
 10 D₅ om 10 — °) S₁ K₁ 2 B M सूदिता, K₃
 *पाविता
 12 °) S₁ K B₁ D₁₋₃ 5 *शिष्टासु (for *शेषासु) — °)
 Dn D₁ 4 6 आस्थिता (for आश्रिता)
 13 °) Dn D₄ 6 इदं वचनमब्रुवन्
 14 °) K₁ 4 B Dc Dn D₁ 4 6 महाबाहो, D₃ T₁ M

मुनिश्रेष्ठ (for महाभाग) — °) T G₂₋₄ वि- (for च)
 — °) S₁ *कर्मण (sup lin *विक्रमा as in text)
 15 D₅ om 15 — °) Ś₁ K₁ 2 4 *विप्र, K₃ *भाग;
 D₁₋₃ G₂ M₁ *भाग (for *बाहो) — °) S₁ K₁ 2 लोक
 भावन, D₃ T G₂₋₄ पावन
 16 °) T₂ G₂₋₄ *सत्तम (for पुगव) — After 16^{ab},
 S (except G₄, G₁ missing) ins
 508* तास्त्रया सहितान्देवानगस्त्य सपुरद्वरात् ।
 [T₂ G₃ तान्दि, M₁ तदा (for तथा)]
 19 S₁ om 19^{ab} — °) B₂ 4 उपाजग्मु — °) Ś₁
 K D₁₋₃ मत्रयत K₃ D₁ 2 परस्पर (for पुन पुन) B₃m
 भवद्भिर्यत्नमास्थितै (=16') — After 19^{cd}, S (G₁ miss-
 ing) ins
 509* ते धातारमुपागम्य त्रिदशा सह विष्णुना ।
 — °) B प्रोचु (for ऊचु) — °) K₄ D₅ [अ]पि (for [अ]भि)
 K₂ B₁ Dc Dn₂ *पूरणे (for *पूरणम्) — T₁ om from
 19' up to 3 104 1^c

लोमश उवाच ।

तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विवुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १
महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ।
ज्ञातीन्वै कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात् ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ५
लोमश उवाच ।
इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ६
स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्गान्श्च भारत ।
वशे च कृत्वा राज्ञोऽन्यान्स्वराज्यमन्वशासत ॥ ७
तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ८

Colophon om in B₄ D₃ ६ T₁ G₁ missing — Major parvan S₁ K₁ ३ D₂ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub-parvan K D₁ (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₃ ४), B₂ ३ Dc Dn D₄ ६, likewise, only आगस्त्य — Adhy name S₁ K₁ मत्र, Dc कालेयवध — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ T₂ G (G₁ missing) M₁ 104, Dn₂ n₃ M₂ 106, D₁ 108 — Śloka no Dn D₁ 20

104

☞ G₁ missing up to 18° of this adhy (cf v.1 3 100 14) The MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 T₁ om 1^{ab} (cf v.1 3 103 19) — After 1^{ab}, T₂ G₂ ३ M ins

510* निर्हादिन्या गिरा राजन्देवानाश्वासयस्तदा ।

2 °) Ś₁ D₃ तु; Dn₃ D₂ ६ T₂ G₂₋₄ च (for चै) — °) K₄ *राजाद्, B₃ T₂ G₃ *राजो; G₂ *भोगो, G₄ *भागो (for *राज्ञो) B₃ T G₂₋₄ M₁ भगीरथ — After 2, Dc₃ Dn₃ ins

511* आनयिष्यद्यदा गङ्गा तदा पूर्णो भविष्यति ।
— K₁ B Dc Dn D₄ ६ ins after 2 (Dc₃ Dn₃, after 511*).

512* पितामहवच श्रुत्वा सर्वे विवुधसत्तमा ।
कालयोग प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ।

After the above, B₄ ins colophon (omitted at the end of adhy 103) On the other hand, S (G₁ missing) ins after 2

513* पूरिष्यति तोयौधै समुद्र निधिमन्भसाम् ।

[G₂ M₂ स मुनिर् (for समुद्र)]

3 °) K₄ D₂ ३ चाभवन् (for चात्र किं) Ś₁ K₁ ३ D₂ M₂ वै (for किं) — °) S₁ K Dc D₂ तु (for च) — °) B Dc Dn D₄ ६ *प्रतिश्रयात्, D₅ T₂ G₃ *परिश्रयात्, T₁ *परिश्रमै

5 G₄ om 5 — °) T₂ G₂ ३ राजेन्द्र (for विप्रेन्द्रो) — °) T G₂ ३ M धर्मराजेन धीमता — K₃ om (hapl) 5^{cd}

6 °) D₁ ३ ४ *युणोपेत

7 °) K₃ हैहयान्स (by transp) Ś₁ K₁ S (G₁ missing) हैहयान् S₁ समुद्राद्यान्, K₂ समुत्साद्यान् (for समुत्साद्य) — °) Ś₁ मलकाश्चैव, K₁ ससका चैव, K₂ सलका चैव (for ताल*) — °) K₃ ४ Dc D₁₋₃ M (by transp) कृत्वा च, B₁ कृत्वा तु, T₂ G₂₋₄ कृत्वा स B Dn D₄ ६ राजन्यान् (for राज्ञोऽन्यान्) — °) Ś₁ K₁ ३ स (for स्व) Ś₁ K₂ ४ D₁₋₃ ६ चान्वशा (Ś₁ *गा)त्त, K₁ नाम शाश्वत, K₃ Dc चान्वशासत, B₁ ३ अनुशासत, S (G₁ missing) अनुशिष्टवान् (for अन्वशासत)

8 °) Ś₁ K₁ ३ उ (S₁ ह्यु)भे राजन्; K₄ Dc D₁ ३ ह्यभ-
वता, D₅ तु भवता — °) Ś₁ K₂ पाहुनदन, K₁ [अ]प्सरसो-
पमा, K₃ [अ]प्सरसा समे, K₄ D₃ [अ]प्सरसोपमे, D₅ [अ]प्सर-
सा समे, M कुरुनदन (for भरत*)

9 °) B Dn D₄ ६ तप्यते, Dc₁ तेपे च, Dc₃ प्रतेपे (for

स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः ।
 पत्नीभ्या सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ९
 म तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ।
 आममाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १०
 शंकर भवभीशानं शूलपाणिं पिनाकिनम् ।
 त्र्यम्बकं शिवमुपेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ११
 म तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्या सहितो नृपः ।
 प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १२
 तं प्रीतिमान्दरः प्राह मभार्यं नृपसत्तमम् ।
 यस्मिन्दृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १३
 पट्टिः पुत्रमहन्नाणि शूराः ममरदार्षिताः ।
 एकसां मंभविष्यन्ति पत्न्या तव नरोत्तम ॥ १४
 ते चैव सर्वे महिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।

एको वंशधरः शूर एकसां मंभविष्यति ।
 एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
 स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ।
 पत्नीभ्या सहितस्तात सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥ १६
 तस्याथ मनुजश्रेष्ठ ते भार्यं कमलेक्षणे ।
 वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यां संवभूवतुः ॥ १७
 ततः कालेन वैदर्भी गर्भालातुं व्यजायत ।
 शैब्या च सुपुत्रे पुत्रं कुमार देवरूपिणम् ॥ १८
 तदालातुं समुत्सृष्टुं मनश्चेक्रे स पार्थिवः ।
 अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिखनाम् ॥ १९
 राजन्मा साहसं कार्पाः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।
 अलातुमध्यानिष्कृष्य वीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २०
 सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।

C 3 8846
B 3 106 22
K 3 105 24

नृपाय) B Dn₁ n₃ D₅ च, Dc₃ च (for सु) — ^a)
 S₁ K₁ B₁ 3 M₁ कैलास, K₃ कैलास, K₃ 4 Dc₃ D₂ 3
 कैलास
 10 T₁ om 10^a-12^b — ^a) M शवं (for त्र्यक्ष)
 S₁ K Dc D₁ 2 त्रिपुरवातिन, M₁ त्रिसुवनेश्वर, M₂ त्रिपुर-
 वातक
 11 T₁ om 11 (cf v l 10) B₂ om 11^{ab} — ^a)
 D₃ 5 शवं (for भवम्) — ^b) B₁ Dn D₄ 6 पिनाकिं
 शूलपाणिं — ^c) M उग्रमु (for उग्रेश) T₂ G₂₋₄ त्रियम्बक
 शिव श्रेष्ठ — After 11, K B₁ Dc D₁₋₃ 5 ins
 514* लोकघातारमन्त्रमनंशं पुण्यतनम् ।
 दिग्वासम तृपरथमचिन्त्याद्रुतयोगिनम् ।
 13 ^a) Dc भव (for हर) — ^c) S₁ K₁ 3 जस्मिन्
 (for यं) — ^d) T₁ G₂ 4 M₁ [ए]व (for [इ]ह) K₁ 3
 वर (for वरम्)
 14 ^a) S₁ K D₁₋₃ 5 पुत्रा पट्टिमह — ^b) K₁ B D
 (except D₁₋₃) परमं (for ममरं) — ^c) K₃ 4 D₁ 2
 पृच्छत्या (for 'स्या) S₁ K₁ 3 4 Dc D₁ 3 ते (for स)
 — ^d) K₃ 4 D₁ 4 पत्न्या (for 'त्रया) S₁ K B Dc Dn
 D₃₋₆ नरवरोत्तम, D₁ 2 नृपवराज; T₁ ते च नरोत्तम (for
 तव नरो)
 15 ^a) T G₂₋₄ तथैव, M ते चापि (for ते चैव) S₁
 K₃ प्रागेव हि (for चैव सर्वं) K₃ Dc D₁₋₃ 5 S (G₁
 missing) महिता सर्वं (by transp) — ^c) T₂ G₂₋₄
 M₁ वराकर — ^d) S₁ K₁ 4 G₂ पृच्छत्या (for 'स्या) — ^e)

S₁ K₁₋₃ ततो (for तुत)
 16 ^a) Dn D₁ 3 तत्र (for तात) — ^a) S₁ K₁ 3
 नाति, K₃ मप्र, M₁ मोपि (for मोऽति) — After 16,
 S (G₁ missing) ins
 515* काल शशुवरप्राप्त प्रतीक्षन्मगरोऽनयत् ।
 [M 'प्राप्ते (for 'प्राप्त)]
 17 ^a) S₁ तस्यार्थ, B Dn D₄ 6 तस्य ते, T G₂₋₄ तस्येमे
 D₃ T₁ M₂ भरतश्रेष्ठ — B₂ transp 17^b and 17^d — ^b)
 S₁ K₁ 2 4 Dc D₁ 3 द्वे (for ते) B Dn D₄ 6 T G₂₋₄
 भार्यं कमललोचने
 18 ^a) T₂ G₂ 3 काले तु (for कालेन) — ^b) K₁₋₃
 गर्भालातु, K₄ D₁ 3 M₁ 'लातु, T₂ G₂₋₄ गर्भतुव S₁
 K₂ 3 Dc असूयत, K₄ D₁ 3 व्यसूयत — G₁ resumes
 from 18^d
 19 ^a) K₃ तमलातु, K₄ तदलातु, D₁ 3 अलातु तत्, T
 G₂₋₄ ततस्तुय (cf v l 18) — ^b) T₁ M [S]य (for स)
 — ^c) S₁ K Dc D₁₋₃ 5 ततो (for अथ) T₂ G₂₋₄ [अ]ति-
 रिद्धे (for 'दात्) — ^d) Some MSS 'नि'स्वना
 20 ^a) K₁ Dn₂ निष्काम्य, K₄ D₅ M₂ निष्काम्य, G₂
 निष्कृत्य — ^d) T G धार्यं (for गोप्यं)
 21 ^a) S₁ K Dc D₁₋₃ 5 भादेषु (for पात्रे) — ^c)
 D₁ 2 T₁ तत्र (for तत) — ^d) K₁ 3 भागशः; K₄ Dn
 D₁ 3-5 T₁ भारत (for पार्थिव)
 22 ^a) D₃ T₂ G निदिष्ट, T₁ दत्त तत्, M दिष्ट तत् (for
 दिष्ट ते) — ^b) B₁ 3 4 जना (for नरा) — ^d) S₁ K₁ 4

ततः पुत्रसहस्राणि पट्टिं ग्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २१
महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।

अनेन क्रमयोगेन मा ते वृद्धिरतोऽन्यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

लोमश उवाच ।

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धधृतरर्षभ ॥ १
पट्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ २
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वल्लोकान्सहामरान् ॥ ३
त्रिदशांश्चाप्यवाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।

सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ४
वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ५
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ६
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ७
एवमुक्त्वास्ततो देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।

D₂ भूद् (for ते) D₃ ऽ मा ते भूद्विरन्यथा

Colophon om in D₂ — Major parvan Ś₁ K₁ २
Dn₂ D₂ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan B₄ D₂
तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K₁ ३ ४ D₁ ३ (om sub-
parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
by आगस्त्य in K₁), B₁₋₃ Dn D₄ ७, likewise, only
आगस्त्य — Adhy name K₃ सगरोपाख्यान — Adhy
no (figures, words or both) Dn S 105 (Dn₂ n₃ M₂
107), D₁ 109 — Śloka no Dn D₁ 23

105

1 °) B₂₋₄ अतरीक्षात् G₁ २ वै, M स (for च)
— °) M राजा वै (for स राजा) B₁ ४ D₂ Dn₁ n₂ D₂
T₂ G₁ ३ सत्तम (for सत्तम) Ś₁ K₁ २ राजा राजान्यसत्तम
— °) Ś₁ K₁ २ D₁ ३ ऽ श्रद्धावान् (for श्रद्धधृद्) — After
1, K₁ २ B (B₃ om lines 2-4) D (except D₁₋₃ ३) G₂
M₂ ins -

516* एकैकशस्तत कृत्वा बीज बीज नराधिप ।
घृतपूर्णेपु कुम्भेषु तान्भागान्विदधे तत ।
धानीशैकैकश प्रादास्तुन्नरक्षणतत्पर ।
तत कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबला ।

[(L 1) K₁ बीज बीज, B₁ D₂ बीज (B₁ 'ज-) पूर्ण (for
बीज बीज) B₁ २ ३ D₂ 'धिप (for 'धिप) — (L 2)
B₁ ४ कुम्भेषु (for कुम्भेषु) B₁ D₂ गर्भान् (for भागान्)
D₂ निदधे (for विदधे) B₂ D₂ पुन (for तत) — (L
4) K₁ कालेन महता पट्टि (for the prior half)]

2 B₃ om 2^a-3^b — 2^a=3 104 14^a — °) T G
सगरस्य महारमन

3 B₃ om 3^ab (of v 1 2) — °) D₁ २ आकाशे, D₁
आकाश — °) B₂ महेश्वरान्; T G₂₋₄ सुरासुरान्, G₁ चराच',
M₂ सहासु' (for सहाम')

4 °) Ś₁ K B₁ ३ D₂ D₁₋₃ ३ T₁ [अ]प्य(B₁ ३ D₁
[अ]प्य)धावत (for [अ]प्यवा') — °) D₂ तथा सर्वाणि भूतानि.

5 °) D₂ T₁ G₁ M₂ तदा; T₂ G₂₋₄ तथा (for ततो)
— °) Ś₁ K₁ २ T₁ सर्वदैवताः; D₂ T₂ G 'देवतैः, M₂
'वेदितै'

6 °) K₂ D₂ D₃ T₂ G₃ महाभाग; B₂ ततो ब्रह्मा
— 6^b=1 6 6^b, 204 24^b — K₃ om (hapl) 6^b
— °) Ś₁ K₁ २ 'क्रम (for 'गतम्)

7 After 7, M₂ ins

517* कपिल ते समासाद्य विनशिप्यन्त्यसशयम् ।

8 °) K₁ च ते; B₂ ४ D (except D₁ २ ३) तु ते, G₁
तदा (for ततो) — °) B₁ ३ G₁ M मनुजोत्तम; T₁ 'जाधिप
— °) G₁ M प्रति' (for विप्र')

पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ८
 ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
 दीक्षितः सगरो राजा ह्यमेधेन वीर्यवान् ।
 तस्याश्वो व्यचरद्भूमि पुत्रैः सुपरिरक्षितः ॥ ९
 समुद्रं स समामाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
 रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०
 ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा ह्योत्तमम् ।
 आगम्य पितुराचख्युरद्वयं तुरगं हृतम् ।
 तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ ११
 ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
 अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ १२
 ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
 नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १३

आगम्य पितरं चोच्चुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
 ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ।
 सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ १४
 अस्माभिर्विचिता राजञ्शासनात्तव पार्थिव ।
 न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १५
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्छितः ।
 उवाच वचनं सर्वास्तदा दैववशाच्च ॥ १६
 अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
 यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ १७
 प्रतिगृह्य तु संदेशं ततस्ते सगरात्मजाः ।
 भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रुः ॥ १८
 अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
 समासाद्य विलं तच्च खनन्तः सगरात्मजाः ।

C 3 8871
 B 3 107 23
 K 3 106 24

9 °) K1 महतिभिर् (for बहु) T G1 3 4 ततो बहु-
 तिथे काले — °) K1 व्यचरन्, K4 विचरन्, G2 [S]प्यचरद्
 (for व्यचरद्) S1 K1 Dc भूमौ (for भूमि) — 1) K3
 च, K4 B Dc Dn D4 6 स, D5 तु, G2 M2 तै (for सु)
 — After 9, S ins

518* सर्वैरेव महोत्साहै स्वच्छन्दप्रचरो नृप ।

[T1 महामागै (for महो) G1 प्रचरान्, M1 प्रसरो (for
 प्रचरो)]

10 °) B1 Dc D5 S स समुद्र (by transp) D1 3
 च (for स)

11 °) T G3 तत्र (for तात) — °) K1 4 Dc S
 (except G2 M2) ज्ञात्वा; D1 2 ह्यु (for मत्वा) — °)
 Dc D2 G1 आगत्य (for आगम्य), cf v.l. 14 K1 Dca
 D3 आचक्षुर् (for ख्युर्) — 1) S1 K D1-3 भूयो, T G
 पुत्रा (for सर्वे) — After 11, B1 ins a variant of 17^{cd}
 (v.l. नागतव्यसृते हय for the posterior half), while
 S ins

519* ससमुद्रवनद्वीपा विचिन्वन्तो वसुधराम् ।

12 °) D5 तत पित्राज्ञया सर्वे — °) S1 K D1-3 5
 मृगतयो (for अमार्गन्त) D3 5 महीपाल, G2 हय राजन्
 (for महा) — °) S1 K D2 5 सचेरु; Dc सर्वं हि, D1 2
 चेरुश्च (for सर्वं च)

13 °) S1 K D1 2 अभि (for अश्व) B2 4 Dc वा
 (for च), cf v.l. 15

14 T1 om (hapl) 14-15 — °) Dc G1 आगत्य

(for आगम्य), cf v.l. 11 S1 K1 3 पितर प्रोचु, K3
 पितुरुद्दिमा — After 14^{ab}, S (T1 om) ins

520* स्थित्वा सर्वे महीपाला सागरा सहितास्त्रदा ।

— 1) S1 K D1-3 5 नि (D5 ह्य) खिलेय (for लेन)

15 T1 om 15 (cf v.l. 14) — °) S1 K1 2
 (? gloss) मागिता (for विचिता), cf 18^d — D2 reads
 15^b-16^b after 17^a — °) Dc अव; T2 G2-4 अभि (for
 अधि) — °) B1 2 4 Dc वा (for च), cf v.l. 13

16 For D2, cf v.l. 15 — °) K1 3 B1 D3 तेषा
 वचन (by transp) — °) S1 K D1-3 5 तनयान्; G1
 सहितान् (for वचन)

17 After 17^a, D2 reads 15^b-16^b — °) K3 [अ]-
 प्यश्च, K4 [अ]श्च मे, T2 G3 4 चाश्व (for ह्यश्च)

18 °) B Dn D3 4 6 T2 G3 पितु (for तत) — K3
 T2 G2 om (hapl) 18^a-19^d — °) K (K3 om) Dc
 D1-3 5 G2 M1 सर्वा (for कृत्स्ना)

19 K3 T2 G3 om 19^{abcd} (cf v.l. 18) — °) G2
 M2 पश्यस्ततो (for पश्यन्त ते) — After 19^{ab}, T1 G1 2 4
 M ins

521* समुद्रे पृथिवीपाल पदमार्गं च वाजिन ।

— °) D1 2 G2 4 तत्र (for तच्च) — °) B D (except
 D1-3 5) G2 M1 [अ]प्यखनन्; T1 खनश्च (for खनन्त)
 — °) S1 K1 2 अकुशै, K3 चातुशै, K4 हसुकै; B2 हेसुकै;
 B3 हिसुकै, Dc D4 6 हेपुकै, D3 हसुखै, D5 सुसुखै, S
 सुसुखै (for हेपुकै) D1 कुडालकैसुकैश्चैव, D2 सकुडादिस-

कुद्दालैर्हेषुकैश्चैव समुद्रमखनस्तदा ॥ १९
 स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
 अगच्छत्परमामार्तिं दार्यमाणः समन्ततः ॥ २०
 असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
 आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ २१
 छिन्नशीर्षां विदेहाश्च भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
 प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

एवं हि खनतां तेषां समुद्रं मकरालयम् ।
 व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २३
 ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
 विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः मगरात्मजाः ।
 अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ॥ २४
 कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
 तपसा दीप्यमानं तं ज्वालाभिरिव पावकम् ॥ २५

१०६

लोमश उवाच ।

ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संग्रहृष्टतनूरुहाः ।
 अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
 संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ १

ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।
 वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम् ॥ २
 स चक्षुर्विवृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
 ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ॥ ३

कैश्चैव — ¹) B D (except D₁₋₃ ६) G₂ M यत्नमास्थिता
 (for अखनस्तदा) T₂ G₁ ३ ४ तत (for तदा)

20 B₄ om 20 — ^d) B (B₄ om) Dc Dn₁ n₂
 D₃ दीर्यमाण

22 ^b) S₁ K₁ २ सभिन्नकुक्षिसधय, K₃ भिन्नयत्रास्थिस
 धय, K₅ जान्वस्थिसधय; B Dc Dn D₄₋₆ स्वगस्थिसधय
 (B₁ जत्वस्थिसचया), D₃ जात्वस्थिसधय, G₁ जात्वस्थि-
 मज्जता

23 ^a) T₂ G₃ वि, G₂ M₁ तु, M₂ नि (for हि) — ^b)
 K₃ B D (except D₃ ६) वरुणा (for मकरा)

24 ^b) S₁ K D₃ विशा (for मही) — After 24^{ab},
 M₂ ins

522* विदार्यमाणा पृथिवीं सागरैर्वलदपितै ।
 — ^o) S₁ K₁ २ ४ मध; D₁ ३ ६ तल; T G₂ ३ M₁ मयो
 (for मय) M₂ ते प्रविष्टास्तु पाताल — T₁ om 24^a-25^d
 — ¹) S₁ K₂ ४ D₁₋₃ ६ M₁ महीपते, Dc महीतल, M₂
 विशा पते (for महीतले)

25 T₁ om 25 (cf v1 24) — ^o) S₁ K₂ B D
 (except D₁₋₃) तेजसा (for तपसा) B₂ ४ Dn D₄ ६ M₂
 तु (for त) — ^d) T₂ G ज्वलतम् (for ज्वालाभिर्) — S
 (T₁ om) ins after 25 (G₂ M₂, after 25^{ab})

523* दृष्ट्वा हि दृषिता सर्वे बभूवुः सागरास्तदा ।

Colophon om in B Dc Dn D₃₋₆ — Major parlan
 S₁ K₁ २ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parlan D₂ तीर्थ-
 यात्रा K₃ ४ D₁ (om sub parvan name) mention only
 लोमशतीर्थयात्रा (followed by अगस्त्य in K₃ ४) — Adhy
 no (figures, words or both) D₁ 110, S 106
 (M₂ 108)

106

1 ^a) S₁ K₁ २ Dc त (for ते) S₁ K₁ ३ T₂ G₁ ३ ४
 M₁ तु, Dc ते (for त) Dc महात्मान, D₁ ३ महाराज (for
 हय राजन्) — ^d) D₁ ३ ६ कालचोदिता — ^e) B Dn
 D₄ ६ सप्र (for सम) — ¹) To avoid hiatus, S₁ K₁ २ ४
 अश्व, D₃ ६ तेश्व, S (except M₁) वाजि

2 ^a) T₂ G M भाग (G₁ तेजा) (for राज) — ^b)
 S₁ K₁ २ D₃ ६ देवसत्तम, S (except G₁) राजसत्तम D₁ ३
 कपिलाख्यो महामुनि — ^d) D₃ देव (for मुनि) B Dn
 D₂ ४ ६ T₁ G₁ ४ M पुगव (Dn₁ वा) (for सत्तमम्)

3 ^a) N G₁ M₂ विवृत (for विवृत) — ^b) S₁ K₁ T₁
 सृजत् (for सृजन्) — ^o) K₃ स, G₄ M₁ च (for सु-)
 D₁ ३ महत्तेजो (for महातेजा) — ^d) D₁ ३ नृपात्मजान्;
 D₆ समागतान् (for स सागरान्) — After 3, S (except

तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्धारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिरुमागच्छत्तत्र तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४
 स तच्छ्रुत्वा वचो धोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ।
 आत्मानमात्मनाश्चास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥ ५
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 पटिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ७
 तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
 धर्मं संरक्षमाणेन पौराणा हितमिच्छता ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।

त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ९
 लोमश उवाच ।
 असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
 यं शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
 सुरेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्वलान् ॥ १०
 ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
 सगरं चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ११
 त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयैः ।
 असमञ्जोभयाद्दोराचतो नस्त्रातुर्महसि ॥ १२
 पौराणां वचनं श्रुत्वा धोरं नृपतिसत्तमः ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १३
 असमञ्जाः पुरादय सुतो मे विप्रवास्तताम् ।
 यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १४

C 3 8893
 B 3 107 44
 K 3 107 17

M₂) ins

524* पटि सहस्राणि तदा युगपन्मुनिमत्तम ।

4 K₁ om. (hapl) 4^{b-5}c — °) D₁ T₁ आगन्म्य,
 D₂ आगत्य, D₃ आमाद्य (for आगच्छत्) — °) S₁ K₂ तत्र
 तस्मै, M₂ तस्मै मत्रं (for तत्र तस्मै)

5 K₁ om. 5^{abc} (cf v L 4), D₅ om (hapl) 5^{abcd}
 — °) S₁ K₂ 4 D₃ ङ्गव (for ङ्गवत्) — After 5^{cd}, S
 (except G₁) ins

525* स पुत्रनिधनोत्थेन दु खेन यमभिमुत् ।

— S₁ B₄ Dn D₄ 6 G₁ om (? hapl.) 5^{ef} — °) K₁
 B₂ 3 Dc T₂ G₃ M₂ आत्मनात्मानम् (by transp), B₁
 आत्मैवात्मानम् — °) K₁₋₃ D₁ 3 5 हयमेघ व्यधितयत्
 (K₁ 3 विधितयन्)

6 °) S₁ K₁ 3 त्वसमजसुत, K₄ D₃ 5 सोसमज, Dc
 समजस सुत, S असमजसुत

7 °) K₄ D₃ T₂ G₃ 4 पटिस्तानि, D₁ 3 मम पटि- (for
 पटिस्तानि) — °) S₁ K D₃ 5 M₁ मे महौ* (for अमितौ*)

8 °) D₃ तत्र, T G₁ 3 M₂ वम, G₂ 4 तावत् (for
 तात) — °) D₁ 3 पुरा (for [अ]नघ) — °) A few
 MSS यरङ्ग

9 °) G₂ M₁ ऋषिशार्दूल (for राजशार्दूल) — °) S₁
 K Dc पुत्र मगर (by transp) G₁ आ मन, M₁ औरस,
 M₂ आत्मज (for आत्मजम्)

10 °) Ś₁ K₁₋₃ S असमज — °) Ś₁ K B₃ Dc D₁ 3
 M₁ [अ]नघत्, T₂ G₂₋₄ त्वसूत् (for ह्यसूत्) — °) D₁₋₃ 5

T₁ हि स (by transp) T₂ G₃ M₂ स पौराणा सु(M₂ हि)-
 दारकान् — After 10^{cd}, S ins

526* श्रीडत सहसासाद्य तत्र तत्र महीपते ।

[T₂ G₃ M₁ [अ]न्येत् (for [अ]साद्य)]

— °) S₁ K₂ D₁ 3 पुरेषु, K₃ B Dn D₄ 6 M₁ गले*, K₄
 गते*, Dc गले वि-, D₅ पुरा वि-, T G चूडासु, M₂ कुलेषु (for
 सुरे) D₁ 3 बालकान्, S श्रीडतो (for क्रोशतो) — °)
 S₁ K₂ D₃ 5 T₂ G₂₋₄ दुर्मति (for दुर्वलान्) M₁ तत्र तत्र
 महीपते (cf. 526*)

11 °) S₁ K ते (for च) D₃ 5 G₁ 3 M₁ [अ]पि (for
 [अ]भि-) D₁ [अ]भायत्, T G₃ [अ]वावत् (for [अ]याचन्त)
 — °) T₂ G₂₋₄ तदा (for स्थिता)

12 Before 12, B₄ M₁ ins पौरा (B₄ cont ऊत्तु)
 — °) K D₁ 2 दितो, D₃ 5 दिकाद् (for दिभिर) S₁
 K B₂ 3 Dn D₁₋₃ 5 भयात् (for भयै) — °) K₃ S अस-
 मजभया* — °) S₁ K M₁ तस्मान्, D₁ 3 राजन्, D₃
 अस्मान्, D₅ कस्मान् (for ततो) T₂ G₃ 4 [S]स्मान्
 (for नत्)

14 Before 14, B₄ M₁ ins मगर (B₄ cont उवाच)
 — °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ 4 S असमज Ś₁ K D₃ 5 [अ]घ
 नगरात्, G₂ M कुमारोद्य (for पुरा) — °) S₁ K Dc D₃ 5
 पुत्रो मे, G₂ M नगराद् (for सुतो मे) T₂ G₃ 4 स* (for
 वि) — °) S (except G₂ M₁) चेन् (for वो) D₁ 3 5
 मे प्रिय — °) S₁ K₂ शीघ्रमेतद् (by transp)

15 °) S₁ K एवमुक्ते. — °) D₁ 3 राजा राजो भयात्तदा,

एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्थाज्ञापितवानृपः ॥ १५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १६
अंशुमांस्तु महेश्वासो यदुक्तः सगरेण ह ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १७

सगर उवाच ।

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्चस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ १८
तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
ह्यस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥ १९

लोमश उवाच ।

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २०
स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २१
स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।

प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २२
ततः प्रीतो महातेजाः कपिलोऽशुमतोऽभवत् ।
उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ २३
स वत्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयमुदकं वत्रे पितृणां पावनेप्सया ॥ २४
तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २५
त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवाश्च त्वया पिता ॥ २६
तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ २७
हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ २८
अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २९
सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।

T₂ G₂₋₄ यथाज्ञा कृतवाच्य

16 °) Ś₁ K प्रियकामेण (K₃ 'कामार्थं'), M विप्रिये तिष्ठन् (for हित°)

17 °) K₃ B₂ D_n D₄ ° हि, D₁ ° च (for इ)

18 °) T₂ (before cori) G₂ ° देश- (for तेऽहं) D₁ ° M₁ त्यागात्तव पितुश्चापि — °) M₁ शेषाणा (for पुत्रा°) — °) M₁ सुतानामथनाशाच्च — °) G₂ M₂ पौत्रक (for पु°) M₁ मनो मे तात मोहित

19 G₁ om 19-20 — °) G₄ अश्वस्य (for ह्यस्य) T G₃ ° [आ]गमनात् (for [अ]नयनात्) S₁ K₁ ° ° D₁₋₃ ° T₁ G₂ पुत्र (for पौत्र) — After 19, Ś₁ K₁ ° ins an addl colophon

22 °) Ś₁ K₁ ° ° D_o D₃ तस्मै (for अस्मै)

23 °) B D_n D₃ ° ° राज (for 'तेजा') — M₁ om (hapl) 29^b-25^a

24 M₁ om 24 (of v l 23) — °) K₃ ° D₃ ° त तु (for तत्र) — °) B D_n D₄ ° वरक, D₁ ° च वर (for उदक) — °) K₁ B D_o D_n D₄ ° T₁ G₄ पावनेच्छया; D₁ ° 'नाय वै

25 M₁ om 25^a (cf v l 23) — °) K₂ ° D_o D_{u2} D₁₋₃ ° T₂ G₂ ° ददामि Ś₁ K₁ ° D_o D₁₋₃ ° तुम्य (for तव) — °) D₁ यच्च, T G₂₋₄ यच्च (for यद्यत्)

26 D_o om 26^c-28^b — °) Ś₁ K D₃ कृतस्त्वया; B₂ तथा पिता, D₅ स्वया कृत (for स्वया पिता)

27 D_o om 27 (cf v l 26) — °) S₁ K₁ ° D₁ ° ° प्रभावेण, D₃ G₁ प्रसादेन — After 27^{ab}, S ins 527* शलभस्व गता एते मम क्रोधहुताशने ।

[G₂ कृता ये ते, M₁ गता ये ते, M₂ भवापुस्ते] — °) K₃ ° M₂ पुत्रवार्थं, B₁ पुत्र° (for पाव°)

28 D_o om 28^{ab} (of v l 26) — °) K₃ T G₁ ° ° याज्ञिय, G₂ M याज्ञीय — G₄ om 28^{cd} — °) D₁ ° चास्य, T G (G₄ om) तस्य, M₁ तत्र (for तात)

29 D_o om (hapl) 29, D_o om, (? hapl) 29^{cd} — °) K₃ सुसस्वर., K₄ महात्मना, D₁ ° पितुस्त्वा, M महायशा (for महात्मन)

30 °) B₂ D₂ पितु (for तव) — °) S₁ K D_o D₃ ° G₂ ° M महीपते (S₁ K₁₋₃ 'ते') (for महा°) — °) S₁ K₁ ° M₁ [अ]भि (for [अ]पि) K₂₋₄ D₁ [उ]पाघ्राय — °)

मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३०
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३१
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत् तं क्रतुम् ॥ ३२
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३३
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३४
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
 प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३५

तस्य पुत्रः समभवदिलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ३६
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां निधनं महत् ।
 पर्यतप्यत् दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ३७
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः ।
 न चावतारयामास चैष्टमानो यथावलम् ॥ ३८
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनम्रयकः ॥ ३९
 अभिपिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
 तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
 वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।

स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।

बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १

स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।

S₁ K D₃ सर्वं तस्मै (by transp)

31 °) K₃ 4 B₁ Dc D₁₋₃ चापि (for चापि) — °) S₁ K₁ 2 B₁ T₁ G₁ M₂ तदा (for तथा) — °) K₄ उपस्थित, G₁ महात्मन (for उपागतम्)

34 °) D₁ 2 G₂ M₁ राज्य (for भार) — °) S₁ K₃ तत्, S नृप (for तदा)

35 °) S₁ K₁ °राज्य, D₁ 2 G₁ °तेजा, T₁ °राजो (for °राज)

36 °) S₁ K₂₋₄ भारत, D₅ वीर्यवान्, G₁ धार्मिकः (for धर्म) — G₁ om 36°-38° — °) D₁₋₃ T G₂ 3 M तस्मिन् (for तस्मै) S₁ K₁ 2 समादाय, T₂ G₃ 4 °वेद्य — °) To avoid hiatus, S₁ K₁ 2 4 त्वशु, D₅ ह्यशु (for अशु) S₁ K₁₋₃ D₃ 5 प्रस्थितो वन (K₃ भवत्, D₅ दिव) (for अपि सस्थित)

37 G₁ om 37 (cf. v.l. 36) — °) S₁ K₃ नृप (for महत्) — °) S (G₁ om) गतिं तेषां विचिन्तयन्

38 G₁ om 38 (cf. v.l. 36) — °) S (G₁ om) महात् (for सुमहत्) — °) D₁ 2 गगावतरणे सक्तः — °) S₁ K₁ 2 चैष्टमानो — After 38, D₁ 2 ins

528* स राजपिदिलीपस्तु युयुजे कालधर्मणा ।

40 G₁ om 40^{ab} (with 39^{cd}) — °) S₁ K₁ 2 Dc G₂ च (for तु) D₁ 2 अभ्यर्षित त राज्ये — °) B₁ 3 D₁₋₃ 6 आस्थित (for आश्रित) — After 40^{ab}, S (except G₁) ins

529* भगीरथ महात्मान सत्यधर्मपरायणम् ।

— G₄ om 40^{cd} — °) T G₁₋₃ M₁ वसुधाधिप (T₁ G₁ 2 °प) (for भरत)

Colophon. — Major parvan S₁ K₁ 2 Dn₂ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub-parvan D₂ तीर्थयात्रा K₃ 4 D₁ 3 (om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₄ D₃), B₂ 3 Dc Dn₁ n₂ D₄₋₆, likewise, only आगस्त्य — Adhy name Ś₁ गगावतार, K₁ 2 गगावतरण, K₃ सगरोपाख्यान, B₄ भगीरथानिषेक — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 106 (as in text), Dn₂ n₃ 108, D₁ 111, S 107 (M₂ 109) — Śloka no Dn₁ n₂ 70, Dn₃ 71, D₁ 44

पिटूणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
 स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
 जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
 आरिराधयिपुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिपः ।
 सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
 शृङ्गैर्वहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् ।
 पवनालम्बिभिर्भेगैः परिष्वक्तं समन्ततः ॥ ५
 नदीकुञ्जनिताम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितम् ॥ ६
 शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
 भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्युहैर्जलकुक्कुटैः ॥ ७
 मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।

चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८
 जलस्थानेषु रम्येषु पविनीभिश्च संकुलम् ।
 सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
 किन्नैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलम् ।
 दिशागजविपाणाग्रैः समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १०
 विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
 विपोल्वणैर्भुजंगैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
 क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
 क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ॥ १२
 स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
 फलमूलाम्बुभक्षोऽभूत्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३
 संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।

107

- 1 °) B₁ महाभागश्च (for 'महे') — °) Ś₁ K Dc D₃ s
 भगीरथ', S महायशा (for 'रथ') — K₃ om 1^a-3^a
 — °) Ś₁ K (K₄ om) D₁ s 'हृदय' (for 'नयन')
- 3 K₄ om 3^a (of v l 1) — °) = 1 53 6^b T₁
 G₁ विदीर्यता; T₂ G₃ 4 विदार्यता (for विदू') — °) K₁ 4
 B₄ Dn D₁ 4 6 नरेश्वर
- 4 °) K₃ D₃ 'श्रेष्ठो (for 'श्रेष्ठ) D₁ s सोयापश्यन्नरेन्द्रस्तु;
 T₁ G₁ सोपश्यन्नरतश्रेष्ठ. — °) Ś₁ K₁ s Dc D₃ s नरेश्वर,
 K₃ महागिरि, K₄ नरेश्वर, M₁ नरेश्वर (for 'नगो')
- 5 G₄ om 5-10 — °) Ś₁ K₂ 'वद्वैर, K₁ 'वल्लैर;
 K₃ 4 M₁ 'नद्वैर (for 'मद्भिर) — Ś₁ K₁ s read 5^{ca}-
 6^{ab} after 7^{ab} — °) Ś₁ K प्रनृत्यत, B Dc Dn D₄-6 G₁
 परिषिक्त, D₃ स नृत्यत (for परि')
- 6 G₄ om 6 (of v l 5) For Ś₁ K₁ s of v l 5
 — °) B₁ s 4 Dn₁ n₂ D₄ 6 प्रासाद्वैर, Dc सोदरैर (for
 सोदकैर) — °) K₃ Dn D₄ 6 'सलीन — °) S₁ K₃ s
 B₃ 4 Dn D₁ s 4-6 G₁ सिंहव्याघ्र, B₂ Dc सिंहैर्व्याघ्रैर
- 7 G₄ om 7 (of v l 5) — After 7^{ab}, Ś₁ K₁ s
 read 5^{ca}-6^{ab} D₃ transp 7^{ca} and 8^{ab} — °) Ś₁
 K₁ s गगावेगैस् (for भृङ्गराजैस्) D₁ s गजैर (for तथा)
 Ś₁ चप, K₁ s चच, K₃ चापैर, D₁ s M₃ मत्तैर, D₃ चाश्म,
 T G (G₄ om) राजन्, M₁ भासैर (for हसैर) — °) Ś₁
 K Dc दात्युह, T₁ G₁ s M₂ नत्युहैर
- 8 G₄ om 8 (of v l 5) D₃ transp 7^{ca} and 8^{ab}

— °) B D (except D₁-3 s) जीवजीवककोकिलै, T₁
 कोकिलैश्च निषेवित, G₁ कोकिलैश्च सुकृजितै

9 G₄ om 9 (of v l 5) — °) Ś₁ K₁ s 'हस' (for
 'भिश्च) — T₁ om (hapl) 9^c-11^b — °) D₁ s आरावै.
 (for व्याहृतै) Ś₁ K₁-3 D₃ सुनि (K₃ D₃ च वि)नादित
 (for 'समल')

10 G₄ T₁ om 10 (of v l 5, 9), Ś₁ om (? hapl.)
 10^c-11^b — °) K₁ आशागज, K₃ आशागण, K₃ B Dn
 D₄ 6 दिग्वारण, K₄ दिशोगज, Dc D₁ s s दिशागज, D₃
 दिग्गजाना, T₂ (after corr) G₃ दिक्कजर (T₂ before corr
 दिग्गजेन), G₁ s M₁ दिग्गजेंद्र (for दिशागज in M₃ only)
 Cf Jacobi, *Das Rāmāyana*, p 6f — Cf also 1 60
 6^{1c} — °) G₂ M₃ घृष्ट' (for घृष्ट')

11 Ś₁ T₁ om 11^{ab} (of v l 9, 10) — °) D₃ M₁
 'हुम, D₃ 'सत्व' (for 'रत्न) K Dc 'समाचित, D₃ समा
 श्रित, M₁ 'लताकुल (for 'समा') — G₄ om 11^c-12^d
 — °) K₃ B D (except D₁-3 s) विपोल्वण- T G₂ s M₂
 भुजगेंद्रै

13 °) Dc नृप' (for 'नर') — °) B₃ Dc D₁ s G₁
 M₃ समास्थित, D₃ उपास्थित. Ś₁ K₃-4 D₃ तपोयोगसम
 न्वित — °) B D (except D₁-3 s) 'सभक्ष (for 'भक्षो-
 ऽभूत्) — °) Dn₁ n₂ D₃ T₂ G₂-4 M₃ सहस्र

14 °) S₁ K D₃ तत्र, D₁ s T₂ (before corr) G₁ s
 दिव्या (for दिव्ये)

15 °) K₂ s T G किंचिद्, D₃ किं स्विद् (for किं च)
 K B₂ s Dc D₁-3 s S (except M₁) ददासि — °) S₁

दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४

गङ्गोवाच ।

किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ।

तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५

लोमश उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवती तदा ।

पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ।

अन्वेपमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ १६

पटिस्तानि सहस्राणि सागराणा महात्मनाम् ।

कापिलं तेज आसाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥ १७

तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।

यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥ १८

स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।

तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ १९

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।

भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभापत ॥ २०

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।

वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥ २१

न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।

अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २२

तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।

स तु मा प्रच्युता देवः शिरसा धारयिष्यति ।

करिष्यति च ते कामं पितृणां हितकाम्यया ॥ २३

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्महाराजो भगीरथः ।

C 3 9944
B 3 108 25
K. 3 108 26

K₁ ३ D₅ यद्ब्रवीषि, K₄ तद्ब्रूहि चा, D₁ ३ तद्ब्रू नूहि (for तद्ब्रवीहि) Dc मुनिं (for नरं) G₂ तद्ब्रूहि नृपतिश्रेष्ठ

16 All MSS om the ref ! — ^b) Dc तथा, S (except M₁) नदी (for तदा) — After 16^{ab}, S (except G₄) ins

530* तदा भगीरथो राजन्प्रगिपत्य कृताञ्जलिः ।

[G₂ तथा, M₁ नदी (for तदा) G₂ राजा (for राजन्)]

— ^d) K₁ D₁ ३ T₁ G₁ M₁ र्मना (for 'नदि'), cf v l 17

17 ^b) S₁ K₁₋₃ नदि (for 'रमनाम्'), cf v l 16

— ^c) K₂ B D (except D₂ ३) T₁ G₁ M₁ कपिल (for कां) B₁ ३ ४ D (except D₁ ३ ३) T₁ G₁ M₁ देवम् (for तेज)

18 ^a) S₁ K₁ ३ गर्वं (for एत्र) — ^b) B₁ D₃ T₁ ३ (before corr) G₁ ३ M स्वर्गवासो — ^c) D₁₋₃ सहस्राणि (for शरीं) — ^d) D₁ ३ S जलैस्त्व (by transp) D₃ S (except M₁) नाभिर्वर्षसि (D₃ 'से) — After 18, S₁ K D₅ ins

531* तावत्स्वर्गं न वस्यति मम पूर्वपितामहा ! ; while B Dc Dn D₃ ४ ६ ins

532* तावत्तेषा गतिर्नास्ति सागराणा महानदि ।

19 ^c) K₄ B Dn D₃₋₅ अर्थेन याचामि, D₁ अर्थे याचयामि, D₃ अर्थभियाचेह, T G₃ अर्थं हि याचामि — ^d) D₁ ३ स्वर्गवाहिनि, D₃ निरसा नदि (for 'वै महा')

20 Before 20, all MSS except T₁ G₁ ४ ins लोमश उ — ^c) S₁ K₁ ३ वचो राजन्, K₃ महाराज (for वचो राज्ञो) — ^d) K₃ ४ प्रीता सा, Dc प्रीतात्मा, D₂ प्रतीता

(for सुप्रीता) G₂ प्रत्यं (for समं) S₁ साधुत्व सा त्वभापत, K₁ प्रीता त सा त्वभां, K₂ प्रीता त्व साधु भां, D₃ प्रीता सम्यगभां, D₅ सा प्रीत्या तमभां; M₁ प्रीता समनुभापत

21 K₃ reads 21^{cd}-22^{ab} after 25^{ab} — ^c) D₁ ३ त (for तु) S₁ K₁ ३ दुप्पार, K₃ दुर्वार, D₁ ३ दु साह, D₃ दुर्वीज, G₄ निर्धार्यं K₄ D₅ दुर्धरो मम वेगस्तु, Dc मम वेग तु दुर्वार्यं — ^d) S₁ K₁ ३ पतत, K₄ तीं (for 'न्त्या) K₁ भुवि, K₄ M₂ च्युता, B Dc D₅ हुत, Dn D₁ ४ ६ भुव, D₂ ३ (sup lin) नृप, D₃ च्युत

22 For K₃ cf v l 21 — ^{ab}) K₄ क्षमस् (for शक्तस्) K₃ न तु मा शक्यते कश्चिच्च्युता धारयितु बलात्

23 ^a) B Dn D₄ ६ T₂ G₃ स करिष्यति (for करिष्यति च) D₅ हि (for च) D₁ ३ साद्य, T₂ G₃ ४ कर्म (for काम) — After 23, S ins

533* तपसाराधित शशुर्भगवाञ्छोकभावन ।

24 ^a) B Dn D₄ ६ ततो राजन्, S (except G₂ M₁) महाराज (for वचो राजन्) — ^b) Dc भागो (for 'राजो) G₁ भगीरथनृपसदा — ^c) Some MSS कैलाश

25 ^a) N (except K₁) तपस् (for तत्स्) N तीव्र (for तेन) S₁ K₁ ३ ४ समासाद्य, K₃ B Dn D₃₋₅ उपागम्य, Dc उपात्रज्य (for समां) — After 25^{ab}, K₃ reads 21^{cd}-22^{ab}, while S ins

534* गङ्गावतरण राज्ञयाचत महीपति ।

— ^d) Dn D₁₋₄ ६ M₁ धारणे (for 'ण) K₃ B₁ Dc D₁ ३ G₄ नृप (for नृप) — ^e) S₁ K₁ स्वर्गवास, B Dc Dn D₃₋₅ G₄ स्वर्गं वास — ^f) S₁ K₁ ३ ४ D₅ नरसत्तम; K₃

कैलासं पर्वतं गत्वा तोपयामास शंकरम् ॥ २४
ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।

अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणं नृप ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्याय ॥ १०७ ॥

१०८

लोमश उवाच ।

भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवोकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्यदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ५
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ६
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दिदृक्ष्या ॥ ७
ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ८
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ९

तत्र [read नर?]सत्तम, D₂ ४ ६ स नरोत्तम

Colophon om in D₃ ६ — Major parvan Ś₁ K₁ २
Dn₂ T₁ G₂-4 M₁ आरण्य, D₆ चन (1) — Sub parvan
B₄ M₁ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K₃ ४ Dc D₁ २
(om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा
(followed by आगस्त्य in K₄ Dc); B₁-3 Dn D₆, like-
wise, only आगस्त्य — Adhy name Ś₁ K₁ २ गगाव-
तार, K₃ सगरोपाख्यान, T₂ G₂ २ भगीरथवरलाभ — Adhy
no (figures, words or both) Dn₁ 107 (as in text),
Dn₂ ns 109, D₁ 112, S 108 (M₂ 110) — Śloka
no Dn D₁ 27

108

2-^a) D₅ ६ T₂ G₂ ४ भाग (for बाहो), cf v L 13
— M₂ om (hapl) 2^b-4^c — ^b) T₂ G₂ शुभा (for
शिवाम्)

3 M₂ om 3 (of v L 2) — ^a) K₁ स वृत्, G₁
सर्वत (for सवृत) Ś₁ K₂ पर्वतैर्, K₁ (orig) परम, K₁
(sup ln) D₂ पर्वतैर् (for पार्यदैर्) K₄ B₂ ३ Dc Dn

D₁ २-६ M₁ वृत् पा (Dn₂ D₃ ४ M₁ प)रिपदैर्घोरै-

4 M₂ om. 4^{ab} (cf v L 2) — ^a) B Dc Dn D₂-६
G₂ ४ M₁ तत्र (for तत) K₄ T₂ G₂ श्रुत्वा (for स्थित्वा)
S₁ K₁ २ ४ B₂ नरश्रेष्ठ, T₂ G₂ २ नृपश्रेष्ठ — After 4^{cd},
S ins

595* पितृणा पावनार्थं ते तामह मनुजाधिप ।

— ¹) B Dc₁ D₄ त्रिविष्टपात्

5 ^a) T₁ G₁ M₂ ततो (for वचो) — ^b) D₁ २ शक्रेण
उदीरित (with hiatus!) — ^d) K₁ २ ४ तामन्व, D₂
तावद्, S (except M₁) हि सम (for समनु); but cf 6^b

7 ^a) B₂ M₂ प्रच्युता ता (by transp) B₁ ३ ४ Dn
D₁-4 ६ अधो, B₂ S (except M₁) तथा (for ततो) — ^b)
Ś₁ K Dc S (except T₁ G₁) देवै (for देवा) B₃ Dn₂
सर्वे, D₁ २ सह (for सार्धं) Ś₁ K₁ २ ४ Dc G₁ महर्षय,
T₂ G₂-4 M प्रजापति (for महर्षिभिः) — ^c) B Dn
D₁ २ ४ ६ T₂ G₂ ४ यक्षाश्च, D₃ G₂ M₁ यक्षैश्च (for
रक्षांसि) — ^d) D₅ सजग्मुश्च, G₂ M समागच्छन् B D
(except D₅) T₁ G₁ ४ दिदृक्षव

8 ^a) Ś₁ Dn₂ समुद्भूतं, K₁ २ Dc₂ D₁ २ वृत्, K₃ ४
Dn₁ ns D₅ वृत्, B वृत्, Dc₁ D₃ ४ ६ G₄ वृत्

9 ^a) S₁ K₁ २ महा (for हरो) — ^d) Ś₁ K₂ पुण्या

सा बभूव विमर्षन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्कयः ॥ १०
 क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
 स्वफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ।
 क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ११
 एवं प्रकारान्नुवहन्कुर्वन्ती गगनाच्च्युता ।
 पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाव्रवीत् ॥ १२
 दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।
 त्वदर्धमवतीर्णास्मि पृथिवी पृथिवीपते ॥ १३
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि मागराणा महात्मनाम् ।
 पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ १४

गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
 कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १५
 समुद्रं च समासाद्य गङ्गया सहितो नृपः ।
 पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १६
 दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
 पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १७
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ १८
 समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ।
 वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०८ ॥

C 3 9967
B 3 109 21
K 3 109 22

(for मुक्तां)

10 °) B₁ [अ]व (for वि) D₂ G₂ M₁ चभौ सा विप्र
 सर्पती — °) G₂ तथा, M₁ तत्र (for त्रिधा) — G₄ om
 10^{cd}, D₄ om 10^{d-11} — °) T G₁₋₃ पत्किभि (for
 पङ्कय)

11 D₄ om 11^{abcde} — °) S₁ K₁ २ + T₁ [इ]व च
 (for the first क्वचित्) — °) K₂ D₁ ३ सु, B Dc Dn
 D₄ मा (for स्व) — °) T₁ वा, G₄ म, M स्व (for मा)
 Ś₁ K₂ D₃ क्वचित्त्वा प्रयातेन, K₁ च्छा प्रयातेषु, K₃ ४ च्छा
 प्रयातेन, D₁ २ म (D₂ र्मा) तोयनिनदा, D₄ च्छा प्रयातेषु
 — °) D₄ हसती (for नदन्ती) — After 11, S (except
 G₁) ins.

536* क्वचिदाभोगामार्तं मक्षिपन्तीव सर्वदा ।

[T₁ आश्चे, T₂ (after corr) G₃ आश्ल (for आवर्त)]

12 °) S₁ K₂ ४ B Dn D₁₋₃ G₄ M कुर्वती D₁ ३ ०
 गगनच्युता — °) S (except M₁) उवाच ह (for अथा)

13 °) Ś₁ K₁ २ जाहो, K₂ ४ Dc D₃ ३ T₂ G₃ M₁
 भाग (for रात्र)

14 °) S₁ K₁₋₃ M₁ राजन् (for राजा) — After
 14^{cd}, M ins

537* प्रापयामास धर्मज्ञं पितृदेवान्तिकं नदीम् ।

[M₂ प्राव (for प्राप), and देहा (for देवा)]

— °) K₂₋₄ B D (except D₁ ३) M₁ प्राव (for प्राव)

— °) Ś₁ K₂₋₄ Dc व, K₁ Dn D₄₋₆ G₁ च, M₁ स
 (for ह)

16 °) Ś₁ K₁ ३ स (for च) B Dn D₄ ० समासाद्य
 समुद्रं च — °) K₃ ४ D₃ सागर (for समुद्र) — After
 16, D₁ ३ ins

538* जह्नुना च धृता मुक्ता जाह्नवी तेन सस्मृता ।

17 °) K₄ B₁ ३ Dn₃ त्वेन (for त्वे च) — °) Ś₁
 K₁ ३ समव, K₃ च सम, K₁ D₄ स सम, D₁ ३ ता सम,
 D₃ समुप, M₁ द्वि सम (for समनु)

18 °) K₄ Dc D₃ पृथिव्याम् — After 18, S ins

539* कालेयाश्च यथा राजस्त्रिदशैर्विनिपातिता ।

[T₂ G₂₋₄ महाराज (for यथा राजन्)]

19 °) Ś₁ K D₃ ३ कालेयार्थे (D₃ ३ र्थे), B Dc Dn
 D₄ ० कारणार्थं, D₁ ३ देवार्थं वै (for कारणार्थं) — °) Ś₁
 K₁₋₃ वातापी च — °) K₃ राजन्महा (for स ब्रह्महा) Ś₁ K
 Dc D₃ ३ [ज]सुर, T₁ तथा, G₁ विभो (for प्रभो)

Colophon — Major parian Ś₁ K₁ ३ Dn₃ T G₂₋₄
 M₁ आरण्य — Sub-parian Dc M₁ तीर्थयात्रा, followed
 by आगस्त्य K₃ ४ D₁ ३ ३ (all om sub parvan name)
 mention only लोमहातीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य
 in K₃ ४ D₂ ३), B Dn D₂ ४ ०, likewise, only
 आगस्त्य K₃ ४ B₁ ३ ४ Dc Dn D₂₋₅ M₁ cont समाप्त
 — Adhy name Ś₁ K₂ गगावतार, K₁ D₁ ३ T₂ G₃
 गगावतरण, K₃ सगरचरित्र — Adhy no (figures, words
 or both) Dn₁ 108 (as in text), Dn₂ n₃ 110, D₁
 113, S 109 (M₂ 111) — Śloka no Dn 21

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १
स पर्वतं समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सुवहून्नृपः ॥ २
वाचो यत्राभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः ।
नाशकृवंस्तमारोहं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३
वायुर्नित्यं ववौ यत्र नित्यं देवश्च वर्पति ।
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ ४
एवं बहुविधान्भावानद्भुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।
लोमशं पुनरेव स पर्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ५

लोमश उवाच ।

यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन ।
तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥ ६
अस्मिन्नृपभकूटेऽभूदृपभो नाम तापसः ।
अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी क्रोपनो भृशम् ॥ ७
स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः क्रोपाद्गिरिमुवाच ह ।
य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेत्तदा ॥ ८
वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते ॥ ९
एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
कृतानि कानिचित्कोपात्प्रतिपिद्धानि कानिचित् ॥ १०

109

1 °) D1 २ प्रति- (for तत्) Ś1 K1 ३ D1 ३ ६ प्रयाता
कौन्तेया — °) Ś1 K३ अमरं, K1 असुरं; K३ T1 G२ ४
परमं, D1 ३ चापरं (for अपरं)

2 °) Dn D४ ६ पर्वत स (by transp), D1 ३ ते पर्वत,
G1 देवकूट S1 K D३ ततो गिरिवरे पुण्ये — °) T३ G३ ४
महागिरिं (for अनामयम्) Ś1 K D३ हेमकूटे विशा पते
— °) K४ D1 २ T1 नृप, D३ ६ अपि (for नृप)

3 °) K३ बहुवातां, K४ B1 ४ D३ G1 M३ Cnp वाचा
यत्रां; B३ ३ D० G२ वाता यत्रां, Dn D४ ६ वातायद्वां,
D1 ३ सदा चैवां, T1 वाचाला चां, T२ (after corr) G३
वातयद्वां (for वाचो यत्रां) — °) S1 K1 ३ ४ D० D1-३ ६
M३ समां (for तमां) — °) T३ G३ ३ [S]भवन् (for जनां)

4 °) K B D० Dn D३-६ M तत्र (for यत्र) D1 ३
ववौ च प्रवलो वायु — After 4^{ab}, B D (except D1-३ ६)
ins

540* स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ।

— After 4, B D (except D1-३ ६) ins

541* मक्षिकाश्चादशस्त्रं तपस प्रतिघातिका ।

निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जन ।

5 °) K D० Dn1 ns D३ ६ प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) Dn३
अद्भुतानुपलक्ष्य स; D1 ३ दृष्ट्वा तत्राय भारत — °) K३ G३
पुनरेव स, K४ D३ ६ पर्यप्रच्छ, B D० Dn D1 ३ ४ ६ पुनरे
वाय, T३ G३ ४ वास्य — °) B३ युधिष्ठिर (for तद्)

K३ D३ ६ स चापीदमुवाच ह — After ५, S (except M३)
ins

542*

युधिष्ठिर ।

यदेतद्भगवश्चित्र पर्वतेऽस्मिन्महौजसि ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महायुते ।

6 °) Ś1 K1-३ B D1 अरिकर्षण, T३ G३-४ भरतर्षभ
— °) G1 ३ ४ M३ वदतो (for गं)

7 °) K1 ४ T३ G३-४ वृषभं, T1 पर्वतं (for ऋषभ)
B३ ४ S तु (M1 वै) (for ऽभूद्) — °) Ś1 K३ T३ G1 ३ ४
वृषभो (for ऋषभो) Ś1 राक्षस (for तापस)

8 °) S1 K1-३ D३ ६ च (for वै) K३ वै (for ऽन्यैः)
— °) S1 K1 ४ यदीह, K३ यदिच्छाद् (for य इह) D1 ३
यदि व्याहरेते कश्चित् — °) Ś1 M३ उत्पलान् (for उपलान्)
Ś1 K३ D० D३ G1 M उत्सृजेत् (for जेत्) B Dn D३ ६
G३ M३ तथा (for तदा) K३ उपलास्व समुत्सृज, D1 ३
उपलैरभिहन्यते; T1 G३ उपलानुत्सृजेत वा

9 °) Ś1 K1 वाच (for वात) S (except T३ G३)
शब्द (for शब्दम्) — °) K1 व्याहरेत्, K३ विहरन् K३ ४
B D० Dn D३-६ G३ M चेह, D1 एव; D३ एष (for चैव)
Ś1 K1 ३ तपसो, D६ पुरुष (for पुरुषो) — °) D1 ३ परिं
(for विनिं) K३ मेघैरिह निवां, B Dn D३ ६ S (except
M1) मेघशब्देन वां, D६ मेघो ह्यपि निवां

10 °) D० एवमादीनि — °) Ś1 K D० महात्मना
(for महर्षिणा) — °) B Dn D३-६ T३ G३ क्रोधात् (for
कोपात्)

नन्दामभिगतान्देवान्पुरा राजन्निति श्रुतिः ।
 अन्वपद्यन्त महसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ ११
 ते दर्शनमनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् ॥ १२
 तदा प्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
 नाशक्रुचन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १३
 नातप्ततपसा शम्भो द्रष्टुमेव महागिरिः ।
 आरोहुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव ॥ १४
 इह देवाः सदा सर्वे यत्रानाजहुरुत्तमान् ।
 तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १५
 कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णैव च भूरियम् ।

यूपप्रकारा ब्रह्मो वृक्षाश्वेमे विशां पते ॥ १६
 देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
 तेषा सायं तथा प्रातर्दृश्यते ह्यववाहनः ॥ १७
 इहाप्तुनानां कौन्तेय मद्यः पाप्मा विहन्यते ।
 कुरुश्रेष्ठामिपेकं वै तस्मात्कुरु सहाजुजः ॥ १८
 ततो नन्दाप्तुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियाससि ।
 विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्र समाप्तुत्य गात्राणि मगणो नृपः ।
 जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्या शिवजलां नदीम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि नवाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०९ ॥

C. 3 9989
B. 3 110 21
K. 3 110 22

11 ^a) S₁ K Dc D₁₋₃ ५ चाभिः, B Dn D₄ ६ स्वभि-
 (for अभि) B D (except D₃ ६) T₁ गवा देवा (for
 गतान्देवान्) — ^b) S₁ K इहाश्वे, D₁₋₃ ३ इति श्रुत (for
 इति श्रुति)

12 ^a) D₁ २ M₁ तद् (for ते) B Dn D₄ ६ T₁ G₁
 M₂ न्वनिच्छतो (for अभि) S₁ K₁ २ ४ D₃ ३ ते त्वदर्शन-
 निच्छतो, K₃ ते [S]दर्शनमभिप्राप्ता, T₂ G₂₋₄ तेनादर्शनमि-
 — ^b) S₁ K Dc D₃ इद्रं (for शक्रं) — ^c) S₁ K₁ ३
 B₄ D (except D₄ ३ ६) G₁ गिरिं (for गिरि)

13 ^a) S₁ K₃ Dc D₃ ३ तत् (for तदा) — K₄ D₃
 om. (hapl.) 13^b-14^c — ^c) S₁ K (K₄ om.) Dc D₃
 न शक्रुवति (for नाशक्रुवत्) Dc D₃ अतिः, T₁ G₁ M₂ अपि
 (for अभि) — ^d) B₁₋₃ T₃ G₃ अभि (for अवि)

14 K₄ D₃ om 14^{ab}c (cf v.l. 13) — ^b) D₁ ३
 गिरिरेयोनिवीक्षितु

15 ^a) S₁ K₁ ३ मगधवां, K₄ B Dn D₄₋₆ तदा सर्वं,
 T G₁ २ ४ तथा सर्वं, M₂ तथा वधे (for सदा सर्वं) — ^c)
 S₁ K₁ ३ ष्टाम् (for तेषाम्) — ^d) S₁ K Dc D₃ ६ M₁
 भरतर्षभ (for स्यापि भारत)

16 ^a) T G M₁ कुशाकारेण (G₁ आकारेण) T₁
 दुर्गोय, T₂ (before corr) G M दुर्गय (for दूर्वेय) — ^b)
 D₅ मन्दीर्णा चापि, T₂ G₃ ४ स्वास्तीर्णैव च S मेदिनी (for
 चूरियम्) — ^c) D₁ ३ यूपप्रकारश्च यं

17 ^a) T₁ G₁ M चापि (for the first च) — ^c) S₁

K₁ ३ एवं (for तेषा) D₁ ३ तेषा चैव प्रभावेण

18 ^b) S₁ K₁ २ मन- (for सय) T₃ G पाप (for
 पाप्मा) S₁ नि, B D (except D₃) [ज]भिः, T₁ [ज]प,
 M₂ च (for वि) T₂ (before corr) -धीयते (for -हन्यते)
 — ^c) K₃ G₂ M₁ स्व (for वै) — ^d) G₂ M₁ अस्मिन्
 (for तस्मात्)

19 ^a) T₁ ३ (before corr) G₄ पुतो गन्वा (for पुता-
 ङ्गस्व) — ^b) S₁ K₁ ३ उपयासमि, K₃ ४ T₂ G₂₋₄ अनुयां,
 D₃ पुनरेष्यसि (for अभियां) — ^d) S (except M₁)
 महामना (for अनुत्तमम्)

20 K₃ ४ B D (except D₁₋₃ ३) om the ref. — ^a)
 S₁ K D₁₋₃ समाप्तुत्य, D₅ समाप्त्याथ, T₁ G₁ स गात्राणि
 (for पुत्य) — ^b) T₁ G₁ सम्यगाप्तुत्य सृपति — ^d) B
 Dn D₁ ३ ४-६ M₁ शीतं (for शिवं) B Dn D₄ ६ शुभा
 (for नदीन्)

Colophon om in Dn D₃ ४ ६ — Major parvan
 S₁ K₁ T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan B₁ ४ Dc G₁
 M₁ तीर्थयात्रा K₃ ४ B₂ D₁ ३ ६ (all om sub-parvan
 name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name
 K₃ ऋषभोपाख्यान, T₂ G₃ हेमकूटदर्शन — Adhy no
 (figures, words or both) D₁ 114 (in words) and
 113 (in figures), S 110 (M₂ 112) — Slo/a no
 D₁ 20

लोमश उवाच ।

एषा देवन्दी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्राश्रमो रम्यो एष चात्र प्रकाशते ॥ १
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य वर्षं बलवृत्रहा ॥ ३
मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४
निवर्तितेषु सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्री सविता यथा ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
विरुद्धे योनिंसंसर्गे कथं च तपसा युतः ॥ ६
किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां वर्षं बलवृत्रहा ॥ ७
कथंरूपा च शान्ताभूद्राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०

लोमश उवाच ।

विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।

110

2 °) D₂ T₂ G₃ [ए]प, D₅ [अ]त्र (for [ए]व) — °)
Ś₁ ऋषि°, K₁ ३ ४ B Dc Dn₂ D₁₋₃ ६ ६ Cnp ऋष्य°
(K₄ रुष्य°), K₃ D₄ ऋष° (for ऋश्य°) ☞ Cn ऋश्येति
तालव्यादि । मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिक । ☞

3 °) K₃ तपसोष्म, B₁ ४ Dc °सोस्य (for °सो य)
Ś₁ K₁ ३ D₁ प्रभावेण; Dc °वस्य — °) T₂ G₃ हर्ष° (for
वर्ष°) — 3^{cd}=(var) 7^{cd} — °) T₂ G₃ ४ यत्र (for
यस्य) — °) Dc₂ M₁ बल° (for बल°)

4 °) D₁ ३ मुनेर्नृप, G₂ महात्मन° (for सुत प्रभु°)
— °) Here and below, T G (as usual) रोम° (for
लोम°), the variant is mostly ignored in the sequel

5 °) K₃ B Dc D₃ ४ ६ प्रव°, Dn₂ n₃ G₄ निर्व° (for
निर्व°) — °) B₂ सुता नृप°, D₃ सुता ददौ (for ददौ नृप°)
K₃ D₂ प्रभु° (for नृप°) — °) S₁ K₁ ३ °पाद (for °पादो)

☞ For higher criticism of the Rśyaśrṅga episode,
of Lüders, "Die Sage von Rśyaśrṅga," *Nachrichten
von der konigl. Gesellschaft der Wissenschaften zu
Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1897, Heft 1, pp 87-135,
1901, Heft 1, pp 28-56

6 K₂ reads (irrelevantly) 6-10 before 1 — °)
S₁ ऋषि°, K₁ ३ ४ B Dc Dn₂ n₃ D₁₋₄ ६ ऋष्य° (K₄

रुष्य°), K₂ Dn₁ D₅ ऋष्य शृग — °) K₃ ४ D₃ G₁ ३ ४
विरुद्ध° T₂ G₃ °मसर्गात्, G₂ ३ °ससर्ग — °) D₅ कथ
स भगवान्प्रभु°

7 °) K₁ ३ M₁ transp दाक्रः and तस्य G₂ यस्य°
(for तस्य) — 7^{cd}=(var) 3^{cd}

8 K₄ om (hapl) 8^a-9^b, G₄ om 8-9 — °) S₁
K₁ ३ कथ च रूपा (K₁ °प) (for कथरूपा च) Dn D₂ ३ ६
सा शाता, M₂ शाता च (for शान्ताभूद्) — °) D₁ ३ यदा
स्विनी, T₂ G₃ ३ पतिव्रता (for यत°) — °) Ś₁ K₁ ३ मृग
रूपस्य, T G₁ ३ मृगीभूतस्य D₃ वै द्विज, T₂ G₃ वै तदा
(for तस्य वै)

9 K₃ om 9^{ab}, G₄ om 9 (cf v 1 8) — °) S (except
G₁, G₄ om) यथा° (for यदा°) B₁ Dc पार्थिव. (for
धार्मिक) S₁ K (K₄ om) श्रूयते धार्मिको यदा — °)
Ś₁ K D₁ ३ न (for वै) S₁ K वृष्टवान् (for विषये)
— °) Ś₁ K विषये, D₁ ३ प्रावर्षत् (for नावर्षत्)

10 °) K₃ विप्रर्षे, K₄ शुश्रूषे, D₁ ३ [अ]शेषेण (for
शुश्रूषे) — °) N ऋष्य (K₃ ऋषि°) (for ऋश्य°) Ś₁
K₁ ३ शृगव्यवस्थित (K₁ °ति), D₁ ३ शृगनिचेष्टित (for
शृङ्गस्य चे°)

11 °) Ś₁ (corrupt) विभवादस्य, T₁ G₂ ४ M विभड
कस्य K₄ B₁ राजर्षे, B₂ Dn D₃ विप्रर्षे, D₁ ३ राजेन्द्र
— °) K₁ ३ विभवाद्, D₁ ३ महर्षे (for तपसा)

अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिममद्युतेः ॥ ११
 मृग्यु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
 महाह्रदे महातेजा बालः स्वविरसंमतः ॥ १२
 महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
 दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमतः ॥ १३
 तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
 अप्मृपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिन्नचदा ॥ १४
 सह तोयेन तृपिता सा गर्भिण्यभवन्नप ।
 अमोघत्वाद्विधेयैव भावित्वाद्देवनिर्मितात् ॥ १५
 तस्यां मृग्या समभवत्तस्य पुत्रो महानृपिः ।

ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एव व्यवर्धत ॥ १६
 तस्यर्श्यशृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ।
 तेनर्श्यशृङ्ग इत्येवं तदा स ग्रथितोऽभवत् ॥ १७
 न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
 तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नप ॥ १८
 एतस्मिन्नेव काले तु ससा दशरथस्य वै ।
 लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
 तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
 स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः ॥ २०
 पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।

C 3 10010
 B 3 110 43
 K 3 111 21

12 ^a) D₁ ३ जज्ञे (for जात) — ^b) N ऋष्यं (K₂ ऋषिं) (for ऋश्यं) — ^c) S₁ महापुत्रो, K₁ हदा, K₂ ब्रह्मपुत्रो, K₃ महाह्रदे (sup lin ह), K₄ यलो, B₁ ३ Dc महाह्रं स, B₂ Dn D₄-३ G₁ हंस्य, T₁ प्रतो (for हदे), cf 13^a

13 ^b) D₂ ६ तप आस्थित (for तपसि स्थित) — ^c) S₁ K₁ ४ D₂ T₂ G₃ ४ M₂ काल (for काल), — ^d) To avoid hiatus, S₁ K D₂ ६ मुनिर् (for ऋषिर्) K₃ ४ B₂ मनित, D₂ ६ T₂ G₂-४ M₂ सत्तम Dc Dn B₂ D₄ ६ ऋषि स (Dc Dn₂ by transp स ऋषिर्) देवमनित, G₁ स ऋषिर्देवसत्तम

15 ^a) S₁ K₁ ३ मा हि (for मह) — ^b) S₁ K₁ ३ द्यतवन्त्यभवत्, B Dc Dn D₄ ६ गर्भिणी चा (B₁ ४ Dc₁ सा) भवत् (for सा गर्भिण्यभवत्) S₁ K₁-३ B₂ ४ Dc Dn D₂-६ तत, K₄ B₁ ३ D₁ G₁ तदा (for नृप) — After 15^{ab}, K₁ ३ B Dc Dn D₂ (marg sec m), ४ ६ T₂ (sec m) G₃ ins

543* सा पुरोक्षा भगवता ब्रह्मणा लोऋकर्तृणा ।
 देवकन्या मृगी भूत्वा मुनि स्य विमोक्षये ।

[Occurs (with v.l.) in a Padmapurāna MS (Beng Rec), vide Lüders, op cit, pp 99 ff]

— ^c) S₁ K₂ ऋपेश्वैव, K₁ ४ च वीजस्य, K₃ च जीवस्य, D₁ ३ च ववृषे, D₂ ६ हि वीर्यस्य (for विधेश्वैव) — ^d) Ś₁ K₂ D₄ भवित्वा, K₁ भवित्वाद् K₁ ४ B D₂ S (except G₁ M₂) देव K₂ निमित्त, K₃ B₁ ४ निमित्त, B₂ निमित्ता

16 ^b) D₁ ३ तस्य चैव ऋषे सुत — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ B D (except Dn₁ n₃) ऋष्यं, K₂ ऋषिं (for ऋश्यं) S₁ K₃ D₂ ६ इति ख्यातो, K₁ ३ ४ D₁ ३ T₁ ततो नित्य (T₁ त्यो) (for तपो) — ^d) Dc बाल (for वन) K₃

चैव, D₁ ३ तस्मिन् (for एव) B₁ ३ [अ]भ्यवर्धत, B₂ ४ Dc Dn D₄ ६ [अ]भ्यवर्तत, T₁ विवर्धत (for व्यं) Ś₁ स तदा पादवर्षभ !

17 Ś₁ om 17^a-18^b — ^a) K₁ ३ T₁ G₁ तस्य शृगं (T₁ G₁ ग) स शिरसि, K₃ B D तस्यर्षे (D₂ षि) शृगं (B₁ शृग तु) शिरसि, T₂ G₂-४ तस्य शृग शिरसि वै — ^c) K B₁ २ ४ D (except Dn₁ n₃) तेनर्ष्यं, T₁ स ऋश्यं K₃ D₂ T₂ G M इत्युक्तः, K₄ D₂ T₁ इत्येव, D₁ ३ इत्येतत् (for इत्येव) — ^d) K₃ नाम्ना (for तदा) K₃ D₄ S (except T₁) स तदा (K₃ भवत्) पादवर्षभ, B₂ तदाभूच्छ्रुथितो हि स, D₁ ३ नाम्ना चक्रे पिता तत

18 Ś₁ om 18^{ab} (cf v.l 17) — ^b) K D₂ ६ M₁ विना पित्रा तु (for पितुरन्यत्र) T₂ G₃ ४ मानव. (for मानुष) — ^d) D₁ ३ व्यवस्थित, T₁ G₁ व्यवर्धत (for [ऽ]भवन्नप)

19 ^b) S₁ K₁-३ D₁-३ ६ स राजा राजसत्तम — ^d) To avoid hiatus, S₁ K D₁-३ ६ त्व (K₃ व)गानाम्, B Dn₁ S द्यगानाम् (for अङ्गानाम्) — After 19, T₁ ins

544* प्रेमोपितापचारेण तस्य राज्ञो युधिष्ठिर ।

[Cf 3 110 21^{ab}]

20 ^a) N G₁ कामात्, M₂ कामा (for काम) N (except S₁ K₁) T₂ G₃ कृत, T₁ G₁ ३ M₂ कृता (for कृतो) — ^b) D₂ ब्राह्मणेपु (for भ्य) K₂ श्रुत (for श्रुति) B Dc Dn D₄ ६ ब्राह्मणस्येति न श्रुति (B₂ ४ Dc त) — After 20^{ab}, S ins

545* देवोपहवसस्त्वेन धर्मज्ञेनापि भारत ।

— ^d) Dc₁ om 20^d Dc₂ T₁ तथा, Dn ततो (for तदा) B₁ ३ ४ Dn D₄ वै जगत् पति, S भरतसत्तम

21 S₁ om (hapl) 21-22 — ^c) K₃ S चारेण

न ववर्षं सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
 स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
 प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपतिः ॥ २२
 कथं प्रवर्षेत्यर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
 तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
 तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
 कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
 ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
 वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
 स चेदवतरैराजन्विषयं ते महातपाः ।
 सद्यः प्रवर्षेत्यर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥ २६

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
 स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ।
 राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजगृहः प्रजाः ॥ २७
 ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
 ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २८
 सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
 शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ २९
 तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
 वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३०
 ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
 लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ३१

(for 'चाराच' — ^b) T₂ G₂ ३ राष्ट्र (for राज्ञो) G₁
 (sup lin) युधिष्ठिर (for यद्)

22 Ś₁ om 22 (of v l 21), G₁ om 22-23 — ^a)
 D₁ नृपोष्टं (for पर्यष्टं) — G₄ om 22^{cd} — ^d) K₁ २
 T₁ G₂ समर्थं, T₂m र्थं (for र्थान्) B D (except
 D₁₋₃ ३) 'पते (for 'पति)

23 G₁ om 23 (of v l 22) — ^a) K₃ वर्षेत, D₁ ३
 वर्षेत्, T₂ G (G₁ om) हि वर्षेत् (for प्रवर्षेत्) — ^b) K₃
 D₀ D₂ 'चित्यं, T₁ G₂ 'सृश्यं; T₂ G₃ M₁ 'सृग्यं, M₂
 'गम्यं (for 'दृश्यं) — ^c) K₄ G₄ त ऊचुश्, D₀ नोचुस्त
 (for तमूचुश्) Ś₁ K₁ २ तत्र, K₄ त च, B₄ Dn D₄₋₆ ते
 तु, D₀ राजन् (for तेन) — ^d) K₃ प्रसन्नाश्च, B₄ स्वमतेन;
 D₀ ब्राह्मणास्ते, D₁ ३ ब्राह्मणाश्च (for स्वमं)

24 ^{ab}) D₁ ३ एकस्त्रयामवीद्वाक्य राजान मुनिपुगव
 — ^a) D₁ ३ 'णा समितिजय

25 ^a) N ऋष्यं (K₁ ३ ऋषिं) Ś₁ K₁₋₃ B₂ D₃
 T₁ G₂ M₂ 'वरम् (for 'सुतम्) — ^b) T₁ G₁ आह्वयस्व
 (for आनं) D₁ ३ [इ]ह (for च) — ^c) K₁ वानीयं,
 K₄ मानेयं, D₁ ३ वार्तायां, T₂ G₂₋₄ ऐषेयं (for वानेयं)
 Ś₁ K₃ वरणीयमभिज्ञ च

26 ^a) D₁ ३ स च वै यत्र भवति — ^b) D₀ D₁ ३
 विषयाते (for विषय ते) — ^d) K₃ नास्त्वत्र, T₂ G M मे
 नास्ति (M₂ नास्ति न) (for मे नात्र) D₂ निश्चित मन (for
 नात्र सशय)

27 ^a) T₂ G₃ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) T G₁ ३ ४ M वन
 (for वचो) K₁ ४ D₀ D₁₋₃ T₂ G₃ ४ M राजा (for राजन्)
 K₃ G₂ तच्छ्रुत्वा च वचो (G₂ वचन) राजा — ^b) K₄ D₃

चक्रे, S गत्वा (T₁ G₁ राजा) (for कृत्वा) — ^c) S कृत्वा
 (for गत्वा) D₁ ३ आगम्य, M₁ आयात (for आगच्छत्)
 — ^e) B D₀ Dn D₄ ३ G₁ श्रुत्वा, D₁ ३ मत्वा, T G₂₋₄
 M₂ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — ^f) B D₀ Dn D₄ ३ G₁ 'जह्यु'
 (for 'जगृहु') Ś₁ K D₃ ३ त प्रजा (K₃ by transp
 प्रजास्त, D₆ ते पूजा) जगृहुस्तदा, D₁ ३ प्रजा सर्वां प्रजहपिरे
 (hypermetric!) — After 27, S ins

546* स च ता. प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ।

28 ^a) D₁ ३ मन्त्रिणश्च समाहूय — ^b) D₁ ३ सचित्य
 (for सचिवान्) B₁ D₁ ३ T₂ G₂ ३ (T₂ G₃ both before
 corr) M₂ मन्त्रकोविदं — ^c) N (except Dn₁ n₃) ऋष्यं
 S₁ K₁ ३ ऋष्यशृग समागम्य — ^d) T₁ G₂ मन्त्रनिश्चय (G₂
 'य, T₂ G₃ ४ मन्त्रिणश्च ये Ś₁ K₁ ३ चक्रतुर (K₁ चक्रुस्तन्)
 मन्त्रनिश्चय

29 K₁ ३ om 29 — ^a) Ś₁ K₄ G₂ M₁ सोम्यं (for
 सोऽध्यं) K₄ D₀ D₃ उपायान् B₁₋₃ त, D₀ ३ तु (for
 तु) — ^b) K₄ B₁₋₃ T₁ G₄ M₁ सहाच्युत (M₁ 'त, D₆
 नृपोत्तम — T₂ G₃ ४ om 29^{cd} — ^c) K₃ विमलप्रज्ञैर,
 T₁ G₂ M₂ सचिवैर्नित्य, G₁ सकलैर्नित्य (for अलमर्थज्ञैर)
 — ^d) T₁ हिते च, G₂ मन्त्रज्ञै (for नीत्या च)

30 ^a) D₆ तत्र (for तत) K₃ Dn D₀ चानायं B₁ ३ ४
 आजापं (for आनायं) M आनया (M₂ आनायया) मास
 पुरुषै — ^c) K₃ D₁ ३ विख्यातास, D₃ निपुणास (for
 निष्णातास)

31 ^a) N ऋष्यं (K₂ ऋषिं, K₄ रूष्यं) (for ऋश्यं)
 — ^c) K₁ ३ D₀ G₁ ३ [अ]ति; K₃ D₁₋₃ च, T₁ तु, T₂
 G₃ ४ [अ]पि (for [अ]भि) S₁ K₁ ३ D₀ -विश्वस्य; S

ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विवर्णां गतचेतसः ॥ ३२
तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ।
प्रयतिष्ये महागज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३३
अभिप्रेतांस्तु मे कामान्समनुज्जातुमर्हसि ।

ततः शक्ये लोभयितुमुदयशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ३४
तस्याः सर्वमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ।
धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११० ॥

१११

लोमश उवाच ।

सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
सदेशाच्चैव नृपतेः खनुद्धा चैव भारत ॥ १
नानापुष्पफलवृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितम् ।
नानागुल्मलतोषैतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २

अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
ततो निवध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
ततो दुहितरं वेश्या समाधायेतिकृत्यताम् ।

C 3 10031
B 3 111 5
K 3 112 5

विश्वस्त (for-विश्वस्त) — After 31, Ś₁ K₁ 2 D₃ 5 ins
547* नियोजयामास च तान्मत्स याल्त्स लोभने ।

32 D₅ om 32^c-33^b — ^c) S₁ K₂ तच्छाल, D₁ 2
तच्छाले (for तच्छायं) — ^d) K₃ S विपण्णा (for विवर्णां)
S₁ K₁ 2 विचरतमचेतसः, D₁ 2 विपण्णवदनाचिव-

33 D₅ om 33^{ab} (cf. v.l. 32) — ^a) K₃ काचिद्
(for त्वेका) K₃ ब्रवीद्योषा, D₁ वरातोहा, D₃ जराविष्टा
(for जरद्योषा) — ^d) K₃ B₄ आनेतु त (by transp) B₂
मुनेः सुत (for तपो)

34 ^b) B Dn D₂ 4 5 T₁ G₁ M₂ रमन्तु* (for ममन्तु*)
— ^c) K₁ शिष्ये, K₂ शक्ये, K₃ D₁ 5 शक्याम, K₄ शिष्ये,
B शक्यानि, Dc शक्यानि, Dn D₁ शक्यामि, D₂ शिष्यम्,
D₅ शक्यो (for शक्ये) B D (except D₃ 5) [अ]न* (for
लोम*) — ^d) N (except B₁ 2 Dn₁) ऋष्य* (K₁ ऋषि*)
K₂ तपोधन, Dc मुने सुते (for ऋषे सुतम्)

35 ^a) B D (except D₁-2. 5) प्रेतम् (for प्रायम्)
K₄ तव्या मवांतुपायाथांन्, T₂ G₃ 5 म तस्या समभिप्रायम्
(G₄ प्रेतम्) — ^b) S₁ D₅ अनु*, M₁ अभि* (for अन्त*)
K₄ अभिप्रेत्य महीपति

36 ^b) S₁ K₁ 3. 4 D₃ विद्या पते (for मर्हा)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ 2 Dn₂ T G₂-4
M₁ आरण्य — Sub-parvan M₁ तीर्थयात्रा, followed by

ऋश्यशृङ्गोपाख्यान K₁ B₁ 3 4 Dc Dn D₂-5 T₂ G₃ (all
om sub-parvan name) mention only ऋष्य(T₂ G₃
'श्य)शृङ्गोपाख्यान, K₃ 4 B₂ D₁, likewise, only लोमशतीर्थ-
यात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान — Adhy name
T₂ G₃ योषितेरण — Adhy no (figures, words or
both) Dn₂ n₃ S 111 (M₂ 113), D₁ 115 — Śloka
no Dn 53, D₁ 37

111

2 G₁ om 2^a-3^b — ^b) K₃ नृप शोभित, B₂ Dn
D₄ 5 M₂ उपशोभिते

3 G₄ om 3^{ab} (cf. v.l. 2) — ^a) S₁ K₁ 4 B₁ 4
M तम् (for तद्) — ^b) K₃ 4 सु (for च) D₁ 2 G₂
M रम (for हरम्)

4 ^a) D₁ 2 निवध्याय ततो माया — ^b) D₁ 2 सादूरे,
D₅ व्य* (for अ*) S₁ K₂ काश्यपाश्रम, K₄ काश्यपाश्रमात्

5 D₅ om 5^{ab} — ^a) N (except K₃ Dn₃ D₃, D₅
om) G₁ M₁ वेश्या — ^b) Ś₁ साय, K₂ 4 श्वास्त, K₃
'दश्य, D₁ 2 'दिश्य, D₃ 'शास्त, M 'ध्याप्य (for 'धाय)
B D (except D₁-3, D₅ om) 'कार्यता (for 'कृत्यताम्)
G₁ (corrupt) ममवाये निकृत्यता — ^c) T₁ G₁ M [आ]-
यम, T₂ G₂-4 [आ]मज (for [अ]न्तर)

दृष्टान्तरं काश्यपस्य ग्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥ ५
सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।
आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृपेः सुतम् ॥ ६
वेश्योवाच ।

कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां
कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कच्चिद्भवात्रमते चाश्रमेऽस्मि-
स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥ ७
कच्चित्तपो वर्धते तापसानां
पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।
कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र
कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते ऋश्यशृङ्ग ॥ ८
ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
ऋद्धो भवाङ्ग्योतिरिव प्रकाशते
मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।

पाद्यं वै ते संग्रदास्यामि कामा-
द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९
कौश्यां वृक्षामास्त्र यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुप्तायाम् ।
एक चाश्रमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मंश्वरसि हि देववचम् ॥ १०
वेश्योवाच ।
ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-
स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो
न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११
ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं
भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
परूपकानीद्बुद्धधन्वनानि

6 °) D₁ ३ पद्मिरेव ततो गत्वा — °) Ś₁ K D₃ G₁
तपोयुक्तस्य D₁ ३ ऋष्यशृङ्गमुवाच सा, D₃ पुरुषान्प्रददर्श ह
— °d) Ś₁ K₁ ३ च, K₃ तत् (for त) K₁ ३ रम्य (for
'साद्य) T₃ G₂₋₄ ददर्श (for ददर्श) D₁ ३ रक्षोपगम्य
चकिता काश्यपस्य महात्मन

7 Cf Jātaka (ed Fausboll), vol 5, No 526,
Gāthā 18 — °) D₃ वनेषु (for मुने) — °) D₁ ३
साधो; D₃ वने (for च वो) D₁ ३ फलमूल (for मूलफल)
B Dc T G पिता च ते कच्चिदहीनतेजा (= 8^b) — °)
D₁ ३ स्वे (for ऽस्मिन्) — °) Ś₁ K₁ ३ D₃ M च (for
वै) S₁ K₁ ३ B₁ ३ T₃ G₃ ४ M₁ आगतास्मि K₄ त्वा
सांप्रत द्रष्टुमुपागतास्मि

8 °) B₁ ३ ४ Dc कच्चिच्च मूल च फल प्रभू (Do° सू) त; B₃ T₃
G कच्चिच्च वो मूलफल प्रभूत (G₁ प्रसूत, G₂ समृद्ध) (of 7^b),
D₁ ३ पिता च ते कुशली विप्रमुख्य — °) Ś₁ K D₁ ३
चापि (for चैव) — °) N ऋष्य (K₁ ऋषि; B Dc Dn
D₄ ६ to avoid hiatus चर्ष्य; D₃ ६ वै यथावत्), T₁ G₁ ४
M (to avoid hiatus) चर्ष्य (for ऋश्य)

9 °) K₁ ३ B Dc Dn D₄-६ ऋद्धया; K₃ T₁ वृद्धो, T₃
G शुद्धो (for ऋद्धो) — °) K₄ वन्येनाह त्वमभिवा — °)
Ś₁ K D₁-३ ६ ६ च ते, S ते वै (for वै ते) — °) K₃ यथो-
चित, G₁ यथा च मे (for 'धर्म) K₃ Dc D₁ ३ T G₃ ४

M मूलफलानि, G₁ स्यात्कुशलानि (for फल°)

10 °) Ś₁ इत्याम्; K₃ B Dc D₁-६ वृष्याम्, K₄ Dn
वृष्याम् (for वृक्ष्याम्) — °) K₃ ४ D₃ ६ शुभाया, T₃ G₂ ३
सुखाय (for सुखायाम्) — °) K₃ Dc Dn₃ T₁ om. हि
T₃ G₃ ह, G₂ [इ]ह (for हि) G₁ वने वद त्व (for हि
देववचम्) D₂ कल्प (for 'वचम्)

11 Cf Jātaka (ed Fausboll), vol 5, No 526,
Gāthā 19^{cd} — °) D₁ ३ न दूरतो दृश्यते योजनानि — °)
S₁ K D₁-३ अभि°, B Dn नाभि° (for ऽनभि°) D₃
अभिवादयतो (for ऽनभिवादन नो) S₁ K₁ ३ च, B Dc
Dn D₄ ६ G₁ मे, D₁ ३ ते (for नो) — °) Ś₁ K₃ ४
D₁-३ अपि स्पृशाम, B₂-४ Dn D₄ ६ उपस्पृशामि, D₃ अभि
स्पृशाम — After 11, K₁ ३ B Dc Dn D₃ (marg
sec m) ४ ६ ms

548* भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।

व्रतमेवाह ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ।

[Occurs (with v1) in a Padmapurāna MS
(Beng Rec), vide Lüders, op cit, pp 99 ff]

12 °) K₃ ४ B Dn₂ D₁-३ इदामि — °) Ś₁ सरूप°,
K₂ मरूप°; B Dc Dn D₄ ६ करूप°, D₁ प्ररूढ°, S (except
M₁) विल्वानि चैव (for परूपकानि) — °) Ś₁ K₁-३ प्रिया-
लाना, B₁ ३ ४ Dc Dn₁ n₃ D₃ ४ ६ पिप्पलाना, B_{1m} ३

प्रियालानां कामकारं कुरुष्व ॥ १२
 लोमश उवाच ।
 सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा
 भक्षान्महार्हान्प्रददौ ततोऽस्मै ।
 तान्यृश्यश्रुद्धस्य महारसानि
 भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥ १३
 ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
 चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
 पानानि चाय्याणि ततो मुमोद
 चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १४
 सा कन्दुकेनारमतास्य मूले
 विभज्यमाना फलिता लतेव ।
 गात्रैश्च गात्राणि निपेवमाणा
 समाश्लेषचासकृदृश्यश्रुद्धम् ॥ १५
 सर्जानशोकास्तिलकाश्च वृक्षा-

न्यपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
 विलज्जमानेव मदाभिभृता
 प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १६
 अथर्श्यश्रुद्धं विकृतं समीक्ष्य
 पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
 अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम
 कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् ॥ १७
 तस्या गतायां मदनेन मत्तो
 विचेतनश्चाभवदृश्यश्रुद्धः ।
 तामेव भावेन गतेन शून्यो
 त्रिनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १८
 ततो मुहूर्ताद्वरिपिङ्गलाक्षः
 प्रवेष्टितो रोमभिरा नखाप्रात् ।
 स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो
 विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ १९

C 3 10047
 B 3 111 20
 K 3 112 20

D₅ T₁ प्रियालकाना (D₅ 'कान्') T₂ G₂₋₄ काक्षित वै (for कामकार) For 12^d, Dn₁ D₁ 2 read प्रियालविदूकमभूनि यानि, and cont

549* गुहाय कामादि ममोपकारा

कुरुष्व काम यद्भीप्सित मे ।

13 °) Ś₁ K₁ 2 विमृष्य वेद्या, K₃ 4 D₃ 5 विसृज्य वै (K₃ वै)द्या, B₃ Dn D₄ 6 विवर्जयित्वा, D₁ 2 विहाय राजन् (for विमर्ज) — °) K₁ B₂ 3 Dn D₄ 6 भक्ष्याप्य-नर्हाणि ददौ (B₂ 'णि प्रददौ) (for भक्षान्महार्हान्प्रददौ) K₃ B₁ D₃ 5 T₂ G₃ 4 च तस्मै, B₂₋₄ Dc Dn D₃ 6 ततोस्य (Dc₃ तु तस्य), G₁ नृपोस्मै (for ततोऽस्मै) — °) S₁ ताम्, D₃ तान् (for तानि) N (except B₃ Dc₃ Dn₁ n₃) ऋष्यं, T G M₂ 'श्रुगाय (G₁ 'श्रुगश्च) — °) Dc स्वं, T₂ G₃ स (for सु) D₃ रुचिप्रदानि, S (except M₁) च मोदकानि (for रुचि ददुर्हि)

14 K₁ om 14^b — °) Ś₁ K₁ पापानि, K₃ याना, B D (except D₁₋₃ 5) G₁ पेया (for पाना) S₁ K₁ 2 ददौ बहूनि, D₅ ततो मुमोह, T₁ G₁ तदा मुमोद — °) S₁ K₁ मुमोद (for चिक्रीड) S₁ K₁ 2 D₃ 6 चापि, K₃ सापि, K₄ चापि, D₁ 2 चैव (for the first चैव)

15 °) D₁ 2 [आ]रमती मलील (for [अ]रमतास्य मूले) Ś₁ K₁ 2 सा (K₁ स) कामुक भारत चास्य मूले — °) Ś₁

K B₃ D₃ 5 'लव' (K₃ लव्य'), B₁ 4 'लज्ज', D₁ 2 M₁ 'नम्य', G₂ 'नद्य' (for 'भज्य') — °) T₂ G₂₋₄ निषेच्यं, a few MSS 'माना — °) N (except B₃) ऋष्यं

16 °) T₂ G₃ 4 स्रवका (for तिलका) — °) Ś₁ K D₃ 5 प्रोत्फुल्लितान्, B Dc Dn D₄ 6 T G₃ सुपुष्पितान् S₁ K₁ 2 S (except G₁ M₂) अवनम्यां, D₁ 2 चैव विनामयाना (for अवनाम्यावभज्य) — °) D₁ 2 रहोगता सा मदा (sic)

17 °) Ś₁ K₁ 2 D₁ अथाप्यं, K₃ Dc Dn₂ n₃ D₂₋₄ अथप्यं D₅ निरीक्ष्य (for समी) — Ś₁ K₂ om from पीड्य (in 17^b) up to विचेतन (in 18^b) — After 17^a, K₁ reads 18^{bcd} — °) K (K₃ om) D₃ गात्रम् (for कायम्) — °) K₃ D₃ T₁ M अवेक्ष (as in text), T₂ G₃ अन्वेपं, G₄ अन्वेक्ष, the rest अवेक्ष्यं

18 K₁ reads 18^{bcd} after 17^a Ś₁ K₂ om up to विचेतन (cf v l 17) — °) S₁ K Dc Dn₁ n₂ D₁₋₆ ऋष्यश्रुग् — °) K₃ 4 D₃ 3 5 गत स, T₂ G₂₋₄ गतोय (for गतेन) Ś₁ K₂ Dn D₁ 4 6 T₂ G शून्ये

19 °) Ś₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ लोमभिर् (for रोमभिर्) S₁ K₂ D₃ आनखादि, K₃ आजटाभि, K₄ Dc आनखाप, D₁ 2 आनखात् — °) S विभट्टक

20 °) S₁ K₁ 2 एका (for एकं) S₁ K D₃ 5 'बुद्धि

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुद्गरुर्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २०
न कल्पन्ते समिधः किं नु तात
कचिद्भुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।

सुनिर्णिक्तं सुक्सुवं होमधेनुः
कचित्सवत्सा च कृता त्वयाद्य ॥ २१
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्वासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै इखो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १

समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुशुक्लकृष्णाक्षतरश्चकोरैः
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुप्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे

(for °चित्तम्) — °) S (except G₄) विभडक M तसु
वाचाद्य (for पुत्रमुवाच)

21 °) B₁ विद्यते, T₂ G₂₋₄ कल्पिता (for कल्पन्ते)
— °) T₂ G₂₋₄ ना° (for चा°) — °) B सुक्थुव — °) S₁ सर्वात्मा (for सवरसा) S₁ K₂ B₂ Dn D₁ 2 4 6
[अ]द्य; K₁ [अ]द्य, D₅ न (for च) S₁ B₂ Dn D₂₋₄ 6 च
(for [अ]द्य)

22 °) S₁ इहास्य (sic), K₁ 2 इहाद्य; Dc एवासि;
D₁ 2 इवाद्य (for इवासि) — °) S₁ T G₃ 4 M₁ [अ]पि
(for [अ]सि) — °) S₁ K D₁ 2 3 (before corr) 5 M₁
[S]निमित्त (K₁ °यमात्र) (for Sतिमात्र) K₂ त्वमहादि
(sic), D₁ 2 T₁ G₁ M किमिहाद्य, T₂ G₂₋₄ किमिवाच
N G₁ किं तु (D₁ कचित्), T G₂₋₄ खिन्न, M₁ पुत्र (for किं
नु, as in M₂ only!) — °) S₁ K₁ M त्वा (for त्वा)
G₁ M₂ किम् (for क) D₁ 2 T₂ G₂₋₄ M₁ [अ]भि, D₃
[अ]पि (for [अ]द्य)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ 2 Dn₂ T₂ G₂₋₄
M₁ आरण्य — Sub-parvan M₁ तीर्थयात्रा, followed by
ऋश्यशृङ्गोपाख्यान K₄ D₁ (om sub parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपा-
ख्यान, B Dc Dn D₃₋₆, likewise, only ऋष्यशृङ्गोपाख्यान

— Adhy name B₄ विभाण्डकप्रश्न — Adhy no
(figures, words or both) K₁ 16 (=116), Dn₁ 110,
Dn₂ n₃ S 112 (M₂ 114), D₁ 116 — Śloka no
Dn 23, D₁ 28

112

1 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol. 5, No 526,
Gāthā 28 — °) D₁ 2 न चात्ति, M₁ नात्ति (for न
वै) — °) S₁ K₁ 2 °यतेक्षण (for °यताक्ष) — °) K₄
सुरासुराणाम्, Dn D₄ 6 G₄ स्वत सुराणाम् G₁ लोभ° (for
शोभ°)

2 °) K₄ समिद्धरूप — °) D₁ स (for सु) K₂ 4
(marg sec m) °क्षितरश्, K₄ (orig) °क्षिपरश्; D₂
°क्षरतश्, M₁ °क्षिकृतश् (for °क्षतरश्) K₂ 4 (marg sec
m as in text) D₅ च गौरः, D₁ च गात्रै, M₂ चकोरात् (for
चकोरै) K₁ B₁ Dc सुशुक्लकृष्णाक्षिरती (K₁ °ते)व गौरः,
K₄ °कृष्णाक्षतलश्चकोरात्, B₂₋₄ Dn D₃ 4 6 सुशुक्ल(B₅
°कक्ष)कृष्णाक्षिरतीव (D₃ °तरश्, sup lin °रतीव) गौर (B₄
दीप्त), T₁ G₁ सुशुक्लकृष्णाक्ष (G₁ °क्षि)तरश्चकोरात्, T₂
G₂₋₄ सुशुक्लवाङ्मण्यतर (G₄ °तरा)श्चकोरात् (T₂ [after corr]
G₃ °श्च गौर), text exactly as in S₁ only! — °) S₁ K
D₃ 6 transp प्रसन्ना and सुगन्धा

विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
 द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठ-
 मजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३
 विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे
 कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
 तथास्य चीरान्तरिता प्रभाति
 हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
 अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 विकूजितं पादयोः संग्रभाति ।
 पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निवद्वौ
 कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५
 विचेष्टमानस्य च तस्य तानि

कूजन्ति हंसा सरसीव मत्ताः ।
 चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
 नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
 वक्तुं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
 पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
 तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
 यथा वनं माधवमासि मध्ये
 समीरितं श्वसनेनाभिवाति ।
 तथा स वात्युत्तमपुण्यगन्धी
 निपेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
 सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता

C 3 10059
 B 3 112 9
 K 3 113 9

3 Cf Jātaka (ed. Fausböll), vol 5, No 526, Gāthā 29 — D₁ 2 read 3 after 5 — ^a) S₁ K₁ 2 Bim am आश्चर्यरूपा (S₁ 'रूप'), K₃ 4 (marg sec m) D₁₋₃ T₂ G आवातामृता (G₁ 2 'त'), B₂ अवाल (m आधार), T₁ आधाररूप; M₁ आधाररूप K₄ आश्चर्यभूतान्परिशुष्य कटे, D₅ आश्चर्यरूपाणि विमुच्य कटे — ^b) B₂ 3 अतरीक्षे — ^c) T₂ G₂₋₄ [अ]य वृत्त (G₃ रक्त)रूपौ (for [अ]वरेण कण्ठम्) K₂ 3 B Dc Dn D₄₋₆ कडात्, D₃ कक्षात्, M₂ कणं (for कण्ठम्) — ^d) Ś₁ 'लोम', K D₁₋₃ 5 G₁ M₁ 'लोमौ', G₄ 'रूपौ' (for 'रोमौ') Ś₁ 'हर' (for 'हरौ') S मे (for च)

4 ^b) Ś₁ कश्चित्; K₁ 2 कश्चित्, S (except T₁) कटी (for कटिश्च) D₃ तु (for च) S₁ K₁ 2 कस्य (for तस्य) K₃ [अ]विकृति; D₃ [अ]तिशय- (for [अ]तिकृत) S₁ K₁ 2 'प्रणाम' (for 'प्रमाणा) — ^c) B Dn D₄ 6 G₁ M₁ चीरावरत्, T₂ G₃ 4 M₂ 'ररता' K₁ 2 4 D₁₋₃ वि- (for प्र-) — After 4, D₁ 2 ins

550* अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीया

विभाति माला कनकप्रभाम्ना ।

कण्ठे स्थिता चक्षसि धूर्णमाना

यथाक्षमाला भवता निवद्धा ।

5 S₁ K₁ 2 om 5 — ^b) K₃ 4 B₄ (sup lin as in text) Dc D₃ T₁ 2 (before corr) G₃ 4 M₂ विकृजित (for विकूजित) K₃ 4 D₁₋₃ 5 मविं (for सप्र) — ^c) B₁ पाणौ च, D₁ पाण्यौ च (for पाण्यौ) K₃ 4 M₁ तद्वद्वनतुर्, D₁ तौ सस्वनतुर्, D₃ तद्वद्विमृक्त् (sic), T₁ तस्याश्च

तन्, G₁ 2 4 तद्वच्च तन्, M₂ तद्वद्भुस- (for तद्वत्स्वनवन्) — After 5, D₁ 2 read 3

6 ^a) D₁ 2 तस्य तात, M (by transp) तानि तस्य — ^b) S₁ K₁ 2 transp हसा and मत्ता D₅ शरदीव (for सरसीव) — ^c) D₁ 2 'द्भुतरूपवति — ^d) S₁ K₁ 2 तत्तत्सम- (for तद्वन्मम)

7 Cf Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No 526, Gāthā 30 — ^a) D₁ 2 वक्तुं हि चद्रप्रतिम च तस्य — ^b) S₁ K₂ प्रह्लादयत्, K₄ प्रत्याहृत, T₁ G₁ M₂ सव्याहृत, T₂ G₃ 4 सव्या, G₂ सुव्या D₅ चित्त (for चेत) — ^d) K₃ reads 8^d before 7^d K₁ T₁ व्यथते, K₄ [S]व्यथता (for व्यथितो) K₃ शृण्व ततो मे व्यथितातरात्मा

8 Cf Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No 526, Gāthā 36 — ^a) B₁ 3 Dc D₅ T₁ 2 (before corr) G₂₋₄ M माधवमासमध्ये, D₁ 2 माधवे चैव मासि — ^b) D₃ 6 समीरिते S₁ [आ]वि, K₁ 2 D₃ 4 6 [ए]व, K₃ 4 [अ]वि, B₁ 3 Dc D₅ G₂ [अ]व, B₂ 4 Dn D₁ 2 [इ]व (for [अ]न्नि-) All MSS except K₄ G₄ M₁ भाति (for वाति) Cf Lüders, *op cit*, 1897, p 123 — ^c) B Dn D₃₋₅ S (except M₁) भाति, Dc ताम् (for वाति) D₁ तथा च साप्युत्तम K₃ गधवति (for पुण्यगन्धी) — ^d) K₃ reads 8^d before 7^d Some N MSS मान (for माण) S₁ K₁ पुनरेव (for पवनेन) K₃ निपिप्यमाणस्य वनेन तातं

9 ^a) K₂ Dc अस्यथाश्, B₂ सुसवृताश् D₁ 2 M₁ चास्य (for चापि) — D₅ om from जटा up to वृत्तम् (in 10^a) K₄ विमुक्ता, Dn D₄ 6 'पक्ता (for 'भक्ता)

C. 3 10059
B 3 112 9
K 3 113 9

द्वैधीकृता भान्ति समा ललाटे ।
 कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवालैः
 समावृतौ तस्य सुरुपवद्भिः ॥ ९
 तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
 समाहनत्पाणिना दक्षिणेन ।
 तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च
 समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०
 तच्चापि हत्वा परिवर्ततेऽसौ
 वातेरितो वृक्ष इवावघूर्णः ।
 तं प्रेक्ष्य मे पुत्रमिवामराणां
 ग्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
 स मे समाश्लिष्य पुनः शरीर
 जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्तुम् ।
 वक्त्रेण वक्तुं प्रणिधाय शब्दं
 चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
 न चापि पाद्यं बहु मन्यतेऽसौ

फलानि चैमानि मयाहृतानि ।
 एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोच-
 त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
 मयोपयुक्तानि फलानि तानि
 नेमानि तुल्यानि रसेन तेपाम् ।
 न चापि तेषां त्वगियं यथैषां
 साराणि नैपामिव सन्ति तेपाम् ॥ १४
 तोयानि चैवातिरसानि मह्यं
 ग्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
 पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो
 ममाभवद्भ्रूलितेव चासीत् ॥ १५
 इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
 माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
 यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव
 स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
 गतेन तेनासि कृतो विचेता

— ^b) Ś1 द्विधी*, K1 2 G1 2 द्विधा* (for द्वैधी*) K3 B
 Do Dn D4 6 नाति, D1 3 साति (for भान्ति) S लला-
 टेदेशे (for समा ललाटे) — ^c) K4 B1 4 D1 2 S (except
 T1 G1) वि; D3 तु (for च) S (except M1) वर- (for
 इव) K1 3 B Do Dn D3 4 6 T2 G1-3 M1 चक्रवालै*,
 D1 2 वक्रवक्रैः (for चक्रवालै*)

10 Cf Jātaka (ed Fausboll), vol 5, No 526,
 Gāthā 37 — D3 om up to वृत्तम् (cf v 1 9), Ś1
 K1 3 om 10 — ^b) K4 B Dn D4-6 हरत्; D1 3 T1
 G1 हत; T2 G2-4 हत (for हनत्) — K4 repeats 10
 (reading वद्वि [of 9^d] for सुच्चै first time)

11 ^a) K1 3 D3 G3 तथापि, B1-3 Dn D4 6 तच्चाभि-
 D1 3 तथा हि, D5 तच्चाव- (for तच्चापि) Ś1 K1 2 4 D3
 हित्वा; G1 गत्वा (for हत्वा) Ś1 K1 3 D3 सा; K4 D1-3
 स (for ससौ) — ^b) D5 हरिद्वन (for वातेरितो) Ś1 K
 प्रघूर्णन्, B D G1 4 [अ]वघूर्णन् (D5 चूर्णयन्), T2 G3 [अ]-
 वपूर्णं, G2 [अ]वघूर्णित (for [अ]वघूर्णं) — ^c) S1 K
 D1 3 5 सप्रेक्ष्य त (Ś1 ते), B Do Dn D4 6 त प्रेक्षत. (for
 त प्रेक्ष्य मे) — ^d) Ś1 K2 पुरा, T2 G3 4 तदा (for परा)
 D1 2 पुनश्च (for रति*) Ś1 K1-3 D3 मेभूत् (for च जाता)
 — After 11, K4 reads 16-17

12 ^b) Ś1 K1 2 गृह्णाति (for गृह्याभि-) Ś1 T G2-4
 M नम्य (for नानम्य) G1 जटासु नम्याभ्यवरुण वक्तुम्. — ^c)
 D1 T1 G1 M वक्त्रे च (for वक्त्रेण) — ^d) T2 G2-4 च
 (for प्र)

13 ^a) T1 परिगृह्यते (for बहु मन्यते) Ś1 K D3 6
 स (for ससौ) — ^b) K4 D5 समा* (for मया*) — ^c)
 K2 3 B Dn D4 6 समाददन्मे, Do स चाददन्मे; D1 2 च
 मे प्रयच्छत्, D3 विधान्यदान्मे, D5 नवाददान्मे (for नवान्य
 दान्मे) Ś1 अदन् (for अदान्)

14 ^a) Ś1 K2 D1-3 6 G2 M3 युक्तानि (for युक्तानि)
 B2-4 Do Dn D4 6 G1 3 यानि, D1 3 तात (for तानि)
 — ^b) K3 D1-3 6 फलानि (for रसेन) — After 14, K1
 ins 551*

15 ^a) S (except T1 G1) तानि (for यानि) D1 3
 T G3 4 [अ]भ्यधिक (for क*)

16 For sequence of K4 of v 1 11 — ^b) D1 T G
 ग्रथितानि (for [उ]द्ग्रथि*) D1 3 चाद्य मे (for पट्टै) — ^c)
 T2 (before corr) G1 2 4 [ए]व (for [इ]ह) Ś1 K D3
 तपस्वी, D1 3 तरस्वी (for स्वमेव) — ^d) Ś1 K D1-3 स्वम्;
 T1 तम् (for स)

17 For sequence of K4 of v 1 11 — ^b) K3 B

गात्रं च मे संपरितप्यतीव ।
इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात

का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।
इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं
यथा तपः स चरत्युग्रकर्मा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

विभाण्डक उवाच ।
रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यरूपाण्यतिघोरवन्ति
विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
सुरूपरूपाणि च तानि तात

प्रलोभयन्ते विविधैरूपायैः ।
सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
तान्युग्रकर्माणि मुनीन्वनेषु ॥ २
न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते

C ३ 10072
B ३ 113 ३
K ३ 114 ३

De Dn D₄₋₆ 'दृष्टतीव, G₂ 'तप्यते च, M₃ 'तप्यमेव (for 'तप्यतीव) — ^c) G₁ [आ]श्रमम् (for [अ]न्तिकम्) M₁ पत्र (for आशु) — ^d) S₁ K₂ M₁ त वेह, K₁ ४ ते चेह, K₃ तथैव, G₁ त नेह, G₂ त चैव (for त चेह)

18 ^a) T₁ M गच्छाव (for गच्छामि) Ś₁ K D₃ ५ इच्छामि विज्ञातुमह हि (K₁ ३ च) तात — ^b) S₁ K₂ ३ D₅ मा स्याद् (for सा) K₄ Dn D₄ ६ व्रतं (for व्रतं) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ३ हि (for च) — ^d) Ś₁ K₁ D₁ ३ स- (for स) B₂ ४ Dn D₄ ६ आर्यधर्मा, T₁ G₂ M उग्रधर्मा, T₂ G₃ उग्रधर्म, G₁ इत्युग्रधर्मा, G₄ आर्यधर्म (for उग्रकर्मा) — K₂ B₂ ४ Dn D₃ (marg sec m) ४ ६ ins after 18 K₁, after 14

551* चतुं तथेच्छा हृदये ममास्ति
दुनोति चित्त यदि त न पश्ये ।

Colophon G₄ partly broken — Major parvan S₁ K₁ ३ Dn₃ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan B₄ M₁ तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य(M₁ 'श्य)श्रुतगोपाख्यान K₁ ४ B₁₋₃ Dc Dn D₂₋₆ (all om sub-parvan name) mention only ऋष्यश्रुतगोपाख्यान, K₃ D₁, likewise, only लोमनातीर्थयात्रा, followed by ऋष्यश्रुतगोपाख्यान (D₁ vice versa) — Adhy no (figures, words or both) K₁ 17 (=117) Dn₃ n₃ S (G₄ broken) 113 (M₃ 115),

D₁ 117 — Śloka no Dn 19, D₁ 21

113

1 For stanzas 1-4, cf Jātaka (ed Fausböhl), vol. 5, No 526, Gāthā 56 — ^b) B₄ 'द्भुतदर्शनानि — ^c) K₃ अघोररूपाणि, K₄ B₃ ४ Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₁ ३ M₃ अतुल्यवीर्याणि, D₁ ३ तुल्यप्रचाराणि (for अतुल्यरूपाणि) B Dc अतिरूपं, Dn D₄ ६ अभिरूपं (for अतिघोरं) — ^d) T₂ (before corr) तात, G₄ तथा (for सदा)

2 Cf v l 1 — ^a) S₁ T₂ G₃ ४ स्वरूप (for सुरूपं) D₁ ३ हि तानि, T₂ G₂₋₄ कृतानि, G₁ M₂ तु तात, M₁ च तात (for च तानि) D₅ तानि नो, S कृत्वा (G₁ भूत्वा) (for तात) — ^b) Ś₁ K₁ ३ तैर्लोभयित्वा; K₃ ते लोभ्य चैतान्, K₄ Dc D₃ तैर्लोभ्यमानान् (Dc 'माना), D₅ विलोभयित्वा, S प्रलोभ्य (T M₁ विलोभ्य, G₁ विमोह्य) भूयो (for प्रलोभयन्ते) D₁ ३ तैर्लोभ्यमानोतिविधेयरूप (D₂ 'धी) — T₁ om 2^d-3^d — ^d) B₃ D (except D₁₋₃ ६) S (except M₁, T₁ om) रूपाणि (for 'कर्माणि) D₁ ३ वने चरति (for मुनीन्वनेषु)

3 Cf v l 1 — T₁ om 3 (of v l 2) — ^b) Ś₁ K D₃ ६ T₂ G₃ कदा (for कथं) — ^d) K₁ ३ ४ B₁ G₁ तपसा, K₃ D₅ ता(D₅ त)पसा, B₂₋₄ Dn D₃ ४ ६ तापस

पापाचारास्तपस्तान्यपाप ॥ ३
 असज्जनेनाचरितानि पुत्र
 पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
 माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
 स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४
 लोमश उवाच ।
 रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
 विभाण्डकस्तां मृगयांचभूव ।
 नासादयामास यदा ज्यहेण
 तदा स पर्यावृत्तेऽऽश्रमाय ॥ ५
 यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
 फलान्याहर्तुं विधिना श्रामणेन ।
 तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
 सा वेशयोपा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥ ६
 दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः

संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
 प्रोवाच चैनां भवतोऽऽश्रमाय
 गच्छाव यावन्न पिता ममेति ॥ ७
 ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
 प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ।
 प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
 राजगुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८
 संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
 संतारितां नावमतीव शुभ्राम् ।
 तीरादुपादाय तथैव चक्रे
 राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९
 अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
 विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
 ददर्श देवं सहसा प्रवृष्ट-
 मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०

(for तपस) K₃ चाप्यपाप, B₁ D₆ तानपाप्य (D₆ 'स्येत्'), B₂ ३ Dn D₃ ४ ६ तान्न पश्येत्; B₄ तान्न पास्ये, D₅ तापयति; T₂ G₂ ३ पातयति, G₁ ४ प्रापयति (for तान्यपाप) D₁ ३ M पापाचाराण्यतपस्कान्यपाप (D₁ ३ 'पापे')

4 Cf v1 1 — ^a) S₁ K₁₋₃ 'जनैराचरि', D₁ ३ 'ज्जनेनावग' (for 'ज्जनेनाचरि') — ^b) K₁ ३ B₁₋₃ D₆ Dn₃ D₅ G₂ M पानानि (for पापानि) B₂ तत्र, D₅ G₁ तात; T₁ पुत्र (for तानि) — ^c) D₆ पूतानि, T₁ ऋ', T₂ G₃ अ' (T₂ वृ' also), G₁ मृ', G₂ घृ' (for स्मृ') S₁ K₂ ३ D₁₋₃ ५ तान्युत्तमगध'; K₁ ४ चित्रोत्तमगध'

5 B₁ D (except D₁₋₃ ५) S om the ref — ^b) S (except G₄) विभडक K₃ T G₂ ३ त (for ता) — ^c) K₁ तदा, Dn₃ सदा; D₁ यथा (for यदा)

6 ^b) K₃ ४ D₆ D₁₋₃ ५ विविधानि (for विधिना) K₁ B Dn D₄ ६ [अ]श्रावणेन, K₂ श्रमं, D₆ D₁₋₃ ५ G₂ ४ [आ]श्रमाच्च (D₁₋₃ 'मात्स', D₅ 'मेभ्य', G₂ ४ 'मेसौ'), T₁ श्रमकेन, T₂ G₃ ममेति, G₁ काननानि, M₁ श्रमेण, M₃ चाश्रमेण (for श्रामं) — ^c) Ś₁ K₂ T₂ G₃ सा वेशयोपा, K₁ सा वेप्य', K₄ G₁ सा वेश्या योपिन्, D₁ विवेश योपा, D₆ सा वैशयोपा, T₁ G₂ ४ M सा वेशयोपिन् D₁ ३ ऋपिम् (for मुनिम्) N ऋप्य' (for ऋश्य')

7 ^a) N ऋप्य' (for ऋश्य') — ^b) G₂ ४ स श्रात'

(for सभ्रान्त) K₂ D₆ D₁ न्यपतत्, B₂ G₄ [ऽ]भ्यगमत्, D₅ [ऽ]प्यवदत्, T₁ G₂ द्यभवत्, M₂ [ऽ]प्यभवत् (for ऽभ्यपतत्) — ^c) B₁ ३ चैन (for चैना) S₁ K₁ ३ B₁D₃ ५ T₁ G₁ ३ ४ M₂ भवदाश्रमाय, K₄ Dn₃ 'त' श्रमाय — ^d) D₅ [अ]भ्युपैति, D₆ समेति (for समैति)

8 Before 8, S (except T₁ G₄) ins लोमश — ^a) D₁ ३ [आ]श्रमज त, T₁ G₁ [आ]शु पुत्र, M₁ [ए]व पुत्र (for [ए]कपुत्र) — ^b) S₁ K₁ प्रालोभ्य, K₂ प्रलोभ, K₃ पुण्यप्र, K₄ पुण्येन, K₄m D₃ ५ प्रलोभ्य (for प्रवेश्य) S (except M₂) वेगेन (for यो) S₁ K₁ ३ विमुच्य मान; K₄ D₁ ३ विमु (D₁ 'मो') द्यमान — S₁ om 8^{cd} — ^c) K₁ ३ B D G₁ M₂ 'मोद' (for 'लोभ')

9 ^a) T G₂₋₄ M₁ 'दर्शनाय, M₂ 'दर्शनेषु (for 'दर्शने तु) — ^b) B₁ ४ D₆ इहाति, Dn D₄₋₆ अथाति (for अतीव) — ^c) K₁ Dn₃ D₁ G₁ तीराद् (for तीराद्) — ^d) K₄ B₂₋₄ Dn D₄₋₆ नाव्या' (for राजा')

10 ^a) D₆ तत्र, D₁ ३ तात, D₄ ते तु (for त तु) — After 10^a, T₁ reads 12^a (with v1) for the first time, repeating it in its proper place — ^b) S विभडक' D₁ ३ यज्ञरूप (for एकपुत्रम्) — ^c) B₁ चवर्ष (for ददर्श) B₁ देव.; D₁ चैव, D₂ चैन, S (except M₂) मेधै (for देव) K₂ B₁ D₆ D₁ T₁ G₂ ४ प्रहृष्टम्, B₂ ४ Dn₃ D₆ M₂ प्रवि'

स लोमपादः परिपूर्णकामः

सुतां ददावृश्यभृङ्गाय शान्ताम् ।

क्रोधप्रतीकारकर च चक्रे

गोभिश्च मार्गेष्वभिकर्षणं च ॥ ११

विभाण्डकस्त्रात्रजतः स राजा

पशून्प्रभृतान्पशुपांश्च वीरान् ।

समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षि-

विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२

स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः

पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।

किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे

दासाः स्म सर्वे तव वाचि वद्वाः ॥ १३

अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः

स्वमाश्रमं फलमूलानि गृह्य ।

अन्वेयमाणश्च न तत्र पुत्रं

ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४

ततः स कोपेन विदीर्यमाण

आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।

जगाम चम्पा प्रदिधक्षमाण-

स्तमङ्गराजं त्रिपयं च तस्य ॥ १५

स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-

न्वोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।

गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो

राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६

संप्राप्य सत्कारमतीव तेभ्यः

प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ सौम्याः ।

ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे

धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७

(for प्रवृ°) — D₂ om. 10^d-11^a — ^d) D₁ ऋये सुत
त सहसामिपूज्य — After 10, D₁ ins

552* समायाते ऋष्यष्टहोऽथ राजन्

11 D₂ om 11^a (cf v l 10) — ^a) K₂ चेता (for
"काम) — ^b) T₂ G₂₋₄ अदात् (for ददौ) N (except
B Dn₃ D₁) ऋष्य° (for ऋश्य°) — ^c) S₁ K₁ ३. ४ तस्य
(for चक्रे) D₁ १ "करामदास्त" (for "कर च चक्रे) — ^d)
N गाथैव (D₁₋₃ गावश्च) (for गोभिश्च) S₁ च कर्मणा हि,
K B D च कर्षणानि (for [अ]भिकर्षणं च)

12 ^a) S (except G₁ M₂) विभडक — ^b) K₃ पशु
पान्प्रवीरान्, B₂ पाश्च धीमान्, D₁ ३ पालाश्च (D₁ "पाल
काश्च) धीरान्, T₂ G₂₋₄ "पालाश्च वीरान्, M₁ "पाश्च धीरान्
— ^c) K₁ २ T₂ G₂₋₄ M₁ पुत्रगृह्णर्, D₁ ३ यत्र चामौ, T₁
M₂ पुत्रगृह्णर् — ^d) S विभडक

13 ^a) D₁ २ तत एव (for प्राञ्जलिभिर्) — ^b) T₂
G₂ ३ कर्षणानि (for "ण च) — ^c) S₁ K₁ ४ B₁ Dc D₂
S किं (for व) D₃ transp वै and क्रियता K₃ किं कर्म
ते करवामो महर्षे — ^d) D₁ ३ प्रवृहि (for दामा स्म) D₂
पालवृद्धा, M₂ चापि वद्वा (for वाचि वद्वा) K₃ D₃ दासा
सर्वे तव वाचि प्रवि (D₃ "व)द्वा — After 13 D₁ २ ins

553* तस्कोपशान्तेः प्रतिकारमेव

कृत्वा सुखी सवभूवाथ राजा ।

14 ^a) K₁ ३ T₁ G₂ ४ M₂ अथापयात् D₁ २ तीव्रं,
G₁ ४ वदं (for चण्ड°) — ^b) S₁ K₁₋₃ D₂ मूलफलानि

(D₂ दि) (for फलमूलानि) K₂ B Dc Dn D₁ २ ४ ६
मूलफल (Dc D₂ फलमूल) गृहीत्वा (D₁ २ विहाय), D₃
फलमूले गृहीत्वा, S मूलफल प्रगृह्य — ^d) S₁ चुकोप, K₂
D₁ २ G₄ चुकोदा (for चुक्रोध) S₁ K₁₋₃ D₁ २ ६ T₁ भृश
तत स्म (K₃ D₂ स्, D₁ ३ T₁ [अ]लौ), K₄ भृश महात्मा;
G₁ तदा भृश म

15 ^a) B₁ Dc Dn₃ D₂ G₂ ४ विदार्यमाण — ^b) S₁
K B₂ Dc D₁ २ ६ आशक्त°, T G त (G₂ तत्) शक्त° (for
आशक्त°) K₃ नृपतिर्, T G [अ]गपतेर् (for नृपतेर्) S₁
K₁ ३ ४ D₁ ३ ६ विनाश (for विधानम्) — ^c) K₃ यथा
वरण्यात् (for जगाम चम्पा) D₃ वेद्या, T G₃ ४ पपा (for
चम्पा) S₁ K₁ २ B Dc Dn D₁ ६ G₁ २ ४ M₁ प्रतिधक्ष्य-
माणस, K₃ प्रतिदिक्ष°, K₄ प्रतिधक्ष°, D₂ ४ प्रतिवक्ष्य°, D₃
प्रतिवीक्ष्य°, D₂ प्रदिदक्ष°, T₁ प्रतियक्ष्य° — ^d) B Dc Dn
D₂ ६ "राज सपुर सराष्ट्र, D₃ "राज प्रति जातकोप

16 D₁ om 16^b — ^c) S₁ K₁ D₁ २ घोपै (for गोपै°)
S₁ K₁ ३ तु (for च) T₂ G₂₋₄ विविधै (for विधिवत्)
— ^d) D₁ २ हृष्ट, D₃ वीर° (for तत्र)

17 ^a) S₁ K₃ ४ D₁₋₃ त प्राप्य, K₁ स प्राप्य, K₂ B
Dc Dn D₂ ६ अवाप्य (for संप्राप्य) S (except T₁) हृष्ट.
(for तेभ्य°) — ^b) T₂ G₂₋₄ तस्य (for कस्य) Dc प्रहिता,
T₁ M प्रकृता, T₂ G₃ ४ प्रकृतान्, G₂ प्रकृतीन् (for प्रथिता)
S₁ K₁ २ स्म, T₁ स, T₂ G₂₋₄ च (for स्थ) B Dn D₂₋₃
गोपा°, T₂ G₂₋₄ सर्वान् (for सौम्या°) D₁ २ प्रोवाच कस्यो

देशे तु देशे तु स पूज्यमान-
स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः
समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८
संपूजितस्तेन नरर्षभेण
ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
शान्तां स्नुषां चैव ददर्श तत्र
सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९
ग्रामांश्च घोषांश्च सुतं च दृष्ट्वा
शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।
चकार तस्मै परमं प्रसादं
विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २०

स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि-
रुवाच सूर्याग्निसमप्रभावम् ।
जाते पुत्रे वनमेवात्रजेथा
राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१
स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो
ययौ च यत्रास्य पिता वभूव ।
शान्ता चैनं पर्यचरद्यथाव-
त्त्वे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२
अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं
लोषामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
नलस्य वा दमयन्ती यथाभू-
द्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ २३

स्पयि सस्यसघा — After 17, D₂ ins

554* गोपास्तयैते कर्षणं चैवमेते

18 °) K₂ B₂ Dn D₄ ° देशेषु देशेषु; B₁ 3 4 Dc S
एव स देशेषु; D₂ देशेथ देशेथ Ś₁ K₁ स; B Dc S [अ]भि
(for स) B₁ 4 सज्ज° (for पूज्य°) — °) B₄ तथैव, D₂
तास्तान् (for तांश्चैव) Ś₁ K₁ 2 Dn₂ D₂ G₂ मधुरप्र°, K₄
मधुरान्प्रवदान्, D₁ 2 मधुरा च वाच — °) Ś₁ K₂₋₄ D₂
°तर (for °रजा) Dn₂ n₂ D₄ ° प्रविष्ट, T₂ G₂₋₄ सुहृ°
(for प्रहृ°) — °) Ś₁ K₁ 2 D₂ °सदद् (for °ससाद) Ś₁
K₁₋₃ D₁ 2 अगपते; D₂ राष्ट्रपति S₁ K₁₋₃ D₁ 2 पुर तत्,
K₄ प्रहृष्ट, G₁ पुनस्त (for पुरस्थम्)

19 °) K₂ 3 B₁₋₃ Dn D₁ 3-6 T₂ G₂ M₁ स (for
स) — °) S त्रिदिवे (for दिवि देव) — °) S तत (for
शान्ता), and शाता (for तत्र) — °) Ś₁ K₁ 2 B Dn₁ n₂
D₁ 4-6 T₂ G₁ 2 सौदामिनीम्, G₄ असौ सुनिर् (for सौदा-
मिनीम्) K₂ प्रचरतीं; T₁ सुच°, T₂ (after corr) G₂
आच°, M व्युच° (for उच्च°) T₂ (orig) G₄ विद्युदिव-
चरतीं (for उच्चरतीं यथैव) K₂ 4 तथैव, G₂ यथावत्, G₂
यथा वै (for यथैव)

20 °) K₁ सुताश्च, B Dc Dn D₄ ° सुतस्य; D₂ सुता
च (for सुत च) — °) G₁ प्र (for च) Ś₁ [अ]पि पुन,
K₁ 2 [अ]स्य पुन; K₂ स पर, S परमो (for [अ]स्य पर) Ś₁
K₁ 2 4 प्र; K₂ स, D₂ च, S [अ]स्य (for स) — °) Ś₁
K Dc D₂ तस्याथ पर, B₁ 3 Dn D₂ 4 ° तस्यैव पर, B₂
तस्योपसर, B₄ M₁ तस्यै च पर (for तस्यै परम) — °) S
विभण्डको T₂ (after corr) G₂ भूपतये (for भूमिपतेर्)

21 °) B Dc Dn D₄ ° T G M₁ सूर्याग्निसमप्रभाव,

D₁ 2 M₂ °ग्निसमानतेजा, D₂ °तिशयप्रभाव — °) Ś₁
K₁ 2 4 D₂ 5 [S]पत्वे, B₁₋₃ Dn₁ D₄ ° तु पुत्रे, B₄ Dn₂
D₁ 2 T₂ G₂ च पुत्रे (for पुत्रे) S₁ Dc T₁ G₁ वनमेव व्र°;
B₁ 3 स वन व्र°; B₄ वनमेव गच्छे, D₁ 2 स्वमिहाव° (for
वनमेवाव°) — °) Ś₁ K₁ 2 4 D₂ 5 कार्याणि, K₂ कर्मा°
(for प्रिया°) — After 21, D₁ 2 ins

555* कृत्वा तथैवास्य नृपस्य राजन्,

while G₁ ins

556* इत्युत्तवासावृश्यशृङ्ग महात्मा
विभण्डको रोमपादेन राजा ।

संपूजितो हृष्टचेता महर्षि-
र्ययौ वन सुनिर्वयं प्रजुष्टम् ।

22 °) N (except B₁) ऋण्यशृङ्गो — °) D₁ जगाम
(for ययौ च) T₂ G₂₋₄ स्व (for [अ]स्य) — °) B₁ 3
यथा वै, B₂ 4 Dn D₄ ° नरेन्द्र, D₁ 2 तथावत्, T G₁ 3 4
तथा वै (for यथावत्) — °) K₂ एका यथैव, B₁ एक तथास्य,
B₄ यथानुकूला, Dc एक तथैव, T₁ G₁ M₁ इवानुरक्ता (for
इवानुकूला) S₁ K₁₋₃ D₁ 2 5 M₂ यथा खे वै (K₂ by
transp वै खे; D₂ च वै) रोहिणी सोममेका (K₂ चद्रकात्,
D₁ 2 सोममेक)

23 G₄ om 23^{ab} — °) K₂ शुभगा वा, G₂ चापि
यथा (for वा शुभगा) M₁ [इ]व (for वा) — B₂ om
from वसिष्ठ up to शोभयन् (in 25^b) — °) Ś₁ K₁ वेह,
K₂₋₄ D₂ चेह, B₂ 4 Dn₁ n₂ D₄ ° G₁ वा, D₂ G₂ चापि
(for वापि) — °) Dn D₄ ° वै (for वा) Ś₁ K₁ 2
D₁ 2 यथावद्, K₂ यथैव; D₂ यथा वा (for यथाभूद्)

24 B₂ om 24 (of v 1 23), G₄ om 24^{ab} — °)

नाडायनी चेन्द्रसेना यथैव
वश्या नित्यं मुद्गलखाजमीड ।
तथा शान्ता ऋष्यशृङ्गं वनस्थं
प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नरेन्द्र ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

तस्याश्रमः पुण्य एषो विभाति
महाह्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तितः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५

११४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्युत ॥ १
स सागर समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशताना पञ्चाना मध्ये चक्रे समाप्तवम् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।

भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ३
लोमश उवाच ।
एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै ॥ ४
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
उत्तर तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५

C. 3 10099
B 3 114 5
K 3 115 5

B (B₂ om) D (except D₁ ३) M₂ नारायणी, T G (G₄ om) M₁ नाडायनी (for नाडायनी) S₁ K₄ Dc₂ चद्रमेना,
K₁ चद्रमेन, K₂ चद्रसीन, B₂ D₂ T₂ G₂ चंद्रमेना K₃ Dn
D₂ १ ६ T₂ G₂ वनूव (for यथैव) — After 24^{ab},
D₁ ३ ins

557* राक्षोदितेन्द्रदयतुत्यकीर्त

T G ins after 24^{ab} (G₄, which om 24^{ab}, ins
after 23)

558* यथा सीता दादारयेमंहान्नो

यथा तत्र द्रौपदी पाण्डुपुत्र ।

— ९) After शान्ता, B₂ ४ T₁ G₁ ३ M ins [अ]पि, T₂ G₂
हि (to avoid hiatus) N (except D₆ B₃ om) ऋष्य*

25 B₂ om up to शोभयन् — ९) B₂ D (except
D₁₋₃) [अ]व, G₁ [अ]भि (for वि) — १०) S₁ K₁₋₃
तीर्थं, B Dn D₄ ६ T₁ कीर्ति, D₁ ३ ३ तीर्थं (for कीर्त)
— ११) B₁ Dc T₂ G उप (for अनु) S₁ K B₁ Dc D₁ ३
यातायि, D₆ यात म (for मयाहि) D₆ रात्ता (for राजन्)

Colophon — Major partan S₁ K₁ ३ Dn₂ T G₂₋₄
M₁ आरण्य — Sub partan B₂ ४ M₁ तीर्थयात्रा, followed
by ऋष्य(M₁ श्य)शृङ्गोपाख्यान S₁ K₁₋₃ B₂ Dc Dn
D₂₋₄ ६ M₂ (all om sub parvan name) mention only
ऋष्य(M₂ श्य)शृङ्गोपाख्यान, K₄ B₁ D₁ ३, likewise,

only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान To
ऋष्यशृङ्गोपाख्यान, S₁ K₁ ३ B₁ D₁₋₃ ३ M add समास
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 112,
Dn₂ 113 (as in text), Dn₃ S 114 (M₂ 116), D₁
118 — Śloka no Dn 25, D₁ 26

114

1 ९) D₁₋₃ प्रयाता K₄ B₁ D₂ ६ S (except M₁)
कौशिक्या — १०) D₁₋₃ ३ पाडवा — ११) S₁ K Dc₂ D₁₋₃
पूर्वण (for पूर्व्येण) D₁ ३ तीर्थानि (for सर्वाणि) — १२)
D₁ ३ त्रसुर् (for जगाम) K₂ D₁ ३ ३ T₁ च, B₂ ३ Dn
D₄ ६ [अ]थ (for [उ]त्)

2 ९) K₃ सागर स, K₄ D₆ सागर म (by transp),
B₁ सागर च S₁ K₁ ३ सागर समुपासाद्य — १०) B₂ ३ G₁
M₂ नृप

3 ९) S₁ समुद्रतीराणि, K₃ ४ D₃ ३ तीर्थानि, B₂
तीर्थन — १०) B₂ om 3^b S₁ G₁ T₂ (before corr)
धाधिप

4 १०) K₃ Dn D₄ ६ G₄ तत्र (for यत्र) — ९) K₃
त्रा, D₁ अत्रा (for यत्रा) T₂ G₂ ४ वै (for सपि)
— ११) D₁ ३ देवाश्चापि युधिष्ठिर

5 ९) T G₃ सत्रिभि, G₁ भ्रातृभि, G₄ शत्रुभि D₁ ३
तु मदा युष्ट, T₂ G₂ सुमुदा युक्त, G₄ सोमपायुक्त. — १०) D₁ ३

C 3 11000
B 3 114 6
K 3 115 6

समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
रुद्रः पशुं मानवेन्द्र भागोऽयमिति चात्रवीत् ॥ ७
हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकलान्महीः ॥ ८
ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ ९
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
अत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १०
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्भुद्रस्य शाश्वतम् ॥ ११

इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
देवयानस्तस्य पन्थाश्चक्षुश्चैव प्रकाशते ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्य महाभागा तर्पयांचक्रिरे पितृन् ॥ १३
युधिष्ठिर उवाच ।
उपस्पृश्यैव भगवन्नस्यां नद्यां तपोधन ।
मानुषादसि विपयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४
सर्वल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १५
लोमश उवाच ।
त्रिंशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।

१ याज्ञि(G₄ M 'ञी)य (for यज्ञिय) K₃ 4 D₁ 2 गिरि-
शोभनम्; B₂ 'मुत्तमम् — °) Ś₁ K₁ 2 D₃ T₂ G₂ 3
तीर्थम् (for तीरम्) T₁ G₁ आसाद्य (for एतद्धि) — °)
Ś₁ K₁ 2 'देव' (for द्विज')

6 °) K₁ B₂ Dn D₄ 6 समान, K₃ अनेन, K₄ समेत
(sup lin as in text), B₂ 4 Dc शुभेन, D₁ 2 समित;
D₃ सोमेन (for समेन) — °) K₁ 3 4 Dn₃ D₁ 4 6 T₁
यथा (for पथा) — °) Dc D₅ यत्र Ś₁ K B₁ D₃ 5
देवर्षयो; T₁ G₁ M चैवर्षयो, G₂ 4 एवर्षयो (for वै ऋ')

7 °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ आसु, K₄ M₁ हत्वा, B₁ अदात्,
B₂ 3 4 Dc आर्द्र, D₅ अश्व, M₂ रौद्र (for रुद्र') G₂
पशुर् (for पशु) B₂ 4m Dn D₄ 6 पशुमादाय राजेन्द्र
— °) B₂ 3 Dc ममेति (for ऽयमिति)

8 °) S₁ K₁ 2 कृते, K₃ Dc D₃ हृते (for हृते) K₃
B₂ T G₃ ततो (for तदा) — °) S₁ वदी, K₃ न स; B
Dn D₁ 4 6 T₂ G₃ वशी (B₃ 'धी), T₁ G₁ 2 4 M₁ मा
धर्म्याञ्ची(G₄ 'द्वि)नदा पथ

9 Ś₁ om from अस्तुवन् up to 'यानेन (in 10^b)
— °) K₁ 3 Dc Dn₃ n₃ D₁ 2 T₁ G₄ इष्ट्या, K₃ इष्ट्या,
D₃ 6 इष्ट्या (for इष्ट्या) B₂ मानयित्वा तर्पयाचक्रिरे D₁ 2
पुरा (for तदा) — After 9, D₃ ins

559* एष ते रुद्र भागो वै मा नो यज्ञमिम जहि ।

अथ ते पशुरित्येवमूचुर्देवा समागता ।

10 °) Ś₁ om up to 'यानेन (of v l 9) Ś₁ सभ-
वान् (for जग्मिवान्) — °) K₄ B₂₋₄ Dn D₄₋₆ T₂ G₃ 4
तत्र (for अत्र) T₂ G₃ 4 M₂ [अ]नुवरा

12 D₃ om from 12 up to 3 118 15°, the MS
is generally ignored hereafter up to the end of the
lacuna — °) B₂ अनु (for अत्र) B₂ 3 Dc S
(except T₂ G₃) उप (for अप) B₄ स्पर्शति (for स्पृ')
Ś₁ K B₁ D₅ इमा सुश्रुत्य (K₁ सुस्तुत्य, K₃ सस्तुत्य, K₄ B₁
गायन्स) यो (K₃ वै) गाथा तत्रो (K₃ 4 D₅ अत्रो, B₁ यत्रो)
पस्पृशते नर, D₁ 2 इमा गायति यो गाथामप सस्पृशते तु य
— °) D₂ सिद्धश्च (for पन्थाश्च) Ś₁ D₅ देवयानस्य पथा
स्यात्, K₃ देवयाने पथ प्यास्यात् (sic), B₂ 3 Dn D₄ 6 T₂
G₃ देवयानोस्य पथाश्च — °) B₁ 2 Dc Dn D₄ 6 T₂ G₃
चक्षुषाभि, B₃ 4 'श्वाति, T₁ 'चो वै (for 'श्चैव) Ś₁ K
प्रवर्तते, D₁ प्रवर्धते, G₂ 4 प्रजायते

14 G₁ (hapl) om 14°-16° — °) K₁ B₂₋₄ Dn
D₄ 6 T₂ G₃ [इ]ह (for [ए]व) B Dn D₄ 6 T₂ G₃
विधिवद् (B₁ सलिल) (for भगवन्) — °) K₃ 4 D₁ 2
नद्यामस्या (by transp), Dc तस्या नद्या N T₂ G₃ 'वलात्
(for 'धन) — °) D₁ 2 T₁ M₁ अद्य (for अस्मि) M₂
विपयादस्मात् (for अस्मि विपयाद्) — °) M₁ अपेतान्,
M₂ अपेत (for अपेत)

15 G₁ om 15 (of v l 14) — °) = 3 129 19°
T₁ G₂ 4 M₁ प्रपश्याम — °) S₁ K B₁ Dc D₅ भगवस्त्व
(for तव सुव्रत)

16 G₁ om 16° (of v l 14) — °) Ś₁ K B₁ 4
Dc D₅ त्रिंशद्भूमे (K₃ 'मि-), D₂ त्रिंशतिं वै — °) T₁
G₁ 2 M₁ शृणोमि Ś₁ K₃ B₁ D₁ एत्, K₃ एव, G₁ एष,
M एतत् (for एत्) — °) Ś₁ यस्व, K₄ यास्व, B₁ 4 आस्थ,

यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्त्र विशां पते ॥ १६
 एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
 यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७
 यस्मिन्यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ।
 सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ १८
 अवासीदच कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९
 न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिदातुमर्हसि ।
 प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रमातलम् ॥ २०
 विपीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
 प्रसादयान्भूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ २१

ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
 पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता वभौ ॥ २२
 सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
 आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्भै भविष्यसि ॥ २३
 अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
 यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेऽथ ।
 स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
 मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २४
 अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
 विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नामिः ।
 एवं भुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

De आसीद् (for आस्व) D₁ १ तूष्णीं स्यात्वंति सप्रति
 17 ^b) K₁ १ B₁ १ १ Dn D₂ १ १ M दिव्य, D₁ G₂
 मवं (for रम्य) — ^c) B₂-4 Dn D₁ १ १ १ राजेंद्र, T G
 धनांना (for कौन्तेय)

18 ^a) K₁ १ अस्मिन्, K₃ B₁ D₂ नस्मिन् (for यस्मिन्)
 S₁ K₂ १ D₁ १ १ तदा (for हि भूर्) G₁ भद्रासा (for
 भूर्दत्ता) — ^b) S₁ B₁ D₁ S काश्यपाय — ^d) S₁ K₂ D₂
 दक्षिणा भू, K₁ १ B₂ Dn D₂-१ १ १ गार्थ, K₃ णाभूत्, B₂
 गार्थं (for णा व)

19 ^a) S₁ D₁ १ १ अथां, K₁ अत्रां (for अवां)
 — ^b) D₂ वसुधरा, T₁ G₁ न्ययभुवा (for मही तदा) — ^c)
 D₁ कुपिता राजन् (for चापि कुपिता) T₂ G₂-4 M वाचा
 (for चापि) T₁ G₁ मही तदा तु कुपिता — ^d) D₁ १ M
 पच (for प्रभुम्) T₁ G₁ वाचोवाच न्ययभुव

20 ^a) S₁ K₁ १ M मा (for मा) D₁ १ न च मामद्य
 भगवन् — After 20, M ins

560' इत्येवमुक्त्वा पृथिवीं जगान च रमातलम् ।

निममत्र कुन्त्रेष्ट याच्यमानापि भारत ।

21 ^a) S₁ असीद तु ता दृष्ट्वा, K₃ ता दृष्ट्वा चावसीदतीं,
 De सीदतीं ता तु गा दृष्ट्वा — ^b) De Dn₂ n₃ D₁ S (except
 G₂) काश्यपो

22 ^b) K₂ तप्यमानन्व (for तपसा तस्य) K₁ १ B₂
 पार्थिव (for पाण्डव) — ^c) B Dn D₂ १ उन्नमज्ज्य (for
 उन्नमज्ज्य) S उत्सृष्टमलिला (for उन्नमज्ज्य सलिलाद्) De
 यतिवा (for नलिलाद्) — ^d) S₁ K₂ T₂ G₂-4 M भूता
 (for रूपा) K₁ १ तदा (for न्यिता) De D₂ [अ]भवत्
 (for वभौ) T₁ G₁ सैपातीव (T₁ सैषा राजन्) प्रकाशते
 (cf 23^a)

23 ^{ab}) G₁ प्रकाशतेद्य ते राजन् (for ^a) S₁ K₂ १ D₂
 ततो वभूव सा वेदी सैषा (S₁ शेषा) राजन्प्रकाशते — ^c) De
 आरोहेसा, D₁ १ प्रारोहस्व, S (except G₁) आरोह्यात्र (for
 आरुह्यात्र) — ^d) S (except M₂) त्व (for वै) — After
 23, N (except D₂, D₃ missing) ins

561* सैषा सागरमामाद्य राजन्वेदी समाधिता ।

पतामाह्व्य भद्र ते स्वमेकस्तर सागरम् ।

[L 1) K₂ प्रकाशते, D₁ १ नमाधिता (for धिता)
 — (L.2) S₁ K₂ १ D₁ १ आरोह, B आरुह, De आहर (for
 आरुह्य) De त्वमेक भरतपथ (for the posterior half)]

24 ^b) S₁ K यदा (for यथा) S₁ K₂ B₁ De T₁ M₁
 पताम् (for एनाम्) K₂ रोष्यसि, Dn D₂ १ रोहसे (for
 रोदयसे) K₂ [इ]द्, K₂ न, T G₂ १ [इ]त्र (for इत्र) — ^c)
 M सवेंग (for मर्त्येन) S (except M₂) पुन (for तत)
 — ^d) K₁ १ De देवी, some S MSS वेदि (for वेदी)
 — After 24, Dn D₁ १ १ (marg) ins

562* ॐ नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।

सानिध्यं कुरु देवेश सागरे लक्षणांभसि ।

[(L 1) D₁ १ नव- (for the second नमो)]

In D₁ १, 562* is followed by 563*, which in its
 turn is followed in D₂ by 25^{cd}

25 D₁ om 25, D₂ om 25^{ab} — ^b) T G₁ १ १
 रेतस्य (for रेतस्) S₁ K₁ १ १ De त्वमृतस्यास्य, T G₁ १ १
 अस्य भूमिश्च (G₁ मिं च), G₂ त्वमृतस्यैव, M₂ त्वममृतस्यास्य
 (for त्वममृतस्य) — D₂ reads 25^{cd} after 563* — ^c)
 K₂ सत्यवाक्य नरेंद्र, G₁ पाडवेत्येव वक्ष्यन् (for पाण्डव सत्य)
 — ^d) S₁ B₁ ततो वेदीं (for वेदीमिमा) — K₁ १ B De
 Dn D₂ १ T₂ (marg sec m) G₂ ins after 25 D₁ १

वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।

ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११४ ॥

युधिष्ठिरः सागरगामगच्छत् ।

कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं

महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ २६

११५

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र तामुपित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
तापसानां परं चक्रे सत्कारं आतृभिः सह ॥ १
लोमशश्चास्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
भृगूनङ्गिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २
तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३

कदा तु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।

तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४

अकृतव्रण उवाच ।

आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।

प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५

after 562*

563* अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो

रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभि ।

एव जपन्पाण्डव सत्यवाक्य

ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ।

अन्यथा हि कुरुक्षेत्रे देवयोनिरपा पति । [5]

कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पष्टव्यो महोदधि ।

[(L 1) Dc इषां च देहे (for इडा च देहो) B₁ corrupt,
D₁ ३ अग्निश्च तेजस्व देव देहे — (L 2) D₁ ३ T₂ G₃
विष्णुर् (for विष्णोर्) — D₁ ३ ins after line 2

564* घृतवर्हिर्घृतयोनिस्त्वगर्हो

स तेषा वै पयसा सनिधानम् ।

— (L 3) D₁ ३ यतद् भुवन् (for एव जपन्) B₄ एव भुवन्स-
त्यवाक्य च राजन् — (L 4) B₁ ३ Dc गार्हस्व (for गार्हेत)

— After line 4, D₂ ins

565* आ जन्मशतसाहस्राद्यत्पाप कुरुते नर ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्रत्वा तु लवणाम्भसि ।

— (L 6) K₁ ३ कौरव्य (for कौन्तेय)]

— After 563*, D₂ reads 25^{od}

26 ^b) K₃ प्रीतमनान्वगच्छत्; B₁ सागरमाजगाम, Dc
D₄ मभ्यगच्छत्, Dn D₆ मध्यगच्छत्, D₁ ३ मागमत्त
(for गामगच्छत्) — ^o) B₄ T₁ G₁ M₁ तु (for च)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G M₁ आरण्य
— Sub parvan B₁ ३ ४ G₁ तीर्थयात्रा K B₂ Dc

Dn₁ n₃ D₁-6 (all om sub parvan name) mention
only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy no (figures, words or
both) Dn₁ 113, Dn₂ 114 (as in text), Dn₃ S 115
(M₂ 117), D₁ 119 — Śloka no Dn 30, D₁ 31

115

~~26~~ This adhy is missing in D₃ (cf v l 3 114
12), the MS is generally ignored here

1 ^a) T G M₁ [ए]वम् (G₁ ४ [ए]कम्) (for ताम्)
Ś₁ स उपित्वा च तत्रैका, D₁ ३ स च तत्रोपितो वीरो

2 ^a) Ś₁ K₄ B₁ D₂ T₁ चापि, K₃ स्वस्य, B₂ ३ Dc Dn
D₁ ४ ६ तस्य (for चास्य) — T₁ om 2^{od} — ^d) B

Dn₁ n₃ D₅ ६ G₁ वसिष्ठान् G₂ वासिष्ठान्काश्यपास्तथा

3 ^a) D₁ ३ तत्र, T₁ G₁ धीरम्, T₂ G₂-३ विप्रम् (for
वीरम्) — ^d) D₁ ३ स पप्रच्छ (for अपृच्छद्)

4 ^a) K₄ B₄ Dn D₁ ३ ४ ६ T₁ G₁ ३ तु (for तु)
K₁-३ Dc D₅ तापसाना कदा (K₁ ३ यदा) रामो — ^b)

K₁ ३ Dc₃ भगवन्, K₃ Dc₁ D₅ भगवान् (for तापसान्)
— T₂ om (hapl) 4°-5^d — ^o) D₁ ३ M तमह तपसा
युक्त

5 T₂ om 5 (of v l 4) — ^a) Ś₁ आयानेवापि, K₁ ३
अयानेवासि, K₃ अयन्निवास, D₁ ३ ६ S (except G₃, T₂
om) आ(D₁ अ)यन्नेवासि — ^o) K₁ ३ च स्वयि (by
transp), B₄ स्वयि हि — ^d) Ś₁ K₃ त्वा (for त्वा)

चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
 अस्या रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री च चतुर्दशी ॥ ६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भवाननुगतो वीर जामदग्न्यं महाबलम् ।
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
 स भवान्कथयत्वेतद्यथा रामेण निर्जिताः ।
 आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८
 अकृतव्रण उवाच ।
 कन्यकुञ्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
 गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम सः ॥ ९
 वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसुमा ।
 ऋचीको भार्गवस्ता च वरयामास भारत ॥ १०
 तमुवाच ततो राजा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वैर्यत्प्रवर्तितम् ॥ ११

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिना शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ १२
 न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
 देया मे दुहिता चेयं त्वद्विधाय महात्मने ॥ १३
 ऋचीक उवाच ।
 एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ १४
 अकृतव्रण उवाच ।
 म तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमव्रवीत् ।
 एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम् ॥ १५
 तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिना वरुणस्तदा ।
 तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ १६
 गङ्गाया कन्यकुञ्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।

C. 3 10153
 B. 3 115 28
 K. 3 116 28

6 K₃ D₆ om 6^{ab} — ^a) S₁ K₄ चतुर्दश्यामष्टम्या वा (K₄ श्या तथाष्टम्या) — ^c) Ś₁ K₁ इतो रनन्या पचम्या — ^d) B Dc Dn D₄₋₆ श्रद् (for च) — After 6, S₁ K Dc D₁ 2 4-5 ins
 566* तत्र द्रक्षामि राम स्व कृष्णाजिनजटाधरम् ।
 7 ^a) S₁ K B₁ नित्य, B₂ 3 Dc Dn D₄₋₆ T₃ (after corr) G₃ राम (for वीर)
 8 ^a) S₁ K₄ T₁ G₁ भगवान् (for स भवान्) B₄ Dn D₆ G₃ [अ]घ (for [प]वद्) — ^b) K₁₋₃ D₆ घाविता (for निर्जिता) — ^c) S₁ K₄ श्रुता (for सर्व) — After 8, K₁ 3 B Dc Dn D₄ 6 G₃ ins a passage given in App I (No 15)
 9 ^a) K₂ B₁ 4 Dc कान्यकुञ्जे, D₅ S कन्या — After 9^{ab}, B₁ Dc ins
 567* कुशिकस्याग्मनो राज जज्ञे वशासमुद्भव ।
 — ^d) S₁ B₁ 2 Dn D₄ 6 G₄ M₁ इ (for म)
 10 ^a) B₁ transp तस्य and वमत B₂ कन्या (for तस्य) K₄ वने च वसतो जज्ञे, D₁ 2 G₁ वने निवमतस्तस्य — ^b) S₁ K B₁ 4 Dc D₅ (by transp) जज्ञे कन्या (K₄ कन्या तस्य), B₂ जज्ञे तस्य, G₁ कन्यासीद्, G₂ 4 कन्याभूद् B₁ 4 D₁ 3 S [अ]प्सरसोपमा (for [अ]प्सर ममा) — After 10^{ab}, B₄ ins
 568* बभूव शतपत्राक्षी रूपेणामदशी भुवि ।

— ^c) K₄ तु, D₃ S वै (for च) — ^d) T₂ G₃ 4 पार्थिव (for भारत)
 11 ^a) S₁ K₄ B₁ म (B₁ च) राजपिर, K₁₋₃ B₂₋₄ D (D₃ missing) ततो गाधिर, T₂ G₃ 4 ततो राजन् (for ततो राजा) — ^b) K₁ 2 ब्राह्मण (for ब्राह्मण) K₁₋₃ B₄ Dc D₅ तपसि स्थित (for सन्धित) S₁ K₄ गाधिर्ब्राह्मणसत्तम — ^c) K₁ 2 विदित (for उचित) — ^d) K₁ 2 पूर्ववत् (for पूर्वैर्यत्) D₁ 2 यत्पूर्वं सप्रक्रीतित
 12 Cf 5 104 26, 114 5, 117 5, etc — ^b) S पाडराणा (for पाण्डु) K Dc D₁ 2 5 शुभ्राणा (K₃ शुभाना, Dc D₁ 2 हयाना) चद्रवर्चसा — ^{cd}) D₁ 3 सहस्र शुल्कमित्येतद्विद्धि स्व हि द्विजोत्तम
 13 ^a) S₁ ततश्च, K₁ तच्चापि (for न चापि) — ^c) K₁ [अ]धिय, B Dn D₄ 6 T₂ G₃ M₁ चैव (for चय)
 14 ^b) S पाडराणा — ^d) D₁ 2 5 T₂ G₂₋₄ [अ]स्तु (D₁ 3 हि) ते सुता (for सुतास्तु ते)
 15 S om the ref — ^a) S₁ D₅ त तथा; K₁₋₃ तत्तथा (for तथेति) — ^d) S (except G₁) पाडराणा — ^f) Dn प्रतिदी (1), D₁ 3 सप्रदी, T₁ दीयता मम (for मे प्रदी)
 16 ^a) K₁ 3 महद्भागि, Dc सहस्र ते (for सहस्र वै)
 17 ^a) B Dc D₅ G₄ कान्य, T G₁ 3 कन्या (for कन्य) — ^c) Ś₁ K₁ 3 D₄ 6 गाधिसुता B₂₋₄ Dc Dn

ततो गाधिः सुतां तस्मै जन्याश्वासन्सुरास्तदा ।
 लब्ध्वा ह्यसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवोकसः ॥ १७
 धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
 यथाकामं यथाजोषं तथा रेमे सुमध्यया ॥ १८
 तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
 आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ १९
 भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्चितम् ।
 अर्चिन्वा पयुपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥ २०
 ततः स्त्रुपां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
 वर वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ २१
 सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।

आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ २२
 भृगुरुवाच ।
 ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
 आलिङ्गितां पृथग्वृक्षौ साश्वत्यं त्वमुदुम्बरम् ॥ २३
 आलिङ्गने तु ते राजंश्चक्रतुः स्म विपर्ययम् ।
 कदाचिद्भृगुरागच्छत्तं च वेद विपर्ययम् ॥ २४
 अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवर्ती स्त्रुपाम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ २५
 क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
 भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ २६
 ततः प्रसादयामास श्वशुर सा पुनः पुनः ।

D₄ ६ G₄ चास्मै (for तस्मै) — ^d) K₃ कन्या, T₁ प्रीताश,
 M₂ कन्याश् (for जन्याश्) K₃ om from चासन् up to
 'सहस्रं तु (in 17°) K₁ ३ B₁ D₂ सुरर्षय, T₂ G₃ सुता
 स्तदा (for सुरास्तदा) K₄ D₁ कन्या ता च (D₁ प्रादात्)
 सुरर्षये, G₂ तदा कन्या नृपोत्तम — ^e) K₁ २ ४ D₁ दत्त्वा,
 D₂ दत्ता, T₁ ३ (before corr) G₁ २ ४ M₁ लब्ध (for
 लब्ध्वा) K₁ ४ D₁ २ ५ T₁ G₁ M तत्; B₄ D₂ T₂ G₂—
 च (for तु) — ^f) K₁ ३ T₂ G₁ ३ ता (for तान्) K₁ ३ ४
 D₁ ३ [अ]भ्यर्च्य (for दृष्ट्वा) D₁ २ मुद ययौ (for दिवौ)
 — After 17, T₂ G₂— ins

569* विस्मय परम जग्मुस्त्वमेव दिवि सस्तुवन् ।

19 ^b) D₁ ३ सभार्यो मुनिपुंगव — ^o) D₂ मुनि
 (for भृगु) — ^d) B₂ D_n D₄ ६ इ (for च)

20 ^a) S (except G₁) समासीन — ^b) G₂ ४ भृगु
 (for गुरु) D₆ सुरासुर — ^o) D₂ D₁ G₂ अर्चयित्वा स्त्रुपां
 (D₂ भ्युपां)

21 ^a) K₁ ३ ४ विप्रर्षि (for भगवान्) — ^b) K₂
 प्रहृष्ट, D₁ ३ M दृष्ट्वा वै (for प्रहृष्टे) K₁ ३ वाक्यम्, D₂
 T₁ गुरु, T₂ G₃ मुनिर् (for भृगुर्)

22 ^a) K₁ ३ B₁ D₂ T G तु, K₄ च (for वै) K₁ ३ ४
 D₁ २ प्रचोद (for प्रसाद) K D₅ सा वर वरयामास
 — ^b) S₁ K₁ ४ भृगु त, K₂ D₂ D₅ गुरु त (by transp)
 — ^d) T G वै (for च) Ś₁ K B₁ D₁ २ ५ ददौ तच्च स
 (Ś₁ K₂ तच्चास्य, B₁ त च स, D₁ ३ तच्चापि) भारत

23 Ś₁ K D₅ T G₃ ४ om the ref (K₄ ins it in
 marg sec m) — ^o) Ś₁ K₁ आलिङ्गयता, K₂ गेथा, K₃
 T G₁ ३ M₂ गेथा, K₄ D₁ २ गता; D₂ D_n ३ D₆ गेथा

— ^d) B₂—४ उडुवर — After 23, K₁ २ B D₂ D_n D₄ ६
 T₂ (marg sec m) G₃ ins

570* चरुदयमिद भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।

विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ।

प्राशितव्य प्रयत्नेन तेल्युत्त्वादर्शनं गत ।

[(L 1) K₂ D₆ तवैव (for तवैव) — (L 2) D₂ त्वया
 (for मया) — (L 3) D₂ च (for the second प्र), and
 श्युं (for तेल्युं)]

24 ^a) D₆ आलिङ्गन Ś₁ D₆ G₃ तु त राजन्, K₁ B
 D₂ D_n D₄ ६ T G₃ चरौ चैव (B₁ T₁ राजन्), D₁ ३ तु राजेन्द्र
 (for तु ते राजन्) — ^b) S₁ K₁ ३ B₂—४ D_n D₄ ६ T₂ G₃
 ते, G₁ तु, G₄ स (for स्म) — ^{cd}) S₁ त स्म, K₃ तत्त्व; D₄
 T₂ G₃ ३ तच्च (for त च) — K₂ B D₂ D_n D₄ ६ subst
 for 24^{cd} (B₁ ३ ins after 24)

571* तत पुन स भगवान्काले बहुतिथे गते ।

दिव्यज्ञानाद्द्विदित्वा तु भगवानागत पुन ।

25 S₁ om 25^{ab} — After 25^{ab}, K₁ ३ B D₂ D_n
 D₄ ६ T₂ (marg sec m) G₃ ins

572* उपयुक्तश्चरुभद्रे वृक्षे चालिङ्गन कृतम् ।

धिपरीतेन ते सुभ्रूमात्रा चैवासि वञ्चिता ।

[(L 1) D₂ मात्रा (for भद्रे) — (L 2) D_n D₄ ६ T₂
 G₃ सुभ्रु, D₂ भद्रे (for सुभ्रु)]

— B₄ om 25^{cd} — ^o) S₁ K₁ ३ क्षत्रवृत्तो वै (K₁ सौ),
 K₄ क्षत्रवृत्तिर्वै, D₁ ३ क्षत्रियमतिस्

27 ^b) T₂ G₂—४ तु, M₁ वा (for सा) — ^o) S₁ K₁ ३
 तादृक् (for इदृक्) — ^d) K₁ ३ मम (for काम) K₂ ३
 पुत्रो (for पौत्रो) T₁ भविष्यति (for भवेदिति)

न मे पुत्रो भवेदीदृक् कामं पौत्रो भवेदिति ॥ २७
एवमस्त्विति मा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
जमदग्निं ततः पुत्रं सा जज्ञे काल आगतौ ।
तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ २८

स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन वै ।
बहून्प्रीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ २९
तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११५ ॥

११६

अकृतत्रण उवाच ।

स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
तपस्तेपे ततो देवान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १
म प्रसेनजितं राजन्नाधिगम्य नराधिपम् ।
रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
रेणुका त्वथ मंप्राप्य भार्या भार्गवनन्दनः ।

आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
तस्याः कुमारश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।
सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ॥ ४
फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५
सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।

C 3 10176
B 3 116 6
K 3 117 6

28 After 28^{cd}, S ins

573* काल प्रतीक्ष्य त गर्भं धारयामास यत्नत ।

— ^a) Dn D₄ ० जज्ञे मा (by transp) — ^c) T₁ G₁
यदामा, T₂ G₂₋₄ तप (for वर्च)

29 ^b) T₁ G₄ 'ध्ययने रत' (for ध्ययनेन वै) B₂₋₄
Dc Dn D₄ ० T₂ G₂ ३ च (for व) — ^d) B₂₋₄ Dc G₁
अम्यव (for अत्यव) D₁ ३ तोपयामास पाडव

30 ^a) B₁ तस्य, D₅ त च (for त तु) — ^b) M₂ प्रत्य
गाद् — D₁ om 30^{cd} — ^c) Dn₂ T₂ G₂ ३ शास्त्राणि
(for चा) — ^d) Ś₁ 'वर्चस', K₄ D₂ 'दर्शन', B₁ २ 'तेजस

Colophon. — Major parian S₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ M
आरण्य — Sub-parian K₃ B₁ ३ ४ Dc Dn D₁ २ ४-० (all
om sub-parvan name) mention only कार्तवीर्योपाख्यान,
K₄ B₂ D₃ likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by
कार्तवीर्योपाख्यान in B₂ D₃) — Adhy name T₁ G₁
जामदग््न्य (G₁ 'ग्नि') चरित — Adhy no (figures, words
or both) Dn₁ 114 Dn₂ 115 (as in text), Dn₃ S
116 (M₂ 118), D₁ 120 — Śloka no Dn 46,
D₁ 32

116

☞ This adhy is missing in D₃ (cf. v.l 3 114

12), the MS is generally ignored here

1 ^c) B₂ ४ Dc Dn₁ n₃ D₄ ० ततो देवान्, T₁ महा
तेजा (for ततो देवान्) — After 1, K₄ D₁ ३ ins

574* त तप्यमान ब्रह्मर्षिमुत्तुर्देवा स्वामवा ।

किमर्थं तप्यसे ब्रह्मन्क काम प्रार्थितस्तव ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच देवान्ब्रह्मर्षिसत्तम ।

स्वर्गहेतोस्तपस्तप्ये लोकाश्च स्युर्ममाक्षया ।

तच्छ्रुत्वा वचन तस्य तदा देवान्मूचिरे । [5]

नामत्ततेर्भवेल्लोक कृत्वा धर्मशतान्यपि ।

म श्रुत्वा वचन तेषा त्रिदशाना कुरूद्वह ।

[(L 5) D₂ ब्रह्मर्षिणैवमुक्ते तु पुनरुत्तुर्देवैकस — (L 6)
D₂ ब्रह्मर्षे नानपत्यस्य लोका मताह चाक्षया]

2 ^b) K₁ ४ B₁ D₁ ३ S (except G₁ M₁) अभि (for
अधि) — B₁ om (hapl) 3^{cd} — ^d) Ś₁ K₁ ३ नृप
(for नृप)

3 ^a) D₁ ३ अथ, G₁ चापि (for त्वथ) K₄ रेणुका तु
समामाय — ^c) D₁ ३ आश्रमे स (for 'मस्थस')

4 ^a) S (except G₄) तस्या (for तस्या) — ^c) T
G₂₋₄ च (for तु)

7 ^b) D₁ ३ S (except T₂ G₃) हेम (for पद्म) — ^c)
K₃ ४ G₂ M₁ ऋद्धिमत्ता

8 ^a) B₂ Dn D₄ ० च (for तु) S₁ K₂ वै तस्मात्,
K₄ S सा तस्मिन्, Dn (by transp) तस्मात्सा D₁ ३ व्यभि

ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
 क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
 क्रुद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
 व्यभिचारात्तु सा तस्मात्क्रिन्नाम्भसि विचेतना ।
 प्रविवेशाश्रमं व्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ८
 स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
 धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
 आजगाम सुपेणश्च वसुविश्रावसुस्तथा ॥ १०
 तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते जातसंमोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः ॥ ११
 ततः शशाप तान्कोपात्ते शप्ताश्वेतनां जहुः ।
 मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १२
 ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।

तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३
 जहीमां मातर पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४
 ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
 कोपो *अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चात्रवीदिदम् ॥ १५
 ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६
 स वत्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥ १७
 अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥ १८
 कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
 अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९
 तमाश्रमपदं प्राप्तमृपेर्भार्या समर्चयत् ।

चारेण सा चैव — ^b) Ś₁ K₁ ३ क्लिन्नागा वै, K₃ Dc D₆
 क्लिन्नागी वै; K₄ D₁ ३ सक्लिन्नागी (for क्लिन्नाम्भसि) — After
 8^{ab}, T (T₁ marg) G₂₋₄ ins

575* अन्तरिक्षाक्षिपतिता नर्मदाया महाहृदे ।

उत्तीर्य चापि सा यत्ताजगाम भरतर्षभ ।

— ^a) T G [अ]थ सत्रस्ता (for [आ]श्रम व्रस्ता) — ^d) T
 G₁ ३ ४ तस्यै (for ता वै) T₂ G₃ ४ त्ववुं; G₁ [अ]नुवुं
 (for [अ]न्ववुं)

9 ^a) D₁ २ दृष्ट्वा ता प्रच्युता धैर्याद् — ^b) K₁ ३ ब्रह्म
 (for ब्राह्म्या) — ^c) D₁ ३ *वीर्यो (for *तेजा) — ^d)
 D₁ ३ जगाद स तु वीर्यं

10 ^b) K₂ मरुता, K₃ समन्वा, D₁ सुतपो; T₁ जमडो
 (for रुमण्वान्) D₂ भारत (for नामत) — ^d) Dc T₂
 G₂₋₄ तदा (for तथा)

11 ^a) K₃ ४ B₁₋₃ Dn₂ ns D₁ ३ ४-६ *पूर्व्या (for
 *पूर्व्याद्) — ^c) K₁ जातसदोहा, K₄ G₁ *समोहात्, B₂ ४
 Dn D₄ ६ *स (Dn₁ D₄ ६ *स)जेहा — ^d) T₂ G₃ ३ अचे
 (for विचे)

12 ^a) B₂₋₄ Dn D₄ ६ T₁ G₄ M क्रोधात् (for कोपात्)
 — ^b) Dc सर्वे (for शप्ताश्)

13 ^a) B₂ ४ Dn D₄ ६ G₄ M₁ [S]भ्ययात् — ^b)
 D₁ ३ *म स्व युधिष्ठिर — ^c) B₂ ४ Dn D₄ ६ *वाहुर (for
 *मन्युर) — ^d) Ś₁ K D₆ प्रतापवान्, T₂ G₂₋₄ महायथा

(for *तपा)

14 D₄ om (hapl) 14^a-15^b — After 14^{ab}, G₁
 ins

576* इत्युक्तो गुरुणा राजन्कोधानु जमदग्निना ।

15 D₄ om 15^{ab} (cf v 1 14) — ^a) Ś₁ K₁ ३
 *वाहोर् (for *राज) — ^c) Ś₁ K₃ ४ D₆ व्यगच्छत्, K₁ ३
 D₂ G₄ M [S]प्यगं; B Dn D₁ ४ ६ T₂ G₁₋₃ [S]भ्यगं, Dc
 [S]ध्यगाद्दे, T₁ द्यगच्छत् (for *अगच्छत्) — ^d) Dc सुत
 (for इदम्) S₁ K B₁ D₆ स प्रसन्नोऽत्रवीस्तुत (B₁ *स्तु त)

16 ^a) Ś₁ K B₁ Dc राम (for तात) — ^b) T₁ G₁
 कृत कर्म सुदुष्कर — ^c) D₁ ३ T₂ (before corr) G₁ ३ ४
 काम (for कामान्) S₁ K धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ) — ^d)
 K₃ ४ यावतो, Dc याश्च त्व, D₁ ३ यावत्त्व (for यावतो)
 Ś₁ K₁ ४ मत्त इच्छसि, D₁ ३ मन्यमे हृदा (for वाञ्छसे हृदा)

17 ^b) S₁ K D₆ वध प्रति (for वधस्य वै)

18 ^a) Ś₁ K₁ ४ स (for च) Dc D₁ ३ सर्वकामास्तान्;
 K₄ सकलान्कामान्, T₂ G₂₋₄ M₁ कामान्सर्वास्तान् (for
 सर्वान्कामास्तान्) Dn₂ तान्कामान् (by transp) T₂ G₃
 स (for तान्) T₁ ददौ तस्यै स कामास्तान्

19 ^b) G₁ सु (for वि-) — ^c) D₁ ३ ततो, G₂
 तदा, G₄ अयो (for अथा)

20 ^b) D₆ मुनिभार्या, G₂ ४ ऋषिरध्यात् (for ऋपेर्भार्या)
 Dn D₄₋₆ T₂ G₃ ४ समाचं (for समचं) Ś₁ K₃ ४ ऋषि

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम् ॥ २०
 प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्दोमधेन्वास्तदा वलात् ।
 जहार वत्सं क्रोशन्त्या वभञ्ज च महाडुमान् ॥ २१
 आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
 गां च रोहूयती दृष्ट्वा क्रोपो रामं समाविशत् ॥ २२
 स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
 तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३
 चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्वाहून्परिघसंनिभान् ।
 सहस्रसंमिताघ्राजन्प्रगृह्य रुचिर धनुः ॥ २४
 अर्जुनस्याथ दायदा रामेण कृतमन्यवः ।

आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २५
 ते तं जङ्घर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
 असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २६
 कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
 वातयित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरिंदमाः ॥ २७
 अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग््नौ तथागते ।
 समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २८
 स दृष्ट्वा पितर वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
 अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

पद्या महाचर्यत्, K₃ Dc ऋषिभार्या तमर्चं (Dc समापं) यत्, D₁ २ सभार्यो मुनिरचर्यत्, T₂ G₃ ऋषिभौत्रास्समार्यं — °) K₁ बाहुमद, T₂ G₃ ३ युद्धमानमो मत्तो — °) K₃ ४ Dn₃ D₁ २ ३ ६ अथ, T₂ G₂₋₄ तद् (for तथा) Ś₁ अर्चनात्, K₂ T₂ G₂₋₄ M अर्चना (for अर्चनम्) T₁ नाभ्यनन्दत् नारत

21 °) T₁ प्रगृह्य, T₂ G₂₋₄ प्रमत्तश् (for प्रमथ्य) S₁ आश्रमात्, M₂ चार्चना (for चाश्रमात्) G₁ ता पूजा कार्त वीर्योय — °) S₁ K₁ २ कामधेन्वात्, K₃ होमधेनुर्, K₄ B Dc Dn D₂ ४-६ होमधेनोत्, D₁ T₁ होमधेनु K₃ महा, K₄ B₄ Dn D₂ ४ ६ तथा, Dc S ततो, D₁ यथा (for तदा) — °) K₁ २ 'डुमम् (for 'डुमान्)

22 °) D₁ २ T₂ G₂₋₄ M₂ तमा (for तदा) — °) B Dc Dn D₂ ६ G₄ रोहूयती (for रोहू) D₁ २ तथाविध तु त दृष्ट्वा

23 °) K₁ ४ B₂ ४ Dn D₄ ६ मृत्यु (for मृत्यु) K₃ B₂₋₄ Dn D₄ ६ आपन्न (for आपन्न) — °) S₁ सगम्य, K₂ सफ्रम्य (for वि) G₁ स्वय च कार्तवीर्यस्य — °) G₁ भार्गव (for महारमा)

24 K₁ २ B₂₋₄ Dc Dn D₄ ६ T₂ (marg) G₂ ins after 24 B₁, after 24^{ab}

577* अभिभूत स रामेण सयुक्तः कालधर्मणा ।

B₄ cont

578* आगत्य कर्म तस्यिन्ने निवेद्य गतवान्ब्रह्मन् ।

25 °) D₁ २ च (for [अ]य) — °) S₁ K₁ २ D₁ २ वदा राजन् (for विना राम)

26 °) Dc त ते जग्मर्महावीर्या

27 °) Ś₁ K₃ पात, K₁ २ ४ B Dc Dn D₄₋₆ M₂ पीड, T₂ G₃ माद (for वात) S₁ D₁ २ धुद्रा (for जग्मुर) — °) M 'दम (for 'दमा) Ś₁ D₁ २ जग्मुर्ये- नागता नृप (Ś₁ पा) — After 27, B₄ ins a colophon

28 °) Ś₁ K₁ २ B₁ ३ ४ Dc Dn₂ n₃ D₂ ६ T₁ वै तेषु (for चैतेषु) — °) D₁ २ मृते (for -गते)

29 °) K₄ D₁ २ तदा (for तथा) — °) S₁ K₃ ४ अनागम, K₁ D₁ २ S (except M₁) अतदहं (for अन) S₁ K D₅ महात्मान (for तथा)

Colophon om in K₃ B₄ D₅ G₄ broken — Major parvan Ś₁ K₁ २ D₆ T G₂ ३ M₁ आरण्य — Sub parvan Ś₁ K (K₃ om) B (B₄ om) Dc Dn₁ n₃ D₂₋₄ ६ (all om sub parvan name) mention only कार्तवीर्यो (B₁ 'वीर्यवधो)पाख्यान, D₁, likewise, only लो मशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्योपाख्यान — Adhy name T₁ जमदग्निवध, G₁ जामदग्न्यचरित — Adhy no (figures, words or both) Dn₂ 116 (as in text), Dn₃ S (G₄ broken) 117 (M₂ 119), D₁ 121 — Śloka no Dn 29, D₁ 33

117

☞ This adhy is missing in D₃ (cf v 1 3 114 12), the MS is generally ignored here

4 °) K₃ महत्सु च, D₁ २ सुसूर्यव (for सुहस्तु च) Ś₁ K₁ २ वा (for च) — °) T G₂₋₄ तात (for एक) K₄ D₁ २ गतत्रपा, B_{2m} तराधमा (for [अ]नपत्रपा)

राम उवाच ।

ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १
धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २
किं नु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३
किं नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४

अकृतव्रण उवाच ।

विलप्यैवं स करुणं ब्रह्म नानाविधं नृप ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितृश्वक्रे महातपाः ॥ ५
ददाह पितर चाग्रौ रामः परपुरंजयः ।
प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६

संकुद्धोऽतिबलः शूरः शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
जग्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
तांश्च सर्वानवामृद्वाद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ८
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥ ९
स तेषु तर्पयामास पितृन्भृगुकुलोद्बहः ।
साक्षाद्दर्श चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यश्च महीं ददौ ॥ ११
वेदीं चाप्यददद्वैमीं कश्यपाय महात्मने ।
दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशां पते ॥ १२
तां कश्यपस्थानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
व्यभजंस्तेन ते राजन्प्रख्याताः खाण्डचायनाः ॥ १३

5 N T₁ om the ref — ^a) Ś₁ विलाप्यैव, K₁ ३ B
Dc Dn D₄₋₅ T₂ G₃ लालं K₁ सु, D₅ तु (for स)
— ^b) T₂ (before corr) G₄ बहुना विधिवन्नप — ^d) Ś₁
damaged K D₂ ६ परतप (K₄ D₅ 'तप) (for महातपा)

6 ^a) T₁ G₂ M तेषा (for चापि) — ^d) S चासकृत
(for भारत)

7 Ś₁ damaged — ^a) K₃ 4 B₁ ३ M₂ स क्रुद्धो, M₁
क्रुद्धोति (for सक्रुद्धो) T G भार्गव, M₁ बलवान् (for
Sतिबल) B₂ ३ Dn D₄ ६ सख्ये, B₄ यात (for शूर)
— ^d) K₄ Dc D₁ २ एवातको, M₁ एको महाबल, M₂
एकातको

8 Ś₁ damaged — ^a) T₁ G₁ ताक्षैवा (for तेषा चा)
K D₁ २ ६ M तेषा ये चानुगा (M₂ येनुगता) केचित्
— ^c) K₁ ३ अपामृद्मन्, K₄ उपामृद्माद्, Dc अथामृ; D₁ २
T₂ G₂ M अपामृ; D₅ अगृहीत (for अथामृ) — ^d) Dc
राम परपुरंजय, M राम दास्यभृता वर

9 S₁ damaged — ^b) K₁ २ D₅ तत; K₃ Dc विभु;
D₃ प्रभो, T₂ G₃ पुन (for प्रभु) — ^d) B₁ ३ 4 Dc
रुधिरै, B₂ D₄₋₅ रौधिरान् (for रुधिर) — Of Suk-
thankar, "Epic Studies (VI)", *Annals of the Bhandar-*

kar Or Res Inst, vol 18 (1936), p 24

10 Ś₁ damaged — ^b) K₂ Dn D₁ २ 4-5 मृगू
(for पितृन्) K₃ ३ Dc D₅ मृगुकुलोद्बह, T G कुस्कलोद्बह
— ^c) K₃ 4 (marg see m) B₁ D₁ २ T₂ G₁₋₃ चार्चीक;
K₄ चाशक, B₄ चार्वाक (for चर्चीक) — ^d) B₃ Dn D₄ ६
न्यवेद (for न्यवार) K Dc D₅ स च त प्रत्य (D₅ पर्य)वार,
B₂ स राम सन्यवेद

11 S₁ damaged — ^d) K D₅ ऋत्विजे (for ऋत्वि-
ग्भ्यश्) B₂ Dn D₄ ६ प्र, D₁ २ [अ]व (for च) B₂ Dn
D₄ ६ ददौ महीं (by transp)

12 Ś₁ damaged up to न्यामा (in ^c) — ^a) K₁ 4
T G₂ ३ M₂ चाप्यददात्, D₁ २ M₁ च प्रददौ — ^b) Dc
Dn₁ D₄ ६ S काश्यपाय — ^c) B Dc T₁ G₁ न्यामा तु ता,
T₂ (before corr) G₂ न्यामयुता, G₄ न्यायतन ॐ Cn
न्यायामेति प्रमादपाठ । ॐ — ^d) Ś₁ K₃ Dc T₁ G₁ नरो
(for नवो) D₁ २ हिरण्मयीं (for विशा पते)

13 ^a) B₁ 4 Dc G₁ २ M काश्यपस्य — ^b) Ś₁ K₂ 4
तु ये (K₄ ते), K₁ D₁ २ G₂ तथा (for तदा) — ^c) K₄
तेन वै, B₂ 4 Dn D₄₋₅ G₁ ते तदा (for तेन ते) D₁ २
व्यभजत ततो राजन् — ^d) S₁ K₁ २ ख(Ś₁ खा)डवाहनाः

म प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।

दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥ १६
स तमानर्चं राजेन्द्रो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
अर्चयित्वा जामदग्न्यं पूजितस्तेन चाभिभूः ।
महेन्द्र उष्य ता रात्रि प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११७ ॥

११८

वैशंपायन उवाच ।
गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः
पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।

सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
क्वचित्क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १
स वृत्तवांस्तेषु कृताभिपेकः

C 3 10215
B 3 118 2
K 3 119 2

14 ^a) B₁ 2 Dc D₆ T₂ (after corr) G₃ 4 M₁ स
(for म) D₂ महीं च तस्मै प्रदाय — ^b) B₁ Dc₁ D₄ 6
T G₁ 3 M कश्यपाय D₁ 2 जामदग्न्यो महातपा — S₁
K B₁ 2 4 D₅ T₁ ins after 14^{ab} Dc G₁, after 14

579^c तप सुमहदास्थाय महात्पराक्रम ।
— ^c) K₁ 4 Dc₁ D₁ T₂ G₃ M₁ महेंद्र — T₁ transp
महेन्द्रे and वसति (in ^d)

15 Before 15 K₁ 2 4 D₁ 2 ins अकृत्तत्रग उ^a
— ^b) S₁ K₁ 2 4 D₅ भरतर्षभ, D₁ 2 लोकविश्रुते
— ^c) S₁ पृथुना (for पृथिवी) S₁ K D₁ 2 5 च (K₄ D₂
वि) जिता कृत्वा (for चापि विजिता)

16 ^a) Ś₁ K₁ 2 चतुर्दश्या (for 'दशीं) D₁ 2 चतु-
र्दश्या ततो राम — ^b) Ś₁ K₁ D₅ 'त्मना, K₃ 4 D₁ 2 S
'तपा' (for 'मना' — ^d) B₁ जुग (for 'जुजम्) S₁ K
Dc D₁ 2 5 पादव च (K₁ 'वाश्च) महानुग (K₄ महानुज,
D₁ 2 युविधिर, D₅ महानुज)

17 ^a) K₄ Dc D₁ 2 5 अभ्यर्च्यं (for आनर्चं) K₂ 3
B Dn D₄ 6 G₃ राजेंद्र — ^b) B₁ प्रभु (for प्रभु) — ^c)
K₃ 4 S स च (T₂ G₂-4 हि) तस्मै, D₁ 2 ब्राह्मणा (for
द्विजाना च)

18 ^a) K₃ B Dn D₂ 4 6 अर्चयित्वा जामदग्न्य स — ^b)
Dc चापि (for तेन) S₁ K₁ 2 च प्रभो, K₃ चाभिभू, B
Dn D₄ 6 चोदित, Dc तेन स, D₅ वै विभु (for चाभिभू)
— ^c) S₁ उपित्वा, K₁ 2 उपिता (for उप्य ता) D₁ 2
तामेव च निशामुख्य — After 18^c, D₁ 2 ins

580* महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
राममामन्व्य धर्मोत्सा

Colophon — Major parian S₁ K₁ 2 Dn₂ T G₂-4
M₁ आरण्य — Sub parian B₄ तीर्थयात्रा Ś₁ K₁-3
B₁ 2 Dc Dn₁ n₃ D₂-5 (all om sub-parvan name)
mention only कार्तवीर्यो (B₁ 'वीर्यवधो)पाख्यान, K₄ D₁,
likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्य-
वधो (K₄ 'र्यस्यो)पाख्यान, and Dn₂ only कार्तवीर्यवध
To कार्तवीर्योपाख्यान, S₁ D₁-3 5 add समाप्त — Adhy
name B₄ जामदग्न्योपाख्यान, T₂ G₃ जामदग्न्यविजयकथन,
G₁ जामदग्न्यचरितममाप्ति — Adhy no (figures, words
or both) Dn₂ 117 (as in text), Dn₃ S 118 (M₂
120), D₁ 122 — Śloka no Dn 18

118

✍ D₃ is missing up to 15^c (cf v.l. 3 114
12), the MS is generally ignored up to 15^{ab}

1 ^b) K₃ [अ]रण्यानि (for रम्याणि) — ^c) Ś₁ K₂-4
ममानि (for सर्वाणि)

2 ^a) Ś₁ K₁ 2 4 D₅ स धर्मराज सु (K₁ राजाभि,
D₅ 'राजश्च)कृ, D₁ 2 समुद्रतीर्थपु कृ — ^b) Ś₁ K₁ 2
T₂ G₃ 4 'पौत्रे, K₃ 'पौत्रवान् (for पौत्र) — ^c) D₁ 2
समुद्रगा 'तमा 'स्त्रा — Dc om 2^{cd} — ^d) T₂ G₂ 3 M

C 3 10215
B. 3 118 2
K. 3 119 2

सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
तत्रापि चाप्तुत्य महानुभावः
संतर्पयामास पितृन्सुरांश्च ।
द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
ततो विषाम्ना द्रविडेपु राज-
न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
अगस्त्यतीर्थं च पवित्रपुण्यं
नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
तत्रार्जुनस्याय्यधनुर्धरस्य
निशम्य तत्कर्म परैरसह्यम् ।
संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः
परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५
स तेषु तीर्थेष्वभिपिक्तगात्रः

कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य
संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
स तानि तीर्थानि च सागरस्य
पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
शूर्पाकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
तप्तं सुरैर्यत्र तपः पुरस्ता-
दिष्टं तथा पुण्यतमैर्नरेन्द्रैः ॥ ९
स तत्र तामय्यधनुर्धरस्य

पारिक्षित K₄ पुत्रपौत्र (for पाण्डु^०)

3 ^a) Ś₁ K₁ २ भावान् (for भाव) — ^b) K₃ T₁
G₂ M₃ सुरान्पितृश्च (by transp), B₂ पितृश्च देवान्

4 ^a) S₁ K₃ T₁ G₂ M₁ द्रमिडेपु, K₁ विडमेपु, G₁ 4
M₂ द्रमिडेपु K₃ Dc T G₃ M राजा (for राजन्) D₂
ततो वितीर्थानि ददर्श पच — D₂ om 4^{bcd} — ^c) K₃ 4
D₁ परम पवित्र, B Dc Dn D₄ ० च महापवित्र, D₅ च अतीव
पुण्य; M₁ च जगाम पुण्य (for च पवित्र^०) — ^d) T₂ G₃ 4
अन्यानि (for नारी) K₃ अथ चाप्यभ्यपदयत्, D₅ अथ समेत्य
पदयत्, T₁ G₁ अथ चैवाभ्यगच्छत्; T₂ G₂₋₄ अथ सोभ्यगच्छत्,
M अत्र (M₃ तत्र) चैवाभ्यगच्छत् (for अथ वीरो ददर्श) D₁
नाराचतीर्थानि ददर्श पच

5 ^a) Ś₁ ततो, D₅ तथा, T G₁ ३ 4 तेषु, M₁ तस्य (for
तत्र) S₁ K₁ ३ 4m Dc₂ Dn₂ D₁ 5 G₁ अत्र, T₂ G₂₋₄
अथ (for अय्य) — ^b) K₃ 4 निशम्य Ś₁ K B Dc Dn
D₄₋₅ T₂ G₃ नरैर् (K₁ करैर्) (for परैर्) B Dn D₄ ०
अशक्य (for असह्यम्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ D₅ सपूजयामास
महर्षिसघान् — ^d) K₃ तनु सदा (sic), K₄ M तत्र तदा
(for पाण्डुसुत) B₂ च, M₂ [उ]प (for स) S₁ K₁ ३
D₅ अन्वागतश्चापि महर्षिसंघैः, D₁ ३ मुद परा तत्र स चैव लेभे

6 K₃ om (hapl.) 6^a-8^a — ^a) B Dn D₁ ३ 4-
M₁ पृथिव्या (for व्याम्)

7 K₃ om 7 (cf v l 6) — ^a) T₁ G₁ द्विजातिमुख्येषु
महीपति स (= [var] 3^c) — ^b) S₁ K₃ उत्तरस्य (for
त्तमस्य) — After 7, M ins

581* ततस्तु कावेरिमनन्ततोया
दिन्याश्रमैर्नित्यमुपात्ततोयाम् ।

सहानुज सप्रविगाह्य पुण्या
ननन्द नष्टकृमशोकपाप ।

8 K₃ om 8^a (cf v l 6) — ^b) D₅ धन्यानि (for
चा^०) K₁ निषेव्य (for बहूनि) Dc D₁ २ राजा, T₁ G₁
गच्छन् (for राजन्) K₃ बहूनि चान्यानि निषेव्य राजन्
— ^c) K₄ T₁ G₁ राजन् (for गच्छन्) — ^d) S (except
G₁ २) शूर्पाकं (T₁ का) र (for रक)

9 ^a) B₂ ततोदधि, Dc ततोदधे K₁ ३ B₁ D₁ T₁ G₂
M₁ किं (for क^०) — ^c) T₂ (before corr) G₄ तत्
(for तस) K₁ ३ transp सुरै and तप Dn D₅ ० अत्र
(for यत्र) — ^d) K₁ तम, B Dn D₄₋₅ परैर् (for
तमैर्)

10 ^a) Cf 5^a K₁ ३ 4 D₅ तामय्यतपोधनस्य — ^b)

वेदीं ददर्शायतपीनवाहुः ।
 ऋचीकपुत्रस्य तपस्त्रिसंघैः
 समावृता पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ १०
 ततो वसूनां वसुधाधिपः स
 मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
 वैवस्वतादित्यघनेश्वराणा-
 मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११
 भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
 पतेरपा साध्यगणस्य चैव ।
 घातुः पितृणां च तथा महात्मा
 रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
 मरुखत्याः सिद्धगणस्य चैव
 पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये ।
 पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
 ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३
 तेषूपवासान्निविधानुपोष्य
 दत्त्वा च रत्नानि महाधनानि ।
 तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः
 पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४

स तेन तीर्थेन तु सागरस्य
 पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
 द्विजैः पृथिव्या ग्रथितं महद्भि-
 स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
 तत्राभिपिक्तः पृथुलोहिताक्षः
 सहानुजैर्देवगणान्पितृंश्च ।
 संतर्पयामास तथैव कृष्णा
 ते चापि विप्राः सह लोमगेन ॥ १६
 स द्वादशार्हं जलवायुभक्षः
 कुर्वन्क्षपाहःसु तदाभिपेकम् ।
 समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा
 तेषे तपो धर्मभृता वरिष्ठः ॥ १७
 तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
 शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
 तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ
 युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८
 ते वृष्णायः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
 भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
 अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा

C 3 10232
 B 3 118 19
 K 3 119 19

K₄ D₅ महुरध्या (for पीनवाहु) — °) K₃ B₂ S आर्चीकं
 (for ऋचीकं) — °) K₁ १ चित्वा, B₃ त्रिवा (for वृता)
 12 G₄ om 12^{ab} — °) K₃ B Dc Dn D₄ ४ भव
 (for भग) — °) K₄ पत्युस्त्वपा (for पतेरपा) — °)
 T₂ G पार्थ (for घातु) — °) S₁ K चापि (for चैव)
 D₁ २ मगणाधिपस्य (for मगणस्य चैव)
 13 G₄ om 13^{ab} — °) B₄ Dn पुण्याश्च, Dc पूज्या
 (for पूष्ण) G₁ [अ]परास (for [अ]मरास) — °) S₁ K
 D₁ २ ४ तीर्थो (for चाप्या)
 14 °) D₁ २ दानानि (for रत्नानि) K₄ S महानुभाव,
 B Dc Dn D₄ ४ महानि राजा, D₁ ३ तथा द्विजेभ्य (for
 महा) — °) S₁ K₁₋₃ D₁ २ ५ पुण्ये, K₄ M रम्ये (for
 सव) — °) S₁ K₁ २ G₁ च (for म) K₂₋₄ Dc D₁ ४ ४
 सुपारकम्, S (except G₂) शूर्पारकम् T₂ G₁ ३ आमसाद
 (for आज) 15 °) K S (except G₄ M₂) तीरेण (for तीर्थेन) T₂

G₂₋₄ च (for तु) — G₄ om 15^{cd} — °) S (G₄ om)
 कथित (for प्र) T₂ G₃ युवद्विस (for महद्विस) — D₅
 resumes' — °) K₄ D₁₋₃ च ततो ज (for समुपाज)
 16 D₅ (om hapl) 16^b-17^a — °) B₂ ऋषीश्च
 (for पितृ) — °) G₁ तैश्चापि (for ते चापि)
 17 D₅ om 17^a (cf v l 16) — °) S₁ K₂ सदाहसु,
 B₃ D₁ G₄ क्षपाह स, T G₂ ३ क्षपाह स (for क्षपाहसु)
 D₅ T₂ G₂₋₄ तथा, T₁ M ततो (for तदा) — °) S₁
 °दम, K₁ ३ जीव (for दीप)
 18 °) S म (M त) मागत तत्र (for तमुग्र) S₁ K₂ ३
 D₃ ५ तपो वसत (for तप) D₁ २ तमुग्ररूपे तपसि प्रपन्न
 — °) D₁ ३ वृष्णिलोक, T₂ G₃ ४ वृष्णिवीर (for सर्व
 वृष्णि) D₁ ३ प्रवीरौ (for नसैन्यौ)
 19 °) S₁ K₂ सुतीक्ष्णान्, K₄ निरीक्ष्य (for समीक्ष्य)
 — °) S₁ K Dc D₃ ५ पकदिग्धान् (for दिग्धगात्रान्)
 — °) T₂ G₂ ४ सुदु त्विना (for अनर्हती) — °) G₁ ४

सुदुःखिताश्चक्रुशुरार्तनादम् ॥ १९
 ततः स रामं च जनार्दनं च
 कार्णि च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
 अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
 चक्रे यथाधर्ममदीनसत्त्वः ॥ २०
 ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्था-
 स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
 युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
 न्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

तेषां स सर्वं चरितं परेषां
 वने च वासं परमप्रतीतः ।
 अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ
 कृष्णे शशंसामरराजपुत्रम् ॥ २२
 श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
 स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।
 नेत्रोद्धवं संमुमुचुर्दशार्हा
 दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३

११९

जनमेजय उवाच ।
 प्रभासतीर्थं संप्राप्य वृष्णयः पाण्डवास्तथा ।

किमकुर्वन्कथाश्रैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १
 ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

सुदुःखितान् K₃ M चक्रुतीव नादान् (M₃ °नाद) (for सुकु^०
 etc) B₁ D₃ ३ T₂ G₂₋₄ आर्तनादान्, D₀ T₁ G₁ °नादा
 (for °नादम्)

20 °) M₂ राजा ह (for तत स) — °) D₁ ३ वृष्णीश्च
 (for कार्णि च) K₄ D₈ शाव च, D₁ २ सर्वाश्च (for
 साम्ब च) K₁ ३ T₂ G₃ पुत्र (for पौत्रम्) — °) Ś₁ K
 B₄ D₁₋₃ ३ राजा (for पूजा) — °) Ś₁ अधीन^०; D_{n2} n₃
 D₆ G₄ अधीन^० (for अधीन^०) D₁ ३ चक्रे यथासविद धर्मसुनु^०

21 °) D₀ D₁ ३ सर्वे (for सर्वान्) D₁ सर्वास (for
 पार्थान्) Ś₁ K D₈ तैश्चापि सर्वे प्रतिपूजि (K₁ °पादि) तश्च
 (K₃ ४ °त स) — °) Ś₁ K D₃ ३ ते, D₀ सु- (for तै)
 S₁ K₁ ३ D₁ T₁ G₁ ३ ३ M₁ °सुतास (for °सुतैस)

22 °) Ś₁ K D₃ ३ M तु, D₀ D_{n2} D₂ च (for स)
 — °) G₁ M इद्र च (for इन्द्रस्य) — °) T₂ G₃ ३ कृष्ण
 (for कृष्णे) B D₀ D_n D₄ ३ निवेशन दृष्टमना शशास

23 °) Ś₁ K₁ ३ ३ D₁₋₃ ३ च (for तु) Ś₁ K₃ पुन^०
 (for वच) — °) T₂ G₂₋₄ सुकृतीन्, G₁ [अ]तिकृशान्
 (for सुकु^०) — °) Ś₁ °ज्ञवाशु, K₂ °ज्ञवासु (for °ज्ञव स-)
 B D_n D₄ ३ G₂ महार्हा (for दशार्हा) — °) D₁ ३ सर्वे
 तदा (for दु खा^०) S₁ K D₁₋₃ ३ दुःखकरा (K₃ D₂ °कर,
 D₁ °तर) रिपणा (for वारि महा^०)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_{n2} T G₂₋₄
 M₁ आरण्य — Sub parvan. B₁ ३ ३ D₀ D_n D₄ ३
 तीर्थयात्रा K₄ B₂ D₁ ३ (all om sub parvan name)
 mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name Ś₁
 K₁ ३ वृष्णिसमागम, K₃ वृष्णयागमन, B₄ कृष्णयागमन, D₃ ३
 वृष्णिपाडवयो^० (D₈ °डव-) समागम, M₂ वासुदेवदर्शन
 — Adhy no (figures, words or both) D_{n1} 117,
 D_{n2} 118 (as in text), D_{n3} S 119 (M₂ 121), D₁
 123 — Śloka no D_n D₁ 23

119

1 °) Ś₁ K₁ ३ B₂ D_n D₁ ३ ३ आसाद्य (for संप्राप्य).
 cf v 1 ३ — °) D_n D₄ ३ पाडवा वृष्णयस्य (by transp)
 Ś₁ K₁ ३ T₁ तदा (for तदा) — °) K₃ D₈ चैव, D₁₋₃:
 T₂ (before corr) G₃ तेषा (for चैषा) — °) S₁ K₁ ३
 के, G₁ ते (for कास्) D_{n2} D₄ ३ तथा (for तत्र) S
 K₁ ३ °वने (for °धन)

2 °) D₀ [ऽ]पि, T₂ G₂₋₄ च (for हि) — °) T.
 G₃ ३ सर्वे शस्त्रं (for सर्वशास्त्रं)

3 °) B₂ D₁₋₃ T₂ G₃ ३ आसाद्य (for संप्राप्य), cf

वृष्णायः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

प्रभामतीर्थं मंग्राप्य पुष्यं तीर्थं महोदधेः ।

वृष्णायः पाण्डवान्वीरान्परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३

वतो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।

वनमाली हली रामो वभापे पुष्करेक्षणम् ॥ ४

न कृष्ण धर्मश्रितो भवाय

जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।

युधिष्ठिरो यत्र जयी महात्मा

वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५

दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति

न चास्य भूमिर्विनर ददाति ।

धर्मादधर्मश्रितो गरीया-

नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६

दुर्योधने चापि विवर्धमाने

युधिष्ठिरे चासुख आत्तराज्ये ।

किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः

शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७

अयं हि धर्मप्रभवो नरेन्द्रो

धर्मो रतः सत्यधृतिः प्रदाता ।

चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो

धर्मादपेतश्च कथं विवर्धेत ॥ ८

कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो

द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।

प्रव्राज्य पार्थान्सुखमामुवन्ति

धिकपापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९

किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः

पितृन्ममागम्य परत्र पापः ।

पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति

पुत्रानपापानवरोप्य राज्यात् ॥ १०

नामौ धिया संप्रतिपश्यति स

किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।

जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु

प्रव्राज्य कौन्तेयमथापि राज्यात् ॥ ११

L 1) Dc प्रनाम ते सनामाय — १) K1 D3 पुग्य तीरे, h3 पुग्य तीरे, h4 पुग्यतीरे, B1 3 De S पुग्यतीर्थं, D1 पुग्य तीर्थं, D2 पुग्य तीर्थं, D3 पुग्य तीर्थं — २) N (except K1 B1 Dc D1) वीरा (for वीरान्)

6 १) Dc3 L3 G1 परीयान् (for गरीं) — २) K1 3 M [ए]व (for [उ]व) D1 3 धर्मं च विदामि महानुभाव

7 Ś1 damaged — १) K B3 Dc D1 3 धन वीक्ष्य, D1 3 धन चापि (for धने चापि) The same MSS. 'नान (for 'नाने) — २) K B3 Dc D1-3 3 युधिष्ठिर K B Dc Dn D3-3 चा (B1 चा)सुखन् K B3 Dc Dc आत्तराज्य D3 अनरोप्य, D3 आत्तवत, T1 आत्तमारे, T2 G2 3 आनं (T2 'नि)राज्ये D1 3 वा वनयानकृष्टि (for चासुख आनं) — After 7³³ T1 G1 in.

322* इन्द्रान्वराज्यायतनार्थंभार्ये

दुर्यो उनेनालमधिया च पार्थ ।

— १) h1 3 B Dc D1 3 T1 G1 किं न्वद्य, K2 3 Dn D3-3 G2 किं त्वद्य, T2 G2 3 किंचिद्, M2 किं त्वद्य D3 उत्तम्यम्, T1 कर्वाहम्, G3 उत्तम्यन् (for कर्तव्यम्) K1 3 4 Dc D1 3 3 S (except G1) इह, D3 इह (for इति) — २)

D1 3 मदाकता (for शङ्का मिथ)

8 १) B Dc Dn D4 M3 स (for हि) — २) K3 वृत्, h3 D1-3 स्थिन, B1 3 3 Dc Dn D1-3 धृत, T2 G3 रति G1 धृति (for रत) S1 K2 3 B1 D1-3 3 महाम्मा (for प्रदाता) — ३) S1 h1 3 B3 D1-3 3 चलेच्च, K4 D3 M 'त (for 'द्धि) Dc राज्यार्थमुत्वाच T G चलेत् राज्यादिति मदायो मे — ४) S1 K D1-3 3 3 अपेत K4 B2 Dn D4 T2 G3 तु (for च) Ś1 h D1-3 3 3 तु कुर्यात् (for विवर्धेत) T2 G3 3 धर्मादधर्मश्रितो गरीयान् (= 6^१)

9 १) S1 K1 3 Dc G1 च, Dn1 n3 D3 तु (for तु) — २) h3 कुलस्य वृद्धा, h4 कुलप्रवृद्ध, D3 कुले च वृद्धा

10 १) T1 G1 सत्य (for सम्यक्) S1 h1 3 [ए]व (for [इ]ति) — २) B Dn D3 व्यप (for अव) S1 K1 3 राज्यम् (for राज्यात्)

11 h3 om (hapl.) 11 — १) B3 'पश्यते, G1 पृच्छति (for 'पश्यति) — २) S1 K (K4 om) D3 3 3 इह, D1 3 G2 M1 अपि (for इति) — ३) B1 3 इत, B2 3 Dc Dn D4 इति (for अथ) Ś1 K (K4 om) D1-3 3 3 [अ]धि, B1 3 Dc स्व, B2 3 Dn D4 स (for

नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ
 चामीकरभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
 विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
 कृत्वा नृशंसं वत पश्यति स्म ॥ १२
 व्यूढोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षा-
 न्नेमान्स्म पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
 प्रस्थापयद्यत्स वनं ह्यशङ्को
 युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३
 योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां
 निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ।
 श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
 मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ १४
 स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी
 समेत्य नानायुधवाणपाणिः ।
 वने स्मरन्वासमिमं सुघोर

शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
 न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
 त्समः पृथिव्यां भविता नरेषु ।
 शीतोष्णवातातपकशिस्ताङ्गो
 न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
 प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
 वृकोदरः सानुचरात्रणेषु ।
 स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी
 सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७
 यो दन्तकूरे व्यजयन्नृदेवा-
 न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
 तं पश्यतेमं सहदेवमथ
 तपस्विनं तापसवेपरूपम् ॥ १८
 यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
 दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।

[अ]पि) Ś₁ K₁ २ राज्य (for राज्यात्)
 12 ^a) S सपश्यतीद हि (G₂ नि) कृत नृशस
 13 ^a) K₃ सिंहोन्नतासान्, B₂ ३ व्यूढोत्तरासान्, D₃
 व्यूढोरसस्तान् (m as in text), T₁ G₁ २ M व्यूढातरासान्,
 T₂ G₃ ४ व्यूढातरास्तान् D₁ २ मूढातरास्मा निकृतिस्वभावो
 — ^b) K₄ B Dc Dn D₃-६ M om न S₁ स, K₁ २ न,
 T₂ G₂ ३ M₂ च (for स्म) Ś₁ K₁ ३ ४ M न, G₂ च (for
 स) Dn₃ शृणोति (see below) D₁ ३ भ्रातु सुताना स
 नृशसकर्ता ॥ Cn शृणोति दिनस्ति। शृणोतीति लेखक-
 प्रमादः। न शृणोतीति गौडपाठे तु । ॥ — ^c) B₁ ३ ४ Dn
 D₁ ४-६ प्रास्था (for प्रस्था) B₃ प्रस्थापयामास (for 'यद्यत्स)
 S यत्र (for यत्स) K₂ निशको, Dn स, D₃ शृश यो, T
 G₁-३ विशको; G₄ सशको (for श्) — ^d) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₂ ३ ६ 'राज्य (for 'शस्त्रम्)
 14 ^a) T₂ G₃ ४ सोय Ś₁ K₁ ३ D₁ पृतना समृद्धा
 — ^b) Ś₁ K D₃ ६ 'बाहुर् (for 'भुजो) B₃ D₂ वि, Dc
 [S]भि- (for नि- — ^c) Ś₁ K₁ [अ]पि, K₂ D₃ हि (for
 [प]व) K₂ D₁ २ T₁ G₁ M च, T₂ G₂-४ तु (for हि)
 15 ^a) D₁ २ 'सातिं, T₂ G₃-४ 'साद्धि' (for 'साध्व')
 B₁ D₁ २ T₂ G₂ ३ तपस्वी (for तर) — ^c) D₁ ३ क्लेशा-
 निमान्स्मरन्घोरवापो — ^d) D₁ ३ हन्यात्स वीर्याद् (for
 शेषं न कुर्याद्) Ś₁ K₁ २ D₃ ६ निश्चयो (for निश्चित)

16 ^a) K₁ reads 16^{ab} after 17 S (except M₁)
 वीर्यं च बले च D₁ ३ न चास्य कश्चिद्वि बलेन तुल्यो — ^b)
 B Dc Dn D₃ ६ सम पृथिव्यामपि विद्यतेत्य ; D₁ ३ भवेत्पृ-
 थिव्यामथ वामरेषु — K₃ om (hapl) 16^c-17^b — ^c)
 B Dc Dn D₃ ६ T G स शीत- (for शीतोष्ण) Ś₁ K₃
 B₁ २ D₄-६ कर्षितागो — ^d) D₁ ३ नि- (for न) Dn₁
 [अ]सुहृत्सु (for [अ]सुहृत्सु)
 17 K₃ om 17^{ab} (cf v 1 16) — ^a) S₁ K₁ Dn₂
 D₁ ४ T₂ G₃ प्राच्यान् (for प्राच्या) — After 17, K₁
 reads 16^{ab}
 18 ^a) K₂ B Dc Dn D₄ ६ सिधुकूले, K₃ ४ D₃ ६ दत्
 (D₃ [S]नत)वक्रान्, D₁ ३ शूरवर्यो, T₁ G₁ M₁ दत्तकूरे, T₂
 ददकूटे, G₂ दतिकूटे, G₃ ४ दत्कूटे (for दन्तकूरे) K₃ ४
 D₃ ६ अजयत्, T₁ G₂ ४ त्वजं, G₁ [S]त्यजं, M₁ ब्रजं (for
 व्यजं) K₃ ४ D₃ ६ G₁ समस्तान्, D₁ ३ T G₂-४ M समे
 तान् (for नृदेवान्) — ^c) S₁ K₁-३ D₃ पश्य चैन, K₄ Dc
 'तैन (for 'तेम) Ś₁ उद्यत, K₃ ४ D₁ ३ वनस्थ (for अद्य)
 — ^d) B Dc Dn D₄ ६ G₂ ४ M₂ तरस्विन Ś₁ K₁ 'वेश-
 रूप, T₂ G₂-४ 'रूपवेध
 19 ^a) S₁ K₂ वीरान्, K₁ जिग्याद्, K₃ ४ B D (except
 D₃ ६) जिग्ये (for वीरो) — ^b) D₁ ३ बद्धतूण (for युद्ध)
 — ^c) S₁ K D₃ माद्रीसुतो (for सोऽय वने) — K₃ फल-

सोऽयं वने मूलफलेन जीव-

ज्जटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ १९

मन्त्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो

वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।

सैयं वने वासमिमं सुदुःखं

कथं महत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०

त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

देवेश्वरस्याप्यथ वाश्विनोश्च ।

एषां सुराणां तनयाः कथं नु

वने चग्नत्यल्पसुखाः सुखार्हाः ॥ २१

जिते हि धर्मस्य सुते सभायें

सभ्रावृके सानुचरे निरस्ते ।

दुर्योधने चापि विवर्धमाने

कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

१२०

सात्यकिरुवाच ।

न राम कालः परिदेवनाय

यदुत्तर तत्र तदेव मर्वे ।

ममाचरामो ह्यनतीतकालं

युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ १

ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके

ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।

तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः

C 3 102b0
B 3 120 2
K 3 121 2

मूलेन (for मूलफलेन) D₂ S तिर्ये रणे न नकुल वनेन्मिन्
(D₂ नकुल न वनेषु) — ^a) D₂₁ चलत्यद्य, D₁ ३ चरत्यद्य
(for चरत्यद्य) S मपश्यतेन मलद्विग्धगात्र — After 19,
S₁ 10^a

११३* तिर्ये रणे न नकुल वनेषु

मपश्यते नैऽद्य मन मुदीनम् ।

20 ^b) h₃ सुनेय, D₁ ३ अनुष्यन्ना (for सुता या) — ^c)

B₂ सुनोर (for सुदुःख) — ^d) K₁₋₃ D₃ ३ प्रमत्यद्य (for
मह*) B₂ tran-p कथं and मर्वी

21 S₁ damaged K₂ D₂ om (hapl.) 21 — ^a)

G₁ त्र्येय वायोर् (for मर्ती*) — ^b) D₁ S तथा (for [अ]य वा)
— ^c) S (except G₁) तेषां (for ण्या) G₂ ३ वने (for
नु) D₁ ३ ण्या सुता दीपेषुना वनेन्मिन् — ^d) D₁ ३ कथं
(for वने) T₂ G₂₋₃ चरत्यमी (for वने चरन्ति) D_n [S]-
चरन् (1) (for चरन्ति) B De D₄ ३ अन्*, D_n ह्यन्* (1)
(for अन्त्य)

Colophon lost in S₁ — Major partan K₁ ३ D_n
T G₂₋₃ M₁ आरण्य — Sub partan De तीर्थयात्रा K₂ ३
B₁ ३ D₁₋₃ (all om sub partan name) mention only
लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name K₁ ३ ३ रामवाच्य, B₁
D₂ यलदेववाच्य, De प्रनामे यलदेववाच्य, D_n प्रनामे

यादवमगन — Adhy no (figures words or both)
D_{n1} 118 D_{n2} 119 (as in text), D_{n3} S 120 (M₂
122), D₁ 124 — Śloka no D_{n1} n₃ 21, D_{n2}
D₁ 22.

120

1 S₁ damaged — ^a) D₁ ३ परिदेवितस्य — ^b)
h₁ ३ B₂₋₃ D_n D₄₋₆ तत्र (for तत्र) — After 1^{ab},
D₁ ३ ins

११३* कुर्यामिहे यच्च हित भवेत्

राज्ञे ह्यसायाजमीदाय नित्यम् ।

— ^c) T G₁ ३ सम*, G₂ M खन* (for ह्यन*) D₁ ३
मया च रामाय वृत स कालो

2 Ś₁ damaged — ^a) M ते (for ये) K₂ D_n
D₂ ३-६ [S]द्य, B₂ [S]त्र, B₃ नु (for हि) — ^b) K D₁₋₃ ३
न ते स्वय (D₃ म ते नात्मना as in text) M ये (for ते)
B₁ ३ चरन्ति (for रभन्ते) — ^c) K₁₋₃ D₁₋₃ ३ M तेषां
(D₃ ३ तेषां) समयां वि (M हि) चरन्ति नाथा — ^d) K₁
D_{n2} D₃ शिव्या*, D₁ ३ ३ (m as in text) शिव्या* (for
शैव्या*) ❧ C_n शिव्यादय इत्येव पाठ । शैव्यादय इति पाठे
तु स्वार्थं पञ्च । ❧

शैल्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २
 येषां तथा राम समारभन्ते
 कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
 ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
 नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३
 कस्मादयं रामजनार्दनौ च
 प्रद्युम्नसाम्भौ च मया समेतौ ।
 वसत्यरण्ये सह सोदरीयै-
 सैलोक्यनाथानधिगम्य नाथान् ॥ ४
 निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना
 प्रभृतनानायुधचित्रवर्मा ।
 यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
 सवान्धवो वृष्णिचलाभिभूतः ॥ ५
 त्वं ह्येव क्रोपात्पृथिवीमपीमा
 संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।

3 G₂ om 3 — ^a) K₂ & B₁ D₁₋₃ M₁ तेषा (for
 येषा) K₄ चरति, M₁ 'चरते (for 'रभन्ते) — ^b) Ś₁
 समतेन, K₂ सुमतेन, B₁ स्वयमेव, D₁ स्वयलेन (for स्वम')
 T₂ (before corr) समयेन लोका (for स्वमतेन लोके)

4 ^a) G₂ & तस्माद् (for कस्माद्) K₁ अमौ, B₁₋₃
 De अमौ, B₂ Dn D₂ इमौ, D₃ इमे (for अय) — K₂
 om 4^b-5^a — ^b) K₂ B D₂ 'दावौ — ^c) K₁ & B₁ &
 M वसत्यरण्ये (as in text), D₁ दीनोध राजा; the re t
 वसत्यरण्ये — ^d) B₁ & 4 Dn D₁₋₄ G₂ M₂ 'अभि' (for
 अधि') K₁ B₁ Dn D_{3m} 4. 0 पार्था (K₁ 'र्थ'), B₁
 पार्थान् (for नाथान्)

5 K₂ om 5^a (cf v 1 1) — ^a) D₁ सा ह्यद्य, T
 G₂ & सा स्वद्य (for साध्वद्य) — ^b) Ś₁ K₂ D₂ 'नागायुध',
 D₁ 'पादा युधि, D₂ 'नागा युधि (for 'नानायुध) Ś₁
 K₁ & Dn₁ D₂ चित्रकर्मा; M चित्रप्रमिणी (for चित्रवर्मा)

6 ^a) K₁ & D₁ स्वमेव, D₂ स्व देव (for स्व ह्येव)
 — ^b) D₁ चासुदेव (for शार्ङ्ग') — ^d) D₁ सुरेंद्रः;
 S (T₂ before corr) नरेंद्र (for महेन्द्र)

7 ^a) Ś₁ K₁ & [अ]पि (for first च) K₂ B D (except
 D₁₋₃ &) T₁ G₁ M स (for second च) — ^b) Do [अ]द्य
 (for [आ]म्) K₄ सद्य स, M₁ सद्यश्च (for समश्च)
 D₁ कृष्णस्य चात्मा मम चैव पार्य — After 7^a, B₁ &

स धार्तराष्ट्रं जहि मानुषधं
 वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
 धाता च मे यद्य गत्वा गुरुत्र
 जनार्दनस्यान्मसमथ पार्थः ।
 यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
 त्करोति कर्माय्यमपारणीयम् ॥ ७
 तस्याय्यवर्षण्यहमुत्तमाद्य-
 विहत्य सर्वाणि श्रेयसिभूय ।
 कायाच्छिरः सर्पविपात्रिकल्पः
 शूरोत्तमं तन्मथितासि राम ॥ ८
 खड्गेन चाहं निशितेन मंरये
 कायाच्छिरस्तस्य बलान्प्रमथ्य ।
 ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये
 दुषोर्धनं चापि हृदंश्च मर्तान् ॥ ९
 आत्तायुधं मामिह गैहिण्ये

D (except D₁₋₃ &) J₁ &

14) यथार्थेनेच्छन्तनुवा मुपुय

शिष्य गुरुभ्रातृनिष्ठत्वात्तम् ।

{ (b) B₁ Dn 1, 2 for 1, 2 }

— ^c) D₁ & T₁ G₁ M₁ मरथेन्, T₂ G₂ पदथे, G₂ & M₂
 वरथे (for पदथेम्) Ś₁ K₁ & 0 अभ्युद्यतम् Ś₁ K₂ D₂
 च (for तत्) D₁ & ण्डो हि पदच मन्थे, S ण्डो हि (M₂
 [S]य उच्यमन्थं (M₁ ण्डोनिममुद्रहन्त्रे) (for अभ्युद्यतमुद्यत
 तत्) — ^d) G₂ & इरोऽु K₂ कर्मात्तम्, D₁ & कर्मात्तम्, S
 कर्मात्तम् (for कर्मात्तम्) & (except M₂) अपारणीय

8 ^a) Ś₁ K₂ प्राप्या (for तस्वा) G₁ 'दास्यानि (for
 'वर्षाणि) — ^b) Ś₁ K₂ B₂ & D₂ M₁ नि' (for नि') Ś₁
 K₂ दास्यानि; D₂ दास्यथ (for मर्षाणि) D₁ & विभूय (for
 सनिभूय) — ^c) Ś₁ K₂ तस्य (for सपं)

9 ^a) T₁ M मन्थे, T₂ (before corr) G₂ सपे (for
 सपथे) — ^c) Ś₁ K₂ D₂ D₁₋₃ & निहसे, G₁ पथिष्ये
 (for हनि')

10 ^a) S युधि (for इह) — ^b) Ś₁ K₂ भोगा; K₁
 भूजा, K₂ D₁ & भूया, K₂ येमे, B Dc Dn D₂ & भैमा; S
 सर्वे (for भोगा as in D₂ & only) — ^c) Ś₁ K₁ &
 निहन्मि श्रेक (for निहन्तमेक) G₁ 'वीर'; G₂ M₁ 'वीर्य'
 (for 'वीर्य') — ^d) B₁ & Dc Dn₂ अभिर, B₂ & Dn₁ 13

पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ।
 निम्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्या-
 न्काले महाकक्षमिवान्तःकायिः ॥ १०
 प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान् शक्ताः
 सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
 जानामि वीर्यं च तवात्मजस्य
 काष्णिर्भवत्पेष यथा रणस्यः ॥ ११
 साम्बः समृतं मरथं जुजाभ्या
 दुःशामनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
 न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य
 रणेऽविपक्षं हि रणोत्कटस्य ॥ १२
 एतेन बालेन हि शम्बरस्य
 दैत्यस्य सैन्यं महसा प्रणुन्नम् ।

वृत्तोरुरत्यायतपीनवाहु-
 रतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ।
 को नाम साम्बस्य रणे मनुष्यो
 गत्वान्तर वै भुजयोर्धरेत ॥ १३
 यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
 काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
 तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये
 को नाम जीवन्पुनराव्रजेत ॥ १४
 द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
 सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
 सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
 प्रथस्यते सायकवह्निजालैः ॥ १५
 कि नाम लोकेष्वविपक्षमस्ति

D₄ ६ अग्नि (for काले) S₁ K₁ ३ महाकक्षम्, S महाक-
 क्षम् K₃ S अन्तर (T₂ G₃ 'लो) वै, K₁ अतगाग्नि, B Dc
 Dn D₄ ६ अतकाले, D₁₋₃ अतकाग्नि

11 °) S₁ K₁ ३ 4 D₁₋₃ M विशिन्वान् (for निशितान्)
 — °) S₁ K₁ ३ D₂ M 'द्रौणि' (for द्रोणं) — °) S₁ G₁
 जानामि, B₂ T G₃ ३ मि (for 'मि) B₁ तु, S (except
 M₂) हि (for च) K₁ B₂₋₄ Dn D₄ ६ जयाम्, K₄
 यदाम्, B₁ तवानु, D₂ T₁ तदाम्, G₁ ३ M₂ मदाम्
 (for तदाम्) — °) K₂ Dn₁ n₃ [प]व (for [प]व) S₁
 K₂ ३ D₂ T₁ G₁ यम (K₃ 'दा) रथस्य, T₂ G₂₋₄ रथातरस्य
 (for यथा रणस्य)

12 °) K₃ माश्व, B₁ ३ 4 Dc D₄ ६ शाव (for साम्ब)
 S₁ K₁ ३ D₁ ३ रथस्य, K₃ ३ D₃ ६ रणस्य (for जुजाभ्या)
 — °) S₁ K₂ ३ Dc D₃ शम्बर, D₁ ३ माश्व (for शास्तु)
 D₁ ६ बल (for बलात्) S₁ K₁ ३ 4 D₁₋₃ निहन्यात् (for
 प्रमथ्य) — °) S₁ h D₂ ६ हि मद्रो (K₄ 'द्रो) कटस्य, Dn₂
 Dc₁ D₂ हरिणोष्क

13 °) D₁ ३ एकेन यनाहवशोभिना तदा — °) D₁ ३
 (? gloss) ग्राह्यस्य (for दैत्यस्य) D₁ ३ तरमा (for महसा)
 B₃ (corrupt) प्रदाव, B₄ प्रपव, D₄ प्रमन्न (for प्रणुन्नम्)
 — After 13^{ab}, T G₂₋₄ ins

536* इव म पापो युधि केरलेन

युद्धेऽद्वितीयो हरितिल्यरूप ।

— °) S₁ K₁ ३ 4 B₁ Dc D₃ ६ M वृत्तोरुरत्यायत, K₃ वृत्तो-
 रुरत्यायत, D₁ ३ 'स्वनायत', T₂ G₃ 'रस्यायत' — °)

S₁ K B₁ D₃ ६ M एकेन (for एतेन) T₁ ३ (after corr)
 G₁ ३ 4 M सन्वे, T₂ (before corr) G₂ सवे (for सख्ये)
 S₁ [अ]श्वचक्रः, B₂ M T₁ (after corr) G₃ [अ]श्वचक्रः,
 T₁ ३ (before corr) G₁ ३ 4 M च वक्र (for [अ]श्वचक्रः)
 D₁ ३ एकेन भग्नस्तस्या नृवीर — D₂ om 13^{af} — °)
 K₄ Dc शावस्य B Dn D₄ ६ महारथस्य (for रणे मनुष्यो)
 D₁ काष्णि समामाद्य हि को विमुष्येद् — °) D₁ om 13^f
 S₁ K₁ ३ Dc D₃ ६ त्रियेत, K₃ त्रियेत, G₂ M प्रमुष्येत् (for
 धरेत) B Dn D₂ ३ ६ रणे (B₁ 'वे) समक्ष रथमभ्युदीयात्
 — After 13 S (except G₄ M₁) ins

537* यथैव यत्तस्य पुरदरस्य

हरिष्वन त्यन्दनमास्थितस्य ।

14 S₁ K₂ om 14^{ab}, G₄ om 14 — °) D₄ कालो
 मनुष्येण (for काले मनुष्यो न) T₁ नु (for) Dn₁
 विनिष्क्रमोस्य, D₁ ३ नु विक्रमेत (for विनि) — After
 14^{ab}, D₁ ins

538* सप्राप्य वै तादृशीं योषलक्ष्मीं

— K₃ D₂ om 14^{cd} — °) S₁ ऋथ, K₄ यथा (for तथा)
 T₂ (before corr) G₂ सवे, T₂ (after corr) G₁ ३ M
 सन्वे — °) B₁ ३ 4 Dc Dn D₄ ६ T₁ व्रजेच (for 'व्रजेत)

15 °) Dc भीम च द्रोण च (by transp) D₁ ३

रुप च द्रौणि (for महारथौ तौ) — °) G₁ वा (for

चा) D₁ ३ M₂ हि, T₁ स (for [अ]थ) G₂ द्रौणि च

वीर महसोमदत्त — °) T G 'वह्निजालौ (for 'वह्निजालै)

16 °) B₁ G₃ लोकेषु विपक्षम्, D₄ G₁ लोके इविष

कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
 आत्तायुधस्योत्तमवाणपाणे-
 श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १६
 ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
 र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
 हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
 कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १७
 गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः
 शूश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
 रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
 कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १८
 सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
 समागता क्षत्रियशूरसेना ।
 हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
 ल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ १९
 ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु

यावद्गतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
 द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २०
 अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि-
 स्ततो मही भोक्ष्यति धर्मराजः ।
 निर्धार्तराष्ट्रं हतसूतपुत्रा-
 मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २१
 वासुदेव उवाच ।
 असंशयं माधव सत्यमेत-
 द्भूमी ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
 स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
 नेच्छेत्कुरुणामृषभः कथंचित् ॥ २२
 न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा-
 द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
 भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा
 तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २३

ह्यम् — ^b) B Dc Dn D₄ ६ सदैवकेषु (for सदैव) — G₄ om 16^{cd} — ^d) K D₃ सख्ये (for युद्धे)

17 ^a) K₃ 4 D₂ ६ तथा^a (for ततो^a) — ^o) B कृतो^a, Dc D₃ कृतो^a (for हृतो^a) — ^d) K₁₋₃ D_{3m} तीर्णां (D₃ [orig] तीक्ष्णा) (for कीर्णां) — After 17, S (except G₄) reads 19^{cd}

18 T₂ G₃ 4 read 18^a after 18^d — ^a) K₃ 4 B Dc T G₂ 3 M₂ गदोल्मुका, M₁ ल्मुक K₃ M₂ गान्हुः; K₁ गाहव, Dc M₁ गावह, D₃ G₁ गाविह, T G₂ 3 शावह- (for बाहुक) K₃ भानुनाशा, B₂ Dc नाथा, D₈ नीपा D₁ 3 गदोल्मुकौ माननीयौ च सख्ये — ^b) D₁ 2 om 18^b S₁ K₁ 3 शूराश्च, T₂ G₃ कुरुश्च T G₁ 3 M सखे, G₂ सखे S₁ K₁ 3 निहटः (for निशठः) — ^d) B₁ Dc D₁ 3 M₁ च (for चि) D₁ 3 S (except M₂) लोके (for कर्म)

19 G₄ om 19^{ab} — ^a) K₁ 4 सा वृष्णिभोजान्धक, D₁ 3 सवृष्णिभोज्यधक, G₁ सवृष्णियौधाधक K₁ योध मुख्य, K₃ 3 Dc D₁₋₄ M योधमुख्या — After 19^a, D₁ 3 ms

589^a समाहित पृथिवीं साधु राजा ।
 यशोभृता धर्मभृता वरिष्ठ

युधिष्ठिर पालयता महात्मा ।

— ^b) K₃ B₂₋₄ Dc D₃ 4 S (G₄ om) समागता, D₁ 3 सहाधके B₂ D₁ 3 T₂ G₃ M₁ क्षत्रिया, Dn D₄ 6 T₁ सारवत (for क्षत्रिय-) K₃ Dc D₃ S (G₄ om) शूरसेना — S (except G₄) reads 19^{cd} after 17 — ^o) T₂ G₃ 4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् — ^d) S₁ K₄ अपाकरोतु D₁ 3 लोके यशस्वी पुरुषप्रवीर — After 19, Dn₂ reads वासुदेव, followed by st 22

20 ^o) Ś₁ K B₁ D₃ T₂ G₂₋₄ पालयते, D₁ पारयता, D₂ पालयता (for पारयते) — ^d) Ś₁ K₁ 4 द्यूते यथोक्त., D₁ 3 द्यूत यदुक्त

21 ^a) S₁ damaged K₁ 4 Dc D₁₋₄ T₂ G₂ 3 M₁ प्रयुक्तैः, M₂ विमुक्तै (for प्रमुक्तैः) — ^d) M लोके यथा स्फीतमुपाकरोतु (=19^d) — After 21, Ś₁ K₁ 3 ms an addl colophon (adhy name सात्यकिवाक्य)

22 T₁ श्रीभगवान्, G₁ श्रीकृष्ण (for वासु उ^a) — ^o) K₁₋₃ B₂ Dc D₈ T₂ (before cor₁) G₂ M द्वाभ्या, B₄ आ^a (for स्वा^a) — ^d) Ś₁ K₁ 3 Dc अधिप (for ऋषभ)

23 ^o) K₁ 3 B₂₋₄ Dn D₁ 3 4 6 M₁ च (for वा)

उभौ हि युद्धेऽप्रतिभौ पृथिव्यां
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 कस्मान्न कृत्वां पृथिवीं प्रशासे-
 न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २४
 यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
 सक्रेऋयश्चेदिपतिर्वयं च ।
 योत्साम विक्रम्य परास्तदा वै
 मुयोधनस्त्यस्यति जीवलोऽरुम् ॥ २५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नैतच्चित्रं माधव यद्वीपि
 सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
 कृष्णस्तु मा वेद यथावदेकः
 कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २६
 यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
 वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्णणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
 सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २७
 प्रतिप्रयान्त्वद्य दशाह्वीरा
 दृढोऽसि नाथैर्नरलोऽरुनाथैः ।
 धर्मोऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
 द्रष्टासि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 तेऽन्योन्यमामन्य तथाभिवाद्य
 वृद्धान्परिष्वज्य शिशूश्च सर्वान् ।
 यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मू
 राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥ २९
 विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
 विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
 सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां
 ततः पयोष्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ३०

C 3 10290
 B 3 120 32
 K 3 121 33

24 °) Ś₁ K₁ पृथिव्या विधुतौ (unmetrical!), K₂ विधुतौ पृथिव्या, K₃ Dc प्रथितौ पृथिव्या — °) S₁ विशि-
 प्यान्, K प्रतिप्यान् (K₃ प्रशास्यान्), B₁ तु शासेन् (for
 प्रशामेन्) — °) D₁ ३ M₂ [S]मौ (for स्यम्)

25 °) K₃ Dc D₁ ३ पञ्चालपतिं — °) S₁ K₁ D₃
 सक्रेऋयेश्, K₃ B₁ Dc Dn₁ n₃ D₃ ६ G₁ सक्रेऋयश् — °)
 B (B₃ corrupt) Dn D₃ ६ युष्येम, Dc योत्स्यामि (for
 योत्साम) S₁ K₁ ३ D₁ ३ आक्रम्य (for विक्रम्य) B
 Dn D₃ ६ रणे समेता (B₃ तान्) (for परास्तदा वै) — °)
 B Dn D₃ ६ तदैव सर्वे रिपवो हि न स्यु

26 °) B Dn D₃ ६ नेद (for नैतच्) S₁ K₁ ३ Dc
 D₃ ६ चिरान् (for चित्र) D₂ (? gloss) सात्यके (for
 माधव) — °) T G *मिद (for *तम) — °) K₃ ३ D₃ ३
 एव (for एकः)

27 °) T₁ ३ (before corr) G₂ ३ यदैव; G₁ *यैव
 (for *दैव) D₁ ३ पुरुषोत्तमोमौ (for पुरुषं) — Ś₁ K₃
 om (hapl) 27°c — °) S₁ K₁ ३ ३ D₃ जेष्यति
 (for *मि)

28 °) K₁ ३ B D (except D₁) T₂ G₃ दृष्टोसि (for
 दृढोऽसि) Ś₁ नववीर, K Dc D₃ नरवीरं, D₁-३ G₁ M₂
 नरदेवं (for नरलोऽरुं) — °) K₁ ३ D₁-३ T₂ G₂-३ प्रमादं,

D₃ प्रमाण (for अप्रमाद) S₁ K₃ T₃ G₃ [अ]प्रमेयान्
 — °) Ś₁ K₁ ३ द्रक्ष्यामि, K₃ घक्ष्यामि (for द्रष्टासि) S₁
 K₁-३ D₃ सुखितान्, T₂ G₂-३ स्वजने (for सुखिन) D₁ ३
 समेतान् (for समेतान्)

29 B D (except D₃ ६) G₄ om the ref. — °)
 S₁ K D₃ ६ ततो (for तथा) — °) B₂-३ Dn D₃ ६ ते
 चापि, D₃ स चापि (for राजापि) B Dn D₃ ६ विचेरुः
 (B₁ *विवेदा) (for *चचार) D₁ ३ राजापि सर्वैरभिवादितश्च

30 °) B₁ कृष्ण च स, T G वृष्णीनथ (T₂ G₃ ३ *ननु)
 (for कृष्ण त्वथ) — °) Ś₁ K₁ ३ D₃ *पचितान् S₁ K₁ ३
 स तीर्थान्, K₃ सुतीर्थे, D₁ ३ महात्मा, T₁ स तीर्थान् (for
 सुतीर्थं) — After 30°b, K₁ ३ B D (except D₁ ३ ६,
 D₃ marg) T G ins

590* जगाम पुण्या सरित् पयोष्णीं

सन्नातृभृत्य सह लोमशेन ।

[(L 1) T₁ G₂ ३ नरिता — (L 2) *क सह वा, Dc
 *मिश्र सह, G₁ *मि सह वै (for *स्य सह)]

— G₄ om 30°d — °) K₁ Dc D₃ विमिश्रितोय; K₂ ३
 B Dn D₃ ६ विमिश्रतोया, T₁ सभूमितोदा D₁ ३ महानदीं
 पुण्यतमा सुतोया — °) K₃ B Dn D₃ T G₁ ३ पयः (for
 तत) D₁ ३ अभित नसार (for प्रति स ह्यु) Ś₁ Dc स

लोमश उवाच ।

नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।

तर्पितः श्रूयते राजन्स तृप्तो मदमभ्यगात् ॥ १

इह देवैः सहैन्द्रैर्हि प्रजापतिभिरेव च ।

इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २

आमूर्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुम् ।

तर्पयामास सोमेन ह्यमेधेषु सप्तसु ॥ ३

तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरण्मयम् ।

वानस्पत्यं च भौमं च यद् द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४

तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ।

सप्तैकैकस्य यूपस्य चपालाश्चोपरि स्थिताः ॥ ५

तस्य स्म यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्हिरण्मयान् ।

स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६

तेषु तस्य मखाद्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणामिद्विजातयः ॥ ७

सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।

यथा वा वर्पतो धारा असंख्येयाश्च केनचित् ॥ ८

तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।

स्युवास, K₁ B₂ 4 Dn D₃₋₅ सोभ्यु*, K₂ सो स्यु*, K₃ पथु*, K₄ मथ्यु*, B₁ T₁ G₁ सोभ्यु* (foi स ध्यु*) — K₁ 2 B D (except D₁ 5, D₃ mag) T G ins after 30 (G₄, which om 30^{ca}, ins after 590*)

591* द्विजातिसुख्यैर्मुदितैर्महास्मा

सस्त्यमान स्तुतिभिर्वराभि ।

[(L 1) K₂ मुनिभिर्, T₂ G₃ विदितो, G₂ मुदितो (foi मुदितैर्) — (L 2) T G पुष्कलाभि (for वराभि)]

Colophon om in B₂ — Major parvan Ś₁ K₁ 2 Dn₂ D₆ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan B₁ D₂ तीर्थयात्रा K₃ 4 B₂ Dn₁ n₃ D₁ 2 4-8 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name Ś₁ K₁ 2 प्रभासतीर्थयात्रा, K₁(addl) D₆ वृष्णि गमन, K₄ D₆ B₁ वृष्णिपाडव(B₁ *यादव)सवाद, B₄ कृष्णप्रयाण; D₁₋₃ यादव(D₃ वृष्णि)पाडवसमागम, D₅ वृष्णिप्रत्यागमन — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 119, Dn₂ 120 (as in text), Dn₃ S 121 (M₂ 123), D₁ 125 — Śloka no Dn D₁ 32

121

1 ^a) Ś₁ D₁ 5 नृगेण, S (except M₂) गयेन (foi नृगेण) — ^d) K₂ 4 B D (except D₁₋₃) S (except G₄ M₁) मुदम् (for मदम्); cf 7^c

2 ^a) B Dn D₄₋₈ च, D₁ 2 S तु (for हि) — ^d) D₁ 3 S बहुभिर् (for महद्भिर्)

3 ^a) Ś₁ K₁ D₆ D₆ अमूर्तरयसश्चेह, K₄ आपूर्तरयसश्चेह (in अमूर्तरयस पुत्र), D₁ अमूर्तरयस चेह, D₂ अमूर्तरयसा वेह, D₃ अमूर्तरयसश्चैव, T G₁₋₃ आपूर्तरजसश्चेह (G₁ *श्चैव), M अमूर्तरजसश्चेह — ^b) Dn D₄ 6 प्रभु, S स्वय (for प्रभुम्)

4 ^a) S₁ K D₃ 5 सवेपु (foi यज्ञे*) — ^d) Ś₁ K₂ 4 D₃ दीयते, K₁ देयते (foi नियत) — After 4, N (except K₃) ins

592* चपालयूपचमसा स्थाल्य पात्र्य स्रुच स्रुवा ।
[K₁ पात्र, D₆ पात्री (for पात्र्य) K₁ 2 B₁ 3 4 D₃ 5 transp स्रुच and स्रुवा]

5 ^b) T₂ G₂ 3 मुनय, M₁ प्रयोगात् (for प्रयोगा) — ^c) D₃ T₂ G₁ 3 4 M₁ यूपस्य (foi यूपस्य) — ^d) K₁ 2 चपाला हि, K₃ D₁₋₃ 5 S (except G₃ 4) चपालेषु (foi चपालाश्च) G₄ M₁ 2 प्रतिष्ठिता (foi [उ]परि स्थिता)

6 ^a) K₁ 2 D₁ 2 यस्य स, K₄ गमस्य, T₂ G₂ 4 ते तस्य (for तस्य स) — ^d) T₂ G₃ 4 सर्वे (foi सेन्द्रा)

7 ^a) D₃ प्रसङ्गेषु, G₁ महाश्रेष्ठ (foi मखा*) D₆ तस्य सर्वमखाद्येषु; D₁ 2 तस्य सर्वेषु यज्ञेषु — ^b) Ś₁ K₁ 3 4 D₆ D₃ G₂ M₂ धरणीपते (G₂ M₂ *ते) — After 7, B D (except D₁₋₃ 5) ins

593* प्रसख्यानानसख्येयान्प्रत्यगृह्णन्दिजातय ।
[B₁ 5 प्रसख्यकालिसख्येयान्, B₂ असख्यातान; B₄ असख्ये कान, D₆ प्रसख्याकालसख्येय]

8 ^a) Ś₁ K₁ 2 G₄ च, D₁ 2 वै (foi वा) D₁ 2 गाग्यो (for लोके) — ^c) G₂ च (for वा) K₁ यथा वर्षा बुधाराश्च — ^d) K₃ 4 B D₆ T₂ G₂ 3 M₁ स (for च)

मदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु मत्सु ॥ ९
 भवेत्संख्येयमेतद्दे यदेतत्परिकीर्तितम् ।
 न मा शक्या तु संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ १०
 हिरण्मयीभिर्गाभिश्च वृत्ताभिर्विश्वकर्मणा ।
 ब्राह्मणान्तर्यामामान नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ११
 जल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरात्मान्महात्मनः ।
 गयस्य यज्ञमानस्य तत्र तत्र विश्वा पते ॥ १२
 स लोकान्प्राप्तवानन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
 सलोकता तस्य गच्छेन्पयोण्या य उपस्पृशेत् ॥ १३
 तस्माच्चमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 उपस्पृश्य महीपाल वृत्पाप्मा भविष्यसि ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 न पयोण्या नरश्रेष्ठः श्रान्त्वा वै भ्रातृभिः सह ।
 वैदूर्यपर्वतं च नर्मदा च महानदीम् ।

समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ १५
 ततोऽस्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
 तीर्थानि रमणीयानि तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
 यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
 ददमानोऽसकृद्विचं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १७
 लोमश उवाच ।
 देवानामेति कौन्तेय तथा राजा सलोकताम् ।
 वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदावतीर्य च ॥ १८
 संधिरेप नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 एतस्माद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९
 एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशत ।
 माश्राद्यत्रापिबल्लोममक्षिभ्या मह कौशिकः ॥ २०
 चुक्रोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
 संस्तम्भयामाम च तं वामवं च्यवनः प्रभुः ।

10 *) K₂ : B₂ Dn D₂-6 द्वि (for 'व') — *) S₁ K₁ : : D₁ : न पुनश्चान्तु (na D₁ : 'नवा द्वि), K₂ B De Dn E₂-6 न तस्य नरवा (for न सा नरवा तु M₂ च यज्ञेषु (f - तु सख्यातु) — *) G₁ दक्षिणा, M₂ सख्यातु (f r दक्षिणा)

11 *) K₂ D₂-2 अनु, K₁ द्वि (f r व) — *) K₂ S म श्रेष्ठेषु (T₂ G₂ : M₂ for 'p' फोऽपु म) विना पौ

12 *) D₁ : M₁ ब्रह्मराजाना पृ, G₁ ब्रह्मया शेषया पूजा — *) S₁ K₁ सिन्दर, D₁ : सिन्दर (for 'सिन्दर') M चार्थान् (f r शर्भान्) D₁ : समानां, T₂ G₂ : M समानाना, G₁ समानान् (f - मश)

14 *) S₁ L₁ : De D₁ T₁ G₁ अदि, T₂ G₂-1 श्रम्या (f - श्र) — *) K₂ B₂-1 D (ex₁, D₁-1) [अ]थ्युत, T₂ G₂ : अत, M₂ [अ]थ्युत (for अनघ) — *) S₁ K₁ D₁ पुनश्चान्तु, T₁ पुन

15 *) S K₁-1 D₁ S (ex₁, G₁) नरश्रेष्ठ — *) B G₁ वैदूर्यं, D₁ : वैदूर्यं — M₁ r 15^{ab} S₁ m

23^{ab} उदित्य वाण्डश्रेष्ठः स प्रत्यन्त नदीवति ।

[T₁ प्रत्यन्त, M₂ (1), f - p] प्रत्यन्त]

— G₁ : 15^{ab} — *) S₁ K₁ : : D₂ भ्रमणादत, B₂ (n₁ ex₁ ex₂) Dn D₁ : समागतान्, De म जगाम म, D₁ : सिन्ध्रावनामसु, G₂ M₂ समानवर्षेषु, M₂ समानवर्षेषु (for जगाम) — *) K₂ : B₂ : De Dn D₂-6 M [अ]नघ,

D₁ : ययौ (for अनघ)

16 *) B Dn D₂-6 नद्यास्य (for ततो) — *) K₂ T₁ यानि (for 1 her. पत्र) K₁ B Dn D₁ : पुण्यान्या यानानि च (= 1 207 1^a 11^b, 210 1^a, c'c)

17 *) K₂ B Dn D₁ : नत्र तत्र S ददामो द्वि (T₁ ददो सो द्वि) (f r ददमानो) B Dn D₁ : [अ]ददद् (for अददद्)

18 G₁ om 15^{ab} — *) B Dm वैदूर्य, D₁ : वैदूर्यं (for 'वैदूर्यं')

19 *) K₂ T₁ G₂ : T₁ संधिरेया, B₁ सल्लिलेषु (for संधिरिय) — *) T₁ G₁ : M त्रेताया (for 'या) — G₁ om 19^{ab} — *) S₁ K₁ De M₁ पत्नान्, K₂ Dn D₂ पत्नम्, D₂ (sup in 25 m ax) पत्नम्, T₂ (lx corr) पत्नम् (for पत्नम्)

20 *) K₁ शर्यातियज्ञस्य, K₂ : B₂ शर्यातियज्ञस्य, T₁ M नरयाति, G₂ शर्याति — *) D₁ : देशोय सप्रका — *) S (excl₁ M₂) रामत्र (for कौशिक)

21 *) T₂ G₂ चुक्रोथ S₁ K₁ D₂ : चंप, De तस्य (for चापि) — *) S महेंद्राय — G₁ om 21^{ab} — *) De नाम, D₁ : T₂ G (G₁ om) अपि (for चापि) De D₁ : च (for म) — S reads 23^{ab} (with v 1) after 21 repeating it in its proper place

23 S rep. at 23^{ab} here, reading it with v 1 (for

सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमवासवान् ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।

किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २२

नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।

एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

लोमश उवाच ।

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भार्गवः ।

समीपे सरसः सोऽस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १

स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।

अतिष्ठत्सुवहून्कालानेकदेशे विशां पते ॥ २

स वल्मीकोऽभवद्वपिलताभिरभिसंवृतः ।

कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३

तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।

तप्यति स तपो राजन्वल्मीकेन समावृतः ॥ ४

अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।

आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५

तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।

एकैव च सुता शुभ्रा सुकन्या नाम भारत ॥ ६

सा सखीभिः परिवृता सर्वाभरणभूषिता ।

चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७

सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ।

the first time) after 21 — ^a) S (first time) महा भाग (for कथं ब्रह्मन्) — ^b) Ś₁ सोमपीथिनौ, K₄ पाथिनौ, B पीथिनौ

Colophon om in Ś₁ K₁ ३ B₄ — *Major parvan* Dn₂ D₆ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parvan* K₃ 4 D₁₋₃ (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थ-यात्रा (followed by सौकन्य in D₃), B (B₃ om) D₆ Dn D₄ ६, likewise, only सौकन्य — *Adhy name* K₃ 4 D₆ गययज्ञवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ 120, Dn₃ 121 (as in text), Dn₃ S 122 (M₂ 124), D₁ 126 — *Śloka no* Dn D₁ 24

122

1 ^a) B₁ 4 वै, D₃ तु (for [अ]भूत्) — ^b) D₂ om from नाम up to वीर (in 2^b) Ś₁ K D₆ D₁ ३ ६ नामत्, B Dn D₄ ६ भारत (for भार्गव), cf 6^d, and v 1 — ^c) Ś₁ K₁ ३ B₃ D₃ ६ सौम्य, B₂ Dn D₁ 4 ६ तस्य (for सोऽस्य) — ^d) Ś₁ K महासुनि (for 'द्युति)

2 D₂ om up to वीर (cf v 1 1) — ^b) D₁ ३ तस्थिवान् (for पाण्डव) — ^c) K₃ 4 D₁ २ T₂ G₁ ३ M₂

स वहून्कालान्, B सुचिर कालम् Dn D₄ ६ अतिष्ठत् चिर कालम् — ^a) Ś₁ K D₆ मही- (for विशा) M₁ एकपादेन भारत

3 ^b) D₁ ३ वह्नीभिर् (for लताभिर्) K₁ ३ B₂ 4 Dn D₄₋₆ इव, D₁ बहु, T₂ G₃ चाभि- (for अभि-) — ^d) Some N MSS 'लकै (for 'लिकै)

4 T₂ G₃ om 4 — ^a) K₁ सु-, G₁ [अ]पि, G₄ च (for स) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ सर्वत (K₄ सवृत) (for सर्वश) — ^c) K₂ B₂ Dn D₄₋₆ G₂ तप्यते K₁ T₁ ततो (for तपो) B D (except D₃ ६) G₄ घोरे (for राजन्)

5 ^b) K₃ 4 D₃ सर्वातिर्, S (except T₂ G₃) शय्यातिर् — ^c) D₃ T₁ G₁ राजन् (for रम्य)

6 ^c) Ś₁ K₁ ३ 4 तु, D₁ ३ हि (for च) M₁ शुभा (for सुता) B D₄ ६ T G₂₋₄ सुभ्रू, D₆ Dn सुभ्रू, D₁ ३ तासा, D₃ सिद्धा (for शुभ्रा) — ^d) Ś₁ K D₆ D₃ ६ नामत्; T₁ G₁ पार्थिव (for भारत), cf 1^b, and v 1

7 ^b) B Dn D₄ ६ दिव्या — ^d) B₁ T₂ G₂₋₄ भार्गव सा, T₁ भार्गव च (for 'वस्य) D₁ ३ ददशं ह (for समासदत्)

8 ^a) Ś₁ K₃ B₂₋₄ Dn₁ D₆ सुमती, K₂ Dn₂ D₃ 4 ६ 'मती (for 'दती) Dn₃ T₁ G₁ M₂ सा वै वसुमतीं तत्र, D₁ ३ सा च कृष्णमतीलेव — ^b) K₄ वीक्ष्यमाना, B Dn

वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८
 रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
 वभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
 तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।
 ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ १०
 तां पश्यमानो विजने न रेमे परमद्युतिः ।
 श्रामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोवलसमन्वितः ।
 तामावभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ११
 ततः सुकन्या बल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
 कौतूहलात्कण्ठकेन बुद्धिमोदवलात्कृता ॥ १२
 किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्विभेदास्य लोचने ।
 अक्रुध्यत्स तथा विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
 ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रं समावृणोत् ॥ १३
 ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे मैन्यमानाहदुःखितम् ।

तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४
 तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोपणस्य विशेषतः ।
 केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
 ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्वत् ब्रूत माचिरम् ॥ १५
 तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विब्रोऽपकृतं वयम् ।
 सर्वोपायैर्यथाकारं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ १६
 ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ।
 पर्यपृच्छत्सुहृद्बर्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥ १७
 आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
 पितरं दुःखितं चापि सुकन्येदमथाववीत् ॥ १८
 मयाटन्येह बल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।
 खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिक्रात् ॥ १९
 एतच्छ्रुत्वा तु शर्यातिर्बल्मीकं तूर्णमाद्रवत् ।
 तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥ २०

C 3 10337
 B 3 122 22
 K 3 123 20

D₁ ० S पश्यती सु, D₁ २ वनोद्देशे S₁ K₃ B₁ ३ ४ Dc₁
 Dn D₃ T₁ मनोरमा, B₂ T₂ G M₂ 'हरां, D₁ २ 'रम, D₄ ०
 'रमा — ०) T₁ G₄ वनस्वति G₂ ४ प्रचिन्वती, M प्रचि-
 न्वाना

9 B₃ om 9-11 — ०) M₁om सुकन्या (for रूपेण)
 — ०) S₁ K D₃ ० सुरापान, B₁ सुरूपेण; Dc समोद्देशे,
 D₁ २ मधुपान (for मदनेन) T₁ M₂ दमेन (M₂ मदेन)
 मदनेन च

10 B₃ om 10 (cf v l 9), M₁ om 10^a-11^d — ०)
 G₄ चलतीन् (for चरन्तीन्)

11 B₃ om 11 (cf v l 9), M₁ om 11^{abcd} (cf v.l.
 10), K₃ om 11^{cd} — ०) K₄ B Dc Dn D₃-० विप्रर्षिस्
 (for ब्रह्मर्षिस्) D₁ २ ब्रह्मर्षि कामसनसत्स — ०) S₁ K₂
 आभाषत, K₄ वभाषे च (for आवभाषे) — १) S₁ K₁ ३
 तस्य (for चान्य)

13 ०) D₁ २ T₁ G₂ महसा (for य तथा) D₁ नेत्रे,
 T G₂ ३ M₁ विद्वो, G₄ विप्रो (for विद्धे) — ०) D₁ विद्धे
 (for नेत्रे) T₁ G₁ तथा नेत्रेतिमन्युमान् — ०) K₄
 मर्याति, T₁ G₂ M शर्याति, G₁ शर्याति — १) K₂-
 B D (except D₃) T₃ G₃ M 'न्मूत्रे

14 ०) D₁ २ शकृन्मूत्रे ततो रुद्धे — ०) K₄ M₁ मैन्य-
 मत्साह दुःखित, B₂ मैन्यमानाह दुःखित, Dc D₁ २ ४ ० T G
 M₂ मैन्यमाम्नीसुदुःखित — ०) S₁ K₂ ४ Dc D₁ ३ M₂

पर्यतप्यत, K₁ 'पृच्छश्च

15 ०) D₁ २ ज्ञानाद्वाप्यथ वाज्ञानात् — १) K₄ M₂
 तदिद, B₁ ३ तद्वत्, Dc Dn D₂ ४ तद् द्रुत (for तद्वत्)
 D₁ २ T G नानृत (T₁ G₁ ३ तद् द्रुत, T₃ G₃ ४ द्रुत वै) वद-
 तानवा

16 ०) K₃ T₁ G₁ ३ M विद्या (for विप्रो) D₁ २
 नानृत करवामहे — ०) Dc₂ सर्वपा वै (for सर्वोपायैरु)
 — ०) T₁ G₁ transp भवान् and तद् S₁ K Dc D₃ ०
 ममधि, G₄ तदभि (for तदधि)

17 ०) D₁ २ ततस्तु स महीपाल — ०) B₁ य य (for
 पर्य-) B₂ ४ G₁ सुहृद्बर्गान् — ०) B₂ Dn D₄ ० G₁ पर्यं
 (for प्रत्यं)

18 ०) K₁ अनाहायां, D₁ २ परमार्तं, T₁ आनाख्यातं,
 G₂ ४ सा तदातं (for आनाहार्तं) G₄ तत सैन्य (for ततो
 दृष्ट्वा) — S₁ om 18^{bc} — ०) G₄ ततो दृष्ट्वा (for तत्सै-
 न्यम्) — ०) B D (except D₁-३) दृष्ट्वा (for चापि)
 — ०) D₁ २ (with hiatus) सुकन्या इदमवधीत

19 ०) S₁ K₁ २ मया क्लिष्ट, K₄ मयाटन्ये हि, D₁ ३
 मया ब्रमत्या, D₃ मयागल्लेह, G₂ मयाटत्या च — ०) S₁ K₁
 G₁ दृष्ट्वा (for दृष्ट) — ०) S₁ K₁ ३ D₁ २ ० खद्योतवनविज्ञा-
 नात्, K₃ ४ 'वदवज्ञानात्, S 'वदभि (M₁ 'वि) ज्ञाय

20 S₁ om 20^{ab} — ०) B₂ ४ D₃ ० transp शर्याति
 and बल्मीक K₄ Dc₂ शर्यातिर, S (except T₂ G₃) शर्या-

अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
 अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २१
 ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
 रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहवलात्कृताम् ॥ २२
 तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन्दुहितरं तव ।
 क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
 ऋपेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।

ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां च्यवनः प्रससाद ह ।
 प्राप्तप्रसादो राजा स सैन्यः पुनराब्रजत् ॥ २५
 सुकन्यापि पति लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
 नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
 अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनस्रयिका ।
 समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

लोमश उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुराणामश्विनौ नृप ।
 कृताभिपेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १

तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गी देवराजसुतामिव ।
 ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ २
 कस्य त्वमसि वामोरु किं वने वै करोषि च ।

तिर (for शर्यातिर) K₁ B₂ 4 Dc₁ अभ्यगात्, D₄ ० अभ्य
 यात् (for आद्रवत्) — After 20^c, T₂ G₂₋₄ ins
 595* चन्द्रादित्यसमप्रभम् ।

ज्ञानवृद्ध वयोवृद्ध
 [(L 2) T₂ G₃ शील^o (for वयो^o)]

21 D₅ om 21 — ^a) K₃ अयाचत स, M^o चताथ
 (for चदथ) — ^b) Ś₁ K₁ 3 4 Dc स महीपति^o (for
 पृथिवी^o) — After 21, D₃ ins

596* इमामेव च ते कन्या ददामि सुदृढव्रत ।
 भार्यार्थी त्व गृहाणेमा प्रसीदस्व च भार्गव ।

22 After 22^{ab}, B D (except D₁₋₃ 5) ins
 597* अपमानादह विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ।

— ^a) S₁ K D₃ लोभमोहसमावृता, D₅ समावृत^o, M बुद्धि-
 मोहवलात्कृता

23 ^o) B₂ Dn D₄ ० क्षस्यामीति (for क्षमि^o)

24 Before 24, all MSS except G₄ ins (the super-
 fluous) लोमश उ^o

25 ^a) T G तु (for च) — ^o) S₁ K D₃ 5 प्राप्ते
 प्रमादे K₄ राजन्स, B Dc Dn D₄ ० राजा वै, D₁ 2
 राजासौ, D₅ राजा च; T G राजर्षि (for राजा स) — ^a)
 K₃ 4 B D (except D₁ 3) T₂ G₃ पुरम् (for पुनर) K₃
 सैन्य पुरमथाब्रजत्

27 ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁ 2 अनसूयया, Dc₂ D₃ G₂ 4 M₁

अनसूयका, M₂ अनसूयता

Colophon — Major parvan S₁ K₁ 2 T G₂₋₄ M₁
 आरण्य — Sub-parvan B₄ T₁ तीर्थयात्रा, followed by
 सौकन्य S₁ K₁ 2 (all om sub-parvan name) men-
 tion only सुकन्योपाख्यान, K₃ 4 D₁ 5, likewise, only
 लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य, and B₁₋₃ Dc
 Dn₁ n₃ D₂₋₄ ० T₂ G₃ only सौकन्य — Adhy name
 T G₃ सुकन्याप्रदान — Adhy no (figures, words or
 both) K₁ 27 (= 127), Dn₁ (sup ln) 121, Dn₂
 122 (as in text), Dn₃ S 123 (M₂ 125), D₁ 127
 — Śloka no Dn 29, D₁ 31

123

1 ^b) Ś₁ K Dc D₅ नासत्याव, B₂ 3 D₃ 4 ० त्रिदश्याम्,
 D₁ 2 पुराणाम्, G₁ सीराणाम् (for सुराणाम्) D₁ 2 उभौ,
 G₁ तदा (for नृप)

2 ^d) D₅ नृप (for [इ]दम्), cf 1^b

3 ^a) Ś₁ K₁ 2 अथ (for असि) — ^b) S₁ K D₃ 5
 किं वनेस्मिन् (D₃ वनेस्मिन्कि) चिकीर्षसि, B Dc Dn D₄ ०
 वनेस्मिन्कि करोषि च (D₅ वा), D₁ 2 किं चात्र क्रियते स्वया
 — ^o) Ś₁ K D₃ 5 इच्छाम (K₁ 2 4 व) स्वा वय ज्ञातु, D₁ 2

उच्छान भद्रे ज्ञातुं त्वा तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३
 ततः सुकन्या संवीता तातुवाच सुरोत्तमौ ।
 शर्यातितनया वित्तं भार्यां च च्यवनस्य माम् ॥ ४
 अथाश्विनौ प्रहस्यैतामवृता पुनरेव तु ।
 रुथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५
 भ्राजसे वनमध्ये त्वं विद्युत्सौदामिनी यथा ।
 न देवेष्वपि तुल्या हि त्वया पश्याव भामिनि ॥ ६
 सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
 शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्क्तिनी ॥ ७
 रुस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
 त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगवहिष्कृतम् ॥ ८
 असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते ।

मातु च्यवनमुन्मृज्य मयस्वैकमात्रयोः ।
 पत्यर्थं देवगर्भाभि मा त्र्या यौवनं कृथाः ॥ ९
 एवमुक्त्वा सुकन्या तु सुरौ ताविदमत्रवीत् ।
 रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मा पर्यशङ्किथाः ॥ १०
 ताववृता पुनस्त्वेनामात्रा देवभिपश्यौ ।
 युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पति तव ॥ ११
 ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ।
 एतेन ममयेनैनमामन्त्रय वरानने ॥ १२
 सा तयोर्वचनाद्राजक्षुपसंगम्य भार्गवम् ।
 उवाच वाम्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुमुतं प्रति ॥ १३
 तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
 भर्त्रो मा ममनुज्ञाता क्रियतामित्यथाववीत् ॥ १४

ज्ञातुं ग्यामिच्छतो भद्रे

4 °) B De Dn D₃ १ ० T₂ G₃ मवीडा (for संवीता)
 — °) G₁ उवाच च (for तातुवाच) D₁ २ उवाच सुरम-
 त्तमौ — °) K₁ शर्याति, T₁G₂ M शर्याति; G₁ शर्यातेस
 — °) B Dn D₁ ० transp च and माम् D₃ तु (for च)
 — After 4, S ins

598* नास्माद् चाह सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्ननिष्ठिता ।

साह सर्वाभ्राना नित्य भर्तारमनुवर्तिनी ।

[(L 1) M₃ चापि (for चाह) M₁ transp सुकन्येति
 and नृलोकेऽस्मिन् M₁ च विद्युता (for प्रति) — (L 2)
 T₁ G₁ M₂ अनार प्रति वि(G₁ नि)ष्ठिता, M₁ परि प्रति सुनि]

5 °) S₁ k D₁₋₃ १ ततो (for अथा) K₃ ३ De
 D₃ ० T G₁ ३ M [पु]ना, T₂ G₃ [इ]मा (for [पु]ना)
 — °) S₁ k₂ गताध्वरे, K₃ *मने, D₃ *धने, D₅ वुधे, S
 गता वने (G₁ वरानने)

6 °) De य (for एव) S₁ k₁ ३ D₃ व्रानस्य(D₃ मे)-
 स्मिन्ननोद्देशे, K₁ B Dn D₁ ० भ्राजसेस्मिन्नने भीर, D₁ ३
 व्रानसे तनुमध्या एव — °) = 3 50 12^d K₁ ३ B₁ ३
 *सौदामिनी — °) G₁ ३ तुल्यागीं (for तुल्या हि) — °)
 k₁₋₃ D₁ तव (for एवया) k₁ B₁₋₃ D₁ पश्यामि B De
 Dn D₃₋₅ भामिनि (for भामिनि) — After 6 B D
 (except D₁₋₃ १) S ins

599* अनाभरणसपन्ना परमाम्बरस्वर्णिता ।

शोभयस्वधिक भद्रे वनमध्यनलकृता ।

[(L 2) S शोभने-य(T₁ G₂ *ण)धिक S प्वन् (for वनन्)
 T₂ G₃ पुनरलकृता (for मध्यनल)]

7 G₁ om 7^{ab} — °) S₁ k शोभेस्यम्, B₂ ३ Dn
 D₁₋₄ ० शोभसे तु (D₁ ३ हि), D₃ शुभे एव (for शोभे
 वास्तु) M₂ अहीनागी (for अनर) — °) G₂ १ रय
 (for रयेव)

8 °) D₁₋₃ एवमुपासमि, T₂ G₃ १ एवमुपासमि, G₂ M₁
 त्वमुपासे हि (for स्वमुपास्मे ह) — °) D₃ G₁ विप्रति

9 °) S₁ K De वा, Dn तु (for च) — °) S₁ k D₃
 साद्य, B₂ De Dn D₁ ३ १ ० G₁ सा एव (for मातु) S₁
 k₁ ३ न्यसनम् (for च्यवनम्) — °) G₂ M₂ वरयै ह एवम्
 (for परयस्यैकम्)

10 °) B D (except D₁₋₃) [अ]पि (for तु) G₁
 सुकन्या चैवमुक्त्वा च, M₂ एवमुक्त्वा तु मा कन्या — °) D₁ ३
 प्रीत्या (for पत्यौ) S₁ k₁ ३ पत्यौ रताह च्यवने — °) De
 नैव (for मैव) K₃ १ B₂₋₄ D मा (for मा) S₁ पदना
 कृता (sic) k₂₋₄ De D₁ ३ पर्यशङ्कता (De₁ त), B₂
 *शक्ति, B₁ परिशक्तिथा, D₃ परिशक्ति

11 °) M एव (for आया) B₂ M₂ देवभिपश्यौ.
 D₃ देवौ निपश्यौ

12 °) M एवम् (for तस्य) — °) S एतर B D₁
 D₁ ० वृणीत्याख्यानं पति — °) S₁ k₁ ३ १ आयम्, De
 एवम्, D₁ ३ एव, T₁ एतम्, T₂ G₃ उमम् (for एतम्) — °)
 S₁ k De Dn सुमध्यमे, B D₁ ० पति शुभे, D₃ शुचिस्मिते
 (for वरा)

14 k₁ Dn₁ om (hapl) 11^c-15^b — °) D₁ ३ S
 transp भर्त्रो and मा

15 k₁ Dn₁ om 15^{ab} (cl vl 13 — °) M₁

श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ।
 ऊचन् राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ १५
 ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
 अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्रविशतां प्रभो ॥ १६
 ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ।
 दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 तुल्यरूपधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १७
 तेऽञ्जुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
 अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ।
 यत्र वाप्यमिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

सा समीक्ष्य तु तान्सर्वास्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
 निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वत्रे स्वकं पतिम् ॥ १९
 लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयोरूपं च वाञ्छितम् ।
 हृद्योऽत्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ २०
 यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
 कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिमाम् ॥ २१
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ।
 मिपतो देवराजस्य सत्यमेतद्भवीमि वाम् ॥ २२
 तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
 च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजहतुः ॥ २३

ततो* (for तद्) Ś1 K2-4 Dn2 n3 D1-3 5 T1
 G2 4 तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वा(Ś1 *नोर्वा)क्य — १) Ś1 K3 3
 Dn2 n3 D1-3 5 तस्यास्तौ, K4 T1 G2 4 (by transp)
 तस्यास्तव

16 १) T G3 4 M तत्, G1 ता (for ह) — ४) K4
 B2-4 Dn D4-5 T2 G1-3 M1 प्राविशता, B1 Dc D1 2
 प्राविशतौ, G4 प्राविशतान् B1 Dc D1 2 उभौ, B2-4 Dn
 D4 5 M1 तदा (for प्रभो)

17 १) B Dn D4 5 तदा, S त्रय (for तत) — ०) K3 D3 5 चैव (for सर्वे) — ०) N (except B1 D1) *चेव*
 (for *रूप*) K1 3 D1 2 5 सर्वे (for चैव)

18 After 18^{cd}, S (except G1) ins

600* तमश्विनोरन्यतम च्यवन वा मनस्विनि ।

[T1 G2 M यज्ञस्विनि]

— ०) D1 3 य तु (for यत्र) K1 4 B3 Dc D1 2 4 5
 चा* (for वा*) T1 G1 यमेवमभि*, T2 G3 यमेव त्व हि
 कामासि, G2 य त्वमेवाभि*, G4 यमेव त्वभि* — 1) Dc
 D1 2 S शुभा(T1 G1 वरा)नने (for सुशो*)

19 ०) K4 च (for तु) — ०) K4 D1 3 साध्वी, M1
 हित्वा (for बुद्ध्या) — ४) T G ततो; M देवौ (for देवी)
 K3 D1 2 S transp स्वकं and पतिम् K4 देवौ ताविदम-
 यवीत् — After 19, K4 D2 ins

601* यद्यह मनसा नान्य पतिमिच्छे स्वक विना ।

तेन सत्येन मे देवौ प्रयच्छेता पतिं मम ।

[(L 1) D2 यथाहमगता नान्य (for the prior half)

— (L 2) D3 स्वक (for मम)]

K4 D3 cont D1 ins after 19

602* एवमुक्तौ तथा साध्व्या नासत्यौ सुरसत्तमौ ।
 दर्शयामासतुस्त्वस्या सुकन्याया भृगो सुतम् ।

Thereafter K4 repeats 19^{cd} (1), and then cont

603* ततो देवा सुतुष्टाश्च च्यवन त पतिं ददु ।

21 ०) S1 K1 यदर्थ, K3 D3 यदह (for यथाह)

22 १) S1 K1 3 4 D3 सोमपा(S1 *पी)यिनौ

23 १) D1 3 जग्मतुस्तत* (for प्रति*) — ०) K3 B

D4 5 च (for [अ]पि) — After 23, D1 2 ins

604* तस्मिन्नेव सरस्तीरे धिभ्रतौ रूपसुत्तमम् ।

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 Dn2 Dc T2
 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* M2 तीर्थयात्रा, followed
 by सौकन्य Ś1 K1 3 (all om sub parvan name)
 mention only सुकन्योपाख्यान, K3 4 D1 3, likewise,
 only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य, and B Dc
 Dn D2 4-5, only सौकन्य — *Adhy name* T2 G3 च्यवन-
 रूपप्राप्तिकथन, M2 च्यवनरूपलाभ — *Adhy no* (figures,
 words or both) Dn1 122, Dn2 123 (as in text),
 Dn3 S 124 (M2 126), D1 128 — *Śloka no* Dn
 25, D1 28

124

1 Dn2 T G3 om the ref — ०) B D (except
 D3 5) T2 (after corr) G4 शुभ्राव, T1 3 (before corr)
 G1-3 M सशुल्य (for श्रुत्वा तु) K4 सयातिर्, S (except
 T2 G3 4) शर्यातिर् — १) S (except M1) युवान (for

१२४

लोमश उवाच ।

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयःस्थं च्यवनं कृतम् ।
 संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १
 च्यवनं च सुकन्या च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
 रेमे महीपः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीगिव ॥ २
 ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोषविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे महामनाः ॥ ३
 अयं नं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् ।
 याजयिष्यामि राजंस्त्वा संभारानुपकल्पय ॥ ४
 ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः ।
 च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
 प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६
 तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
 अद्भुतानि च तत्रासन्त्यानि तानि निबोध मे ॥ ७

अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
 तमिन्द्रो वारयामास गृह्यमाणं तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ।
 भिषजौ देवपुत्राणां कर्मणा नैवमर्हतः ॥ ९

च्यवन उवाच ।

मावमंस्था महात्मानो रूपद्रविणवत्तरौ ।
 यौ चक्रतुर्मा मधवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १०
 ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।
 अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११

इन्द्र उवाच ।

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
 लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२

लोमश उवाच ।

एतदेव यदा वाक्यमाश्रेडयति वासवः ।

C 3 10383
B 3 124 13
K 3 125 13

वयस्य) — °) Ś₁ K Dc D₃ s M प्रहृष्ट, Dn G₂ सु
(for स')

2 T₁ M₂ om 2^{cd} — °) B₂ s D (except D₁₋₃ s)
समाय (for महीप) MSS शर्याति, शयाति, etc.,
hereafter these variants are completely ignored!
— °) D₁ s कृत्स्ना लृच्चे मेदिनी

3 Ś₁ om 3^{cd} — °) T₂ G₂₋₄ M₂ कल्याणी — °)
S (except G₁) कथा (for कथाश्) K₂ B Dn D₄ s मनो
रमा (B₁ महीपति) (for महा')

4 °b) Ś₁ च्यवनश्च महाराज प्रोवाच परि' — °) B
Dn₁ ns D₄ s अव' (for उप')

5 °) B Dc Dn D₄ s अवनी' (for पृथिवी')

6 °) S (except G₄) याज्ञीये — °) Ś₁ K₁ s D₅
द्विमात्

7 °) D₁ s T₁ G₁ अत्य (D₁ s यान्य) दुतानि (for अद्भु
तानि च) — °) D₁ s तानि मे गदत शृणु

8 °) S₁ सा गृह्याणे (sic), K₁ s सा गृह्याण, K₃ D₅
गृह्याण तु, B₂₋₄ Dc Dn D₄ गृह्याण स (for गृह्य') B₁
प्रतिग्रह, D₁ s तयोर्देवि, D₅ तयो मव K₄ D₁₋₃ सा गृह्या

णंतयोर्ग्रह — After 8, Ś₁ reads 13^{cd}

9 °) K₂ s D₅ नासत्यौ देवतास्विह (D₅ 'स्विनौ) — °)
S₁ K D₃ देवताना हि, B Dc Dn D₄₋₆ दिवि देवाना, D₁ s
देवलोकस्य (for 'पुत्राणा) — °) T₂ G₃ s कर्मणा (for
'णा) Ś₁ K₁ s 4 D₁₋₃ तेन गर्हितौ, K₃ B Dc Dn D₄₋₆
तेन नार्हत (for नैव)

10 Ś₁ om (hapl) 10-12 — °) B Dn D₄ s
महोत्साहौ, Dc नामसथा — °) K₄ D₃ 'वचमौ, D₁ s
'समतौ, T₂ G₃ वचमौ, G₄ 'वित्तमौ

11 Ś₁ om 11 (cf v 1 10) — °) K₁ D₅ ऋते
त्वा, M त्वदते (for ऋते त्वा) D₁ s तौ तस्माद्विबुधश्रेष्ठ
— °) M₂ नैवा' (for वै ना') B₄ स्वर, Dc₂ T₁ s
(before cori) स्वय (for सवम्) D₁ s नेदगपकु त्वमर्हसि
— °) K₃ s D₃ s T₂ G₂₋₄ परतप, Dc परतपौ, D₁ s सुरो
त्तौ (for पुर)

13 °) D₁ G₁ यथा, T₂ G₂₋₄ तदा (for यदा) — °)
K₁ s S (except M₂) वासवे, B Dn D₄₋₆ देवराट् (for
वासव) — °) S₁ T₂ G₂₋₄ तु तद्वाक्य, D₁ तु त शक्र, D₂
च त शक्र (for तत शक्र); cf 14^a and v 1

प्रनादत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
 ग्रहीष्यन्तं तु तं मोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
 समीक्ष्य बलभिदेव इदं वचनमत्रवीत् ॥ १४
 आभ्यामर्षाय मोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
 वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
 एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
 जग्राह विधिवत्मोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
 ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
 तस्य प्रहरतो ग्राहं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
 मन्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
 कृत्यार्थं सुमहातेजा देवं हिसितुमुद्यतः ॥ १८
 ततः कृत्या समभवदपेस्तस्य तपोबलात् ।
 मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥ १९
 तस्यास्यमभवद्वोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ।
 हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ २०
 चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ।
 इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
 प्राकारसदृशाकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २१
 ग्राहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ।
 नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रमन्तकसंनिभम् ॥ २२
 लेलिहञ्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपललोलया ।
 व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् ॥ २३
 स भक्षयिष्यन्संकुद्रः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
 महता घोररूपेण लोकाञ्शब्देन नादयन् ॥ २४

- 14 ^a) S₁ K₁ ३ D₁ ३ M₁ तत , K_३ ४ सुत (for तु त) — ^c) M₁ बल* (for बल*)
 15 ^a) D₁ ३ प्रेषयिष्यामि (for प्रहरि*) — ^d) D₁ ३ दुरामद (for अनुत्तमम्)
 16 G₁ om 16^{ab} — ^b) T_३ G_{३-४} [अ]ध (for स) — S₁ D₁ T_३ G_३ (hapl) om 16^c-17^d
 17 S₁ D₁ T_३ G_३ om 17 (cf v 1 16) — ^{ab}) K_३ ४ D₁ कोपाद्ब्रमिद्र (for वज्र घोररूप)
 18 ^a) K_{३-४} B Dc Dn D_{३-४} त (for स-) G₁ त याद् (for च्यवनो) D₁ ३ च्यवन स्तम्भयामास — ^b) D₁ ३ युहाय T_३ (by corr) [ऽ]नले — ^c) B_३ T_३ (by corr) कृत्यार्थं D₁ ३ स (for सु) — ^d) Ś₁ K₁ देवान् (for देव) D₁ ३ देवेन हतुमुद्यत
 19 ^a) D₁ ३ नत्र (for तत) S₁ K D_३ ३ तत्र कृत्यो नरो ऋषे, B Dc D_३ ३ तत्र कृत्याय सज्जे — ^b) N (except D₁ ३) मुनेत् (for ऋषेत्) — ^c) D₁ ३ कायो (for तीर्थो) — ^d) T₁ G_३ महारय (for सुर) D₁ ३ महावीर्यो महारय* — ^e) Dc T G_३ ३ तस्य (for यस्य) — ^f) S₁ K_३ ४, K_३ D_३ M T, D₁ ३ स (for तु) — After 19 S₁ K₁ ३ ४ D_{1-३} ins

७७०* तस्य प्रनाय वपुषा न तुल्यमिह विद्यते ।

- 20 ^b) B_३ D₁ ३ M तीक्ष्णाग्रदशनं, T_३ तीक्ष्ण तद्दशनं, G_३ तीक्ष्णाग्र दशन — ^c) S₁ K D_{1-३} ३ हनुरेक स्थितस्व B_३ ३ ४ Dc Dn D_३ ३ M त्वस्य (for तस्य) — ^d) Ś₁ K

D_{1-३} ३ भूमावेको दिव गत*

- 21 ^a) S₁ K B Dn D₁ ३-४ चा (K_३ त्वा)यता (for अ*) Dc आयताश्चतुरो दष्टा — ^c) Ś₁ K_३ ३ B_३ ३ ४ Dn D_३ ४ T G_३ ३ तस्य (for त्वस्य) — ^e) Ś₁ प्राकारदशना*, K_३ ३ ४ D_३ *शिखरा*, K_३ B Dc Dn D_{३-४} प्रासादशिखरा*, D₁ ३ प्राकारपरिखा*, T_३ G_३ M_३ प्रासादसदृशा*
 22 Dc_३ om 22^{ab} — ^a) T G परिघसकाशौ — ^b) S व्यायतौ (for आयतौ) K_३ चायुत, D_३ अयुतौ, T_३ G_३ ३ भीषणौ (for अयुत) S_३ सम, K_३ शम, G_३ शत (for समौ) — ^c) G_३ ३ ४ शशिरवि* (by transp) — ^d) B Dn D_३ ४ वक्त्रं कालाग्निसन्निभ
 23 ^b) K_३ ४ D_३ विद्युच्चलित*, D_३ ३ विद्युच्चापल*, D_३ विद्युच्चल* — ^d) T_३ G_३ ३ जगद्बली
 24 ^a) Ś₁ Dc D₁ ३ स (for स) — ^c) Ś₁ K_३ ३ ४ D_३ ३ घोरनादेन — ^d) K_३ B_३ Dc D_३ ३ ४ S (except M_३) पूर* (for नाद*)

Colophon — Major partan Ś₁ K_३ ३ Dn_३ T G_{३-४} M_३ आरण्य — Sub partan N (om sub partan name) mentions only सौकन्य (K_३ D_३ लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य) — Adhy name T_३ G_३ पुरवर वज्रन्मभन — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 123, Dn_३ 121 (as in text), Dn_३ S 125 (M_३ 127), D₁ 129 — Śloka no Dn D_३ 25

१२५

लोमश उवाच ।

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
 आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १
 भयात्संस्तम्भितभ्रुजः सृक्किणी लेलिहन्सुहुः ।
 ततोऽन्नवीदेवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
 सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
 भविष्यतः सत्यमेतद्रचो ब्रह्मन्त्रवीमि ते ॥ ३
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।
 जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४
 सोमार्हावश्विनावेता यथैवाद्य कृतौ त्वया ।
 भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५

सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥ ६
 एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।
 स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥ ७
 मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ८
 तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
 अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ ९
 विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वदतां वरः ।
 सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया ॥ १०

C 3 10406
 B 3 126 11
 K 3 126 11

125

2 °) D₁ ३ स तथा (for भयात्स-) — °) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₂ T₂ G₂ ३ सृक्किणी, B सृक्की, D₃ सृक्की, G₁ सृक्किणी,
 M₁ सृक्की, M₂ सृक्किणी G₁ ४ परिलेलिहन् (for लेलिह-
 न्सुहुः) — °) D₅ पाडवेय (for देवराजश्च) Ś₁ K₁ D₃
 प्रगतोऽन्नवीदेवराजश्च (hypermetric!)

3 B₄ om ३-४ — °) D₁ ३ भविष्येते वच सत्य
 — °) Ś₁ K₁ ३ D₅ सत्य (for ब्रह्मन्) K₃ ४ B D_n D₁-३
 वचो विप्र (D₁ ३ सर्वमेतत्) प्रसीद मे

4 B₄ om ४ (cf v l ३) — °) S₁ K₁ ३ ४ मा (for
 न) — °) K₁ ३ D₃ भवति (for भवतु) T₁ G₂ ४ M₂
 एषोपरो (for एष परो) S₁ K₁ D₁ तपोधन (for परो विधिः)
 — °) D₁ ३ स्वाह (for चाह) B₁ देवर्षे, B₂ ३ S ब्रह्म
 (for विप्र)

5 °) T₂ G₁-३ सोमपौ (for सोमार्हा) — °) D_n D₅
 यथा वाच, G₁ तथै* (for यथै*) K₄ D₁-३ T₁ transp
 कृतौ and त्वया — After 5^{ab} S ins

606* तथैव मामपि ब्रह्मन्त्रेयसा योक्तुमर्हसि ।

— T₂ om 5^c-6^f

6 T₂ om 6 (cf v l 5) — °) T₁ G (G₃ om)
 M₂ transp लोके and कीर्ति S₁ K₁ ३ ४ D₃ भवेदिति;
 K₃ D₁ ३ भविष्यति (for प्रथे*) — °) D₁ ३ एव, S
 (except G₃, T₂ om) ततो (for जतो) D₁ ३ [ए]व (for

[ए]वद्) M प्रथित (for विहित) — After 6^{cd}, D₁ ३
 ins

607* इह रिरसया देवाः पितरश्च महर्षयः ।

अर्चयन्ति महाप्राज्ञ क्रतु तव महाबला ।

— °) B D_c D_n D₄ ० S (except M₂ T₂ om) एव
 (for एतद्) S₁ K₁ ३ यदि* (for यथे*)

7 °) B D_n D₄ ० भार्गवस्य (for च्यव*) — °) Ś₁
 K₁ ३ मन्युर्व्यपागमं, K₃ D₅ मन्युर्व्यपागमं, K₄ D₃ मन्युर्व्य-
 पासं, D₅ G₂ स मन्युरगमं, D₁ ३ T₂ G₃ स मन्युरगमं;
 G₄ स मन्युर्व्यपागमं, M शम मन्युरगं

8 °) K₁ D₁ ३ ४ पूर्व (for पूर्व) D₁ ३ महात्मना
 (for पुन पुन)

9 °) B D_n D₄ ० G₁ M₂ तदा मद, D₅ ततो मद,
 D₁ ३ मदमेव S₁ K₁ ३ च (for वि-) — °) B₁ ३ भ्या
 सह देवाभ्या

10 °) B D (except D₃ ३) T₂ G₂-३ transp सर्वे
 and लोके* T₂ (before corr) G₂ ४ ददता (for व*)
 T₁ ३ (before corr) वर — °) G₄ तदारण्ये (for सहा*)
 — °) B₃ D_c D_n D₁ ३ ४ ० [अ]नुकूलया, D₃ [अ]नुरक्तवान्
 — After 10, D₁ ३ ins

608* अद्यापीह प्रगायन्ति गाथा तस्यैव धीमता ।

वा ध्रुत्वा चक्षुषोर्हानि नामुवन्तीह मानवा ।

शर्याति च सुकन्या च च्यवन शक्रमन्थिनौ ।

ये भुक्त्वा सस्मरिष्यन्ति तेषा चक्षुर्न हीयते ।

तस्यैतद्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥ ११
 एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
 पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १२
 आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
 चैत्याश्चैते बहुशतान्निदशानां युधिष्ठिर ॥ १३
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृपयः पर्युपासते ।

वैखानसाश्च ऋपयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १४
 शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रसवणानि च ।
 सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १५
 शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
 नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ १६
 इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ १७
 इह ते वै चरुन्प्राश्नमृपयश्च विशां पते ।
 यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ १८

11 ^b) D₁ M दिव्य (for राजन्) T₁ G₁ विशा पते (for प्रका) — After 11^{ab}, Ś₁ K D₃ read 13^{abcd} — ^d) T₁ G₁ समर्चय (for च तर्पय) — After 11, T₁ ins 609* तर्पयाद्य पितृन्देवान्पयसा पावनेन च ।

12 ^a) Ś₁ K₂ T₁ एत, K₁ एव (for एतद्) D₁ ३ एतत्पश्य च राजेंद्र — ^b) K₁ B₄ D₀ सिकताख्य, K₃ शितिकाक्ष, K₄ D₃ शितिकठश्च; T₁ G M₁ सिकताख्यश्च (G₁ सिकतस्य) D₁ ३ सितिकठस्य च प्रभो — ^d) Ś₁ K₁ ३ कुरुनवन, D₂ (by transp) दर्शन कुरु. — ^e) K₃ ४ महाभाग, D₃ T G महीपाल (T₁ G₁ च सर्वेषु) (for महाराज) — ^f) T₁ G₁ महाराज (for सर्वेषु च) D₀ D₃ [ए]व, T₂ G₃ ४ [ए]पु (for च) D₃ [उ]क्क (for जल) K₁ B D₀ स्पृशन् — After 12, K₁ ३ B₁ (om line 3) ३ (om line 4) D (except D₁₋₃ 5) ins

610* स्थाणोर्भन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।

सधिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।

अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशन ।

अत्रोपस्पृश चैव त्व सर्वपापप्रणाशने ।

[(L 1) B₁₋₃ यास्यसि (for प्राप्स्यसि)]

— After 12, the sequence in D₁ is 13^{ef}-14^{ab}, 13^{abcd}, 610*, 14^{cd}, 15 etc

13 S₁ K D₃ read 13^{abcd} after 11^{ab} For sequence in D₁ of v1 12, D₂ reads 13^{abcd} after 14 — ^a) Ś₁ K₁ T₂ G₂ ३ M अर्चीक, B₃ D₁ G₁ आर्चिक, D₀ ३ आवीक — ^e) Ś₁ K₁ नित्याश्च, K₄ याज्याश्च, D₁ चित्याश्च, T₁ G₁ चित्याश्च; M₁ चित्यश्च, M₂ चित्यश्च (for चैत्याश्च) B₁ ४ D₀ चैव, T₁ G₁ ३ ४ M₁ चैता; M₂ corrupt (for चैते) Ś₁ K₁ D₃ बहुमताश्च; K₂ B D₀ D_n D₄ ० विधाश्च, M₁ शिवाश्च

14 For sequence in D₁ of v1 12 — ^a) K₁ ३

D₃ ० S चद्रसरो, B₂ चद्रमस K₁₋₃ D₃ ० राजन्; S नित्य (for तीर्थ) — ^b) K₃ D₃ S अर्चयन्त्य (K₃ आजहु ऋ, D₃ आजहनृ)पय सदा — ^c) K₃ ४ B D₀ D_n D₂ ४ ० वाल (K₄ B D₀ ० लि)खिल्या, D₁ पुरा केचिद्, M पुराणाश्च (for च ऋपयो) T G वैखानसप्रभृतयो — ^d) K₃ ४ B D₀ D_n D₂ ४-० पाव (K₃ D₀ परा, K₄ D₃ पारा)का वायुभोजना — After 14, D₂ reads 13^{abcd}

15 Cf 381* and note thereon — Ś₁ om 15^{ab} — After 15^{ab}, B₂ ins

611* आदिसिद्धानि कौन्तेय न विद्यास्तत्र कारणम् ।

[Of Nil's gloss on B 3 125 18, and on B 3 82 38]

16 ^a) D₀ D_n ३ ३ D₃ ० शततनु B D₀ D_n D₄ ० राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^b) N (except K₂ D₀) नराधिप — ^d) D₀ प्राप्य, D₁ ३ M₁ प्राप्तौ (for प्राप्ता)

17 ^a) S नित्याश्रया — ^b) K₃ D₃ M सहर्षिभि (for म) — ^c) Ś₁ अर्चीकपर्वतौ तेषु, K₁ ३ अर्चीकपर्वतश्रेष्ठ, K₃ D₃ आर्चीकपर्वते पुण्ये, K₄ D₁₋₃ आ (K₄ अ)र्चीकपर्वते रम्ये; T₂ G आर्ची (T₂ G₃ अर्ची, G₁ आर्चि)के पर्वतवरे — ^d) K₁ ४ तान्नमस्य, K₂ मान्नमस्य, K₃ D₀ D₃ तान्नमस्य, D₁ ३ स्थानमस्ति, T₂ G₂ ३ ते यजते, G₂ ते युज्यते (for तान्यजस्व)

18 ^a) T₁ इह कृत्स्न, G इतरे वै (for इह ते वै) Ś₁ K₁ ३ D₀ (D₀ as in text) D₃ चरव कार्या, K₃ न वच कार्या, K₄ D₁ ३ तरव कार्या; B₁ वै चरुः कार्य, D₃ च तप प्रादान्, M₁ वै चरुप्राप्ता, M₂ वै चरुन्प्राश (for वै चरुन्प्राश्न) — ^b) Ś₁ K D₀ D₁ ३ अ (K₁ ४ D₃ आ)तिथेयाः (K₃ आतिथ्य च), B₁ आतिथेय, D₃ तिथयश्च; S त्रिदशाश्च (M₁ स्थिताश्चैव) (for ऋपयश्च) — After 18^{ab}, T G read 20^{cd}-21^{ab} — ^c) K₁ D_n D₀ G₂ ४ M₂ स्रोता (for स्रोता) — ^d) T G₃ ४ कृष्णा D₃ त्विह; T₂ G₂₋₄ चैव

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
 सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ १९
 एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
 यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २०
 इह ते न्यवसत्राजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।

मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 कथं जातो महात्रह्नन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ।
 कथं चैतां परा काष्ठा प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ १

यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ २
 यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
 जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३

C ३ 10426
B ३ 126 ३
K ३ 127 4

(for चेह) K₄ D₁ तपोरताः, S तपोधन (T₂ G₃ 'ना', G₁ 'र')

19 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B D₁ 'कर्मण' — ^d) B Dc Dn D₄ ६ त्वयैव मह पाठव

20 ^a) K₄ B₂ ४ D₁ प्रश्रवण — ^b) B Dn D₄ ६ मनुजेश्वर (B₁ पुरुपर्यभ) (for मनुजा) — ^{cd}) S अत्र (for यत्र) D₁ ३ अत्र धाता च वरुणो मित्रश्च स्वर्गमागता

21 ^a) S₁ निवसन्, B Dn D₄ ६ [S]प्यवसन् (for न्यवसन्) — ^b) K₁ क्षत, K₂ ध्रुवौ (sio) (for क्षान्ता) D₁ काक्षत निद्रिमुत्तमा, D₂ काक्षित सिद्रिमुत्तम, S काक्षत सर्व (M 'ह')धर्मिण — ^c) Ś₁ K₁ ३ ऋद्वुद्धीनाम्, K₂ D₆ ऋद्वुद्धीनाम् (for ऋजु) — ^d) D₂ S शिव (for शुभ)

22 ^b) K₃ B Dc₁ Dn D₄₋₆ महर्षि (for राजर्षि) — ^c) D₁₋₃ नामायूप^a D₁₋₃ S पुण्या (for राजन्) — ^d) D₁₋₃ S सर्व (for पुण्या)

23 ^a) T₁ अत्रारामे महातेजा — Ś₁ K₁ ३ om 23^{cd} — ^c) K₃ Dn D₄ ६ M साहदेवि, B Dc सह देवे (Dc₂ इह देवि), D₆ (m as in text) साहदेवि B₂ विफात, D₁ ३ M₂ राजेद्र (for कौन्तेय) — ^d) Dc D₁ ३ S (except T₁ G₁ M₁) वदता (for द) D₁ ४ G₂ M₂ चर

in M₁) S₁ K₁ ३ B₁₋₃ Dc Dn D₂₋₄ ६ G₂ M₂ (all om sub-parvan name) mention only सौकन्य; K₃ ३ D₁ ६, likewise, mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य To सौकन्य, K B₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ ६ G₂ M add समाप्त — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 124, Dn₂ 125 (as in text), Dn₃ S 126 (M₂ 128) D₁ 130 — Śloka no Dn 26, D₁ 28

126

1 ^a) K₃ Dc D₁ T₁ राजशार्दूल — ^c) S₁ K₁ ३ महेष्वासो, S (except G₂ M₂) महान्त्रह्नन् — ^d) D₁ ३ M₁ युवनाश्व (D₂ 'श्व)न्, G₂ M₂ यु (M₂ य)वनाश्वो B₂ T₁ G₁ महीपति (for नृपो) — ^e) K₁ Dn D₂ ४ ६ चैना; B₁ ४ Dc चैव, T G च ता (for चैत) B₁ ४ Dc पद (for परा) B₁ कष्टा, D₂ कीर्ति, S ह्यार्ति (for काष्ठा)

2 K₃ om 2^{cd} — After 2, S ins

612* सत्यकीर्तिर्हि मान्धातु कथ्यमान स्वयानघ ।

3 ^a) D₂ 'पाद' (for 'शब्द) Ś₁ K₁ ३ ४ स; K₂ D₃ ६ वै (for च) — ^b) Ś₁ K₁ ३ तुल्य (for तस्य) K₃ ऋतुभिर्भूरिवक्षिणै, D₃ ६ लोकेषु परिगीयते — K₃ om 3^{c-1d}, D₆ om 3^{cd}

4 K₃ om 4 (cf v 1 ३) — After 4^{ab}, B₁ ६ ins

613* यथा चासौ समभवच्चरित तस्य धीमतः ।

Colophon. — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub-parvan B₄ M₁ तीर्थयात्रा (followed by लोमशतीर्थयात्रा and सौकन्य in B₄ and only सौकन्य

लोमश उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजत्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 यथा मान्धातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ४
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपालः ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ५
 अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
 अन्यैश्च ऋतुभिर्मुख्यैर्विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ ६
 अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा दृढव्रतः ।
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ॥ ७
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मना ।
 पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशश्रमं भृगोः ॥ ८
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
 इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९
 संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।

तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।
 यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥ १०
 तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुपुपुस्ते महर्षयः ।
 रात्रिजागरणश्रान्ताः सौद्युम्निः समतीत्य तान् ॥ ११
 शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थी भृशं नृपः ।
 तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १२
 तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
 नाश्रौपीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशितम् ॥ १३
 ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १४
 स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
 निर्वाणमगमद्वीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १५
 ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त ऋषयः सनराधिपाः ।
 निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १६

— ०) D₃ स (for वै) — ४) D₂ M लोकेस्मिन् Ś₁ K₁ ३
 परिकीर्त्यते D₃ तस्य शक्रसमद्युते (= ३^b)

5 5^a = 1 91 1^a — 5^d = 1 144 16^d

6 ^b) S (except M₁) प्राप Ś₁ K₁ वर — ०) D₀
 D₁ ३ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैर् — ४) B Dn D₆ अजयत्स्वाप्त*,
 D₀ मुख्यैश्चैवाप्त*, D₁ ३ अवाप्तवर*

7 ^a) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ३ स (K₁ सु); B₁ ३ ४ च (for
 तु) — ^b) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ३ सु (for स) B Dn D₄ ६
 महाव्रत; D₂ ६ धृत* (for दृढ*) — ४) K₁ T₁ वने (for वन-)

8 Ś₁ om 8^a — ^b) B₁ ४ Dn D₄₋₆ M₁ आत्मवान्
 (for आत्मना) — After 8^{ab}, K₂ B D₀ Dn D₃
 (marg) ४ ६ ins

614* स कदाचिच्चूषो राजन्नुपवासेन दुःखित ।

— ०) D₁ ३ शुष्ककण्ठः सन्; T G पिपासु शुष्क* (T₁ खिन्न*)

9 ^b) Ś₁ K D₃ ६ भृगुरप्यथ — ०) Ś₁ सौद्युम्नो, K₁
 *ज्ञी; K₄ *ज्ञैर्, M₂ *ज्ञ — ४) B₃ महर्षे

10 ^f) G₃ ४ शक्रसमद्युति — After 10, S ins

615* तद्वारि विधिवद्वाजान्यस्मिन्नासीत्सुसुखतम् ।

[T₁ रात्रौ विहित, G₄ वारि विहित (for वारि विधिवद्)]

11 ०) K₁ ३ रात्रि (K₂ *त्रि) जागरण श्रात, K₃ ४ D₀
 D₂ ३ ६ M₁ रात्रिजागरणश्रातान्; B₄ T₁ G₃ *श्रात; Dn D₄
 G₁ ४ *णाच्छातान्; D₁ रात्रौ जागरणश्राता, D₂ रात्रौ राजन्सु
 विश्राता, D₃ रात्रिजागरणाच्छाता — ४) D₀ समतीतवान्,

T₁ स तु पार्थिव, T₂ G₁₋₃ स च पार्थिव, M₁ समुपेत्य तान्
 (for समतीत्य तान्) K₃ ४ D₃ ६ युवनाश्वोभ्यतीत्य तान्,
 D₁ ३ सुपुपु* स (D₂ स)हिता नृप

12 ०) D₁ ३ ततो राजन् (for पिपा*) — ^b) Some
 MSS पानीयार्थं — ०) K₄ D₃ स-, D₁ ३ स (for त)
 B₂₋₄ D₀ Dn D₄ ६ श्रात (for श्रान्त) — ४) Ś₁ K₁ ३ ४
 B₁ ४ D₀ D₁ ३ पानीय सम (B₄ *यमन्व)याचत, K₃ D₃ वार्य
 याचत पार्थिव

13 ^{ab}) K₃ ४ D₀ transp शुष्केण and कण्ठेन — ०)
 K₃ ४ D₃ गिर; M₂ तत (for तदा) D₁ ३ नाश्रौप्यन्सुनयो
 राजन् — ४) K₂ ४ D₂ वासित; B₂ D₀ D₄₋₆ वास्त,
 B₄ भापत; Dn M₂ वास्त, D₁ ३ भापित (for वासितम्)

14 ^b) K₃ वारिपूर्ण, D₁ ३ तोय* — ४) S₁ जल (for
 पीत्वा) Ś₁ पीत्वा, K₁ ३ चैन, T₁ चागो, T₂ G₃₋₄ चापो
 (for चाम्भो) B₁ ३ D₀ Dn₂ व्यपासृजत्; T₁ [S]प्यवास*;
 T₂ G₃ ष्वावास्*, G₄ ४ [S]भ्यवास*

15 ०) S₁ K D₃ ६ पीत्वा तु (for स पीत्वा) D₃ वारि
 (for तोय) — ०) D₁ ३ पर निर्वाणमगमत् — ४) K₃ ४
 B₄ स सुखी, M₂ स सखी (for सुसुखी) D₁ ३ सुखी चैवा
 भवत्तदा

16 ^b) K₁ ३ G₃ स नराधिप*, D₃ *धिप, G₂ M₁ ते
 नराधिप B₂₋₄ D₀ Dn D₄ ६ मुनय* सतपोधना — ०)
 D₁ ३ T₂ G₄ तत्र (T₂ G₄ *च्च) कलश; T₁ तत्र ददृशु; G₁

कस्य क्रमेदमिति च पर्यपृच्छन्समागताः ।
 युवनाश्वो मवेत्येव सत्यं समभिपद्यत ॥ १७
 न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भागवस्तदा ।
 सुतार्यं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १८
 मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
 पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपगक्रम ॥ १९
 महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
 यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २०
 अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
 अब्भक्षणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै ॥ २१
 न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
 नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानमि ॥ २२

पिपामितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ।
 ताम्यस्त्वमात्मना पुत्रमेवंवीर्यं जनिष्यसि ॥ २३
 विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टि परमाद्भुताम् ।
 यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २४
 ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिभिद्य सुतः सूर्य इवापरः ॥ २५
 निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
 युवनाश्वं नरपति तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २६
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
 प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥ २७
 मामयं धास्यतीत्येवं परिभाष्टः स वज्रिणा ।

C 3 10453
B 3 126 30
K 3 127 31

कलश तत्र (for त च कलश) — ^d) T₁ सर्व एव महामते
 17 ^a) K₂ B₂₋₄ D_n D₄₋₆ ते (for च) — ^b) D₁ ३
 T₂ G₂₋₄ समाहिता — ^c) B Dc Dn D₃ ५ G₂ मम,
 D₁ ३ [अ]इम् (for मया) K₂ B D (except D₃) T
 G₃ ५ [ए]व (for [ए]व) — ^d) T₁ G₁ सर्व (for सत्य)
 18 ^b) S₁ K D₃ ५ M₁ वै (M₁ म) ऋगुस् (for
 भागवत्) — ^c) K₃ सुतार्यं, D₁ सुनीर्यं (for सुतार्यं) Ś₁
 K₁ ३ मभृता (for स्थापिता) Dc च (for हि) — ^d) S₁
 K₁ ३ सयुता (for "भृता")
 19 ^a) S₁ K₁ यत्रा (for यत्रा) — ^b) K₁ ३ युक्ताय
 (for आस्थाय) S₁ K Dc D₁₋₃ ५ केवल (for दारुणम्)
 — ^c) T₂ G₁₋₃ अस्य (for तव) — ^d) K₁ ३ D_{n3} T G
 "क्रम", D₃ "क्रम"
 20 ^a) D₁ ३ महाबाहुर, T G "कायो (G₄ "वीर्ये"), M₁
 "वाहो (for महाबलो) T₂ G₃ महायोगस्, G₄ "कायस्, M₂
 तपोवीर्यस् (for महावीर्यस्) — ^b) D₁ ३ सुतो बलं, S
 तपोयोग — ^c) S₁ Dc अति- (for अपि)
 21 ^c) K₂ B₃ Dc D₃₋₆ अब्भक्षणात् D₁ ३ आप
 पीतास्त्वया राजन् — ^d) K₃ D₃ अन्ययैवोपपादित
 22 T₂ om 22^a-23^d — ^{ab}) Ś₁ K Dc D₃ ५ transp
 शक्य and कर्तुं B₁ एव (for एतत्) T₁ G₁ कर्म ततो
 (for कर्तुमनो) — ^c) D₁ किं तु, D₂ किं तु (for नून)
 K₁ चैव कृत, D₃ कर्म, T₁ M₂ देव (for देव) D₁ ३
 मन्ये (for ह्येतद्) — ^d) K₁ एव, S (G₃ om) एतत्
 (for एव)
 23 T₂ om 23^{abcd} (cf v l 22), K₃ om 23 — ^a)

S₁ K (K₃ om) D₃ ५ यत् (for या) — ^c) Ś₁ K₁ ३ D₃
 महावीर्य — ^d) K₁ मत्तपोवीर्यसमता, D₁ ३ S (T₂ om)
 न युक्त कृतमद्य वै — ^e) Dc D₁ तामिस्, D₃ तेभ्यस्, G₃ ३
 M तस्मात् (for ताम्यस्) — Ś₁ om (hapl) 23^f-24^c
 — ^f) D₁ ३ अति (for एव) B Dc Dn D₄ ५ इन्द्रा
 जनयिष्यमि
 24 Ś₁ om 24^{abc} (cf v l 23) — ^a) K Dc D₁₋₃ ५
 चात्र, S तत (for तत्र) — ^c) K₃ ५ तत, Dc₁ यस्; Dc₂
 यस्च, M यदा (for यथा) — After 24 K₂ B Dc Dn
 D₄ ५ ins
 616* गर्भधारणञ्चापि न खेद समवाप्समि ।
 while D₃ ins
 617* इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजा खिति तथादवीत् ।
 and, finally, S ins
 618* न च प्रार्णमहाराज वियोगस्ते भविष्यति ।
 [M₁ तदा, M₂ तथा (for न च)]
 25 ^c) K₃ ५ B₁ ३ D₃ T₂ G₁₋₃ वामपार्श्वं, D₁ ३ वाम
 कुक्षि — ^d) M₂ स्थित (for सुत) K₁ सद्य (for सूर्यं)
 B Dn D₄ ५ स्थित (for [अ]पर)
 27 D₂ om 27^{ab} (along with 26^{bcd}) — ^a) Ś₁
 तस्य (for तत) — After 27^{ab}, K₁ ३ B₂₋₄ Dc Dn
 D₄ ५ ins
 619* ततो देवा महेन्द्र तमपृच्छन्वास्यतीति किम् ।
 [K₁ ३ Dn₁ n₂ Dc₁ क, Dc₂ के (for किम्)]
 — T₁ om 27^c-29^b — ^c) S₁ कृतोस्यां, D₁ ३ च तस्या
 (for ततोऽस्यां) — ^d) D₁ ३ दिशो (for शक्रः) T₂

मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवोकसः ॥ २८
 प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
 अवर्धत महीपाल किष्कूणां च त्रयोदश ॥ २९
 वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
 उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३०
 धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
 अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपसंश्रयन् ॥ ३१
 सोऽभिपिक्तो मधवता स्वयं शक्रेण भारत ।
 धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३२
 तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
 रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३३

तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
 तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्वहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३४
 चित्तचैत्यो महातेजा धर्मं प्राप्य च पुष्कलम् ।
 शक्रस्यार्धासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३५
 एकाहा पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
 निर्जिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३६
 तस्य चित्त्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतम् ॥ ३७
 तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
 ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ३८
 तेन द्वादशवार्पिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।

G1-3 स्वामभिसदधात्, M समभिसदधात्

28 T1 om 28 (cf v1 27) — ^a G2 M [ए]व (for [ए]व) — ^b K3 4 D1-3 परिभाष्य स, B Dc Dn D4 ० भाषिते चैव, T2 G भाषित चैव; D5 परिष्वज्य च (for परि भाष्ट स as in Ś1 K1 2) D1-3 वज्रभृत् (for वज्रिणा) M परितुष्ट इवाभवत्

29 T1 om 29^{ab} (cf v1 27) — ^b K1 2 Dc2 आसाद्य स, D5 प्रस्थाप्य स (sup lin समासाद्य); T2 G3 आस्वा द्यास्य (for आस्वाद्य स) — ^c B2-4 Dc Dn D4 ० G4 M2 महातेजा; D5 T2 G3 महीपाल — ^d B Dc Dn D4 ० किष्कूत्राजन्, T2 G3 णा स, G1 शिशुनाशु, M किष्कूणा तु (for णा च) Ś1 K D1-3 ० किष्कूनथ चतुर्दश

30 ^a T1 सधनुर्वेद; M2 तु धनुर्वेद — ^b T2 G2-4 सर्वाण्यं (for दिव्यान्यं) — ^c S1 K1 2 M महात्मान, T2 G3 महाराज — ^d K3 ध्यात मात्राणि; B2 Dn D4 ० T2 G3 ध्यातमात्रस्य, Dc ध्यानमात्रस्य, T1 जातमात्रे च

31 ^a D1 2 आजगव (for आजं) B Dc Dn D4 ० आजगव नाम धनुः — ^c D3 ० G1 M1 अभेद्यः D1 2 चैव (for चैव) — ^d Ś1 K B Dc Dn D3-5 उपशिथ्र्युः; T1 उपसश्रयात्, G2 M1 समुपाश्रयन् (for उपसश्रयन्) D1 2 उपतस्थे नराधिप

32 ^a K3 S (except G4 M2) भगं (for मघं), of v1 9 51 14, 18 — ^c K4 D5 कर्मणा (for धर्मेण) S [ए]वाज्यं (M2 [अ]पाल्यं) (for व्यजयं) — ^d D1 2 च क्रमै (for विं)

33 ^b Ś1 K1 2 प्रवर्तत — ^c Ś1 K1 2 राज्य च, K3 4 D1 3 ० सर्वाणि (for राजर्षि)

34 ^a K3 [ए]वा, T2 G3 4 [ए]व (for [इ]व) — ^c K1 2 बहुभिर् (for विविधैर्) — ^d Ś1 K1 2 विविधं (for बहुभि) Ś1 K1 2 स्वाप्तं, K3 D1 3 T G1-3 चाप्तं, K4 G4 भूरिं (for स्वाप्तं)

35 ^a K1 चित्तचित्तो, K2 D3 ० S कृतचित्तो (M2 चित्ताश्रित्यो), K3 4 चैतनित्तो, B4 चित्रचित्तो; D1 2 विनिवृत्तो (for चित्तं) — ^b K3 4 D5 सुः, D1 2 [ए]व, D3 स (for च) B Dc Dn D4 ० धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान् — ^c S1 K1 शक्रस्य शासन, K3 D5 शक्रस्या राधन S1 K D3 ० चैव; D1 2 राजा (for राजन्) — ^d Ś1 K1 2 G4 प्राप्तं (for लब्धं)

36 ^a B Dn D4 ० एकाहात् (for ह्ना) K3 D5 एकाहेन मही तेन — ^b M2 वै तदा (for धीमता) D1 2 वीर्येणामितबुद्धिना — ^c B2 Dn D4 ० विजिता (for निर्जिता) Ś1 K2 राजन्, K1 तेन, D1 2 तस्य (for एव) — ^d K2 M पट्टना, K3 D5 सवनाकरपत्तना, D1 2 स्थिताः सर्वे महीक्षित

37 Dc2 om 37^a-38^a — ^a K1 2 B Dc1 Dn D1-4 ० चैलैर्, T2 G3 चित्रैर् (for चिलैर्) K4 ब्राह्मणेभ्यो महाराज — ^c D1 2 व्याप्ता मही महाराज — ^d T1 काचिद् (for किंचिद्) B2 अनामय, T G1-3 M असवृता (M त), G4 अनावृता (for अनावृतम्)

38 Dc2 om 38^a (cf v1 37) — ^a B1 तत् (for तेन) Dc1 [अ]वृत्तं (for पद्मं) — ^c B Dn D1 2 4 ० ब्राह्मणाना

39 ^b S1 K1 2 अनावृष्टौ T G नराधिप (for महा) — ^c Ś1 वृष्टय, B4 ष्टि (for ष्ट) K3 T2 G3 वृष्टि सस्य

वृष्टं सस्यविवृद्धयं मितो वज्रपाणिनः ॥ ३९
तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४०
प्रजाश्रुतुर्विधास्तेन जिता राजन्महात्मना ।
तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिताश्चापि तेजसा ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पण्डितशिल्पिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंवीर्यः स राजाभूत्वोमको वदता वर ।
कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
लोमश उवाच ।

युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
स वै यत्नेन महता तामु पुत्रं महीपतिः ।
कंचिन्नामादयामास कालेन महता अपि ॥ ३

C. 3 10472
B. 3 127 3
K 5 128 3

मृष्यर्थं, B₂ वृष्टि ममाधिवृत्, Dc वृष्टिमस्यानिवृत्, D₂ इष्ट
च मस्यवृत्, G₁ 2 M वृष्ट मस्य (G₁ मर्व) मस्य — 4 T₁
G₁ वृष्टं विष्णु (for वज्र)

40 4) S₁ K₁ 2 4 D₂ तेनामौ (K₂ D₂ 'न वं) तुमुले
युद्धे — 5) K₁ 2 गा (K₁ ग) धर्माधि — 4) S₁ K₁ निहिते
(for निहत)

41 4) D₁ 3 चापि (for तेन) — 5) S₁ K₁ 3 4 D₂
कृता, K₂ B₂ Dn D₂ 6 त्राता (for जिता) K₂ तेन (for
राजन्) B₁ 3 Dn D₁ 6 कृतात्मना (for महा) D₁ 3
पाल्वा मुमहात्मना — 6) S₁ K₂ 4 D₂ T₂ G₂ 4 तेन स
वपसा, K₂ न्वेनापि वपसा, B₂ तेनार्थं, D₂ स्वेनानि, T₁
तेनार्थं, G₁ तेनात्य — 4) S₁ K₁ 3 B Dn D₂ 6 तापि-
वाश्रु (for न्यापितवाश्रु) K₂ D₂ च महोत्सवा, K₂ D₂ चापि
वौत्रसा, B Dc Dn D₂ 6 M₁ चावितेनसा, T G₂ 3 M₂
चान्वेतेजसा

42 D₁ om 12^{ab} — 5) B₂ D₁ S मादित्यतेजसा
(G₁ 'म) — 6) Dn D₂ 6 यस्य, T₁ G₁ तस्य, T₂ G₂ 4
पुण्य (for पश्य) S₁ K₁ 2 पुण्यतमा देसा — 4) S₁ K₁
मध्यगाः, D₁ 3 धीमत्.. — After 42, T G ins.

620* तथा एतन्मि राजेन्द्र मान्वातेव महीपति ।

धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गलोकमवाप्स्यसि ।

43 After 43, K₁ B Dc Dn D₂ (marg sec m) 4 6
S ins

621* वैशंपायन उवाच ।

एतमुक्तं स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।

53

पत्रच्छानन्तर भूय सोमक प्रति भारत ।

[(L. 1) S तु (for न) Dc रात्रो (for कौन्तेयो)
B₂ 3 D₂ S महात्मना (for मह)]

Colophon om in B₁ — Major parvan S₁ K₁ 3
Dn₁ T G₁ 3 M₁ आरण्य — Sub parvan B₂ तीर्थयात्रा,
followed by लोमशतीर्थयात्रा K₂ D₂ (both om sub
parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy
name S₁ K₁ 3 माधातृकथा, K₂ 4 B₁ 3 Dn D₁ 6 माधा-
वो (K₂ D₂ 'त्, B₁ 3 D₂ 'शु, D₂ 'तु) पाख्यान, Dc माधा-
तृकश्रोपाख्यान, D₁ माधातुरुपाख्यानममाप्ति, D₂ 3 माधातुरा-
ख्यान, M₂ माधातृचरित — Adhy no (figures, words
or both) Dn₁ 125, Dn₂ 126 (as in text) Dn₃ S 127
(M₂ 129), D₁ 131 — Sloka no Dn 47, D₁ 44

127

1 5) K₁ 3 D₂ 6 T₂ G₂ 3 M ददता (for व) S₁
K₁ 3 Dc D₁ 3 6 S वर (for वर)

3 6) K₁ Dc D₁ 2 4 कंचिन्, K₂ कथान् (for कंचिन्)
— 4) To avoid the hiatus, S₁ तयो, K₁ 2 तथा,
K₂ 4 D₂ 6 स्वपि; B₁ T G M₁ [अ]पि च, B₂ Dc Dn D₂ 6
M₂ अपि (for अपि)

4 5) N (except K₂ Dc D₁) घटं (for यतं),
cf 14^c — 6) D₂ T G तस्य (T₁ G₁ राजन्); M तस्या

[417]

कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य यत्नतः ।
 जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन्स्त्रीशते समजायत ॥ ४
 तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
 सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्निशां पते ॥ ५
 ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फिजि ।
 स दष्टो व्यनदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
 ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
 परिवार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
 तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
 अमात्यपरिपन्मध्ये उपविष्टः सहत्विजैः ॥ ८
 ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
 तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
 त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।

प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदर्दिमः ॥ १०
 सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरानृपः ।
 ऋत्विजैः सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ११
 सोमक उवाच ।
 धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
 नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२
 इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्योपचितं प्रभो ।
 पुत्रार्थिना मया वोढं न चासां विद्यते प्रजा ॥ १३
 एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
 यतमानस्य सर्वासु किं नु दुःखमतः परम् ॥ १४
 वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
 आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
 स्यान्न कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।

(for तस्मिन्) — ^a) S^{*} (except M₂) ज्येष्ठया (for स्त्रीशते)

5 ^b) K₃ 4 D₃ 5 [उ]पतस्थिरे; D₁ 2 समासत, T₁ समाधिरे, T₂ 3 समासिरे — ^c) Ś₁ K₂ 3 D₁₋₃ सापन्न, K₁ 4 D₅ सापत्न्य (for सतत) — After 5, D₁ 2 ms

622^a ममायमिति मन्वाना मनोभिः पुत्रमौरसम् ।

6 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ पिपीलि (Ś₁ K₁ 2 'ल'को — ^b) K₄ B₁ D₁₋₃ स्फिजे, D₀ 'चि, D_n D₄ 5 'चि, M₁ 'जौ (for 'जि) T₁ कदाचिदशत त्वचि — ^c) Ś₁ व्यानदद्; T₁ G₂ ब्रह्मदद्, T₂ G₂ 3 धनदद्, G₄ [S]भ्यनदद् D_n D₄ 5 नाद (for राजन्)

7 ^a) D₁ 2 मातरस्तास्ततः सर्वा — ^c) Hypermetric | B D₀ D_n D₄ 5 प्रवार्य; G₁ परीतो (for परिवार्य) Ś₁ K₁ 2 बाल त, D_n सहसा (for सहिता) K₄ D₃ परिवार्य तु (D₃ च) त बाल, D₁ परिवार्य त सहिता — ^d) A few MSS तुमल

8 ^a) Ś₁ K₁ 2 शब्द (for 'नाद) S₁ K₁ 2 तुमुल (for सहसा) — ^c) B D_n D₄ 5 अमात्यपदो, D₅ आगत्य परिपन् K₄ G₂ M मध्य (for मध्ये) — ^d) S₁ K₁ 2 छुपविष्ट K₃ 4 D₃ 5 T₁ G₁ M₂ सहत्विज, B D₀ D_n D₄ 5 'जा'; D₁ 2 G₂ सऋत्विज.

9 ^a) T₂ G₃ 4 च त सुत (for सुत प्रति)

10 ^a) T₁ स सभ्रमात् (for त्वर) T G₃ सहोत्थाय (for स चो) — ^c) Ś₁ K₁ 2 तत्र (for पुत्रम्) — ^d) B₂

D_n 2 ns D₄ 5 अरिदम; D₀ अरिदमा

11 ^b) Ś₁ K₁₋₃ नृप; K₄ D₁₋₃ S तत (for नृप) — ^c) Ś₁ ऋत्विज, K B D_n D₃₋₅ T G M₂ ऋत्विजा (K₃ ऋत्विभिः), D₀ D₁ 2 M₁ ऋत्विग्भि (for 'जै) S₁ K D₁₋₃ 5 M₁ राजा, B₂ तत (for राजन्) — N B The reading ऋत्विजै was found in some MSS collated, but not included in the *crit app* — ^d) S₁ K D₃ 5 सभाया (K₃ D₅ सामात्य) समुपाविशत्

12 S₁ लोमश उ, G₄ राजा — ^a) D₁ 2 धिग्धिगस्तु; T₂ G₃ 4 धिगस्तु हि (for धिगस्त्विह) T G₁ 3 4 [ए]कपुत्रत्वाद् — ^b) M₂ अपुत्र वै (for अपुत्रत्व) — ^c) D₀ नित्यातरत्वाद्, M₁ अनित्यत्वाच्च S (except M₂) मर्याना (for भूता)

13 ^b) D₀ D_n D₄ 5 सदश, G₂ 4 [उ]पचिति D₁ 2 M₂ मया (for प्रभो) Ś₁ K D₃ 5 सदशीना यतन्नत (D₃ 'त; D₅ 'त), G₁ अनपत्योचित मया — D₁ 2 om 13^c-14^d — ^c) K₁ होडु, K₃ होह, T₁ चाय, T₂ G₂₋₄ M₁ चोड, M₂ वोडा (for वोड) — ^d) B D_n D₄ 5 तासा (for चा)

14 D₁ 2 om 14 (of v.l. 13) — ^c) B₂₋₄ D₀ D_n D₄ 5 यतमानासु (for 'नस्य) — ^d) = 1 9 3^d 4 18 36^d Ś₁ K₁ 2 दु खतर नृप, K₃ 4 D₃ 5 M 'तर (D₅ 'कर) तत

15 ^b) D₀ द्विजोत्तमा, D₁ 2 द्विजर्षभ, G₂ नरोत्तम

महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६

ऋत्विगुवाच ।

अस्ति वै तादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।

यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।

कृतमेव हि तद्विद्वि भगवान्प्रवर्षीतु मे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

ऋत्विगुवाच ।

यजस्व जन्तुना राजस्त्वं मया वितते ऋतौ ।

ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९

वपाया हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।

ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥ २०

तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।

उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥ २१

१२८

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा ।

पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।

मातरस्तु वलात्पुत्रमपार्षुः कृपान्विताः ।

C 3 10492
B 3 128 2
K 3 129 2

— १) D₃ चैव, S [अ]स्मिन् (for चार)

16 १) Ś₁ K B_{1m} २ ३ Dc Dn D₂ ४-६ T₂ G₁ ३ ४
स्यात्, D₃ वस्नात् (for स्यात्) D₃ समा, T₁ कथ, G₁
क्रिया (for तथा)

17 १) B Dc Dn₁ D₂ T₁ G₁ ३ ४ चैतादश, T₂ चेतां
(for चै तां) — M₂ om (hapl.) 17^c-18^b — After
17, D₂ ins

623^c द्वियवानविचारेण ततः प्राप्स्यमि पुत्रकान् ।

18 M₂ om 18^b (cf v.l. 17) — १) K₄ D₂ M₂
[ड]इ, B Dc Dn D₄ ६ T G M₁ [इ]ति (for हि) D₁ ३
कृतमेव हि भगवन् — १) S₁ K B₁ Dc D₂ ४ तद्भवान्, T₂
G₂ M भगवन् (for भगवान्) M प्रवर्षीहि D₁ ३ तदि-
दानीं प्रवर्षीहि मे

19 १) S₁ K₂ D₁ ३ विहिते, G₄ च चिते (for वितते)
— १) T₁ सान्, T₂ G धीनन् (for श्रीमद्) — १) M₂
वत्तिष्टेद् (for भविष्यत्य्) K₃ ४ Dc D₂ वै (for वे)

20 १) S₁ K₁ ३ यमाया — १) S₁ K₁₋₃ आत्रतु, K₄
D₃ M₂ आत्रातु (for आत्राय) — १) T₁ वान् (for वा.) S₁
सुमहावीरान्, K₁ ३ D₁ ३ सुमहावीर्या — १) S₁ वान् (for
वे) D₁ ३ भविष्यति सुवाः प्रभो

21 १) G₁ जीविता स नरात्मज — १) K₂ D₁ ३ ४ S
लक्षण (for उत्तरे) — १) K₃ मन्धे, D₂ M₁ वामे, D₂
मन्धे, T G M₂ वाम- (for लक्ष्म)

Colophon om in K₃ D₂ G₄ broken — Major
parvan Ś₁ K₁ T₂ G₂ ३ M₁ आरण्य — Sub parvan
D₃ तीर्थयात्रा Ś₁ K₁ ३ (all om. sub parvan name)
mention only सोमक, K₄ D₁, likewise, only लोमशतीर्थ-
यात्रा, followed by जन्तूपाख्यान, and B₁ ३ ४ Dc Dn
D₂ ४ ६ M₂, only जन्तूपाख्यान — Adhy name B₄
ऋत्विगवाम्य — Adhy no (figures, words or both)
K₁ 28 (= 128), Dn₁ 126, Dn₂ 127 (as in text),
Dn₃ S (G₄ broken) 128 (M₂ 130), D₁ 132
— Ś'oka no Dn 21, D₁ 20

128

1 १) Ś₁ K₁ D₁ अथ यथा, B₁ यथ यथा, B₂ यथा यथा
(for यथयथा) Dc कान्, D₁ ३ कर्म (for कार्य) — १)
B Dc Dn D₂₋₃ तत्कुरु (for तत्कुरुह) T₂ G₂ ४ यथा
(for the first तथा) D₁ ३ तत्कर्तव्यं यथाक्रम — १)
K₄ Dc D₁ ३ कामनया — १) S₁ K₁ ३ ४ D₂ चिकीर्षामि
(for करिं)

2 After the ref, G₁ ins

624^a स सोमकवचं श्रुत्वा ब्राह्मणो वेदपारग ।

— १) D₁ ३ S (except G₁) स याजयामास तदा (M₂ तत्)

— १) T G₂₋₄ तदा (for वलात्) — १) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३

C. 3 10493
B. 3 128 3
K. 3 129 3

हा हताः स्मेति वाशन्यस्तीव्रशोकसमन्विताः ॥ २
तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
सन्वे पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥ ३
कुररीणामिधार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ।
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ॥ ४
वपायां ह्यमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ।
आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ५
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशां पते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ६
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव भारत ।
स तासामिष्ट एवासीन्न तथान्ये निजाः सुताः ॥ ७
तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्वं उत्तरे ।

समाकर्षन्, K₃ ४ D₃ ६ M अपाकर्षन्, D_{ns} D₆ T G₃ 'कार्षुं (for 'कर्षुं) — °) K₁ ३ G₁ इतास्मि (for इता स्म) Ś₁ K₁ ३ M₂ [इ]ति वाचस्य, K₃ ४ B D₁ ३ ४ [इ]ति वासस्य, D_o [अ]भिभाष्य, G₂ ४ [इ]ति वाश्यत (for [इ]ति वाशन्य) — °) T₁ G₂ तीव्रकोप- Ś₁ K₁ ३ ४ B₁ ३ ४ D_n D₃ ४ समाहता, K₃ B₂ D₁ ३ समाहिता D_o तीव्रशोका सुविह्वला

3 °) Ś₁ K₁ ३ प्रकर्षति, K₃ ३ D₃ पर्यकर्षन्, D_o पर्य-पृच्छत्, D₃ (hypermetric) कर्षयति स्म (for प्रत्यकर्षन्) B D_n D₄ ६ रुदत्य करुण वा (B चा) पि — T₁ om 3^c-5^b — °) S₁ K₁ ३ [ऽ]पि प्रकर्षति, K₃ D₃ ६ व्यपकर्षत्, K₄ [ऽ]पि व्यकर्षत्, D_o [ऽ]पि व्यकर्षयत् (for ऽपि स्म कर्षति)

4 T₁ om 4 (cf v 1 3) — °) Ś₁ K₁ ३ अपाकर्षन्, B D_n D₁ ३ ४ समाकृष्य (for अपाकृष्य) Ś₁ K D_o D₃ ६ सुत तदा, D₁ ३ S (T₁ om) तत सुत (for सुत त सुतम्) — °) K₁ याजकश्, K₂ याजकैश् (for विशास्य) Ś₁ K₁ ३ चैव, D₄ चैत (for चैनं) B₄ D_n विधिवद् (for 'ना)

5 T₁ om 5^{ab} (of v 1 3) — °) S₁ K₁ ३ वसा^a (for वपा^a) S (T₁ om) जतोर्वपाया ह्यत्या — °) K₃ ४ B₁ D₁₋₃ ३ धूमम् (for गन्धम्) Ś₁ K₁ ३ आदाय (for आघ्राय) — °) B D (except D₁₋₃ ६) परमागना^a (for पार्थि^a)

7 °) D₁ ३ transp ज्येष्ठ and समभवत् — °) D₁ ३ जनन्या चैव (for जनि^a) N (except K₂ D_o) पार्थिव (for भारत) — °) K₃ D_n D₄₋₆ T₁ G₂ ४ M ते, G₁ मे (for

तस्मिन्पुत्रशते चाश्रयः स बभूव गुणैर्युतः ॥ ८
ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥ ९
अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ १०
तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।
त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ११
एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।
अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ।
मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ १२
धर्म उवाच ।
नान्यः कर्तुः फलं राजन्पशुङ्के कदाचन ।
इमानि तव दृश्यन्ते फलानि ददतां वर ॥ १३

[अ]न्ये)

8 °) B₂ D₃ T₁ G₁ M₂ तस्य (for तच्च) Ś₁ K₁ ३ B₁ T₁ एव, B₂ ३ D₃ ६ G₁ M₂ अपि (for अस्य) D₁ ३ तदेव चास्य सौवर्णं — °) D₁ ३ लक्षण (for सौवर्णं) — °) Ś₁ K₄ D₃ इति; K₁ B D₁ ३ ४ ६ अपि, T₁ वृत (for युत) — After 8, D₁ ३ ins

625* राजा पृथिव्या विख्यातः सदा धर्मपरायण ।

9 °) K₃ D₆ S कालम् (for लोकम्) K₃ D₆ S (except T₂ G₃) अकरोत् (for अगमत्) — °) D_{ns} D_{sm} ३ ६ (before corr) भृगु, M₁ गुरुन् (for गुरु^a) K₃ D₆ नृप (for परम्) — Ś₁ om (hapl) 9^{cd} — °) K₃ अनुक्रमेण पश्चात्, D₆ S अन्वक्षमेव पश्चात्

10 °) K₃ D₆ S नरके पच्यमानं त (G₄ तु), D₁ ३ अथापश्यत त राजा — °) K₁ पश्य^a (for पच्य^a) K₃ D₆ स ददर्श पुरोहित, D₁ ३ पच्यत नरके गुरु, S ददर्श स तु सोमकः (M₁ स्वपुरोहित) — °) K₃ कथं तु, D₆ S कथं तु (for किमर्थं) S₁ K₁ ३ ४ D₃ सोमकस्तमुवाचेत्, D₁ ३ अपृच्छच्च कथं रव वै — °) S₁ K₁ ३ ४ किमर्थं पच्यसे, D₁ ३ (by transp) पच्यसे नरके T₁ G₁ transp पच्यसे and द्विज

12 °) D₁ ३ S धर्मराजमवाब्रवीत् — °) D₁ ३ पाच (D₂ 'त) मस्वेह मा देव — After 12, S ins

626* सोऽहमारमानमाधास्ये नरके मुच्यता गुरुः ।

13 D₁ ३ S यम (for धर्म) — °) T₁ G₁ कर्म (for कर्तुं) S₁ K₁₋₄ D₁₋₃ महाराज (for फल राजन्) — °) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ फलं मुक्ते (for उप^a) D_o D₁ ३ M कथ

सोमक उवाच ।

पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
इच्छाम्यहमनेनैव मह वस्तुं सुरालये ॥ १४
नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
पुण्यापुण्यफलं देव सममस्तवावयोरिदम् ॥ १५

धर्म उवाच ।

यद्येवमीगितं राजन्भुङ्क्वास्य सहितः फलम् ।
तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच ।

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
पुनश्च लेभे लोकान्खान्कर्मणा निजिताञ्छुभान् ।
सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १७
एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
क्षान्त उष्यात्र पद्भ्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ १८
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
पद्भ्रं नियतात्मानः सञ्जीभव कुरुद्वह ॥ १९

१२९

लोमश उवाच ।

अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्टवान् प्रजापतिः ।

सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षमहसिकम् ॥ १
अम्बरीषथ नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।चन — After 13^{ab}, D₁ ins

627* यदि तेऽस्य फलं राजन्नुपभोज्य कथंचन ।

— °) M दिव्यानि (for इमा) — °) Ś₁ रुदवा वर; K₃ 4
B Dc Dn D₄ ० वदना वर, D₁ १ सुवहूनि च K₂ वसम
स्वावयोरिदं (sic) — After 13, D₁ १ ins

628* दुष्कृतं चान्य विन्देधा मुच्यते स्वदुरुयथा ।

14 °) K₁ D₁ कामयेत् — °) K₃ Dc तसृते, G₁
ऋते त, M₂ ये विना (for ऋतेऽहं) — °) S₁ K₁ [इ]इ
(for [ए]त्र) D₁ १ वस्तु विप्रेण वै मह

16 S (except M₂) यम (for धर्म) — °) B₁ 3
Dc D₁ भुङ्क्वात् (Dc₂ भुक्तस्व), T₁ G₁ १ भुङ्क्वात्, T₂ G₃
भुङ्क्वात् (for भुङ्क्वात्) — °) T₁ G₁ अनेनेह (for महा-
नेन) — °) Dc₂ G₁ यास्यमि (for प्राप्स्यमि) K₃ G₁
वद्गतिं (for सद्गतिम्)

17 S om the ref — °) D₁ १ राजा धर्मण भापित
— After 17^{ab}, N M₁ ins

629* क्षीणपापश्च तस्मात्स्य विमुक्तो गुरुणा सह ।

[S₁ K₁ पश्चात् (for तस्मा)]

— °) Dc यान् (for स्वात्) B लेभे लोकान्छुभा (B₂ कास्तु
वा)त्रान्, Dn D₄ ० लेभे कामान्छुभात्रान् — °) B Dn
D₄ ० निजितान्स्वय, D₁ १ S स्वेन निजितान् — °) T₂ G₃
transp नेन and एव — °) Ś₁ K D₃ ० गुरुणा गुरुवरसल,
D₁ १ गुरुणा सोमको नृप

18 °) S₁ K₁ १ १ D₁ १ धर्मस्याग्नौ, T G य एषोत्र

(for य एषोऽग्रे) T₂ G₂₋₄ प्रकाशते (for विरा) M₂ य
एष दिवि रोचते — °) D₁ १ उपित्वा तत्र, T₁ G₁ क्षातश्चो-
प्याथ, T₂ G₃ श्रोप्य च, G₂ १ श्रोप्यात्र (for क्षान्त
उष्यात्र) — °) K₃ प्राप्नोति परमा गतिं, D₁ १ भासुयात्स्वर्गतिं
नर, D₃ प्राप्नोति सुकृतिर्नर

19 °) B₂ नियताहार, D₁ १ सयतात्मान Dc₁ पद्भ्रं
नियताहारा

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ १ Dn₂ T₂ G₂₋₄
M₁ आरण्य — Sub parvan S₁ K₁ १ (all om sub-
parvan name) mention only सोमकोपारयान, K₃ D₃ ६,
likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान,
and K₄ B Dc Dn D₁ १ १ ० T₂ G₃ M₁ only जन्तूपाख्यान
(followed by समाप्त in B₁ 4 D₁ १ M₁) — Adhy
name T₂ G₃ यमसोमकमनाद — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ 127, Dn₂ 128 (as in text),
Dn₃ S 129 (M₂ 131) D₁ 133 — Śloka no Dn
21, D₁ 23

129

1 °) K₃ D₁ १ १ S (except G₄) इष्ट (K₃ 'ष्टा, G₁ १
'ष्टि)कृत — °) D₃ T G वर्षमहसिकम्

2 °) K_{4m} इष्टवती महायलौ — After 2^{ab}, B₁-4

यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥ २
देशो नाहुपयज्ञानामयं पुण्यतमो नृप ।
यत्रेष्टा दश पद्मानि सदस्येभ्यो निस्पृष्टवान् ॥ ३
सार्वभौमस्य क्रौन्तेय ययातेरभितौजसः ।
स्पर्धमानस्य शक्रेण पश्येदं यज्ञवास्त्वह ॥ ४
पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
मञ्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
एषा शम्भ्येकपत्रा सा शरकं चैतदुत्तमम् ।

पश्य रामहृदानेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
एतदार्चीरुपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
अपसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
उद्धखलैराभरणैः पिशाची यदभापत ॥ ८
युगंधरे दधि प्राश्य उपित्वा चाच्युतस्थले ।
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमिच्छसि ॥ ९
एकरात्रमुपित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।

Dn D₄ ० read ३^{cd} — ^a) Ś₁ K B₁ Dc D₁₋₃ T₁ G₁ 4
M ह (for स) — After 2, K₄ D₁ 1 ins

630* तेषामिष्टानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ।
येषा लिङ्गैर्महाराज सस्तीर्णैव च भूरियम् ।
स्वयं प्रकाशयद्ब्रह्मवृक्षाश्चैते विशा पते ।
देवाश्च ऋषयश्चैव समागच्छन्ति नित्यदा ।
तसु साय तथा प्रातर्दृश्यन्ते ते हुताशना । [5]
ब्रह्माहुताना क्रौन्तेय सद्य पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिपेक वै तस्मात्कुरु सदासुज ।
ततो नत्वाहुताङ्गस्व कौशिकीमनुयास्यसि ।
विश्वामित्रेण वै तत्र तपस्तप्तमनुत्तमम् ।
ततस्तत्र समाहृत्य गात्राणि सगणो नृप । [10]
जगाम कौशिकीं पुण्या रम्या स्फीतजला नदीम् ।

Colophon

लोमश उवाच ।

एवैव च नदी पुण्या कौशिकी नाम भारत ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष तत्र प्रकाशते ।
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः कश्यपस्य महात्मन ।

[K₄ भारत (for नित्यदा) in line 4, and एष तात (for एव तत्र) in line 13]

3 ^a) Ś₁ देवश्च नहुपश्चास्या, K₁ 2 B Dc Dn D₄ ०
देशश्च ना (K₁ 2 Dc 2 न)हुपसाय — ^b) Ś₁ K₁ 2 B Dc
Dn D₄ ० यज्वन पुण्यकर्मण — ^c) Ś₁ K₁ 3 अत्रेष्टा दश,
K₂ 4 अत्रेष्टा दश, D₅ अत्र द्वादश — ^d) D₂ ब्राह्मणेभ्यो
(for सद) D (except D₂ 5) [S]भि- (for नि-)

4 ^b) D₁ 2 अमितद्युते (for अमितौ) — ^c) K₁
B₂ 3 D₄ ० यस्येद, B₄ Dc Dn तस्ये (for पश्ये) Ś₁ K₁ 2
D₅ यज्ञिय बहु (for यज्ञवा) D₁ 2 पश्येमा यज्ञस्यस्थिति

5 ^b) K₁ G₄ विचिता (for नि) — ^c) K₃ 4 Dc
निमज्जतीमिवाक्राता — ^d) Dc पुण्य, D₁ 2 T₂ G M नृप,
T₁ नृप (for यज्ञ)

6 ^a) K₁ B Dc D₄ ० शम्भ्येकपत्रा या; K₃ समीपणा

यक्षी, D₁ 2 सा चैकपत्रा सा, G₁ शम्भ्येकपत्राद्या; G₃ 'पत्रासा'
— ^b) K₁ शरद, K₃ 4 B Dc Dn D₂₋₄ ० सरक (B₁
शरण), D₅ दारव, T₂ G₁₋₃ शकट (for शरक) Ś₁ K Dc
D₃ ० चेदम्, D₁ 2 वनम् (for चैतद्) — ^c) D₁ 2 यत्र
देवा सगधर्वा

7 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₅ G₄ अर्चीक, B Dn D₄ ० चर्चीक,
Dc चार्चीक — ^b) D₁ 2 सुयज्ञैरर्चिता महीं — ^c) Hyper-
metric! K₁₋₃ D (except D₁₋₃) प्र (for अप) D₂
महाराज (for मही) S अपसर्पणसुर्वीश — ^d) Ś₁ K₃ 4
रौ (K₄ रौ)चायाम्, K₁ रौप्यायाम्, D₁ 2 T G₂₋₄ M₂ व्या-
ख्यातम्, G₁ विख्यातम्, M₁ प्रख्यातम् (for रौप्यायाम्)

8 8^{cd} (with 10^{cd}) cited in some MSS of the
Kāśikā on Pāṇini 2 1 45 and commented on in
Nyāsa (ad loc) — ^a) M अनुवशान् D₁ 2 गदत,
D₃ पठती, T G₂₋₄ नृपते (for पठत) — After 8, D₂ 3
(marg sec m) ins

631* अत्र स्थास्यन्ति ये नित्य तेषा विघ्नो भवेदिति ।

[D₂ भविष्यति (for भवेदिति)]

9 ^a) Ś₁ K₂ च विश्रुत्या, T₂ G₃ 4 पय प्राश्य; G₂ पय-
पीत्वा (for दधि प्राश्य) — ^c) Dc एतद् (for तद्द्)
K₂ 3 B Dn₂ D₃ भूत, Cnp भूति (as in text) — ^d)
Ś₁ K₁ 2 B₄ Dc D₂₋₆ अर्हसि (for इच्छसि) D₁₋₃ पुत्रा
नाप्स्यसि सुवतान्

10 10^{cd} is cited in some MSS of the Kāśikā
(ad Pāṇini 2 1 45) with v 1 च द्रक्ष्यति (for अतो
ऽन्यथा), of v 1 8^{abc} — ^b) K₃ 4 D₁ द्वितीया T G₂₋₄
वत्स्यसे G₁ द्वितीय दिवस यदि — ^c) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ तु
(for वै) Ś₁ K₁ 2 तद्, S (except G₁) मे (for ते) K₃
Dc S (except G₁) नृत्त (for वृत्त) — ^d) D₁₋₃ M₁ G₄
रात्रि (for रात्रौ) Ś₁ Dc S (except G₃) नृत्तम् (for वृत्तम्)
— After 10, D₁ 2 ins

632* एवमेतद्विदित्वा स्व रात्रि वस महामते ।

एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १०
 अत्राद्याहो निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
 द्वारमेतद्धि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११
 अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्वहुरत्नात्वेर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
 एतत्पुत्रावतरणं यमुनातीर्थमुच्यते ।
 एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
 अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
 यूषोल्खलिनस्तात गच्छन्त्यवभृथापुत्रम् ॥ १४
 अत्रैव भरतो राजा मेध्यमश्वमवाप्तुजत् ।
 असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मणावाप्य मेदिनीम् ॥ १५
 अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुतः सत्रमुत्तमम् ।

आस्ते देवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६
 अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वाल्लोकान्प्रपश्यति ।
 पूयते दुष्कृताच्चैव समुपस्पृश्य भारत ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्र सभ्रावृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
 सर्वाल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
 इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 एवमेतन्महात्राहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
 सरस्वतीमिमां पुण्या पश्यैकशरणावृताम् ।
 यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धृतपाप्मा भविष्यसि ॥ २०

C. 3 10533
B. 3 129 21
K. 3 131 21

11 B₁ ३ om. 11^{ab} — ^a) S₁ K₁ ३ अत्राद्येह, B₂ ३
 D_n D₄ ६ अत्र चात्र, D_c अत्रात्र च, D₁ ३ अन्यत्रैव, D₃ अत्र
 होका, T₁ G₁ अन्यत्राहो, T₂ G₂ ३ अत्राप्यहो (for अत्राद्याहो)
 — ^b) K₃ ३ च भरतर्षभ (for भरत) D₁ ३ भयाच्चत्र
 नृपोत्तम — ^c) B D_n D₁ ३ ३-४ तु (for द्वि) — ^d) D₁ ३
 विश्रुत (for भारत)

12 ^a) S₁ K₁ ३ अत्रापि; K₃ अत्रैव S₁ K₁ ३ नहुषो,
 K₃ D₂ नाहुषो — ^b) D₁ ३ भूरि, D₃ बहु- (for राजन्)
 — ^c) K₁ ३ B₁ ३ रत्नाद्यैर्, K₄ रत्नाद्यैर्, B₂ ३ D (except
 D₃) T₁ G₁ ३ रत्नौवैर् — ^d) S₁ K₁ पदम्, K₃ ३ B₁
 D₃ मदम् (for सुदम्)

13 ^b) B₁ ३ G₁ ३ यमुनातीरम् B D (except D₃ ३)
 उत्तमं (for उच्यते)

14 ^{ab}) T₁ M यत्र (for अत्र) S₁ K₁₋₃ B D_n
 D₂ ३ यत्रै राजानः (for यज्ञैरी) — ^c) B D_c D₄ ६
 खलिकात्, T₁ खलितत् (for खलिनत्) K₄ चातु, S
 तत्र (for तात) — ^d) B D (except D_n) [अ]वभृथापुत्र

15 ^a) T₁ G₁ तत्रैव (for अ) B₁ ३ ३ D (except
 D₁₋₃ ३) G₄ M वै (for [ए]व) — After 15^a, B D
 (except D₁₋₃ ३) ins

633* राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।

हयमेधेन यज्ञेन

— ^a) D₁ क्लृप्तभारगा, G₃ कृष्णमारगाद्, G₄ सारगान्
 — ^d) S₁ K₁ कर्मणाप्य स, K₃ कर्मणापि न, K₃ कर्मणावाप्य,
 K₄ धर्मण प्राप्य, B₁ D_n D₄ ६ धर्मणाप्य च

16 ^a) D₁ ३ यत्रैव (for अ) D₂ M वै (for [ए]व)

— ^c) K₁ D₃ आस्त, K₃ अस्ति, D_c प्राप, M₁ आस (for
 आस्ते) B D_n D₄ ६ प्राप चैवर्षिमुख्येन — ^d) S₁ K₁ ३
 [अ]नुपालित, B₂ [अ]पि पालित

17 T₁ G₁ om from st 17 up to st 12 of the
 next adhy — ^b) K₄ D₃ सर्वाल्लोकान् K₄ D₁ प्रपश्यति;
 D_c ३ अवाप्स्यसि — ^c) D₁ ३ मुच्यते दुष्कृतैश्चैव — ^d) B
 D_c D_n D₄ ६ अत्रापि समुपस्पृश (D_c स्पृशान्), T G (T₁
 G₁ om.) अत्राप समुपस्पृशन्

18 T₁ G₁ om 18 (cf v l 17) — ^b) D₁₋₃ पूज्य
 (for स्तूय)

19 T₁ G₁ om 19 (cf v l 17) — Before 19, T₂
 G₂ ३ ins युधिष्ठिर — ^a) = 3 114 15^a T₂ G₂ ३
 M स तान् (for सर्वान्) — ^b) S₁ K D₃ ३ सत्यसगर,
 D₁ ३ [अ]ह तपोधन — ^c) D₁ ३ 'स्य' पाण्डव चैव

20 T₁ G₁ om 20 (cf v l 17) — T₂ G₂ रोमश
 — ^a) D_c ३ महाभाग, T₂ G₂ ३ महाराज (for महावाहो)
 — After 20^{ab}, S (T₁ G₁ om) ins

634* इह स्नात्वा तपोयुक्तास्त्रिलोकान्सचराचरान् ।

— K₂ om 20^c-21^b — ^c) D₁ ३ महा (for इमा)
 — ^d) S₁ D_c D₃ पश्यैकशरणान्नि (D₃ 'त्रि)तान्, K₁ B₂ ३
 D_n D₄ ६ पुण्यैकशरणान् (K₁ 'न्नि)ता, K₄ (marg sec m)
 D₁ ३ पश्यामोत्र महामते, G₂ पश्यैका शरणावृता — ^e)
 S₁ D₁ ३ तत्र, B₂ D_c ३ S (T₁ G₁ om) अ (for च) S₁
 K₁ ३ D₃ स्नातो — ^f) S₁ K₁ ३ धृतपाप्मा, D_n M पूत
 D_c ३ T₂ G₂ ३ भविष्यति

21 T₁ G₁ om 21 (cf v l 17) K₂ om 21^{ab} (cf

इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।
ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१

वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।
कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १२९ ॥

१३०

लोमश उवाच ।

इह मर्त्यास्तपस्तप्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।
मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १
एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।
इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २
एषा सरस्वती पुण्या दिव्या चोषवती नदी ।
एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशां पते ॥ ३

द्वार निपादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती ।
प्रविष्टा पृथिवीं वीर सा निपादा हि मां विदुः ॥ ४
एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५
एतत्सिन्धोर्महतीर्थं यत्रागस्त्यमरिदम् ।
लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६
एतत्प्रभासते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।

v l 20) — ^a) Ś₁ K D₃ सत्रैर् (for यज्ञैर्) — ^b) D₁ ३ अयजश्च (for इष्टं) S₁ K₁ महर्षयः, B₁ D₁ ३ सुरर्षया — ^c) B₄ ब्राह्मणा ऋषयश्चैव, D₁ ३ ऋषयश्च महाभागात्
22 T₁ G₁ om 22 (cf v l 17) — ^a) T₂ G₃ ४ वेदि (for वेदी) — ^b) M₂ दशं (for पञ्चं) — ^c) Ś₁ K₁ ३ D₃ M₁ कुरोश्च, D₁ ३ ययातेर् (for कुरोर्वै) — ^d) Ś₁ K₁ ३ प्रकाशते (for महां)

Colophon om in T₁ G₁ — *Majoi parvan* Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य, D₃ वन (1) — *Sub-parvan* B₁ ३ ४ D₃ D_{n1} n₃ D₃ ६ तीर्थयात्रा K₃ ४ B₂ D₁₋₃ ३ (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* T₂ G₃ यमुनादर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) D_{n1} 128, D_{n2} 129 (as in text), D_{n3} T₂ G₂₋₄ M₁ 130, D₁ 135, M₂ 132 — *Śloka no* D_{n1} n₃ D₁ 23, D_{n2} 22

130

1 T₁ G₁ om 1-12 (cf v l 3 129 17) — ^a) D₁ ३ महर्षयस् (for इह मर्त्यास्) Ś₁ K₂ तप सिद्धा ; K₁ B Dn D₄₋₆ तनुस्त्यक्त्वा, K₃ ४ D₃ T₂ (by corr) G₃ तनु त्यक्त्वा (T₂ [before corr] तपस्त्यक्त्वा) (for तपस्तप्त्वा) — ^{cd}) Ś₁ K D₃ D₁₋₃ ३ मर्तुकामा इहायाति पृथिव्या (D₁ ३ न्या) स्वर्गकाक्षिण

2 T₁ G₁ om 2 (cf v l 1) — ^b) D₁ ३ दक्षेण परम पिणा — ^{cd}) Ś₁ K D₃ ६ त्यजेयुर्व इह प्राणास्ते गच्छेयुर्नरा दिव

3 T₁ G₁ om 3 (cf v l 1) — ^a) B D (except D₃ ६) रम्या (for पुण्या) — ^b) S₁ K D₃ ६ रम्या (for दिव्या) B Dn D₃ ४ ६ चौषवती, D₃ चोषवती, G₄ चोष्व वती — ^d) D₁ ३ M₁ सरस्वत्या S₁ K D₃ ६ महीपते; D₁ ३ प्रकाशते (for विशा पते)

4 T₁ G₁ om 4 (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₁ निपथ राजस्य, B₂ D₃ D₃ निपादराजस्य — ^b) K₂ D₁ ३ एषा Dn D₃ दोपात्, D₁ ३ प्राची (for द्वेषात्) — After 4^{ab}, S₁ ins

635* क्षीणपापा शुभल्लोकान्प्राप्नुते नात्र सशय ।
— Ś₁ om (hapl) 4^c-5^b — ^d) G₃ ६ M स (for हि) D₁ ३ सा निपादभयाच्चदी

5 T₁ G₁ om 5 (cf v l 1), Ś₁ om 5^{ab} (cf v l 4) — ^a) D₁ ३ G₄ यत्रैताम् (for नाम्) Ś₁ अभ्यधावत्, K₃ नात्यवर्तन्त, M अन्ववर्तन्त D₁ ३ यत्र नष्टा महाभागा — ^d) B D (except D₁₋₃ ६) सर्वा (for दिव्या)

6 T₁ G₁ om 6 (cf v l 1) — ^a) K₄ D₃ महातीर्थं, K₄ (marg sec m) D₁ ३ तस्मिन्प्राक्त्वा महातीर्थं — ^b) D₁ ३ महामुनि (for अरिदम्) — ^c) D₂ महाभागा (for समा) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ६ भर्तारमवृणोत्तदा

7 T₁ G₁ om 7 (cf v l 1) — ^a) K₄ B D (except D₃ ६) प्रकाशते — ^b) S₁ पुष्करद्युते, some MSS भास्कर

इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
 एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
 एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
 अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 वद्धात्मानं निपातितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
 काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिदम् ।
 महर्षिभिश्चाध्युपितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १०

अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुपस्य च ।
 अग्नेश्चात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
 एतद्द्वार महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
 वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
 एष वातिकपण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
 नाभ्यवर्तत यद्द्वारं विदेहानुत्तरं च यः ॥ १३
 एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यत्र शान्तवान् ।

C. 3 10552
 B. 3 130 17
 K. 3 132 17

द्युतेः K₄ (marg sec m) हाटक क्षेत्रमुत्तम — °) Ś₁ K₁ २ D₁ ३ चद्रस्य, D₂ शक्रं (for इन्द्रं) K₁ तीर्थं, D₁ २ ६ S नित्य (for पुण्य)

8 T₁ G₁ om 8 (cf v l 1) — After 8^{ab}, K₄ ins

636* यत्र गयाशरो नाम पितृणा लुष्टिकारकम् ।
 यत्र तीर्थान्येकानि देवतायतनानि च ।
 सुनीनामाश्रमाश्चैव सर्वा स्वर्गमया शुभा ।
 यत्र गयाशिरो नाम तीर्थं पापभयापहम् ।
 क्षेत्रमेतन्महीपाल प्रणमस्व यथाविधि ।
 सर्वतीर्थममावाप्तो दृश्यते त्रिदुवाचलम् ।

— °) S₁ K D₁₋₃ ६ पुण्या (for रम्या) — °) S₁ K D₃₋₆ परमपावना — For identification of "Viṣṇupada", cf D R Bhandarkar, *Indian Culture*, 1937, p 512f

9 T₁ G₁ om 9 (cf v l 1) — °) B Dc Dn D₂ ६ ६ M अत्र वै (for अत्रैव) — °) K₃ ४ Dc D₅ विपाशाश्चोत्थित पुन — After 9, K₄ ins

637* सर्वतीर्थममावाप्तो दृश्यतेऽत्राहुंदाचलम् ।

[Cf 636* above (line 6)]

10 T₁ G₁ om 10 (cf v l 1) — °) Ś₁ K₁ २ B₁ ३ कश्मीरं Ś₁ K₁ २ D₁ चैव, K₄ D₃ पुण्य (for चैतत्) — °) Ś₁ K₂ सर्वं तीर्थम्, K₁ D₃ सर्वतीर्थम्, B₂ ३ D₆ G₂ M₂ सर्वं पुण्यम्, D₁ २ महत्पुण्यम् (for सर्वपुण्यम्) K₁ अय पर (for अरिदम्) K₃ ४ पश्य पाथिवसत्तम — S₁ K₂ D₁ २ ins after 10^{cd} K₁ ३ ४ D₃ ६ (which om 10^{cd}) ins after 10^{ab} B Dc Dn ins after 16

638* वितन्ना पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।

महर्षिभिश्चाध्युपिता शीततोया सुनिर्मलाम् ।

— °) G₄ [इ]म (for [इ]द)

11 T₁ G₁ om 11 (cf v l 1) — °) Dn₁ ns यत्र, Dn₂ तत्र (for अत्र) T₂ G₂ ३ [उ]त्तरेण (for [उ]त्तराणा) — °) K₃ ४ D₃ ६ G₄ नाहुपस्य, Dc उत्तरस्य, D₁ २ वासवस्य,

M₂ नाहुकस्य — °) K₃ ४ B Dn D₃₋₆ transp अत्र and एव M₃ आसीद्धि (for चात्रैव) — °) Ś₁ K D₃ ६ काश्यपस्य D₁ ३ काश्यपस्याभवत्पुरा

12 T₁ G₁ om 12 (cf v l 1) — °) G₂ ४ वर्ष-कस्य Ś₁ K₁ २ D₁ न्ये (for मध्ये)

13 °) K₁ चाभिकपडो, K₄ Dc Dn D₆ वातिकखडो; D₃ वातिकखडो, T₁ चातिकपडो, G₄ चानीकपोडो, M₁ चातकपडो, M₂ पातिकं D₁ २ एष रामसमो वीरः; G₂ एषा याति क्रमार्यस्य — °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ६ विख्यात (for प्रं) A few MSS सत्यविक्रम — K₃ D₆ om 13^{cd} — °) S₁ K₁ २ D₃ ६ ६ नान्य(Ś₁ 'त्य, D₄ ६ 'न्व)वर्तयत द्वार, K₄ B Dc Dn D₁ २ नात्य(D₁ 'न्य)वर्तत तद् द्वार — °) K₁ B Dc Dn D₃₋₆ T₂ G₂ विदेहाद्, K₄ विदेहस्य, D₁ ३ वैदेहाद् (for विदेहान्) K₄ T₁ G₁ ३ ४ M उत्तरान् (for उत्तर) K₄ B₁₋₃ Dc D₁₋₃ M जय, T₁ जयत्, G₂ ४ जयान् (for च य) — After 13, N ins

639* इन्द्रमाश्रयमपर देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।

क्षीणे युगेऽपि कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदै ।

सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिण ।

अस्मिन्सरसि रम्ये वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।

यजन्ति याजकाः सम्यक्परिवार शुभार्थिन । [5]

अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्धधानो जितेन्द्रिय ।

क्षीणपाप शुभाह्लोकात्प्राप्नुते नात्र सशयम् ।

[(L 2) K₄ च, B Dc Dn D₄ ६ तु (for ऽपि) — (L 9)

Dc कुशल (for दशन) Ś₁ K₁ ३ D₆ काटरूपिण — (L 4)

B₁ सत्यं, B₂ सधे, B₃ सर्वं, B₄ Dn D₄ ६ सत्वेर, Dc पुण्ये

(for रम्ये) D₁ २ तु (for वै) K₃ ४ D₁₋₃ ६ चैत्रमासे पिना-

किन.. — (L 5) B Dn D₄ ६ यजते B Dn₃ D₆ परिवारः,

Dc D₁ परिचारः, D₁ परिचार — (L 7) S₁ प्राप्नोति]

14 °) K₁ २ उज्जलको, D₁ २ उज्जानको, T₂ G₂ ३

उज्जतको, M उज्जानुको — °) K₃ D₆ शक्नो वै, B₂ Dn

D₃ (by corr) ४ ६ पावकिर् (for यवक्रीर) D₁ ३

सत्यं (for शान्तं) — °) Some MSS वशिष्ठो

अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४
 इदं कुशवानेप यत्र पत्रं कुशेशयम् ।
 आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १५
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
 तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ १६
 जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
 उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्युत ॥ १७

तां देवममिति तस्य वामवश्च विशां पते ।
 अभ्यगच्छत राजानं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ १८
 जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमुशीनरम् ।
 इन्द्रः श्वेनः रूपोतोऽग्निर्भूत्वा यत्रेऽभिजग्मतुः ॥ १९
 ऊक्तं राज्ञः समासाद्य रूपोतः श्वेनज्ञाद्रयात् ।
 शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शतरण्यरूपवर्णि त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३० ॥

१३१

श्वेन उवाच ।

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।
 स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
 विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।

मा भाङ्गीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २
 राजोवाच ।
 संवस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
 मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुरयं द्विजः ॥ ३

15 °) G₂ [ए]व (for [ए]व) K₄ [अ]रुधत्या (for रुक्मिण्या) — °) T₁ [अ]श्रम्यद्, M₁ [अ]श्रम्यद् D₂ तपोवलात् (for अकोपना)

16 °) K₂ T₁ G₂ M₂ समाधिना; T₂ G₂ 'सीना (for 'धीना) Ś₁ K₂ समापन्न, K₁ २ ४ 'धान, B₂ 'धिसु, D₁ 'धि तु (for 'सस्तु) — °) D₂ पाण्डवाना Ś₁ K D₂ T₁ G₁ श्रुत (for श्रुतस्) T₁ मया (for मया) — °) T₁ G₁ ३ M₂ स्व (for त) D₁ ३ M महीपाल, T₂ G₂ महाभाग — °) D₂ भृगु तुग, S भृगुतुद् — After 16, B D₂ D₂ D₄ ० ins 638*, while Ś₁ K D₁₋₂ ३ ins

640* मण्डवा च तथा सध्या द्रक्ष्यस्वमित्तविक्रम ।

[Ś₁ मण्डवा, K₂ वदवा, K₃ मडक, D₁₋₂ माण्डवा, D₂ मण्डल (for मण्डवा)]

17 °) D₂ औशीनरो — °) D₂ वासव च (for वासवाद्) D₁ ० अतिरिच्यत; S अतिरिच्यते

18 °) Ś₁ K₁ २ त (for ता) Ś₁ K D₂ देवा, D₂ देवौ (for देव) — °) D₁ ३ M₂ अभ्यगच्छत B D₁ D₄ ० अभ्या(D₄ 'भ्य)गच्छन्नूपवर — °) T₁ जमदग्नि (for ज्ञातुमग्निश्)

20 °) Ś₁ K₂ B₂ ३ D₁ ३ D₄ ० ऊरु; D₁ कुरु (for ऊरु) D₁ ३ M समाविश्य — °) K D₁₋₂ T₁ G₂ ३ ततो, D₂ तथा (for तदा)

Colophon om in K₂ D₂ — Major partan Ś₁ K₁ ३ D₂ T₂ G₂₋₄ M₁ भारण्य — Sub partan Ś₁ K₁ B D₂ D₁ ३ D₂₋₄ ० T₂ G₂ (all om sub partan name) mention only श्वेनरूपोतीय (Ś₁ 'रूपोत, K₁ 'रूपोत), K₄ D₁, likewise, only लोमरातीर्थयात्रा (followed by श्वेनरूपोतीय in D₁) — Adj no (figures, words or both) D₁ 129, D₂ T₁ G₁ 130 (75 in text), D₂ T₂ G₂₋₄ M₁ 131, D₁ 136, M₂ 133 — Ś₁ola no D₁ ३ 24, D₁ 25

131

1 Before the ref, D₂ ins

641* शृणु स्व तत्र वै राजन्श्वेनो यदभिभाषत ।
 — °) Ś₁ K D₁₋₂ ३ स्वामिदैक, D₂ स्वामिदैव, G₂ चाहुरेक;
 G₄ M प्राहुरेक — °) Ś₁ K D₂ D₁₋₂ ३ राजन्प्राहुर्मनीषिण
 — °) D₂ T₂ G₂ सर्व- (for सर्वै)

2 °) D₁ ३ विधिना विहित भक्ष्य — °) K₁ मा रक्षे; B D T₂ G₂ मा रक्षीर् (D₁ ३ मा रक्ष), T₁ G₂ ३ मा हिंसीर् (for मा भाङ्गीर्) Ś₁ K₁ ३ D₂ G₂ धर्मलोपेन — °) K₁ ३ S धर्ममुत्सृज्य मा नशी

3 D₁ ३ तिविरुवाच — °) K₂ D₁ ३ T₁ प्राणार्थी

एवमभ्यागतस्वह कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदाने परोऽधर्मः किं त्वं श्वेन प्रपश्यसि ॥ ४
प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्वेन लक्ष्यते ।
मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५
श्वेन उवाच ।

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थं चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ७
भक्ष्यादिलोपितसाद्य मम प्राणा विशा पते ।
विसृज्य कायमेध्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ८

प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारं नशिष्यति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्नशिष्यसि ॥ ९
धर्मो यो वाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् ।
अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ १०
विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न वाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुदाचरेत् ॥ ११
गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १२
राजोवाच ।

बहुकल्याणसंयुक्तं भापसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ।

C 3 10574
B 3 131 14
K 3 133 14

(T₁ 'धं) — ^b) D₁ 2 [उ]द्विशो (for नीजे) S₁ K
D₃ 5 [S]प्रमातुर (for महा) — Dn₁ om 3^c-4^d, T₂
om 3^c-5^b — ^d) S₁ K₄ D₃ प्राणगृहीत्, D₁ 2 प्राणा-
न्यूनत् S₁ K₂₋₄ D₃ 5 द्विजोत्तम. (for अय द्विज)

4 Dn₁ T₂ om 4 (cf. v.l. 3) — ^a) S₁ K D₃ 5
[अ]ज्य, Dc₂ [अ]य, D₁ 2 [अ]ह (for [इ]ह) — ^b) S₁ K₂
D₃ नमातिक (for [अ]भयार्थिन) — ^c) S₁ K D₃ 5 [S]प-
राय ने (K₁ क्रय धर्म), B Dn₂ n₃ D₄ 6 पर धर्म, D₁ 2
न चैवास्य (for परोऽधर्म) — ^d) S₁ K₂₋₄ D₃ 5 क त्व, B
Dc Dn₂ n₃ D₄ 6 कथ (for किं त्व) D₁ 2 कर्म (for
श्वेन) K₁ B Dc Dn₂ n₃ D₄ 6 T₂ G₄ न पश्यमि, D₁ 2
चिर्दीर्घमि, T₁ G₂ [इ]ह पश्यमि (for प्रपश्यमि)

5 T₂ om 5^{ab} (cf. v.l. 3) — ^b) M आगत (for
लक्ष्यते) — ^c) K Dc D₄ 6 T G सम्पन्नो (K₁ Dc 'शी)
— ^d) Dn₂ n₃ विवर्जित, T₂ G₄ न शक्यते (for विगं)
— After 5, K₁ 2 B Dc Dn D₄ 6 G₃ ins

6+2^a यो हि कश्चिद् द्विजान्हन्याद्वा वा लोकस्य मानरन् ।
शरणमागतं च न्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् ।

Dc₂ Dn₂ G₃ cont D₁ ins after 5

6+3^a ऋतव ऋतव. सर्वं समाप्तवरदक्षिणा ।

पुत्रो नयनीतस्य प्राणिनः प्राणधारणम् ।

[(L 1) Dn₂ G₃ ऋतो हरिवाचरा (for the posterior
half)]

6 ^b) Dc Dn₂ D₁ 2 महीपते — ^c) D₁ 2 [म]व
(for वि-) — ^d) S₁ K₂ 3 D₃ सर्वज्ञ (for जन्तव)
D₁ 2 मनवति च सर्वज्ञ

7 ^a) K₁ दुस्त्यनेत्यर्थ, D₁ 2 दुःकृत्यर्थ, T G पुच्छ-
स्यार्थ — ^d) D₁ 2 वै जीवितु (for वर्तं)

8 ^a) S₁ D₄ T₁ G₁ M नक्षाद् B Dn D₄ 6 वियो
नितसाद्य, T₁ M₂ विलोमि — ^c) S₁ K D₁ 2 5 यास्यति
(for प्यन्ति) — ^d) B D (except D₁₋₃ 5) अकुतोभय
(for अपुनर्भवम्)

9 ^a) K₁ B₄ D₄ प्रसृते, Dc₁ मन्मते, Dc₂ मन्मते, T₁
प्रमृते, M₂ नृते तु (for प्रमृते) — ^b) S₁ K Dc D₁ 2 5
T₂ G₂₋₄ मरिष्यति, B D₄ 6 विनश्यति, D₃ भविष्यति
(for नशि) Dn पुत्रदारदि नश्यति — ^c) K₁ 3 4
D₃ 5 M₂ राजप्रक्षन्, a few MSS रक्ष्य (for रक्ष) — ^d)
N T₁ G₁ M न रक्षमि (for नशि)

10 ^a) S बहून् (for धर्म) — ^b) K₃ Dn₂ D₁ 2 S
कुधर्मं तत्, B₃ D₃ कुधर्मवि (D₃ 'व)त्, D₅ कथचन (for
कुधर्मं तत्) — ^c) B Dn D₄ 6 अविरोधात्, Dc अविरोधे
S₁ K Dc₁ हि, Dc₂ [S]पि, D₁ 2 च (for तु) — ^d)
D₁ 2 5 मद्भिर्लक्ष्यते, a few MSS सत्यविक्रम

11 ^a) B₁ 2 Dc विरोधेषु — ^b) D₁ नित्यं जतुषु
सर्वज्ञ — ^d) K₁ 4 B₂₋₄ Dn D₃ 4 6 M₁ समुपाचरेत्,
B₁ Dc 'पाचर, D₅ T G 'दाचर, M₂ दाहृत D₁ 2 धर्म
त विवृषा विदुः

12 S₁ K₁ 2 om 12^{ab} — ^a) B Dn D₄ 6 आदाय,
D₁ T₂ G₃ M₂ अज्ञाय, G₂ आस्थाय (for आज्ञाय) — ^d)
B₂ 4 Dn D₄ 6 कुराव धर्मनिश्चय (unepic cadence!)

13 ^c) S₁ K₁ 2 D₃ स्व हि (for किं त्व) D₂ सुवर्ण-
पक्षकस्व हि — ^d) K₃ Dc [अ]पि (for [अ]सि) D₁
वर्मज्ञ बहु भाषणे, S धर्मं (G₁ 'मार्त्) ज्ञात्वा वि (T₁ नि-
M₁ प्र)नायमे — ^e) T₂ G₂₋₄ [अ]पि (for हि) D₅ सर्व-
सयुक्त, G₁ स्व समां (for धर्मसं) D₁ 2 तथा धर्मविचि-
त्रायां — ^f) Dc₁ किंचित् (for चित्र) B Dn D₄ 6 च,

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभापसे ॥ १३
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वा लक्ष्याम्यहम् ।
 शरणैपिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १४
 आहारार्थं समारम्भस्तत्र चायं विहंगम ।
 शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १५
 गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
 त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्दान्यदभिकाङ्क्षसे ॥ १६
 श्येन उवाच ।
 न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
 भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ १७
 यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
 तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १८

श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
 मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ १९
 राजोवाच ।
 राज्यं शिवीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणार्चित ।
 यद्वा कामयसे किञ्चिच्छयेन सर्वं ददानि ते ।
 विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २०
 येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
 तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २१
 श्येन उवाच ।
 उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
 आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २२
 यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।

T₁ वि (for प्र) D₁ २ भापसे गिरमुत्तमा

14 ^b) N (except Ś₁ K₁ २) स्वा (for स्वा) — ^c) Hypermetallo! D₁ २ शरणैपिणा K₃ ४ D₃ ५ शरणागत सत्याग, B De Dn D₄ ६ T G शरणैपिपरित्याग — ^d) D₁ कस्मात्, M कश्च (for कथ) Ś₁ K₁ २ D₁ त्व साधु (for साध्विति) M मन्यते D₂ कस्मात्त्वमभिमन्यसे — After 14, M₁ ins

644* हियमाण तथाहारमुत्पन्न क्षुधितस्य वै ।

15 ^a) S आहारार्थं — M₂ om 15^{cd} — ^o) K₃ D₃ [अ]धिक (D₃ 'क') (for [अ]न्यया) K₃ कर्म (for कर्तुम्) — ^d) K₁ ३ ४ B₃ Dc₃ D₁ २ G₂ [ऽ]भि, B₁ ३ [ऽ]ति- (for ऽपि) D₂ आहार पक्षिणा वर

16 ^b) T G₂₋₄ transp मृगो and महिषो Dn D₄ माहिषो — ^c) T G₂ ४ अत्र (for अद्य) Ś₁ K₁ २ D₁₋₃ एतत्ते क्रियतामद्य — ^d) Ś₁ M यद्दान्यम्, B₁ Dn D₄₋₆ यद्दान्यद्, T₁ यदर्थम्; T₂ G₂₋₄ यदन्यद् (for यद्दान्यद्) Ś₁ K B₄ Dc D₁₋₃ अभिकाक्षसि (K₄ अपि काक्षसि), B₂ इह काक्षसे, Dn D₄₋₆ इह काक्षसि

17 ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃ न मृगाश्च पृथग्विधान् — ^d) Ś₁ K₂ तेनघ, D₁ २ ते मम (for तेन मे) K₁ नान्य भक्षमह वृणे; B Dc Dn D₄₋₆ किं ममान्येन केनचित्

18 ^a) Ś₁ K₁ २ D₃ विहितो भक्ष्यो, K₃ Dc Dn D₂ ३ T G₁ ३ ४ देवविहितो — ^b) B Dn₁ ns D₁ २ ४-६ भक्ष्य Ś₁ K₁ २ विधात्रा क्षत्रियर्षभ — ^c) Ś₁ K₁ २ ४ Dc Dn₃ D₁ २ ३ G₂ उत्सृज्य G₂ M₁ महाराज (for मही) — ^d) K₁ नान्य भक्ष्यमिहास्ति मे, K₃ Dc D₃ नान्य भक्ष्यमह वृणे

19 ^a) B D (except D₁₋₃) श्येन कपोतान्तीति — ^b) G₁ २ श्रुतिर (for स्थितिर) B₂ D₃ ६ पुरातनी (for सना) — ^c) K₁ २ B Dn D₄ ६ T₁ G₃ सारम् (for मार्गम्) N G₁ २ अ(K₁ ३ आ)ज्ञात्वा (for आज्ञाय) — ^d) K₄ D₁ २ S (except M₂) कदलीस्तभम् Ś₁ D₃ आरुह, B₁ ४ आरुह, B₃ Dc Dn D₄ ६ T₁ G₁ M₁ आसज, M₁ आश्रय (for आरुह) K₁ कदलीकदभक्षन (sic)

20 ^a) Dn D₄ ६ राष्ट्र (for राज्य) S₁ K₁ २ च, K₃ ४ D₁₋₃ ६ M₁ हि (for वै) G₁ राज्य च शिवीनामृद्ध — ^b) K₄ पक्षिगणार्चित, D₁₋₃ 'गणान्वित, T G₂₋₄ 'भिरकृत G₁ (corrupt) वैशाधी पक्षिभिश्चित, B Dc Dn D₄ ६ ददानि तव स्नेह — After 20^{ab}, S ins

645* कृत्स्नमेतन्मया दत्त राजवद्विहगोत्तम ।
 — ^o) B₂ ४ य च, B₃ Dn D₄ ६ य वा (for यद्वा) B Dn D₄ ६ काम (for किञ्चित्) — ^d) K₃ ४ D₁₋₃ ३ G₂ ४ ददामि (for 'नि) Ś₁ K₁₋₃ D₁ २ ३ तद् (for ते) — Ś₁ K₂ om 20^a-21^d — ^o) T₂ G₂ ३ [ए]न (for [इ]म)

21 Ś₁ K₂ om 21 (of v1 20) — ^a) S स्याप (for वर्ज) — ^b) K₃ ४ D₃ ६ द्विज दानेन मे द्विज — ^d) K₁ D₁ ३ न दास्ये (D₁ मुच्यैत, D₃ मुचेम) शरणागत D₂ मुचेन (sic) शरणार्थिन

22 ^a) K₃ B₁ D₃ औशीनर — ^o) S आत्ममास समुच्च (M 'कृत्य) — ^d) N (except Dc₃ Dn₃ D₃) कपोत (for कपोत) — After 22, K₁ reads 25

तदा प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २३

राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्मामिवाचसे ।

तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २४

लोमश उवाच ।

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।

तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥ २५

त्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।

पुनश्चोत्कृत्य मासानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २६

न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।

तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २७

श्येन उवाच ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो ह्यववाडयम् ।

जिज्ञासमानो धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २८

यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशां पते ।

एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ २९

यावच्छोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।

तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३०

लोमश उवाच ।

तत्पाण्डवेय सदं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

C 3 10595
B 3 131 33
K 3 133 35

23 M₁ om (hapl) 23-24 — ^b) B Dn D₄ ०
नृपोत्तन, D₁ २ T G₃ ४ नराधिप (for अत्रे) — ^c) T₂
G₃ ४ स्वया (for तदा) B₂₋₄ Dn D₄ ० देय तु (for
प्रदेय) T₁ देय तव तदा मद्य, G₁ देय तत्तुलया मद्य — ^d)
S₁ K₂ D₃ मासे (for सा मे)

24 M₁ om 24 (cf v.l. 23) — After the ref,
K₄ ins

646* यदि प्राण्युपकाराय देहोऽय नोपयुज्यते ।

तत क्रियुपचारोऽस्य प्रत्यहं क्रियते वृथा ।

— ^a) K₄ भापमे (for याचमे) D₁ २ अनुग्रह श्येन
मन्ये यन्मे माम हि याचमे — ^c) D₁ २ तदय (for तस्मात्ते)
D₁ २ ते, T₁ अ, T₂ G₂₋₄ [S]ह (for स्य)

25 Ś₁ K₁ ३ ४ D₄ G₄ M₂ om the ref — ^a) S₁ K
D₃ ५ उत्कृत्य च स्वमासानि (K₃ तत उत्कृत्य मामानि), B
Dc Dn D₄ ० उत्कृत्य स स्वय मास, D₁ २ एवमुक्त्वा स्वमा
सानि — ^b) D₁ २ समुत्कृत्य स धर्मवित् — ^c) K₂ ४
D₁₋₃ ५ तोलयामास D₁ २ राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^d) Ś₁
K₃ ४ सहाभिभो, K₁ ३ महाभिभो, B Dc Dn D₄ ० सम
विभो, D₁ २ सम यथा, D₃ सह प्रभो, D₄ समप्रभो, G₃
सहाभिभू

26 ^a) B D (except D₁₋₃ ५) कपोतस्तु (for तु
तुलया) — ^b) K₂ ३ D₃ ५ व्यतिरिच्यत B Dc Dn
D₄ ० मायेनात्यतिरिच्यते — ^c) D₁ २ भूय (for पुन)

27 ^c) K₄ स, M स्व (for [अ]सौ) S₁ K₁₋₃ D₃ ५
तव उत्कृत्य (S₁ D₃ 'त्त' माम स, D₁ २ आरुरोह तदा राजन्
— ^d) K₃ ४ D₃ ५ G₁ transp स्वय and तुला D₁ २
स्वयमेव तुला नृप

28 ^a) S₁ K₁ ३ D₃ राजेंद्र, D₁ २ नद्र ते (for धर्मज्ञ)
— ^b) G₁ २ ह्यववाहन — ^c) K₄ धर्मण, B Dn धर्म

स्वा (for धर्म त्वा) — ^d) Ś₁ K₁ ३ यत्ते ते समुपागतौ
29 ^b) D₁ २ समुत्कृतानि पार्थिव — ^c) K₂ ४ B₂
D₁₋₃ ५ G₁ भास्वरा, B₃ Dc Dn D₄ ० T₁ भास्वती, T₂
G₂₋₄ M₁ शाश्वती — ^d) D₃ अतिचरिष्यति, T G अभि
(G₃ 'धि)गमिष्यति D₁ २ लोके स्थास्यति शाश्वती

30 ^a) Ś₁ K₁ ३ स्वा, D₁ २ G₁ च (for त्वा) — ^c)
D₁ २ तावत्ते शाश्वतो लोक — ^d) K₃ D₄ तपसा शुभा
(for तव शाश्वता) D₁ २ भविष्यति न सशय — After
30, K₁ २ B D (except D₁₋₃ ५) ins

647* इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिव पुन ।

उशीनरोऽपि धर्मोत्सा धर्मणावृत्त रोदसी ।

विभ्राजमानो वपुष्याप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।

[(L 3) K₁ Dn₂ D₄ ० प्रारुरोह, Dc₂ आरुरोह (for [अ]-
प्यारुरोह) B त्रिविष्टप]

31 All MSS except D₃ ३ om the ref — D₃ ३
ins after the ref D₁, after 30

648* इत्युक्त्वा त दानपतिमिन्द्राग्नी तौ तदा नृप ।

पूर्णदेह स्वक कृत्वा जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।

[(L 2) D₁ स्वणदेहत्वच कृत्वा (for the prior half)]
— ^a) D₁ २ यत् (for तत्) K₁ ३ ४ B Dc Dn D₃₋₆
तदेतस्म (K₄ एतस्म स)दन राजन् — K₃ om 31^c-32^d
— ^c) D₁₋₃ पश्य च (for पश्यस्व) G₄ [ए]न (for [ए]तन्)
— ^d) K₁ ३ D₃ ५ T G पायप्रणाशन

32 K₃ om 32 (cf v.l. 31) — ^a) B₁ Dn D₄ ०
तत्र (for अत्र) D₁ २ S (except G₄) [ए]व (for वै)
— ^b) D₁ २ T₁ G₁ M तपोधना (for सना) — ^c) D₃
G₁ ब्राह्मणा K₁ D₁ २ सार्धं (for राजन्) — ^d) T₁ G₁ २
M पुण्यकृद्भिर् B₂ महात्मन, T G 'प्रतै' (for 'स्मभि')
Ś₁ K (K₃ om) D₃ तपोवलसमन्विता (Ś₁ 'तै')

पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३१
अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।

दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यरूपवर्णि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

लोमश उवाच ।
यः कथ्यते मन्त्रविद्व्यबुद्धि-
रौदालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं
सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १
साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
सरस्वतीं मानुपदेहरूपाम् ।
वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां

सरस्वती श्वेतकेतुर्वभापे ॥ २
तस्मिन्काले ब्रह्मविदां वरिष्ठा-
वास्तां तदा मातुलभागिनेयौ ।
अष्टावक्रश्चैव कन्होडसुनु-
रौदालकिः श्वेतकेतुश्च राजन् ॥ ३
विदेहराजस्य महीपतेस्तौ
विप्राबुभौ मातुलभागिनेयौ ।
प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे

Colophon — Major parian Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ M₁
आरण्य — Sub-parian N T G₁ ३ M₁ (all om sub
parian name) mention only इयेनकपोतीय (Ś₁ K₁ ३
'कपोतोपाख्याय, D₁ ६ लोमशतीर्थयात्रा, followed by इयेन
कपोतीय); to इयेनकपोतीय, K₄ B₁ ४ D_० D₁ ३ M₁ add
समाप्त — Adhy no (figures, words or both) K₁ 36
(= 136), D_{n1} 130, D_{n2} n₃ T₁ 131 (as in text),
D₁ 37, T₂ G 132, M₁ (erroneously) 120, M₂ 134
— Śloka no D_{n1} 34, D_{n2} n₃ 36, D₁ 35

132

1 ^a) K₃ B₂ T₂ G₃ १ यत् (for य) Ś₁ 'विदग्ध',
K₂ D_n D₄ ६ 'विदग्ध', B₂ D_० D₅ T G 'विदग्ध' (for
विदग्ध) — ^०) Ś₁ K₁ ३ D_० तस्याश्रम पादव पश्य चेम,
D₁ २ म पश्यत पादवाच्या, S 'म पश्यत पादवेया ।

2 ^a) M₂ transp साक्षात् and अत्र — ^b) K_० M₁
मानुपदेव', T₁ G₁ मानुपतुल्य'

3 K_० om ३ — ^a) S₁ K (K_० om) B₂ D (except
D_० D₁ ६) अस्मिन् Ś₁ K₄ D_० उमौ, K₁ ३ B D_० D_n
D_{4-०} युगे (for काले) K_० धर्मश्रुता; D_{n1} n₃ (sup lin
as in text) D₄ ६ ब्रह्मकृता, D_{n2} पुण्यकृता (for ब्रह्म')
— ^b) N (except D₁ ३, K_० om) सुनी, T G_३ ४ तथा;

M₁ उमौ (for तदा) — ^०) T₁ G₁ om एव Ś₁ K₁ D_०
कन्होडपुत्र, S कन्होडसुनु — ^a) B_{1m} ३ D_n D_० ६ पृथि
व्या (for च राजन्), cf 1^b

4 ^a) K₄ D₁ ३ S समीपतस्र (for महीपतेस्र) — ^b)
K_३ वीरा', S धीरा' (for विप्रा') — ^०) B₄ हि (for वि)
— ^a) S वदि D₁ ३ निजग्राह तम् (for 'ग्राहतुर') N
(except Ś₁ D₁ ३) G₁ अग्रमेयौ — K₁ ३ B D_० D_n
D₁ ३ ४ ६ ins after ४ D₂, after ४^{ab} S₁ K_३ D_० ins
lines 1-4 after 5 and lines 5-6 after 6 K₄ ins lines
5-6 after 4 and lines 1-4 after 5

649* उपास्त्व कौन्तेय सहाजुजस्य
तस्याश्रम पुण्यतम प्रविश्य ।

अष्टावक्र यस्य दौहित्रमाहु-
र्योऽसौ वन्दि जनकस्याथ यज्ञे ।

वादी विप्राद्यो बाल एवाभिगम्य [5]

वादे भद्रकृत्वा मज्जयामास नद्याम् ।

[Before line 1, Ś₁ K₄ D_० read लोमश उ' — (L 1)
D₁ ३ अथात्र (for उपास्त्व), and च (for त्व) — (L 2)
D_० प्रपश्य — (L 4) K₄ य स, D₁ ३ यथा च (for यो-
ऽनौ) Ś₁ D₁ जघे, K₁ यघ, K_३ ४ D_० राघ (for यघे)
— (L 5) Ś₁ K_३ ४ D_{1-३} ६ वादे (for वादी) K_३ D_०
विप्राद्य, D_० 'त्रो, D_० 'त्र्ये Ś₁ K_३ ४ D_{1-३} तमेव यज्ञे निज
घान वदि]

वन्दि निजग्राहतुरप्रमेयम् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं प्रभावः स बभूव विप्र-

स्तथायुक्तं यो निजग्राह वन्दिम् ।

अष्टावक्रः केन चासौ बभूव

तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ५

लोमश उवाच ।

उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको

नाम्ना कहोडेति बभूव राजन् ।

शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ति

दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ६

तं वै विप्राः पर्यभवंश्च शिष्या-

स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।

तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च

भार्या च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥ ७

तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः

सोऽधीयानं पितरमथाम्युवाच ।

सर्वा रात्रिमध्ययनं करोषि

नेदं पितः सम्यग्विबोपवर्तते ॥ ८

उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः

स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।

यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि

तस्माद्ब्रूो भवितास्यष्टकृत्वः ॥ ९

स वै तथा बक्र एवाभ्यजाय-

दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।

तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः

C 3 10609
B 3 132 12
K 3 134 12

5 °) S₁ K₁ ३ विप्र — °) S₁ K₂ तथायुक्तो, K₁ ४ B Dc Dn D₃ ४-६ तथाभूत, K₃ तथाभूर्ति, D₁ ३ तथाभियुक्त S वदि — After 5^{ab}, S ins

650* किं चाधिकृत्याथ तयोर्विमादो

विदेहराजस्य समीप आसीत् ।

— T₁ G₁ om 5^{cd} — °) S₁ K₂ को जु (for केन) G₂ M₁ वामौ; M₂ वासो (for चासौ) G₃ मुनिश्च (for बभूव)

— °) S₁ K₁ ३ D₃ सर्वं ह्येतत्, K₄ तन्मे सर्वं, D₁ ३ सर्वं स्व मे, T₂ G (G₁ om) M₁ तसर्वं नो, M₂ सर्वं तन्नो (for तत्सर्वं मे) T₃ G (G₁ om) [अ]चक्ष्व (for नाम) D₁ ३ विप्र, T₂ G₃ ३ विद्वन्, G₄ सर्वं (for तत्त्वम्)

6 °) D₁ ३ उद्दालकस्यैकशिष्यो विनीतो — °) S₁ B₁ D₂ ३ ६ कहोडेति (B₁m कहोड इति), K₂ B₂₋₃ Dc Dn D₄ ६ कहोड इति, K₃ कपोडेति, K₄ कहोलेति, S कहोलेति B (B₁ marg) Dn D₄ ६ विद्युतोमूत् (for यभूव राजन्) — °) T₂ G₁₋₃ om स T₁ M हि (for स)

7 °) K₃ ६ पर्यवदन्, D₁ ३ हसन्, D₆ चरन् S₁ K D₆ M₁ स, T₁ G₁ तु (for च) D₁ ३ सुशिष्य, M₂ महारामा (for च शिष्यात्) B Dc Dn D₃ ६ तं वै विप्र पर्यं चरत्स-द्विष्य — °) B Dc Dn D₄ ६ T₂ G₃ ६ ता, T₁ G₁ ३ M₂ तत् (for त) M चाजानात् (for च ज्ञात्वा) B Dc Dn D₃m ६ T₂ G₃ परिचर्या (for विप्रकार) D₁ ३ ज्ञात्वा विकार तस्य सर्वं तदानि — After 7^{ab}, D₁ ins

651* तस्येव शिष्यस्य परा च शिष्यत्वा

ज्ञात्वा विकारास्त्युवायास्तदानीम् ।

— °) S₁ K₁ ३ सर्वम्, T₁ सत्य (for सद्य) K₁ ३ नुव (for श्रुत) — °) K₁ भार्या चैव, D₂ ६ भार्या वै; D₃ T₂ G₃ भार्यार्थं वै, G₂ भार्या चैव (for भार्या च वै)

8 °) K₃ ४ B₁ Dc Dn₂ D₁ S (except G₄) तस्या — °) K₁ D₁ ३ om अथ B Dc Dn D₄₋₆ चाप्युवाच, D₃ सोभ्युवाच (for अयाभ्यु) — °) Dc₃ M इह (for इव) T₂ G₂₋₃ [अ]भवत्त (for [उ]पवर्तते) — After 8, K₁ B Dc₃ Dn₂ ns D₆ ins

652* वेदान्साङ्गान्सर्वंशास्त्रैरुपेता

नधीतवानस्मि तव प्रसादात् ।

इद्वैव गर्भं तेन पितर्वर्ततेमि

नेद त्वत्त सम्यग्विबोपवर्तते ।

[Line 4 = (var) 8^d]

9 °) S₁ K D₃ ६ श्रोधाद् (for कोपाद्) — °) T₂ G वक्र वयं (G₁ कुक्षौ वर्त) (for कुक्षौ वर्त) — °) S₁ K₂ G₁ अष्टवक्र, T₁ अष्टवैव (for अष्टकृत्)

10 °) G₂ पितृशापाद् (for वक्र पूव) K₄ Dc D₃ [अ]भिजज्ञे, G₂ [अ]जायद् (for [अ]भ्यजायद्) — °) K₄ Dc D₃ स्वष्टां (for अष्टां) M₂ कथितो (for प्रथितो) D₃ ब्राह्मणेषु, S मानवेषु (for वै महर्षि) — °) B₁₋₃ Dc D₂ ४ ६ अस्य, T₁ G₁ M₂ तथा, M₁ यथा (for तस्य) S [अ]प्या (T₁ ह्यस्या, G₁ M [अ]स्या)सीन् (for [आ]सीद्वै) — °) K₄ सवभूव; S वै वं (for व)

11 °) D₁ ३ सा (for स) Dc D₁ ३ [अ]थ (for तु) S₁ K Dc D₁₋₃ M₂ तत, G₄ तथा (for तदा) T₁ स

स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १०
 संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
 विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
 उवाच भर्तारमिदं रहोगता
 प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ ११
 कथं करिष्याम्यधना महर्षे
 मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
 न चास्ति ते वसु किञ्चित्प्रजाता
 येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १२
 उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो
 वित्तस्थार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
 स वै तदा वादविदा निगृह्य
 निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १३
 उद्दालकस्तं तु तदा निश्चम्य
 सूतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।

उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
 मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १४
 ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं
 जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पितृवचापि मेने
 अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्रेतकेतुम् ॥ १५
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
 रष्टावक्रं पितुरङ्के निपण्णम् ।
 अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं
 नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १६
 यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
 हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
 गृहं गत्वा मातर रोदमानः
 पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १७
 ततः सुजाता परमार्तरूपा

माता (for सुजाता) — ^b) B Dc Dn D₄₋₅ T₂ G₃ सा,
 D₁ ३ प्र- (for वि-) — ^c) T₁ G₁ ३ ४ वचो रह (for
 रहोगता) — ^d) T₁ G₂ ४ M₁ हीना (for हीन) Ś₁ K₁
 वसु नाम चाधिनी

12 ^a) K₄ B₁ Dn₂ n₃ D₁ ३ अधुना (for अधना)
 — ^c) B₂ Dn D₄ ६ T₂ G₃ [एव (for च) K₂ B₂ T₁
 G₂ ४ M₁ मे (for ते) K₃ तव, D₂ T₁ G₁ वस्तु (for वसु)
 B₁ ४ (m as in text) प्रदातु, Dc सुजाता, D₁ T₁ प्रजात,
 D₂ प्रसूता, T₂ (m as in text) G₂ प्रदाता K₄ M₂ न
 चास्ति किञ्चिद्गु ते (M₂ मे) प्रजाता — ^d) B₁ G₄ M₂
 एनाम् (for एताम्)

13 ^a) K₄ चैव, T₂ स्वय, G₃ त्वेक, G₄ स्वय (for स्वैव)
 D₁ जायया (for भार्यया) S कहोडो — ^b) G₁ वित्तार्थी
 सन् (for वित्तस्थार्थे) — ^c) Ś₁ K₂ ३ D₁₋₃ तथा, T₂ G
 जल्पन् (for तदा) Dc वेदविदा, T₂ G₂₋₄ वाग्विदा वै
 — ^d) A few S MSS वदिना K₁ चाप्सु, D₁ [इ]हास्य, S
 षप्सु (M₂ [ए]वाप्सु) (for [इ]हाप्सु) S₁ K₁ ३ पुत्र
 (for विप्र)

14 ^a) S₁ lacuna, K Dc D₁₋₃ ३ तथा (for तदा)
 — ^b) K₁ Dc G₁ वादेन (for वादेऽप्सु) K₃ Dn D₄ ६
 transp तथा and निमज्जित T₁ ततो, T₂ G₂₋₄ तदा (for
 तथा) K₄ B Dc D₁₋₃ ३ निमज्जित तदा (K₄ D₅ *त च,

D₁₋₃ *त वै), G₁ निमज्जती त (for तथा नि) — ^d) Ś₁
 K D₅ अष्टावक्रे नायमर्थो निवेद्य

15 ^a) Ś₁ K₁ ३ तथा, K₃ ४ D₅ तत, T₁ G₁ ३ अनिषा;
 T₂ G₃ उदिव, M₁ अय त, M₂ अधिक (for अति त) D₁ ३
 M स (for सु) B Dc Dn D₃ ४ ६ तमस्य (for [अ]ति
 त सु) — ^b) D₁ ३ T₁ G₁ हि (for ऽपि) B D (except
 D₅) M₂ अशौ, T₁ G₁ M₁ एन; G₂ उदत् (for एव) B
 D (except D₅) T₁ M₂ नैव, T₂ G₃ तन्न, G₁ ३ ४ न च
 (for न स) — ^c) D₁₋₃ वै पितर स, M पितर सोभि (for
 पितृवचापि) — ^d) B D (except D₁₋₃) तथाष्टा (for
 अष्टा) D₁₋₃ M भ्रातर (for भ्रातृवत्)

16 ^b) K₄ त्वष्टा (for अष्टा) — ^c) Ś₁ K₁ ३ अपा
 कृष्यद्, D₁ ३ उपाकर्षद् S₁ K₁ ३ गृह्यमाणो (for गृह्य
 पाणौ) — ^d) Ś₁ K₁ ३ T₁ G₁ ४ ह्यसुवाच, K₃ ४ D₁ ३ ४
 (om इति) उक्तवांश्च, D₂ आवर्तमान

17 ^a) S (except T₁) तत् (for यत्) Ś₁ K₂ द्वारव-
 सत्, K₁ ४ D₁ ३ ६ दुरित तत्, S दुश्चरित (for दुरुक्त तत्)
 — ^b) K₄ तु, G₂ तद् (for सु-) M हृदि स्थित शल्यमिवा-
 तिविद्ध (M₂ *दु ख) — ^c) K₃ पृच्छमान, B Dc Dn D₄ ६
 सोभिगम्य, D₁ ३ M₂ सोध राजन्, D₃ सोभिवाच, T G
 सोध विप्र (for रोदमान) M₁ गत्वा गृह रोदमानो जनिर्त्री

18 ^b) S तत्रवमस्या (for सर्वमेवा) — ^c) K₄ Dc

शापाद्गीता सर्वमेवाचक्षे ।
तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु-
रित्यत्रवीच्छेत्केतुं स विप्रः ॥ १८
गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
वद्वाध्वर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
मन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ।

विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मवोपः ॥ १९
तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ
यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

अष्टावक्र उवाच ।

अन्धस्य पन्था यधिरस्य पन्थाः
द्वियः पन्था वैवधिरस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १

राजोवाच ।

पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो
येनेच्छसे तेन कामं ब्रजस्य ।

transp तत्त्वं and सर्वं S₁ आदाय, G₁ आख्याय (for आज्ञाय) B Dn D₃ ६ T₁ G₁ ३ रात्रौ, T₂ G₂ ४ मात्रा (for मातुर्)

19 ^b) T₂ G₂ ४ वाध्वर्यं वा (for वद्वाध्वर्यं) D₁₋₃ G₁ M₂ चास्य, T₂ G₂₋₄ M₁ तस्य (for तस्य) K₂ T₂ G₂ ४ राज्ञः (for यज्ञः) — °) Dc प्रेक्षावन्नत्र, S श्रोष्यावहे (for श्रोष्यावोऽत्र) K₂ ४ D₁₋₃ M₁ विवादान् (for 'दम्' — °) Dn D₃ ६ अर्थ, D₅ ज्ञान (for अत्र) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ M₂ भोक्ष्याव विप्र (M₂ तात), D₅ श्रोष्यावहे च

20 ^d) N प्रोत्सां (for उत्सां) S वभाषे (for जगाद)

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ D₅ — Major partan T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub partan K₂ D₁ (both om sub partan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रिय, B Dc Dn₁ n₃ D₂₋₄ ६ T G₁ ३ M₂, likewise, only अष्टावक्रिय (G₁ वक्रोपाख्यान) — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 131, Dn₂ n₃ T₁ 132 (as in text), D₁ 198, T₂ G M₁ 133, M₂ 135 — Śloka no Dn₁ n₃ 23, Dn₂ D₁ 22

133

1 Cf Āpastamba Dharma Sūtra 2 5 11 5-7

(Kashi Skt Series, Benares, 1932) — °) G₁ ३ M₁ ३ (sup lu as in text) स्वधिरस्य (for यधिं) — °) K₂ D₁ स्त्रियश्च, B₁ ३ Dc स्त्रियश्च, B₂ Dn₂ D₅ स्त्रिया (for स्त्रियं) K₂ विकल्पस्य, B Dc Dn D_{3m} ४ ६ T₂ G₂ भारवाहस्य (D₃ orig चेत्रविकल्प), D₁ ६ वधिकस्य; G₂ ४ M वै पथिकस्य (for वैव°) — °) Dn₁ n₃ D₅ ब्राह्मणाना समेत्य, D₁₋₃ ब्राह्मणाना च पथा°

2 °) T₂ (before corr) G₂ अध्वा (for पन्था) Ś₁ K B Dc D₅ [अ]तिसृष्टो, Dn [अ]तिदिष्टो, M विसृष्टो (for निसृष्टो) D₁ ३ sm पथा मया तेयमथावसृष्टो (D₃ orig पथा विप्रो उदति तथैव तद् ध्रुव) — °) B₁ ३ ४ Dn D₄ ६ [इ]च्छमि — °) Ś₁ K₂ ३ ब्राह्मणेभ्यो (for पावको) Ś₁ K₂ ग्नीयान्, K₁ गरी (for लघी°) — °) T₂ G₂ ४ om अपि Dc म (for निस्य) — After 2, S ins

653* लोमश ।

स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं
यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशन तत् ।

धर्मेण संप्राप्य निवारित स-
न्दारि द्वास्थ्य वाक्यमिदं वभाषे ।

[(L 1) T₁ G₁ M₂ om स]

3 °) D₁ ३ स राजन्; G₁ स तात (for स तात) Ś₁ K₁₋₃ sm Dc₂ D₅ ६ प्राप्तौ स्व (K₁ ३ सु) यज्ञं तव

न पावको विद्यते वै लघीया-
निन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २
अष्टावक्र उवाच ।
यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तमन्तौ स्व तात
कौतूहलं नौ बलवद् वै विवृद्धम् ।
आवां प्राप्तवतिथी संप्रवेशं
काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ३
ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदृशाविहावां
विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदक्षू ।
न वै क्रोधाद्वाधिनेवोत्तमेन
संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ४
द्वारपाल उवाच ।
बन्देः समादेशकरा वयं स्म
निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।
न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा

वृद्धा विद्वांसः प्रविशन्ति द्विजाभ्याः ॥ ५
अष्टावक्र उवाच ।
यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो
युक्तं मम द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि वृद्धाश्चरितत्रताश्च
वेदप्रभावेन प्रवेशनार्हाः ॥ ६
शुश्रूषमश्वापि जितेन्द्रियाश्च
ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।
न बाल इत्यमन्तव्यमाहु-
र्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७
द्वारपाल उवाच ।
सरस्वतीमीरय वेदजुष्टा-
मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं
किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ८

सदिदक्षू (K₁ 011g प्राप्तवावा तव यज्ञ दिदक्षू), B De1 Dn D₄ ० प्राप्तौ स्व यज्ञ नृप स (B₁ Dn₂ नृपतिर् दिदक्षू — ०) T G om नौ M₁ transp नौ and बलवत् N M₁ om वै G₂ transp बलवत् and वै N नरेन्द्र (for विवृद्धम्) — ०) Ś₁ K D₅ M₁ transp आवा and प्राप्तौ D₁ 2 ins हि after आवा K₃ M संप्रवेशे, D₁ 3 स्वस्काश, T G संप्रवेष्टु. B D₀ Dn D₄ ० प्राप्ताविहावामतिथी प्रवेश — ०) Ś₁ K₁ 2 B D (except D₀) द्वारपतेस्, K_{4m} द्वारपाले
4 ०) N T₂ G₃ 4 ऐन्द्रद्युम्ने — ०) Dn₂ जनक वै, G₄ जनक त (for जनकेन्द्र) D₁ 2 विवक्षू वै जनक सप्रयातौ — ०) M₂ मा (for न) T₃ क्रुद्धो, G₁ क्रुद्धौ (for क्रोधाद्) Ś₁ व्यधनेन, K₂ वाधनेन (for व्याधिनेव) K₁ 3. 4 B Dc Dn D₁₋₄ ० तौ वै (K₁ 4 D₃ तव, K₃ स च, D₁ 2 आवा) क्रोधव्याधिना दहमानौ — ०) Ś₁ K₂ D₅ संयोजये M₁ ins [आ]ना after योजय S₁ K₂ द्वारपाले M₂ क्षणे स्वा (for क्षणेन) K₁ 3 4 B D₀ Dn D₁₋₃ ० वय (K₁ D₁ 3 अय, K₃ स्वय, K₄ आवा) च नौ द्वारपालो रुग्द्धि — After 4, D₁ 2 ins

654* मा च स्वमावा व्याधिना तप्यमाना
बभिमू स्व बालकौ बालिशौ च ।
समायातौ मातुलभामिनेयौ
समोक्तयौ द्वारपाल क्षणेऽस्मिन् ।

5 ०) S₁ B D₀ D₁ ० T₂ G₂ 3 M वदे, K₁ 2 4 Dn D₅ T₁ G₂ वदे Ś₁ K₁₋₃ स्म, D₃ हि, D₅ भो (for स्म) — ०) K₃ त वाक्य (for वाक्य च) T G मयेरित स्व (for मयेर्यं) B₄ M निबोध तद्वा (M₂ त वा) क्यमितोधिगम्य — ०) Ś₁ K D₃ विप्र, G₂ वृद्धा (for विप्रा) D₁ मभैव वाक्य च ततोधि गम्य — ०) D₁ न वै; G₄ विप्रा (for वृद्धा) K₄ D₃ वि द्वासश्च, B Dn D₄ ० विदग्धा, D₁ बाला, D₂ ये स्यु, S छत्र (for विद्वास) B Dn D₄ ० [अ]त्र विप्रा (for द्विजाभ्या) — After 5, S₁ K₁ 2 ins a colophon

6 ०) T G M₁ मया (for मम) B Dn D₂ 4 ० M₂ युक्त प्रवेष्टु मम द्वारपाल — ०) Ś₁ K D₁ 3 वे (D₁ वा) द- प्रवादेन, D₅ M वेद (M₁ देव) प्रतापेन, T G तप-प्रभावे (G₄ "वेशे" न B₁₋₃ Dn D₄ ० समन्विताश्च, T G निवेशनार्हा

7 ०) T G ज्ञानागमैश्च D₁ 2 M चैव (for चापि) D₁ गताश्च (for गता स्म) M परे निविष्टा (for गता स्म निष्ठाम्) — ०) Ś₁ K₁ 2 B Dn₁ D₅ T₁ G ह्येव (for इत्येव) — ०) Ś₁ K₂ हि (for सपि) S दहते

8 ०) K₄ T₁ G₁ 2 4 ईरयन्, M₁ ईरयेद्, M₂ ईरयेद् (for ईरय) Dn₂ M₁ देव (for वेद) — ०) Ś₁ K D₅ हि विप्र, T₁ विजानन्, G₁ विजानात्, M₁ विराजन् (for विराजम्) — ०) B D₀ Dn D₄ ० दुर्लभो (B₁ "बलो" वै मनीषी

अष्टावक्र उवाच ।

न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धि-

र्यथाष्ठीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा ।

ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो

यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९

द्वारपाल उवाच ।

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स वाला

गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।

न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं

कस्माद्वालो वृद्ध इवावभापसे ॥ १०

अष्टावक्र उवाच ।

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

वालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविर विदुः ॥ ११

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।

ऋपयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२

दिदक्षुरसि संप्राप्तो वन्दिनं राजसंसदि ।

निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३

द्रष्टास्यद्य वदतो द्वारपाल

मनीषिभिः सह वादे विवृद्धे ।

उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा

तूष्णीं भूतेष्वथ सर्वेषु चाद्य ॥ १४

द्वारपाल उवाच ।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्त्वं

विनीतानां विदुषां संप्रवेक्ष्यम् ।

उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं

प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १५

C. 3 10836
B. 3 133 16
K. 3 135 17

9 °) D₁ ३ न सा वृद्धिर्या च कायस्य वृद्धिः — °) G₂ M शाल्मलेः S₁ K₁ ३ यथा वने शाल्मलिः संप्रवृद्धः, Dc D₁ T₁ G₄ यथाष्ठीला शाल्मले संप्रवृद्धा — °) T₂ G₂₋₄ यश्च (for ह्रस्वो) M [S]ल्पको य (for ऽल्पकायः) D₁ सुप्रवृद्धो, D₂ T₂ G₂ संप्रवृद्धो, T₁ G₁ ३ न वृद्धो, G₂ M स वृद्धो (for विवृद्धो) — °) K₁ यच्चां, B₁ T₁ यथां, D₁ यस्यां (for यश्चां) T₂ G₁₋₃ M₁ नो (for न)

10 G₁ om the ref B₁ Dc₁ द्वाःस्थ उ° — °) Ś₁ K₁₋₃ एवेत्य (for एवेह) T₂ (after corr) G₃ मतीस, G₄ मतिस् S₁ K₁ ३ सु, D₁ च, T₂ G₃ ३ तु (for स) — °) T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ३ ज्ञातुम् (for ज्ञानम्) Ś₁ K₁ D₂ अल्पकालेन, K₃ ३ Dc D₁ ३ वीर्यण — °) S₁ K₁₋₃ प्रज्ञ, K₄ D₃ M प्राज्ञ, B Dc Dn D₁ ३ ३-४ स्थविर (for वृद्ध) S₁ K₁₋₃ D₁ ३ T₂ G₃ [अ]विभापसे, K₄ B₁ Dc D₃ T₁ G₁ M [अ]विभापसे, Dn D₄₋₆ प्रभापसे (for [अ]विभापसे)

11 =(var) Manu 2 156 — °) Hypermetre! Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ वृद्धो (for स्थविरो) K₄ D₃ स स्याद् (for भवति) — °) D₁ ३ यौ वै युवाप्यधीयान (cf Manu, loc cit)

12 =Manu 2 154 — °) Dc D₁ S (except M₂) वित्तेर्न च (for वित्तेन न)

13 °) S (mostly) वदिन — °) T₂ G₃ ३ विद्वन्, many MSS द्वास्य (for द्वास्य)

14 °) K₄ द्रष्टयसेद्य (for द्रष्टां) G₂ ३ द्वाद्य (for

[अ]थ) S₁ द्रुवतो, T₁ G₁ ३ ३ [अ]विषोर (for वदतो) T₂ G₃ ins अस्मान् after वदतो (anuṣṭubh rhythm), see below B D K₁ द्रष्टास्यत्येभ्यक्ष्यते द्वारपाल — For 14^{ab}, B D subst (changing over to anuṣṭubh rhythm)

655* द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।

सह वादे विवृद्धे तु वन्दिन चापि निजितम् ।

[(L 1) D₁ ३ द्रष्टव्योत्र महाप्राज्ञ — (L 2) D₁ ३ उच्च-ताप्य नीचता]

— K₄ T₂ G₃ ins after 14^{ab} B D (except D₁ ३) ins after 655*

656* पश्यन्तु विप्रा परिपूर्णविद्या

संहव राजा सपुरोधमुख्या ।

[(L 2) K₄ सपुरोहितेन (for सपुरोध*)]

— D₁ ३ om 14^{cd} — °) M₁ स्वित् (for वापि) — °) B₁ S [ए]पु, B₂₋₄ Dn D₄₋₆ [ए]व (for [अ]थ) Ś₁ चास्य; B Dn D₃ ३ T₂ G (G₁ corrupt) [अ]याद्य, T₁ चाद्य, M [अ]यो वै (for चाद्य)

15 T G₃ ३ द्वास्त्र्यं (for द्वारपाल उ°) — °) D₁ ३ [S]द्य विप्र (for विशेषस्व) — After 15^a, D₁ ३ ins

657* प्रवेक्ष्यसे वन्दिन नानुमन्त्य ।

— °) Ś₁ K₁ ३ संप्रवेक्ष्य, B Dcs Dn D₄₋₆ T₂ G₁ ३ M संप्रवेश, T₁ G₂ ३ संप्रवेश D₁ ३ विनीताना स्थविराणा प्रविश्य — T₁ om 15^{cd}, D₁ om 15^d — T₂ G₂₋₄ M₁ ins after 15 T₁ (which om 15^{cd}) ins after

अष्टावक्र उवाच ।

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ
सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियाना
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १६
विद्वान्वन्दी वेदविदो निगृह्य
वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
त्वया निसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि-
र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १७
स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा-

द्ब्रह्मोद्यं वै कथयितुमागतोऽस्मि ।

कासौ बन्दी यावदेनं समेत्य
नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १८

राजोवाच ।

आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतु-

मविज्ञात्वा वाक्यवलं परस्य ।

विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं

दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ १९

अष्टावक्र उवाच ।

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

15^{ab}

658* एष राजा सश्रवणे स्थितस्ते
स्तुद्धेन त्व वचसा सस्कृतेन ।
स चानुज्ञा दास्यति प्रीतियुक्त-
प्रवेशने यच्च किञ्चित्तवेष्टम् ।

16 ^b) K₁ 2 4 D₁ सभार्यस्व, K₃ D₂ 3 (before
corr) सभाग्यस्व, B Dn D₃ 4 6 T₂ G₃ स्व वै सम्राट्,
D₀ सम्राट् स्व वै, T₁ G₁ सुसाम्राज्य, T₂ (before con) G₄
साम्राज्य यत्, G₂ साम्राज्य वै, M₁ सम्राट् स्व, M₂ साम्राज्य स्व
(for सभाग्यस्व) — °) D₀ D₁ 2 M वै (for वा) T₂
G₃ 3 M याज्ञियाना

17 ^a) K₁ 2 (by transp) वदी विद्वान्, Dn₁ ns D₂
वृद्धान्वदी S (mostly) वदी K₄ B D (except D₁₋₃ 5)
T₂ (before con) G₃ वादं (for वेदं) K₁ 2 विगृह्य
— ^b) D₂ रुग्णान् (for भग्नान्) D₁ T₁ G₁ वादे न (D₁
तु) भग्नान्प्रति — °) S₁ K₁₋₃ D₃ सृष्टै, B D₀ Dn D₄ 6
[अ]भिसृष्टै, D₁ 2 T₂ G₃ 4 वि; D₅ [अ]नु (for नि)

18 ^a) B D₄ 6 M₂ स त (B₂ सुत), D₀ T₂ G₂₋₄
पुत्रत्, Dn सोह, T₁ G₁ तदह, M₁ तद्वै (for स तत्) D₁ 2
ततोह वै (for स तच्छ्रुत्वा) B₁ 3 D₁ T G समीपे, B₂ 4
Dn D₄ 6 सकाशे, M समीपाद् (for सकाशाद्) — ^b) Ś₁
K₄ D₁ 2 T₁ G₁ ब्रह्माद्य वै; K₁ ब्रह्मादिभि; K₂ 3 B₄ Dn
D₄ 6 ब्रह्माद्वैत, B₂ ब्रह्माद्वैत, D₃ T₂ G₂₋₄ ब्रह्माद्य वै, D₅
ब्रह्मद्य वै D₁ 2 शसितुम् (for कथयितुम्) — °) S चदी

19 K₁ om the ref D₁ 2 जनक उ — °) K₂ B
Dn D₄₋₆ T₁ वै (for त्व) — ^b) K₁ सोविज्ञात्वा, K₂ B₂₋₄
D₀ Dn D₄₋₆ अविज्ञाय त्व; B₁ D₁ अविज्ञाता, D₂ अवि-
ज्ञाय, T₁ G₁ विज्ञाय वा (for अविज्ञात्वा) D₀ वाक्यवरं;
G₂ चादवल T G₂ 3 M त्वमस्य, G₁ त्वमस्मि (for परस्य)

K₄ अविज्ञाय वाक्य च वल परस्य; G₄ अज्ञाय वाक्य च वल
स्वमस्य — °) T₂ G₂₋₄ अज्ञातं (for विज्ञातं) D₀ वाक्यं
(for शक्यं) — ^a) K₄ D₀ Dn D₄ 6 T₁ G₁ वेदं (for
वादं) — After 19, K₄ B₂₋₄ D₀ Dn D₄ 6 (marg) 6
T G ins

659* आशंससे त्व बन्दिनं वै विजेतु-
मविज्ञात्वा तु वल बन्दिनोऽस्य ।
समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं
न शोभन्ते भास्करेण च तारा ।
आशंसन्तो बन्दिनं जेतुकामा- [6]
स्तस्यान्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभा ।
विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात
कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेणु ।

[Lines 1-2 = (var) 19^{ab} — (L 1) B₄ D₅ T₁
आशंसमानो, T₂ G *माना (for *से त्व) T G कुमार (for
विजेतुम्) — (L 2) B₂ अविज्ञाय K₄ D₅ ते वल, B₄
वाग्वल K₄ D₅ हि (for स्य) T₁ अविज्ञाना वदिना इत जेतु,
T₂ G अविज्ञानात्ते ह्य (G₁ *त्तम) शक्ता विजेतु — (L 3) K₄
D₅ सपशस्ते (for तेन पूर्वं) — (L 5) T G आशानुवधो हि
तवात्र यत्न (G₁ 2 यत्तत्) — (L 6) T G स वदिमात्ताथ
तथा विनश्यति (T₁ *थ सदोधिगच्छेत्, G₁ *थ सदोधि गच्छेत्, G₂
*थ तवाथ नश्यति) — (L 7) K₄ D₅ विज्ञानवतो निःसृताश्च
तात, T G विज्ञानवतो निःसृतास्तु (T₁ G₁ *ता यत्र) तात
— (L 8) K₄ D₅ कथं सदसि त्वमिम वै समर्थं, T G कथं सद-
स्तुमिद समर्थ]

20 ^a) D₀ D₁ 2 न नु, S (except G₁) न तु D₁ 2
मादृशेन, T₂ G₃ 4 मादृशैरिह — ^b) Ś₁ K₁ 2 4 D₃ सोह-
कृतस्, D₁ 2 नागी; G₄ इभी D₁ 2 तैश्च (for तेन) — ^a)
Ś₁ K₁ 2 B D₀ Dn D₃₋₆ इवाचलाक्ष (for इवाव) K₃

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।

समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य

मार्गे भग्नं शकटमिवावलाक्षम् ॥ २०

राजोवाच ।

पण्णामेद्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।

यत्त्रिपष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २१

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां पण्णामि द्वादशप्रथि ।

तत्त्रिपष्टिशतार वै चक्रं पातु सदागति ॥ २२

राजोवाच ।

वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।

कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुपुवतुश्च कम् ॥ २३

अष्टावक्र उवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३३ ॥

मा स्म ते ते गृहे राजञ्जशात्रवाणामपि ध्रुवम् ।

वातसारथिराधत्ते गर्भं सुपुवतुश्च तम् ॥ २४

राजोवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिपति किं स्विज्जातं न चोपति ।

कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विवेगेन वर्धते ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिपत्यण्डं जातं न चोपति ।

अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २६

राजोवाच ।

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं

न त्वं बालः स्थविरस्त्वं मतो मे ।

न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे

तस्माद्धार वितराम्येष वन्दी ॥ २७

C 3 10650
B 3 133 30
K 3 135 32

D₁ 2 M₁ मार्गं भग्नं शकटं इवावलाक्षं

21 °) N द्विंशद्द्वादशाग (S₁ K₁ 2 D₅ शारः, B Dn शारा)स्य, T₁ G₁ पण्णामेद्वादशास्य — °) G₂ 4 वर (for पर)

22 M₁ om. (hapl) 22-23 — °) Ś₁ K₁ 2 पर्वार्थं, K₃ M₂ पर्वं त्वा, K₄ D₅ पर्वं तु, D₁ 2 पर्वार्थं, D₃ G₂ पर्वं स्व, T G₁ 3 4 पर्वंस्वात् — °) K₁ द्वादशाप्रति, T₁ G₄ M₂ द्वादशा पथि, G₁ द्वादश प्रथि, G₂ द्वादशप्रथि — °) Ś₁ K₂ 3 Dc D₃ च, K₁ मे, K₄ D₁ त्वा, D₂ स्व (for वै) — °) MSS गति, गति also

23 M₁ om 23 (cf v l 22) — °) S वडवे, वडवे K₄ B₂ D₂ 3 सयुक्ते, G₄ सयुक्ते — °) T₁ G₁ 2 4 M₂ श्येन पाते — G₁ om 23^{ad}

24 °) D₁ 3 मास्तु (for मा स्म) S भूत् (G₂ भूत्) (for the first ते) T₂ G₂₋₄ स्वद्, M स्व (for the second ते) K₃ स्वात् (for राजन्) — °) K₃ इह, T₂ G₂₋₄ वेद् (for अपि) S₁ K₁ 4 (before corr) ध्रुवे — °) Ś₁ सारथिम् S₁ आगतु, K B Dc Dn D₄₋₈ आगता (K₃ भावत्ता), D₁₋₃ T₁ G₁ आघाता, T₂ G₃ आधत्त, M जाहतां (for आधत्ते, cf 23^c — °) = (var) 23^d S₁ K₁ ते, K₄ य (for तम्) B₁ नृप (for च तम्)

25 °) Hypermetric! Dn₁ n₃ स्वमद्, D₁ 2 सुप्तो, G₁ सुप्तान् (for सुप्त) T G om न Ś₁ K D₁₋₃ M

निमिपेत्, B₄ (corrupt) [अ]ति सति (for निमिपति) ❀ Cn स्वमडिति स्वपितृपोर्नजिडिति । जकारान्तस्य स्वमश्शब्दस्य स्वमावस्थावद्वाचित्वम् । सुपुप्त्यवस्था प्राप्त किं न निमिपति लुप्त इद् न भवतीति प्रथार्थं । ❀ — °) T₂ G₂ 4 जानन् (for जात) Ś₁ K₁ 2 चोपते, T₂ G₂₋₄ चेंगते (cf v l 26)

26 D₁ om (hapl) 26 — °) T G om न K₁ 2 4 M₂ निमिपेद् — °) T₁ अडे जात, M₂ अडाजात K₁ चोपते, T₂ G₂₋₄ चेंगते (cf v l 25)

27 °) All MSS except S₁ K₁₋₃ M₂ त्वा (for स्वा) K₃ 4 B D (except D₁ 8) G₄ M₁ देवसत्त्वं — °) Ś₁ B₂₋₄ Dn D₄ 8 स (for the second स्व) — °) D₁ G₂ M₁ वाक्प्रलापैस् — °) Dc T₂ G₂₋₄ विद्वन्, M₂ वादिन् (for वन्दी)

Colophon om in Ś₁ K₁ 2 — Major parvan T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan D₃ तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रोपमं K₃ D₁ 8 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रोपमं, and K₄ B Dc Dn₁ n₃ D₃ 4 8 T G₁ 3, likewise, only अष्टावक्रोपमं (G₁ वक्रोपाख्यात) — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 132, Dn₂ n₃ 133 (as in text), D₁ 139, S 134 (M₂ 136) — Śloka no Dn 30 D₁ 28

अष्टावक्र उवाच ।

अत्रोग्रसेनसमितेषु राज-
न्समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।
न वै विवित्सान्तरमस्ति वादिनां
महाजले हंसनिनादिनामिव ॥ १
न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानि-
न्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।
हुताशनस्येव समिद्धतेजसः
स्थिरो भवस्वेह समाद्य बन्दिन् ॥ २

बन्धुवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोधय
आशीविषं सृक्किणी लेलिहानम् ।
पदाहतस्येव शिरोऽभिहत्य
नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३
यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः
सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यते
न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

134

1 °) Ś1 K1 'सेन Dn2 'प्रमुखेषु, D1 ३ 'स्वमितेषु; M 'समितौ तु (for 'समितेषु) Ś1 K D1-३ ४ राजसु (see below), M सत्रे (for राजन्) — °) K1 २ स सागरेषु (for समा) Ś1 K D1-३ ४ राजन् (see above), T1 ससु (for राजसु) — °) G2 ४ मे (for वै) T1 विवक्षातरम्, G2 विवत्सातरम् Ś1 K1 २ न वै तितिक्षाम्यहमत्र वादिन; K2 ४ D2 न वै विवक्षातरमत्र वादिना, B Dc Dn D2 (marg sec m) ४ ६ नावैमि वदि वरमत्र वादिना, D1-३ न वै तितिक्षाम्यहमत्र वादिना — °) S (except G1 M2) महाजने K2 ४ T1 G1 हसविवादिना, D1 G4 'विनादिता, D2 ३ T2 G2 ३ M 'विनादिना; D2 हस च वादिना Ś1 महाहस सरसि निनादिनामिव, K1 २ महाहसा सरसि निरादिनामिव; B Dc Dn D2 ६ महाजले हसमिवादवामि, D2 (marg sec m) महाहस शरदि विनादिनामिव

2 °) Ś1 K2 [अ]तिवादमानि, K1 २ 'वादमब्धिर्, K4 D2 ३ 'वादमानिन् (or 'मानो) T1 G1 न वदिन (G1 मेघ) वै मोक्ष्यति वादिमानी, T2 G2 ४ न मोक्ष्यसे वै वदमानो निमज्जन्; G2 न मोक्ष्यसे वदमानो हि मेघ, M न मेघ मोक्ष्यस्यति वादवादिन् — °) Ś1 B D1 ३ ग्रह; K1 २ गृह, K2 ४ (m as in text) Dc अह; S जल (for गृह) T1 M2 प्रसन्न, G1 प्रसन्न Dc इवागत, T1 अवगाह, T2 G2-३ इवाध्वग — °) K4 D1-३ G1 समृद्ध' (for समिद्ध') — °) Ś1 K1 २ स्थितो (for स्थिरो) S वदिन्

3 All MSS except T G2 ४ M1 om the ref — °) S (except M2) om मा K1 बोधयस्व, K2 B4 Dn D2-४

प्रबोध, B1-३ विबोध, Dc निबोध, T G M1 बोधयित्वा, M2 बुभोधीर् (for प्रबो) — °) MSS सृक्किणी, सृक्किणी, सृक्किणी, सृक्किणी, oto B1 (m as in text) D (except D1-३ ४) सलिहान — °) K1 ४ B1 4m Dc D1-३ पदा स तस्य, K2 पदाग्रतस्य, D2 ६ G1 २ ४ M1 पदा हितस्य, T1 पादाहतस्य Ś1 K1 ४ B1 ४ G2 ४ M2 [ए]व, K2 B4m Dn D4-६ T G1 ३ [इ]ह (for [इ]त्र) K1 [S]भि हन्व, K2 T1 G1 M2 निहत्य, K4 [S]भिहन्यान् — °) K1 न दृश्यसे; T2 (before corr) तेनादष्टे, G4 तेनादष्टो (for नादष्टो वै) K1 ३ ४ B1 D1-३ मे, T1 G1 २ [S]य (for वै) T1 G1 M2 मोक्ष्यते

4 °) D1 २ T1 G1 २ ४ [उ]पपन्न — °) Ś1 K1 ३ ४ D1 २ आविखाति, D2 अभिहन्यात्, T1 अभिघाति, T2 G2-४ आशु हति, G1 M अभिहति — °) K1 [S]वशीर्यते, B4 Dn D4 ६ विदीर्यते — °) S चापि (for चैव) T2 G2-४ च (for हि)

5 Before 5, S (except M2) ins अष्टावक्रः — °) S1 K1 ४ D1 नीचैर्भूताश्च, K2 D2 ३ T1 २ (before corr) G1 २ ४ M निकर्षभूता, D2 ३ (sup lin) नीचैर्भूताश्च (for निकर्ष) — °) K1 ४ अनुद्धो, B Dn D4 ६ T2 G2 धानद्धो — After 5, D1 २ ins

660* आसन तु समास्येव सवाद बन्दिना सह ।

अष्टावक्र सचिकीर्षन्प्रजगहं हसन्मुहुः ।

D1 cont K1 २ B Dc Dn D4 ६ T2 (marg sec m) G2 ins after 5

661* यथा महेन्द्र प्रवर सुराणा

नदीषु गह्ना प्रवरा यथैव ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
 निकृष्टभृता राजानो वत्सा अनडुहो यथा ॥ ५
 लोमश उवाच ।
 अष्टावक्रः ममितीं गर्जमानो
 जातक्रोधो वन्दिनमाह राजन् ।
 उक्ते वाम्ये चोत्तरं मे त्रवीहि
 वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते त्रवीमि ॥ ६
 वन्द्युवाच ।
 एक एवाग्निर्वहुधा ममिष्यते
 एकः सूर्यः सर्वमिदं प्रभासते ।
 एको वीरो देवराजो निहन्ता
 यमः पित्राणामीश्वरश्चैक एव ॥ ७
 अष्टावक्र उवाच ।
 द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै मखायौ
 द्वौ देवर्षी नारदः परितश्च ।
 द्वावद्विनौ द्वे च रथस्य चक्रे
 मार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ८

वन्द्युवाच ।
 त्रिः स्रूयते कर्मणा वै प्रजेयं
 त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।
 अध्वर्यवस्त्रिपवणानि तन्वते
 त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतीषि चाहुः ॥ ९
 अष्टावक्र उवाच ।
 चतुष्टयं ब्राह्मणाना निकेतं
 चत्वारो युक्ता यज्ञमिमं वहन्ति ।
 दिशश्चतस्रश्चतुरश्र वर्णा-
 श्वतुष्टपदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ १०
 वन्द्युवाच ।
 पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्ति-
 र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।
 दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्च पञ्च
 लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ ११
 अष्टावक्र उवाच ।
 पडाधाने दक्षिणामाहुरेके

तत्र नृपाणां प्रवरन्त्यनेदो

वन्दि नमन्यालय नम्यद्वात्राम् ।

{(L 3) B₁ D₁ एव (for एत) — (L 1) B₁ वनादानय,
 B₂ नमन्यालय, B₃ उतात्या, D₁ ननात्या B₂ D₁ व मद्यत्र,
 De ननाय]

6 G₁ M om therel — ^a) 11 (except K₂ & D₁ 2)
 ins एव before अष्टावक्र. Si K₁₋₃ B D (except D₁ 2)
 द्वि गर्जन, De द्वि राजन् (for गर्ज) — ^b) S (mc, ly)
 वन्दिनम् Si K₁ 2 आउडात्र (for आह राजन्) — ^c) Si
 K D₁₋₃ 2 [S]र, M तु (for च) Si K₁₋₃ D₁ 2 2 प्र
 (for मे) — ^d) Si K₁ 4 [ए]र, D₁ T₁ M या (for च)
 T₂ G₂₋₄ [र]म् (for चापि)

7 ^b) N विभाति (for प्रभासते) — ^c) B₂₋₄ Dn
 D₁ 6 T₂ G₂ 4 [S]रिहता, D₁₋₃ दिनस्त्रि, D₆ T₁ नियता,
 G₂ रिहता (for निहन्ता) — ^d) Dc₂ चैरण्ण, M चैरमेक.
 (for चैक एव)

8 ^a) G₁ महायौ (for मखायौ) — ^b) B Dn D₁ 6
 नारदपरतौ (for नारद परितश्च) — ^c) Si K₁ 2 रथस्यैव,
 K₃ च रथे च, B₁₋₃ D (except D₁₋₃) रथस्यापि (for च

रथस्य)

9 ^a) Si K₁ 2 transp स्रूयते and कर्मणा B₂ प्रस्रूयति,
 B₄ प्रस्रूयते, De प्रस्रूते (for स्रूयते) G₁ त्रि स्रूयते कर्मणा
 प्रागितस्त्रे — ^b) B₂ 3m चरति (for वहन्ति) — ^c) Si
 B₁ 6 De D₁ 6 त्रि मवनानि, K B₂ 3 Dn D₃ 4 6 त्रिसव
 (K₂ त्रियम्)नानि D₁ 2 तन्वते, D₃ चैर, G₁ कुर्वते (for
 तन्वते)

10 ^a) Si K₁ निकेतुश्च, K₃ 4 D₁₋₃ तश्च, T₂ G₂₋₄ तन
 (for त) — ^b) Cf 9^b B D (except D₁₋₃ 6) वर्णा
 (for युक्ता) — ^c) T G₂₋₄ वेदाश्च (for वर्णाश्च) N
 दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टय च — ^d) T₂ G₃ चतुष्टपादा

11 ^a) Si K₁ 2 D₅ पच पादा — ^b) T₁ om एव
 Si K₁₋₃ Dc D₃ यज्ञा पचोक्ता (Si K₁ च) पच चैवद्वि-
 याणि, K₄ D₁ 2 2 यज्ञा पच पच चैवद्वि, G₁ पचैव यज्ञाश्च
 पचद्वि — ^c) K₃ D₁ 2 देवे (for वेदे) N (except Si
 K₂ 3 D₆) पचचूडाश्चपराश्च, T₁ चूडाश्च लोके — ^d) T₁ पच
 (for लोके) Si K₁ 2 त्रिख्यात (for ख्यात) Dc तीर्थं
 (for पुण्यम्)

12 ^a) Si K D₁₋₃ 6 दक्षिणा K₃ चाहुर — ^b)

पडेवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
 पडिन्द्रियाण्युत पट् कृत्तिकाश्च
 पट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १२
 बन्धुवाच ।
 सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः
 सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति ।
 सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि
 सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १३
 अष्टावक्र उवाच ।
 अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति
 तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
 अष्टौ वस्रञ्चुश्रुम देवतासु
 यूपश्चाष्टासिर्विहितः सर्वयज्ञः ॥ १४
 बन्धुवाच ।
 नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पिदृणां
 तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।
 नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा
 नवयोगो गणनामेति शश्वत् ॥ १५

B₁ ३ ४ D_१ ० G₁ पद् वै च, D_० D_n पद् चैव (for पडेव)
 B_२ चेमे, G₁ वै (for [इ]मे) B_३ धातव (for ऋ) — ^d)
 S₁ K₄ D_{1-३} सद्यस्का, K_३ यद्यस्का, T_२ G₁ ३ M₁ वै यज्ञा,
 G_२ ४ एव यज्ञा (for साद्यस्का) S₁ K_३ D_६ सर्ववेदेषु
 13 ^a) S₁ K_२ D_६ सप्तारण्या; K₁ D_n ३ D_४ सप्त
 वान्या; B D_० सप्त धान्या (for सप्त वन्या) — ^०) D_{३m}
 वाराश्च यत्र (for चाप्यर्हणानि) — ^d) B_२ सप्तस्वरा, D_३ (m
 as in text) सप्तशूरा (for सप्ततन्त्री) D_३ ६ G₁ चापि (for
 चैव) S₁ K D_० D₁ ३ सप्तस्वरा (K_३ D₁ 'रा') प्रथिता चापि
 वीणा
 14 ^a) S₁ K₁ ३ D₁ ३ ६ वदति (for वहन्ति) T_३ G
 अष्टौ दिगीशान्यतमानान्वदति (G₁ अष्टौ दिगीशा प्रतिमान
 वहति) — ^०) K_३ ४ D_{1-३} शुश्रुमो — ^d) D₁ T₁ M अष्टा
 श्रीर् K_३ ३ D₁ ३ सार्वयज्ञ, D_n D_४ ६ T₁ G₁ M सर्वयज्ञे
 D_६ यूप अष्टौ विहितः सर्वयज्ञा, T_२ G_{२-४} यूपश्चाष्टाश्चि सर्व
 यज्ञेषु दृष्टः
 15 ^a) T₁ G₁ M₁ नव वेदोक्ता (for नवैवोक्ता) — ^d)

अष्टावक्र उवाच ।
 दशा दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
 सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ।
 दशैव मासान्विभ्रति गर्भवत्यो
 दशेरका दश दाशा दशाणीः ॥ १६
 बन्धुवाच ।
 एकादशैकादशिनः पशूना-
 मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
 एकादश प्राणभृतां विकारा
 एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १७
 अष्टावक्र उवाच ।
 संवत्सर द्वादश मासमाहु-
 र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
 द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो
 द्वादशादित्यान्कथयन्तीह विप्राः ॥ १८
 बन्धुवाच ।
 त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोप्रा
 त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥ १९

K_३ D_० D_n D_४ ६ T_३ G_{२-४} नवैव योगो, B₁ ३ नवायोगो;
 B_२ ननधा योगो, D_३ नावायोगो G₁ M विश्व (for शश्वत्)
 16 ^a) S₁ दिशा, B D_० D_n D_० T_३ G_३ दिशो, D_४
 देशो (for दशा) S पुरुषस्येह लोके — ^b) S₁ इयुर (for
 आहुर) — B_{२-४} om 16^{cd} — ^d) S₁ K₁ D_० D₁ ३
 दशैरका, K_३ ३ D_० D_n D_{३-६} T G₁ ३ ४ दशैरका, B₁ दशो
 रकान् S₁ K_२ D_n D_४ ० दश दासा, K_४ दिशः*, D₁ ३
 दश दिशो, G₁ दश देशा (for दश दाशा) N दशाह
 17 ^a) T_२ G_{२-४} [ए]कादशिनः, M_३ 'दशानि' M पृथि
 न्याम् (for पशूनाम्) — ^b) S₁ K_{1-३} D_३ ३ ६ एकाद-
 शैकत्र (for 'शैवात्र) K_४ एकादशैका प्रभवति यूप
 18 ^b) K₁ ४ D_० ३ पादो, D₁ ३ पादा (for पादो) — ^०)
 D_० सुद्वादशाहा (for द्वादशाह) S₁ K₁ ३ पुण्यकृतो, K_३
 G_२ ४ प्रकृतो; D_० T₁ G₁ M₁ प्राकृत (for प्राकृतो) — ^d)
 S₁ K_{1-३} वीरा, K_४ B₁ ३ ४ D (except D_६) धीरा (for
 विप्रा)
 19 ^a) B D (except D_{1-३} ६) प्रशस्ता (for महोप्रा)

लोमश उवाच ।

एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी

लोकस्वार्थं व्याजहाराष्ट्रकः ।

त्रयोदशाहानि समार केशी

त्रयोदशार्दीन्यच्छिन्दसि चाहुः ॥ २०

ततो महासुदतिष्ठन्निनाद-

स्तूर्णाभूतं ब्रूतपुत्रं निवृम्य ।

अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-

मयावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१

तस्मिंस्तथा मंहुळे वर्तमाने

स्फीते यत्र जनकस्याथ राजः ।

अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-

र्विप्राः नवै प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेन वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांमो

वादे जित्वा सलिले मञ्जिताः किल ।

तानेव धर्मानयमद्य वन्दी

प्राप्नोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥ २३

चन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज-

स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।

सत्रेण ते जनक तुल्यकालं

तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाभ्याः ॥ २४

एते सर्वे वरुणस्योत यज्ञं

द्रष्टुं गता इह आयान्ति भूयः ।

अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं

यस्य हेतोर्जनिवारं समेष्वे ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मञ्जितास्ते

वाचा जिता मेघया आविदानाः ।

C. 3. 134 7e
B. 3. 134 2e
K. 3. 134 2e

— After 19³, E₃ D₃ read 21³

20 B₃ D₃ S (except T₁) om the ref — Before 20³ N (except S₁ K₁) G₁ M₂ ns अष्टावक्र उ (M₂ om उ) — ¹) S₁ K₁ त्रयोदशाहानि K₁ वानर (for केशी) — ²) D₃ T₁ G₁ 3 त्रयोदशानि (for दशाहानि) T₁ छिन्दान्यथाहुः G₁ om च

21 Before 21, S₁ K B₃ D₃ D₁₋₃ 3 ins. लोमश उ — ¹) S₁ K₁ 2 4 D₂ 3 नूर्णा (for नूर्णा) K₃ G₁ M निवृम्य

22 S K₁ om 22³ B₃ D₃ read 22 after 20³ — ¹) B₃ G₁ M₂ तदा (for तथा) K₃ 4 D₃ 3 वर्तमाने विवादे (for संकुटे वने) — ²) G₁ स्थिते (for स्फीते) K (K₁ om) B D₃ D₂ 23 D₃ 6 [उ]व (for [अ]व) T₁ G₁ 2-4 [अ]वक्राद (for [अ]व राजः) T₁ G₁ M₂ वस्तु (for राजः) — After 22, B₁ 3 D₃ D₁₋₃ S ins an addl colophon [adhr, 20 D₁ 149 S 135 (M₂ 137)]

23 ¹) K₃ B₂ 4 D (except D₁₋₃) T₂ G₁ 4 [ए]व, K₃ [ए]व, D₁₋₃ वै (for वै) — ²) B₁ (m as in text) 2 D₃ D₂ D₃ (sup 1 r) 4 6 T₂ (re ore corr) G₃ प्राहुः, D₁ 3 वै, G₁ च (for क्लि) — ³) D₁₋₃ न्वान् (for न्वान्) S₁ K D₃ D₃ 2 प्व (for अय) — ⁴) D₁ 2 संप्राप्ता, T G प्राप्ता निगृह्य (for प्राप्नोतु गृह्य) K₁ D₃ 5

55

नीचा (for गृह्य) K₁ D₃ D₃ 6 [अ]प्सु (for [अ]प्सु)

24 ¹) K₃ अह हि पुत्रो T₂ G [इ]इ (G₁ [ए]व) (for [उ]व) — D₃ om (h₂pl) 24³-25² — ²) G₃ स वत्र, M₂ तत्रानि (for तत्राय) S₁ K₁ 3 4 D₃ D₁ T₁ G₁ 2 M₁ om. नाम K₃ च (for वै) — ³) K₃ समान (for तुल्य) — ⁴) S₁ K₁ 2 B₁ T₂ G₁ 4 ने, K₃ 4 D₁ 3 वै (for ते) D₃ प्रेषितास्, T₂ G₁ 4 प्रेरिता (for प्रहिता) S₁ K₁ 2 मय दिना (for प्रहिता मे) K₃ B₁ D₁ 3 ने, T G वै (for ने) T₁ द्विवाश्र (for द्विजाभ्या)

25 D₃ om 25³ (c v.l. 24) — ¹) S₁ K₁-3 त प्वे, B₁ ते तु वै, B₂ D₃ D₂ D₃ 6 ते तु, B₃ D₃ T₂ (by corr) G₃ वै वै, B₃ एन वै, D₁ च प्वे (for प्वे) B₄ D₁ 3 M राजो (for यज्ञ) — ²) D₁ 3 यज्ञ, M इष्टा (for द्रष्टुं) S₁ K B₁ D₃ D₃ 5 गवाले, B₄ M यज्ञ; D₁ यावले (for गता) S₁ इह याति, K₁ 2 4 D₁ इहायानि, B₁ 3 D₃ D₂ D₃ 6 इम आयाति; B₂ 4 M इमनायाति, D₃ इहा- नतु — ³) S₁ B₁ G₃ पूजये; K₃ पूजयन्, D₁₋₃ T₁ M पूजय

26 ¹) T₁ निज्जित्वा (for नञ्जित्वा) K₃ 4 B D M वै (for ते) — ²) B₄ D₃ वादे (for वाचा) To avoid hiatus, B D₃ D₁ T₂ (by corr) G₃ चाविदाना, D₃ D₂ 2 6 वा (for वा) — ³) B₃ G₁ तन्; D₃ तान्

[441]

तां मेधया वाचमथोज्जहार

यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६

अग्निर्दहञ्जातवेदाः सतां गृहा-

न्विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।

बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु

तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७

श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोपि

उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।

हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो

न मामिकां वाचमिमां शृणोपि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-

ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।

अजैपीर्यद्भन्दिनं त्वं विवादे

निसृष्ट एष तव कामोऽद्य बन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे बन्दिना नृप ।

(for ता) Ś1 K3 श्रेयसो, K2 4 श्रेयसे (for मेधया)
K D1 2 अथो जहार, T1 G1 अयाजहार, G2 4 असौ जहार
(for अथोजहार) M1 ते वै तथा वाचमयो उदाहरन् — 4)
=(val.) 26^d Ś1 K1 M1 अविचिन्वन्ति, T G अवभासति
(for अवचिं)

27 K2 D5 M om (hapl) 27 — 4) T G गृहान्वे
(for सता गृहान्) — 5) Ś1 K1 4 विवर्जयन्, D1 विवर्ध
यन्; T2 G3 विस्पर्धमानः S1 K1 न; D3 मा (for न)
T G1 3 4 [अ]प्यधाक्षीत्; G2 व्यधां (for स्म धां) — 6)
T1 बाले पुत्रे (for बालेषु पुत्रेषु) T1 G1 ins वै after कृपण
— 4) Ś1 K1 D1 अवि, T2 G उप (G1 अपि) (for अव)

28 6) K3 D5 T1 G2 श्लेष्मातक; K4 5 ष्मातक, Dc2
ष्मातकी, D1-3 ष्मातक, T2 G3 ष्मातक, G4 5 तकी, M
तक T2 G3 क्षीणवाचा Ś1 K1 3 शृणोति, T1 शृणोमि
— 5) Ś1 K1 M2 स्वा (for त्वा) T2 G3 स्तुतये K3
मावहति, K4 B1 Dc T1 G1 M2 मोदयति; D5 मादयतु, T2
G2-4 मोदयति — 6) K2-4 Dn D2 3 5 विनुद्यमानो; S
तुद्यमानो (G2 यत्तुद्य) — 4) K3 4 D1-3 मामकी, M
चैव मे

29 G4 om the ref Ś1 K2 राजा — 6) Ś1 K1

पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो

न मे भयं सलिले मज्जितस्य ।

इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽय-

मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।

उदतिष्ठन्त ते सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

कहोड उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा ।

यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३

उतावलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।

उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४

बन्धुवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तकी नृप ।

शिंखांस्पाहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५

तुल्यरूपाम्, L3 T1 G1 M देवरूपाम्, T2 G2-4 विप्राग्र्य मुख्याम्
(for दिव्यरूपाम्) — 5) K3 4 Dc D1 3 S देव (for
दिव्य) — 4) T2 G1-3 M1 विसृष्ट (for निं) K1 D3
M एव (for एष) S1 K1-3 D5 तत्र विप्राग्र्य, K4 तव
वाक्याच्च, B2 Dc M तव क्रमेद्य, D2 3 तव कामादि, T2
G2-4 क्षतकामोद्य

30 D2 om (hapl) 30 — 5) S1 L1 3 वै (for मे)
— 6) S1 K1 [ए]र (for [अ]स्य)

31 5) K2 B Dn D4-6 विद्यते (for सलिले) — 6)
K4 D1 M द्रक्ष्यते K4 [S]द्य, G1 M स्वम् (for स्वम्)
— 4) K4 चिरदष्ट, T2 G2-4 चिरकाक्ष S कहोड

32 6) Ś1 K1 सर्वे (for विप्रा) — 6) K3 4 B4 Dc
D1-3 S वै (for ते) B1-3 Dn D4-6 उदतिष्ठन्त (B1
D4 6 वा, B2 3 दा) सर्वे — 4) Ś1 K2 महारमन; D1 3
समीपते (for समी)

33 6b) Ś1 K1 3 transp सुतान् and जना G1 तथा
(for जना) Dn1 D5 जनन (for जनक) K4 जनक कर्म-
णाधिकान्

35 Dn D4 6 T G1 3 M2 om the ref — 6) K1
B3 Dn3 D1 4 6 अपहरन्, K2 B4 Dn1 n2 D5 G1 अपा

महदुक्थं गीयते साम चाड्यं
 सम्यक्मोमः पीयते चात्र सत्रे ।
 शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्य हृष्टः
 साक्षाद्देवा जनकस्येह यज्ञे ॥ ३६
 लोमश उवाच ।
 समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राज-
 न्विष्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
 अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
 विवेश तोयं सागरस्योत् वन्दी ॥ ३७

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
 संपूजितो ब्राह्मणैस्तेर्यथावत् ।
 प्रत्याजगामाश्रममेव चाड्यं
 जित्वा वन्दि सहितो मातुलेन ॥ ३८
 अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
 सुखोपितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
 पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-
 र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३४ ॥

C 3 10691
B 3 134 41
K 3 138 41

हरन्, K₃ D₂ ३ अपाहरन्, K₁ B₂ Dc T₁ G₂ ४ M₁ अपहरन्,
 M₂ अपहरन् K₁ ३ D₁ ३ न्वात्, D₃ चाञौ (for [ञ]ञौ)
 36 ^a) S₁ K₁ ३ महदुक्थं, K₃ ४ D₃ दुक्थं, B Dn
 D₁₋₆ ऋष्य (B₃ ऋष्य), Dc₁ दौष्य, Dc₂ दौष्या, D₂
 महदौष्य, T₂ (by con.) G₃ महदौष्य, G₁ ब्रह्मदुग्ध
 — ^c) K₁ D₁ भोगान्, M₁ भारान् (for भागान्) Dc
 प्रतिजगृह्य, T₁ अभिजगृह्य, T₂ G₃ उजगृह्य, G₂ ४ जगृ
 ह्य, T G₂₋₄ तुष्टा (for हृष्टा) B₁ शुचीश्च भोगाजगृ
 ह्य हृष्टा — ^d) B₁₋₃ देव, M₂ देगच् (for देगा) B₂ ३
 Dn D₁ ६ [उ]व, D₅ T₁ [इ]व (for [इ]इ) K₁ B₁₋₃ D
 (except D₁ २) राज्ञ, G₁ राजे (for यज्ञे)

37 D₁ T₁ om the ref — ^a) S₁ K₁ Dc om अथ
 G₁ घर्षेषु (for सर्वेषु) K₁ D₁₋₃ ६ एव हि सर्वेषु समुत्थितेषु
 — ^b) K₁ D₁₋₃ ६ राजन्विष्रेषु (for विष्रेषु तेषु) S₁ K₁
 Dc om तेषु T G₃ [अ]धिकप्रभेषु, G₂ ४ [अ]न्यधिकप्रभेषु
 B₁ स्वप्रभेषु, G₁ यप्रभेषु — ^c) Dc जनकस्य D₁ ३ M₁
 [इ]इ, T₁ G₁ M₂ [ए]व (for [अ]थ) — ^d) K₃ ४ B₂
 D₁₋₃ ६ M₁ [अ]थ, B₁ [इ]ति, Dc [इ]व, G₁ [ए]व
 (for [उ]व)

38 ^c) Ś₁ K₁ ३ D₂ ऋष्या (for प्रत्या) K₃ ४ Dc
 D₁ ३ आशु (for ए) S हृष्टो (for चाड्य) — ^d) B₂ ३
 D (except D₁₋₃ ६) सौमि (for वन्दि) — After 38,
 K₁ ३ B D (except D₁ ३ ६, D₃ marg) ins

662* ततोऽष्टावक्र मातुरथान्तिके पिता
 नदी समगा शीघ्रमिमा विशस्व ।
 प्रोवाच चैन म तथा विवेश
 समैरङ्गैश्चापि बभूव मथ ।
 नदी समगा च बभूव पुण्या
 यस्या स्नातो मुच्यते किलियपाद्भि ।

[5]

स्वमप्येना स्नानपानावगाहै
 मभ्रातृक महभार्यो विशस्व ।

[(L 1) Dc [S]पि (for पितर) — (L 2) B₁ नगा (for
 नदी) Dc पिना समगा (for नदा समगा) — (L 3) Dc
 तथा ता (for तथा) — (L 5) B₁ Dc मा (for च)
 — (L 6) B₂ किलियेण (for पाद्भि) Dc वै (for हि)
 — (L 7) B Dc [ए]व (for [ए]ना)]

39 ^a) Dc तत्र (for अत्र) — ^b) K₃ सुखोचित, B₂
 स्नातोपित, D₁ ३ उपोपित, T₁ सुनोपितै — ^c) K₃
 शुचिर्, M₁ शुभकर्मा (for शुचिकर्मा) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६
 शुचिकर्मा ततस्त्वं, B₁ पास्यसि पुण्यनद्या, T₁ आशुकर्मैकभक्ति,
 T₂ G₂₋₄ आशु कर्माणि कर्तुं, G₁ आशुकर्मैक भक्तिः — ^d)
 T₂ G₂₋₄ मचरतु (for चरितासि) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६
 चरस्व तीर्थान्यमितान्या (D₅ ण्यपराण्या) जमीढ — For 39^d,
 B₁ subst

662a*

पुण्यान्यन्यानि पास्यसि ।

पुण्यनद्या सुतीर्थानि धुतपाध्मा गतकृम ।

भावेन इडभक्त्या च मया सार्धं चरिष्यसि ।

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ Dn₂ T₂ G₂₋₄
 M₁ आरण्य — Sub parvan Dc D₂ M तीर्थयात्रा,
 followed by अष्टावक्रोपनिषद् K₁ ३ ४ B₂₋₃ Dn₁ n₃ D₁ ६
 T G₁ ३ (all om sub-parvan name) mention only
 अष्टावक्रोपनिषद् (G₁ वक्रोपाख्यान), K₃ B₁ D₁ ३ ६, likewise,
 only लोमदातीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रोपनिषद् To अष्टा-
 वक्रोपनिषद्, K B₁ ३ ४ Dc₂ D₁₋₃ T₂ G₁ ३ M₁ add समाप्त
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 133,
 Dn₂ n₃ 134 (as in text), D₁ 141, S 136 (M₂ 138)
 — Śloka no Dn₁ 42, Dn₂ n₃ 35

[443]

१३५

लोमश उवाच ।

एषा मधुविला राजन्समंगा संप्रकाशते ।
 एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिपेचनम् ॥ १
 अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
 आप्तुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत ॥ २
 एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
 अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
 एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुपर्षभ ।
 अयशस्यामसंशब्धामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
 एते कनखला राजन्नृपीणां दयिता नगाः ।
 एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५

सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम् ।
 आजमीढावगाहैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
 अपा ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् ।
 तूर्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७
 आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
 अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
 एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
 भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथंयुक्तोऽभवदपिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥ १०

135

1 °) D₁ मधुश्रवा; T₁ लिहा, T₂ G₂ ३ 'वहा, G₄ 'वना (for 'विला) S नाम (for राजन्) — °) K₄ सम-
 तात् (for समगा) Ś₁ K₁ २ D₅ च (for स) — °) K₁ G₁
 कर्दविल, T₁ कर्दवलिर, T₂ G₂₋₄ मधुविल, M₁ कर्दविल

2 °) D₁₋₃ वृत्र, D₅ यत्र (for किल) — °) Ś₁ K₁ २
 पुरदर, B₄ M₁ शतफत्तु (for शची*) — °) K₄ D₂ T₂
 (before corr) G₄ स गगाया (for सम*) Ś₁ K₁ २ व्ययु-
 ज्यत, D₁ विमुच्यते, D₂ च मुच्यते, S प्रमुच्यते

3 °) K₁ D₄ T₁ २ (by corr) G₅ विनाशन — °)
 S पुत्रार्थं — °) K₅ तपश्चरत् पुराचरत्, K₄ B₃ D₃ तपस्तीव्र
 समा (K₄ पुरा) चरत्, B₁ D₀ तप समचरत्पुरा; D₁ २ तपस्ती
 प्रमुपाचरत्

4 °) Ś₁ K₁ २ D₃₋₅ T₁ M एत (for एन) D₅ पर्वत-
 मारुह्य; T₁ G₁ २ M पर्वतराजेंद्र — °) D₁ राजान (for
 आरुह्य) K₅ D₅ T₂ G₃ ४ M₁ भरतर्षभ, B D₀ D_n D₄ ०
 G₁ भरतर्षभा; D₁ २ पुरुपर्षभा — °) Ś₁ K₄ G₂ अयश-
 स्यम् K₁ असशाम्याम्, K₄ अशब्द च, D₅ असक्षिप्याम्, D₅
 असस्पृश्याम्, T₁ असभ्या च; T₂ (after corr) G₅ असशा
 व्याम् (T₂ before corr अशस्य त्वम्), G₁ M असद्या च;
 G₂ अधर्म्यां त्वम्; G₄ अशस्या त्वम् (for असशब्द्याम्) — °)
 K₄ व्यपनेप्यति, D₁₋₃ व्यपनेप्यथ (D₃ 'सि), T₁ G₁ अपनो-
 त्स्यथ; T₂ G₂₋₄ अपनोत्स्यसि, M₁ अपनोत्यथ; M₂ अपनेप्यथ.

5 °) Ś₁ K₁ २ कनखले — °) T₁ G₁ गमिता; T₂
 G₂₋₄ गदिं (for दयिं) — °) D₁₋₃ २ ५ यशस्विनी (for
 महा*)

6 °) K₁ २ D₀ D_n D₃ यत्र (for अत्र) B₁ २ ४
 D (except D₂ ३) T₂ G₂₋₄ पुरा (for पराम्) — °) K₅
 T₂ G₁ ३ M₁ [प]ता (for [प]ना) — °) S (except T₁
 G₁) विमोक्ष्यसे

7 °) T₁ G₁ ४ M भृगुतुङ्ग — °) B₁ D_n D₄ ० उर्णी
 गणे, D₅ उर्णी गगा B₄ राजेंद्र (for कौन्तेय) G₁ तूर्णी
 कौन्तेय गगाया — °) T G सानुज (T₂ G₃ 'ग) (for
 सामात्य) Ś₁ K D₀ D₁ २ ३ (in as in text) ३ अत्रातृक
 उपस्पृश

8 S₁ om (hapl) 8^c-9^b — °) T₁ २ (before
 corr) G₁ २ ४ अति (for अत्र) — °) K₁ ३ D₀ D₂ ३ ३
 G₁ ४ M₂ विसर्जय, T₁ समुत्सृज

9 Ś₁ om 9^b (cf v 1 8) — After 9^b, D₅ ins
 663* नानापुष्पसमाकीर्णं फलपुष्पोपशोभित ।

नानाविहगसधुष्टस्त्रापसालय उत्तम ।
 रैभ्यस्त्रैप महाराज आश्रम पुष्यकर्मण ।
 — °) S transp यत्र and कवि — °) G₁ ३ [S]प्यनश्यत
 (for व्यनश्यत)

10 °) B₁ २ (both maig) ३ सृतो, G₄ वृत्तो (for
 युक्तो) K₁ यभूव (for Sभवद्) K₄ विप्रो (for ऋषिर)
 — °) Ś₁ K₅ ४ D_n D₁₋₃ ० T₂ G₂ ४ M भारद्वाज — °)

एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११
लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संवभूवतुः ।
तावृषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्वाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितर दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनामिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो वोर वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
सुसमिद्धे महत्यग्रौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामाम संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७

तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अत्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उच्यते ॥ १८
यवक्रीरुवाच ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थे समारम्भो ममायं पाकशासन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१
इन्द्र उवाच ।
अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विधातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२
लोमश उवाच ।
एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत् तपस्यमितविक्रम ॥ २३

C 3 10714
B 3 135 23
K 3 137 23

Dc T₁ ऋये पुत्रो T₂G₃ हि, G₂[S]पि (for पि) B₁ ३ ४
Dn D₃ ६ पुत्रोऽन्यत वै सुते

11 ^b) B₂₋₄ Dn D₁ ३ ४-६ तत्वत् (for लोमश)

12 ^a) S₁ Dn₃ G₁ M₂ भारद्वाजश्च — ^b) S₁ K₁ ३
तौ, K₃ D₁₋₃ वै, D₅ द्वौ (for स) — ^c) S₁ K D₃[अ-
न्योन्य (for [अ]न्यन्त) — ^d) B Dn D₃ ६ M अनतर,
T₃ G₂₋₄ मनोद्वौ (for वनान्तरे)

13 ^a) T₁ G₁ द्वौ, T₂ G₃ च (for तु) — ^c) T₂
G₃ ४ तथा (for आसीद्) B₁ च, T G₁ ३ ४ व (for तु)
— ^d) S₁ D₁ ३ G₁ M₂ भारद्वाजस्य

14 D₁ om (hapl) 14 — ^b) K₃ ४ Dc D₂ ३ ४
नियतो, G₁ तापमो, M चित्तरो (for चेतरो) S₁ K₁
तपस्वी नियतो भवेत्, T₁ तप ऋतुं समाद्रवत्, T₂ G₂₋₄ तप
स्वभिरवोऽभवत् — ^c) B₂ ४ Dn D₃ ६ कीर्तिर् (for प्रीतिर्)
— ^d) S अभवद्भरतर्षभ

15 ^b) S₁ K₁ ३ D₁₋₃ T₂ G₂₋₄ तपस्विभिर् (for तप-
स्विनम्) — ^d) Dc₃ सहानघ, D₁ ६ TG नघ (G₂ नुज),
M₂ न्वय

16 ^c) K₁ G₁ ४ ततस् (for तपस्) S₁ K₁ ३ T
G₁ ३ ४ M₂ तपो (for तवो) Dc ततोऽमान (for ततो वोर)
G₂ यवक्रीतस्यपक्षेपे

17 ^a) S₁ K₃ सुसमिद्धे, K₃ B D (except D₁₋₃) G₃

स समिद्धे — ^d) S₁ K₁ ३ च महात्मन, T₁ च महातपा
(for सुमहा)

18 ^b) K₃ B₂ D₁₋₃ T₁ G₁ ३ उपागम्य S₁ K₁ ३
विद्या पते (for युधि)

19 K₃ ४ B D T₂ G₁₋₃ M₂ यवक्रीत उ (S MSS
om उ) — B₃ om (hapl.) 19-21 and the ref
in 23 — ^c) S₁ K₁ ३ तस्यार्थम् (for तप्येऽहम्)

20 B₃ om 20 (cf v.l 19) — ^a) S₁ स्वाध्यायार्थी,
K₃ B₂ T G 'यं (as in text) the rest 'यं D₅ तप
सम्यक् (for समा) — ^b) D₅ [इ]द् (for [अ]य)

21 B₃ om 21 (cf v.l 19) — ^b) D₁ ३ G₂ प्रभो
(for विभो) — ^d) G₁ ३ M वै (for मे)

22 B₃ om the ref (cf v.l 19) — ^a) D₁ ३ T
G₁ ३ ब्रह्मर्षे (for विप्र) — ^b) T G ज्ञातुम् (for यातुम्)
— ^c) T₂ G₂₋₄ वापयेन (for पिचा) S विप्रर्षे (for ते
विप्र) — ^d) S₁ K B₂ Dc D₁₋₃ T₁ G₁ गच्छाधीष्व, T₂
(before corr) G₃ गच्छस्विति

23 S₁ K₁ om the ref — ^a) S₁ K₁ ३ एवमुक्त्वा
शक्रेण — ^b) S₁ K₁ ३ यवक्रीरिति, B₁ क्रीतोपि — ^d)
K₃ ४ B₁ Dn D₃₋₅ विक्रम

24 ^b) S₁ M₁ महातप, K₃ B₁₋₃ Dn D₄₋₅ T₂ (by
corr) G₃ महत्तप, B₄ महायथा — ^d) B₄ S देवराज

घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महातपाः ।
संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
उपेत्य बलभिदेवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितृश्च ते ॥ २६

यवक्रीरुवाच ।

न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तपस्ये घोरतर तपः ॥ २७

समिद्वेऽग्रावुपकृत्याङ्गमङ्गं

होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।

यद्येतदेवं न करोषि कामं

ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८

लोमश उवाच ।

निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।

प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९

तत इन्द्रोऽक्रोद्दूषं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।

अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३०

यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।

भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१

यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।

वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२

वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।

सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३

तं ददर्श यवक्रीस्तु यत्नन्तं निवन्धने ।

प्रहसंश्चात्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ ३४

किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किं च ते ह चिकीर्षितम् ।

अतीव हि महान्यतः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५

इन्द्र उवाच ।

वन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुप्तः पन्था भविष्यति ।

मिति श्रुति

25 ^b) T₁ समास्थिति, T₂ G₃ ३ महाद्युति (for महा°)

— ^c) A few S MSS बलभिद् — ^d) T₂ G₂₋₄ त (for वै) B₄ T₁ २ (before corr) G₁ ३ ३ M प्रभु (for पुन)

26 ^a) T₁ G₁ अशक्यार्थ, T₂ (before corr) G₂₋₄ अशक्यर्थे, T₃ (after corr) अशक्यार्थे Do T G₂₋₄ समारभो — T₁ om 26^{cd} — After 26, B₂ Do ins a colophon (cf v.1 28)

27 G₄ om the ref K₃ B D T₂ G₃ M₂ 'यवक्रीत उ' (S MSS om उ°) — ^b) S (except G₄) समीप्सित (for ममे°) — ^d) T₂ G₂ ३ M₁ तप्ये B₁ D₂ D₁ ३ ३-४ घोरतर

28 ^a) T₁ G₁ अगमग निकृत्य, T₂ (before coll) G₂ ३ अहमगान्निकृत्य, T₂ (after corr) G₃ अहमग निकृत्य, M₁ अय चोक्त्य मंग, M₂ उक्त्यागमग (for उपकृत्या°) — ^c) Ś₁ K₁ [ए]वमेतच्च, K₂ T₂ G₂ ३ [ए]वमेत, G₄ [ए]वमेव (for [ए]तदेव) — After 28, B₄ ins a colophon (cf v.1 26)

29 T₁ M₂ om the ref — ^a) B₁ T₂ G₃ अभिप्राय (for अभिज्ञाय) — ^d) B₄ निश्चित्य (for संचिन्त्य) K₁ ३ वीर्यवान् (for बुद्धि°) Do न स चक्रे द्विजोत्तम (cf 32^b)

30 ^d) T₁ G₁ ३ ३ सलक्षण (for सयक्ष्मण)

31 ^a) Ś₁ K₁ भागीरथ्यास B₂ T₁ G₁ तत (for तत्र) — ^d) K₃ ३ Do D₁₋₃ चकार ह, B₄ समाकरोत्, T G सुरेश्वर

32 ^b) S₁ K D₂ ३ करोति, B₄ चकुर्याद् (for स चक्रे) — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ तदा (for तत) T₂ G₃ ३ चक्रे (for शक्रो) — ^d) K₁ ३ समनुपूरयन्, K₄ च समपूरयन्, B₁ Do D₄ ३ M समभिपूरयत्

33 ^b) S₁ K D₁₋₃ समुत्सृजन् (K₂ D₂ 'त्), D₂ T₁ G₁ विसर्जयत् (G₁ 'न्) — ^c) K₃ वधम्, K₄ D₂ ३ T₁ बद्धुम्, Do D₁ G₁ M वधुम् (for सेतुम्) S₁ K₁ समारभत्, T G अभ्यागत (T₁ G₁ 'त) — ^d) B₂ D₁ निदर्शयत्, T₁ न्यदर्शयत्, T₂ G अ(G₁ न्य)दर्शयत्

34 ^a) K₂ ३ B D (except D₁ ३) G₂ यवक्रीतो (for 'क्रीस्तु) — ^b) T₁ G₁ प्रयत्न त (for यत्नन्त) — ^d) D₁ ३ एतत् (for इद्) B₄ मुनिसत्तम

35 Before 35, K₄ D₂ ins यवक्री उ°, D₁ यवक्रीत उ° — ^b) K₃ D₁₋₃ G₂ ३ किं त्वेह, K₄ Do किं च तेन; D₂ किंचित्तेन, T₂ G₃ किं त्वेद (for किं च ते ह) — ^d) T₁ G₁ तन्, T₂ G₃ ह, G₂ ३ हि, M₂ यन् (for स्य)

36 G₁ M₂ om the ref S₁ शक्र (for इन्द्र उ°) — ^b) T₂ G सुख (for सुख) — ^c) K₁ ३ [S]त्र, G₁ ३ [S]य (for हि) Ś₁ K Do D₁₋₃ ३ M₂ सर्वस (for तात) — ^d) D₂ G₂ रममाण, M₂ त्वरमाण

क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६

यवक्रीरुवाच ।

नायं शुभ्यस्त्वया वृद्धं महानोधः कथंचन ।

अशक्याद्विनिवर्तस्य शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७

इन्द्र उवाच ।

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।

अशक्य तद्वदस्माभिरयं भारः ममुद्यतः ॥ ३८

यवक्रीरुवाच ।

यथा तव निर्गर्थोऽयमारम्भमिन्द्रशेखर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३५ ॥

तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९

क्रियतां यद्भवेच्छक्यं मया सुरगणेश्वर ।

वरांश्च मे प्रयच्छान्यान्यैरन्यान्भवितास्म्यति ॥ ४०

लोमश उवाच ।

तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।

प्रतिभासन्ति ते वेदाः पित्रा मह यथेप्सिताः ॥ ४१

यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।

म लब्धकामः पितरमुपेत्याथ ततोऽब्रवीत् ॥ ४२

१३६

यवक्रीरुवाच ।

प्रतिभासन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।

अति चान्यानभविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ १

भरद्वाज उवाच ।

C 3 10734
B 3 135 43
K 3 137 43

37 T1 om 37 K1 3 B D T2 G M2 यवक्रीत उ° (S MSS om उ°) — °) S1 K1-3 D3 3 रोद्दु, G1 3 M 3 (for यद्दु), cf 1 3 21 and v1 — °) T2 (before corr) G4 नागं (for ओष) B Dn D4 3 तपोधन, G2 प्रयत्न (for कथ°) — °) S1 K D1-3 3 कर्म, Dc क्तुं (for अर्थं) K B4 D1-3 3 समाचर (for रभ)

38 T1 om the ref K4 ब्राह्मण उ° — °) T G M2 यथैव तव तातेद (G4 तपो यथैव तातेद) — °) G4 त्वया (for तपो) — °) S1 K1-3 D1-3 अदान्यस्य — °) S1 K1 3 आरभोय, D3 पर भार B1-3 Dn D4 3 समाहित (for ममु) K4 गगामेतोश्च यवन

39 K3 B1 3 4 T2 G2 3 M2 यवक्रीत उ° (S MSS om उ°) — °) T2 G3 4 [ए]व हि (for यदि) T2 G2-4 ननारभ (for पीड)

40 °) D1 3 कृत्य च (for क्रियता) — °) S1 K D1-3 अन्यत् (K3 अन्य), B Dc Dn D4-6 T1 त्वया, T2 G3 4 मद्य (for मया) — °) D1 3 3 (m as in text) प्रदीयता (for प्रयच्छान्यान्) — °) D3 (marg sec m) यथैवभविता स्मृतिः, S यथैवद्वान्भवितास्म्य (M3 वा ह्य) ह

41 °) S1 K Dc D1-3 3 तपोधन (S1 K3 D1 3 न) (for महा) — °) D1 G1 3 M यथेप्सित

42 °) B4 यान् (for यत्) T1 अन्य, G4 M1 अन्यान्

(for अन्यत्) S मन्यसे (for काङ्क्षसे) S1 K D1-3 3 तात, B4 कामान् (for काम) — °) Dn2 n3 D4 3 T2 G2 3 यवक्रिन् G2 3 गृह्य (for गम्य°) — °) S1 K1 लब्धकाम म पितरम् — °) S1 K1 समुपेत्य, K2 Dn समेत्याथ, K3 Dc D3 अभ्युपेत्य, K4 B1m 2 3 D3 3 अभ्येत्याथ, B1 (orig) उपेत्य च, D1-3 अभिगम्य (for उपेत्याथ) S1 K B1-3 D [इ]दमब्रवीत्, B4 M1 वचो° (for ततो°)

Colophon om in K3 B Dc Dn D4. a. — Major parvan S1 K1 3 T2 G2-3 M1 आरण्य — Sub parvan S1 T1 (both om sub parvan name) mention only यवक्रीत, K4 D1 3, likewise, only लोमशातीर्थयात्रा, followed by यवक्रीत (D1 क्रीतोपाख्यान), and D2 3 G1 only यवक्रीतोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) D1 142, S 137 (M2 139) — Śloka no D1 41

136

1 K3 B D S (except T1 G1 M1) यवक्रीत उ° (S MSS om उ°) — °) K3 पित्रा मह यथेप्सिता — °) S1 अतीवान्ये, K1 अति चान्यद्, B2 Dn D3 3 3 T1 अती-

दर्पस्ते भविता तात वराल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ।
 स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥ २
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
 ऋपिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ३
 स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
 भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४
 तस्य प्रसादो देवैश्च कृतो न त्वमरैः समः ।
 नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ५
 बालधिरूवाच ।
 यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
 अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भवेदिति ॥ ६
 भरद्वाज उवाच ।
 तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनः सदा ।

स तच्छ्रुत्वाक्रोद्धर्षमूर्पाश्चैवाचमन्यत ॥ ७
 विकुर्वाणो मुनीनां तु चरमाणो महीमिमाम् ।
 आससाद महावीर्यं धनुपाक्षं मनीषिणम् ॥ ८
 तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाय स वीर्यवान् ।
 भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ९
 धनुपाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
 निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ॥ १०
 स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
 तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ११
 लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः पुनरार्तवत् ।
 ऊचुर्वेदोक्तया पूर्वं गाथया तन्निबोध मे ॥ १२
 न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ।
 महिषैर्भेदयामास धनुपाक्षो महीधरान् ॥ १३

वान्यान् K₁ भविष्यति

2 M₂ om the ref Ś₁ K D₃ १ T₂ G₃ भारद्वाज उ°
 (T₂ G₃ om उ°) — °) D₁ दर्पपूर्णं सुकृपण, T₂ G₂₋₄
 दर्पपूर्णं कृपणक — °) Ś₁ प्रणश्यति, K₁ ३ प्रणश्यसि; K₃ ३
 B D विनश्यसि (D₃ 'ति), T G₁ ३ विनश्यति, G₄
 नशिष्यसि

3 °) K₄ B₄ D₀ D₁ ३ T G₁ ३ ३ [इ]मा; G₂ [इ]म
 (for [इ]मा) — °) K₄ B₄ D₀ D₁ ३ T₁ G₁ गाथा, T₂
 G₃ ३ कथा (for गाथा) K₄ B₄ D₀ D₁ ३ T G₁ ३ ३ उदा
 हृता G₂ इतिहास पुरातन — °) B₁₋₃ Dn D₄ ० मुनिर्
 (for ऋषिर्) S विप्र (T₁ विद्वान्) (for पुत्र) — °) A
 few S MSS बालधिर S विश्रुत (for वीर्य°)

4 °) B D (except D₁ ३) सुदुश्चर — °) B₄ M
 तल् (for त) Dc₃ T₂ G₃ ३ इति लब्धवर (Dc₃ 'रा)श्च स,
 D₃ इति कृत्वा तताप ह

5 °) D₁ ३ तस्य प्रसादाद्, D₅ लब्धप्रसादो B₄ देवस्य,
 Dn D₄ ० वै देवै (for देवैश्च) — °) S₁ K₁ ३ न मर्त्यो
 (for नामर्त्यो)

6 S (mostly) बाल° (for बाल) — °) Ś₁ K₁ एत-
 स्यायुर, T₁ सुतस्तद्वद्, G₁ ब्रह्मचर्यं (for सुतस्यायुर) B₁₋₃
 Dn D₄ ० भविष्यति, B₄ S भवेद् ध्रुव

7 S (except T₁ G₁) om the ref Ś₁ D₃ G₁ भार°
 (for भर°) — °) T G₂ ३ तथा (for तदा) — °) Ś₁
 K₁ ३ Dn D₃₋₆ G₁ तदा, T₁ तदा (for सदा) — °) M₂
 तु लब्ध्वा (for तच्छ्रुत्वा) T G M₁ स तु लब्ध (T₁ G₂

दत्त)रो दर्पाद् — °) T₁ G₁ M अत्य° (for अव°)

8 °) B₂ Dn D₄ ० च (for तु) — °) B₁₋₃ Dn D₄ ०
 व्यचरस (for चरमाणो) — °) S₁ K₁ ३ B₂ ३ Dc धनु
 पाख्य K₄ D₁ ३ अमर्षण, B₂ तपस्विन (for मनी°)

9 °) K₃ ३ स मनुयमान्, D₁₋₃ सुदुश्चित्, D₅ च वीर्यं
 वान् — °) K₄ Dn₃ D₁₋₃ S (except G₁ ३ M₂) सन्
 (for स)

10 °) S₁ K₁ ३ B₂ ३ Dc धनुपाख्यस्य — M₂ om
 (hapl) 10^b-12^c — After 10^b, T₂ G₂₋₄ ins

664* मुनिस्तकारण ज्ञात्वा स्वय महिपरूपष्टक ।
 शृङ्गेणाद्रीनचलयत्ततोऽय भस्मसादभूत् ।
 — °) B₁ T₁ महर्षिर्, T₂ G₂₋₄ ब्रह्मर्षिर् (for महिषैर्)
 — °) T G सादयामास पर्वतान् (G₁ वीर्यवान्)

11 M₂ om 11 (cf v l 10) — °) K₃ ३ D₁₋₃ ३
 transp निमित्ते and विनष्टे — °) T₂ G₃ ३ हत (for मृत)

12 M₂ om 12° (cf v l 10) — °) B Dn D₄ ०
 परमार्तवत् (B₁ पुनराद्रवन्), Dc₃ पर्यवारयन्; D₅ पुनराप्रजन्,
 G₁ पुनरुवन् — °) G₁ सर्वे (for पूर्वं) B Dn D₄ ०
 ऊचुर्वेदविद् सर्वे — °) B Dn D₄ ० गाथा या, T G₂₋₄
 गाथया (for गाथ°) S₁ K₁ ३ Dc त, K₃ B Dn D₁ ३-६
 ता (for तन्) S₁ K₁ ३ निबोधत, G₄ निबोधन

13 °) B₄ न दृष्ट, D₃ तदेष्टम्, D₅ निर्दिष्टम् (for न
 दिष्टम्) B₄ मृत्युम् (for अर्थम्) S₁ lacuna, K₄ अभ्यति
 क्रातुम् (for अर्थमत्येतुम्) B₂ D₁ ३ ३ ५ अभ्येतुम् (for
 अत्येतुम्) — °) T₁ G₂ ३ महर्षिर् (for महिषैर्) — °)

एवं लब्ध्वा वरान्वाला दर्पपूर्णास्तरस्विनः ।
 क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ १४
 एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
 तं यथा पुत्र नाभ्येपि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ॥ १५
 स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुपा ।
 वैद्यश्चापि तपस्वी च क्रोपनश्च महानृपिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पद्मिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३६ ॥

१३७

लोमश उवाच ।

चङ्गम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
 जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
 स ददर्शाश्रमे पुण्ये पुष्पितद्भ्रमभूपिते ।

यवक्रीरुवाच ।

एवं करिष्ये मा तापं तात कार्पीः क्रथंचन ।
 यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ १७
 लोमश उवाच ।
 उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
 विप्रकुर्वन्नृपीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥ १८

विचरन्तीं स्नुषा तस्य किनरीमिव भारत ॥ २
 यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति ।
 निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३
 सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च विभ्यती ।

C 3 10755
B 3 136 4
K 3 138 4

Ś1 K1 3 B3 Dc1 घनुपाख्यो

14 ^a) K4 D1 M लब्ध्वा वरान्, T2 G2-3 लब्ध्वा वर
 K3 4 D1 3 T1 M3 नात्याद्, D3 मौख्या (for वाला) — ^b)
 K3 D2 दर्पपूर्णास् B2-4 Dn D4 6 T1 G1 तपस्विन — ^c)
 K3 D2 3 हि नश्यति, K4 हनिष्यति, G4 नशिष्यति (for
 विन) — ^d) T1 G1 नश्येत्, T2 G2-3 अन्ये न (for न
 स्यात्) Ś1 K D3 भव (for भवान्)

15 ^b) K4 om च Ś1 K1 2 पुत्रश्चास्य तथाविध
 — ^c) S तान् (for त) Dc2 D1 नान्वेपि, T2 (by corr)
 G3 M3 नाभ्येपीस् — ^d) K3 अतद्रित, K3 D2 स्वतद्रित
 (for त्व)

16 ^a) S1 G1 M त्वा, B Dn D4 6 च (for त्वा)
 — ^b) K3 D1-3 पुत्र (for पुत्र) D2 3 तथा, G2 क्षणात्
 (for रुपा) — ^c) K1 2 B Dc Dn D1 4 6 T G रैभ्यश्च,
 D2 विदग्धश्च, D3 वेदवित् (for वैद्यश्च) S1 K Dc D1 3
 हि, D2 च, D3 [ए]व (for [अ]पि)

17 G4 om the ref K5 B D T3 G2 3 M2 यवक्रीत
 उ (S MSS om उ) — ^d) S1 K G2 पितुर (for
 पिता)

Colophon om in D2, D6 reads it in marg — Major
 parvan Ś1 K1 2 T G2-3 M1 आरण्य — Sub-parvan
 Ś1 K1 2 4 B3 Dc D2 3 (all om sub parvan name)

57

[449]

mention only यवक्रीत, K3, likewise, only लोमशतीर्थ-
 यात्रा, followed by यावक्रीत, B1 3 4, only यावक्रीत, Dn
 D2 T1 G1, only यवक्रीय, and D1, only लोमशतीर्थयात्रा,
 followed by यवक्रीतोपाख्यान — *Adhy no* (figures,
 words or both) Dn 135 (Dn1 134), D1 143 S
 138 (M2 140) — *Śloka no* Dn1 57, Dn2 59
 Dn3 60, D1 18

137

1 ^a) K3 D2 3 तु तदा, B3 स यदा, T1 स तथा, T2
 G2-3 सतत — ^b) D5 यवक्रीतोकुतो — ^c) T2 G2-3
 मासे (for मासि)

2 ^a) K3 4 B D M रम्ये (for पुण्ये) — ^b) Ś1 K2
 भूमिके, B2 3 T1 G1 शोभिते — ^c) B1 (m as in text)
 दृष्टा, T2 (before corr) G3 तत्र (for तस्य)

3 ^a) D5 यवक्रीत (for यवक्रीत्साम्) — ^b) B D
 (except D1-3 2) उपातिष्ठस्व K3 मानिनि, D6 G1 भामिनि
 (for मामिति) — ^d) Ś1 K2 [आ]हृतचेतन, B3 Dc1 हृत
 चेतन, Dc2 D1 हृतचेतस

4 ^a) K1 D2 3 तेजस्विनी, G3 तेजस्विनश्च — ^d) Ś1
 K1 2 T G सा (for ह) — G1 (which om 5^a-6^a)
 ins after 4

तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम सा ॥ ४
 तत एकान्तमुन्नीय मञ्जयामास भारत ।
 आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिदम् ॥ ५
 रुदन्तीं च स्त्रुपां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ।
 सान्त्वयञ्छ्लक्षणाया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
 सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभापितं शुभा ।
 प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तदात्मना ॥ ७
 शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतविचेष्टितम् ।
 दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवनमहान् ॥ ८
 स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी भृशकोपनः ।
 अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९
 ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
 अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १०

ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् ।
 अवृतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
 तावन्नवीदपिः क्रुद्धो यवक्रीर्विध्यतामिति ।
 जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
 ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
 कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
 उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
 तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
 तमापतन्तं संग्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
 यवक्रीः सहसोत्थाय ग्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १५
 जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
 जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोपिताः ॥ १६
 स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।

665* अथाश्रमपद प्राप्य यवक्रीतेन याचिता ।

पतिव्रता यवक्रीत

5 G₁ om 5^a-6^a, G₂ reads 5^{ab} after 666* — ^a) K₄ D₀₁ D₁ 3 T₂ G₃ 4 आनीय, B₄ आसाद्य, D₀₂ M₁ आनाय्य, T₁ आमार्थं (for उन्नीय) — ^b) K₃ क्रीडयामास; B₄ T₁ लज्जं, D₀ D₁ 3 C_{up} सज्जं, T₂ G₃ 4 M₂ मर्दं, M₁ धर्षं — ^c) S₁ K₁ 2 4 D₅ T₂ G₂ 3 ततो (for तदा) — ^d) S₁ K D₅ स्वमाश्रमपद तथा

6 G₁ om 6^a (cf v l 5) — ^a) K₂ B₂ 3 D₀₁ D₀₁ D₄₋₅ M₂ रुदतीं च, B₄ रोदमाना B₃ T₂ G₃ 4 M तु, D₂ 3 T₁ ता (for च) T₁ तदा (for स्त्रुपा)

7 ^b) D₅ G₂ यवक्रीतस्य भापित — K₃ om (hapl) from यवक्रीत in 7^a up to 8^a — ^d) K₁ 2 D₅ प्रेक्ष्य पूर्वं K₄ D₂ 3 T₂ G₃ 4 यथात्मना, B D₀ D_n D₁ 4 5 G₁ 2 M₁ तथात्मना, D₅ यतात्मन, M₂ महात्मन

8 K₃ om 8^a (cf v l 7) — ^a) K₄ D₂ 3 शृण्व तश्चैव, B₄ शृण्वतस्तस्य; D₀ D₁ शृण्वानश्चैव, S तच्छ्रुत्वा तस्य — ^b) B D_n D₁ 5 M यवक्रीतद्वि (M₂ 'स्य) चेष्टित (D_{n1} n₃ 'एन), T₁ G यवक्रीतस्य चेष्टित

9 ^a) S₁ K B₄ D₀ D₁₋₃ 5 शृश (for तदा) — ^b) S₁ K₁ 2 B₁₋₃ D_n D₄₋₅ 'स्वी कोपनो शृश — ^c) K₁ (by corr) B अवलु (B₄ 'लो)प्य, K₂₋₄ D T₂ (by corr) G₃ अवलुच्य (D₃ 'व्य), cf v l 10 — ^d) K₂ D_n D₄ सुसंस्कृते, K₄ B₄ D₁₋₃ 5 सुसंस्कृते

10 ^c) K₂ 4 B₂ 4 D₁ अवलुच्य, B₁ 3 D₀ D_n D₂ 4-5

T₂ (by corr) G₃ अवलुच्य, D₃ अवलुच्य (cf v l 9) S₁ D₀ D₁ परा (for [अ]परा) S₁ K₁ 2 B D₂ चापि (for चाय)

11 ^b) S₁ K₁ 2 भीमाक्ष घोरदर्शन, B₄ S दीप्तास्य घोरे — ^c) D₅ त, T₂ G₂₋₃ च (for तौ) — ^d) S₁ K₂ D₅ करवामहे, K₁ D₅ 'वहे, K₃ B₁ 2 4 D₀₁ D_{n1} D₃ T₂ G₂₋₄ M₂ 'वहे

12 After 12, G₂ ins

666* तत स्त्रुपाकृतीकृत्य यवक्रीतमुपागमत् ।

यवक्रीतोऽपि रैभ्यस्य स्त्रुपा मत्वा जगाम ताम् ।
 which is followed by 5^{ab} ।

13 G₁ om (hapl) 13^a-15^b — ^a) S₁ K B₁ D₀ D₁₋₃ 5 T₁ M₁ ना (for त) S₁ K₁ 2 4 B₁ 2 D_{n3} D₁ 2 G₂ समुपस्थाय, D₃ तमुपा — ^d) S₁ K₁ 2 B₁ [इ]ह, B₂₋₄ D_n D₄ 5 G₄ [इ]व (for तु)

14 G₁ om 14 (cf v l 13) — ^b) D₀ D₁ अपनीतः; T₁ अपहृत्य, M₂ अपकृष्य — ^c) B₄ M₁ उद्यम्य शूल, D₀ D₁ उद्यम्य शूल, T₂ G (G₁ om) उद्भूत

15 G₁ om 15^{ab} (cf v l 13) — ^a) S₁ K₁ 2 तमावजत, K₃ 4 B₂₋₄ D तमाद्रवत्, T₂ G (G₁ om) समा पतत — ^b) S₁ K₁ 2 शूलपाणि — ^d) D₀ D_{n3} D₁ S (except M₂) यत्र (for येन)

16 ^b) S (except G₄) त्वरित

17 K₁ om (hapl) 17^a-19^b — ^c) B₂ 4 D_{n3} अग्निहोत्रे — ^d) S₁ K₂ समुपाविशत्, B D_n D₄ 5 T₂ (by

अग्निहोत्रं पितुर्भतिः सहसा ममुपाद्रवत् ॥ १७
 स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
 निगृहीतो ब्रह्माद्वारि सोऽप्रातिष्ठत् पार्थिव ॥ १८
 निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।

ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
 यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
 अनुजातस्तु रैभ्येण तथा नार्यां सहाचरत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु क्रान्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।
 समित्कलापमादाय प्रविवेश स्रमाश्रमम् ॥ १
 तं स दृष्ट्वा पुरा सर्वं प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।
 न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाश्रयः ॥ २
 वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
 तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाव्रवीत् ॥ ३

किं नु मे नाश्रयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।
 त्वं चापि न यथापूर्वं कच्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४
 कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।
 एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुष्यते मनः ॥ ५
 शूद्र उवाच ।
 रैभ्यं गतो नूनमसौ सुतस्ते मन्दचेतनः ।
 तथा हि निहतः शेते राक्षसेन वलीयसा ॥ ६

G 3 10777
 B 3 137 6
 K 3 139 6

corr) G₃ प्रविशेत्त ह

18 K₁ om 18 (cf. l. 17) — ^a) Ś₁ K₂ & D₁₋₃ [S]रनिष्ठत्, D₂ [S]प्यनिष्ठत्, S [S]निष्ठत् B₁ वारित, T G नास्त (for पार्थिव)

20 ^b) B₁ & आगत (for आगमत्) — ^c) B₁ T₂ G₂ & M₂ च (for तु) — ^d) D₂ T₁ M₁ तथा (for तथा) B₁ ममाचरत्, B₂ & D (except D₁₋₃ &) T₂ (by corr) G₃ मदाव्रमत्

Colophon — Major partan Ś₁ K₁ & D₂ D₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub partan Ś₁ K₁ & B₁ D₂ & (all om sub partan name) mention only यव क्रीत, K₂, like 1-3, only लोमशवार्थयात्रा, followed by यावक्रीत, B₂ & D₃, only यावक्रीत, B₁, only यवक्रीयेतवध (sic), D₂ D₂ & G₁, only यवक्रीय, D₁ only लोमशवार्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान), and T₂ G₃, only यवक्रीतवध — Adhy no (figures, words or both) D₂ 136 (D₂ 135), D₁ 144, S 139 (G₂ 140 M₂ 141) — Śloka no D₂ D₁ 20

138

1 ^a) Ś₁ K₂ G₂ M₂ नारदाव्रवत् — ^c) K₂ समित्कलदाय

2 ^a) S transp दृष्ट्वा and सर्वं — ^c) K₂ न च, D₂ तथा (for न तु) S₁ K₁ & D₁ & T₂ G₂ & M₂ उपतिष्ठत्, D₂ T₁ G₂ उदतिष्ठत्, D₃ नोपतिष्ठत्, G₁ M₁ उदतिष्ठत् — After 2, T G ins

667* पुत्रमृशुजमादौच भरद्वाजो न जज्ञिवान् ।
 [G₁ पुत्र पत्वन्मापय]

3 ^a) S₁ K₁ चाग्निहोत्र (for त्वग्निहोत्रे)

4 Before 4, T₂ G₂ & ins भरद्वाज — ^a) D₁ & तु मे ; T₂ G₂₋₄ शिवमे (for नु मे)

5 S₁ K₁ & om 5^{ab} — ^b) D₂ मद्र (for अल्प^c) — ^c) D₂ सर्वं (for शीघ्रं) — ^d) K₂ & B₁ & D (except D₂) शुष्यति मे (for मे शुष्यते)

6 ^a) B₂₋₃ D₂ D₂ n₂ D₂ & G₁ यातो (for गतो) B₁₋₃ D₂ D₂ & G₁ अय, D₂ एष (for असौ) M₁ स तु रैभ्यो गतो नून — ^b) K₂ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ &) पुत्रस्ते (for सुतं) — ^c) K₂ D₂ तथा S₁ K₂ & D₁₋₃ & M₁ त्रि, T₁ [ऋ]भि (for हि)

7 ^a) Ś₁ K₁ & D₁ & परि^c (for प्र^c) D₂ तेनासौ, T₁ G₁ सहसा — ^b) T₁ G₁ तेनाय शूलपाणिना — ^c) D₂ n₂ S (except G₂ M₂) अश्रयगार T₂ G₂ & व्रजन्, G₁ & व्रज (for प्रति) Ś₁ K₁ & तथा द्वार (for प्रति द्वारि) — ^d) Ś₁ K₁ & शीघ्रं (for दोर्भ्यां)

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षया ।
 अश्यागार प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां निवासिनः ॥ ७
 ततः स निहतो खत्र जलकामोऽशुचिर्धुम् ।
 संभावितो हि तूर्णेन शूलहस्तेन रक्षया ॥ ८
 लोमश उवाच ।
 भरद्वाजस्तु शूद्रस्य तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ।
 गतासुं पुत्रमादाय विललाप मुदुःखितः ॥ ९
 ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तमास्तपः ।
 द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्तिवति ॥ १०
 तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
 अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिषान् ॥ ११
 प्रतिपिद्वो मया तात रैभ्यामयदर्शनात् ।
 गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तरयमोपमम् ॥ १२
 यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।

गतानि कोपस्य यथा परमदुर्मनिः ॥ १३
 पुत्रशोकमनुप्राप्य ण्य रैभ्यस्य कर्मणा ।
 त्वक्षयमि त्वाभूत् पुत्र प्राणानिश्चयमान्श्रुति ॥ १४
 यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्वक्षयमि क्लिन्विषी ।
 तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं द्विसाच्छीघ्रगताममम् ॥ १५
 सुखिनो रै नरा येषा ज्ञात्या पुत्रो न विद्यते ।
 ते पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथामुत्तम् ॥ १६
 ये तु पुत्ररु ॥ श्लोकाद्भयं व्याकुलचेतवः ।
 शपन्तीशान्मयीनानास्तेभ्यः पापतपो नु कः ॥ १७
 परामुत्र सुतो दृष्टः शप्तश्रेष्ठः मत्वा मया ।
 ईदृशीमापन्न को नु द्विर्नयोऽनुभविष्यति ॥ १८
 विलप्यं बहुविध भरद्वाजोऽद्भुतमुत्तम् ।
 सुगमिदं वचः पद्मान्प्रविशेद्य हुताशनम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्टाध्यायविंशत्यध्यायः ॥ १३८ ॥

8 K₁ om 8 — °) K₃ मोय, B₁ D₂ वाय, D₁ शेते, T₁ यत्र, M₁ [S]प्यत्र (for क्षय) S₁ B₁ & Dn D₂ & M₂ तत स वि(S₁ क्ष नि, B₂ क्ष रि)हमानोय, K₂ ततो विनिहत मोत्र, B₃ तत स निहत देते, D₁₋₃ तत सा प्रति शत्रु — °) Ś₁ K₃ & D₁₋₃ इत स (D₁ & स) रूति रै तूर्ण, B₁ सभावितोतिवेगेन, B₂ & Dn D₂ & निहन मोति वेगेन; B₃ सभाजयति वेगेन, D₀ निहत सेरि वे तूर्ण, D₂ इत स उह ये तूर्णा, T₁ G₁ पातितो द्वि स तूर्णेन (G₁ शूद्रन); G₂ सभावितो द्वि तूर्ण स, M₁ तोरितूर्ण ये
 9 N (except K₄) om tho ref — °) Ś₁ K₁ D₂ G₁ M₂ भारद्वाजस B₂ & च (for तु) B₂ Dn D₂ & transp शूद्रस्य and तच्छ्रुत्वा S₁ K₁ & तच्छ्रुत्वा, K₂ & D₂ D₁₋₃ & शूद्रद्वि (for शूद्रस्य) S₁ K₁ & शूद्रद्वि, D₂ ध्रुत्वा तद् (for तच्छ्रुत्वा) N M₂ महन् (for वच)
 10 Before 10 K₃ & B D ms भरद्वाज उ° — °) T₁ G₂ & द्विता° (for क्लिता°) — °) Ś₁ K₁ & नाति द्वि
 11 °) D₂ अनाया — °) S₁ K₁ & B₁ D₂ D₁₋₃ & कथ सृष्ट्यम् (for कर्कशत्वम्) K₂ कथ सृष्ट्यत्त गत
 12 °) Ś₁ K प्रतिपिद्वोमि च मया मा गा रैभ्यामय प्रति (K₂ & लुत) — °) S₁ K D₂ D₁₋₃ & जति (for ण्य) B Dn D₂ & दृष्ट, M₁ विप्र (for क्षुद्र)
 13 °) K₂ D₂ स, T₂ G₂ & तु (for स) — °) D₂

द्वि (for स)
 14 °) T₁ (exc₁ S₁) अनुप्रात — T₁ & (exc₁) 11°-16° — °) S₁ K₂ & D₂ परत, D₂ एहो, S₁ (T₁ om) पातिम (for पाति) — °) D₂ दृष्टमाद् S₁ & D₂ अत D₁₋₃ नृत्, G₁ डनात् (for नृत्)
 15 T₁ & D₂ (exc₁ T₁) — °) G₂ [म]द्विद्वि, M₂ [म]द्विद्वि (for द्विद्वि) — °) K₂ & D₂ D₂ G₂ ज्यमुत्रो — °) G₂ & दृष्ट्या (for द्विद्वि)
 16 T₁ & D₂ (exc₁ T₁) — °) S₁ K D₂ ते (for ते), वा येते (for वेता) — °) D₂ G₁ क्लिन्वि मत्वा (for पुत्रो) S₁ K D₂ वेता (for जया) — °) B₂ & B D (exc₁ D₁) ये (for ते)
 17 °) S₁ K भास्य (for भास्य) — °) D₂ [S]त्र (for तु) T₁ G₁ त्र (for त्र)
 18 °) D₂ परामुं च सु दृष्टा — °) B D (exc₁ D₁₋₃) [S]त्र, G₂ त्रि (for तु) — °) S₁ [S]त्रुनद्विद्विति
 19 Before 19 K₂ & B Dn D₂ & S (exc₁ G₂) ms लोमत उ° (S MSS om उ°) — °) S₁ K₂ & विला° एवं — °) A few MSS नार S₁ K₂ & D₂ महत् (for दृष्टत्)

C 3 1077U
 B 3 1377
 K 3 1397

१३९

लोमश उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्द्यूम्नो महीपतिः ।
 सत्रमास्ते महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १
 तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसु ।
 वृत्तौ सहायौ मत्रार्थं बृहद्द्यूम्नेन धीमता ॥ २
 तत्र तौ समनुजातौ पित्रा क्रौन्तेय जग्मतुः ।
 आश्रमे त्वभ्रद्रैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
 अथावलोक्योऽगच्छद्ब्रह्मनेरुः परावसुः ।
 कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितर वने ॥ ४
 जयन्त्यरात्रे निद्रान्धः मावशेषे तमस्यपि ।
 चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितर मृगम् ॥ ५

मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिसितः ।
 अक्रामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
 स तस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
 पुनरागम्य तत्सत्रमत्रवीद्भ्रातर वचः ॥ ७
 इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
 मया तु हिसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥ ८
 सोऽस्मदर्थे व्रतं साधु चर त्वं ब्रह्महिसनम् ।
 समर्थो ब्रह्मेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९
 अर्वावसुर्वाच ।

करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्द्यूम्नस्य धीमतः ।
 ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०

C. 3 10800
B 3 138 10
K 3 140 10

M₁ आरण्य — *Sub jantan* S₁ K₁ ३ (all om sub
 parman name) mention onl रैभ्य, K₃, likewise, only
 लोमशतीर्थयात्रा, follo ved by यावक्रीत, K₁ B₁ D₁ D₂,
 only यवक्रीत, B₂ ३, only यावक्रीत, B₁ D₁ D₂ ६ T₁ only
 यवक्रीत, D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (follo ved by परावसु
 पाख्यान), D₂ onl परावसुपाख्यान, D₃, only यवक्रीतोपा
 ख्यान, and G₁ only यवक्रीतमाप्ति — *ldhy no* (figures,
 words or both) Dn 137 (Dn₁ 136) D₁ 145 S
 140 (M₂ 142) — *Ślo a ro* Dn D₁ 19

139

1 °) B₂₋₄ Dn D_{3m} ३-६ तेने (for आस्ते) K₃ T₁
 G₁ M महाभौतो, T₂ (before corr) G₂ ६ महाभाग
 2 °) B₁ D₁ पुत्रा १, B₂₋₄ Dn D₁ ६ मत्रार्थं, M₂
 पुत्रार्थ (for मत्रार्थ)
 3 °) S₁ K₁ ३ चाभवद्, D₁ ३ भवद्, D₃ तु भवद्
 (for स्वभवद्) — °) D₁₋₃ ६ चंका (for चं व)
 4 °) K₁ भायाम् (for गृहान्) T G ण्य (for ण्क)
 — °) S₁ K D₁₋₃ ६ तत, B₂ मुने (for वने)
 5 °) K₁ D₁ ३.३ (by corr) T₂ (before corr) G₂ ६
 जवान रात्रौ, T₁ G₁ जयन्त्यरात्रौ B₂ निद्रालु (for निद्रान्य)
 — °) S₁ K₂ [अ]र, K₁ च (for [अ]पि) — °) Ś₁ K₁ ३
 पुण्ये (for ऽरण्ये)

6 T₁ om (hapl) 6-8 — After 6 G₁ ins

668* तत ममीपमामाद्य पितर दृष्टवान्हतम् ।

अज्ञानापितर हत्वा मृगबुद्ध्या परावसु ।

विलप्य गृह्णा राजर्नरैभ्यस्य च महात्मन ।

7 T₁ om 7 (cf v 1 6) — °) K₁ हतस्य, B₂₋₃ Dn
 D₁₋₃ (by transp) तस्य स, G₁ स कृत्वा (for स तस्य)
 — °) S₁ K₁ आगत्य T₂ (before corr) G₂ M₂ सर्वम्
 (for सत्रम्) — °) Ś₁ K₁ ३ तत (for वच)

8 T₁ om S (cf v 1 6) — °) B D (except
 D₁₋₃ ६), T₂ G च (for तु) — °) K₁ D₃ S (T₁ om)
 वै (for त) S₁ K₂ मन्यमानो वने मृग, K₃ ४ D₁ ३ ६
 मन्यता तु वने मृग (D₂ by transp मृग वने)

9 °) S₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ ६ अर्थं (for अर्थं) K₄ D₁
 त्रानश्, B D₂ Dn D₁ ६ तात (for साधु) — °) Ś₁ K₁ ३
 ब्रह्महिसक, T₁ ३ (m as in text) G₁ ३ ४ ब्रह्मरक्षणे — °)
 B D₁ Dn₁ ३ D₁ ६ [S]पि, D₂ Dn₂ [S]प्ति, D₁ न
 (for हि)

10 K₃ भौवं उ — °) K₃ ४ D₁₋₃ ६ [इ]द (for वै)
 — °) B D (except D₁₋₃ ६) ब्रह्मवध्या, G₁ ब्रह्मचर्यं Ś₁
 K₁ ३ चरिष्ये वै, M₁ चरिष्यामि — °) M₁ यदर्थं T₂
 G₂₋₄ त्वदर्थं निवृत्तद्विय — After 10, S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६
 ins

669* सोऽगच्छद्ब्रह्मनेकाग्रो ब्रह्महत्याव्रत चरन् । ;
 while G₂ ins

लोमश उवाच ।

स तस्या ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
 ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
 वृद्धदृष्टुममुवाचेदं वचनं परिपद्गतम् ॥ १२
 एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
 ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेच्चां न संशयः ॥ १३
 प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन् अर्वावसुस्तदा ।
 न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥ १४
 उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ।
 नैव स प्रतिजानाति ब्रह्महत्या स्वयं कृताम् ।

मम भ्रात्रा कृतमिदं मया तु परिरक्षितम् ॥ १५
 ग्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
 तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १६
 ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ।
 स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ १७
 अनागस्त्वं तथा भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
 भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ १८
 ततः प्रादुर्वभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ।
 अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥ १९
 समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
 कथं नु रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।

670* तच्छ्रुत्वावाग्जसु पश्चात्प्रायश्चित्तं त्रिधाय च ।

11 B₃ om 11-13 Ś₁ K D₁₋₃ S (except T₁ G₁) om the ref — ^a) K₃ & D₁₋₃ S तदा, B (B₃ om) D_n D₄ G₁ T₁ G₁ & तस्य, D_c यदा (for तस्या) B D_n D₄ G₁ ब्रह्मवध्याया

12 B₃ om 12 (cf v 1 11) — ^a) D₁ S भ्रातर (for वचन) Ś₁ K D₁₋₃ S T₁ परिपद्गत, B₁ 2 am D_c D_n D₄ G₁ T₂ (by corr) G₃ हर्षगद्गद (B₄ [oig] परिपगत)

13 B₃ om 13 (cf v 1 11) — ^a) K₃ & D₁₋₃ वै (for ते) S मत्र (for यज्ञ) — ^b) S (by transp) द्रष्टु मा (T₁ असौ न) — ^d) S₁ K₁ 2 नात्र (for त्वा न) B₂ & D_n D₄ G₁ असदाय (for न मदाय) — After 13, K₂ B₄ D_n D₄ G₁ ins

671* लोमश उवाच ।

तच्छ्रुत्वायैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विद्वपते ।

14 K₁ reads 14^{ab} after 672* — ^b) S₁ K₂ राजा ह्यर्वा

15 D₅ om 15^{ab} — ^b) S (with hiatus!) ब्रह्महा (for ब्रह्महन्) — ^c) K₁ & नेवम्, K₂ T₂ G₃ & न वै, D_c नैव (for नैव) B₁₋₃ D_c D_n D₃ & G₁ स (for स) Ś₁ K₂ 3 म स प्रजानाति, K₁ & अस्मि प्रजानामि, D₁ 2 ता स प्रजानाति, D₅ वाह प्रजानामि, S (except G₂ M₂) सप्रतिजानाति — ^d) B₁₋₃ D_n 2 n₃ D₄ G₁ ब्रह्मवध्या — ^f) B D (except D₁₋₃ S) T₂ G₃ स (B₄ च) (for तु) Ś₁ K₃ & D₃ चरित वत, K₁ 2 B D_c D_n D₁ 2 4-6 T₂ G₃ परिमोक्षित, T₁ कृतरक्षित, G₄ परिमोक्षित, M₂ परिरक्षित,

text as in G₁ 2 M₁ — After 15, K₁ 2 B D (except D₁₋₃ S) S (except M₂) ins

672* स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेष्यै प्रभाषित ।

तूणीं जगाम ब्रह्मविद्वेनमेव महातपा ।
 उग्र तप समास्थाय दिवाकरमधाश्रित ।
 रहस्यवेद कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्तम ।
 मूर्तिमास्त ददर्शाथ स्वयमग्रभुगण्यय ।

[(L 1) G₂ प्रादवत् (for प्रवदन्) M₁ आर्तस् (for क्रोधात्) B₁ 3 & D_c T₁ 2 (before corr) G₁ 2 & विप्रै (for प्रेष्यै) D_c स भाषित, T₁ प्रवासित M₁ विप्रैश्चैव विवामित — (L 2) B₂ 3 D_c G₄ विप्रं (for ब्रह्मं) — (L 4) T₁ G₂₋₄ M₁ रहस्यमेव]
 — Thereafter K₁ reads 14^{ab}

16 Before 16, N ins लोमश उ^a — ^b) Ś₁ K₁ 2 कर्मणा सह वासवा — ^c) S₁ K D₁₋₃ S ततस्त व(Ś₁ D₁ वा)रयामासुर — ^d) D₂ 3 निरस्तश्च, D₅ T₂ (by corr) G₃ निरस्य च, G₂ निरस्त च, G₄ परासुश्च

17 ^b) D_c S हृद्गं (for अग्निं)

18 ^a) Ś₁ अनागास्त्व, D_c T₁ अनागस B₂ & D (except D₁₋₃ S) ततो (for तथा) — ^b) Ś₁ K₁ 2 B₄ om च — ^c) S₁ K₁ T₁ G₁ & M₂ भारद्वा^a — ^d) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ S चोद्धव (for चोभयो) — After 18, B D (except D₁₋₃ S) T₂ (marg sec m) G₃ ins

673* प्रतिष्ठा चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तम ।

एवमस्त्विति त देवा प्रोचुश्चापि वरान्ददु ।

[(L 2) B₁ 3 D_c प्रीतां (for प्रोचुं)]

20 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ S समधीता मया वेदा — T₁ om

तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २०

देवा ऊचुः ।

मैंवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।

ऋते गुरुमधीता हि सुप्तं वेदास्त्वया पुरा ॥ २१

अनेन तु गुरून्दुःसात्तोषयित्वा स्वकर्मणा ।

कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोत्तमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

लोमश उवाच ।

यवक्रीतमथोत्तमैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।

संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २३

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।

अत्रोप्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ २४

१४०

लोमश उवाच ।

उशीरखीज मैनानकं गिरि श्वेतं च भारत ।

ममतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १

एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।

स्थानं विरजमं रम्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २

एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमप्युत ।

C 3 10822
B 3 139 3
K 3 141 3

20^{c-22^b} — °) K₁ 3 4 D₁ 3 3 नु, B Dn D₄ 6 M₁ च (for नु)

21 T₁ om 21 (cf v 1 20) — °) S₁ K₁ दे (for कृथा) — °) S (T₁ om) विना (for ऋते) — °) T₂ G₂₋₄ मय (for सुने)

22 T₁ om 22^{ab} (cf v 1 20) — °) S₁ K Dc D₁₋₃ गुरु पूर्व, D₄ गुरून्पूर्व, M₁ गुरु दुःसात् — °) B₁₋₃ Dn D₄ 6 [त्रा]म, D₅ T₂ G₂₋₄ सु (for स्व) — °) K₁ प्रासम् (for गतम्)

23 °) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 3 [इ]दे (for [ए]र) — °) Cf 19^d B₁ Dn D₄ 6 सद्र, B₂ 3 राक, B₃ 3 राग्नि, D₅ अग्नि, D₆ नेग्नि (for साग्नि) — °) B₁ 3 3 त्रिविष्टप — After 23, T G ins

675* ततो 'म यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।

अष्टौ दश च यथाग्नि विदा च युविष्टिर ।

[(L 2) T₁ षा (for ष्टा) G₁ ष्टा दशमदशानि T₁ विष्टप]

24 °) T₁ G₁ मदाफल्युतद्रुम — °) B₁ सर्वपापात्, B₂ Dn D₄ 6 सर्व पाप, B₃ सर्वपाप, B₄ सर्व पापै K₅ प्रसुच्यन्ते, B₁₋₃ Dn D₄ 6 M₂ प्रमोक्षयसि, G₄ प्रमोक्षयसे

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ 3 T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan Ś₁ K₁ 3 4 B₁ 4 Dn₁ n₃ D₅ T₂ G₂ 3 M (all om sub parvan name) mention only यवक्रीत, K₃, like 138, only लोमशतीर्थयात्रा, follow ed

by यवक्रीत, B₂ 3 Dc, only यवक्रीत, Dn₂, only यवक्रीतीय, D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान), D₂ 3, only यवक्रीतोपाख्यान, D₄, only यवक्रीत, and D₆, only यवक्रीत To the above details, all MSS except T₁ G₁ 4 add समाप्त — Adhy name T G₁ 3 भर्गामुत्तरान्न — Adhy no (figures, words or both) Dn 138 (Dn₁ 137), D₁ 146 S 141 (M₂ 113) — Ślo/a no Dn 28 (Dn₃ 29), D₁ 25

140

1 D₄ M₃ om the ref — °) S₁ K₂ म प्रतीतोस्मि, B₂ 4 ममतीतोस्मि, T₁ G₁ 3 4 M ममतीता स (G₄ 'स्तु) — °) Cf 675* S₁ K₁ 3 भारत, M₁ परंत (for पार्थिव) T G कलास चापि परंत

2 T₁ om (hapl) 2^{a-4^b} — °) S₁ K₁ 3 राजते (for रा) — °) S₁ K₂ षण्टद् (for स्थान) S₁ K₂ B₁ Dc M₁ विरजमो, K₃ 4 D₁₋₃ G₄ M₂ 'सा K₃ 4 B₁₋₃ D T₁ पुण्य (for रम्य)

3 T₁ om 3 (cf v 1 2) — °) S₁ K₁ 3 [इ]ह (for [अ]य) — °) D₅ transp शक्य and द्रष्टु, Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5 उत्तम, B Dn D₄ 6 अत्रुत, T₂ G₂ M₂ अच्युत (for अप्युत) — After 3, B D (except D₂ 3 4) ins

675* एतद्ब्रह्मयति देवानामाक्रौड चरणाङ्कितम् ।

अतिक्वान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ।

समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३
 श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
 यत्र माणिचरो यक्षः कुबेरश्चापि यक्षराट् ॥ ४
 अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रचारिणः ।
 तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ५
 अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
 यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ६
 तेषामृद्धिरतीवाय्या गतौ वायुसमाश्च ते ।
 स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ७
 तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
 दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ८
 कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
 तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ ९

कैलासः पर्वतो राजन्यङ्घ्रोजनशतान्युत ।
 यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ १०
 असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिंनराः ।
 नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ ११
 तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
 रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ १२
 स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिंजयः ।
 गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १३
 इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताग्रे
 शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।
 गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः
 सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ।
 भवस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य

[(L 1) B₁ Dn₁ द्रक्ष्यसि — (L 2) Cf 1^d B₂
 अतीव तप्त (for अतिक्रान्तोऽसि), and महागिरिं (for च
 पर्वतम्)]

4 T₁ om 4^{ab} (cf v 1 2) — °) Ś₁ K₁ 2 D₁ मणि
 चरो; K₄ B Dc Dn D₂₋₆ T₂ G₂ 4 माणिचरो — °) B
 D (except D₁₋₃ 8) चैव (for चापि)

5 °) B₁₋₃ Dc Dn D₄ 8 गधर्वा शीघ्रगामिन, B₄ M
 'वां' श्री(B₄ श्री)विहारिण; D₁₋₃ T G 'वांणा विहारिण
 — °) S₁ K₁ 2 चैव (for राजन्)

6 °) Ś₁ K₁ 2 तथा (for च ते) — °) K₂ D₆ T₁ G₁
 M यक्षेन्द्रा, Dc यक्ष त M पुरुषस्याघ्न (M₂ 'श्रेष्ठ) — °)
 Ś₁ K₁ 2 D₁ 2 मणिभद्रम्

7 °) S₁ K₂ B Dn D₄₋₆ [अ]त्र (B₂ [अ]त्र), K₁ Dc
 [अ]न्या, K₂ 4 D₁₋₃ M₂ [अ]न्यान्, M₁ [अ]न्य (for [अ]-
 द्या) — °) M जवे (for गतौ) D₁₋₃ कुबेरेण समाश्च ते
 — °) S₁ K Dc D₁₋₃ 8 हि, M च (for ये)

8 °) T₂ G₂ 4 बहु* (for बलि*) — °) Ś₁ K₂ 2
 D₁ 2 G₂ 4 परमा, B₄ उत्तम (for परम) K₄ D₃ 8 स
 समाधिं परा कुरु

9 °) Ś₁ K₂ भारत (for राक्षसा) — °) Dc समेष्यामि,
 D₁₋₃ 8 'प्यसि — °) B Dc Dn D₄ 8 सयतो विक्रमे भव
 (Dn₁ n₂ विक्रमेण च), M₁ युक्तो विक्रमणो भव

10 °) Some N MSS कैलाश — °) B₁₋₃ D₂ 'शतो-
 द्धित, B₄ Dn D₄ 8 G₁ 'समुच्छ्रित, Dc 'गतोच्छ्रित;
 D₁ 2 T₂ G₂₋₄ 'शतायत', T₁ 'गुणान्वित'; M₁ 'शतान्वित'

11 °) Dc T₂ G₂₋₄ कुबेरभवन

12 °) S₁ K₁ त (for तान्) B₂ 8 कौन्तेय (for
 पार्थाद्य) — °) S नियमेन (for च दमेन) — °) D₁ 2
 महाराज (for मया राजन्) — °) B₁ (m as in text)
 भीमार्जुनबलेन च, T₁ G₁ 'सेनेन भारत

13 °) G₁ इन्द्रश्च (for स्वस्ति ते) T₁ इन्द्र कुबेरो वरुणो
 — °) Ś₁ K पितृभि सह, D₁ 2 G₂ M₂ समितिंजय — °)
 T₁ G₁ सर्वे स्वस्ति (G₁ काल) दिशतु ते, T₂ G₂₋₄ M₁ पर्व-
 ताश्च दिशतु (M₁ तथैव) ते — After 13, K₁ 2 B D
 (except D₁₋₃ 8) ins

676* मरुतश्च सहाश्विभ्या सरितश्च सरासि च ।

स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाधुते ।

[(L 2) B₁ Dc विशा पते (for महा*)]

14 °) B Dn D₄ 8 'नदपर्वताद् — °) K₂ 4 B₁ D₁₋₃
 गोपायेम स्व, S गोपायैम स्व (for गोपाययेम) K₄ [S]सु
 रेभ्य, T₂ G₂₋₄ रिपुभ्य* (for गिरिभ्य) — °) Ś₁ K B₄
 Dn₁ D₆ G₂ सर्वाजमीढोपचित (K₂ 'ति), D₁ 2 सदाजमीढ
 प्रथित, T G₂ 2 सर्वाजमीढापचिति (G₂ 'तिद् — °) K₂
 B Dc Dn D₄₋₆ ददस्व, D₂ T G भज* (for भव*) Dc
 S धर्म* (M₁ धर्माद्) (for शर्म) Dc परिविक्षतो — After
 14, N M₁ ins

677* उक्त्वा तथा सागरगा स त्रिप्रो

यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ।

[(L 1) Ś₁ K₁ तदा, M₁ यथा K₁ गां सविता (for साग-
 रगां) — (L 2) Ś₁ K₁ 2 शशास]

शैलानिमाञ्शलसुते नृपस्य ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य

कृष्णां सर्वे रक्षत मा प्रमादम् ।

देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य

तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽत्रवीङ्गीममुदारवीर्यं

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।

शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात

त्वमेव कृष्णां भजसेऽसुखेषु ॥ १६

ततो महात्मा यमजौ समेत्य

मूर्धन्युपाधाय विमृज्य गात्रे ।

उवाच तौ वाष्पकलं स राजा

मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ १७

१४१

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।

अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १

संनिवर्तय सौन्तेय क्षुत्पिपासे नलान्वयात् ।

ततो बलं च दास्यं च संश्रयस्य कुरूद्वह ॥ २

ऋपेस्त्वया श्रुतं वान्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।

बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३

अथ वा सहदेवेन धौम्येन च सहाभिभौ ।

C 3 108/3
B 3 140 4
K 3 142 4

— Thereafter S₁ K₁ 3 ins a colophon — On the other hand, S ins after 11 (M₁ after 677*)

678* तत्रप्रदा सर्वमरि प्रथानं

मन्त्रानृद्धस्य युधिष्ठिरस्य ।

15 G₁ 6 om the ref — ^b) B Dn₁ D₁₋₃ ins च after कृष्णा T₁ G₁ 2. 6 प्रमाद — ^c) S₁ K Dc₁ D₁₋₃ 5 दुर्गमो वै (for दुर्गतमो)

16 S₁ K₁ T₁ G₁ M₂ om 'ho ref — ^c) S₁ K₁ 3 4 D₁₋₃ गते (for शून्ये) — ^d) Ś₁ K₁ D₁ 3 कृष्णा (for कृष्णा) K₁ B D (except D₁₋₃) T₂ (by corr) G₂ रमा नेत्र कृष्णा नजते नयेषु

17 ^a) B Dn D₁ 6 मयसौ (for यमजौ) — ^b) G₂ M₂ विमृज्य Ś₁ K B₁ 3 D₁₋₃ 6 T₁ G₁ नेत्रे, G₂ गात्रे — ^c) T₂ (before corr) G₂ तान् (for तौ) T₂ G₂ 3 द्वि (for स) — ^d) K₁ B₁ Dc मा भैष्टमानच्छतमप्रमाद, T₁ G₁ 3 6 M मा भैष्ट चागच्छत चाप्रमत्ता (T₁ तमाप्रमादा, G₂ 6 तमाप्रमत्ता), T₂ (before corr) मा भैष्ट चागच्छतमप्रमत्तौ

Colophon om in D₁, Ś₁ K₁ 2 read it after st 14 of this adhy B₁ reads it in marg — Major parian

58

[457]

S₁ K₁ 2 T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parian K₁ B₁ 3. 4 Dc Dn₂ D₂ तीर्थयात्रा K₂ B₂ D₁ 3 (all om sub parian name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name K₁ B₁ D₁₋₃ गन्धमादनप्रवेदा, T₁ कैलासगिरिप्रवेश, M₂ मन्दरगिरिप्रवेश — Adhy no (figures, words or both) K₁ Dn₃ 139 Dn₁ n₃ 138 D₁ 147, S 142 (G₁ 140 [as in text] M₂ 144) — Śloka no Dn 20, D₁ 19

141

1 ^b) K₁ प्रभवति (for बलं) B₂ 3 Dn D₁ 6 बल वति महाति च

2 ^a) K₁ 3 Dc D₁₋₃ सनिवर्तन्व, T₁ G₁ 'धापय — ^b) Ś₁ K₁ 2 G₁ क्षुत्पिपास्य (sic) नलान्वयात्, K₂ 4 B D T₂ G₂ 3 'मे यलाश्रयात् — ^c) K₂ 4 D₁₋₃ 6 तपो (for ततो) — ^d) B Dn D₁ 6 वृकोदर (for कुरू)

3 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 6 श्रुत ख(D₁ 3 म)या लोमशस्य — D₂ om 3^c-1^b — ^c) T₁ प्रविश्य, M₂ प्रपत्

4 D₂ om 1^{ab} (cf v 1 3) — ^b) D₁ [ग]व (for च) B₁ 4 Dc महात्मना, B₂ 3 3m Dn D₁ 6 सम विभो; D₂

C 3 10843
B 3 140 4
K 3 142 4

सूदैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४
 रथैरश्चैव ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।
 सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५
 त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
 अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६
 ममागमनमाकाङ्क्षन्गाङ्गाद्वारे समाहितः ।
 वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ॥ ७
 भीम उवाच ।
 राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
 ब्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८
 तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्धते तमपश्यतः ।
 किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ९
 रथाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।
 सूदाः पौरोगवाश्चैव मन्यते यत्र नो भवान् ॥ १०

न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
 शैलेऽसित्राक्षसाकीर्णं दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ११
 इयं चापि महाभागा राजपुत्री यतव्रता ।
 त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिर्गतितुम् ॥ १२
 तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
 न जानु विनिवर्तेत मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ १३
 अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ।
 सर्वे लालसभृताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४
 यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
 पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५
 अहं वहिष्ये पाञ्चाली यत्र यत्र न शक्यति ।
 इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६
 सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिरावुभौ ।
 दुर्गे संतारयिष्यामि यद्यशक्तौ भविष्यतः ॥ १७

सहैव भो; D₆ तथा विभो (for सहा) Ś₁ K₁ ३ T₁ धौम्यन
 सहिता प्र(T₁ मि)भो, G₂ धौम्येन सह कृष्णया — °) Cf
 10°, 28° K₄ D₁ ३ सूदै (as in text), the rest सूते
 — Ś₁ om (hapl) 1^d-6°

5 Ś₁ om 5 (cf v 1 4) — °) K₃ ४ एतैश्च (for
 सर्वैश्च) K₄ तु, M₂ ता (for त्व) S वीर (for भीम)
 Dc D₁ ३ ३ ३ (the latter two marg as in text) निवर्त
 सहितै (D₁ ३ 'त) सर्वैर्यावद्वयमिहागता

6 Ś₁ om 6^{ab} (cf v 1 4) — °) T₂ G₂₋₄ एत
 (for यत°)

7 °) Ś₁ K₁ ३ ४ समा° (for ममा°) — °) T₁ वसेस्तु,
 G₁ 'स्व (for 'ह) K₃ ४ रक्ष (for रक्षन्) — °) K₃ D₂
 चा(D₂ आ)गमनान्

8 Ś₁ K₁ G₁ भीमसेन उ° (S₁ G₁ om उ°) — °) Ś₁
 K D₁₋₃ ३ 'वाहनकाक्षया — After 8, M₁ ins
 679* अपश्यन्तीह त वीरमेवमेया सुदुःखिता ।
 किं पुनर्नकुल त्वा च त च वीर धनजयम् ।

9 °) B Dc₁ Dn D₃ ४ ६ T₂ G₂₋₄ M₂ वर्तते, D₅ पर्व°,
 T₁ G₁ विद्य° (for वर्ध°) — After 9^{ab}, N ins
 680* गुडाकेश महात्मान सम्राज्येऽपलायिनम् ।
 — T₁ G₁ om 9^{cd}

10 °) K₁ B₂₋₄ Dc Dn D₃ ६ T₂ (after corr) G₃
 द्विजा, D₁ ३ यथा, T₂ (before corr) तथा (for रथा)

Dc₂ Dn₃ M₂ कामान्, T₂ (before corr) G₂ ४ कथ (for
 काम) — °) Cf 1°, 28° K₁₋₃ B Dn D₁₋₄ S सूता
 (for सूदा) Cf 4 4 2°, 1^d — °) T₂ G₂ ४ मन्यते
 M₁ यदि (for यत्र) M₂ वे (for नो) S₁ k Dc D₁₋₃ ४
 यत्र वे (D₁ ३ 'था वा, D₃ 'त्र वा) मन्यते भवान्, B Dn
 D₁ ६ य च मन्येत नो भवान्

11 °) T₁ G₁ राजसे कीर्ण (for राजसा°)

12 °) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ पाञ्चाली च (for इय चापि)
 T₂ G₂₋₄ महाराज — °) B₂₋₄ Dn D₃ ६ G₁ ३ पति° (for
 यत°) — °) L₃ ४ D₁ ३ ६ एवमे, S स्वा विना — °)
 D₃ नोत्सहेद्वै निवर्तितु, S नोत्सहेन निव°

13 °) B D (except D₁₋₃ ६) T₂ G₃ मनोज्ञो (for
 मतज्ञो) T G [S]स्त्रि (for द्वि) T₁ ३ (before corr)
 G अद्य (for अस्य) M₂ मनो ह्यस्य त्रिपीदति

14 °) Dc महाभागा — °) T G₂₋₄ वय (for मह)

15 °) = 16^d M₁ हि भू, M₂ [अ]भिभू (for भव)
 T₂ G₂₋₄ तस्माकिं भविता भव

16 S₁ K₁ ३ D₁ ६ om (hapl) 16 — °) T₁
 रक्षामि, T₂ (before corr) G₂ M वक्ष्यामि, G₁ ३ रक्ष्यामि
 (for वहिष्ये) — °) K₃ शक्यते, Dc T₁ ३ (before corr)
 G₁ ४ शक्यते — °) = 15^d M₁ हि भू, M₂ [अ]भिभू
 (for भव)

17 °) T₂ G₂₋₄ महावीर्यो (for तथा वीरौ) — °)

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।
यस्त्वमुत्सहसे वोढुं द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८
यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।
बलं च ते यश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९
यस्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णाव्रवीद्वाक्यं ग्रहसन्ती मनोरमा ।
गमिष्यामि न संतापः कार्यो मा प्रति भारत ॥ २१

लोमश उवाच ।

तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २२

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।
अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणास्ते सुबाहोर्विषयं महत् ।
ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४
किराततङ्गणाकीर्णं कुणिन्दशतसंकुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्रयसमाकुलम् ॥ २५
सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत ।
विषयान्ते कुणिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६
तत्र ते पूजितास्तेन सर्वे एव सुखोपिताः ।
प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ २७
इन्द्रसेनमुत्साश्रैव भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ।
सदाश्च परिवर्हं च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८

C 3 10868
B 3 140 28
K 3 142 28

K₂ 3 M₁ माद्रीनदकरौ, D₅ समानद, T G माद्रयानद
B₄ S (except G₁ 2) [इ]मौ (for [उ]मौ) — ^d) B₁ 3
Dn D₄ 6 T₂ G₃ यत्रा (for यत्र)

18 ^c) Cf. 20^a K₂ B Dn D₄₋₆ T₂ G₃ यत् (for
यत्) B_{4m} D₁₋₃ नेतु (for वोढु) — ^d) Dc पाचाली
(for द्रौपदी) S₁ K₂ 4 विपमे (for विपुले) B₂ Dn
D₄ 6 पाचाली च यशस्विनी, B₃ द्रौपदी विपुलेक्षणा, B_{4m}
भ्रातरौ सह कृष्णया, D₅ द्रौपदी विपमेष्वपि

19 ^b) S₁ K D₁ 5 अन्यस्य (for अन्यत्र) S₁ K₂
वर्धते (for विद्य) — ^c) B₂ 4 Dn D₄ 6 तव (for च ते)

20 ^a) Cf. 18^c B Dn D₄ 6 G₁ यत् (for यत्)
S₁ K₁ 2 B₂ वोढु (for नेतु) — ^b) K₂ द्रौपदी विपुलेध्वनि
(=16^d), D₁ 2 भ्रातरौ कृष्णया सह — ^d) M₂ परिश्रम
(for परा)

21 ^b) S₁ K Dc D₁₋₃ 5 मनोरमा, B₄ मनोहरा — ^c)
T₁ G₁ नदेह (for ताप)

22 ^b) S₁ K₁ 2 D₁ 3 पर्वते मादने, B Dc Dn D₃₋₆
पर्वत मादन — B₃ om 22^c-25^b

23 B₃ om 23 (cf. v.l. 22) — ^b) S पाडव (for
पार्थिव)

24 B₃ om 24 (cf. v.l. 22) K₄ G₂ 4 om. the
ref — ^b) S₁ K D₁₋₃ 5 सुबाहोर्नगर, B Dn D₄ 6 सुबाहु-
विषय — ^c) T₁ विविशुर, G₁ प्रासाध (for ददृशुर)

25 B₃ om 25^{ab} (cf. v.l. 22) — ^a) K₁ 2 B₁ D₄
किरातक (B₁ जग)गाकीर्ण, K₄ किरातगणसकीर्ण, D₁ 2 T

G₂₋₄ M₂ त किरातगणा (G₄ शता)कीर्ण, G₁ M₁ तकिरात-
गणा — ^b) S₁ K₂ B₁ Dc कुलिंद, K₁ 2 B₂ 4 Dn
D₃₋₆ पुलिंद (for कुणिन्द) — D₃ M₁ om (hapl)
25^{cd} — ^c) S₁ K₁ 2 हिमवत्यचले जुष्ट, D₁ 2 4 वत्परमै-
र्जुष्ट, G₁ वत्त्रिदशैर्जुष्ट — ^d) G₂ समन्वित

26 ^b) Dc प्रत्यपूजयत्, B₃ D₂ 6 प्रत्यगृह्यत D₁ पूज
यामास भारत — ^c) S₁ K₂ 3 B₁ 3 Dc Dn D₃₋₆ G₄
कुलिंदाना, K₁ B₂ 4 T₂ (by corr) G₃ पुलिंदाना M₂
वसध्वमिति चोवाच

27 ^a) B₂₋₄ D (except D₁₋₃ 5) M₂ ततस् (for तत्र)

28 ^a) B₁₋₃ Dn D₄ 6 M₂ चापि (for चैव) — ^c)
Cf. 4^c, 10^c Ś₁ K₁₋₃ T₂ G₂ 3 M₂ सूताश्च (for सूदाश्च)
Ś₁ K₂ B₂ पारिवर्ह, K₄ D₁₋₃ परिचारान्, B₁ 4 Dc Dn
D₄₋₆ T₁ G₂ पा (B₁ Dc₂ D₄ T₁ प)रिवर्हान् — ^d) Ś₁
सहगो (for सर्वशो) M₂ तथा (for नृप) T G M₁
द्रौपद्या सर्वमेव हि (T₁ G₁ च)

29 ^a) M₂ रथान् (for राज्ञ) Ś₁ K₂ B Dc Dn
D₄ 5 कुलिंदाधिपते, K₁ D₃ पुलिंदा, D₆ कुलिंदनृपते-
— ^c) S₁ K₁ 2 महावीरा

30 G₄ om 30 — ^b) B₁ 3 कृष्णामादाय पाडवा-
— ^c) T₁ 2 (before corr) G₁ 2 तस्मिन्देशे (for तस्माद्दे-
शात्) K₂ 3 Dc₂ D₁₋₃ 5 सप्रहृष्टा

Colophon — Major partan S₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄
M₁ आरण्य — Sub partan D₂ 3 M₂ तीर्थयात्रा

C 3 10868
B 3 140 28
K 3 142 28

राज्ञः कुणिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।
पद्भिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९

ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

युधिष्ठिर उवाच ।

भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ १
दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्द्वीधेतेरतरम् ।
अशक्येऽपि व्रजामेति धनंजयदिदृक्षया ॥ २
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३
तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४

नकुलात्पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौजसम् ।
अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५
तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६
पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनंजयम् ।
यन्न पश्यामि वीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७
तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८
कृतास्त्रं निपुणं युद्धे प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

(followed by गधमादनप्रवेश in D₂ ३) K₁ D₁ ३ (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by गन्धमादनप्रवेश, and K₃ ४ B D₀ D_{n1} n₃ D₄ ६, likewise, only गधमादनप्रवेश — Adhy name T₂ G₃ परिवर्द्धनिचर्तन — Adhy no (figures, words or both) K₁ D_{n3} M₁ 140, D_{n1} n₃ 139, D₁ 148, T G 143, M₂ 145 — Śloka no D_{n1} D₁ 29, D_{n2} n₃ 30

142

1 B₃ om 1^{ab} — ^a) S (except M₂) चैव (for चोभौ) — ^b) Ś₁ K₁ ३ निबोध मे — ^c) T₂ G₃ ४ दुःखस्य (for सूत')

2 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ ३ दुर्बलैः (for 'ला') Ś₁ K₁ ३ स्मेह (for स्मेति) — ^b) K₁ B_{1m} ३ D_{n2} D₄ ६ T₂ (after corr) G₃ यद्दु (B₂ 'द्र) वामे', K₃ D₁₋₃ ३ यद्भूम ह', K₄ गच्छाम ह'; D_{n1} यद्दहामे', D_{n3} यद्दजामे'; T₁ ३ (before corr) G₄ यद्द्वीधे' (for यद्द्वीधे') Ś₁ K₃ यद्दुया योग मात्मन, B₁ ३ ४ D₀ यद्दूतान्योन्यमात्मना — ^c) K₄ अशक्येस्मिन्, G₁ अशक्योपि Ś₁ K₂ G₄ व्रजामि, K₁ ३ ४ B D व्रजाम' (for व्रजाम) K₁ ३ ४ D₀ D₂ ३ [अ]थ, B D_n

D₁ ४ ६ यत्, D₅ [अ]त्र (for [इ]ति) — ^d) B₄ 'दिदृक्षव' 3 ^d) B₁₋₃ D_n D₄ ६ उपातिकात् B₄ फाल्गुन तमि हागत.

4 ^a) S₁ K₂ D₁ ३ 'तृष्णाते', K₁ 'तृष्णात, K₃ ४ 'तृष्णा मा, B₂ 'तृष्ण वै, B₃ 'दृष्ट मा, D₃ 'तुष्टया मा S तस्यादर्श-नतस मा — ^b) S₁ K₁ ३ D₁ सानुजो, and आस्थित B₂ T₂ G₂₋₄ आश्रित (for आस्थितम्) — ^d) T₁ G₁ ह (for च) T₁ G₁ वीरा, G₂ वीरान् (for वीर) D₅ [अ]दहत्युरा (for 'त्युत) D₁ ३ तेन तप्ये वृकोदर (= 5^d)

5 ^a) T₂ G₂₋₄ बाल (for पार्थ) — ^b) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ३ M₂ श्वेताश्वम् (for न पश्यामि) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ३ यन्न पश्यामि वीभत्सु; K₄ न च पश्यामि त येन — 5^d=7^d

6 G₂ M₂ om (hapl) 6-7 K₃ D₂ ३ transp 6 and 7 — ^a) T₁ तत्तीर्थान्याचरिष्यामि, T₂ G₁ ३ ४ M₁ तीर्थानि च चरिष्यामि

7 G₂ M₂ om 7 (cf v 1 6) K₃ D₂ ३ transp 6 and 7 — ^b) Ś₁ K मत्तमातगगामिन — 7^d=5^d

8 K₂ D₅ G₄ M₂ om (hapl) 8, K₄ D₂ G₁ ३ M₁ om (hapl) 8-9

9 K₄ D₂ G₁ ३ M₁ om 9 (cf v 1 8) — ^c) K₁ B₄ D₃ नरश्रेष्ठ, K₂ B₁₋₃ D_n D₄₋₆ कुरुश्रेष्ठ (K₂ D_{n1} n₂ D₄ 'ष्ठ), K₃ धनु श्रेष्ठ.

न पश्यामि नरश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
 चरन्तमरिमंघेषु कालं कुद्वमिवान्तरुम् ।
 प्रमिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
 यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ।
 यमयोः पूर्वजः पार्यः श्वेताश्वोऽमितक्रिमः ॥ ११
 दुःसेन महतामिष्टः सकृतेनानिर्गतिना ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १२
 सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयमा ।
 ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३
 स तु जिह्वप्रवृत्तस्य माययाभिजिघासतः ।
 अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालत्रिषोपमः ॥ १४
 शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंभः प्रतापमान् ।
 दाताभयस्य वीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५

सर्वेपामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
 आहर्ता सर्वरत्नाना सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १६
 रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन्पुरा मम ।
 बहूनि बहुजातानि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७
 यस्य बाहुबलाद्वीर मभा चासीत्पुरा मम ।
 सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८
 वासुदेवसमं वीर्यं कार्त्तवीर्यसमं युधि ।
 अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १९
 संकल्पं महावीर्यं त्वा च भीमापराजितम् ।
 अनुजातः स वीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २०
 यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभात्रे च पुरंदरः ।
 जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१
 ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षुः ।

C. 3 10892
B. 3 141 22
K. 3 143 23

10 ¹) B₂₋₄ D (except Dc) काले (for काल) S
 क्रुद्ध कालनिगमय — G₁ om 10^{cd}

11 ^a) Dn₂ D₁ om न D₈ तु (for स) S 'यमो
 (for 'वरो) — ^b) K₁ S च यत्नेन, Dc₁ यिनयन (for द्रविं)
 — Alter 11, S (except M₂) ins

6S1* नारायणमनो युद्धे तस्यमयो दृश्यते ।
 न मनापश्यतो भीम न शान्तिहृदयस्य च ।

[(L 2) M₁ नरायणोप (for न मनापश्यतो) T₁ G₁
 M₁ न (for न)]

12 ^b) K₁ [अ]नर्गति, K₁ G₁ [अ]नुगतिना, D₁ [अ]नि
 वृतिना, D₂ T₁ [अ]निवृतिना, M₁ निवृतिना (for [अ]निव
 र्तिना) B Dc Dn D₄ 6 M₁ न न पश्यामि का (M₁ फ)
 ल्गुन, G₂ जिनयामि दिनानिना — S (except M₂) om
 12^{cd} — ^d) D₁ 2 न न (b, transp) S₁ K₁ फल्गुन,
 K₂ 6 D₁₋₃ फाल्गुन (for फ) B Dc Dn D₄₋₆ तेन तप्ये
 वृकोदर (= 7^d, 6^d, 9^d)

13 ^a) T₁ G₁ 2 च, T₂ G₂ 4 तु (for य) — ^c) T
 G क्रतुर्गा (T₁ 'त), M₁ 'रति (for मार्ग-) B₁ M₂
 प्रवृत्तस्य (for प्रपन्नस्य) — K₁ om (hapl) 13^d-15^e
 — ^d) Ś₁ K (K₁ om) Dc Dn₂ D₁₋₃ 8 अयेषु (for
 [अ]नयस्य) K₂ Dc D₃ य, B₁ T₁ G₁ M₂ 'य, D₈ न
 (for च)

14 K₁ om 11 (cf v l 13), S₁ K₁ 2 om (hapl)
 14^b-15^e — ^b) T₂ G₂ 4 [अ]य, G₂ [अ]पि, M₁ वि
 (for [अ]भि) T₂ G₂ 2 निवायद — ^c) K₂ Dc D₁₋₃ 8

[अ]नो, T₂ G₂₋₄ [अ]य (for the second [अ]पि)

15 Ś₁ K₁ 2 4 om 15^a (cf v l 13, 14) — ^a)
 K₂ B₁ D₁₋₃ 8 T₁ G₁ M सुरंद, T₂ G₂₋₄ अरेर् (for शत्रोर्)
 K₂ अभ्यपिष, D₈ अप्यभिष (for अपि प्रप) — ^b) Ś₁
 K₁ 2 चा (S₁ स्व) नृशस्य, K₂ स्वानृशसात्, K₄ नृशसस्य,
 Dc योनृशस — ^d) T G अदीनात्मा (for अमितात्मा)

16 G₁ om 16^{ab} — ^a) S₁ K B₂ Dc D₁₋₃ सध्रयोः
 D₈ मनाये (for आश्रयो)

17 ^{ab}) Ś₁ रत्नानि (for रत्नानि) K₁ 2 transp
 रत्नानि and दिव्यानि Ś₁ रत्नानि, Dn₂ दिग्भ्यश्च; T G₂ 4
 दीप्तानि (for दिव्यानि) — ^c) B₂₋₄ D (except D₃) G₁ 6
 बहुजातीनि — ^d) S₁ K प्राप (for प्राप्त)

19 G₁ om 19^{ab} — ^a) B Dn D₄ 6 अमित (for
 अनित) — ^d) D₂ M न त (by transp) N (except
 Ś₁ K₁ 2 B₁) फाल्गुन

20 ^c) K₁ B D (except D₃ 8) M₂ अनुयात K₂
 B D (except D₁ 2 8) G₁ M₂ स्व, K₁ तु (for स) T₂
 G₂ अनुयातस्य वीर्यं

21 B₂ om 21^{ab} — ^a) T G₂ 4 M₂ तस्य, G₂ ना
 (for य) — ^b) Ś₁ B₁ 2 Dc D₁₋₃ 8 M₂ स्वभात्रे (for
 प्र) Ś₁ K₁ 2 D₁₋₃ 8 या (for च)

22 ^a) T₁ G₁ वय चिते (for ते वय त) K₁ ते, B₁
 द्वि, Dc तु (for त) — ^b) B₁ 2 Dc D₄ T₂ G₁ 2 4 M
 वीर, D₃ वीरा (for वीर) D₁ 2 G₂ दिदृक्षया — ^c)
 Ś₁ प्रवेक्षयावो, B₁ T₁ G₁ 4 'क्षयाम

प्रवेक्ष्यामो महावाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२
 विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।
 तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिश्रुतमम् ॥ २३
 कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४
 नातप्तपसा शक्यो देशो गन्तुं वृकोदर ।
 न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५

तत्र सर्वे गमिष्यामो सीमाजुनपदैपिणः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सह विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६
 मक्षिकान्मशकान्दंशान्व्याघ्रान्सिंहान्सरीसृपान् ।
 ग्रामोत्थनियतः पार्थ नियतस्तान् पश्यति ॥ २७
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षुवः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

वैशंपायन उवाच ।
 ते शूरास्ततधन्वानस्तूष्णघन्तः समार्गणाः ।
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १

परिशृङ्ख द्विजश्रेष्ठाञ्ज्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
 पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
 सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।

23 ^{ab}) T₂ G₁ ३ विशालबदरी Ś₁ K D₁₋₃ ६ M₁
 यत्र (for नर ; K₃ D₂ om [hapl] one यत्र) — ^d) Ś₁
 K₁ ३ D₆ द्रक्ष्यामि

24 ^b) D_n D₄₋₆ अभिलेविता, G अभिसृता — ^c)
 Ś₁ K₁ ३ पद्मयाम् (for पद्मिरे), and 'प्यामि (for 'प्यामस्)
 — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₆ तप्यमानो

25 ^{ab}) K₃ ४ B D₆ D_n D₂₋₆ T₁ M न स (D₆ D_n
 D₆ ६ च) यानवता, D₁ ३ न मया भवता; G₁ मनया भवता
 (for नातस) Ś₁ K₁ ३ शक्य (for शक्यो) M₁ transp
 शक्यो and गन्तु Ś₁ K₁ ३ देश गतु, B₁₋₃ D_n D₄ ६ गतु
 देशो (by transp) D₆ कथचन (for वृको) — ^c) G₄
 नृशंसेन च लु

26 ^a) M तत (for तत्र) — ^b) B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ ६) 'गवे' (for 'पदै) — G₄ om 26^{cd} — ^d) B₂₋₄
 D_n D₄ ६ सार्धं (for सह) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ६ M₂ महात्म
 मि (for 'व्रतै)

27 ^a) K₃ ४ B D (except D₁₋₃ ६) मक्षिका (for
 'कान्) Ś₁ K₂ पक्षिकान्दशान्, B D_n D₄ ६ 'दशमशकान्
 (for मशकान्दशान्) — ^b) Ś₁ K₂ D₁ ३ सिंहव्याघ्रान्,
 K₁ ४ D_n D₄ ६ सिंहान्व्याघ्रान् (by transp), K₃ सिंहा
 न्व्याघ्र, B₄ D₆ D₆ सिंहव्याघ्र; D₃ ऋक्षान्व्याघ्रान् — ^d)
 Ś₁ K₂ नियमस् (for नियतस्) T₁ G₄ तन् (for तान्)
 T₁ निधावति (for न पश्यति)

28 ^a) Ś₁ K₁ प्रयतात्मान, T₁ G₄ M₂ सयता, G₁
 सहिता, G₂ सहिता — ^d) K D_{n1} D₁₋₃ T₁ G₁ 'दिदृक्ष्या

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T G₂₋₄ M₁ ।
 आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B D T₂ G₃ (all om
 sub parvan name) mention only गन्धमादनप्रवेश (D₁
 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गन्धमादनप्रवेश, D₆ T₂ G₃
 गन्धमादन) — Adhy no (figures, words or both)
 D_n 140 (D_{n3} 141), D₁ 149, S 144 (M₂ 146)
 — Śloka no D_n D₁ 28

After adhy 142, B D (except D₁₋₃) ins an
 addl adhy given in App I (No 16)

143

1 ^a) K₃ ४ D₄ S (except G₄ M₂) वीरा; D₆ शूल
 (for शूरा) D_{n2} बद्धधन्वान, D₆ वरध, T₁ पाडवा राजन्,
 T₂ G₂₋₄ सज्जध, G₁ समवर्तत, M आत्तध (for ततध)
 — ^b) T₁ M तुणा, T₂ G₂₋₄ तूणी (for तूण)

2 After 2^a, D₃ reads 4^{b-5^c} for the first time,
 repeating the lines in their proper place — ^b) D_{n1}
 न₂ ज्येष्ठा (for श्रेष्ठा) — D₆ om 2^{cd}

3 T₁ om 3^{e-1^f}, G₄ om 3^{ef} — ^c) T₂ G (G₄

वृक्षाश्च बहुलञ्छायान्दृशुगिरिर्मूर्धनि ।
 नित्यपुष्पफलान्देशान्देवपिङ्गणसेवितान् ॥ ३
 आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशनाः ।
 चेरुल्चावचाकारान्देशान्प्रियमंक्रुटान् ।
 पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ४
 ऋपिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरमा प्रियम् ।
 विविशुस्ते महात्मानः किंनराचरितं गिरिम् ॥ ५
 प्रविशत्स्रय वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
 चण्डवातं महद्वपं प्रादुरासीद्विशां पते ॥ ६
 ततो रेणुः समुद्भूतः मपत्रबहुलो महान् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्या चैव तममावृणोत् ॥ ७
 न स्र प्रजायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
 न चापि शेकुस्ते ऋतुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ८
 न चापश्यन्त तेऽन्योन्यं तममा हतचक्षुषः ।
 आकृष्यमाणा वानेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ९

द्रुमाणा वातमग्नाना पतता भूतले भृशम् ।
 अन्येषा च महीजाना शब्दः समभवन्महान् ॥ १०
 द्यौः स्वित्पतति किं भूमौ दीर्यन्ते पर्वता तु किम् ।
 इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ ११
 ते यथानन्तरान्दृशान्वल्मीकान्विपमाणि च ।
 पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता त्रायोर्निलिलियरे ॥ १२
 ततः कार्मुकमुद्यम्य भीमसेनो महाबलः ।
 कृष्णामादाय संगत्या तस्यावाश्रित्य पादपम् ॥ १३
 धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय महदेवस्तु पर्वते ॥ १४
 नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
 वृक्षानामाद्य संव्रस्तास्तत्र तत्र निलिलियरे ॥ १५
 मन्दीभूते च पवने तस्मिन्नजसि शाम्यति ।
 महद्भिः पृषतैस्तूर्णं वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६
 ततोऽश्ममहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।

C. 3 10981
B 3 143 19
K 3 145 19

om) दिव्य- (for नित्य-) De T₁ G₁ 3 ऋगोपेतान् (for
 फलान्देशान्) — 1) S₁ K₁ 1 देवमर्षं

4 T₁ om 4 (cf. 1. L 3) — 2) S₁ K₁ 1 D (except
 D₁₋₃) *सिन (for *दाना) — 4) S₁ K₁ 1 D₁ 2 विपय
 (for विपय) B₁ (m as in text) 3 S (T₁ om)
 कटकान (for मरुटान्) — 4) D₁ 1 4 6 मृगजातीनि, D₂
 *यूथानि, D₃ *जालानि — 1) M विविधानि बहूनि च

5 4) T₁ G₁ 3 तिर, G₁ युन (for गिरिम्) S₁ K₁ D₁₋₃ 6
 हिमवत महागिरिं

6 4) K₁ च, D₁ [ऋ]पि, T₁ G₁ [ऋ]य (for [ऋ]य
 — 4) K₁ T₁ G₁ महावपं — 4) S₁ K₁ मही (for विदा)

7 4) S₁ G₁ M समुद्भूत — 4) B₂₋₄ चातरीक्ष, T₁
 G₁ 4 ऋतरिक्ष (om च) — 4) T₁ दिदाश्च (for द्या चैव)
 B Dc Dn D₁ 6 T₁ G₁ महमा (for तमसा) S₁ K₁ D₁ 5
 दिदार्थैव समावृणोत्

8 4) T₁ म, G₁ च, G₁ त् (for स्र) — 4) B₁ D
 (except D₁₋₃) 6 त् (for ते) — 4) Dc अन्योन्य प्रति,
 T G₁ अन्योन्यस्यापि (for *स्याभिः)

9 4) K₁ B Dn D₁₋₆ [ऋ]पश्यन्तो, K₁ Dc [ऋ]पश्यश्च
 वे (for [ऋ]पश्यन्त ते) S (except M₁) न चान्योन्यमप-
 श्यत (T₁ G₁ न) — 4) B D (except D₁ 2) [ऋ]रुत
 (for इत्) — 4) S₁ K₁ 3 6 आश्रम्यमाणा, D₁ प्रभृद्यं,

D₁ प्रभृद्यं, D₃ प्रसृज्यं — 4) D₁ G₁ M₁ साश्मचूर्णेन

10 2) N (except D₃) M₁ [ऽ]निदा (for भृशम्)

11 4) B₁ किं पतता (for पतति किं) B₂₋₄ D
 (except D₁₋₃ 5) M भूमिर् (for भूमौ) — 4) B₁ Dn
 D₁ 6 T₁ G₁ दीर्यन्ते पर्वतो S₁ K₁ D₁ ध्रुव, M₁ च किं (for
 तु किम्) — 4) B D₁ 6 [ऋ]नि, Dn [ऋ]पि (for वि)

12 4) D₁ तद् (for ते) K₁ B Dc D₁ 6 पथा* (for
 यथा*)

13 4) B Dc₁ Dn D₁ 6 आदाय (for उद्यम्य) — 4)
 T₁ G₁ 4 आगम्य (for आदाय) B D (except D₁₋₃) G₁
 मगम्य, T₁ G₁ 3 M₁ त्य (for *त्या) — 4) Dn₁ n₂ तथा
 चाश्रित्य (for तस्यावा*) S₁ K₁ 1 पादपान्

14 2) S₁ K₁ 1 B₁ निलिल्याति — 4) B₁ 1 M₁ च
 (for तु) Dn D₁ 6 पर्वत

15 4) D₁ 3 आश्रित्य (for आसाद्य) M₁ मत्रासात्
 (for मत्रसात्) — 4) S₁ K₁ 1 वि* (for नि)

16 4) K₁ 4 B₁ D (except D₁₋₃) तु, B₂ [ऽ]य (for
 च) — 4) T₁ G₁ 4 M₁ पूर्णं (for तूर्णं) B Dn D₁ 6
 महद्भिर्नलधारौवे (B₁ *धारानि) — After 16, S₁ K₁ Dn
 D₃ 5 ins

632* नृश चटचटादान्दो वज्राणा क्षिप्यतामिव ।
 तवत्ता च ब्रह्मराभासधेरुद्धे च विद्युत् ।

प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १७
 ततः सागरगा आपः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
 प्रादुरासन्सकलुपाः फेनवत्यो विशां पते ॥ १८
 वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोद्भुपपरिप्लुतम् ।
 परिसस्रर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

तस्मिन्नुपरते वर्षे वाते च समतां गते ।
 गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २०
 निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
 प्रतस्थुश्च पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१

१४४

वैशांपायन उवाच ।

ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 पञ्चामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १
 श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
 सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह यशस्विनी ॥ २
 सा पात्यमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।

वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३
 आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ ।
 पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
 तां पतन्तीं वरारोहां सज्जमाना लतामिव ।
 नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
 नकुल उवाच ।

[(L 1) K₁ क्षपितामिव, K₄ D₃ पततां]

17 G₄ om (hapl) 17^a-18^b — °) D₂ G₂ नि-
 (for प्र) T₁ G₁ अशनीस (for अनिश) Ś₁ K Do
 D₂ ३ ४ राजन् (for तत्र) — °) S₁ K Do D₂ ३ ४ तीव्र-
 वातं, T₂ G₃ दीर्घवायुं; G₂ सरवायुं

18 G₄ om 18^{ab} (cf v 1 17) — °) K₄ D₁ Dn
 D₄ ६ तत्र (for तत) T₂ G₂ ३ द्याप (for आप) Ś₁
 K₁ ३ ततस्ता सागरा द्याप, G₁ सतता सागरा द्याप — °)
 Ś₁ K₁₋₃ D₃ M किरं (for कीर्यं) — °) D₄ ६ सुकलुपा,
 G₁ सकल्माषा

19 °) Ś₁ K₁ ३ विपुल (for बहुल) — °) K₁ फेनो
 त्तप, D₁ फेनोद्भुम, T₁ फेनोद्भुश्च; G₁ M₂ फेनोद्भु च S₁
 K₁ ३ परिच्छुत, T₁ परिच्छद (for परिहृतम्) — °) T₁
 परिव्वन्नर, G₂ पूर्णा K₄ G₂ महानद्य, Do तेजा — °) S
 महाद्भुमान् (for महीं)

20 °) S₁ K₁ B Dn D₄ ६ M₂ शब्दे (for वर्षे) — °)
 K₁ ३ गर्भे (for गते) S₁ K B₂ D₁ ३ ४ गतेभसि च
 (for गते ह्यम्भसि) D₃ S व्यपयाते च पानीये

21 °) B₂ तत (for शनै) D₃ S सप्रा (D₃ T₁ M₁
 प्र) ह (T₂ G₃ ३ प) श्यत ते सर्वे — °) B Dn D₄ ६ प्रत-
 स्थिरं (B₂ स्थुस्ते) K₄ महावीरा T₂ G₂₋₄ प्रतस्थुर्मुदित
 (G₂ स्थु सहिता) वीरा — °) S सहिता (G₂ मुदित)

(for पर्वत)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₂ T G₂₋₄
 आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B D₁ Dn₁ n₃ D₁₋₆ T₂
 G₃ M₁ (all om sub parvan name) mention only गध
 मादनप्रवेश (D₁ ६ लोमशतीर्थयात्रा, followed by गधमाद
 नप्रवेश) — Adhy no (figures, words or both) Dn
 142 (Dn₃ 143 as in text), D₁ 150, S 145 (M₂
 147) — Śloka no Dn 23, D₁ 22

144

1 °) D₂ मात्रेण, D₃ मात्रे तु (for मात्रेणु) K₁ B
 Do Dn D₄ ६ क्रोशमात्र प्रयातेषु, T G तत प्रयाता मार्गेषु
 — 1^b=1 132 1^b, 157 1^b, 198 25^b, 205 4^b 4 28
 5^b, etc

2 °) S₁ K Do D₁₋₃ ६ चा (K₁ म) दिता (for
 तेन च) — °) Do द्वि (for च) T₁ पाचाली तु वरारोहा
 — °) B₁ T G₁₋₃ सा (for स) B D (except D₁₋₃ ६)
 तपं (for यशं)

3 °) K₄ पीड्यमाना, Dn D₄ कपं

4 °) T₂ G₃ ३ सा भीता (for सहितौ) — °) G₂
 करिं (for गजं)

5 °) K₁ ३ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄ भज्यं (B₁

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयममितेक्षणा ।
 श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्ष्य भारत ॥ ६
 अदुःखार्हा पर दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
 आश्वासय महाराज तामिमा श्रमकर्षिताम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखममन्वितः ।
 भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
 तामवेक्ष्य तु क्रौन्तेयो विवर्णवदना कृगाम् ।
 अङ्गमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
 कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
 गेते निपतिता भूमौ सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
 सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
 मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
 किमिदं द्यूतनामेन मया कृतमबुद्धिना ।
 आदाय कृष्णा चरता वने मृगगणायुते ॥ १२

मुखं प्राप्स्यति पाञ्चाली पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
 इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ १३
 तत्सर्वमनवाप्यैव श्रमशोकाद्दि कर्षिता ।
 शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
 तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५
 ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ।
 रक्षोघ्नाश्च तथा मन्त्राञ्जेषुश्चक्षुश्च ते क्रियाः ॥ १६
 पथ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
 स्पृश्यमाना क्रैः शीतैः पाण्डवैश्च सुहृसुहृः ॥ १७
 सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
 पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८
 परिगृह्य च ता दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
 तदा विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञा तपस्विनीम् ॥ १९
 तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।

C. 3 11005
 B 3 144 20
 K 3 146 20

सुखं (for मन्त्रं) — After 5, S1 ins a colophon.

6 ^a) K₂ & B Dn D₁₋₅ पञ्चाल (for पाञ्चालं)

7 ^b) S1 K D₂ 2. 5 अदु (for मृदु) — ^c) T1 वाहो (for रात्र) — ^d) S1 K Dc D₁ 3 त्वमिमा S1 K₁₋₃ B₁ 2 & D (except D₁₋₅) धनकर्षिता

8 K₂ G₄ om the ref. — ^b) S1 K₁ 2 शोकं (for दुःखं) — ^d) S1 K₁ 2 गमन् (for द्रवन्)

9 ^b) Dc M₁ विपण्णं (for विवर्णं) D₁ M₁ भृदा (for कृदान्) — ^c) K₂ & D₁₋₃ आदाय, T₁ G₁ आरोप्य (for आनीय)

10 Before 10 B D (except D₂ 2. 5) S (except G₄) ins युधिष्ठि उ (resp युधिष्ठि) — ^c) = 14^a B₂ & Dn D₄ 5 transp शेते and भूमौ

11 ^d) K₁ 2 D₁₋₃ गमत् (for गतम्)

12 K₁ om 12^a-13^d — ^c) S1 K₂ चरामि कृष्णामादाय — ^d) S ^e कृष्णे (for युते)

13 K₁ om 13 (cf. v.l. 12) — ^a) B₄ Dn₁ n₂ M₂ प्राप्स्यति (for ति) N (K₁ om) कल्याणी (B₄ Dn₁ n₂ णि) (for पाञ्चाली) — ^b) S1 K (K₁ om) Dc D₁₋₂ 5 प्राप्य पादुसुवान् पतीन् — ^d) S1 K₂ 3 Dc D₅ सुता (for पित्रा)

14 ^a) Dc अनवया (for अनवाप्य) K₂ 3 B₁ D₅

59

T₂ G₂ 3 [ए]व, K₁ B₂₋₃ Dc Dn D₁₋₄ 5 G₄ M [इ]ष (for [ए]व) — ^b) S1 K₂ शोकसु, L₁ 4 शोकाच्च, K₃ B D शोकाच्च, T₂ G₂ 3 शोकाद्दि, G₄ शोकावि, M₁ शोकाभि, M₂ शोकावि (for शोकाद्दि) S1 K₁₋₃ B₁₋₃ Dc Dn₃ कर्षिता — 14^c=10^c — G₁ om 14^c-16^b — ^d) K₂ Dc D₁₋₃ 5 S (G₁ om) मम पापस्य (by transp) S1 K Dc D₁₋₃ 5 M₂ कर्मणा (for कर्मभि)

15 G₁ om. 15 (cf. v.l. 14) Before 15, B D (except D₂ 3 5) S (except G₄, G₁ om) ins वैशं उ (resp वैशं) — ^b) T₁ राजयुजे (for धर्मं) — ^d) D₃ T₁ नना (for तत्रा) S1 K₁ 3 महर्षय (for द्विजो)

16 G₁ om 16^{ab} (cf. v.l. 14), D₂ om 16-17 — ^a) S1 K D₁ 3 5 चाचक्षुः (for यामासु) — ^b) S1 चाशीभिश् (for आशीभिश्) D₃ [अ]भि (for [अ]पि) S1 [अ]योत्र (for [अ]पूज) Dc आशीर्वाद सुमगलै — ^c) S1 K₂ 3 D₁ 3 5 ततो (for तथा) — ^d) K₄ Dc तथा; D₃ च वै, S च ता (for च ते) S1 K₁₋₃ D₅ जेषुश्च नियतेंद्रिया

17 D₂ om 17 (cf. v.l. 16) — ^b) T₂ G M शान्त्यर्थं T₁ ब्राह्मणैश्च महर्षिभि — ^d) S₁ पाडवास्ते, K D₁ 3 5 वै सा (for वैश्च)

19 ^c) K₁ B D (except D₁₋₃ 5) पार्या (for तदा)

[465]

कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २०
पर्याश्रासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
बहवः पर्वता भीम विपमा हिमदुर्गमाः ।
तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२
भीमसेन उवाच ।
त्वां राजत्राजपुत्रीं च यमौ च पुरुपर्षभौ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३
अथ वासौ मया जातो विहगो मद्ब्रूलोपमः ।
वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ॥ २५
ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।
उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ २६
स्मृतोऽसि भवता शीघ्रं शुश्रूपुरहमागतः ।
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तास्म्यसंशयम् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिपस्वजे ॥ २७

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञो बलवाञ्छूरः सद्यो राक्षसपुंगवः ।

भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ १
तव भीम वलेनाहमतिभीमपराक्रम ।

— ^a) Ś₁ K D₃ ३ मन* (for तप*)
20 ^b) S पादौ परपुरजयौ — ^c) S₁ K₁ ३ किणविद्धा-
भ्याः ; K₃ D₁₋₃ ३ *बद्धाभ्याः ; S (except M₂) *युक्ताभ्या
22 ^b) S हि सुदु* (for हिमदु*) — ^c) Ś₁ K D_o
D₁₋₃ ३ *भागा (K₄ D_o D₆ *भाग) (for *बाहो)
23 ^b) S₁ K₂ भरतर्षभ, K₁ भरतर्षभौ, D_n D₃ पुरुपर्षभ
24 ^a) T₂ G₃ ४ यो (for [अ]सौ) B D_n D₄ ३
हैडिच (D_o वि)श्च महावीर्यो — ^b) K₂ B₁ D_n D₄ विहगो
G₂ राक्षसो ब्रूलोपम — ^c) D₁ ३ प्रवहेदथ (for वहेदनघ)
— After 24, B₄ ins

688* एतच्छ्रुत्वा तु वचन भीमसेनस्य धर्मराट् ।

भीम सपूजयस्तुष्ट एवमस्त्वित्यभापत ।

25 D₂ om 25-27, S om 25^{ab}, and reads 25^c-27^f
after 3 145 3 — ^a) Ś₁ K D_o D₁₋₃ ३ सोनु* (for
अनु*) — ^c) B D_o D_n D₄ ३ तु (for च) — ^d) Ś₁ K
D₁ ३ G₄ पितुन् (for पितु) K₄ D_o D₆ S तथा (for
तदा) — ^f) Ś₁ K D₁ ३ ३ च (for [अ]थ)

26 D₂ om 28 For sequence of S (which om
26^{ab}) cf v1 25 — ^b) S₁ K₁ ३ स एतैश्चाभि* — ^c)
S₁ K₁ २ ४ च (for स) — ^d) S₁ K₁ ३ D₁ ३ भीम-
विक्रम ; K₃ ४ B D_o D_n D₄₋₈ भीमविक्रम (for सत्य*)

27 D₂ om 27 For sequence of S cf v1 25
D₁ S om 27^{ab} — ^a) S₁ K D₃ ३ [S]ह, D_o [S]ति
(for [S]स्ति) — ^b) Ś₁ K D₃ ३ सहसा ससुपागत

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ D₃₋₅ — Major parvan
D_n T G₃ ३ M₁ आरण्य, D₆ वन (1) — Sub parvan
K₄ B D_o D_n 1 n₃ D₁ ३ ४ ६ (all om sub-parvan
name) mention only गधमादनप्रवेश (D₁ लोमशतीर्थयात्रा,
followed by गधमादनप्रवेश), T₂ G₃, likewise, only
गधमादन — Adhy no (figures, words or both)
D_n 143 (D_n 144 as in text), D₁ 151, S 146
(M₂ 148) — Śloka no D_n D₁ 28

145

1 ^b) K₁ ३ सभ्यो, K₃ ४ B D M सत्यो (for सद्यो)
— ^d) K₄ D₁₋₃ S नेतुमर्हति (D₂ ३ *सि) (for भीम गृह्णातु)
D_n मात्त्रि (for मातरम्)।

2 ^a) B D (except D₁₋₃ ३) बाहु (for भीम) S
(except M₂) सुते* (for वले*) S₁ [अ]यम् (for [अ]हम्)
— ^b) T G₁ ३ M₁ नीतो, G₂ इतो; G₄ भीतो (for अति-)

अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमात्राय भीमसेनो घटोत्कचम् ।

आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुर्कृशनिम् ॥ ३

हेडिम्बेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।

त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ४

स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।

गच्छ नीचिक्रया गत्या यथा चैना न पीडयेः ॥ ५

घटोत्कच उवाच ।

धर्मराजं च धौम्यं च राजपुत्रीं यमौ तथा ।

एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।

पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ७

लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।

स्वेनैवात्मप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ॥ ८

ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।

नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ ९

एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।

आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ १०

ते त्वाशुगतिमिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।

उद्धमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ ११

देशान्स्लेच्छगणाकीर्णानानारत्नाकरायुतान् ।

ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १२

Ś1 K1 १ वीर्यं (for भीम)

3 D1 १ T2 G3 ४ M2 om the ref — ^{ca}) B कर्पण (B3 कर्शन) (for कर्शनम्) Ś1 K D3 ६ उवाच छद्मया वाचा सान्त्वयामिद उच, D1 १ चितयामाम त प्राप्तमिद्युवाच वृकोदर, S चितयामाम बलवान्महाभीमपराक्रम (T2 G3 म) [T2 G3 as in D1 १ also (v.l. या समनु for यामाम त)] — After 3 (transposed), S reads 3 144 25^c-27', cf. v.l 3 144 25

4 Before 4, B4 D (except D5) ins भीमसेन उ^a — ^{ab}) K3 B1 ३ Dc D5 T1 G1 १ हेडिम्बेय K3 ४ D5 तपन्विनी, B Dc M2 [अ]पराजित (for [अ]पराजिता) S1 K1 १ हेडिम्बेय तव मातेय (Ś1 वेय तव माता) परिश्रान्ता तपस्विनी — ^c) K4 गतस, D1 १ गतिस् (for गमस) — ^d) Ś1 K1 ३ वहता वर, K4 D2 ३ वह मातर, D1 मातर वह (for वह ता खग) Dc2 T2 G2 ३ खग (for खग)

5 ^a) Ś1 K D5 जननी; T1 ता मध्ये, G1 ता वीर (for मद्र ते) — ^b) T1 अस्माक च (for मध्येऽस्माक) — ^c) K3 नीचिक्रया, K4 नाधि, B4 नीच, T2 G2-4 नीचतया — ^d) K4 D3 पीडयेत् (for ये)

6 ^a) T2 G2-4 त्वा चापि धर्मराज च — ^b) Dc पुत्रौ (for पुत्री) B Dn D4 ६ कृष्णा च यमजौ तथा; G4 यमौ चापि महाबल — ^c) S1 K1 ३ ४ D1 १ हि (for Sपि) Dc [प]नामह (for [अ]हमल) T1 सोढु (for वोढु) — After 6, B D (except D1-3 ६) ins

68±* अन्ये च शतदा शूरा विहगा कामरूपिण ।
सर्वान्वो ब्राह्मणै साधे बक्ष्यन्ति सहितानव ।

On the other hand, T G ins after 6

685* मन्द मन्द गमिष्यामि वहन्दुपदनन्दिनीम् ।

7 S1 K1-3 Dn D1-5 om theref. — ^a) K4 मध्यतो, B3 D5 मो (for गो) K3 Dc1 Dn3 n3 वीर — ^d) S1 K2 D1 ३ चापरान्, K3 कवरे (sic), D5 चावरे (for चापरे)

8 ^a) D1 ३ स तथा (for लोमश) — ^c) T G तेनैव (for स्वे) S1 K D1-3 ६ [अ]ति, B Dn D4 ६ T2 G3 स, Dc [अ]भि (for [अ]ग्म) A few MSS प्रभावेण — ^d) B5 यावक (for भास्कर)

9 ^a) S1 K1 ३ om च — ^b) D1 ३ G1 उपादायाध (for समुपादाय) — ^c) K3 ४ Dc निदेशाद्राक्ष

10 ^b) S1 K D1-3 ६ वनानि च सरासि च, Dc वनानि सरितासि च (sic) — ^c) G1 transp ते and जग्मु — ^d) S अनु (for प्रति)

11 ^a) S1 K1 ३ वीरै; Dc वीर (for वीरा) — ^b) Ś1 K1 ३ ते, K3 ४ Dc D1-3 ६ सु (for तैर) Ś1 K1-3 B Dn D2-6 T1 जवै, K4 सुजै (for बलै) — ^d) Ś1 K Dc D1-3 ६ दीर्घम (for महद्)

12 ^a) B Dn D4 ६ जना, D1 समा, G4 करा (for गणा) — ^b) T1 G1 नानारक्षणायुतान् (T1 कुलान्) — D3 om 12^{ca} — ^c) Ś1 K Dc D1 २ ६ दुर्गोश्च, G1 धातश्च (for पादाश्च) — ^d) Ś1 K3 समायुतान्, Dn3 D1 ३ समन्वितान् — D2 ins after 12 D3 (which om 12^{ca}) ins after 12^{ab}

686* आसेत्रिवान्किपुरुषैर्गन्धर्वैश्च समन्तत ।

विद्याधरगणाकीर्णान्युतान्वानरकिन्नरैः ।
 तथा किपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १३
 नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षिरुताकुलान् ।
 नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १४
 ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरुनपि ।
 ददृशुर्विविधाश्चर्य कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ १५
 तस्याभ्यासे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
 उपेतं पादपौर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ १६

ददृशुस्तां च वदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
 स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ १७
 पत्रैः स्निग्धरविरलैरुपेतं मृदुभिः शुभाम् ।
 विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ १८
 फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्मृशम् ।
 मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
 मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ १९
 अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।

[Cf 13^{cd}]

13 G₄ om 13 S (G₄ om) transp 13^{ab} and 13^{cd} — °) Dn D₄ ° समां (for गणां) S (G₄ om) विद्याधरैराचरितान् (M₁ °रै समाकीर्णान्) — D₀ reads 13^b-14° in marg sec m — °) T₁ G₁ ° युक्तान्, G₂ यक्ष- (for युतान्) M₁ चामरैश्च निपेवितान् — °) S (G₄ om) आसेवितान्किपुरुषैर् — With 13^{cd}, of 686* — °) Ś₁ K D₁ ° ततस्तत (for समन्तत) — After 13, B Dc Dn D₄ ° S (G₄ om line 1, T₁ om line 2) ins

687* सुमरैश्चमरैश्चैव वानरै रुभिस्तथा ।

वराहैर्गन्धर्वैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ।

{ (L 1) Dn D₄ ° मयूरैः, M₁ सुमरैः (for सुमरैः) S (G₄ om) चापि हरिणैः (G₁ हरिमी) (for चैव वानरैः) D₀ वारणैः (for वानरैः) G₁ रुभिः शनकैस्तदा (for the posterior half) — (L 2) S (T₁ om) चापि (for चैव) T₂ G₃ ऋक्षैश्चापि, G₁ वृक्षैश्चापि, G₂ M पृषतैश्च, G₄ वृक्षैश्चापि (for महिषैश्च) G₁ M °चितान् (for °वृतान्)] — G₄ cont

688* नानाविधैर्मृगैरन्यैरुपेतान्सौम्यदर्शनैः ।

14 T₁ om 14^a-15^b D₀ reads 14^{ab} in marg sec m (of v l 13) T₂ G₁₋₃ M transp 14^{ab} and 14^{cd} — °) Ś₁ K₁ ° नदीजलसमाकीर्णां, K₄ T₂ G M₂ नदीशतसमाकीर्णां, B₄ नदीजलं, D₁ ° नदाजलं; D₃ विद्याधरगणां — °) S₁ K₁ ° समाकुला, D₀ °रुतान्वहून्, Dn D₄ ° M₂ °युतान्वहून्, T₂ G चारणैश्च निपेवितान्, M₁ युतान्वानरकिन्नरै — G₄ om 14^{cd} — °) Ś₁ B₄ Dn D₁ ° °विध- (for °विधैर्) S₁ K₁ ° जुष्टा, K₃ घुष्टान्, S (T₁ G₄ om) चान्यैर् (for जुष्टान्) — °) K₃ चामरैः, K₄ D₁₋₃ चारणैः, B₁ ° वारणैः, S (T₁ G₄ om) उपेतान्सौम्यदर्शनै — After 14, B Dc Dn D₄ ° S (except T₁) ins

689* समदैश्चापि विहगै पादपैरन्वितास्तथा ।

[S (except T₁) सदामदैश्च (for समदैश्चापि) D₀ अचितान्, G₁ ° M आवृतान् (for अन्वितान्)]

15 °) K₄ Dc D₁ ° S स्वतीत्य, B Dn D₄ ° [S] वतीर्यं (for व्यतीत्य) — °) D₂ प्रति, T₁ तथा (for अपि) Ś₁ K D₃ ° उत्तमाद्धि (K₄ D₃ °मर्धि)समावृ (D₃ °यु)तान् — °) K₄ D₂ ° कैलाशा S₁ K₁ ° पर्वत गधमादन

16 °) K₂₋₄ B₂₋₄ Dc D₁₋₃ ° तस्याभ्यासे Dc [S] y; S (except G₂) च (for तु) — °) K₄ भूपित (for उपेत) D₃ स्म्यै (for दिव्यै) — °) Ś₁ K₁ ° फलान्वितै, K₄ D₀ °फलोपमै, T₂ G₃ °फलोदकै

17 D₂ om (hapl) from रलच्छाया (in 17°) up to °शाखा वि (in 18°) — °) S रम्यस्निग्धघनच्छाया — K₂ om 17^d-18^a — °) S₁ K (K₂ om) Dc D₁ ° S नानाद्विज (K₃ °पक्षि) गणा (D₃ °गैर्) युता (K₁ °वृता)

18 K₂ om 18^a, D₂ om up to °शाखा वि (of v l 17), Ś₁ K₃ D₃ om (hapl) 18-19 — °) K₁ उपेत्य (for उपेत) K₄ D₁ ° S (for G₁ see below) शुभै, B₄ कृता (for शुभाम्) G₁ निरतरफलैः शुभै

19 Ś₁ K₃ D₃ om 19 (of v l 18), G₄ om 19^{ab}cd — °) K₄ B₁ ° Dc D₁₋₃ उपचिता (for उपचितैर्) K₄ B₃ Dc D₁₋₃ S (G₄ om) हृद्यैर्, B₁ कृत्यैर् (for दिव्यैर्) — °) K₄ D₁₋₃ अमृत (for आचिता) B₄ वृता (for मृशम्) B₁ अमृतास्वादसमितै, B₃ आचिता स्वादुसमितै, D₀ अमृतस्वादुसनिभै — °) K₄ Dc D₁ ° मधुश्रवैः, T₂ G₂ ° चावै K₁ ° D₁₋₃ S (except G₁, G₄ om) दिव्यैर् (for दिव्या) — K₁ om 19° — °) K₄ D₁₋₃ सदा (for मद-) M₁ नृत्य (for नित्य) B₁ ° Dc सुनिभिर्मुं (B₁ °र्ना) दितैर्नित्य; B₃ सेविता सुनिभिर्नित्य — °) D₁ ° G₁ M₁ °गणायुता

20 °) T₁ सदश (for अदश) — °) S₁ K Dc D₁₋₃ ° बहुपुष्पं, K₃ बहुमूलफलोपमे, D₀ °फलोपगे; T₂

नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २०
 सुमर्माकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे ।
 जाता हिममृदुस्पर्शं देशेऽपहतकण्टके ॥ २१
 तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
 अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २२
 ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुंगवैः ॥ २३
 तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
 क्षुत्पृथ्वीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २४
 महर्षिगणसंवाद्यं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ।
 दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मवाहिकृतैः ॥ २५

बलिहोमाचितं दिव्यं सुमंमृष्टानुलेपनम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ २६
 विशालैरग्निशरणैः सुग्भाण्डैराचितं शुभैः ।
 महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ।
 शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोपनिनादितम् ॥ २७
 दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
 श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम् ॥ २८
 फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ।
 सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ २९
 महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
 ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३०

C. 3 11047
 B. 3 145 34
 K. 3 147 36

G₂₋₄ M 'फले शुभे T₁ G₁ ममे च सजले (G₁ विपमे) शुभे
 — D₃ om. (hapl) 20^c-21^d — °) K₃ Dc Dn₃ D₁ S
 (except T₁ G₄) शाद्वल — °) K₄ महर्षिगणं

21 D₃ om 21 (cf v.l. 20) — °) S₁ K₂₋₄ B₁
 Dc D₁ २ ४ 'सकाशे, S सु (T₁ ते; G₁ M₂ सा) भूमिभागे
 विशदे — °) S₁ K Dc D₁ २ ४ 'विमले, G₁ 'विशदे (for
 'विहिते) — G₄ om. 21^{cd} — °) S₁ K₁ २ नित (sic),
 K₃ D₃ M₂ जाता, Dc जातैः; T₁ जात (for जाता) K₃
 Dc₃ D₁ २ ४ S (G₄ om.) मृदुहिमं (by transp) — °)
 M₁ दिव्ये (for देशे) S₁ K₁ २ ४ B Dc D₂ [S]पहतं;
 S (G₄ om) विह (M₂ विग) तं (for स्पहतं)

22 °) K₁ २ तम् (for ताम्) G₁ ममेत्य (for उपेत्य)
 — °) K₃ T₁ G₁ २ सहितैर्, G₄ सहिता (for सह तैर्)
 Dc ब्राह्मणर्षिभि, D₁ २ णं सह, D₃ 'णस्तत — S₁ om
 22^c-37^b — °) B₁ Dc रक्षमा रूधत, S रक्ष'रूधगता

23 Ś₁ om 23 (cf v.l. 22) — °) K₁ २ ४ B Dn
 D₁ ४-४ रम्य (for पुण्य) — °) K₁ T₁ 'श्रम, B₃ 'जित,
 Dc D₁ २ ४ G₁ २ M 'चित, D₃ 'न्वित — K₁ २ om
 23^c-37^d — °) K₃ सहितैर्, K₄ Dc D₁₋₃ ४ सह तैर्
 (for सहिता) K₃ ४ D₁₋₃ ४ ब्राह्मणर्षभै, Dc ब्राह्मणर्षिभि,
 S त्रिप्रपुगवं

24 S₁ K₁₋₃ D₃ om. 24 (for S₁ K₁ २ cf v.l. 22,
 23) — °) K₄ D₃ रम्यम्, D₂ दिव्यम् (for पुण्यम्) — °)
 K₄ Dc D₁₋₃ अनास्पृष्ट, S नातिस्पृष्ट (T₁ 'सृ)ष्ट (for अनामृष्ट)
 — °) S (except M₁) 'शोकैश्च

25 S₁ K₁₋₃ D₃ om 25 (cf v.l. 22-24) — °)
 D₃ (after corr) 'सद्युष्ट — °) D₃ T₂ G₃ समावृत्त, T₁
 समाकुल (for सम) — B₃ om 25^c-27^f — °) K₄

D₁ २ M₂ दुष्प्रवेश्य — °) T₂ G₂ ३ जनैर्, G₃ द्विजैर् (for
 नरैर्) T G₂₋₄ ब्रह्मं (for धर्मं)

26 S₁ K₁₋₃ B₃ D₃ om 26 (cf v.l. 22-25), G₄
 om 26^{ab} — °) T G₃ 'न्वित (for 'चित) B (B₃ om)
 Dc पुण्य (for दिव्य) — °) M₂ दिव्य पुष्पविहारैश्च

27 S₁ K₁₋₃ B₃ D₃ om 27 (cf v.l. 22-25), G₄
 om 27^{ab} — °) K₄ D₁₋₃ T₁ G₁ २ M विमलैश्चा (G₂
 'र)त्ति — °) K₄ सुग्भाण्डैश्च, G₂ सुग्गण्डैश्च K₄ B₁ Dc
 D₁₋₃ T₂ G₃ चाचित, G₁ M चाचित (for आचित) — °)
 D₁ समिद्धिस् (for महद्भिस्) — °) Dc₃ काचनै' (for
 कठिनै') — Alter 27^{cd}, K₄ D₁ २ read 29-30^{cd} — D₃
 om 27^c-29^b — °) M 'विना (for निना)

28 S₁ K₁₋₃ D₃ ४ om 28 (cf v.l. 22-24, 27)
 — °) T G₁ २ ४ च रमणीय (for आश्रयणीय) G₁ च, G₂ ३
 (before corr) ४ तद् (for तम्) — G₄ om 28^{cd}
 — °) K₄ D₁ २ S (G₄ om) युक्तम् (for युतम्) — °)
 S₁ D₁ २ M त (M ते) वदयोप', T G₁ २ देवदर्शोप', G₂
 देवदेशोप

29 Ś₁ K₁₋₃ D₃ ४ om 29 (cf v.l. 22-24, 27)
 K₄ D₁ २ read 29-30^{cd} after 27^{cd} — °) B₄ Dn D₄ ४
 चारु (for चीर) — °) K₄ B₂ D₁ २ तापसैर् (for तपसा)

30 Ś₁ K₁₋₃ D₃ om 30 (cf v.l. 22-24), G₄ om
 30^{ab} — °) K₄ B₁ D₁₋₃ S (G₄ om) ब्रह्मर्षि' (for
 महर्षि') K₄ D₁ २ S (G₄ om) तपोवृद्धैर् (for मोक्षपरैर्)
 — °) K₄ D₁ २ यतिभिर्नियतात्मभि.. — D₃ om 30^{cd}
 K₄ D₁ २ read 30^{cd} after 29, and repeat it here (with
 v.l. as in 30)

31 Ś₁ K₁₋₃ D₃ om 31 (cf v.l. 22-24) — °)

सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्नियतः शुचिः ।
 भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
 अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
 आशीर्वादान्प्रमुञ्चानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३२
 प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
 उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३३
 स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
 प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४
 तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।

प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३५
 विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।
 ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहाच्युतः ॥ ३६
 तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ३७
 मधुसूत्रफलां दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
 तामुपेत्य महात्मानस्तेऽत्रसन्ब्राह्मणैः सह ॥ ३८
 आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
 हिरण्यशिखरं चैव तच्च विन्दुसरः शिवम् ॥ ३९
 भागीरथीं सुतीर्थां च शीतामलजलां शिवाम् ।

B1 ३ ४ D (except D1 ३, D5 om) प्रयत* (for नि*)
 — °) K4 D1-3 कामाद्, B1 Dc श्रीमान्, B2 राजन् (for
 धीमान्) — °) = 31^d B2 ४ *राजो (for *पुत्रो)

32 Ś1 K1-3 D5 om 32 (of v l 22-24) — °)
 T1 G1 सुप्रीत्या, G4 सहसा (for सुप्रीता) — °) S दिव्या
 देवमह* — °) D1 २ T2 G2 ३ आशीर्वाद M प्रयुजत
 — °) D1 ४ T2 G2-4 *नियता भृश

33 Ś1 K1-3 D5 om 33 (of v l 22-24) — °)
 Dc D1-3 T1 G1 ३ M2 उप* (for उपा*) K4 D1 २ सु,
 B3 Dc G2 ४ M स (for च) — °) T1 G1 *फलानि च
 (for *फल शुचि)

34 S1 K1-3 D5 om 34 (of v l 22-24) — °)
 B1 Dc T2 G2 ३ प्रीतोथ (for प्रीत्या*) T1 ब्राह्मणैर्कृषिभि-
 श्च; G1 तदा प्रभूत सत्कारम् — °) K4 D1-3 S *त महात्म-
 नि — °) S प्रति (G1 परि)जग्राह — °) = 31^d B Dn
 D4 ६ *राजो (for *पुत्रो)

35 Ś1 K1-3 D5 om 35 (of v l 22-24) — °)
 K4 D2 ब्रह्म* (for शक्र*) D1 ३ त ब्रह्मसदन क्षिप्र — °)
 B3 Dc D1-3 T1 G4 M2 *गघ (for *गन्ध) B4 D2 ३ T1
 *हर (for *रमम्) — °) K4 B2 रम्य, D2 दिव्य (for पुण्य)

36 S1 K1-3 D5 om 36 (of v l 22-24) — °)
 B1 D1 ३ G1 ४ M सहानघ; T1 *घा — G4 om 36^{cd}
 — °) K4 M2 सहाच्युत, B Dc Dn D4 ६ सहस्रश, D3
 सहाच्युत, T1 महाद्युति, G1 सहाचित

37 Ś1 K2 D5 om 37^{ab}, K1 २ om 37 (of v l
 22-24) — °) B Dn D4 ६ [अ]पश्यत, D2 G4 पश्यत्स
 (for [अ]पश्यत्स) — D2 om 37^d-38^a — °) Ś1 K3 ४
 D1 ३ ६ गगयैव (K3 ४ *या च) (for भागीरथ्या) B2
 परिश्रुत (for [उ]पशो) — After 37, N (except D2) ins

690* पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवा ।

38 D2 om 38^a (of v l 37) — °) K3-4 Dc
 D1 ६ *ध्रव- (for *स्रव) B Dc Dn D4-६ फल दिव्य
 (for फला दिव्या) S तस्मिन्मधुसूत्रफला (T1 *ल) — °)
 K3 B D (except D2) S ब्रह्मर्षि (for महर्षि-) B D
 (except D1-3) सेवित, T1 -भाविन, T2 G M2 -भाविनी,
 M1 पावनी — °) B Dc Dn D4 ६ तद्, D5 तम् (for
 ताम्) Dc D6 उत्पत्य, D4 उत्पात्य (for उपेत्य) S वदरीं
 तामुपाश्रित्य (G4 *मुपस्पृश्य, M2 *मपाश्रित्य) — °) S1
 K1 २ तु (for ते) T1 ब्राह्मणैः सह पाडवा, T2 G2-4 M
 पाडवो भ्रातृभि सह, G1 पाडवा ब्राह्मणै सह — After 38,
 B D (except D1-3 ६) S ins

691* मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।

[Cf 690* — B3 पाडवा, T2 G1 ३ ४ M ते सदा, G2
 तत्र ते (for ते तदा)]

39 °) T1 नानामृगं, G1 *धातुसुसयत — °) Ś1
 K1 २ ४ Dc तत्र, T G मध्ये (for तच्च) D1 ३ शुभ (for
 शिवम्) — After 39, K1 ३ B Dc Dn D4 ६ read
 3 146 1^{af}-5^{cd}, of which K1 ३ repeat stanzas
 2-4, while Dc repeats all the stanzas in their proper
 place

40 °) Ś1 उपतीर्थां, K1 ३ D2 ३ सुपतीर्थां, K3 सोप-
 तीर्थां, K4 महातीर्थां, D1 ६ तपस्वीर्थां (for सुतीर्थां च)
 — °) K3-4 B2 ४ Dn D3-६ सीता (sic), B1 गीता; D2
 शाता (for शीत-) ❀ Cn सीता नामत । ❀ N विमल-
 पकजा (for [अ]मलजला शिवाम्) — After 40^{ab}, K1 ३
 D5 ins

692* प्राप्य पुण्या देवनदीं विद्याला वदरीं तथा ।

[K2 अनु (for तथा)]

मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४०
दिव्यपुष्पसमाक्रीणां मनमः प्रीतिवर्धनीम् ।
वीक्षमाणा महात्मानो विजहुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ४१
तत्र देवान्पिदंश्रैव तर्पयन्तः पुनः पुनः ।

ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवमन्पुरुषर्षभाः ॥ ४२
कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
त्रिचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४३

इति श्रीमहाभागने आरण्यकपर्वणि पञ्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३५ ॥

१४६

वैशंपायन उवाच ।

तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
पद्मात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षया ।

तस्मिन्निहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ॥ १
मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ।
पादपैः पुष्पविक्रचैः फलभारावनामितैः ॥ २

C 3 11059
B 3 145 46
K 3 148 3

— K₃ om 40^c-41^b, D₅ om 40^c-41^d — ^c) S₁ 'प्र
स्त्रीणां, K₁ ३ 'त्रिस्त्रीणां, Dc D₁ 'विस्त्रारा

41 K₃ om 41^{ab}, D₅ om 41 (cf v L 40) — ^a)
S₁ K (K₃ om) Dc D₁₋₃ चित्रपुष्पफलाक्रीणां — ^b)
B₄ Dn T₂ G₃ मनःप्रीतिविव', T₁ मनसा प्रीतिव' Some
MSS 'वर्धनीं — G₄ om 41^{cd} — ^c) T₂ 'प्रीत्या (for
'त्मानो) K₃ 4 D₃ प्राप्य (K₄ प्रोप्य) पुण्या देवनेदी (cf
692*) — ^d) N (D₅ om) विशाला वदरीमनु (K₃ 'रिं
तथा) (cf 692*), T₂ G₃ न्यवमन्याडुनदना — After
41, B D (except D₁₋₃ 5) S (except T₂ G₃) ms

693* तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ।

भागीरथीपुण्यत्रले तर्पयाचक्षिरे तदा ।

देवानूर्पीश्च कौन्तेया परम शौचमास्थिताः ।

[(L 2) T₁ G₁ ३ 4 M 'जले पुण्ये (for 'पुण्यत्रले) B₁₋₃
Dc T₁ G₁ २ 4 M पितृन् (for तदा) — (L 3) B₃ वेदान्
(for देवान्) B₂ चैव हि (for 'र्षीश्च)]

42 T₂ G₃ om. 42 — ^a) Dc ऋपीन् (for पितृन्)
K₃ D₅ तर्पयत' पितृन्देवान्, K₄ ते तर्पयतः पितृन् (cata-
lectic), B Dn D₄ 6 तत्र ते तर्पयतश्च — ^b) K₃ 4 B
Dn D₄₋₆ जपतश्च कुलद्वहा (D₅ 'ह) — G₄ om 42^{cd}
— ^c) T₁ G₁ ३ M प्रीत्या (for वीरा) — ^d) B Dn D₄ 6
द्ववसन् (for न्यव') T₁ G₁ ३ M पाडुनदना (for पुन')

43 ^a) Dc D₁ ३ S (except M₁) कृष्ण्या (for कृष्णा-
याम्) Ś₁ K D₁₋₃ 5 ते ततश्च (K₄ दर्शयन्ते), G₁ ३
सह पश्यत (for तत्र प') — ^b) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 अनित'
(for अमर') B₁ क्रीडितान्युरुषर्षभा (m as in text)
— ^c) S₁ K₁₋₃ D₅ पश्यतो हि (K₃ D₅ वै) (for त्रिचि')
K₄ च रूपाणि, T₁ M नरव्याघ्रा D₁₋₃ पश्यत पुरुषव्याघ्रा

— ^d) K₄ तस्मिन्निहुरपादपे

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ T G₂₋₄ M₁
आरण्य — Sub-parvan D₂ ३ तीर्थयात्रा, followed by
गद्यमादनप्रवेदा (D₂ 'मादनवनप्रवेदा) K₂₋₄ B Dc Dn
D₁ 4 6 T₂ G₃ (all om sub parvan name) mention
only गव(Dc₂ मौगव)मादनप्रवेदा (D₁ लोमदातीर्थयात्रा,
followed by गद्यमादनप्रवेदा) — Adhy name K₂ चद-
रीयागमन (sic), K₄ D₅ चदर्यात्रमदर्शन, Dc D₃ चदर्यात्रम-
गमन — Adhy no (figures, words or both) Dn 144
(Dn₃ 145 as in text) D₁ 152, S 147 (M₁ 149)
— Śloka no Dn₁ 55 Dn₂ n₃ 54, D₁ 45

146

1 ^a) Ś₁ K T₁ G₁ M₁ ततस्ते (K₄ ते तत्र by transp)
— ^b) K₄ S (except M₁) पर शौचममा (K₄ उपा)त्रिता
— ^c) K₃ 4 B₂ 4 Dn₁ n₃ D₂ 4-6 G₄ 'दृष्टव्य' — K₁ ३
B Dc Dn D₄ 6 read 1^{af}-5^{cd} after 3 145 39, of which
K₁ ३ repeat here stanzas 2-4 and Dc repeats all the
stanzas — ^f) S₁ K₃ 4 D₁₋₃ ३ रमतश्चैव पाडवा, K₁ ३
B Dc Dn D₄ 6 पाडवा सह कृष्ण्या

2 For the sequence of K₁ ३ B Dc Dn D₄ 6, cf
v L 1. — ^a) K₄ T₁ G₁ M मनोज्ञ, Dc₂ (second time)
मनोज्ञ (for मनोज्ञे) Ś₁ K₁ ३ (both second time) ३
D₁₋₃ ३ काननोद्देशे, K₄ कानने देशे, Dc₂ (first time) T₁
M काननवने — ^b) S₁ K₁ ३ (both second time) सर्व-
तुङ्गसुमान्विते (K₁ first time सर्व तु कुसुमोज्ज्वले), K₂
(first time) B Dc Dn D₄ 6 सर्वतुङ्गसुमोज्ज्वले (Dc₂

शोभितं सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कमलैः सौत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ।
पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।
ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षभान् ॥ ५
ततः पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया ।
सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुदावहत् ॥ ६
तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।

अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाव्रवीत् ॥ ८
पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
एतत्तु धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११
एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
जगाम धर्मराजाय पुष्पमादाय तत्तदा ॥ १२
अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।
प्रियायाः प्रियकामः स मीमो भीमपराक्रमः ॥ १३
वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।

second time 'लै'), K₃ D₁ २ सर्वकुसुमायुते, K₄ सर्वत्र
कुसुमाचिते, D₃ G₄ M₂ सर्वभूतमनोहरे — G₄ om 2^c-3^d
— °) K₄ D₁ २ विकचै पुष्पै (for पुष्पं) — °) D₃ वि
(for [अ]व-) K₁ २ (both MSS both times) B₄ Dn
D₄ ६ नामिभि

3 G₄ om ३ (cf v 1 2) — °) B₂ ४ शोभिते,
Dn₁ n₂ 'ते, D₃ 'तान्, T₁ G₁ M 'त K₃ तु चल, K₄
D₁ २ पर्वत, D₃ पर्वतान्, T₁ G₁ M₂ पर्वतो, G₂ पर्वते (for
सर्वतो) Ś₁ K₃ Dc (first time) D₁ २ ६ रम्य (for
रम्यै) — °) Ś₁ K₃ ४ D₃ 'कुलाकुल, K₁ २ 'कुलावृत,
B₁ ३ 'कु(B₃ 'क)लायुते, B₄ Dn₁ n₃ D₄ ६ 'गणायुते,
Dc (first time) 'शतायुते; Dn₂ 'गणैर्युते, D₁ २ 'रवाकुल
— Ś₁ K₃ D₁ ६ om 3^c-4^d

4 Ś₁ K₃ D₁ ६ om 4^{ab} (of v 1 ३) — °) K₁ २
B₂₋₄ Dn D₄ ६ चैव (for तत्र) — °) D₂ नानापुष्पसम-
न्वितै — °) = ३ 145 49^d

5 Ś₁ K₃ ४ D₅ om 5 — °) K₁ २ Dc (second
time) Dn D₄ ६ T₁ G₄ पुण्यगध — °) T₁ G₁ शीतस्त्रा-
निलो ववौ — °) D₁ २ वीरान् (for सर्वान्) — °) Dc
(second time) सहस्रान् (for सकृष्णान्) K₁ २ B Dc
(first time) Dn D₄ ६ द्वौपद्या सहितान्प्रभो

6 °) Ś₁ K₁ तत्र (for तत) Ś₁ K₁ २ Dn T₁ G₁
पूर्वोत्तरे, D₃ सर्वोत्तरो — °) Ś₁ K₁ २ वह; K₃ म्लघं
(sio), K₄ B D T₂ (after corr) G₃ ह्रव (for पव)
M आनयत्पुष्पसुत्तम — °) T₂ G₂₋₄ आदाय (for अर्काभ)
— °) D₁ विन्यपद्मम्, D₃ G₂ दिव्यपुष्पम्; T₂ G₃ ४ दिव्य

पुष्पम्, M दिव्य गधम् K₁ B Dc Dn D₄ ६ T₂ G₃ उपा-
हरत्, G₂ ४ उदाहरत्, M₂ उपावहत्

7 °) K₃ तम्, B₁ ततो (for तद्) K₁ अपश्यच्च, B
Dn D₄ ६ अवैक्षत (for अपश्यत) — °) = ३ 145 35^b
T₂ G₃ 'गध- (for 'गन्ध) B₄ D₃ ३ 'हर (for रमम्)
— °) T₂ G₃ ४ अनिलाद् (for 'लेन) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ६
जलज पतित शुचि

8 °) G₂ शुभावुजम् (for शुभा शुभम्) — °) T G
अनुपम (for अनुत्तमम्)

9 Before 9, K₄ D₁₋₃ ins द्वौपद्युवाच, G₁ पाचाली
— °) S₁ K₁ २ पत्रसंस्थानसच्छ — °) S₁ K₁₋₃ D₃ मनो-
हृदय, K₄ D₁ २ मनोनयन- (for मनसो मम)

10 °) B Dn D₄ ६ इद च, D₁ २ एतद्वै (for एतत्तु)
— After 10^{ab}, T₂ G₂₋₄ ins

694* गृह्यापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।

— °) B D (except D₁ २ ६) हरेद मम कामाय, T₂ G₂₋₄
प्रीत्ये मम नेप्यामि (G₄ पुनरेप्यामि) — °) Dc ३ काम्यक
पुनराश्रम (= 11^d)

11 °) S₁ K₁ २ यदि भीम प्रिया तेह — °) B [अ]-
न्यानि (for [इ]मानि)

12 °) B Dn D₄ ६ शुभापागी (for तु पाञ्चाली)
— °) B₂₋₄ Dn D₄ ६ transp धर्मराजाय and पुष्पमादाय
Ś₁ K Dc D₁₋₃ ६ भामिनी, T₁ G₁ तत्तथा (for तत्तदा)

13 °) D₃ भरतर्षभ, T₁ २ (before corr) G₂ पुरुष
र्षभ — G₄ om 13^{cd} — °) = 1 2 184^b, 114 9^d,
141 18^b ४ 21 47^b, etc, etc B Dn D₄ ६ प्रायान्भीमो

आजिहीर्षुर्जगामाशु म पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
 रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शराश्चाशीविपोपमान् ।
 मृगराडिव संकुद्रः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ १५
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स्वनाह्वलमाश्रितः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्गली ॥ १६
 म तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
 गिरि चचारारिहरः क्रिनगचरितं शुभम् ॥ १७
 नानावर्णवैरैश्चित्र धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
 सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिषोच्छ्रितम् ॥ १८
 सर्वतुरमर्णयिषु गन्धमादनसानुषु ।
 मक्तचक्षुरमिप्रायं हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ १९
 पुस्कौकिलनिनाडेषु पट्पदाभिरुतेषु च ।

वद्वश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २०
 जिघ्रमाणो महातेजाः सर्वतुङ्कुसुमोद्भवम् ।
 गन्धमुद्दाममुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २१
 द्वियमाणश्रमः पित्रा सप्रहृष्टतनूरुहः ।
 पितुः सस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २२
 म यक्षगन्धर्वसुरव्रक्षार्पिगणसेवितम् ।
 विलोडयामाम तदा पुष्पहेतोररिदमः ॥ २३
 विपमच्छेदरचितैर्गुलिसमिवाद्भुलैः ।
 विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २४
 मपक्षमिन नृत्यन्तं पार्श्वलभैः पयोधरैः ।
 मुक्ताहारैरिन चित्तं च्युतैः प्रम्वणोदकैः ॥ २५
 अभिरामनदीकुञ्जनिर्झरोदररुन्दरम् ।

C. 3 11092
 B 3 146 23
 K 3 148 28

नडात्, D₁ ३ नीमसेन परादनी

14 B₁ om 11 — ^a) S₁ B₁ ३ सुव (for 'सुवो')
 — ^d) S₁ B₁ ३ T₁ G₁₋₃ च (for [र]वि)

15 A₁ om 15 K₁ B D (except D₃) in
 695* ददु मयभूतानि नडागान्धनुर्वरम् ।

न ग्लानिं च पृच्छन् न मय न च मयत्र ।

रुदाविज्वर्ये पार्येनामत्र मानरिथन ।

[(L 3) K₁ B₁ (in 15 above) & D₁₋₃ नसे (for 'सुव')]

16 G₁ om 16^{ab} — ^b) S₁ सु, Dn D₁ T₁ G₁ म
 (for न्य) — ^c) K₁ T₁ रत् (for नय) — ^d)
 B₂ & Dc D₁₋₃ ३ अन्य (D₃ 'न्या') गमद् (for 'पद') T₁
 वस्मिन्त्वेयनद्वली — After 16 S₁ K₁ ३ ins an addl
 colophon

17 Before 17 S₁ K₁ ३ ins 'वना' — ^a) S₁ K
 D₁₋₃ ३ हीरे (for 'तुल') S यतागुमनृगच्छत्र (T₁ om
 नृगच्छत्र ३ in 17^b) — ^b) S (T₁ om) इद् (for च्छत्र)
 — ^c) S₁ K D₁₋₃ ३ 'निडा (for 'हर)

18 G₁ om 18^{ab} — ^c) T₁ G₁ ३ 'मपत्र

19 ^a) K₁ B₁ ३ & Dn₂ n₃ D₃ मयत्र (for मयत्र) T₁
 G₁ ३ रमणीय च (for रमणीयेषु) — ^c) B₃ रक्तचक्षुर, G₁
 म नृहीनुन् (for मक्त) K₃ B Dc₃ Dn D₁ ३ ३ G₁
 अनिप्रायान्, K₁ 'प्रायो, Dc₁ T₁ (before corr) G₂ ३ M
 'प्रायान् (for प्राय) — ^d) K₁ क्रमलानि (for हृदयेन)
 T₁ G₂ ३ [ऋ]यु (for [ऋ]नु)

20 ^b) S 'दाचमिषु (for 'दानिरेषु) — ^c) D₁ ३
 दयन् (for यद्)

60

21 ^a) B D (except D₁₋₃ ३) आजिग्रन्व (for जिग्र
 माणो) — ^c) B D (except D₁₋₃) T₁ (after corr) G₃
 उद् (B₁ इ) नम् (for उद्दामम्) — After 21 B Dc Dn
 D₁ ३ ins

696* वीज्यमान सुपुष्पेन नानाकुसुमगन्धिना ।

[Dc 'द्रुमसु' (for 'सुसुन)]

22 B₂ om 22^{ab} G₁ om 22^c-23^b B₁ ३ & Dn
 D₁ ३ transp 22^{ab} and 22^{cd}

23 G₁ om 23^{ab} (cf v 1 22) — ^a) S₁ 'गधर्वप्रम,
 K₁ ३ गधवपुर, K₁ B₁ T₁ G₁ सुर (B₁ [ऋ]सुर) गधर्व,
 Dc रज्ञोगधर्व (for 'गन्धर्वसुर) — ^b) S₁ K Dc D₃
 मद्यि (for मद्यि) — ^c) K₁ विलोड* (as in text),
 T₁ G₁₋₃ M विलोड*, the rest विलोक* D₁₋₃ गिरि
 (for तदा)

24 ^a) B₁ ३ 'च्छेद, Dn₁ n₃ च्छेद (for 'च्छेद)
 S₁ K D₁₋₃ ३ रचिरेद, G₁ रहितेद (for रचितेद) — ^b)
 K₃ B D (except D₁₋₃ ३) लिप्त इव (for लिप्तमिव)
 — ^c) B₃ Dn₁ रलिभिद्, D₂ विपमेद् (for विमलेद्) — ^d)
 S₁ K₁ ३ B₁ Dc₂ D₁ रचिते

25 ^b) S 'मक्त. (for 'लक्ष) — ^c) B₁₋₃ विरचित,
 M₂ उप (for इव चित) — ^d) K₁ च्युत, K₃ D₁ ३ च्युत,
 T₁ G₁ धृत (for च्युते) K₃ ३ D₁ प्रत्र (for प्रसत्र)

26 ^a) B D (except D₁₋₃ ३) T₁ G₃ 'दरी (for
 नदी) S₁ B₁ कुत्र, Dc दुर्गा, G₁ शूल (for कुत्र)
 — ^b) S₁ damaged, K₁ ३ [ऋ]तिमनोहर, K₁ यश्रवणोदर,
 K₃ B₂₋₄ Dn D₃ ३ ३ G₁ ३ ३ निर्झरोदक, Dc निर्वातोदक

उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा वली ॥ ३९
 लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
 उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ।
 विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥ ४०
 तस्य शब्देन घोरेण धनुर्घोषेण चाभिभो ।
 व्रस्तानि मृगयूथानि समन्ताद्विप्रदुद्भुवुः ॥ ४१
 अधापश्यन्महाव्राह्मणन्धर्मादनसानुषु ।

सुरम्यं कदलीपण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ४२
 तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महावलः ।
 महागज इनास्रावी प्रभञ्जन्विधिधान्द्रुमान् ॥ ४३
 उत्पाद्य कदलीस्कन्धान्वहुतालसमुच्छ्रयान् ।
 चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिना वरः ॥ ४४
 ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्वहूनि च महान्ति च ।
 रुरुवारणसंघाश्च महिपाश्च जलाश्रयाः ॥ ४५

C. 3 11123
 B. 3 146 54
 K. 3 148 58

40 °) S₁ विमर्दं, D₁ १ म नर्दं, S जला (M₁ जिता)-
 वलं चो (for विनर्दमानो) — After 40, S ins

693* व्यनदन्महानाद भीमसेनो महावलः ।

41 °) B D (except D₁₋₃. ९) S तेन (for तस्य)
 G₂ नादेन (for शब्देन) B D (except D₁₋₃. ९) महता
 (for घोरेण) — °) S₁ चाभिभो, K₁ १ ३ D₃. ९ चाभिभो
 B Dc Dn D₄. ९ S नीमत्स्य प्रतिबोधिता — After 41^{ab},
 B Dc Dn D₄. ९ S ins

699* गुहा संतत्यजुर्न्यात्रा निलिल्युविलवामिन ।

[B Dn₁. n₃ D₄. ९ T₁ उहा B Dc Dn D₄. ९ वनं
 (for विल)]

— °) B D (except D₁₋₃. ९) S समुपेतु तगाच्छत्वा मृग-
 यूथानि दुद्भुवु — After 41, B Dc Dn D₄. ९ S (G₄ om
 lines 1 7 8) ins

700* ऋक्षाश्चोमसुजुर्वृक्षास्तत्यजुर्नयो गुहान् ।

व्यजन्मन्व महासिंहा महिपाश्चावलोक्यन् ।

तेन वित्रामिता नागा क्रेणुपरिवास्ता ।

तद्वन मपरित्यज्य जग्मुरन्यन्महावनन् ।

वराहमृगसवाश्च महिपाश्च वनेचरा । [5]

व्याघ्रगोमायुसवाश्च प्रगेदुर्गवयै मह ।

रथाहसाह्वदान्यूहा हसकारणवृष्टवा ।

शुका पुत्त्रोक्त्रिला कौञ्जा विसजा भेजिरे दिश ।

तथान्ये दर्पिता नागा महिपाश्च महावला ।

[(L. 1) T G (G₄ om.) M₁ निपेतु, M₁ पेतुश्च (for
 तत्यजुर्) T G₂ ३ M उहा (for उहान्) — After line
 1 T₂ G₃ repeat 693* — (L. 2) S वनेचरा (M₁ व्य-
 लोक्तवन्) (for [न]वलोक्यन्) — (L. 4) T₁ G₁ M महद्वन
 (for महावनन्) — (L. 5) B₂ ३ Dc T G₂ ३ 'सिंहाश्च
 (for 'नवाश्च) — M₁ om. (hapl.) the posterior half
 of line 5 and the prior half of line 6 T G₁₋₃ महिपाश्च
 T G₁₋₃ M₁ अवलोक्यन् (for वनेचरा) — (L. 6) T₁ G₁
 M₁ तथा, T₂ G₂ ३ तथा (for व्याघ्र) B₁ S (except G₄)
 वयै, Dc वयै (for वयै) — (L. 7) T₂ G₂ ३ रथाहव-

(for 'याङ्गनाह') S (except M₁ G₄ om.) -नत्वहा (for
 'चात्वहा) S (G₄ om) 'कारडवै सह (for 'वष्टवा)
 — (L. 8) S (G₄ om) पारावता (for पुत्त्रो) — (L. 9)
 B_{1m} ३ ४ Dn D₄ ९ क्रेणुसत (B₂ Dn 'शर)पीडिता, B₃
 महिपाश्च वनेचरा (for the posterior half)]

42 B Dc Dn D₄. ९ S (except T₁) read 42-45
 after 49 T₂ G₃ om 42^a-43^b — °) Dn₂ n₃ D₄. ९
 'वाहो (for 'वाहुर) — 42^b=33^d — °) Some S MSS
 कदली, many N MSS 'सह

43 For sequence, cf. v.l. 42 — T₂ G₃ om 43^{ab}
 (cf. v.l. 42) — °) D₁ ३ तद् (for तम्) — °) G₂ ४
 पोथं (for क्षोभ) — °) S गजो मदोक्त (G₁ शूरो मत्-
 द्विप) इव — °) S₁ K D₃. ९ काननद्रुमान्, Dc D₁ ३ कान-
 नोत्तम (for विविधान्द्रु)

44 For sequence, cf. v.l. 42 — °) K₁ कदली-
 क्दान्, K₄ (m as in text) B D (except D₃. ९) T₁ G₂
 'स्रमान्, G₁ 'षडान्, G₄ च तरुत्कषान् — °) Dn₁ D₁ ३ ९
 T G 'समुच्छ्रितान् — °) S₁ K₁ ३ Dc D₃ T₁ वीर (for
 भीमः) — °) S (except M₁) वलवद् (T₁ G₄ 'वान्)
 वली (for वलिना वर) — After 44, S ins

701* महान्तमकरोत्तत्र तरुणा पाण्डवो वली ।
 — S cont B D (except D₃) ins after 44 K₄ after
 47^{ab}

702* विमर्दं सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पित ।

[K₄ विनृदत्, B Dc Dn D₄. ९ G₁ विनदत्, D₁₋₃ विनृदन्
 (for विनर्द)]

45 For sequence of v.l. 42 — °) K₁ अप,
 K₂ ३ Dc D₃ ४ ९ अपां (for उपां) K₄ B₄ Dn D₄. ९
 सु- (for the first च) B₁₋₃ Dc सुवहूनि महाति च (for °)
 S तत् स (T₂ G₃ ४ ते) न्यपतस्त्र सुवहूनि वृहति च — °)
 K₁ B₂₋₄ Dn D₄. ९ 'वानर (for वारण) K₁ सवश्च,
 K₂. ४ B Dn D₃. ९ सिंहश्च, D₃ सिंहश्च, S यूथानि (for
 मवाश्च) — °) K₄ B₁₋₄ Dn D₄. ९ महिपाश्च, D₁ ३

सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
 व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ४६
 ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वाहुबलमाश्रितः ।
 गजेनाघ्नन्गजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
 तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ४७
 ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
 भयाद्विसृष्टपुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुसुबुः ॥ ४८
 प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमान्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ४९

तेन शब्देन चोग्रेण भीमसेनरवेण च ।
 वनान्तरगताः सर्वे वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५०
 तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
 जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५१
 तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
 तानेवानुसरन्नम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५२
 काञ्चनैः कदलीपण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
 वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५३
 तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।

पक्षिणश्च K₄ B₂₋₄ Dn D₂ 4 6 जलाशयान्; M₁ शय
 — After 45, B₂ 3 (om line 1) T₂ G₁₋₃ M ins
 703* प्रविवेश तत क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।

वनं पाण्डुसुतः श्रीमान्शब्देनापूरयन्दिशः ।
 [(L 1) G₂ शीघ्र (for क्षिप्र) — (L 2) B₂ 3 पव
 (for वन), and तेषा (for श्रीमान्)]

— B₂ ins after, and B₂ before, line 2 of 703*

703a* दध्मौ च शङ्खं स्वनवस्सर्वप्राणेन पाण्डव ।

46 For sequence, cf v l 42 D₁ om 46-49
 G₁ om 46^{ab} — ^a) B₁ 4 D₄ 6 G₂ सिंहा (for सिंह)
 — ^b) Ś₁ अभ्यद्रवन् (sic), K₁ 2 अभिद्रुता, K₄ D₂ 3
 उपाद्रवन्, B Dc Dn D₄ 6 अयाद्रवन् (for अभिद्रवन्) S
 (G₁ om) भीममभ्यद्रवन्द्रुत — B Dc Dn D₄ 6 T₁ G₁ 2
 M ins after 46^{ab} T₂ G₂, after 48

704* शकृन्मूत्रं च सुञ्जाना भयविभ्रान्तमानसा ।

[T G₁₋₃ M शकृन्मूत्रान् (T₂ G₂ 3) विमुचते]
 — ^a) K₂ D₂ 3 विनदन्तो (for विनदन्तो) D₂ विभीषणा;
 D₂ [S]तिभीषण S₁ विनदन्तोरुभीषणा, B Dc Dn D₂ 6
 G₁ व्यनदन्भीषणात्रवान्, T G₂₋₄ M नदतो भैरवात्रवान्
 (epic tag)

47 For sequence, cf v l 42 D₁ om 47 (cf v l
 46) — ^a) T₂ G₂ 3 M तत्र (for ततो) T₂ G₂₋₄ M भीम
 (for क्रोधात्) T₁ तेजसा भीमसेनश्च — After 47^{ab}, K₄
 ins 702* — ^a) S₁ K₁₋₃ D₂ [अ]हन्, K₄ [अ]न्य, B
 Dc Dn D₄ 6 [अ]न्यान् (for [अ]घ्नन्) Ś₁ B Dc Dn
 D₂ 4 6 T G M₂ गजान् (G₁ भीम) (for गज) N
 (except D₂, D₁ om) G₁ श्रीमान् (for भीम) — ^a)
 T₁ 2 (after corr) G₁ 3 सिंहात्, M₂ सिंह (for सिंह)
 K₂ 4 B Dc Dn D₂₋₆ वा (for च) S₁ K₂ 4 B Dc Dn
 D₂₋₆ विशु, K₁ [S]भिभो (for [अ]भिभू) — ^a) Ś₁

K₁ 2 तालं (for तलं) — ^a) Ś₁ K₁ व्यहरत्, K₂ B₁ 3
 T G न्यहनत्, K₄ D₂ न्यवधीत्, Dc व्यनदन्, D₂ [अ]प्य
 हन्त् (for व्यहनत्)

48 For sequence, cf v l 42 D₁ om 48 (of v l
 46) — ^a) B Dc Dn D₄₋₆ वध्यं (for हन्यं) — ^b)
 Ś₁ K₁ 2 व्याघ्रास्तरस्विन् — ^c) S (except G₁) सर्वे
 (for भयाद्) Ś₁ K₂ 3 B (B₁ marg) Dn D₄₋₆ विस-
 स्रु, B₁ (orig) Dc विनि स्रुता, T₁ G₁ विसुस्रुवु, T₂
 G₂ [S]पि सुस्रुवु, G₄ विदुद्रुवु (for विसस्रुपु) B (B₁
 marg) Dn D₄ 6 भीम, S तूर्णं (for सर्वे) — ^a) S भीम-
 सेनभयादिता — After 48, T₂ G₂ ins 704*

49 For sequence, cf v l 42 D₁ om 49 (cf v l
 46) — ^{ab}) S तानपास्य तु स क्षिप्रं (T₁ स्य सुसन्नान्, G₁
 स्तान्कृत क्षिप्रं) प्रविवेश महाबल — T₂ G₂ om 49^{cd}
 — ^a) Ś₁ K₁ 2 [आ]नादयन् (for [आ]पूरयन्)

50 G₄ om 50 — ^a) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5 घोरेण, B
 Dn D₄ 6 चैवाथ (for चोग्रेण) — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5
 भीमसेनस्य नर्दत, M₁ मृगाणा विरुतेन च — ^a) T G₂ वना
 तर B Dn D₄ 6 चापि (for सर्वे)

51 ^a) S तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु — ^b) Dc D₁₋₃ नाना
 (for मृग) Ś₁ K D₂ नानापक्षिगणास्तत, S सक्षोभे मृगप
 क्षिणा

52 ^{ab}) K₂ om from तानौ up to निरीक्ष्य K₂ 4
 M₂ पंभ (for पंभ) — ^a) S₁ Dn₁ ns D₁ 2 6
 G₁ सरद् (for सरन्) S₁ K₁ 2 दिव्य (for रम्य) — ^a)
 Ś₁ K D₁₋₃ विमल, D₄ 6 स महत् (for सुमहत्)

53 ^a) K₂₋₄ Dc Dn₁ ns D₂₋₆ खडैर् (for पण्डैर्)
 — G₄ om 53^{cd} — ^a) Dn तीरात्तीरं !

54 ^a) K₂ Dn₂ ns D₂ [S]पि, G₁ सो (for थ) Dn
 D₄ 6 [अ]थ (for [आ]शु) — ^b) B Dn D₄ 6 नलिनो ;

महागज इवोदामश्चिक्रीड वलवद्गली ।
 विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुचतारामितद्युतिः ॥ ५४
 ततोऽत्रगाह्य वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
 दध्मौ च शङ्खं खनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ॥ ५५
 तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
 बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ५६
 तं वज्रनिष्पेयमममास्फोटितखं भृशम् ।
 श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिद्धैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ५७

सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।
 मुक्तो विरावः सुमहान्पूर्वतो येन पूरितः ॥ ५८
 तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवः ।
 प्राजृम्भत महाकायो हनुमान्नाम वानरः ॥ ५९
 कदलीपण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।
 जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 आस्फोटयत लाङ्गलमिन्द्राशनिमस्वनम् ॥ ६०
 तस्य लाङ्गलनिनर्दं पर्यतः स गुहासुप्तैः ।

C. 3 11140
 B. 3 146 71
 K. 3 148 76

De मङ्गिलो (for कमलो) — ^d) T₂ G₂₋₃ विचरन् (for वलवद्) — After 51^d, S₁ K₁ 2 ins an addl colophon, followed by वेदां उ — ^e) K₁ विक्रीड, Dn₂ D₁₋₃ विक्रीड्य, T₂ G₂ 3 चिक्रीड (for विक्रीड्य) B₄ Dn₁ n₃ D₄ ६ रुचिरम्, M₂ सुरचिरम् (sic) (for सुचिरम्) S₁ म श्रीदिव्यास्मिन्सुचिर, K₂ म श्रीदिव्या सुरचिर — ^f) De D₁₋₃ M₂ नदां, M₁ [मोमर (for [म]मितं) T G₂ 3 पयो नलमनुचम — After 51 S ins

705* शोभयन्मङ्गिल भीम प्रभिन्न इव वारण ।

55 ^a) B₁ [S]वगाहद्, B₂ 3 वगाहद्, Dn [S]ध्यगनु, D₄ ६ [S]ध्यगान्, T G₂ 3 जगाम, G₁ 3 जन्न, M जगाहे (for Sगाह) — ^c) K₂ G₁ म दान्, T₂ G₂ 3 M दान् च (by transp) — After 55, B De Dn D₄ ६ ins

706* आस्फोटयच्च वलवान्भीमं मनादयन्दिदा ।

56 M₂ om (hapl) from भीमं (in 56^b) up to शब्देन (in 709*) — ^d) K₁ 3 B₂₋₄ Dn₃ D₁ 2 ६ T₂ G₂₋₃ M₁ नर्दतीव — After 56, S₁ K D₁₋₃ ६ ins

707* तत शङ्खन्वन श्रुत्वा नर्दितं च मुहुर्मुहुः ।

वृक्षागा भज्यमानानां शब्द श्रुत्वा तदा गिरौ ।

गन्धमादनपार्श्वस्थो रामस्याभिमत सत्त्वा ।

हनुमात्तम म कपिलाल्लमधुनोत्त ।

तस्य दोष्यमानस्य लाङ्गल लीलया मुहुः । [5]

तेन लाङ्गलशब्देन खनन्तीं दिशो ददा ।

तन पृथ्वी च शैलाश्च प्रकम्पितमिवाभवत् (¹) ।

[(L 1) S₁ K₁ नात्ति (for नादन) — (L 4) S₁ K₁ योयुनत् (for यधुनोत्) — (L 5) S₁ K₁ तस्य दोषुनतो रानत् (for the prior half) — (L 7) S₁ नशैला च (for च शैलाश्च) S₁ K₁ प्रकम्पित (for कम्पितम्)]

57 G₄ M₂ om 57 (for M₂ cf v l 56) — ^b) S₁ K₂ 3 D₁₋₃ ६ ख महन्, K₁ वर महन्, K₄ ख तदा, B Dn D₄ ६ महारत्, De ख तथा (for ख नृशम्) — ^c) De नाद, T₂ G₂ चैव (for शैल) S₁ K₁ 2 सक्तः (for

*सुप्तं)

59 M₂ om 59 (cf v l 56) — ^b) N मुक्तं वारण पुगवै (S₁ K₁ 2 वारणपुगव, D₁ 3 वानरपुगवै) — After 59^{ab} N (B₂ om. line 7) ins

708* वानर भीममेन तु विज्ञाय हनुमान्कपि ।

दिवगम हरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ।

अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य म ।

आस्त एकायने मार्गं कदलीपण्डमण्डिते ।

त्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं त मार्गमवरुध्य वै । [5]

मात्र प्राप्स्यति शाप वा धर्षणा वेति पाण्डव ।

कदलीपण्डमध्यस्थ एव सचिन्त्य वानर ।

[(L 1) S₁ K De त, D₁ 2 च (for तु) — (L 2)

B₂ 4 विज्ञाय, De दिवगतो (for दिवान) — (L 3) S₁

K₁ 2 मार्गं B₄ नाना, De नैव (for ना वै) — In lines 4

and 7 some MSS वड- (for *पण्ड-) — (L 6) Cf

3 147 40^{ff} K₂ मोत्र, D₄ नच (for मात्र) — (L 7)

B₂ Dn D₄ ६ एव (for एव) — K₄ D₂ om (hapl) from

एव (in line 7) up to 60^a]

— ^c) K₂ De D₂ T₁ G₁ 4 व्याज्, B₁ 3 D₄ T₂ G₂ 3

व्यज् (for प्राज्) — ^d) Some N MSS हनुमान् S₁

K₁₋₃ De D₁ ६ वानरपंभ (for नाम वानर)

60 K₄ D₂ om 60^a (cf v l 708^b) M₂ om 60^{ab}

(cf v l 56) — ^a) K₂ 3 De Dn₁ n₃ D₁ 3-६ खड

(for *पण्ड-) — ^b) K₁ D₄ निद्रामथ (for निद्रावश)

— After 60^{ab}, S ins

709* तेन शब्देन महता व्यावृध्यत महाकपि ।

[M₂ om तन शब्देन (cf v l 56) M₁ सहसा (for

महता)]

— ^a) B De Dn D₄ ६ T₂ G₂ आस्फोटयच्च (B₂ यश्च)

— ^f) B₂ 4 समग्रभ

61 ^a) T₂ (after corr) G₂ निनद — ^b) K₂ T₂

G₂₋₄ पर्वतस्य (for पर्वत स) K₄ सु- (for स) — G₄

उद्गारमिव गौर्नर्दमुत्ससर्ज समन्ततः ॥ ६१
 स लाङ्गलरवस्तस्य मत्तवारणनिखनम् ।
 अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ६२
 स भीमसेनस्तं श्रुत्वा संग्रह्यतनूरुहः ।
 शब्दग्रभवमन्विच्छंश्चार कदलीवनम् ॥ ६३
 कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
 स ददर्श महाबाहुर्वानराधिपतिं स्थितम् ॥ ६४
 विद्युत्संघातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ।
 विद्युत्संघातसदृशं विद्युत्संघातचञ्चलम् ॥ ६५
 बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनद्दस्वशिरोधरम् ।

स्कन्धभ्रूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ६६
 किञ्चिच्चाभ्रुयशीर्येण दीर्घरोमाञ्चितेन च ।
 लाङ्गलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ६७
 रक्तोष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भ्रुवम् ।
 वदनं वृत्तदंष्ट्राग्रं रश्मिवन्तमिवोड्डपम् ॥ ६८
 वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लभासैरलंकृतम् ।
 केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ६९
 हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
 दीप्यमानं स्ववपुषा अर्चिष्मन्तमिवानलम् ॥ ७०
 निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ।

om 61^{cd} — °) T₁ उद्गातम् (for उद्गारम्) K₂ सोनर्दम्,
 D₁ २ सौहित्याद्, T₁ गोर्नादम् (for गौर्नर्दम्) K₂ मदम्,
 K₃ B D₀ D_n D_s ४ ° नर्दन्; D_s नादम् (for नर्दम्) T₂
 G₂ ३ निमित्तीकृत्य गौर्नाद् — B D₀ D_n D₄ ° M₁ ins
 after 61 T G₂₋₄, after 63

710* लाङ्गलास्फोटशब्दाच्च चलित स महागिरि ।

विघूर्णमानशिखरं समन्तारपर्यशीर्यत ।

[(L 1) D₀ 'शब्दश्च, T₂ G₃ 'शब्दैश्च (for 'शब्दाच्च)
 — (L 2) T₁ विघूर्णं सहसा तस्य, T₂ G₃ ४ 'मान सहसा
 (for the prior half) T G₃ ४ M₁ च (M₁ स) व्यशीर्यत]

62 T₁ om 62^{ab} — °) Ś₁ K₁ २ ४ B₁ D₀ D₃ G₁
 M₁ नि (or 'नि)स्वन — °) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ° विद्यालेपु
 (for विचित्रेषु) — °) S (except M₁) ससार (for चचार)
 D₁ गधमादनसानुषु — After 62, Ś₁ K D₁ ३ ५ ins

711* तस्य श्रुत्वा तु निनद महाभेधरवस्वनम् ।

प्रतिनेदुर्गजा सिंहा वित्रेषुश्च मृगद्विजा ।

63 °) K₄ B D (except D₁ ३) तत् (for त) T₂
 G₂ ४ भीमसेनस्तु त श्रुत्वा (G₂ इष्ट्वा) — °) D₀ वि (for
 स) — After 63, T G₂₋₄ ins 710*

64 °) Ś₁ K D₁ २ ° 'खड' (or 'पड') (for 'वन')
 — °) Ś₁ T₂ G₂ ३ M₂ अथ पीनः; K₁ २ अथ पीन, K₄
 मधुपीते, D_s अथ नीले, T₁ G₄ हनूमत — °) B D_n D₄ °
 ददर्श सु; D₂ T₁ सददर्श (for स ददर्श) — °) B D_n D₄ °
 तदा (for स्थितम्)

65 °) B D_n D₄ ° 'स्सपातः; G₁ 'स्सधेव (for 'स्सघात)
 B₁ ४ G₂ 'सप्रेक्ष्य; some MSS दुष्प्रेक्ष — °) B D_n D₄ °
 'स्सपात- (for 'स्सघात) D₀ D_s (sup lin) T₂ G
 'चचल, T₁ वर्चस (for पिङ्गलम्) — B₂ D₃ T G om
 (hapl) 65^{cd} — °) B (B₃ om) D_n D₄ ° 'स्सपात-

(for 'स्सघात-) B (B₃ om) D₀ D_n D₄ °-निनद (for
 सहसा) — °) B (B₃ om) D_n D₄ ° 'स्सपात (for
 'स्सघात-) D₀ विंगल (for चञ्चलम्)

66 °) Ś₁ 'स्वस्तिपु, K₁ २ 'स्वभसु- (for 'स्वस्तिक)
 Ś₁ K₃ D_s G₂ M -विन्यस्त — °) S 'वृत्त' (for 'हस्व')

67 °) T G₂₋₄ om च — °) Ś₁ K₁ २ ध्वजेनैव
 K₃ B D_n D₄ ° T G₁ ३ ४ M₁ विराजता

68 °) N M₂ हस्वोष्ठ (or हस्वोष्ठ) (for रक्तोष्ठ) Ś₁ K
 D_s दष्ट (K₃ दत्) ताम्राक्ष — °) K₂ ४ B₁ ३ ४ D₀ D_n
 D₁₋₃ ° M₁ रक्तवर्णं, K₃ B₂ D_s T₁ G₁ ३ ४ M₂ 'कठ K₃
 B₂ D₀ D₁ २ ४ चलद्भ्रुव, D_s चलद्भ्रुत — After 68^{ab}, B
 D (except D₁₋₃ °) ins

712* विवृत्तदंष्ट्रादशन शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितम् ।

[D_{n1} n₃ D₀₁ शुक्लं, D₄ शुक्ल' (for शुक्ल)]

— °) T₂ om 68° T₁ G₄ वदने K₁ D₁ ३ वदनोद्भूत
 दंष्ट्राग्र, B D₀ D_n D₄ ° अपश्यद्वदन तस्य (D₀ इयाम), D_s
 वदनावृत्तद- — °) D₀ G₁ ३ M₂ रश्मिमत्तम्

69 °) K₄ D₃ T₂ G₃ शुक्लाभासैर्, B D₀ D_n D₄ ° T₁
 शुक्लैर् (D₀ T₁ 'ङ्क) दत्तैर्, D₁ ३ मुक्ताभासैर्, M₁ शुक्ल
 हासैर् — °) T G₂ ३ असनानामिवो', G₄ सवनानामिवो'

70 °) B₁ ३ दीप्यमान सु-, B₂ ४ D_n D₃ ° 'मानेन
 (for 'मान स्व) — °) S₁ K₂ B D_n D₄ ° T G₃ ४ M
 स्वर्चिष्मन्तम्, K₁ ३ ४ D₀ D₁₋₃ ° मूर्तिमत्तम्, G₁ रश्मिमत्तम्;
 G₂ त्वर्चिष्मन्तम् (for अर्चिष्मन्तम्) The text reading
 अर्चिष्मन्तम्, which causes hiatus, was found only in
 a Yadugiri Math Grantha MS collated but not
 included in the crit app

71 °) Ś₁ K₁ इव (K₁ 'वा) त्रसैर्, K₂ B D₀ D_n
 D₄₋₆ अमित्रघ्न, K₃ ४ D₁₋₃ G₄ इवा (K₄ G₄ 'व) त्रस्त (for

तं वानरवर वीरमतिकार्यं महाबलम् ॥ ७१
 अयोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ।
 सिंहनादं ममकरोद्धोद्यिष्यन्कपि तदा ॥ ७२
 तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ।
 हनूमाश्च महामत्त्व ईपदुन्मील्य लोचने ।
 अर्धशब्दथ मावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ७३
 स्मितेनाभाष्य कौन्तेयं वानरो नरमत्रवीत् ।
 किमर्थं मरुजस्तेऽहं सुखमुत्तः प्रबोधितः ॥ ७४
 ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ।
 वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनि समाश्रिताः ॥ ७५

मनुष्या बुद्धिसंपन्ना दया कुर्वन्ति जन्तुषु ।
 क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाञ्छिचक्षुषिषु ।
 धर्मघातिषु सज्जन्तं बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ७६
 न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
 अल्पबुद्धितया वन्यानुत्सादयसि यन्मृगान् ॥ ७७
 वृद्धि कस्त्वं किमर्थं वा वनं त्वमिदमागतः ।
 वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ७८
 अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ।
 पिना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ ७९
 कारुण्यात्सौहृदाच्चैव वारये त्वां महाबल ।

C 3 11163
B 3 146 94
K 3 148 99

अवित्रन्) — 71^b = 73^f — After 71^{ab}, T G₁₋₄ M₁
 ins 713^c — ^e) B Dn D₁ ६ धीमान्, M धीरम् (for
 योग्) — h₁ B D (except D₃ ६) G₁ M₂ ins after
 71 T G₂₋₄ M₁, after 71^{ab}

713* स्वर्गपन्थाननाटुत्य दिनवन्तमिव न्यिनम् ।

[३ स्मि (for स्वर्) D₁ ३ हनूमानवन्ति, S पार दे
 (M₁ ई)नतिगिव (for the posterior half)]
 — h₁ B D (except D₃ ६) cont

714* दृष्ट्वा चैन महाबाहुरेकलम्बिममहावन ।

72 G₁ om 72^a-74^c — ^b) = 1 2 181^b, 111
 9^d ३ 21 47^b ५ 50 12^d c c c c S₁ K D₃ ३ महा
 वीर्योपरात्ति, B Dn D₁ ६ त्रिभीर्भीमन्तो वली (cf 715^a)
 — After 72^{ab} S₁ K D₁₋₃ ३ (D₁ ३ om line 1) ins

715* भीनो भीममन्त्रत्र प्रविष्टः कदलीवनम् ।

अपश्यद्वावर मुसमकायनगने पथि ।

— ^d) S₁ K D₃ ६ म मिहनादमकरोद् (for ^e) B Dn
 D₁ ६ मिहनाद चकारोप्र यज्ञानिमम वली, Dc D₁ ३ कपि
 प्रबोधनार्थं मिहनादमकरोत्

73 G₁ om 73 (cf v 1 72) — ^e) Some MSS
 हनुमान् S₁ K D₃ तु (for च) h₁ ३ रीर्यं (for मर) —
^e) S₁ K D₁₋₃ ३ नर्मरक्षन मा, B Dn D₁ ६ दृष्ट्वा तमथ
 मा, Dc तद्रेक्षन मा — ^f) = 71^b S₁ K D₃ ६ भीम
 येन महाबल — After 73, T₁ G₂ ६ M₁ ins

716* वा पवनत्र श्रीमानन्तिकस्य महौजसम् ।

74 G₁ om 74^{ab} (cf v 1 72) — ^{ab}) B Dn D₁ ६
 स्मितेन चैनमायाव (B₁₋₃ Dn₂ D₁ ६ भाष्य) हनूमानिदम-
 त्रवीत् — Before 74^{cd}, N (except S₁ K₁ ३) ins
 हनूमानुवाच

75 ^d) N (except S₁ K₁ ३) उपां (for समा)

76 ^a) B Dn D₁ ६ नरास्तु (B^aस्तद्) (for मनुष्या)
 — ^e) G₂ तथा (for कथ) D₃ कथ कर्मसु क्रूरेषु — ^d) K₁
 मनो, T₁ देव (for देह) D₃ चारित्र, T₁ M₂ वाचित्त-
 (for तन्चित्त) B₁ कुन्विषु, B₂ Dc नूयिषु (for दूयिषु)
 K₄ देहिनो बुद्धिदूयिषु

77 ^a) h₁ ५ न धर्मं स्व वि (G₂ M₂ न)जानीये — ^b)
 B₁ ३ ३ Dn D₁ ६ जुग (Dn₃ बुद्धा) (for वृद्धा) — ^c)
 S₁ K₁₋₃ B D (except D₁₋₃) गत्याद्, K₄ यन्मान्, T₂
 G₃ चान्यान् (for यन्यान्) — ^d) S₁ K विजामयमि (K₄
 उग्राप) (for उग्राद) S₁ h₁ ३ मादशान्, K₄ चापलात्
 (for यन्मृगान्)

78 ^b) Dn D₁ ६ किमिदं वनमागत, G₁ चनात स्वमि
 दागत — ^c) h₁ मवर् (for भावैश्च) — ^d) K₄ देवता-
 मिश्र मेचित — After 78 h₁ B D (except D₃ ६) S
 (except M₂) ins

717* क वा दयाद्य गन्तव्य प्रवृद्धि पुरुषर्षभ ।

[Dn₁ D₃ T G च (for वा) h₁ D₁ ३ [अ]ष तान (for
 भवार) h₁ D₁ ३ T₁ G₁ ३ M₁ प्रवीहि, B₁ वृद्धि, T₂
 G₃ ६ स्वमृहि (for प्रमृहि)]
 — Thereafter B₁ reads 81^{ab} for the first time
 repeating it in its proper place

79 ^b) h₁ दश, h₂ हर, D₃ मद्र (for रुह) T₁
 पर्वतस्तु सुदारुण — ^c) h₁ सिद्धगत, h₄ D₁ सिद्धिगत,
 Dc₃ D₃ सिद्धिगति — After 79, B D (except D₁₋₃ ६)
 ins

718* देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषं सदा ।

80 ^a) B Dn D₁ ६ कारुण्यात्सामह वीर — ^b) S₁ K₁
 वारयिष्या (for वारये त्वा) B Dn D₁ ६ वारयामि निबोध
 मे — ^c) S₁ K₁ ३ परतर (for पर त्वया) S transp

नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ८०
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।

भक्षयित्वा निवर्तस्व ग्राह्यं यदि वचो मम ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्शनः ॥ १
को भवान्किनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति ॥ २
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३

स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
हनुमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभापत ॥ ४
वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५

भीम उवाच ।

वैशसं वास्तु यद्वा अन्यन्न त्वा पृच्छामि वानर ।
प्रयच्छोत्तिष्ठ मार्गं मे मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ६

शक्य and गन्तुम् T₁ G₂ M आश्वसिहि (for आश्व*)

— After 80, K₄ B D (except D₁₋₃ s) S ins

719* स्वागत सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।

[K₄ [अ]वेह, T₁ चैव, T₂ G₂₋₄ चेह, M₁ वे ह (for [ए]-
वेह) K₄ मनुजोत्तम, B₁ जेश्वर, T₂ G पुरुषपम (G₁ भरतर्षभ)
(for मनु)]

81 After 81°, K₄ B D (except D₁₋₃ s) ins

720* मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ।

— ^{ca} Ś₁ K₁ s D₆ G₁ यदि ग्राह्य (by transp) K₄ B
D (except D₁₋₃ s) read मद्य for मम, converting the
posterior half of 81^{ca} into prior half and completing
the line by adding as posterior half इति मनुजपुगव

Colophon — Major parvan S₁ K₁ s T₂ G₂ s M₁
आरण्य — Sub-parvan G₁ तीर्थयात्रा, followed by सौ
गधिकाहरण and गधमादनप्रवेश K₃ D₁ (both om sub
parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
by गधमादनप्रवेश in D₁), K₄ B_s, likewise, only कदली-
खड्गप्रवेश, B₁ s 4 Dn D₂₋₄ s, only गधमादनप्रवेश (to it,
B₁ s 4 Dn D₄ s add कदलीख[B₁ s 4 *प]ड), and
D₆, only सौगधिकाहरण (followed by कदलीखड्ग)
— Adhy name K₃ s D₁ s हनुमद्भीमसमागम, B₂ D₆
T₂ G₁ s हनुमद्दर्शन — Adhy no (figures, words or
both) Dn 145 (Dn_s 146 as in text), D₁ 153, S
148 (M₂ 150) — Śloka no Dn 97

147

1 ^d) K₄ S प्रोवाचामितविक्रम Some N MSS
कंपण (for कर्शन)

2 Before 2, B D (except D₁₋₃ s) ins भीम उ
— ^b) K₃ 4 B₁ s 4 D (except D₁) आस्थित (for
आश्रित) — ^d) B₁ s 4 D (except D₂ s s) रमा तु, T₁
स्वाभि, T₂ G₂₋₄ साधु, M₂ चानु (for स्वानु)

3 ^a) K₃ D₆ D₁₋₃ T₁ G₁ कौरव्य — ^b) S₁ K₁ s
गर्भे तु (for गर्भण)

4 Before 4, K₃ B₁ s D₆ D₁₋₃ s ins वैश उ
— ^a) K₃ 4 B D कुरुवीरस्य (D₆ राजस्य) — ^b) K₃
प्रत्यगृह्यत, K₄ B D₆ D_s s S (except G₄) परिगृह्य तत्
— ^c) S₁ K₁ D₆ Dn_s D₁ हनुमान्

5 Before 5, B D (except D₁₋₃) ins हनुमानुवाच,
T₂ G₃ वानर, M₁ हनुमान् — For 5^{ca}, S₁ reads 6^{ca}
for the first time, repeating it in its proper place
— ^d) = 6^d K₄ प्राप्स्यसे वैशस महत्

6 G₁ om (hapl) 6-7 — ^b) N (except S₁ K₁ s)
T₂ G₂₋₄ त्वा (for त्वा) — ^c) D₆ मे मार्गं (by transp)
K₄ शीघ्रमुत्तिष्ठ मामत्र, B Dn D₄ s M प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ
— ^d) = 5^d K₄ त्व प्राप्स्यसि हि वैशस, B Dn D₄ s M
मा मत्त प्राप्स्यसे (M*सि) व्यथा, D₆ मा त्व प्राप्स्यसि वै
व्यथा

7 G₁ om 7 (of v 1 6) — ^a) Ś₁ K₁ s D₆ नास्ति

हनूमानुवाच ।

नास्ति शक्तिर्ममोन्वातुं व्याधिना ह्येष्टितो बहम् ।

यत्रवश्यं प्रयातव्यं लद्धयिन्ना प्रयाहि माम् ॥ ७

भीम उवाच ।

निर्गुणः परमान्मेति देहं ते व्याप्य तिष्ठति ।

तमहं ज्ञानवित्तैर्यं नावमन्ये न लद्धये ॥ ८

यत्रानामैतं पिन्दुर्यं तमहं भूतभावनम् ।

क्रमेयं त्वा गिरिं चैमं हनूमानि मागम् ॥ ९

हनूमानुवाच ।

क एष हनुमान्नाम मागरो येन लङ्घितः ।

पृच्छामि त्वा कुद्रेष्ट कथ्यता यदि शक्यते ॥ १०

भीम उवाच ।

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।

रामायणेऽतिविख्यातः शूरो वानरपुंगवः ॥ ११

रामपत्नीकृते येन शतयोजनमायतः ।

मागरः पुत्रगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२

म मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।

बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३

उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य वा मेऽद्य पौरुषम् ।

मच्छामनमकुर्माणं मा त्वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

त्रिजाय तं बलोन्मत्तं ब्राह्मवीर्येण गर्वितम् ।

हृदयेनावहस्येयं हनूमान्नास्यमत्रवीत् ॥ १५

प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानव ।

नस्य मनोन्वात D: तु^१ — ^२ S (G₁ om) जरया (for व्याधिना) h, T: G₂-s [S]रया, h: प्रय, K: नृत्त (for यत्रव)

8 ^१ D: म, B Dc Dn D: तु, D₁-s ते, T G₂-s [अ]र्षो G₁ [अ]र, M [अ]त्र (for [अ]ति) — ^२ D: न (for ने) B: ज्ञान्य, B: प्राप्यार (for ते व्याप्य) B: s D (exc: D₁) दह चान्नामवतिष्ठे — ^३ A for MSS and C ज्ञानवित्तैर्य

9 ^१ S: निर्दि, K: s Dc D₁-s s ज्ञानोवा, h: निर्दि, h: विज्ञय, B₂-s Dn D: s विद्यां च (for विन्दैर्य) — ^२ S: h: कानविद्या, n: कानवे स्या, D: कमेये स्या (for कमेवे स्या) h: व्रत, B Dn D₁-e G₁ s धैर्य (for धैर्य) — ^३ C MSS हनुमान्, h: विश्वान्

10 ^१ A MSS exc: S: T: G₂ M: स्या (for स्या) K: s तया, B D (exc: D₁-s) तस्य (for हृद) — ^२ B ज्ञानेन यदि (for यदि प्रसयो)

11 ^१ S (exc: G₁) गुंर (for गुण) — ^२ S: h: s Dc D₁ s T: G₂ गुणं, B: G₁ र्त्तं, T: गणां (for र्त्तं) — h: c: 11-1-^३ — ^४ Dc M: [S]नि, D₁ s दि, T G च (for सति) — ^५ B Dn D₁ s ज्ञानान्, Dc तुते (for शूरो) h: s B: Dc D₁ s (repa: ng c: 11) मान, (for पुण्य)

12 K: om 12 (c' - 1 11) — ^१ S: K (K: om) B₁ Dc D₁-s s पन्था (for पन्ती) — ^२ B Dn D₁ s र्त्तौवनविन्मृत

13 ^१ T: परदने, G: रत्नतो (for परां) — ^२ S: 61

K D₁-s s च (for [अ]र) T₁ तस्य (for तव) — After 13 S: m:

721* उद श्रेयामनुयासं शरणेनास्ति केनचित् ।

14 ^१ T G₁-s मार्गं मे (b, transp) — ^२ S: K₁ s या मन, h: B₂-s Dn D₁ s मे चा (B₂ D₁ या) च (for चा मेच) — G₁ om 1, ^३ — ^४ h: s मया, K: ना च, B: Dc D₁-s ना या, B₂-s Dn D₁ s त्वा या, T G₂-s अह, M: हया (for ना या)

15 ^१ h: गदित, B Dn D₁ s ददित, Dc: गदित, G₁ M: पादय (for गदि) — ^२ S: [अ]वहास्य, Dc विहस्य, S [अ]वहा (G₁) न्य (for [अ]वहास्य) S: [अ]म, K₁ s [अ]र, Dn: T₁ [अ]र (for [अ]न) — ^३ A few MSS अनुमान G₁ M इदम् (for गम्यम्)

16 Before 16 B D (except D₂ s s) G₁ ins हनूमानुयाय (G₁ om उ) — ^२ D: मतसो (for उयातु) S: K Dc D₂ s s द्रवया (for जरया) G₁ M द्विद (for [अ]नय) D₁ उन्वात तु द्वावनव — ^३ S: K₁ s Dc येन, K₁ खेव, h: खेवत्, D: [अ]याच, T G₁ s खेवत्, G₂ र्त्त, G₁ गत्रन् (for खेवत्) — ^४ T G उचम्य (G₁ उचिष्य) (for उच्यते) — After 16 B Dc Dn D₁ s ins

722* वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।

मनमाचिन्त्यद्भीम स्वब्राह्मणलदपित ।

पुच्छे प्रगृह्य तस्मा हीनवीर्यपराक्रमम् ।

सालोक्यमन्तकस्येन नयान्येवैव वानरम् ।

C 3 11182
B 3 147 16
K 3 149 16

ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ १६
 सावज्ञमथ वामेन स्मयञ्जग्राह पाणिना ।
 न चाशकञ्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १७
 उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
 नोद्धर्तुमशकञ्जीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥ १८
 उत्क्षिप्तभूर्विष्टचाक्षः संहतशुकटीमुखः ।
 खिन्नगात्रोऽभवञ्जीमो न चोद्धर्तुं शशाक ह ॥ १९
 यत्तवानपि तु श्रीमाल्लङ्गलोद्धरणोद्धतः ।
 कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडादधोमुखः ॥ २०
 प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २१

सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः ।
 पृष्टः सन्कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ २२
 हनूमानुवाच ।
 यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
 तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २३
 अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
 जातः कमलपत्राक्ष हनूमानाम वानरः ॥ २४
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
 सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ २५
 उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्शन ।
 सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ २६

On the other hand, S (except M₂) ins after 16

723* एवमुक्तस्तु बलवान्भीमो भीमपराक्रम ।

[Before the line, G₁ M₁ ins, वैश' — G₁ स (for तु)]

17 Before 17, S₁ K₃ & D₁₋₃ & M₂ ins वैश, K₃ & D₁₋₃ cont उवाच — ^b) S स्वय (for स्मयञ्) D₁ & पाञ्च (for पाणिना) — ^c) Ś₁ K₁ D₅ त न, D₁ न वा, D₂ न तु (for न च) G₁ [अ]शक्तश् (for [अ]शकश्)

18 ^a) T₁ उच्चै क्षिप्तु; T₂ G₃ उच्चिक्षिप्त, G₁ M₂ *क्षिप्सु, G₂ उच्छेसु च, G₄ M₁ उच्चिक्षिपु (for *क्षेप) — ^b) Ś₁ K₁ & इन्द्राशनिमियो; T₂ G₃ M₁ इन्द्रध्वजमिवो — ^c) K₃ D₁ & T₁ M नोद्यतम् (for नोद्धर्तुम्)

19 ^a) D₁ उत्क्षिप्य भ्रू, G₁ M उच्चिक्षिप्सुर (G₁ *प्सु) D₂ विष्टचास्य — ^b) D₂ *तल — ^d) B D (except D₁₋₃ &) त (for ह)

20 ^a) D₂ तत्, D₃ T₁ च (for तु) D₂ शीघ्र, G₁ & M क्षिप्र (for श्रीमान्) — ^b) S₁ K D₁₋₃ & लागूलोद्धरणाय स (D₅ च), B D₂ G₁ *णोद्यत, D₂ *णोद्धुर, D₄ *णोद्धत, T₁ G₂₋₄ *णे तत, M *णोद्धत, text as in D₂ only! — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ & जानुभ्यामगमद् (for कपे पार्श्वगतो) T G₃ & पार्श्वे (for पार्श्व) T₁ G₄ ततो (for गतो) G₂ तस्थौ, M₂ राजन् (for भीमस) — ^d) G₂ भीमो (for तस्थौ) Ś₁ K D₁₋₃ व्रीडदधो, B D₂ D₄₋₆ व्रीडानतानन, T₂ G₂₋₄ *दवाद्वाय

21 ^a) T G₃ & M प्रणम्य चैन (for प्रणिपत्य च) B₂ तु, G₁ [ए]व (for च)

22 ^b) D₅ T₁ & (after corr) G₂₋₄ वापि (for वाथ) — ^c) T G हि मया (for कामया) Ś₁ K D₂ D₁₋₃ & काम्यया (D₁ को मया, D₂ & कामया, D₅ रूपया) पुच्छतो

ब्रूहि — ^d) G₁ *पुगव (for *रूपधृक्) Ś₁ श्रोतव्य स्वायदा मयि — After 22, N (except Ś₁) ins

724* न चेद्रुद्र महायाहो श्रोतव्य चेद्भवेन्मम ।

[K₄ ते (for the first चेद्) K D₁₋₃ & *भा (for *वाहो) K B₂ D₂ D₁₋₃ & स्वाद् (for the second चेद्) K₁ & यदा मयि, K₃ & D₂ D₁₋₃ & मया यदि B₁₋₃ भवेन्मया] — B D₂ D₄ & cont

725* शिष्यवत्त्वा तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ।

23 ^a) K₃ & D₂ D₁₋₃ & यदि ते मत् (for यत्ते मम) Ś₁ K₁ D₂ D₅ परिज्ञान — ^c) D₂ D₅ तच्छृणुष्व यथाश्रद्ध (D₅ मया तथ्य) — ^d) K₃ & D₁₋₃ कौरव* (for पाण्डव*) D₂ वदतो मे नरोत्तम, D₅ कथ्यमान नरोत्तम

24 ^b) K₁ & B D *युना (D₂ *त्मना) (for *युषा) — ^d) A few MSS हनुमान् S₁ K D₂ D₁₋₃ & नामत् (for वानर)

25 ^a) B D (except D₁₋₃ &) T₁ G₁ सर्वे (for सर्वे) Ś₁ K₃ & D₁₋₃ राजौ तौ, B D₂ D₄ & T₁ M₁ राजान, T₂ G₃ & राजान — ^d) B D₂ D₄ & M तथा, T G₂₋₄ सर्वे, G₁ तदा (for सर्वे) — After 25, B₁ ins line 1 of 726*

26 ^a) D₂ *त्मानो (for *वीर्या) K₃ जात कमलपत्राक्ष — Ś₁ K D₂ D₁₋₃ & ins after 26^a B₁ (leaving lacuna for line 2), after 25

726* तयोर्भ्रात्रोर्महात्मनो ।

तयोर्नास्तीःसमो वीर्ये

[(L 1) B₁ *भाग (for *त्मनो) — (L 2) K₄ D₁₋₃ & द्योर् (for तयोर्) Ś₁ K₁ om न]

— ^b) Ś₁ K₁₋₃ B D₂ D₄₋₆ G₁ *कर्षण (for *कर्शन)

निवृत्तः स ततो भ्रात्रा कस्मिश्चित्कारणान्तरे ।
 ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ २७
 अथ दाशरथिर्वीरि रामो नाम महाबलः ।
 विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधामिमाम् ॥ २८
 स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
 सधनुर्धन्विना श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २९
 तस्य भार्या जनस्थानाद्रागणेन हृता बलात् ।
 वञ्चयित्वा महाबुद्धि मृगरूपेण राघवम् ॥ ३०

हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नी मार्गन्स राघवः ।
 दृष्ट्वाञ्छैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ३१
 तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।
 स हत्वा वालिन राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ।
 स हरीन्प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे ॥ ३२
 ततो वानरकोटीभिर्यां वयं प्रस्थिता दिशम् ।
 तत्र प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण प्रतिपादिता ॥ ३३
 ततोऽहं कार्यसिद्धयै रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

C 3 11208
 B 3 148 6
 K 3 150 6

— ९) Si K₁ ३ D₁ ३ सुग्रीवे च (for 'प्रेण)

27 ९) D₁ ६ ल, T₁ तु (for स) T G₂ ३ नदा (for ततो) — ९) N T₂ G₂ ६ ऋष्यं (K₁ ऋषिं) (for ऋश्य)

— ९) D₁₋₃ दामश्च (for न्वं) T G₂₋₄ पुरा (for चिरम्)

28 ९) N (except Si K₂) मनुषात्, G₁ M 'तले (for 'निनात्)

29 ९) T G₂₋₄ व (for स) — ९) B₁ सभार्यं महा चा, D₁ ३ सभार्यं महा — ९) Si K₁₋₃ B₃ स्थित, D₅ नन (for धित)

30 ९) K₁ हृता वीर, M₁ हृता मीवा (for जनस्थानाद्) — M₁ om (hapl) 30^b and the prior half of line 1 of 727* — ९) B D (except D₁₋₃ ६) S (M₁ om) छन्दे नापहना (for रागणेन हृता) K₂ बलाद्गता (by transp) K₃ पुरा, T₁ वने, T₂ G M₂ वनात् (for बलात्) K₄ मुभा जनक नदिनी — After 30^{ab}, K₄ B D (except D₁₋₃ ६) S ins

727* राक्षसेन्द्रेण उल्लिना रागणेन दुरात्मना ।

सुरार्णवविश्रेण मृगरूपेण रामा ।

[(L 1) M₁ om the prior half (see above)]

— (L 2) K₄ G₄ दुर्वायिधन्विना, Dc दुर्वायिधिवना T₁ धरिण स गजं, T₂ G₂₋₄ उना वृत्तविना]

— ९) K₄ S नरश्रेष्ठ, B Dn D₄ ६ नरव्याघ्र, D₁ ३ महाबाहु, D₅ महामान (for महाबुद्धि) — ९) K₄ B Dc Dn D₄ ६ G₁ ३ ६ मार्गिधिन तदानघ (Dc तु राघव, G₁ ३ तदा वने, G₄ दुरात्मना) — After 30, K₄ B D (except D₅) S ins an addl colophon [*adhj name* K₄ M₂ हन् नयमागम, B Dn D₄ ६ G₁ हन्मन्नीममवाद, Dc D₂ ३ हन्मन्नीमममागम, D₁ गयमादनप्रवेशे हन्मन्नीमममागम — *adhj ro* (figures, words or both) Dn₁ na 146, Dn₃ 147, D₁ 154, T₁ 139, T₂ G M₁ 149, M₂ 151 — *S'ol'a ro* Dn₁ 33 Dn₃ na 34, D₁ 35]

31 Before 31, K₄ B D (except D₅) S ins हन्मानु वाच (S om उराच) — ९) Dc सवाच (for स राघव)

Si K₁₋₃ D₁₋₃ ६ रामोथ रघुनदन

32 ९) Si K₁ ३ राघवेण, K₄ T₁ M₁ सुग्रीवस्य (for राघवस्य) — ९) Si K₂ Dc D₂ राज्य (for राज्ये) — ९) K₁ ३ Dc सुग्रीवे B Dn D₄ ६ अभिषिक्तवान् (for प्रत्यं)

— ९) K₄ B D (except D₁₋₃ ६) S म राज्य प्राप्य सुग्रीव

— K₂ om (hapl) 32^a-33^a — After 32, K₄ B D (except D₁₋₃ ६) S ins

728* वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ महच्छदा ।

33 K₂ om 33^{ab} (cf v l 32) — After 33^a, K₄ B D (except D₁₋₃ ६) S ins

729* सहितोऽहं नरर्षभ ।

मीता मार्गन्महाबाहो

— ९) K₄ B Dc Dn D₄ ६ S प्रयातो (K₄ B₁ Dc T₁ G₁ ३ ६ M₁ प्रस्थितो, M₂ सहितो) दक्षिणा दिश, D₁ ३ या दिश प्रस्थिता चय, D₅ जीयवान्प्रस्थितो दिश — ९) K₁ ६ B Dn D₃₋₆ T₂ G₂ M तत (for तत्र) — ९) K₃ गृध्रेण

महात्मना, B D (except D₁₋₃ ६) S गृध्रेण सुमहात्मना

— After 33 K₄ ६ B D (except D₁₋₃ ६) S ins

730* मपातिना समाख्याता राघवस्य निवेशने ।

[Posterior half = 35^b]

34 T₁ om (hapl) 34^a-35^b — After 34^{ab}, S (except T₁) ins

731* सपातिगृध्राधिगतप्रवृत्ति पाण्डुनन्दन ।

[T₂ G₂₋₄ वायवायिगता प्रवृत्ति, G₁ गृध्राधिपतिप्रवृत्त्या]

— ९) K₃ B D (except D₃) T₂ G₁ ३ विस्तारम् — ९) K₄ [अ]पुन (for [आ]पुन) Si K₁ ३ आपुन सहसार्णव,

Dc अतर महसापुन — After 34, K₃ ६ B D (except D₁₋₃ ६) S (except T₁) ins

732* अह स्वयीयादुत्तीयं सागर मकरालयम् ।

सुता जनकराजस्य मीता सुरसुतोपमाम् ।

[(L 1) K₄ M₂ स्वयीयादहसुतीयं G₁ M₂ वरुणा* (for नवरा*)]

शतयोजनविस्तीर्णमर्णवं सहसाप्लुतः ॥ ३४
 दृष्टा सा च मया देवी रावणस्य निवेशने ।
 प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ३५
 ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
 पुनः प्रत्याहता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ॥ ३६

ततः प्रतिष्ठिते रामे वीरोऽयं याचितो मया ।
 यावद्रामकथा वीर भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।
 तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ३७
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
 राज्यं कारितवान्रामस्ततस्तु त्रिदिवं गतः ॥ ३८

35 T₁ om 35^{ab} (cf v l 34) — ^a) Ś₁ K₁ ३ दृष्ट्वा
 (for दृष्टा) D₁₋₃ च सा (by transp) S₁ K₁ ३ सीता
 (for देवी) K₂ ३ B Dc Dn D₄ ० S (T₁ om) दृष्टवान्
 भरत (K₄ S [T₁ om] पादच) श्रेष्ठ — ^b) Ś₁ K₂ राक्षसस्य
 (for राव') — After 35^{ab}, K₂ ३ B D (except D₁ ३ ५,
 D₃ marg sec m) S ins

733* समेत्य तामह देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ।
 वग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणाम् ।

[(L 2) K₄ D₃ S (except G₂) सप्राकारा स (T₂ G₂ ३
 M^a रट्ट) तोरणा (for the posterior half)]
 — M₂ om 35^c-36^b — ^c) K₄ S (M₂ om) पुनश्चापि
 (by transp), B₁₋₃ Dc D₁ ३ ५ चास्मि पुनर्, B₄ Dn
 D₂ ३ ० चास्य पुनर् — ^d) T₁ तस्य (for तत्र) — After
 35, K₄ B D (except D₁ ३ ५, D₃ marg sec m) S
 ins

734* मद्वाक्य चावधार्यांशु रामो राजीवलोचन ।
 भयद्पूर्वमन्यैश्च बद्ध्वा सेतु महोदधौ ।
 वृतो वानरकोटीभि समुत्तीर्णो महार्णवम् ।

[(L 2) B₂₋₄ Dc Dn D₃ ३ ० स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य (for
 the prior half) — (L 3) Cf 39^a K₄ T₁ G₁ ३
 M₁ ^a च्छीर्यं (for 'तीर्णो)]

36 K₃ om 36, K₄ S om 36^{ab} — ^a) Dn D₄
 वीर्येण (for वीरेण) — ^b) B₄ Dn D₄₋₅ एव (for सर्व-)
 — B D (except D₁₋₃ ५) ins after 36^{ab} K₄ S (M₂
 om line 1), after 734*

735* रणे स राक्षसगण रावण लोकरावणम् ।

निशाचरेन्द्र हत्वा तु सभ्रान्तसुतवान्धवम् ।
 राज्येऽभिपिच्य लङ्काया राक्षसेन्द्र विभीषणम् ।
 धार्मिक भक्तिमन्त च भक्तानुगतवरसलम् ।

[(L 1) T₁ [S]थ (for स) — (L 2) T G₂₋₄ वै (for
 तु) K₄ 'वल', B₄ 'पुत्र' (for 'सुत') T G₂₋₄ सभृत्य
 सहवांश्व (for the posterior half) — (L 4) K₄ वृद्ध-
 भक्ति, G₄ बुद्धिमत् (for भक्ति) B₂ T G₂₋₄ M₁ ^a वत्सल]
 — ^c) B (B₁ marg) D (except D₁₋₃ ५) तत. (for
 पुन) K₄ S प्रत्याहृत्य तत सीता — ^d) K₄ S नष्टा वेद-
 श्रुति यथा (K₄ G₁ M श्रुतीमिव) — After 36, K₄ B

D (except D₁₋₃ ५) S ins

736* तथैव सहित साध्व्या पत्न्या रामो महायज्ञा ।
 गत्वा ततोऽतिस्वरित स्वा पुंरिं रघुनन्दन ।
 अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्या द्विपता प्रभु ।

[(L 1) K₄ राज्य प्राप्य (for साध्व्या पत्न्या) Dc श्रीला
 (for पत्न्या) — (L 2) T G₂ हि, G₁ वै, G₂ ३ M₁ [S]भि-
 (for स्ति) K₄ रेमे दाम्यरथिवीरो षयोध्यामागतस्तत — (L 3)
 T G₂ ३ अध्यावसत् (for अध्यावसत्) K₄ तत पार्थ (for ततो-
 षयोध्यान्) B₁₋₃ विभु, G₁ ३ M गणै (for प्रभु) K₄
 प्रजारजनतत्पर, T G₂ ३ द्विपता कटको विभु (for the poste-
 rior half)]

37 ^a) K₄ B D (except D₁₋₃ ५) प्रतिष्ठितो (B₄ प्रीत'
 स्थितो) K₄ B₁ ३ D (except D₁₋₃ ५) राज्ये, S राजन्
 (for रामे) — ^b) K₃ D₁₋₃ ३ वरो (for वीरो) K₄ B
 Dc Dn D₄ ० S रामो (S र ज्ये) नृपत्तिसत्तम (T₁ [S]सौ
 रघुसत्तम) — After 37^{ab}, K₄ B D (except D₁₋₃ ५)
 S ins

737* वर मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचन ।

— ^c) K₄ B D (except D₁₋₃ ५) T G₁₋₃ M₁ [इ]य वे,
 G₄ M₂ लोके (for वीर) — ^d) K₄ T G₂ ३ M तिष्ठेल्लोकेषु,
 G₁ त्रिपु लोकेषु, G₄ तिष्ठति तव K₄ शाश्वती (for शत्रु')
 — ^e) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ तिष्ठेयम्, B₁ जीवेहम् (for जीवेयम्)
 D₁ T G₂₋₄ इत्येव, G₁ इत्युक्त (for इत्येव) K₄ तावत्प्रा-
 णान्धारयेय — ^f) K₄ मा तथेति (for तथास्त्विति) B₄
 D₁ वचो (for च सो) — After 37, K₂ ३ B D (except
 D₁₋₃ ५) S ins

738* सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिंदम ।

उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीम यथेप्सिता ।
 [(L 1) S (except G₁) तदा (for सदा) — (L 2)
 K₂ मे दिव्या, S दिव्या वै (for दिव्या हि) B₂ transp दिव्या
 and भोगा G₁ मया (for यथा)]

38 ^a) K₃ च रत्नान्, G₁ च कृतवान् (for कारितवान्) /
 K₄ राज्यं कृत्वा महाबाहुस्, M₂ रामो राज्यं पालयित्वा — ^d)
 K₃ ततश्च, K₄ ततोऽसौ, T₁ स तत ; T₂ G M₁ तत स (for
 ततस्तु) B_{1m} ३ Dc Dn D₁ ३ ३ ० स्वम (D₁ 'भु) वन,
 B_{2m} D₃ त्रिभुवन, B₄ स्वर्भवन, M₂ स्वर्गमितो (for तु त्रिदिव)

तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानव ।
तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ ३९
अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
ततोऽहं रुद्रवान्मार्गं तत्रेमं देवसेवितम् ।

धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत ॥ ४०
दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
यदर्थमागतश्चासि तत्सरोऽभ्यर्ण एव हि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातर हृष्टमानसः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥ १

मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहम् ।
अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् ॥ २
एवं तु कृतमिच्छामि त्वयार्याद्य प्रियं मम ।
यत्ते तदासीत्पुत्रतः सागरं मकरालयम् ।

C. 3 11227
B. 3 149 4
K. 3 151 4

39 D₃ reads 39-41 after 3 148 3 — ^a) K₁ 2 तमिहा^a, K₄ सदेवा^a, T₁ सदिहा^a (for तदिहा^a) — ^b) T₁ G₄ तदा^a, T₂ G₃ तथा^a, G₁ 3 यथा^a (for सदा^a) — ^c) T₁ राम^a (for वीर) — ^d) B Dc D₄ M गायतो K₄ वै मनोरम, D₁ रमयति च

40 For D₃ cf. v.l. 39 — ^a) S₁ K₁ 2 मार्गस्तु, D₃ स मार्गो (for च मार्गो) — ^b) K₄ G₁ M पुरुष्यर्षभ, B₂ भरतर्षभ (for कुरु^a) — ^c) B₁ तमिम, B₂ 3 Dc T₁ तवेद (Dc₂ तदेव), Dn₂ n₃ D₆ T₂ (before corr) G₂ तमेव (for तत्रेम) K₄ भीम दुर्गम, S दुर्गम नैर^a (for देव^a) — After 40^{cd}, S ins

739* त्वामनेन पया यान्त यदो वा राक्षसोऽपि वा ।
— Dc₂ om 40^{ef} — ^e) Ś₁ त्वा, K₁₋₃ D₁₋₃. 8 त्वा (for [अ]पि) — ^f) M कौरव (for भारत)

41 For D₃ cf. v.l. 39 — ^b) T G₃ 4 मानवा (for मानुषा^a) — ^c) K₃ G₄ [अ]पि, K₄ (m as in text) T₁ G₁ 2 M त्व (for [अ]मि) — ^d) D₃ वा (for हि) K₄ (m as in text, with v.l. तु for हि) व एव सरसश्च तु, B Dc Dn D₄ 6 T G₃ 4 M अत एव सरश्च तत् (M₁ हि तन्मर), D₆ सरमोभ्यास एष हि, G₁ तस्मै वैश्वि पाडव, G₂ अतोवसरतश्च तत् (sic)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂₋₄ आरण्य, D₄ [आ]र्षि [S]रण्येय (sic) — Sub-parvan K₄ (om sub-parvan name) mentions only कदलीखड, Dc likewise, only गधमादनप्रवेश (followed by सौगधिकारण

and कदलीखड), D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश), T₂ G₃, only गधमादन (followed by सौगधिकयात्रा), and G₁, only सौगधिकारण — Adhy name K₃ D₁₋₃ 8 हनुमन्नीम (D₂ न्नीमसेन) समागम, B Dc Dn D₄ 6 G₁ हनु (MSS न् also) मन्नीमसत्वाद, T₂ G₃ हनु मद्वाक्य — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₂ 147 (as in text), Dn₃ 148, D₁ 155, S 150 (M₂ 152) — Śloka no Dn₁ 23, Dn₂ n₃ 22

148

1 ^b) Ś₁ K₁ 2 महाबल (for प्रता^a) — S₁ K₁ om 1^{cd} — ^e) K₄ B₁ प्रीतो (for प्रीत्या) — ^d) K₃ वानर (for भ्रातर) — ^f) A few MSS हनुमत Ś₁ K₁ 2 महाकर्षि (for कपी^a)

2 Before 2, M₁ ins भीम — ^a) T₁ यथा, T₂ G₂₋₄ मत्तो (for मया) Dc M तमो (for तरो) — ^d) S₁ K₁ 3 Dc D₅ तृष्टिश्च, D₁₋₃ G₁ 2 M₁ प्रीति^a (for तृप्ति^a) T G₃ 4 तथा तृप्ति (T₁ स)श्च दर्शनात्

3 ^a) K₃ B₂ 3 D₂ 4 8 S एक (G₁ एतत्) (for एव) — ^b) Ś₁ K₁ 2 D₅ त्वयाचार्य, K₃ त्वया द्वार्य; T G₂₋₄ त्वयार्यण, G₁ त्वयैवाद्य (for त्वयार्याद्य) D₁ 2 मम प्रिय (by transp), D₃ मन प्रिय K₄ त्वया यद्यप्रिय वच, B Dc Dn D₄ 6 त्वयाद्य (B₄ यस्त्रया) प्रियमात्मन — ^e) B₁ Dn₁ n₃ T₂ G₁ 3 यस्वेतदामीष्टु — ^d) Ś₁ K₁ 2 वृष्णा^a (for मकरा^a) — ^f) S₁ तम् (for तद्) — After

रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ३
 एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
 एनमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरत्रवीत् ॥ ४
 न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।
 कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न साप्रतम् ॥ ५
 अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेश्परः ।
 अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ६
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
 कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।
 बलवर्षप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ७
 तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्बह ।

युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८
 भीम उवाच ।

युगसंख्यां समाचक्ष्व आचार च युगे युगे ।
 धर्मकामार्थभावांश्च वर्ष्म वीर्यं भवाभवौ ॥ ९
 हनूमानुवाच ।

कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
 कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १०
 न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ ११
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयाः ॥ १२

J, D₂ reads 3 147 39-41

4 K₄ G₁ M₂ om 4^{ab} — ^b) T G₂ ३ ततो (for च ते) — ^c) S₁ K₁ तु (for स)

5 Before 5, M₁ ins हनू — ^a) T₁ G₁ तदशक्य, G₂ ४ तत्र शक्य (for न तच्छक्य) — ^b) Ś₁ K₁ ३ रूप चाप्रतिम भुवि, K₂ न चैवान्येन केनचित्, G₁ रूपमन्येन वा पुन — D₂ om (hapl) from काला (in 5^c) up to प्रध्वंसन (in 6^c) — ^d) B Dn D₄ ० T₁ G₂ न सा वर्तते साप्रत — After 5, S ins

710* ततोऽद्य दुष्कर द्रष्टु मम रूप नरोत्तम ।

[G₁ M तेन तद् (for ततोऽद्य) G₁ भीम (for द्रष्टु)]

6 D₂ om up to प्रध्वंसन (cf v 1 5) — ^d) T G₂₋₄ न ताद्यत् (for नाद्य तद्) Ś₁ K₁ २ च (for मे)

7 ^b) B₂ Dc Dn₂ देव- (for देवा) K₄ दिव्या ब्रह्मपं यज्ञथा, D₄ S सिद्धा (T₁ M₁ सिद्ध) देवर्षयस्तथा (T₁ दा) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ३ T₁ सर्वेषु (for समनु) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ B₁ D₂ यथा भावि, D₁ ३ T₂ (after corr) G₁ ३ तथा भावा, T₂ (before corr) G₂ भावाभावा — After 7^{cd}, S (except M₁) ins

711* काल काल ममामाद्य नराणां नरपुंगव ।

— M₁ om (hapl) 7^d-9^b — ^c) S₁ K₂ B₁ बल वर्ष्म; Dc वर्ष्मवीर्यं, T₁ ३ (before corr) बलवस्तु, G₂ बद्धवस्तु (for बलवर्ष्म) K₁ प्रभावश्च, K₂ प्रभावाश्च, G₁ प्रभावान्दिह (for प्रभामा हि) K₃ बल पुरपभावश्च — ^f) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ३ हीयते च, G₁ प्रभवति (for प्रहीयन्ति)

8 M₁ om 8 (cf v 1 7) — ^a) S₁ K₁ ३ तु महद्, L₂ न मे, B₃ ४ Dn यत तद्, D₁ ३ मम तद् (for तव तद्) — ^b) B₂ ऋव (for द्बह) K₄ द्रष्टु शक्यमि भारत — ^c)

D₁₋₃ G₁ २ M^a वर्तेह (for वर्तामि)

9 M₁ om 9^{ab} (of v 1 7) — ^a) D₁ ३ T₁ G₁ २ ४ M₂ ममा (for समा) — ^b) Ś₁ K₁ २ स्वाचार, K₄ D₁₋₃ ३ S (except G₄, M₁ om) आचारान् (for आचार) — ^c) D₂ T₁ G₂ ४ धर्मार्थकाम, T₂ G₃ धर्मार्थभावा (for धर्मकामार्थ) S₁ K₁ ३ भावाना, T₂ G₃ कामाश्च (for भावाश्च) — ^d) Ś₁ K₁ २ कर्मवीर्यं (K₁ र्यं) भवाभव, K₃ धर्म वीर्यं भवाभवौ, K₄ तथा वीर्यं, B₁₋₃ D₄ ० T G₂ ४ M₂ वर्ष्मवीर्यं (B₁ वर्ष्मवीर्यं, B₂ म कर्मवीर्यं, B₃ D₄ ० T₁ M₂ वर्ष्मवीर्यं) भं, B₄ Dn D₃ कर्मवीर्यं (D₃ र्यं) भं; Dc धर्म वीर्यं भं, D₁ ३ कर्म वीर्यं भवाभवान्

10 A few MSS हनुमान् — ^a) K₄ G₁ M युगश्रेष्ठ, G₂ युग तत्र (for युग तात) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ३ नरोत्तम (for युगो)

11 ^b) Ś₁ K₁ २ Dc D₁ ३ न च क्षीयति, K₃ B Dn D₂₋₄ ० क्षीयते न च (by transp), T G₂ ३ न क्षीयति च K₄ न च प्रक्षीयति प्रजा (sic) — ^c) B₁ युगे काले (for युग नाम) — ^d) B₁ कालेन गुणिता गता; T₂ G₂ ३ कालो नु मह (G₂ गुण) ता गत

12 ^{ab}) S₁ K B₁₋₃ Dc₂ D₁₋₃ M₁ गधर्वा (for गन्धर्व) T₁ किंनरा (for पन्नगा) — ^c) K₄ काले (for तात) — ^d) T₁ नादान, G₂ ४ न दान- (for तदान) Ś₁ K₁ B₁₋₃ Dn D₃ ३ ० क्रयविक्रय, K₃ B₄ D₂ M₁ विक्रयौ, Dc क्रयविक्रमौ K₄ D₁ ३ दानाध्ययनविभ्रमा

13 B₄ transp 13^c and 14^c — ^a) S₁ L₁₋₃ D₂ यज्ञस्त्ववेद (K₂ दा, D₂ दा), K₄ Dc D₁₋₃ क्रययज्ञुर्वै (K₄ र्भै) दा, B Dn D₄ ० G₁ क्रययज्ञुर्वर्णा (for यज्ञस्त्ववर्णा) — ^b) Ś₁ K₁ २ transp न and च K₄ G₂ माननी (for

न सामयजुःश्रवणाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १३
 न तस्मिन् युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नास्यया नापि रुदितं न दर्पो नापि पैशुनम् ॥ १४
 न विग्रहः कुतस्तन्त्री न द्वेषो नापि वैकृतम् ।
 न भयं न च संतापो न चेभ्यां न च मत्सरः ॥ १५
 ततः परमकं ब्रह्म या गतिर्योगिना परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुद्धो नारायणस्तदा ॥ १६
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
 कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १७
 समाश्रमं समाचारं समज्ञानमतीवलम् ।

तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्तवन् ॥ १८
 एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ १९
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
 अकामफलसंयोगात्प्राप्तवन्ति परां गतिम् ॥ २०
 आत्मयोगममायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २१
 एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ २२
 पादेन हसते धर्मो रक्तता याति चाच्युतः ।
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ २३

C 3 11248
 B 3 149 24
 K 3 151 26

मानवी) D₃ क्रिया चानीत्यवाधिनी — °) T₁ G₁ ३ M₂
 अभिध्याय, T₂ G₃ ४ धान- (for ध्याय) K₄ यच्च, M₁
 नात्र, M₂ यत्र (for तत्र) — °) S₁ K₁ ४ D₁ ३ ४ धर्मं,
 K₃ धर्मं (for धर्मं) T₁ सत्य च, T₂ G₂₋₄ स्वाध्याय (for
 संन्यास)

14 °) S₁ K₁ ३ नैतस्मिन्, D₃ तस्मिश्च (for न तस्मिन्)
 D₁ ३ युगमसर्गो, T G₂ ३ वागमसर्गो (T₁ र्त्) K₃ न च
 तस्मिन्नुपासर्गो — °) D₁ ३ वैकृत, G₄ नाधयो (for व्याधयो)
 — B₄ transp 13^a and 14^c — °) S₁ नाभिसरण, K₁₋₃
 D₁₋₃ नाभिच(D₃ व)रण (for नापि रुदित) — °) T₂
 G₂₋₄ न च (for नापि) B Dc Dn D₄ ३ वैकृत (for
 पैशुनम्), cf 15^b

15 Dn₃ om (hapl) 15^{ab} — °) S₁ K₂ Dc विग्रह-
 कृता (Dc तस्), K₁ हि ग्रह कुना (sic), T₁ G₄ विग्रह
 ऋधस, T₂ G₃ विग्रह कृतस् (for विग्रह कुतस्) K₄ न
 विभ्रम कुत सभो — °) K₄ नास्ति, B₃ Dn (Dn₃ om)
 D₄ ३ न च (for नापि) S₁ K₁₋₃ Dc D₅ मत्सर, B Dn
 (Dn₃ om) D₄ ३ पैशुन, D₁₋₃ [अ]शोभन (for वैकृतम्),
 cf 14^d — °) Dn₃ नास्य, T₁ G₁ न भियो (for न भय)
 B Dn D₄ ३ T₂ G₃ नापि (for न च) — °) K₄ नापि (for
 the second न च) S₁ K₁₋₃ D₅ वै कलि, Dc विभ्रम
 (for मत्सर)

16 D₅ om 16^{a-18} — °) S₁ K₂ B₁ ३ ४ Dc Dn₂
 D₄ ३ M₁ तप (for तत) K₄ ब्रह्मन् (for ब्रह्म) — °)
 K₄ B D (except D₁₋₃) सा (for या) B₄ T₁ पुरा (for
 परा) — °) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ प्रभुः, B₁ तथा (for तदा)

17 D₅ om 17 (cf v l 16) — °) Dc₂ शुभं (for
 कृतं) — °) T G₂₋₄ समवति (for समभवन्) — °)

D₁₋₃ T G₁ ३ ४ धर्मं (for कर्मं)

18 D₅ om 18^{ab} (cf v l 16) — °) S₁ समाश्रयाः
 K₁ ३ M₁ श्रमा, K₄ स्वमाश्रम, B₁₋₃ Dn D₁ ३ ४ ३ श्रय
 (for श्रम) S₁ K₁ ३ समाचारा — °) S₁ K₁ ३ सर्वं,
 K₄ स्व च (for सम) K₃ 4m B D (D₅ om) T₂ (after
 corr) G₁ ३ ज्ञान (for ज्ञान) S₁ K₁ ३ M₁ मतीवला.,
 K₃ 4m D₃ महीतल, K₄ पिधेवैल, B Dc Dn D₁ ३ ४ ३
 T₂ (after corr) G₃ च (B₁ अं, Dc D₁ ३ हि) केवल, T₁
 G₁ मतिवैल, G₂ मति वल (for मतीवलम्) — °) T G
 सर्वं (for समं) — °) S₁ K₁ ३ D₅ T₂ G₁₋₃ वर्णं, T₁
 सर्वं (for वर्णां) S₁ K₂ धर्मां, K₁ धर्मं, D₅ G₂ धर्मस्
 (for धर्मान्) S₁ K₁ ३ समाप्तवन्, Dn₃ D₁ ३ अवाप्तयु,
 T₂ G₃ अवाप्तयात्

19 °) S₁ K₁ ३ D₅ एकवर्णं, B D₅ देव, Dn D₄
 एक (Dn₁ D₄ क) देव (for एकवेद) B Dn D₅ T₂ G₃
 सदां (for समां)

20 °) K₃ Dn₂ D₄ चातुराश्रम, K₄ T G₂₋₄ M₂ चतु-
 राश्रमं — °) T₁ सयोगा, T₂ (before corr) G₄ सयोगा

21 °) K₁ ३ D₁ ४ T₁ G₄ M₂ वैर्णस्य, T₂ (before
 corr) वैर्ण्यं च T₂ (before corr) शाश्वत

22 °) K₁ ३ D₁ ३ सत्व, K₃ M सर्वं, B₁ D₃ (m as
 in text) T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ४ सत्य (for सत्र)

23 °) T G₃ ४ हीयते, G₂ प्रस्यं (for हसं) Dn₂
 पादेन ऊनो धर्मश्च — °) T G₂₋₄ वै हरि (for चाच्युत)

24 D₂ T₁ G₄ om (hapl) 24^{a-25} — °) S₁
 धर्मां (for यज्ञां) D₅ स्वधर्मस्था क्रियावतो (=25°)
 — °) K₃ धर्मश्च, D₄ M₁ धर्म्यां (for वर्मां) D₅ ततो
 यज्ञ प्रवर्तते (text reading was written and erased)

ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
 त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोदयाः ॥ २४
 प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २५
 द्वापरेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २६
 ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनुचश्च तथापरे ॥ २७
 एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
 तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ २८
 एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।

सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ २९
 सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा दैवतकारिताः ॥ ३०
 यैरर्घ्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
 कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ॥ ३१
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३२
 तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३३
 ईतयो व्याधयस्तन्द्नी दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
 उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३४

— After 24^{ab}, Ś1 K1 2 read 28^{cd} for the first time, repeating it in its proper place — B2 D3 6 om 24^c-25^b, D3 om 24^{cd} — °) T2 G1-3 'सयुक्ता', M1 'सकल्पात्' — °) Dn T2 G3 'पगा' (for 'दया')

25 B2 D2 4 4 T1 G4 om 25^{ab} (cf v1 24) — °) S1 K1 2 प्रचलते, K4 T2 G2 3 M प्रचरति Ś1 K1-3 Dc D1 3 5 न ते, K4 T2 G3 ततो, G2 तपो (for न वै) K3 B1 धर्मात्, T2 G3 धर्मान्, G3 धर्म (for धर्मात्) — °) D1 3 'धर्म' (for 'दान') — After 25^{ab}, B1 3 4 Dc repeat 24^{ab}! — °) D5 M3 स्वकर्मस्था K4 प्रजा सर्वा (for क्रिया) — °) K4 राजन्, B Dn D4 6 T G2-4 नरास् (for जनास्)

26 °) K2 3 Dc Dn D4-6 T2 G3 च, B4 हि, D1 2 तु (for अपि) — °) K3 D4 द्विभागो न, B4 द्विपादोन, S (except G1) द्विभागेन — °) S1 K1-3 Dc Dn3 D1-3 6 च (for वै) S (except G3, T2 before com) विष्णुः पीतत्वमायाति

27 Ś1 K1 2 om 27^{ab} — °) D5 [अ]परे द्विजा, T1 परे तदा, T2 G3 परे तथा, G1 2 4 [अ]परे तथा, M2 [अ]परे जना (and तथा also) (for तथापरे) K4 B2 Dn3 D1 2 om 27^{cd} — °) D3 [अ]वेदा (for [अ]नुच) T G सत्यं चैवानृत तथा (T1 तदा)

28 °) K1 3 वर्तते, G4 नियता, M1 क्रियते, M2 धीयं (for नीयं) — S1 K1 2 repeat 28^{cd} here, reading it for the first time after 24^{ab} — °) Ś1 K1 2 (all first time) तपोधर्मं, G2 प्रयुक्ता

29 = (var) 5 43 25^{abcd} — °) B1 'देवस्य (for 'वेदस्य) K4 [अ]ज्ञाने (for [अ]ज्ञानात्) Ś1 K1 2 Dc

M3 एकस्य वेदस्याज्ञानाद् — °) S (except T1 M2) स्मृता (for कृता) — °) Ś1 K2-4 B D (except D1 3) T2 G3 M2 सत्वस्य (for सत्यस्य) K4 चैव, T1 चैक; M1 चापि (for चेह) D3 (sup lxx as in text) M2 विज्ञानात्, M1 [अ]विज्ञानात् (for विभ्रंशात्) — °) K4 B1 3 Dc M2 सत्वे (for सत्ये)

30 °) = 5 43 26° K3 B1 4 Dc M2 सत्वात्, T1 सत्य (for सत्यात्) T G3 4 प्रमुच्यं (for प्रच्यव) — °) Dc2 T G तथा (for तदा) Ś1 K1 2 4 दैवेन, K3 ते देव- B D वै दैव- (B2 Dn D2 4 देव) (for दैवत)

31 °) K4 S (except T1 G1) तैर् (for चैर्) — °) K4 G1 2 M यज्ञं (for स्वर्गं)

32 °) K3 D3 नश्यति (for क्षीयन्ति) K1 D4 6 G4 धर्मत (for [अ]धर्मत)

33 °) S1 K1 Dc प्रणश्यति (for प्रशा) — °) K3 D2 3 G1 M2 धर्मा यज्ञं, G4 यज्ञधर्म- (by transp) T1 M1 तदा (for तथा)

34 K1 2 om (hapl) 34^{ab}, D2 om (hapl) 34 — °) T2 (after com) क्षुद्ध्य (for व्याधयस्) K3 चेहा; Dc Dn3 M2 तद्दीर्, T G2-4 चैव (for तन्द्नी) — °) T1 क्रोधा दोषा (by transp), G1 दोषा क्रौर्या K3 दोषो क्रोधो दमास्तथा — T1 om (hapl) 34^{cd} — °) D3 उपप्लवा B2 Dn प्र (for च) K3 4 D1 6 G1 2 4 M वर्धते (for वर्तन्ते) — °) T2 (after corr) G3 ईतय (for आधय) B Dc Dn D1 3m 4-8 T2 G3 क्षुद्ध्य (for व्याधयस्) M1 धर्मश्च क्षीयते क्रमात्

35 Ś1 K1 2 4 B2-4 D3 G1 om (hapl) 35^{cd} — °) K3 Dc D3 M धर्मेष्वावर्तमानेषु

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३५
लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३६
एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।

युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३७
यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ३८
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

भीम उवाच ।

पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा पुवंगमः ।
तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २

भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ॥ ३
तद्रूपं कदलीपण्डं छादयन्नमितद्युतिः ।
गिरेश्चोच्छ्रयमागम्य तस्थौ तत्र स वानरः ॥ ४
समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ।
ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।

C 3 11269
B 3 150 5
K 3 152 6

36 ^{b)} T₁ भावा लोके प्रवर्तिता — ^{c)} D₁ T₁ G₁ ३
°क्षये (for °क्षय-) K₁ D₁ ३ °कृतो धर्मं , K₄ G₂ °कृतान्ध
मान् (for कृता धर्मा) — ^{d)} Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ ६ प्रधा-
नानि, T₂ G₃ प्रयाणानि (for प्रार्थं) S₁ K₁ प्र, K₃ (both)
वि and प्र, K₄ B₂ ३ D₁ ३ T₁ G₁ ३ ४ M₂ च (for वि-)
M₁ प्रार्थनापूर्विका स्मृता

37 D₁ om 37, T₁ om 37^{ab} — ^{b)} Ś₁ K₁₋₃ D₀
D₃ ३ G₁ नचिराद् (for अचिराद्) S₁ K₁₋₃ D₀ D₃ प्रतिप-
त्स्यते, K₄ सप्रवर्तते, D₂ ३ यत्प्रवर्तते — ^{c)} K₄ (hyper-
metric) एतच्च (m द्योतत्), T G चैव (G₁ चेम) (for
त्वेतत्)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ M₁
आरण्य — Sub parvan K₄ B₁ ३ ४ D_n D₄ ६ (all
om sub parvan name) mention only कदलीखड (K₄
°खडप्रवेश), B₂ likewise, only गधमादनप्रवेश (followed
by कदलीपण्ड), D₀, only पुष्पाभिहरण and कदलीखड, D₁,
only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश), and
G₁, only सौगधिकारण — Adhy name K₃ हनुमन्नीम-
सेनसमागमे युगसख्या, D₀ D₁₋₃ हनुमन्नीमसमागम, D_n
D₄ ६ हनुमदर्शन, D₅ युगसख्यान, G₁ हनुमन्नीमसवादे युग-
सख्याकथन, M₁ युगधर्मकथन — Adhy no (figures,

words or both) D_{n1} n₂ 148 (as in text), D_{n3}
149, D₁ 156, T₁ 150, T₂ G M 151 (M₂ 153)
— Śloka no D_n D₁ 40

149

3 ^{b)} M सुमहत् (M₂ °हा) कपि — After 3^{ab}, S
ms (a variant of 2^{cd})

742* तद्रूप यत्पुरा तस्य यभूवोदधिलङ्घने ।
— ^{c)} Ś₁ च वीरस्य (for ततोऽतीव) K₁ ३ स देहस्तस्य
वीरस्य, K₄ स्व देह वर्धयामास — ^{d)} K₃ D₁₋₃ [अ]वर्धता
यामं, K₄ हनुमान्पवनात्मज, M वृद्ध आयामं

4 ^{c)} Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ तदीवं, K₄ B₁₋₃ D_n D₄ ६ M
सद्गुम, B₄ D₀ सद्रूप (for तद्रूप) Many N MSS °खड
(for °पण्ड) — ^{c)} Ś₁ K₁ ३ चिर चोच्छ्रायम्, B₁ (m as
in text) शिखरोच्छ्रायम्, D_{n3} n₃ D₁ ३ गिरिशो°, T₂ G₂₋₄
गिरेश्चोच्छ्रायम् M₁ om च K₃ ४ B D आक्रम्य, G₁
आसाद्य, M₁ आवृत्य (for आगम्य) — ^{d)} B₂ D_n D₄ ६
च (for स) K₄ तस्थौ गिरिनिवापर

5 ^{b)} D₁₋₃ ३ भास्कर (for पर्वत) K₄ तत्रासौ वा
नरोत्तम — ^{d)} B₂₋₄ D (except D₁₋₃ ३) °कुटिलानन

6 ^{c)} K₃ ४ D₁₋₃ विसिम्भये, K₃ स्थिषेत, B D_{n1} B

C 3 11270
B 3 150 6
K 3 152 6

दीर्घलाङ्गलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ ५
तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवमन्दनः ।
विसिस्मिये तदा भीमो जहृपे च पुनः पुनः ॥ ६
तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ७
आवभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ।
एतावदिह शक्तस्त्वं रूपं द्रष्टुं ममानघ ॥ ८
वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९
तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यमन्दरसंनिभम् ।
दृष्ट्वा हनूमतो वर्षमं संध्रान्तः पवनात्मजः ॥ १०
प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ ११
दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२

न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाऋमिमोदितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं मेनाऋमिव पर्वतम् ॥ १३
विस्मयश्च मे वीर मुमहान्मनमोऽद्य वै ।
यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४
त्वमेव शक्तस्ता लङ्का मयोधां महनाहनाम् ।
खनाहुवलमाश्रित्य विनाशयितुमोजमा ॥ १५
न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
तव नैऋस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६
एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्छुवगर्षभः ।
प्रत्युवाच ततो राम्यं स्निग्धगम्भीर्या गिरा ॥ १७
एवमेतन्महावाहो यथा वदामि भारत ।
भीमसेन न पर्याप्तो ममामौ राक्षसाधमः ॥ १८
मया तु तस्मिन्निहते रावणे लोकरुण्डके ।
कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ १९
तेन वीरेण हत्वा तु सगणं राक्षसाधिपम् ।

(except G₁) *सिस्मिये K₃ Dc D₅ पार्षो (for भीमो)
— ^d) D₁₋₃ जहृपं, T G₂₋₄ जहृपं

8 ^c) T₂ G₃ ष्व (for इह) — ^d) B₄ Dn D₂ ०
T₂ G₃ द्रष्टु रूप (by transp)

9 ^a) Ś₁ वर्धतश्, K D₂ 3 वर्धते, B₂ G₄ M वर्धेय, Dc
वर्धये, T₁ यदेव, G₂ यदेव T₁ G₄ [अ]भूतोय (for [अ]तो
भूयो) — ^b) D₁ यावान्मे; T₁ यन्मे तन् K₁ T₂ G₂ 3
मनमीप्सित, B₂ 3 D (except D₁₋₃) T₁ मनमि स्थित
K₄ यावदिच्छा भवेन्मम

10 Before 10, K₃ 4 B Do Dn D₃ (marg) 4 ०
T₂ G₃ ins वैदापायन उ^० (T₂ G₃ om उ^०) — ^b) B
(B₁ marg) Dn D₄ ० *पर्वतं — ^c) Some MSS
हनूमतो K₄ D₅ T G₂₋₄ रूप (for वर्धं)

11 ^d) Some MSS हनूमतम् Ś₁ K₁ 2 अपस्थित,
K₄ M₂ उपस्थित (for अपस्थितम्)

13 ^a) Dc नाह (for न हि) K₄ G₁ शक्नोमि (for
शक्नोमि) B₁ S ते (for त्वा) D₁₋₃ द्रष्टु त्वा न हि शक्नोमि

14 ^a) Ś₁ T₁ G₄ महा, T₂ G₃ महान्, G₁ [ए]प मे
(for [ए]व मे) — ^d) Dn₂ T₃ G₂₋₄ यात् (for गात्)

15 ^b) Ś₁ K₁ 2 transp स and सह Dn D₅ सु
(for स) K₄ T G₁ 3 रावणा (for वाहनाम्) — ^d)
B₁ 3 4 Dn D₄ ० अजसा (for ओजसा)

16 ^c) Ś₁ K D₁₋₃ 3 अपर्याप्तनैऋस्य, T₁ G₂ न वै
वैऋस्य पं; T₂ G₁ 3 4 न चैव नत्र पं, M नर्वैऋस्य पर्याप्तो
— ^d) S₁ राक्षस (for रावण) M न चापौ राक्षसाधम

17 Before 17, K₁ 3 B D (except D₂ 2 4) ins
धैरा उ^० — ^a) K₃ 4 D₂ 3 स (for तु) — ^b) Some
MSS हनुमान् B_{1m} 4 Dn D₄ ० छत्रगोत्तम, T G₂ 3
नरत्पन, G₁ छत्रगेश्वर; G₄ मनुवर्षन

18 Before 18, N (except K₄ D₃ marg sec m)
ins हनू(०)नुमानुवाच — ^d) K₄ यथासौ; M₂ न चासौ
(for ममामौ) S₁ K D₅ धिप (for धम.) G₁ रावण
सगणो युधि (= 16^d)

19 ^a) B D (except D₁₋₃ 3) G₁ M निहते तस्मिन्
(by transp) — ^b) D₂ मरले (for रावणे) B₂ लोक
वारणे, T G₂₋₄ रावण — ^c) K₃ 4 D₁ 3 न स्वाद् (for
नश्येद्) — ^d) K₄ D₁ 3 समी (for उपे) S₁ तदेन
निरीक्षित (sic); K₁ D₂ [इ]त्यत एव समीक्षित, K₂ D₃
[अ]त एतस्मिन्, T G₂₋₄ तत एवमुपे, G₁ M₂ [इ]त्यत एतदुपे,
M₁ [इ]त्यत एतदुपे

20 ^a) B Dn D₄ ० T G₂₋₄ त हत्वा, M₁ गत्वा तु (for
हत्वा तु) S₁ K Dc D₁₋₃ ० तेन हत्वा तु (D₁ 3 सु; D₃ स)
वीरेण (Dc रामेण) — ^b) B_{1m} 3 4 Dn D₁ 4 ० T G
धम (for धिपम्) — ^c) L₃ Dc₂ D₄ T₁ G₂ स्वपुरीं, G₁

आनीता स्वपुरं सीता लोके कीर्तिश्च स्थापिता ॥ २०
तद्रच्छ विपुलप्रज्ञं धातुः प्रियहिते रतः ।
अरिं श्रेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २१
एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २२
न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २३
वल्लिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २४
मा तात माहसं कार्पाः स्वधर्ममनुपालय ।
स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २५
न हि धर्ममविज्ञाय बृहाननुपसेव्य च ।
धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २६

अथमो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्ममञ्जितः ।
विज्ञातव्यो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ २७
आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २८
वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ २९
पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याथो योनिषोषणैः ।
वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ३०
त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विज्ञानताम् ।
ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिलोक्यात्रा विधीयते ॥ ३१
सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३२
वार्ताधर्मो ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।

C. 3 1197
B. 3 150 33
K. 3 152 34

स्वा पुर्वी, M: स्वपुरं (for स्वपुर) — ^d) S₁ K Dc D₁₋₃ ५
लोके च (Dc लोकेषु) स्थापित यत्र, B Dn D₄ ६ T G₂₋₄
कीर्तिश्च (Dn D_६ 'त्रि') स्थापिता नृपु

23 ^b) S₁ K₁ ५ T₁ G₁ ३ M कुसुमा(S₁ K₄ M₃ 'मो')
पचय, G₂ कुसुमानयन — ^c) S₁ वि, G₂ M₂ [इ]इ (for
हि) G₁ विज्ञानता (विशेषत also)

24 ^b) S₁ K Dc D₂ ३ ५ पुरुषर्षभ — ^c) G₂ ५ देवता
हि (for 'दैव')

25 ^b) B Dn D₄ ६ परि (for अनु) D₁₋₃ 'पालयन्
— ^c) T G स्वर्भूमस्थापन वस्यं — ^d) K₁ ३ D₁ ३ गणयन्त्र,
K₃ ५ B₄ Dn D₂ ५ गमयन्त्र, T₁ [आ]गमनेस्व (for [आ]
गमयन्त्र) S₁ बुध्या विगणय स्वयन्

26 ^c) S₁ K B₂ ५ D₁₋₃ ५ शास्त्रम्, M धर्मान् (for
धर्मन्) S₁ D₁ अत्र (for अत्रि) — ^b) S₁ बृहानविगणय
वा — ^c) N धर्मायौ (for धर्मो वै) S₁ K₂ विचितु (for
वेदितु) N शक्यौ, G₁ शक्य

27 ^a) S₁ K₁₋₃ यत्र, S (except T₂ G₃) यत्र (for
यत्र) — ^c) B₁₋₃ Dn D₄ ६ T₁ स विज्ञेयो, D₁ ३ विख्या-
तव्यो, T₂ G₃ विज्ञातव्ये Dc हि भागेन (for वि) — ^d)
T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र) B₄ बुद्धय (for [अ]बुद्धय)

28 ^a) Dc 'प्रभवो — ^b) B₁ ३ Dn D₄ ६ धम वेदा-
प्रतिष्ठिता — D₄ ६ om (hapl) 28^{cd} — ^c) S (except
T₁) वेदाद् (for वेदेर्) — ^d) B₃ M₂ यज्ञे, T₂ G यज्ञाद्
(for यज्ञेर्) S₁ K₂ B₂₋₄ D₁ ३ वेदा (for देवा)

29 ^a) S₁ K D₂ ६ विधानज्ञेर् — ^b) S₁ स्प्यति,

K₁ ३ नृप्यति, K₃ नृप्यति, K₄ D₁₋₃ ऋष्य(D₃ इष्य-
[sup lin इष्य])ति (for धार्यन्ति) — ^c) K₁ 'नैर्युक्तैः
(sic), K₃ ५ Dc Dn₁ D₁₋₄ न.प्रोक्तैः, B₂ 'नज्ञैश्च (for
'नोक्तैश्च) — D₄ om (hapl) from मानवा (in 29^d)
up to धार्यते (in 30^c) — ^d) S₁ K D₁₋₃ ऋष्यति (K₃
नृप्यति) (for धार्यन्ति)

30 D₄ om up to धार्यते (cf v.l. 29) — ^a) S
वस्यकरं — ^b) D₅ कृष्यथो, T G₂ ५ M कृष्यथैर् (for
कृष्याथो) K₃ ५ B Dc Dn D₃ ६ T₂ (after corr) G₃
कृष्या(G₃ 'पि)गोजा(K₄ 'द्यो)विपो', D₃ कृष्या योपाविपो',
G₁ कृष्या चाधानिपो', text as in S₁ K₁ ३ D₁ — ^c) S₁
K₁ ३ ५ D₁ ३ (m as in text) ५ विद्या (for वार्त) K₄
वर्म, D₃ लोकौ, T₁ वर्म (for सर्व) — ^d) S₁ K₁ ३ धर्मैरे
भिर्, D₃ धर्मोपैतेर्, T₁ सर्वं धर्मैर् (for धर्मैरेतेर्)

31 ^a) S₁ K D₁₋₃ ५ M त्रयीति (K₃ त्रयी तु) निश्चिता
बुद्धे (S₁ बुद्धे, M वार्ता), T G दण्डनीतिस्त्रयीवार्ता (G₂
'नी') — ^b) S₁ K D₁₋₃ ५ विधानत, T₁ मनोमंता, T₂
G₂₋₄ जगुर्मंता (for विजा) — ^c) T₁ ३ (before corr)
G₂ ५ M₁ प्रवृत्ताभिर् (for प्रयु) — ^d) T₂ G₃ प्रवर्तते
(for विधी)

32 ^a) S₁ K₁ ३ सर्वं, K₃ D₃ मा वै, K₄ D₃ मता,
D₁ ३ मा च (for सा चेद्) D₁ कर्म; D₃ वर्म (for धर्म-)
B Dc Dn D₄ ६ कृता (B₂ कृते) (for क्रिया) — ^b)
T₁ त्रयीधर्मं न ते, M₂ 'वर्मादते — ^c) G₁ M विना (for
ऋते) — ^d) S₁ D₁ ऋत (for इद्)

सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्हेतैर्धर्मैः स्यन्ति वै प्रजाः ॥ ३३

द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकैर्वैकवर्णिकः ।

यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३४

याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।

पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३५

शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।

भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥ ३६

क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।

स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३७

वृद्धैः संमन्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।

33 °) K₁ हि वर्तन्त्यो, K₃ 4 D₀ D₁₋₃ G₁ M छति-
(K₄ G₁ M₂ छधि, D₃ स्वति)ष्ट्यो, D_n D₄ 6 T₂ (after
corr) G₃ 4 ह्यवर्तिन्यो — S₁ K₁ om (hapl) 33^{cd}
— °) K₄ D₁₋₃ 5 अ (for सु-)! — °) K₂ 3 B D_n
D₄ 6 T₂ (after corr) G₃ M धर्मं, G₁ धर्मं (for धर्मं)
K₄ D₁₋₃ 5 सीदति (for सूयन्ति)

34 °) Ś₁ K₁ 2 परमो (for अमृत) D₁ तच (for
धर्मो) K₄ द्विजानामथ ये धर्मा, B D_n D₄ 6 T₂ G₃ द्विजा-
तोनामृत धर्मो — °) Ś₁ K D₀ D₂ 3 5 धर्मेश (K₃
धर्मान्), D₁ धर्मेश (for लोकेश) T G °लक्षण (G₁
°वर्णक)

35 °) B D₀ D_n D₁ 4 6 °ध्यापन, D₂ 5 °ध्ययने, T₁
G₁ 4 °ध्यापना (for °ध्यापने) K₁ 3 चोभौ, B D (except
D₁₋₃ 5) विप्रे (for चोभे) — °) B D (except D₁₋₃ 5)
धर्मश्चैव (B₁ 3 D₀ °क), G₄ ब्राह्मणस्य (for ब्राह्म) S
(except G₂ M₁) परि (for प्रति) — °) K₃ B₁ 3 D₀
D₁₋₃ 8 च; K₄ तु (for त्रै)

36 °) K₂ G₄ [अ]ति, K₃ [आ]शु, D_n D₄ 6 T G₃ M₂
च (for तु) — °) A few MSS भैक्ष्य T₁ चापि, T₂
G₂₋₄ चैव, G₁ धर्मो, M₁ एव, M₂ हीनो (for हीनास्) — °)
T₁ G₁ M यथैव Ś₁ K₂ D_n D₃ 6 गुरुवासिता, K₁ °वा-
सित, K₃ B D₀ D₁₋₃ 5 °वासिन (B₂ °सेविता)

37 °) S₁ K D (except D₁₋₃ 5) क्षत्रधर्मण, B₂ 4
°धर्मोय, T₂ (before corr) G₄ तत्र धर्मोत्र M₁ तथैव
चात्र कौन्तेय — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 कुरु (for तव) K₄
कर्माभि, B धर्मोभि (B₂ °य), D_n D₄ 6 T₂ G₃ 4 धर्मोत्र,
T₁ धर्मोपि, G₂ धर्मो हि (for धर्माभि) T₂ (before corr)
कारण (for रक्षणम्)

38 °) T₂ (before corr) G₄ श्रिया° (for श्रुता°) — °)

सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३८

निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।

तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ३९

तस्मादेशे च दुर्गे च शत्रुमित्रवलेषु च ।

नित्यं चारेण वोढूयं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४०

राज्ञामुपायाश्चत्वारो बुद्धिमन्त्रः पराक्रमः ।

निग्रहानुग्रहौ चैव दाक्ष्यं तत्कार्यसाधनम् ॥ ४१

साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।

साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४२

मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।

Ś₁ K₁ 3 स्वस्थित, K₃ सुस्त्रिग्व, B D (except D₂ 5) G₁
आस्थित S₁ K₁ 3 चास्त्रि, B₂ 4 D₀ श्नाति, G₂ 4 श्नाधि
S₁ K₁ 3 धर्मेण (for दण्डेन) K₄ सुस्थितस्यापि दण्डेन, T₁
सुस्थिरश्चाप्यद°

39 K₄ om 39°-41°, D₁₋₃ 5 om 39 — °) S₁
K (K₄ om) निग्रहानुग्रहे, S °हप्रग्रहे — °) S नेता (for
राजा) — °) K₃ B D (D₁₋₃ 5 om) भवति (for भवति)
— °) K₂ 3 B D (D₁₋₃ 5 om) मर्यादा° स्थिता°

40 K₄ om 40 (cf v 1 39) — °) T G₂₋₄ तस्माद्दे-
शेषु दुर्गेषु — °) S₁ K₁ 3 वृद्धिक्षयौ, K₃ T₂ (before corr)
G₄ M₁ वृद्धि क्षय, B₂ वृद्धि क्षय, B₃ T₁ G₂ M₂ वृद्धिक्षय
Ś₁ K₂ यथा (for तथा)

41 K₄ om 41° (cf v 1 39) — °) K₃ B D M₂
राज्ञामुपायश्चाराश्च — °) S₁ K₁ D₀ बुद्धिमत्, K₂ B D₀ D_n
D₄₋₆ M₁ बुद्धिमत्, K₃ D₂ 3 T G M₂ बुद्धिमत् (T₁ °त्र)
Ś₁ K₂ B₁ 2 4 D (except D₁₋₃) M₁ पराक्रमा, T₁ विनि-
ग्रहः, G₂ पराक्रमै — °) B₁ निग्रहेषु ग्रहे, B_{1m} 3 4 D
(except D₁₋₃ 5) T₂ G₃ निग्रहप्रग्रहौ (B₂ T₂ G₃ °हश्),
T₁ G₂ 4 निग्रह प्रग्रहश्, M₂ निग्रहानुग्रह K₃ D₀ D₁₋₃ 5
चोभौ, K₄ G₁ M चापि (for चैव) — °) K₂ B₁ 2 4 D_n
D₄ 6 T G₂₋₄ चै, K₃ B₃ D₁ 3 G₁ M चेत् (for तत्) B
D_n D₄ 6 T₁ G₁ कार्यसाधक, M °साधक°

42 K₁ om 42°-43° — °) K₄ B D (except D_n
D₁₋₃ 5) कर्माणि (for कार्याणि)

43 K₁ om 43° (cf v 1 42) — °) K₄ चारश्च,
B₄ D_n D₄ चराश्च, G₁ चचार T G₃ 3 पालिता हि (T₁
°तानि) नरर्षभ, G₂ पालिता भरतर्षभ — °) S₁ K₁ 3 B₃ 4
D₄ 6 सुमन्त्रिते नये, B₁ 2 D_n D₅ °तेन या, T₁ °तेषु तै, T₂
G M₁ °तनयै, M₂ °सुनयै S (except T₁) सद्भिस् (for

सुमन्त्रितैर्नयैः सिद्धिस्तद्विद्वैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४३
 स्त्रिया मूढेन लुब्धेन बालेन लघुना तथा ।
 न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥ ४४
 मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
 स्त्रिग्वैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥ ४५
 धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
 स्त्रीषु क्लीवान्निपुञ्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४६
 स्त्रैर्म्यथैव परैर्म्यथ कार्याकार्यसमुद्भवा ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलावलम् ॥ ४७
 बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्रहम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

निग्रहं चाप्यश्लिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४८
 निग्रहे प्रग्रहे मम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
 तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ४९
 एष ते विहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
 तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ५०
 तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
 दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ॥ ५१
 क्षत्रं याति तथा खर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
 सम्यक्प्रणीय दण्डं हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
 अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ५२

C 3 11317
B 3 150 52
K 3 152. 64

सिद्धिस्त) — ^a) S₁ नद्विद्भिः, K Dc D₃ S तद्विद्वै (K₁ तद्वि-
 वे), B Dn D₄ ६ ता द्विज्ञै (for तद्विद्वै)

44 T₁ om (hapl) 44-45 — ^{ab}) D₁ २ ५ क्रिया-
 मूढेन, T₂ G₂₋₄ चाप्यसुक्तेन (for स्त्रिया मूढेन) K₄ मूर्खण,
 G₁ M₁ लुब्धेन, M₂ बुद्धेन (for मूढेन) B Dn D₄ ६ बालेन
 लुब्धेन (by transp), G₁ M मूर्खण बालेन B₂ ३ Dn
 D₄ ६ [ऋ]पि वा (for तथा) — ^c) K₄ B Dn D₁₋₄ ६ G₄
 M₂ नत्रयात् — ^d) D₁ ३ वा (for च) S₁ [ऋ]न्वदलक्षण,
 K₁ २ [ऋ]मूढे, K₄ D₁ ३ न्याद, D₂ M₂ [आ]स्पद, T₂ G₃
 [ऋ]त्सद, G₁ २ [आ]मानुरक्षण, G₄ [ऋ]त्पदलक्षण, M₁
 [आ]त्मा दुरक्षण (for [ऋ]त्माद) K₃ (corrupt) येया चैव
 वेदलक्षण — After 44, K₄ ins

743* मवं द्रोपकृत येया वं तत्र प्रतिष्ठितम् ।

45 T₁ om. 45 (cf v l. 44) — ^a) T₂ G₂₋₄ मन्त्रयन्
 (for मन्त्रयेत्) — D₂ om 45^c-46^b, D₅ om 45^{cd}
 — ^c) T₂ G₂₋₄ नीतिविन्यासैर्

47 D₂ om 47 — ^b) S₁ ऋव, K₃ D₁ ऋवा, T₁
 G₂ ऋवे, T₂ (before corr) G₁ ३ ऋवौ

48 ^a) S₁ म, K₃ B₁₋₃ Dn D₄ ६ न्व (for सु)
 — ^b) K₄ कार्य, D₁ कार्यात्, G₄ कार्यं (for कुर्यात्) S₁
 K मायुषु मग्रह, B₁ ३ Dn D₃ ६ ६ मायुष्वनुग्रह, B₂ सायुषु
 विग्रह, B₄ D₁ २ मायुषु प्रग्रह, Dc D₄ मायुष्वनिग्रह, T₁
 मायुषनिग्रह, G₄ कुर्यात्परिग्रह — ^c) S₁ K₂ D₅ चाप्रतिष्ठेषु,
 K₄ चाप्यमायुषे, D₂ चाप्यनिष्ठेषु, T₁ चापसुष्ठेषु

49 K₁ २ om 49 — ^{ab}) K₃ निग्रहे मग्रहे, K₄ B₂ ३
 निग्रहानुग्रहौ (B₂ ह, B₃ हे), B₁ Dc D₂ T₁ G₁ २ ३ M₁
 निग्रहमग्रह, M₂ निग्रहावग्रहे T G₂₋₄ transp सम्यक् and
 राजा M₁ नेता (for राजा)

50 ^a) G₂ ३ एव (for एष) K B₂ D G₁ ३ M₂ [S] सि-
 हित (D₅ विदित) (for विहित) — ^b) D₁ २ धर्मो घोरो
 (by transp) S₁ K₃ दुरामद, K₁ D₃ दुराचर, Dc D₁ ३
 T G₂₋₄ दुरत्यय — After 50^{ab}, B₄ ins

744* साध्ना मित्राणि दानेन ब्राह्मण कृत्रिमानि च ।

भेदेनारीन्द्रदमयेऽकुण्डेन साधयेत्प्रजा ।

— ^c) K₁ G₂ M त स्वधर्म, D₃ स्वधर्मस्यो

51 ^a) K₄ दमधर्मैस्त्वपेज्याभिः, T₁ त्वधर्मैस्त्वपेज्याभि
 (sic) T₂ G₂ ३ दानधर्मैस्त्वपेज्याभि, G₁ दानधर्मदमे, G₄
 M₁ दानधर्मपरे (M₁ व्रते), M₂ दमधर्मतपे — ^b) T₁
 विप्रो याति G₁ M₂ तु वै (for यथा) — After 51^{ab}, S
 reads 52^{ab} for the first time, repeating it in its proper
 place — ^c) K₄ दानतीर्थ, T₁ दानादिभि, G₃ ३ नाना
 द्विम्य — ^d) T G₃ ३ याति (for यान्ति) K₄ वैश्यापि,
 Dc वैद्यास्तु, T G₂₋₄ वैश्योपि, M₁ वैश्या हि — After 51,
 S ins

745* द्विजशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिसुत्तमाम् ।

52 S reads 52^{ab} for the first time after 51^{ab},
 repeating it here — ^a) K₄ म क्षत्रियापि, T G₃ ३ M₂
 (all MSS first time) G₁ २ (both MSS both times)
 क्षत्रिया हि (for क्षत्र याति) T G₁ (all both times)
 G₃ ३ (both first time) यथा (for तथा) — ^b) D₂ भूमि-
 (for भुवि) S₁ K₂ रक्षण, K₃ D₁₋₃ वर्धन, K₃ ब्राह्मण,
 D₅ T G₃ ३ (T G₃ ३ first time) and G₁ ३ M (all both
 times) वचन (for निग्रह) — ^c) B₁₋₃ Dn D₄ ६ T₂
 G₃ प्रणीतदडा, D₅ प्रणीय धर्म, D₅ प्रणीय दडा — ^d) K₄
 B₁ S (except G₁) क्रोध- (for द्वेष) K₃ Dc D₁₋₃ ६
 विवर्जित — ^e) S₁ K D₁₋₃ ६ व्या क्रोधविगता (S₁

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १
परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २
ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ।
भीममाभाष्य सौहार्दाद्भाष्यगद्गदया गिरा ॥ ३
गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कस्यचित् ॥ ४

धनदस्यालयाचापि विसृष्टानां महाबल ।
देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोपिताम् ॥ ५
ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ।
मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥ ६
तदस्मदर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ।
भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ ७
यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ।
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥ ८
शिलया नगर वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ।

*विरता , K₁ ३ 'रहिता)

Colophon om in B₁₋₃ Dc D₄ e — Major parvan
Ś₁ K₁ ३ Dn₃ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — Sub parvan K₄
(om sub parvan name) mentions only कदलीखडप्रवेश,
B₄ Dn, likewise, only गधमादनप्रवेश, D₁, only लोमश-
तीर्थयात्रा (followed by कदलीखड), T₂ G₃, only सौग-
धिकयात्रा, and G₁, only सौगधिकारण — Adhy name
K₃ D₃ e हनुमन्नीमसमागम , B₄ हनूमदर्शन, D₁ ३ हनु-
मन्नीमसमागमे राजधर्मकथन, G₁ हनुमन्नीमसवाद — Adhy
no (figures, words or both) Dn₁ n₃ 149 (as in
text), Dn₃ 150, D₁ 157, S 152 (M₂ 154) — Śloka
no Dn₁ 52, Dn₂ n₃ 53, D₁ 51

150

1 ^b) B₁₋₃ Dn D₄ e कामत कृत (for काम*) — ^a)
K₄ T₁ परिष्वजत

2 ^a) B₄ तस्याथ, G₁ M भ्रात्राशु — ^a) Ś₁ K₁₋₃
D₃ e सत्व (S₁ सर्व) चास्य व्य (K₃ [अ]भ्य)वर्धत — After
2, N (except K₄) ins

746* बल चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृश कचित् ।

[Ś₁ चातिबल B Dn D₄ e महान् (for कचित्)]

3 ^a) T₁ उवाचाथ (by transp) — ^c) K₄ आमन्थ,
S (except T₁) आसाथ (for आभाष्य) K₃ D₃ सौभ्रात्राद्
for सौहार्दाद्

4 ^a) K₄ T₁ समा , M₂ त्वमा* (for स्वमा*) — ^b)

= 1 72 15^d K₄ M₂ स्मर्तव्या स्म, B₁ D₄ e 'न्योसि
— For 4^{ab}, D₁₋₃ read

747* शीघ्र तु कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ त्व पाण्डुनन्दन ।

स्मर्तव्योऽस्मि त्वया वीर कथास्वमितविक्रम ।

— ^c) K₄ इहस्थ स्म नरव्याघ्र — ^d) B₂ ३ Dn D₁ कर्हि*
(for कस्य*)

5 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ e नि* (for वि*) — ^c) T₁ काल
एष, T₂ G एष काल (for देश*) — ^d) Ś₁ K₂ ३ Dc D₃ e
यक्ष*

6 ^a) T₁ चापि (for चक्षु) — ^b) B₃ चासि, B₄
D₁ ३ T₂ G₂₋₄ M₁ चापि (for चास्मि) D₃ भारत (marg
sec m as in text), T₂ G₂₋₄ M₁ राघव (for राघवम्)
— After 6^{ab}, B (B₁ marg) D (except D₁ ३ e, D₃
marg sec m) ins

748* रामाभिधान विष्णु हि जगद्भूदयनन्दनम् ।

सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ।

[(L 2) B₄ सीतावक्त्रप्रकाशेदु]

— ^a) T₂ G कृत्वा (for गत्वा)

7 ^c) K₃ Dc D₁ ३ T₁ च, M₂ वै (for त्व) — ^d)
K₁ ३ B₂ D₃ सुव्रत (for भारत)

8 After 8, D₃ ins

749* निहतान्धातैराष्ट्रास्तु तन्मे वद च भारत ।

9 ^a) K₄ शिलाभिर, T₁ लीलया, M₂ निलया (for
शिलया) K₃ B Dn D₂₋₄ e T₁ M₁ वापि (B₁ चापि),
K₄ तस्य, D₁ e तावन् (for वा तन्) — After 9^{ab}, B₁
(marg) Dn D₃ e ins 750* — ^c) B₃ D₁ ३ तावद्
(for यावद्) K₁ ३ Dc एतद्, B₃ एत्य (for अद्य) B₂

यावदद्य ऋरोम्येतत्कामं तव महाबल ॥ ९
 भीमसेनस्तु तद्राक्ष्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
 कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ।
 खस्ति तेऽस्तु महाबाहो क्षामये त्वा प्रसीद मे ॥ ११
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवन् ।
 तवैव तेजसा सर्वान्विलेप्यामो वयं रिपून् ॥ १२
 एवमुक्तस्तु हनुमानभीमसेनमभाषत ।
 भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चापि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १३
 चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् ।

यदा मिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ।
 तदाहं वृंहयिष्यामि खरवेण खं तव ॥ १४
 विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।
 शत्रूणां ते प्राणहरानित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १५
 गते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
 तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ १६
 अनुस्परन्वपुस्तस्य श्रियं चाग्रतिमा भुवि ।
 माहात्म्यमनुभावं च स्परन्दाशरथैर्ययौ ॥ १७
 स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोडयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ १८

C 3 1139
B 3 152 3
K 3 153 22

Dn D₅ ० transp अद्य and एतत् K₁ ३ एव, D₁ ३ एन,
 D₂ ३ M एत, T₁ एय (for एतत्) S₁ यदि तावन्ऋरोम्ये-
 तत्. — B₁ (marg) Dn D₅ ० ins after 9^{ab} B₂₋₃ D₀
 D₄, after 9

750* चमूं दुर्योधन चाद्य आनयामि त्वान्तिकम् ।

[Dc नुयो (for दुर्यो), and पार्श्वयोरानयामि ने (for the
 posterior half)]

11 ^a) K₄ D₅ T₂ G₂ ३ एतत् (for एव) — ^c) S₁
 K₁ ३ तेह, K₃ D₅ (by transp) [अ]स्तु ते S₁ K₁ ३ Dc
 T₂ G₂ ३ गमिष्यामि, D₅ महाभाग (for 'बाहो) — ^d) B₁
 D₁₋₃ T₂ G₂ ३ लमये, B₂₋₄ Dn D₄ ० का (for क्षा) K₃
 M₃ स्वा (for स्वा)

12 ^b) S₁ K B₁ ३ Dn₃ D₁ ३ S (except G₁ ३)
 वीर्यवान् (K₄ शत्रुहन्) — ^d) S₁ K₁ ३ विलेप्यामि,
 K₄ B₄ S हनिष्यामो (M₁ 'म, M₂ 'मि) S₁ K₁ ३ B₄
 Dc D₅ रणे (for वय) K₄ रिपु, B₂ Dn D₄ ० G₁ परान्
 (for रिपून्)

13 D₅ om. 13^a-15^c — Before 13, D₁₋₃ T₂ G₂ ३
 ins वैशं (D₁ cont उवाच) — ^c) S₁ D₂ सौहृदाद्वापि,
 K₁ 'दाश्चापि, K₂ ३ M 'दत्त्वाच्च, B Dc Dn D₄ ० T₁
 दाक्षैव — ^d) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० transp तव and
 प्रियम्

14 D₅ om 14 (cf v.l 13) — ^b) Dn D₄ ० पर-
 (for शर-) — D₂ om from शक्ति up to खरवेण — ^d)
 K₁ ३ Dc₁ करिष्यामि (for 'प्यमि) — ^e) K₃ ३ D₃ G₂
 M त, D₁ तु, G₁ नु (for [अ]ह) — ^f) K₃ ३ रणे तव (K₄
 तदा) T₁ G₂ परतप (for ख तव) — After 14, S ins

751* च श्रुत्वा भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे ।

15 D₅ om 15^{abc} (cf v.l. 13) — ^a) K₄ [अ]ह,

B₄ T₂ G₂ ३ सन् (for च) T₁ विजयस्य ध्वजाग्रस्थो — ^b)
 B₁ रावान् (for नादान्) — ^c) B₂ Dn D₄ ० ये, B₄ व,
 T₂ G₂ ३ तु (for ते) Dn D₄ ० प्राणहरा K₃ शत्रूणा
 प्राणहरणान्, D₁₋₃ शत्रुप्राणहरान्नोरान् (D₃ 'न्योग्यान्)
 — B₂₋₄ Dc Dn D₄ ० ins after 15^c D₅ (which om
 13^a-15^c) ins after 12 (om line 1)

752* सुख येन हनिष्यथ ।

एवमाभाष्य हनुमात्तदा पाण्डवनन्दनम् ।

मार्गमाख्याय भीमाय

[(L 2) B₄ Dc 'मध्वन (for 'नन्दनन्)]

On the other hand D₁ ३ ins after 15^c

753* मा भूते मानमो ज्वर ।

मया हि प्राणसर्वस्व लाङ्गूले विनिवेशितम् ।

शत्रुप्राणहर योग्य

— ^d) B₂₋₄ D (except D₁₋₃) तत्रैवा (for ह्युक्त्वा)
 — After 15, S₁ K₁ ३ B₁₋₃ Dc Dn ins an addl
 colophon [Adhy name B₁ हनुमन्नीमसवाद, B₂ ३
 कदलपडे (B₃ cont हनुमन्नीमदर्शन) — Adhy no
 Dn 150]

16 Before 16 S₁ K₁ ३ B D (except D₁₋₃ ३) M₃
 ins वैशं उ — ^a) Dc तस्मिन्नाते (by transp) D₃
 हनुमति (for हरि) — ^c) S₁ K₁ ३ गहन (for विपुल)
 — ^d) K₃ विचरद्, K₄ व्यगाहद्, D₃ विचरन् (for व्यचरद्)
 S₁ K₁ ३ विपुल वन, K₃ D₁ ३ गहन वन (for गन्ध)
 17 ^b) K₄ B₄ D₅ [अ]नुत्तना (for [अ]प्रतिमा) — ^c)
 T₂ G₂ ३ आनुपूर्व्यं, M आनुभाव (for अनुभाव)

18 Dn₃ om 15^a-19^b S₁ om 18^c-19^b D₃
 reads 18^c-19^b in marg sec m — ^c) N (S₁ Dn₃
 om) विलोकं, S विलोळ — ^d) K Dc D₁₋₃ ३ 'परी'

फुल्लपद्मविचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।
 मत्तवारणयूथानि पङ्कङ्गिन्नानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ १९
 हरिणैश्चञ्चलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वने ।
 सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टो द्रुतं ययौ ॥ २०
 महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।
 व्यपेतभीगिरिं शौर्याङ्गीमसेनो व्यगाहत ॥ २१
 कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
 याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥ २२
 कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तपट्पदसेविताः ।
 प्रियतीर्थवना मार्गे पञ्चिनीः समतिक्रमन् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

(for 'वने')

19 Ś₁ D_{ns} om 19^{ab} (cf v l 18) — ^a) B D_{n1} n₂ D₄ ० G₄ फुल्लद्रुम* (B₄ फलपत्र*), D₅ वल्लुपत्र*; M फुल्लपत्र* (see below) — After 19^a, K₁₋₃ B₁ D_c D_{n1} n₂ D₁₋₃ ० ins

754* सरासि सरितस्तथा ।

नानाकुसुमविचित्राणि

[(L 2) D_c फुल्लद्रुमविचित्राणि]

— ^b) B₂ D₄ ० सरासि सरितस्तथा (= line 1 of 754*)

— After 19^{ab}, B₂₋₄ ins

755* फुल्लपद्मविचित्राणि सरासि सरितस्तथा ।

[Prior half=19^a, posterior half=line 1 of 754*]

— On the other hand S ins after 19^{ab}

756* नानाविहगलुष्टानि पश्यति स समन्तत ।

— ^a) Ś₁ K D₁₋₃ मदङ्गिन्नानि (K₄ पकलिसानि)

20 G₄ om 20^a-21^b — ^a) B D_n D₄ ० M चपला* (for चञ्चला*) — ^b) S₁ तदा, B D (except D₁ ० ३) वन (for वने) — ^c) B D (except D₃ ०) दृष्ट्वा (for दृष्टो)

21 G₄ om 21^{ab} (cf v l 20) — ^b) T₁ चैव सेवि-
 तान् (for च निवे*) — ^c) T₁ गिरे शृगान् (for गिरिं
 शौर्याद्)

22 ^a) K₃ D_c D₁₋₃ ० M₁ *नतशाखाग्रैस्, K₄ *नत
 गधैश्च, D_n D₄ ० *नतगधैश्च, M₂ वायुनानत* — ^c) S₁ K
 वीज्य*, T G₂₋₄ छास* (for याच्य*) — ^d) S₁ K₁₋₃ D_c
 D₁₋₃ द्रुमैर्वातवि (Ś₁ *प्र)क*

23 ^a) K₂ T₂ G₂ *मना (for *वना) — ^d) S सो-

सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।

द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतर ययौ ॥ २४

परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।

काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ २५

मत्तकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।

रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ २६

तस्यां नद्यां महासत्तः सौगन्धिकवनं महत् ।

अपश्यत्प्रीतिजननं वालार्कसदृशद्युति ॥ २७

तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।

वनवासपरिक्लिष्टा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २८

(T₁ वा)तिचक्रमे (for सम*)

24 B D (except D₁₋₃) read this stanza after
 3 146 37, repeating it here — ^a) K₁ ३ B D_{ns} n₂
 D₅ मज्ज* (B₄ सद्ध*) (for सज्ज*) — ^d) S (except T₁
 M₁) भीमो भीमपराक्रम (epic tag)

25 ^a) S (except T₁) विनि* (for परि*) K₄ हनु-
 मति, T₂ G₂₋₄ [S]इनि पुन* (for इहनि तत) — ^b) K₄
 प्रवृत्त*, B₂ D_{c2} प्रकीर्ण* (for प्रकीर्ण-) — ^c) S (except T₂
 G₃) विपुलै* (for विमल*)

26 ^a) K₄ B D (except D₁₋₃ ०) हस* (for मत्त*)
 — ^c) T₁ रचिता*, T₂ G₂₋₄ आचिता* (for रचिता*) — ^d)
 Ś₁ D₅ अम्लान*, K₃ T G विपुल*, B₄ वितत* (for विमल*)

27 ^a) T₁ परमप्रीतो (for प्रीति*) — ^d) MSS *द्युति,
 *द्युति also

28 ^a) K₄ ता, some MSS त (for तद्) Ś₁ K₁ ३
 तु, G₃ सन् (for स) — ^b) K D₁₋₃ ० सुमना*, B₂ सहसा
 (for मनसा)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ D_{ns} T G₂₋₄
 M₁ आरण्य, D₅ वन (1) — Sub-parvan K₄ D₂ T₂ G₃
 (all om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश
 (followed by कदलीखड in D₂), B₂ D_c D_n G₁, like-
 wise, only सौगन्धिकाहरण, D₁ ३, only लोमशतीर्थयात्रा
 (followed by गधमादनप्रवेश and कदलीखड in D₁, and
 कदलीखड in D₂), and D₅, only पुष्पाभिहरण — Adhy-
 name K₁ ३ D₂ ३ ० हनुमन्नीम (K₁ *नीमसेन)समागम

१५१

वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
 कुवेरभवनाभ्यां जातां पर्वतनिर्झरे ।
 सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलतावृताम् ॥ २
 हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्या कनकपुष्कराम् ।
 पवित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ३
 तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तिसुतः शुभम् ।
 ददर्श विमलं तोयं शिवं बहु च पाण्डवः ॥ ४
 तां तु पुष्करिणीं रम्यां पद्मसौगन्धिकायुताम् ।

जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिमिः ॥ ५
 वैदूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोहरैः ।
 हंसफारण्डवोद्भूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ६
 आक्रीडं यक्षराजस्य कुवेरस्य महात्मनः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ७
 सेवितामृषिभिर्दिव्यां यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किनरैश्चैव गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ८
 तां च दृष्ट्वैव क्रौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
 बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ ९
 तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।

C 3 11361
 B 3 153 11
 K 3 154 11

(followed by समाप्त), B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ० हनु (MSS
 'नु also) मद्रिसर्जन, B₂ हनुमन्नीमसवाद, D₁ हनुमन्नीम
 समागमनममाप्ति, T₂ G₁ ३ सौगधिकदर्शन, M₂ हनुमद्गमन
 — Adhy no (figures, words or both) Dn 151
 (Dns 152), D₁ 158, S 153 (M₂ 155) — Śloka
 no Dn₁ n₂ 12, Dns 13, D₁ 32, D₆ 84

151

1 ^a) T₁ राजन् (for रम्या) — ^b) Dc₂ अभिनदिता,
 T₁ उपसेवि, T₂ G₁ ४ परिरक्षि, G₂ परिवारि (for अभि
 रक्षि) — ^c) Some MSS कैलास- N (except K₄)
 -शिखराभ्यासे (S₁ K₁ Dn D₄ ० 'शे) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ B
 D शुभकानना (Dns as in text, D₃ 'न) — After 1,
 Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ ins

757* नीलनाद्वलपर्यन्ता चित्रद्रुमपरिच्छदात् ।

[K₁ ३ ध्वज (for 'द्रुम')]

2 ^a) Ś₁ K₁ ३ 'सदना', B₄ Dns D₁ ३ G₄ 'सुवना
 Many MSS 'भ्यासे — ^b) Cf 3 152 10^b Dn₂ n₃
 D₂ 'निर्झरे, T₁ निर्झरा — ^c) B₂ ४ Dn D₄ ० T₁ G₁
 'कुला, B₃ D₁ T₂ G₁ ४ 'युता

3 S₁ om (hapl) 3^{a-5^b} — After 3^{a^b}, B (B₁
 marg) D (except D₁₋₃ ३) ins

758* नानापक्षिगणाकीर्णां सुपतीर्यामकर्दमाम् ।

अतीव रम्या सुजला जाता पर्वतसानुषु ।

[(L 1) B₂ 'रुगा', Dn D₆ जना (for गणा)]

63

— ^a) B₂ Dn D₄ ० विचित्र (for पवित्र)

4 Ś₁ om 4 (cf v l 3) — ^a) K₄ S 'सम शीत
 (T₁ 'समस्पर्श) — ^b) T₁ शीत, G₁ लब्ध्वा (for लघु)
 Dc सुख, T₁ शिव (for शुभम्) — ^c) K₂₋₄ S (except
 T₁) विपुल (for विमल) — ^d) B₂ Dn D₄ ० पित्रन् (for
 शिव) K₄ B₁₋₃ Dn D₁ ३ ४ ० च बहु (by transp)

5 Ś₁ om 5^{a^b} (cf v l 3) — ^b) K₁₋₃ B Dc Dn
 D₁ ३ ४ ० दिव्य (for पद्म) K₁ ३ B Dn D₄ ० सौग
 धिकायुता (B₄ सौगधिकोत्पला), D₆ सौगधिकैर्युता K₄
 सौगधिकवनायुता

6 ^a) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ० 'मणि', T₁ 'वन, G₁ 'मय'
 (for 'वर) — ^b) Ś₁ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ T₁ G₁ M₂ 'रमै' (for
 'हरै) — ^c) B Dc Dn D₁ ४ ० 'वोद्भूतै (B₂ 'वैधूतै'),
 D₆ 'वोद्भूतै — ^d) T₁ वमद्भिर (for सृजद्भिर)

7 ^a) N G₁ राज (K₄ देव) (for यक्ष) — ^d) K₄
 T₂ G M परिवारिता (G₁ 'त), B₁ ४ D₁₋₃ परमा (B₁ 'म)
 चित

8 G₄ om 8^{a^b} — ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃) T₁
 दिव्यैर्, G₁ दिव्य (for दिव्या) B₄ सेवित मुनिभिर्दिव्य
 — ^c) B₂ ३ Dn D₁₋₄ ० चापि (for चैव) — ^d) D₃ तु
 (for च) T₁ चै वरुणेन हि

9 ^a) Dc तद्धि (for ता च) D₃ ३ [एव दृष्टा (by
 transp) T₁ दृष्टा च B₄ ता दृष्ट्वै च क्रौं — ^d) T₁ चै
 (for तत्) Ś₁ K₂ ३ दिव्या सप्रेक्ष्य पद्मिनी; K₄ T₂ G M
 दिव्य प्रेक्ष्य सरो महत् (G₁ सरोरह)

10 ^a) S₁ G₁ ३ ४ ता च, K₁₋₃ T₁ M ता स्त, K₄ (m

[497]

रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ १०
 ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
 रुक्माङ्गदधरं वीर भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ११
 सायुधं चद्वनिस्त्रिशमशङ्कितमरिंदमम् ।
 पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ १२
 अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।

यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ ॥ १३
 ततः सर्वे महाबाहुं समासाध वृकोदरम् ।
 तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १४
 मुनिवेषधरश्चासि चीरवासाश्च लक्ष्यसे ।
 यदर्थमसि संप्राप्तस्तदाचक्ष्व महायुते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

भीम उवाच ।

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मपुत्रादनन्तरः ।
 विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
 अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
 अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
 तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।

पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३
 राक्षसा ऊचुः ।
 आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुपर्पभ ।
 नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४
 देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
 आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिवन्ति विहरन्ति च ।

as in text) तांस्तु; B₂ तत, B₄ ते स्म; D₂ तत् (for तत्)
 T₁ कोपं (for क्रोधं) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₅ दश (for दशतं)
 11 °) N (except K₄ B₂) M₂ प्रतिवासित (for परिं)
 12 °) Ś₁ K₁ २ पुष्करार्थम् (for 'रेप्सुम्) Ś₁ K₁ २
 उपायातम्, S त (T₁ M अ)यायातम्
 13 °) K₄ S कोय वै पुरुषन्याग्र — °) Ś₁ इहायातस्,
 S अनुप्रासस् (for इह प्रासस्) — °) K₄ (m as in text)
 तस्मिन्मनुचित्यता; S (except T₂ G₃) तस्कार्यं प्रष्टुमर्हथ
 15 °) Ś₁ K₁ २ B₁₋₃ मुनिवै (K₁ 'वै')शं B Dn
 D₄ ० T₂ G₃ चैव (for चासि) — °) B D (except
 D₁₋₃ २) T₂ G₃ सायुधश्चैव लं — °) Ś₁ B Dn D₁₋₃
 G₁ ४ अभि, K₄ D₅ इह, D₆ अपि (for असि) — °) K₃
 महीपते, B₂ ४ Dn D₄ ० महाभारते (for युते)

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ — *Major parvan* T₂
 G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parvan* K₄ B₁ D₆ D₅ M₁
 (all om sub parvan name) mention only गधमादन-
 प्रवेश (followed by सौगधिकारण in D₆), B₂₋₄ Dn
 D₄ ० G₁, likewise, only सौगधिकारण, D₁ २, only लोम
 शतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण),
 D₅, only पुष्पाभिहरण, and finally T₂ G₃, only गधमा-

दन — *Adhy name* M₁ सरोदर्शन — *Adhy no*
 (figures, words or both) Dn 152 (Dn₃ 153), D₁
 159, S 154 (M₂ 158) — *Śloka no* Dn D₁ 16

152

1 °) Ś₁ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ २) 'राजा' (for 'पुत्रा')
 — °) T₂ G प्राप्त (for प्राप्तो) — °) K₄ T₂ G M₂ मा
 (K₄ M₂ तन्) निबोधत रां
 2 T₁ om (? hapl) 2-3 — °) G₁ ४ अनिलोढ-
 (G₄ 'स्थ')मेतानि, G₃ अनिलोस्थमितो नीत — °) M₂ सा
 चभूव परीप्सती
 3 T₁ om ३ (of v 1 2) — °) T₂ G₃ ३ ममा (for
 मामं) K₄ स तस्या मानवद्याग्या (sic) — °) K₄ G₂ ४
 प्रियेप्सित — °) D₂ G₃ ४ M₂ पुष्पाहारम् (G₄ 'हेतोर') भनु
 प्राप्त, T₂ G₃ पुष्पाथमिह सप्राप्त
 4 °) Ś₁ K₁ २ B₃ Dn D₃ ४ ० G₄ मर्त्यधर्मणा
 5 °) Ś₁ K₁₋₃ मनुष्याश्च, T G₃ ४ देवताश्च (for देवा
 श्चात्र) — °) K₁₋₃ T G च हरति, B D₆ D₅ च रमति,
 D₆ Dn D₄ ० रमयति (for विहं) — °) M देवदानव
 गुह्यका — After 5, S ins

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
 अन्यायेनेह यः कश्चिद्वचमन्य धनेश्वरम् ।
 विहर्तुमिच्छेद्द्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ६
 तमनादत्य पन्नानि जिहीर्षसि बलादितः ।
 धर्मराजस्य चात्मानं व्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ७
 भीम उवाच ।

राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
 दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ८
 न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
 न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ९
 इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
 नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १०

तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
 एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
 ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिपिद्धः प्रतापवान् ।
 मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १२
 कदर्थीकृत्य तु स तान्राक्षसान्भीमविक्रमः ।
 व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १३
 गृहीत वधीत निकृन्ततेमं
 पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
 क्रुद्धा बुवन्तोऽनुययुर्दुतं ते
 शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १४

CC 3 11383
 BB 3 154 16
 K 3 155 17

759* यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मन ।

6 °) T₂ G₃ ५ न (for य) — °) B₄ अवगम्य, S
 मत्य — °) B₂ ३ Dn D₁ ५ ६ न सदाय (for असदायम्)

7 S₁ om 7 — °) D₂ T G₁ ३ M₁ त्वम् (for तम्)
 K₄ अत्सात्वादत्य पं — °) K₂ प्रिलाचित, K₄ T₂ G₃ ५
 बलादिव, B₂ Dn₂ n₃ D₄ ६ इत, T₁ G₁ ३ दिह (for
 दित) — After 7, K₄ ins

760* तेषां तु वचनं श्रुत्वा वार्यमाणोऽपि पाण्डव ।,
 while B (B₁ marg) D (except D₁₋₃ ५) ins

761* भामन्य यक्षराज वै ततः पित्र हरस्व च ।

नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किंचिपुष्करमीडितुम् ।

[(L 1) B₂ राजान (for राज वै) — (L 2) B₂
 नष्टे, B₄ तपो (for नानो)]

8 °) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ ५ उपा° (for इहा°) — °)
 K₄ अदृष्ट्वा (for दृष्ट्वापि) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ५ त (for च)
 S₁ महात्मान, K₄ धनेदा हि (for महाराज) — °) K₄ क
 वै (for नाह)

9 °) = 1 113 13^d ५ 50 7^d, etc D₁₋₃ द्वेष
 (for एष) K₄ B₄ S transp ण्य and धर्म — °) K
 D₀ Dn T G क्षत्र, D₄ M₁ क्षात्र (for क्षात्र) D₃ सनातन
 (for कथ°)

10 °) Cf 3 151 2^b K₄ M transp रम्या and
 जाता — °) K₄ कथ हि भवता सम्यक्

11 °) T₂ G₃ ५ यथा (for इय)

12 K₄ T₁ M om the ref — °) B D₀ [S]त्यमर्षण,
 D₀ [S]प्यमर्षण, Dn D₄ ६ ह्यमर्षण (for व्यगाहत)

— After 12^{ab}, B D (except D₁₋₃ ५) ins

762* व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं ता महाबल° ।
 [B₄ व्यवगाहन् (for व्यगाहत)]

On the other hand, S ins after 12^{ab}

763* ता तु पुष्करिणी वीर प्रभिन्न इव कुञ्जर ।

— °) S₁ K₁ ३ सक्रोध, K₄ D₁ G₄ सक्रुद्धैर् (for सक्रोधैर्)
 — °) M₂ प्रतापवान् (for समन्तत)

13 °) K₁ ३ गृहीकृत्ये (K₂ त्ये)व, K₄ अवमन्य स (for
 कदर्थी) K₄ B₄ D₁ ३ तान्सर्वान्, T₁ M₂ (by transp)
 स तु तान् — °) K₄ अलोडयन्, B₁ ५ Dn₁ D₄ ६ M प्रा-
 (B₁ Dn₁ प्रा)गाहत (for व्यगा) — °) K₄ तथा, D₁ ३
 त ते, T₁ तत (for ते त) — For 13, S₁ subst

764* बलाजग्राह पन्नानि रक्षसा पश्यता वदा ।

ते त न ममृषुर्वीरा गृह्णन्त कमलोत्तमान् ।,

followed by an addl colophon — After 13, K₁ ३
 ins

765* भगण्यस्य स तान्सर्वान्भीमसेन प्रतापवान् ।

पचान्यगृह्णात्सहसा पौरुषे स्वे व्यवस्थित ।,

followed by 764* (with the addl colophon)

14 Before 14, S₁ K₁ ३ ins वैश — °) K₄ विकर्ष-
 तैन, B Dn D₄ ६ T₂ G₃ M₂ विक (B₄ निव)तैतेम (or तैन);
 D₀ निकृत्त चैन; T₁ विकृत्त नेत्र, G₃ ५ विकृत्त (G₄ त्य) चैन
 (for निकृन्ततेम) Some MSS [ए]न (for [इ]म) — °) T₂
 G₃ ५ M₂ पिचाम (for पचाम) K₄ पराद्भ्यस्व वावृत भीम°
 — °) B Dn D₄ ६ [अ]भि (B₄ न्व)ययुर, D₃ न्यपतन् (for
 ऽनुययुर) Ś₁ K₁ ३ द्रुत त; K₄ D₃ तदानीं — °) D₃

ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पां
 महागदां काञ्चनपट्टनद्दाम् ।
 प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी
 ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १५
 ते तं तदा तोमरपट्टिशायै-
 र्वाविध्य शस्त्रैः सहसाभिपेतुः ।
 जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
 भीमं समन्तात्परिववुरग्राः ॥ १६
 वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः
 शूरस्तरस्वी द्विपतां निहन्ता ।
 सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
 पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १७
 तेषां स मार्गान्विविधानमहात्मा
 निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
 यथाप्रवीरान्निजघान वीरः
 परःशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ १८

ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
 विद्यावलं बाहुबलं तथैव ।
 अशक्नुवन्तः सहिताः समन्ता-
 द्भ्रतप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ १९
 विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण-
 माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
 कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्बुधुस्ते
 भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभगाः ॥ २०
 स शक्रवदानवदैत्यसंघा-
 न्विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंवान् ।
 विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
 कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २१
 ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो
 भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
 उत्पाद्य जग्राह ततोऽम्बुजानि
 सौगन्धिकान्शुत्तमगन्धवन्ति ॥ २२

उद्यम्य शस्त्राणि (for शस्त्राणि चोद्यम्य)

15 ^b) K₃ T₂ G 'वद्धा (for 'नद्धाम्) — °) K₄ B₄ ताम् (for तान्) B₄ S (except T₁) 'गमत् (for 'पतत्) K₄ महारथो (for तरस्वी) — ^d) K₄ धुन्वन्गदा (for ततोऽब्रवीत्)

16 ^a) K₄ भूपास (for ते त) D₅ ततो, G₂ ५ तथा (for तदा) Ś₁ K B₁ D₂ D₁₋₃ ५ पट्टिश (K₁₋₃ 'स) तोमरायैर् (K₄ 'रादीन्), S तोमरपट्टिसायैर् — ^b) K₁₋₃ B₂₋₄ Dn₁ n₃ D₃₋₅ T₁ G₁ व्याविद्ध, K₄ D₁ ५ आविद्ध (for व्याविध्य) K₄ सर्वे (for शस्त्रै) K₁ ५ [अ]भ्यपेतु, K₃ ५ B₁₋₃ Dn D₁₋₅ निपेतु (for [अ]भिपेतु) — °) Ś₁ K₁ ५ G₂ तु (for सु)

17 ^a) K₃ Dn₁ D₁ ५ ५ T₁ G₂ M₂ सु (for स) — G₄ om 17^{cd} — °) K₃ D₅ D₅ क्षात्रे (for सत्ये), and निरत (for च रत) D₅ स (for the first च) B₂ तरस्वी, B₃ Dn₁ n₃ स चैव (for सदैव)

18 ^b) K₁ ५ विहति, B Dn D₄ ५ वि (B₄ नि)हन्य, T₁ निगृह्य (for निहत्य) ❀ Cn वा व्यपि इत्यनुनासिका लोपपक्ष इद रूपम् । ❀ — After 18^{ab}, K₁ reads 20 — °) Ś₁ K₂ D₂ D₁₋₃ 'प्रवीर, K₁ 'प्रवीरा, G₁ 'प्रकाश (for 'प्रवीरान्) K₄ सतत जघान (for निजघान वीर)

K₁₋₃ B D (except D₁ ५ ५) भीम (for वीर) — ^d) Ś₁ K₂ ५ B₄ D₃ ५ G₁ M पर शतान्, K₁ परा शता, K₄ परिभ्रमन्; B₁₋₃ D₂ Dn D₄ ५ G₄ पर शत, D₁ ५ पर शत 19 °) K₄ D₅ सहसा, B₁ ५ D₂ S (except T₁) सहितु, Dn D₁ ५ ५ 'त (for 'ता) K₄ निमोढु, B₄ समेता, G₁ समर्था (for समन्ताद्) — ^d) S₁ द्रुत, K₁ Dn D₁ ५ ५ द्रुत (for हत) D₂ प्रवीरै (for 'प्रवीरा) K₄ भैम बल भीमत्रलापि सत'

20 K₁ reads 20 after 18^{ab} — °) Ś₁ K₃ D₂ Dn₁ n₃ D₁ ५ M₂ विदार्यं, K₁ विशीर्यं, K₂ विस्तीर्यं, B₄ निवार्यं, T₂ G₂₋₄ विकीर्यं B₁ Dn D₄ ५ इतुम् (for तूर्णम्) — ^b) B₄ मार्ग समाहाय (for आकाशमास्थाय) — °) Some MSS कैलास'

21 ^d) K₄ S काम स, D₃ कामाच्च (for 'य) K₄ महो स्पलानि (for ततोऽम्बु) — After 21, Ś₁ K₁ ५ ins an addl colophon followed by वैशं उ'

22 B₄ om from 22 up to st 23 of the next adhy D₂ om (hapl) 22^{abc} — °) S₁ B (B₄ om) D (except D₃ ५, D₂ om) T₁ च सो, K₂ स चा (for ततो) K₄ महाभुज (for ऽम्बुजानि)

23 B₄ om 23 (cf v 1 22) — ^b) D₃ भीमत्रलाप'

ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य
धनेश्वर भीमवलप्रणुनाः ।
भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २३
तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः
प्रहस्य रक्षासि ततोऽभ्युवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५२ ॥

शृङ्गातु भीमो जलजानि कामं
कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २४
ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
जग्मुः कुरूणा प्रवरं विरोपाः ।
भीमं च तस्या ददृशुर्नलिन्यां
यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २५

१५३

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
ब्रह्मि बहुरूपाणि विरजामि समाददे ॥ १
ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्कररूपणः ।
प्रादुरासीत्खरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २

पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाप्रभा ।
निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यरञ्जनरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगद्विजाः ।

C. 3 11399
B. 3 155 5
K. 3 156 6

— ^c) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ऽ कायं (for वीर्यं) T₂ G₃ M₁
सखे (for संख्ये) — ^d) S₁ D₆ यथातथा*, D₁ यथा तदा*
(for यथावदा*) K₁ 2 B (B₁ om) D_a D₅ ऽ भीता
(for दीना) K₄ मयं समाचक्षु (sic) सुदीनरूपा

24 B₁ om 24 (cf. v. l. 22) — ^{ab}) K₄ निशम्य
तेषां वचन महारमा धनेश्वर क्रोधवशानुवाच — ^c) K₃ B
(B₁ om) D (except D₃ ऽ) G₄ कामात् (for काम)

25 B₁ om 25 (cf. v. l. 22) — ^a) B (B₁ om) D
(except D₁₋₃ ऽ) T₁ M₁ *ज्ञाप्य (for *ज्ञाय) — ^b)
G₄ मरोपा (for त्रि*) — ^c) K₄ भीमोपि (for भीम च)
D₁ 2 ततस्ते (for च तस्या) K₄ च पुनर् (for ददृशुर्) M₁
तस्याश्च ते सददृशु* — ^d) K₄ विचहार धीर (for विहरन्तमे*)

Colophon om in B₁. — *Major parian* S₁
K₁ 2 T G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parian* K₁₋₃ D₃ ऽ
(all om sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण,
K₄ D₂, likewise, only गद्यमादनप्रवेश (followed by पुष्पा-
भिहरण in D₂), B (B₁ om) Dc Dn D₄ ऽ G₁, only
सौगधिक्राहरण, and finally D₁, only लोमदारतीर्थयात्रा
(followed by गद्यमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण) — *Adhy*
name T₂ G₃ क्रोधवशायुद्ध — *Adhy no* (figures,
words or both) Dn 153 (Dn₃ 154), D₁ 160, S
155 (M₂ 157) — *Sloka no* Dn 27, D₁ 26

153

1 B₄ om 1-23 (cf. v. l. 3 152 22) Ś₁ om.
1^b — ^b) K₁ 2 D₁ पुष्पाणि (for दिव्यानि) K₁₋₃
D₁₋₃ ऽ पुरुषर्षभ (K₂ D₁ *भ), T₁ M भरतर्षभ — After
1, Dc₂ ins

765* एतस्मिन्नन्तरे राजन्युधिष्ठिरसमीपत ।

2 B₁ om 2 (cf. v. l. 1) — ^a) T₂ G₄ जगत् (for
महान्) — ^b) S₁ B₂ G₂ 4 *वर्षण, K₄ *वर्षिणि, M₂
*कर्षणात् (for *कर्षण) M₁ युधिष्ठिरसमीपत (cf. 765*)
— ^c) K₁ Dn₃ खरस्पर्शं, K₄ खरख, B₁ सुखस्पर्शं; D₄
परं, G₁ कर — ^d) K₁ 2 *दर्शयन्, K₄ Dc₂ D₁ *नोदयन्,
D₃ *तो नदन्, T₂ G *रोचयन्

3 B₁ om 3 (cf. v. l. 1) — ^b) B₂ Dn D₄ ऽ T₂ G₃
*भया, Dc *प्रजा (for *प्रभा) — Ś₁ om 3^d-4^a

4 S₁ om 4^a (cf. v. l. 3) — ^a) Dc Dn₃ T₂ G₂ ऽ
M निर्घाताश्चाभवन्भीमा — ^d) S₁ पुष्पवृष्टिः; K₁₋₃ Dc
D₁₋₃ ऽ T₁ पाशुवृष्टि, K₄ B (B₁ om) D₄ पाशुवर्षं S₁
G₁ 4 ह (for च)

5 B₁ om 5 (cf. v. l. 1) — ^a) Ś₁ K₁ 2 D₃ लोहि-
ताश्च, T₁ तिरोहिता (for सलोहिता) Ś₁ K₁ 2 M₁ सर्वा
(for चासन्) — ^b) T₂ G₃ 4 मृगास्तथा (for मृगद्विजा)
— ^d) = 31 5^b K₁ 2 B (B₁ om) D (except

तमोवृत्तमभूत्सर्वं न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ ५
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥ ६
 सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
 यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्रो नः पराक्रमः ॥ ७
 एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समन्ततः ।
 अपश्यमानो भीमं च धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
 तत्र कृष्णां यमौ चैव समीपस्थानरिंदमः ।
 पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
 कश्चिन्न भीमः पाञ्चालि किञ्चित्कृत्यं चिकीर्षति ।
 कृतवानपि वा वीरः साहमं साहसप्रियः ॥ १०
 इमे ह्यस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः ।
 दर्शयन्तो मयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
 तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनुस्विनी ।
 प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ १२

यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिक्षना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥ १३
 अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येद्ब्रह्मण्यपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
 स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
 उक्तस्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाव्रवीत् ।
 गच्छामि सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
 बहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
 त्वमप्यमरसंकाश बह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
 व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
 चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ १८
 तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
 उत्पतेदपि चाक्राशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ १९
 तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्गजनीचराः ।

D₂ ३ प्राज्ञा* (for प्रज्ञा*) — After 5, B (B₄ om) D
 (except D₁ ३ ५, D₂ marg sec m) ins

766* अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्त्र जज्ञिरे ।

6 B₄ om 6 (cf v l 1) — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₆ D₁₋₃
 T₁ G₄ राजो (for 'पुत्रो'), cf v l 8

7 B₄ om 7 (cf v l 1) — ^c) T₂ G₃ रूप न, G₄
 रूपा न (for 'रूपाणि') — ^d) K₁ ३ सुनासो, K₃ ५ m
 D₁₋₃ ५ स्वभ्यासो (D₅ 'से'), D₆ प्रत्यग्रो, D₄ स्वाभ्यग्रो, T₁
 G₁ ३ M₁ सुन्यक्तो, T₂ G₃ ५ M₂ सुन्यग्रो K₄ तथा नि
 (sio) परमो जय

8 B₄ om 8 (cf v l 1) — ^e) K₄ B₁ T₂ त, B₂ ३
 Dn D₄ ६ तु (for च) — ^d) B₂ ३ D (except D₁₋₃ ५)
 G₄ पुत्रो (for 'राजो'), cf v l 6 S₁ K₁ ३ प्रोवाचेद्
 वचस्त्वदा

9 B₄ om 9 (cf v l 1) — ^e) B (B₄ om) D
 (except D₁₋₃ ५) T G₃ ५ तत, G₁ यत्र (for तत्र) K₄
 B (B₄ om) Dn D₄ ६ चापि (for चैव) — ^b) K₄ B
 (B₄ om) D₆ Dn D₄ ६ समीपस्थावरिंदम, D₃ धर्मराजो
 युधिष्ठिर (=8^d) — ^c) K₃ T₁ G₂ ५ M वीर (for भीम)
 K₄ अष्टच्छत्रीमकर्माण भ्रातर भीममाहवे

10 B₄ om 10 (cf v l 1) — ^a) K₁ D₆ किञ्चिन्;
 K₄ कश्चिन् (for कश्चिन्) B₁ ३ M₁ नु, Dn₁ n₂ D₆ क

(for न) K₄ भीमो नु (for न भीम) — ^b) Ś₁ कश्चित्,
 K₁ ३ कश्चित्, T₂ G₂ ३ किं च (for किञ्चित्) K₄ M₁ कि-
 चित्कार्यं, T₁ (by transp) कृत्य किञ्चिच्

11 B₄ om 11 (cf v l 1) — ^b) B (B₄ om)
 Dn D₁ ५ ६ T₁ दर्शना*, T₂ G M शस्तिन — ^c) S₁
 घोर (for तीव्र)

12 B₄ om 12 (cf v l 1) — ^b) K₁ ३ ५ D₁ ३ 8
 यश* (for मन*)

14 B₄ om 14 (cf v l 1) — ^a) K₃ D₆ D₆ T₁
 M वीर (for वीरो) — ^b) K₃ B (B₄ om) Dn₁ n₂ D₄ ६
 G M₁ पश्येद्, some MSS पश्ये (for पश्येद्) — ^c) T G
 च (for [उ]प-)

16 B₄ om 16 (cf v l 1) — ^a) Ś₁ चैव (for स्वेव)
 D₆ राजन् (for राजा) — ^c) K₁₋₃ D₂ ३ गच्छाम* K₁ ३
 महसा, D₂ स्वरितास् (for सहितास्)

17 B₄ om 17 (cf v l 1) — ^a) K₄ T G M₂
 सुख्यान् (T₂ G₂ ३ M₂ रूपा) (for विप्रान्)

18 B₄ om 18 (cf v l 1) — ^c) Ś₁ K D₆ D₁₋₃ ५
 गतस्य (for च तस्य)

19 B₄ om 19 (cf v l 1), G₄ om 19^{ab} — ^b)
 K₁ ३ तुल्यो भुवि विलघने — ^c) M₂ चाक्राशे — ^d) S₁ K
 D₂ ६ निपतेच्च (K₃ निपतेत्) (for निपतेच्च) B₃ यथेयुक,

पुरा स नापराप्नोति सिद्धाना ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्नप्रमुखास्तदा ।
 उदेशज्ञाः कुवेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
 आदाय पाण्डवाश्चैव ताश्च विप्राननेकशः ।
 लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
 ते गत्वा सहिताः सर्वे ददृशुस्तत्र कानने ।
 प्रफुल्लपङ्कजवतीं नलिनीं सुमनोहराम् ॥ २३
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
 ददृशुर्निहताश्चैव यक्षान्सुविपुलेक्षणान् ॥ २४
 उद्यम्य च गदा दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ।
 प्रजामक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ २५

तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २६
 साहसं व्रत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २७
 अनुशास्य च कौन्तेयं पद्मानि प्रतिगृह्य च ।
 तस्यामेव नलिन्या ते विजहुरमरोपमाः ॥ २८
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
 प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ २९
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं देवर्षिं चापि लोमशम् ।
 नकुलं सहदेवं च तथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् ।
 विनयेनानताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत ॥ ३०

C 3 11427
 B 3 155 32
 K 3 156 32

T G₃ यथोच्चं (for यथेच्छ)

20 B₃ om 20 (cf v l 1) — ^a) S₁ K₁ s D₁ s s
 M₂ तमन्वियाम (K₃ मो), K₃ वय प्रयामो (for तमन्वियाम)
 — ^b) S₁ प्रमादाद्, T₁ प्रतापाद् (for प्रभावाद्) — ^c) K₄
 S (except T₁) [अ]पौ (for म) K₄ नोपगच्छेत, D₁ s
 नापराप्येत (for 'राप्नोति) — ^d) K₃ गिरिवामिना (for ग्रहं)
 21 B₄ om 21 (cf v l 1) — ^b) K₃ D₁ s s
 हैडन S₁ K₁ s Dc तत, B₃ T₂ G₃ तथा (for तदा)
 K₄ हिडिगाद्या निशाचरा — ^d) K₄ च नृपोत्तम, S पुर्ययंभ
 (for भरतं)

22 B₁ om 22 (cf v l 1) — ^a) K₄ सर्वांन्, T₂
 G₂-s चापि (for चैव) — ^d) K₃ D₁-s s क्रमशस्तदा
 (for प्रीतं)

23 B₃ om 23 (cf v l 1), K₄ om 23^{ab} — ^a)
 S₁ K (K₄ om) D₁-s s स्वरिता (for सहिता) B (B₄
 om) Dc Dn D₄ s ते सर्वे स्वरिता गत्वा — ^b) N (K₄
 B₄ om) युन (for तत्र) S₁ K (K₄ om) B (B₄ om)
 Dc Dn₁ D₁ s s कानना, Dn₂ n₃ D₂ s कानन (for
 कानने) — ^c) N (B₄ om) पद्ममौगप्रिकवतीं (K₄ प्रोफुल्ल
 पकनवना) — ^d) K₁ s B₁ s D (except D₁-s s) T₁
 रना (for 'हराम्)

24 B₄ resumes — ^b) S₁ K₁-s D₂ s s तरस्त्रिन,
 B Dc Dn D₄ मनस्त्रिन, D₁ तपस्त्रिन (for व्यत्रं) — Dc
 om 24^{cd} — ^d) Dc G₁ सस्रसान् (for यक्षान्सु) K₃ नु,
 B Dn D₄ च (for सु) — B (B₁ s reading line 1
 after line 3) Dc Dn D₄ ins after 24

767* निब्रह्मयाक्षिनाहृत्सचूर्णितशिरोधरान् ।

त च भीम महात्मान तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।

सन्मोघ सन्धनयन सददृशनच्छदम् ।

[(L 2)=24^{ab}]

25 Dc transp 25^{ab} and 25^{cd} — ^a) T₁ उद्यम्य
 (for उद्यम्य) S [अ]थ (for च) — ^b) B₄ नदीकूले, M₂
 नद्यास्तीरे K₄ विभ्रयान महाबल, B₁ s Dn D₄ G₄ नदी-
 तीरेष्ववस्थित — ^d) K₄ S 'पाणिम् (for 'हस्तम्)

26 ^b) K₄ [इ]दमवतीत्, S [अ]यपाडव (for पुन पुन)
 — ^c) K₄ भ्रातर (for उत्राच) — ^d) K₄ किमिदं कृतवानसि

27 ^a) K₄ वद, Dc तव, D₁ s बल, D₄ च न (for
 वत) — ^b) B₁-s Dn D₄ s अय (for अपि) D₁ s s
 वां (for चां) — B₂ om 27^{cd}

28 ^a) B Dn D₄ s 'शिष्य तु (B₁ s s), D₁-s
 'शास्य म, T₁ 'यास्यसि, G₄ 'शास च, M₁ 'शास्यसि (for
 'शास्य च) — ^b) K₃ B Dn D₄-s परि (for प्रति)
 — ^c) B₁ s s Dn D₄ s T₂ G₁ s तु (for ते)

29 ^b) K₄ प्रतिगृह्य शरामना — After 29, K₄ ins
 763* उच्चक्रुशुश्च तेऽन्वोन्य राक्षसा भीमदर्शना ।

राजस्रले व कुवेरस्य नलिनीं वनचारिण ।

सप्रान्तननस सर्वं व्याकुलेनान्तरात्मभिः ।

उपतस्थुर्महात्मान धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।

30 ^a) K₄ दृष्ट्वा च (for ते दृष्ट्वा) S (except T₁ G₁)
 राज च (for 'राजान) — ^b) B D (except D₁-s s)
 महर्षि (for देव) T G चैव (for चापि) — ^c) K₄ B
 Dn D₁ s s G₁ नता (for [आ]नता) K₃ विनये चागता-
 सर्व — ^f) B₂ s Dns D₅ पत्य (for 'पेतुश्च)

31 ^b) S₁ K₂ s शरसु, K₁ B₄ प्रणेसु, T₁ G₁ s M

सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।
विदिताश्च कुबेरस्य ततस्ते नरपुंगवाः ।

ऊयुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरूद्रहाः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्व ॥

१५४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।
गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ॥ १
रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २

ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
इति श्रुत्वापाण्डवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा ॥ ३
परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ।
अन्तरं समभिप्रेत्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ४
स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिन्दमे ।

प्रसेदु (for प्रसेदु) K₃ D₆ च क्षपां (for क्षणदा) — °)
B₃ वेदितां K₃ G₂ ते; D₁ ३ तु (for च) — °) B Dn
D₄ ० तत्र (for ततस्) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ ० पुरुपयभा ;
K₄ B Dn D₄ ० कुरुपुगवा (for नर) — °) K₄ ततस्तत्र,
B₁ D₂ S महारथा (for कुरु) — After ३1, B D (except
D₅) S (except G₄ M₂) ins

769* प्रतीक्षमाणा वीभर्तु गन्धमादनसानुषु ।

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ M₁
आरण्य, D₀ वन (1) — Sub parvan B₁ तीर्थयात्रा,
followed by पुष्पाभिहरण K₁ ३ ४ B₄ D₃ (all om
sub parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K₃
D₂ ३, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by पुष्पा
भिहरण), B₂ ३ Dn D₄ ० M₁, only सौगधिकाहरण, D₀
D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश
and सौगधिका[D₁ पुष्पाभि]हरण), and finally T₂ G₂,
only गधमादन To पुष्पाभिहरण or सौगधिकाहरण, MSS
(mostly) add समाप्त — Adhy no (figures, words
or both) Dn 154 (Dns 155), D₁ 161, S 156
(M₂ 158) — Śloka no Dn ३४, D₁ ३३

After adhy 159, B D (except D₁₋₃ ३) S
ins an adhy which is given in App I (No 17)

154

1 After 1^{ab}, B D (except D₅) ins

770* पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ।

— Ś₁ K₁₋₃ D₁ ३ ३ ins after 1 D₃, after 2^{ab}

771* आजगाम तदा रक्षो नाम्ना ख्यातो जटासुर ।

2 K₃ D₁ ३ ३ read 2^{ab} after 5^{ab} — D₁ ३ om
2^{cd} — Ś₁ K₁₋₃ D₂ ३ read 2^{cd} after 5 — °) K₄ धर्म-
राज च, S धर्मराज वै (for धर्मराजान) — After 2, G₁ ins

772* जनमेजय ।

ब्रह्मन्कथ धर्मराज यमौ कृष्णा च राक्षस ।

जगाम कुत्र भीमश्च गतो राक्षसकण्ठक ।

वक्तुमर्हसि विप्राय्य वृत्तमेतन्ममानघ ।

3 Before ३, G₁ ins वैशं — °) K₄ [अ]हमस्मि ब्रह्म-
वित्तम, B₁₋₃ Dn D₄ ० सर्वशास्त्रविदुत्तम — After ३^{ab},
Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ३ ins

773* जामदग्न्यस्य शिष्योऽहं रामस्याक्लिष्टकर्मण ।

4 °) K₁ ३ B₄ D₀ Dn₃ परीक्षमाण, Dn₁ n₂ S
(except T₂ G₂ ३) परीप्समान Cf ३2^b — °) S कला
पाश्र्व (for पाति) — °) K₁ ३ च समप्रेत्सुर; B₂₋₄ Dn
D₄ ० सपरिप्रेत्सुर; D₁ ३ समनुप्रेत्सुर — After 4°, N
(except K₃ ४ D₅) ins

774* द्रौपद्या हरण प्रति ।

दुष्टात्मा पापबुद्धि स

— °) K₃ D₁₋₃ ३ राक्षसोद्य, B₄ समाख्यातो — After 4,
B D (except D₁₋₃ ३) ins

775* पोषण तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दन ।

शुशुभे न च त पाप भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

5 °) B₁₋₃ T G₂₋₄ भीमसेने च (B₁₋₃ वि) निष्काले
— °) Dn D₄ ० T₂ G₁ ३ अरिन्दम T₁ मृगया यात्यरिन्दमे
— After 5^{ab}, K₃ D₁ ३ ३ read 2^{ab} On the other
hand, B D (except D₁₋₃ ३) ins after 5^{ab}

अन्यद्रूपं समास्थाय विकृतं भैरव महत् ॥ ५
 पृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
 प्रातिष्ठत स दृष्टात्मा त्रीन्पृहीत्वा च पाण्डवान् ॥ ६
 सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।
 आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ७
 उमत्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
 वर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ८
 येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगता अपि ।
 गन्धर्वयक्षरक्षासि वयासि पशवस्तथा ।
 मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमुपजीवसि ॥ ९
 समृद्ध्या ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृष्यते ।

इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
 पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ १०
 वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
 राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ॥ ११
 न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ।
 अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नरादान ॥ १२
 द्रोण्यव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
 येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥ १३
 स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोपितः ।
 भुक्त्वा चान्नानि दुष्पज्ञं कथमस्माञ्जिर्हीर्षसि ॥ १४
 एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ।

C. 3 11473
 B 3 157 23
 K 3 158 22

776* वयोक्च मानुचर दृष्टा विप्रद्रुत दिश ।
 लोमशप्रचूर्तांशान् महर्षींश्च ममाहितान् ।
 त्रातु विनिगंतान्द्रष्टा पुष्पार्थं च तपोधनान् ।
 — °) B₂₋₄ Dn D₄ ६ रूपनन्यत् (by transp) — After
 5 S₁ K₁₋₃ D₂ ३ read 2^{cd}
 6 °) T G सु (for स) — °) S₁ K₂ तान्पृहीत्वा,
 T₁ त्रानृनिन्दान्, M त्रानृहृत्वा Ś₁ K₁ ३ म (for च)
 K₄ गृहीत्वा सर्वपाण्डवान् — After 6, Dc ins 777*
 7 S₁ K₁ om 7^{ab} — B Dn D₄ ६ ins after 7^{ab}
 Dc after 6
 777* विक्रम्य क्रौशिक नृद्ध मोक्षपित्वा प्रहृत् रिपो ।
 [B₁ ६ Dc विप्रान्]
 — °) K₁ ३ ६ B₄ D₁ T₁ G₃ आ(K₂ अ)कदन् — °)
 B₁ Dc भये जाते (for येन यातो) K₄ S वृकोदरः, Dc
 महाबल
 8 °) T₁ हीयते, G₃ ६ हि° (for ही°) — °) B₁ चैन,
 B₂ ३ Dn D₁ ६ ० तत्र (for चैन) S₁ K₁ अभिवीक्ष्यमे,
 T G₃ ६ मनुपेक्षसे
 9 °) K₂ किञ्चिन्, B₂₋₃ Dn D₄ ६ कचिन् (for केचिन्)
 — °) K₄ G₁ M₂ गगा, B Dn D₄ ६ च ये (B₄ नरा),
 M₁ मदा (for अपि) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ६ तिर्यग्योनिग-
 तेष्वपि (S₁ K₁ ३ यु च) — After 9^{ab}, B Dc (om
 line 1) Dn D₄ ६ ins
 775* धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षामि च विशेषतः ।
 धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुर्दुत्तमम् ।
 एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समये स्यातुमर्हसि ।
 देवाश्च ऋषयः मित्राः पितरश्चापि राक्षसाः ।
 — °) K₄ B Dn D₄ ६ G₁ M गधवोरगं — °) Ś₁ K₁ ३

दृष्टानि (for वयासि) — After 9^{cd} B D (except
 D₂ ३ ६) ins
 779* तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि क्रीटपिपीलिका ।
 — °) K₄ B₁₋₃ Dn D₁ ३ ६ T₁ M₂ अपि, B₄ D₃ अनु
 (for उप-)
 10 °) B₁ Dc₃ समृद्धा, T₁ G₂ ६ 'द', T₂ G₃ 'द्वौ
 B₂ Dn₃ G₁ यत्स, B₄ तस्य (for ह्यस्य) S₁ K₁ समृद्ध्या
 यत्स लोकेषु, K₄ द्रष्टा सर्वस्य लोकस्य — °) S₁ G₄ M₁
 लोके S₁ K₂ ३ Dc D₃ एषते, K₁ एष्यते, K₄ उच्यते, B
 Dn₂ D₁ ३ ६ ऋष्यति, Dn₁ n₃ D₄ ६ Cnp ऋच्छति, T₁
 इष्यते (for ऋष्यते) G₂ लोके युष्माभिरिष्यते — °) S₁
 K₁ ३ D₁ ३ तु (for च) K₁ ३ शोचति K₄ S शोचत-
 मन्वि(T₂ G₃ 'त मामि)म लोक
 12 °) K₄ तु (for च) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ६ राजानो
 नावमतन्या, M₂ न तु राजाभिहतन्यो — °) S₁ K Dc D₁₋₃
 अनागस (for अनागमि) D₄ राक्षमाना त्वनागम — °)
 D₄ उपचारस्य, T₂ G उपकारस्य (for अपचा°) K₄ स्वजन
 स्योपचाराय — °) T₁ च राक्षस्य (for नरादान) — After
 12, B D (except D₁₋₃) ins
 780* विवमाशान्ययाशक्त्या कुर्महे देवतादियु ।
 गुरुश्च ब्राह्मणाश्चैव प्रमाणप्रवणा सदा ।
 13 °) D₃ मर्त्येषु, M₁ वित्रे (for मित्रे) — °) Ś₁
 K₁ ३ transp न and विश्व° T₂ G₃ ६ विनष्टेषु (for विश्व°)
 Ś₁ कस्यचित्, K₄ कथचन
 14 °) S₁ त्व च, D₁ ३ तत्त्व (for स त्व) S₁ D₃ T₁
 G₂ ६ प्रतिश्रयो°
 15 °) B₁ Dn D₆ च (for त्व) — °) S₁ K₁₋₃ Dc
 D₁₋₃ ६ वृथैव न, T₂ G प्राधान्येन (G₄ वृथान्येन) (for

वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ १५
 अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ।
 प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ १६
 अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
 अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥ १७
 एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
 विषमेतत्समालोड्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ १८
 ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
 स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ १९
 अथान्नवीद् द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
 मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हता ॥ २०
 नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
 अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ॥ २१
 सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।

उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २२
 राजन्किं नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
 यद्युद्वेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रूञ्जयेत वा ॥ २३
 एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
 स्रदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ २४
 क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
 जयन्तः पात्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ २५
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रत्रिरस्तमियाद्यदि ।
 नाहं त्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ २६
 भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽसि पाण्डवः ।
 हत्वा वा मा नयस्वैनान्हतो वाद्येह स्वप्स्यसि ॥ २७
 तथैव तस्मिन्नुवाति भीमसेनो यदृच्छया ।
 प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ २८
 सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।

वृथाद्य न)

16 ^a) B₂ यथा, T₃ G₂₋₄ अपि (for अथ) — ^b) S₁ K₁ 2 D₃ 5 सर्वधर्मं, K₃ D₆ D₁ 2 सर्वधर्मैर् — ^c) K₄ M₂ शस्त्रम्

17 ^a) K₁ D₁₋₃ G₂ 4 अवज्ञाय, B D₆ D_n D₄ 6 अविज्ञानाद्, T₁ न विज्ञाय, G₁ एवमज्ञाय (hypermetric), M₂ अभिज्ञाय Ś₁ K₂ अथ स्वमेवम (K₂ व स) ज्ञाय — ^b) Ś₁ हीद कर्म, D₁₋₃ [अ]धर्ममेव

18 ^a) T₁ एनाम् B₄ अपि (for अथ) Some MSS परामृष्य — ^d) K₄ पिबसि त्व नराधम

19 ^b) S₁ K₁ 2 4 भारिक, B D (except D₁₋₃ 5) गुरुक, M₂ भारिक — ^c) Ś₁ K₁ 2 ततो (for स तु) S भाराभि (T₁ रिक) भूतत्वान्

20 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₆ D₁₋₃ 5 ततो (for अथा) B₄ धर्मराजो, S स नकुल (for द्रौपदीं च) — ^b) S द्रौपदीं (for नकुल) B₄ द्रौपदीं नकुल तथा — ^c) Ś₁ K₁ 2 र (Ś₁ रा) रक्षसो दुष्टाद्, K₃ रक्षसो मूढाद्, K₄ राक्षसे मूढे; D₁₋₃ T₂ G M राक्षसो मूढो (G₁ राक्षसान्मूढो), D₅ रक्षसान्मूढाद् — ^d) Ś₁ K₂ 4 D₆ मया हता, K₃ B₄ D₁₋₃ हता मया, D₅ हता मया (by transp)

21 ^a) T₁ यावन्नायाति वेगेन — T₂ G₃ om (hapl.) 21^{b-24} — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 मारुता (for पवना) — ^c) K₄ B₂ D₆ G₁ तस्मिन्, T₁ सोस्मिन्

22 T₂ G₃ om 22 (cf v 1 21) — ^b) B D (except D₁₋₃ 5) G₄ मूढचेतन

23 T₂ G₃ om 23 (cf v 1 21) — ^a) B₄ D_n D₅ 6 सत्कृत्य, D₆ यत्कृत्य — ^b) K₄ G₂ 4 ततो (for [अ]स्त्यतो) — ^c) D₁ 2 T₁ G₄ मुख (for मुख) — ^d) B D_{n1} n₂ D₁ 2 4-6 G₄ शत्रु

24 T₂ G₃ om 24^{ab} (cf v 1 21) — ^a) S₁ D₄ G₂ 4 M₂ वा (for चा) D₅ जयेच् (for वय) Ś₁ B₁ G₂ 4m चैन (for चैन) — After 24^{ab}, K₁ 2 read 25^{cd}

25 ^b) S (except G₁) तूर्णं (for काल) K₁ 2 4 B D₆ D_{n3} D₁₋₃ G₁ सत्यपराक्रम — K₁ 2 read 25^{cd} after 24^{ab} — ^c) Ś₁ K₄ युध्यं, K₁₋₃ B₄ D₆ D₁₋₃ 5 वध्यं (for पालं)

26 ^a) K₄ S तु (for सद्य)

27 ^a) K₃ D₆ D₂ 3 तिष्ठस्व (for तिष्ठस्व) — ^c) K₁ 2 D_{n1} D₃ S (except M₁) मा (for मा) K₂ 4 B D G₁ [ए]ना (for [ए]नान्) — ^d) T₁ हतो वाद्य भविष्यसि, T₂ G हतो वा स्वप्स्यसीह वै

28 ^a) B₁₋₃ D_n D₄ 6 तदा लुवति माद्वेद्ये — ^c) S₁ K₁ B₄ D₆ D₁₋₃ अदृश्यत; K₂₋₄ B₁₋₂ प्रत्यदृश्यन्, D₅ अपश्यत B₄ गदाहस्त (for महा) B₂ D_n D₄ 6 प्रत्यदृश्यद्गदाहस्त

क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ २९
 मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतमम् ।
 भ्रमन्तं तत्र तत्रैव देवेन विनिवारितम् ॥ ३०
 भ्रातृस्तान्द्रियतो दृष्ट्वा द्रौपदी च महाबलः ।
 क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमत्रवीत् ॥ ३१
 विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टश्चक्षुपरीक्षणे ।
 आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ३२
 प्रियेषु चरमाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
 अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ।
 राक्षसं मन्यमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥ ३३
 अपकस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
 नूनमद्यासि संपको यथा ते मतिरीदृशी ।

दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ३४
 वडिशोऽयं त्वया ग्रन्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
 मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथं मेऽद्य गमिष्यसि ॥ ३५
 यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
 न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं वक्रहिडिम्बयोः ॥ ३६
 एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।
 भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३७
 अत्रवीच्च पुनर्भीमं रोपात्प्रस्फुरिताधरः ।
 न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥ ३८
 श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
 तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदकक्रियाम् ॥ ३९
 एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 स्मयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ।

C 3 11500
 B 3 157 50
 K 3 158 49

30 ^a) S₁ स्थित च, T₁ G₂ 4 अगाच्च, G₁ पथा च (for मार्गाच्च) B₂₋₄ Dn₁ n₃ D₄ 6 T₂ G₃ रक्ष स (for राक्षम) — ^b) K₃ B₂₋₄ D₁₋₃ चेतन — ^d) K₄ S परिमोहित (for विनि^a) B₁ Dc सहदेवेन वारित, D₈ देवेनोपनिपीडित

31 ^a) B₄ हियतो इय तान्ब्राह्मन्, D₁₋₃ ब्राह्मन्पङ्कता न्दृष्ट्वा, T G M₁ ह्वान्सदृश्य तान्ब्राह्मन् (M₁ by transp ब्राह्मन्), M₂ हियतो वीक्ष्य तान्ब्राह्मन्

32 ^b) S₁ चेष्ट, B₁ Dc D₄ 6 पाप, B₂₋₄ Dn पाप, D₃ चेष्टा, T₁ चेष्ट (for चेष्टन्)

33 ^a) T G प्रिये च (G₂ ण) (for पु) K₄ च चरत, B₁ 2 Dn D₄ 6 T G रममाण (for चर^a) — ^b) S₁ K₂ न च चाप्रि^a, K₁ न च विप्रि^a — ^c) Ś₁ K₂ प्रिय^a (for ब्रह्म^a) K₄ S ब्रह्मरूपेण वि(T G₁₋₃ पि)हित — ^d) S नव (for कथ) — ^e) S₁ D₂ 5 हन्य^a, K₄ B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 M₂ जान^a (for मन्य^a) — ^f) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₃ निरय (for नरक) D₁ 2 हन्याम निरय व्रजेत्

34 ^a) Ś₁ K₁ 2 D₈ तु (for च) — ^b) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ 6 जतोर, K₄ B₄ T₂ G₃ M₂ तस्य (for तव) — ^c) K₃ M₁ अन्वच, K₄ T₁ एमच, D₁₋₃ अद्य सु, M₂ अस्याद्य (for अद्यासि) S₁ नून वेत्स्यस्यपक स्वा, K₁ 2 नून जानामि त्वा (K₂ त्वा) पक, T₂ G₃ 4 नूनमद्यास्यसंपको — ^e) T₂ G₂₋₄ पक. (for दत्ता) — After 34, S ins

781* सोऽपि काल समासाद्य तथाय न भविष्यसि ।

[T₁ यदि, G₁ न वि, M म त्व (for सोऽपि)]

35 ^b) K₃ कालरूपेण सवित, K₄ सूत्रेण यच्चित, D₈

^a) प्रक्षेपेण लम्बित — ^c) Ś₁ K₂ मस्यूत, T₁ G₄ सूत्रस्य^a, G₁ 2 M₂ सूत्रस्य (for स्यूतास्य) K₄ मत्स्योऽम्भसीव प्रोतास्य — ^d) B D (except D₁₋₃ 5) T₂ G₃ 4 M₁ अद्य (for मेऽद्य) B Dn D₁ 2 4 6 T₁ भविष्यमि

36 G₄ om 36^{ab} — ^a) K₃ Dc D₁ 3 य चापि, S (G₄ om) यतोसि — ^b) D₈ मनसा यद् (for मन पूर्व) S₁ K₁ 2 पूर्व तर, K₃ Dc Dn₃ D₂ पूर्वगत, M₂ पूर्व गतम् — ^c) K₄ (m as in text) मार्गं त्व (for the second गन्तामि) — ^d) A few MSS दिश्य

37 ^b) K₄ Dc₂ D₁ 3 5 कालचोदित T₁ सहसैव स राक्षस्य — ^c) D₁ G₂ 4 भीमम्, T₁ तत, T₂ G₃ भीम (for भीत) S₁ K₁ 2 transp तान् and सर्वान् — ^d) B₄ D₈ समवस्थित

38 ^a) K₃ B₄ Dc D₁ 2 तदा (for पुनर्) — ^c) S₁ K D₁₋₃ 5 पार्थ, T₁ सर्वास् (for पाप) — ^d) B D (except D₁) विलम्बित K₄ क्षत्रिज्ञाता महानने

39 Dn₂ om 39 — ^d) S₁ K₁₋₃ हधिरेण तवोदक

40 ^a) S (except G₄ M₂) तदा (for ततो) — ^b) = 1 20 34' S₁ K₂ Dc₁ Dn₂ D₂ 3 5 6 T₁ G₂ सृक्किणी, K₃ सृक्किणी, B₁ D₄ G₁ M₂ सृक्की, B₃ सृक्की, Dc₂ सृक्किणी, M₁ सृक्की K₄ Dc₃ T₂ G परिल्लिहन् — D₈ om 40^c-41^b — After 40^d, S ins

782* ब्रुवन्वै निष्ठ तिष्ठेति क्रोधमरकलोचन ।
 — ^e) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ब्राह्ममर्मम् S₁ K₁ 3 Dc [रि]च्छन्, K₂ B₂ Dn D₄ 6 [रि]च्छन् (for [ड]च्छन्)

बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नामिदं वा वरुक्षिर्भूत् ॥ ४० ॥
 राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
 अमिदुद्राव संरब्धो बलो वज्रधरं यथा ॥ ४१ ॥
 वर्तमाने तदा ताम्भ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
 माद्रीपुत्रावभिकुद्राबुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ४२ ॥
 न्यवारयतौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ४३ ॥
 आत्मना भ्रातृमिथाहं धर्मेण सुकृतेन च ।
 इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ४४ ॥
 इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
 बाहुभिः समसञ्जेताम्रभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ४५ ॥
 तयोरासीत्संग्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
 अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ४६ ॥

आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
 जीमूताविव घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ४७ ॥
 बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्वलिनां वरौ ।
 अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ४८ ॥
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ४९ ॥
 आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
 ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ५० ॥
 तस्मिन्देसे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ।
 पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ५१ ॥
 तदा शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
 महात्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ५२ ॥
 उग्राभिरुग्ररूपाभिर्वृहतीभिः परस्परम् ।

41 D₅ om 41^{ab} (of v1 40) — ^b) D₁₋₃ T₁
 उप* (for अव*) — After 41^{ab}, N (except K₄ D₅) ins
 788* मुहुर्मुहुर्न्यादान सृक्किणी परिसलिहन् ।

[Ś₁ वृनदद्वादमसकृत्, K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ न्यायच्छ (D₀ 'दित्स')-
 मानोप्यसकृत् Posterior half = 40^b MSS सृक्किणी, सृक्किणी,
 सृक्किणी, etc]

— ^c) D₃ S सकृद्धो (for सरब्धो) K₄ तत* समभवद्युद्ध,
 B₄ अभ्यद्रवत्सुसरब्धो — ^d) K₂ B Dn D₄ ० बलिर्
 — After 41, T₂ G ins

784* भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो नियुद्धायाभवस्थित ।
 राक्षसोऽपि च विस्रब्धो बाहुयुद्धमकाह्वत ।

42 ^a) Ś₁ K₁ ३ तथा; K₄ S (except T₁) तयो, D₅
 तत (for तदा) K₄ एव; D₅ दोभ्यां, S राजन् (for ताम्भ्या)
 — ^c) D₅ माद्रीसुताव् Ś₁ K₁ ३ B₂ ३ Dn D₁ ४ ० G₄
 अति, B₄ D₃ ० T₂ G₁ ३ अपि (for अभि-) — ^d) Ś₁
 K₁₋₃ अतिक त्वभ्यं, B₄ त्वरितावभ्यं, D₀ अतिक समं,
 D₂ ३ G₁ उभावप्यभिं, G₂ उभावभ्यवं

44 ^a) B Dn D₄ ० [ए]व (for [अ]ह) — ^d) K₁ ३
 मर्दं (for सूदं)

45 ^b) T₂ G₃ ४ वर्धं (for स्पर्धं) T₁ विनिवार्यं
 वृकोदर — ^c) B₁₋₃ Dn D₄ ० बाहुभ्या T₁ समपद्येताम्
 — ^d) K₃ D₁ ३ उभौ भीमनिशाचरौ, K₄ G₄ उभौ राक्षस-
 पाडवौ

46 ^a) T₁ G₂ ४ सधे; M सखे — ^d) K₄ B₄ S शक्र
 शवरयोरिव

47 ^{ab}) K₃ B₁ ४ D₂ आरुज्यारुज्य B₁ ४ वृक्षौ K₄
 S तौ वीरौ समभिकुद्रावन्योन्य पर्यं (T₁ 'न्य परि; M₂
 'न्यमभि)धावता — ^c) B₁₋₃ Dn D₄ ० गर्जतौ (for
 घर्मान्ते) — ^d) K₁ ३ B₁₋₃ Dn D₄ ० विनदतौ, K₄
 D₁₋₃ ० विनदतौ S₁ K₁ ३ महारथौ, K₄ D₀ 'रवान्,
 D₁₋₃ 'रवौ

48 ^a) G₁ वृक्षौ (for वृक्षान्) — ^b) Ś₁ च परस्पर;
 K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ ० च (D₁ ३ सु) महाबलौ, T₂ G₂₋₃ M
 बलिनावुभौ G₁ उत्तमौ फलितावुभौ — ^c) Ś₁ K D₀
 D₁₋₃ ० G₁ ४ अन्योन्यम् (for अन्योन्येन) K₄ D₃ T₁ G₁
 अभिसकृद्धौ — ^d) N (except Ś₁ K₄) M 'वधैषिणौ

49 49^{ab} = 1 151 16^{ab} — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁ ३ पुरेव
 कपिसुख्ययो, B D₀ Dn D₄ ० पुरा स्त्रीकाक्षिणोर्यथा, D₃ ०
 यथा श्रीकाक्षिणं पुरा

50 ^d) D₁₋₃ विनदतौ Ś₁ परस्पर (for सुहुं)

51 ^a) B₂ ३ D₀ Dn D₂ मुजीकृता, D₅ मुजीभूता,
 T₂ G पूर्णकृता (G₂ पुजीभूता), M₂ चूर्णकृता T₂ G₂ ३
 बहुश; G₄ बहव (for शतश)

52 ^a) B D (except D₂ ३ ०) तत, G₄ तथा (for
 तदा) — ^d) Ś₁ D₅ परस्पर (for महां), cf v1 53

53 ^a) Ś₁ गदाभिर्; K₃ B D (except D₁₋₃ ०) शिला
 भिर् (for उग्राभिर्) — ^b) Ś₁ महाबलौ (for परं),
 of v1 52 — G₄ om 53^{ad} — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₀
 D₁₋₃ ० अभिजघ्नतुरुकटे (K₃ D₂ ३ 'कटौ; D₀ 'त्वणै;
 D₁ 'कट)

वन्नैरिषि महावैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ५३
 अभिहत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ ।
 भुजाभ्या परिगृह्णाथ चक्रुर्पाते गजाविव ॥ ५४
 मुष्टिभिश्च महाधोरैरन्योन्यमभिषेपतुः ।
 तयोश्चटचटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ५५
 ततः संहृत्य मुष्टि तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।
 वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ५६
 ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
 सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ५७

तत एनं महानाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
 समृत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ ५८
 तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामाम पाण्डवः ।
 अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ५९
 संदशोष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादित्र च्युतम् ।
 जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धतम् ।
 पपात रुधिरादिग्धं मंदष्टदशनच्छदम् ॥ ६०
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
 स्तूयमानो द्विजायैस्त्तैर्मरुद्भिरिव वामवः ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु पञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५४ ॥ समाप्त जटासुरवधपर्व ॥

54 ^a) S₁ K₁₋₃ अनिपत्य, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ऽ अनि-
 दुत्य, D₁ ऽ अपसृत्य — ^b) N (except K₄ D₅) T₁ G₁
 अन्योन्य — ^c) S₁ K₁ ऽ Dc D₁₋₃ ऽ चक्रुर्पाते, K₄ विक्र-
 पतौ D₅ परस्पर (for गजा)

55 ^a) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ऽ महाधोरैर्, G₁ ऽ वातैर् (for
 'धोरैर्) — ^b) B₁₋₃ Dc Dn D₁ ऽ ऽ अन्योन्यमभिज-
 घ्नतु, D₅ अभिजघ्नतुरूक्यौ — ^c) Dc ततश्च (for तयोश्च)
 B₁₋₃ Dn D₄ ऽ तत (B₁ 'यो) कटकटाशब्दो — ^d) S₁
 K₁ ऽ च (for सु)

56 ^a) K₁ ऽ D₁ ऽ ऽ महत्य, G₁ ऽ वलं, M₁ ऽ 'हत्य
 K₁ ऽ D₁ ऽ च, M₂ स (for तु)

57 ^a) A few MSS शान्त (for श्रान्त) — ^b) S₁
 K₁ ऽ 'भुजादिन — ^c) S₁ B₄ D₅ आलोक्ष्य (for आलक्ष्य)
 — ^d) S₁ K₃ व्यवर्तत, K₁ ऽ Dc D₃ व्यवर्धत (for ऽभ्य
 वर्तत)

58 ^a) K₃ D₁ ऽ स्वेन (for एन) K₂ महाबाहो, T₂
 G₂ ऽ महाबाहु — ^b) T₁ अतस्ते (for अमरो) — ^c)
 B₁ Dn विनिष्पिप्य, D₄ ऽ विनिष्पेप (निष्पि) — After
 58, S (except G₁) ins

785* तत सर्पोऽप्य बलवद्भुजाभ्या ऋधमूर्धिन ।

59 ^a) S₁ K₁ ऽ अरधिणा K₃ चाभिहत, K₄ 'हनत्,
 D₃ हृत्य, T G₃ M₁ चापहत्य, G₄ चापहत्य D₅ च्छद् चाप
 समुचृत्य

60 D₅ T₂ G₃ om 60^a-61^b — ^a) N (except D₃)
 सदशोष्ठ — ^b) S₁ K₂ ऽ B₂ ऽ Dn D₄ M₁ वृक्षाद् (for
 वृन्ताद्) — G₁ om 60^c — ^c) G₁ ऽ शीर्षं तु (for तु
 शिरो) — ^d) D₁ ऽ 'भयात् (for 'बलात्) S₁ K B Dn

D₁ ऽ हत, D₂ हुत, M₂ वन (for हत) Dc 'जलाहत, G₂
 'भुजाहन, M₁ 'बलोद्धत

61 D₅ T₂ G₃ om 61^a (cf. v. 1 60) — M₁
 (which om 61^b) ins after 61^a

786* शान्तेन्द्रमिषधर ।

बभूव पुरुषस्याघ्नं प्रहृष्ट इव पाण्डव ।
 ततो युधिष्ठिरो रात्ता धीम्य हृष्णा यमौ तथा ।
 भीमसेनमुपायान्त ददशुन्ते च पाण्डवम् ।
 उपसहृत्य धीम्य च पाण्डव च युधिष्ठिरम् ।
 पर्यंप्रजत दुर्धर्यो यमौ चापि वृक्षेन्दर ।
 हन जटासुर दृष्ट्वा पात्राली भीमनच्युतम् ।
 मुदित पूनयामाम पौलोमीय पुरदरम् ।
 सपूजित * * सद्भिर्गोक्ष्णानभिप्राथ च ।
 नितारिसुदितो भीमो बभूव भरतर्षभ ।

— ^c) S₁ B Dn D₁ ऽ-६ तु, T₁ च (for तैर्) G₄ द्वित्रमुर्ध्व
 स्तूयमान

Colophon — Major part S₁ K₁ ऽ T₂ G₂₋₄
 M₁ आरण्य, D₅ वन (' — Sub-*part ar* N T₂ G₁₋₃
 जटासुरवध (preceded erroneously by तीर्थयाया in K₃
 गधमादन in Dc लोमशतीर्थयात्रा and गधमादनप्रवेश
 in D₁ लोमशतीर्थयात्रा in D₂ and गधमादनप्रवेश in T₂
 G₃) M₁ (om sub-partian name) mentions only
 गधमादनप्रवेश — *ally 10* (L₃ure, voids, cr
 bo h) Dn 150 (Dn₃ 157) D₁ 162 S 159 (M₂
 160) — *S'io 3 10* Dn₁ 71, Dn₂ 72 Dn₃ 73
 D₁ 67

येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४
सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।

तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशां पते ॥ १६
अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
ये वयं त्वां व्यसनिनं पश्यामः सह सोदरैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

युधिष्ठिर उवाच ।

असांनिध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
क्व चासीद्विप्रवासस्ते किं वाकार्षीः प्रवासकः ॥ १
कृष्ण उवाच ।
शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
विनिहन्तुं नरश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
महातेजा महाबाहुर्ह्यः स राजा महायज्ञाः ।

दमघोपात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयैऽर्हणां प्रति ।
स रोषवशसंप्राप्तो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीवरोपसमन्वितः ।
उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
स तत्र योधितो राजन्वालकैर्वृष्णिपुंगवैः ।
आगतः कामगं सौभमारुहैव नृशंसकृत् ॥ ६

D₅ समये मे त्वभूत्तदा

15 ^a) K₃ D₀ [S]यम् (for ऽहम्) Ś₁ K₃ D₀ D₁₋₃ 5
अद्य (for एत्य) — ^b) S₁ K₃ D₂ एत्य भारत, D₀₁ यदुनन्दन,
D₀₂ कुरुनन्दन, D₁ एत्य सखर, D₃ अभि भारत (for पाण्डु)
— ^c) Ś₁ M₂ त्वा (for त्वा)

16 ^b) T₁ G₄ परमुद्विग्न — ^d) K₃ D₁ 3 S (except
G₁) सहीपते, D₂ यथातथ

17 ^b) T₁ च, G₂ ते (for स्म) — ^{cd}) T₂ G₂ ते (for
ये) N यो(Ś₁ K₃ D_n D₁ 2 4 6 सो)ह त्वा व्यसने मग्न
पश्यामि etc

Colophon K₁ 4 missing — Major parvan Ś₁
T G₂₋₄ आरण्य, D₄ अरण्यक — Adhy name K₂ B₂
D_{n2}. n₃ D₄ 6 वासुदेवसमागम, B₁ 3 4 D₀ D₁ 2 कृष्ण
(D₂ श्रीकृष्ण)वाक्य, D₅ T₃ G₃ 4 M वासुदेव(M₁ केराव)-
वाक्य — Adhy no (figures, words or both) D_n
(D_{n1} sup lm) S 13, D₁ 14 (as in text) — Śloka
no D_n 17, D₁ 18

15

☞ This adhy is missing in K₁ 4 (cf v 1 3 1 1),
the MSS are mostly ignored here

1 ^a) D₀ D_{n1} n₂ D₂₋₄ G₄ चां, T₁ स्वां (for चां)
K₂ B D_n D₄₋₆ T₂ G प्रवास(G₂ 'सि)त्, D₃ 'सग

2 K₃ D₂ 3 M₂ वासुदेव, D₁ T₁ M₁ भगवान् (for
कृष्ण) — ^a) Here and below S (generally) shows
the spelling साल्व- (for शाल्व-) — ^b) D₃ T₁ G₂ 4
पुरुषर्षभ — ^c) S (except M₃) नृपं (for नरं) K₃ B D
(except D₁₋₃) निहंतुं कौरव(B₂ 3 भरत)श्रेष्ठ, K₃ अभव
पुरुषश्रेष्ठ — ^d) S (except G₄) transp तत्र and शृणु

3 ^a) K₃ S महाबाहो (M₂ 'कायो) — ^b) Ś₁ M₂ स
च (for यं स)

4 ^b) K₃ B₁ 3 D₁ 3 T₁ G₂ 4 [S]र्हण — ^c) K₂ B₂ 3
D₀ D_n D₂ 4-6 'वशमापन्नो (B_{3m} 'वशता प्राप्तो) D₃ स
तु रोषवश प्राप्तो, T₁ G₁ M सरोप इव संप्राप्तो, T₂ G₂₋₄ स
रोपमभिसंप्राप्तो

5 ^a) S₁ K₃ D₁ 3 तु, D₃ [ए]व (for त) — ^b) S
(except M₂) 'कोपं (for 'रोषं)

6 ^a) K₂ D₄ 6 तत्रायोधितो Ś₁ K₃ D₁ 3 वीरै, D₃
वालै (for राजन्) G₁ स तत्र युद्धमकरोत् — ^b) K₂ B D₀
D_n D₄₋₆ कुमारैर् (for बालकैर्) D₃ वृष्णिभी राजपुगवै
— ^c) S निवृत्त (for आगत) — ^d) D_n D₄ आहत्य
(for आरुह्य) K₂ B₁ 4 D₀ D_n D₂ 4 5 G₁ [ए]वं, K₃ D₀
[ए]न (for [ए]व) K₂ D_n D₄ 6 T G नृशंसवत् — After